АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ У БЕОГРАДУ

UDK: 902—903—904

YU ISSN 0350—0241

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА XXXIII—XXXIV/1982—1983.

ГЛАВНИ УРЕДНИК
ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР
Милутин Гарашанин, Владимир Кондић, Ђорђе Мано-Зиси,
Маја Паровић-Пешикан, Петар Петровић (секретар редакције),
Владислав Поповић, Драгослав Срејовић, Растко Васић

БЕОГРАД
1984.

Технички уредник
АНА ПРЕМК

Коректор
ЈЕЛЕНА МИЛОЈЕВИЋ

Тираж: 800 примерака

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке Србије и Научно-истраживачког пројекта Бердапа II

Издаје: Археолошки институт, Београд, Кнез Михаилова бр. 35.

Штампа: ГРО „Култура", ООУР „Радиша Тимотић", Београд, Буре Јакшића 9

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE — BEOGRAD

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE

VOLUME XXXIII—XXXIV/1982—1983

RÉDACTEUR EN CHEF
DJURDJE BOŠKOVIĆ

RÉDACTEUR RESPONSABLE
BORISLAV JOVANOVIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION
Milutin Garašanin, Vladimir Kondić, Djordje Mano-Zisi,
Maja Parović-Pešikan, Petar Petrović (sécretaire de la rédaction),
Vladislav Popović, Dragoslav Srejović, Rastko Vasić

BEOGRAD
1984.

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

Лазар Трифуновић 1929—1983.
Lazar Trifunović 1929—1983

Предговор
Préface

Лазар Трифуновић — Бердап 1961—1970. 1
Lazar Trifunović — Portes de Fer 1961—1970 5

Ђурђе Бошковић — Археолошка истраживања Бердапа 1956—1970. 9
Djurdje Bošković — Recherches archéologiques aux Portes de Fer 1956—1970 . 18

Даница Димитријевић — Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке 29
Danica Dimitrijević — *Sapaja, fortification romaine et médiévale dans l'île près de Stara Palanka* 59

Растко Васић — Острово код Великог Градишта, праисторијско налазиште 63
Rastko Vasić — *Ostrovo près de Veliko Gradište, site préhistorique* . . 64

Гордана Марјановић-Вујовић — Голубац, средњовековни град 65
Gordana Marjanović-Vujović — *Golubac, cité médiévale* 69

Гордана Симић — Голубачки град 71
Gordana Simić — *Golubac, sa forteresse* 84

Петар Петровић — Ливадице код Голупца, античко утврђење 87
Petar Petrović — *Livadice près de Golubac, fortification romaine* 87

Петар Петровић — Брњица, римски преградни зидови на ушћу Брњичке реке 89
Petar Petrović — *Brnjica, murs de cloison romains à l'embouchure de la rivière de Brnjica* 89

Милоје Васић — Чезава — Castrum Novae 91
Miloje Vasić — *Čezava — Castrum Novae* 121

Гордана Марјановић-Вујовић — Чезава — средњовековна некропола 123
Gordana Marjanović-Vujović — *Čezava — nécropole médiévale* 126

Петар Петровић — Зидинац, касноантички speculum 127
Petar Petrović — *Zidinac, speculum antique tardif* 127

Петар Петровић — Салдум, римско и рановизантијско утврђење на ушћу потока Кожица 129
Petar Petrović — *Saldum, fortification romaine et paléobyzantine sur l'embouchure de la rivière Kožica* 134

Петар Поповић — Кожица, I, II — праисторијска насеља 135
Petar Popović — *Kožica, I, II — sites préhistoriques* 136

Владимир Кондић
Vladimir Kondić

Босман, рановизантијско утврђење 137
Bosman, fortification paléobyzantine 144

Душица Минић
Dušica Minić

Господин Вир, античко и средњовековно налазиште . . 147
Gospodjin Vir, site antique et médiéval 149

Петар Поповић
Petar Popović

Манастир — Господин Вир, праисторијско налазиште . 151
Manastir — Gospodjin Vir, site préhistorique 151

Душица Минић
Dušica Minić

Манастир — праисторијско, античко и средњовековно налазиште 153
Manastir — site préhistorique, antique et médiéval . . . 157

Борислав Јовановић
Borislav Jovanović

Падина, насеље мезолита и старијег неолита . . . 159
Padina, agglomération de mésolithique et du néolithique ancien 166

Петар Поповић
Petar Popović

Песача, праисторијско насеље 169
Pesača, agglomération préhistorique 169

Душица Минић
Dušica Minić

Песача, античко утврђење и средњовековна некропола . 171
Pesača, fortification antique et nécropole médiévale . . . 175

Борислав Јовановић
Borislav Jovanović

Стубица, насеље старијег неолита 177
Stubica, agglomération du néolithique ancien 178

Загорка Летица
Zagorka Letica

Велике Ливадице, праисторијско, античко и средњовековно налазиште 179
Velike Livadice, site préhistorique, antique et médiéval . . 179

Загорка Летица
Zagorka Letica

Мале Ливадице, насеље старијег гвозденог доба . . . 183
Male Livadice, agglomération de l'âge du fer ancien . . . 184

Драгослав Пилетић
Dragoslav Piletić

Велике и Мале Ливадице, античка осматрачница и кастел 187
Velike et Male Livadice, tour romaine et castellum . . . 192

Загорка Летица
Zagorka Letica

Клисура, насеље бронзаног доба 193
Klisura, agglomération de l'âge du bronze 193

Драгослав Срејовић
Dragoslav Srejović

Лепенски Вир, мезолитско и неолитско насеље 195
Lepenski Vir, agglomération mésolithique et néolithique . . 196

Драгослав Срејовић
Dragoslav Srejović

Лепенски Вир, римска кула 197
Lepenski Vir, tour romaine 199

Милош Јевтић
Miloš Jevtić

Лепенска поткапина, праисторијско насеље 201
Abri de Lepena, agglomération préhistorique 207

Драгослав Срејовић
Dragoslav Srejović

Катаринине Ливаде, насеље бронзаног доба 209
Katarinine Livade, agglomération de l'âge de bronze . . 209

Љубица Зотовић
Ljubica Zotović

Бољетин (Smorna), римски и рановизантијски логор . . 211
Boljetin (Smorna), camp romain et paléobyzantin . . . 225

Славенка Ерцеговић-Павловић
Slavenka Ercegović-Pavlović

Бољетин, средњовековно насеље и некропола 227
Boljetin, agglomération et nécropole médiévales 230

Драгослав Срејовић — Загорка Летица
Dragoslav Srejović — Zagorka Letica

Власац, мезолитско насеље 231
Vlasac, agglomération mésolithique 231

Владимир Кондић
Vladimir Kondić

Равна (Campsa), римско и рановизантијско утврђење . . 233
Ravna (Campsa), fortification romaine et paléobyzantine . 249

Славенка Ерцеговић-Павловић
Slavenka Ercegović-Pavlović

Равна, средњовековно насеље и некропола 253
Ravna, agglomération et nécropole médiévales 257

Душица Минић
Dušica Minić

Рибница — праисторијско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом 259
Ribnica, site préhistorique et antique, agglomération médiévale avec nécropole 263

Владислав Поповић — Доњи Милановац — Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење 265

Vladislav Popović — *Donji Milanovac — Veliki Gradac (Taliata), forteresse romano-byzantine* 281

Војислав Трбуховић — Мрфаја, комплекс налазишта на потесу Поречке реке . 283

Vojislav Trbuhović — *Mrfaja, complexe des sites dans le secteur de la rivière Porečka* 283

Петар Петровић — Поречка река, сабирни центар за снабдевање римских трупа у Бердапу 285

Petar Petrović — *Rivière Porečka, centre d'approvisionnement des troupes romaines* 291

Душица Минић — Поречка река, средњовековно насеље и некропола . . 293

Dušica Minić — *Rivière Porečka, agglomération et nécropole médiévales* . 296

Љубиша Поповић — Мало и Велико Голубиње, римско и византијско налазиште 297

Ljubiša Popović — *Malo Golubinje et Veliko Golubinje, sites romano-byzantins* 298

Душица Минић — Славенка Ерцеговић-Павловић — Пецка Бара, праисторијско, античко и средњовековно налазиште 301

Dušica Minić — Slavenka Ercegović-Pavlović — *Pecka Bara, site préhistorique, antique et médiéval* . . . 304

Борислав Јовановић — Хајдучка Воденица, праисторијска некропола 305

Borislav Jovanović — *Hajdučka Vodenica, nécropole préhistorique* 312

Растко Васић — Хајдучка Воденица, праисторијско налазиште 315

Rastko Vasić — *Hajdučka Vodenica, agglomération préhistorique* . . . 318

Александар Јовановић — Хајдучка Воденица, касноантичко и рановизантијско утврђење 319

Aleksandar Jovanović — *Hajdučka Vodenica, fortification antique tardive et paléobyzantine* 331

Славенка Ерцеговић-Павловић — Хајдучка Воденица, средњовековно насеље и некропола 333

Slavenka Ercegović-Pavlović — *Hajdučka Vodenica, agglomération et nécropole médiévales* 336

Александрина Цермановић-Кузмановић — Текија (Transdierna), нека разматрања 337

Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović — *Tekija (Transdierna), certains aspects du problème du site* 342

Миодраг Томовић — Текија, керамика са утврђења 345

Miodrag Tomović — *Tekija, céramique de la fortification* 353

Растко Васић — Бараће код Трајанове табле, праисторијско и античко насеље 355

Rastko Vasić — *Baraće près de Tabula Traiana, agglomération préhistorique et antique* 356

Петар Милошевић — Сип, касноантичко утврђење 357

Petar Milošević — *Sip, fortification antique tardive* 361

Петар Милошевић — Косовица код Сипа, римски мост 363

Petar Milošević — *Kosovica près de Sip, pont romain* 364

Часлав Јордовић — Остаци римског пута у Бердапској клисури 365

Ćaslav Jordović — *Vestige de la voie romaine aux Portes de Fer* 369

Миомир Кораћ — Библиографија. Археолошка истраживања у Бердапу . . 371

Miomir Korać — *Bibliographie. Recherches archéologiques aux Portes de Fer* 371

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1979—1980 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Rédacteur N. Mandić 387

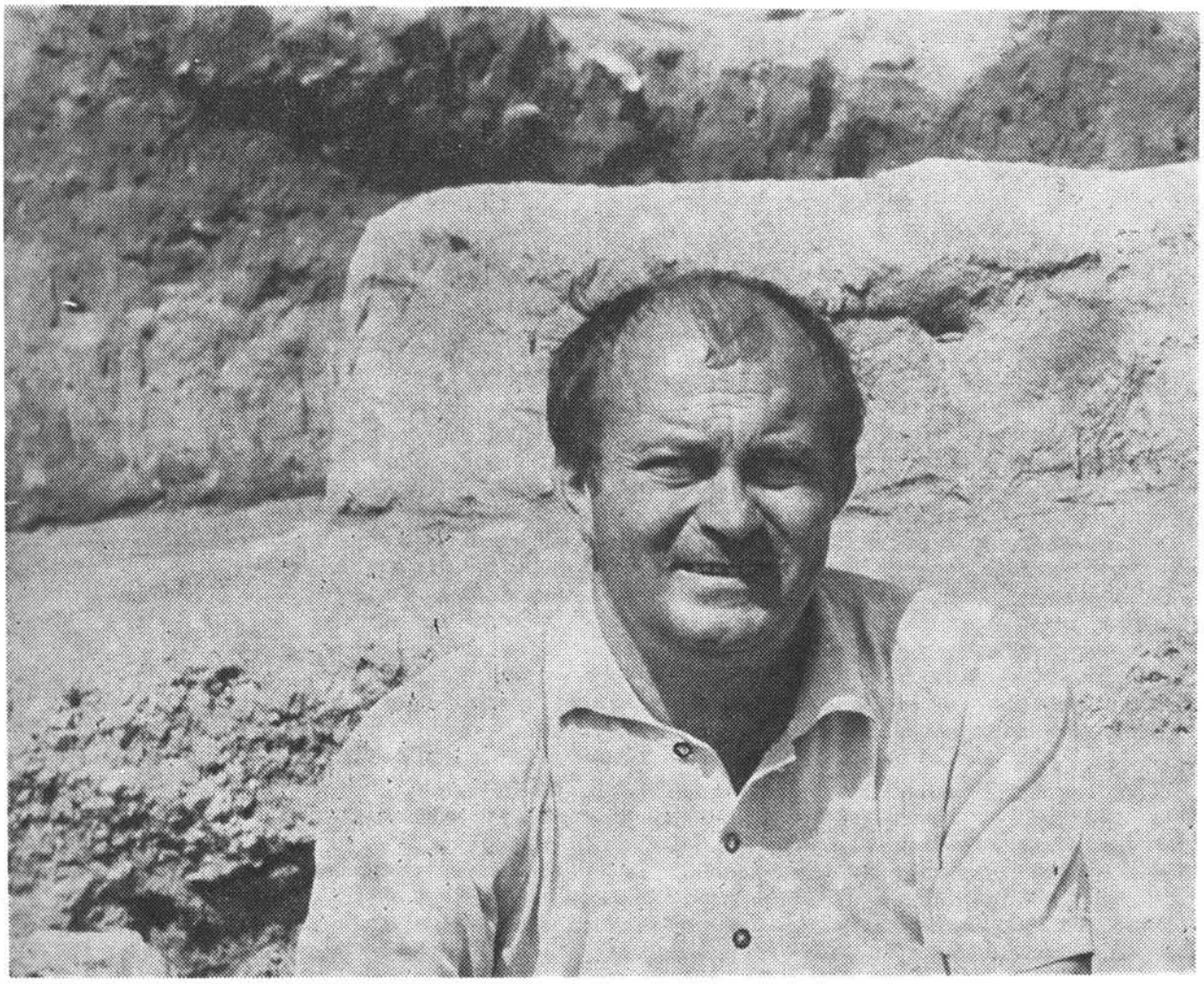

ЛАЗАР ТРИФУНОВИЋ
LAZAR TRIFUNOVIĆ
1929—1983

Истраживања Бердапа била су од првих дана па до завршетка испуњена еланом и силном енергијом Лазара Трифуновића. Он је овај нагло израсли пројект заштите споменика културе водио као проход науке, где је заостајање равно поразу. Држати чело таквог многоструког посла за њега је пре значило бити одговоран за неизвршено, него се задовољити постигнутим. Није трпео одлагање — оно је у његовим очима било неопростиво, а свако оклевање признање немоћи. Обавеза, највећа и најмања, морала је да буде остварена како је изречена. Препреке је Лазар сматрао сувишном администрацијом. Пословање је заснивао на личном убеђењу, при чему пожртвовање или истрајност нису били за похвалу, него су се подразумевали. Лична награда за њега је био постигнути циљ, чији је значај мерио пребројеним тешкоћама. Сазнања о Бердапу, сачувана у овој свесци Старинара, најтачнији су израз таквог Лазаровог настојања, на коме је устрајао до краја.

Les fouilles aux Portes de Fer ont été marquées dès le premier et jusqu'au dernier jour par l'élan et l'énorme énergie de Lazar Trifunović. Il a mené ce projet de protection des monuments de culture, qui a soudainement pris des proportions importantes, comme un assaut de la science où tout retard égalait la défaite. Diriger une entreprise aussi complexe représentait pour lui surtout la responsabilité de ce qui n'a pas été réalisé et non la satisfaction par des résultats acquis. Il ne souffrait aucun délai et considérait toute hésitation comme un aveu d'impuissance. Toute tâche, importante ou mineure, devait être accomplie exactement comme elle a été formulée. Lazar considérait les obstacles comme des effets d'une administration superflue. Il assumait la gestion fort de sa conviction personnelle où l'abnégation et la tenacité étaient sousentendues ne méritant donc pas de louanges particulières. Le but atteint était sa seule récompense et son importance mesurée par la quantité de difficultés surmontées. Les connaissances sur les Portes de Fer conservées dans ce cahiér du »Starinar« représentent la plus juste expression des efforts que Lazar Trifunović a sû soutenir jusqu'au bout.

Прихватајући се задатка и обавезе да, поводом прославе Стогодишњице Српског археолошког друштва, објаве прве исцрпније извештаје, потпунијом документацијом, о истраживању на сектору музејског подунавског лимеса, вршеног између 1965. и 1970. године, у оквиру радова везаних за изградњу Хидроелектране Ђердап I, Археолошки институт и његов часопис „Старинар", подмирују, макар и само делимично, један давнашњи дуг наше науке према античкој археологији и историји Европе. У време када су започети и успешно спровођени, ови су радови представљали један од најзначајнијих систематских, интердисциплинарних подухвата европске археологије: у већем обиму или само оријентационо, истражена су готово сва утврђења овог дела доњеподунавског лимеса, са кога је кренуло освајање провинције Дакије, јединог истуреног бастиона римског царства на левој обали Дунава, а који је касније био изложен учесталим нападима, упадима и пљачкашким походима разних варварских племена, до његовог коначног напуштања почетком VII века, под таласима словенског насељавања Балкана.

Обим ових радова и њихов значај остали су до данас у општој супротности са вредновањем извршених истраживања. У сумарним, годишњим извештајима о раду на појединим објектима, пружени су о томе основни подаци. Без обзира на чињеницу што већ данас, са извесног историјског размака, треба замерити овим извештајима на њиховој краткоћи, разумљиво је да су истраживачи своје резултате објављивали сукцесивно, од године до године, исправљајући нека ранија запажања, а да при томе целина истраживања појединих објеката никад није сагледана, макар и у прелиминарним синтезама. Публикација „Старе културе на Ђердапу", иако двојезична, није допринела решењу ових питања: објављени извештаји толико су сумарни, а документација толико штура, да не могу испунити ову празнину. Отуда су и разумљиве замерке које су у научној јавности учињене, пре свега у вези са публиковањем и обрадом прикупљене грађе. Отуда је такође још увек у важности први покушај историјске интерпретације налаза овог дела лимеса који су дали Љ. Зотовић и В. Кондић, упркос знатним допунама, поготову после нових систематских радова на сектору од Караташа (Diana) до Кусјака.[1]

И овом приликом, празнина у вредновању истраживања покрива се само делимично. Редакција „Старинара" учинила је напор да од појединих аутора добије потпуније извештаје о архитектури појединих објеката на лимесу, како фортификационој тако и унутрашњој, и о њиховим, стратиграфски фиксираним фазама. Она са задовољством може да констатује да су се аутори, са пуно добре воље, одазвали овом позиву, што, често с обзиром на њихову данашњу ангажованост новим пројектима, заслужује пуно признање. По правилу међутим, и готово у целини, остао је необрађен покретни инвентар фиксиран махом брижљивим стратиграфским проучавањима. Отуда је још увек немогуће извршити коначно пове-

[1] Уп. годишње извештаје о истраживању на Ђердапу у Археолошком прегледу 7 (1965) — 11 (1969); Старе културе на Ђердапу, 1969 (издање галерије САНУ); Љ. Зотовић-В. Кондић, Материјали VI (VIII конгрес археолога Југославије, Бор (1969) 1971, 37—54 (двојезично); V. Kondić, Actes du IXme Congrès international sur les frontières romaines, Mamaia 1972 (1974), 39—54, Pl. 1—11

зивање фиксираних слојева и фаза са етапама постојања и градње утврђења. Такође, код вредновања и датирања, постоје знатне разлике, па чак и контрадикторности, од аутора до аутора, од објекта до објекта. Свесно и намерно, редакција је одустала од давања једне опште синтетичке интерпретације резултата истраживања и од било каквог покушаја да се ставови појединих аутора, када је реч о хронолошкој и историјској интерпретацији, ускладе. Она је уверена да ће добронамерни, стручни читалац имати разумевања према овом ставу. Публикација која се данас у „Старинару" презентира, представља још увек само систематско објављивање једног дела савесно и брижљиво прикупљене грађе. До њене дефинитивне интерпретације, везане за монографску обраду целокупних резултата истраживања на појединим локалитетима, протећи ће још много времена. Важније је изгледало, да стручној јавности буде дата могућност да се упозна са материјалним чињеницама, чиме је и сваком заинтересованом истраживачу пружена могућност одговарајућег вредновања. Боље и више није могло бити учињено. Није, уосталом, остварено ни на другим секторима римског лимеса на којим су истраживања започета још далеко пре систематских радова на сектору Бердапа.

РЕДАКЦИЈА

En acceptant la tâche de publier dans un volume à l'occasion du centenaire de la Société archéologique de Serbie, une première série de rapports plus complets et documentés sur les recherches du limes danubien de Serbie, entreprises entre 1965 et 1970, l'Institut archéologique et le »Starinar« règlent une dette déjà ancienne de notre science envers l'archéologie et l'histoire ancienne européenne. Ces travaux étaient à l'époque l'une des entreprises systématiques et interdisciplinaires les plus importantes de notre continent. Ce fut, en détail ou parfois seulement par des recherches d'orientation, qu'on a étudié presque toutes les fortifications de ce secteur du Limes des Portes de Fer, d'où fut entreprise la conquête de la Dacie, unique bastion du pouvoir romain sur la rive droite du Danube, et qui, plus tard, fut l'objet d'attaques, d'intrusions et de pillages barbares de plus en plus fréquents, jusqu'à son abandon complet au début du VIIme siècle devant les invasions slaves.

L'ampleur et l'importance de ces travaux sont en discordance avec l'activité entreprise jusqu'ici pour leur publication et leur mise en valeur. Les rapports annuels très sommaires publiés pour les sites respectifs ne fournissent que des informations de base. Sans tenir compte qu'aujourd'hui déjà et avec une certaine distance historique, on pourrait leur reprocher cette brièveté, un autre fait est plus important: il est naturel que les auteurs des fouilles aient soumis leurs observations successivement de campagne à campagne. C'est ainsi que furent rectifiées parfois certaines observations antérieures, sans que toutefois l'ensemble des objectifs étudiés n'ait jamais fait l'objet d'une synthèse, ne fusse que provisoire. La publication des »Anciennes cultures du Djerdap«, bien que parue en deux langues, ne fournit pas une solution au problème: les rapports publiés ici sont trop sommaires et la documentation trop restreinte pour pouvoir combler cette lacune. De là les critiques justifiées du monde scientifique au sujet des publications de ces travaux. De-là aussi le fait que la tentative de synthèse historique entreprise par Lj. Zotović et V. Kondić reste toujours en valeur, malgré la néces-

sité d'une révision des faits surtout après les nouvelles recherches intensives entreprises entre Karataš (Diana) et Kusjak.[1]

Cette fois encore la lacune ne sera comblée qu'en partie. La rédaction du »Starinar« a fait l'effort d'obtenir des auteurs de fouilles des rapports plus détaillés portant avant tout sur l'architecture des fortifications, de leur intérieur et de leurs étapes de construction. Elle note avec reconnaissance la bonne volonté montrée par ces auteurs pour répondre à cette demande en tenant compte surtout de leur engagement actuel à des projets de recherches nouveaux et éloignés du limes. Dans ces rapports toutefois les restes mobiliers et leur stratigraphie ont été laissés entièrement de côté. Il est donc encore impossible de relier les couches déterminées aux étapes établies de l'architecture. Il y a également des différences notables, d'auteur à auteur, dans la datation et la valorisation des objectifs, allant parfois jusqu'à la contradiction. C'est en pleine conscience de ces faits que la rédaction a renoncé à toute tentative de synthèse ou d'unification des points de vue des auteurs sur l'interprétation chronologique et historique de certains faits et découvertes. La rédaction ne doute pas que le lecteur bénévole et compétant saura approuver ce point de vue. La publication que soumet actuellement le »Starinar« n'est encore que la présentation d'une partie des matériaux minutieusement rapportés par les fouilles. On est loin de leur valorisation définitive dans le, cadre de monographies des différents sites, avec tous les matériaux et la documentation nécessaire. Il a semblé plus important à ce moment de fournir au monde scientifique la possibilité de ce familiariser avec les faits. Ceci permettra au spécialiste d'en tirer lui-même ses conclusions. On ne saurait faire plus pour l'instant. On a parfois pas fait plus sur d'autres secteurs du limes où la recherche systématique a été entreprise bien avant celle des Portes de Fer.

LA RÉDACTION

[1] Cf. les rapports annuels dans Arheološki pregled 7 (1965) — 9 (1969); Anciennes cultures du Djerdap, 1969; Lj. Zotović-V. Kondić, Materijali VI (VIII Congrès des archéologues yougoslaves), Bor 1969 (1971) 37—54 (textes parallèles serbo-croate et anglais); V. Kondić, Actes du IXme Congrès international sur les frontières romaines, Mamaia 1972, 39—54, Pl. I—XI.

Ђердап 1961—1970.

ЛАЗАР ТРИФУНОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

После многих расправа и неспоразума, кад су коначно превладани парцијални интереси појединих установа, формирана је 1964. Републичка комисија за научна истраживања и заштиту споменика културе и природе у Ђердапу, којој је постављен задатак да руководи свим истраживачким радовима и да за њих обезбеди средства. Комисија је имала преко двадесет чланова, истакнутих научних и културних радника, а радила је у седницама, између којих су све извршне послове обављали председник (Др Лазар Трифуновић) и секретар (Др Борислав Јовановић). Како је својим радом обухватала комплексну научну проблематику у Ђердапу, комисија је ради потпунијег увида у све послове формирала четири стручне поткомисије: за археолошка истраживања (председник: др Владимир Кондић), за премештање споменика културе, за етнографска истраживања и за радове по природњачкој компоненти. Што се тиче организације стручног рада, комисија је од самог почетка инсистирала на јединственој, добро програмираној и модерној научној документацији, јер је истраживањима руководио велики број стручњака различите специјалности и различитих личних особина, тако да би нејединствена документација створила прави хаос и на терену и у каснијој обради пошто се ђердапска акција простирала на близу двадесет локалитета. У том погледу археолошка истраживања у Ђердапу представљала су праву прекретницу јер је од њих модерна и систематизована документација постала редовна пракса, па и оних најмањих институција које су организовале теренски рад. Због тога Борислав Јовановић, Владимир Кондић и ја нисмо жалили ни времена ни средстава — а имали смо овлашћења да одлучујемо о многим материјалним питањима — кад је требало унапредити рад на терену: одштампати формуларе и остали пратећи материјал, набавити теодолите, фотоапарате, писаће машине, теренска кола и остало, као што смо спремно подржали геомагнетска снимања терена или позивање стручњака који до тада нису виђани на нашим археолошким радилиштима (антрополога, остеолога, стручњака за поленске анализе итд.). Све смо то радили имајући у виду да је Ђердап у том тренутку био највеће археолошко радилиште у Европи, што нас је посебно обавезивало и пред науком и пред културном јавношћу.

Највећи проблем с којим смо се носили представљала су средства. Када је комисија почела с радом њен салдо је био раван нули а ситуација врло компликована, јер је у претходном периоду учињено неколико грешака, па су остале нерасчишћене стварне и законске обавезе свих институција које су учествовале у изградњи хидросистема. Инвеститор је сматрао да су његове обавезе измирене кад је обезбедио средства за премештање Трајанове табле и за елаборат о попису археолошких локалитета (рекогносцирање терена) који је урадио Археолошки институт, тако да у почетку није показао никакву спремност да било шта друго

финансира. Свака наша борба с инвеститором или евентуални судски спор — а размишљали смо и о томе — били би узалудни јер су радови на изградњи бране одмицали из дана у дан. Док бисмо ми доказали наша права која произилазе из Закона о заштити споменика културе, хидроелектрана би била готова а наши локалитети потопљени. Била би то Пирова победа јер бисмо ми изгубили трку с временом на самом почетку. Због тога смо се окренули републичким фондовима за културу и научни рад и средствима самих институција што није могло да подмири потребе истраживања и заштите, тако да су планови истраживања у 1965. и 1966. били озбиљно поремећени. Но Борислав Јовановић, Владимир Кондић и ја нисмо губили веру у боље дане па смо у те две године врло много радили на „убеђивању" разних фактора у културни и научни значај ових радова, служећи се обиљем стручних података. А кад су нам они понестајали, нисмо оклевали да који пут лупимо песницом о сто, повисимо глас не би ли тако наша законска права била убедљивија или, чак креснемо ту чувену српску милу мајчицу која је с успехом замењивала све аргументе. Кад данас с топлином мислим на те „разговоре" око пара, они ми више личе на породичне расправе него на свађе, па се због тога, ваљда, нико није љутио ни због повишеног тона, ни због тешких речи. Сви ми умешани у Ђердапску акцију знали смо да је пред нама у перспективи велики циљ, а непосредно тежак задатак који је премашивао слабашна (материјална) плећа наше науке и културе. Наша упорност се ипак исплатила тако да смо за две године и код инвеститора, и у фондовима и у Извршном већу (посебни фондови) преокренули ситуацију у нашу корист.

Преокрет је настао 1967. године кад су пронађене скулптуре на Лепенском Виру. Нама је просто било преко потребно једно такво сензационално, спектакуларно и врхунско откриће и ја сам знао кад сам их први пут видео да је судбина Ђердапских радова позитивно решена. После велике конференције за наше и стране новинаре, коју смо Драгослав Срејовић и ја одржали у Народном музеју, Лепенски Вир је „обишао" готово цео свет, а нарочито убедљиво деловала је изложба коју смо крајем 1967. приредили у Народном музеју. Велики број страних и југословенских научника, новинара, фоторепортера, сниматеља, телевизијских екипа желео је на Лепенски Вир да се и лично увери у аутентичност тог материјала и ми смо свима „великодушно" давали сагласност за такве посете (то је било у нашој надлежности). Мада су неки научници били против те масовне пропаганде, јер су мислили да она на неки начин снижава научну вредност Лепенског Вира, ја сам је подстицао пошто сам схватио да ћемо од ње имати вишеструке користи. Тако је и било: наш материјал је ушао у светску комуникацију, новине су одједном почеле да посвећују пажњу археолошким истраживањима о чему раније нису писале и, оно што је најважније, у јавности и међу грађанима порасло је интересовање за прошлост и ову врсту радова. Ту популарност Лепенског Вира знали смо да искористимо и у тражењу средстава за радове у Ђердапу, па смо 1968, 1969. и 1970. радили готово без икаквих материјалних трошкова. А то су биле и наше три најплодније године.

Све непосредне задатке планирања и организације научно-истраживачког рада обављао је Археолошки институт; он је као нека матица у кошници био стожер око којег су се окупљали бројни спољни сарадници и многе културне и научне установе. У Институту су се утврђивали методи и планови рада, размењивала искуства, чувала документација, куповала опрема, водили сви финансијски послови и припремале екипе за терен, једном речју, обављали сви они ситни и крупни послови без којих се теренска истраживања не могу извести с успехом. Тај стручни али и оперативни део функционисао је готово без грешке, захваљујући напорима читавог колектива Археолошког института на чијем је челу стајао уважени професор Ђурђе Бошковић који је у Ђердапску акцију уградио

своју неисцрпну енергију и велико искуство теренског радника. У извођењу обимног Ђердапског програма учествовао је и велики број других институција, окупљених око наше комисије и Археолошког института, и ја са задовољством желим да поменем само оне најзначајније: Републички завод за заштиту споменика културе, Народни музеј и Градски музеј у Београду, Одељење за археологију Филозофског факултета, Војни музеј ЈНА и Народне музеје у Вршцу, Нишу, Пожаревцу, Зајечару и Неготину. Посебно бих желео да истакнем успешну сарадњу са Српском академијом наука и уметности, с њеним Одбором за лимес и с Галеријом у којој смо 1969. приредили и запажену изложбу археолошког материјала нађеног на Ђердапским локалитетима.

Кад смо започињали Ђердапску акцију један број старијих археолога остао је по страни, па смо морали да се ослонимо на млађе научнике. Показало се да је то изнуђено решење било и најбоље јер су млади археолози схватили Бердап као праву шансу и велики изазов. Због тога су с огромним ентузијазмом и одушевљењем обављали своје задатке, радећи често на забитим теренима и у врло тешким условима. Колико је била дубока и стварна та њихова преданост послу најбоље показује податак који истичем с поносом: за седам година рада — а кампање су некада трајале и по два, три и четири месеца годишње — ниједан археолог, од најстаријих па до почетника, није примио ни динар хонорара за свој посао. Бердап је тако постао велики археолошки полигон и огромна морална школа у којој се одшколовао знатан део српске археолошке науке. Драгослав Срејовић, Борислав Јовановић, Владимир Кондић, Љубица Зотовић, Душан Прибаковић, Јован Тодоровић, Никола Тасић, Петар Петровић, Александрина Церамовић, Славенка Павловић, Душица Минић, Мирко Ковачевић, Богдан Брукнер и Милоје Васић ушли су у ова истраживања као сасвим млади људи који су у археологији учинили тек прве озбиљније кораке, а изашли из њих као зрели научници с угледом који је растао готово из дана у дан. У њиховом научном животу радови у Ђердапу су представљали праву стваралачку прекретницу, као што су они својим открићима у значајној мери унапредили нашу археолошку науку. Кад говорим о људима који су радили на Ђердапу, том списку млађих руководилаца ископавања треба додати и нешто старије колеге: — Бранка Гавелу, Јована Ковачевића, Радивоја Љубинковића, Душанку Тодоровић, Растка Рашајског и Загу Летицу — и читав низ младих и најмлађих археолога, архитеката и конзерватора који су као чланови екипа носили главни терет непосредног рада на терену. Не могу а да овом приликом у сећању не дозовем и два дивна човека и стручњака — Невенку Петровић и Емила Чершкова. Као да је судбина одредила они су радили на истом локалитету — Хајдучкој води — и обоје нису дочекали крај Ђердапске акције: Невенка Петровић је преминула после тешке болести, а Емил Чершков је страдао у саобраћајној несрећи. За наш мали и млади колектив то су биле велике жртве.

Данас, читаву једну деценију пошто су завршени археолошки радови на нашој обали Дунава, мислим да се може објективно проценити њихов стварни допринос науци и култури. Шта нам је Бердап дао, у чему нас је изненадио? Пре него што одговорим на ово питање, хоћу да истакнем оно што су наши археолози говорили од самог почетка: иако су обављали темељна претходна испитивања читавог приобалног појаса, нисмо сигурни да мутне воде Дунава нису прекриле неке споменике и нека културна добра за која нисмо знали и која више никада нећемо наћи. На пример, један веома важан локалитет, Власац, откривен је у последњем тренутку, кад је већ почео да расте ниво Дунава. Није ли Бердап још неку такву тајну скрио од нас и од науке? То је могуће и то је онај ризик с којим се мора рачунати, утолико пре што наша археологија није била спремна да се ухвати у коштац с тако великим радовима као што је изградња хидросистема на Дунаву. Мада су постојала знања о лимесу и на

Дунаву, откопана два капитална праисторијска насеља — Старчево и Винча — археолошка наука у послератном периоду сасвим је запоставила Дунав као саобраћајницу и извор живота и усмерила се ка локалитетима у Војводини или у долини Мораве, којом су, веровало се некада, ишли главни путеви културе који су спајали југ са севером, Малу Азију са Панонијом. Некомуникативна и неприступачна десна обала Дунава остала је сасвим одсечена од археолошких истраживања па је због тога наша археологија била „затечена", како се то каже, када се почело с пројектовањем хидросистема Ђердап. Колико год је рекогносцирање терена извршено ваљано и савесно, оно је било у трци с временом коју је природно морало да изгуби јер је изостао онај смирен, систематичан, вишегодишњи рад науке. То се најбоље видело на Великом Градцу, чији је каструм са 12 кула највећи и најбоље очуван на нашем делу лимеса. Овај диван локалитет са богатом стратиграфијом од праисторије до средњег века, почет је први да се ископава, још пре формирања комисије, али је и то било касно јер је убрзо засут земљом како би се на том месту изградио Доњи Милановац. Због тога је истражен само делимично јер мала средства нису пружала никакве услове за темељно систематско ископавање, упркос великим напорима које је екипа улагала на терену. Велики Градац је највећи пропуст наше ђердапске акције у организационом смислу који нам је и касније служио као корисно искуство и као опомена.

Археолошка истраживања у Ђердапу дала су вишеструко значајне резултате: поново су усмерила нашу науку према Дунаву, пружила су потпуну слику о лимесу, открила једну непознату праисторијску културу, откопала изванредан покретни материјал из свих епоха у коме се налазе и скулптуре са Лепенског Вира које својом вредношћу иду у ред најзначајнијих споменика светске уметности. Најзад, два драгоцена објекта — Трајанова табла са делом римског пута и цело насеље Лепенског Вира — премештена су на нове положаје и тако сачувана за потомство. У Ђердапу и наука и друштво полагали су најтежи историјски испит — нећу погрешити ако кажем да су га са успехом положили.

2. март 1983.

UDK: 902

Portes de Fer 1961—1970

LAZAR TRIFUNOVIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

Après de nombreuses discussions et de nombreux malentendus et après l'élimination des intérêts partiels de certaines institutions, la Commission de Recherche et de Protection des Monuments culturels et des Sites aux Portes de Fer a finalement pu être formée en 1964 au niveau de la République de Serbie et chargée de diriger tous les travaux de recherche et d'assurer les fonds nécessaires. La Commission comptait plus de vingt membres, des personnalités renommées dans les milieux scientifiques et culturels. Elle travaillait en sessions et entre les sessions les tâches exécutives étaient assurées par son président (Lazar Trifunović) et par le secrétaire (Borislav Jovanović). La complexité des problèmes scientifiques des Portes de Fer a imposé à la Commission la formation de quatre sous-commissions afin d' embrasser mieux l'ensemble de travaux, à savoir la sous-commission des recherches archéologiques sous la présidence de Vladimir Kondić, celle du déplacement des monuments culturels, celle des recherches ethographiques et celle des travaux relevant des sciences naturelles. En ce qui concerne l'organisation du travail la commission a insisté dès le début sur une documentation unique bien programmée et moderne, puisque la direction des recherches a été répartie entre de nombreux experts aux spécialités et aux personnalités différentes. Une documentation hétérogène aurait provoqué un état chaotique aussi bien sur le terrain que dans le traitement des données, la campagne se déroulant sur presque vingt sites. Dans ce sens ces recherches archéologiques ont marqué un véritable tournant, car depuis une documentation moderne et systématique est devenue partie intégrante du travail en site de toutes nos institutions jusqu'aux plus petites. C'est pourquoi nous — Borislav Jovanović, Vladimir Kondić et moi-même, n'avons épargné ni temps ni moyens, car nous étions autorisés à trancher de nombreuses questions matérielles, quand il fallait améliorer les conditions de travail en site: faire faire des formulaires et d'autres imprimés nécessaires, assurer des appareils tels que théodolites, appareils photographiques, machines à écrire, véhicules pour terrains etc. Nous avons également soutenu les initiatives d'enregistrements géomagnétiques sur le terrain et des invitations qu'on n' avait pas l'habitude de voir sur nos champs de fouilles (anthropologues, ostéologues, experts des analyses du pollen etc.). Nous l'avions fait conscients que les Portes de Fer étaient en ce moment précis le plus grand champs des fouilles archéologiques en Europe, ce qui contribuait à notre responsabilité devant la science et devant nos milieux culturels.

Le plus grand problème, auquel nous nous heurtions constamment, a été celui des fonds. Au moment où la Commission a commencé son travail son solde créditeur égalait zéro. La situation a été particulièrement complexe en raison de certaines erreurs commises précédemment, de sorte que les obligations réelles et légales de tous les organismes ayant participé à la

construction de l'hydro-système n'ont pas été épurées. Le commanditaire a considéré que ses obligations ont été réglées du moment qu'il ait réservé des fonds pour le déplacement de la Table de Trajan et pour le recensement des sites archéologiques (reconnaissance du terrain) faite par l'Institut Archéologique. Il n'a donc été nullement disposé à financer quoi que ce soit d'autre. Toute lutte avec le commanditaire ou tout procès éventuel — car nous y avions songé — auraient été vains: les travaux du barrage avançaient chaque jour et le temps que nous puissions faire reconnaître légalement nos droits, selon la Loi sur la Protection des Monuments culturels, passait, si bien que la centrale hydroélectrique aurait été terminée et nos sites innondés. Cela aurait été une victoire de Pyrrhus, car nous avions perdu la course contre le temps au départ même. Nous nous sommes donc tournés vers les fonds de la République de Serbie réservés à la culture et à la recherche scientifique et vers ceux des institutions elles-mêmes, ce qui était insuffisant pour les besoins des recherches et de la protection, si bien que les projets des travaux pour les annés 1965 et 1966 ont été sérieusement compromis. Mais nous, Borislav Jovanović, Vladimir Kondić et moi-même, ne perdions pas l'espoir en des jours meilleurs et pendant ces deux années nous avions orienté nos efforts sur »la propagande« de l'importance culturelle et scientifique de ces travaux auprès des centres de décision, en la documentant par de nombreuses informations. Parfois, à court de documentation nous n'hésitions pas à frapper du poing sur la table, à élever le ton afin de rendre plus convaincante la défense de nos droits légaux, ou bien à recourir aux expressions traditionnelles serbes pittoresques qui valaient bien tous les autres arguments. Aujourd'hui je me rappelle persqu'avec attendrissement de tous ces »entretiens« sur l'argent, car ils me font penser plutôt aux querelles de famille qu'aux discussions acharnées. Ceci explique probablement le fait que personne ne s'est senti offusqué par le ton élevé ou par les paroles prononcées. Nous, les participants au projet des Portes de Fer, nous étions conscients du grand objectif à atteindre et de la tâche immédiate, dure, dépassant les forces (matériellement) faibles de notre science et notre culture. Notre obstination a cependant porté ses fruits: ces permiers deux ans nous ont permis de renverser la situation en notre faveur aussi bien auprès du commanditaire du barrage qu'auprès des responsables des fonds et auprès du Conseil Exécutif de la République (fonds spéciaux).

Le tournant décisif a été marqué en 1967 avec la découverte des sculptures à Lepenski Vir. Nous avions besoin précisément d'une telle découverte, aussi sensationelle, spectaculaire et exclusive. Dès que j'ai pu voir ces sculptures j'ai eu la certitude que le sort des travaux dans les Portes de Fer a pris une tournure favorable. A la suite de la grande conférence de presse avec des journalistes du pays et de l'étranger, tenue au Musée National par Dragoslav Srejović et par moi-même, Lepenski Vir a fait »le tour du monde«. L'exposition, organisée fin 1967 au Musée National, a été particulièrement réussie. De nombreux savants, yougoslaves et étrangers, des journalistes, des reporters, des cinéastes, des équipes de télévision, souhaitaient juger personnellement de l'authenticité du matériel trouvé et nous donnions »généreusement« notre autorisation à tous ces visiteurs (l'autorisation relevant de notre compétence). Certains scientifiques ont été opposés à cette publicité, considérant qu'elle nuisait à la valeur scientifique de Lepenski Vir, par contre je la soutenais voyant le profit que nous pouvions en tirer. Et il en a été ainsi: notre matériel est devenu partie intégrante de la communication mondiale, la presse a subitement commencé à accorder toute son attention aux recherches archéologiques, dont elle n'a jamais parlé auparavant, tandis que — et c'est ce qui importe — l'opinion publique, le public a commencé à s'intéresser au passé et à ce domaine de recherche. Nous avons su profiter de cette popularité de Lepenski Vir dans nos demandes des fonds pour les travaux aux Portes de Fer. Nous avons donc

travaillé en 1968, 1969 et 1970 pratiquement sans difficultés matérielles et c'étaient nos années les plus fructueuses.

Toutes les tâches du planning et de l'organisation des recherches étaient aussurées par l'Institut Archéologique. Pareil à la reine d'une ruche il était le centre réunissant de nombreux collaborateurs extérieurs et de nombreuses institutions scientifiques. C'est à l'Institut que les méthodes et les plans de travail étaient établis, que des expériences étaient échangées, la documentation recueillie, l'équipement choisi et toutes les opérations financières y étaient faites également, ainsi que tout le travail de préparation des équipes allant en campagne. En un mot c'est à l'Institut qu'a été fait tout ce grand travail y compris les menues tâches que requiert toute campagne de fouille prétendant au succès. Cette partie technique et opérationnelle fonctionnait presque parfaitement grâce aux efforts de toute l'équipe de l'Institut Archéologique avec, à sa tête, le professeur renommé Djurdje Bošković, qui a investi dans l'action des Portes de Fer toute son inépuisable énergie et son énorme expérience de l'homme q uia travaillé en site. Un grand nombre d'autres institutions, réunies autour de notre Commission et de l'Institut Archéologique, a pris part à la réalisation de ce vaste programme. C'est avec plaisir que j'en citerai quelques unes, notamment l'Institut pour la Protection des Monuments culturels de la République, le Musée National, le Musée de la Ville de Belgrade, le Département d'Archéologie de la Faculté de Philosophie, le Musée Militaire de l'Armée yougoslave, ainsi que les musées nationaux de Vršac, Niš, Požarevac, Zaječar et Negotin. Je tiens à souligner notre coopération fructueuse avec l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, avec son Comité du Limes et avec sa Galerie, qui a accueilli en 1969 une exposition réussie du matériel archéologique trouvé aux sites des Portes de Fer.

Dès le début de notre action un certain nombre d'aînés parmi les archéologues étant resté réservé, nous nous sommes donc vus obligés de nous tourner vers les cadets. Cette solution imposée s'est montrée ensuite la bonne, car les jeunes archéologues ont vu dans les Portes de Fer autant une grande chance qu' un défi. Ils s'acquittaient de leurs tâches avec enchantement et avec un enthousiasme énorme, travaillant souvent en des sites perdus et dans des conditions très dures. Un détail illustre le mieux leur attachement profond et réel à ce travail et je le souligne avec fierté: durant ces sept années de travail — et les campagnes étaient parfois de deux, trois ou quatre mois par an — aucun archéologue, depuis les aînés jusqu'aux débutants n'a touché un dinar d'indemnité pour son travail. Les Portes de Fer sont ainsi devenues un grand polygone archéologique et une vaste école d'éthique qui a formé une partie considérable de science archéologique serbe. Dragoslav Srejović, Borislav Jovanović, Vladimir Kondić, Ljubica Zotović, Dušan Pribaković, Jovan Todorović, Nikola Tasić, Petar Petrović, Aleksandrina Cermanović, Slavenka Pavlović, Dušica Minić, Mirko Kovačević, Bogdan Brukner et Miloje Vasić sont entrés dans ces recherches comme de très jeunes gens qui faisaient leurs premiers pas d'archéologues; ils en sont sortis comme des chercheurs mûris avec une renommée croissant de jour en jour. Dans leurs vies de scientifiques les travaux aux Portes de Fer ont marqué un tournant décisif et ils ont, pour leur part, contribué considérablement à la promotion de notre science archéologique. En parlant des participants aux travaux des Portes de Fer je tiens à ajouter à cette liste des jeunes les noms de leurs collègues aînés, tels que Branko Gavela, Jovan Kovačević, Radivoje Ljubinković, Dušanka Todorović, Rastko Rašajski et Zaga Letica — ainsi que toute une suite de cadets et de tout jeunes architectes et conservateurs qui ont, en tant que membres des équipes sur le terrain, porté le poids principal du travail en site. Je ne puis ne pas rappeler en ce moment les noms de deux experts et êtres admirables — ceux de Nevenka Petrović et Emil Čerškov. Il semblerait que le sort les a désignés pour le travail au même site, celui de Hajdučka Vodenica. Ils n'ont ni l'un

ni l'autre pu voir la fin des travaux: Nevenka Petrović a été emportée par une maladie grave et Emil Čerškov a été victime d'un accident de circulation. C'étaient de graves pertes pour notre jeune équipe.

Aujourd'hui, une décennie entière après la fin des fouilles archéologiques sur notre rive du Danube, nous pouvons, je le crois, juger objectivement de leur contribution réelle à la science et à la culture. Que nous ont-elles donné, les Portes de Fer, par quoi nous ont-elles étonnés? Avant de répondre à cette question je voudrais souligner ce que nos archéologues disaient dès le début: malgré les examens préalables approfondis de toute la zone riveraine nous ne pouvons pas être certains que les eaux troubles du Danube n'aient pas recouvert quelques monuments et biens culturels que nous ignorions et que nous ne pourrons plus retrouver. Par exemple, un site très important, celui de Vlasac, a été répéré au dernier moment, au moment où le niveau du Danube montait déjà. Et les Portes de Fer n'ont-elles pas gardé encore quelque secret en le cachant de nous et de la science? C'est possible. C'est le risque qu'on doit prendre, d'autant plus que notre archéologie n'était pas prête à s'attaquer à d'aussi importants travaux que ceux du système hydro-électrique du Danube. Malgré des connaisssances sur le Limes danubien, malgré la découverte capitale de deux agglomérations préhistoriques — celles de Starčevo et de Vinča — la science archéologique d'après guerre avait complètement négligé le Danube en tant que voie de communication et source de vie en s'orientant sur des sites en Voïvodine ou bien dans la vallé de la Morava qui, considérait-on autrefois, était l'artère culturelle principale reliant le Sud au Nord, l'Asie Mineure à la Pannonie. La rive droite du Danube, sans communications et difficilement accessible, était restée en marge des recherches archéologiques, ainsi notre archéologie s'est trouvée pour ainsi dire »prise au dépourvu« au moment où le projet de la construction du barrage a été mis sur pied. Aussi approfondie et consciencieuse qu'ait été la reconnaissance du terrain elle a cependant été une course contre la montre, qui a dû être perdue en absence du travail préalable systématique, posé, de la science pendant de longues années. Ceci a été évident à Veliki Gradac, dont le »castrum« à douze tours est le plus grand et le mieux conservé dans notre partie du Limes. Les fouilles dans ce site admirable, à la stratigraphie très riche allant depuis la préhistoire jusqu'au Moyen Age, ont commencé déjà avant la constitution de la Commission et pourtant c'était déjà trop tard. Il a été enseveli pour que Donji Milanovac soit construit là-dessus. Il n'a été étudié que partiellement, des fonds insuffisants n'ayant pas pu assurer les conditions élémentaires aux fouilles systématiques et approfondies, malgré tous les efforts de l'équipe dans ce site. Veliki Gradac représente la grande lacune de notre action dans les Portes de Fer, surtout du point de vue de l'organisation. Cette expérience nous a servi d'avertissement.

Les fouilles archéologiques des Portes de Fer ont donnée des résultats considérables de plusieurs points de vue: elles ont de nouveau orienté notre archéologie sur le Danube, elles ont donné une image complète du Limes d'une part et d'autre part elles ont révélé une culture préhistorique inconnue, découvert du matériel mobile de toutes les époques et surtout les sculptures de Lepenski Vir que leur valeur situe parmi les plus importants des monuments de l'art mondial. Enfin, deux ensembles précieux — ceux de la Tabula Trajana avec une partie de voie romaine et l'agglomération de Lepenski Vir — ont été transférés à de nouveaux emplacements et conservés ainsi pour la postérité. Les Portes de Fer ont été une épreuve difficile et pour la science et pour la société — je crois n'avoir pas tort en disant qu'elles l'ont surmonté.

Lazar Trifunović

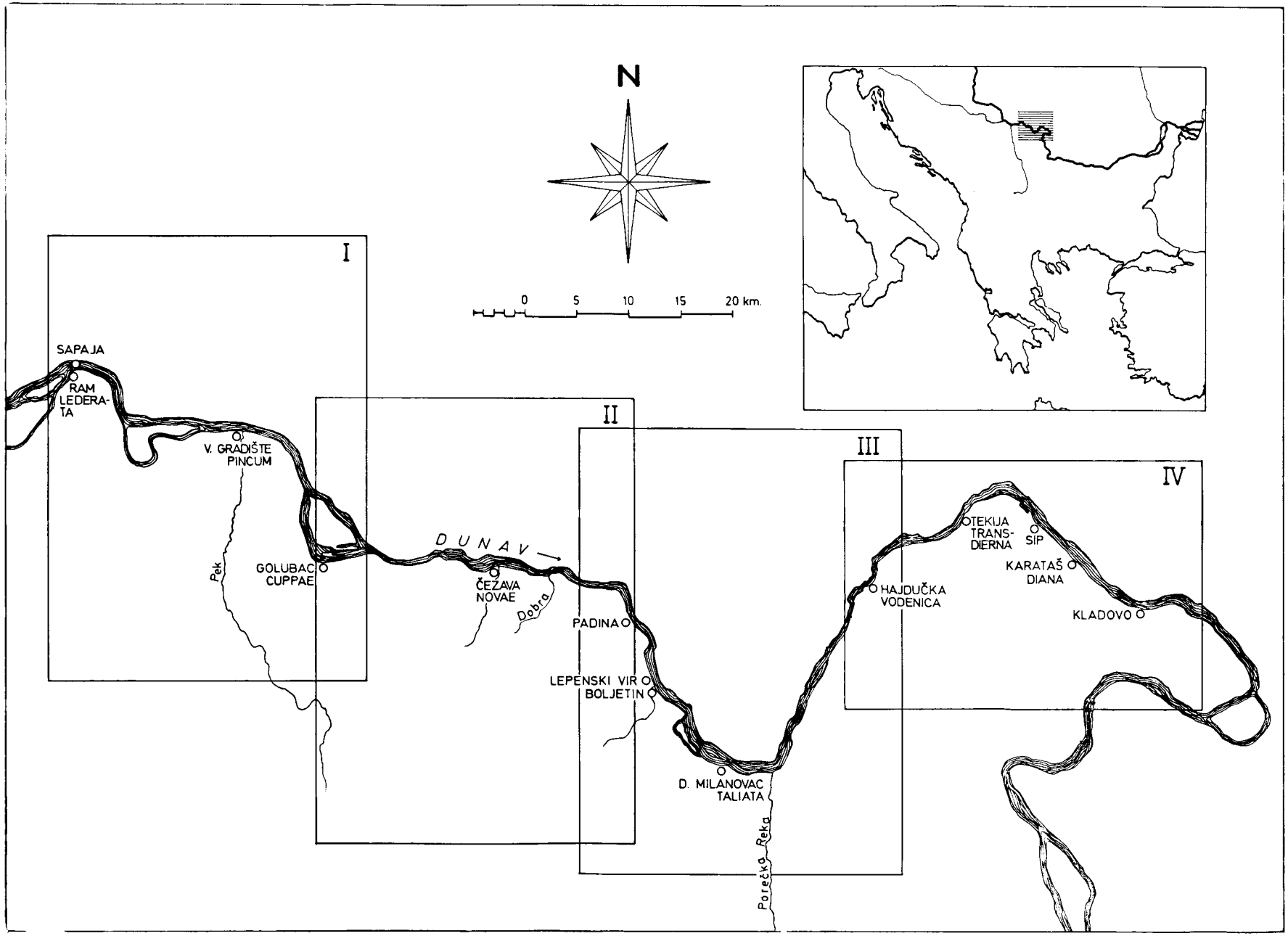
N
0 5 10 15 20 km.
I
II
III
IV
SAPAJA
RAM LEDERATA
V. GRADIŠTE PINCUM
Pek
GOLUBAC CUPPAE
DUNAV
ČEZAVA NOVAE
Dobra
PADINA
LEPENSKI VIR
BOLJETIN
D. MILANOVAC TALIATA
Porečka Reka
HAJDUČKA VODENICA
OTEKIJA TRANS-DIERNA
SIP
KARATAŠ DIANA
KLADOVO

Археолошка истраживања Ђердапа 1956—1970.

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Затворени, тешко приступачни територијални системи Ђердапа одавна је представљао примамљиву загонетку за археологе-истраживаче. Оно што се о постојању, или могућем постојању археолошких локалитета на приобалном дунавском појасу међусобно повезаног низа ђердапских клисура задуго знало сводило се углавном на податке које су, недовољно одређено, пружали антички и византијски историјски извори, као и на, иако драгоцена, ипак ни издалека довољно прецизна запажања ранијих путописаца и истраживача, — пре свега Марсиљија, Каница и Свободе, — на запажања која су се односила готово искључиво на античке и палеовизантијске локалитете и на неколико латинских натписа уклесаних у стене изнад римског пута.[1]

О животу који се развијао на овоме тлу у доба праисторије могло се задуго само наслућивати.

Средњи век и новије доба били су видно заступљени једино на улазу у Ђердапску клисуру, Рамом и Голупцем, и на њеном завршном подручју Фетисламом, Ада Калеом, као и рушевинама цркве на Поречком острву.

Свест о томе да обале Ђердапа представљају за археологију нетакнуто, каснијим животом непоремећено, девичанско подручје, почела је да сазрева у Археолошком институту и пре, а нарочито после првих наговештаја да ће, подизањем бране код Сипа, водама Дунава 1971. бити дефинитивно потопљени најдрагоценији трагови живота и остатака културе која се на овоме тлу развијала.

Нужно је било отуда добити пре свега бар општу слику о томе каквих све археолошких локалитета на овоме подручју има, прецизно фиксирати њихово место и, макар и само оквирно, сагледати стратиграфију култура које се, даљим археолошким истраживањима и ископавањима могу разоткрити.

Археолошки институт је отуда, организовањем истраживачких екипа, састављених од својих сталних и спољних сарадника, већ 1956. године почео прво са парцијалним, а затим, током следећих година, и са интензивираним систематским рекогносцирањем ове територије.[2] Тада је у

---

[1] Библиографски подаци који се односе и на ова рана као и на каснија истраживања наведени су у систематизованом списку литературе приложеном на крају ове књиге као и непосредно уз текст о сваком појединачном локалитету.

[2] Под врло неповољним условима у тада једва проходним ђердапским врлетима на обављању овог тешког али захвалног задатка учествовали су: Душанка Вучковић-Тодоровић, Обрад Кујовић, Иван Костић, Борислав Јовановић, Владимир Кондић, — са сарадницима. — Касније су радне екипе на појединим локалитетима вршиле и детаљнија рекогносцирања на ужим одговарајућим секторима.

Институту сачињен и први научно-истраживачки план археолошких ископавања на овом подручју.

Систематски вођена, иако још увек само делимична ископавања, отпочета су убрзо, 1958, у Великом Градцу, — Талијати, — код Доњег Миљановца.[3] Био је то једновремено и први, плански организован, археолошки захват на тлу Бердапа.

Са широко замишљеним, планираним и припремљеним археолошким ископавањима започето је међутим почев од 1964, када је Археолошком институту поверена одговорност за њихово научно организовање и извођење.[4] Овај задатак Институт је могао да испуни само уз пуну сарадњу са бројним научним и стручним институцијама, као и уз широку мобилизацију свих својих и других расположивих научних и стручних радника, који су на тај начин постали његови спољни сарадници.[5]

Већ на самом почетку овако систематизованог археолошког истраживања, на бази основне документације стечене претходним рекогносцирањима, наметали су се и одређени научни проблеми, који су се, током радова гранали и множили.

Међу првима требало је истраживањима одговорити на неколико основних питања:

— у каквим се све облицима развијала материјална и духовна култура на тлу Бердапа?

— постоје ли у њеним токовима фазе континуитета и дисконтинуитета?

— до које је мере, зависно од затворености и еколошког карактера подручја на коме се развијала могла да буде и сама затворена, односно аутохтона?

— у којој је мери и када била повезана са развитком култура у околним па и даљим територијалним областима?

---

[3] Под руководством научног сарадника Института Душанке Вучковић-Тодоровић, уз сарадњу тада младих асистената Института, Љубице Зотовић, Невенке Спремо-Петровић и Маје Паровић. Вреди заиста на овоме месту поменути њихова имена, јер оне су, схватајући сав значај ових истраживања, без обзира на све тешкоће које су их тамо очекивале, кренуле на терен, представљајући тако прву, пионирску екипу која је систематске истраживачке радове започела. — Имена осталих истраживача и руководилаца даљих истраживања, чији су резултати рада у многоме омогућили и писање овог осврта, наћи ће се наведена у текстовима који се односе на одређене локалитете.

[4] Одређивање редоследа ископавања и расподелу финансијских средстава по локалитетима вршила је, под председништвом В. Кондића, Археолошка подкомисија при тада формираној Републичкој комисији за научна истраживања и заштиту споменика културе и природе у Бердапу, на челу са веома активно ангажованим проф. Л. Трифуновићем, тада директором Народног музеја. — Непосредну организацију научних истраживања водила је Комисија образована у Археолошком институту, у којој су, под руководством његовог директора, учествовали сви руководиоци радова на појединим локалитетима.

[5] Поред домаћих научних сарадника на испитивањима разне врсте, нарочито антрополошким, палеозоолошким, палеоботаничким и радиолошким (C_{14}), узели су учешћа и научни радници из иностранства, међу којима вреди навести: J. Nemeskeri-a и E. Bökony-a из Мађарске, A. T. Clason из Холандије, H. Quitta и C. Живановића из Енглеске. — За жаљење је што у књизи овог последњег нису наведени ближи подаци о самим локалитетима и њиховим истраживањима.

Једна од не малих тешкоћа продубљенијем сагледавању развитка целокупне културе на обема обалама Бердапа, која је радове пратила све до њихове завршне фазе, састојала се у недовољној сарадњи наших и румунских археолога. Иако је постојала једна заједничка југословенско-румунска комисија, на чијем су челу налазили проф. E. Condurachi и Ђ. Бошковић, — због тада познатих међународних односа, ова сарадња у правом смислу никада није могла да буде чвршће и трајније успостављена.

При томе је међутим требало савладати и извесне унутарње отпоре на које се у почетним фазама рада наилазило, који су срећно преовладавани, тако да на рад нису оставили никакве озбиљније последице.

— какви се закључци могу извући из овако уочених чињеница о етничким и друштвеним историјским кретањима на овом тлу.[6]

Да би се на овако постављена питања дао сасвим одређен могући одговор било је нужно истражити све археолошки потенцијалне локалитете који су на овом тлу идентификовани. Није то међутим било могуће до краја учинити из два врло озбиљна разлога.

Пре свега ископавања су морала да буду ограничена само на оне локалитете који се налазе на коти испод 75 м надморске висине, до које досеже највиши ниво Ђердапског језера после подизања бране. Сви локалитети изнад те коте, па и неколико пећина у Ђердапским литицама, остали су, услед ускраћених средстава, археолошки или потпуно или сасвим недовољно истражени. Отуда се за сада може још само нагађати да ли је човек на овоме подручју организовао свој живот још у доба најстарије ловачко-скупљачке привредне епохе, — у палеолиту, — или не. Срећом сви су ови локалитети остали ван домашаја највиших дунавских вода, тако да ће овим питањем, за чије решавање постоје данас само индиције, моћи да се озбиљније позабаве будући истраживачи. Поред тога и неки већ од раније познати, на терену видни, значајни антички локалитети, као што су они крај Рама, — Lederata, — код Великог Градишта, — Pincum, — код Голупца, — Cuppae, — и Diana — Караташ, — морали су, из истих разлога тада да буду остављени неистражени.

С друге стране услед чињенице да је у року од само седам година требало обавити археолошка истраживања на огромном броју локалитета на обалама Дунава, у дужини од преко 130 км, са, иако знатним ипак релативно ограниченим средствима, уз исто тако бројним али и нужно ограниченим научним кадром, — могло је само неколико, истина најзначајнијих локалитета до краја да буде систематски истражено. Код приличног броја систематска истраживања била су сведена само на ограничене површине њихових најкарактеристичнијих делова, док се на неким морало задовољити само са сондажним сагледавањем њихове стратиграфије.

Но слика живота и културних кретања на овом тлу која се и на тај начин добила ипак је, у суштини, мање више потпуна. Она показује да су на Ђердапском подручју све епохе почев од оне најраније која је идентификована, па до данас, заступљене у разним видовима. Живот човека на овоме подручју, виђеном у целини, није изгледа никада потпуно изумро, иако за поједина раздобља о његовом постојању нису пронађени довољно убедљиви материјални докази. Он се само мењао, и, на различитим местима, добијао различите облике. Његов релативни континуитет се може посебно пратити на оним местима на којима су, на ушћима појединих река и већих потока који Дунав повезују са дубљом позадином, створена амфитеатрална проширења клисуре, погодна за његово организовање. Овде би континуитет коришћења појединих локалитета био понекад испресецан дисконтинуитетом живота на њему. Уколико би, међутим, на појединим од истражених локалитета и постојао дисконтинуитет у кретањима човечијег битисања, ове би се празнине донекле употпуњавале констатацијама о постојању живота на суседним или удаљенијим пунктовима на ширем истраженом подручју. Но интензитет и трајање живота на целој територији Бердапа, или само на неким његовим деловима уочљиво су се мењали током времена.

У том погледу истраживаче су очекивала не мала изненађења.

Почнемо ли од најстарије идентификоване епохе и изненађење је овде било понајвеће.

Откривена је, наиме, у Бердапу, једна до тада нигде не запажена култура, условно названа лепенском културом, јер је први пут јасно са-

[6] Овде постављени проблеми само привидно нису идентични са онима наведеним у књизи „*Старе културе у Бердапу*", — стр. 15, — које у суштини само сажимају.

гледана у Лепенском Виру, на коме је била и најинтензивније развијена, и најпотуније истражена. Њој, генерално узев, припадају на нашој обали у Бердапу, још три значајна локалитета, — Падина, Власац и Хајдучка Воденица, којима је у последњем тренутку, пред само потапање, придодат још један, на жалост неистражен локалитет, Стубица. — Овој скупини припада у суштини и неколико локалитета на левој обали Дунава, у Румунији. Ова култура, међутим, у много чему, до те мере по неким својим особинама нема органске везе са праисторијским културама које су се развијале на тлу Европе, да није ни чудо што се, у почетку, у њеној хронолошкој детерминацији помало и лутало, — од епипалеолита све до старије епохе гвожђа. — Данас, њено је место у науци одређено на самом почетку новијег доба камена, — протонеолита. Но баш ова лутања, разумљива с обзиром на изненађења која ова култура носи са собом, указују на тешку потпуну одрживост устаљене конвенционалне хронолошке поделе праисторијске епохе, која отуда можда захтева и нужну ревизију. Могли би, можда, на основу целокупног пронађеног материјала, ову, за сада затворену, Бердапску, лепенску културу, да фиксирамо негде на преласку између епохе скупљачко-ловачке, у овом конкретном случају претежно риболовне привреде и првих зачетака агрикултуре. На то указују с једне стране пронађени остаци костију животиња, затим бројне алатке намењене риболову, и за праисторију неочекиване, чудовишне риболико-антропоморфне скулптуре, уклесане у велике облутке, — као и постојање првих фиксних насеља са одређеним типом зграда, па и појава грнчарије у каснијој фази ове културе.

Посебан проблем представља само насеље у Лепенском Виру, за које је свакако још прерано говорити о његовој „урбанистичкој" структури. Не мању загонетку пружају и типизирани објекти[7] код којих се, у крајњој линији не може у потпуности утврдити чак ни њихова коначна намена.[8]

Задржавам се на овоме јер ми се чини да је о појави ове до сада незнане, велике и тако значајне лепенске културе, нужно вршити даља истраживања. Ово тим пре јер представља несумњиву загонетку чињеница да на двема обалама Дунава, на локалитетима који по покретном материјалу могу, у одређеним фазама развоја, да се сврстају у приближно исто време, — на нашој, десној обали, постоје и насеља са типизираним кућама и изузетне, неочекиване, за ово доба чудесне скулптуре, сличних којима на локалитетима на левој обали до сада ништа није нађено.

Поставља се још једно, не безначајно питање. Лепенска култура идентификована је за сада само у Бердапу. Представља ли она изузетан,

---

[7] Размишљања о геометријским пропорцијама њихових основа, као и неке аналогије са положајем који је заузимао при сахрани један од житеља чији је скелет пронађен, — или аналогије са обликом громадне степе на супротној обали Дунава, представљају слободне интелектуалне комбинације засноване на привидним сличностима.

[8] Подсећам само на постојање неких минијатурних објеката, који имају и облик и све елементе унутарње структуре као и велики, али у којима, због њихове умањене величине, нормално развијени људи ни у ком случају нису могли пребивати.

Да ли је, поред тога, оправдано све оно што нам је остало још неразумљивим тумачити култним потребама? У питању су, тако, они низови елемената у облику слова А који окружују огњишта у већини кућа. Међутим око појединих огњишта постоје и низови најобичнијих кружних рупа издубљених у чврстом поду. Личи све то на лежишта за постављање штапова на чијим су слободним крајевима стављане рибе које су се пекле изнад жара на огњишту. Ово би могло да буде потврђено и истраживањима извршеним у Падини, у којој је направљен и пресек кроз једно од оваквих лежишта. При том ваља напоменути да су код самих огњишта гаром опаљене само спољне ивице обода вертикално постављених плоча, док су унутарње ивице очуване чисте, вероватно зато што су биле покривене пепелом преко кога је полегао жар. — Печење риба на укошеној трсци или штапу изнад жара врши се и дан данас од рибара на обалама Дунава, — према опсервацији проф. Ј. Ковачевића.

затворени тип, карактеристичан само за ово подручје? — Најновији налази остатака кућа и артефаката лепенског типа, откопани недавно на обали Дунава, на локалитету Кула, недалеко од Михајловца, показују да је налазимо и нешто низводно изван Бердапског кланца. Хоће ли се и где још појавити? Које је најзад њено прапорекло? Треба ли га можда потражити и у још неиспитаним пећинама у карпатском масиву који обухвата Бердапски кланац на нашој и румунској територији?

Посебан проблем једног од видова праисторијске културе на Бердапском подручју представља појава енеолитских и бронзанодопских локалитета расејаних дуж дунавске обале. Има се, можда и варљив утисак, да се у нешто збијенијем виду појављују гравитирајући, низ Дунав, према ушћу Поречке реке, — односно, у крајњој линији, према Мајданпечко-борском базену. Намеће се, само од себе, питање до које је мере њихова појава зависила од експлоатације бакра у овом подручју. Питање је ово које постаје још актуалније после онако ефектних истраживања праисторијских рударских окана бакарне руде у Рудној Глави.[9] Ту могућу везу ваља свакако још интензивније осветлити. Ово тим пре јер боље истражени путеви кретања бакра са овога подручја могу допринети и коначном ослобођењу од некадањег хипотетичког инсистирања на зависности од утицаја анадолске културе, произашле и из првобитне експлоатације бакарних руда.

На широј тромеђи трачке, дачке и илирске културе, на подручју Бердапа не дешава се, судећи по нешто проређеним археолошким налазиштима, ништа што би било изузетно у односу на организовани живот на далеко широј околној територији у време такозваног старијег и млађег доба гвожђа. Повремени, изузетни продори Келта не ремете релативно смирено формирање једне уједначене културе коју ће затећи римске легије приликом свога освајања североисточних области Балкана током I века.

Три су основна разлога детерминисала римска кретања у овоме правцу: богате житнице, примамљиви рудници метала и релативно погодни прилазни путеви. Био је то агресиван колонизаторски поход, при чему је паљено, уништавано, убијано или претварано у робље све оно на шта су победничке легије наилазиле. Но стационираној војсци и самој састављеној од легионара пореклом из разних крајева империје, а самим тим и носиоца различитих културних традиција, било је потребно и да живи, и да се снабдева храном и другим занатлијским производима. Отуда је, као и другде на окупираним територијама, преостало домородно становништво искоришћено, прво као робовска радна снага, а касније и у нешто слободнијем виду. Та врста контаката, па и прожимања, довела је и до даљих одређених последица у формирању нових видова културе. Довољан доказ за то јасно је изражен у карактеру и посебностима текијског налаза који је, пре више година публиковао Б. Мано-Зиси.

С обзиром да је Дунав врло дуго за Римљане представљао природну одбрамбену препреку према североисточним територијама Европе, препреку коју су само повремено и привремено напуштали освајањем Паноније и Дакије, разумљиво је што су на његовој обали утврдили свој ланчано повезани европски Limes. Но та чврсто утврђена граница није представљала само непрелазну препреку. Пре би се могло рећи да је око ње, као дијафрагме, формиран појас контакта и међусобног прожимања двеју култура, — аутохтоне европске и инвазионе медитеранске, — прожимања из кога је, у крајњој линији, израсла и даље се развијала и култура коју је, обогаћену, наследило и доба у коме и ми сада живимо.

Бердапски Limes уклапа се међутим у континуалну римску утврђену границу. Но на овом потезу он има и својих сопствених одређених посебности, које га унеколико, углавном само привидно, издвајају из опште структуре римских утврђених граница.

---

[9] Према истраживањима др Б. Јовановића.

Пре свега он у залеђу има окомите, неприступачне стене клисуре, које само на два места пробијају нешто шире долине Пека и Поречке реке, као и многобројни потоци чији токови не задиру дубоко у планински масив и не отварају лако приступачне саобраћајнице ка даљој унутрашњости територије Балкана. Северни карпатски масив такође ни издалека не омогућава лак приступ Дунаву.

Стратешки врло смишљено, лимес се овде отуда ослања на неколико већих утврђења која би, због њихове величине могли да назовемо и каструмима, — на Lederatu, која би могла да буде лоцирана на обема обалама Дунава, код Рама и Сапаје, — на Cuppae, код Голупца, на Novae, код Чезаве, на Taliatu, Велики Градац код Доњег Милановца, на Dianu, — раније идентификовану као Caput Bovis, код Караташа и на Pontes код Костола. Између ових великих утврђења подигнута су мања, кастели, на ушћима већих потока, или наспрам могућих прелаза са леве на десну обалу Дунава.

Извршени су до сада покушаји да се овим утврђењима, на основу античких извора и пронађених натписа одреде и првобитна имена. После најновијег проналаска имена Diana за утврђење код Караташа[10] мораће свакако да се изврши и извесна ревизија досадашњих предлога.

Тамо где су продори према унутрашњости били нешто шири, значи за могуће нападе евентуално и опаснији, подизани су и подужни одбрамбени зидови чије је постојање констатовано са више места, — код Пожежене, Брњице, Салдума, Сипа и Караташа, а свакако најдужи и најзначајнији и онај на ушћу Поречке реке.

Уколико, било из којих разлога, — због удаљености или због истурених стена, утврђења нису могла да буду међусобно видна, подизане су између њих куле које су, ватром, димом или звуцима успостављале континуалну везу целом дужином утврђене границе. Та је веза чврсто осигурана и постојањем римског пута који је, под најтежим условима, пробијајући се кроз ђердапске камените литице само неколико метара изнад нивоа воде, изграђен све до Pontesa, односно моста преко Дунава, када је и завршен на самом преласку из I у II век, што потврђује и велики натпис на Трајановој табли.

Но поред свога несумњиво и војног карактера, овај је пут, израђен, уз највеће жртве, можда и претежно зато да би омогућио вучу бродова уз ђердапске брзаке. Доказују нам то како изградња помоћног дунавског пловидбеног канала код Сипа, у Трајаново доба, тако и тумачење неких натписа из истога времена. Поред тога на појединим местима, на стенама крај пута, постоје и јасни хоризонтални засеци направљени трењем конопаца.

Успостављена пловидба захтевала је и могућност приступања уз обалу на појединим брањеним местима, при чему су бродови, свакако релативно малих димензија, извлачени на песковите плићаке. Могло је то у суштини да се врши и испред сваког од постојећих градова, којима је и сама обала била заштићена. Но поједини међу њима, као што су они код Рама, Хајдучке Воденице, Караташа, Доњих Буторки, имали су и посебне истурене бочне зидове, завршене кулама, којима је пристанишна обала била непосредно заштићена. Изузетан је случај био код Чезаве, код које на обали постоји омања пристанишна утврда, удаљена и издвојена од самога каструма.

Овако, хомољским масивом помало изолован, ђердапски лимес морао је у своме залеђу имати и неки заједнички стратешки везни ослонац. Naissus је ипак релативно далеко, иако ни он не би смео да буде потпуно испуштен из вида, нарочито када се посматра шири потез лимеса од Београда све до Видина. — Много ближи ђердапском сектору, а и комуникационо много погоднији, био је Гамзиград. После истраживања ње-

[10] Према најновијим истраживањима Јелене Ранков и др Вл. Кондића.

говог грандиозног комплекса[11] и његовог идентификовања са царском палатом Romulianom, разумљиво је да у њему нису биле стациониране неке знатније резервне војне јединице, — уколико их није било у околним кастелима, — али је ту могло да буде командно место у које су се сливала обавештења о свему што се на Ђердапском лимесу могло догађати, и једновремено одатле предузимати и одговарајуће мере.

Захваљујући археолошким истраживањима појединих објеката, при чему су откривене различите промене на градским бедемима, као и стратиграфски слојеви сукцесивног изграђивања унутар и изван самих градова, истраживачи су дошли до релативно подударних закључака о подизању, животу и трајању Ђердапског лимеса.

Тако су први логори, од земљаних валова и палисада, подигнути још приликом почетних налета римских легија, током првог века. Остаци валова двају таквих логора идентификовани су, изван постојећих утврђења, код Великог Градца и Малог Голубиња, а њихови трагови откривени су, археолошким путем, и испод кастела у Бољетину и Чезави.

Прва утврђења од камена, одређеног типа, увек једном страном окренута према Дунаву, подигнута су нешто касније, нарочито у време Трајана.

Делимично запуштена у време држања Дакије у римским рукама, обнављана су нарочито у доба тетрархије, — крајем III и почетком IV в. — и најзад, после напуштања приликом варварских похода почетком V и током прве половине VI века, темељно су преправљана, учвршћивана па и увећавана у палеовизантијско доба, посебно под Јустинијаном. Очигледно је да им је Византија поклањала изузетну пажњу јер су им зидови, сграђени у то доба, снажнији, кружне куле веће, — а има их и другојачијег облика, као што је она са троугаоним испустом у Хајдучкој Воденици. Констатовано је чак да је тада подигнут и један нов кастел, Босман, изузетног, троугаоног облика, са конкавном страном према Дунаву, која омогућава заштиту пристанишне обале.

Током свога готово шестовековног живота објекти на Ђердапском лимесу мењали су услед свега тога и своју архитектонску структуру, што су истраживачи, археолошким путем, тачно утврдили, — а о чему ће бити речи приликом разматрања сваког од њих појединачно.

Неки од њих, нарочито значајнији, — Велико Градиште, Чезава, Велики Градац, Поречка Река, Текија, Караташ, — добили су и своја подграђа, своја субурбија, у којима се мешало домородно становништво са римским ветеранима, стварајући постепено и нове облике културе.

У последњој фази свога постојања, у палеовизантијско доба, појединa од ових утврђења добила су и црквене објекте, — Чезава, Бољетин, Велики Градац, — а изгледа и капеле укључене у куле, — у Салдуму, па можда и у Равни. Чињеница да у црквама у Чезави, Бољетину и Великом Градцу постоје и крстионице, указује на тенденцију Византије да домородно, још многобожачко становништво које је битисало на овом подручју, приведе хришћанству, и на тај га начин и идеолошки веже за себе.

Снажни одбрамбени систем међусобно повезаних утврђења римског и палеовизантијског лимеса у Ђердапу по свему судећи никада није био освојен директним нападима непосредно са леве обале Дунава. Варварске инвазије како првих деценија V века тако и крајем шестог, нису га, по свему судећи, непосредно угрозиле. Он је тада морао бити напуштен и од Римљана у петом и од византијске посаде крајем шестог, најкасније почетком седмог века. Варварске инвазије уперене према централним и јужним областима Балкана, с обзиром на неприступачност овога сектора Дунава и чврст систем његове одбране, мимоилазиле су га и кретале се свакако долином Мораве и даље према југу и југозападу, односно долином Тимока и даље према југу. Обухваћен оваквим кретањима варвар-

[11] Од стране проф. Д. Срејовића и др Милке Чанак-Медић.

ских племена, међу којима су се, посебно у току VI и нарочито VII века налазила и наша, словенска, он је, већ почетком овог последњег морао да буде коначно напуштен. Такав закључак проистиче и из археолошких истраживања, која нам за пети и прву половину шестог века, као и за период од почетка седмог све до деветог века не пружају готово никакве податке о организованом животу на овом тлу, — уз само неке индиције које би се односиле на осми век.

У оба маха отуда, и на крају римске владавине на овом подручју и после напуштања византијског Ђердапског лимеса, његова постројења нису порушили варвари, већ су се, препуштена времену, обрушила сама од себе или су их, приликом одласка, попалиле дотадање посаде. Тек много, много касније, материјал са њихових конструкција коришћен је и за друге намене.

Словенско становништво, које налазимо на питомијим оазама Ђердапске клисуре, допрло је до њих, отуда, не преласком Дунава, са тешко приступачних Карпата, већ прилазним просецима река и већих потока који, са југа, гравитирају према Ђердапским обалама. Отуда је и сам процес постепеног насељавања Словена — Браничеваца — потрајао нешто дуже. Чињеница је да сигурних материјалних доказа о њиховом постојању, до којих се дошло, приликом археолошких истраживања, немамо пре IX века. И док и IX и X век пружају још увек ретке и сиромашне налазе, тек од XI и XII, и надаље, имамо све чвршће и хронолошки одређеније податке о стабилизацији Словена на Ђердапском подручју, вероватно још тада у извесној коегзистенцији и са старијим бар делимично романизованим становништвом са чијом су културом такође дошли у присан додир.

Ређа се тако низ њихових насеља, а тамо где ова нису идентификована, некропола, које указују на њихово некадање постојање.

Карактеристично је да Словени користе за лоцирање својих насеља и оближњих некропола готово искључиво остатке, у то доба свакако далеко боље очуване него данас, античких, односно палеовизантијских утврђења. Почев од Рама и Сапаје, односно Харама, — некадањег комплекса Ледерате, па преко Острова, затим Великог Градишта, Песаче, Бољетина, Равне, Рибнице, Великог Градца, Хајдучке Воденице, све до Текије, археолошки слојеви се завршавају материјалом углавном из XI—XII века, ретко кад раниjим, а у појединим случајевима и каснијим, све до средине XV века. Међу овим локалитетима само изузетно, Острово и можда Рибница, — не налазе се на остацима античких утврђења.

Но ово је доба када се врши и обнављање, — свакако лаким материјалом, — старијих палеовизантијских цркава, — у Великом Градцу, Бољетину, а можда и у Чезави, — а подиже и неколико мањих, рустичних, — у Великом Градцу и Хајдучкој Води̇ници.

Живот појединих словенских браничевских насеља продужава се међутим кроз средњи век све до пада ових крајева у турске руке средином XV века, а као и свуда на Балкану, под новим условима траје и даље.

Подиже се у то доба, низводно од раније већ постојећег Рама, — који ће Турци касније обновити, — током XIV века, велика Голубачка тврђава, као и друга, мања, изнад ушћа Поречке реке. Гради се и неколико цркава, — црква у подграђу Голупца, Манастир, две цркве у Рибници, црква у Пецкој Бари, а касније и у Текији и на Поречком острву, — у некима од којих има и остатака фресака.

На бројним местима наилазимо и на остатке насеља, односно некропола, међу којима су свакако најинтересантнији они у Рибници.

Међу откопаним предметима који припадају раниjем и зрелом средњем веку особиту пажњу привлачи једна опека са урезаним кратким

натписом исписаним глагољицом, — делимично можда измешаном и са ћирилицом, — нађена у једном гробу у Песачи.

Посебно интересантан археолошки налаз представља и остава новца из средине XIV века, нађена у Падини. У овој остави налазе се, поред осталих, и примерци новца „слуге" Бранка (Младеновића), који је, као племић у служби цара Душана, овде вероватно имао своје поседе.[12]

Материјални остаци у овим средњевековним археолошким слојевима, указују тако, по своме карактеру, на известан континуитет словенске традиције, која се, временом, укрштала са домородним и византијским утицајима. Отуда и закључак о континуитету живота самог словенског становништва и његове културе, од доба насељавања па све до у касни средњи век, — односно и поред извесних познатих миграционих кретања,[13] све до данас.

Чињеница је да је ова територија припадала почетком средњег века Византији, да су је населили Словени — Браничевци, да су је освајали бугарски ханови, да је била укључена у Самуилову Македонску државу, да је поново прелазила у руке Византинаца, затим Мађара, па Срба, онда Турака, уз, посебно, неких вазалних повластица које су добијали влашки жупани, најзад Србије, — али све те промене државно-правног поседовања и политичке супремације, само су делимично утицале, с обзиром на затвореност овога подручја, на развојни процес народне културе у њему. Дуготрајном коегзистенцијом у овим крајевима Срби и Власи, упућени једни на друге, нашли су такође начина да неометано развију живот којим и данас заједнички живе.

Археолошка истраживања Бердапског подручја, и поред извесне, делимичне, објективним условима наметнуте исхитрености, пружају могућност да се, без обзира на неке недоречености, сагледа мање више у целини процес кроз који је пролазио, у разним видовима, развитак организације човечије заједнице, а посебно његове материјалне и духовне културе, — од најстаријег познатог времена његовог битисања на свом тлу, па све до краја средњег века, — односно све до данас. Допринос је ово једновремено и бољем познавању кретања и стваралаштва у области читаве европске културе, посебно у појединим њеним раздобљима.

Закључци до којих се овим истраживањима дошло биће потврђени, — неки од њих можда и оповргнути — даљим истраживањима приобалног појаса Дунава и његовог ширег подручја, како узводно тако и низводно од Бердапа. Археолошка истраживања дунавског подручја Кључа, — Бердап II, — која се већ приводе крају, као и истраживања Виминацијума, која су увелико у току, допринеће свакако још јаснијем увиду у комплексну проблематику коју је овај део територије наше земље крио у себи.

2. март 1983. UDK: 902

---

[12] Ваља имати на уму да се на левој обали Дунава, наспрам Падине, у селу Дренкову, налази једна масивна кула, чије се подизање приписује, како су ми саопштили у Археолошком институту у Букурешту, жупану Дренку, односно у неким документима о Дранку. Радили се ту о погрешном читању првог слова, тако да би ово име могло да се прочита и као Бранко? — Не би требало да испустимо из вида ни локалитет *Trîkule*, нешто низводно, наспрам ушћа Поречке реке, у Румунији, на коме још увек постоје три добро очуване куле. Име самог локалитета, које у румунском језику нема свога корена, указује такође на српско средњовековно порекло овога града.

[13] Овај проблем проучавала је једна посебна екипа Етнографског института.

Recherches archéologiques aux Portes de Fer 1956—1970

DJURDJE BOŠKOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le système des Portes de Fer, territorialement fermé et difficilement accessible, a toujours représenté une énigme pour les chercheurs archéologues. Ce qui a été connu depuis longtemps sur l'existence, ou sur une existence éventuelle, des sites archéologiques dans la zone riveraine de la suite des gorges des Portes de Fer sur le Danube, se réduisait surtout aux informations insuffisamment précises, données par des sources historiques antiques ou byzantines, aussi bien qu'aux observations, certes précieuses mais sans grande précision, des voyageurs et chercheurs du passé — avant tout de Marsigli, Kanitz et Svoboda — observations concernant exclusivement des sites antiques ou paléobyzantins et à quelques inscriptions latines gravées dans le roc au-dessus de la voie romaine.[1]

Quant à la vie qui aurait pu se développer dans cet espace à l'époque préhistorique, on ne pouvait que la supposer.

Le Moyen Age et l'époque plus récente n'étaient visiblement représentés qu'à l'entrée des Portes de Fer par les forteresses de Ram et de Golubac et dans la partie opposée du détroit, à la sortie, par Fetislam, Ada-Kale et les ruines de l'église dans l'île de Poreč.

La prise de conscience des rives des Portes de Fer en tant que d'une zone intacte, virginale du point de vue archéologique, zone qui n'ait point été dérangée par la vie ultérieure, a mûri surtout après les premiers signes indiquant que la construction du barrage de Sip fera dès 1971 innonder définitivement par les eaux danubiennes les plus précieuses des traces de vie et des vestiges culturels qui ont existé dans cette zone.

Il a donc été indispensable d'arriver au moins à la connaisance générale sur les sites archéologiques dans cette région, de fixer leur emplacement et d'établir, ne serait-ce que globalement, la stratigraphie des cultures qui pourraient ensuite être mises en lumière par des recherches et des fouilles ultérieures.

L'Institut Archéologique a donc commencé dès 1956 à organiser des équipes composées de ses collaborateurs, permanents ou extérieurs, qui ont amorcé des recherches partielles d'abord, pour passer dans les années suivantes à la reconnaissance systématique de ce territoire.[2] Ceci à ouvert

---

[1] Les données bibliographiques concernant ces premières recherches, aussi bien que les recherches ultérieures, figurent dans la liste d'études systématisée annexée à ce tome aussi bien qu'à la suite immédiate du texte sur chacun des sites.

[2] Dans des conditions très défavorables et sur des rives à l'époque à peine accessibles cette tâche difficile a été faite avec la participation de Dušanka Vučković-Todorović, Obrad Kujović, Ivan Kostić, Borislav Jovanović, Vladimir Kondić et leurs collaborateurs. Ensuite d'autres équipes ont procédé à une reconnaissance plus détaillée des secteurs limitrophes aux sites particuliers.

la possibilité à l'Institut d'établir un premier plan de recherche scientifique pour les fouilles archéologiques dans cette zone.

Dirigées systématiquement les fouilles, quoique toujours partielles, ont commencé dès 1958 à Veliki Gradac — Taliata, près de Donji Milanovac.[3] Ce fut en même temps la première intervention archéologique planifiée et organisée aux Portes de Fer.

Cependant des fouilles archéologiques de grande envergure, planifiées et bien préparées, n'ont été abordées qu'en 1964, année où l'Institut Archéologique s'est vu confier la responsabilité de leur organisation scientifique et de leur réalisation.[4] L'Institut n'a pu assumer cette tâche que grâce à une large coopération avec de nombreuses institutions de recherche et en mobilisant non seulement tous ses membres, mais aussi tous les scientifiques et experts en la matière, devenus par cela même ses collaborateurs extérieurs.[5]

Dès le début de ces recherches archéologiques systématiques, reposant sur la documentation de base fournie par la prospection préalable du terrain, certains problèmes scientifiques ont surgi. Ils se sont multipliés ensuite, étendus et ramifiés avec l'avancement des travaux.

Parmi les premiers problèmes figuraient quelques questions fondamentales, notamment:

— quelles pouvaient être les formes de la culture matérielle et spirituelle dans son développement sur le sol des Portes de Fer?

— y aurait-il eu des phases de continuité ou bien de discontinuité dans son cours?

— dans quelle mesure pouvait-elle être fermée, donc autochtone, compte tenu du caractère géographiquement et écologiquement fermé de son teriritoire?

— dans quelle mesure et quand aurait-elle été rattachée au développement des cultures dans des régions environnantes ou plus éloignées?

---

[3] Sous la conduite du maître de recherches de l'Institut Archéologique Dušanka Vučković-Todorović, avec la coopération d'alors jeunes assistants de l'Institut Ljubica Zotović, Nevenka Spremo-Petrović et Maja Parović. Nous nous devons de citer ici leurs noms car, conscientes de toute l'importance de ces recherches, elles sont parties sur le terrain malgré toutes les difficultés qui les y attendaient et ce fut la première équipe, celle des pionniers, qui a entamé les travaux systématiques de recherche. Les noms d'autres chercheurs et dirigeants des travaux ultérieurs, dont les résultats ont en grande partie permis à ce texte de voir le jour, seront cités avec les articles sur des sites particuliers.

[4] L'ordre des campagnes de fouilles et la répartition des fonds aux sites ont été confiés à la Sous-commission archéologique, présidée par V. Kondić, auprès de la Commission de la République pour les recherches scientifiques et la protection des monuments culturels et des sites aux Portes de Fer conduite avec énergie et un grand engagement par le professeur Lazar Trifunović, à cette époque directeur du Musée National. L'organisation effective des recherches a été faite par la Commission formée à l'Institut archéologique, dirigée par Dj. Bošković et constituée de tous les chefs des champs de fouilles.

[5] En plus des collaborateurs du pays, experts en spécialités diverses, sourtout des anthropologues, paléozoologues, paléobotanistes et radiologues (C_{14}), des chercheurs étrangers y ont pris part. Il faut citer les noms de J. Nemeskery et E. Bokőny (Hongrie), Clason (Pays-Bas), H. Quitta et S. Živanović (Grande Bretagne). Il est regrettable que le livre publié par ce dernier ne comporte pas d'informations plus détaillées sur les sites eux-mêmes et sur les recherches qui y ont été faites.

Un des obstacles, et non des moindres, à l'approfondissement de l'image englobant l'ensemble du développement de la culture sur les deux rives des Portes de Fer, a été l'insuffisante coopération entre les archéologues roumains et les chercheurs yougoslaves, difficulté présente dans toute les phases des travaux jusqu'à la fin. Malgré l'existence d'une commission yougoslavo-roumaine commune, avec les professeurs E. Condurachi et Dj. Bošković en tête, en raison de la situation internationale connue, une coopération au vrai sens du mot n'a jamais pu être établie d'une manière plus ferme et plus durable. Il a fallu d'autre part vaincre une certaine résistance intérieure rencontrée sourtout aux phases initiales des travaux, qui a été heureusement surmontée sans porter préjudice aux travaux.

— quelles seraient les conclusions à tirer des faits ainsi établis et quel serait leur influence sur des mouvements ethniques, sociaux et historiques au sein de ce territoire?[6]

Afin de donner à ces questions une réponse aussi précise que possible il a été nécessaire d'examiner tous les sites archéologiques potentiels identifiés sur ce terrain. Il n'a cependant pas été possible de mener ce travail jusqu'au bout pour deux raisons majeures.

Tout d'abord les fouilles ont dû être limitées aux sites se trouvant au-dessous de la cote de 75 m. (n./m.), soit le plus haut point atteint par le niveau du lac des Portes de Fer après la construction du barrage. Tous les sites au-dessus de cette cote, y compris quelques grottes dans les rochers des Portes de Fer, sont donc restés, faute de fonds, insuffisamment étudiés ou complètement omis dans les recherches mentionnées. Donc, pour le moment nous ne pouvons que faire des hypothèses sur la vie dans ces régions en nous demandant si l'homme l'avait organisée déjà à l'époque très ancienne de chasse et de la cueillette des fruits, — à l'âge paléolithique ou non. Heureusement tous ces sites sont hors de portée des grandes crues danubiennes et cette question, pour le moment reposant sur quelques indices seulement, offrira un champ de travail aux futurs chercheurs. De même certains sites déjà identifiés et visibles sur le terrain, des sites antiques connus, tels que ceux près de Ram — *Lederata*, près de Veliko Gradište — *Pincum*, près de Golubac *Cuppae*, et Karataš sont restés, pour ces mêmes raisons, en attente.

D'autre part, le fait qu'il ait fallu faire des fouilles archéologiques d'un énorme nombre de sites sur les rives du Danube d'une longueur de 130 km., dans un délai de sept ans seulement et avec des fonds importants, certes, mais non sans limites, avec des équipes nombreuses sans doute, mais limitées nécessairement par le nombre existant de chercheurs compétents — seuls quelques uns des sites — il est vrai des plus importants — ont pu être étudiés systématiquement et à fond. Dans un nombre relativement important de cas les recherches systématiques ont été limitées aux surfaces déterminées des parties les plus caractéristiques, tandis qu'à d'autres sites nous nous sommes vus obligés de nous limiter seulement aux sondages révélant leur stratigraphie.

Au fond l'image ainsi obtenue de la vie et des mouvements culturels dans cette zone est tout de même plus ou moins complète. Elle révèle que toutes les époques, depuis la plus ancienne qui a été identifiée jusqu'à nos jours — ont été présentes dans la région des Portes de Fer sous divers aspects. La vie de l'homme dans ce territoire pris dans son ensemble, n'aurait jamais été interrompue, pourrait-on dire, malgré l'absence de preuves matérielles suffisamment probantes de cette présence à certaines époques. Cette vie ne faisait que changer prenant aux endroits différents des formes différentes. Sa continuité relative peut en particulier être suivie à l'embouchure de rivières ou de ruisseaux plus importants, qui rattachent le Danube à l'arrière-pays, où des élargissements de forme amphithéatrale favorisaient son organisation. Ici la continuité de leur usage était parfois interrompue par la discontinuité de la vie dans le site même. Cependant si dans certains sites la discontinuité des mouvements de l'existence humaine a été constatée, ces lacunes ont été compensées en partie par des constatations de la vie aux points voisins ou plus éloignés dans le cadre du territoire étudié. D'autre part l'intensité et la durée de la vie dans tout le territoire des Portes de Fer, ou bien dans certaines de ses parties, changeaient visiblement avec le temps.

Dans ce sens les chercheurs ont eu plus d'une surprise.

En commençant par la plus ancienne des époques, qui en a provoqué la plus grande.

---

[6] Les problèmes cités qui ici ne semblent pas identiques — en apparence seulement — à ceux cités dans le livre »Anciennes cultures du Djerdap«, page 15, en fait n'y sont que condensés.

C'est aux Portes de Fer qu'a été découverte une culture jusqu'à présent jamais remarquée ailleurs, dite — conditionnellement — la culture de *Lepena*, d'après Lepenski Vir où son développement a été le plus intense et son étude la plus approfondie. C'est à cette culture — généralement parlant — qu'appartiennent encore trois sites importants: ceux de Padina, de Vlasac et de Hajdučka Vodenica, ainsi qu'un quatrième, découvert au dernier moment, la veille de la mise en fonction du système, un site resté donc malheureusement en dehors des recherches, celui de Stubica. Ce groupe comprendrait en fait également encore quelques sites sur la rive gauche du Danube, en Roumanie. Cette culture diffère, cependant, à un tel point et par plusieurs de ses aspects, des cultures préhistoriques développées en Europe et n'a aucun lien organique avec elles si bien que certaines hésitations des débuts quant à sa situation chronologique, depuis l'âge épipaléolithique jusqu'à l'époque de l'Hallstatt, sont compréhensibles. Aujourd'hui la science l'a située au commencement même de l'âge protonéolithique. Mais ces hésitations, compréhensibles étant donné les surprises qu'apporte cette culture, indiquent précisément toute la difficulté de maintenir rigoureusement la répartition chronologique conventionnelle de l'époque préhistorique, qui demanderait peut-être une révision. Nous pourrions, à en juger d'après l'ensemble du matériel découvert, situer cette culture de Lepenski Vir, des Portes de Fer, culture pour le moment fermée, quelque part à la transition de l'âge de chasse et de cueillette de fruits, dans ce cas précis de l'économie des pêcheurs, à l'âge des premiers pas de l'agriculture. Ceci est indiqué par des vestiges d'os d'animaux et de nombreux outils pour la pêche d'une part et d'autre part par des sculptures — pour la préhistoire inattendues — étranges, pisci-anthropomorphes, taillées dans d'énormes galets, aussi bien que par l'existence des premières agglomérations fixes avec des constructions de type déterminé et par l'apparition de poterie dans la phase ultérieure de cette culture.

L'agglomération de Lepenski Vir elle-même représente un problème particulier. Elle est, certe, trop énigmatique pour permettre de discuter, à cette époque, sur la structure de son »urbanisme«. Une énigme aussi et non la moindre est celle des constructions typisées[7] dont on ne peut même pas établir la destination avec certitude.[8]

Je m'y arrête car j'ai l'impression que la découverte de la culture de *Lepena*, inconnue jusqu'à présent, si nouvelle et importante, fera nécessairement objet de recherches ultérieures. Un autre fait énigmatique confirme cette impression: les sites sur les deux rives du Danube qui pourraient — selon le matériel mobile découvert — être situés approximativement aux différentes phases de la même époque, diffèrent, car dans ceux de notre

---

[7] Des réflexions sur les proportions géometriquse des maisons, ainsi que certaines analogies avec la position du mort lors de l'enterrement d'un des habitants, dont le squelette a été retrouvé, ou encore des analogies avec la forme du bloc rocheux sur la rive opposée du Danube — ne sont que des hypothèses intellectuelles gratuites, basées sur des similitudes équivoques.

[8] Je voudrais seulement rappeler l'existence de certaines constructions miniscules à la forme et à la structure intérieure identiques à celles des grandes, mais dont les dimensions n'auraient jamais permis l'habitation par des hommes normalement dévelopés. D'autre part est-ce justifié d'attribuer tout ce qui nous est resté incompréhensible à des besoins de culte? Il s'agit ainsi des suites d'éléments en forme de la lettre A qui entourent le foyer de la majorité des maisons. Cependant certains foyers sont entourés par des rangées de simples trous circulaires creusés à même le sol dur. Tout cela fait penser aux points d'appui des verges dont le bout libre soutenait des poissons grillés à la braise du foyer. Ceci serait confirmé par des recherches faites à Padina et par la coupe d'un de ces trous. Il faut faire remarquer que les dalles verticales entourant le foyer même ne portent de traces de suie que sur leurs bords extérieurs, les bords intérieurs sont restés purs, probablement parce qu'ils étaient recouverts de cendres sous la braise. Griller le poisson embroché sur une verge posée en biais au-dessus de la braise, est une habitude des pêcheurs des bords du Danube conservée jusqu'à nos jours — selon l'observation du professeur J. Kovačević.

rive, rive droite, des agglomérations aux maisons typisées ont été découvertes, ainsi que des sculptures extraordinaires, inattendues et fascinantes pour l'époque, tandis que rien de similaire n'ait été trouvé sur la rive gauche.

Enfin, encore une question et non la moins importante. La culture de *Lepena* a jusqu'à présent été découverte uniquement dans les Portes de Fer. Serait-ce un type exceptionnel, fermé, caractéristique uniquement pour cette région? Les dernières découvertes des vestiges de maisons et d'objets manufacturés du type de *Lepena,* identifiés récemment au bord du Danube dans le site de Kula, non loin de Mihajlovac, indiquent que nous retrouvons cette culture à l'aval hors du détroit même. Va-t-elle se manifester encore quelque autre part?

Le problème particulier d'un des aspects de la culture préhistorique dans la région des Portes de Fer est celui des sites de l'âge énéolithique et de l'âge d'airain disseminés le long du Danube. L'impression — peut-être trompeuse — qui s'impose est qu'ils sont plus fréquents en aval, gravitant vers l'embouchure de la rivière Porečka, c'est à dire en dernière analyse, vers le bassin de Majdanpek — Bor. La question, qui surgit logiquement, serait, à savoir, dans quelle mesure leur apparition pourrait-elle être rattachée à l'exploitation du cuivre dans cette région? La question gagne en actualité à la suite des recherches spectaculaires des mines préhistoriques de cuivre à Rudna Glava.[9] Ce lien éventuel demande des éclaircissements plus amples. D'autant plus qu'une recherche plus approfondie sur les voies de circulation du cuivre, originaire de cette région, pourrait contribuer à nous libérer de précédentes hypothèses insistantes sur la dépendance de l'influence culturelle anadolienne, dues à l'exploitation première des mines de cuivre.

Au croisement plus large des culture thrace, dace et illyrienne dans la région des Portes de Fer il n'y a rien, à en juger d'après les sites archéologiques quelque peu raréfiés, qui soit exceptionnel en comparaison avec la vie organisée sur le territoire environnant considérablement plus vaste, à l'âge de fer ancien ou récent. Des irruptions intermittentes et exceptionnelles des Celtes n'ont pas gêné la formation relativement calme d'une culture unifiée que les légions romaines trouveront lors de leur conquête du Nord-Est des Balkans au Ier siècle.

Trois raisons principales ont déterminé cette orientation des mouvements romains: richesse en céréales, mines de métaux attrayantes et des voies d'accès assez commodes. Ce fut une marche agressive des colonisateurs, accompagnée de dévastations, incendies et massacres, ainsi que de chasse aux esclaves. C'est ce qui attendait tout ce qui se trouvait sur le chemin des légions victorieuses. Mais les troupes stationnées, composées elles-mêmes des légionnaires originaires de différentes régions de l'empire, donc protagonistes eux-mêmes de différentes traditions culturelles, devaient vivre, s'approvisionner en nourriture et en produits artisanaux. Donc, comme partout ailleurs dans les territoires occupés, la population autochtone, qui a survécu, a été utilisée d'abord comme main d'oeuvre esclave, plus tard sous une forme plus libérale. Ce genre de contacts, et même d'influence mutuelle, a eu des conséquences déterminées sur la formation de nouveaux aspects de la culture. La preuve suffisante en est manifeste dans le caractère et les particularités de la découverte du dépôt à Tekija, publiée par Dj. Mano-Zissi il y a plusieurs années.

Etant donné que le Danube représentait pendant très longtemps pour les Romains l'obstacle naturel face aux territoires Nord-Est de l'Europe, qu'ils ne quittaient que par intermittence et provisoirement lors des campagnes en Dacie et en Pannonie, il est compréhensible qu'ils aient consolidé ses bords par la chaîne de leur *Limes* européen. Mais cette frontière solidement fortifiée n'était pas qu'un obstacle infranchissable. Il serait plus juste de dire que ce fut une sorte de diaphragme entouré d'une ceinture de

[9] D'après les recherches de B. Jovanović.

contacts et d'interférences de deux cultures — autochtone européenne et conquérante méditerrannéenne, interférence qui a fait naître en dernière issue la culture, enrichie depuis, dont l'époque que nous vivons a hérité.

Le *Limes* des Portes de Fer fait cependant partie de la frontière romaine fortifiée et continue. Dans cette partie pourtant ce *Limes* manifeste des particularités données qui le distinguent, d'une manière générale seulement en apparence, de la structure générale des autres frontières romaines.

Tout d'abord, ses arrières sont constitués des rochers du détroit abrupts et inaccessibles. A deux endroits seulement ce rempart rocheux est percée par des embouchures quelque peu élargies des rivières Pek et Porečka, tandis que de nombreux ruisseaux aux cours relativements brefs ne pénètrent pas en profondeur du massif montagneux et n'ouvrent donc pas de voies de communication facilement accessibles vers l'intérieur des Balkans. Le massif nord des Carpathes de son côté est loin d'offrir un accès facile au Danube.

Stratégiquement bien conçu, le *Limes* repose sur quelques places fortes bien solides, dont les dimensions et l'importance nous suggèrent l'appellation de »castrum«, à savoir: *Lederata*, qui pourrait être située sur les deux rives du Danube, près de Ram et près de Sapaja, *Cuppae* près de Golubac, *Novae*, près de Čezava, *Taliata* ou Veliki Gradac près de Donji Milanovac, *Diana* — précédemment identifiée comme *Caput Bovis* près de Karataš et *Pontes*, près de Kostolac. Entre ces grandes forteresses, de plus petites, des *castella* ont été élevées aux embouchures des ruisseaux plus importans ou bien face aux accès possibles de la rive gauche à la rive droite du Danube.

Des tentatives ont été faites de retrouver les appellations initiales de ces places fortes à partir des sources antiques et des inscriptions découvertes. A la suite de la découverte récente du nom *Diana*,[10] porté par la place forte près de Karataš, une certaine révision des propositions faites jusqu'à présent s'imposera certainement.

Là où les percées vers l'arrière-pays ont été plus larges, donc plus dangereuses en cas d'attaque éventuelle, des murailles défensives ont été construites en longueur. Leur existence a été établie à plusieurs endroits, notamment près de Požežena, Brnjica, Saldum, Sip et Karataš, mais la plus longue et la plus importante est incontestablement celle de l'embouchure de la rivière Porečka.

Dans la mesure où, pour des raisons différentes — éloignement ou rochers saillants par exemple, — les forteresses ne pouvaient pas établir le contact visuel, des tours étaient élevées entre elles avec la fonction d'assurer par des signaux visuels, fumée, feu, ou sonores une communication permanente tout le long de la frontière fortifiée. Cette communication a été raffermie par l'existence de la voie romaine, qui a été construite dans des conditions très difficiles, taillée à même le roc des Portes de Fer quelques mètres seulement au-dessus du niveau des eaux, jusqu'à *Pontes*, c'est à dire jusqu'au pont enjambant le Danube. Cette voie a été terminée à la fin du Ier et au début du IIe siècle, comme la grande inscription de la *Tabula Traiana* le confirme.

Mais, malgré son caractère incontestablement militaire, cette voie a dû être construite, au prix d'enormes sacrifices, de toute façon aussi afin de permettre le halage des bateaux à contre-courant du Danube. La preuve en est d'une part la construction à l'époque de Trajan du canal danubien auxiliaire, navigable, près de Sip, et d'autre part l'interprétation de certaines inscriptions de la même époque. En outre certains rochers au bord de la route portent d'évidentes encoches horizontales dues au frottement des cordes de halage.

La navigation établie exigeait des accès à la rive aux endroits protégés, où des bateaux, vraisemblablement de dimensions réduites, étaient

[10] Selon les dernières recherches de Jelena Rankov et de V. Kondić.

tirés sur des bancs de sable. Ceci aurait pu au fond être fait au pied de toutes les places fortes qui protégeaient la rive. Cependant certaines parmi elles, notamment Ram, Hajdučka Vodenica, Karataš, Donje Butorke, avaient également des murs latéraux en saillie et surmontés de tours protégeant ainsi directement la rive d'abordage. Le cas de Čezava a été exceptionnel: une petite fortification portuaire existait au bord même de l'eau, indépendante du castrum.

Le Limes des Portes de Fer isolé ainsi par le massif de Homolje, devait cependant avoir un point d'attache stratégique commun dans l'arrière pays. *Naissus* est relativement éloigné, quoiqu'il ne faut pas le perdre de vue complètement, surtout dans le cadre plus large du Limes depuis Belgrade jusqu'à Vidin. Beaucoup plus proche du secteur des Portes de Fer, et du point de vue des communications plus commode, a été Gamzigrad. Après l'étude de son ensemble grandiose[11] et son identification au palais impérial *Romuliana*, il devient évident que des troupes de réserve plus importantes n'auraient pas dû y stationner, — sauf dans ses alentours; cependant il n'est pas impossible que ce fût le centre de commandement où des informations affluaient sur tout ce qui pouvait se passer au Limes des Portes de Fer et où les décisions sur des mesures à prendre étaient apportées.

Les fouilles archéologiques des fortifications particulières, qui ont fait découvrir des modifications apportées aux remparts, aussi bien que des couches stratigraphiques de plusieurs constructions successives à l'intérieur et à l'extérieur de l'enceinte, ont amené les chercheurs à des conclusions mutuellement persqu' identiques sur la construction, la vie et la durée du Limes des Portes de Fer.

Ainsi les premiers camps, constitués de tranchées et de palissades, ont été établis lors des campagnes initiales des légions romaines au cours du Ier siècle. Les vestiges de deux camps de ce genre ont été identifiés hors des fortifications existantes, près de Veliki Gradac et près de Malo Golubinje et des traces de tels camps ont été découvertes par des méthodes archéologiques sous les castella de Boljetin et de Čezava.

Les premières forteresses en pierre, d'un type déterminé et donnant par un de leurs côtés sur le Danube, ont été élevées un peu plus tard, surtout à l'époque de Trajan.

Partiellement abandonnées à l'époque de l'établissement du pouvoir romain en Dacie, ces fortifications ont été renouvelées surtout au temps de la Tétrarchie — fin du IIIe et début du IVe siècle — et enfin, à la suite des dévastations dues aux irruptions de barbares au début du Ve et durant la première moitié du VIe siècle; elles ont été reconstruites à fond et même agrandies à l'époque paléobyzantine, en particulier sous Justinien. Il est évident que Byzance leur accordait une attention particulière, car les murailles élevées à cette époque sont plus fortes, les tours rondes plus grandes — mais il y en a aussi de forme différente, comme celle de Hajdučka Vodenica à la saillie triangulaire. Il a été établi même qu'un nouveau castellum ait été élevé, celui de Bosman, qui a une forme inusitée, triangulaire, et une paroi concave donnant sur le Danube et protégeant la zone portuaire.

Au cours de leur existence, longue de presque six siècles, les constructions du Limes des Portes de Fer changeaient par conséquent leur structure architecturales, ce que les chercheurs on établi avec précision par des voies archéologiques. Il en sera question lors de l'examen de chacune de ces constructions en particulier.

Certaines, surtout les plus importantes — telles que Veliko Gradište, Čezava, Veliki Gradac, Porečka Reka, Tekija, Karataš — ont été dotées de faubourgs, *suburbia*, où la population autochtone, mêlée aux vétérans, faisait naître progressivement de nouvelles formes de culture.

[11] Par le professeur D. Srejović et Milka Canak-Medić.

Au cours de la dernière phase de leur existence, à l'époque paléobyzantine, certaines de ces fortifications ont été dotées d'édifices religieux — Čezava, Boljetin, Veliki Gradac — et, paraît-il, de chapelles logées dans les tours, comme à Saldum et peut-être â Ravna. Le fait que les églises de Čezava, Boljetin et Veliki Gradac comportent également des baptistères indique la tendance byzantine d'amener au christianisme la population autochtone, encore païenne, en se l'attachant idéologiquement par ce moyen.

Le système défensif puissant de fortifications en chaîne du Limes romain et paléobyzantin dans les Portes de Fer n'a vraisemblablement jamais été conquis par des attaques directes provenant de la rive gauche du Danube. Des invasions barbares, aussi bien celles des premières décennies du Ve que celles de la fin du VIe siècle, ne l'ont selon toute vraisemblance jamais menacé directement. Il a dû être abandonné aussi bien des Romains au Ve siècle que des Byzantins à la fin du VIe ou au plus tard au début du VIIe siècle. L'accès difficile à cette partie du fleuve et son système puissant de défense le faisait éviter par les invasions barbares, qui le contournaient en route vers les parties sud et sud-ouest des Balkans suivant assurément la vallée de la Morava, ou bien descendant la vallée du Timok et continuant vers le sud. Encerclé par ces mouvements des tribus barbares, parmi lesquelles se trouvaient au VIe et surtout au VIIe siècle des tribus slaves également, il a dû être définitivement abandonné. C'est la conclusion également des recherches archéologiques, qui ne donnent presqu'aucune information sur une vie organisée dans ce secteur dans la période entre le début du VIIe et le IXe siècle, quelques indications sur le VIIIe siècle mises à part.

Donc, dans les deux cas: aussi bien à la fin du règne romain dans ce secteur qu'au moment où le Limes des Portes de Fer fut abandonné, ses installations ne furent pas démolies sauf, peut être, brulées par l'armée qui les abandonnait; elles sont tombées en ruines toutes seules laissées à l'érosion du temps. C'est beaucoup plus tard que leur matériel de construction ait été utilisé à d'autres destinations.

La population slave, que nous rencontrons dans des oasis plus clémentes des Portes de Fer, y est arrivée non en franchissant le Danube après avoir descendu les Carpathes, mais en y accédant par des percées des rivières et des torrents qui gravitent vers le Danube venant du sud. Le processus de l'installation progressive des Slaves de Braničevo a donc été plus long. L'absence de preuves matérielles incontestables de leur existence avant le IXe siècle a été établie par des fouilles archéologiques. Tandis que le IXe et le Xe siècles ne donnent que des découvertes rares et pauvres de mátériel, à partir du XIe et du XIIe siècle nous trouvons des informations de plus en plus solides et chronologiquement plus précises sur l'installation des Slaves dans le territoire des Portes de Fer. A cette époque ils vivaient probablement encore en coexistence avec la population plus ancienne, en partie romanisée, et c'est ainsi qu'ils établissent des contacts très proches avec sa culture.

Leurs nombreuses agglomérations longent la rive et là où elles n'ont pas pu être identifiées il y a des nécropoles indiquant leur existence.

Il est caractéristique que les Slaves utilisent, pour l'établissement de leurs agglomérations et des nécropoles voisines, presqu'exclusivement les vestiges des fortifications antiques ou paléobyzantines, à cette époque certainement mieux conservées qu'aujourd'hui. Depuis Ram et Sapaja c'est à dire Haram — ancien ensemble de Lederata, en passant par Ostrova, Veliko Gradište, Pesača, Boljetin, Ravna, Ribnica, Hajdučka Vodenica, jusqu'à Tekija, les couches archéologiques supérieures sont celles du matériel du XIe—XIIe siècle, rarement plus ancien, et dans certaines parties encore plus récent, allant jusqu'au milieu du XV siècle. Parmi des sites exceptionnels figurent Ostrovo et peut-être Ribnica, qui ne sont pas situés sur des vestiges des fortifications antiques.

Mais ce fut aussi l'époque de la reconstruction — avec des matériaux légers certes — des églises paléobyzantines anciennes, celles de Veliki Gradac, Boljetin et peut-être de Čezava, tandis que quelques petites églises rustiques furent nouvellement construites à Veliki Gradac et Hajdučka Vodenica.

La vie de certaines agglomérations slaves de Braničevo se prolonge cependant durant persque tout le Moyen Age jusqu'à la conquête de ces régions par les Turcs au XVe siècle et, comme partout ailleurs dans les Balkans, elle continue ensuite, mais dans des conditions nouvelles.

A cette époque, en aval de Ram déjà existant — que les Turcs vont reconstruire — la grande forteresse de Golubac est construite au cours du XIVe siècle, ainsi qu'une plus petite au-dessus de l'embouchure de la rivière Porečka. Plusieurs églises sont élevées — celles dans le faubourg de Golubac, à Manastir, deux églises à Ribnica, celle de Pecka Bara et plus tard les églises de Tekija et de l'île de Poreč, dont certaines comportent des vestiges de fresques.

A plusieurs endroits ont été trouvés des vestiges d'agglomérations ou de nécropoles dont les plus intéressants sont certainement ceux de Ribnica.

Parmi les objets de cette époque au cours des fouilles fut mise à jour une brique avec une courte inscription gravée en lettres »glagolitiques« — en partie mélées peut-être aux lettres cyrilliques — trouvée dans une tombe.

Une découverte archéologique particulièrement intéressante a été celle d'un dépôt de monnaies à Padina. Ce dépôt contenati, entre autres, de la monnaie du »domestique« Branko (Mladenović) qui y avait probablement des domaines en tant que noble au service du roi Dušan.[12]

Le caractère des vestiges matériels de ces couches indique une certaine continuité de la tradition slave qui subissait, avec le temps, des influences autochtones et byzantines. De là provient la conclusion sur la vie continue de la population slave elle-même, et de sa culture, depuis l'époque de l'établissement jusqu'au Moyen Age tardif et — malgré certaines migrations connues — jusqu'à nos jours.[13]

Ces territoires appartenaient à Byzance au début du Moyen Age, ils ont été investis par les Slaves de Braničevo, conquis par des khans bulgares, ils faisaient partie de l'Etat macédonien de Samuel, puis ont été repris par Byzance pour passer entre les mains des Hongrois, ensuite des Serbes, puis des Turcs, mais avec des privilèges féodaux accordés aux princes roumains, pour revenir enfin à la Serbie. Pourtant tous ces changements du pouvoir d'Etat et de la suprématie politique n'ont exercé qu'une influence limitée sur le processus de développement de sa culture en raison du caractère fermé de cette région. La longue coexistence dans ce territoire des Serbes et des Valaques, tournés par la force des choses les uns vers les autres, leur a fait trouver le moyen de développer sans difficultés une vie commune qu'ils ont maintenue jusqu'à nos jours.

Les recherches archéologiques aux Portes de Fer, malgré une certaine hâte imposée en partie par des raisons objectives, permettent d'arriver à une image d'ensemble — par endroits peut-être insuffisamment complète — du processus de développement que l'organisation de la communauté humaine y a traversé, de sa culture matérielle et spirituelle en particulier, depuis l'époque la plus ancienne de son existence, jusqu'au Moyen Age et jusqu'à

---

[12] Il ne faut pas perdre de vue qu'il y a sur la rive gauche du Danube en face de Padina, au village de Drenkovo, une tour massive, dont la construction est attribuée, comme à l'Institut Archéologique de Bucarest on m' a communiqué, au joupan Drenko ou Dranko selon certains documents. S'agirait-il d'une erreur de lecture de l'initiale et le nom pourrait-il être Branko? Il ne faut non plus perdre de vue le site de *Trikule* (Trois-tours) légèrement en aval en face de l'embouchure de la rivière Porečka, en Roumanie, qui comporte encore trois tours assez bien conservées. Le nom de la localité, dépourvu de toute racine dans la langue roumaine, indique également l'origine médiévale serbe de la forteresse.

[13] Le problème a été étudié par une équipe spécialisée de l'Institut Ethnographique.

nos jours. C'est également une contribution à une meilleure connaissance des mouvements et des forces créatrices de la culture européenne dans son ensemble, surtout au cours de certaines de ses époques.

Les conclusions auxquelles ont abouti ces recherches seront confirmées, ou des fois peut-être infirmées, par des recherches ultérieures dans la partie riveraine du Danube et de son environnement plus large, aussi bien en amont qu'en aval des Portes de Fer. Les recherches archéologiques dans la région danubienne de Ključ — Portes de Fer II — qui touchent déjà à leur fin, aussi bien que les recherches à Viminacium, qui ont déjà bien avancé, contribueront certainement à une idée plus claire des problèmes complexes que cette partie de notre pays pouvait cacher.

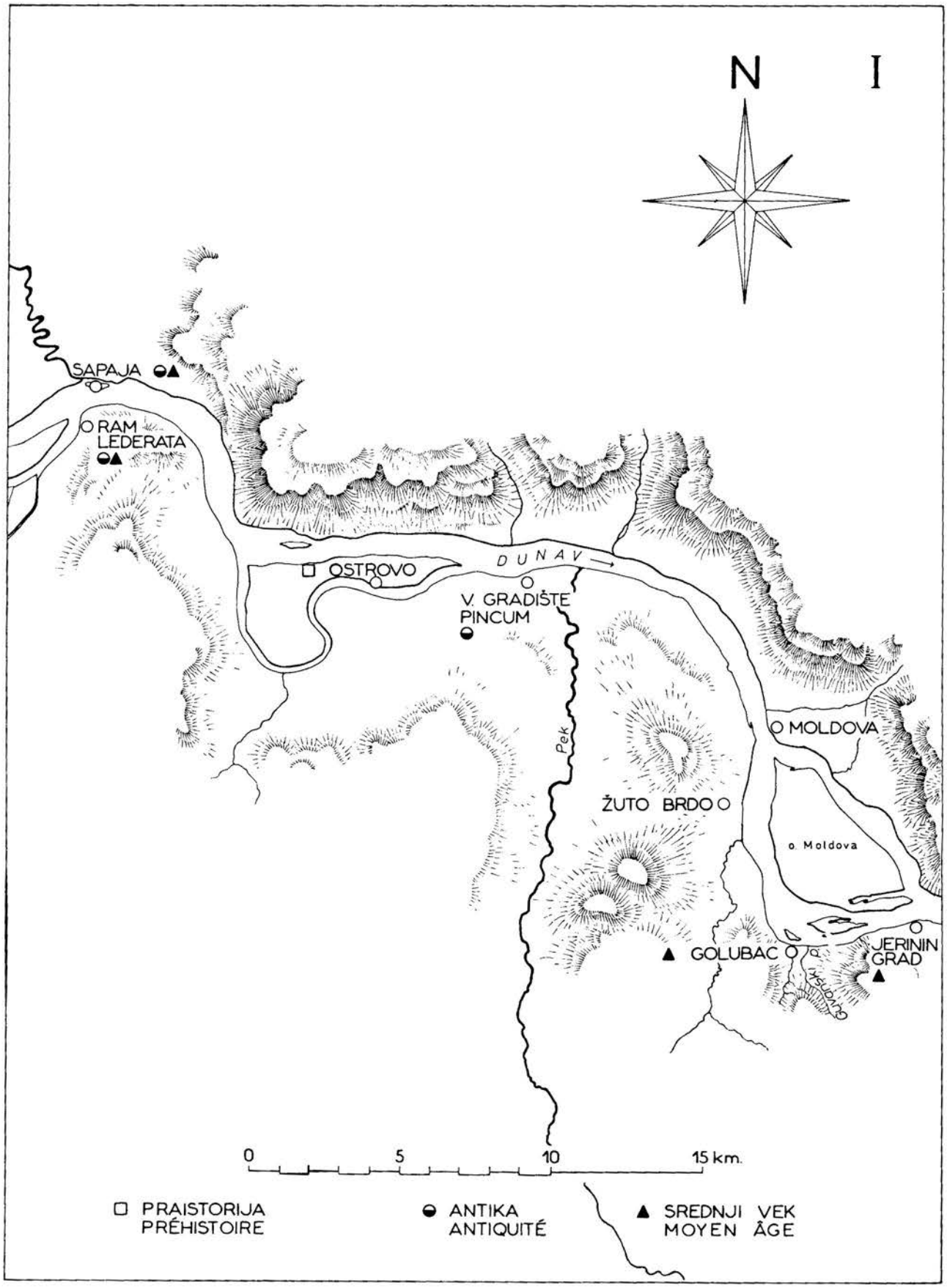
N
SAPAJA
RAM
LEDERATA
OSTROVO
DUNAV
V. GRADIŠTE
PINCUM
Pek
MOLDOVA
ŽUTO BRDO
o. Moldova
GOLUBAC
JERININ
GRAD
0
5
10
15 km.
PRAISTORIJA
PRÉHISTOIRE
ANTIKA
ANTIQUITÉ
SREDNJI VEK
MOYEN ÂGE

Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке*

ДАНИЦА ДИМИТРИЈЕВИЋ, Филозофски факултет, Нови Сад

Острво Сапаја данас више не постоји.[1] До недавно то је била живописна дунавска ада, одвојена од леве, банатске обале уским речним рукавцем, обрасла густом шумом и шипражјем, са дугим пешчаним спрудиштима, која су се при ниском водостају пружала готово паралелно са суседном обалом. Географски положај острва на простору између ушћа Караша и Нере у Дунав предодредио је ову аду и њено ближе северно залеђе да током дугих векова буде позорницом веома значајних историјских збивања. У томе контексту треба посматрати настанак као и бројне обнове и преградње тврђаве која се налазила на најуздигнутијем делу острва.

Већ у доба аустријско-турских ратова тврђава на Сапаји привукла је пажњу аустријских војних власти. Она је забележена и графички приказана у познатом атласу талијанског полихистора, генерала и дипломате у служби Аустрије, L. F. Marsigli (сл. 1),[2] а знатно детаљније на плану који је израђен за грофа Мерсу после заузећа Темишвара, новембра 1716. године (сл. 2).[3] Иако оба плана, а нарочито цртеж Marsigli'a, у погледу географског приказа положаја острва и његовог односа како према главном току Дунава, тако и према дунавском рукавцу и ушћу Караша, дају прилично искривљену слику, они се ипак у основним цртама слажу: на оба плана тврђава је лоцирана на острву, правоугле је основе, са четири кружне угаоне куле, а окружена је шанцем и ровом. На плану израђеном за грофа Мерсу уцртани

* Овај рад првенствено је усмерен на објављивање резултата постигнутих на испитивању античког кастела на острву Сапаја, његовом датовању, типолошкој детерминацији и идентификацији. При томе су узимани у обзир како елементи до којих се дошло током систематских ископавања (1967—1970), тако и подаци које пружају писани историјски извори и случајни налази прикупљени и евидентирани током ранијих година. Сматрали смо, наиме, да у овом тренутку треба дати приоритет оним питањима која су везана за проблематику римског лимеса, с обзиром на чињеницу да и на десној обали Ђердапског сектора већина истражених налазишта припада томе тематском кругу.

Резултати постигнути на испитивању средњовековног утврђења, а затим и рецентнијих слојева из турског и аустријског периода, овом приликом су само дотакнути у оној мери колико је то било потребно због бољег разумевања целокупне ситуације. Разлози за такав приступ су вишеструки. Прво, проблеми везани за разрешавање питања идентификације средњовековног утврђења на острву Сапаја захтевају детаљна архивска истраживања у иностранству (Будимпешта, Беч), што у овом тренутку није било могуће остварити. Друго, покретни археолошки материјал из средњовековног и турског стратума је веома обиман, а да би се могао стручно обрадити и датовати потребно је да претходно прође кроз процес конзервације и рестаурације. Ови послови су започети, али још нису доведени до краја. Предстоји и цртање и фотографисање тога материјала и детерминација средњовековног и нешто рецентнијег новца.

Због значаја и комплексности овог локалитета планирана је израда једне монографије, која би у подједнакој мери третирала проблеме свих развојних фаза утврђења на острву Сапаја, а обухватила би и све локалитете на суседном приобаљу за које располажемо одговарајућим подацима. Настојали би, да се тада опширније обраде и они периоди који из објективних разлога сада нису могли бити детаљније расматрани — у првом реду праисторијска налазишта око ушћа Караша и Нере и питања везана за угарски средњовековни град Харам.

Овај рад не би могао бити написан да ми колеге у Народном музеју у Вршцу, а посебно Станимир Барачки и Растко Рашајски, нису пружили свесрдну помоћ, првенствено по питању старих налаза, превођењу мађарске литературе и томе сл. Користим прилику да им се најсрдачније захвалим на пруженој ми колегијалној помоћи.

[1] Острво Сапаја је по завршетку заштитних ископавања 1970. године уклопљено у систем обалоутврда које штите леву обалу и улазни крак канала ДТД код ушћа Караша.

[2] Marsigli, *Danubius*, II, 1. Тб. V са кратким попратним текстом.

[3] Kriegsarchiw in Wien, Sign. G I a 3, x, № 10.

су и неки детаљи, који се на основу легенде исписане на самом плану могу идентификовати. С обзиром на околност да је ту приказано стање какво је затечено одмах после преузимања тврђаве од Турака, значи њен изглед у време турске владавине, он ће бити користан и приликом описа хоризонта турског периода.

Сл. 1. — План острва Сапаја са тврђавом и широм околином из атласа L. F. Marsigli-a (Sectio XIII, Tb. V). — Fig. 1. — Plan de l'île de Sapaja avec la forteresse et les environs dans l'atlas de L. F. Marsigli.

Када се после Београдског мира (1739) граница између Аустрије и Турске у овом крају коначно усталила на Дунаву, тврђава на Сапаји поделила је судбину осталих пограничних утврђења — минирана је на основу тачке 6 протокола о склапању мира. Острво тиме губи свој војно-одбрамбени карактер, али ускоро добија нови значај као службени прелаз на релацији Рам — Банат, преко кога је текао поново оживљени трговачки промет између два царства, санкционисан одредбама тог истог уговора (тачке 11 и 12). За владе Марије Терезије на острву је подигнута царинарница и још неке економске зграде, а стара тврђава, лишена своје функције, постепено се претварала у рушевину.

После 1850. године буди се интересовање за ближу и даљу прошлост Баната, па самим тим и за предео којим се овде бавимо. Међу првим истраживачима најзначајнији је Leonhard Böhm (1833—1924), градоначелник Беле Цркве, који је између 1856—1867. године, али и после тога, прикупљао археолошку грађу и податке, највише на терену Нове Паланке и на острву Сапаја.[4] Већ 1860. године излази његово дело »*Geschichte des Temescher Banats*«, а следећих година објављује већи број радова у стручним часописима и у белоцркванском недељнику »*Die Nera*«. Њему се придружују и други ентузијасти, аматери-истраживачи и локални историчари, а седамдесетих година тога века појављују се и први колекционари. Стварање такве културне климе утрло је пут много интензивнијој, стручнијој и организованијој делатности, која ће се развити после оснивања Јужноугарског хисторијско-археолошког друштва у Темишвару (1872) и покретања његовог часописа (1875). L. Böhm је од самог оснивања члан друштва и често објављује у поменутом часопису чланке који се односе на налазе из Паланке и њене околине. Поред тога он је страствени колекционар, коме касније помаже и његов син Карло, који је почев од 1909. до 1936. године уступио Вршачком музеју 1376 археолошких предмета, пореклом претежно из околине Беле Цркве и Паланке.

Та активност крунисана је оснивањем два јужнобанатска музеја: Белоцркванског градског музеја (1877) и Вршачког градског музеја (1882). На уређењу оба музеја и отварању њихових првих изложби велике заслуге је стекао Felix (Bódog) Milleker, познати локални историчар, истраживач на терену и писац многих запажених дела, који је 1894. године постао кустос Вршачког музеја, а после и његов управник.[5]

Између два рата нису прикупљени нови подаци о античким и средњовековним налазиштима у Банату, јер се истраживачка делатност

[4] Új-Palanka (мађ.) = Нова Паланка је данашњи засеок Стара Паланка на обали Дунава, на земљишту између ушћа Караша и ушћа Нере у Дунав, испред којег се налази острво Сапаја. Овај засеок треба разликовати од села Банатска Паланка (дан. Паланка), које се налази око 2,5 км. севернije на благој узвишици.

[5] За проблематику којом се овде бавимо најзначајније његово дело је: Milleker Bódog, *Délmagyarország régiségleletei a Honfoglalás előtti időkből*, Temesvár, књ. I 1897; књ. II 1899; књ. III 1906 и два додатка уз том III 1909. Исти, *Vorgeschichte des Banats*, Старинар XII, Београд 1937, 58 sqq. и бројне друге студије и чланци у стручним часописима и новинама.

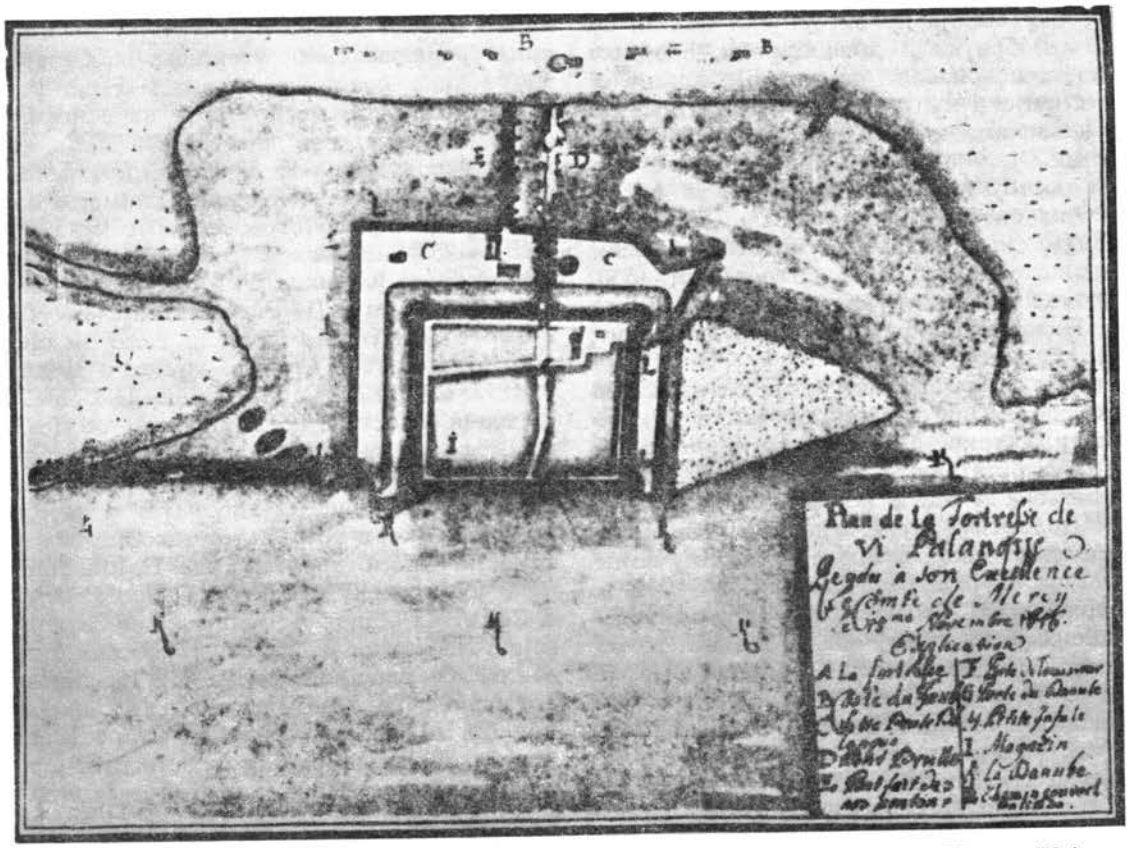

Сл. 2. — План острва Сапаје са тврђавом израђен 1716. године за грофа Mercy (Kriegsarchiw in Wien, Sign. G I a 3, x, № 10). — Fig. 2. — Plan de l'île de Sapaja avec la forteresse, établi en 1716 le comte Mercy.

углавном усмерила на проучавање праисторијских култура. До тада прикупљене податке о римским налазима сасвим сажето користи Н. Вулић, а средњовековно утврђење региструје Р. Р. Шмит у археолошкој карти Војводине.[6] После другог светског рата А. Дероко у своме делу о средњовековним градовима региструје утврђење на острву Сапаја, уз сасвим сажети опис, поистовећујући га са угарским средњовековним градом Харам.[7] Стога се може рећи да L. Böhmu и F. Millekeru дугујемо једине сигурније податке о археолошким налазима и остацима архитектуре на острву Сапаја и његовој широј околини, којима смо располагали до почетка систематских археолошких ископавања, обављеним у оквиру великог пројекта истраживања и спасавања споменичког блага на сектору изградње хидроенергетског система Бердап I.[8]

[6] Н. Вулић, *Војводина у римско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 75; Р. Р. Шмит, исто дело, Археолошка карта Војводине и 304, поистовећује угарски средњовековни град Харам са утврђењем на Сапаји.

[7] А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1951, 160, сл. 167 и 168. — Скица ситуационог плана није тачна, источни бедем није био искошен, већ је текао паралелно са западним, полазећи под правим углом од С—И куле ка обали Дунава.

[8] Треба ипак напоменути да расположиви подаци — вероватно због неких нејасноћа и недовољног познавања теренске ситуације — нису увек коришћени сасвим прецизно, тако да су неки предмети који воде порекло из Старе или Банатске Паланке регистровани као налази са самог острва. То је затим неке ауторе навело на доношење погрешних закључака, нарочито када се радило о праисторијским културама или о римском раноцарском периоду. Стога ћемо покушати да овом приликом, колико је то на основу старе грађе могуће, са више прецизности одвојимо налазе са Сапаје и из Старе Паланке од оних који потичу са ширег залеђа ова два локалитета. Треба при томе свакако напоменути да су колеге у Народном музеју у Вршцу започели рад на ревизији старих налаза на основу рукописне „Књиге улаза" и других бележака Böhma и Millekera и том приликом за многе предмете установили прецизније место налаза. Тај посао и даље је у току. Сем тога, поново су прочитани, а тамо где је то било потребно и преведени са мађарског, радови F. Millekera, што је такође допринело да се добије јаснија слика о овим питањима.

На острву Сапаја праисторијски налази су изразито малобројни и дислоцирани, а током систематских ископавања нигде није констатован праисторијски културни слој, те изгледа да ада у тим епохама није ни била стално настањена. Питање је уосталом да ли је у садашњем облику и постојала, јер се ток Дунава током дугих векова сигурно чешће мењао. На левој обали, али дубље ка северу, регистрован је већи број налазишта из бронзаног и гвозденог доба, која су концентрисана дуж тока Караша и око Банатске Паланке (локалитети Караула, Ердут, Бели Брег, Рудине и други).[9]

Сасвим је другачија ситуација са налазима из римске епохе. Они су веома бројни, и то како они са острва, тако и са суседног приобалног појаса. Поред остатака архитектуре, за доношење чвршћих закључака о историјским кретањима на томе терену најзначајнији су, свакако, налази римског новца и опеке са жигом војне јединице која их је произвела.

У пролеће 1897. године, при ниском водостају, нађена је на самој обали Дунава, изнад царинарнице (Finanz-Kaserne), остава која је садржавала 57 златних и више од стотину добро очуваних сребрних монета. Међу златницима су заступљени следећи владари: Тиберије (3), Калигула (1), Клаудије (5), Нерон (17), Галба (2), Веспазијан (11), Тит (6), Домицијан (5) и Трајан (7) комада. Међу сребрним денарима такође су заступљени сви напред наведени владари, али уз то и монете Вителија. По мишљењу L. Böhma ова скупоцена остава могла је доспети на обалу острва само приликом искрцавања неке римске јединице или бродолома једне трговачке лађе.[10] Нажалост, остава је распарчана и продата, тако да никада није стручно објављена и данас јој се изгубио сваки траг.

Знатно је компликованије питање тачне убикације појединих налаза опека и тегула са жигом војне јединице, јер подаци у старијој литератури нису увек сасвим поуздани. L. Böhm наводи да је приликом обиласка терена у структури зидова рушевина средњовековног утврђења на Сапаји запазио велике количине римских опека у секундарној употреби од којих су неке носиле жиг војне јединице, и то легије *VII Claudia*, кохорте *II Hispanorum* и але *II Pannoniorum*.[11] Приликом детаљног архитектонског снимања и описивања јако оштећених бедема и кула тврђаве (1966—1967) није запажена ни једна опека са жигом војне јединице. F. Milleker помиње опеке са жигом легије *IV Flavia*, легије *VII Claudia*, кохорте *II Hispanorum*, али само за опеку са жигом кохорте *I Cretum* изричито каже да ју је 1896. године на Сапаји нашао L. Böhm. Да ли го значи да остале потичу са леве обале, можда из Старе Паланке или са локалитета поред канала Нере, где су констатовани остаци неке римске грађевине са хипокаустом (терме или вила рустика) о којој аутор говори у претходној алинеји.[12] Из Старе Паланке F. Milleker помиње и једну опеку са жигом *T(itus) MARIANVS*,[13] а C. Torma објављује једну опеку са жигом легије VII *Claudia pia fidelis* такође из Старе Паланке.[14] Од свих ових опека CIL III доноси само две *tegulae* са жигом легије *VII Claudia* и то: под бр. 6324 d. примерак из Старе Паланке и под бр. 8071 d. примерак са острва Сапаја.[15] Разлика је збиља велика, али готово је немогуће у садашњем тренутку ово питање разрешити на задовољавајући начин. Можда би детаљна обрада рукописне заоставштине Böhma и Millekera отклонила барем неку од ових дилема.

Археолошки предмети из античког и средњовековног раздобља са острва и из Старе Па-

---

[9] Локалитети су наведени на основу података и материјала са којим располаже Народни музеј у Вршцу. Већину региструје и М. Гарашанин на основу старије литературе (М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 69). Податак М. Mirković, *(Gradovi*, 100) да се „на левој обали Дунава римски слој надовезује на преисторијски" не одговара стварном стању, јер се римски локалитети топографски не поклапају са праисторијским.

[10] Оставу је сажето објавио L. Böhm у подлистку недељника »*Die Nera*«, бр. 21, Бела Црква (Weißkirchen), 1898. У томе тексту он наводи и сребрни новац Хадријана. B. Milleker *(Délmagyarország régiségleletei a Honfoglalás elötti időkböl II*, 56) такође говори о овој остави преузимајући податке од Böhma, али Böhm касније својом руком врши исправку на штампаном тексту и брише новац Хадријана, што је за датовање оставе веома важно.

[11] L. Böhm AEM IV (1880), 176. Место налаза опека са жигом *al(a) II P(annoniorum)* није сасвим јасно. Иако их аутор наводи међу налазима са острва Сапаја, он у ноти 3) упућује на CIL III 1633 и као место налаза наводи Szamos—Ujvár. Да ли можда само као аналогију за опеку нађену на Сапаји, како је учинио и у ноти 2) за опеку кохорте *II Hispanorum* или она и није са Сапаје?

[12] B. Milleker, *op. cit.*, II, 55.

[13] Исти, *op. cit.*, III, 245 c. f. CIL III 6285. Провером у CIL III 8075.44 (=6285) установљено је да жиг на опеци гласи I. MARIANVS а не T. MARIANVS и да уопште није отиснут „континуирано, варварски", како наводи Milleker већ сасвим исправно само што су слова A дата у лигатури.

[14] C. Torma, *Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior*, AEM VI (1882), 139, № 5. Три слемењаче (imbrices) које Torma објављује под бр. 6 потичу из Рама, иако их је Темишварском музеју поклонио L. Böhm.

[15] Тегула CIL III 8071. d објављена је са позивом на L. Böhm, AEM IV (1880), 176 и Történelmi ertésitö VII, 165. Тегула објављена у CIL III 1633.8 са жигом кохорте *I* или *II Hispanorum*, коју помиње *М. Мирковић, op. cit.*, 100, *нота* 13, није нађена на Сапаји, већ много северније, у граду *Sebesvár* на стецишту Кереша и Себеша. Ову опеку L. Böhm (AEM IV, 1880, 176) користи само као аналогију за примерак нађен у Старој Паланци.

ланке о којима у својим радовима говоре Böhm и Milleker веома су бројни, али нажалост у већини случајева наведени аутори не дају тачне податке о самом месту налаза тј. да ли се ради о острву, Старој Паланци или широј околини. Стога ће бити потребно исправити податке о месту налаза барем код оних предмета који су стицајем околности стекли већи публицитет, било да су објављени у посебној студији, или су унети у каталоге неких значајних изложби које су приређене задњих година.

Две мермерне статуете Афродите-Кабеире, које је објавила E. Thomas нису са Сапаје.[16] Бронзане статуете Меркура и Фортуне, датоване оквирно у II—III век н. е. такође нису са острва. Тачним подацима не располажемо, али изгледа да потичу из Банатске Паланке или са лок. „Стара црква" поред канала Нере.[17] За вотивну „дачку", змију од бронзе постоји податак да је 1880. године после поплаве нађена на самој обали Дунава код Старе Паланке.[18] Бронзана светиљка и фибуле објављене у каталогу изложбе „Античка бронза у Југославији" изгледа да потичу такође из Старе Паланке, а не са Сапаје.[19]

*

* *

Прва археолошка ископавања на острву Сапаја организовао је 1966. године Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду уз сарадњу Народног музеја у Вршцу. Радови су били мањег обима и оријентационо-сондажног карактера.[20]

Систематска ископавања покренуо је следеће године Археолошки институт у Београду, такође у сарадњи са Народним музејем у Вршцу, и она су извођена током четири године (1967—1970) под руководством проф. Јована Ковачевића из Београда.[21] Ова ископавања одвијала су се под веома тешким условима, што треба имати у виду при оцени постигнутих резултата. Рушевине утврђења (сса. 93×92 м) заузимале су приближно две трећине острва не рачунајући спрудишта. Готово читава његова северна половина налазила се под пешчаним динама, које су местимично достизале висину и до 3,5 м. Уз велике напоре ослобођен је 1966. године од песка и шута део северног бедема у дужини од 10,50 м, а откривена је и североисточна угаона кула. Следеће године рад на томе сектору није настављен, јер дина није била уклоњена механизацијом, како је било договорено. Напротив, већ 1969. године започело је насипање северног дела острва, што је онемогућило даља ископавања на том сектору. Тако је више од једне трећине унутрашњег простора утврђења остала неистражена, а по свему судећи, ако су унутар бедема уопште постојали слободно постављени објекти, они су се — како ће се видети — једино ту могли налазити.

Компликована је била ситуација и у јужном, приобалном сектору локалитета, јер је тај део тврђаве приликом минирања (после 1739. године) највише девастиран. Цео потез бедема био је разнет, а обе угаоне куле обрушене у Дунав и практично претворене у громадне гомиле рушевина. Њима се могло прићи само при најнижем водостају (Т. I, 1), али и тада без

---

[16] E. Thomas, *Споменици култа Афродите Кабеире у дунавским провинцијама царских времена*, РАД Војвођанских музеја 7, Нови Сад 1958, 31—40. Једна статуета је из Рама, а друга са територије Румуније. Статуета са инв. бр. 12913 објављена је још два пута: у каталогу изложбе „Старе културе у Бердапу", 81, Тб. XXIII и у каталогу изложбе „Археолошко благо Бердапа", Београд 1978, бр. 243, 82 и сл. у оба случаја са погрешно назначеним локалитетом Сапаја.

[17] Обе статуете налазе се у Народном музеју у Вршцу (Меркур, инв. бр. 12731; Фортуна, инв. бр. 14116). Задњих година су излагане више пута и објављене у следећим каталозима: Античка бронза у Југославији, Београд, 1969 (Меркур под бр. 92, 90 и сл.; Фортуна, бр. 113, 96 и сл.); Старе културе у Бердапу (Меркур, 80, Тб. XXII; Фортуна, 82, Тб. XXIV); Археолошко благо Бердапа (Меркур под бр. 245; Фортуна под бр. 244, 82 и сл.).

[18] B. Milleker, *op. cit.*, III, 55.

[19] Античка бронза у Југославији: светиљка (инв. бр. 12632) под бр. 274, 137; фибула у облику коња (инв. бр. 12907) под бр. 282, 139—40 и сл.; фибула у облику коња у скоку (инв. бр. 12908) под бр. 283, 140 и сл.; фибула у облику голуба (инв. 12911) под бр. 284, 140 и сл.

[20] Радови су изведени од 2. до 13. септембра, а учествовали су: П. Медовић, Р. Рашајски, П. Милошевић и С. Барачки, в. АР 8, 1966, 108—110, Тб. XX (П. Медовић).

[21] Ископавања су изведена средствима Републичке комисије за научно проучавање и заштиту споменика културе и природних реткости па Бердапу.

1967. године изведена су у времену од 20. IX — 12. X са екипом: Ј. Ковачевић, Р. Рашајски, Д. Димитријевић, С. Барачки и инг. арх. П. Вучековић; в. АР 9 (1967), 83—85, Тб. XXX—XXXI (Р. Рашајски);

1968. године радови су обављени од 1. VIII — 10. IX. Екипа је радила у следећем саставу: Ј. Ковачевић, Р. Рашајски, Д. Димитријевић, С. Барачки, Л. Секереш, Ш. Наћ, Г. Живановић и студент архитектуре А. Борђевић, в. АР 10 (1968), 111—116, Тб. XXXIX—XLI (Ј. Ковачевић — Д. Димитријевић);

1969. године радови су трајали од 11. IX до 16. X. У екипи су радили: Ј. Ковачевић, Р. Рашајски, С. Барачки, Л. Секереш, Ш. Наћ, П. Поповић и студенти архитектуре А. Борђевић и Д. Радивојевић; в. АР 11 (1969), 160—161 (Р. Рашајски);

1970. године настављена су систематска ископавања на острву Сапаја (19. VIII — 13. IX) а извршена су и сондажна ископавања на левој обали, на подручју средњовековног града Харам (12—26. VIII и 14—19. IX). У екипи су били: Ј. Ковачевић, Р. Рашајски, Д. Димитријевић, С. Барачки, П. Поп-Лазић и студенти археологије Ј. Сладоје, Д. Мркобрад и М. Јефтић; в. АР 12 (1970), 94—96, Тб. XXIX (Р. Рашајски).

могућности да се поменуте громаде рашчисте и тако открију барем темељи фортификационих објеката. Јако оштећена је била и кула која се налазила приближно на средини јужног бедема, али мало повучена дубље у копно. Услед такве ситуације могао је бити откопан само јужни трем касноантичког кастела, две правоугаоне средњовековне куле и остаци знатно рецентнијих грађевина из времена турске и аустријске владавине. Међутим, при високом водостају Дунав је улазио у већ откривени трем, наносећи песак и муљ (Т. I, 2), па се за време следеће кампање морало опет приступити чишћењу тих просторија, што је успоравало радове. Током самих ископавања 1970. године Дунав је нагло надошао, па су радови у југо-западном углу тврђаве морали бити прекинути.

Најуспешније су се ископавања одвијала дуж источног и западног бедема. Оба су откривена у дужини од преко 50 м, заједно са објектима који су уз њих били везани (тремови и унутрашње правоугаоне куле). Тако је за четири кампање (1967—1970) унутар утврђења испитана површина од преко 4.500 кв. м. и једна мања грађевина *(horreum)*, која се налазила изван кастела, али близу западног бедема.

Треба на крају ипак напоменути да је обим изведених радова, поред напред изнетих околности више силе, био условљен и финансијским средствима којима се располагало.

Античка Lederata и византијска Literata

Већ раније су неки истраживачи сматрали да се код Рама налазио један од прелаза преко Дунава којим је Трајан пребацио своје трупе на Дачку територију.[22] У прилог ове претпоставке могла би говорити остава златног и сребрног новца, нађена на Сапаји 1898. године, о којој је већ било речи. Сем ње, током ископавања пронађено је још нешто новца из раноцарског доба, нако у млађим, понегде и поремећеним слојевима, без другог материјала који би припадао томе времену. Сви новци су јако излизани, али су ипак могли бити идентификовани.[23] То су следећи примерци: ас Тиберија (14—37), ас кован за владе Тиберија у част Агрипе, ас Клаудија (41—54), веома оштећени новчић Веспазијана (69—79) и ас Домицијана (81—96). Сем монете Домицијана, која је већ током прве године ископавања нађена у дислоцираном слоју уз северни зид јужне средњовековне куле, сви остали примерци су ископани у југозападном делу кастела, тј. десетак метара источно од западног бедема.

Током све четири кампање ископавања једва да је из обиља керамичког материјала издвојено десетак фрагмената који би били старији од краја III — поч. IV века.

Ископавања нису потврдила претпоставку да је у раноцарско доба на острву био изграђен кастел.[24] То не искључује евентуално постојање привременог дрвено-земљаног логора (Marschlager), било на острву или на суседној левој обали Дунава, чији се трагови на овом песковитом терену, са веома променљивом конфигурацијом, нису ни могли сачувати. Тиме питање боравка римске војске на острву у доба Трајанових ратова или непосредно после прикључења Дакије ипак још није решено. Постоје, наиме, индиције да се једна кула-осматрачница или утврђење мањих димензија овде налазило, али западније од великог кастела, који је изграђен у доба Позног Царства. Нажалост, тај део острва остао је готово непстражен.

Изнету претпоставку поткрепљују следеће чињенице.

Испред средњег дела западног бедема, на растојању од 15,20 м од њега, налазила се мања грађевина, која је, судећи по аналогијама имала функцију житног магацина *(horreum)*.[25] Зграда је имала правоугаону основу (9,70×5,60 м), са дужим странама оријентисаним у правцу југозапад-североисток. Дебљина обухватних зидова износила је сса. 1,40 м. Објекат је са два попречна унутрашња зида дебљ. 6,60 м био подељен на три одељења једнаке величине: североисточна и средња просторија истих димензија (2,80×2,00 м) и трећа нешто мања (2,80×1,70 м). На грађевини је боље био очуван само источни зид, док су други срушени до темеља (дуб. темеља 0,60 м), који су имали незнатно проширену стопу. У темељном рову јужног зида и у шуту око грађевине нађени су бројни уломци римских тегула, док су се у горњем насутом слоју по-

[22] K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V*, Sitzungsberichte d. Akad. 214, Wien 1932, 62 и нап. 1 и 63; с. т. М. Мирковић, *op. cit.*, 100.

[23] Детерминисање целокупног нумизматичког материјала са Сапаје извршили су Б. Борић, Д. Поповић-Гај и Н. Црнобрња, на чему им се на овом месту најсрдачније захваљујем.

[24] *М. Мирковић, op. cit.*, 100 са позивом на L. Böhm, AEM IV, 1880, 176. Показало се да су ови подаци несигурни и да их се може користити само уз претходну проверу (в. наше нап. 11—15).

[25] П. Петровић, *О снабдевању римских трупа на дердапском лимесу*, Старинар, XXXI/1980, 55; исти, *Forteresse romaine à l'embouchure de la rivière Porečka dans les Portes de Fer*, Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Székesfehérvár 1976, Akadémiai Kiado, Budapest 1977, 259—275. Сличне конструкције али већих димензија је и *horreum* у лимескастелу Miltenberg-Altstadt на реци Мајни, в. B. Beckman, Akten des XI Internationalen Limeskongresses, 115—116, сл. 1; за друге иностране аналогије в. G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971, 213 sqq.

ред римских налазиле и средњовековне опеке. Зграда је грађена искључиво од ломљеног камена везаног квалитетним белим кречним малтером. Лице јединог очуваног, источног зида било је прекривено слојем кречног малтера. На преградним зидовима унутар зграде нису постојали отвори за комуницирање између појединих одељења, а нису констатовани ни трагови подова или ма каквог изолационог слоја, што би на овом влажном терену био предуслов, ако би се ове просторије желеле користити за чување хране. Стога се може закључити да се овде у ствари ради о супструкцији грађевине, преко које је ишао патос горњег спрата. Од каквог материјала је он био грађен остаје неизвесно, али садржај шута око грађевине указује на то да је кров био прекривен тегулама.

У просторијама су нађена само два дна мањих керамичких посуда — једне римске и једне сарматске.

На сектору Бердапа најближу аналогију нашем објекту представља готово идентична грађевина у кастелу Градац на Лепени код Голетина, иако је она већих димензија и има осам одељења. Љ. Зотовић овај *horreum* веома аргументовано датује у I век н. е.[26] Може се претпоставити да је складиште на Сапаји подигнуто само коју деценију касније, јер поред формалне сличности између ова два објекта у прилог таквом датовању говоре и други разлози. Прво, *horreum* на Сапаји је и сувише малих димензија да би могао задовољити потребе за житом касноантичког утврђења које спада међу највеће на овом сектору лимеса.[27] Друго, сасвим би било нелогично помишљати да би римски војни градитељи подигли житни магацин ван бедема утврђења, тим више што се они ту налазе на левој обали Дунава, која после напуштања Дакије више не припада Римској Империји. Иако је Аурелијан и надаље задржао већи број кастела и мостобрана на левој обали реке, та су се утврђења нашла на туђој, сарматској територији, окружена племенима са којима су Римљани веома често ратовали. Стога је заштита залиха хране сигурно представљала прворазредан задатак. Из свих тих разлога сматрамо да је овај *horreum* морао припадати неком старијем објекту.

У последњој кампањи ископавања (1970) отворена је једна дужа пробна сонда и дуж спољашњег лица западног бедема. Идући дуж бедема ка југу, на сса. 17,80 м. од јужног зида унутрашње правоугаоне куле, откривени су са спољашње стране бедема остаци једне друге правоугаоне куле, која се већ ранијих година назирала по конфигурацији терена. Нажалост, већ трећег радног дана вода је услед наглог надоласка Дунава продрла у овај део сонде, тако да детаљно испитивање куле никада није довршено, али и оскудни подаци до којих се дошло су драгоцени. Ослобађањем источног дела унутрашњег простора куле, који је био мање изложен плављењу, установљено је да његова ширина у смеру север-југ износи 3,70 м. Јужни и југозападни зид куле били су понегде очувани од 0,30 до 0,40 м. изнад темељне стопе, но углавном су остали само темељи. На основу боље очуваног источног зида, који је био грађен солидном техником од лепо обрађеног камена, могло се установити да је кула *старија од касноантичког кастела*. Она је сигурно већ била напуштена и порушена када је изнад ње подигнут западни бедем, коме је на том месту остатак овог зида послужио као темељ. При дну ископа, у шуту унутрашњег простора, нађена је једна добро очувана римска аплика од ливене бронзе.

Прецизније датовање овог објекта није могуће, а нити разрешење питања да ли се овде ради о усамљеној кули-стражари, која је могла бити окружена палисадом и ровом, или о кули која је припадала једном старијем утврђењу, што је мање вероватно. Тешко је нешто одређеније рећи и о њеном односу према напред описаном житном магацину. Ова питања морају остати отворена, јер за њихово решавање не располажемо потребним елементима.

Констатовано је, дакле, да се напред описана кула, пронађена последње године археолошких радова (1970), налазила испод западног бедема утврђења за које је било очигледно да има више развојних фаза. Истраживање тог утврђења представљало је главни задатак извршених археолошких радова.

Већ на самом почетку ископавања констатовано је, да рушевни остаци тврђаве који су били видљиви на терену, односно над површином природног тла, припадају средњовековном раздобљу. Било је јасно да се остаци античке архитектуре — у оној мери до које су уопште сачувани — могу очекивати тек у дубљим слојевима, јер су делом надзидани током изградње средњовековног утврђења, а делом прекривени наносима песка и млађих културних слојева, који су се формирали током векова.

Тврђава коју смо истраживали имала је готово квадратну основу, спољашњих димензија

---

[26] Љ. Зотовић — Н. Петровић, АР 7 (1965), 95, Тб. XXXVII, 1; исте, АР 8 (1966), 91, Тб. XII, 1—2; Старе културе 107—109 (Н. Петровић — Љ. Зотовић).

[27] Од кастела на Сапаји већи су: Novae (Чезава) дим. 150×140 м; Taliatae (Велики Градац код Доњег Милановца) дим. 134×126 м; Pontes (Трајанов мост) дим. 112×120 м и Caput bovis (?) — Караташ, дим. сса 140×134 м. Уп. Старе културе и Бердапске свеске I, Београд 1980.

92,5×92×93×93 м (унутрашњих 88,5×88×89×89 м), са незнатном тенденцијом ка трапезоиду. На основу раније поменутих старих планова и ситуације на самом терену (громадни шут на југоисточном и југозападном углу тврђаве) могло се установити да је имала четири кружне угаоне куле, а на средини јужног бедема, који је био окренут Дунаву једну правоугаону кулу или капију (?), те једну кулу готово квадратне основе унутар бедема, у југоисточном делу тврђаве.[28] Зидна платна бедема оријентисана су приближно према странама света. На видљивим деловима обухватних зидова ретко где су била очувана оба лица, већ или спољашње или унутрашње, иако су неки делови западног и источног бедема били очувани и до 3,5 м висине. Упркос немогућности да се овај архитектонски комплекс истражи у целости, после пет кампања ископавања дошли смо до довољног броја података да се античка и средњовековна фаза могу јасно разлучити, а античка уз то и чвршће одредити, како у типолошком тако и у хронолошком погледу, с тим да се димензије и габарит касноантичког кастела — треба одмах истаћи — поклапају готово у потпуности са средњовековном тврђавом.

а) Бедеми и куле (види сл. 3—3а)

На северном бедему,[29] који је откривен уз североисточну угаону кулу у дужини од 10,50 м, констатовано је лице касноантичког зида у доњем делу, с унутрашње стране. Оно је грађено у фином слогу од равно притесаног камена, најчешће у дебљини опеке, а везивно ткиво је кречни малтер са песком и нешто мало ситног шљунка. На месту где се бедем везивао за угаону кулу, на лицу се види неколико лепо сложених тесаника од кречњака. Очувана висина северног бедема, заједно са дозиданим средњовековним делом зидног плашта, варира од 3,40 до 1,20 м. Иако лице горњег средњовековног дела бедемске конструкције није сачувано, могло се уочити да је израђен у грубљем слогу, од необрађеног ломљеног камена, а малтер садржава више шљунка. Дебљина тог млађег дела је неједнака, и очигледно се ради о попуњавању оштећења старије фазе средњовековног бедема.

На месту где се северни бедем под правим углом сучељава са источним, саграђена је са спољашње стране североисточна угаона кула, потпуно истурена изван бедема. На њој се јасно разликују две основне грађевинске фазе, које се битно разликују међу собом. Старија, која је изграђена у исто време кад и бедем, имала је квадратну основу, спољашњих димензија 6,20×6,20 м, са обухватним зидовима дебљ. 1,90 м, који су сачувани до висине од 0,80 м. То су углавном само темељи, који су грађени од ломљеног камена зеленкастосиве боје, у кречном малтеру са доста ситног црвенкастог шљунка. У млађој грађевинској фази кула је президана, односно преко постојећег темеља је подигнут лучни зид, тако да је сада добила кружну основу. Тај зид је под правим углом призидан уз спољашње лице северног бедема, а сачуван је у правој линији у дуж. од 2,20 м. Затим су му видљиви само трагови на месту где је президао северозападни угао старије куле. Уз северну фасаду старије куле очувао се само један лучни сегмент, у дужини од 3,60 м, са дерсованим спољашњим лицем и један фрагмент на месту где је призидан уз источни бедем, у дужини од 1,00 м (види сл. 4).

Пре ископавања видљиви део лучног зида, чија је највећа очувана висина износила 2,30 м, припада пуном средњем веку. Међутим, на местима где је он био оштећен готово до нивоа споја са старијом кулом квадратне основе, могло се установити да је он апсорбовао остатке једног старијег лучног зида, који се највероватније може везати за рановизантијску обнову кастела. Спољашње лице средњовековног зида израђено је од равно притесаног камена са спорадичном употребом опеке, а везивно ткиво је кречни малтер са много ситнијег и крупнијег шљунка.

Источни бедем испитан је с унутрашње стране у дужини од преко 56 м, и то полазећи од југа ка северу. На више места бедем је потпуно разорен до нивоа темеља, а понегде је зидно платно веома оштећено приликом минирања. Касноантички бедем констатован је целом дужином ископа у доњем делу старије фазе средњовековног бедема, који га је очигледно искористио као подзид, прилагођујући се уз његове остатке. Видљива дебљина тог касноантичког зида износила је 1,25 м, али се његова укупна првобитна ширина није могла установити, јер је једним делом утопљена у зидну масу млађег бедема. Очувана висина износила је око 0,50—0,60 м. Бедем је грађен углавном од крупнијих комада ломљеног камена са притесаним

[28] Југоисточна и југозападна кула биле су потпуно уништене минирањем, северозападна се налазила под пешчаном дином, а само североисточна, над којом је нанос био тањи, могла је бити истражена 1966. године.

[29] Податке о северном бедему и североисточној угаоној кули дајемо на основу рукописног описа колеге П. Милошевића, који се чува у Центру за документацију Археолошког института у Београду. Овај опис учињен је 1966. године, а касније није могао бити допуњен, јер се тај део локалитета следећих година није могао даље истраживати због насипања терена.

лицем, који је пажљиво слаган и спајан белим кречним малтером са врло мало ситног шљунка. На горњој граници касноантичког зида очуван се један ред опека са дебелом хоризонталном спојницом од кречног малтера. Он је приликом подизања средњовековног бедема послужио као либажни слој, који је јасно видљив и на спољашњем лицу бедема.

С унутрашње стране касноантичког бедема призидани су на неједнаким растојањима (од 3,90—3,20 м) пиластри којих се димензије крећу од 1×0,85 м до 1,50×1,10 м. Они су грађени у техници *opus mixtum* тј. од наизменичних појасева притесаног камена и по три реда опека, са хоризонталним спојницама од кречног малтера у дебљини висине опеке. (О овим пиластрима биће опширније говора приликом описивања тремова).

Приближно на средини источног бедема призидана је с унутрашње стране једна кула

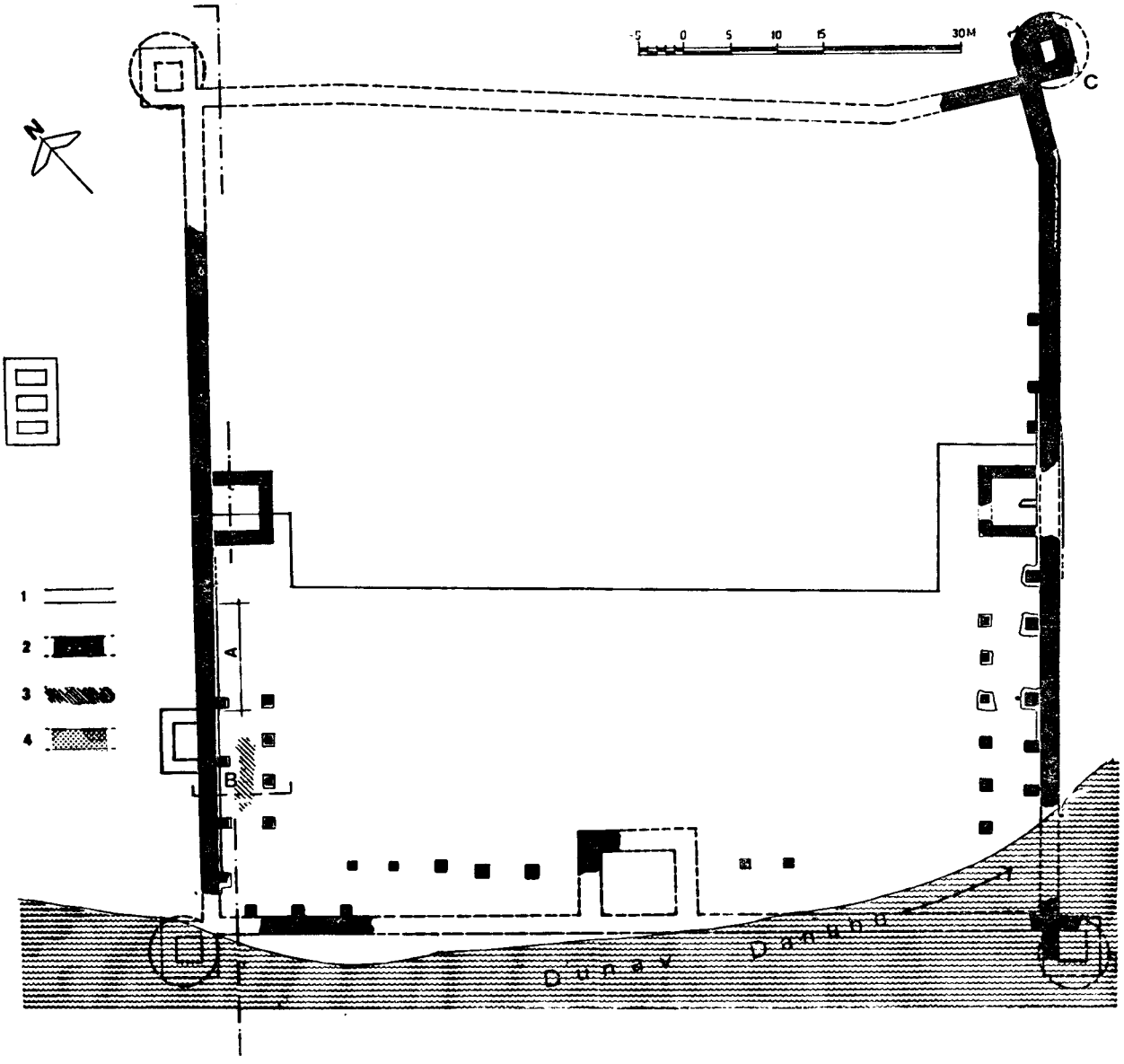

Сл. 3. — Сапаја, план утврђења. 1. Раноримска фаза; 2. Касноантичка фаза; 3. Колиба из сеобе народа; 4. Византијска обнова. — Fig. 3. — Sapaja, plan des fortifications. 1. Phase paléoromaine; 2. Phase antique tardive; 3. Cabanne de l'époque des grandes migrations; 4. Reconstruction byzantine.

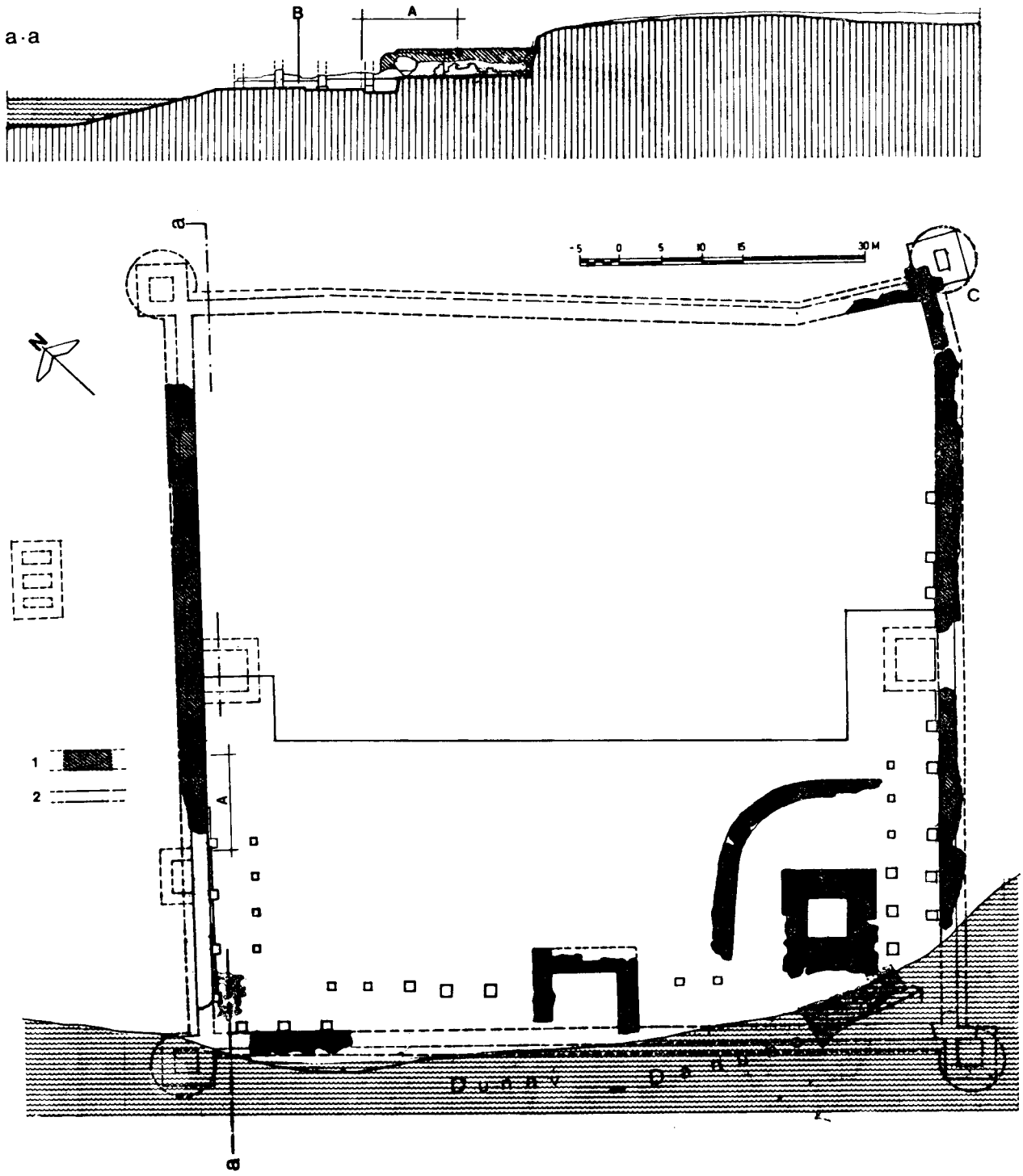

Сл. 3а. — Сапаја, основа утврђења. 1. Истражена средњовековна архитектура; 2. Античка фаза са идејном реконструкцијом. — Fig. — 3a. Sapaja, relevé de la base des fortifications. 1. Architecture médiévale fouillée; 2. Phase antique avec la reconstitution supposée.

правоугаоне основе, спољашњих димензија 7,80 ×6,20 м (унутрашњих димензија 5,30×4,80 м). Ова кула (у даљем тексту источна кула) приљубљена је уз бедем, тако да он у ствари замењује њен источни зид. Северни и јужни зид куле својим источним челима належу на бедем, са јасно видљивом спојницом. (Т. II, 1). На западном зиду, али не на средини већ ближе југозападном углу, налази се отвор (Т. II, 2) за који се није могло утврдити да ли је накнадно пробијен, или је од самог почетка имао функцију пролаза. Средином куле пролази канал зидан од ломљеног камена и кречног малтера, а поплочан је опекама. Он полази од нивоа сокла

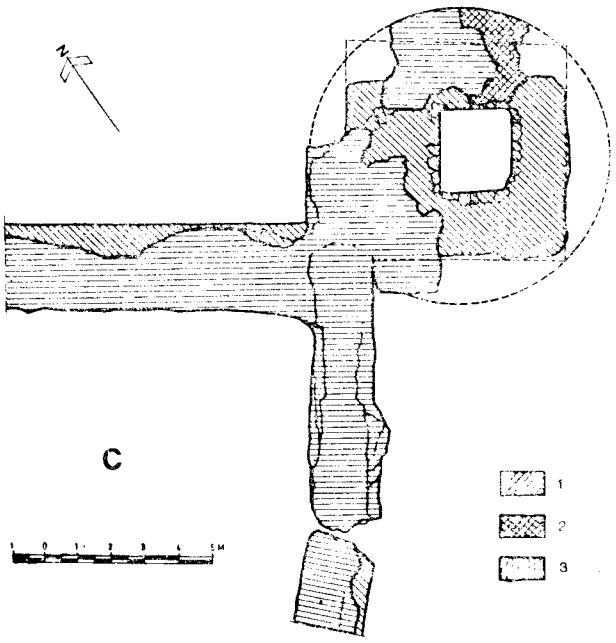

Сл. 4. — Сапаја, североисточна угаона кула. 1. Касноантичка фаза; 2. Рановизантијска фаза; 3. Средњовековна фаза. — Fig. 4. — Sapaja, tour d'angle Nord-Est. 1. Phase antique tardive; 2. Phase paléobyzantine; 3. Phase médiévale.

темељне стопе источног бедема — значи испод некадашњег патоса куле — са благим падом ка западу, али не стиже до западног зида, јер је приближно на средини унутрашњег простора куле прекинут и разрушен. Канал је служио за одвод воде из куле, која је највероватније, барем у једној фази живота кастела, имала и функцију заштите капије (propugnaculum). Од обухватних зидова куле сачувани су углавном само темељи дебљине 1,20 м, чије дно се налазило на коти 67,287 м. н. в. Они су грађени од притесаног камена, у белом кречном малтеру са мало ситног шљунка. Само на северозападном углу куле сачуван је изнад темеља мали фрагмент горњег зидног платна (Т. II, 3), и то само неколико редова камена тесаног у дебљини опеке, са дебелим спојницама од кречног малтера.

Јужни бедем је највише страдао приликом минирања тврђаве, тако да је готово у целости разрушен. Даљем уништавању јужног дела тврђаве допринео је и сам Дунав, нарочито откако је извршена регулација његове десне обале, јер све снажније нагриза лево приобаље, односећи читаве блокове дислоцираних зидних платна, па и само копно. Услед тога се само на неколико места из воде помаљају поједини неповезани и раздвојени делови рушевина, а при ниском водостају ближе југозападном углу тврђаве израња у дужини од око 15 м и један сегмент бедема *in situ*. Уз овај фрагмент јужног бедема виде се три призидана масивна пиластра, на међусобном размаку од 4,15 — односно — 4,85 м. Димензије им износе 1,35×1,25 м, а грађени су у истој техници као и пиластри уз источни бедем.

Приликом изузетно ниског водостаја (у јесен 1967.) било је могуће прићи остацима југоисточне угаоне куле, који су тада остали на сухом. На једном месту где је горњи део зидног плашта био откинут и дислоциран, тада се појавио део огољеног старијег темеља, односно његов северозападни угао. На основу тога податка могло се закључити да је ова угаона кула, аналогно североисточној, изграђена на остацима старије, која је имала квадратну основу.

На средини јужног бедема налазила се средњовековна кула правоугаоне основе, чији јужни зид је морао бити у истој равни са бедемом, док је сама кула постављена с његове унутрашње стране. Јужни зид ове куле потпуно је уништен, а такође и јужни крак западног зида. Због тога се њене димензије могу дати само на бази идејне реконструкције њене основе и то, спољашње димензије 12,50×11,10 м; унутрашње 8,00×8,10 м. Сачувани делови зидног плашта имају оба лица рађена од притесаног камена, са кречним малтером у коме има мало шљунка. Дебљина обухватних зидова износи од 2,20—3,00 м. Очувани део западног зида изведен је од правилних тесаника и већих комада камена (Т. III, 1, 2). Приликом чишћења доње зоне тог зида констатовано је да је он призидан уз један римски зид, који је грађен од камена и опеке у малтеру са много честица туцане опеке. Римски зид је веома оштећен и он се могао пратити само у дужини од 1,70 м, уз видљиву ширину од 1,35 м. То је доказ да је и средњовековна јужна кула подигнута на месту старије, касноантичке куле, чији остаци су млађој кули послужили као темељ. Ова старија кула највер-

ватније је имала функцију главне капије *(porta praetoria)*, која се код римских утврђења на левој обали Дунава увек налази на јужном бедему, за разлику од оних на десној обали, где се она налази на северном бедему. Старији темељ је био постављен на природној пешчаној основи аде, а његово дно се налазило на коти 67,64 м. н. в.

ма средњовековно зидно платно је потпуно уништено у дужини од преко 20 м, тако да је касноантички бедем остао потпуно чист, сачуван на томе делу, мерећи од сокла, у висини од 0,20—1 40 м (Т. III, 3). На северном краку бедема средњовековни зид се наслања уз касноантички који се и овде, исто као и код источног бедема, налази са унутрашње стране, а сачуван је мести-

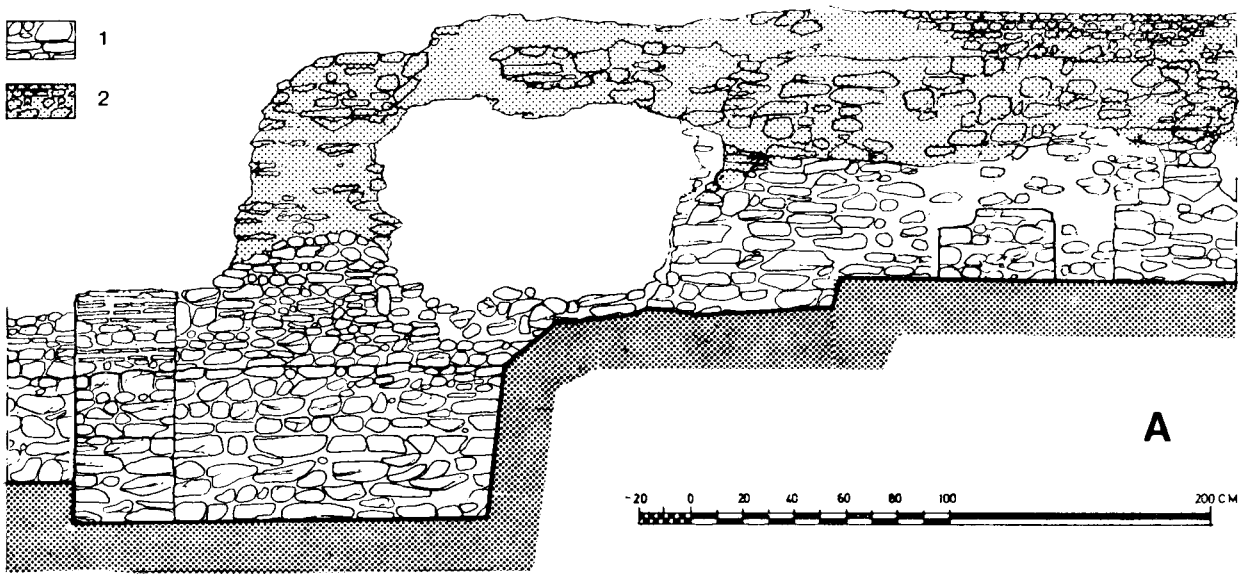

Сл. 5. — Сапаја, изглед дела западног бедема. 1. Касноантичка фаза; 2. Средњовековна фаза. — Fig. 5. — Sapaja, vue d'une partie du rempart Ouest. 1. Phase antique tardive; 2. Phase médiévale.

Приликом детаљног чишћења северозападног угла јужне куле с унутрашње стране, констатовано је да су на том месту као сполије узидана два велика фрагмента лепо профилисане архитравне греде. Чини нам се да овај детаљ поткрепљује претпоставку да је овај објект у римско доба имао функцију куле-капије и да су приликом изградње средњовековне куле делови античког архитрава-надвратника, који су се вероватно налазили у шуту старије грађевине узидани у доњу зону зида куле.

У пешчаном слоју при дну унутрашњости куле нађен је један римски кружни украсни оков од ливене бронзе и један велики клесани камени блок, који по начину обраде такође припада римском периоду. У горњим слојевима испуне куле покретни налази (фрагменти керамичких посуда) припадају касном средњем веку.

Западни бедем је дао највећи број података о касноантичкој фази овог објекта. Он је с унутрашње стране испитан у дужини од близу 60 м, а дужим пробним сондама је праћен и са спољашње стране. На јужном краку бедемично и до 2,00 м висине (види сл. 5 — изглед западног бедема). Изнад сокла касноантички бедем је грађен у лепом слогу, од крупнијег ломљеног камена са притесаним лицем и нешто опека, са пажљиво изведеним спојницама од квалитетног кречног малтера са врло мало ситног шљунка, тако да је лице зида глатко и правилно.

Дуж западног бедема, с унутрашње стране, откривен је такође низ призиданих пиластера, који се налазе на међусобном размаку од 5,00—5,80—5,50—5,00 м. Они су изведени у истом слогу као и пиластри уз источни и јужни бедем (Т. III, 4; Т. IV, 1).

Тачно насупрот источне унутрашње куле налазила се и на западном бедему једна кула (западна кула) призидана уз његово унутрашње лице. Она је истих димензија и исте основе као источна, зидана у истом слогу, само што су јој обухватни зидови били боље очувани. У унутрашњости куле откривен је такође један канал, грађен од ломљеног камена у кречном малтеру и поплочан опекама, који је пресецао простор обухваћен темељима куле, са благим падом ка истоку.

б) Тремови

Једну од главних карактеристика касноантичког кастела на острву Сапаја представљају отворени тремови — портици — који су откривени дуж унутрашњег лица источног, западног и јужног бедема.

Источни трем прати линију бедема полазећи од унутрашње правоугле куле у правцу севера и југа. Његови конструктивни елементи су пиластри (контрафори) и стубци постављени наспрам њих, тако да ширина трема износи 5,30 м. У јужној половини трема откривено је пет пиластера и исто толико камених стубаца, а у северној, која није истражена до краја, три пиластра. Димензије пиластера су неједнаке и варирају од 1×0,85 до 1,50×1,10 м, али већина је дим. 1,35×1,25 м. Ни растојања им нису сасвим једнака, већ се крећу од 3,90 до 3,20 м. У вертикалном пресеку пиластри су степенасти, јер им је сокл шири од горњег дела, који је повучен на стопу темеља бедема. Пиластри су зидани каменом и опеком *(opus mixtum)* веома пажљиво, у наизменичним зонама. Ломљени камен има отесану чеону страну и добро уграђене заглавке, а опеке су слагане у три реда, са хоризонталним спојницама од квалитетног кречног малтера у дебљини висине опеке. Само сокл пиластра бр. III (нумерација идући од југа ка северу) није грађен од опека и камена, већ искључиво од плочасто цепаног камена са дебелим спојницама од малтера.

Стубци квадратног пресека, постављени су на размаку од 3,85 м, понегде са мањим одступањима. Они су клесани од већих блокова камена шкољкаша, који под утицајем влаге деградира и оставља утисак малтера. Димензије им износе 0,76×0,76 м и 0,70×0,65 м, а сачувана висина варира од 0,85 до 1,42 м. Стубци имају масивна постоља — базе, исклесане од једног монолитног блока камена пешчара. Ова база код стубца бр. III достиже димензије од 1,23×1,43 м. Испод базе овог стубца откривен је и темељ, који је шири од базе, а израђен је од ситније ломљеног камена и опеке уливене у кречни малтер *(opus caementicium)*. Овај фундамент био је укопан у шљунчано-пешчану базу острва (здравицу). Код осталих стубаца нису постојали такви темељи, већ су саме базе својим доњим делом биле укопане у здравицу, а њихова дубина приближно је одговарала коти темеља пиластера.

Трем је свакако имао једноводан кров, чија дрвена конструкција се на источној страни ослањала на пиластре призидане уз бедем, а на западној страни на камене стубце. Кров је могао имати нагиб од 15—20%, а био је покривен тегулама и имбрексима, чији бројни уломци су нађени у културном слоју како у самом трему, тако и непосредно испред њега. У трему, између стубова бр. I—Ia и на простору између трема и југоисточне средњовековне куле констатован је дебљи прослој белог кречног малтера, који хоризонтално пресеца културни слој, губећи се постепено према северу. Може се претпоставити да је то остатак подлоге неког патоса, који је потпуно уништен.

Западни трем је идентичне конструкције као источни: од унутрашње правоугле куле (западна кула) нижу се у правцу југа и севера целом испитаном дужином бедема, симетрично постављени призидани пиластри и стубци. Овај трем је за 0,30 м ужи од источног, те му ширина износи 5,00 м. Пиластри — контрафори у јужном делу трема (бр. I—V) налазе се на међусобном растојању од 5—5,80—5,50—5 м. Стубци су постављени паралелно са бедемом у оси правца југ-север, али се не налазе тачно наспрам одговарајућег пиластра, будући да су или незнатно помакнути ка северу или пак постављени још неправилније. Пиластри по техници градње (степенасти бочни пресек, снажни сокл, грађевински слог — *opus mixtum)* потпуно одговарају источном трему. Стубци су такође квадратног пресека, исклесани од већих блокова камена шкољкаша (најчешће димензија 0,70×0,70 м), а постављени су на знатно шире базе, исклесане од монолитних блокова камена пешчара (T. IV, 2, сл. 6). Неки од њих, например стубци бр. II, III и VI, сачувани су до висине од 1,50 м, док су остали много јаче оштећени.

У самом трему, у простору између пиластера бр. II и III, односно стубаца I—III, откривена је основа једне колибе од печеног чврсто набијеног лепа са траговима дрвене конструкције: отисци хоризонтално положених дрвених талпи и уски ров (Fundamentgräbchen) од преградних зидова, кружне и неправилно правоугле рупе од дирека (Pfostenloch), који су носили кровну конструкцију колибе (T. V, 1—2; T. VI, 1). Димензије основе колибе, односно пода од печеног лепа, нису се могле тачно установити јер су његове ивице на више места оштећене, али приближно износе 2,60×6,10 м. Тај под био је постављен на малтерној подлози уништеног патоса трема, која је на више места била пробијена и прекривена слојем гарежи и пепела. Потпуно је јасно да је ова колиба сграђена у простору трема након неког догађаја када је он страдао у јаком пожару. Доношење таквог закључка поткрепљује и стратиграфија културних слојева како у самом трему, тако и на ширем простору касноантичког кастела.

Са спољашње стране трема, идући ка југоистоку, такође су очишћене веће зоне дебелог премаза од беличастог малтера, које највероватније представљају подлогу патоса, више пута

обнављаног (Т. VI, 2). Овај слој се налазио на коти 68,919 м. н. в. што приближно одговара нивоу база стубаца бр. I и II и поду колибе у тремy.

Како је већ раније речено, од јужног трема у нешто бољем стању се налазила његова западна половина, док је источна делом уништена приликом изградње југоисточне средњовековне куле, а делом приликом минирања југоисточног угла утврђења. На једино очуваном фрагменту западног дела јужног бедема откривена су три призидана пиластра димензија 1,35×1,25 м, грађена у техници *opus mixtum*. Наспрам њих постављен је у правцу исток—запад низ од шест стубаца квадратног пресека, који полази од западног зида јужне куле. Размаци између стубаца се крећу у распону од 3,20—4,50 м, а димензије (без база) од 1,00×1,00 до 1,50×1,50 м. Базе ових стубаца и евентуалне темеље није било могуће испитати, јер је вода продрла у трем у току самих радова.

Питање да ли је овакав или сличан трем постојао и дуж северног бедема остало је без одговора, јер тај део кастела није могао бити истражен. На краткој деоници (10,50 м) која је откопана уз североисточну угаону кулу, није откривен ни један пиластер, а ни у шуту нису нађени уломци стубаца, које би ту требало очекивати, наравно, уколико су уопште постојали.

в) Вертикална стратиграфија слојева и време изградње кастела

Стратиграфија локалитета на острву Сапаја прилично је поуздана, а културни слојеви у већини истражених блокова јасно су издвојени и имају велику исказну вредност. То се на првом месту може рећи за просторе унутар тремова, а онда и за слободне површине на којима рецентнија изградња није пореметила културне слојеве. Најмање поузданих података дали су они сектори где су млађе грађевине (југоисточна средњовековна кула и простор омеђен лучним зидом, затим грађевине из турског, аустријског и аустро-угарског периода) својим дубоко постављеним темељима прошли кроз све културне слојеве, тако да је покретни археолошки

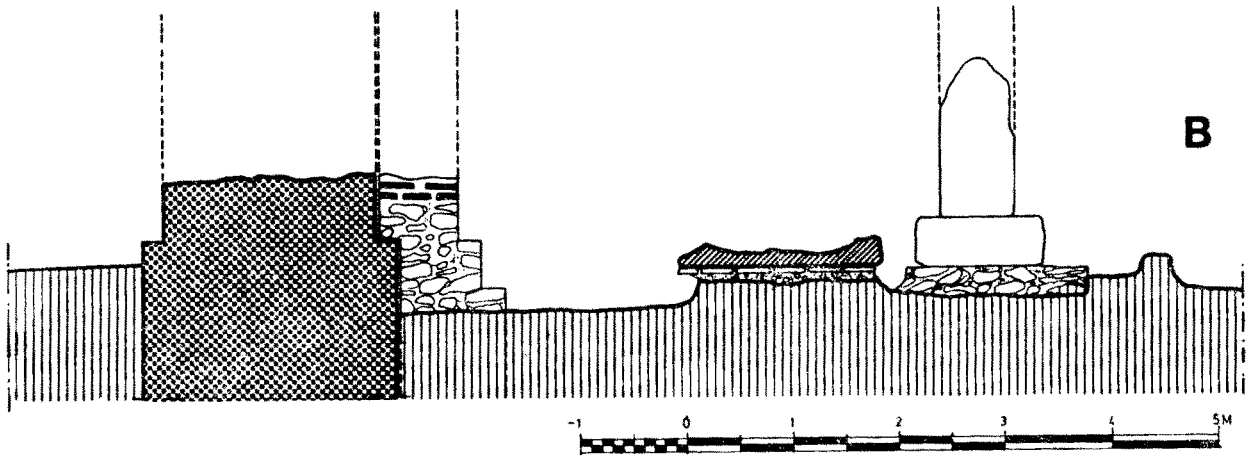

Сл. 6. — Сапаја, пресек кроз западни трем — Fig. 6. — Sapaja, coupe du portique Ouest.

материјал на тим местима у знатној мери измешан. Несигурне податке даје и материјал из горњих слојева јужног приобалног сектора, јер се у наплавини често меша материјал млађих фаза (турски и аустријски) са предметима из старијих стратума (касноантички, рановизантијски и средњовековни) који су овамо доспели услед ерозије и спирања дубљих слојева при високом водостају, а затим, када би се вода повлачила, и њиховог таложења изнад млађег материјала.

Током ископавања утврђено је да касноантичка архитектура не лежи на старијем културном слоју, већ је подигнута на природној шљунчано-пешчаној основи острва, пратећи благи нагиб терена, чија се најнижа кота поклапа са самим током Дунава при средњем водостају. То се најбоље могло констатовати у источном и западном трему, где се сишло до здравице, што у јужном трему није увек било могуће, јер је ту на већим дубинама долазило до продора подземних вода у ископ. Изузетак чини само јужни потез западног бедема, испод којега су откривени остаци једне старије римске куле правоугаоне основе, чији опис је дат у ранијем излагању.

Резимирајући укратко напред дате детаљне описе свих очуваних, односно истражених де-

лова утврђења, можемо изнети следеће закључке:

Тврђава на острву Сапаја је кастел средње величине, готово квадратне основе, са четири квадратне угаоне куле и по једном међукулом с унутрашње стране источног и западног бедема. Главна, а можда и једина капија *(porta praetoria)* налазила се на средини јужног бедема са излазом на Дунав. Да ли је она имала облик куле или је то био само пролаз на бедему фланкиран са два паралелна снажна заштитна зида, слично кастелу Gornea на левој обали Дунава и утврђењу на ушћу Поречке реке на десној обали, није се на основу скромних остатака античког зида у темељима средњовековне куле могло утврдити. С унутрашње стране источног, западног и јужног бедема налазили су се пространи тремови, који су полазили од одговарајуће међукуле у правцу југа и севера, односно истока и запада. Иако у тремовима нису констатовани трагови преградних зидова помоћу којих би унутрашњи простор био рашчлањен у низ мањих просторија, сасвим је очигледно да се свакодневни живот становника кастела одвијао управо у овим тремовима и да су они коришћени како у стамбене, тако и у економске сврхе (радионице, магацини). У централном делу кастела (до границе ископа, што одговара дубини од сса. 50 м идући од југа ка северу нису откривени никакви остаци грађевина, тако да се може закључити да је овај простор био слободан. Питање да ли су се неке зграде (нпр. стан заповедника кастела и др.) налазиле у северној половини кастела или уз сам северни бедем остаје отворено, јер, како је већ пре речено, тај део локалитета није могао бити истражен.

По основној грађевинској концепцији наш кастел би се могао уврстити у онај тип античких утврђења који многи истраживачи римског лимеса називају *quadriburgium*. За схему квадрибургија га везују многи заједнички елементи: правоугаона основа, квадратне угаоне куле, које могу бити и кружне, бедеми без спољашњих међукула, капија само с једне стране, у већини случајева окренута реци, и слободан простор у централном делу кастела. Овај тип тврђаве заступљен је широм Римског Царства, не само дуж његових граница на тлу Европе, већ и у пограничним провинцијама у Северној Африци и на блиском Истоку. Овом типу утврђења припадају и многи кастели на Ђердапском сектору лимеса, како на десној тако и на левој обали Дунава. Као аналогије кастелу на острву Сапаја навели бисмо само неке од најсличнијих: на левој обали то су Gornea преко пута каструма Novae (Чезава), Oršova-Dierna, донекле кастел Putinei и онај на ади званој Insula Banului, а на десној обали старија фаза кастела Равна, кастел код Сипа — Ducis Pratum, а по неким детаљима и утврђење на ушћу Поречке реке.

С друге стране кастел на Сапаји разликује се у неким детаљима који нису небитни како од напред наведених, тако и од неких кастела која се сматрају прототипом *quadriburgia*. Прво, кастел на Сапаји је већих димензија од свих напред наведених, са изузетком кастела Putinei, који нема квадратну већ издужену правоугаону основу, димензија 140×40 м.[30] Друго, код неких кастела изван Подунавља, која се сматрају типичним представницима *quadriburgia* (например: Irgenhausen у Швајцарској, Schaan у Лихтенштајну, Veldidena у Аустрији, Muhâtet-el Hags у дан. Јордану и др.) међукуле нису постављене с унутрашње стране бедема, већ једним делом излазе из габарита кастела, тако да им је лице спољашњег зида готово у истој оси са одговарајућим зидом угаоне куле.[31] Када је реч о аналогијама са наше дионице дунавског лимеса, онда треба напоменути да — са изузетком кастела Равна — остале тврђаве овога типа уопште немају међукуле. Треће, а можда и најзначајније одступање од свих напред наведених паралела показује кастел на Сапаји у погледу архитектонског обликовања простора дуж унутрашњих лица бедема. Код већине *quadriburgia* питање смештаја људства, производних капацитета (радионице), складишта, а вероватно и стаја било је решено помоћу дрвених барака постављених дуж бедема или су — узмимо као пример неке тетрархијске кастеле на Палетинском лимесу[32] — уз бедеме били призидани низови мањих и већих просторија, које су се отварале према централном слободном простору. Насупрот оваквим решењима, код нашег кастела подигнути су дуж бедема тремови, чији пиластри грађени у полихромној техници *opus mixtum* и витки камени ступци су сигурно доприносили да читава унутрашњост кастела добије живописнији изглед. По томе детаљу овај објекат готово да стоји на граници између војне тврђаве и утврђене виле.

Поставља се питање како објаснити та одступања од основног типа *quadriburgiuma* и да

[30] Димензије осталих кастела дајемо по N. Gudea, *Despre granița de nord a provinciei Dacia Ripensis de la 275 la 378 e. n.*, Drobeta V, Drobeta — Turnu Severin, 93 sqq. и Старе културе, и то: Gornea, 41,50×41,50 м; Oršova—Dierna, 35×36 м; Insula Banului, 37×32×31×32 м; Равна 50×50 м; Сип — Ducis Pratum, 31×28,80 м и Поречка река, 60×60 м.

[31] П. Петровић, Старинар, XXXI/1980, 57—61 са цитираном литературом.

[32] M. Gichon, *The Origin of the Limes Palaestine and the Major Phases in its Development*, Studien zu den Militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, Köln—Graz 1967, 189 sqq.

ли су она условљена временом изградње овог кастела?

За кастеле типа *quadriburgium* дуго се сматрало да су они искључиво везани за доба тетрархије, а посебно за изузетно плодну грађевинску делатност инспирисану бригом цара Диоклецијана да дуж свих граница Царства побољша и допуни одбрамбени систем — лимес.[33] У новије време изречена су по питању датовања *quadriburgia* прилично опречна мишљења, како о појединим, тако и о временском распону трајања тог типа војног логора уопште. Тако се дошло до веома прихватљивог закључка да се утврђења овог типа не граде само у доба тетрархије, већ и за владе Константина Великог и његових наследника,[34] иако сада понекад обогаћена и неким новим детаљима, и са одређеним изменама у техници грађења.

Позната је тежња Константина Великог да поред опште реорганизације римске војске и доградње пограничног одбрамбеног система дуж римске обале, консолидује и прилике на левој обали Дунава, где је римска власт после напуштања Дакије, иако је задржала одређене мостобране, много изгубила од реалне војне моћи, па и од свога политичког угледа. У оквирима тог амбициозног плана извршени су замашни грађевински подухвати — подизање великих шанчева у Олтенији (»Brazda lui Novac de Nord«) и у Великом Alföldu (Ördögarok), изградња нових и обнова многих старих значајних утврђења. Остваривању ових тежњи била је подређена и нова политика коју је Константин инаугурисао у односу на увек немирне и ратоборне северне суседе Царства — сарматска племена.

Не улазећи овом приликом у Константинову грађевинску делатност на десној обали Дунава, навели бисмо само неке војне логоре на левој обали, који су изграђени или обновљени за његове владавине, и то само оне које са кастелом на Сапаји повезују неке заједничке црте. На првом месту то је велика цитадела Sucidava, која је изграђена да би штитила новоподигнути мост преко Дунава. Иако она типолошки не припада овој групи утврђења, јер њени бедеми прате природну конфигурацију терена и тако формирају основу неправилно-полигоналног облика, она је за нас интересантна из више разлога. У њеном одбрамбеном систему јављају се како спољашње, тако и унутрашње правоугаоне куле, а дуж унутрашњег лица обухватних зидова, паралелно са њима, налази се низ већих и мањих зиданих стубаца, који индицирају постојање тремова. По мишљењу *Д. Тудора* у ове тремове су биле уклопљене бараке, које су имале функцију стамбених просторија, магацина и стаја.[35] Други значајан пример употребе пространих тремова дуж унутрашњих лица бедема је пета грађевинска фаза каструма Drobeta, односно она фаза коју већина истраживача везује за епоху Константина Великог.[36] Портик у Дробети пружа се дуж сва четири бедема и сматра се да је он носио дрвену галерију са шетном стазом (chemin de ronde). Главни носећи елементи били су стубци квадратног пресека, грађени од наизменичних редова камена и опеке, а били су постављени у једном, два и три реда.

Од мањих утврђења за нас је значајан кастел Hinova[37] нешто низводније од Дробете (дим. 36,60×25,40 м), са четири квадратне угаоне куле и једном међукулом на северном бедему. У унутрашњости утврђења откривена је, преко пута северне куле, зграда која је служила за стан команданта, а дуж три бедема стамбени тремови са стубцима квадратног пресека, зиданим од камена и опеке. Бедеми и куле били су изграђени од ломљеног и притесаног камена у кречном малтеру, са либажним слојевима од опека. M. Davidescu овај кастел датује у крај III — поч. IV века, но с обзиром да он штити излазни крак великог шанца (Brazda lui Novac) врло је вероватно да је и он изграђен у доба Константина Великог.

Можда би овде требало поменути и један изузетно значајан архитектонски комплекс у унутрашњости римске провинције Мезије — касноантичку палату у Гамзиграду. Иако се ни један објекат на Дунавском лимесу ни по функцији ни по изузетно раскошној изведби не може упоредити са овим велелепним утврђењем, ми бисмо овде указали само на један детаљ, који може помоћи при датовању кастела на острву Сапаја. То су отворени портици изграђени с унутрашње стране одбрамбених зидова, и то код обе грађевинске фазе у Гамзиграду —

[33] На овом датирању и сада нарочито инсистира N. Gudea, *op. cit.*, а такође и у неким ранијим радовима.

[34] П. Петровић, *op. cit.*, са наведеном литературом; исти, *Forteresse romaine...*, Budapest 1977, 263 sqq.

[35] D. Tudor, *Oltenia Romana.* Editura ştiintifică Bucureşti 1958, 343—355, сл. 88.

[36] D. Tudor, *op. cit.*, 355—358, сл. 90, са наведеним мишљењем ранијих истраживача. Друго мишљење заступа R. Florescu, *Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu Severin).* Studien zu den Militärgrenzen Roms, Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 19 (Köln — Graz 1967) 149, сл. 6. Он управо ову исту фазу датује у V век н. е. са трајањем до краја VI века. Аутор овде не наводи аргументе којима би побијао ранија мишљења, а уз то констатује да у тремовима дуж бедема, на оним местима где су стубци груписани у три реда, они нису сви истовремени, те да је и ова грађевинска фаза претрпела једну значајну оправку.

[37] M. Davidescu, *Săpăturile arheologice din castrul roman de la Hinova,* Drobeta IV, Drobeta — Turnu Severin 1980. 77—86, Тб. I и III, сл. 3—4.

тетрархијске и константинске.[38] Старији, тетрархијски портик је много сложенија конструкција од нашег. Стубци и пиластри носили су горњи део трема (галерију) са аркадама у попречним луцима, а изнад њих је била дрвена конструкција која је носила кровни покривач. Пиластри и стубци били су грађени само опеком, са спојницама од кречног малтера. Млађи гамзиградски трем је сличнији нашем, сви стубци имају масивно постоље од клесаних квадера пешчара *(opus quadratum)*, а стабло им је зидано у техници *opus listatum*, док је само код једног рађено у целини од опека *(opus testaceum)*, са дебелим спојницама од кречног малтера. И сам градски зид ове фазе грађен је у мешовитој техници, са слојевима за изравнавање од по три реда опека. М. Чанак-Медић прихвата мишљење R. Krautheimera, који подвлачи разлику између грађевинског слога *opus mixtum*, код кога се на размацима од 1 до 2,5 м уграђује неколико редова опека, од технике *opus listatum*, за коју је карактеристично наизменично ређање опеке и камена с циљем да се тиме постигну уз остало и одређени визуелни ефекти. При томе је важно обратити пажњу и на дебљину малтера код хоризонталних спојница, јер она тек од времена Константина Великог достиже висину опеке (око 5 см), па је негде и премашује. Грађевине на којима је тај слог примењиван у већини случајева припадају првој половини IV века н. е.[39]

Из напред датог описа тремова кастела на острву Сапаја видимо да су њихови пиластри зидани у грађевинском слогу који одговара техници *opus listatum*. Сем тога, они су на исти начин као код гамзиградског млађег трема приспољени, односно призидани уз одбрамбене зидове и нису са њима конструктивно повезани. Иако су у Гамзиграду попут пиластера и стубци зидани, а на Сапаји су изведени од клесаних камених блокова, њихова сличност је у томе што имају масивна постоља-базе од квадера пешчара. Према томе, не само појава трема као карактеристичног архитектонског елемента, већ и грађевински слог примењен код његове изградње, дозвољавају закључак да је кастел на острву Сапаја подигнут у време Константина Великог, највероватније после победе над Лицинијем 314. године или након успешно окончаног рата са Сарматима, дакле после 322. године.

Међутим, треба имати у виду више пута изречено мишљење, да се подаци о техникама грађења не могу узети као апсолутна мерила за датовање, јер се у једном истом времену није градило на исти начин у свим областима Царства. Стога се при датовању ови подаци могу узимати у обзир уколико их потврђују и други елементи, у првом реду садржај културног слоја који прати односну архитектуру. Стога је потребно да детаљније опишемо карактеристике и садржај културног слоја унутар кастела на острву Сапаја, да би установили да ли они потврђују или пак оповргавају напред предложено датовање.

Касноантички културни слој се формирао непосредно изнад слоја шљунка, који је био насут на пешчану основу острва ради изравнања терена, да би се на њему изградило утврђење. Овај културни слој није на свим местима достизао исту дебљину, већ је варирао у зависности од природног нагиба терена, услова под којима се формирао (унутар архитектуре или на слободном простору) и интензитета каснијих грађевинских интервенција. Стога је потребно да у кратким цртама дамо његов опис по секторима.

У источном трему и на простору непосредно уз њега све до зидова југоисточне средњовековне куле (види сл. 3а) културни слој (сигниран слој б) говори о веома интензивном животу у кастелу током IV века н. е., отприлике до осамдесетих година тога века. Дебљина слоја износила је од 0,55—0,78 м, не рачунајући двадесетак сантиметара дебео интензивни прослој паљевине на горњој граници овог стратума (на коти 69,958 — 69,874 м. н. вис.) који га одваја од млађег, рановизантијског хоризонта (сигниран са а). У томе граничном прослоју касноантички материјал се меша са рановизантијским, па су и поједини примерци касноантичког новца нађени у самом рановизантијском слоју. Касноантички слој се састоји од тамне земље интензивно прожете уситњеним грађевинским шутом у коме преовлађују већи и мањи уломци кровних опека, ситно грумење кречног малтера и бројни археолошки материјал (претежно керамика и већи број металних и других украсних предмета). У слоју има много честица црвено нагорела земље и гарежи, која местимично поприма карактер прослоја, у јасно издвојеним хоризонталним зонама. Трагови пожара се шире и ван трема, али они су најинтензивнији у самом трему, у ширини од 3,5—4 м полазећи од бедема ка западу. После скидања слоја б) указале су се у трему на нивоу уништеног пода и база стубаца и пиластера (од коте 69,400 до коте 69,176 м. н. вис.) веће зоне опаљене земље и интензивни трагови пожара и рушења: пепео, гареж, честице угљенисаног дрвета и уломци тегула од кровног покривача. У томе најнижем хоризонту, који је лежао на самом слоју шљунка, местимично су констато-

[38] М. Чанак-Медић, *Гамзиград — касноантичка палата*, Београд 1978. О старијем утврђењу, 26 sqq.; о млађем утврђењу 81—89.

[39] Ibidem, 88—89, са цитираном литературом и главним аналогијама.

ване мање површине деградираног кречног малтера, вероватно остаци подлоге патоса. Између трема и југоисточне средњовековне куле слој белог кречног малтера је боље очуван, те он у виду јасно видљиве пруге пресеца културни слој, губећи се постепено у правцу севера, а према западу је уништен приликом полагања темеља средњовековне куле.[40]

У источном трему нађени су бројни купасти и пирамидални керамички тегови од ткачких разбоја, груписани у веће и мање скупине, што упућује на постојање ткачке радионице.[41] У трему су откривени цели и фрагментовани камени жрвњеви, а такође и бројни фрагментовани питоси великих димензија за чување зрнасте хране и амфоре за уље и вино. То говори да су се у трему налазили магацини, а можда и просторије за припремање хране.

У доњој зони слоја b) нађено је 12 примерака касноцарског новца (види табелу I). Један новац Јустина II (565—578) нађен је близу зида средњовековне куле, који је вероватно упао у старији културни слој приликом копања њених темеља. О осталом покретном материјалу говорићемо касније, јер се он углавном понавља у свим секторима.

Како је већ напред поменуто, изнад касноантичког слоја констатован је рановизантијски, чија дебљина је износила око 0,50 м. Тај слој такође је садржавао доста грађевинске осипине, у којој су веома бројне целе и фрагментоване *tegulae*. Слој је био богат археолошким материјалом у коме преовлађују уломци разноврсних рановизантијских посуда, али су и у њему нађени бројни купасти ткачки тегови, а такође и један камени жрвањ. У томе слоју нађен је и један новац Јустина I (518—527).

Најмлађи налаз у овом трему, не рачунајући средњовековни слој који се формирао много векова касније, је скелетни гроб који је откривен уз стубац бр. IV. Овај гроб је био укопан у најнижи хоризонт касноантичког слоја, тако да је лобања прилично оштећеног скелета додиривала постамент стубца. Уз скелет је нађена гвоздена секира и руком гњетени лонац грубе фактуре, са благо разгрнутим ободом и брадавичастим испупчењима на прелазу из врата у трбух (сл. 7). На основу ових прилога гроб се може датовати у време сеобе народа, тј. у VII век н. е., али се на основу ових предмета не може одредити етничка припадност покојника. Сасвим је сигурно да је гроб овде укопан у време када је кастел већ био напуштен од византијске посаде и похаран. Узимајући у обзир познате историјске догађаје који су се одиграли крајем VI и почетком VII века н. е., а такође и најмлађи византијски новац нађен у овом кастелу (новац Јустина II и Маврикија), може се закључити да се појава овог гроба на острву Сапаја може довести у везу са продором Авара и Словена у овај део нашег Подунавља.

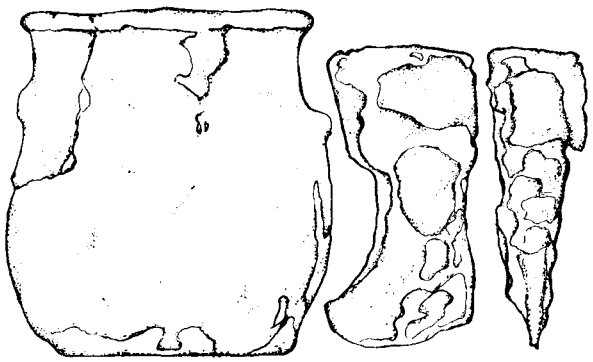

Сл. 7. — Сапаја, прилози из гроба откривеног у источном трему (VII век н. е.). — Fig. 7. — Sapaja, matériel de la tombe découverte dans le portique Est (VII s. n. e.).

Нешто сложенија је била ситуација у западном трему. Тај сектор утврђења налазио се на нижем терену, са мањим падом према обали реке, а с обзиром на околност да су сви архитектонски објекти на томе делу били готово уништени приликом минирања, угао кастела где се западни трем сучељавао са јужним остао је потпуно незаштићен и највише изложен плављењу Дунава и ерозији. Сем тога, у југозападном делу утврђења био је концентрисан већи број солидно зиданих грађевина из турског и аустријског периода, чији темељи су прошли кроз средњовековни културни слој и дубоко се укопали у рановизантијски, па чак и у касноантички. Примера ради: приликом откопавања подрумске просторије аустријске грађевине (магацина) појавили су се на коти 70,153 м. н. вис. (граница рановизантијског и касноантичког слоја) два стубца касноантичког трема *in situ*, сачувана у елевацији од 1,230 м (стубац I), односно 1.260 м (стубац II). По свему судећи они су засути већ током средњег века, тако да нису били видљиви ни у турском периоду, а ни у XVIII веку када је над њима, односно изнад некадашњег касноантичког трема, по-

[40] Подлога патоса од кречног малтера сличне функције констатована је у каструму на лок. Pontes, в. М. Гарашанин — М. Васић, *Трајанов мост — кастел Понтес*, Бердапске свеске I, Београд 1980, 17—18.

[41] На основу налаза велике количине купастих и пирамидалних керамичких тегова, у две куће германског типа у касноантичкој станици Cifer-Pác на квадској територији, аутор закључује да су у тим зградама постојали ткачки разбоји. — в. T. Kolnik, *Cifer-Pác — eine spätrömische Station im Quadenland?* Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Budapest 1977, 183 sqq.

дигнута ова грађевина. У средњем делу трема и на простору где се налазила међукула призидана уз западни бедем откопани су у горњим слојевима такође остаци неких рецентнијих грађевина из турског и аустријског периода, који су понегде лежали на старијим средњовековним темељима. Њихова функција није могла бити утврђена, али су и они местимично пореметили старије културне слојеве. Јасно је да се у таквој ситуацији не може говорити о затвореном културном слоју дуж целог трема, већ само на оним местима где није било рецентније изградње. Међутим, на неоштећеним деловима трема, па чак и у нижим откопним слојевима унутар аустријског магацина, хоризонти појединих периода могли су се сасвим добро диференцирати.

Граница између средњовековног и византијског слоја фиксирана је на коти 70,518 м. н. вис. На тој нивелети слој унутар зграде је потпуно јасан, а само се уз спољашња лица зидова аустријске грађевине могло запазити извесно мешање средњовековног и рановизантијског материјала. Ту је нађен и један новац Констанса (337—350), који је сигурно доспео у овај слој приликом копања темеља за наведену зграду. Дебљина рановизантијског слоја износила је око 0,40 м, а затим (почев од коте 70,153 м. н. вис.) утврђен је прослој са јачим траговима пожара (гар, угљенисане честице дрвета, грумење кречног малтера) и грађевинском осипином (претежно опеке и тегуле), у коме се меша рановизантијски и касноантички материјал.[42] Дебљина прослоја износи око 0,35 м. На коти 69,953—69,803 м. н. вис. карактер слоја се мења и он на интактним местима садржи готово искључиво касноантички материјал, а само на местима где су копани темељи за млађе грађевине долази и даље до мешања са рановизантијским, па чак и са по неким фрагментом средњовековне и турске керамике. Тако су у касноантичком слоју (на коти 69,248 м. н. вис.) поред западног зида аустријске грађевине, нађена два рановизантијска новца — новац Јустина I (518—527) и Јустинијана I (527—565).

И у западном тремуу касноантички слој се формирао непосредно изнад шљунчано-пешчане базе острва, с тим да су у овом тремуу боље очувани остаци патоса, који се и овде манифестују у виду неколико слојева премаза од белог кречног малтера (кота 69,919 м. н. вис.). На тој коти — са мањим разликама у дубини — налазе се и базе пиластера и стубаца, с тим да су им темељи укопани у здравицу. Тај слој, којег је дебљина износила око 0,80 м, садржавао је обиље покретног археолошког материјала (керамика и разни метални предмети), а такође и 11 примерака римског касноцарског новца (види Прилог 1).

У јужном делу трема (види сл. 3) откопана је основа једне примитивне колибе, чији под од печеног лепа је био постављен на слоју кречног малтера, тј. на подлози уништеног патоса. На поду колибе налазили су се фрагменти мањих лонаца од сиво печене песковите земље, дно стаклене посуде и једна перла од жућкасте стаклене пасте. У уском простору између бедема и основе колибе нађен је фрагмент гепидске сиве керамике са жигосаном орнаментиком, фрагменти сиве касноантичке керамике и један новац Валентинијана I (364—375). Близу колибе, нешто севернije од ње, откривено је једно огњиште, а око њега у слоју гарежи доста фрагмената посуда од сиве и црвено печене земље, међу њима и фрагменти амфора са наребреном површином.[43] Око колибе и огњишта, а затим и целом откопаном дужином трема, најнижи прослој који лежи на самој шљунчано-пешчаној основи, прожет је јаким траговима горења и уломцима кровних опека. Целокупна ситуација на томе делу локалитета показује да је колиба настала после јаког пожара који је беснио у трему и после његовог напуштања. На основу материјала из саме колибе и из простора непосредно уз њу, може се закључити да је го један од ретких стамбених објеката из времена сеобе народа који је у нас откривен, а могао је настати после провале Хуна у ове крајеве. Тада су се са њима кретали и недавно пре тога покорени Гепиди, који су на територији Баната живели све до пропасти њихове државе 567. године, па и нешто дуже.

Како је већ раније речено, јужни сектор је био највише разорен. Ископавањима је истражена северна гранична линија јужног трема са редом стубаца и остаци јужне куле-капије, чији темељи су се налазили на коти 67,638 м. н. вис. Та линија означавала је уједно и границу ископавања, јер се јужно од ње није

[42] Шут је био много интензивнији унутар подрумске просторије аустријске грађевине, јер се у њему сем тегула, које се налазе у целом тремуу и на простору источно од њега, овде налазе и фрагменти опека, ломљени и приклесани камен, па је на нивоу рановизантијског слоја нађен у шуту и део стабла каменог стуба и једна лепо обрађена камена конзола, вероватно са круништа средњовековне куле.

[43] На 5—6 м. северно од колибе нађени су, сем фрагмената сарматске керамике, и фрагменти сиве хунскодобне (нпр. део већег крчага од сивопрше добро пречишћене глине, украшен глачаном линеарном орнаментиком), затим привезак од белог полираног камена, врх германске ловоролисте стрелице од гвожђа, минђуше са полиедричном ливеном јагодом и један бронзани украс у облику слова „S" чији крајеви су обликовани у виду стилизираних глава фантастичних животиња.

могло радити због продора подземних вода или високог водостаја. Јужна средњовековна кула испитана је детаљно, а на 15 м од њеног северног зида откривен је на коти 69,855 м. н. вис. бунар са зиданим круништем кружног пресека (R=2,00 м; дебљ. зида 0,35 м; очув. вис. 0,80 м), који припада средњовековном хоризонту.

Целом ширином кастела истражен је унутрашњи простор северно од јужног трема и јужне куле, до замишљене осе која спаја источну међукулу са западном (сса 50 м у дубину локалитета). На томе простору констатовани су у горњим слојевима остаци неколико веома оштећених грађевина из турског и аустријског периода, чији темељи су понегде лежали на остацима старијих, вероватно средњовековних зидова. Њихов изглед и функција нису могли бити утврђени због фрагментарне очуваности тих остатака. У југоисточном делу утврђења истражен је простор око масивне средњовековне куле квадратне основе, њена унутрашњост и остатак лучног зида који ју је окруживао са северне и северозападне стране (види сл. 3а). Уз овај зид била је прислоњена једна мања много немарније грађена зграда, вероватно из нешто каснијег времена, која је, судећи по садржају културног слоја у њој (гареж измешана са угљенисаним зрневљем јечма) служила као магацин. Уз темеље те грађевине нађен је један новац цара Анастасија I (491—518).

У најзападнијем делу јужног трема, због наплавина и јаке ерозије, културни слој није био интактан. Најпоузданије податке дали су слојеви на простору северно од трема, где је до поремећаја дошло само у горњим хоризонтима. У зависности од природног нагиба терена граница између средњовековног и рановизантијског слоја могла се на овом простору фиксирати на котама од 69,810 до 69,744 м. н. вис., али се у њему — све до коте 69,604 м. н. вис. — рановизантијски материјал још увек мешао са средњовековним, а тамо где су се налазили темељи млађих грађевина и са турским.[44] Непоремећени рановизантијски слој је у овом сектору нешто тањи и износи свега тридесетак см, јер се већ на коти 69,464 м. н. вис. појавио интензивни прослој грађевинске осипине (тегуле, фрагменти опека) и трагови пожара (пепео, гареж) у коме се рановизантијски материјал мешао са касноантичким. Овај прослој могао се пратити све до коте 69,110 м. н. вис. а затим се садржај културног слоја мења у корист касноантичког материјала и као такав силази све до шљунчано-пешчане основе, тј. до дна културног слоја. У томе најнижем хоризонту, са концентрацијом дуж спољашњег лица западног трема, нађено је 12 комада римског касноцарског новца (види Прилог 1). На простору уз северно лице јужног и источно лице западног трема, приликом глачања основе ископа, откривене су веће зоне премаза од белог кречног малтера, у више слојева, и трагови деградираног, готово аморфног камена пешчара (Т. VI, 2). То су остаци подлоге уништеног патоса, који се и овде налазе приближно на истој коти као и они који су констатовани у западном тremу.

Нешто специфичнија је ситуација око југоисточне средњовековне куле и оштећеног лучног зида. Ту је средњовековни слој изразито моћан (дебљ. преко 1,20 м.) и одликује се великом концентрацијом грађевинске осипине (крупнији комади ломљеног и притесаног камена, средњовековне опеке) измешане са целим и фрагментованим пећњацима, бројним уломцима турске и касносредњовековне керамике (XIV—XVI век) и понеким предметом од метала, кости и стакла. Тај дебели слој шута, којим је била испуњена унутрашњост куле и простор између куле и лучног зида, потиче од обрушених горњих делова зидних платна обе ове грађевине. При дну тог слоја, на двадесетак сантиметара изнад коте 69,286 м. н. вис., налазио се археолошки материјал који се може датовати у XII—XIII век. У том прослоју констатовани су и трагови пожара, а местимично и зоне стерилног пешчаног наноса, које чине границу између средњовековног и рановизантијског хоризонта становања. Такви прослоји стерилног песка констатовани су на више места у јужном сектору утврђења.

Рановизантијски културни слој је нешто тањи (око 0,40 м), а на коти 68,904 м. н. вис. јавља се слој гарежи и шута у коме се рановизантијски материјал меша са касноантичким. Испод овог прослоја, односно од коте 68,770 м. н. вис., формирао се непоремећени касноантички културни слој, богат покретним археолошким материјалом. У њему је нађено и шест комада касноцарског новца (Види Прилог 1). Касноантички слој се на простору изван куле могао пратити до шљунчано-пешчане основе острва, а његова дебљина је износила преко 0,50 м.

У средњовековној кули квадратне основе (дим. споља 11,60×11,30 м; унутрашња 4,80×4,80 м) откривен је на коти 69,51 м. н. вис. слој ломљеног камена који представља супструкцију уништеног патоса. Дно темеља обухватних зидова утврђено је на коти 68,413 м. н. вис. На основу наведених мера произилази да разлика

[44] Поједини предмети из рановизантијског времена нађени су и изнад ових кота. Тако је на коти 70,890 м. н. вис. крајем прве кампање систематских ископавања (1967) нађен новац Маврикија (582—602), близу северног зида јужне средњовековне куле.

у дубини темеља између ове куле и куле на јужном бедему (тзв. кула-капија) износи око 0,77 м.

Како се могло видети, археолошки материјал у оба културна слоја — касноантичком и рановизантијском — био је веома бројан. Не улазећи у исцрпније описе и финија типолошка разврставања тога материјала, јер би такав приступ тражио много више простора него што је сада могуће одвојити, овом приликом бисмо дали само основни преглед тога градива. При томе одмах треба истаћи да у оба слоја највећи проценат отпада на фрагменте керамичких посуда, док су предмети од метала, кости и стакла заступљени мањим бројем примерака, али управо неки од њих доприносе сигурнијем датовању слоја у коме су нађени (Т. VII—X).

Када је реч о касноантичком слоју треба одмах нагласити, да је он карактеристичан по томе што више од половине ископаног материјала носи карактеристике сарматске материјалне културе. Међу сарматским посудама заступљена је првенствено фина на витлу рађена керамика сивоплаве и сивоцрне боје, са латеноидном фактуром и профилацијом. Мањим бројем примерака заступљена је и руком гњетена керамика грубе фактуре, најчешће мали лонци и пехари. Код фине на витлу рађене керамике највише има коничних и биконичних здела, које су често украшене углачаном линеарном орнаментиком, а затим крчази, који по фактури и декорацији припадају истом културном кругу као и зделе. Ту су и бројни пршљенци са вретена, разних облика, израђени од боље или слабије пречишћене глине.

Од металних налаза и других украсних предмета за Сармате се могу везати: масивна бронзана дршка велике посуде непознатог облика, израђена у техници пуног ливења, са украсом у виду веома стилизоване коњске главе; велика шкољка (cypraea) ношена као привесак; бронзана гривна чији отворени крајеви су обликовани у виду стилизованих змијских глава; привесак од белог глачаног камена; октоедрична зрна карнеола и велике бачвасте перле од фино брушеног калцедона.

У керамичком материјалу касноримске и рановизантијске производње понављају се неки основни облици посуда. Не улазећи овде у типолошке нијансе условљене хронологијом њиховог настанка, навели бисмо најчешће заступљене врсте посуда.

У оба слоја је било веома много великих питоса од сиво-печене глине, који су украшени наизменичним тракама хоризонталних и таласних линија. Друго место по бројчаној заступљености заузимају амфоре од црвеноокер и жуто печене глине, са плитко канелованим или оштро наребреним зидовима. У рановизантијском слоју нађени су и фрагменти већих црвених амфора са беличастим премазом. У оба слоја обилно су заступљени конични поклопци са дугмастим завршетком, израђени на витлу од сиве песковите земље, а такође и сиви неукрашени лонци, исте фактуре и састава земље (тзв. Milchtopf). Мањи питоси и већи лонци израђени од добро пречишћене црвеноокер печене глине, украшени таласном орнаментиком на рамену и трбуху, а понекад и на ободу посуде, налазили су се углавном у рановизантијском слоју. Крчага је било релативно мало, и то углавном веома фрагментованих (делови врата, трбуха, целе и фрагментоване дршке) претежно израђених од црвеноокер печене добро пречишћене глине. Изузетак представља један мало окрњени примерак крчага са тролистим отвором, који је нађен у касноантичком слоју, у простору испред западног трема.

Највеће типолошке разлике се јављају код здела. У касноантичком слоју заступљена су углавном два типа: коничне и благо биконичне зделе израђене од добро пречишћене сиве или сивоцрно печене глине, понекад са углачаном површином, и зделе готово истих облика али песковите структуре земље и светлије сиве боје. Из рановизантијског слоја не располажемо већим фрагментима здела, па се њихов облик не може утврдити. Међутим, у том слоју се налазио велики број прстенастих дна мањих посуда — вероватно здела — израђених од добро пречишћене црвеноокер печене глине.

Глеђосана керамика заступљена је у оба слоја малим бројем уломака. У касноантичком слоју то су углавном фрагменти крчага са жућкастозелено глеђосаном површином, а у рановизантијском поред фрагмената жућкастозелено глеђосаних здела и крчага нађена је и једна незнатно оштећена зеленкастомрко глеђосана светиљка.

Један од најбоље очуваних предмета из рановизантијског слоја је светиљка, на чијем диску је у плитком рељефу израђена мушка портретна биста, у профилу на десно.

У касноантичком слоју, укључујући ту и материјал нађен у колиби из сеобе народа и око ње, нађено је неколико фрагмената стаклених посуда, међу њима и ножица коничног стакленог пехара.

Како је већ речено, у оба слоја откривен је велики број купастих и пирамидалних керамичких тегова са ткачких разбоја. У касноантичком слоју нађено је и неколико примерака гвозденог алата: пијук, косир, неколико секира, дрводељска алатка и већи број кородираних уломака који се нису могли типолошки одредити, а у рановизантијском два српа и једна секира.

У оба слоја било је много фрагментованих ножева, неколико једноставних гвоздених пређица, камени цели и фрагментовани жрвњеви, а у касноантичком слоју један брус и гладилица од камена.

Још ранијих година, пре почетка систематских ископавања, прикупљен је на острву Сапаја и у његовој широј околини мањи број предмета, који се по стилским карактеристикама могу сврстати у културно добро источногерманских племена. Овде бисмо навели фрагментовану мамузу вандалског типа, малу источноготску фибулу израђену у техници ливења и хунскодобну бронзану пређицу са јако наглашеним трном.[45] Као најзначајнији налаз тога периода са Сапаје скренули бисмо пажњу на украсни оков са корица мача, израђен од финог злата техником клоазонирања, са геометријско обликованим ћелијама у којима су били уложци танких плочасто брушених алмандина. Тај луксузни златарски производ датован је у време источноготског краља Теодориха, односно у период пре одласка Острогота у Италију, што значи између 472—488. године н. е.[46]

Током систематских ископавања број источногерманских налаза је повећан са неколико веома карактеристичних предмета. У првом реду то је фрагментовани двосекли германски мач — спата, и велика благо биконична перла од опала, која је имала функцију магичног привеска на мачу. Оба предмета нађена су у касноантичком слоју у источном тремуу. У западном тремуу су такође нађени мањи фрагменти мача, врх типично германске гвоздене стреле ловоролистог облика и полумесечаста минђуша-каричица, тип који се обично датује у хунско време. Из површинског слоја потиче веома лепа пређица, израђена од бронзе у техници ливења. Њезин дуги повијени трн завршава стилизираном змијском главом, а проширена база била је украшена са седам уложака од полудрагог камена или стаклене пасте (сл. 8).[47] Ова пређица се може датовати у крај V или прву пол. VI века

У касноантичком слоју, а делом и у прослојима у којима се касноантички материјал мешао са рановизантијским, откривен је већи број предмета који се могу сматрати општим културним добром варваризоване касне антике, у употреби како код романизираног аутохтоног становништва, тако и код новопридошлих, првенствено источногерманских племена, који махом припада касном V и првим деценијама VI века. Набројали бисмо само оне најкарактеристичније: две бронзане фибуле са посувраћеном ногом, велика игла са прстенастом главом украшеном стилизираним птичјим протомама, мали украсни оков у облику слова „S" чији се крајеви завршавају веома стилизираним животињским главама, минђуша-каричица са полиедричном ливеном јагодом, неколико овалних бронзаних пређица без трна, коштани чешљеви — двореди и једнореди са звонолико обликованом дршком — и бројни биконични и плочасти пршљенци од печене земље. Овај материјал допуњују фрагменти керамичких посуда на којима се јасно запажа утицај варварског грнчарства, например, фрагменти гепидске керамике са жигосаном орнаментиком и фрагменти сиве хунскодобне керамике са углачаном орнаментиком, која се по фактури разликује од њој сродне сарматске.

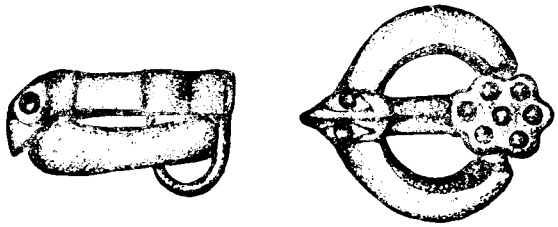

Сл. 8. — Сапаја, источноготска бронзана пређица (средина или друга половина V века н. е.). — Fig. 8. — Sapaja, ferret ostrogothique de bronze (milieu ou deuxième moitié du Ve s.).

Из овог сажетог прегледа археолошког материјала може се закључити да садржај најстаријег културног слоја не оповргава напред предложено датовање, које је изведено на основу анализе саме архитектуре и примењеног грађевинског слога. Касноантички културни слој је садржавао у највећој мери материјал који је карактеристичан за IV век н. е., а онда предмете типичне за период сеобе народа, који су доспели у кастел после његовог пада у хунске руке, па и касније, током читавог V и поч. VI века када су се овим крајевима кретали Остроготи и Гепиди. Чињеница је, да је у томе слоју нађен и већи број монета владара друге половине III и из почетка IV века (Клаудија Готског, Аурелијана, Проба, Максимијана Херкулија и Галерија — в. прилог 1). Сматрамо, ипак, да појава тог новца не стоји у директној вези са временом изградње кастела, и да се његово присуство на Сапаји може објаснити на други начин. Пре свега познато је да новац као платежно средство не излази из употребе одмах по смрти владара који га је ковао и да је често још

[45] D. Dimitrijević — J. Kovačević — Z. Vinski, *Seoba naroda — arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun 1962, 28—29, сл. 1—3.

[46] З. Вински, *Оков Теодорикова времена с острва Сапаја на Дунаву*, Зборник народног музеја IV, Београд 1964, 157—176, сл. 1—1а са цитираном литературом и аналогијама.

[47] Димензије пређице: шир. 2,3 cm; вис. 2,8 cm; дуж. трна 2,9 cm.

деценијама у промету. Војници — градитељи кастела лако су могли, поред савременог новца владара по чијем налогу су обављали радове, односно Константина Великог, поседовати и новац његових претходника, па чак и старије примерке новца. Друго, ове монете могле су доспети на острво и са римских локалитета на суседној левој обали (Стара Паланка, лок. поред Нере, Банатска Паланка), који нису истражени, па нам није познато ни тачно време њиховог настанка, ни датум до када су били насељени, али судећи по бројним случајним налазима са тих терена може се закључити да нису опустели ни после повлачења Римљана из Дакије. Када узмемо у обзир да је значајни пут ка северу — на Arcidavu и даље све до Tibisca — ишао дуж Караша,[48] сигурно је да је један од прелаза преко Дунава за сво време римске, па и византијске власти, био на релацији Рам — острво Сапаја — Стара Паланка. Стога је врло вероватно да су се на острву пре напуштања Дакије, што значи свакако и пре изградње кастела, повремено могле задржавати неке војне јединице у транзиту, римски трговци, а можда и мање групе цивилног становништва. Мислимо да би се појава малобројних предмета из III века, укључујући ту и новац, могла објаснити на тај начин.

Поред архитектуре и претежног дела материјала из културног слоја, у прилог настанка кастела у пост-тетрархијско доба говори још једна чињеница коју при датовању морамо имати у виду, а то је високи проценат сарматског материјала у најстаријем културном слоју. Тај материјал није резултат трговине или неких других случајности, већ он говори о присуству Сармата у самом кастелу и о њиховој мирној коегзистенцији са римском посадом која је ту стационирала. Стога се може закључити да је кастел сазидан у једном периоду када је на северној граници владао мир и када су Сармати у својству федерата били чак и укључивани у одбрану римске територије. Такве прилике владале су управо у доба Константина Великог, после успешно окончаног рата 322. године и у време када је он Сарматима пружио помоћ против Гота, који су их били напали 332. године. Убрзо затим (334) дошло је унутар сарматског света до оштрог међуплеменског сукоба, тј. устанка Лимиганата против Аргараганата. Тада је Константин Велики — како тврде историјски извори — прихватио велику групу избеглица, њих око 300.000 и населио их на територији Царства.[49] Може се претпоставити да је приликом преласка Дунава једној мањој скупини Сармата било допуштено да се населе у кастелу на Сапаји, чија изградња је довршена нешто пре ових догађаја.

То не би био усамљен случај да се аутохтоно сарматско становништво, па и неке источногерманске скупине, налазе у касноантичким кастелима на левој обали Дунава у својству федерата, односно *лимитана*, што значи заједно са својим породицама. Такву ситуацију бележе мађарски и румунски истраживачи у више кастела како на сарматском, тако и на средњо- и доњодунавском лимесу.[50] Да ли су они ту могли боравити и у време Константинових наследника — нарочито за владе Констанција II и Валентинијана I када су се поново распламсале борбе између Римљана и ових варвара — тешко је рећи, јер би то захтевало много детаљнија истраживања. Са продором Хуна у јужни Банат, који је уследио већ око 377. године и подизања сталног табора њиховог првака Улдина близу данашњег Ковина (Castra Augustoflaviensia seu Flaviana), насупрот Маргума, морало је, по свој прилици, доћи до повлачења римских посада барем из најугроженијих кастела.[51] Може се претпоставити да су у новонасталим историјским околностима не само Гепиди и Остроготи — нови вазали и савезници Хуна — већ и оштрије потчињени Сармати, који чине основни слој становништва Хунске државе, могли поново несметано живети у напуштеним римским тврђавама, па према томе и у кастелу на Сапаји.[52]

---

[48] K. Miller, *Itineraria Romana*, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916, сл. 171 (пут 76) са станицама: Ůj—Palanka (Lederata) — Apo fl. (Караш) — Arcidava — Centum Putea — Bersovia — Azizis — Caput bubali — Tivisco.

[49] *Excerpta Valeriana 6, 32* »... *sed servi Sarmatarum adversum omnes dominos rebelarunt, quos pulsos Constantinus libenter accepit et amplius trecenta milia hominum mixtae aetatis et sexus per Thraciam Scythiam Macedoniam Italiamque divisit*« или Хроника Euseb. — Hieron: »*Sarmatae Limigantes dominoss suos qui nunc Argaragantes vocatur, facta manu in Romanum solum expulerunt*...«

[50] S. Soproni, *Limes Sarmatiae*, A Ferenc Móra Múzeum Évkőnyve 1969/2, 122 sqq.; R. Florescu, *op. cit.*, 148—149; M. Davidescu, *op. cit.*; 82—83; D. Tudor, *op. cit.*, 480 и други аутори.

[51] Д. Димитријевић, *Доба великих миграција*, Шајкашка — Историја I. Нови Сад 1975, 69 и 76 (ноте 18—19) са наведеном старијом литературом и изворима, првенствено Prisci Fragmenta, ed. L. Dindorf, HGM I, Lipsiae 1870 (Frag. 2. p. 280, 11—14 — новији превод Ф. Баришића).

[52] D. Dimitrijević, *O etničkim problemima Vojvodine u vreme doseljenja Slovena*, Akademija nauka i umjetnostj BiH, Посебна издања XII (Центар за балканолошка испитивања, Књ. 4), Сарајево 1969, 85—92; иста, Шајкашка — Историја I, 76—80.

Идентификација кастела на острву Сапаја

На крају нам остаје да се осврнемо на питање како у светлости нових чињеница сагледавамо проблем идентификације касноантичког кастела на острву Сапаја, узимајући при томе у обзир и сва раније изречена мишљења. У суштини овај проблем је уско повезан са питањем утврђивања тачног положаја римског кастела Lederata, што је у научној литератури присутно већ од друге половине XIX века. Полазећи од података што га садржи *Tabula Peutingeriana*, према којем је прелаз преко Дунава означен после станице Lederata,[53] већина старијих истраживача сматра да се ово утврђење налазило на десној обали Дунава, код дан. Рама, односно на приобалном платоу испод хридине на којој су Турци 1483. године изградили утврђени град Храм или Ихрам.[54]

Први научник који је оспорио овакву локализацију Lederate био је K. Miller у свом делу *Itineraria Romana*. Он сматра да се Lederata налазила на левој обали Дунава, између ушћа Караша и Нере, а да је ту, односно код Старе Паланке (мађ. Új-Palanka) био прелаз преко реке, где је већ Трајан поставио понтонски мост, када је са војском кретао против Дачана. Главну грешку *Tabulae* Miller види у томе што реку Аро убраја међу десне притоке Дунава, а прелаз преко реке ставља иза одреднице Apo fl., па је тиме читава ова деоница римског пута погрешно приказана.[55] Међутим, географски положај реке Апо јасно је одређен код Географа из Равене, који каже да она долази из „Сарматских планина", што значи са севера, па самим тим она може бити само лева, а никако десна притока Дунава.[56] Сем овог податка Miller налази важан ослонац своме мишљењу у два рановизантијска извора — Прокопијевом делу *De aedificiis* (IV, 6) и XI Јустинијановој Новели — који сасвим недвосмислено лоцирају Lederatu/Literatu на леву обалу реке. Стога он предлаже следећу реконструкцију пута на овој деоници: Viminatio — десна обала — прелаз преко реке — Lederata — (Új Palanka) — Apo fl. (Караш) — Arcidava, и даље ка северу све до Tivisca, одатле пут скреће ка североистоку, на реку Мориш (сл. 9). Милерово мишљење прихвата М. Мирковић, коментаришући нешто детаљније напред наведене изворе. При томе она износи и своје разлоге за сумњу у поузданост података које пружа *Tabula*.[57]

Колико год нам овакво решење изгледало прихватљивим, па чак и једино могућим, оно истовремено отвара један други проблем, а то је питање како се онда у античко, а не у рановизантијско доба, називало утврђење код дан. Рама, тим више што се овде не ради о неком малом, безначајном кастелу. Код Рама је, наиме, још L. F. Marsigli забележио велики каструм правоугаоне основе са кружним угаоним кулама, у чијем североисточном углу се налазило мање унутрашње утврђење квадратне основе.[58] После другог светског рата каструм код Рама детаљније је снимио А. Дероко, тако да из скице коју он објављује видимо да је каструм сем кружних угаоних кула имао и по две међукуле на западном и источном бедему и капију фланкирану са две кружне куле са јужне стране. Димензије каструма износе 140×200 м, а унутрашњег утврђења 50×60 м,[59] што значи да спада у групу највећих тврђава на овом делу дунавског лимеса.

У Раму нису вршена археолошка ископавања, па је тешко нешто одређеније рећи о времену изградње каструма, његовим грађевинским фазама и веку трајања. Неке посредне податке ипак пружају површински археолошки налази, који су током времена прикупљени и епиграфски споменици евидентирани на подручју Рама. Од покретног материјала овде би поменули само неколико уломака опека са жигом *legio VII Claudia pia fidelis*,[60] које су очигледно израђене пре III века н. е., јер се од тада у жигу изостављају слова PF.[61] Већ и саме ове опеке

---

[53] K. Miller, *Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius*, Stuttgart 1929, Tabula VII: Viminatio — X — Lederata — XIII — Apo fl. — прелаз преко реке — XII — Arcidava.

[54] За старије ауторе в. M. Mirković, *op. cit.*, 99 (нота 3); за назив турског утврђења в. Evlijā Čelebī, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (превод, увод и коментар написао Хазим Шабановић). ИРО „Веселин Маслеша", Сарајево 1979, 545, ноте 17—18.

[55] K. Miller, *Itineraria Romana*, 542—543, сл. 170—171.

[56] Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographia, ed. M. Pinder — G. Partey, Berolini 1860, IV, 8 (p. 200); »... *ex cuius Sarmatiae montibus exeunt plurima flumina, inter cetera unus fluvium procedit in Oceano qui dicitur Bangis et alius venit ad partem Danubii, qui dicitur Appion.*«

[57] Mirković, *Gradovi*, 99.

[58] Marsigli, *Danubius* II, Fig. XIV, са кратким текстом; затим га евидентирају капетан Мишковић, Kanitz и М. Пиндић.

[59] А. Дероко, *Кулич и Рам, каструми на дунавском лимесу*, Старинар 1, 1951, 169—173, авионски снимци сл. 4—5, скица сл. 6. У томе раду аутор наводи и мишљење проф. М. Васића, који је раније обишао овај локалитет, да се на том месту налазио мостобран који је спајао ову станицу понтонским мостом са утврђењем на острву Сапаја, и да је ту можда Домицијан превео војску идући на Дакију.

[60] CIL III 6325.1 (= 8275. la): [L] EG VII CPF (на основу Römer arch. közl. 6, 1866);

CIL III 8275 b — три примерка имбрекса са жигом LEG VII CPF (на основу Torma, AEM, p. 139, n. 6) и опека са жигом LEG VII CPF објављена од L. Böhm, AEM IV (1880), 223. n. 4. (трећа опека по редоследу навођења).

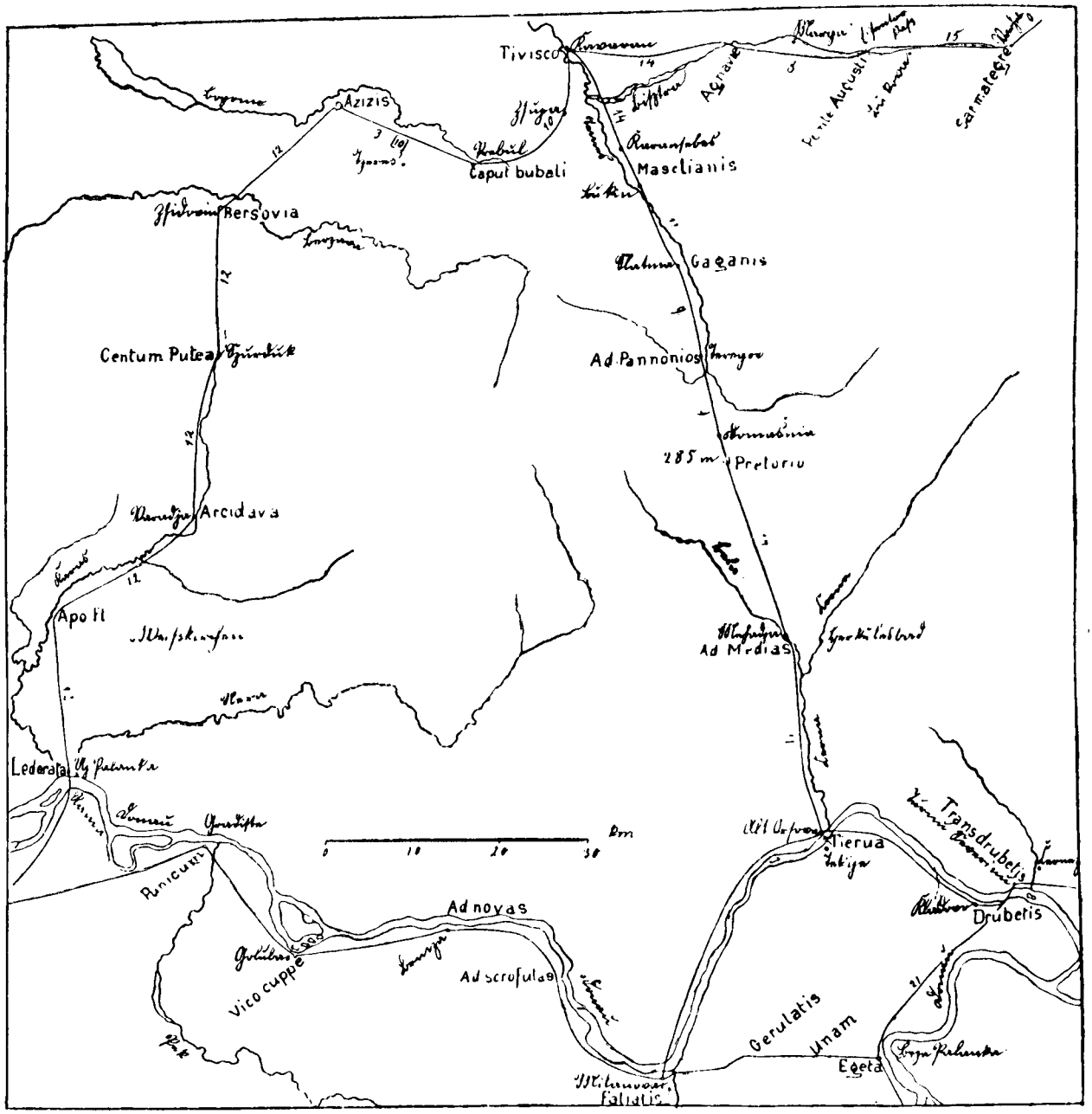

Сл. 9. — Римски пут 76 на деоници Viminatio - Le rata - Apo fl. - Arcidava (реконструкција K. Millera, Itineraria Romana, сл. 171). — Fig. — 9. — Voie romaine 76, section Viminatio - Lederata - Apo fl. - Arcidava (reconstitution de K. Miller, Itineraria Romana, f. 171).

индицирају да је у изградњи каструма учествовао један деташман из састава легије *VII Claudia,* чији се стални логор налазио у оближњем Виминацијуму. Али много значајнији су у Раму откривени епиграфски споменици, јер они сведоче да је овај каструм имао сталну посаду, и то управо једно одељење легије *VII Claudia,* а такође и веће цивилно насеље у коме су живели ветерани те исте легије. На то у првом реду указује вотивни споменик посвећен Јупитеру од центуриона једног одреда *(vexillatio)* легије *VII Claudia,* Гаја Лицинија Руфина (C. Licinius Rufinus).[62] На једном надгробном споме-

[61] PWRE Ritterling, Legio, RE, XII/2 (1925) col. 1628.

[62] CIL III 8099 (=1643 cf. p. 1021); c. f. Torma, AEM VI (1882), 127, n, 83: натпис је у виду tabulae ansatae уклесан на стени испод северозападног бе-

нику помиње се ветеран ове исте легије Тиберије Клаудије Валенс (Tiberius Claudius Valens),[63] а на другом један декурион, који је припадао градском већу муниципија Виминација, те би се овај натпис могао датовати у време пре 239. године када је овај град добио статус колоније.[64] На основу ових налаза може се закључити да је каструм код Рама био на територији легије *VII Claudia*, а да је његово цивилно насеље у административном погледу било везано за Виминацијум.

Није вероватно да име једног тако великог и значајног утврђења није наведено у *Табули* и стога нам изгледа да се морамо вратити ранијим тумачењима, односно оним мишљењима која каструм код Рама поистовећују са античком Ледератом, с тим да прихватимо *Милерову* исправку у односу на место где је био прелаз преко Дунава и на географски положај реке Апо. При томе бисмо, ослањајући се на нове чињенице које су резултат археолошких ископавања, изнели нека размишљања која би могла допринети разрешењу до сада изнетих противречности.

Каструм код Рама подигнут је знатно пре него кастел на острву Сапаја. После освајања Дакије Дунав на томе сектору више није граница Царства, а одбрамбени систем дуж десне обале не може се више сматрати лимесом у пуном смислу тога појма. Међутим, посаде и даље остају у већем делу тих утврђења, а постепено се изграђују и нови кастели на левој обали Дунава. Мада је код дан. Рама био један од стално коришћених прелаза преко реке, на острву Сапаја тада није изграђено неко веће утврђење, него само једна кула-стражара и *horreum* одговарајућих димензија, што је током ископавања откривено. То утврђење представљало је неку врсту мостобрана или осматрачнице, чијој посади је могло бити поверено чување прелаза, без обзира да ли се ту повремено налазио понтонски мост или скела.

Поставља се питање: ко је током II—III века чинио посаду тога малог утврђеног пункта? Сем већ раније поменутих опека са жигом легије *VII Claudia*,[65] током систематских ископавања је пронађено још пет фрагментованих опека са жигом војне јединице, од којих четири са жигом легије *VII Claudia* и пета на којој је жиг веома оштећен па се није могао разрешити (сл. 10).[66] Све ове опеке нађене су у југозападном делу локалитета, делом су површински налази, а делом потичу из горњих поремећених слојева, те нису везани ни за касноантички културни слој, ни за архитектуру касноантичког кастела. С обзиром на околност да су управо у југозападном делу локалитета откопани остаци старије правоугаоне куле, а нешто западније од ње и *horreum*, врло је вероватно да се напред наведене опеке могу везати за период када су настале те грађевине. У сваком случају опеке са жигом легије *VII Claudia* указују да је један одред те легије учествовао у изградњи неких објеката на острву, па је вероватно и касније посада тог малог утврђења била у саставу легије *VII Claudia*, можда управо из оне вексилације која је стационирала у Раму. Изгледа да су поједини одреди те легије били ангажовани на изградњи већег броја утврда на левој обали Дунава, јер су опеке са жигом легије *VII Claudia*

Сл. 10. — Сапаја, жигови на опекама (ископавања 1967—1970. године). — Fig. 10. — Sapaja, sceaux frappés sur des briques (fouilles 1967—1970).

дема турске тврђаве. Торма други ред чита: vexil (latio) leg(ionis), а M. Mirković, *op. cit.*, 100 *vexil(la) leg(ionis)*.

[63] CIL III 8100 (= 1644 c. f. p. 1021); c. f. Torma, *op. cit.*, 127 n. 85: натпис је узидан као сполија у северозападни угао бедема, десно од капије турског утврђења, али постављен наглавце.

[64] CIL III 8101 (=6299); c. f. Torma, *op. cit.*, 127, n. 84: споменик је узидан као сполија у бедем који гледа према југу. Види такође и M. Mirković, *op. cit.*, 100.

[65] Види наше напомене бр. 11—12.

[66] Ископано или нађено у површинском слоју током радова 1967—1970. године:

1. Фрагмент имбрекса, дим. 13,5×8,9×2,1 см; жиг оштећен, гласи: [LEG (io)] VII CLA(udia).
2. Фрагмент опеке, дим. 20,2×19,6×6,2 см; натписно поље има облик tabulae lunatae, жиг оштећен, гласи: LEG(io) VII CL(audia).
3. Фрагмент опеке, дим. 15,2×12,3 см; жиг оштећен, гласи: [LEG(io)] VII CL[audia].
4. Фрагмент tegulae, дим. 11,9×20,2 см, жиг оштећен, гласи: [L]EG(io) VII CL(audia) S(ub) C(ura) AR.
5. Фрагмент имбрекса, дим. 10,7×8,8×2,1 см, жиг оштећен, слова једва видљива: CTOC∀V.

нађене не само на острву Сапаја, већ и у Ковину, Старој и Банатској Паланци и у кастелима Pojejena, Горнеа и Дробета.[67]

Утврђење, односно кула-осматрачница на острву Сапаја, није после пацификације Дачана и стварања нове провинције имало неки већи значај, па се не може ни очекивати да је имало посебно име. Пошто је по свему судећи било укључено у војни систем и команде на десној обали Дунава, оно је вероватно сматрано мостобраном каструма Lederata код дан. Рама, па се могло називати Translederata или Contra-Lederata, што не би био усамљен случај, иако се у историско-географским изворима ово име не помиње.[68]

На суседном копну, између ушћа Караша и Нере, није до данас констатовано никакво утврђење.[69] Рушевине једне римске грађевине са хипокаустом код Нериног канала, те бројни случајни налази са подручја дан. засеока Стара Паланка, сведочанства су да се на том подручју формирало једно цивилно насеље или можда неко веће пољско добро *(villa rustica)*.[70] Томе у прилог говорио би и надгробни споменик нађен код Старе Паланке (CIL III 1645)[71] којега натпис гласи:

D(iis) M(anibus)
P(ublio) CEIONIO RVFO ANN(orum) VIII
FILIO DVLCISSIMO ET
PETISSENAE MAGNAE
ANN(orum) XXVIII MEN(sium) III CON
IVGI KARISSIMAE P(ublius)
CEIONIVS EVNVS
FECIT

Превод: Божанским Манима (посвећено). Публију Цејонију Руфу (који је имао) осам година, најдражем сину, и Петисени Магни (која је имала) 28 година и 3 месеца, најмилијој супрузи, подиже Публије Цејоније Еун.

На основу имена Ceionius, које је било гентилно име Хадријанова адоптивна сина Л. Елија Цезара (L. Ceionius Commodus) и Луција Вера (L. Ceionius Commodus) савладара Марка Аурелија, М. Мирковић закључује да је Грк Еун могао бити царски ослобођеник, па би у том случају натпис потицао из II века н. е.[72]

Ситуација се сигурно нагло променила у доба Аурелијана, после напуштања Дакије 271/3. године, јер је Дунав на нашем сектору поново постао границом Царства. Веома је вероватно да је тада свако утврђење и сваки стратешки повољан положај на левој обали добио на значају и да се даљим одржавањем барем те приобалне одбрамбене линије покушало спасити што се још спасити могло. Како је већ речено, жива грађевинска делатност у циљу обнове лимеса дуж десне и контралимеса дуж леве обале Дунава, развила се већ у доба тетрархије. Тада су обновљена и преграђена многа утврђења, а подигнута су и нова. За владе Константина Великог још снажније се афирмисала идеја о обнови римске власти у пределима северно од Дунава, па је обнова старих и изградња нових утврђења интензивно настављена.

Посматрајући скицу плана основе каструма код дан. Рама (сл. 11) намеће нам се мисао да је ово утврђење из нама непознатих разлога било у једном тренутку напуштено, а да је у доба тетрархије изграђено тзв. унутрашње утврђење. Габарит тога мањег кастела одговара типу *quadriburgium*, а његове димензије (50×60 м) у складу са просечним димензијама мањих тетрархијских и константинских кастела на овом сектору дунавског лимеса. Непосредно затим, у време Константина Великог, изграђен је кастел на острву Сапаја, који је био већи од рамског, а налазио се — узимајући у обзир историјску ситуацију тога времена — сигурно на стратешки осетљивијем месту. Будући да се Сапаја налази преко пута Рама (античке Ледерате), може се претпоставити да је на ново изграђени кастел, који се истицао како по димензијама, тако и по архитектонским особеностима, сада и званично прешло име Lederata, како га сасвим недвосмислено називају рановизантијски извори.. У том случају биле би нам познате и војне јединице које су у IV веку чиниле посаду утврђења на Сапаји. Нотиција дигнитатум бележи, наиме, у кастелу Ледерата одред коњаника-стрелаца *(cuneus equitum sagittariorum)* и префекта помоћног одреда којег су војници, судећи по називу јединице, регрутовани у оближњој

[67] N. Gudea, *Despre graniţa dintre provinciile romane Dacia şi Moesia superior în secolele II—III e. n.*, Drobeta IV, Drobeta Turnu Severin 1980, 99—104.

[68] Овде бисмо поменули само неке примере: Dierna (Oršova) — Transdierna (Текија); Aquincum — contra Aquinco; Florentia — contra Florenciam; Acumincum — contra Acinco (=Acumincum) и др.

[69] N. Gudea, *op. cit., 93, 100* Translederatom назива Банатску Паланку и ту лоцира један каструм из II—III века,чије димензије наводно износе 140×150 м. Није нам познато, одакле аутор црпи ове податке, јер литература коју наводи не говори о утврђењу, већ о случајним налазима, а ситуација на терену не потврђује ауторове претпоставке.

[70] B. Milleker II, 55; L. Böhm, AEM IV (1880), 176; 223.

[71] Надгробни споменик Публија Цејонија Руфа (CIL III 1645) на основу E. Ladek — A. Premerstein — N. Vulić, Jahreshefte IV (1901) — Beiblatt сп. 78 није нађен у Раму већ потиче са подручја римске некрополе код Старе Паланке (Új-Palanka), одатле је пренет у Велико Градиште, а затим у Беч, где га је у Музеју описао Edschlager.

[72] M. Mirković, *op. cit.*, 100, нота 20—21.

станици Vinceia.[73] Ове јединице стајале су под командом заповедника Мезије *(sub dispositione viri spectabilis ducis Moesiae Primae)*, исто као и посада једног другог утврђења на левој обали Дунава тј. каструма преко пута Маргума, код дан. Ковина, који се у Нотицији назива Flaviana или castra Augustoflavianensis.[74] То што су ове тврђаве биле у склопу одбрамбеног система провинције Мезије Приме не доводи у сумњу њихову локализацију на левој обали Дунава. Провинција Дакија тада више не постоји, па је сасвим логично да су ови мостобрани подпадали под исту команду под којом су биле и тврђаве постављене насупрот њих на десној обали.

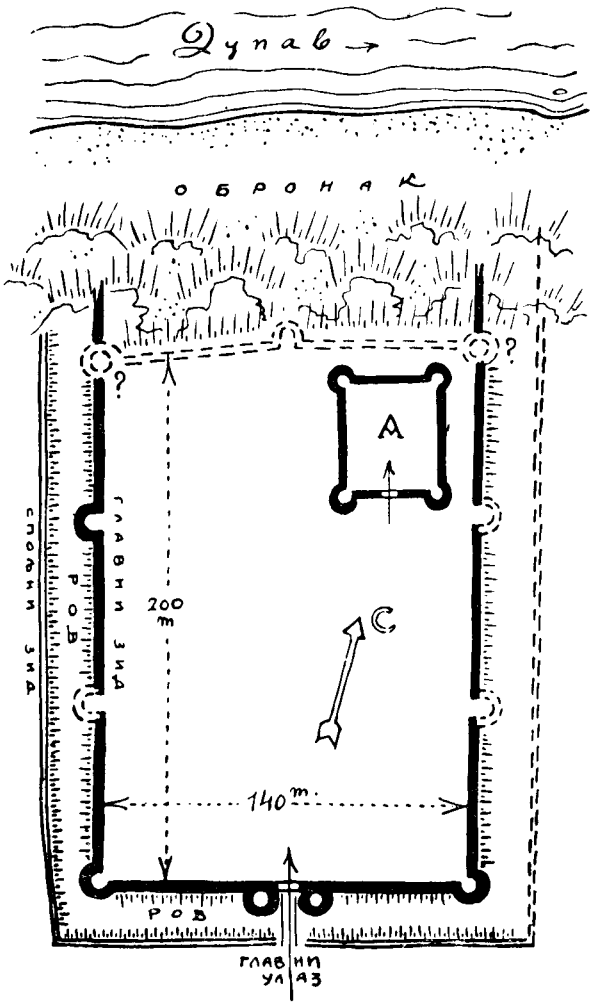

Сл. 11. — Скица плана основе каструма код дан. Рама (A. Дероко, Старинар, N. S. 1 (1951), сл. 6). — Fig. 11. — Croquis du relevé de la base du castrum près de Ram actuel (A. Deroko, Starinar, N. S. 1 (1951), fig. 6.).

Из казивања ретора Приска сазнајемо о пљачки хунских гробова, односно ритуалних остава блага везаних за хунске погребне обичаје, коју је на левој обали Дунава наводно извршио епископ града Маргума у доба Атиле. Уколико би тај податак био тачан, из њега би произилазило да су се неки хунски одреди налазили на територији јужног Баната већ неколико деценија пре Атилиног ступања на престо, односно од краја IV века н. е.[75] Није нам познато да ли су Хуни тада заузели нека од римских утврђења на левој обали Дунава, али је индикативно да циркулација новца на Сапаји престаје управо у то време, јер како је већ речено, најмлађе монете нађене у касноантичком слоју су новци Валентинијана I, Валенса и Грацијана. Међутим, чак да и није освојено у то време, утврђење на острву Сапаја морало је пасти у хунске руке најкасније после пропасти гепидске државе 418. године, јер су Хуни тада заузели цео Банат и Бачку. Са тим догађајем, који се поклапа са почетком владавине хунског првака Руа (Ruas), отпочиње период консолидације хунске државе у Панонској низији и њене даље експанзије, а централно седиште хунских владара пренето је тада из јужне Русије у Потисје. Сасвим је сигурно да су се у то време и последње римске посаде морале повући из угрожених кастела на левој обали, а слој интензивне паљевине у касноантичком кастелу на Сапаји, а и у многим другим утврђењима, сведочи да она нису напуштена без борбе.

Под хунском влашћу налазили су се ови крајеви све до Атилине смрти и распада његове државе после пораза претрпљеног у битки на реци Недао 454. године. Судећи по археолошким налазима за тих педесетак година у оштећеном кастелу на острву Сапаја нису боравили Хуни, већ су се ту и даље налазили њима подчињени Сармати, а повремено можда и мање групе Гепида. На основу Прискова описа пута византијског посланства на Атилин двор у Потисју 448. године, може се закључити да је и тада један од важних прелаза преко Дунава био на подручју којим се овде бавимо, односно код Ледерате.[76]

После извојеване победе, Гепиди проширују своју власт над целом територијом некадашње Трајанове Дакије, а после 471/73. запоседају и добар део Срема са Сирмијумом као главним

[73] Not. dign. or. XLI 8: castellum Lacderata; XLI 17: cuneus equitum sagittariorum, Laedenatae; XLI 36: Praefectus militum Uincentiensium, Laedemata.

[74] Not. dign. or. XLI 33: Praefectus militum ... contra Margum in castris Augustoflauianensibus.

[75] Д. Димитријевић, *Шајкашка* — Историја I, 76 (нота 18—19).

[76] Ibidem, 76—80 са наведеном ранијом литературом и контраверзама.

градом и седиштем њихових краљева. Новонастала политичка ситуација није изазвала неке битније етничке промене у пределима северно од Дунава. Сармати, сада поданици Гепида, још увек су прилично бројни, али постепено долази до приметног повећања гепидског становништва. Томе периоду припада гепидска некропола на лок. Ковин-парк,[77] а такође и већина налаза источногерманског обележја са острва Сапаја, укључујући ту и колибу, која је откривена у западном трему кастела.

Овакво стање потрајало је све до почетка VI века н. е. када је за владе Јустина I (518—527), а још успешније у доба његовог наследника Јустинијана I (527—565), који је био надахнут идејом обнове Римског Царства, Византија поново крочила на леву обалу Дунава. Тада су обновљени многи значајни стари мостобрани, велика утврђења и мањи кастели, што су потврдила археолошка ископавања на територији дан. Румуније. О рестаурацији ромејске моћи на Дунаву јасно говори XI Јустинијанова Новела. За нас је она посебно значајна јер је у њој речено да „... су поново под нашу (тј. византијску) власт дошли како Виминацијум, тако и Recidiva (=Arcidava) и Literata које се налазе преко Дунава".[78] Овај текст неоспорно је један од основних аргумената да је Ледерата заиста обновљена у доба Јустинијана I и да се она налазила на истој страни Дунава као и Арцидава, односно на левој обали.

Да је Ледерату обновио Јустинијан I и да се она налазила на левој обали Дунава тврди и Прокопије у свом делу *De aedificiis* (IV, 6) следећим речима: „Сучелно од Novae, на супротној страни, стајала је већ одавно запуштена кула, по имену *Литерата*. Стари су је звали Lederata. Наш цар је преправи у велик и необично утврђен кастел".[79] У основи ова два извора се подударају, а њих потврђују и резултати до којих се дошло током систематских ископавања. Међутим, Прокопијев текст у нама ипак изазива неке недоумице које није лако објаснити, а нити превазићи.

Прво, Прокопије тврди да је стара Ледерата била само једна кула-пирг, а да ју је тек Јустинијан преобразио у велику тврђаву под именом Literata. Археолошка ископавања су показала да је најстарији објекат на Сапаји заиста била једна кула, али и то, да је велики кастел сагрђен у доба Константина Великог, а не у доба Јустинијана I, јер је тада само обновљен. Иако се анализом архитектуре тог кастела фаза Јустинијанске обнове могла утврдити само на североисточној угаоној кули, она сигурно није спорна. За време хунских освајања тремови су страдали у пожару, а веома је вероватно да је тада дошло и до других оштећења. За више од једног века, колико су на острву боравили варвари, сигурно да нико није вршио оправке на бедемима и кулама, напротив, процес пропадања могао се тада само наставити. Приликом обнове у VI веку кастел је задржао старе димензије и исти габарит основе, јер су каснoантички остаци бедема коришћени као темељи, а само је измењен облик угаоних кула, које сада постају кружне. Тремови су сигурно обнављани, али опет потпуно у истом облику какви су били и раније, само што су, како изгледа, неки ступци који су били срушени или поломљени замењени новима, па се тиме могу објаснити неке неуједначености у њиховом распореду, на што смо скренули пажњу приликом описивања тремова. Обновљени су и подови, што је констатовано на више места. То што на зидним платнима бедема није констатована рановизантијска грађевинска фаза може се објаснити чињеницом да су и приликом изградње средњовековног утврђења задржане исте димензије као код претходних фаза, па су остаци византијских бедема и кула једноставно утопљени у зидну масу односних средњовековних одбрамбених уређаја.

Византијску обнову јасније од саме архитектуре потврђује рановизантијски културни слој, који је, како смо већ видели, констатован у свим секторима где су вршена ископавања. Време формирања тога слоја одређује, поред бројног другог археолошког материјала, и рановизантијски новац нађен на Сапаји, а то су монете Јустина I, Јустинијана I и Јустина II.

Имајући у виду напред изнете чињенице, поставља се питање зашто Прокопије помиње стару напуштену кулу-пирг, а шутке прелази преко великог кастела сагрђеног почетком IV века? На ово питање постоје само два могућа одговора. Или Прокопије није добро обавештен, јер сличну грешку понавља када тврди да су и Pincum, Cuppae и Novae пре јустинијанске обнове „... и као грађевински објекат и као име, представљали по једну кулу", што је свакако нетачно.[80] Или он намерно прелази преко неких чињеница, да би што више увеличао заслуге свога цара, што је можда и карактеристично за Прокопијево дело *De aedificiis*, насупрот дру-

[77] *Seoba naroda*, 122, сл. 1 ,Тб. XVIII/3; Д. Прибаковић, АР 5, 1963, 129—130.

[78] XI Јустинијанова Новела (ed. Zach. v. Lingenthal I 131): „Пошто је, дакле, божјом помоћи наша држава сада повећана тако да су и једна и друга обала Дунава напучене нашим градовима, то су поново под нашу власт дошли како Виминацијум, тако Рецидава и Литерата, које се налазе преко Дунава" (захваљујем проф. Б. Габричевићу на колегијалној помоћи код превођења).

[79] Византијски извори I, Београд 1955, 67 (превод и коментар Ф. Баришић).

[80] Ibidem.

гим његовим списима у којима се јављају и критични тонови изречени на рачун Јустинијанове спољашње и унутрашње политике.

Други податак, који такође уноси забуну, је Прокопијево тврђење да се Ледерата налази „сучелно од Novae, на супротној страни". Међутим, насупрот Новама налази се тетрархијски *quadriburgium* Gornea, којега габарит основе има доста сличности са кастелом на Сапаји, али и поред тога никако не може бити Lederata, јер како нам је познато из Табуле, Ледерата лежи на путу Viminacium — Apo Fl. — Arcidava, а Novae и његин контрапункт Горнеа много источније, и са тога места није полазио никакав већи римски пут према северу.

Било је покушаја да се наведено Прокопијево тврђење (тј. да се Ледерата налази насупрот Новама) протумачи тако што би се утврђење код дан. Рама идентификовало са каструмом Горње Нове.[81] Ова тумачења се заснивају на различитим интерпретацијама текста Теофилакта Симокате *(Hist.* VII 7, 3, p. 256), којим је описан поход византијског војсковође Приска против Авара 596. године.[82] Имајући у виду да овај део текста у Теофилакта Симокате није сасвим јасан, на што је указао већ раније Ф. Баришић, а да новим чињеницама не располажемо јер у Раму нису вршена археолошка ископавања, сматрамо да ово питање за сада треба оставити по страни.

Преглед касноцарског и рановизантијског новца из кастела на острву Сапаја (ископавања 1967—1970. године)

Прилог 1

Владар	Источ. трем	Запад. трем	Јужни сектор	око ј.н. куле	ист. од зап. трема	порем. слој	површ. налаз	свега
Клаудије Готски (268—270)			1					1
Аурелијан (270—275)	4	1		2	2			9
Проб (276—282)	3	1			2			6
Максимијан Херкулије (286—305; 307—310)	1	1			1			3
Галерије (293—311)		1						1
Константин I (306—337)		1	3		1	1		6
Крисп		1						1
Константин II (337—340)				1				1
Констанс (337—350)	1	1		1	1		1	5
Констанције II (337—361)	1	3				1	3	8
Јулијан Апостата (као цезар)				1				
као август (361—363)	1							2
Констанције Гал (351—354)	2							2
Валентинијан I (364—375)		1			1			2
Валенс (364—378)				1				1
Грацијан (367—383)	1							1
Анастасије I (491—518)				1				1
Јустин I (518—527)	1	1						2
Јустинијан I (527—565)		1					1	2
Јустин II (565—578)	2							2
Маврикије (582—602)			1					1

Напомена: поред ових монета нађено је још 8 примерака новца из IV века који су тако лоше очувани да се нису могли идентификовати.

[81] F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 224. Шишићево мишљење прихвата и B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj*... Zgodovinski časopis 4 (1950), 67, а у новије време Б. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Археолошки институт, Грађа Кн. 5, Београд 1981, 19—22.

[82] Theophylacti Simocattae historiae, ed. C. de Boor, Lipsiae 1887, VII 7, 3, п. 256 (превод и коментар Ф. Баришић, Византијски извори I, 120, нота 67). По том тексту Приск је са војском пошао из Астике и после петнаестодневног марша стигао на Дунав, а затим је дословце речено: „... И четвртог дана по прелазу Дунава стратег стиже у Горње Нове", што би значило да се Горње Нове налазе на левој обали Дунава. Стога Ф. Баришић скреће пажњу на непоузданост овог дела текста у Теофилакта Симокате, а истовремено износи и своје мишљење да је оправданије Горње Нове идентификовати са античким Новама тј. са утврђењем на Чезави код дан. села Брњица, а не са утврђењем код дан. Рама. Б. Јанковић покушава да докаже да су Горње Нове утврђење код дан. Рама на тај начин што претпоставља да је Приск прешао Дунав знатно низводније, код Костола или Текије, да је затим ишао левом обалом, значи да се налазио на непријатељској територији, и да је потом поново прешао Дунав и дошао у Горње Нове, односно у каструм код Рама.

Вратимо се стога на чињеницу да је кастел на Сапаји обновљен у доба Јустинијана I и да је он, како то показује рановизантијски културни слој, био у византијском поседу све до седамдесетих година VI века. Продор Авара у Панонску низију, пропаст Гепидске државе (567/8. године), а затим стварање Аварскога каганата и покрети словенских племена изазвали су коренште промене у животу Византијског Царства. По свему судећи лева обала је за Византију дефинитивно изгубљена још за владе Јустина II. Тада је прекинут и даљи прилив византијског новца, јер најмлађе монете нађене на Сапаји припадају управо овом владару. Једнан једини новац Маврикија (582—602), који је нађен у поремећеном слоју, пре би се могао везати за напред поменути поход стратега Приска против Авара, јер су тада најважније борбе вођене у јужном Банату и око ушћа Тисе у Дунав. Иако је овај рат за Византију био успешан, он није довео до рестаурације византијске власти северно од Дунава. Од тада па све до краја VIII века н. е. ови крајеви остаће у поседу Авара. Усамљени гроб у разореном источном трему кастела на Сапаји показује да Авари нису ни покушавали да се прилагоде животу у утврђењима и градовима, па су они ускоро потпуно опустели.

28. април 1983.

UDK: 904:725.182

SAPAJA, FORTIFICATION ROMAINE ET MÉDIÉVALE DANS L'ÎLE PRÈS DE STARA PALANKA

DANICA DIMITRIJEVIĆ, Faculté de Philosophie, Novi Sad

Le plus important des sites archéologiques sur la rive gauche du Danube, celle de Banat, qui a fait objet des fouilles dans le cadre du grand projet de recherche et de protection des monuments dans le secteur des Portes de Fer, c'est sans doute l'île de Sapaja, avec des ruines d'une forteresse construite en plusieurs phases. L'île s'étendait presque parallèlement à la rive entre les embouchures des rivières Karaš et Nera dans le Danube et elle en était séparée par un étroit bras du fleuve. L'agglomération la plus proche en est Stara Palanka (Új—Palanka en hongrois ou Yeni—Palanka en turc) et le plus important des villages est Banatska Palanka, à 2,5 km. au Nord.

La vieille forteresse de l'île de Sapaja a attiré l'attention des autorités militaires autrichiennes dès l'époque des guerres austro-turques et déjà au début du XVIIIe siècle L. F. Marsigli en donne le relevé graphique dans son atlas bien connu. (fig. 1) Un plan considérablement plus détaillé en a été fait pour le compte Mercy en novembre 1716 (fig. 2). Les deux plans présentent l'état tel qu'il a été dès la prise de la forteresse aux Turcs, donc avant que les Autrichiens ne l'aient fait sauter, conformément au point 6 du Protocole sur le Traité de Paix signé à Belgrade en 1739.

A partir de la deuxième moitié du XIXe siècle un vif intérêt se manifeste pour le passé du Banat et par conséquent aussi pour des sites archéologiques de son environnement plus large. Parmi ces premiers chercheurs il faut citer Leonhard Böhm et Félix (Bédog) Milleker, historiens locaux connus et auteurs des communications scientifiques remarquées. Ils ont été rejoints dans leurs recherches par de nombreux archéologues — amateurs et par des collectionneurs. Dans les années soixante-dix la Société historico-archéologique hongroise du Sud, formée à Timisoara, commence à publier sa revue. Bientôt deux musées sont fondés dans le Banat du Sud: le Musée de la ville de Bela Crkva (1877) et le Musée de la Ville de Vršac (1882). Grâce à l'activité de ces institutions, et à leurs collaborateurs passionnés et laborieux, des informations utiles ont progressivement été recueillies sur de nombreux sites le long des rivières Karaš et Nera et des collections de matériel archéologique constituées, aussi bien datant de la préhistoire que de l'époque antique ou du Moyen Age.

Parmi ces découvertes dans l'île de Sapaja la plus valable du point de vue scientifique est celle, faite en 1897; il s'agit d'un trésor de monnaies romaines comportant 57 pièces d'or et plus d'une centaine de pièces d'argent (depuis Tibère jusqu'à Trajan). Ce trésor représente la plus ancienne des traces de la présence romaine dans cette partie de rive gauche du Danube, qui indique l'existence d'un point de traversée du fleuve utilisé par les troupes romaines dès l'époque des guerres de Trajan en Dacie. Des conclusions plus précises sur les mouvements historiques dans ce secteur sont confirmées par les découvertes des briques au sceau de l'unité militaire qui les a produites. Une révision détaillée des informations fournies par les découvertes antérieures a confirmé que c'est de l'île que provient la majeure partie de briques portant le sceau de la légion *VII Claudia,* tandis que dans l'environnement immédiat, mais sur la rive gauche et pas dans l'île, des briques aux sceaux de la cohorte *II Hispanorum,* de la cohorte *I Cretum,* et de l'aile *II Pannoniorum* ont été découvertes.

Cependant, aussi intéressants que puissent être ces fonds anciens, voire inévitables dans l'approche de l'étude du passé historique de la région, le défaut de la majeure partie de ce matériel est malheureusement l'absence de précision sur l'endroit de la découverte, tandis que de nombreux objets ont été cités dans des publications accompagées d'informations inexactes. Jusqu'au commencement des fouilles archéologiques systématiques en 1967, il n'y avait pas d'informations plus précises sur la forte-

resse dans l'île de Sapaja et sur les sites des environs, il est donc logique que des erreurs aient été reprises et répétées par des publications anciennes. L'auteur du présent texte s'est efforcé, dans la mesure où le matériel disponible le lui permettait, d'éliminer au moins certaines des questions litigieuses concernant les découvertes et les interprétations anciennes, mais les bonnes réponses n'ont pu être trouvées que grâce aux fouilles systématiques. Aussi les résultats des recherches effectuées sont-ils le sujet principal de cette communication.

*

Au cours de quatre campagnes (1967—1970) l'équipe archéologique avec le professeur Jovan Kovačević en tête, a exploré, deux tiers approximativement de la forteresse et un *horreum* mineur hors remparts, à l'Ouest du castellum. La partie Nord de la forteresse n'a pas pu être fouillée faute de machines appropriées qui auraient permis de déblayer les hautes dunes d'alluvions. Au prix de grands efforts une partie de rempart Nord a pu être dégagée en 1966 sur une longueur de 10,5 m. et la tour d'angle Nord—Est. Déjà l'année suivante le terrassement planifié de cette partie d'île a commencé, car l'île devait être intégrée au système de renforcement des rives protégeant l'embouchure du canal Danube — Theysse — Danube. Dans le secteur riverain Sud de la forteresse les travaux ont également été de portée limitée. Cette partie a été particulièrement dévastée par l'explosion du XVIIIe siècle, et les parties d'architecture mieux conservées ont rarement été accessibles puisque fréquemment innondées par les crues. Les fouilles les plus fructueuses ont été celles le long des remparts Est et Ouest, qui ont été dégagés sur une longueur de 50 m. y compris les atriums et les tours médianes à l'intérieur ainsi que l'intérieur de la forteresse jusqu'à l'axe imaginaire reliant ces deux tours. Dans le secteur Sud deux tours médiévales ont été étudiées à fond: la tour d'entrée du rempart Sud et la tour à plan carré à l'angle Sud-Est de la forteresse. La surface étudiée à l'intérieur de la forteresse a été dans son ensemble de 4.800 m².

Lederata antique et Literata byzantine

Dès le début des travaux il a été constaté que les vestiges en ruines de la forteresse, visibles — c'est à dire au dessus du niveau du terrain, appartiennent à l'époque médiévale. Il a été clair que les vestiges de l'architecture antique ne peuvent être trouvés — dans la mesure où ils aient été conservés — que dans des couches plus en profondeur, car ils ont été en partie surmontés des constructions médiévales et en partie recouverts par du sable et par d'autres couches plus récentes, formées au cours des siècles.

La forteresse était d'un plan presque carré, ses dimensions extérieures étant 92,5×92×93×92 m. (intérieures, 88,5×88×89×89 m.) avec tendance trapezoïdale à peine remarquable. Selon des plans anciens, déjà mentionnés, et selon la situation en site il a pu être établi qu'elle avait quatre tours d'angle rondes et au milieu du rempart Sud donnant sur le Danube une tour rectangulaire ou d'entrée et une tour à l'intérieur des remparts dans sa partie Sud-Est. Les murailles des remparts étaient orientées vers les quatres points cardinaux approximativement.

Les fouilles n'ont pas confirmé l'hypothèse de l'existence dans l'île d'un castellum plus important datant de l'époque paléoimpériale. Cependant il ne paraît pas vraisemblable qu'un point stratégique aussi important, contrôlant le passage du fleuve, ait pu rester sans protection aucune. La présence des troupes romaines dans l'île était indiquée d'ailleurs par des découvertes de monnaie paléoimpériale (trésor découvert en 1897 et certains exemplaires des monnaies de Tibère, Claude, Vespasien et Domitien, découverts au cours des fouilles dans les couches dérangées) et par des briques portant le sceau de la légion *VII Claudia*, recueillies aussi bien précédemment qu'au cours de nos fouilles. La réponse à cette question a été donnée par les recherches effectuées.

La première campagne a déjà découvert (en 1967) une réserve de blé — *horreum* — de plan rectangulaire (dim. 9,70×5,60) avec trois pièces. L'analogie géographiquement la plus proche en est *l'horreum* du castellum Gradac sur Lepena près de Boljetin, daté du Ier siècle. Compte tenu des dimensions modestes de la réserve de blé dans l'île de Sapaja et de sa situation hors des murs de la grande forteresse, la conclusion qui s'est imposée a été qu'il n'appartenait pas au castellum de l'antiquité tardive, mais plutôt à un édifice plus modeste et plus ancien dont les vestiges n'étaient pas visibles en surface. Ce n'est qu'au cours de la dernière année des fouilles (1970), au moment de l'ouverture de la tranchée de sondage longeant la façade extérieure du rempart Ouest de la forteresse, qu'ont apparu des vestiges très mal conservés d'une tour de plan rectangulaire, dévastée déjà à l'époque où elle a été surmontée de la construction du rempart occidental appartenant au castellum antique tardif. Il fût ainsi prouvé que l'île possédait en effet depuis la fin du Ier siècle, ou depuis le début du IIe siècle, une tour de guet, avec une garnison peu nombreuse, à laquelle le dit horreum aurait pu appartenir.

Les fouilles systématiques ont permis d'établir que la forteresse médiévale est presqu'identique, par ses dimensions et par son gabarit, au castellum antique tardif. Dans la construction des murs d'enceinte médiévaux les vestiges des remparts antiques tardifs ont été utilisés — car ces derniers étaient conservés par endroits jusqu'à la hauteur de 0,50—0,60 m. et même jusqu'à 2 m. — en tant que fondations ou soubassements. Ce fait a été intecontestablement établi au rempart Nord aussi bien qu'aux remparts Ouest et Est, ainsi que lors du dégagement du donjon médiéval au Sud. La différence apparaît dans les tours d'angle: elles étaient carrées à l'époque antique tardive (les dimensions de la tour d'angle Nord-Est étaient 6,20×6,20) et avec la reconstructions paléo byzantine elles deviennent rondes. Cette forme leur a été donnée également au Moyen Age (v. fig. 4 et 3a). Les remparts antiques tardifs et les tours étaient de facture plus fine, en pierre taillée au liant de mortier de chaux blanc avec un peu de gravier fin Par contre les murs d'enceinte médiévaux sont de facture plus rude — les deux faces sont construites en pierre bouchardée, tandis que la moelle de la muraille est en matériaux de remplissage avec beaucoup de mortier et du gravier et des fragments de brique en grande quantité.

Le castellum antique différait de la forteresse médiévale par deux tours intérieures médianes de plan carré (dim. 7,80 × 6,20; Pl. II, 1—3), situées approximativement au milieu des remparts Est et Ouest, et par des portiques ouverts longeant les façades intérieures des remparts. Ces portiques ont été découverts dans les secteurs Sud, Est et Ouest. Les éléments de construction des portiques consistaient en pylastres — contreforts, joints aux panneaux des remparts par la technique *opus listatum* et par des colonnes de coupe carrée, taillées dans de grands blocs de grès aux socles massifs, monolythes de pierre — coquillart (Pl. IV, 1 et 2). Les pylastres

et les colonnes soutenaient le toit, dont la construction en bois à une seule pente de 15 à 20% était recouverte par des tuiles imbriquées. Les tours intérieures et les portiques antiques tardifs n'ont pas été faits lors de la construction de la forteresse médiévale, ils ont été ensevelis par des travaux de terrassement pour que sur la surface ainsi aplanie et après l'élévation de la nivelette de nouvelles constructions soient élevées.

Stratigraphie verticale des couches et époque de la construction du castellum

Les fouilles ont permis d'établir que l'architecture de l'antiquité tardive ne reposait pas sur une couche culturelle plus ancienne, elle avati le sol naturel de sable et de gravier pour base. La seule exception en est le secteur Sud du rempart Ouest, des vestiges d'une tour plus ancienne, déjà mentionnée, y ont été découverts. .

En résumant brièvement les résultats de ces quatre années de fouilles l'auteur de la communication arrive à la conclusion que le castellum de l'île de Sapaja peut être classé parmi les fortifications antiques que de nombreuses études du Limes romain appellent *quadriburgium*.. C'est à ce type qu'appartiennent certains autres castella du secteur des Portes de Fer, par exemple Gornea, Orsova — *Dierna*, dans une certaine mesure les castella Putinei et Insula Ba mului, tous sur la rive gauche du Danube, et sur la rive droite la phase plus ancienne du castellum Ravna le castellum près de Sip — Ducis Pratum et, par certains de ses détails, la fortification à l'embouchure de la rivière Porečka. Le castellum de l'île de Sapaja diffère cependant des exemples cités par certains détails qui ne sont pas négligeables. Ses dimensions sont plus importantes, il a des tours intérieures médianes, dont le type n'existe pas les autres castella, et la plus grande particularité, qui ressort lors des comparaisons, est la forme architecturale de l'espace le long des façades intérieures des remparts — les portiques.

Les castella du type *quadriburgium* sont situés le plus fréquemment à l'époque de la Tétrarchie, quoique des études plus récentes aient apporté des corrections à cette question et le point de vue que de tels castella aient pu être construits aussi plus tard, à l'époque de Constantin le Grand, et de ses successeurs, est déjà adopté.

Une analyse détaillée des vestiges de l'architecture antique tardive de l'île de Sapaja, tenant compte en particulier du phénomène des portiques et de la facture des pylastres *(opus listatum)* fait conclure à l'auteur que le castellum n'a pas été construit à l'époque de la Tétrarchie, mais au temps du règne de Constantin le Grand.

La situation historique générale dans ce secteur du Bassin Danubien durant la première moitié du IVe siècle étayerait ce point de vue, compte tenu du désir bien connu de Constantin le Grand de rendre au pouvoir romain la gloire qu'il avait avant l'abandon de la Dacie. Dans la suite des fortifications nouvellement construites ou reconstruites par Constantin sur la rive gauche (citadelle Sucidava, castrum Drobeta, castellum Hinova et autres) l'auteur trouve la confirmation de sa datation, en premier lieu dans l'apparition des portiques similaires constatée dans ces sites. Des similitudes données, quoique sous un aspect plus riche, se manifestent dans les portiques de la fortification constantinienne plus récente, le palais impérial de Gamzigrad.

La stratigraphie des couches culturelles offre un point d'appui encore plus solide. La plus ancienne de ces couches, formée directement sur la base de sable et de gravier de l'île et qui suit la phase de construction pré-justinienne, plus récente, apartient incontestablement, à en juger par la majeure partie de son matériel, au IVe siècle. Son épaisseur était de 0,50 à cca 0,80—1,00 m. et elle a été séparée de la couche paléobyzantine superposée par une écorce aux traces intenses de l'incendie (suie, bois calciné, terre rougie et mortier brûlé, de nombreux morceaux de tuiles de la toiture). Les traces de l'incendie et des dévastations ont été particulièrement évidentes à l'intérieur des portiques et dans leur environnement immédiat. La couche antique tardive contenait du matériel archéologique en abondance: fragments de vases en céramique, objets en métal, en os ou en pierres semi-précieuses et un grand nombre de monnaies antiques tardives (v. annexe № 1 et Pl. VII—IX). Il faut tout de suite faire remarquer que la particularité de cette couche consiste en caractéristiques de la culture matérielle sarmate, qui se manifeste à plus de 50% dans le matériel trouvé. Un pourcentage aussi élevé de matériel sarmate ne peut ni provenir comme résultat de commerce ou de pillage ni être accidentel, il indique une présence durable des Sarmates au sein du castellum et leur coexistence pacifique avec la troupe romaine. Cette information confirmerait la conclusion que le castellum ait dû être construit à une époque où la paix régnait à la frontière septentrionnale de l'empire et où les Sarmates bénéficiaient même de l'état des fédéres ou des limitanéens. Telle était précisément la situation au temps de Constantin le Grand après l'heureuse issue de la guerre terminée en 322, et après cette date, à l'époque où ce souverain, selon les sources historiques (Excerpta Valeriana 6, 32; Chronique *Euseb.-Hieron.)* a été directement immiscé dans certains évènements qui se sont déroulés au sein du monde sarmate.

Le castellum de Sapaja a été pillé pour la première fois très probablement au moment des percées des Huns dans le Bassin Danubien et dans la Pannonie. Après la chute de l'Etat des Huns en 454 et jusqu'à la reprise de ces régions par le pouvoir byzantin au début du VIe siècle le castellum, sérieusement endommagé, a été habité par des barbares — Gepides et Sarmates. C'est à cette époque qu'appartiennent les vestiges d'une cabane primitive dégagée dans le portique occidental abandonné (Pl. IV, 2) C'est à la présence des tribus germaniques de l'Est que peuvent être attribués certains objets trouvés aussi bien précédemment qu'au cours de nos fouilles archéologiques (fig. 8 et Pl. VII—VIII).

Grâce aux témoignages de deux sources byzantines importantes — XIe Nouvelle de Justinien et l'oeuvre de Procopius, *De aedificüs* — il est déjà connu que sous le règne de Justinien le pouvoir byzantin a été rétabli sur le cours moyen du Danube et que l'ancien castellum romain *Lederata — Literata*, situé en face de Novae, sur la rive gauche, a été reconstruit. Cependant les fouilles systématiques n'ont permis d'établir la phase de reconstruction de Justinien que sur la tour d'angle Nord-Est. D'ailleurs elle n'est pas remise en question. Mais il ne faut pas perdre de vue que le castellum a gardé ses dimensions précédentes et son gabarit de base lors de la reconstruction au VIe siècle, seules les tours d'angle ont modifié leur forme. Les murs d'enceinte de l'antiquité tardive n'ont été que réparés et peut-être surélevés, mais la construction médiévale les a englobés dans la masse murale de nouveaux remparts. Ils n'ont donc pas pu être dégagés, tandis que les zones intérieures, conservées, des murs de l'antiquité tardive ne sont devenues accessibles qu'après

l'enlèvement des couches superposées, en effet ces parties ont été ensevelies afin de servir de fondations aux phases plus récentes de construction.

La reconstruction justinienne a été confirmée, mieux que par l'architecture même, par la couche culturelle paléobyzantine, constatée dans tous les secteurs où les fouilles ont eu lieu. Son épaisseur était de 0,30 à 0,60 m. et sa limite supérieure (vers la cote de 70,00 m. h/s/m) touchait à la couche médiévale, considérablement plus récente, qui appartient au XIVe—XVe siècle. Entre ces deux strates l'hiatus de la vie dépasse cinq siècles, il se manifeste par endroit par des couches de sable vierge.

L'abondance de matériel archéologique dans la couche paléobyzantine — surtout de la céramique et quelques objets en métal — illustre l'intensité de vie au castellum durant le VIe siècle. Cette datation est également confirmée par la monnaie des empereurs byzantins Justin I, Justinien I, Justin II, représentée par plusieurs exemplaires (v. annexe № 1). Le moment de la chute définitive du castellum est indiqué par une piécette de l'empereur Maurice, trouvée dans la couche disloquée — cest la plus récente des monnaies byzantines trouvées dans l'île.

Identification du castellum dans l'île de Sapaja

Dans la dernière partie de son étude l'auteur examine le problème de l'identification du castellum antique tardif dans l'île de Sapaja, en prenant en considération toutes les hypothèses émises sur l'emplacement du castellum antique *Lederata*. Les recherches de K. Miller *(Itineraria Romana)* et de M. Mirković sont entièrement adoptées dans leur contestation de l'exactitude de la *Tabula Peutingeriana* en ce qui concerne la détermination du point de traversée du Danube et la situation géographique de la rivière Apo, car il est évident qu'il s'agit d'un affluent gauche, et non droit, du Danube. Cependant quand il s'agit de la forteresse antique portant le nom de *Lederata* avant l'époque de Constantin le Grand, l'auteur cite des arguments qui soutiendraient son identification par des auteurs plus anciens, c'est à dire il est plus probable qu'il s'agisse du castrum près de Ram actuel sur la rive droite du Danube.

Les raisons d'une telle conclusion seraient les suivantes: quoiqu'encore insuffisamment étudiée cette forteresse indique par ses dimensions (140×200 m.) qu'il s'agit d'un chaînon particulièrement important dans le système romain de défense sur la rive droite du Danube. Ceci serait confirmé également par l'existence d'une agglomération civile, dont les témoignages épigraphiques sont nombreux: autel votif du dédicant Caïus Licinien Rufin *(C. Licinius Rufinus)* centurion d'une *vexillatio* de la légion *VII Claudia*, stèle du vétéran de la même légion, Tibère Claude Valens *(Tiberius Claudius Valens)* et le monument d'un décurion de la municipalité de Viminacium. Ces inscriptions et un nombre relativement important de briques avec le cachet de la légion *VII Claudia* font conclure que le castrum près de Ram actuel se trouvait sur le territoire de la VIIe légion Claudia et que son agglomération civile administrativement parlant se rattachait à Viminacium. Il est peu probable que le nom d'une place forte aussi grande et aussi importante n'ait pas été cité par la *Tabula* et que, par contre, cet honneur soit dévolu à un petit poste, tour de guet. Il est plus probable que cette petite fortification n'ait été considérée que comme tête de pont du castrum *Lederata* près de Ram et qu'elle ait pu s'appeler *Translederata* ou *Contra-Lederata*.

La situation a dû changer radicalement après l'abandon de la Dacie au moment où le Danube redevient dans ce secteur la frontière de l'empire. L'île devant les embouchures de Nera et de Karaš dans le Danube prend une importance stratégique exceptionelle avec la construction de grand castellum à l'époque de Constantin le Grand. Il serait permis de supposer que le nom de *Lederata* ait été alors transféré officiellement au nouveau castellum, car la fortification près de Ram aurait perdu, pour des raisons inconnues, son importance précédente. Il est tout à fait certain que les sources paléobyzantines déjà mentionnées, en parlant de *Lederata — Literata*, ont en vue le castellum de l'île de Sapaja, car il n'y a pas eu d'autre castellum sur la rive gauche du Danube et sur le chemin vers *Arcidava*. Dans ce cas-là nous saurions quelles étaient les unités militaires qui auraient tenu la forteresse de Sapaja. Selon la *Noticia dignitatum* (Not. dign. or. XLI 17; XLI 36), c'était le *cuneus equitum sagittariorum* et un détachement auxiliaire formé des soldats recrutés au poste voisin de *Vinceia*. Les deux unités étaient sous le commandement du commandant de la Moesie *(sub dispositione viri spectabilis ducis Moesiae Primae)* ainsi que le garnison d'une autre forteresse importante de la rive gauche du Danube — celle du castrum *Flaviana seu Augustoflavianensis* près de Kovin actuel.

Dans la conclusion l'auteur suit le sort du castellum à l'époque de la grande migration des peuples — sa chute entre les mains des Huns, les dévastations et, après la chute de l'Etat des Huns, son passage entre les mains des Gépides, dont les territoires s'étendent subitement.

La restauration du pouvoir byzantin amène, comme il a déjà été dit, le renouveau de la manière antique de vivre. L'examen de cette époque, brève mais riche, dans ce texte touche à certains dilemmes suscités par le texte même de Procopius là où il est question de la construction de *Literata* par Justinien. L'erreur de situation de *Literata* en face de *Novae* (castrum de Čezava) et le fait que Procopius ne mentionne même pas le grand castellum construit au IVe siècle, mais seulement la vieille tour romaine, abandonnée depuis longtemps — pirgh — ne peut s'expliquer que de deux manières. Ou bien Procopius n'est pas bien informé ou bien il passe délibérément sous silence certains faits afin de mieux glorifier son empereur. Les tentatives des études plus anciennes d'identifier la forteresse près de Ram actuel au castrum de Nova Supérieure, expliquant ainsi une partie de texte de Procopius, l'auteur les laisse en marge considérant que nous ne disposons pour le moment pas d'éléments surs permettant de résoudre cette question.

Les fouilles ont fourni des informations relativement certaines sur la date de la chute définitive du castellum à Sapaja. A en juger d'après le matériel de la couche culturelle paléobyzantine, contenant parmi les plus récentes des monnaies byzantines de Justin II et une seule pièce de Maurice, la conclusion serait que le castellum était tombé entre les mains des Avares déjà vers la fin du règne de Justin II. Depuis lors et jusqu'au démantèlement du khaganat à la fin du VIIIe siècle il sera en possession des Avars, tombant en ruines, car ces derniers, cavaliers nomades, n'aimaient pas s'attarder dans des villes ou places fortes byzantines. La preuve que la forteresse ait été désertée déjà au cours du VIIe siècle est donnée par une tombe barbare isolée, avec du matériel, découverte au cours des fouilles, qui a été située dans le portique oriental du castellum dévasté et abandonné. (fig. 7).

1

2

1. — Сапаја, изглед јужног сектора утврђења при нижем водостају; 2. Поглед на јужни трем за време високог водостаја. — 1. — Sapaja, vue du secteur sud de la fortification lors des eaux basses; 2. — Vue du portique sud lors des crues.

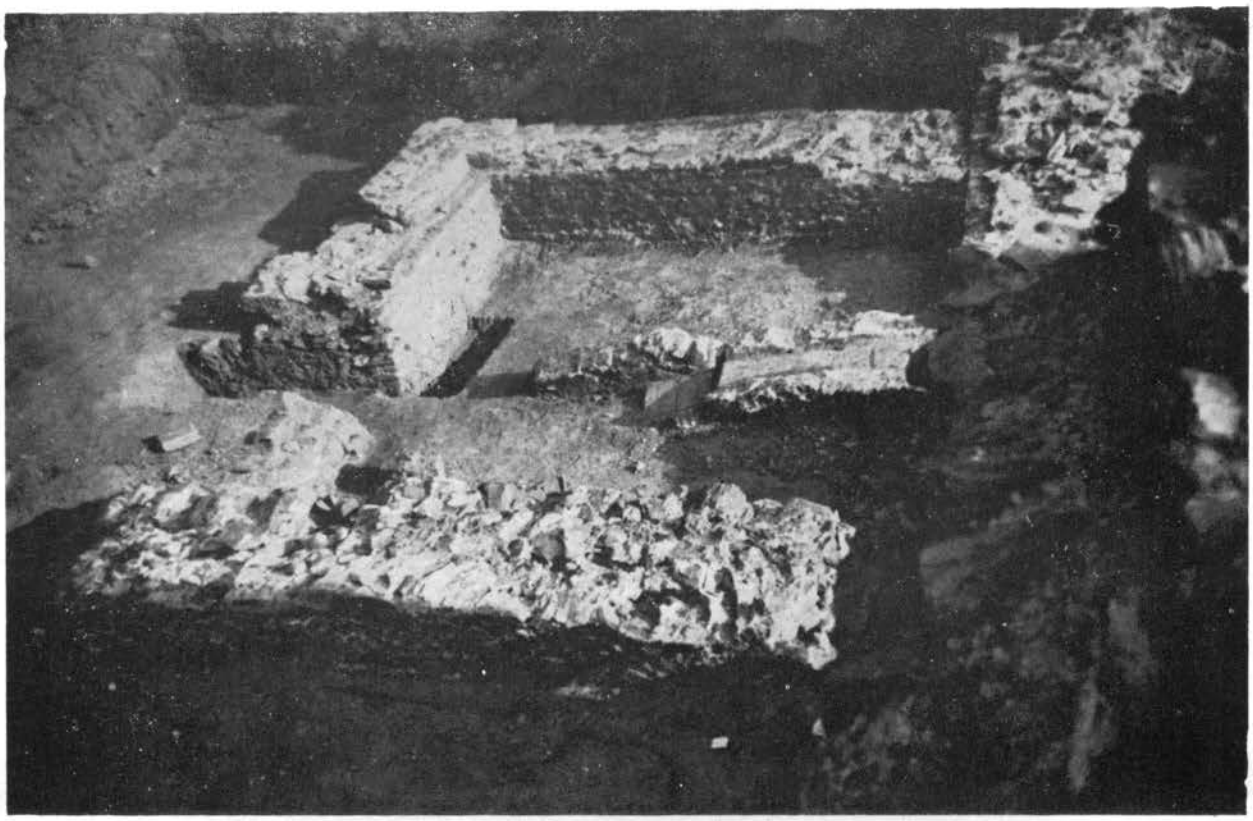

2

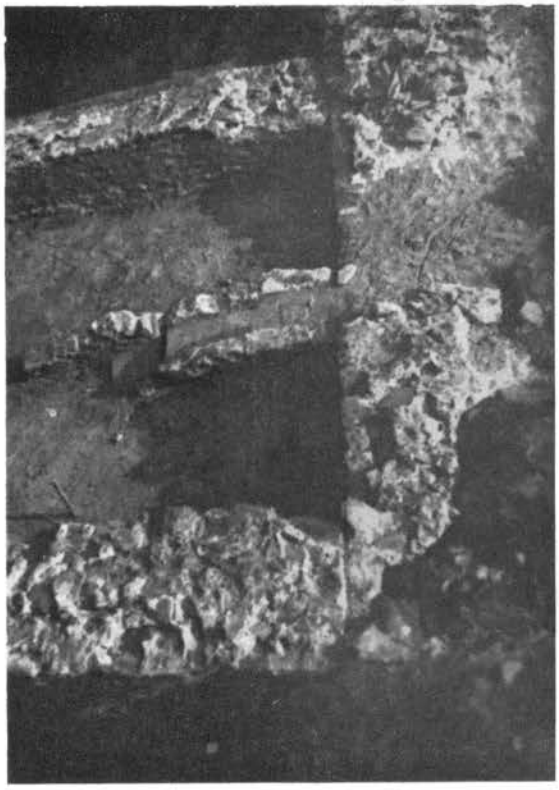

1

3

1. — Сапаја, део бедема са призиданом источном међукулом (детаљ); 2. — Поглед на источну међукулу; 3. — Северозападни угао источне међукуле.
1. — Sapaja, partie de rempart avec tour médiane Est, accolée (détail); 2. — Vue de la tour médiane Est; 3. — Angle Nord-Ouest de la tour médiane Est.

3

4

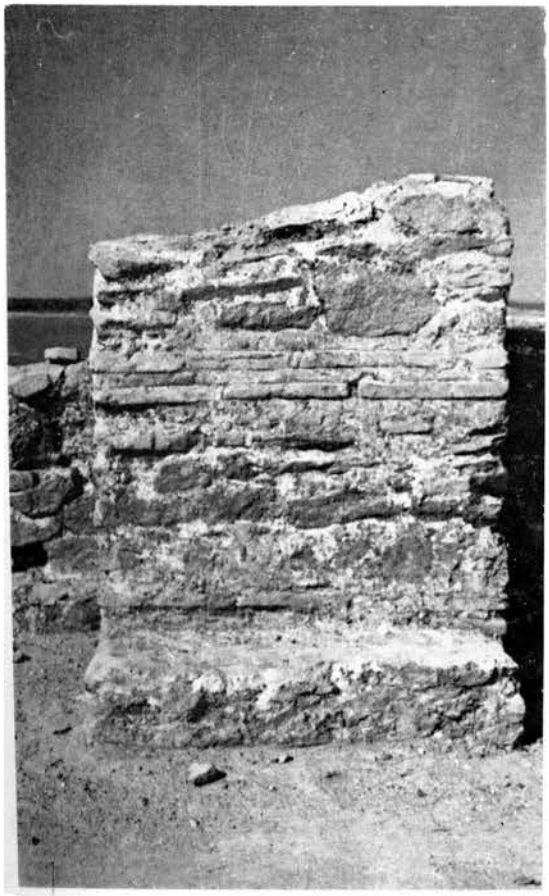

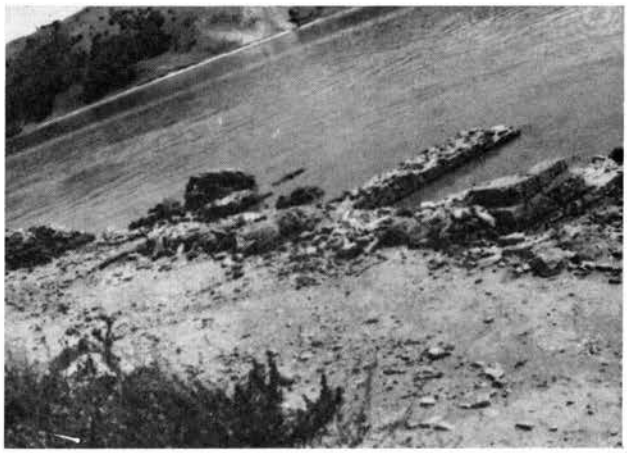

1

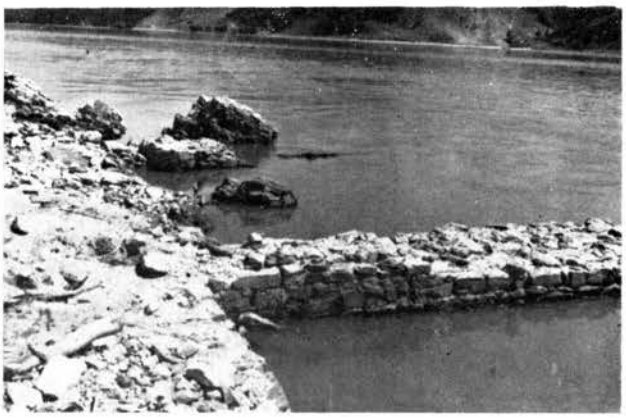

2

1. — Сапаја, поглед на остатке јужне куле; 2. — Западно лице источног зида јужне куле; 3. — Поглед на део западног касноантичког бедема са призиданим пиластрима; 4. — Детаљ западног бедема са пиластрима грађеним у техници opus listatum. — 1. — Sapaja, vue des vestiges de la tour Sud; 2. — Façade Ouest du mur Est de la tour Sud; 3. — Partie de rempart Ouest du rempart antique tardif avec des pilastres accolés; 4. — Détail du rempart Ouest aux pilastres bâtis en technique opus listatum.

2 1

1. — Сапаја, детаљ западног бедема са пиластрима грађеним у техници opus listatum; 2. — Поглед на јужни део западног трема са основом колибе из сеобе народа. — 1. — Sapaja, détail du rempart Ouest aux pilastres bâtis en technique opus listatum; 2. — Vue de la partie Sud du portique Ouest avec la base de la cabanne de l'époque des migrations.

1

2

1—2. Сапаја, детаљи основе колибе са темељним ровом и рупама од дирека који су носили горњу конструкцију. — 1—2. — Sapaja, détails de la base de la cabanne avec la tranchée de fondation et les trous-sièges des poutres portant la construction supérieure.

1

2

1. — Сапаја, део западног касноантичког трема са каменим ступцима; 2. — Остаци подлоге уништеног пода од кречног малтера. — 1. — Sapaja, partie du portique Ouest, antique tardif, aux colonnes de pierre; 2. — Vestige du fond du sol en mortier à chaux, démoli.

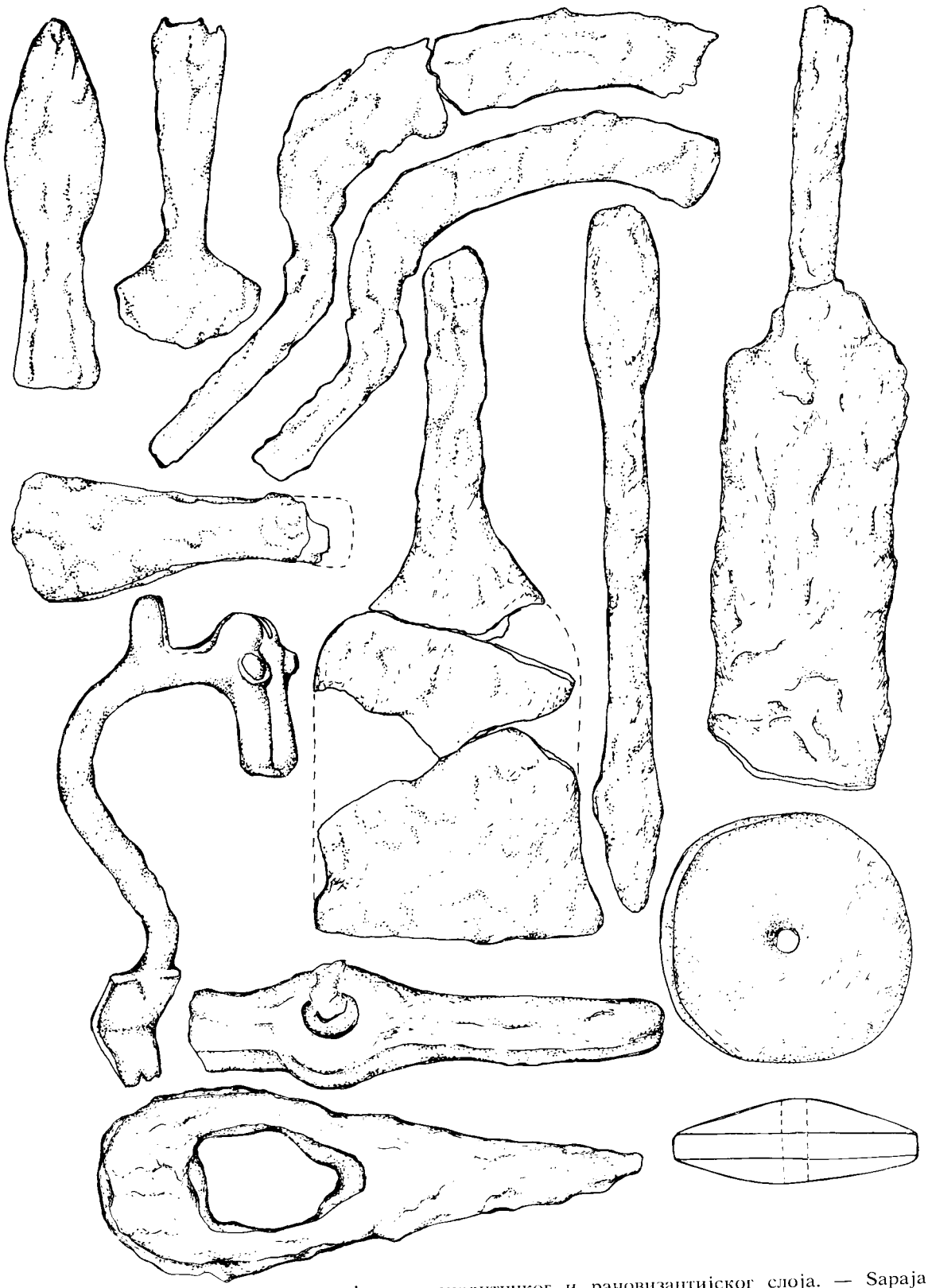

Сапаја, оружје и алатке од гвожђа из касноантичког и рановизантијског слоја. — Sapaja, armes et outils en fer de la couche antique tardive et paléobyzantine.

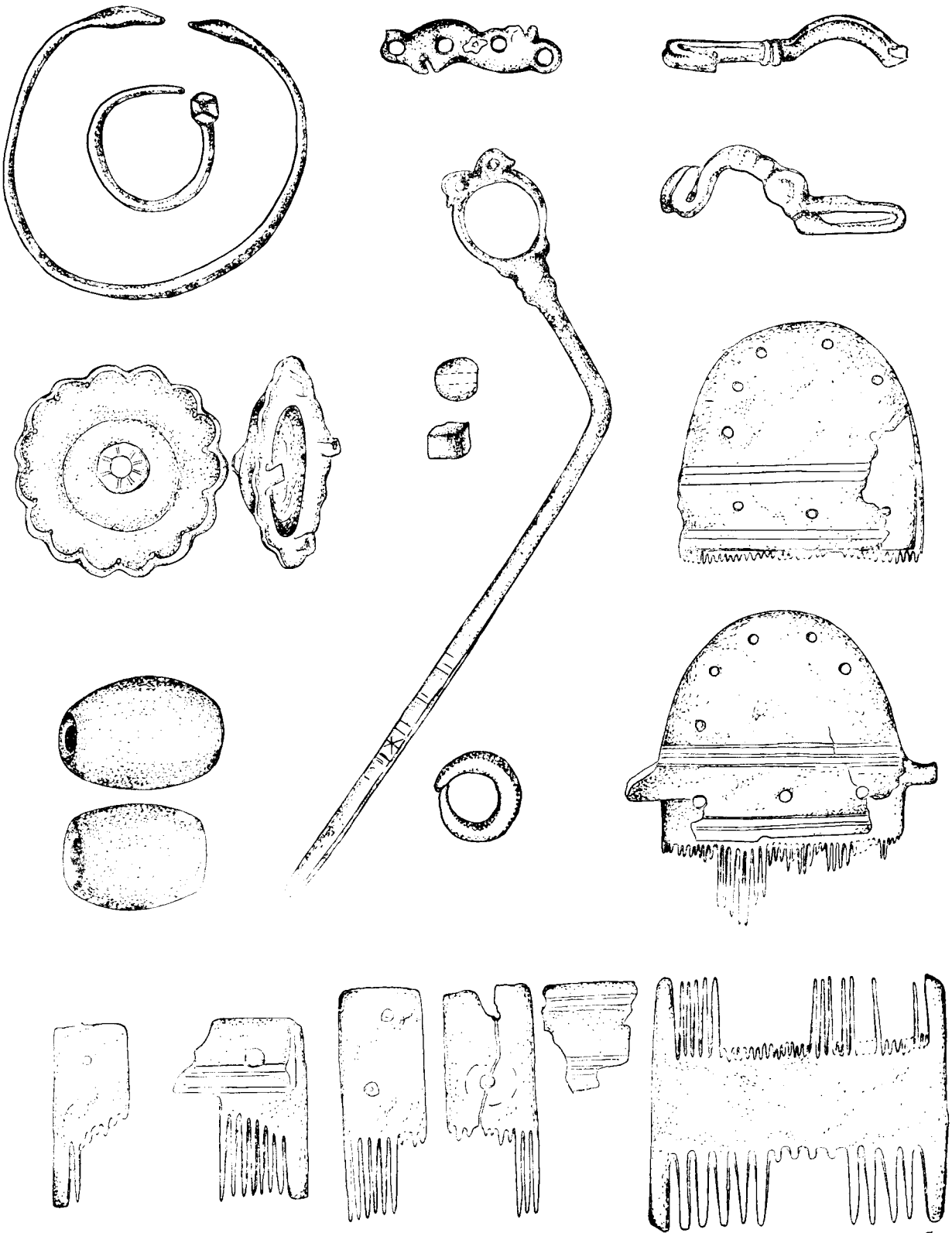

Сапаја, украсни предмети и коштани чешљеви из касноантичког слоја и из времена сеобе народа. — Sapaja, objets décoratifs et peignes en os de l'époque antique tardive et de celle des migrations des peuples.

Сапаја, избор керамичких налаза из касноантичког и рановизантијског слоја. — Sapaja, choix d'objets en céramique de l'époque antique tardive et paléobyzantine.

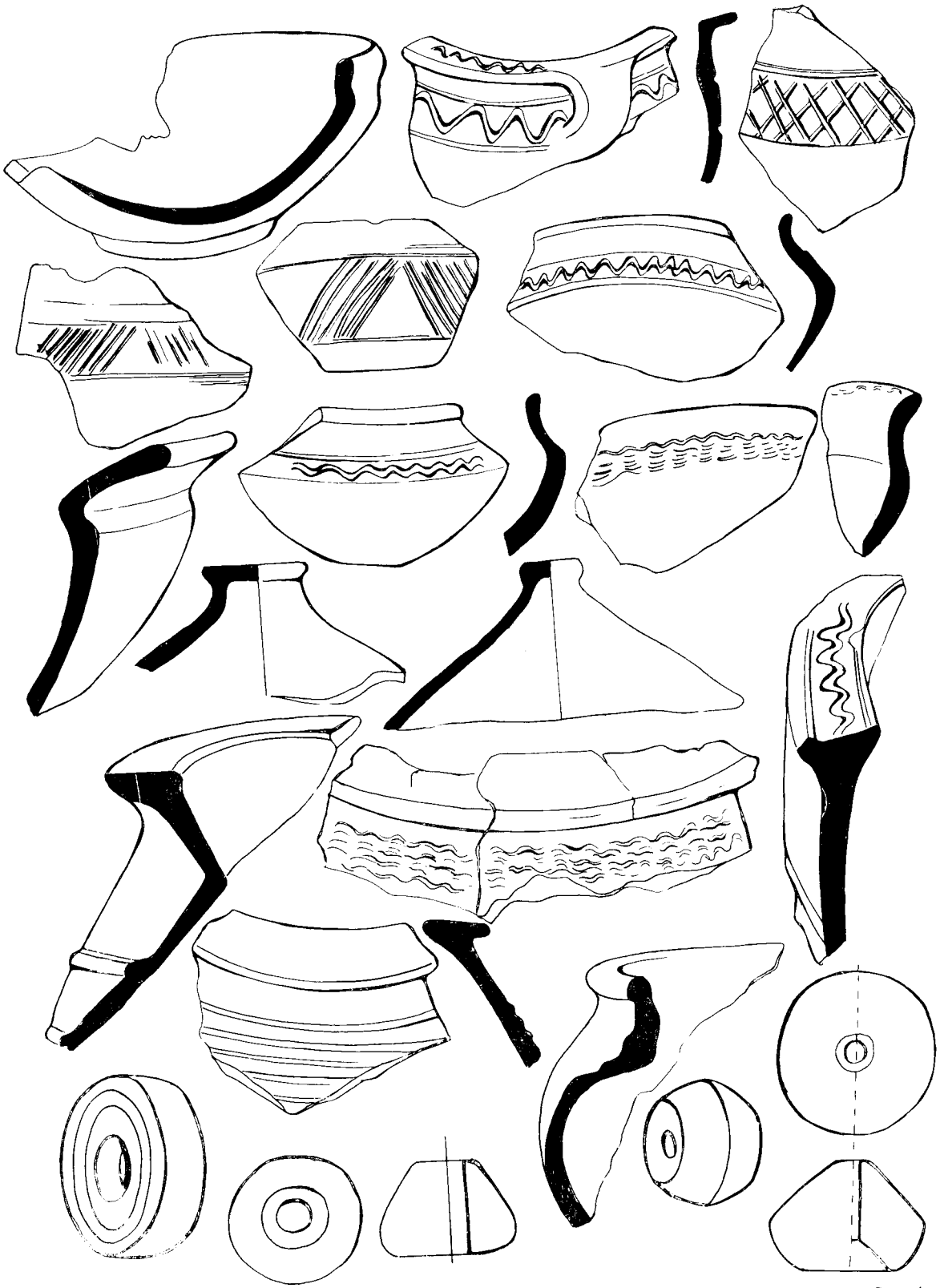

Сапаја, избор керамичких налаза из касне античког и рановизантијског слоја. — Sapaja, choix de céramiques de l'époque antique tardive et paléobyzantine.

Острово код Великог Градишта, праисторијско налазиште

РАСТКО ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

Острово код Великог Градишта, велика ада око 6,5 км дужине и 3,5 км ширине, није била раније забележена у археолошкој литератури.[1] Прелиминарна рекогносцирања Археолошког института утврдила су постојање праисторијске и средњовековне керамике на овом месту, те су тако и сондажна ископавања Острова ушла у план заштитних радова на Бердапу I. Истраживања су обављена од 7. до 28. јула 1967. под руководством др Јована Тодоровића, који нажалост није више међу нама да сам напише ове редове. Овај текст је тако базиран на документацији са његових радова која се налази у Археолошком Институту и на два кратка извештаја о овим ископавањима објављена у Археолошком прегледу 9.[2]

Поновна рекогносцирања острва која су претходила ископавањима открила су комаде атипичне праисторијске керамике, затим античке и средњовековне у мањој мери, на источном делу на местима „Селиште", „Старо гробље" и „Гај", и на северном делу на локалитетима „Бегове Ливаде" и „Таван". Сондирање терена извршено је на локалитету „Таван" стога што је овде утврђена највећа концентрација керамике, праисторијске и средњовековне, и што су се по причању мештана овде налазили гробови са урнама покривени каменим плочама. Отворено је укупно 11 сонди, претежно величине 5×2 м, A — H и X — Z. Сонде A, B, X и Z нису дале никакав археолошки материјал, сонда D је садржала искључиво средњовековне налазе, док су се остале сонде одликовале претежно материјалом старијег гвозденог доба. Треба истаћи да су се сонде C, F и H налазиле једна поред друге, да је сонда E отворена нешто источније, а сонда X нешто западније од њих што се одражава и у лаким разликама у материјалу.

У сондама које су пружиле праисторијски материјал, профили дају приближно исту слику. Испод слоја хумуса, који је варирао од 0,20 до 0,40 м, налазио се културни слој дебљине око 0,50 м који је садржао керамику и остатке кућног лепа. Културни слој је компактан и не пружа могућности за стратиграфско одвајање материјала. Од архитектонских објеката, у сонди C су нађени уз северни профил остаци подног набоја са разрушеном калотастом пећи (?), док је у северозападном углу сонде E откривена јама, величине 2×1,20 м и око 0,40 м дубине, која се шири у северни профил сонде. У њој су нађени остаци лепа са отисцима плетера, фрагменти керамике и костију помешани са пепелом, те се претпоставља да је реч о једној полуземуници.

Код керамике боље фактуре и сивомрке боје преовлађују зделе са увученим тордираним или фасетираним ободом, који је каткад и нарецкан; са спољне стране зделе могу имати хоризонталне канелуре и украшене су често урезима у облику снопова линија или цикцак мотива. Јављају се и трбушасти судови са високим вратом и разгрнутим ободом, који су такође украшени хоризонталним канелурама, сноповима урезаних линија и шрафираним троуглима, затим пехари са две тракасте дршке украшени на сличан начин. Код грубе светломрке керамике најчешће се јављају лонци који обично као

[1] Због истог имена аде погрешно сам убројао латенски мач који помиње Менгин (Старинар, III серија IV, 1926/27, 28, сл. 6) у налазе са нашег локалитета (R. Vasić, Alteisenzeirliche Fundstätten der jugoslawischen Seite der Donau beim Eisernen Tor, Materijali XIX, Novi Sad 1981, 22). За налазе са костолачког Острова, М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 41.

[2] J. Todorović, AP 9, 1967, 80—83. Локалитет се помиње и у каталозима изложби *Старе културе у Бердапу*, 1969, 36, и *Археолошко благо Бердапа*, 1978, 49.

украс имају пластичну траку на ободу и врату суда испуњену урезима или отисцима прстију.

Од покретног материјала друге врсте ништа није констатовано.

По својим одликама ова керамика припада старијем гвозденом добу и показује бројне паралеле са керамичким материјалом у Војводини, но такође у нешто мањој мери са налазиштима на Бердапу I.[3] Према Медовићевој подели гвозденог доба Војводине на пет фаза, највећи део налаза са Острова припадао би његовој фази II — хоризонту Калакача који претходи басараби керамици[4] — што је већ Ј. Тодоровић правилно уочио датујући ове налазе у халштат B—C,[5] али се има утисак да се један број фрагмената може датовати и нешто касније. Свој главни процват према томе праисторијско насеље на Острову је доживело пре појаве басараби елемената али је могуће да је животарило једно време и после тога, све до касне фазе старијег гвозденог доба.

У сонди D уз саму обалу Дунава, која је пружила искључиво средњовековне налазе, откривена је већа пећ са делимично очуваном калотом, величине 1,50×1,50 м. Неких 0,60 м западно од отвора пећи нађено је огњиште ограђено комадима камена са доста пепела и гари у средини. Дно огњишта се налазило 15 см ниже од пода калотасте пећи али то не искључује могућност њихове истовремене егзистенције.

Керамику у овој сонди сачињавају претежно трбушасти лонци са разгрнутим ободом, црне или мрке боје, од којих је највећи број украшен сноповима таласастих линија, често по читавој површини суда. Сем керамике, других налаза није било.

По свему судећи реч је о мањем средњовековном насељу које је подигнуто поред праисторијског независно од овога и које се на основу карактеристика керамике може датовати у IX или X век.

*
* *

На основу ових ископавања може се закључити да је на ади Острово долазило повремено до дизања мањих насеља и то највише на северној обали према Дунаву која су оставила најприметљивије трагове у старијем гвозденом добу и једном одсеку средњег века. Трагови живота из других периода мање су значајни и говоре једино о пролазу различитих група у различитим временима преко овог места, од којих би се само о Келтима, на основу више случајних керамичких налаза (фрагмент суда са белом траком на црвеној основи) могло можда нешто одређеније рећи.

2. март 1983.

UDK: 903—03

[3] P. Medović, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Novi Sad—Beograd 1978. М. Јевтић, Праисторијско насеље код Бољетина — прилог познавању раног гвозденог доба на Бердапу, Старинар Н. С. XXXII, 1981, 19—32.

[4] П. Медовић, *op. cit.*, 39—40.

[5] Ј. Todorović, AP 9, 82. Занимљиво је напоменути да је у поменутим каталозима (в. нап. 2) Острово приписано жутобрдској групи, од које је свакако млађе.

OSTROVO PRÈS DE VELIKO GRADIŠTE, SITE PRÉHISTORIQUE

RASTKO VASIĆ, Institut archéologique, Beograd

Ostrovo près de Veliko Gradište, grande île de 6,5 km. de longueur et de 3,5 km. de largeur, a été étudiée par Jovan Todorović dans le cadre des travaux de protection des Portes de Fer I. Les recherches ont été faites en juillet 1967 et en plus de restes insignifiants de céramique dans les parties Est et Nord de l'île des traces plus nombreuses ont été constatées au site »Tavan« (Grenier), où le terrain a été sondé. Onze tranchées au total ont été ouvertes, dont certaines étaient vides, une n'a donné que du matériel médiéval exclusivement et les autres du matériel de l'âge du fer ancien.

Quant aux vestiges architecturaux datant de l'âge du fer des restes de sol en terre battue et de four ont été trouvés dans la sonde C, ainsi que des vestiges d'une habitation souterraine dans la sonde E. Le matériel mobile est constitué de céramique — surtout des vases aux bords retournés, cannelés ou à facettes, ornés par des faisceaux de traits et des motifs en zig-zag sur leur face extérieure, puis des pots pansus et des coupes à deux anses au décor similaire, ainsi que des pichets avec des bandes en relief aux bords et au col. D'après la céramique l'agglomération est datée, dans sa majeure partie, de l'âge du fer ancien — phase II Kalakača, selon la répartition de l'âge du fer en Voïvodine par Medović, car ledit matériel présente des parallèles proches à celui de Voïvodine, quoiqu'il y ait des analogies avec la céramique des Portes de Fer I.

La sonde D a révélé un four médiéval à calotte, un foyer en pierre et de nombreux specimens de céramique médiévale, ce qui permet la conclusion qu'une petite agglomération médiévale ait existé au même site, probablement au IXe ou Xe s.

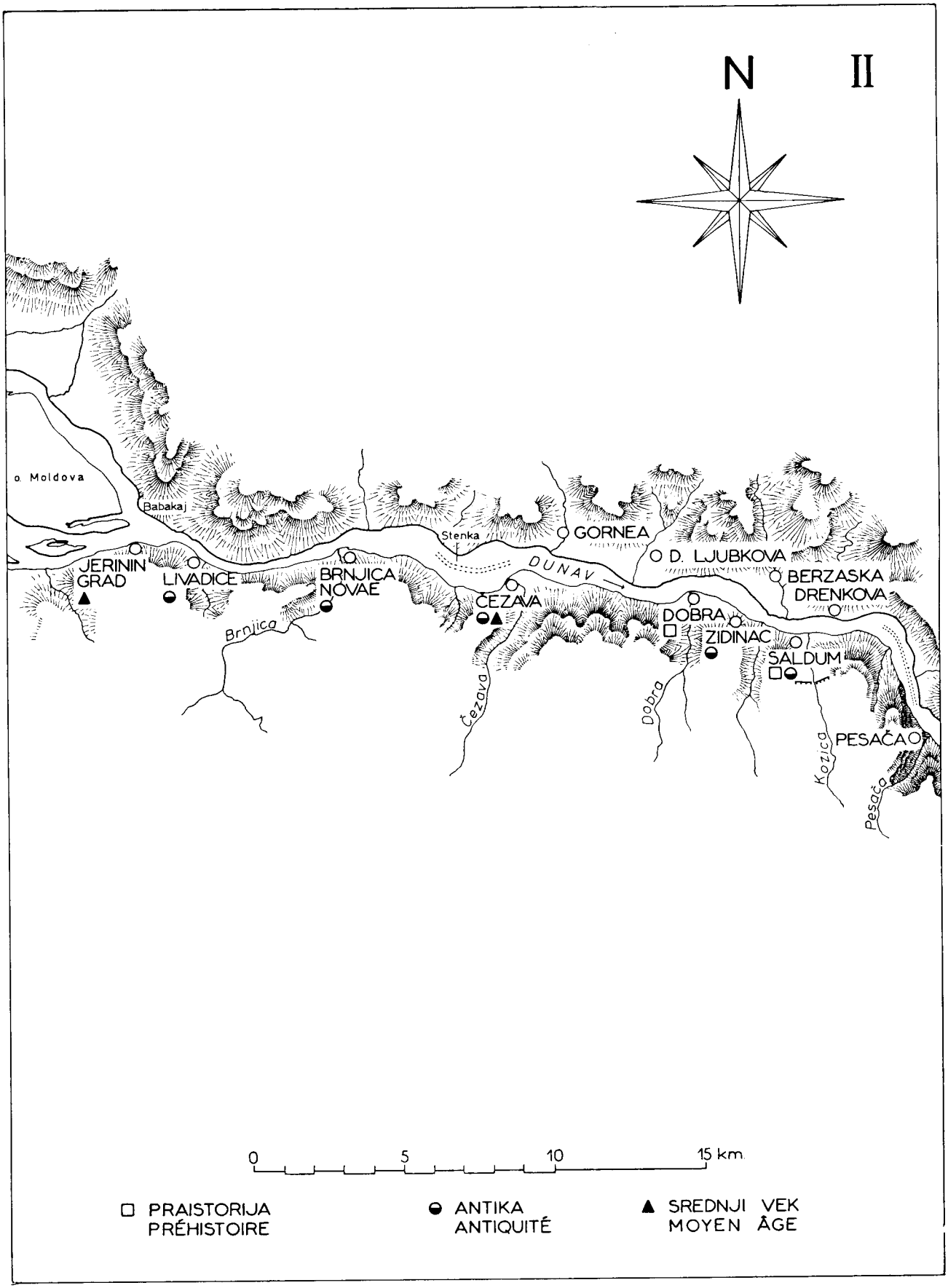
N
II
o. Moldova
Babakaj
Stenka
GORNEA
D. LJUBKOVA
JERININ GRAD
LIVADICE
BRNJICA NOVAE
DUNAV
ČEZAVA
DOBRA
ZIDINAC
BERZASKA DRENKOVA
SALDUM
Brnjica
Čezava
Dobra
Kozica
PESAČA
Pesača
0
5
10
15 km
PRAISTORIJA
PRÉHISTOIRE
ANTIKA
ANTIQUITÉ
SREDNJI VEK
MOYEN ÂGE

Голубац, средњовековни град

ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Народни музеј, Београд

Године 1969. у оквиру археолошких истраживања по Пројекту Бердап I извршена су сондажна истраживања у средњовековном Голубцу. Иако краткотрајна и мањег обима, ова ископавања дала су неколико података од битног значаја за сагледавање општег изгледа утврђења као и могућност за одређивање главних карактеристика појединих његових делова-подграђа. О средњовековном граду Голубцу опширно је писао архитекта А. Дероко.[1] На основу остатака на терену израдио је и скицу основе града на којој је обележио подграђа од I до VI и куле од 1 до 9 (сл. 1). Током археолошких ископавања као и касније приликом обраде добијених података служили смо се поделом на подграђа као и обележавањем кула[2] по чланку архитекте Дерока.

Утврђени средњовековни град Голубац изграђен је на неприступачној стени, уз сам Дунав. Управо на месту где корито Дунава почиње да се сужава и одакле је било могуће пратити целокупно кретање преко реке. Утврђење је са једне стране било обезбеђено Дунавом а са свих осталих страна самим масивом стене. Положај одабраног места условио је терасасти распоред подграђа око главног утврђења на врху. А све заједно је било у служби града као важног пристаништа. Два подграђа (I и II) смештена на падини а уз сам Дунав, била су у директној вези са утврђеним пристаништем. Како су временом на бедемима ових подграђа неки битни њихови делови нестали, то су радови у 1969. години извођени управо у оквиру простора ових подграђа са одређеним задацима.

ПОДГРАЂЕ I било је у непосредној вези са пристаништем од кога га је раздвајао приобални бедем. Последње остатке овог бедема забележио је у својим белешкама и скицама F. Kanitz[3] у прошлом веку (сл. 2). Временом овај бедем је доста страдао а сасвим се изгубио приликом пробијања савременог пута кроз утврђење 1939. године. У вези са подизањем нивоа Дунава и могућим новим угрожењима утврђеног простора, ископавања у овом подграђу била су усмерена на тражење трасе приобалног бедема, испитивање степена његове очуваности као и прикупљање података за евентуалну његову реконструкцију што би подграђу I као и читавом утврђењу повратило првобитни изглед, неприродно нарушен.

По скицама Kanitz-a приобални бедем се простирао између кула 5 и 8 па смо за тражење његових остатака овај простор пресекли трима сондама дим. 5×5 м. После уклањања шута који је набачен приликом пробијања савременог пута као и нанетог силда који таложи вода Дунава, појавили су се у свим сондама остаци средњовековног приобалног бедема. Праћењем његових остатака и ван сонди, траса бедема откривена је скоро читавом његовом дужином. Бедем је откривен од споја са кулом 5 до споја са бедемом који спаја куле 3, 4 и 9 (сл. 3, 4). На поменути преградни бедем налегао је управо, а на кулу 5 налегао је под благим луком, на начин карактеристичан за спајање преградних бедема подграђа са масивним четвртастим кулама (Т. I, 1). Ширина новооткривеног бедема износила је 1,90 до 2,00 м. Бедем је зидан жутим кречњаком обилно заливен кречним малтером у техници пуног зидања. Ова техника зидања свакако да је била условљена улогом бедема (обезбеђење) као и местом где је подигнут (близина воде). Лице бедема према подграђу добро је очувано, док је страна према реци јако растрешена и поједена (Т. I, 2). Откривена горња површина бедема је разрушена и очувана косо према Дунаву па није дала никакве податке за

[1] А. Дероко, *Град Голубац*, Старинар II, 1951. 139—148.

[2] G. Marjanović-Vujović, AP 11, 1969, 155—159. Екипа је радила у саставу Г. Марјановић-Вујовић, М. Панић и Б. Вилимановић.

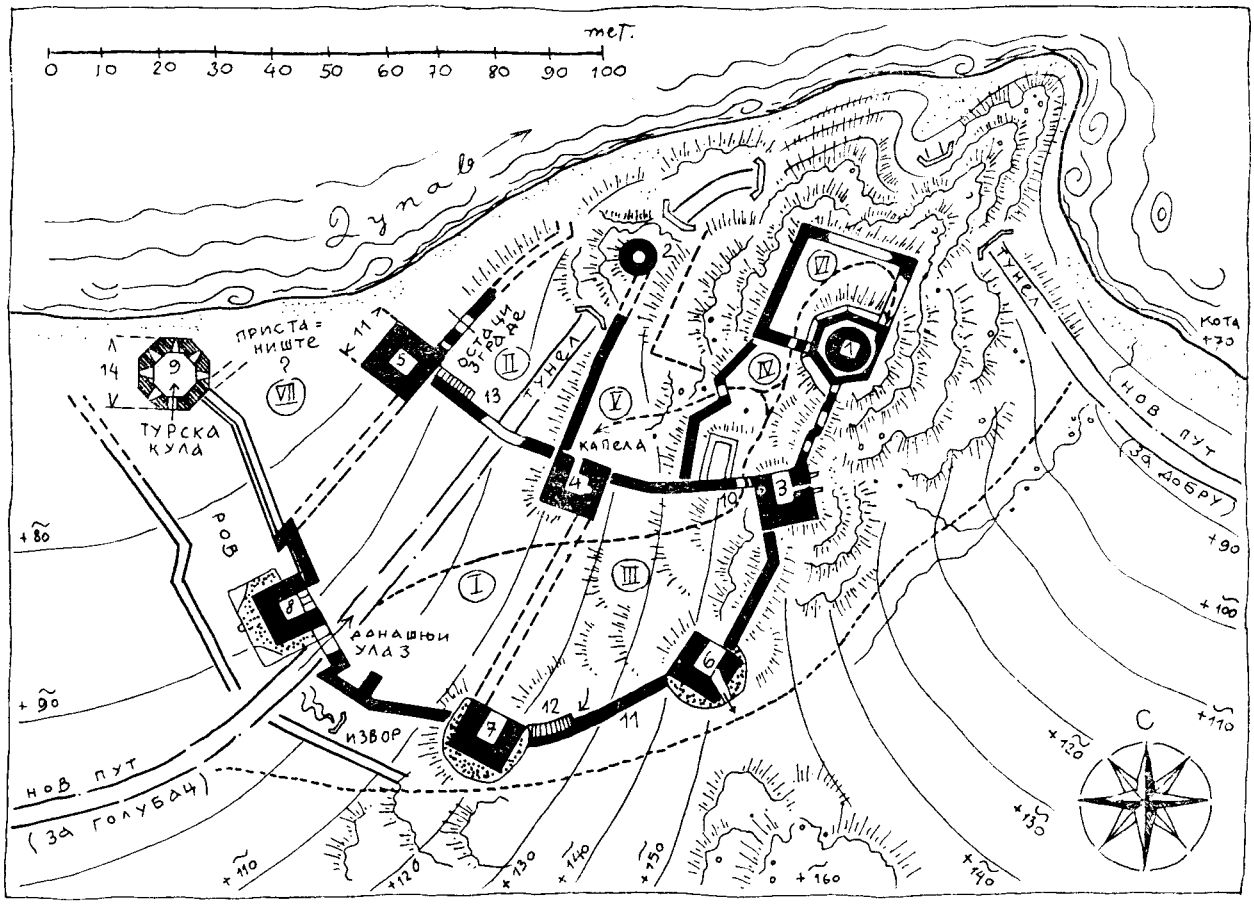

Сл. 1. — Основа града Голупца по А. Дероку. — Fig. 1. — Plan de la forteresse de Golubac selon A. Deroko.

остатке мерлона за заштиту стрелаца које је на својој скици забележио Kanitz (сл. 2).

Уз новооткривену трасу приобалног бедема,[4] у оквиру простора подграђа I, откривени су остаци мање зграде која би, судећи по месту где је изграђена а у непосредној близини улазне капије, могла да буде основа млађе стражаре (сл. 3). Зграда је имала четвороугаону основу и у њу се улазило каменим степеницама. Зид „стражаре" належе на унутрашње лице приобалног бедема и на њему се запажају две фазе градње. У другој фази зидања запажени су подзиди за које су као грађевински материјал коришћене и камене топовске кугле пречника 30 см. Осим у подзидима, бројне кугле (пречника

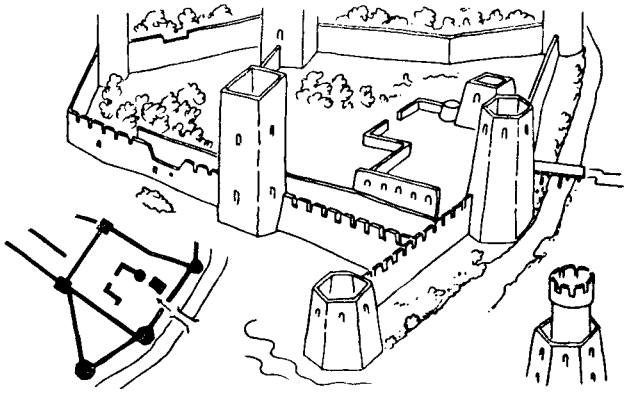

Сл. 2. — Изглед града Голупца по Ф. Каницу. — Fig. 2. — Vue de la forteresse de Golubac selon F. Kanitz.

од 10 до 30 см) налажене су свуда унутар простора „стражаре". Уз зид „стражаре" нађене су две бакарне зделе (Т. I, 3—4). Овде нађена ке-

[3] Kanitz, *Das Königreich Serbien ud das Serbenvolk*, Leipzig 1904. Илустрација на стр. 197.

[4] Екипа Републичког завода за заштиту споменика културе Србије наставила је истраживачке радове у Голубачком граду у току којих је приобални бедем подграђа I, по извученој траси, делимично реконструисан.

рамика припада временском периоду од XIV до XVIII века, међутим, како је нађена у слоју којим је „стражара" засута не може се користити за њено хронолошко одређивање.

ПОДГРАЂЕ II раздвојено је од подграђа I кулом 5 од које паралелно са током Дунава полази масивни бедем. По остацима отвора за међуспратну дрвену конструкцију као и по вели-

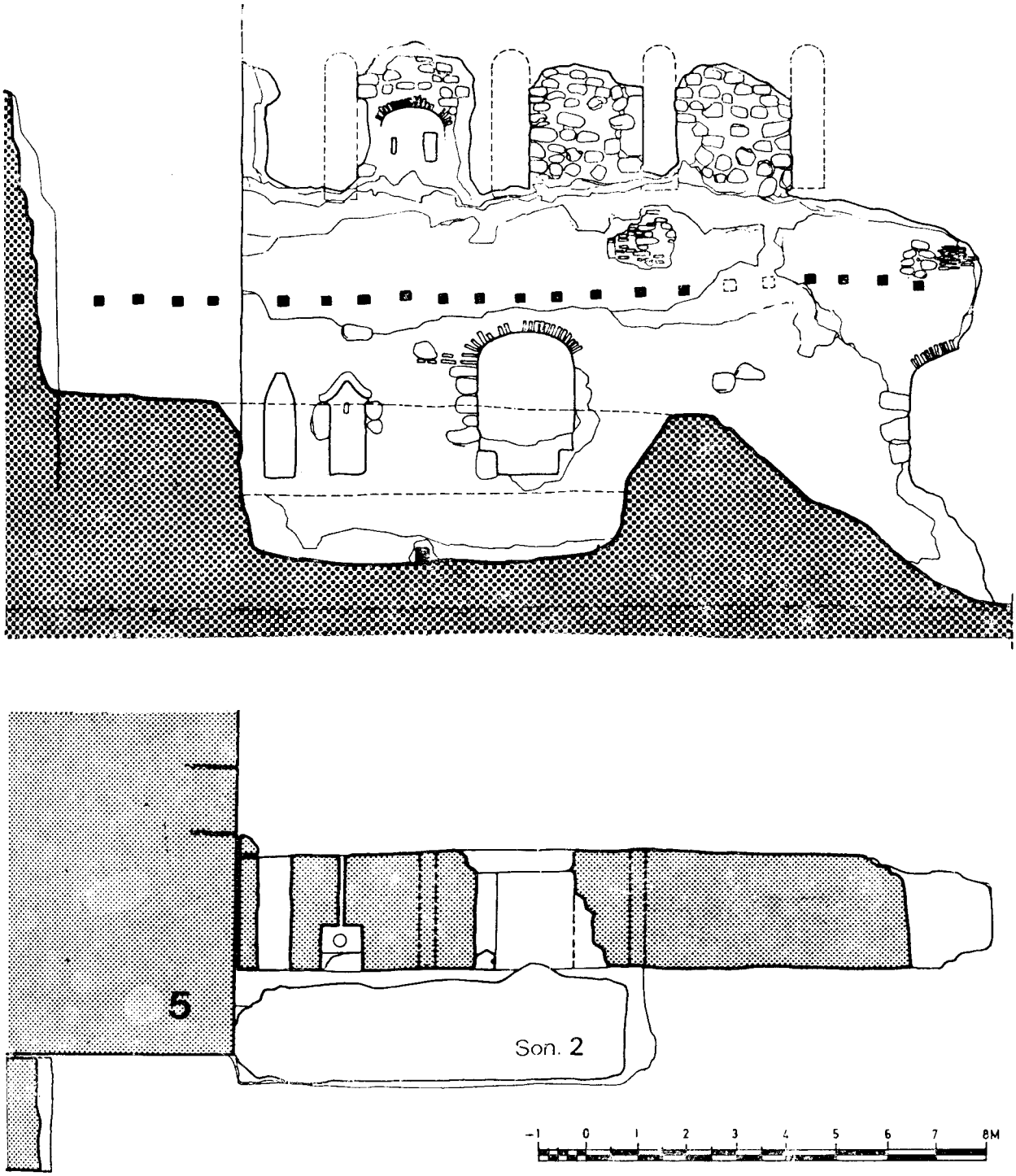

Сл. 3. — Голубац, подграђе I са откривеним приобалним бедемом. — Fig. 3. — Golubac, faubourg I avec le rempart riverain à découvert.

ким отворима — јасно је да је овај бедем истовремено служио и као одбранбени бедем и као бедем зграде за становање. Почев од куле 5 па уз бедем постављена је сонда дим. 7,5×2,5 м. Све време се копало кроз шут обрушених зидова (камен, малтер) а остатке некадашње дрвене конструкције индицирали су бројни гвоздени ковани-ци. Грађевински шут очишћен је до каменог сокла и жљебова који су носили дрвене греде међуспратне конструкције као и под. Непосредно уз кулу 5 очишћен је уз-ан, оштрим луком засведен пролаз који иде целом ширином бедема (сл. 4). Висина пролаза је 2,10 м а ширина 0,60 м. На спољној страни бедема, према Дунаву, уз доњу ивицу пролаза, налазе се две отвором на доњем делу (сл. 3). Висина нише је 1,80 м, а ширина 0,70 м (Т. II, 2). Трећи по реду отвор је широки, лучно засведени прозор са озиданим клупама са стране (Т. II, 3). Висина прозора је 2,80 м, а ширина 1,80 м. Ширина клупа 0,30 (сл. 3). На растојању од 6,40 м од овога прозора назиру се урушени остаци још једног оваквог прозора. Они својим местом, изгледом и начином зидања имају аналогије у прозорима на палати Малог града у Смедереву. Кратко време проведено на терену није дозволило ширење ископаване површине. Ипак, на основу сакупљених података могло је да се закључи да је овде у подграђу II, била изграђена палата која је имала приземље и два спрата. У зиду при-

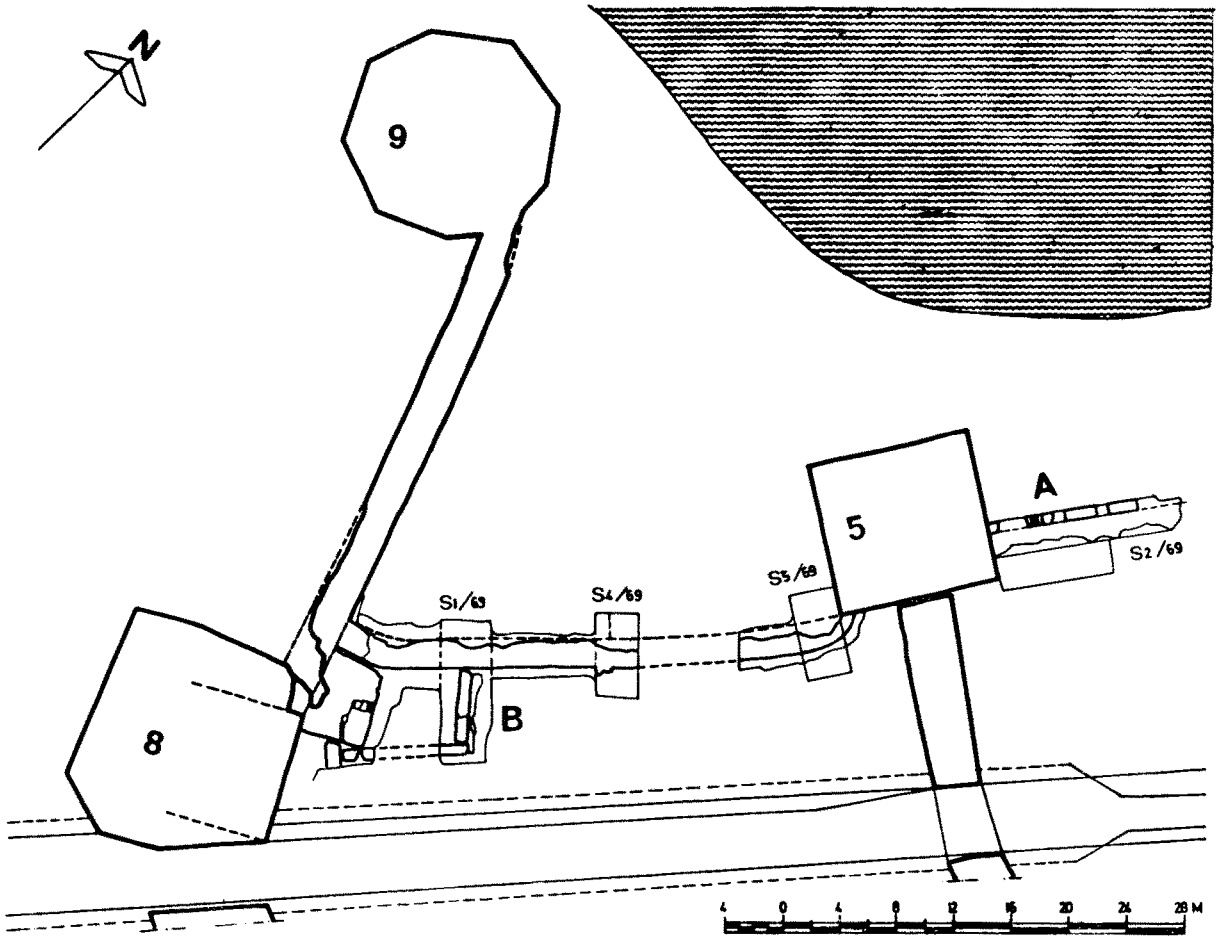

Сл. 4. — Голубац, подграђе II, истражени део палате, изглед и основа. — Fig. 4. — Golubac, faubourg II, partie de palais fouillée, vue et plan.

камене конзоле (Т. I, 5) које су служиле као ослонац за дрвену платформу преко које је могло да се пролази у кулу 5 кроз отвор данас зазидан на њој (Т. II, 1). Следећи откривени отвор на бедему је ниша-клозет са правоугаоним земља, према води запажени су отвори-пушкарнице а изнад њих мањи отвори који су могли да служе као светларници и вентилација (Т. II, 4). Међуспратна дрвена конструкција носила је први спрат од кога су нам позната три поме-

нута отвора. Осим првог, који је служио као комуникација са кулом 5 а можда и простором пристаништа, остали отвори-ниша и прозор-указују на елементе простора за становање.

Бројна подграђа Голубачког града дају доста елемената за евентуално место где је могао да станује заповедник утврђења (подграђе IV) па би се палата у подграђу II, у непосредној близини воде и пристаништа могла, за сада, сматрати као стан заповедника пристаништа и речне флоте.

Остаје отворено питање да ли се из палате заповедника речне посаде пролазило само преко помињане дрвене платформе, или је, пролаз био заштићен и дрвеним балконом. Исто тако остаје као отворено питање, да ли је, данас зазидани, отвор на кули 5 служио само као веза са станом заповедника или као отвор кроз који је могла посада (смештена у кули), у случају опасности да се попне преко покретних степеница, директно са обале.

Положај одабраног места наметао је Голубцу улогу пристаништа па је највероватније главни део посаде града чинио велики број људи везаних за лађе увек спремне да, зависно од тога у чијим је рукама град био, иду од Угарске или ка њој. Добро одабрано природно утврђено место као и јачина утврђења, чинило је средњовековни град Голубац важним стратегијским местом које је заједно са утврђењима у Београду и Смедереву служио као мостобран одакле се контролисао, бранио и нападао гранични појас територија Угарске, Србије и Турске.

Голубац се први пут као утврђење у изворима помиње 1335. године.[5] Међутим, стратегијска важност као и сам положај места упућује на могућност и ранијег утврђивања.

1. март 1983.

UDK: 904—03 : 711.459.6 : 72.033

GOLUBAC, CITÉ MÉDIÉVALE

GORDANA MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Musée national, Beograd

La forteresse médiévale de Golubac est construite sur un rocher inaccessible au bord même du Danube, à l'endroit où le lit du fleuve rétrécit. Cette situation permettait le contrôle de tout mouvement sur le fleuve. La fortification a été protégée d'un côte par le Danube et des autres par le massif rocheux. Le choix de l'emplacement a imposé la construction du faubourg en terrasses autour du fort principal au sommet (fig. 1). Deux faubourgs (I et II) sont situés sur la pente au bord même du Danube.

Le Faubourg I se rattachait directement au port dont il n'a été séparé que par le rempart riverain. Les derniers vestiges de ce rempart sont mentionnés dans les notes et croquis de F. Kanitz[1] au siècle dernier (fig. 2). Avec le temps ce rempart a été considérablement ruiné et la construction de la route contemporaine à travers la fortification en 1939 l'a achevé. Les fouilles dans ce faubourg ont été orientées sur la recherche de la trace du rempart riverain, de l'examen du degré de sa conservation, ainsi que la collecte des informations pouvant contribuer à sa reconstitution éventuelle. Le rempart a été dégagé depuis sa jonction à la tour 5 jusqu'au rempart réunissant les tours 8 et 9 (fig. 3, 4). La largeur du rempart dégagé a été de 1,90 à 2 m. Le rempart est construit en pierre calcaire jaune abondamment immergée en du mortier de chaux dans la technique de la construction pleine.

La trace nouvellement dégagée du rempart riverain[2] dans le cadre du faubourg I a permis de découvrir également des restes d'une construction mineure qui, à en juger selon son emplacement près du portail d'entrée, aurait pu servir d'un poste de garde plus récent (fig. 3).

Le Faubourg II est séparé du faubourg I par la tour 5, point de départ d'un rempart massif parallèle au cours du Danube. Immédiatement à côté de la tour 5 un passage a été dégagé, passage à voute aigue, étroit, suivant toute la largeur du rempart (fig. 4). La hauteur du passage est de 2,10 m. et sa largeur 0,60 m. Sur la face extérieure du rempart donnant sur le Danube, et au bord du passage, deux consoles de pierre sont situées, elles servaient de points d'appui à la plateforme en bois qui donnait accès à la tour 5 par l'ouverture actuellement murée (Pl. II, 1). L'ouverture suivante dégagée dans le rempart est la niche-lattrines à l'ouverture rectangulaire dans sa partie inférieure (fig. 3). La hauteur de la niche est de 1,80 m. et la largeur 0,70 m. La troisième ouverture est une large fenêtre à voûte aux bancs de pierre des deux côtés. La hauteur de la fenêtre est de 2,80 m. sa largeur de 1,80 m. et la largeur des bancs 0,30 m. (fig. 3).

Les informations recueillies ont permis de constater qu'il s'agissait d'un palais au rez-de-chaussée et deux étages. Le mur du rez-de-chaussée a révélé des meurtières et de petites ouvertures au-dessus d'elles pouvant servir à l'éclairage ou à la ventilation. L'étage reposait sur une construction en bois, plancher-plafond. Le palais du faubourg II, à proximité immédiate du fleuve et du port pourrait, pour le moment, être considéré comme logement du commandant du port et de la flotte.

Le choix de l'emplacement et sa situation imposaient à Golubac le rôle du port et très probablement

[5] С. Бирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.

la majeure partie de garnison consistait en hommes rattachés à la flotte toujours prête à se diriger, selon le maître de la cité, sur la Hongrie, ou de l'Hongrie. La protection naturelle et la solidité des fortifications donnaient à la cité médiévale de Golubac une importance stratégique: avec les forteresses de Belgrade et de Smederevo c'était la tête de pont contrôlant, défendant et attaquant la zone frontalière de la Hongrie, de la Serbie, de la Turquie du XIIIe au XVIIe siècle.

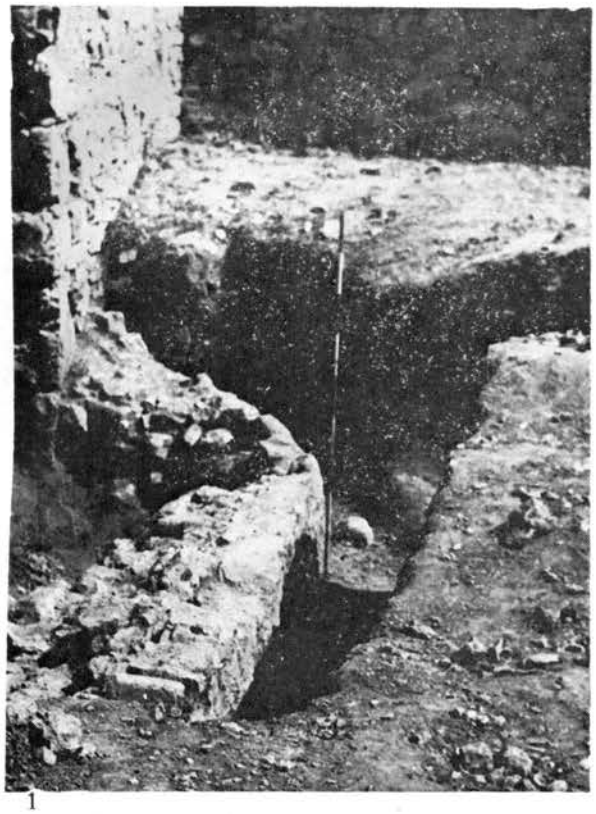

1

2

3

4

5

1. — Голубац, подграђе I, спој приобалног бедема са кулом 5; 2. — Подграђе I, стање у коме је откопан приобални бедем; 3—4. — Подграђе, I, бакарне зделе; 5. — Подграђе II, пролаз кроз зид палате, изглед са Дунава. — 1. — Golubac, faubourg I, joint du rempart riverain et de la tour 5; 2. — Faubourg I, état du rempart riverain dégagé; 3—4. — Faubourg I, plats en cuivre; 5. — Faubourg III, passage dans le mur du palais, vue côté du Danube.

1

2

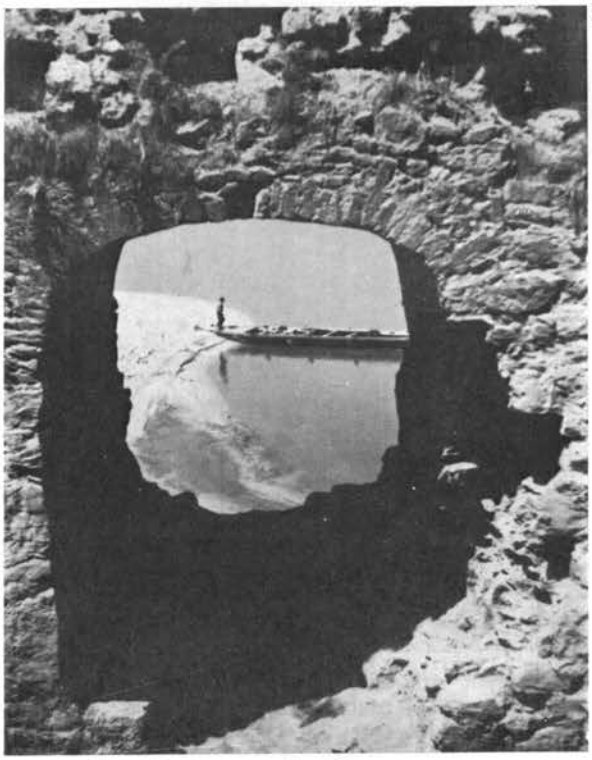

3

4

1. — Голубац, подграђе II, пролаз кроз зид палате, изглед са Дунава; 2. — Подграђе II, ниша-клозет у палати; 3. — Подграђе II, велики лучни прозор; 4. — Изглед зида палате са Дунава. — 1. — Golubac, faubourg II, passage dans le mur du palais et l'ouverture murée de la tour 5; 2. — Faubourg II, niche-lattrines du palais; 3. — Faubourg II, grande fenêtre voutée; 4. — Vue du mur du palais du côté du Danube.

Голубачки град

ГОРДАНА СИМИЋ, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

Међу споменицима наше средњовековне војне архитектуре утврђење Голубац заузима значајно место. Подигнуто је 1335. године као пограничини град и важно стратегијско упориште.[1] Ово утврђење носи све одлике фортификационог система за одбрану од хладног оружја, мада је појавом артиљерије претрпело касније и знатне измене. Стога овај споменик пружа велике могућности истраживања развоја концепција одбране, као и развоја појединих елемената архитектуре. Изузетно добра очуваност и материјални остаци, доприносе сагледавању првобитних облика делова града (Т. I, 1).

О средњовековном граду Голупцу се доста писало, али су до сада углавном објављени резултати историографских истраживања.[2] У проучавању архитектуре овог споменика највећи допринос је дао А. Дероко, који је први објавио најпотпуније податке о граду.[3]

Имајући у виду значај споменика и могућности које пружа за истраживања и презентацију, одлучили смо се да анализирамо просторни склоп, систем одбране, фазе грађења и стање појединих делова, што је могуће детаљније, у односу на степен данашњих сазнања о овом споменику. Преглед историјских прилика у време настанка утврђења Голубца није предмет овог рада, с обзиром на поменуте раније објављене радове. Ми смо се служили резултатима ових истраживања, као неопходним, у објашњавању и поткрепљивању појединих закључака.

Околина данашњег насеља Голубац у археолошком погледу представља значајно подручје. Може се закључити на основу података из извора и литературе, као и на основу резултата рекогносцирања овог региона, да овде постоје значајни остаци фортификација из антике и средњег века. Сматрамо да је за подручје средњовековног Голупца од важности убикација Vicus Cuppae и оближњих античких локалитета.

На Појтингеровој табли (Tabula Peutingeriana) приказане су војне станице, кастели и градови у Римској империји. Између градова Pincum и Viminacium приказан је Vicus Cuppae, а Прокопије је ближе одредио локацију Cupae на обали Дунава.

Многи каснији истраживачи и путописци су такође бележили римске старине на Дунаву. За утврђивање локације Vicus Cuppae су од великог значаја дела А. Ф. Марсилиа[4] и Ф. Каница.[5] Марсили је Cuppae приказао на обали Дунава, а Ф. Каниц је, на месту данашњег насеља Голубац, констатовао остатке римског утврђења величине 180×180 м. М. Б. Милићевић је потврдио да се село Голубац налази на зидинама старе вароши.[6] Проверавајући ове податке на терену 1938. године E. Swoboda је потврдио постојање утврђења на месту Голупца и дао прецизније податке о величини. Он наводи да је утврђење велико 165×165 м и констатовао је остатке преторије.[7]

[1] С. Бирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 7 (према напомени 1). Codex diplomaticus andegavensis III, Budapest 1883, 401—402).

[2] С. Бирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968; Н. Катанић, *Средњовековни град Голубац*, Зборник заштите споменика културе XX/XXI, Београд 1970/71, 113—133; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974, 119—122.

[3] А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 112—113; А. Дероко, *Град Голубац*, Старинар II, 1951, 139—148; A. Deroko, *Medieval Castles on the Danube*, Београд 1964, 21—22.

[4] Marsigli, *Danubius*.

[5] F. Kanitz, *Serbien, historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868*, Leipzig 1868; Kanitz, *Studien*; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zu Gegenwart*, Leipzig 1909.

[6] М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 1028.

[7] Swoboda, *Forschungen*, 18.

Савремени истраживачи су се такође бавили овим питањем. Анализирајући податке из извора и литературе и рекогносцирањем терена, утврђено је да је најужа локација кастела Cuppae на благо узвишеној заравни изнад центра данашњег насеља Голубац.[8] Ту се и данас, на површини парцела засађених кукурузом, могу видети остаци зидова. Према налазима опеке са жиговима *Legio IV Flavia Felix* и *Cohors I Flavia Hispanorum* овај кастел је датован у време прелаза из I у II век н. е.[9]

Ф. Каниц је сматрао да се и средњовековни град Голубац такође налази на остацима римске архитектуре.[10] Чини нам се да мало података стоји у прилог овом мишљењу. Значајан је навод М. Б. Милићевића да се источно од средњовековног Голупца, на локалитету Ливадице, налазе некакве зидине.[11] И Е. Swoboda је ту видео остатке једне одбрамбене римске конструкције.[12] Савремени истраживачи су утврдили димензије овог кастела 28×28 м.[13] Археолошка истраживања на овом локалитету су то коначно потврдила.[14]

Убикација Vicus Cuppae на месту данашњег насеља Голубац и мањег кастела на Ливадицама, подигнутог вероватно са циљем да брани улаз у Бердапску клисуру, је од необичне важности. Како је Cuppae удаљен 4,5 км од средњовековног утврђења на запад, а кастел на Ливадицама 2,5 км на исток, чини се да нема оправдања постојању још једног кастела на месту средњовековног утврђења Голубац. Подаци из литературе поуздано говоре да се испред самог утврђења развило предграђе. На основу сондажних археолошких истраживања потврђени су материјални остаци. Никаквих индиција нема да је ту могао бити ранији римски кастел. Подаци Ф. Каница се, према томе, не би могли прихватити.

Напуштање локације античког кастела, на месту данашњег насеља Голубац, догодило се вероватно у раном средњем веку. Пресудну улогу у томе су имале потребе одбране и начин ратовања. Средњи век је донео брижљиво одабирање локација утврђења, али не на благим заравнима, већ на тешко приступачним местима. Тако је и средњовековно утврђење Голубац добило нову локацију, независно од античког кастела Cuppae.

Средњовековни град Голубац заштићен је законом као споменик културе 1948. године, а о предузимању систематских истраживачких и конзерваторских радова почело је да се размишља тек 1968. године. Те исте године је Југословенски институт за заштиту споменика културе сачинио предлог потребних мера ради истраживања, конзервације, рестаурације и презентације голубачког града, са програмом радова. При томе се имало у виду да ће остаци града бити угрожени изградњом ХЕ Бердап I.

Радови су започели 1969. године и били су ограничени на приобални простор утврђења. Археолошка истраживања су вршена на траси зида VIII, који је целом својом дужином очишћен, као и на простору палате, али у незнатном обиму.[15] Значајнијих археолошких налази није било, осим две бакарне зделе нађене уз поменути зид.[16] Те исте године сачињена је и архитектонска документација о постојећем стању турске топовске куле, на основу које је касније израђен пројекат рестаурације. У изради документације учествовали су и стручњаци из Пољске.

Даљи рад на истраживању Голупца је настављен, а археолошка истраживања су усмерена на простор западног предграђа.[17] Тих година су откривена два већа и два мања објекта, која су вероватно служила као магацини. Граница простирања предграђа и хронологија настанка нису утврђени, а следећих година истраживања су била усмерена на друге делове утврђења, посебно на простор палате. Како је Бердапско језеро већ било напуњено и услови истраживања палате били су знатно отежани, јер је већим делом била под водом. Значајнијих археолошких налаза није било. Нађено је доста керамике, која потврђује континуирани живот од XIV до XVIII века, али стратиграфија слојева није утврђена.[18]

Од 1972. године започели су радови на конзервацији откривених грађевина у предграђу. Те исте године се приступило и конзервацији турске топовске куле и спољњег зида рова. Обимнији конзерваторски радови трају од 1979. године, а изведени су радови на следећим деловима утврђења: статичка санација доње зоне куле 1, у циљу обезбеђења од утицаја Дунава,

[8] М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 198; Mirković, *Gradovi*, 103; M. Pindić, *Ostaci antičke vojne arhitekture i lokaliteti duž Dunava*, Limes I, 133.

[9] Mirković, *Gradovi*, 104.

[10] Kanitz, *Studien*, 26.

[11] М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1028.

[12] Swoboda, *Forschungen* 18.

[13] М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, 109.

[14] Група аутора, *Археолшко благо Бердапа*, каталог са изложбе у Народном музеју, Београд 1978, 83.

[15] Археолошким истраживањима је руководила Гордана Марјановић-Вујовић.

[16] G. Marjanović-Vujović, *Golubac-srednjovekovno utvrđenje*, АР 11, 1969, 155—160.

[17] Археолошким истраживањима 1970. године руководила је Александра Јуришић, а од 1971. године руководи Часлав Јордовић.

[18] Ч. Јордовић, Резултати археолошких истраживања на Голубачкој тврђави (у штампи).

санација и делимична обнова турске топовске куле, конзервација зида VIII, конзервација зида IX уз извесна презиђивања и конзервација зидова грађевина лево од улаза у утврђење.[19]

Из овога прегледа се види да су радови у периоду од 1969. до 1979. године били усмерени искључиво на угрожене зоне комплекса, тј. на приобални део и да су те интервенције вршене са циљем да се обезбеде они делови утврђења и оне грађевине, које угрожавају високе воде Дунава.

АНАЛИЗА ГОЛУБАЧКОГ ГРАДА И ЊЕГОВИХ ГРАЂЕВИНА

I — УТВРЂЕЊЕ ГОЛУБАЦ

Средњовековно утврђење Голубац подигнуто је као погранични град. То је војно утврђење, са превасходном функцијом да штити пограничне области и саму границу. Оваква намена утврђења изискивала је и посебан положај. Место на уласку у Бердапску клисуру, на стрмим литицама Ридана, било је најподесније. Време изградње утврђења је још увек време употребе хладног оружја и других ратних справа. Проналазак барута у XIV веку утицао је на развој ратне технике и тиме условио нове системе утврђивања који нису мимоишли ни Голубац. Тако се чини да су ова три услова предодредила карактер утврђења. Циљ са којим је утврђење подигнуто, односно *функција*, стратешки значај, или *локација* и постојећа ратна техника, односно *систем одбране*, основни су елементи који су утицали на изградњу града.

Основа Голубачког града је неправилна, доследно прилагођена конфигурацији терена. Стеновита коса Ридана, на којој је утврђење подигнуто, имала је двоструку погодност у одбрамбеном смислу. Највишим тачкама утврђења, источним и јужним деловима, је готово немогуће прићи због саме природе терена. Са друге стране непријатељ је онемогућен да поткопава зидове и куле, стога што су фундиране на самој стени. Са северне стране, такође, постоји природна заштита — река Дунав. Најлакши могући приступ утврђењу је са западне стране. Тако су функционалне потребе наметнуле фортификационо решење, у коме су основни елементи одбране оријентисани ка западу. Одбрана града је била са кула и зидова. Данас се могу уочити приближно иста растојања између кула, од око 25 м изузимајући размак између донжона и суседне куле 4.

Градски зидови су просечне дебљине близу 2,80 м. Стрелци су могли да се крећу шетним стазама. Били су заклоњени зупцима, који су имали стрелнице — отворе за бацање стрела. Димензије зубаца су различите. Просечна дебљина износи 0,70 м, а ширина се креће од 2,20 м до 3,50 м. На градске зидове се излазило зиданим степеништем. Између зидова и кула је постојала веза, те се из сваке куле, кроз посебан отвор-потерну, могло изаћи на одбрамбени зид. Куле на тврђавама пружале су највећу сигурност, јер се из њих непријатељ могао тући и бочно а не само фронтално, као са одбрамбених зидова. Утврђење има девет кула, висине од 20 м до 25 м.[20] У старијој фази утврђења постоји пет кула, а у млађој фази се налазе четири куле. Куле су у основи махом квадратног облика, а по висини су издељене на спратове дрвеним конструкцијама. О томе сведоче очувана места за греде у зидовима. У кулама су постојале дрвене степенице од подножја до врха. Остатака зиданог степеништа нема, осим у кули 3 од подножја до шетне стазе бедема. Тако је омогућаван излаз на највиши спрат, који је био оивичен зупцима. Претпоставља се да су куле имале стрме четвороводне кровове, покривене шиндром, даском, оловом, или неким другим покривачем. Материјални подаци о крововима се нису очували. Народни назив „шешир кула" за донжон кулу по свој прилици води порекло управо од изгледа њеног некадашњег крова. Куле се разликују по изгледу њихове унутрашње стране. Неке су потпуно отворене по висини, неке затворене; неке су затворене само у приземљу, док су на спратовима отворене. Прве су служиле само за одбрану; друге су, поред одбране, служиле и за смештај посаде, односно за становање; треће су, чини се, служиле за складиште муниције и хране у приземљу, а на спратовима за одбрану.

Испред најнижег дела утврђења налазио се водени ров, преко кога се мостом, кроз капију, улазило у град.

У плану утврђења се јасно разликују две засебне целине: унутрашње утврђење и спољње утврђење.[21] (сл. 1).

[19] Преглед радова на средњовековном граду Голубцу у периоду од 1972—1979. године сачињен је на основу извештаја и документације Републичког завода за заштиту споменика културе. У том периоду радовима су руководили др. Добросав Павловић — архитекта, Надежда Катанић — историчар уметности и Часлав Јордовић — археолог.

[20] Ранији истраживачи су предложили и усвојили нумерацију кула и зидова, коју смо ми у овом тексту и графичким прилозима прихватили као стечену. Мишљења смо да је нумерацију требало почети од најстаријег дела утврђења, односно од донжон куле.

[21] У основи утврђења куле су приказане шематски (сл. 1, 5 и 6). На осталим графичким прилозима појединачних кула дате су тачне димензије, с обзиром да располажемо детаљном архитектонском документацијом.

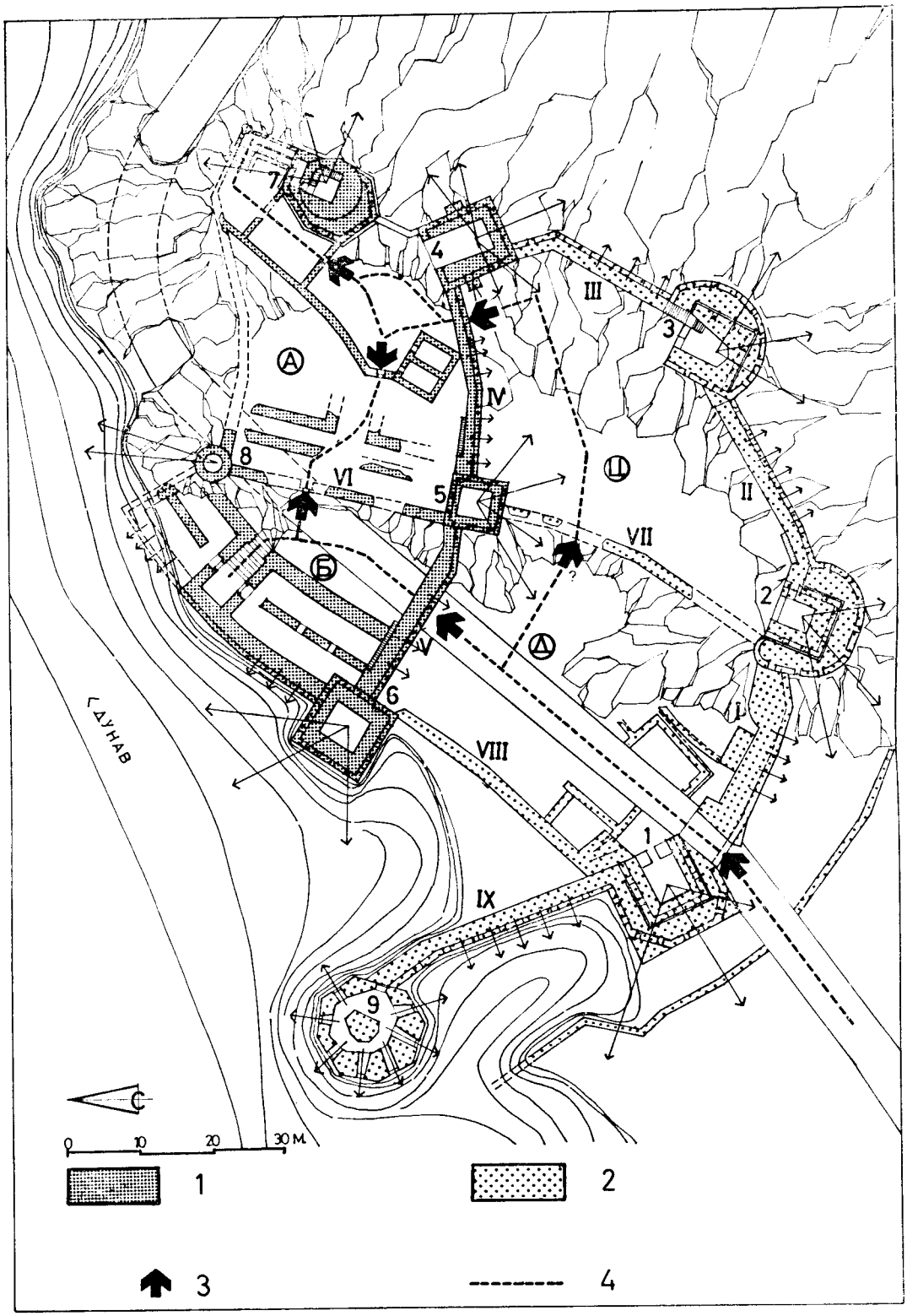

Сл. 1. — Голубачки град, анализа просторног склопа, система одбране и кретања у утврђењу. 1. унутрашње утврђење; 2. спољње утврђење; 3. капије-улази; 4. кретања; А. горњи простор унутрашњег утврђења; В. приобални простор унутрашњег утврђења; С. горњи простор спољњег утврђења. — Fig. 1. — Golubac, analyse de la structure spatiale, du système de défense et des communications dans la forteresse. 1. fortification intérieure; 2. fortification extérieure; 3. portes — entrées; 4. communications; A. espace supérieur de la fortification intérieure; B. espace riverain de la fortification intérieure; C. espace supérieur de la fortification extérieure; D. espace riverain de la fortification extérieure.

Унутрашње утврђење (I)

Највиша тачка унутрашњег утврђења је донжон кула. Одмах до ње је кула 4, од које се са западне стране, у одговарајућем ритму, спуштају зидови и куле 5 и 6, све до обале Дунава. Са источне стране одбрамбени зидови се нису очували, јер је стена на којој су се налазили изузетно стрма. Простор унутрашњег утврђења је јасно подељен на две засебне и међусобно повезане целине: горњи простор (А), очигледно старији и приобални простор (В).

У горњи простор унутрашњег утврђења улази се кроз капију у зиду IV. Прилаз до капије је изузетно тежак. Испред капије се вероватно налазила покретна конструкција, што се може закључити на основу остатака камених конзола испод прага капије. Капија је брањена са зида IV и куле 4.

Улаз у приобални простор унутрашњег утврђења био је кроз капију која се вероватно налазила на месту данашњег тунела, пробијеног кроз зид V. Праг капије би био у том случају знатно испод нивоа савременог пута кроз утврђење. Будућа истраживања на том простору разјасниће ово питање. Одбрана ове капије била би са куле 5, шетне стазе на зиду V у коме се врата налазе, а делимично и са куле 6.

Веза између горњег и приобалног простора унутрашњег утврђења је морала постојати, а врата за ту сврху могла су бити у зиду VI, између кула 5 и 8.

Горњи простор унутрашњег утврђења (А) има површину од приближно 1400 м², а висин-

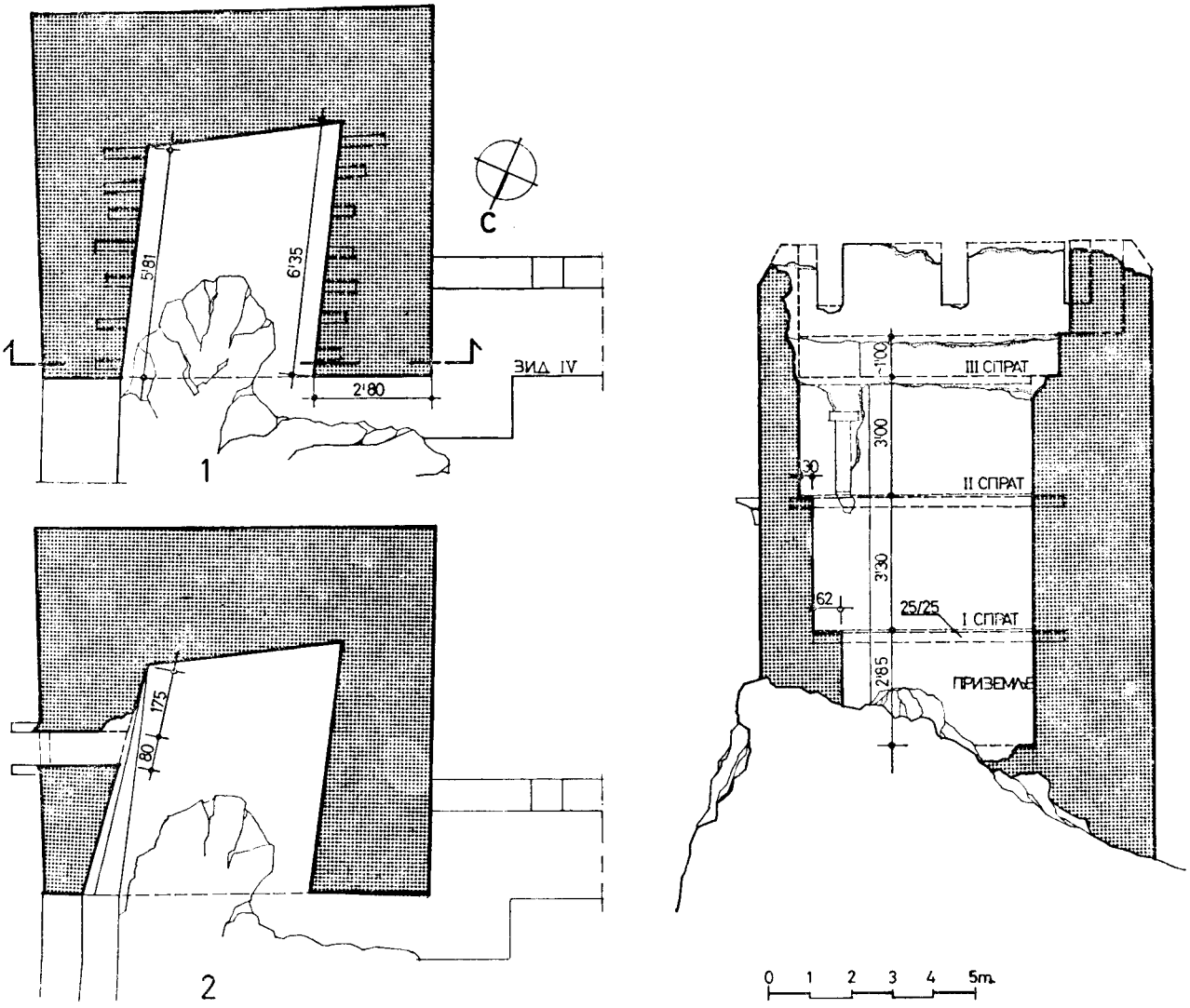

Сл. 2. — Голубачки град, кула 4, основе и пресек. 1. основа приземља; 2. основа II спрата. — Fig. 2. — Golubac, tour 4, plan et coupe. 1. plan du rez-de-chaussée; 2. plan du II étage.

ска разлика између крајњих тачака, од подножја донжон куле до зида VI, је 25 м. Може се рећи да је и овај простор издељен на два дворишта зидом у коме се налази капија, а чији се остаци и данас виде.

Најистакнутија је, свакако, донжон кула, како по свом изгледу тако и по месту на коме се налази. Простор непосредно око донжон куле је посебно утврђен. За разлику од осталих кула, донжон је у доњој зони полигоналне основе. Улази се кроз врата архитравно завршена, са лица засведена плитким сегментним луком. Зиданим степеништем се излази на шетну стазу, која је била са спољне стране оивичена зупцима. Од тог нивоа се кула сужава и прелази у кружни облик. Излаз на горњу етажу је кроз врата такође архитравно завршена, са предње стране засведена сегментним луком. Зиданим степеништем се излази на последњи спрат, који се завршава шетном стазом и зупцима. Очигледно је да је донжон био најбоље брањена кула утврђења.

Кула 4 је једина кула у утврђењу која је, са унутрашње стране, целом својом висином отворена (сл. 2). То је кула приближно квадратне основе. Има неколико потпуно очуваних зубаца, а са западне стране је имала машикулу, са које је могла бити брањена улазна капија.

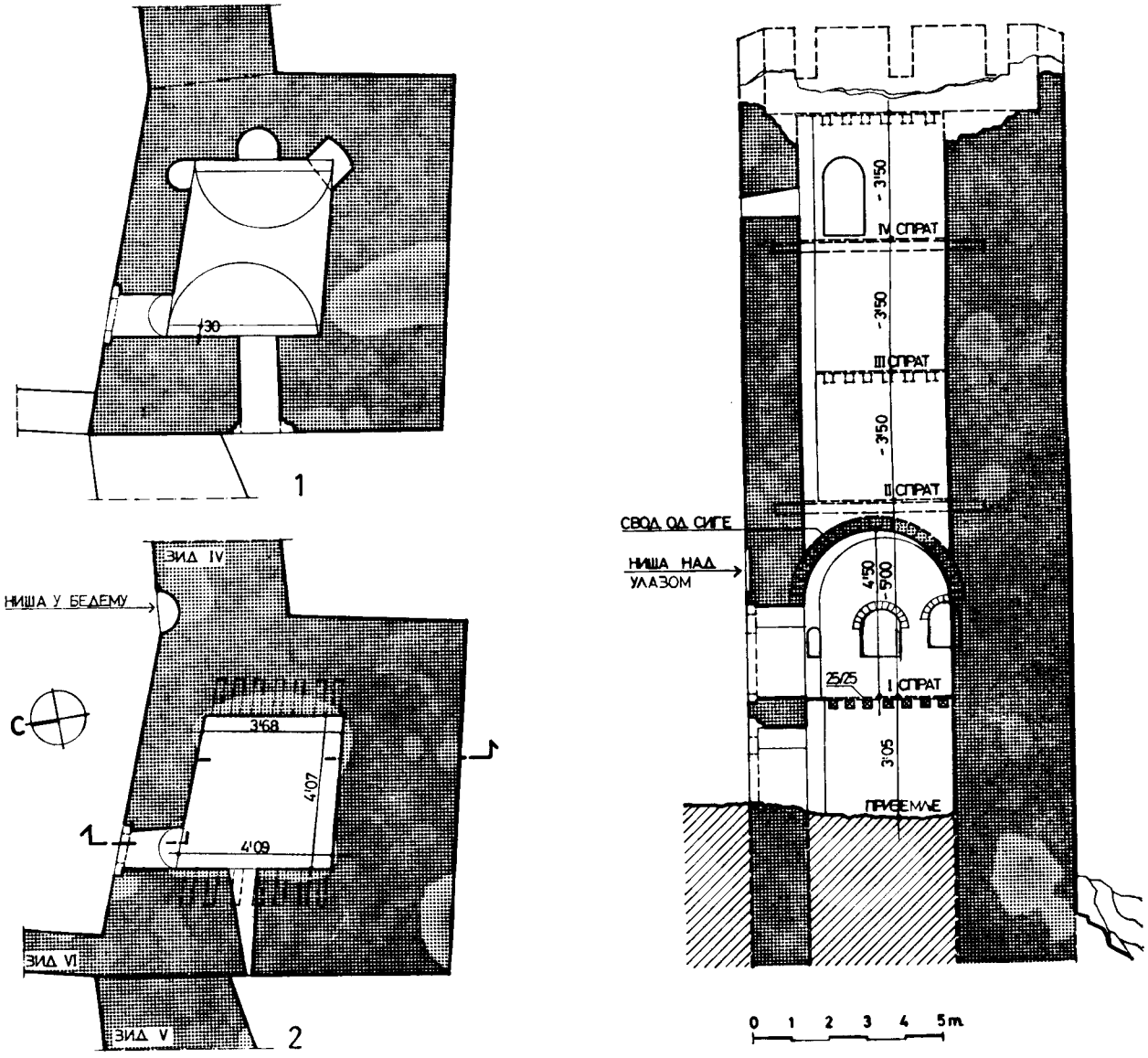

Сл. 3. — Голубачки град, кула 5, основе и пресек. 1. основа I спрата-капеле; 2. основа приземља. — Fig. 3. — Golubac, tour 5, plan et coupe, I, plan du Ier étage — chapelle; 2. plan du rez-de-chaussée.

Кула 5 је квадратне основе, затворена са свих страна. На њеном другом спрату се налази капела, са малом олтарском нишом и бочним нишама у функцији ђаконикона и проскомидије. Засведена је полуобличастим сводом од сиге. У капелу се улази кроз декоративно обрађен портал, изнад кога се налази полукружна ниша. И у капели и у ниши има остатака малтера справљеног од креча и плеве. Једини траг бојеног слоја је део тамно црвене бордуре у лунети нише над улазом. (сл. 3).

Мала кула 8 је кружне основе и вероватно је служила као осматрачница.

На читавом простору горњег утврђења има знатних остатака зидова грађевина. Истраживање овог простора ће свакако бити најзанимљивије и претпоставља се да ће дати значајне резултате.

Приобални простор унутрашњег утврђења (B) је површине од приближно 900 м,^{2} и у њему је најистакнутији објекат палата. Палата је била монументална грађевина, како по величини (приближно 42 м × 14 м), тако и по изгледу и обради ахритектонских детаља. Грађевина је оријентисана дужом страном ка Дунаву, те тако затвара приобални простор унутрашњег утврђења са дунавске стране. Има подрум, приземље и таванski простор. (Т. II, 1). Подрум је вероватно служио као магацин-остава. Централно постављеним степеништем подељен је на

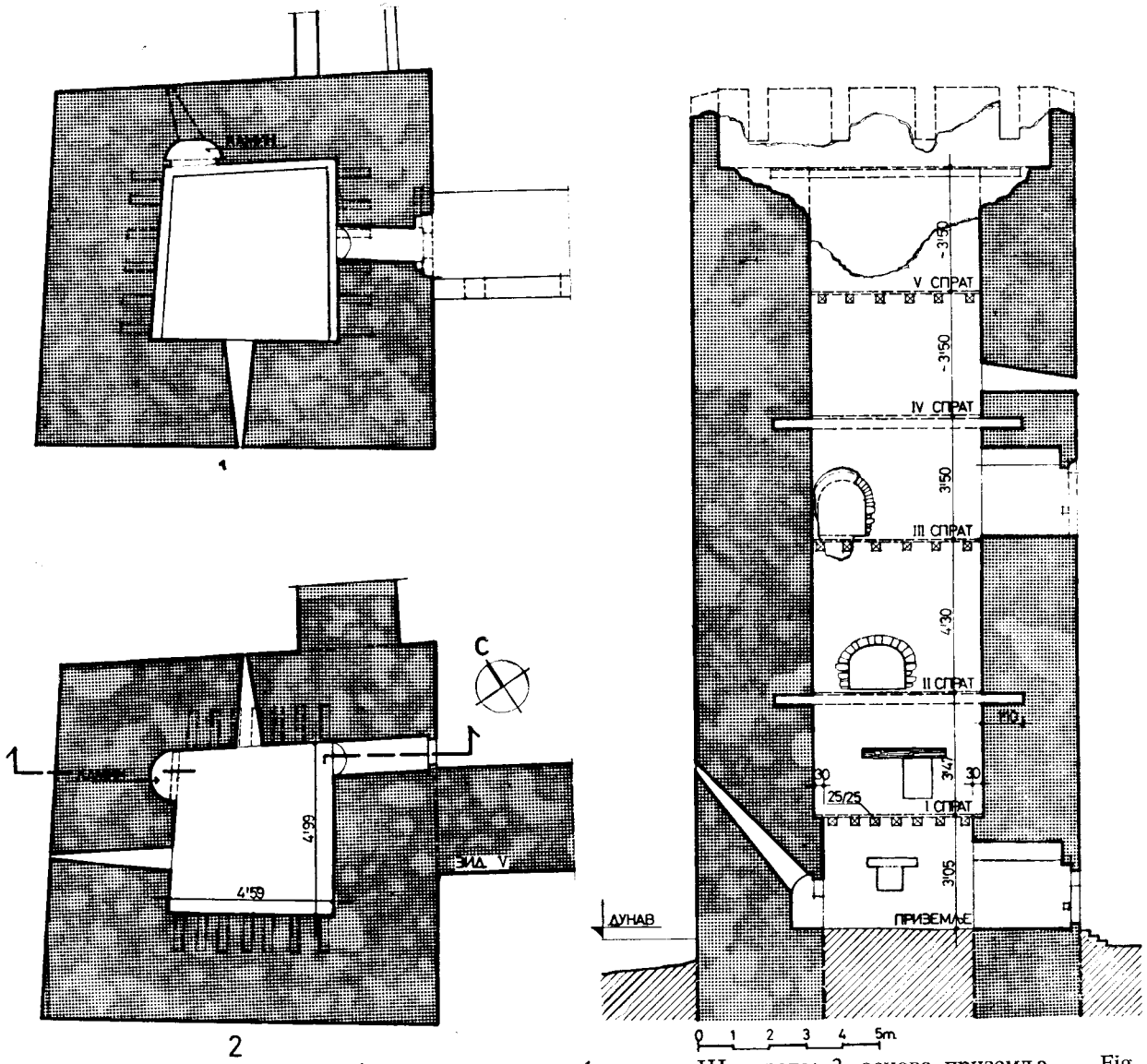

Сл. 4. — Голубачки град, кула 6, основе и пресек. 1. основа III спрата; 2. основа приземља. — Fig. 4. — Golubac, tour 6, plan et coupe. 1. plan du IIIe étage; 2. plan du rez-de-chaussée.

два сектора. Приземље је имало истоветну просторну диспозицију и служило је за становање. Улаз у приземље је био на нивоу терена. Вероватно се ту налазио стан заповедника тврђаве. Тавански простор је коришћен за одбрану грађевине. Кула 6, која је у склопу палате, вероватно је доприносила безбедности овог објекта.

Ова кула је приближно квадратне основе, затворена целом својом висином. Имала је шест спратова. (сл. 4). Улаз у кулу је из подрума палате. Унутар куле су се очувала места за греде међуспратних конструкција. Такође су се очували и камини на спратовима. Поред одбране, ова кула је очигледно задовољавала и потребе смештаја посаде. Са четвртог спрата куле, кроз потерну, је могућ излаз на зид V, снабдевен зупцима, чији се добро очувани остаци данас јасно виде.

Спољно утврђење (II)

Спољно утврђење средњовековног града Голупца се издваја својом величином и изгледом. Оно се одбрамбеним зидовима надовезује на унутрашње утврђење. Почев од куле 4, овај део утврђења се у великом луку шири ка западу, пратећи конфигурацију терена и спуштајући се ка Дунаву, да би се зидом VIII везало за кулу 6. И спољно утврђење, као и унутрашње, подељено је на две просторне целине зидом VII, од куле 5 до куле 2 и то на: горњи простор и приобални простор. Каква је веза између ова два дела постојала данас није могуће рећи. Фрагментарно очувани остаци зида VII нам не омогућавају прецизнији закључак у том смислу.

На основу историјске ликовне грађе познато је да се у утврђење улазило са запада.[22] Приказана је велика капија кроз коју се ступало у приобални простор спољњег утврђења. То је био, према до сада познатим подацима, једини улаз у град.

Горњи простор спољног утврђења (C) заузима површину од приближно 1400 м², а стрмо се спушта од зида III, односно кула 3 и 2, ка зиду VII. Висинска разлика између ових тачака износи приближно 22 м.

Куле 2 и 3 су првобитно биле квадратних основа и то у доњој зони затворене, а на спратовима отворене (Т. II, 2). Улази у куле су данас оштећени, а улаз у кулу 2 је, можда, касније и зазидан, те се у њу данас улази са одбрамбеног зида. Обе ове куле су на највишем спрату имале шетну стазу и биле су завршене по ободу зупцима, што се и данас види. Каснијим грађевинским интервенцијама у циљу ојачања кула, обе су обзидане са три стране. И ови обзиди су такође завршени зупцима.

Одбрамбени зидови између ових кула су се добро очували. Они изразито прате конфигурацију терена, нарочито одбрамбени зид II (Т. I, 2). Шетна стаза на овом зиду је у нагибу, а добро очувани зупци прате косину шетне стазе.

На овом простору, за сада, нема остатака никаквих зграда. Могуће је да је велики нагиб терена спречавао изградњу. Очекујемо да ће даља истраживања овог простора дати значајне резултате.

Приобални простор спољног утврђења (D) оивичен је зидовима VII и I, кулом 1 и зидом VIII. Површина коју заузима је приближно 1550 м², а терен је у нагибу према Дунаву. Величина приобалног дела спољног утврђења је сразмерно велика у поређењу са осталим деловима, због његове функције и значаја. Главном капијом се улазило управо у овај простор, па и остаци објеката који се овде виде, указују на одбрамбену концепцију. На плану утврђења из XVIII века приказана је улазна капија са дрвеним мостом преко воденог рова, који се налазио испред утврђења. Улазна капија је брањена са зида I и куле 1.

Кула 1 је првобитно била квадратне основе и имала је везу са зидом I и VIII, кроз потерне. Каснијим обзиђивањем, ова веза је прекинута.

Приобалном простору припада и турска топовска кула са одбрамбеним зидом IX. Она је изграђена касније и потпуно одговара топовским кулама које је Смедеревски град добио након турског освајања.

На овом простору се налазе и остаци једне веће грађевине, за коју по конструкцији претпостављамо да би могла бити житница. Према подацима које је дао Е. Челеби, у граду се налазила житница и седам кућа.[23] Овај други податак се може односити на остатке млађих објеката, који се данас налазе испод пута.

На овом делу утврђења налазило се и пристаниште. Многобројни подаци из литературе говоре о његовом постојању, па се чак помиње да је у њему било „добрих стотину лађа".[24] Пристаниште је захватало простор између турске топовске куле и куле 6, са којих је уједно и било брањено. Међутим, данас није могуће нешто прецизније рећи о првобитном изгледу пристаништа. Даља истраживања и рад на споменику вероватно ће пружити податке о томе.

[22] План Голупца из XVIII века, KAW sig. G. VII 32. (сл. 7).

[23] E. Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. H. Šabanović, Sarajevo 1979, 550.

[24] Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, прев. М. Рајчић, Београд 1950, 133.

Фазе грађења

Хронологију настанка и развоја средњовековног града Голупца данас није могуће прецизније одредити. Подаци из извора и литературе су доста оскудни, а резултати досадашњих истраживања — још увек не представљају поуздану основу за датовање појединих делова утврђења. Стога смо се задржали само на утврђењу грађевинских фаза у изградњи града, а на основу анализе просторног склопа и система одбране. Чини се да је, за сада, могуће констатовати четири грађевинске фазе (сл. 5).

Прва грађевинска фаза представљала би изградњу горњег простора унутрашњег утврђења, које је засебна целина, са свим потребним функцијама одбране и становања. Архитектонска концепција простора иницира овакву претпоставку, мада је за сада није могуће поткрепити и другим доказима. Изградња приобалног простора унутрашњег утврђења чинила би другу грађевинску фазу. Ово је пак посебно утврђен простор у коме се налазио стан заповедника града. Спољно утврђење је вероватно изграђено у трећој фази, због веће потребе обезбеђења, а можда и повећаног броја посаде. Оно је задовољавало првенствено потребе одбране града, и економске потребе.

Одређивање временских оквира за ове фазе грађења, према досадашњим сазнањима није могуће. Познато је да се Голубац, као изграђено утврђење, помиње 1335. године. Међутим, питање је да ли се овај податак односи на читав комплекс, или само на неки његов део (горњи простор унутрашњег утврђења). Које је временско раздобље протекло између ове три фазе и да ли је приобални простор одмах дограђен уз горњи простор унутрашњег утврђења, а одмах затим изграђено и спољно утврђење, данас не знамо.

Сигурно је да су интервенције на каснијем утврђивању града постојале. Оне су најуочљивије и представљале би четврту грађевинску фазу. Ту би, свакако, били радови на ојачању кула 1, 2 и 3, као и на изградњи турске топовске куле.

Изградња турске топовске куле може да се веже за крај XV века, када је распрострањена примена ватреног оружја, а прецизније се може одредити на основу времена изградње топовских кула у Смедереву. Зна се да су оне подигнуте 1479. године. У то време се, управо, у посади голубачке тврђаве, у сталном саставу, први пут јављају клесари, нецари (дунђери) и остало хришћанско становништво, задужено за обезбеђење града.[25]

Међутим, није сигурно да ли су истовремено извршена и ојачања кула 1, 2 и 3. Чини нам се да постоји могућност да су ове куле обзидане нешто раније. Можда је то могло да буде после смрти деспота Стефана Лазаревића, када су се припремале велике борбе због Голупца, који Угри нису добили у посед, како је било предвиђено одредбама уговора у Тати. Познато је да су Угри прво изградили утврђење на супротној обали Дунава, према Голупцу, град св. Ладислава (László vár), како би лакше вршили нападе.[26] Борбе су отпочеле 1428. године, а Голубац је тада тучен са копна, воде и из Ласловара. Забележено је да је значајну улогу имала артиљерија, која је била и на лађама, а помиње се и један нарочито велики топ »una bombarda grandiosa«.[27] Голубац је тада био тешко оштећен. Угри су се повукли, а према подацима из литературе, Турци су остали да оправљају оштећени град.[28] Могуће је да су управо тада поменуте куле биле ојачане и обзидане.

Даља, комплексна истраживања ће свакако пружити сигурније податке за детаљну хронологију развоја овог утврђења (сл. 6).

Материјали и техника зидања

Према анализи употребљеног грађевинског материјала, може се одмах утврдити да је на голубачком утврђењу претежно употребљен камен — кречњак. Осим тога, јављају се још сига и опеке. Опека је употребљена углавном за сводове (палата, капија донжон куле) и лукове (камини у кули 6). Сига је, такође, коришћена за сводове (капеле, капија горњег простора унутрашњег утврђења) и лукове (камини у кули 6), али и као облога лица зидова (житница), а понегде и за угаоне комаде на зупцима (зид V и VI).

Кречњак је коришћен за изградњу одбрамбених зидова и кула. Вађен је у мајдану западно од утврђења, на месту где се и данас врши експлоатација. Жућкасте је боје и доста жилав. Камен је употребљен у полуобрађеном стању, где је само видна површина приклесана. То су углавном комади квадратног и правоугаоног облика, величине 20, 25, 30 см × 30, 40, 50 см.

Техника зидања је уобичајена, са полуобрађеним комадима камена постављеним у лице зида и трпанцем у маси зида (ломљени комади камена, утопљени у кречни малтер). На угловима кула и осталим ивицама, по правилу су увек употребљени већи комади камена. Зидано је

[25] О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, 121.

[26] С. Бирковић, *Голубац у средњем веку*, 14; Н. Катанић, *Средњовековни град Голубац*, 115.

[27] С. Бирковић, *Голубац у средњем веку*, 15.

[28] Исто, 16—17.

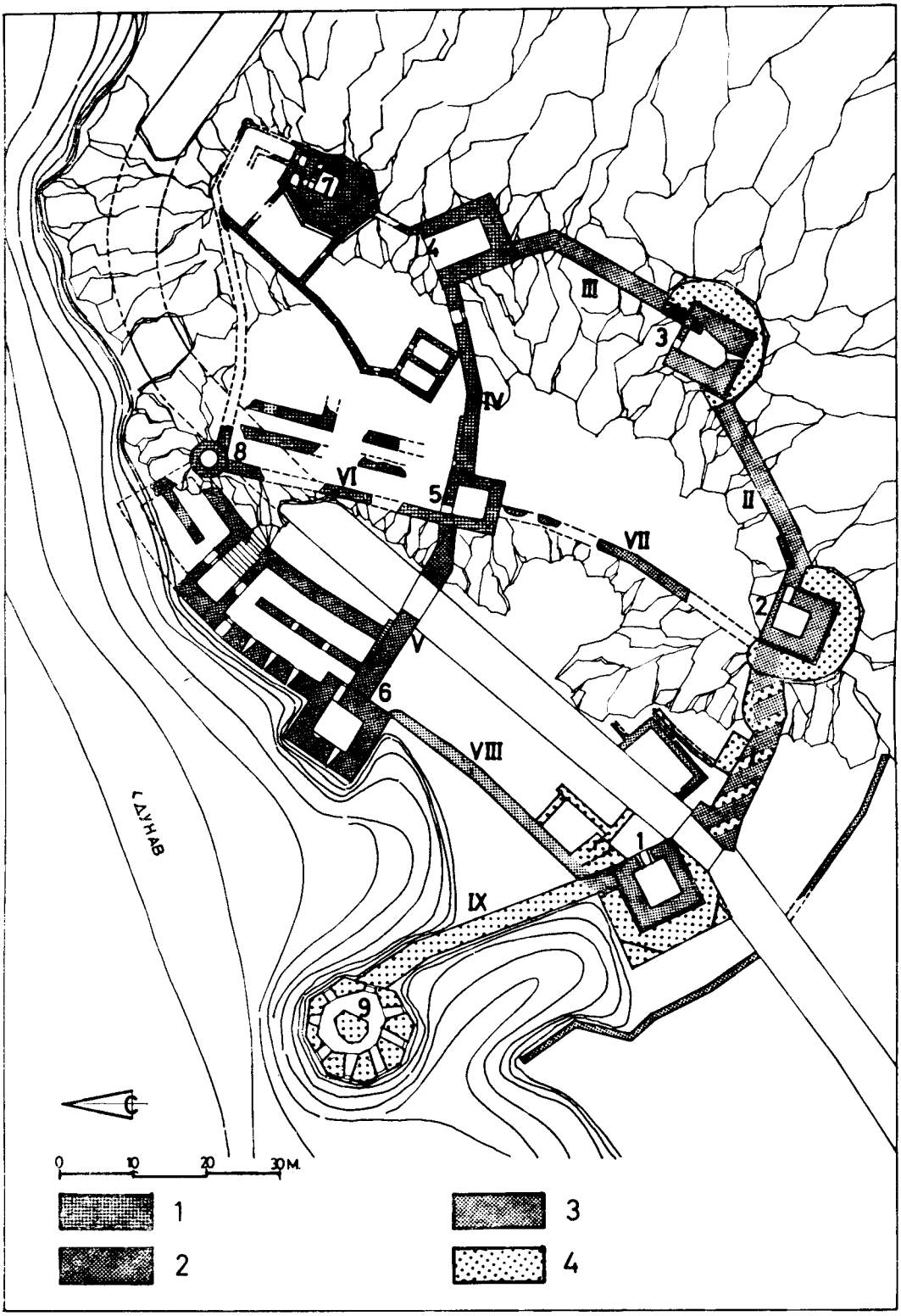

Сл. 5. — Голубачки град, анализа фаза грађења утврђења. 1. прва грађевинска фаза; 2. друга грађевинска фаза; 3. трећа грађевинска фаза; 4. четврта грађевинска фаза. — Fig. 5. — Golubac, analyse des phases de construction de la forteresse. 1. première phase de construction: 2. deuxième phase de construction; 3. troisième phase de construction; 4. quatrième phase de construction.

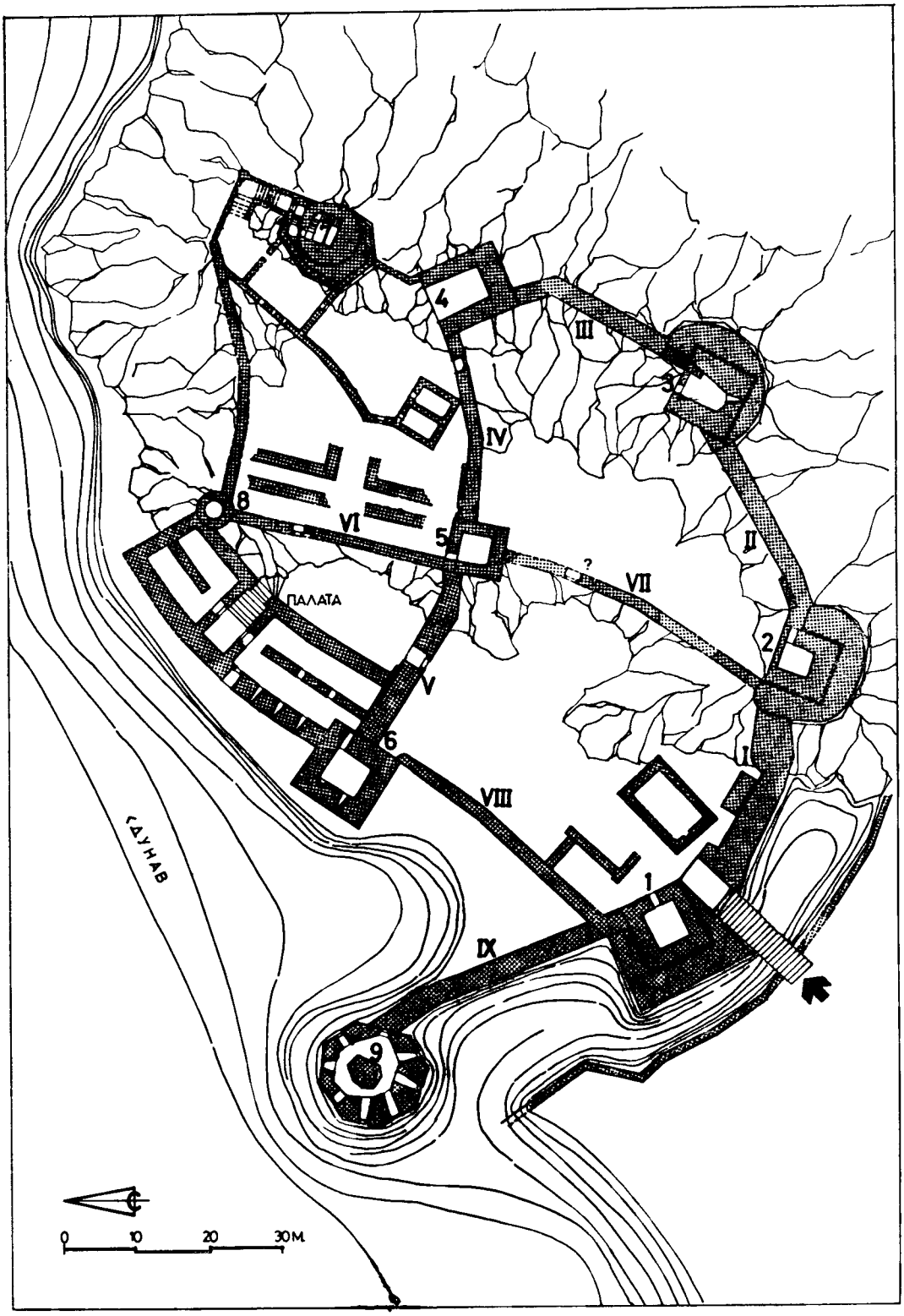

Сл. 6. — Голубачки град, реконструкција основе утврђења у XV веку. — Fig. 6. — Golubac, reconstitution du plan de la forteresse au XVe siècle.

каменом у редовима приближно истих висина, а изравнање редова је постигнуто ситнијим комадима. Зидови су просечне дебљине 2.80 до 3.00 м, као и зидови кула.

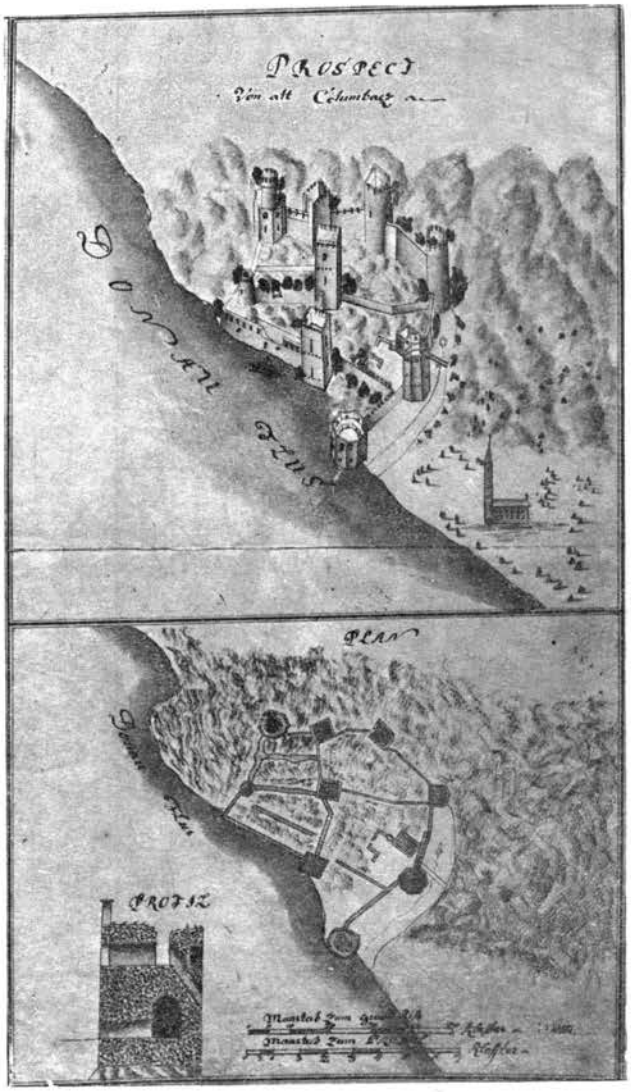

Сл. 7. — План Голупца из XVIII века (KAW sig. G VII 32). — Fig. 7. — Plan de la forteresse Golubac au XVIII[e] s.

У циљу постизања равномерног слегања и преношења оптерећења код одбрамбених зидова и зидова кула, коришћени су дрвени роштиљи — сантрачи. Приликом зидања зидова, на одређеном размаку, постављане су подужне греде (уплавном димензија 25×25 см) у масу зида. Са лица су затваране вертикално постављеним комадима камена, тако да се лако могу уочити. То је карактеристично нарочито за одбрамбене зидове, где се у одговарајућим размацима уочавају такви редови камена, али знатно затамњени, вероватно услед трљења греда. Код кула су ове греде видне са унутрашње стране, а са спољне су затваране на поменути начин.

Малтер је справљан од креча и крупнијег каменог агрегата (2.3 мм до 6 мм), а не од песка. Служио је као везиво, а такође и за дерсовање. Изгледа да су све површине кула и зидова биле тако обрађене. Малтерисање унутрашњих површина се вероватно није вршило. Једине остатке малтера на унутрашњим површинама налазимо на зидовима и у своду прозорске нише у спољњем обимном зиду палате, као и у капели у кули 5.

II — ПРЕДГРАЂЕ УТВРЂЕЊА ГОЛУПЦА

О предграђу средњовековног утврђења Голубац данас се мало зна. Настало је и развијало се испред самог улаза у утврђење, са његове западне стране. Конфигурација терена је пружала многе погодности за то. Велика зараван, уз саму обалу Дунава, омогућавала је развој овог предграђа. Сондажна археолошка истраживања на овом простору, вршена 1970. и 1971. године, потврдила су постојање материјалних остатака архитектуре, мада време настанка и даљи развој, као ни границе простирања предграђа, нису утврђене.

Података о предграђу у изворима и литератури готово да уопште нема. Историјска ликовна грађа о утврђењу Голубац је, уопште, врло оскудна, па самим тим и о предграђу.

Једини историјски план Голупца који за сада поседујемо, је план Ратног архива у Бечу, из XVIII века (сл. 7). На њему је поред веома верне перспективе утврђења, приказана и једна црквена грађевина у предграђу. Посматрано у пропорцијском односу са утврђењем, може се закључити да је то била грађевина већих димензија. Оријентација објекта је североисток-југозапад, с тим што је кула — звоник приказана на североисточној страни. Познато је да се которска дијецеза педесетих година XIV века нагло проширила, те је которски бискуп полагао право на прикупљање црквене десетине на територији све до Београда и Голупца на Дунаву.[29] Тај податак дозвољава претпоставку да је у питању католичка црква, код које би торањ на североисточној страни био могућ. Досадашња археолошка истраживања нису потврдила постојање црквене грађевине, али се очекује да ће у току даљег рада то питање бити проверено.

[29] К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1978, 78; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 74; И. Божић, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979, 17.

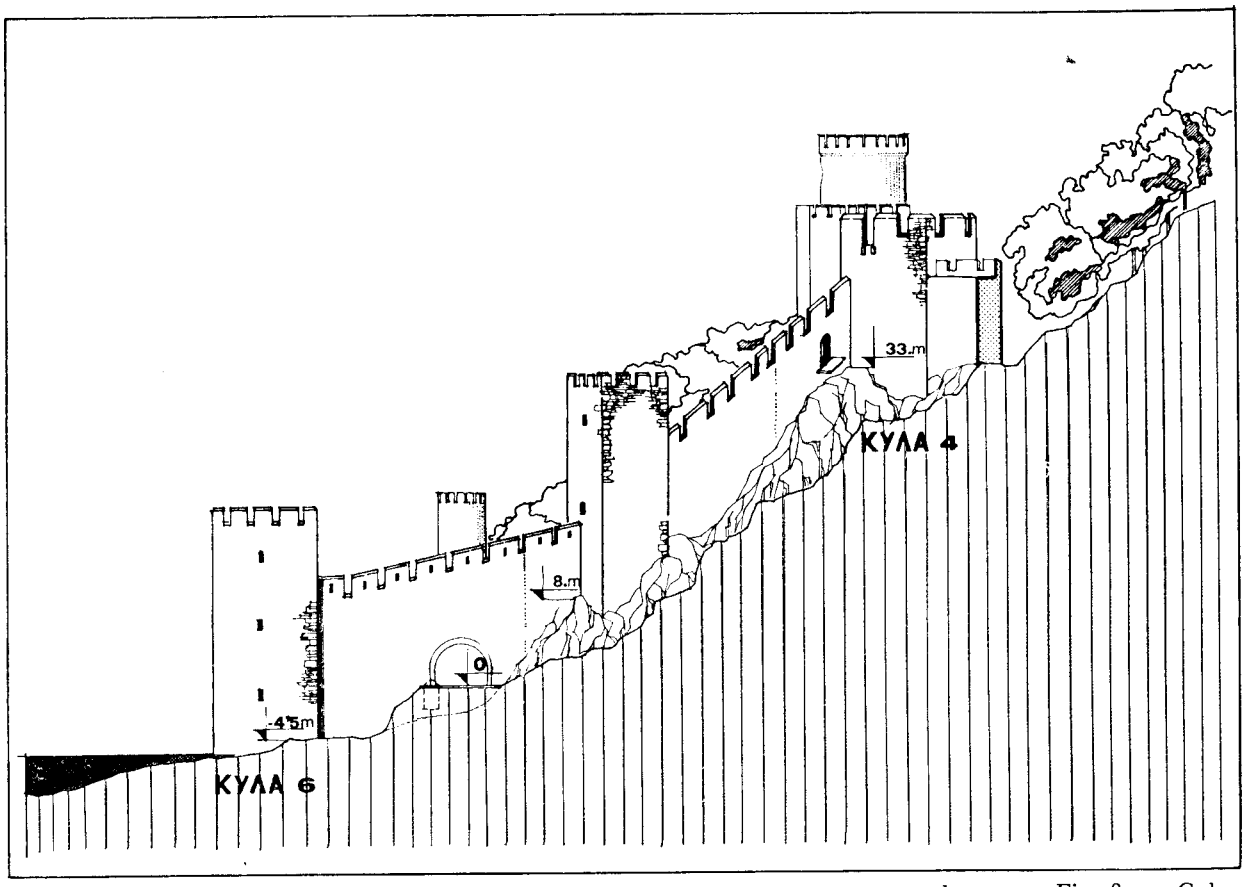

Сл. 8. — Голубачки град, реконструкција јужног изгледа унутрашњег утврђења. — Fig. 8. — Golubac, reconstitution de la vue Sud de la fortification intérieure.

Највише података о предграђу поседујемо из времена када је Голубац био у турском поседу. Чини се да је тада предграђе било у највећем успону. Према подацима које даје Евлија Челеби, у Голупцу су се налазили диздар са педесет чланова посаде, неимар, који је имао задатак да поправља тврђаву, седам градских ага, јаничарски сердар, муфтија и др.[30] Голубац је, очигледно, тада био напредан град, а наводи се да се у његовој нахији налазило сточетрдесет села. У предграђу су тада, према Евлији, постојале три махале и три муслиманске богомоље. Помиње се Хаџи-Алијина џамија на обали Дунава, док су остале биле месџиди. Такође су постојале медресе, дервишке текије, основне школе, хамам Коџа-Махмуд-паше, чији се остаци данас виде унутар комплекса зграда предузећа „Иван Милутиновић" и око педесет дућана.[31]

До ког времена се предграђе развијало на овоме месту није познато. Може се само наслутити да је то могло бити до почетка XIX века. Према сачуваним подацима, по наредби кнеза Милоша, порушени су хамам, џамија, а можда и неки други објекти у предграђу.[32] Вероватно су потребе подизања нове вароши довеле и до избора нове локације. Старо, добро место, проверено још у време Римске империје, очигледно је било најбољи избор, те се нова варош развијала на темељима римског кастела CUPPAE. Претпостављамо да је предграђе сасвим напуштено средином XIX века, када је и утврђење остало без своје основне функције, а сваки живот је у њему замро.

*
* *

Историјски подаци којима располажемо, иако недовољни и фрагментарни за целокупно проучавање голубачког утврђења, прецизно одређују његов значај и улогу коју је имао током векова. Оваква историјска компонента је дово-

[30] Е. Челеби, *Путопис*, 550.
[31] Исто, 551.
[32] М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1028.

ња за валоризацију овог објекта и утврђивање његових основних споменичких својстава.

Међутим, анализом комплекса, испитивањем његове одбранбене концепције, фортификационог и архитектонског решења, архитектонског склопа елемената одбране и обраде архитектонских детаља, само су потврђена и нека друга споменичка својства средњовековног града Голупца. Историјска компонента валоризације је прилично једнострана и расветљава само историјске прилике и историјски значај овог објекта. Ова друга истраживања дају ново светло о животу утврђења, а чини нам се да Голубац за такву врсту истраживања пружа обиље података. То је оно што му, свакако, даје посебно место међу нашим споменицима (сл. 8).

8. април 1981.

UDK: 72.033 : 711.424.6 (497.11) : 904

GOLUBAC, SA FORTERESSE

GORDANA SIMIĆ, Service de protection des monuments historiques, Beograd

Parmi les monuments de notre architecture militaire médiévale la forteresse de Golubac occupe une place de choix. Elle fut édifiée en 1355 pour jouer le rôle de ville frontière et de base stratégique importante. La forteresse de Golubac présente toutes les caractéristiques d'une cité fortifiée conçue pour permettre la défense contre l'agression à l'arme blanche, quoiqu'elle subît par la suite des modifications considérables imposées par l'nvention de l'arme à feu. De ce fait, ce monument constitue un milieu de prédilection pour chacun qui fait des recherches dans le domaine des conceptions de défense et dans celui des divers éléments d'architecture.

La cité médiévale de Golubac est évoquée dans nombre de documents écrits, qui sont cependant consacrés pour la plupart à la présentation des résultats des recherches historiographiques.

Etant donné l'intérêt de ce monument et les possibilités qu'il réserve aux chercheurs, nous nous proposons dans le cadre de cette étude, de procéder à une analyse approfondie de la structure de ses enceintes, de son dispositif de défense, des diverses étapes de sa construction et de l'état de conservation de ses diverses parties, pour les comparer aux connaissances sur ce monuments qui sont actuellement disponibles, puisque l'exploration systématique de ce site continue.

Analyse de la structure de la forteresse et de ses divers éléments de construction

I — *Fort de Golubac*

Le fort de Golubac fut bâti essentiellement dans le but d'aussurer la protection de la zone de frontière et de la frontière elle-même. Pour pouvoir répondre à cette mission, Golubac devait occuper une position appropriée. L'emplacement qui se trouvait à l'entrée du défilée des Portes de Fer s'y prêtait merveilleusement. L'époque de la construction du fort est marquée par l'usage de l'arme blanche, bien que la découverte de la poudre au XIV siècle donnât lieu à l'apparition de nouvelles techniques de fortification, qui ont dû nécessairement être mises en oeuvre à Golubac. Il semble donc que les trois facteurs ci-après eussent été à l'origine des principales caractéristiques du fort. La destination soit la fonction assignée à Golubac, son intérêt stratégique c'est-à-dire l'emplacement qu'il devait occuper et les techniques de combat de l'époque, plus particulièrement le dispositif de défense de la forteresse sont autant d'éléments qui ont influencé de façon décisive la construction de ce fort.

Le plan du fort de Golubac est de forme irrégulière, puisqu'il s'accomode de très près à la configuration du terrain. Les points culminants de la forteresse sont pratiquement d'accès impossible en raison du profil très accidenté du relief. Les remparts et les tours sont les principaux éléments de la défense du fort. On remarque que l'intervalle entre les tours est à peu près le même, puisqu'il est d'environ 25 mètres. L'épaisseur moyenne des remparts atteint presque 2,80 m. Au sommet de la muraile. un chemin de ronde était aménagé pour les défenseurs, qui se protégeaient derrière des crénaux percés d'archères. Les dimensions des crénaux ne sont pas uniformes. Leur épaisseur moyenne est de 0,70 m et la larguer varie entre 2,20 m et 3,50 m. L'accès du sommet de la muraille était assuré par un escalier en maçonnerie. Les tours et la muraille communiquaient par des poternes.

La différence entre les tours apparaît au niveau de leur face côté cour. Il y en a qui sont soit complètement ouvertes, soit complètement fermées dans le sens de la hauteur, d'autres ne sont fermées qu'au rez-de-chaussée tandis que leurs étages sont découverts. Les tours du premier type avaient la défense pour seule fonction, celles du second type servaient en plus à loger les troupes, alors que les tours du troisième type étaient d'usage mixte: dépôts de vivres et de munitions au rez-de-chaussée, logements dans les étages.

La partie la plus basse de la forteresse était entourée d'un fossé rempli d'eau, que l'on devait franchir au moyen d'un pont-levis, pour atteindre la porte et gagner l'intérieur de la forteresse.

Le plan de la forteresse fait apparaître deux ensembles distincts: enceinte intérieure et enceinte extérieure..

L'enceinte intérieure culmine avec un donjon à partir duquel les murailles fortifiées des tours 5 et 6 descendent au bord du Danube. La place de l'enceinte intérieure est divisée en deux: une cour supérieure (A) et une cour inférieure au bord du fleuve (B).

Pour gagner la cour supérieure de l'enceinte intérieure, on devait passer par une porte ouverte dans le mur IV. L'accès à la cour inférieure au bord de l'eau était assuré par une porte, qui se trouvait probablement à l'endroit où le mur est actuellement percé de tunnel. Ces deux cours devaient communiquer par une porte, qui pouvait se trouver dans le mur VI entre les tours 5 et 8.

La cour supérieure de l'enceinte intérieure (A) couvre une superficie de 1.400 m² environ. Son point le plus proéminent est un donjon, qui attire l'attention tant par son aspect que par le lieu qu'il occupe. La place immédiatement au pied du donjon comporte des ouvrages de fortification spéciaux. A la différence des autres tours, le donjon repose sur une base polygonale et son tronc cylindrique est surmonté de crénaux et d'un chemin de ronde.

De toutes les tours de cette forteresse, la tour № 4 est la seule qui soit complétement ouverte dans le sens de la longueur du côté de la cour. La tour № 5, à plan carré, est fermée de tous les côtés. Au premier étage de cette tour, il y a une chapelle qui renferme une petite niche faisant fonction d'autel et deux petites niches latérales faisant office.

La tour 8, posée sur une base circulaire, est de petites dimensions et servait probablement de tour de guet.

L'ensemble de la cour supérieure comporte d'importants vestiges de construction. L'exploration de ce terrain sera sans aucun doute des plus fructueuses et laisse espérer des résultats intéressants.

La cour inférieure au brod de l'eau (B) s'étend sur environ 900 m² et entoure un palais qui est son élément central. Ce palais est un bâtiment monumental, qui mesure 42 m × 14 m de côté. Il avait deux étages et des combles. La cave faisait probablement office d'entrepôt, tandis que le rez-de-chaussée abritait le logis du commandant de la forteresse. Les combles étaient réservées à un dispositif de défense du palais.

La tour 6, qui fait corps avec le palais, repose sur une base carrée et est fermée sur toute sa hauteur. Elle avait un rez-de-chaussée et six étages. A l'intérieur, on voit encore dans les murs les alvéoles qui recevaient les extrêmités des poutres ayant supporté les planchers-plafonds, ainsi que les cheminées. Outre sa fonction de défense, cette tour était réservée au logement de la garnison.

Enceinte exterieure (II)

L'enceinte extérieure de la forteresse médiévale de Golubac attire l'attention par ses dimensions et par son aspect. Moyennant un système de murs de défense elle est rattachée à l'enceinte intérieure et en épousant le relief elle descend sur la rive du Danube. Tout comme l'enceinte intérieure, elle comporte deux portions distinctes: une cour supérieure et une autre cour au bord de l'eau.

La cour supérieure de l'enceinte extérieure (C) couvre environ 1.400 m². Dans un premier temps les teurs 2 et 3 avaient des plans carrés. Elles sont fermées près du sol et ouvertes dans les étages. Les portes donnant accès à ces tours ont subi des dégâts. Les murs de défense reliant les tours sont bien conservés et suivent la configuration du terrain. Le chemin de ronde du mur II est lui-même en pente, ainsi que la rangée de crénaux qui le protègent.

De nos jours, on ne saurait se prononcer avec certitude sur la nature des voies de communications entre la cour supérieure et l'espace au bord de l'eau. Les fragments conservés du mur № VII ne permettent pas de tirer des conclusions probantes à ce sujet.

L'espace au bord de l'eau de l'enceinte extérieure (D) est délimité par les murs VII et I, la tour 1 et le mur VIII. Il s'étend sur environ 1550 m². La porte principale de la forteresse donnait justement sur cette cour. Un plan de la forteresse datant du XVIII siècle montre devant cette porte un pont-levis enjambant un fossé plein d'eau.

Primitivement, la tour 1 avait un plan carré et communiquait par des poternes avec les murs I et VIII. Les murs de revêtement, mis en place à une époque ultérieure, ont coupé ces voies de communication.

La tour d'artillerie turque avec le mur XI a été bâtie postérieurement et présente une parfaite analogie avec les tours d'artillerie dont fut dotée la forteresse de Smederevo à la suite de la prise otomane.

A l'intérieur de cet espace on trouve aussi les restes d'un bâtiment, qui pouvait bien servir de magasin de céréales, si l'on en juge d'après sa construction. Ce coin de la forteresse abritait également un port.

Etapes de construction

A l'heure actuelle, il est impossible de dresser une chronologie précise de la création et de l'évolution de la cité fortifiée médiévale de Golubac, puisque les résultats des recherches effectuées jusqu'à présent ne permettent toujours pas de situer chronologiquement avec certitude les diverses parties de la forteresse. Aussi nous bornons-nous de suivre les diverses phases de la construction de Golubac.

La première phase corrospondrait à la mise en place de l'enceinte intérieure. L'enceinte extérieure fut probablement bâtie au cours d'une seconde phase, pour répondre aux exigences d'une meilleure sécurité ou bien pour pouvoir loger une garnison plus nombreuse. En 1335 on parle de Golubac comme d'un ouvrage de défense achevé. Il reste à voir cependant si cette indication concerne l'ensemble du fort ou seulement l'enceinte intérieure. On ne peut pas savoir s'il y a eu un intervalle entre ces deux phases.

Les travaux de fortification exécutés postérieurement sont les plus faciles à identifier et ils constituent une troisième étape. La construction de la tour d'artillerie turque peut être située chronologiquement à la fin du XV siècle et datée avec plus de précision d'après la période à laquelle ont été bâties les tours d'artillerie de Smederevo — 1479/1480.

Pourtant, on ne saurait affirmer que le renforcement des tours 1, 2 et 3 ait eu lieu au même moment. Il se peut que les murs de revêtement de ces tours aient été réalisés ultérieurement. Cela a pu bien se produire après la mort du despote Stevan Lazarević.

Des recherches futures plus complexes fourniront sans aucun doute des indications précises permettant de suivre l'évolution de cette forteresse.

Matériaux et modes de construction

Il suffit d'analyser les matériaux de construction employés pour constater tout de suite que pour l'essentiel la forteresse de Golubac est constituée de calcaire.

Le mode de construction est habituel: il fait appel à des morceaux de pierre sommairement tra-

vaillés qui restent sur la face du mur et aux morceaux de remplissage logés dans la masse du mur. Le maçonnage se faisait par rangées de hauteur à peu près uniforme, les inégalités étant réparées par adjonction de morceaux ayant la taille convenable. Pour obtenir un tassement homogène des massifs de remparts on utilisait une espèce de grille en bois. Lors de la pose des éléments, on encastrait dans la muraille à des intervalles réguliers des poutres horizontales dont on masquai tles extrémités à la surface du mur par des morceaux de pierre placés verticalement. Dans le cas des tours, ces poutres sont visibles de l'intérieur.

II — Faubourg de Golubac

Nos connaissances sur le faubourg de la cité médiévale de Golubac sont toujours insuffisantes. Ce faubourg a été créé et développé juste devant l'entrée Ouest du fort. Les sondages archéologiques opérés en 1970 et 1971 ont attesté la présence des restes d'ouvrages d'architecture en ce lieu.

Les sources écrites et la littérature ne contiennent presque pas d'information sur ce faubourg. Le seul plan historique de Golubac, qui soit disponible actuellement, est celui des Archives militaires de Vienne. Ce plan date du XVIII siècle et représente une vue en perspective de la forteresse avec, à son côté, un édifice en forme d'église. L'existence de cette dernière n'est pas attestée par des prospections archéologiques.

Les renseignements les plus nombreux sur ce faubourg remontent à l'époque où Golubac était en possession ottomane. Selon les indications fournies par Evliyâ Tchélébi la forteresse était le siège d'une garnison de 50 hommes placés sous les ordres d'un châtelain. D'après le même auteur, le faubourg comptait trois quartiers et autant d'églises musulmanes. Il y avait aussi des médersas, des habitations des derviches, le hammam de Kodža-Mahmud-pasha et autres bâtiments. On ignore l'époque à laquelle ce faubourg s'est vidé de ses habitants.

Nous supposons que le faubourg ait été complètement abandonné vers le milieu du XIX siècle, au moment où la forteresse a perdu sa raison d'être et où ses occupants étaient partis.

Tout en étant incomplètes et fragmentaires, les données historiques disponibles permettent de définir avec précision l'importance et le rôle que Golubac tenait tout au long des siècles. D'autre part, les recherches portant sur son architecture placent sous un jour nouveau la vie des habitants de la forteresse de Golubac et nous livrent une abondance d'indications à ce sujet. C'est pourquoi le fort de Golubac tient une place à part parmi nos monuments.

1

2

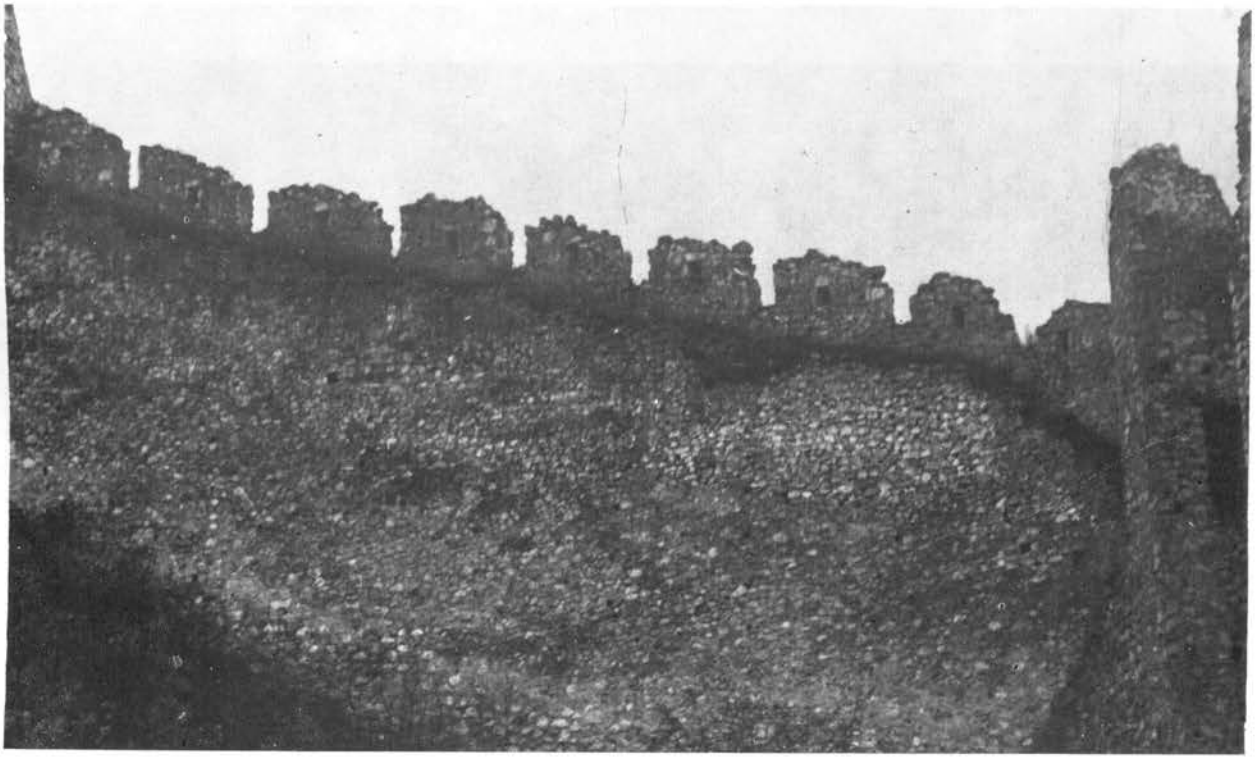

1. — Општи изглед Голубачког града; 2. — Остаци зубаца на одбрамбеном зиду II. — 1. — Vue générale de la forteresse de Golubac; 2. — Restes des créneaux du mur de défense II.

1

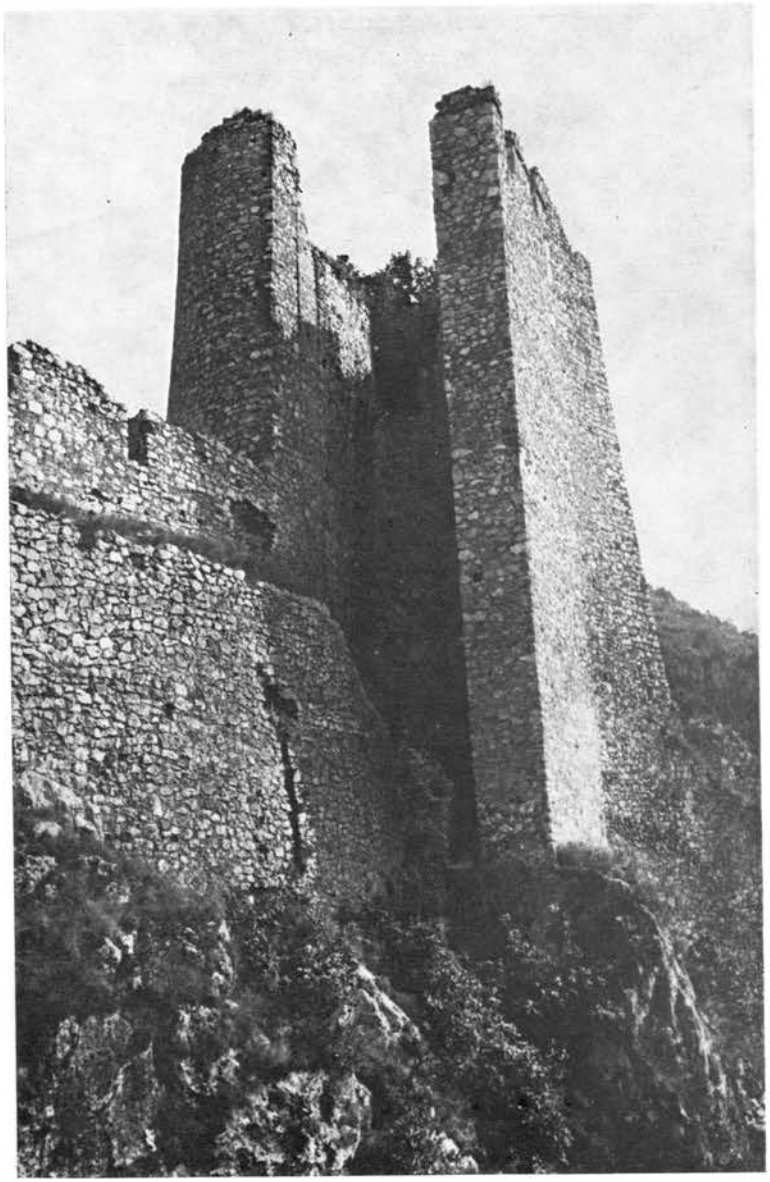

2

1. — Голубачки град, остаци северозападног зида палате; 2. — Севе роисточни изглед куле 3. — 1. — Golubački grad, restes du mur Nord-Ouest du palais; 2. — Vue Nord-Est de la tour 3.

Ливадице код Голупца, античко утврђење

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Античко утврђење на самој обали Дунава, на улазу у Бердапску клисуру, око 6 км источно од Голубца, на десној обали потока Ридањ — Ливадички поток (Kanitz, *Studien*, 27; Swoboda, *Forschungen* 18 sq; M. Pindić, Limes I, 123; V. Kondić, AP 7, 1965, 75 sq.). Археолошка истраживања вршена 1970. године (M. Pindić — M. Kovačević, AP 12, 1970, 92—94). Делимично је истражено утврђење неправилне четвороугаоне основе са заобљеним угловима (мере узете са спољне стране: јужни бедем дужине 29 м, источни 17 м, западни 25 м), чији је северни бедем однео Дунав. Дебљина бедема 3 м. Бедеми су сазидани од ломљеног камена у малтеру, уз ивице притесаним у средини трпанцем; добро су сачувани, до висине од 3,5 м. У сачуваним деловима опека није коришћена. У унутрашњости кастела слој дебљине 0,50—0,70 м, са керамичким материјалом II—III века (Пиндић-Ковачевић) уз један новчић Констанција.

29. март 1983.

UDK: 725.182.032 : 904 "652"

LIVADICE PRÈS DE GOLUBAC, FORTIFICATION ROMAINE

PETAR PETROVIĆ, Institut archéologique, Beograd

La fortification antique sur la rive même du Danube à l'entrée des Portes de Fer est située à environ 6 km. à l'Est de Golubac sur le bord droit du ruisseau Ridanj—Livadski potok (Kanitz,, *Studien*, 27. Swoboda, *Forschungen*, 18 sq. M. Pindić, Limes I, 123. V. Kondić, AP 7, 1965, 75 sg.). Des fouilles archéologiques ont été faites en 1970 (M. Pindić-M. Kovačević, AP 12, 1970. 92—94). Des examens partiels ont été faits sur la fortification, de plan rectangulaire, irrégulière aux angles arrondis (mesures extérieures: rempart Sud longueur 29 m rempart Est 17 m rempart Ouest 25 m) dont le rempart Nord a été emporté par les eaux du Danube. L'épaisseur du rempart est de 3 m. Les remparts sont en pierre bouchardée reliée au mortier, vers les bords la pierre est égalisée et la moelle est en matériau de remplissage, ils sont bien conservés jusqu'à la hauteur de 3,5 m. Dans les parties conservées la brique n'a pas été utilisée. L'intérieur du castellum comporte une couche de 0,50—0,70 m d'épaisseur au matériel céramique des IIe et IIIe siècles (Pindić-Kovačević) et une piécette de Constance.

Брњица, римски преградни зидови на ушћу Брњичке реке

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Античко налазиште (кастел, насеље, некропола) на улазу у село Брњицу, на обалама Брњичке реке, око 500—700 м јужно од њеног ушћа у Дунав (Kanitz, *Studien*, 28; Swoboda, *Forschungen*, 20 sq; M. Pindić, Limes I, 133; V. Kondić, AP, 7, 1965, 76). Мања археолошка ископавања вршена су 1970. године (M. Pindić-M. Kovačević, (AP, 12, 1970, 91—92). Откривени су зидови који затварају долину Брњичке реке, спуштајући се са околних брегова: Шјука кукрушу (зид дужине 6,5 м, дебљине 1,20 м, највеће очуване висине 1,20 м) и Шјука маре (зид дужине 0,30 м, дебљине 1,20 м, очуван у висини 0,30 м). Зидови су грађени од ломљеног камена у малтеру. На брегу Шјока кукрушу, 27 м, источно од преградног зида, откривен је још један зид (дужине 31 м, дебљине 1,5 м) који је, према ауторима, можда служио истој сврси; преградњи речне долине, на сличан начин као и преградни зидови на ушћу Кожице и Поречке реке.

29. март 1983.

UDK: 904 "652" : 72.032.77

BRNJICA, MURS DE CLOISON ROMAINS À L'EMBOUCHURE DE LA RIVIÈRE DE BRNJICA

PETAR PETROVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le site antique (castellum, agglomération, nécropole) se trouve à l'entrée du village Brnjica, sur les rives de la rivière de Brnjica, à 500—700 m au sud de son embouchure dans le Danube (Kanitz, Studien, 28. Swoboda, *Forschungen*, 20 sq. M. Pindić, Limes I, 133. V. Kondić, AP 7, 1956, 76). Des fouilles archéologiques de moindre importance y ont été faites en 1970 (M. Pindić-M. Kovačević, AP 12, 1970, 91—92). Elles ont abouti à la découverte des murs qui ferment la vallée de la rivière de Brnjica en descendant des collines environnantes: Šjuka kukrušu (mur de 6,5 m de longueur, et de 1,20 m d'épaisseur, haut dans la partie conservée 1,20 m au plus) et Šjuka mare (mur d'une longueur de 0,30 m épaisseur 1,20 m conservé jusqu'à la hauteur de 0,30 m). Les murs sont en pierre concassée et mortier. Sur la colline Šjuka kukrušu à 27 m du mur de cloison un autre mur a été découvert (longueur 36 m épaisseur 1,5 m) qui, d'après les auteurs aurait pu servir au même but: cloisonnement de la vallée, de la même manière que les murs de cloison aux embouchures des rivières Kožica et Porečka.

Чезава — Castrum Novae

МИЛОЈЕ ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

In memoriam Душану Прибаковићу

На око 18 км низводно од Голупца и на 6 км узводно од потопљеног села Добре,[1] Дунав чини благу окуку, тако да је обала знатно проширена у поље кроз које протиче речица Чезава. Она је типична бујична река, с променљивим коритом које је преко лета суво, док упролеће прима бујице које се сливају с околних брда. У њеној близини сагрђен је каструм који су видели Marsigli,[2] Kanitz[3] и Swoboda.[4] Према неким подацима, изгледа да је на северозападном углу (на кули VI) Н. Вулић вршио мања сондирања.[5]

На основу података из Itinerara,[6] Notitia dignitatum[7] и византијских писаца, каструм код Чезаве је локализован као castrum Novae. Ово локализовање, међутим, није сасвим извесно јер Прокопије два пута помиње Novae и то једанпут низводно од Pincuma и Cuppa,[8] а други пут преко пута Literate (Lederate).[9] Ово би говорило да су постојала два каструма Novae, један низводно од Cuppa, а други преко пута Рама (где се убицира Lederata), који је можда Горњи Новас који помиње Теофилакт Симоката[9a] на левој обали Дунава.[10] Ми се ипак опредељујемо за мишљење да је castrum Novae који помињу Итинерари, Нотиција и Прокопије као каструм испод Купа, био код ушћа Чезаве.

Систематско ископавање овог локалитета предузео је 1965. године Војни музеј из Београда под руководством Д. Прибаковића. Радови су завршени 1970. године.[11] И поред знатног броја војника који су вршили ископавања, механизације за одвоз земље, као и бројне стручне екипе, није било могуће да се каструм у целини истражи. (Т. I, 1). Ипак, откривени објекти (млађи бедеми у целини, старији бедеми делимично, *principia*, млађи *horreum*, део барака на југоистоку, рановизантијска базилика, пристаниште), дају могућност да се јасно сагледају грађевинске фазе и одговарајућа стратиграфија на овом локалитету. Нажалост, један битан елеменат, а то је откривање више војничких барака у целини, оставља отворено питање о величини војне посаде и њеном саставу, односно да ли је у каструму била *cohors quinquennaria* или *miliaria, equitata* или *peditata,* или пак мешовита. Посредним путем ће моћи да се дају неке хипотезе, али све остаје у њиховом домену.

У годишњим извештајима дата су претходна разграничења грађевинских фаза.[12] Само разграничење у фазе дато је доста прецизно, но датовање ових фаза мораће да претрпи извесне корекције.[13]

---

[1] Видети секције 1:100.000 В. Градиште, Добра, издате 1950. године.

[2] Marsigli, *Danubius,* II, 12.

[3] Kanitz, *Studien,* 28.

[4] Swoboda, *Forschungen,* 22 и д.

[5] M. Pindić, Limes I, 1961, 134.

[6] It. Ant, 218, 1 (Novas); Tab. Peut. VII, 3 (ad Novas).

[7] Not. Dign. or. XLI 23—24 (ad Novas, Novis).

[8] Proc. *de aedif.* IV, 4, 6.

[9] Ibid.

[9a] Theoph. *Hist.* VII, 7, 3.

[10] Ово мишљење је изнео и Б. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса,* Београд, 1981, 20—22, с нап. 17 у којој даје различита мишљења о овом проблему, тако да их ми нећемо овде помињати. Напоминњемо само да је мишљење да је castrum Novae био код Брњице, неприхватљиво, јер су истраживања на овом локалитету показала да се ради о некој врсти клаузуре на Брњичком потоку.

[11] Вид. извештаје у Археолошком прегледу за године 1965., 1966., 1967., 1968., 1969., 1970. и публикацију „Старе културе", 88. У току ископавања као консултанти, односно руководиоци појединих сектора учествовали су Д. Пилетић, Б. Рашић, П. Петру, В. Шрибар и потписани.

[12] Археолошки преглед за 1968., 1969., 1970; Старе културе.

[13] Циљ овог рада је да у основним цртама да преглед стратиграфије и грађевинских фаза. Ми, у овом тренутку, нећемо улазити у публиковање покретног материјала, осим најнеопходнијег који ће дати бољи увид у хронологију. У припреми је

Морамо да дамо још неке битне уводне напомене. Терен на коме се налази каструм није сасвим раван и још у антици је био у благом паду од југоистока према северозападу (в. сл. 1 израђену на основу катастарских честица; на плану је ради оријентације дата кота 69 м, иначе кота потапања). Разлика између кота код јужне и код северне капије износи око једног метра. Но, изгледа да је осим овог пада, плато на коме је био изграђен првобитни каструм био издигнут од осталог терена. Ископавања у млађим кулама показала су да су коте најнижих слојева на —350 см и —380 см од установљене коте

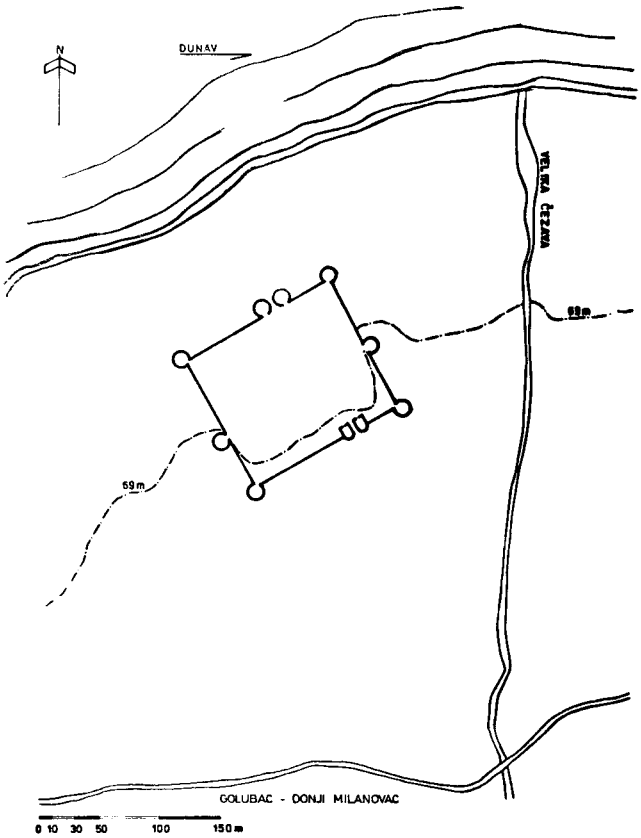

Сл. 1. — Чезава, општа ситуација каструма рађена према катастарским честицама 1:2500. — Fig. 1. — Čezava, situation générale du castrum faite d'après les parcelles de cadastre 1:2500.

±0,00,[14] док су најнижи слојеви у центру, који се налазе на оси кула II и V, на —220 см. Овај природни пад је вероватно и искоришћен да се кроз *porta praetoria* постави изливни канал (в. сл. 6). Стога су и темељи млађег утврђења с округлим кулама знатно дубљи (поред статичког момента). Овај природни ров око каструма попуњаван је великим наносима које је по свој прилици речица Чезава наносила у великим поплавама. Она је изгледа, као и све бујичне реке, мењала корито, тако да сада тече с источне стране каструма, док је према Марсиљијевом плану њен ток приказан са западне стране.[15] У антици је вероватно текла источно од каструма, јер су на 30 м од западног бедема констатовани остаци цивилног насеља које није било засипано речним наносима и само су повремене поплаве захватале мањи део са западне стране каструма. Ове констатације су битне из два разлога: прво, слојеви наноса су изврсно затворили слојеве које смо открили у темељним зонама кула, друго, наноси поплава констатовани на правцу *via principalis* и нешто лево и десно од ње, дају јасну стратиграфску слику у центру каструма.

Стратиграфија у центру каструма

У даљем излагању задржаћемо се на јужном профилу квадрата L/23 (сл. 2). Слојевитост овог профила показује засада најјаснију слику стратиграфије на Чезави. Он указује на све грађевинске фазе, као и на моменте напуштања, односно смањеног интензитета живота у каструму. Слојеви су врло равномерно постављени, у јасним хоризонталним редовима, без укопа који би пореметили стратиграфију. Посматрајући слојеве од површине, редослед би био следећи:

Слој I: хумус, доста танак, поремећен радовима с механизацијом. Од коте + 1 см до — 10.

Слој A: слој тамно сиве, растресите земље с веома слабим траговима насељавања (мали опиљци опека и по неки камен мање гранулације. Слој је садржао мало покретног материјала и то концентрисаног при дну, на прелазу у следећи слој. Од — 10 до — 28.

Слој B: компактна сива земља, светлије боје. Од — 28 до — 45.

Слој C: интензиван грађевински шут с фрагментима опека, ломљеним каменом, малтером, помешан са сивом земљом. Од — 45 до — 60.

Слој D: у источној половини квадрата, испод претходног слоја јасно се опажа танак слој сивоцрне земље (гареж) који представља ниво слоја C. Од — 60 до — 80.

Слој E: компактан речни нанос. Од — 60 до — 90.

Слој F: грађевински материјал помешан с мрком земљом. Од — 80 до — 90.

публиковање целокупног материјала који ће детаљно бити обрађен у посебној монографији. Напоминьемо да је овај чланак писан на основу те обраде која је управо у току.

[14] У кулама II и V које су наспрамне, вид. сл. 8.

[15] Вид. план који је дао Swoboda, *op. cit.*, 23, Abb. 4.

Слој G: дебео и интензиван речни нанос, у неколико слојева. Од — 90 до — 118.
Слој H: стерилни мүљ у источном делу. Од — 110 до — 118.
Слој I: речни нанос помешан с грађевинским материјалом. Од — 118 до — 132.
Слој J: мрка земља помешана с траговима малтера и каменом. Од — 132 до — 150.
Слој K: гар и запечена земља који су местимично үкопани у следећи слој. Од — 150 до — 160 и — 170.
Слој L: стерилна иловача сиве боје и ситан речни шљунак. Од — 160 до — 170. На овој коти завршено је ископавање овог квадрата.

Овај профил се налази непосредно үз *via principalis*, а јүжно од јүжног зида *principia* на којий делимично належе. Како смо напред рекли, вероватно је кроз јүжну капију, преко *via principalis* текла поплава Чезаве. Она се делимично разливала и између зграда у средини логора, али није плавила саме зграде, јер се у үнүтрашњости *principia* не опажају њени трагови. На профилү се види да су неки слојеви наноса донети бүјицом, док су други последица дүжег, мирнијег тока речице.

Үпоређүјући слојеве профила L/23 с основама квадрата L/21, 22 и 23, добијамо јаснију слику о основној стратиграфији кастрүма на Чезави. У слоју A ових квадрата[16] по правилу се среће већи број керамичких налаза који припадају рановизантијском периоду. Из овог слоја се у другим квадратима үкопавају веће јаме с рановизантијским материјалом, а ү некима од њих нађен је новац VI века. У кв. L/23 на коти —28 нађена је копча типа Sucidava (сл. 22, бр. 10). Слој B, светлија сива, каткад мрка компактна земља, лежи ү овим квадратима на нивоү подова, калдрме и запечене земље. Између коте — 30 и — 35 налазе се делови пода од хоризонтално постављених опека. Између делова пода, цела површина је густо покривена траговима лепа и ломљеном опеком. У лепү су нађени дна амфора и судови in situ. На — 30 ү кв. L/22 и 23 и K/22 налазе се калдрма.

На коти — 40 ү кв. L/23 откривено је ватриште од крүпних облүтака и фрагмената опека поред пода од опека који се спүшта и до коте — 50. На овој коти јавља се крүна зида ү кв. L/22 и K/22 који је грађен ү алтернацији ломљеног камена и опека везаних малтером *(opus mixtum)*. На 40 см од овог зида ү кв. L/23, на коти — 43, нађен је део пода и на њему блок лепа ү коме је сачүван карбонизирани колац. У лепү је откривен новчић Валентинијана II (383—392. год.). Поред пода, ү истом нивоү, налази се канал који је свакако служио за прикүпљање површинских вода. Све ово говори о слоју күћа које су биле грађене од дрвета и облепљене блатом.

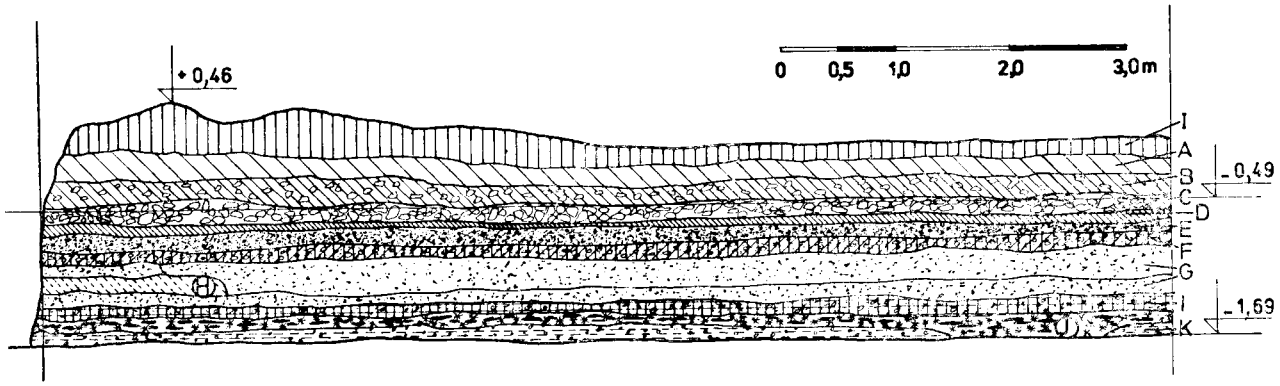

Сл. 2. — Чезава, јүжни профил, кв. L/23. I. хүмүс; A. растресита тамносива земља; B. компактна сива земља са шүтом; C. интензивни грађевински шүт; D. сивоцрна земља, подлога претходног слоја; E. речни нанос; F. грађевински шүт и мркожүта земља; G. речни нанос; H. слој стерилне иловаче; I. тамномрка земља са траговима малтера и камена; J. интензивно горење са траговима гара; K. сива иловача са речним шљүнком. — Fig. 2. — Čezava, profil sud, compacte avec des débris de matériaux; C. débris de construction intensément présents; D. terre gris-noire, fond de la couche précédente; E. alluvions fluviales; F. débris de construction et terre jaune-brune; G. alluvions fluviales; H. couche de glaise stérile; I. terre brûlure intense avec des traces de suie; K. terre brune foncée avec des traces de mortier et de pierre; J. glaise grise avec du gravier fleuve.

Ү слоју B нађен је следећи новац: денар Александра Севера (ү калдрми) —1 комад; Константинополис (330—335. год.) —1 ком.; Констанције II (347—348) —2 ком.; Констанције II (355—361) —2 ком.; Валентинијан I (364—375) —2 ком.; Валенс (364—367) —2 ком.; Валенс (364—378) —1 ком.; Валенс (364—375) —2 ком.; Валенс (367—375) —1 ком.; Грацијан (367—375) —1 ком.; Валентинијан II (383—392) —2 ком.; Аркадије (383—392) —1 ком.; неодређен 383—

[16] Обележавања слојева одговарају јүжном профилү кв. L/23.

392) —1 ком.; Јустинијан I? Маврикије? —1 ком. (свакако упао из слоја А). Слоју В припада и велика земуница откривена у кв. K/21 и L/21 у којој је поред керамике нађен следећи новац: Urbs Roma (330—335) —1 ком.; Констанције II (351—354) —2 ком. тип Spes Reipublicae (355—361) —1 ком.; Констанције II (351—365) —1 ком.; Валентинијан I (367—375) —1 ком.; Теодосије I (383) —1 ком.

Слој С има доста нивелисаног шута. На коти —68 налази се други слој поплочања од опека које лежи на танком слоју шљунка помешаним с малтером (истрвен малтерни под?), а делом је само набијен под од жуте земље. У кв. L/23 и K/23 нађен је већи блок лепа испод кога је нађена гомила предмета од гвожђа од којих су неки били полуобрађени (ковачка радионица?). На коти —68 нађени су: Констанс (335—337) —1 ком.; Валенс (364—367) —2 ком.; Валенс (365—367) —1 ком.; Валенс (364—368) —1 ком.; Грацијан (378) —1 ком.; Аркадије (383—392) —1 ком.

Објекти слоја С се делимично прислањају уз зид од камена и опека у кв. K/22 и L/22, а шут на коме су фундирани свакако припада рушењу овог зида. Остаци кућа, који су грађени на исти начин као и у слоју В говоре о старијем нивоу насеља у каструму у тренутку када су зидане грађевине у централном делу биле негиране. Остаци овог, старијег, нивоа кућа откривени су и у кв. F/22 и G/22 (в. сл. 8). Истражен део куће показује да су темељи били урађени од ломљених опека и ломљеног камена у сувозиду, као темељ за дрвену градњу.

На основу анализе нумизматичких налаза, слојеви В и С генерално припадају другој половини IV века. Овде се понавља феномен који се прати и у оставама друге половине IV в., да је новац прве половине IV века (чак и новац III в.) у оптицају и у каснијем периоду, а исто тако да се новац краја IV века налази и у V веку.[17] Према томе, за сада бисмо предложили следећу хронолошку схему: слој С би ишао у другу половину IV века, а слој В у крај IV и прву половину V века. Занимљив је феномен, битан за општу циркулацију новца, да се права циркулација или боље речено доток новца, завршава периодом између 383—392. године и сем једног варваризованог триенса Хонорија на Чезави не налазимо новац V века.

У слоју од коте —83 до —94 који стратиграфски одговара слоју F на профилу L/23 нађена је, између осталог, провинцијска *terra sigillata* краја II и почетка III века, новац Трајана —1 ком.; Фаустине I (?) —1 ком.; Гордијана III (Viminacium, anno III) —1 ком.; Проба — 1 ком.; тип Securitas Reipublicae (364—378) —1 ком.; Грацијана (378) —1 ком. Комади IV века су вероватно упали у ранији слој и пре би се везивали за претходни слој. На коти —86 и —89 откривени су делови малтерног пода, а на коти —94 већи блок урушене кровне конструкције. Све ово стоји у вези са зидом *principia* чија се круна јавља на —88 (поред кога је на овој коти пронађен новац Гордијана III), а на самој круни, на коти —99 нађен је новац Клаудија II. На основу налаза керамике и новца овај слој, као и слој F смели бисмо да датујемо генерално у крај II и средину III века.

У слоју на коти —123 у кв. L/23, који стратиграфски одговара слоју J на профилу, нађени су поред другог материјала, фрагменти рајнске terra sigillate, један неодређен новац краја I — почетка II века и један Хадријанов новац, тако да би датовање овог слоја могло да иде у почетак II до средине II века.

Слој K, запечена земља, одговарао би ранијем нивоу фортификације castruma Novae, генерално I век.

У овом тренутку нећемо се дуже задржавати на стратиграфији у унутрашњости логора. Напоменућемо, а то ће се показати у коначној обради материјала каструма код Чезаве, да је у осталим истраженим деловима стратиграфска ситуација подједнака. Резимирајући у овом тренутку стратиграфску слику у центру логора, предложили бисмо следећу хронолошку схему, везујући се за профил кв. L/23;

Слој А — генерално VI век;
Слој В — крај IV до средине V века;
Слој С — може да се направи извесна хронолошка разлика: 1. горњи део друга половина IV — крај IV века; 2. доњи део шута везан за зид од камена и опеке — прва половина IV века.
Слој D — подлога слоја C_2;
Слој F — крај II — средина III века генерално (с извесним финијим поделама у материјалу и делимично у неким преправкама на грађевинама).
Слој I—J — крај I — средина II века;
Слој K — генерално I век.

Вратићемо се на проблем стратиграфије још једанпут, када будемо расправљали о стратиграфији округлих кула.

Грађевинске фазе

Остатке грађевина посматраћемо обрнутим редом од стратиграфије, односно од старијих ка млађима. Током ископавања и сређивањем

[17] М. Васић, Каса с бронзаним новцем IV и V века из Великог Градишта (Pincum), Нумизматичар III 1980, 75—120; Id., Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума, Старинар XXXI (1980), 1981, 123—161.

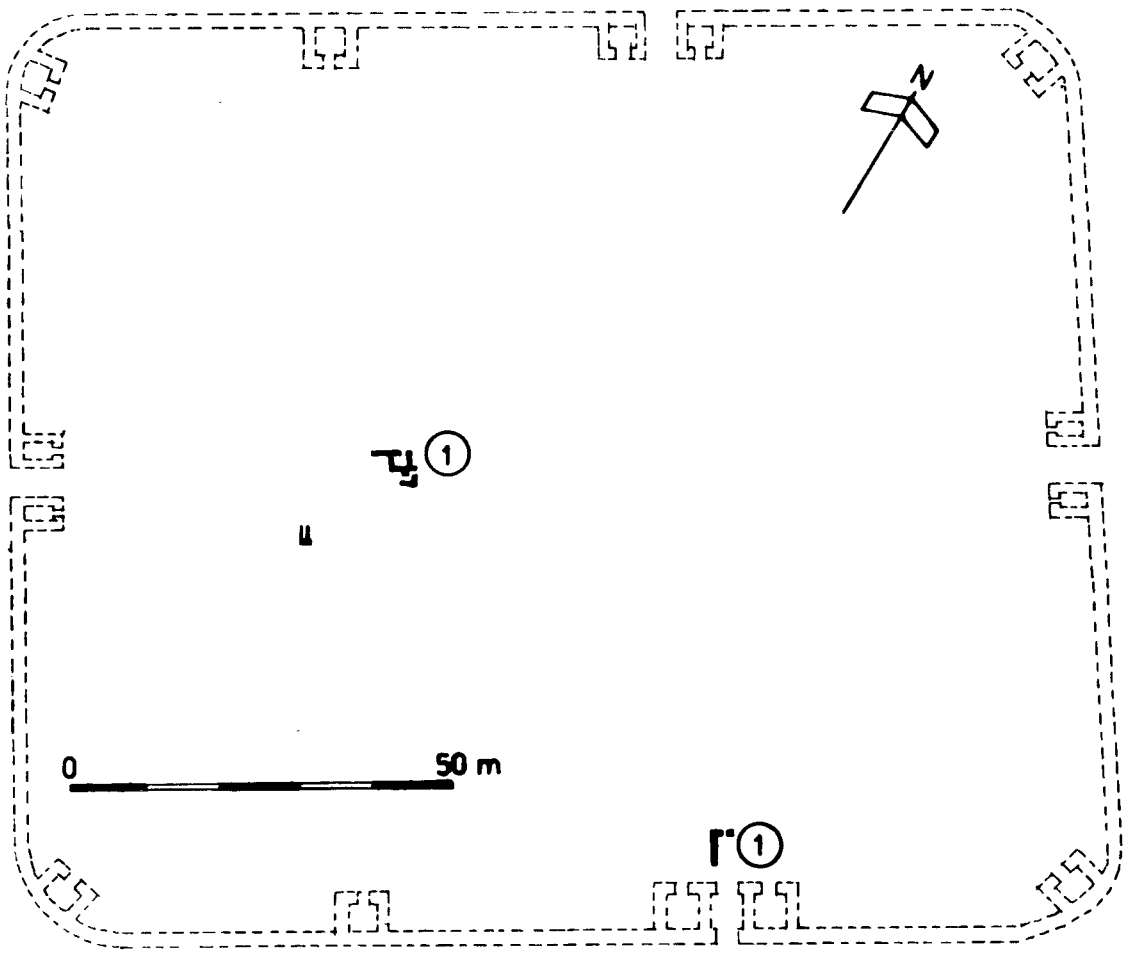

Сл. 3. — Чезава, грађевинска фаза I. 1. Неспаљена дрвена архитектура. — Fig. 3. — Čezava, phase de construction I. 1. L'architecture en bois non brûlée.

документације могли смо да издвојимо шест основних грађевинских фаза, које уједно одсликавају и историјски развој каструма Novae и седму која је незнатна преправка фазе VI.

Фаза I (сл. 3):[18] ова фаза је констатована у најдубљим слојевима који већ прелазе у здравицу. Остаци су констатовани у кв. I/22 и H/23 на коти —210 и кв. M/27 на коти —110. Ради се о грађевинама рађеним од дрвета и набоја, које су изнивелисане током касније градње, али нису биле спаљене. Због тога је и било врло тешко да се уоче током ископавања, јер су се понегде опажале само као тамније пруге у шодеру у који су темељи били укопани. Осим у основама, ова фаза није могла да се стратиграфски фиксира на профилима, а исто тако, недостаје више покретног материјала. Ипак, у кв. M/20 откривене су на дубинама између —190 и —220 три бронзе Клаудија I. Нађене су још три бронзе Клаудија I и једна Германика у сондама линије квадрата M, али дислоциране, у знатно вишим слојевима, што ипак може да наведе на претпоставку да су у млађе слојеве доспеле каснијим прекопавањима. У кв. M/18 на —220 нађена је још једна велика бронза Германика. У сваком случају три новца Клаудија I који су нађени релативно близу један другом и на коти која одговара темељима прве фазе, наводи нас на хипотезу да је први логор на Чезави настао у првој половини I века, можда у време Клаудија I, ако не и Тиберија. Ово нажалост мора да остане само у домену хипотезе, јер немамо никакве друге аргументе за прецизније датовање.

Фаза II (сл. 4): у кв. I/22 и H/23, скоро у равни фазе I, нађени су делови зидова од запечене земље. И овде се ради о дрвеној градњи с набојем, која је страдала у јаком пожару. Но, види се да су ови остаци нивелисани због касније градње, тако да су у кв. H/23 нађени практично

[18] Упозоравамо да је план каструма дат испрекиданим линијама, план каснијег, каменог каструма и нема никакве везе с фортификацијом ранијих фаза, већ је дат само као оквир за лакше сналажење и упоређивање с каснијим фазама.

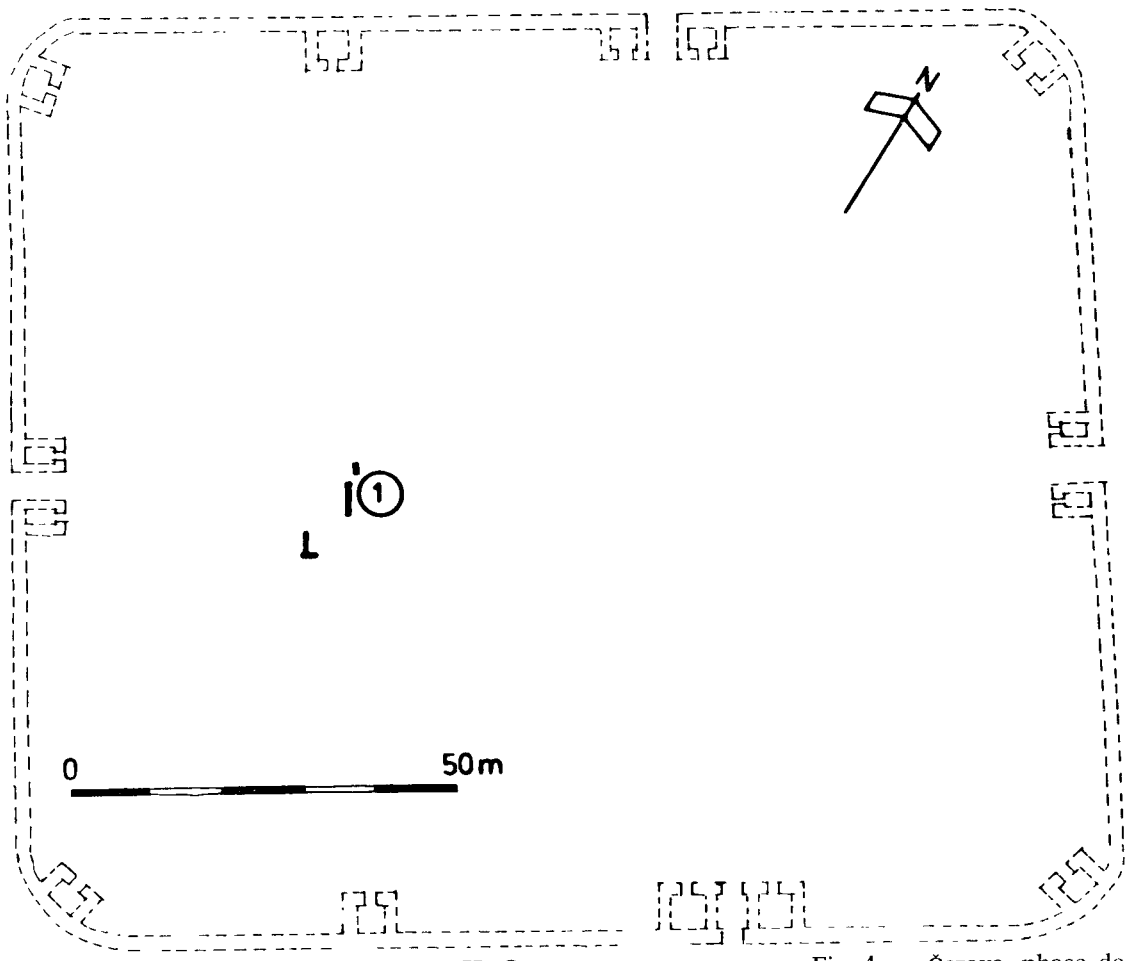

Сл. 4. — Чезава, грађевинска фаза II. Спаљена архитектура. — Fig. 4. — Čezava, phase de construction II. 1. L'architecture en bois brûlée.

на истој коти као и зидови фазе I. Претпостављамо да су се остаци зидова ове фазе налазили и испод зидова у кв. H/24 (в. T. I, сл. 3, где су у профилу испод зидова види још један тамнији слој који можда припада фази II). Остаци паљевине, али не и зидови откривени су у два слоја и у кв. N—Q/27. Још нисмо довољно прецизирали хронологију слојева ових квадрата, тако да у овом тренутку не можемо да кажемо да ли неки од њих припада овој фази. Ни за ову фазу немамо покретни археолошки материјал, те нисмо у стању да дамо прецизнију хронологију. Ипак, како се остаци ове фазе налазе изнад фазе I датоване у почетак I в., а испод фазе III која иде у другу половину I в. фазу II можемо, с оградом, да ставимо у средину I века (Нерон — грађански ратови).

Фаза III (сл. 5, T. I, 2, 3, 4): остаци грађевина од набоја најбројнији су у овој фази и распоређени су практично на свим деловима који су копани. Ипак, ови остаци нису довољни да одредимо намену зграда. Битно је, да сачувани делови показују да је логор треће фазе заузимао приближно исти простор као и касније камено утврђење, тако да се испод касније via principalis такође налази старија калдрма, те је могуће да је и у фази III овде била *via principalis*. Ископавања нису показала сигурне трагове првобитних бедема. Но у фази III има извесних елемената који говоре о фортификацији. Испод темеља куле V најмлађег утврђења, у кв. C/22, 23 откривени су на коти —350 темељи од крупног ломљеног камена, с траговима малтера. Са северне стране овог зида нађени су трагови малтерне поднице. Како ћемо видети, материјал нађен на овој коти одговара средини I века. Није искључено да је зид остатак куле капије, а малтер, малтерна подница *porta decumana*. У кв. Q/27 откривен је доста загонетан зид, рађен од ломљеног камена везаног малтером и притесаног, широк изнад сокла око 60 см., на који су налегли четвртаста кула и бедем следеће фазе.

Уколико овај зид припада фортификацији фазе III, значило би да је фортификација треће фазе већ била сграђена од камена, а не од земље и палисада као што је уобичајено за то време, док су зграде у унутрашњости и даље рађене од дрвета и набоја. Уколико бисмо прихватили хипотезу да су наведени примери делови фортификације, утврђење фазе IV било би померено нешто према истоку.

Темељи зграда у неким квадратима били су очувани и до 50 см те је градња могла сасвим прецизно да се одреди. Између два паралелна реда насатично постављених талпи убацивана је земља и чврсто набијана. Ширина зида је око 60

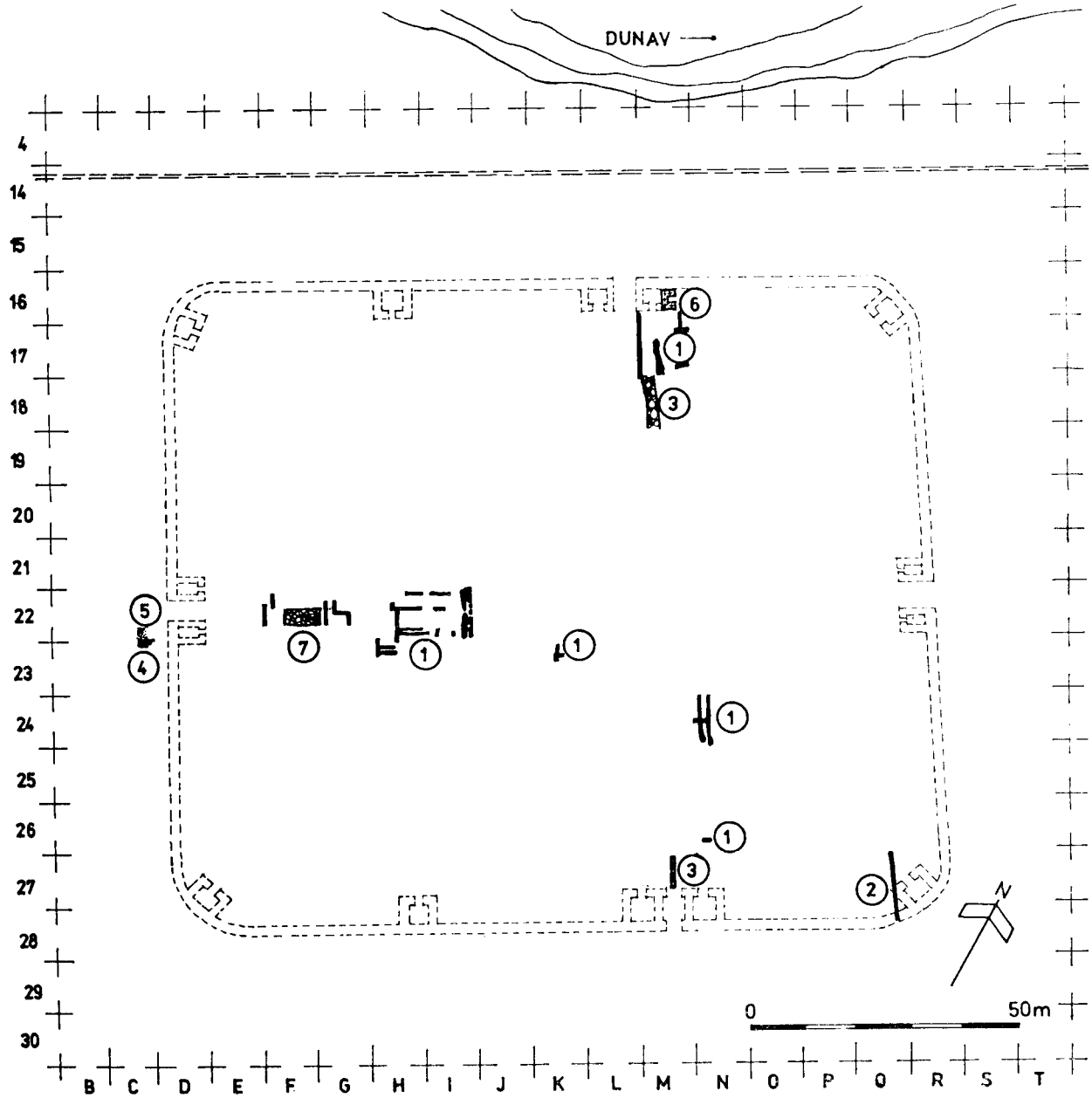

Сл. 5. — Чезава, грађевинска фаза III. 1. спаљена дрвено-земљана архитектура; 2. камени зид; 3. калдрма; 4. ломљени камен; 5. малтер; 6. запечена земља; 7. малтерни под. — Fig. 5. — Čezava, phase de construction III. 1. l'architecture de bois et de terre brûlée; 2. mur de pierre; 3. pavement; 4. pierre concassée; 5. mortier; 6. terre brûlée; 7. sol en mortier.

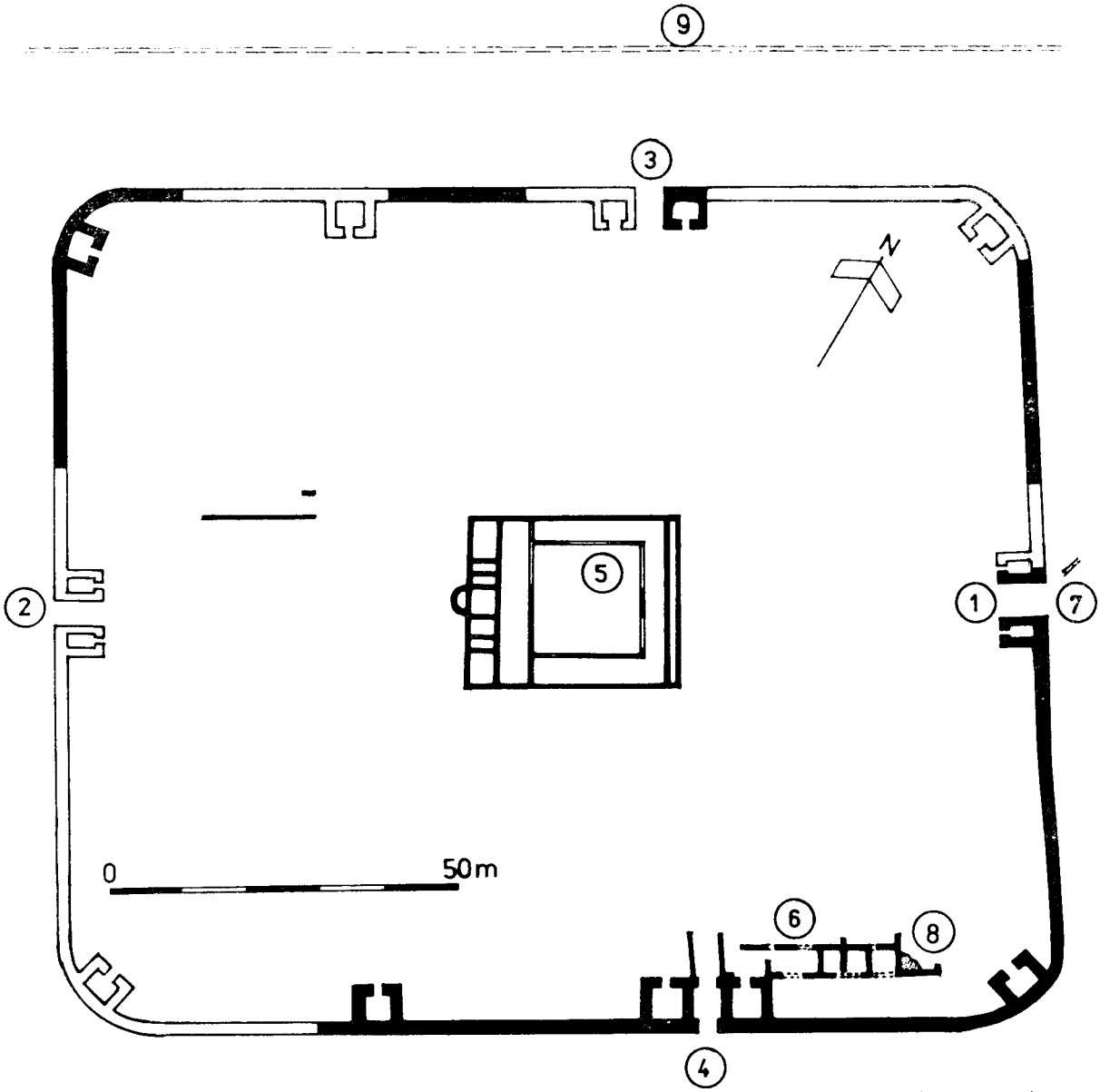

Сл. 6. — Чезава, грађевинска фаза IV. 1. porta praetoria; 2. porta decumana; 3. porta principalis sinistra; 4. porta principalis dextra; 5. principium; 6. војничке бараке; 7. канал; 8. малтерна подница; 9. пристаниште. — Fig. 6. — Čezava, phase de construction IV. 1. porta praetoria; 2. porta decumana; 3. porta principalis sinistra; 4. porta principalis dextra; 5. principium; 6. baraques de soldats; 7. canal; 8. sol en mortier; 9. port.

см. Зидови су били омалтерисани с обе стране и понегде украшени фрескама.[19] Зидови су откривени између кота —165 и —185. У кв. H/22 у слоју паљевине на коти —183 нађен је бронзани новац Веспазијана, док је новац Тита из 74 године нађен у кв. M/26 (кота —78). У кв. F/22 у нивоу зидова спаљене зграде откривена су два неодређена новца, али који сигурно припадају првом веку. Налази новца и других покретних предмета (керамика, метал) определьују ову фазу у другу половину I века, генерално у време Флавијеваца.

Фаза IV (сл. 6): окарактерисана је утврђењем рађеним у камену. Откривени делови бедема, кула и капија дозвољавају нам да у овој фази дефинишемо изглед каструма. Основни план се у потпуности уклапа у схему класичног

[19] Делови фресака нађени су у једној јами испод принципија, свакако ископаној када су принципија грађени, те су ранији остаци бачени у јаму.

римског каструма. Сигурно су дефинисане: *porta praetoria, porta principalis dextra,* делимично *porta principalis sinistra,* угаона кула између *porta praetoria* и *porta principalis dextra,* угаона кула између *porta principalis sinistra* и *porta decumana,* као и средишња кула код *porta principalis dextra.* Распоред капија, кула и откривених делова бедема дозвољава нам да сасвим сигурно реконструишемо изглед каструма фазе IV. Димензије каструма ове фази су 140×120 м — 1,6 ha.

Porta praetoria је окренута према Дунаву, који овде чини окуку и скреће према југоистоку (вид. генерални положај каструма на сл. 1 и положај поља код Чезаве на секцији).

У центру каструма откривена су у целини *pricipia* (извесни делови централног дворишта нестали су каснијом преградњом), грађени у класичној форми са централним двориштем и просторијама око њега. На западу се налази низ просторија, од којих средња има апсиду и чини *aedes.* У просторији испред апсиде откривен је обрађени квадер, постављен у оси апсиде, који је служио као постамент за кип божанства. (Т. II, 1).

Уз *porta principalis dextra* откривен је низ просторија које индицирају војничку бараку у *pretenturi,* али немамо довољно података да извршимо реконструкцију (Т. IV, 2. Испод темеља фазе V виде се темељи фазе IV).

Кроз *porta praetoria* пролазио је зидани канал чије смо остатке открили испод темеља куле II најмлађе фазе фортификације (Т. II, 2). Испред краја канала налазила се велика јама за скупљање воде и у њој је откривен већи број фрагмената керамике. Изнад јаме је формиран још један слој истог састава као и онај у јами, с врло сличном керамиком. Откривена керамика у јами и у слоју који јој припада може да се определи у крај I и почетак II века. У јами су нађени, вероватно у секундарној употреби, велика бронза М. Агрипе и једна неодређена велика бронза I века. Осим тога, у секундарној употреби, близу *porta praetoria,* откривен је део натписа који може да се припише Трајану,[20] а који говори о грађевинској делатности у каструму (Т. II, 3). Конфронтирајући резултате добијене обрадом покретног материјала с натписом, смемо с доста сигурности да грађење фазе IV ставимо у време Трајана, вероватно у периоду између припрема I дачког и непосредно после II дачког рата 106. године.

Ова фаза траје до краја II в. судећи према налазу фрагментоване војничке дипломе у слоју који је везан за ову грађевинску фазу у кв. H/23, а која је дата ветерану флоте у време Антонина Пија.[21]

Фаза V (сл. 7): фортификација у основи задржава облик фазе IV, али има извесних преградњи. Пре свега, бедем је удвојен. На раздаљини од 1 м, с унутрашње стране старијег бедема додан је нов зид (Т. III, 1). На источном бедему веза зидова је појачана мањим зидићима постављеним управно на бедем. Међупростор је испуњен набијеном земљом с нешто ломљеног камена. Ово проширење бедема је осим ојачања, служило и као шетна стражарска стаза *(agger).* Како је млађи бедем додан непосредно уз старији, изгубљени су подаци о првобитном aggeru Трајановог периода, који је вероватно био од набијене земље. Млађи бедем је прислоњен уз угаоне куле и куле капија, што јасно показује да је из млађе фазе (Т. III, 1). *Porta principalis dextra* је доживела преградњу и на Трајанове четвртасте куле додани су полукружни делови (Т. III, 2—3); између спољњих блокова првобитне четвртасте куле и полукружног додатка постоји јасна фуга од призиђивања (Т. V, 4, лево од зида од тегула јасно се види фуга призиданог дела). Ископавања унутрашњости кула капија показала су да је јужни зид четвртастих кула био изнивелисан до коте +60 и на тој коти је кроз целу кулу стављена подница од облутака. Угаона кула на северозападном углу је такође претрпела знатне преправке, чак се добија утисак да је спуштена према југу (мада нисмо могли да констатујемо темеље неке друге куле). Кула је у преправци рађена од врло крупног ломљеног камена, који је притесан на лицу, а у делу изнад сокла јављају се редови опека као либажни слој (Т. IV, 1).

У центру, *principia* задржавају основни облик, али је додана нова, пространија апсида. Западне просторије су негиране, а у централном простору стварају се просторије које нису сасвим јасне чему су могле да служе. Нови зидови *principia* се делом поклапају са старијим, који су им послужили за темеље, док неки прелазе преко старијих. У сали испред апсиде, у њеној оси, нађен је други квадер на вишој коти, који је служио као постамент кипа божанства (Т. II, 1). У овом случају ради се вероватно о Јупитеру Долихену, јер је поред самог квадера нађена бронзана вотивна плочица с посветом овом божанству (сл. 22, бр. 11).

Западно од *principia* изграђен је мањи *horreum* доста неправилне основе. Према начину градње и према покретном материјалу, види се да је изграђен истовремено кад и нова *principia* (Т. I, 2, јужни зид и стубови изнад фазе III).

[20] M. Mirković, *Cohors I Montanorum u Gornjoj Meziji,* Arh. Vestnik XXVI, 1975, 220 и д.

[21] M. Mirković — M. Vasić, *Ein neues Militärdiplom aus Obermösin,* Germania 60, 1982, 1. Halbb., 217 и д. Диплома је вероватно из 140. године.

Бараке код јужног бедема су исто тако доживеле преправке (T. IV. 2). Откривено је делимично и поплочање *Via principalis*, и делови неидентификованих зграда с једне и друге стране.

Покретни материјал (керамика, фибуле, новац, лампе) указују да је фаза V настала крајем II и почетком III века вероватно у време Септимија Севера или Каракале и трајала до друге половине III века.

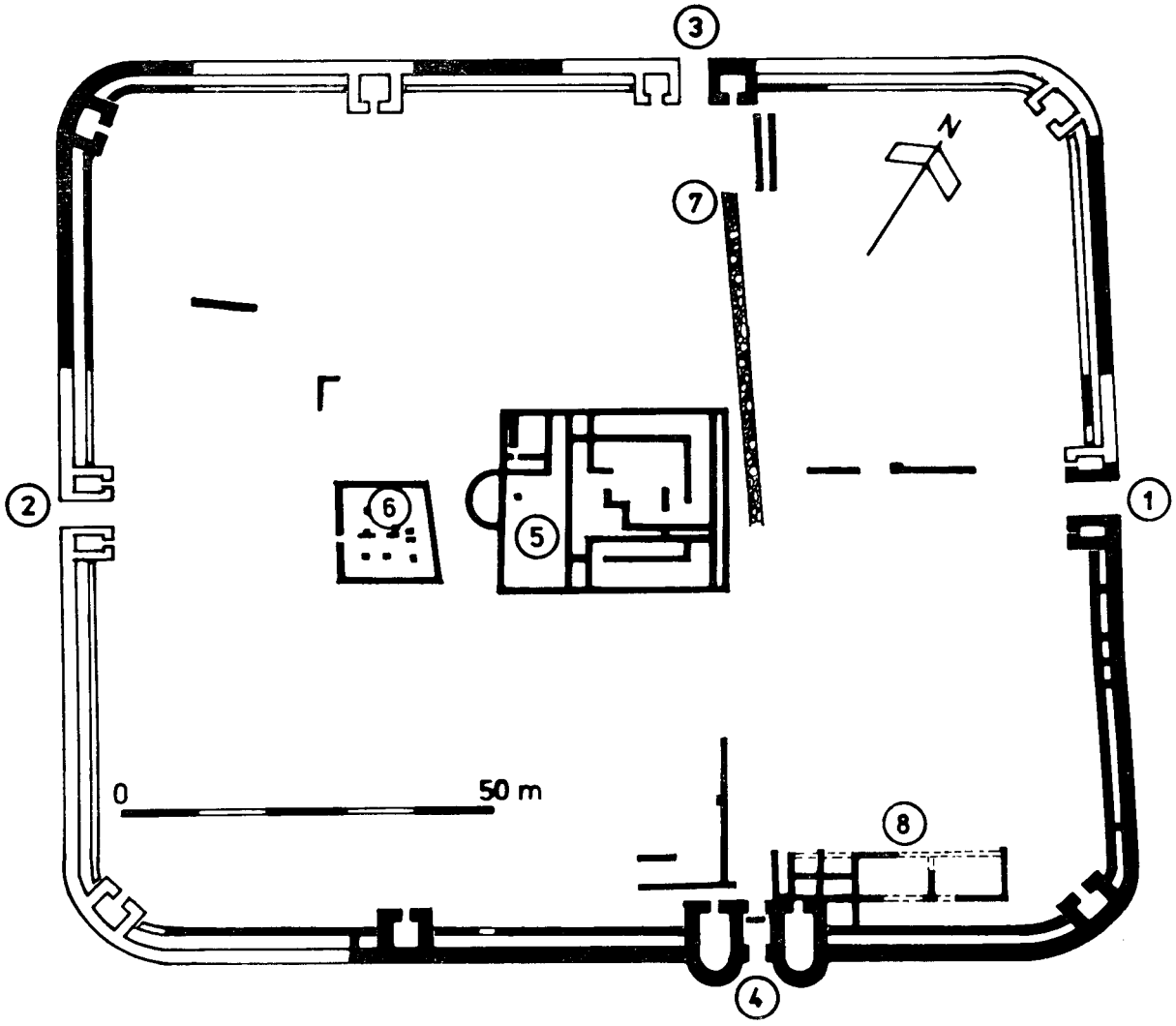

Сл. 7. — Чезава, грађевинска фаза V. 1. porta praetoria; 2. porta decumana; 3. porta principalis sinistra; 4. porta principalis dextra; 5. principium; 6. horreum; 7. via principalis; 8. војничке бараке. — Fig. 7. — Čezava, phase de construction V. 1. porta praetoria; 2. porta decumana; 3. porta principalis sinistra; 4. porta principalis dextra; 5. principium; 6. horreum; 7. via principalis; 8. baraques de soldats.

У једном тренутку долази до нове преградње, изгледа у другој половини III века што је уочљиво у северозападном углу *principia*, где је убачена просторија с хипокаустом. У хипокаусту, на поду, нађен је новац Аурелијана, а у отвору префурнијума новац Галијена. Вероватно да овом периоду припада и затварање *porta praetoria* зидом начињеним од фрагмената архитектонске пластике (T. IV, 3).

Фаза VI (сл. 8): последњу велику преправку castrum Novae доживљава у овој фази. Стари план логора се потпуно негира и граде се нови бедеми с округлим кулама. Једино се и даље задржава *porta principalis dextra* у ранијем облику, али президана у горњим деловима. Бедеми новог каструма само належу на куле јужне капије и не чине с њом органску везу, што је још једна потврда да је *porta principalis dextra*

доградњу доживела у фази V (Т. IV, 4). Нови каструм задржава углавном димензије старог, с незнатним проширењем (Дим. 143×122 м.) Градитељи чак користе раније бедеме као шетну стражарску стазу (Т. V, 1—2), а негде делимично прелазе преко старих, што је и онемогућило потпуно откривање бедема старијег каструма.

Porta praetoria и *porta decumana* се потпуно губе и испред њих се подижу округле куле. Занимљиво је да обе ове куле имају помоћне излазе на спољашњим зидовима, и то кула II према југу, а кула V према северу (сл. 7). *Porta principalis sinistra* је такође негирана и на месту ње је нешто према истоку саграђена нова капија, фланкирана двема округлим кулама. Кроз ову капију води пут према Дунаву и пристаништу смештеном у осу пута. Пристаниште је по свој прилици саграђено током фазе VI. На сва четири угла каструма су извучене велике округе куле. Све куле имају пречник сса 9 м.

Бедеми су рађени у техници *opus mixtum* с по три реда опека у либажним слојевима између зона камена (Т. V, 3). Око улаза у куле рађена су олакшања сводова од више редова опека које су постављане без неког одређеног система. На кулама III, IV и V сводови су потпу-

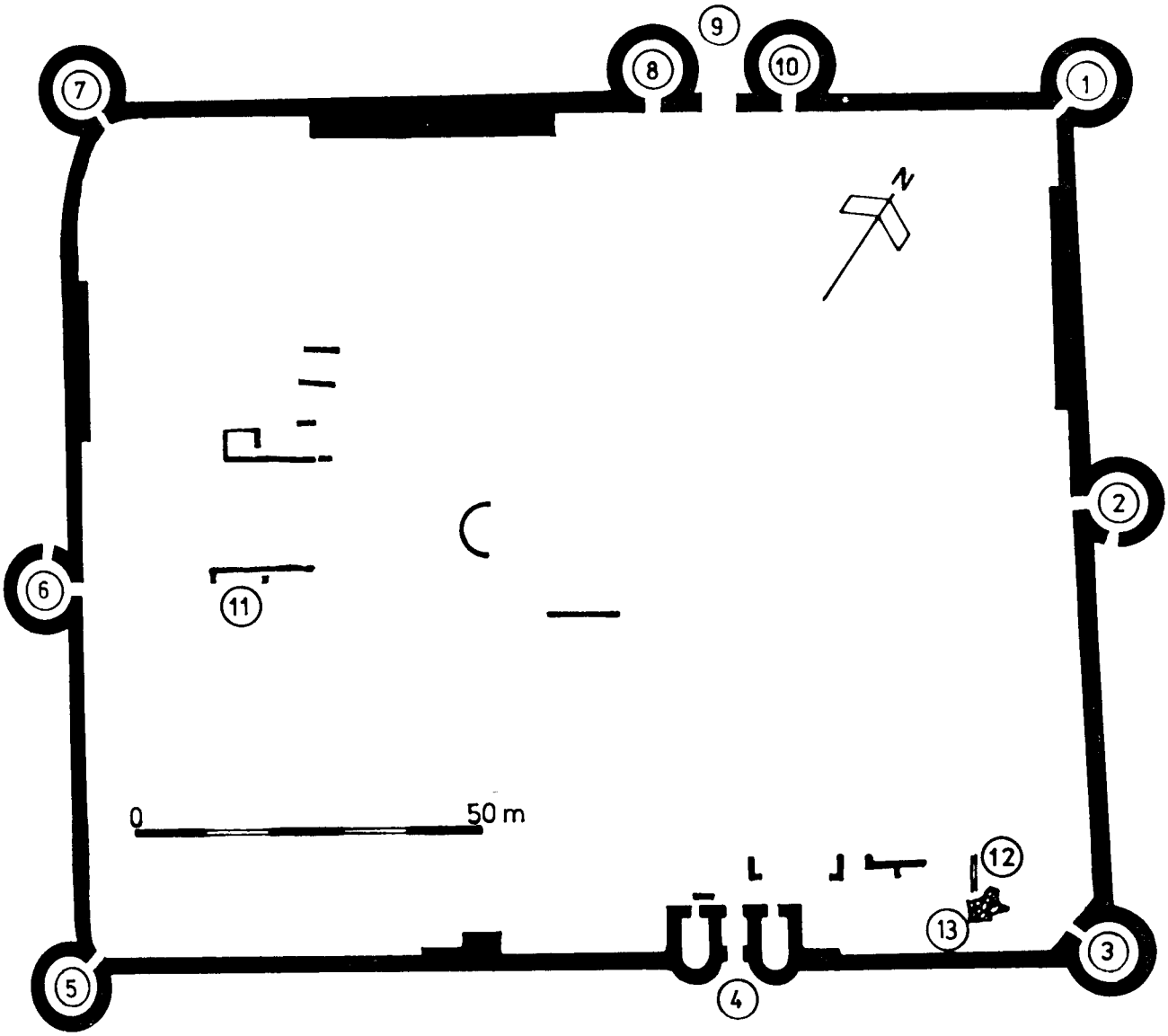

Сл. 8. — Чезава, грађевинска фаза VI. 1. кула I; 2. кула II; 3. кула III; 4. јужна капија; 5. кула IV; 6. кула V; 7. кула VI; 8. кула VII; 9. северна капија; 10. кула VIII; 11. сухозид; 12. канал; 13. калдрма. — Fig. 8. — Čezava, phase de construction VI. 1. tour I; 2. tour II; 3. tour III; 4. porte sud; 5. tour IV; 6. tour V; 7. tour VI; 8. tour VII; 9. porte nord; 10. tour VIII; 11. mur en pierre sèche; 12. canal; 13. pavement.

но сачувани. Зидови бедема су местимично сачувани 2—3 м од темељне зоне.

У унутрашњости су такође извршене преправке, но, како је каструм у једном тренутку доживео темељно рушење, од ових зграда је врло мало остало. Може да се констатује да су *principia* задржале ранију функцију, јер је над зидом апсиде фазе V надграђен нови зид у техници *opus mixtum*, а исто тако на јужном зиду *principia* сачувани су остаци новог зида (поменут у вези стратиграфије кв. L/22, 23). Код јужне капије су изнад војничке бараке такође констатовани нови зидови, а неке просторије су констатоване и западно од *principia*. Временски ова фаза доста тешко може да се фиксира. Налази на поду куле IV (фибула, два новца- сребрн прстен) о којима ће касније бити више речи, фиксирали би изградњу ове фазе у прву половину IV века и то најпре у време Константина I (генерално после 317. године, односно после I грађанског рата између Константина и Лицинија). Оптицај новца на Чезави, који би припадао овом времену, концентрише се између 330. и 340. године, те бисмо ово време могли да узмемо као период максималног коришћења ове фазе.

Фаза VI у свом првобитном облику изгледа да није дуго трајала. За сада не можемо да фиксирамо бројнији керамички материјал који би припадао периоду почетка IV века и тај податак би сведочио о релативно кратком животу ове фазе. Већ смо и раније нагласили да је половином IV века дошло до великог рушења каструма, нарочито грађевина у центру, тако да се ствара сасвим нови тип зграда рађених од дрвета, које се само делимично наслањају на зидове фазе VI, али их већином преслојавају. Но, бедеми и куле и даље трају и на њима су морале да се изврше извесне интервенције, али без мењања функције. У зиду куле II, на коти +185, између два камена везана малтером нађен је новац Валентинијана I, што би сведочило да су рефекције извршене у то време. И ова подфаза је претрпела рушење и ствара се нов слој кућа који је вероватно средином V века страдао у великом пожару.

Фаза VII (сл. 9): након великог пожара средином V века, извршено је делимично обнављање каструма у VI веку. У самој основи каструма није ништа измењено, осим што се примећују пломбаже бедема. Једино је кула 7 преграђена зидом, а јужна капија је затворена, осим сасвим малог пролаза (Т. V, 4).

У унутрашњости нема трагова чвршће архитектуре (откривена су само места на којима су били шатори), једино што је у северозападном делу сграђена базилика. Она је једнобродна, с трансептом на западној страни (Т. VI, 1—2). Јужна капела с апсидом служила је и као баптистеријум, јер је у њој нађена већа фрагментована мермерна посуда која је свакако служила као крстионица. Темељи ове базилике лежали су на темељима старије базилике, али се разликује њихова орјентација. Уз спољњи зид апсиде старије базилике констатовани су контрафори (Т. VI, 3). Облик базилика индицира време Јустинијана I, те бисмо у том случају могли да рачунамо с два слоја VI века, но која стратиграфски и у материјалу не могу прецизно да се издвоје. О овоме можда посредно говоре налази новца VI века, јер се Јустинијанови комади завршавају комадима из 543/4. Последњи византијски новац на Чезави припада Маврикију из 593/4. године. Између ова два датума нема нумизматичких налаза, што можда говори о два слоја VI века.

У сваком случају, фазу VII можемо да сматрамо као рановизантијску, генерално VI век. После краја VI века каструм на Чезави није обнављан и немамо касније средњовековно насеље, осим неких сасвим спорадичних налаза керамике и једне оставе алата. Ипак, око базилике се током средњег века формирала некропола, што је показивало да је средњовековно насеље било негде у близини.[22]

Повезујући јужни профил кв. L/23 с грађевинским фазама, добијамо следећу слику:

Слој K на профилу — фаза III каструма — средина I века

Слој I—J на профилу — фаза IV каструма — крај I — почетак II века

Слој F на профилу — фаза V каструма — крај II — средина III века

Слој $C_{1,2}$ на профилу — фаза VI каструма — прва пол. IV — крај IV века

Слој B на профилу — фаза VI (друга обнова) — крај IV — средина V века

Слој A на профилу — фаза VII каструма — генерално VI век.

Анализа профила нам даје јасне податке о моментима рушења и новог грађења. Док се фазе III и IV (слојеви K и I—J) сукцесивно смењују, између фазе IV и фазе V (слојеви I—J и F) има јасан прекид окарактерисан речним наносом (слојеви G и H), што би значило да је каструм у једном тренутку био напуштен (генерално у другој половини II века), тако да је река могла несметано да плави његову унутрашњост. Вероватно да је унутрашњост била у таквом стању да је захтевала комплетну обнову

[22] За некрополу вид. рад Г. Марјановић-Вујовић у овом Старинару.

у фази V. Сличан случај се дешава и између фазе V (слој F) и фазе VI (слој C) где се јавља нов ниво поплаве (слој E), што би опет значило једно краће напуштање логора крајем III века и његову потпуну обнову почетком IV века, која је диктирана и рђавим стањем логора и новим начином фортификације који је одговарао војној тактици тог времена. Логор је поново запустео средином V века, до новог обнављања у VI веку.

Стратиграфија округлих кула фазе VI

Овакву слику добијамо и кад анализирамо стратиграфију у кулама, које можемо да посматрамо као потпуно затворене целине. Темељи кула II, III, IV и V су изузетно дубоки и пролазе кроз раније слојеве, све до здравице испод слоја I века, што нам омогућује изврсну контролу стратиграфије у центру.

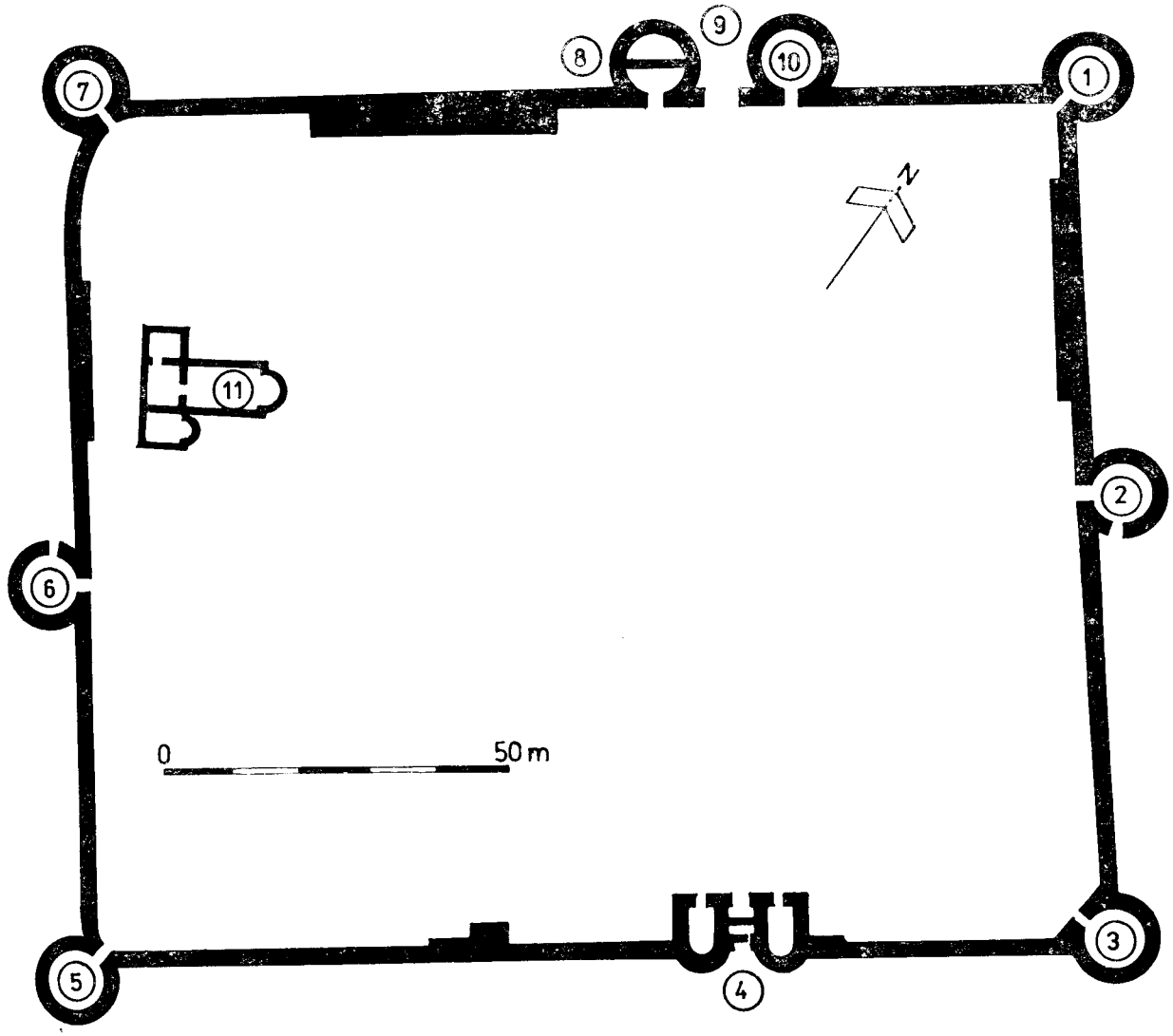

Сл. 9. — Чезава, грађевинска фаза VII. 1. кула I; 2. кула II; 3. кула III; 4. јужна капија; 5. кула IV; 6. кула V; 7. кула VI; 8. кула VII; 9. северна капија; 10. кула VIII; 11. базилика. — Fig. 9. — Čezava, phase de construction VII. 1. tour I; 2. tour II; 3. tour III; 4. porte sud; 5. tour IV; 6. tour V; 7. tour VI; 8. tour VII; 9. porte nord; 10. tour VIII; 11. basilique.

Као пример за анализу узећемо у овом тренутку кулу V, која у материјалу има доста сигурних репера за прецизно датовање. Ради прецизније анализе приказаћемо и покретни материјал и из кула II, III и IV, осим керамике коју ћемо користити као помоћни репер.

Покретни материјал куле V

Слој A: од коте +240 до +110
Керамика: VI век (сл. 10):
I/68c[23] Ce18, Бјелајац, вар. II/4, генерално VI в.); I/81 (Be, вар. Царичин град, генерално VI в.); II/1к (C/Je29, Бјелајац, вар. I/15, VI в.). II/2e (Ce29, вар. Царичин град, VI в.); II/64 (Ch 29, Бјелајац, I/20, VI в.); II/73d (C/Ie29, вар. Uenze, T. I/8, VI в.).

Хронолошки неодређени: II/1j (Cf/g29); II/62 (C/Je26); V/8 (Ca29/18); VII/16 (Ce19); VIII/15 (De29).

Слој B: од коте +110 до ±0,00

[23] У додатку дајемо шифре за типове, фактуру, боју и обраду површине.

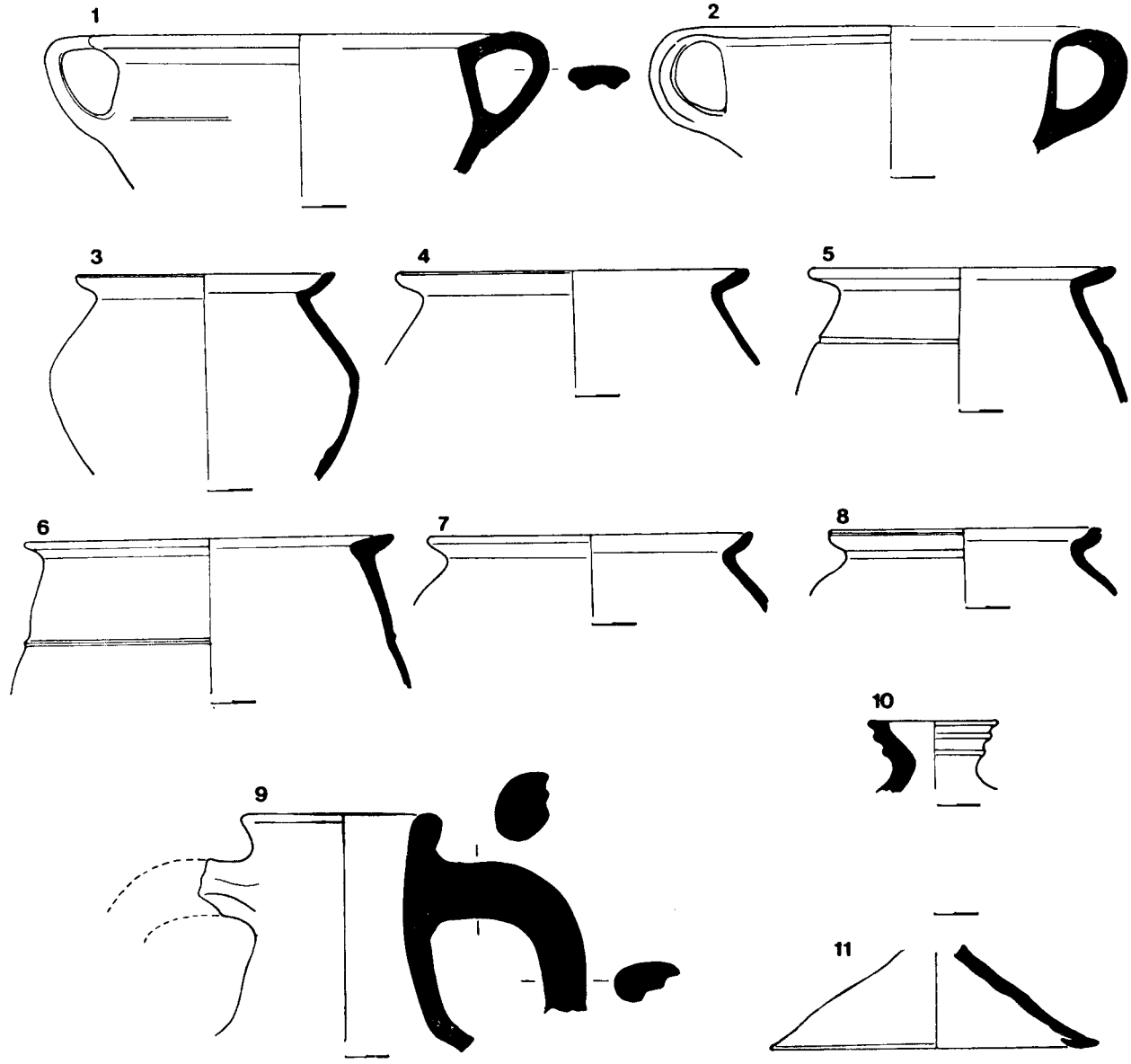

Сл. 10. — Чезава, кула V, слој A — Fig. 10. — Čezava, tour V, couche A: 1=тип I/68c — 1=type I/68c; 2=I/81; 3=II/1j; 4=II/2e; 5=II/1к; 6=II/62; 7=II/64; 8=II/73d; 9=V/8; 10=VII/16; 11=VII/15f.

Керамика:

Крај IV — поч. V в.: (сл. 11) — I/60a (C/Ie29, вар. Lányi, тип XXIII, Abb. 11/4, крај IV — поч. V в.); I/74a, (C/Ie16, Ibid.); I/85, (De/d16, Lányi, тип XXIII, Abb. 11/1, крај IV — поч. V в.; Брукнер, Т. 95, № 107, IV век; Uenze, T. I/10, прва пол. VI в.); I/102, (C/Ih/eo6, вар. Премк, I/2f, крај IV — поч. V в.); I/103, (C/Ih/eo6, Премк, I/2c, крај IV — поч. V в.); I/104, (C/Ih/g6, вар. Премк, I/1d, ±380. г.); II/49a, (D/Ef/g29, Премк, II/31, пуни IV в.; вар. Uenze, T. V/6, V. в.); II/63, (Ce29, Премк, II/23, средина IV — поч. V в.);

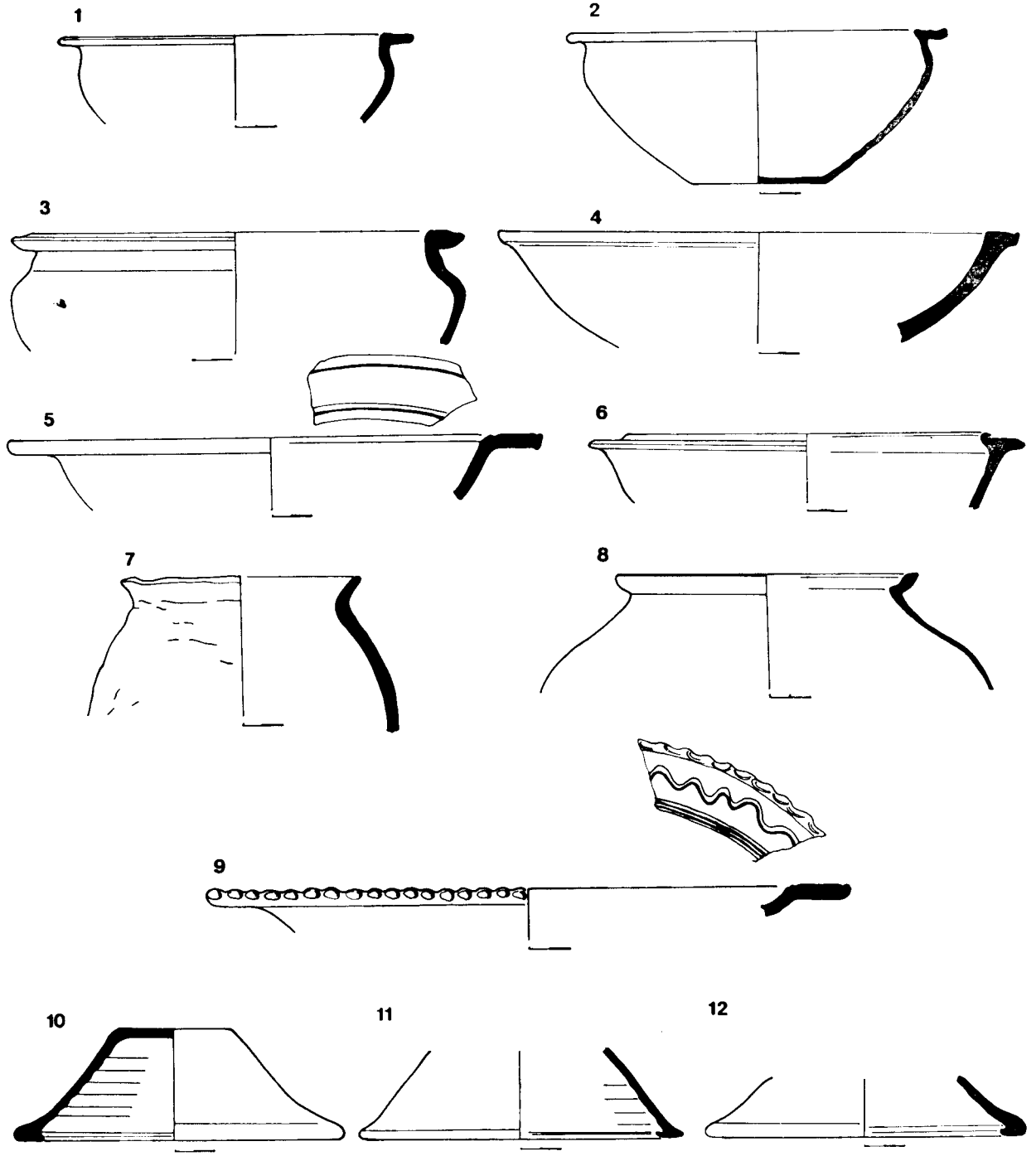

Сл. 11. — Чезава, кула V, слој B — Fig. 11. — Čezava, tour V, couche B: 1=тип I/60a — 1=type I/60a; 2=I/74a; 3=I/85; 4=I/102; 5=I/103; 6=I/104; 7=II/49a; 8=II/63; 9=III/25; 10=VIII/11; 11=VIII/12c; 12=VIII/19.

III/25, (CIh/do6/36/22, Премк, III/36, друга пол. IV в.; Uenze, T. VI/1, али ту са црним премазом, IV—V в.); VIII/11, (Ce/29, вар. Премк, VIII/46, крај IV — поч. V в.; вар. Uenze, T. V/11, крај IV — поч. V в.); VIII/12c, (CJe/g/29, Премк, VIII/46); VIII/19, Ceh29, вар. Премк, VIII/46).
Друга половина IV в. (сл. 12): I/35a, (Ce29, вар. Премк, I/5d, половина IV в.); II/65, (Cd29, Премк, II/23a, ±380. г.); II/65a, (Cd29, Ibid.); VII/18, (Co6, Брукнер, T. 114, № 128, IV в.); VII/17, (Co6, вар. Брукнер, T. 143, № 112, IV в.); VIII/16, (Ce29, вар. Премк, VIII/46g, после 380. г.).
IV век: I/62c, (C/Jo6, генерално IV в.); I/86, (Be26, Премк, I/13, пуни IV до краја IV в.).
Хронолошки неодређени: I/68d, (C/Jd19); II/53a, (C/If29); V/9, Ce/29); VIII/20, (C/Ig/e29).
Остали налази: кота +110 — коштани чешаљ (Keller, стр. 46 и д., гроб 109, T. 7, № 9 — трећа трећина IV в.); +85 — крстаста фибула, бронзана (Sági, гроб 52, № 1 — новац средине IV в. — 355—361, 364—367.; Keller, стр. 22, гроб 92, T. 6, № 4 — средина IV в.); +65 — дршка жишка; +50 — два златника Валентинијана II (RIC IX, 45b, 378—383; RIC IX, 69b, 383—388 г.); +50 — коштана оплата (за лук?) +40 — бронзана фибула, (Бојовић, стр. 74, тип 33, IV в., иде и у V в.).
Слој C: од коте ±0,00 до —70.
У овом слоју није нађен покретан материјал.
Слој D: од коте —70 до —110
Керамика:
II—III в.: (сл. 13): I/48b, (Bd26, вар. Брукнер, зделе тип 16, T. 74, № 59, али су црвено печене, II—III в.); II/19b, (Ck29, вар. Popilian, castroane, tip. 5 (783), II—III в.).
Остали налази: —96 — коштана оплата; —103 — калуп за жижак; непогодни за датовање.
Слој E: од коте —110 до —170
Керамика:
III в. (сл. 13): VI/5, (Cb29/29, вар. Брукнер, T. 127, №4, питос тип 3, крај III—IV в.); VI/6, (Cd26, Ibid.); VI/10, (Cd27, Ibid.).
II—III в. (T. сл. 16): I/13, (Bb2/28, Брукнер, T68, № 43, ту тањир тип 9, II—III в.); I/13b, (Bb28, Ibid.); V/7a, (Ca29, вар Брукнер, тип 8, T. 159, № 46, I—II в.; Popilian, Amforele, tip. 2 — II—III в.); VIII/17, (Cbe29, Најближа аналогија Брукнер, поклопац тип 5, T. 130 № 12, II—III в.); X/3a, (Ca22, најближа аналогија Popilian, afumatori, tip. 1, II в., може и почетак III); B—921, (Bb28, најближа аналогија Брукнер, зделе тип 36, T. 52, № 32, II—III в.); B—1070, 1071, 1073 terra sigillata, имитација, II—III, в.; B—1074, глеђ, барботин, II—III в.
II в (сл. 17): II/67, Cd19, вар. Брукнер, T. 111, № 33, II в. или T. 50, 52, 82, крај I—II в.); II/68, (Bc28/19, Ibid.).
Друга половина I—II в. (сл. 14): II/66 два комада, (Bb2/19, Bc28, вар. Брукнер, T. 125, № 166, друга половина I—II в., негде се јавља и у III в.); B—935, Брукнер, T. 125, № 171, друга половина I—II в.).
I—IV в. (сл. 14): II/80, (Ce29, Брукнер, T. 115, T. 123, I—IV в.).
Хронолошки неодређени: (сл. 14): II/69, (Ce/g29); II/69a, (C/Jb19).
Остали налази: (сл. 14): кота —150 до —160, фрагмент жишка; —160, коштана дршка (?); —185, медицински инструмент. Хронолошки недовољно осетљиви.
Слој F: од коте —200 до —240
Керамика:
II—III в. (сл. 15): I/13, (Bh/28/16).
II в. (сл. 15): B—957, (према зарезима и барботину II в.: Popilian, стр. 52, може да иде и до III в.).
Крај I—II в. (сл. 15): I/14, (Bb2/28/19, вар. Брукнер, T. 83, № 61, крај I — поч. II в.; вар. Popilian, castroane, tip. 3, II в.); I/80a, (Bh/c2/28, Брукнер, тањир тип 4, T. 67, № 32, крај I — поч. II в.); III/15a, (Bb/c2/28, Брукнер, T. 66, бр. 19, крај I — поч. II в.); III/19a, (Bb/c2/28, вар. Брукнер, тањир тип 6, T. 66, № 24, I—II в.); B—949, (тип Брукнер, T. 56, № 31—38, I — средина II в.).
I в. (сл. 22): V/3, (Cb19, Gose, № 433, 437, Августово време; вар. Брукнер, T. 157, № 16, I в. с. е. — I в. н. е.).
Дачки (сл. 15): II/7, (Dh).
Хронолошки неодређени: (сл. 15): VI/7, Ba24/16/36).
Слој G: од коте —240 до —320
Керамика:
II — поч. III в. (сл. 15): I/13, (Cb2/28); III/5c, (Bh2/28, Gose № 33, крај II — поч. III в.; Брукнер, T. 18, № 2, Drag. 32, II — поч. III в.; Popilian, platouri-tăvi, tip. 2/890/, II в); III/5d, (Bh2/28, Ibid.).
Крај I — поч. II в. (сл. 15): I/79a, (Bh2/28, према барботину крај I—II в. Popilian, стр. 52); I/89, (Dd29, доста слична аналогија Popilian, castroane, тип. 5/781, II в.; Брукнер, зделе тип 58, T. 82, № 53, крај I—II в.); I/90, Ac16, вар. Popilian, farfurii, tip. 7/871/, друга пол. II в.; вар. Брукнер, зделе тип 6, T. 72, № 36, 40, друга пол. I—II в.); I/91, (Be4/18/19, Брукнер, зделе тип 2, T. 69, № 6, I—II в.);II/31b, (B/Ic24, вар. Брукнер, лонац тип 31, T. 125, № 166, друга пол. I—II в.); B—974, (Bc28, вар. Брукнер, тањир тип 4, блиско T. 67, № 27, али је ту сив, крај I — поч. II).
I в. (сл. 16): I/88 (Ab1/14, вар. Drag. 35, I в.).
Хронолошки неодређени: (сл. 16): V/10, (Bc24/18).
Остали налази: кота —318, стаклено дно (сл. 16, бр. 6).
Слој H: од коте —320 до —350
II в. (сл. 16): II/14c, (Ck29, Popilian, Oale cu o toartă II в.); III/9e, (C/Jk19, Popilian, farfurii,

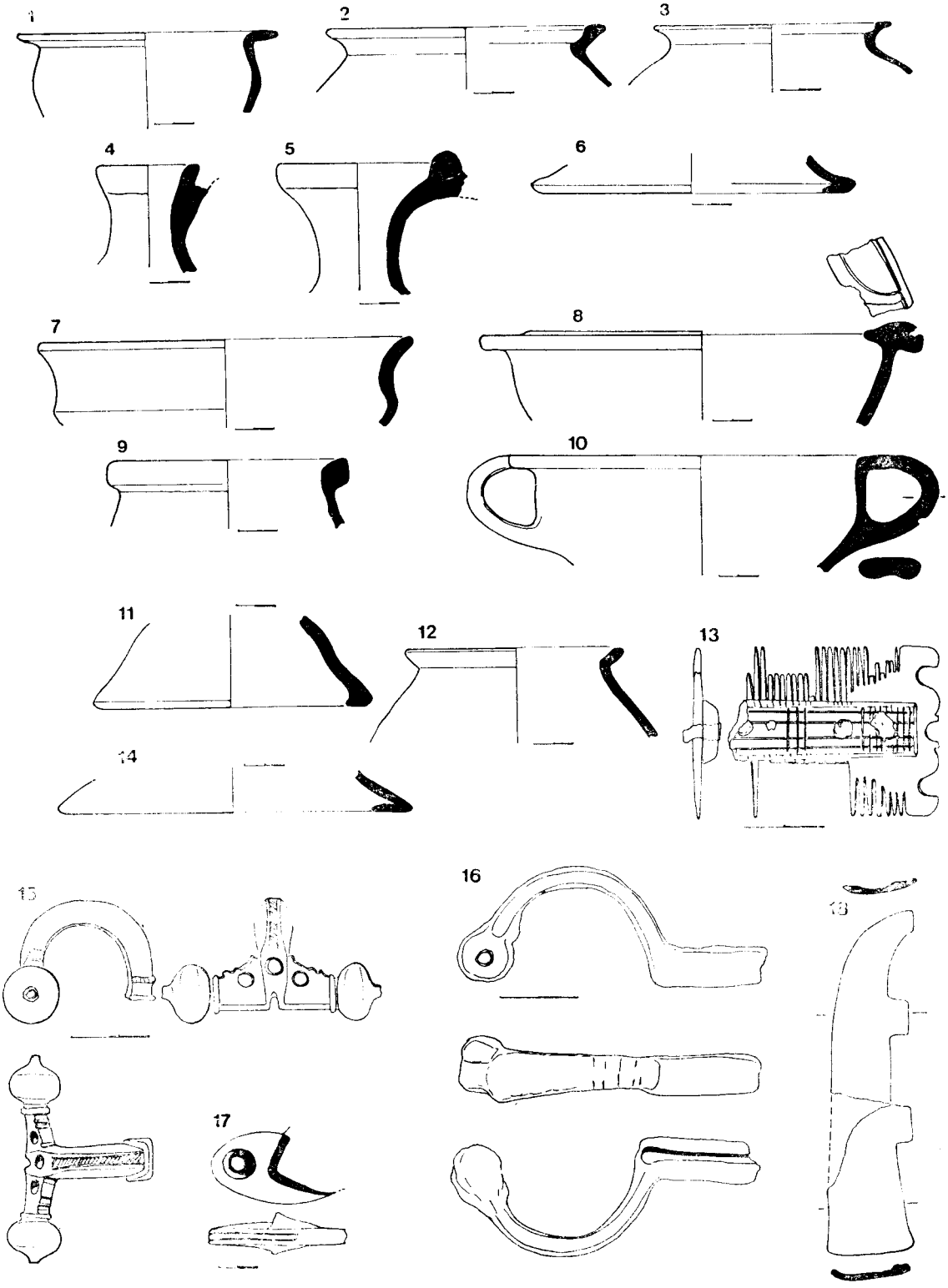

Сл. 12. — Чезава, кула V, слој B — Fig. 12. — Čezava, tour V, couche B: 1=тип I/35a — 1=type I/35a; 2=II/65; 3=II/65a; 4=VII/17; 5=VII/18; 6=VIII/16; 7=I/86; 8=I/62c; 9=V/9; 10=I/68d; 11=VIII/17; 12=II/53a; 14=VIII/20; 13=коштани чешаљ — 13=peigne en os; 15, 16=бронзане фибуле — 15, 16=fibules en bronze; 17=дршка жишка — 17=manche de lampe; 18=коштана оплата — 18=revêtement d'os.

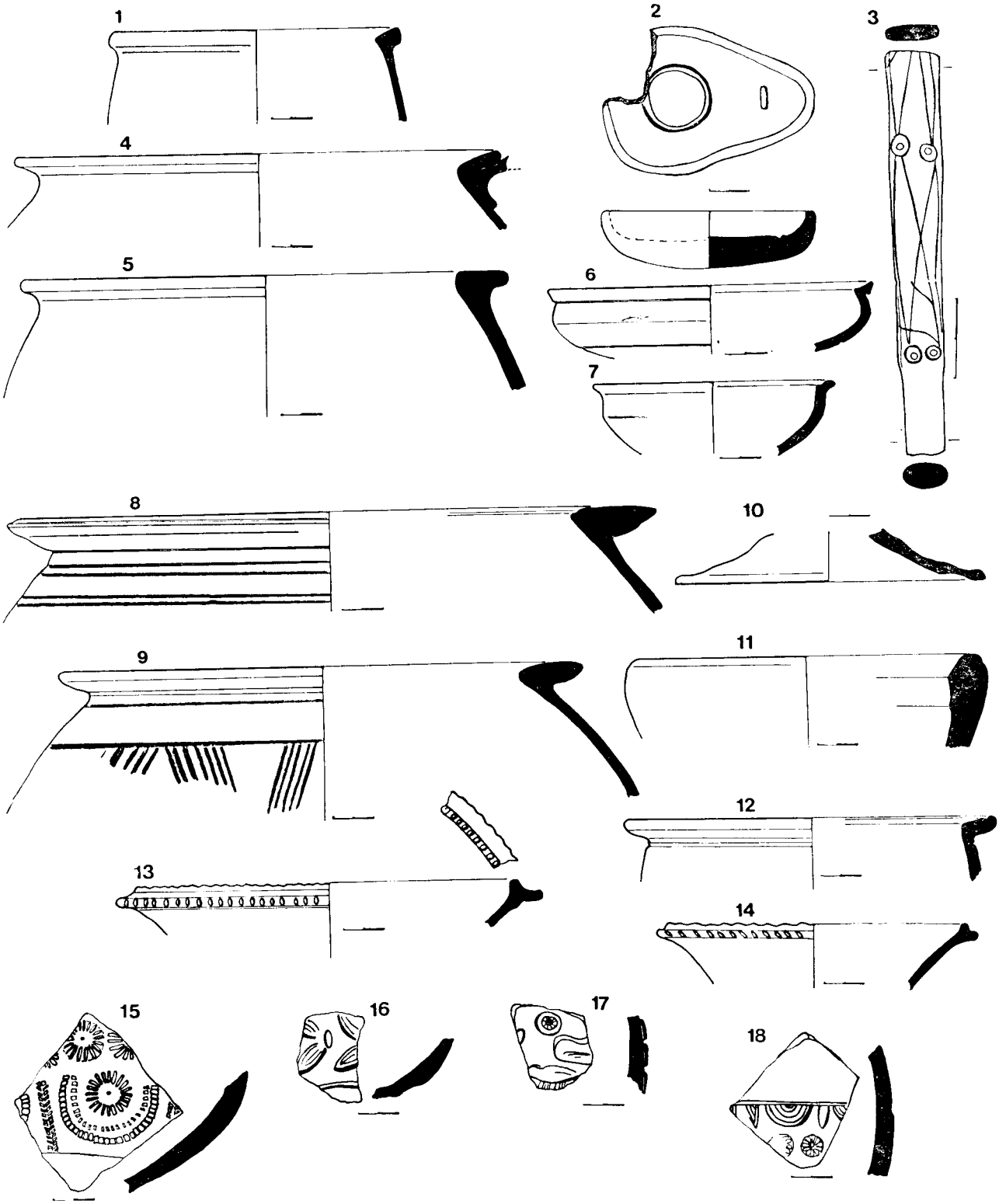

Сл. 13. — Чезава, кула V, слој D — Fig. 13. — Čezava, tour V. couche D: 1=тип I/48c — 1=type I/48c; 2=калуп за жижак — 2=moule de lampe; 3=коштана оплата — 3=revêtement d'os; 4=II/19b. Слој E — Couche E: 5=VI/5; 8=VI/6; 9=VI/10; 6=I/13; 7=I/13b; 10=VIII/17; 11=V/7a; 12=B—921; 13=X/3a; 15=B—1070; 16=B—1074; 17=B—1073; 18=B—1071.

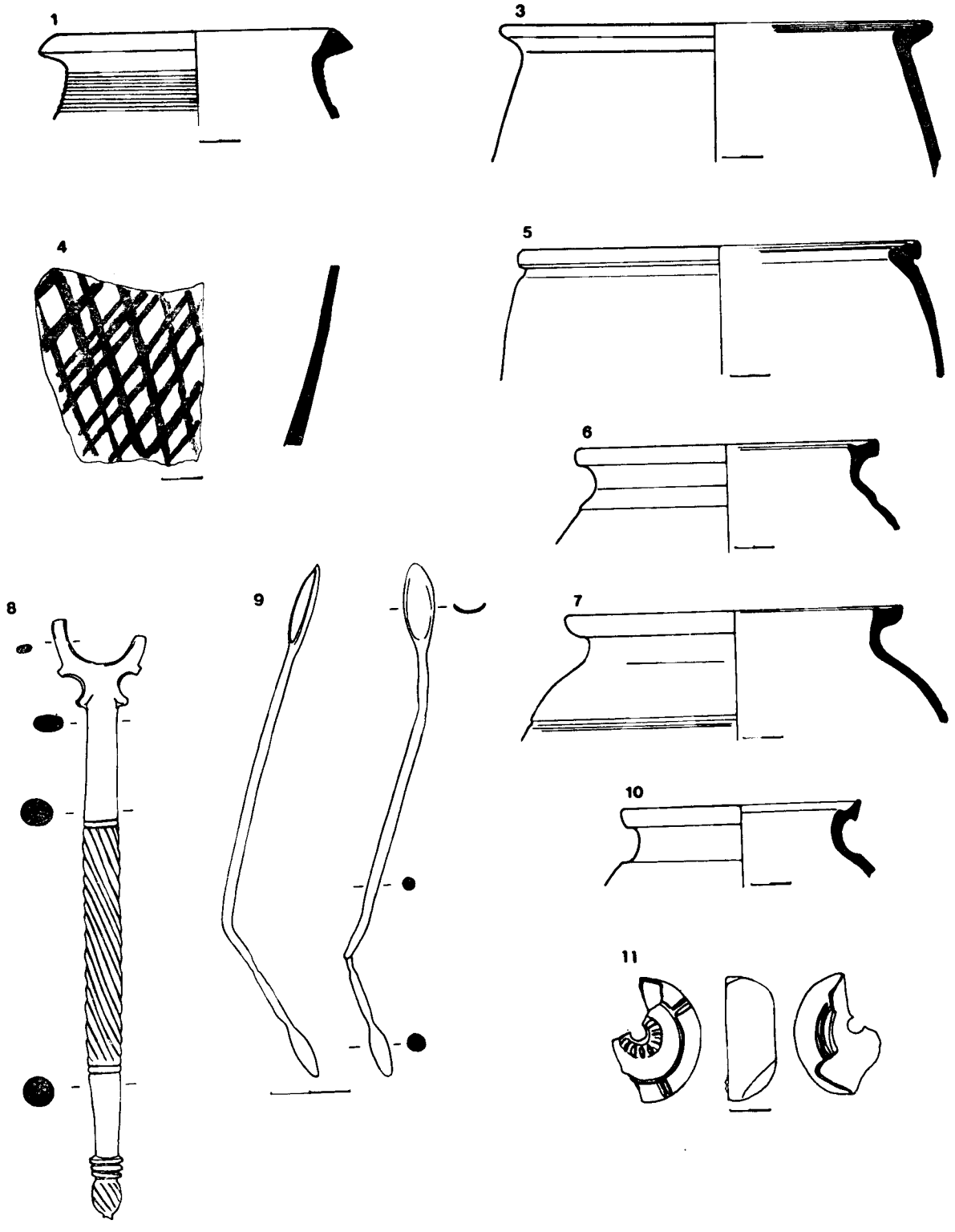

Сл. 14. — Чезава, кула V, слој E — Fig. 14. — Čezava, tour V, couche E: 1=тип II/67 — 1=type II/67; 3=II/68; 4=B—935; 5=II/66; 6=II/69; 7=II/69a; 10=II/80; 11=жижак — 11=lampe; 8=коштана дршка — 8=poignée en os; 9=бронзани медицински инструмент — 9=instrument médical en bronze.

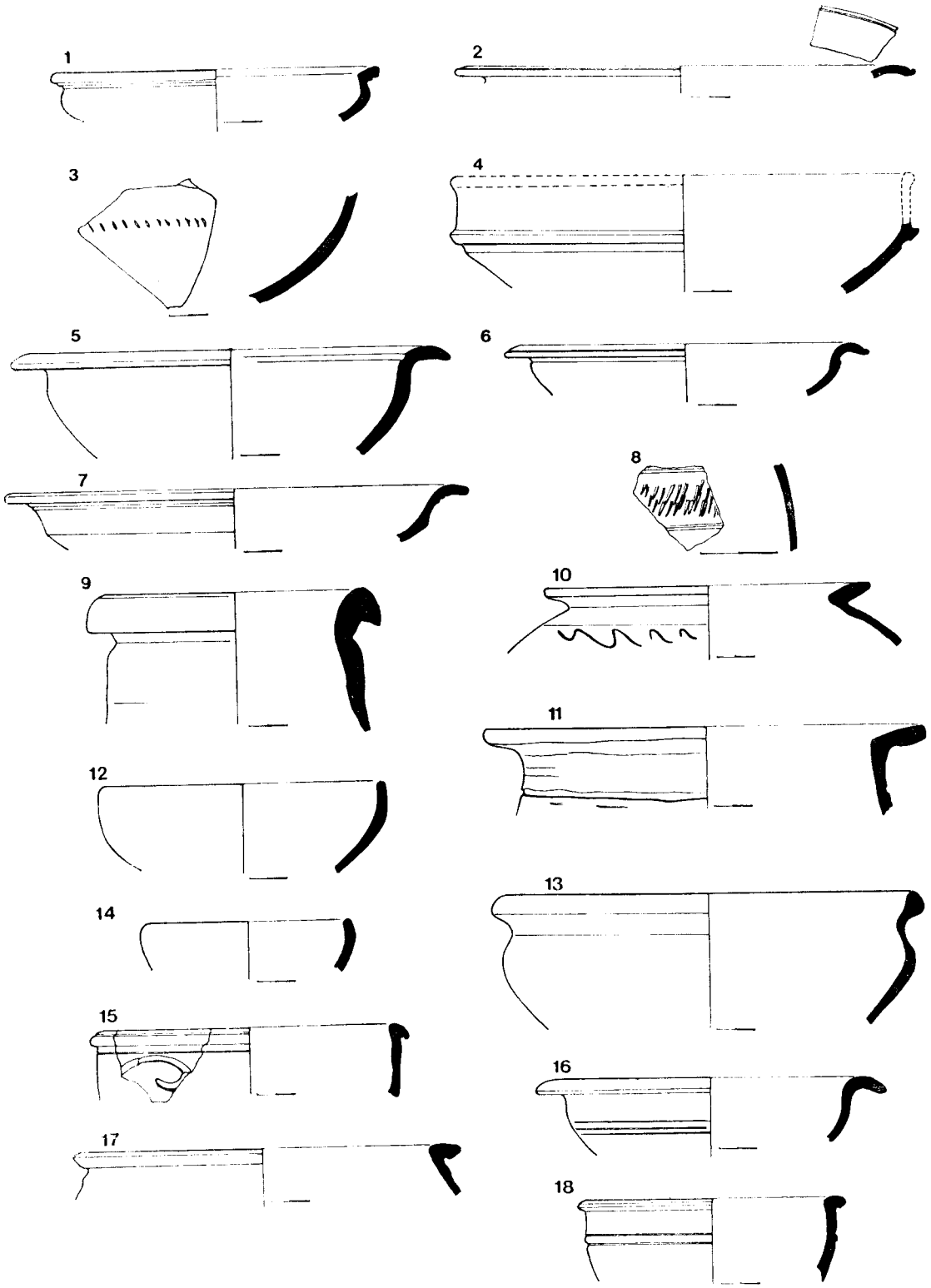

Сл. 15. — Чезава, кула V, слој F — Fig. 15. — Čezava tour V, couche F. 1=тип I/13 — 1=type I/13; 2=B—935; 3=I/14; 5=I/80a; 6=III/15a; 7=III/19a; 8=B—945; 9=V/3; 10=VI/7; 11=II/7. Слој G — Couche G: 12=III/5c; 13=I/89; 14=III/5d; 15=I/79a; 16=I/90; 17=II/31b; 18=I/91.

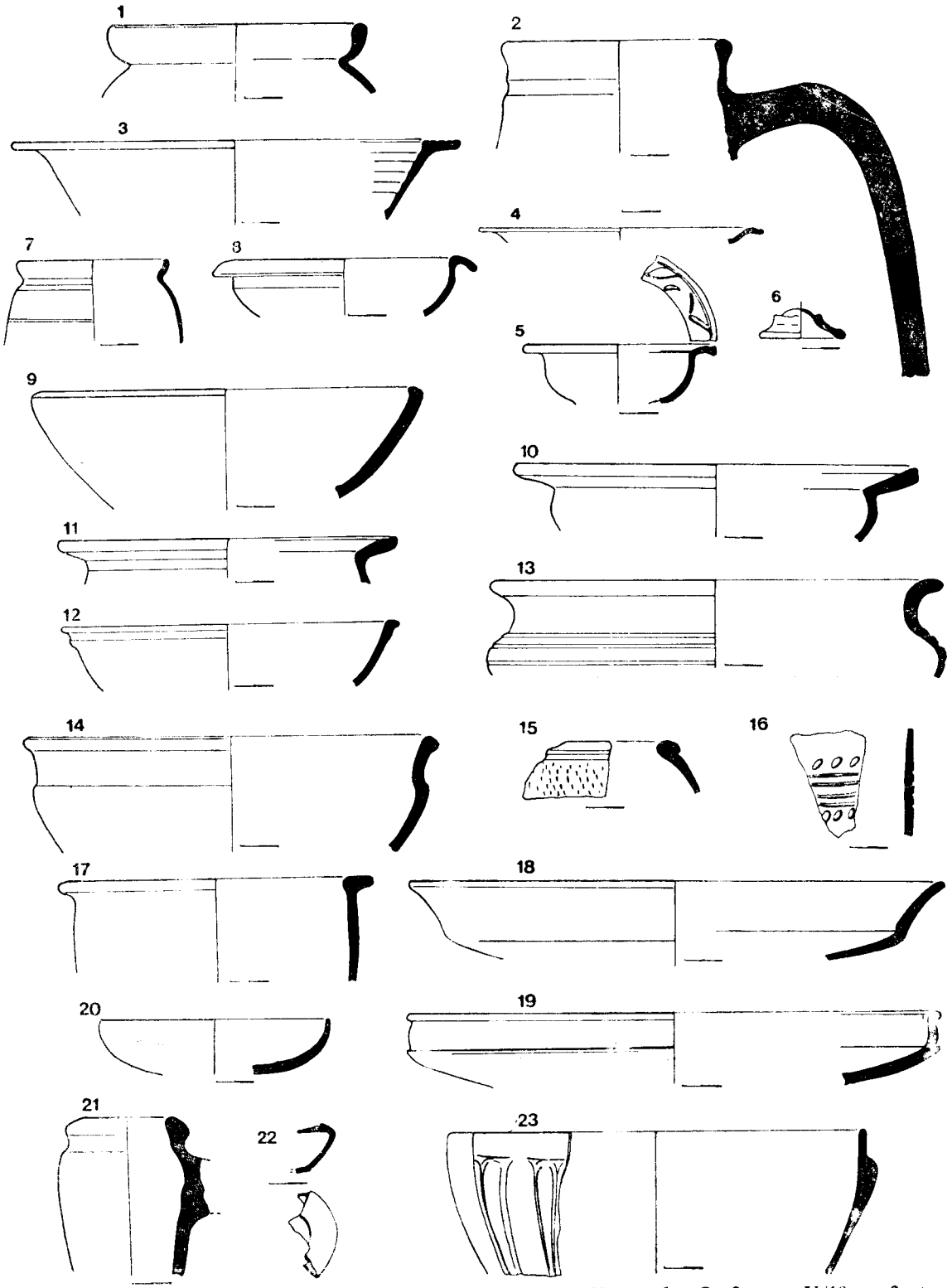

Сл. 16. — Чезава, кула V, слој G — Fig. 16. — Čezava, tour V, couche G: 2=тип V/10 — 2=type V/10; 4=B—974; 5=I/88; 6=стаклено дно — 6=fond de verre. Слој H — Couche H: 1=II/14c; 3=III/9e; 7=IX/10; 8=I/5h; 9=III/14c; 10=III/24; 11=I/8b; 12=I/107; 13=I/105; 14=I/87; 15=B—999; 16=B—1000; 17=II/66a; 18=I/86a; 19=I/14f; 20=III/5e; 21=V/11; 22=фрагмент жишка — 22=fragment de lampe; 23=обод стаклене зделе — 23=bord de vase en verre.

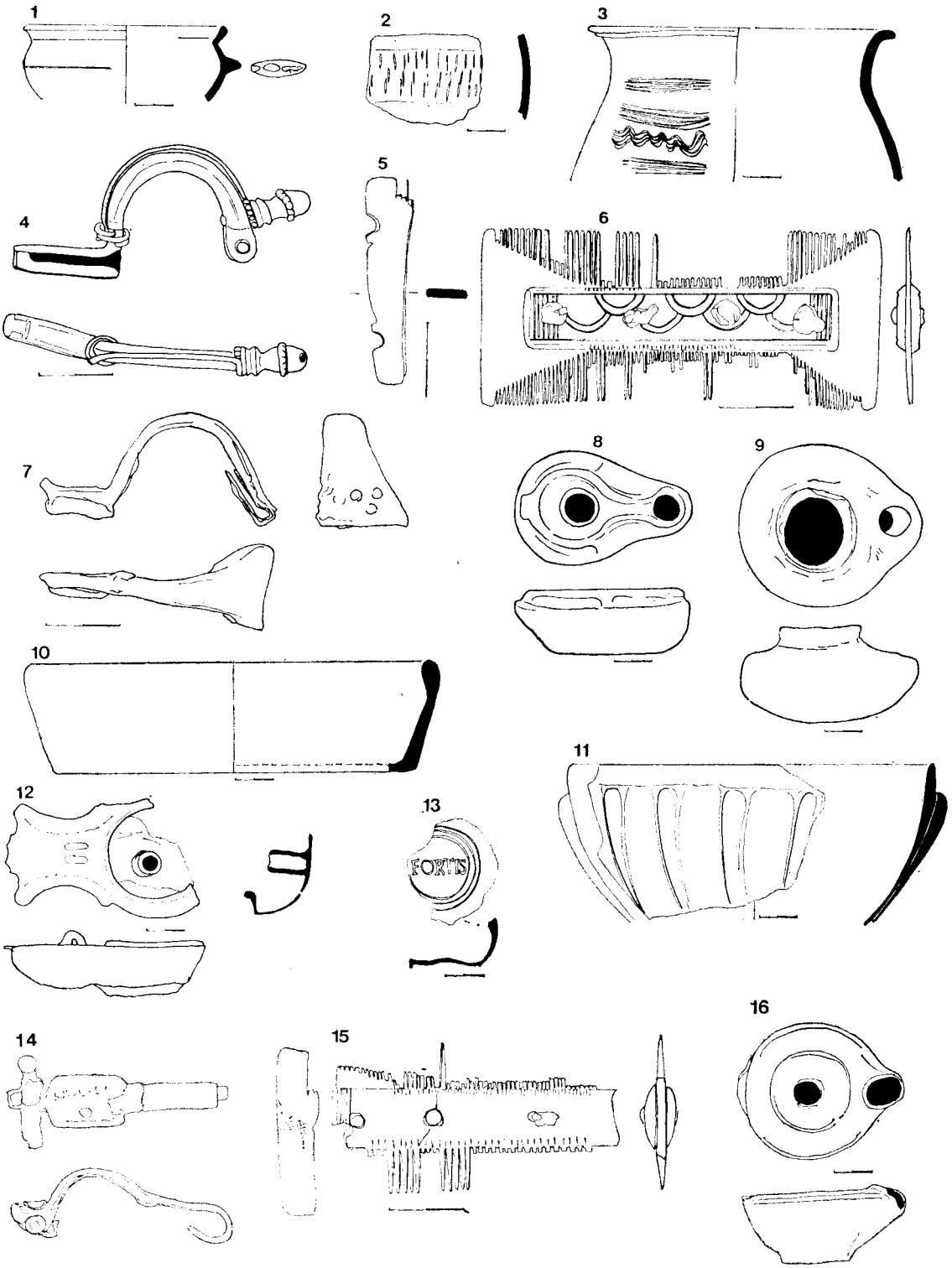

Сл. 17. — Чезава, кула V слој I — Fig. 17. — Čezava, tour V, couche I: 1=тип I/108 — 1=type I=/108; 2=B—1045a; 3=II/8. Кула II, слој A — Tour II, couche A: 4=бронзана фибула — 4=fibule en bronze; 5=коштани чешаљ — 5=peigne en os. Слој B — Couche B: 6=коштани чешаљ — 6=peigne en os; 7=гвоздена фибула — 7=fibule en fer; 8, 9=жишци — 8, 9=lampes. Слој E — Couche E: 10=III/14d. Слој G — Couche G: 12=бронзани суд (?) — 12=vase en bronze (?). Јама — Fosse: 11=обод стаклене зделе — 11=bord de vase en verre; 13=жижак — 13=lampe. Кула III, слој A — Tour III, couche A: 14=гвоздена фибула — 14=fibule en fer; 15=коштани чешаљ — 15=peigne en os; слој B — couche B: 16=глеђосани жижак — 16=lampe vernissée.

tip. 1/832/, II в.); III/24, (Ck/f, 29/19, вар. Popilian, farfurii, tip. 1/831, II в.); IX/10 — три комада, (Bb24, вар. Popilian, cupe-pahari, tip. 4/728/, II в.);

I—II в. (сл. 16): I/5h, (Bh/e26, вар. Брукнер. Т. 12, на Чезави без барботина, тамносмеђ премаз, I—II в.); I/105, (Cf19, вар. Брукнер, Т. 79, № 29, друга пол. I — прва пол. II в.); III/14c (Ca29, Gose, № 245, I—II в. B—999, (Bb23/28, вар. Брукнер, Т. 73, 50, али ту је сива, II в.); B—1000, (Bb19/28, Брукнер, пехари, тип 14, Т. 59, № 22, I—II в.);

I в. (сл. 16): I/8b, (Ce/k16, Popilian, castroane, tip. 5/783/, II в.; у рајнским областима и у I в., Gose, № 501); I/86a, (Bfe4, Брукнер Т. 77, № 2, I в.); I/87, (Cd/c16, најближа аналогија Брукнер, зделе тип 47, Т. 78, № 22, али је ту црвено печена с оранж премазом, I в.); I/106, (Bb1, Брукнер, Т. 9, № 8; Drag. 24/25, прва пол. I в.); I/107, (Bc19, Gose, № 243, Августово време); III/5e, (Bh24, Gose, № 245, Флавијевци); V/11 (C/Ik/c29, вар. Брукнер, Т. 157, № 16, I в.).

Хронолошки неодређени сл. 16: II/66a, (Bb2).

Остали налази (сл. 16): кота —350, обод стаклене зделе, (Bucovală, Boluri tip. IX, № 28, I в., с наведеном литературом); —320 до —350, фрагмент жишка.

Слој I: од коте —350 до —380

Керамика:

I—II в. (сл. 17): I/108, (Cb22, вар. Брукнер, зделa тип 50, Т. 79, № 28, крај I — поч. II в.); B—1045a, пехар, зарези, I—II в.

Анализа керамичких типова слоја A јасно показује да су најближе аналогије датоване у VI в. Иако ови типови нису бројни, можемо сасвим сигурно да овај слој датујемо у то време, поготову што се међу фрагментима појављују трбуси чешљастих амфора које несумњиво иду у VI в. Овај слој представља и последње рушење куле. Слој A се наслојава на слој B (сл. 18).

Слој B се састоји од два прослоја: горњег слоја шута од зарушавања куле пре обнове у VI веку и доњег састављеног од слабијег шута помешаног са земљом и гарежи, вероватно од кровне конструкције. Анализа керамике показује да већина типова, према аналогијама, иде у крај IV и почетак V в., док други део иде у другу половину IV века. Ово можда говори о два слоја друге половине IV века, које смо фиксирали у центру, али слојеви у кули V не могу за овај период да се сигурно раздвоје. Стога смо ипак склони да слој B датујемо у крај IV — поч. V века. Овоме у прилог иду и остали налази из овог слоја. Пре свега два златника Валентинијана II, затим фибуле и коштани чешаљ, који

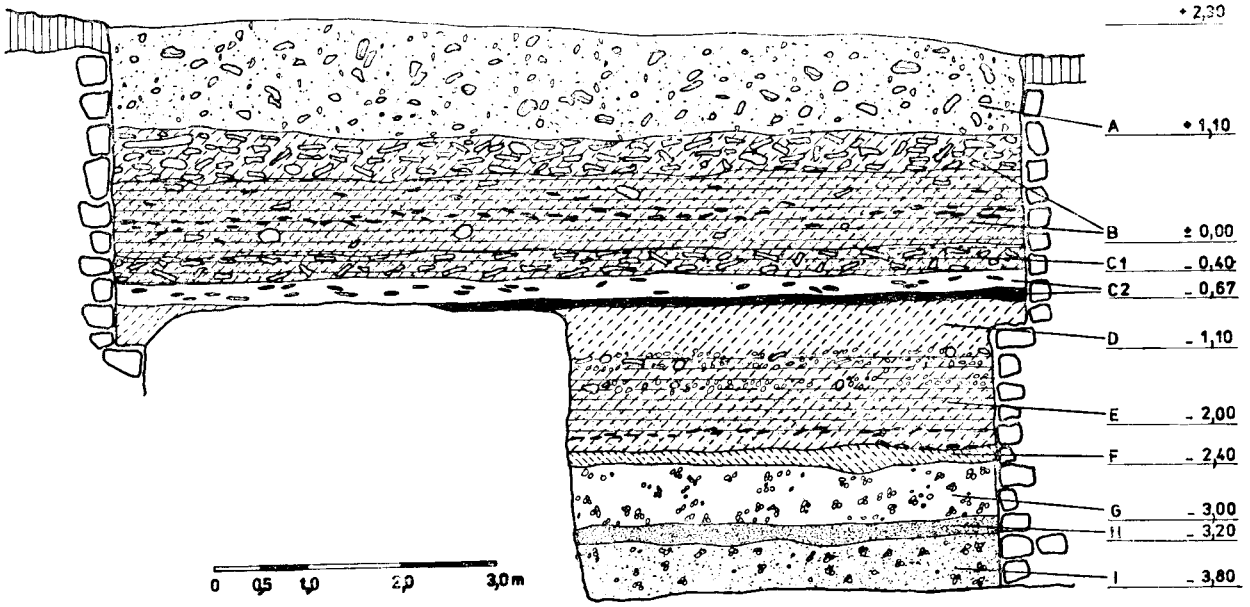

Сл. 18. — Чезава, западни профил у кули V. A шут од камена и опеке; B. ситније опеке и жута земља, пескуша са шутом од опеке, ситног камена и траговима гара; C₁. пескуша са шутом од опеке и малтера, C₂. спаљена земља са траговима гара, интензивно спаљена земља; D. жута земља; E. пескуша, шут, малтер, опека, камен, земља, шодер; F. иловача; G. шодер; H. песак; I. песак и шодер. — Fig. 18. — Čezava, profil ouest dans la tour V. A. débris de pierre et de brique; B. menus fragments de brique et terre jaune, terre sablonneuse avec des débris de brique, de cailloux et de traces de suie; C₁. terre sablonneuse avec des débris de brique et de mortier; C₂. terre brûlée avec des traces de suie, terre brûlée intensément; D. terre jaune; E. terre sablonneuse, débris, mortier, brique, pierre, terre, gravier; F. terre glaise; G. gravier; H. sable; I. sable et gravier.

сви више иду у сам крај IV в. и могу да прелазе и у V в.

У слоју C није нађен никакав покретни материјал. Слој се састоји од јаког шута од опека, тегула и малтера, а испод се налазе два слоја паљевине; на коти —50 откривено је огњиште што говори о коришћењу куле. Време овог слоја и првог рушења кровне конструкције тешко је одредити. Ово је практично први слој изнад сокла куле, односно први под нове куле. Сви слојеви испод слоја спаљене земље старији су од кула фазе VI.

У слоју D је нађено врло мало керамике и два типа која смо могли да издвојимо иду према аналогијама у II—III в., вероватно у средини III в. Остали материјал који је нађен није хронолошки осетљив. Фрагментована коштана оплата својим орнаментом већ помало вуче на IV век, али немамо никаквих директних аналогија. Калуп за жижак само говори о продукцији лампи на Чезави, али није погодан за датовање. Слој D је доста компактна жута земља помешана са шутом од камена (можда последица рушења бедема фазе V).

Слој E се састоји од речног наноса у коме је нађено доста керамике која већином припада периоду краја II — почетка III века. Налази типова који могу да се датују у почетак II в. говорили би такође о предложеном датуму, пре него о средини III века. Остали налази нису погодни за датовање.

Између слоја E и слоја F је слој пескуше (последица неке поплаве). Слој F је мешавина песка, гари и иловаче која је дно слоја. Материјал из овог слоја може већином да се веже за крај I—II век. Ипак типови који би ишли у II и II—III век, допуштају нам да слој ставимо око средине II века.

Слој G је речни нанос састављен од шљунка. Материјал који је нађен у њему већином, према аналогијама, припада крају I и почетку II века. Неки типови трају и до III века. Ипак смо склони да овај слој датујемо у крај I — поч. II века, што нам донекле дозвољава и ситуација у кули II, која је наспрамна кули V, а приближно на овој коти јавља се врло сличан материјал. Слој G бисмо, с извесном оградом, везали за фазу IV, за Трајанову фазу.

Слојеви H и I су доста слични по материјалу и њих бисмо ставили у I век. У слоју H је нађен обод стаклене зделе који свакако иде у I век. На јужном профилу куле V (који не дајемо због недостатка простора), запажа се у слоју који одговара слоју H на западном профилу, врло близу темеља млађе куле, слој запечене земље и слој глине који се косо спуштају од унутрашњости према спољашњости каструма (завршавају се на коти —340). Како смо навели, врло близу овог дела, на нешто нижој коти (—350) нађени су остаци зида за који смо претпоставили да је део капије. Није искључено да су наведени слојеви глине и запечене земље делови бедема фазе III.

У том случају слој I би био нешто старији и могао би да припада фази II. Овде бисмо указали на једно опажање када се ради о керамици. Поједини типови могу да трају врло дуго; ми смо склони хипотези, да, ако се наће мањи број млађих типова, а знатно већи број старијих, млађе типове још увек сматрамо као део старијих.

Кула II (сл. 19)

Налази (сл. 17):

На коти +185 у зиду куле између каменова везаних малтером новац Валентинијана I, 367—375. год. (LRBC II, 1333).

Слој A: на коти +140, бронзана фибула (Бојовић, 76 и д., тип 34, IV в., а може и даље); +128, коштани чешаљ, фрагмент, (Keller, op. cit., 46 и д.).

Слој B: на коти +94, коштани чешаљ, (генерално IV в.); +83, гвоздена фибула, (Бојовић, стр. 22, тип 3, IV в); ±0,00 жижак; —0,05, жижак, (блиска аналогија Sági, гроб 103, № 5, новац Константина I, 335—337. год.).

Слој C: неколико фрагмената керамике.

Слој D: нема налаза.

Слој E: на дну слоја тип III/14d, (B/Ic2, вар. Unverzagt, стр. 35, тип 29, траје кроз цео IV век, можда почиње већ и у III в.).

Слој F: нема налаза.

Слој G: керамика; на коти —100, бронзани суд (?).

Слој H: керамика.

Слој I: осим керамике, у јами фрагмент стаклене зделе (Bucovală стр. 37, boluri tip. IX № 28, I в.); фрагмент жишка (Rubright, стр. 50, тип XVI, Pl. VI/67, друга половина I в.); новац M. Агрипе (RIC I, п. 108. № 32 или 33, сса. 23—32. год); излизан новац I века.

Слој J: здравица.

Због недостатка простора осврнућемо се укратко на слојеве у осталим кулама. Напомињемо да смо обрадили керамику из других кула по истом систему, и овде дајемо само крајње резултате те анализе.

Слој A: јак шут. На профилу се јавља као набачена земља зато што је кула ископавана у току две кампање, тако да је први слој делимично скинут пре дефинитивног цртања профила. Поред керамике која има карактеристике краја IV и почетка V века, чешаљ и фибула одређују слој у ово време. Рановизантијска керамика није нађена.

Слој B: сива земља са шутом. Керамика је истих карактеристика као и слој A. Остали по-

кретни материјал иде на другу половину IV века.

Слој B лежи на слоју фрагмената опека, тегула и имбрекса (слој C), а овај на слоју гарежи (слој D). Испод слоја гарежи се налази тањи слој жуте земље с интензивним шутом (слој E) који лежи на малтерној подници (слој F). Сем типа III/14 у слоју E, нема никаквих налаза који би ближе хронолошки одређивали ове слојеве. Слојеви C до F одговарају слоју C у кули V, те можемо да их третирамо као првобитни слој и прво рушење куле II.

Малтерна подлога (слој F) лежи на слоју G — пескуши помешаној с речним наносом. Према керамици, овај слој можемо да вежемо за крај II—III век.

Слој H је такође речни нанос. Керамички налази упућују на средину II века.

Слој I је уствари јама за изливање испред канала из porta praetoria и слој изнад ње. Осим керамике која иде у крај I — поч. II в. остали налази упућују на другу половину I века. Јама је укопана у слој који личи на здравицу. Испод нису откривени старији културни слојеви, те нам то потврђује мишљење да су утврђења прве три фазе била померена нешто према западу.

Кула III

Налази:

Слој A (сл. 17): на коти +190, гоздена фибула, VI в.; коштани чешаљ, фрагмент, генерално IV век.

Слој B (сл. 20): на коти +140, коштани чешаљ; +130, коштани чешаљ; +120, коштани чешаљ (сви су истих типова као и чешљеви у кулама II и V); +130, гвоздена фибула, генерално IV век.

Слој C: на коти +110, бронзана фибула, генерално IV век.

Код куле III је доста специфичан случај. У горњим слојевима између коте +300 и +190 откривени су предмети (керамика и остава гвоздених алатки) који могу да се ставе у пуни средњи век. Испод овог слоја откривена је мрка земља са шутом који смо обележили као слој A на коти +190. Гвоздена фибула из овог слоја говори да се ради о VI в., међутим није искључено да је дошло до мешања слоја јер чешаљ нађен на овој дубини пре иде у IV—V век.

Слој B, мрка земља с имбрексима, несумњиво припада крају IV — почетку V века, јер три коштана чешља нађена на разним дубинама у овом слоју недвосмислено говоре о томе. Гвоздена фибула генерално иде у IV век, али може да иде и нешто касније. Неколико керамичких типова такође индицирају то време.

Слој B лежи на тамно сивој земљи са шутом (слој C) у којој је нађена керамика која без сумње може да се датује у средину, односно

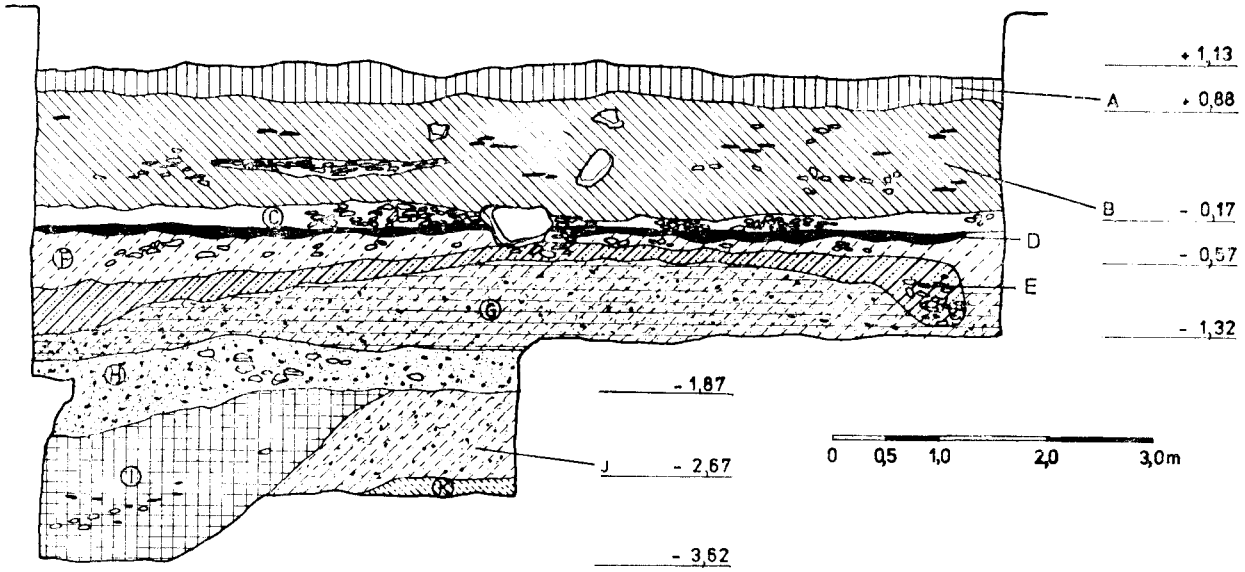

Сл. 19. — Чезава, источни профил у кули II. A. набачена земља; B. сива земља мешана са гарежи и фрагментима опеке; C. слој фрагмената опеке; D. слој гарежи; E. малтер са ломљеним каменом ситније гранулације; F. жута земља са фрагментима опеке; G. пескуша помешана са речним наносом; H. речни нанос помешан са ситнијим ломљеним каменом; I. мрка земља са фрагментима опеке и траговима гари; J. жута земља помешана са речним наносом; K. слој иловаче. — Fig. 19. — Čezava, profil est dans la tour II. A. remblai de terre; B. terre grise mélangée à la suie et aux fragments de brique; C. couche des fragments de brique; D. couche de suie; E. mortier avec de la pierre granulée; F. terre jaune aux fragments de brique; G. terre sablonneuse mélangée aux alluvions; H. alluvions fluviales mélangées à la pierre granulée; I. terre brune aux fragments de brique et traces de suie; J. terre jaune mélangée aux alluvions fluviales; K. couche de terre glaise.

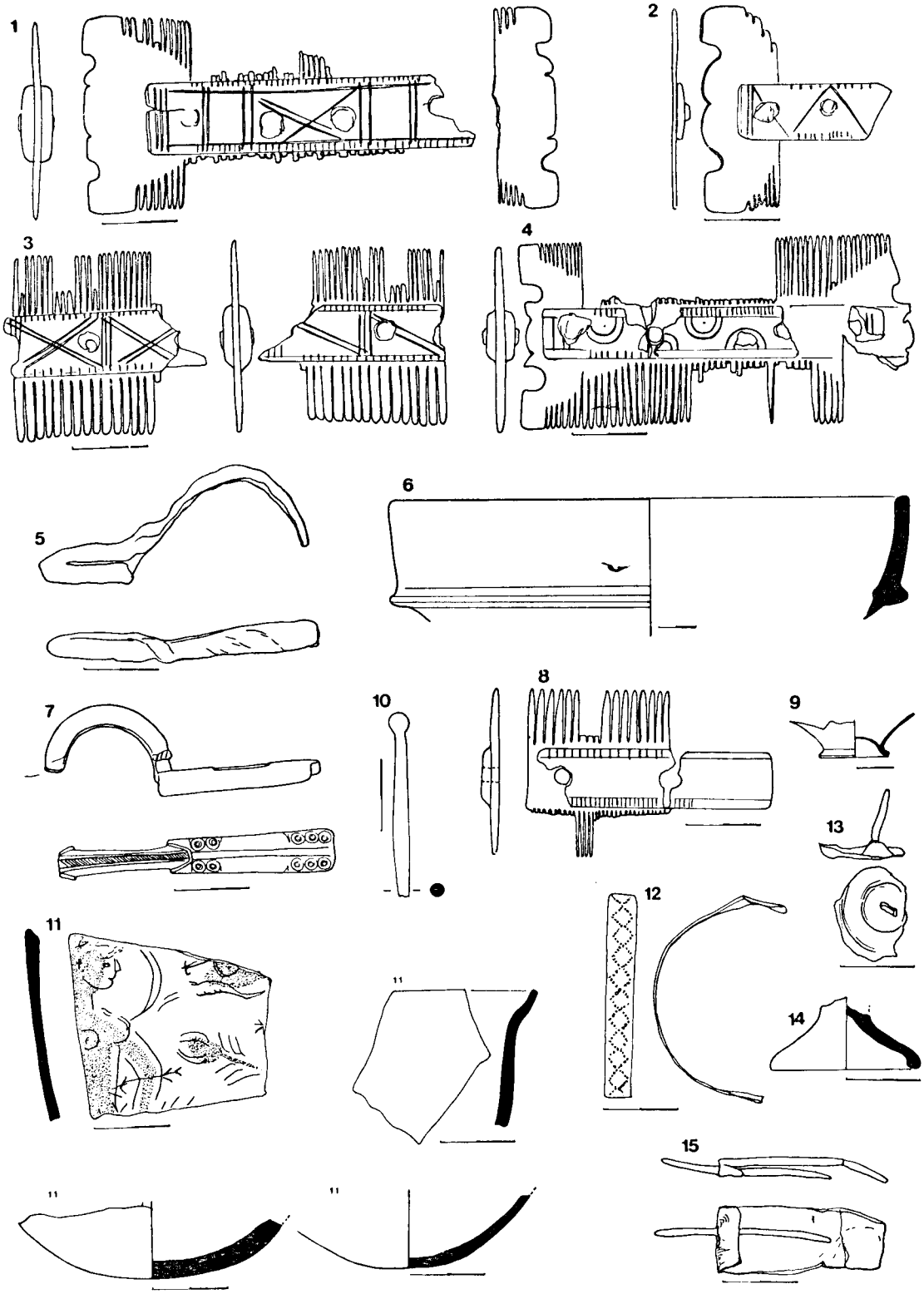

Сл. 20. — Чезава, кула III, слој B — Fig. 20. — Čezava, tour III, couche B: 1—4=коштани чешљеви — 1—4=peignes en os; 5=гвоздена фибула — 5=fibule en fer; 6=I/66; 7=бронзана фибула — 7=fibule en bronze. Кула IV, слој B — Tour IV, couche B: 8= коштани чешаљ — 8=peigne en os; 10=коштана игла — 10=aiguille en os; слој C — couche C: 9=стаклено дно — 9=fond de verre; 11=фрагментована стаклена посуда — 11=vase de verre en fragments; 12=бронзана наруквица — 12=bracelet en bronze; 13=бронзани украсни клин — 13=coin décoratif en bronze; 14=стаклено дно — 14=fond de verre; 15=оловна плочица са бронзаним трном — 15=plaquette de plomb avec épine de bronze.

другу половину IV века, о чему говори и бронзана фибула нађена у овом слоју.

Слој С делимично лежи на тањем слоју паљевине испод које се јавља жута земља. Сем једног керамичког типа, здела с ручком од лоше пречишћене земље (фактура D/J) и мркосиве боје (h/e), која може да припада средини IV века, није нађено ништа што би дало сигурнију хронологију.

На самом улазу у кулу на коти —110 откривена је здела (сл. 20, бр. 6) (тип I/66 Be/f4/26) имитација terra nigre, која може да се датује у IV век (var. Unverzagt, стр. 18, тип 5), али није хронолошки много осетљива. Ипак њено стратиграфско место говори о томе да је пре из прве половине IV века.

Из доњих слојева нема материјала.

Кула IV (сл. 21)

Налази:

Слој А: осим керамике нема других покретних налаза.

Слој В (сл. 20): на коти +60 фрагментована коштана укосница; на +55 коштани чешаљ (исти тип као и у другим кулама).

Слој С (сл. 20, 22): на коти ±0,00 стаклено дно; бронзани украсни клин; —30, стаклено дно (Bucovală, 44, cupe, tip. XII, № 40, III—IV в.); —60, бакарна наруквица (блиска аналогија (Sági, 81, гроб 115, № 6с, средина IV в.); трбух стаклене зделе с људском представом; три фрагмента стакла (Barkóczi-Salamon, крај IV — поч V в.); оловна плочица с бакарним трном — 70, коштани бршљенак; —75, камени бршљенак; —80, четири обода стаклених посуда, трбух с плавим бобицама, фрагменти равног стакла (Barkóczi-Salamon, fig. 1 и 2; fig. 7/1, 5, 6, крај IV — поч. V в.); —85, коштана дршка —95, бршљенак.

Слој D (сл. 22): на коти —135, сребрн прстен (Vágó-Bóna, стр. 100, гроб 1221, Т. 22 и Т. XVIII, 2, новац Константина I, 313—315. год.); новац Константина I, 330—335. год. (LRBC I, 840); —140, бронзана фибула (доста блиско Sági, гроб, 55, № 1, новац, вероватно кеса, између 324. и 333. год.; Keller, стр. 38, гроб 56, Т. 4/8 и 18/4, прва поло-

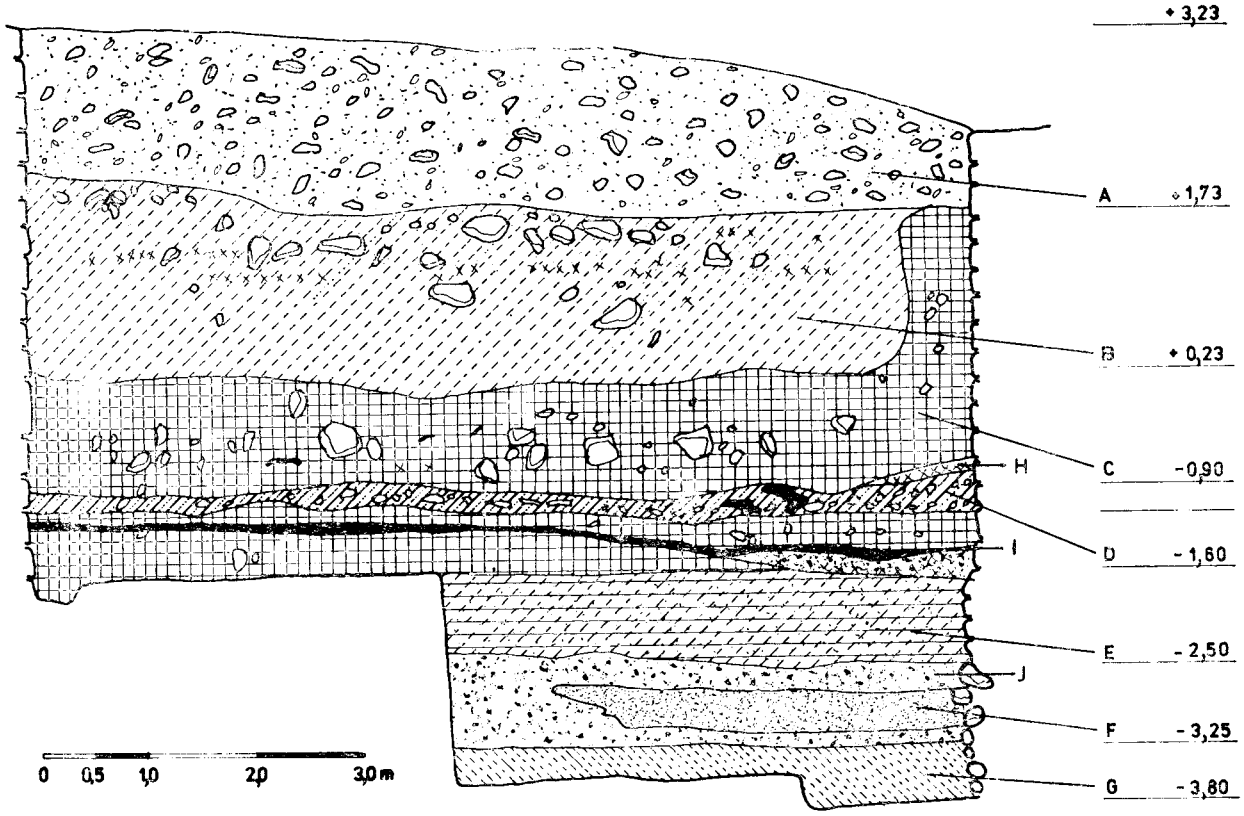

Сл. 21. Чезава, јужни профил у кули IV. А. шут од камена и опеке; В. жута земља са малтером и каменом; С. мрка земља помешана са каменом, траговима опеке, гара и малтера; D. ситан камен, опека, малтер и трагови гара; Е. пескуша; F. песак; G. иловача; Н. налази керамике; I. ситан шљунак и паљевина; J. ситан шљунак. — Fig. 21. — Čezava, profil sud dans la tour IV. A. débris de pierre et de brique; B. terre jaune avec du mortier et de la pierre; C. terre brune mélangée à la pierre, aux traces de brique, de suie et de mortier; D. pierre granulée, brique, mortier et traces de suie; E. terre sablonneuse; F. sable; G. terre glaise; N. découverte de céramiques; I. gravier fin et brûlure; J. gravier fin.

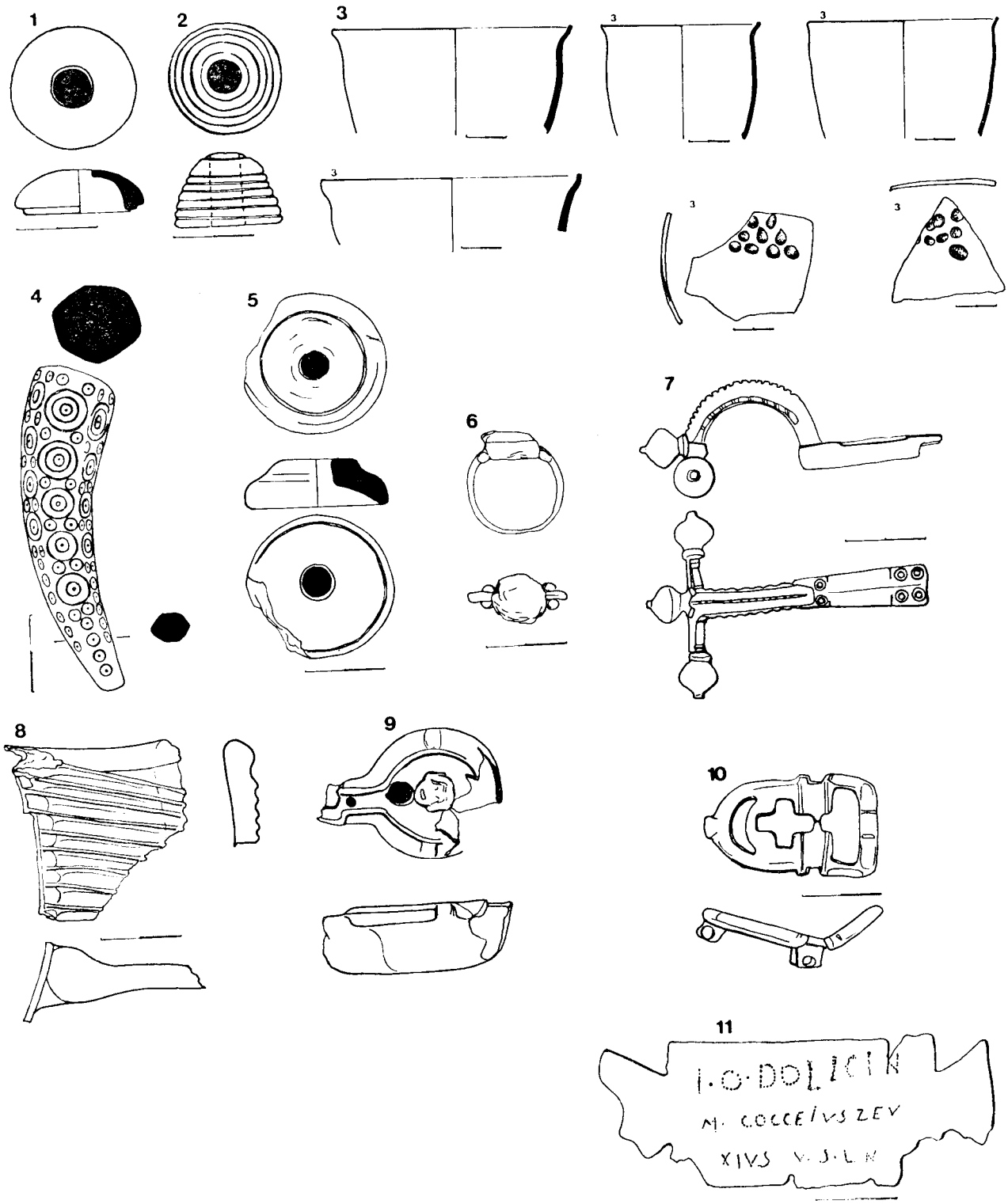

Сл. 22. — Чезава, кула IV, слој C — Fig. 22. — Čezava, tour IV, couche C: 1=коштани бршљенак — 1=fusaïole en os; 2=камени бршљенак — 2=fusaïole en pierre; 3=фрагменти стаклених посуда — 3=fragments de vases en verre; 4=коштана дршка — 4=poignée en os: 5=стаклено дно — 5=fond de verre; слој D — couche D: 6=сребрни прстен — 6=bague en argent; 7=бронзана фибула — 7=fibule en bronze; слој E — couche E: 8=дршка стакленог суда — 8=poignée de vase en verre; 9=жижак — 9=lampe. Кв. L/23, слој A — Q. L/23, couche A: 10=бронзана копча — 10=agrafe en bronze. Кв. J/22 — Q. J/22: 11=бронзана вотивна плочица — 11 = petite plaque votive en bronze.

вина IV в.); новац Urbs Roma 330—335. год. (LRBC I, 750).

Слој E (сл. 22): на коти —210, жижак (Rubright, 51—52, тип XVII, вар. T. X, №92, I—II в.); —230, фрагмент дршке стакленог суда, Bucovală, 29—30, тип IV, I—II в.).

У слоју F и G ове куле осим керамике није нађен други покретни материјал. Керамика указује на средину I в.

Слој A се састојао од хумуса и интензивног шута од камена, опека и малтера. Осим керамике није нађен други покретан материјал. Но, керамика је сасвим јасна, с типовима који су блиски типовима слоја A из куле V, а поред њих је нађена и већа количина уломака од чешљастих амфора, типичних за VI век. На основу анализе овог материјала можемо са сигурношћу да датујемо слој A у VI век.

Слој B се састоји од жуте земље и шута с каменом и малтером. Типови керамике се везују за типове краја IV и почетка V в. из куле V, а коштани чешаљ одређује исто тако слој у ово време.

Слој C је мрка земља с каменом и опеком и траговима гара. Обиље керамике и велики број типова, дају могућност да као датум предложимо генерално другу половину IV века. Остали покретни материјал који је исто тако бројан, нарочито стакло, упућују на овај датум, чак фрагменти стакла вуку и на крај IV — поч. V века.

У овој кули се најпрецизније издвајају два слоја касног IV века, које смо пратили и у кулама II и III, али не тако стратиграфски уочљиво као овде.

Слој C лежи на слоју шута од црепова испод којих се налази пескуша помешана с малтером и гаром (слој D) који се наслојавају на поду куле рађеном од набијене земље, запечене у пожару. На поду су рађена два новца, сребрни прстен и фибула који су свакако из прве половине IV в. Оваква стратиграфска ситуација откривена је и у осталим кулама, а кула IV нам је потврда да су и слојеви непосредно изнад подова из прве половине IV века. У исто време, овај датум нам даје и приближан terminus ante quem за изградњу фазе VI, коју, како смо већ рекли, стављамо у период после 317. године. Не улазећи у овом моменту у историјску интерпретацију, напомињемо ипак да ће се поставити питање једног великог уништавања castruma Novae у првој половини IV века, које је очигледно и у унутрашњости утврђења.

Табела I

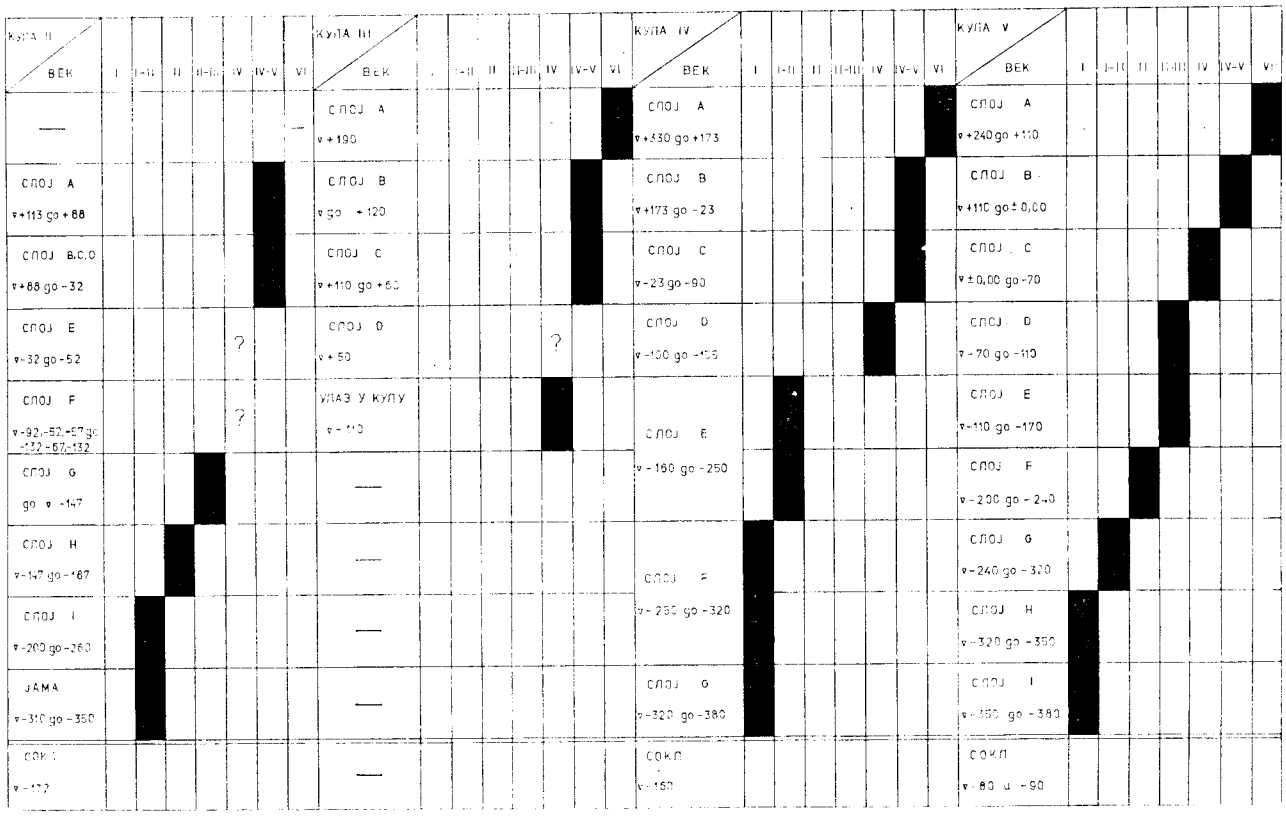

Испод слоја D налази се доста дебео слој пескуше (слој E), који би и по керамици и по другим налазима ишао у крај I — поч. II века.

Слој E лежи на добро издвојеном слоју речног шљунка и песка (слој F) у коме је нађена керамика средине I века.

Испод слоја F је компактна глина (слој G) с материјалом који генерално може да се датује у I в. Ископавања су због дубине заустављена на овом нивоу (кота —380), тако да није искључено да се испод слоја G налази и ранији слој који би се везао за фазу I.

На основу анализе материјала, општи распоред слојева у кулама и њихову хронологију дајемо на табели I, коју треба упоредити с профилима кула II, IV и V.

Кроз талебу I добија се доста јасна стратиграфска подела. У свим кулама, осим куле II, јасан је рановизантијски слој VI в., који одговара рановизантијском слоју у унутрашњости утврђења, односно грађевинској фази VII. Следе два слоја који могу да се датују у другу половину IV и у крај IV и почетак V века који одговарају слојевима овог времена у унутрашњости логора и сигурна су потврда да је у другој поливини IV века дошло до великог рушења логора, његовог краткотрајног обнављања и коначног рушења средином V века.

Испод њих је, како смо рекли, констатован слој рушења током прве половине IV века. Дно овог слоја одговара грађевинској фази VI.

Темељи кула новог утврђења се укопавају у старије слојеве, који су углавном настали од поплава Чезаве. Кроз материјал у њима можемо поуздано да пратимо грађевинске фазе II, III, IV и V и да укрштајући податке добијене из кула и из унутрашњости логора можемо да тврдимо да је фаза II из средине I века, фаза III из краја I века, фаза IV с краја I и почетка II века, а фаза V с краја II — почетка III века и траје до друге половине III века.

Тиме бисмо, у овом тренутку, закључили претходна разматрања о стратиграфији и грађевинским фазама castruma Novae.

ШИФРЕ ЗА ОБРАДУ КЕРАМИКЕ

Облици:

I. — зделе
II. — лонци
III. — тањири
IV. — шоље
V. — амфоре
VI. — питоси
VII. — крчази
VIII. — поклопци
IX. — пехари
X. — кадионице

Фактуре:

A — фино пречишћена земља
B — средње пречишћена земља
C — песковита (ситна зрна песка)
D — песковита (крупна зрна песка)
E — груба (руком рађена)
F — земља B, C, D с примесом туцане шкољке или пужева
G — песковита (C, D) с примесом сламе или плеве
H — песковита с примесом графита
I — песковита с примесом туцаног кречњака
J — песковита (C, D) с већом примесом кварца или лискуна

Боје:

a — светлоцрвена
b — црвена
c — наранџаста
d — светлосива
e — сива
f — црна
g — браон
h — браонцрвенкаста
i — бела
k — жућкастобела
l — жута
m — зелена
n — плава
o — маслинаста
p — жућкастозеленкаста
r — мркозелена

Обрада површине, орнаментика, технике:

1 — terra sigillata
2 — имитација terra sigillate
3 — terra nigra
4 — имитација terra nigre
5 — мраморизирана
6 — античка глеђ
7 — сликање глеђу
8 — огрубљена песком или шљунком
9 — каменина
10 — енгоба
11 — преклопљени орнамент
12 — смоласти премаз
13 — рељефни орнамент
14 — барботин
15 — печатни орнамент
16 — урезани орнамент
17 — чешљасти орнамент
18 — ребрасти орнамент
19 — жљебљени орнамент
20 — метличасти орнамент
21 — орнамент изведен убодима
22 — орнамент изведен утиснутим прстом или ноктом
23 — орнамент изведен точкићем (радлом)
24 — бојена површина
25 — сликани орнамент
26 — глачана површина
27 — глачани орнамент
28 — фирнисована — металног сјаја
29 — необрађена површина
. . . . . .
36 — валовница

ЛИСТА СКРАЋЕНИЦА

Bárkoczi-Salamon — L. Bárkoczi-A. Salamon, *IV. század végi és V. század eleji üvegleletek Magyarországról, (Glasfunde vom End des 4. und Anfang des 5. Jhs. in Ungarn,* Archaeologiai Értesitó 95, 1968, 29 и д.

Бјелајац — Обрада типологије керамике Царичиног града коју је урадила Љ. Бјелајац у оквиру своје магистарске тезе (и овом приликом јој захваљујем на подацима).

Brukner — O. Brukner, *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije,* Beograd, 1981.

Bucovală — M. Bukovală, *Vase antice de sticlă la Tomis,* Constanța, 1968.

Gose — E, Gose. *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland,* Beiheft 1 der »Bonner Jahrbücher«, 1950.

Keller — E. Keller, *Das spätrömische Gräberfeld von Neuburg an der Donau,* 1979.

Lányi — V. Lányi, *Die graue spätrömische Keramik von Tokod* у »Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod«, Budapest, 1981.

LRBC — R. A. G. Carson, P. V. Hill, J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage,* Part I i II, London, 1965

Popilian — G. Popilian, *Ceramică romana din Oltenia,* Craiova, 1976.

Премк — А. Премк, *Керамика из затворених слојева IV в. у Сирмијуму,* магистарска теза одбрањена на Фил. фак. у Београду (у рукопису).

RIC — *Roman Imperial Coinage IX,* (J. W. E. Pearce, Valentinian I to Theodosius I).

Rubright — J. Rubright, *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica,* Sirmium III, 1973, 45 и д.

Sági — K. Ságy, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó,* Budapest, 1981.

Uenze — S. Uenze, *Versuch einer typologischen Gliederung der Keramik des 5. und 6. Jahr. aus dem Areal des Hippodroms,* (рукопис припремљен за штампу у оквиру зборника »Sirmium«).

Unverzagt — W. Unverzagt, *Die Keramik des Kastells Alzei,* Materialien zur römisch-germanischen Keramik II, Frankfurt a. M., 1916.

Vágo-Bóna — E. Vágo-I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spät römische Südostriedhof,* Budapest, 1976.

11. март 1983.

UDK: 904."652" : 725.182.032

ČEZAVA — CASTRUM NOVAE

MILOJE VASIĆ, Institut archéologique, Beograd

A 18 km approximativement à l'aval de Golubac et 6 km. en amont du premier village suivant, Dobra, le Danube forme un large tournant de sorte que la rive s'élargit en plaine traversée par la petite rivière dite Čezava. C'est près d'elle qu'a été bâti un »castrum« qui pourrait être identifié au Castrum Novae antique[6,7,8]. Les fouilles systématiques de ce site ont été entreprises en 1965 par le Musée Militaire de Belgrade sous la direction de D. Pribaković. Les travaux ont été achevés en 1970[11]. Les rapports annuels donnent des délimitations préliminaires des phases de constructions[12]. La répartition en phases est donnée avec une précision considérable, cependant les dates des phases proposées doivent subir certaines corrections[13].

Le matériel et la documentation étant toujours en cours de traitement en vue d'une monographie nous présentons, en tant qu' illustration de la stratigraphie, le profil Sud du carré L/23 et la stratigraphie des carrés L'/21, 22, 23 qui donnent l'idée le plus claire de la situation stratigraphique à Čezava. Ceci pris comme base nous donne l'image suivante:

Couche A — VIe siècle d'une manière générale
Couche B — fin du IVe jusqu'à la moitié du Ve
Couche C — permet une certaine différenciation chronologique: 1 — partie supérieure — deuxième moitié du IVe et fin du IVe siècle; 2 — partie inférieure des débris — première moitié du IVe siècle;
Couche D — base de la couche C_2
Couche E — au profil L/23 couche d'alluvions fluviales
Couche F — fin du IIe et moitié du IIIe siècle, en général (avec certaines répartitions plus affinées du matériel et avec certaines modifications aux constructions)
Couche G/H — au profil L/23 alluvions fluviales
Couches I/J — fin du Ier — moitié du 2e siècle
Couche K — Ier siècle d'une manière générale.

Quant aux phases architecturales six horizons de constructions peuvent être distingés: ils réflètent ausssi bien le développement du Castrum Novae qu' un septième, qui est en fait une modification mineure de la phase VI.

La phase I appartient à la première moitié du Ier siècle, probablement de l'époque de Claude ou peut-être de Tibère.

La phase II, avec son matériel en bois démoli par l'incendie, date probablement de la moitié du Ier siècle (Néron — guerres civiles).

La phase III — également du matériel de construction en bois, démoli par l'incendie, doit dater de l'époque des Flaviens.

La phase IV est en fait la première phase de pierre du castrum. En plus des fortifications nous y trouvons des principia définis et une partie de baraque de soldats. D'après l'inscription honorifique consacrée à Trajan et d'après le matériel mobile nous pouvons situer cette phase avec certitude à l'époque de Trajan et dater sa fin à la fin du IIe siècle, ce qui est confirmé par des fragments de

diplôme militaire, décerné à un vétéran de la flotte du temps d'Antonin Pius[21]. Les dimensions du castrum à cette époque sont de 140×120 m. = 1,6 Ha.

La phase V garde la forme de base de la phase IV, mais l'enceinte est doublée par le mur de soutien du chemin de ronde (agger). Les Principia sont remaniés en logis de la troupe et une réserve — horreum est annexée à l'Ouest des principia. Le matériel mobile indique que cette phase est due à l'époque entre la fin du IIe ou et le début du IIIe siècle, soit l'epoque de Septime Sever ou de Caracalla et la deuxième moitié du IIIe siècle. Des remaniements mineurs dans le cadre des principia sont de cette époque, confirmées par de la monnaie de Gallien et d'Aurélien.

La phase VI démentit complètement la phase précédente par la construction d'une fortification entièrement nouvelle, qui garde pourtant les dimensions de base (143×123 m.). Seule l'entrée — porta principalis dextra — remaniée déjà durant la phase V, est conservée, tandis que le rempart ancien sert en partie de chemin de ronde. Une nouvelle porte est ouverte au Nord et flanquée de deux tours rondes. Les angles de la forteresse sont renforcés par des tours rondes en saillie et aux endroits de porta praetoria et de porta decumana des tours rondes aux sorties de secours sont érigées. La baraque de la troupe est annulée: ses fondations servent à de nouvelles constructions. Il en est de même avec l'horreum: des bâtiments plus grands sont construits à l'Ouest des principia. D'après les découvertes à la tour IV nous pouvons situer cette phase après l'année 317, moment où Constantin Ier entre en possession de ces régions. L'intérieur aurait subi, semble-t-il, une dévastation catastrophique vers la moitié du IVe siècle et les fondations de ces bâtiments servent aux deux niveaux des constructions nouvelles. Le niveau plus ancien appartiendrait à la fin du IVe siècle et le niveau plus récent au début du Ve et il aurait dû être dévasté lors de la campagne d'Attila en 441—443.

La phase VII, datant du début du VIe siècle, est celle de la reconstruction des fortifications de la phase VI. Seule la basilique est ajoutée à l'intérieur, construite en deux temps. Il n'est pas impossible que le castrum ait été démoli en partie vers la moitié du VIe siècle et que la première basilique ait partagé son sort. Sa deuxième phase serait alors celle de la reconstruction. La fin de la phase VII se situe au temps de Maurice.

Les phases architecturales concordent entièrement avec la stratigraphie à l'intérieur, aussi bien qu'avec la stratigraphie des tours rondes des phases VI et VII.

En confirmation de ce point de vue nous avons présenté tout le matériel mobile de la tour V et tout le matériel mobile — sauf la céramique — des tours II, III et IV. L'analyse de ce matériel nous donne des repères chronologiques sûrs qui, complétés par ceux obtenus à l'intérieur du castrum, présentent une image chronologique précise de la stratigraphie et des phases architecturales du Castrum Novae.

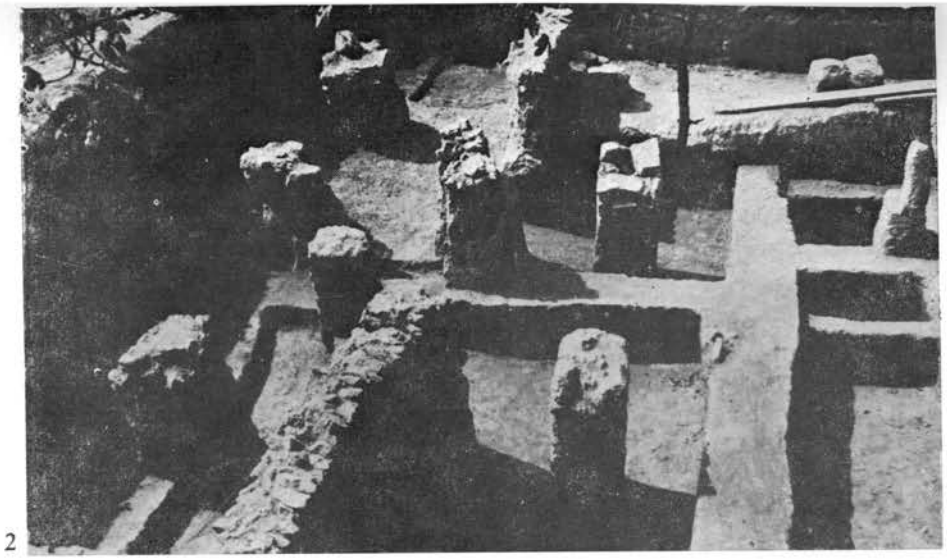

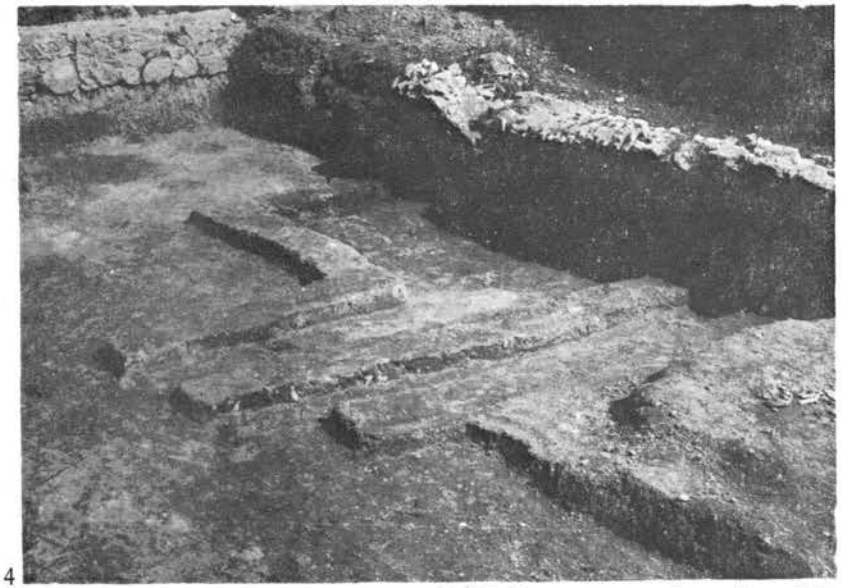

1. — Општи изглед Чезаве, са југоистока; 2. — Фазе II и III, из над остаци horreuma (фаза V), кв. H/22, 23 са истока; 3. — Фаза III, кв. N/24, са југа; 4. — Фаза III, изнад остаци фазе IV, у дну за падни зид horreuma, кв. F/22, са северозапада. — 1. — Vue générale de Čezava du côté sud-est; 2. — Phases II et III, au — dessus les vestiges du horreum (phase V) carré H/22, 23, vue de l'est; 3. — Phase III, carré N/24, vue du sud; 4. — Phase III, au — dessus les vestiges de la phase IV, au fond le mur ouest de l'horreum, carré F/22, vue du sud-ouest.

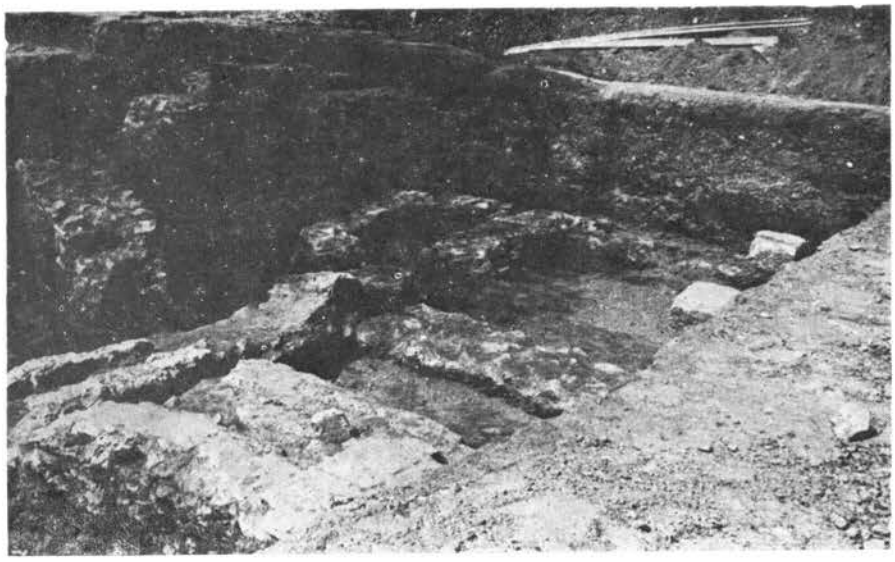

1

2

4

3

1. — Чезава, principia, мала апсида фазе IV, велика апсида фазе V и VI, постаменти за кипове божанства, са југоистока; 2. — Канал из porta praetoria, испод куле V, са североистока; 3. — Натпис Coh. I Montanorum, посвећен Трајану; 4. — Бедем код северозападног угла (фаза V), са југа. — 1. — Čezava, principia, petite abside phase IV, grande abside phases V et VI, socles des statues des divinités, vue du sud-est; 2. — Canal depuis porta praetoria, sous la tour V, au nord-est; 3. Inscription Coh. I Montanorum, dédiée à Trajan; 4. — Rempart près de l'angle nord-ouest (phase V), vue du sud.

1

3

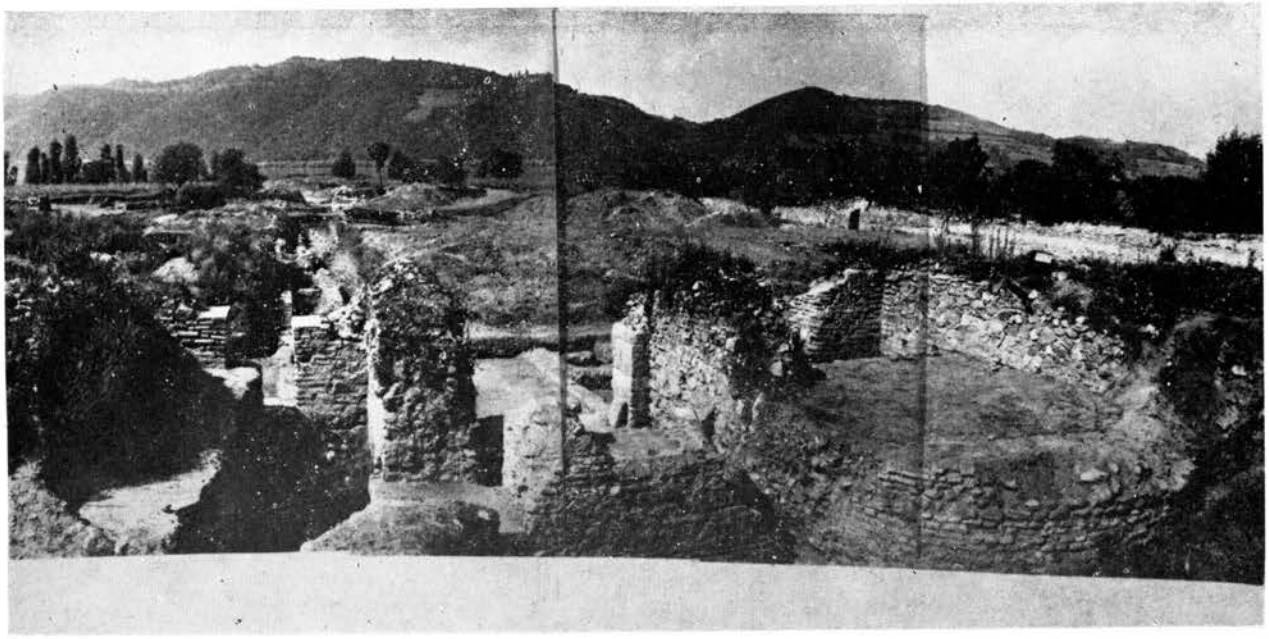

2

1. — Чезава, спој унутрашњег бедема и северозападне угаоне куле (види се фуга од презиђивања), под правим углом; 2. — Општи изглед јужне капије, са југа; 3. — Општи изглед јужне капије, са северозапада. — 1. — Čezava, joint du rempart intérieur et de la tour d'angle nord-ouest (le trou de la jointure est visible), prise de vue à angle droit; 2. — Vue générale de la porte sud, vue du sud; 3. — Vue générale de la porte sud, vue du nord-ouest.

1

2

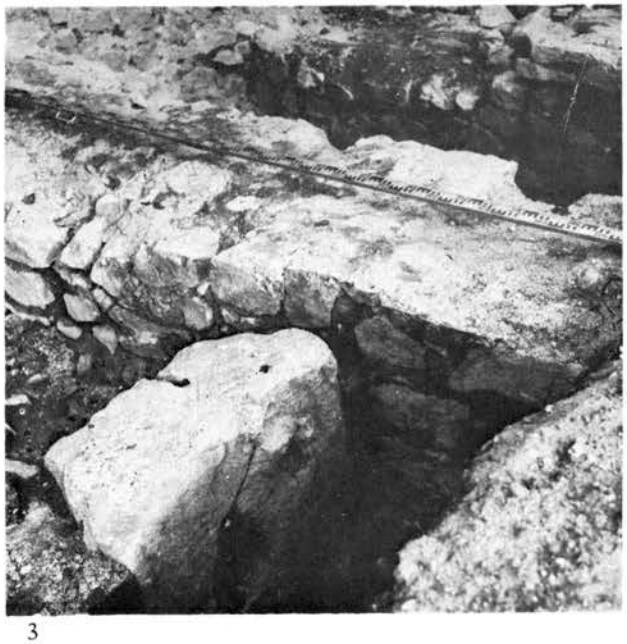

3

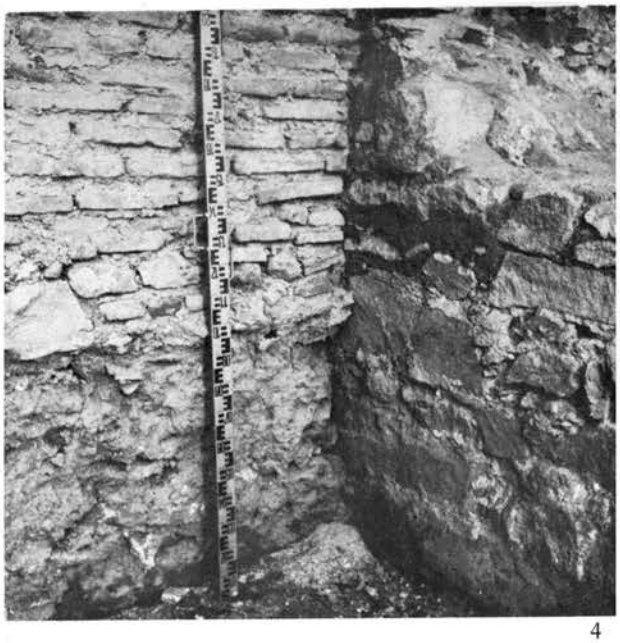

4

1. — Чезава, северозападна угаона кула (фаза V), са југозапада; 2. — Војничка барака (фазе IV и V), са југоистока; 3. — Затварање porta praetoria спо лијама; 4. — Спој јужног бедема фазе VI и јужне капије (porta principalis dextra), са југоистока. 1. — Čezava, tour d'angle nord-ouest (phase V), vue du sud-ouest; 2. — Baraque des soldats (phases IV et V), vue du sud-est; 3. — Fermenture de porta praetoria par des spolies; 4. — Joint du rempart sud de la phase VI et de la porte sud (porta principalis dextra), vue du sud-est.

1

2

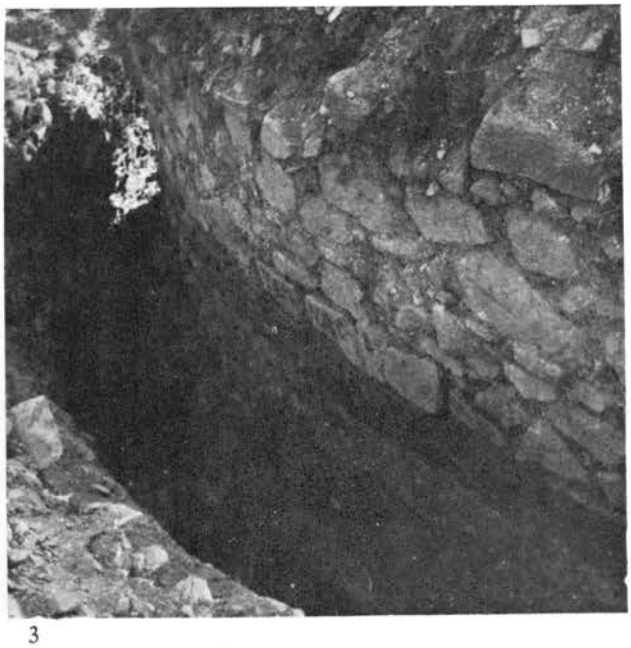

3

4

1. — Чезава, бедеми фазе IV и V искоришћени као шетна стаза бедема фазе VI, код јужне капије, са североистока; 2. — Исто са западне стране капије, са запада; 3. — Спољашње лице зида куле IV; 4. — Затварање јужне капије. — 1. — Čezava, remparts des phases IV et V, utilisés comme chemin de ronde de la phase VI, près de la porte sud, vue du nord-est; 2. — La même partie du côté de la porte, vue de l'ouest; 3. — Façade extérieure du mur de la tour IV; 4. — Fermeture de la porte sud.

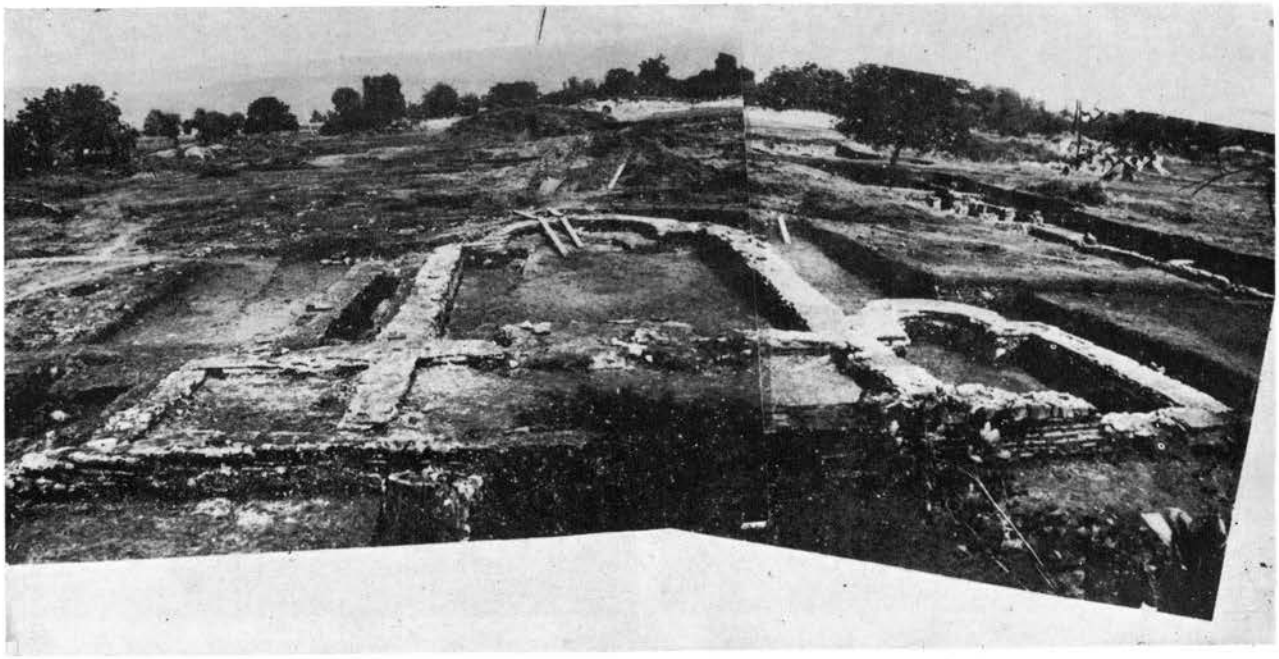

1

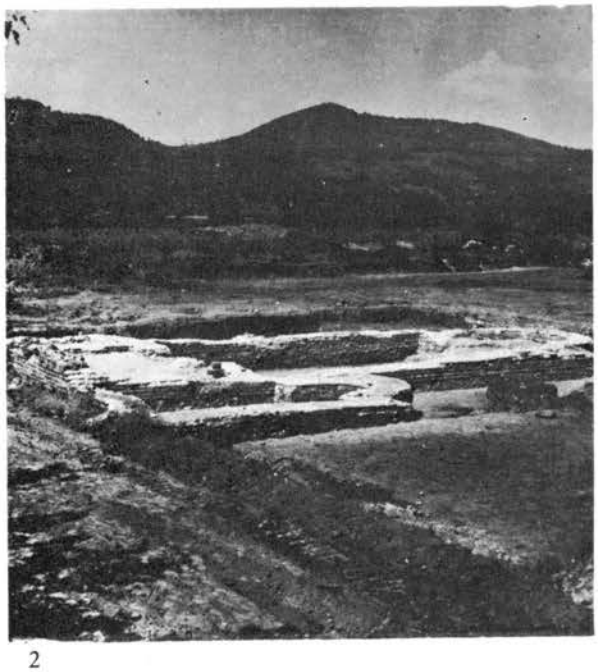

2

3

1. — Чезава, општи изглед базилике, са запада; 2. — Општи изглед базилике, са југозапада; 3. — Детаљ старије апсиде базилике са контрафорима и млађе изнад ње, са истока. — 1. — Čezava, vue générale de la basilique, prise de l'ouest; 2. — Vue générale de la basilique, prise du sud-ouest; 3. — Détail de la plus ancienne des absides de la basilique avec des contreforts et de la plus récente au-dessus d'elle, vue de l'est.

Чезава, средњовековна некропола

ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, Народни музеј, Београд

У оквиру археолошких истраживања рановизантијског утврђења Castrum Novae на Чезави, у кампањама 1969. и 1970. године делимично је истражена средњовековна некропола.[1] Наиме, током радова у квадратима G/19, 20, 21 и F/19 откривена су 32 скелета (сл. 1). Гробне раке укопаване су кроз рановизантијски слој на простору уз и изван апсиде рановизантијске цркве.[2] Умрли су полагани директно у земљу, у опруженом ставу и по оријентацији запад-исток. Од уобичајеног начина сахрањивања одступање је запажено само у гробу број 3 где је лева нога покојника згрчена у колену а стопало постављено под лисњачу десне ноге. Гробне конструкције нису констатоване. У неколико гробова зидови рака су ојачани већим и мањим камењем као и фрагментованим рановизантијским опекама. Највероватније је да је то грађевински материјал на који се наилазило при копању рака, што је и разлог да ово није правило у начину сахрањивања већ само појава. У неколико гробова лобања је постављена преко делова опека.

Иако се током ископавања кроз растресити рановизантијски слој обриси гробних рака нису могли запазити, димензије рака су могле да се изведу на основу података у гробовима са камењем. Димензије рака за одрасле особе биле су 0,90×2,00 м, слично подацима и са неких других некропола.[3] У гробне раке полаган је само по један покојник са изузетком гроба број 11—12 где су сахрањене две млађе особе (сл. 2).

Археолошки материјал нађен је у 8 гробова. Мали број гробова са налазима као и мали број налаза у њима не пружа довољно података за шире разматрање остатака материјалне културе становника који су се овде сахрањивали, али дозвољава утврђивање оквирних временских граница у којима се овај простор користио за сахрањивање.

У земљи којом је био засут гроб 1 нађен је бронзани крст реликвијар са слабим траговима посребривања (сл. 3). На крсту једноставне израде недостају уобичајени урези или ливени хришћански мотиви који би омогућили ближе хронолошко одређивање. Ипак, мале димензије крста (4,2×2,3 см) као и његов облик (издужени вертикални краци према краћим хоризонталним) дозвољавају да се уврсти у низ познатих крстова који се на нашој територији, а посебно у Подунављу, појављују од XI века у вези са враћањем Византије на старе границе и оживљавања трговине по обновљеним и обезбеђеним комуникацијама.

У гробу број 2 нађена су два предмета везана за појас. То су правоугаона апликација ливена у бронзи са два закивка на задњој страни и фрагментована гвоздена карика. Недостатак орнамента на апликацији не дозвољава нам одређивање ни у посебно време ни у посебну културу, осим што јој је јасна намена као окова за појас.

У гробу број 3 нађена је у пределу карлице перла од мрке стаклене пасте дињастог облика. Перле дињастог облика појављују се у писмама средњовековних некропола на широј територији насељеној Словенима већ од краја IX и у X веку. На некрополама у Србији познате су са некропола XI и XII века. Познато је да се перле осим као саставни делови ниски појављују понекад и усамљено (као дугмад).

У гробу број 5 нађен је пар наушница и делови огрлице (сл. 4). Наушнице су ливене од бронзе и састоје се од два косо постављена привеска на доњој страни спојена преко три кружне апликације а на горњем са кариком. Огрлица је била састављена из више привезака од по три перле нанизане на бронзану жицу са ливе-

[1] D. Pribaković, *Castrum Novae*, AP 12, 1970, 87.

[2] Захваљујем се колеги М. Васићу на уступљеним подацима и археолошком материјалу за обраду средњовековне некрополе у Чезави.

[3] G. Marjanović-Vujović, *Pogrebni običaji i verovanja na nekropolama XI—XII veka u Srbiji*, Balcanoslavica 9, Београд 1980, 65—69.

ном бронзаном трепетљиком на крају. Далеке аналогије наушницама налазимо у једној наушници из Бугарске (Ловеч)[4] као и типу наушница из Србије (Коштунић)[5] и Далмације (Св. Спас-Цетина).[6] Међутим по начину ливења и оп-

[4] Соња Георгиева и Райна Пешева, *Средновековне блъгарски некропол край град Ловеч*, ИАИ XX, 1955, 543, сл. 2.

[5] Д. Гај-Поповић, *Остава накита и новца из села Коштунића*, ЗНМ V, 1967, 309—315, сл. 1—2б.

[6] D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976, T. XXI/7—8, T. LVII/15—16.

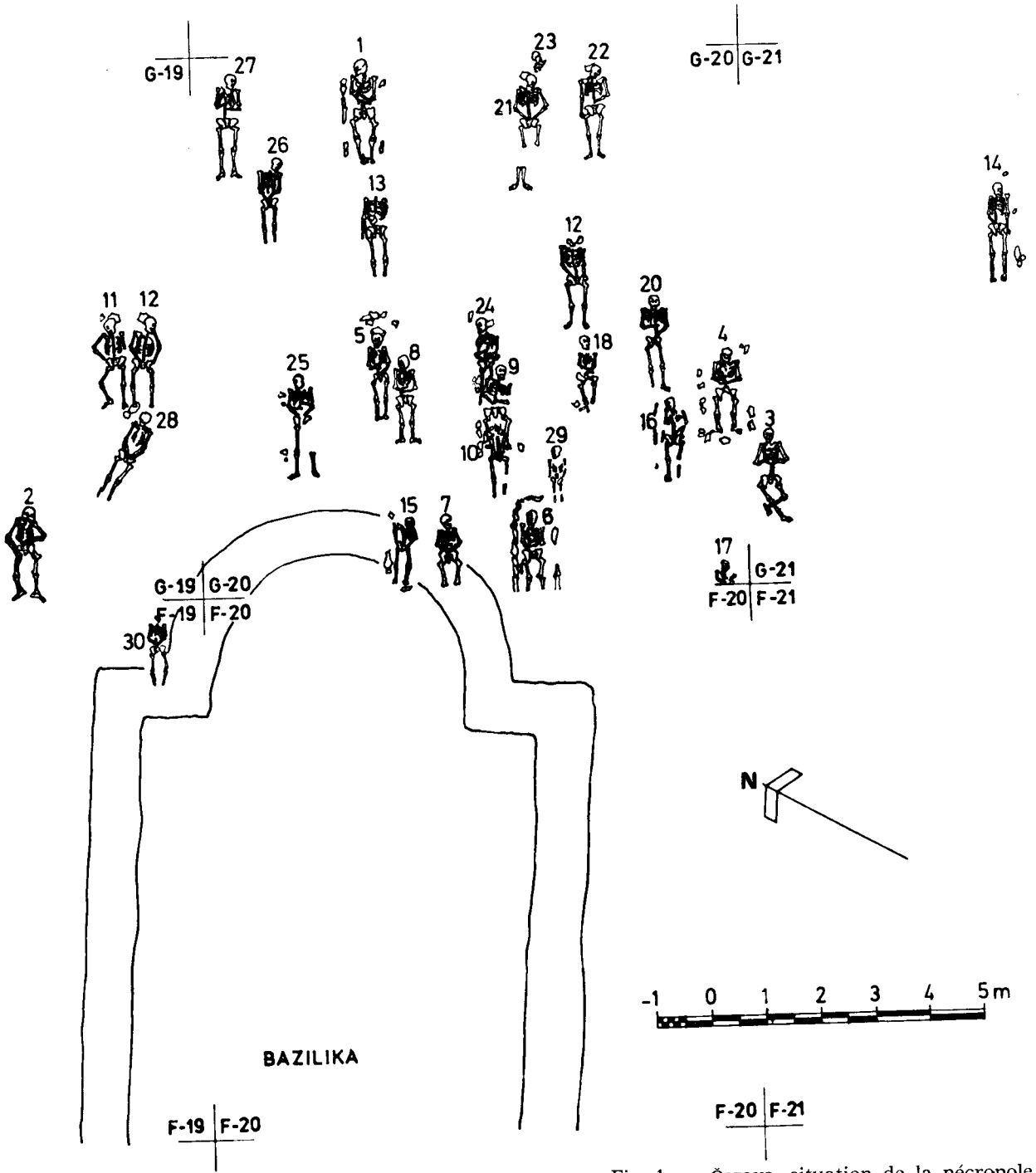

Сл. 1. — Чезава, ситуација средњовековне некрополе. — Fig. 1 .— Čezava, situation de la nécropole médiévale.

штем изгледу, украси нађени у гробу 5 припадају народном накиту који је у употреби у XVII веку.

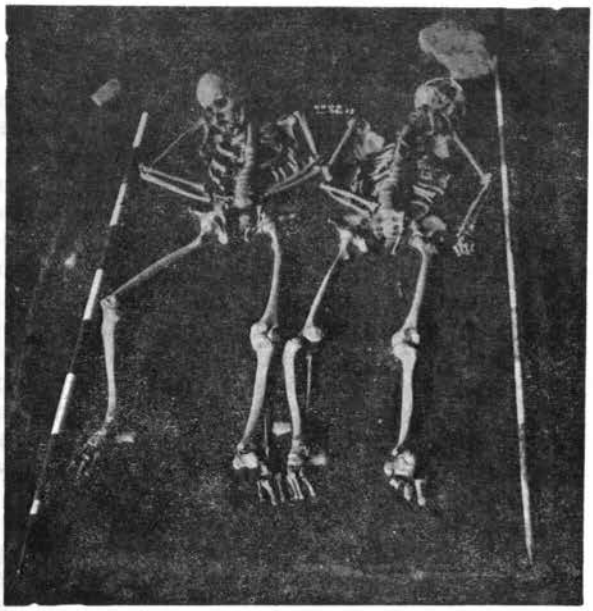

Сл. 2. — Чезава, двојни гроб 11—12. — Fig. 2. — Čezava, tombe double 11—12.

У гробу број 9 нађен је пар наушница. То је једна једноставна округла алка од сребрне жице[7] (сл. 5) и наушница са једном ажурираном јагодом украшеном гранулама[8] (сл. 6). Наушницу са ажурираном јагодом по аналогијама са сличном сребрном наушницом из Војловице (Панчево)[9] и златном из Попа код Новог Пазара,[10] временски можемо одредити у XII—XIII век.

У гробовима број 7, 13 и 17 нађене су биле прећице за појас. Судећи по напоменама у теренској документацији, у прва два гроба прећице су биле од гвожђа док је у гробу 18 прећица била од бронзе. Њихов облик међутим, не може се реконструисати.

Прегледом нађеног археолошког материјала уз скелете може се констатовати да се нађени

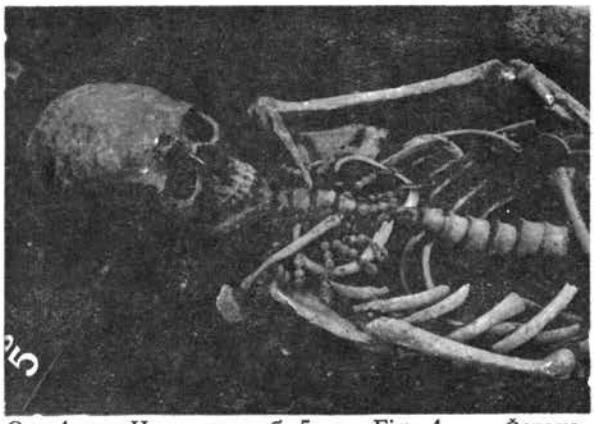

Сл. 4. — Чезава, гроб 5. — Fig. 4. — Čezava, tombe 5.

материјал може разврстати у предмете за украс-накит, што се односи на налаз из гроба 9 и 5; на предмете везане за култ-налаз крста у гробу 1, и на предмете везане за одело-делови појаса (оков и прећице) у гробовима 2, 7, 13 и 17.

Занимљиво је напоменути, да уз крст који се повезује са хришћанством и његовим атри-

Сл. 3. — Чезава, крст из гроба 1. — Fig. 3. — Čezava, croix de la tombe 1.

Сл. 5. — Чезава, карика из гроба 9. — Fig. 5. — Anneau de la tombe 9.

[7] Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX до XV в., Београд 1982, кат. јед. 401.

[8] Ibid, кат. јед. 400, сл. 400.

[9] Ibid, кат. јед. 174.

[10] О. Вукадин, *Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара*, Новопазарски зборник I, Нови Пазар 1977, 157—161, сл.

бутима, на хришћанство и његове симболе указује и крст накнадно урезан на опеци нађеној у гробу број 30. Облик скоро равнокраког крста са троугловима на завршецима сва четири крака познат је са више налазишта и управо је карактеристична представа на урезима изведеним на опекама и камену. Њихова појава прати се од X—XI века мада оваква шематска представа крста може да траје дуже и да се појављује у већем временском распону.

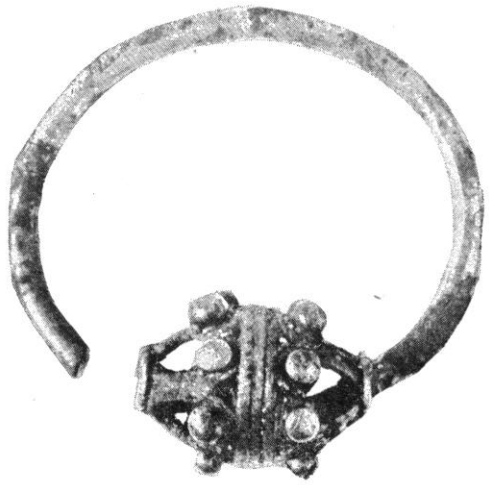

Сл. 6. — Чезава, наушница из гроба 9. — Fig. 6. — Čezava, boucle d'oreille de la tombe 9.

Када се погледају сви подаци добијени током истраживања, у вези са начином сахрањивања и погребним обичајима као и анализом нађених остатака материјалне културе, може се констатовати да су становници насеља заснованог негде у непосредној близини рановизантијског каструма у средњем веку користили за сахрањивање раније култно место-простор око рановизантијске цркве. Мали део откривене некрополе не дозвољава нам да закључимо да ли се ради о већој некрополи-читавог насеља, или о месту које је, кроз дужи временски период користила мања заједница, неколико породица. Распоред гробова на простору откривеног дела некрополе показује да је оријентација уједначена, али груписање гробова указује да су простори за сахрањивање могли бити коришћени од неколико група-породица. То можда највише документују управо гробови број 9, 10 и 24 чије су гробне раке копане једна преко друге, што значи да је један исти простор коришћен неколико пута за укоп. Уверени смо да ово није уследило из разлога што су ознаке гроба нестале већ што је простор за сахрањивање био подвојен и одређен.

Временско трајање некрополе на основу налаза могло би се одредити од XI до XIII века, стим што гроб број 5 продужава време сахрањивања све до XVII века. Овај продужетак времена сахрањивања на некрополи у Чезави је услован у односу на степен истражености некрополе. Јер, да је истражена већа површина некрополе и нађен већи број гробова једновремених са гробом број 5, могло би се констатовати да је у XVII веку старо култно место настављено да се користи. Овако остаје да је гроб број 5, усамљен. Само један гроб из XVII века на старијој некрополи за сада знамо са налазишта Понтес-Трајанов мост.

1. март 1983.

UDK: 904 "653" : 726.82

ČEZAVA — NÉCROPOLE MÉDIÉVALE

GORDANA MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Musée national, Beograd

Au cours des fouilles archéologiques au site de la fortification paléobyzantine de Castrum Novae sur Čezava une nécropole du début du Moyen Age a été en partie examinée. Autour et hors de l'abside de l'église paléobyzantine 32 squelettes ont été découverts. Les tombes ont été creusées dans la couche paléobyzantine et l'ensevelissement a été fait par la déposition directe du corps dans la terre, en pose étendue dans le sens Ouest-Est. La manière d'ensevelissement et quelques découvertes archéologiques à côté des squelettes permettent d'établir le cadre chronologique de l'utilisation de cette nécropole, soit depuis le XIe (croix) jusqu'au XIIe ou XIIIe siècles (boucles d'oreille). La découverte des bijoux dans la tombe 5, leurs caractéristiques qui sont celles des bijoux nationaux du XIIe siècle, indique soit la continuité de la nécropole jusqu'à cette époque, soit une utilisation ultérieure, au XIIe siècle. Le fait important est celui de l'utilisation de ce lieu de culte qu'est l'église paléobyzantine, durant tout le Moyen Âge et jusqu'au XVIIe siècle.

Зидинац, касноантички speculum

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Локалитет лежи око 3 км западно од Салдума, на десној обали потока Зидинац у близини његовог ушћа у Дунав. Клисура којом поток излази на Дунав је уска, са готово окомитим странама, али се њоме може лако, без савлађивања већих висинских разлика, дубоко продрети у унутрашњост планинског залеђа. Мање утврђење на Зидинцу, speculum, смештено је на нешто уздигнутом, заравњеном платоу са кога се добро контролише пут Салдум — Добра — Чезава који пролази непосредно поред локалитета.

Утврђење је квадратне основе, 17,5×17,5 м, правилно оријентисано према странама света (сл. 1). Саграђено је од ломљеног камена у малтеру, у сачуваним деловима без опека. Веће притесано камење слагано је уз ивице, док је језгро зидова испуњавано трпанцем, ситнијим каменом и шљунком. Лице зидова дерсовано је финијим малтером, а око каменова су плитки урези као декорација. Зидови су добро сачувани (највећа очувана висина до 1,50 м, дебљина зидова 1,50 м), дубоко фундирани у смоластој, жутој глини.

Унутрашњост утврђења испуњена је интензивним грађевинским шутом ломљеног камена у малтеру. У североисточном углу утврђења, са унутрашње стране, истражена је мања просторија, кула, са улазом ширине 0,80 м на јужној страни. Уз јужни зид куле је огњиште ограђено каменом, на поду од набијене земље.

Утврђење на Зидницу је очевидно једнослојно; његове рушевине леже директно на поду, а преградње или евентуална обнова, нису регистровани. Археолошки материјал је врло скроман: гвоздени клинови, неколико атипичних фрагмената сивопечених лонаца, грубе фактуре са траговима горења, глеђосаних здела. Осетљивији за датовање су: гвоздени мач (gladius) и бронзана крстаста фибула, на основу којих би се закључивало да је speculum на Зидинцу саграђен крајем III или почетком IV века. Према слабим траговима живота који су могли бити констатовани у унутрашњости, произилази да је утврђење само повремено било поседано, можда патролом из оближњег Салдума. Speculum на Зидинцу је страдао у пожару, како показује слој интензивне гарежи и пепела на поду, још у IV веку — вероватно у време хунских разарања крајем IV века када су разрушени и спаљени Салдум и друга утврђења у Бердапу. Касније није обнављано.[1]

29. март 1983.

UDK: 904 "652"

ZIDINAC, SPECULUM ANTIQUE TARDIF

PETAR PETROVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le site se trouve à 3 km. à l'Ouest de Saldum, sur le cours d'eau dit Zidinac, près de son embouchure dans le Danube. De son plateau nivelé il contrôle efficacement la ligne Saldum — Dobra — Čezava. La fortification est de plan carré aux dimensions de 17,5×17,5 m. Elle est construite en pierre bouchardée et en mortier, ses parties conservées ne comportent pas de brique. Des pierres plus grosses sont entassées au bord, la moelle étant constituée en matériau de remplissage — gravier, cailloux. La

[1] У току десетодневних радова на овом локалитету које је, поред потписаног, водила екипа са Салдума (Нина Кирсанова и архитекта Никола Арсенић) истражен је само североисточни угао утврђења.

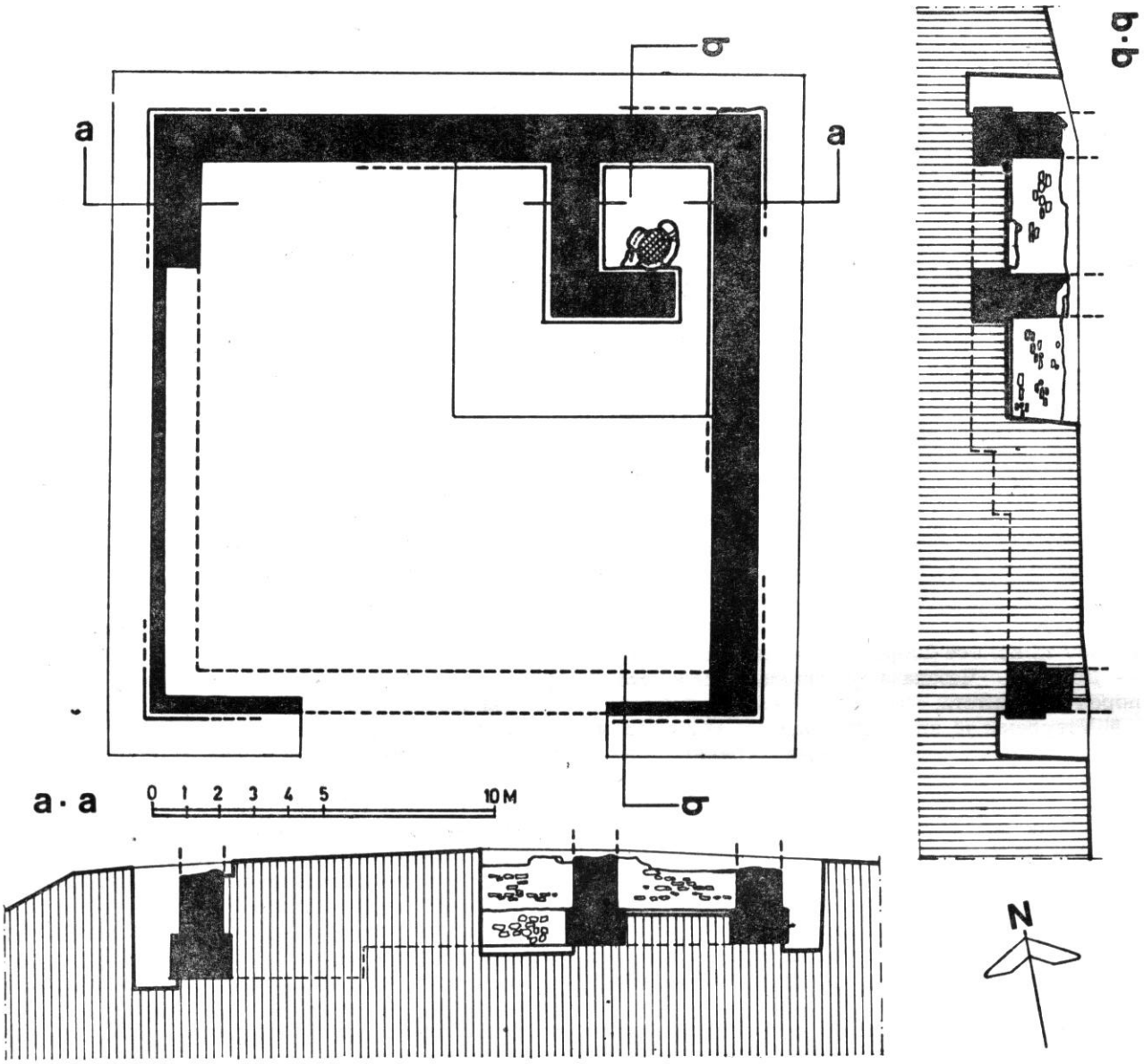

Сл. 1. — Зидинац, план утврђења. — Fig. 1. — Zidinac, plan de la fortification.

façade des murs est égalisée par du mortier plus fin avec des lignes gravées peu profondes entourant les pierres en guise de décoration. Les murs sont bien conservés (la hauteur conservée va jusqu'à 1,50 m. et l'épaisseur des murs est de 1,50 m.), leurs fondations sont profondément enracinées dans la terre glaise jaune, gluante.

L'intérieur de la fortification est rempli de débris de constructions, pierre et mortier, en grande quantité. Dans l'angle Nord-Est à l'intérieur de la fortification une petite pièce — tour avec l'entrée de 0,80 m. de largeur au sud, a été fouillée. Adossé au mur Sud de la tour un foyer est situé, entouré de pierres sur sol de terre battue.

La fortification de Zidinac est de toute évidence à un niveau, ses ruines sont à même le sol, tandis que des remaniements ou des reconstructions n'ont pas été constatés. Le matériel archéologique est très modeste: des coins en fer, quelques fragments atypiques de pots à cuite grise de facture rude et aux traces de brûlure, ainsi que des plats vernissés. Plus relevants pour la datation sont une épée en fer (gladius) et une fibule croisée en bronze: ils permettent la conclusion que le speculum de Zidinac ait été construit à la fin du IIIe ou au début du IVe siècle. Des traces assez pâles de vie à l'intérieur laissent supposer que la fortification n'ait été habitée que par intermittence, peut-être par la patrouille de Saldum tout proche. Le speculum de Zidinac a dû être brûlé, à en juger par la couche épaisse de suie et de cendre au sol, dès le IVe siècle, probablement à l'époque des irruptions des Huns à la fin du IVe siècle, moment où Saldum et d'autres fortifications des Portes de Fer ont été démolies et brûlées. Cette fortification n'a pas été reconstruite ultérieurement.

Салдум, римско и рановизантијско утврђење на ушћу потока Кожица

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Утврђење Градац — Салдум подигнуто је на благо уздигнутој коси, на левој обали потока Кожица ближе његовом ушћу у Дунав. Дунав је на овом сектору широк, погодан за прелаз (турски салдум = прелаз), док само неколико стотина метара низводно започињу катаракте Горње клисуре кроз које су, крајем прошлога века, прокопани пловидбени канали „Козла" и „Дојке".[1] Смештен на улазу у кланце „Госпођин вир", између утврђења Чезава и Бољетин,[2] Салдум се рационално уклапа у схему одбране античког пута у подножју планине и долине потока Кожица која отвара дубок и широк продор у унутрашњост.

У изворима Салдум се не спомиње, а поуздано се не зна ни његово античко име.[3] Старији истраживачи, уз сумаран опис, истичу његову добру очуваност, бележе некрополу у близини.[4] Више података једино саопштава угарски инжињер Була Нојдек који је начинио први план утврђења (сл. 1, из 1894. године).[5]

У новије време,[6] археолошка истраживања на овом локалитету вршена су у времену од 1967—1970. године.[7] Радови су вршени на самом утврђењу које је деломично истражено, (сл. 2) и у долини оближње реке Кожице, где су установљени бедеми који преграђују корито реке (сл. 3).

Утврђење, размера 43,50×31,20 м, неправилне правоугаоне основе, са кружним угаоним кулама, (Т. I, 1), осим на североисточном углу где се налази кула у облику латинског слова U која веома подсећа на цркву (в. ниже).

Када је подигнуто утврђење на Салдуму не зна се поуздано. С обзром да локалитет лежи на почетку деонице римског пута кроз Горњу клисуру који су, како је познато, у трећој и четвртој деценији I века н. е. градили припадници 4. Скитске и 5. Македонске легије,[8] произилази да је на овом месту могло постојати утврђење још у I веку н. е. — можда са земљаним бедемима и палисадама — премда нема никаквих грађевинских остатака из овог раздобља. Неки налази („дачка" керамика, *terra sigillata* са рељефним украсима, раноримске посуде украшене барботин-техником и др.), евидентирани у најдубљим слојевима, на веома

[1] О радовима који су предузимани на прокопавању и проширивању канала у Дунаву, уопште о режиму пловидбе на овом сектору, в. B. de Gonda, *L'amélioration des Portes de Fer,* Budapest 1896, 21 sqq. Са румунске стране, улаз у Горњу клисуру обележава место Дренкова, на чијој обали леже остаци старог (средњовековног?) града.

[2] Суседно утврђење источно од Салдума, Босман, сграђено је тек у VI веку, како произилази из његовог троугаоног плана и покретних налаза, уп. В. Кондић, Старе културе, 98.

[3] У јустинијанско доба, можда Cantabaza (Καντάβαζα), како претпоставља В. Кондић, Старинар XII (1974), 55 sq., према положају који је локалитет заузимао и редоследу којим овај топоним наводи Прокопије *(De Aedificiis* IV 6), као и неким етимолошким појединостима. Крајем IV века, вероватно Gratiana, в. ниже.

[4] Kanitz, *Studien,* 30, fig. 13. Swoboda, *Forschungen* 27. Уп. и М. Пиндић, Лимес I, 135.

[5] G. Neudeck, Archaeologiai Ertesitö, XIV, 1894, 121 сл. 4: утврђење четвороугаоне основе, са кружним угаоним кулама, од којих она на северозападном углу лежи у Дунаву.

[6] Са утврђења Салдум, Музеј у Пожаревцу поседује више примерака римског бронзаног новца III—IV века, златник Теодосија и камену икону са представом „Трачког коњаника" — прикупљено у двема деценијама пред почетак систематских радова на локалитету.

[7] У радовима су узели учешћа: П. Милошевић, М. Пиндић, А. Премк, арх. Н. Трифковић, Д. Радосављевић, А. Стојковић, С. Корда, Ј. Милојевић, арх. Н. Арсенић, Н. Кирсанова, Љ. Стојковић, арх. М. Савковић и Л. Гомез.

[8] О римском путу в. ниже, са старијом литературом.

уском простору,[9] подупиру такву претпоставку, а остаци утврђења, ако га је и било, свакако су морали бити уништени познијом изградњом на истом месту.

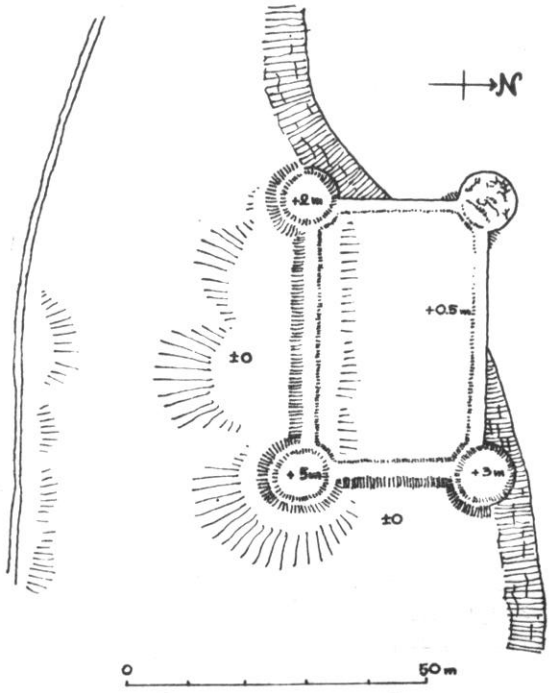

Сл. 1. — Салдум, план утврђења према Нојдеку. — Fig. 1. — Saldum, plan de la fortification d'après Neudek.

Утврђење од камена сграђено је тек крајем I и почетком II века н. е., како показују налази са нивоа који се везује за њега (ниво V) (сл. 4., Т. I, 2). Захватало је приближно исту површину као и млађе утврђење које нам је сачувано, а које је највећим делом сграђено на старијим темељима. Само у североисточном углу, где је северни бедем секундарне фазе у целини новосаграђен, видљив је део старијег бедема; (сл. 2, 1., Т. II, 1) у дужини од 30 м, сграђен од ломљеног камена и малтера, дебљине 1,20 м, плитко је фундиран у зеленкастој муљевитој земљи, што је вероватно био разлог његовог рушења и касније темељне репарације овог дела утврђења изложеног ударима речне струје. На источном крају, овај старији бедем скреће на југ под правим углом и делом је видљив у темељима млађег источног бедема; танак слој мрке земље измешане са ситнијим деловима опеке и ломљеним каменом обележава горњи ниво старијег бедема и дно темеља секундарне изградње. Да су у питању две фазе изградње источног бедема на овом месту, показује попречни пресек кроз источни бедем, начињен на месту где је овај бедем био оштећен: млађи бедем двоструко је дебљи од старијег, кога обухвата, укопан је за око 1 м дубље од дна темеља старијег бедема.

Остаци старијег утврђења откривени су и уз јужни бедем (сл. 2,2. Т. II, 2) али овде су дислоцирани, веома слабо сачувани. Очевидно је да је старије утврђење од чврстог материјала захватало исту површину као и млађе утврђење; да је у целини било плитко фундирано са бедемима недовољне дебљине и чврстине који нису одолевали ударима речне струје. Судећи по слојевима речног муља, унутрашњост логора плављена је у више наврата (сл. 5, слојеви D, E — нивои IV—V). Мање, парцијалне интервенције на бедемима, уз поплочање унутрашњег простора већим каменим плочама (ниво IV) могли су само да ублаже невоље којима је, због близине реке, била изложена посада логора у то доба (II—III век н. е.).

Почетном раздобљу живота у логору, у примарној фази његове изградње од чврстог материјала, (слој E — ниво V) припада сразмерно мало археолошког материјала: у питању су претежно керамички налази: мање коничне зделе, танких зидова, фине фактуре, црвено и сиво печене са премазом, украшаване урезима, точкићем и барботином; неки примерци огрубљени су са унутрашње стране песком. Заступљена је и тзв. „марморизирана" керамика, такође и посуде превучене тамнозеленом глеђи. Врло је редак новац из овог слоја (Хадријан, Антонин Пије).

Унутрашње поплочање (ниво IV) и моћни слој зеленкасте наплавине са прослојима гарежи (D) обележавају дуже раздобље у животу логора, са бројнијим и разноврснијим археолошким материјалом. Керамичке посуде (амфоре, крчази, лонци, зделе питоси, и др.) су различитих облика и фактуре. Карактеристични су лонци и зделе са широким, тракастим дршкама од песковите, каолинске земље, беличасте боје, црно и црвено фирнисоване зделе украшене урезима и барботином, а сразмерно ретки примерци посуда импортованих из панонских радионица рељефне *terra sigillata*-е. Из истог слоја потичу опеке са жигом: *leg(io) IIII Flavia*, фибуле са проширеном плочицом које се датују у раздобље II—III века. Најстарији је новац Александра Севера који вероватно обележава

[9] Озбиљну сметњу за истраживања најдубљих слојева на локалитету представљале су подземне воде, у свим периодима у којима су ископавања вршена, што је и основни разлог да нису могле бити проверене претпоставке о земљаном утврђењу и поред јасних индиција (отисци кола у нивелети дна темеља старијег утврђења, културни слој који прелази границе до којих су истраживања била могућа и сл.).

обнову утврђења, најмлађи су примерци новца Аурелијана и Проба (276—282 год.).

Грађевински радови већих размера извршени су у IV веку (слој C — ниво III). Утврђење је у то доба у целини изграђено: старији бедеми су или обухваћени млађим, солиднije зиданим бедемима и кулама (северни и источни бедем, Т. II, 2—3), или деломично разрушени, а материјал искоришћен за нову изградњу (јужни бедем, (Т. III, 1). Исправљена је линија северног бедема који је сада, нешто укошен, лакше одолевао речној струји. Уз јужни и северни бедем додате су степенице, са обе стране, којима се излазило на круниште бедема (Т. III, 2).

Бедеми су сагрђени од ломљеног камена и облутака заливаних кречним малтером са доста шљунка. Унутрашње и спољашње лице бедема изведено је од притесаног камена, дерсовано малтером финије структуре, измешаног са иситњеном опеком. Нивелисање је вршено слојем расутог малтера (дебљине до 5 см) или опеком у троструком низу (северни бедем, део западног бедема). Једини улаз у утврђење налазио се на западном бедему (сл. 2, 3): ширине 2,17 см, са прагом на истој нивелети као и сокл бедема.

Куле су кружне основе са пречником унутрашњег простора од 3,70—4,10 м. Грађене су јединствено са бедемом и идентичне су конструкције. Улаз у кулу изведен је левкастим проширењем, усеченим на месту сучељавања бедема (Т. III, 3—4). Изузетак чини североисточна кула која има другачији план: правоугаоне је основе, са дужим странама паралелним кориту Дунава. На источном крају завршава се полукружним зидом, апсидом, а на западном нешто проширеним квадратним претпростором; јаче је оштећена речном ерозијом, тако да су северни и источни зид сачувани само у темељном делу (сл. 2, 4, Т. IV, 1). Унутрашњост куле је плављена, а нешто мало археолошког материјала у уској интактној зони уз јужни зид ове грађевине, типолошки се везује за материјал

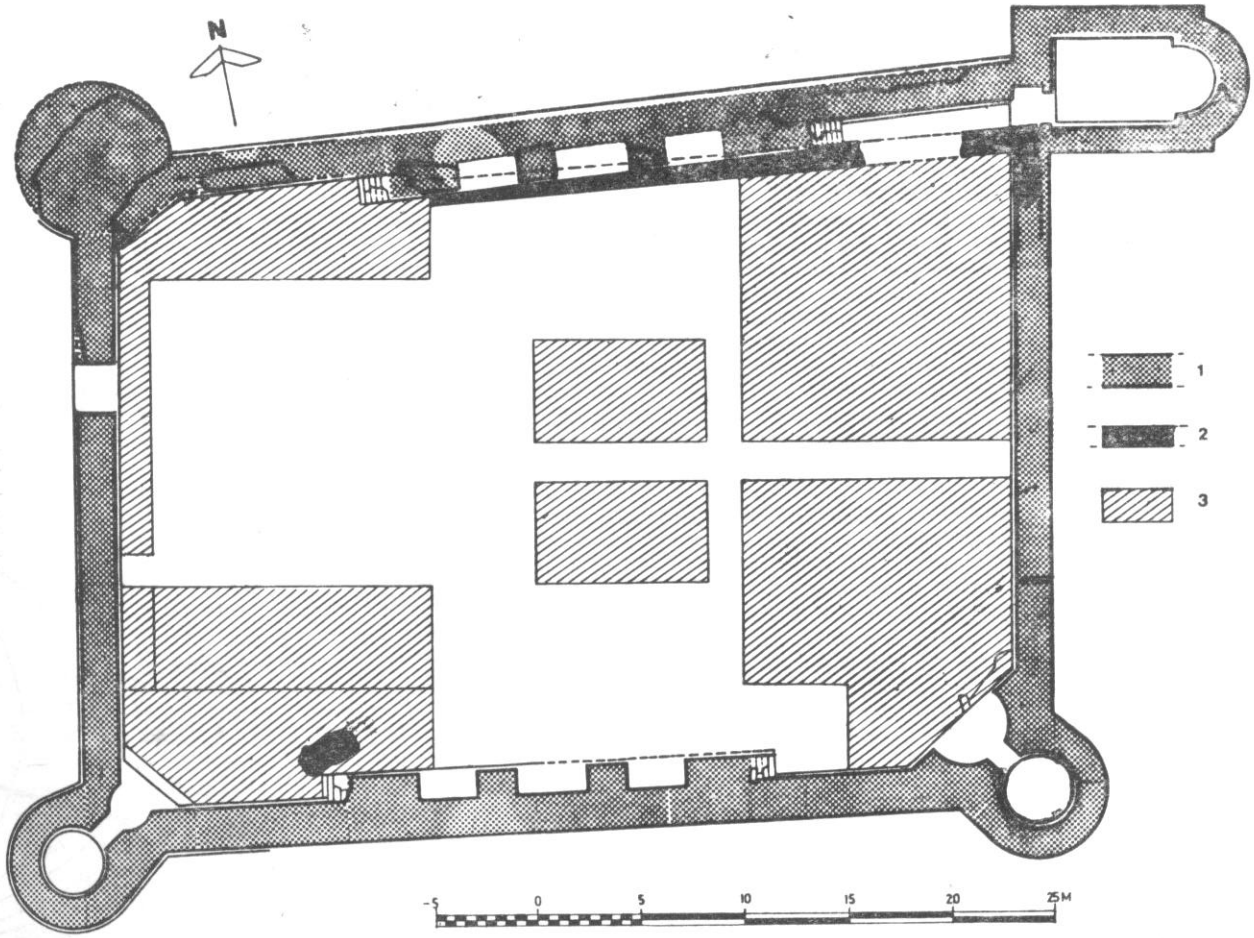

Сл. 2. — Салдум, план утврђења: IV—VI век (1), I—II век (2), истражени простор у унутрашњости логора (3). — Fig. 2. — Saldum, plan de la forteresse: IVe—VIe siècle (1), Ie—IIe siècle (2), espace fouillé à l'interieur du camp (3).

из слоја С (ниво III) у унутрашњости логора. Отуда недоумица око намене овог објекта: да ли је овде у питању само дефанзивна кула специфичног облика или, можда, војничка капела — црквица? Ова друга могућност, како је већ показано,[10] чини се вероватнијом. Цркве уз бедеме срећу се и у унутрашњости Балканског полуострва, а најближу паралелу представља објекат на источном бедему кастела Доње Буторке код Кладова.

Унутрашњост овог новог утврђења била је испуњена баракама за смештај војске и друге потребе. Интензиван живот који се одвијао у логору у овом раздобљу, прекинут је изненадним пожаром, како се закључује по остацима угљенисаних греда, запеченој земљи и кућном лепу, као и по обиљу археолошког материјала са овог нивоа становања (ниво III — слој С): целе керамичке и стаклене посуде, понекад деформисане од високе температуре, оруђе и оружје жижци, фибуле и др., и што је веома карактеристично, значајне количине новца (преко 600 комада), од којих већи број у групама по двадесетак комада. Највећи проценат (више од 80%) овога новца кован је у Сисцији за владе Валентинијана I, Валенса и Грацијана, између 364—378. године. Остали комади, осим Константијевих (око 3%), не прелазе 1% од укупног броја. Сличан однос је и код новца нађеног изван барака.

Из реченог произилази да је утврђење у Салдуму страдало по свој прилици у време неког од продора Гота, између 376—378. године, у неприликама које су захватиле читав дунавски лимес, а које су кулминирале поразом римске војске код Хадријанопоља. С друге стране, датум његове нове изградње треба ставити у средину IV века у време Констанција II или, вероватније нешто касније, у време Валентинијана I. Неки старији датум не би долазио у обзрим с обзиром да је црква сагрђена истовремено са бедемом. При томе треба имати у виду да су у IV веку неки градови на Дунаву већ били значајни епископски центри са снажним хришћанским заједницама.[11] Извори за ово раздобље говоре о опсежним радовима који су предузимани на градњи тврђава и учвршћивању лимеса, посебно у време Валентинијана I.[12]

[10] V. Roman Frontier Studies, BAR 71, 1980, 760—762, са примерима и литературом.

[11] Уп. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris 1918, 193—196.

[12] На нашу област свакако се односи Валентинијанов указ упућен дуксу Прибрежне Дакије, Таутомеду (19 јуна 365) којим се наређује „поред кула које се имају поправити, подизање нових објеката сваке године, на погодним местима" (Cod. Theod. XV, 1, 13).

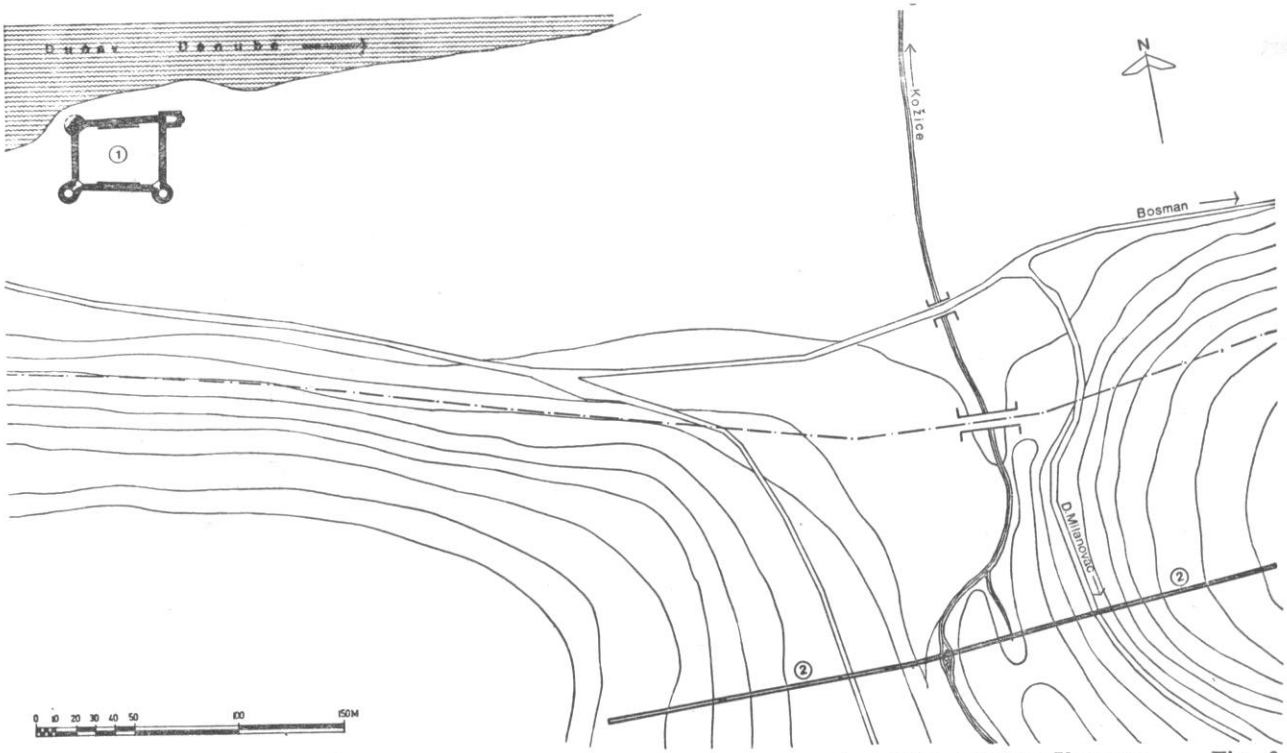

Сл. 3. — Салдум, ситуација са преградним зидовима који затварају ушће потока Кожица. — Fig. 3. — Saldum, situation avec les murs de cloisonnement qui enferment l'embouchure du ruisseau Kožica.

Као доказ о Валентинијановој градитељској активности у нашој области могао би се навести и кастел Gratiana непознат у старијим изворима, који носи име по Валентинијановом савладару, Грацијану *(Not. Dign. Or.* XLI 26). Место се наводи као седиште *auxilium Gratianense*, између кастела Cuppae (Голубац) и Taliata (Доњи Милановац). Ако се при томе изузме Чезава (Novae) коју Нотиција познаје као седиште префекта *militum exploratorum*, у обзир долазе само кастела: Брњица, Салдум, Велике Ливадице, Бољетин и Равна. Од наведених утврђења само је Салдум у целини реконструисан у IV веку, па се његово идентификовање са Грацијаном намеће као вероватно решење.[13]

тог облика, понекад са натписима изведеним црвеном бојом или са чешљастим орнаментом, плитке глеђосане и неглеђосане зделе, лонци са урезаним орнаментом вишеструких таласастих линија итд. Истом слоју припадају остава ковачког алата, жижак са пластично изведеним крстом, новци Јустинијана и Јустина.

Судећи по скромном археолошком материјалу, живот у обновљеном логору није дуго трајао. Разарања која су уследила, вероватно у другој половини VI века, у неком од аваро-словенских упада, нису означила и престанак живота у логору. Најмлађи новац са локалитета је фолис из цариградске ковнице кован 592/3 године.[14] Живот у логору се одржавао још изве-

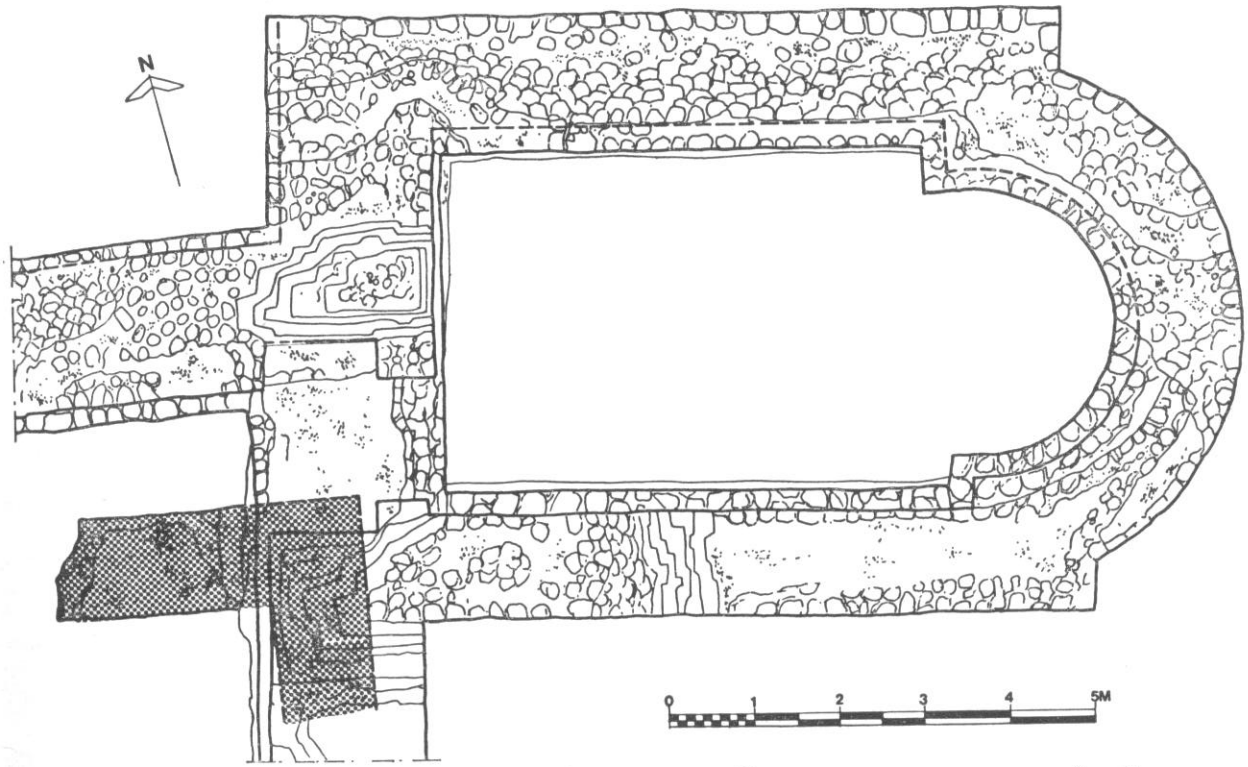

Сл. 4. — Салдум, североисточна кула утврђења, црква (?), основа са делом старијег бедема. — Fig. 4. — Saldum, tour nord-est, église (?), plan avec partie de rempart plus ancien.

Последња значајна обнова утврђења у Салдуму везује се за јустинијанску епоху. Северни и западни бедем поправљени су на више места, а темељна обнова извршена је на јужном бедему и припадајућим кулама. Нивелисање је вршено са пет редова опека, изнад којих је зидано расположивим материјалом са рушевина. Унутрашњост логора је заравњена, понегде растутим малтером (ниво II — слој B). У археолошком материјалу доминирају амфоре различи-

сно време (ниво I — слој A), са врло слабим траговима привремених станишта око средине утврђења. Дефинитивни пад, утврђење у Салдуму, је вероватно доживело заједно са другим логорима на лимесу, у првим деценијама VII века.

*

* *

У долини потока Кожица, изнад некадашње војне караула стотинак метара источно од утврђења, уочени су остаци бедема који се, са

[13] Уп. Roman Frontier Studies, BAR 71, 1980, 766 са литературом.

[14] V. Popović, MEFRA 87, 1975, 482 sqq., Fig. 7.

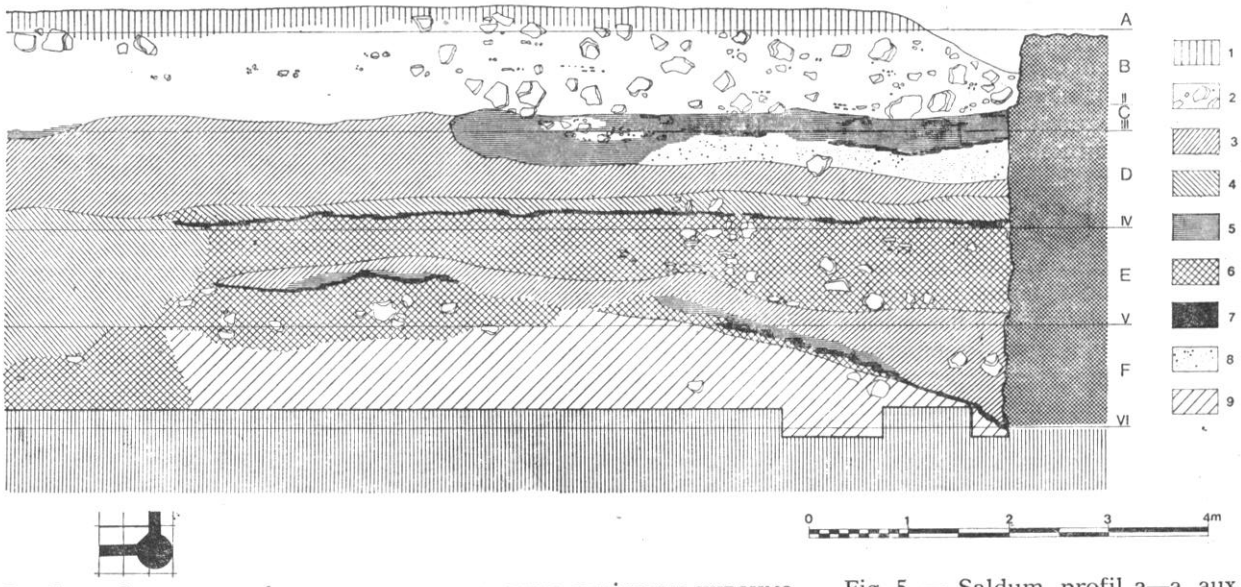

Сл. 5. — Салдум, профил a—a, са назначеним слојевима-нивоима. — Fig. 5. — Saldum, profil a—a, aux couches-niveaux indiquées.

обе стране, пружа управно на корито речице (сл. 3, T. IV, 2—4). Мањим, сондажним истраживањима утврђено је да су у питању преградни зидови, бедеми, дебљине до 1,50 м, у укупној дужини од сса 400 м који затварају ушће потока и спречавају продор у унутрашњост. Бедеми су саграђени од ломљеног камена у малтеру, слабо сачувани (0,40—1,20 м укупне висине). Са спољне и унутрашње стране бедема — крупнији притесан камен са дерсованим фугама. Нису уочене куле на бедему нити каква друга проширења или грађевина у близини.

29. март 1983.

UDK: 904 : 725.182

SALDUM, FORTIFICATION ROMAINE ET PALÉOBYZANTINE SUR L'EMBOUCHURE DE LA RIVIÈRE KOŽICA

PETAR PETROVIĆ, Institut archéologique, Beograd

La fortification de Saldum est construite à l'embouchure du ruisseau Kožica dans le Danube à l'endroit où la traversée du fleuve est relativement facile (Saldum = traversée en turc). A quelques centaines de mètres en aval commencent les cataractes des Gorges supérieures et le canal navigable »Kozla«. Les sources n'en parlent pas et son nom n'est pas établi avec certitude — c'est peut-etre Gratiana du IVe siècle, comme il ressortirait de *Notitia* (la source cite le castel Gratiana entre les fortifications de Cuppae et de Taliata, dans un secteur où Saldum est la seule fortification entièrement reconstruite au IVe siècle) et plus tard peut-être Cantabaza, conclusion qui reposerait sur l'ordre dans lequel Procopius *(De Aedif.* IV, 6) note les castells de ce secteur (v. note 3).

Les fouilles archéologiques 1966—1970 ont permis d'établir plusieures étapes de la construction du camp: fortification aux remparts en terre et avec palissades (?) (Ier siècle n. e.), reconstruction, dallage de l'espace intérieur (début du IIIe s.) nouvelle construction aux remparts massifs, tours rondes et église dans l'angle Nord-Est (IVe siècle, époque de Valentinien), reconstruction de Justinien, qui a englobé toutes les parties de la fortification (VIe s.), reconstruction post-justinienne (fin VIe s.).

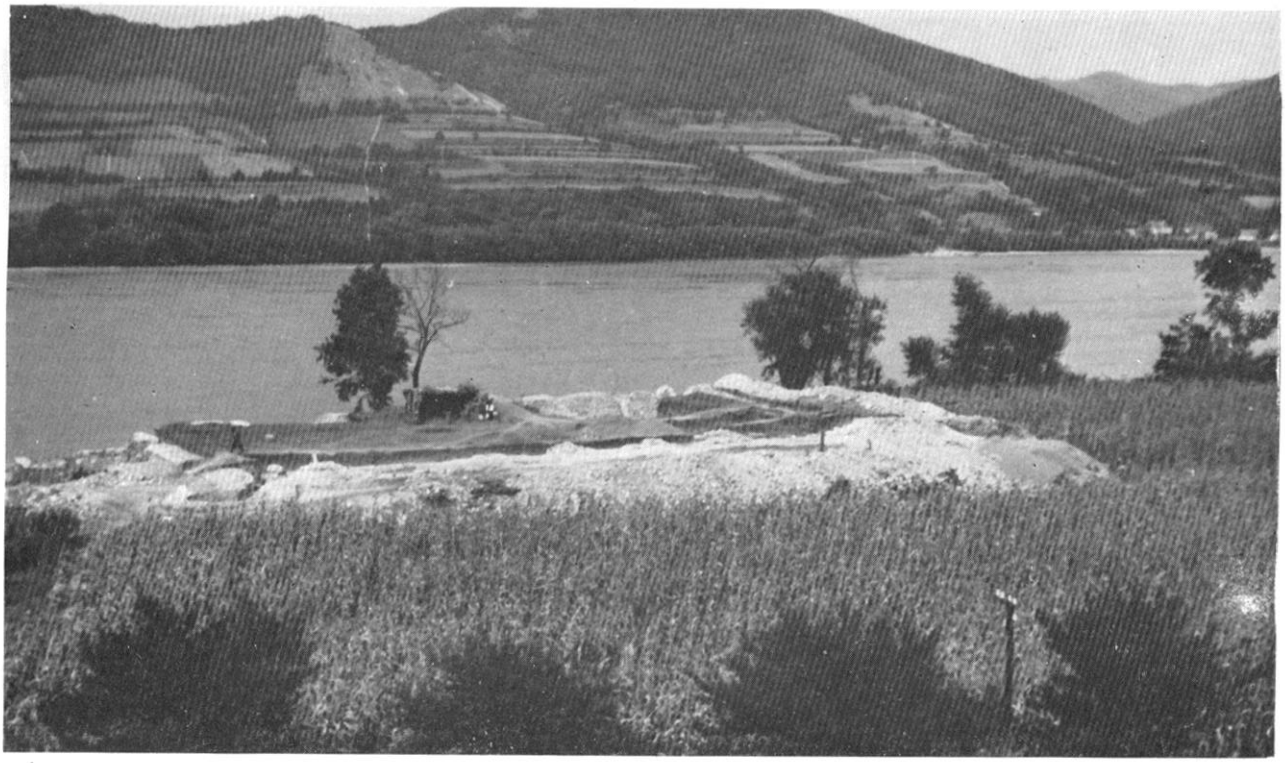

1

2

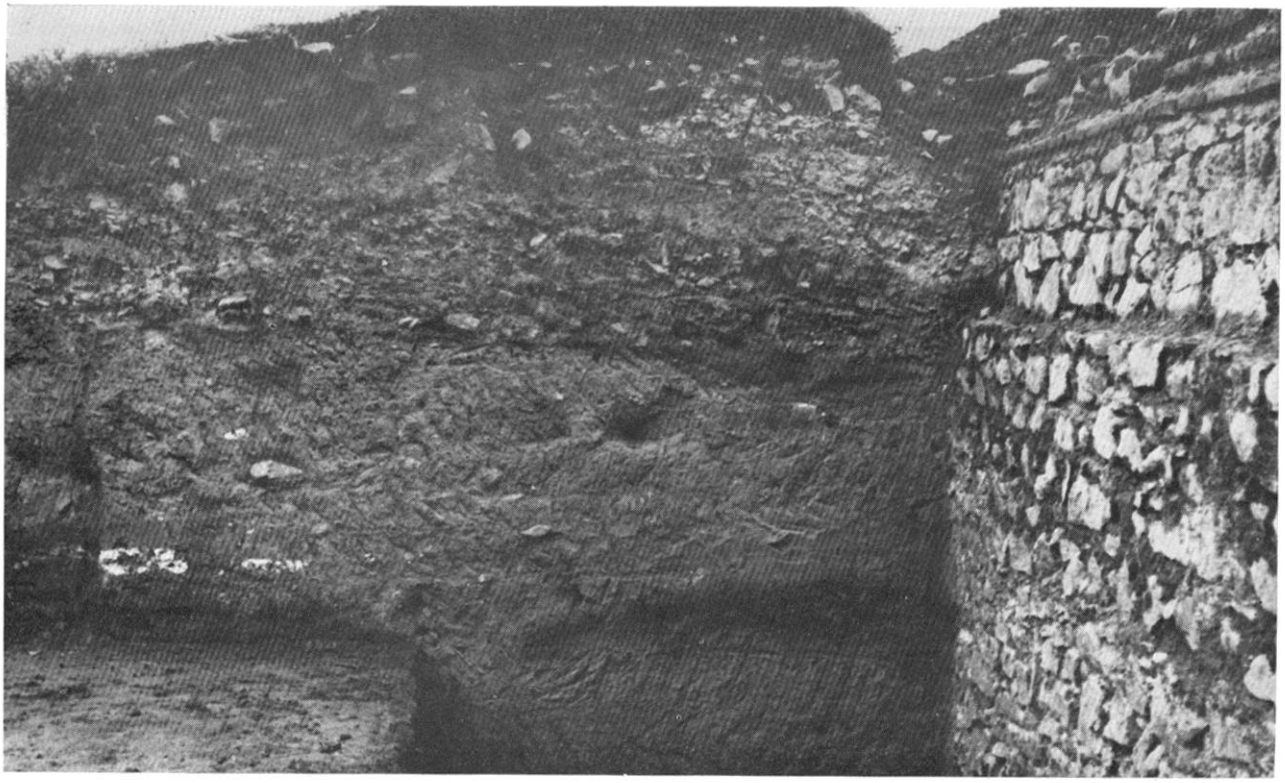

1. — Салдум, ситуација; 2. — Профил уз јужни бедем. — 1. — Saldum, situation; 2. — Berme près du rempart Sud.

1

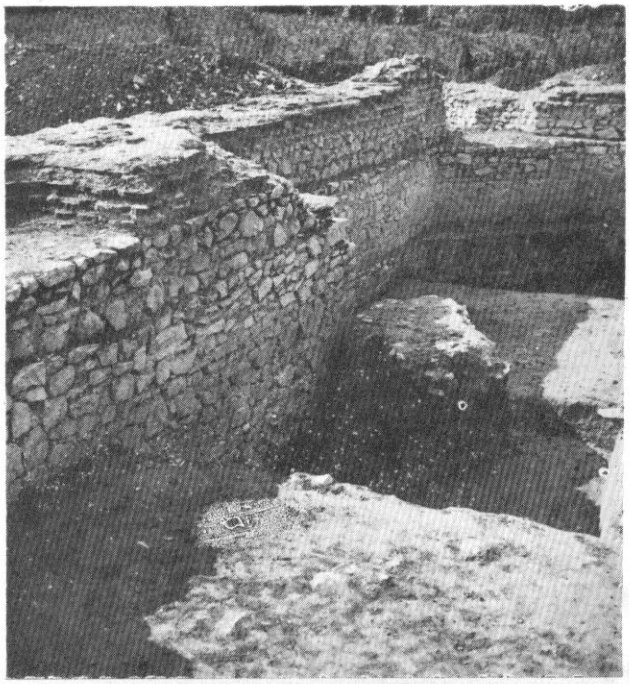

2

3

4

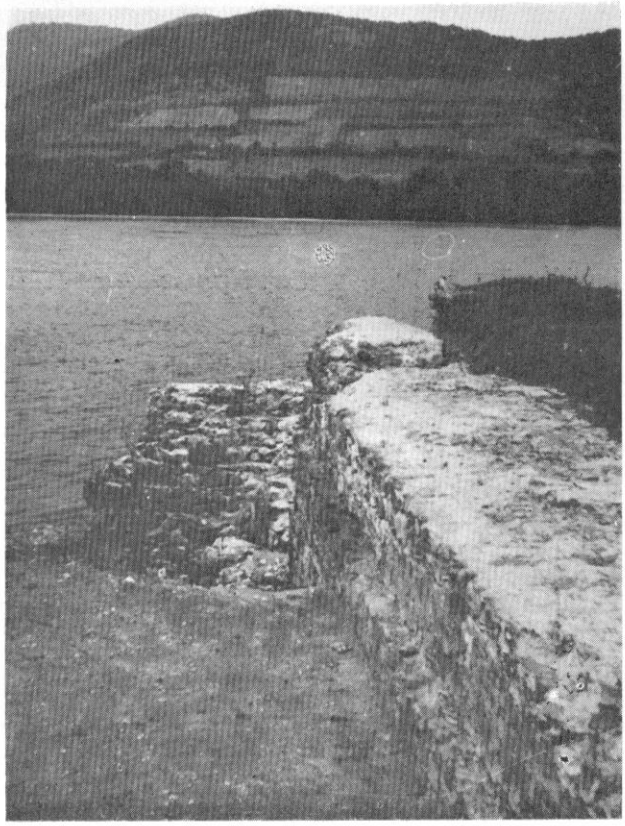

1. Салдум, остатак старијег северног бедема утврђења; 2. — Остатак старијег дислоцираног бедема у јужном делу утврђења; 3. — Северни бедем; 4. — Источни бедем са улазом у утврђење. — 1. Saldum, vestiges du rempart nord ancien de la forteresse; 2. — Vestiges de l'ancien rempart disloqué dans la partie sud de la forteresse; 3. — Rempart nord; 4. — Rempart est avec l'entrée de la forteresse.

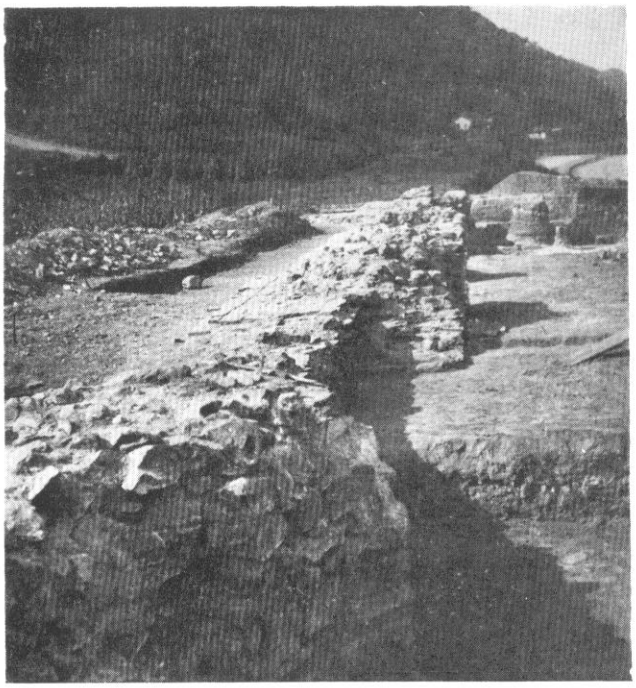

1

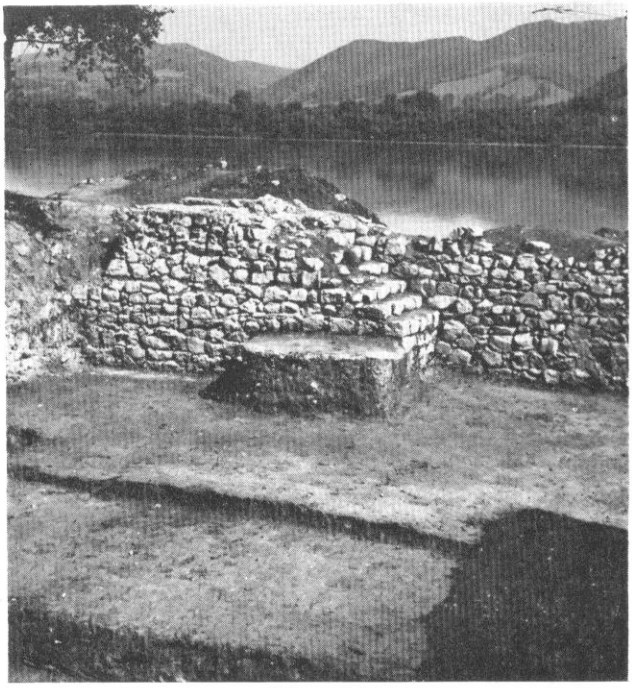

2

4

3

1. — Салдум, јужни бедем; 2. — Северни бедем са степеништем; 3. — Југозападна кружна кула; 4. — Југозападна кула са детаљом улаза. — 1. — Saldum, rempart sud; 2. — Rempart nord avec escalier; 3. — Tour sud-ouest, ronde; 4. — Tour sud-ouest avec détail de l'entrée.

1

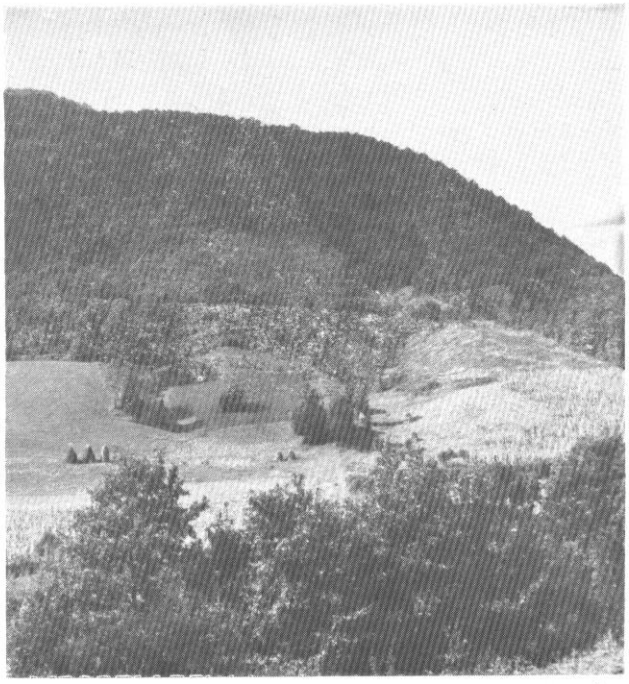

2

3

4

1. — Салдум, североисточна кула утврђења, црква (?); 2. — Лева обала потока Кожица са преградним зидом; 3, 4. — Деталь преградног зида. — 1. — Saldum, tour nord-est de la forteresse, église (?); 2. — Rive gauche du ruisseau Kožica avec mur de clôture; 3, 4. — Détail du mur de clôture.

Кожица I, II — праисторијска насеља

ПЕТАР ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

КОЖИЦА I[1]

На самој обали Дунава, узводно од ушћа потока Кожица, извршени су сондажни радови којима је испитана површина од око 100 м.[2] Откривени су остаци бронзанодобног насеља које се захваљујући бројном керамичком материјалу може приписати дубовачко-жутобрдској културној групи. Поред уломака посуда украшених типичним инкрустованим орнаментима, неколико мањих бронзаних предмета, пронађени су и фрагменти пластике срцоликог горњег и звоноликог доњег дела. Приликом радова на овом локалитету откупљена је и мања остава (Гробни налаз?) која се састојала од три целе и две фрагментоване гривне као и два лучна дела бронзаних фибула (На С) (сл. 1).

КОЖИЦА II[2]

Око 1 км низводно од ушћа потока Кожица у Дунав сондажним радовима је испитана површина од сса 82 м². Керамички материјал који је припадао праисторијском насељу може се определити у време V—IV века пр. н. е. мада се искључује могућност постојања старијег стамбеног хоризонта са краја бронзаног и почетка гвозденог доба.

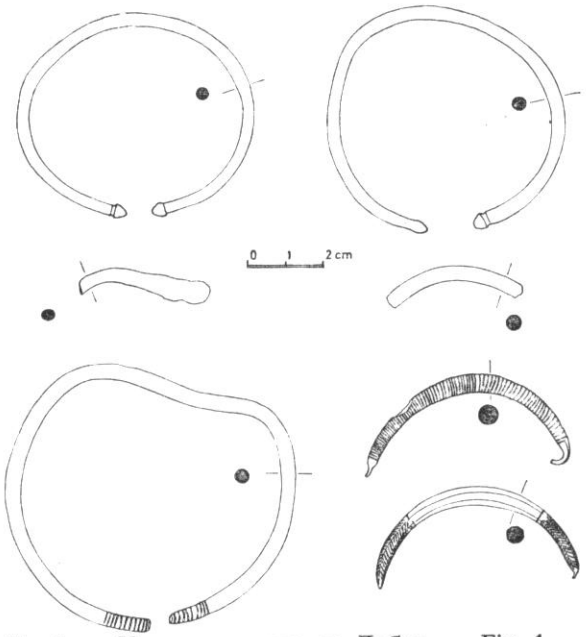

Сл. 1. — Кожица, остава из Добре. — Fig. 1. — Kožica, dépôt de Dobra.

6. април 1983.

UDK: 903.4

[1] N. Tasić, *Kožica kod Dobre*, AP 10, 1968., 104 (извештај са ископавања). Лок. се помиње: Исти, Старе културе, 38; Археолошко благо Бердапа, каталог изложбе, Народни музеј, Београд, 1978., 33, 50.; Comori arheologice in regiunea Porţile de Fier — Tresors archeologiques dans la region de Portile de Fier, каталог изложбе, Bucureşti, 1978., 104, 121.

[2] N. Tasić, *Kožice II*, AP 11, 1969., 144. (извештај са ископавања). Исти, Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Нови Сад — Београд, 1983, 105. (и др. 110).

KOŽICA I, II, — SITES PRÉHISTORIQUES

PETAR POPOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Kožica I

Au bord même du Danube, à l'amont de l'embouchure du ruisseau Kožica, des travaux de sondage ont été faits sur une surface d'environ 100 m². Des vestiges d'une agglomération de l'âge du bronze ont été découverts, dont les céramiques nombreuses permettent de la situer au sein du groupe culturel Dubovac—Žuto brdo. En plus de fragments de vases décorés d'ornements incrustés typiques et de quelques objets mineurs en bronze, des fragments de sculpture à la partie supérieure en forme de coeur et inférieure en forme de cloche y ont été trouvés. A l'occasion de ces travaux en site un petit trésor a été racheté, il comportait trois bracelets entiers et deux bracelets en fragments ainsi que deux parties arquées de fibules de bronze (Ha C).

Kožica II

A 1 km. en aval de l'embouchure du ruisseau Kožica dans le Danube des travaux de sondage ont été faits sur une surface d'environ 82 m². La céramique de l'agglomération préhistorique, qui y a été trouvée, pourrait être située au Ve—IVe siècle avant n. è. sans pour autant exclure l'existence éventuelle d'un niveau d'habitation plus ancien de la fin de l'âge du bronze ou du début de l'âge du fer.

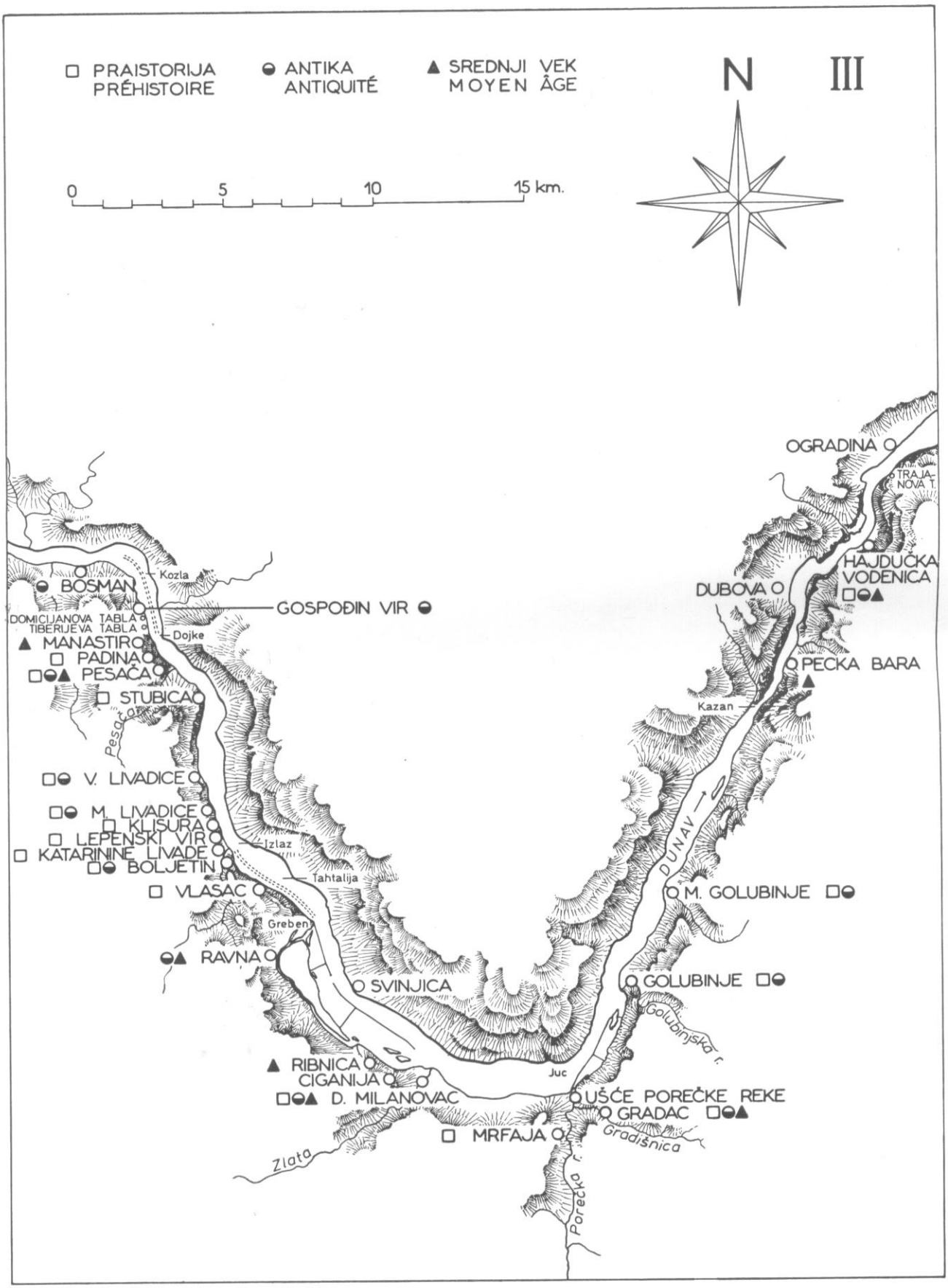
PRAISTORIJA
PRÉHISTOIRE
ANTIKA
ANTIQUITÉ
SREDNJI VEK
MOYEN ÂGE
N
III
0
5
10
15 km.
OGRADINA
TRAJANOVA T.
HAJDUČKA VODENICA
DUBOVA
PEČKA BARA
Kazan
DUNAV
BOSMAN
Kozla
GOSPOĐIN VIR
DOMICIJANOVA TABLA
TIBERIJEVA TABLA
Dojke
MANASTIRO
PADINA
PESAĆA
STUBICA
Pesača
V. LIVADICE
M. LIVADICE
KLISURA
LEPENSKI VIR
KATARININE LIVADE
BOLJETIN
Izlaz
Tahtalija
VLASAC
Greben
RAVNA
SVINJICA
M. GOLUBINJE
GOLUBINJE
Golubinjska r.
RIBNICA
CIGANIJA
D. MILANOVAC
Juc
UŠĆE POREČKE REKE
GRADAC
Gradišnica
MRFAJA
Zlata
Porečka r.

Босман, рановизантијско утврђење

ВЛАДИМИР КОНДИЋ, Археолошки институт, Београд

Налази се на улазу у Горњу клисуру, на око 1,5 км испред стене у Госпођином виру на којој су поводом изградње пута, исписане Тиберијева и Клаудијева табла.[1] Стари римски пут је пролазио свакако поред самог утврђења. Питање је само на којој је дужини и на којој деоници овај пут био у употреби у време ране Византије. Одговор на то питање могао би да буде и део објашњења за разлоге који су Јустинијанове градитеље определили да на овом месту подигну сасвим ново утврђење. Место на коме је изграђена фортификација означава уједно најопаснији део реке за пловидбу са мноштвом вирова и бројних подводних стена. Специфичан троугаони облик кастела на Босману запазили су Kanitz који је извршио и прва мерења и Swoboda.[2] Сматрало се да Босман треба идентификовати са станицом Ad Scrofulos. Спомиње се на Табули као постаја удаљена 10 миља од Нова и 15 од Талијате (Tabula VII).[3] Истраживања изведена 1968. и 1969. године показала су, међутим, да се на овом месту није могло налазити никакво значајније римско утврђење.[4] У току ископавања повремено је проналажен и материјал из римског периода (понеки уломак керамике или опеке) али ови налази нису имали никакве везе са културним слојем и фортификацијом. Могуће је и вероватно да се у близини утврђења које је истраживано некада налазила нека кула.[5] Остатке таквог објекта нисмо приметили, делом и због немогућности рекогносцирања, због неприступачности терена.

Кастел на Босману има као што је већ речено, облик приближно равностраног троугла са дужином страна сса 45,5 м. Један од углова (западни) са кулом није могао бити истражен пошто се налазио под моћним наслагама шљаке (око 12 м) која потиче од деловања једне белгијске рударске компаније која је овде експлоатисала антрацит.

---

[1] О натписима у Госпођином Виру, в. J. Šašel, Limes I, 163.

[2] Kanitz, *Studien*, 30. Аутор је измерио стране кастела: 40×40×38 м, E. Swoboda, *Forschungen am obermoesischen Limes*, Schriften der Balkankomm Ant. Abt. X, Akad. der Wiss. Wien und Leipzig 1939, 29.

[3] Mirković, *Gradovi*, 107.

[4] Ископавања су показала да се веће римско утврђење није могло налазити ни у близини овог локалитета, тако да су и све комбинације око посаде у овом кастелу безпредметне. Остаје, међутим, могућност за размишљање о једној другој локацији на којој се могла налазити ова станица. Ради се о локалитету Песача, на ушћу реке Песаче у Дунав (14 км низводно од Добре). На пространом платоу (600×100 м), откривени су остаци грађевина из III и IV века, међу којима је и једна кула. Из извештаја руководиоца ископавања која су овде обављена тешко је закључити о каквом се утврђењу ради. (D. Minić-M. Kovačević, *Pesača, antičko utvrđenje i srednjevekovna nekropola*, AP 10, 1968, 88; D. Minić, *Pesača, antičko utvrđenje i srednjovekovna nekropola*, AP 11, 1969, 127, 128).

На овом простору непосредно до наших дана радио је један велики каменолом. Изграђена је, затим, пруга и једно мање савремено насеље. Сви ови објекти су у великој мери оштетили локалитет. Радови на њему су касно отпочели, средства су била ограничена а било је и тешкоћа око организације послова. Може се стога рећи да је овај локалитет потопљен, а да пре тога није испитан у мери коју заслужује.

Стратегијски значај овог пункта је несумњив. Реком Песачом се могло ући дубоко у копно. На овом месту и услови прелаза били су погоднији због мирнијег тока реке и плитке, питоме обале. Локалитет се налазио приближно на растојањима која се помињу у Табули и то скоро сасвим тачно када се ради о станици Taliata.

[5] На овом сектору једна таква кула је откривена и истражена непосредно на улазу у Госпођин Вир, на удаљености од 1,5 км од утврђења на Босману. Подигнута је у I веку а постоје и индиције за њено обнављање у VI веку. Види, D. Minić-M. Kovačević, *Gospođin Vir, rimska stražara*, AP 10, 1968, 101.

Када је 1968. године екипа Археолошког института дошла на терен, локалитет је био под густом шумом и шибљем, скоро непроходном вегетацијом. Трагови зидова који су видели Каниц и Свобода, више се нису могли пратити.[6]

Због краткоће времена и ограничених средстава истраживање је било усмерено на идентификовање основних елемената габарита. Тако су откопани бедеми и две куле. Отворено је,

[6] Руководилац радова Владимир Кондић.
Чланови екипе: М. Пиндић, археолог, кустос Народног музеја у Пожаревцу, Ч. Трајковић, дипл. археолог, Р. Божовић, дипл. архитекта, О. Томић, конзерватор Музеја града Београда и Б. Поповић-Кондић, К. Мучи, П. Штели, Б. Шулц, А. Рајчевић, Б. Јовановић, Б. Дрча, студенти археологије и С. Димитријевић, студент археологије.

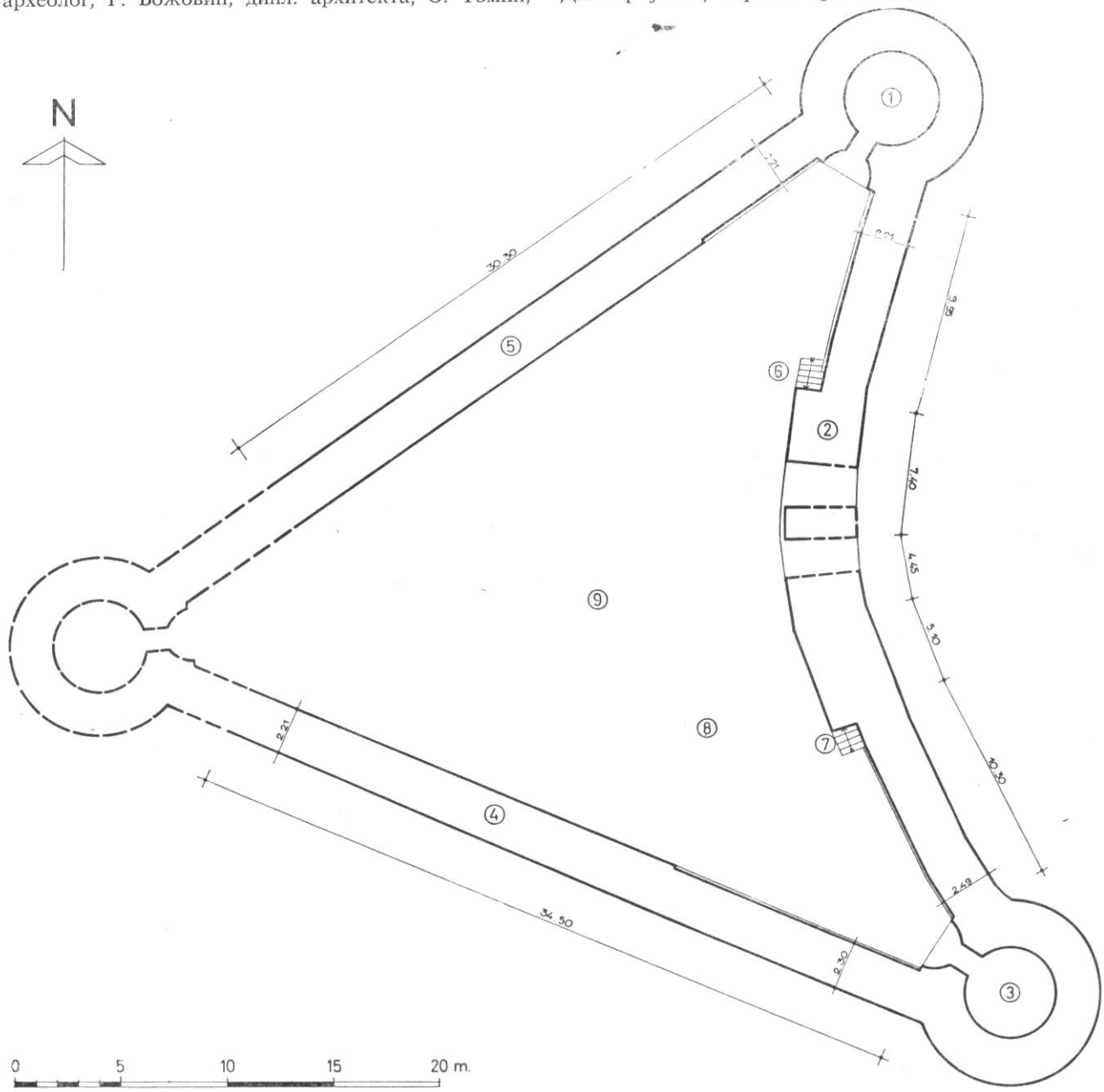

Сл. 1. — Босман, ситуациони план утврђења. 1. североисточна кула; 2. источни бедем; 3. југоисточна кула; 4. југозападни бедем; 5. северозападни бедем; 6. северно степениште; 7. јужно степениште; 8. под од опека; 9. бунар. — Fig. 1. — Bosman, relevé de la situation des fortifications. 1. tour Nord-Est; 2. rempart Est; 3. tour Sud-Est; 4. rempart Sud-Ouest; 5. rempart Nord-Ouest; 6. escalier Nord; 7. escalier Sud; 8. sol en briques; 9. puits..

међутим, и неколико сонди унутар утврђења које су омогућиле добијање потпуније слике о овој фортификацији.

А) БЕДЕМИ

Бедеми утврђења (сл. 1), као делови равностраног троугла, једнаких су димензија. Источни бедем, својим конкаквним обликом пратио је конфигурацију терена, обале. Друга два, секла су се на западу, под углом од 58,2°. Источни и северозападни бедем су дугачки 45,5 м, а југозападни 46 м. Сви бедеми су исте дужине, 2,30 м, сем на деловима источног бедема где су формиране шетне стазе. Највећа очувана висина измерена је на северозападном бедему, сса 3 м. Зидани на исти начин, техником opus mixtum, са наизменичним зонама камена у алтернацији са пет редова опека (Т. I, 1). Лице је рађено од притесаног слаганог камена са тенденцијом хоризонталног услојавања. Темељни део зида (његова висина варира у зависности од конфигурације терена, од 1,20 м — сса. 2 м) рађен је без лица са ломљеним каменом који је обилно заливен кречним малтером. Либажни слој са опекама, очуван је у дужини од 6,70 м на северозападном бедему (мерено од северозападне угаоне куле) (сл. 2) и 12,5 м на југоисточном бедему (мерено од југоисточне угаоне куле) (сл. 3). На овом делу бедем је, на висини 1.20 м (део бедема који је, иначе, рађен у камену), на коти 63, 97, мерено од горње коте темеља (62,73), „сужен" за сса. 0,20 м, тако што је на овој коти формиран сокл ове ширие. На истој коти су биле и платформе улаза у куле. Први либажни слој је почињао на сса. 0,40 м мерено од коте овог сокла.

На источном бедему, у дужини од 19 м, ширине 1,20 м, формирана је шетна стаза са моћним степеништем на оба краја. Бедем је овде достизао ширину 3,50 м.

Јужно степениште (сл. 4), било је удаљено сса. 9,50 м од југоисточне угаоне куле. Очувана су четири степеника, у дужини од 1.26 м. Просечна ширина и висина сваког степеника је 0,30 м. Рађени су од кречњака притесаних у облику квадера, просечне ширине 0,30 м, а дужине од 0,60 м — 0,24 м. Кота првог, доњег степеника је на 63,60, а горњег 64,51.

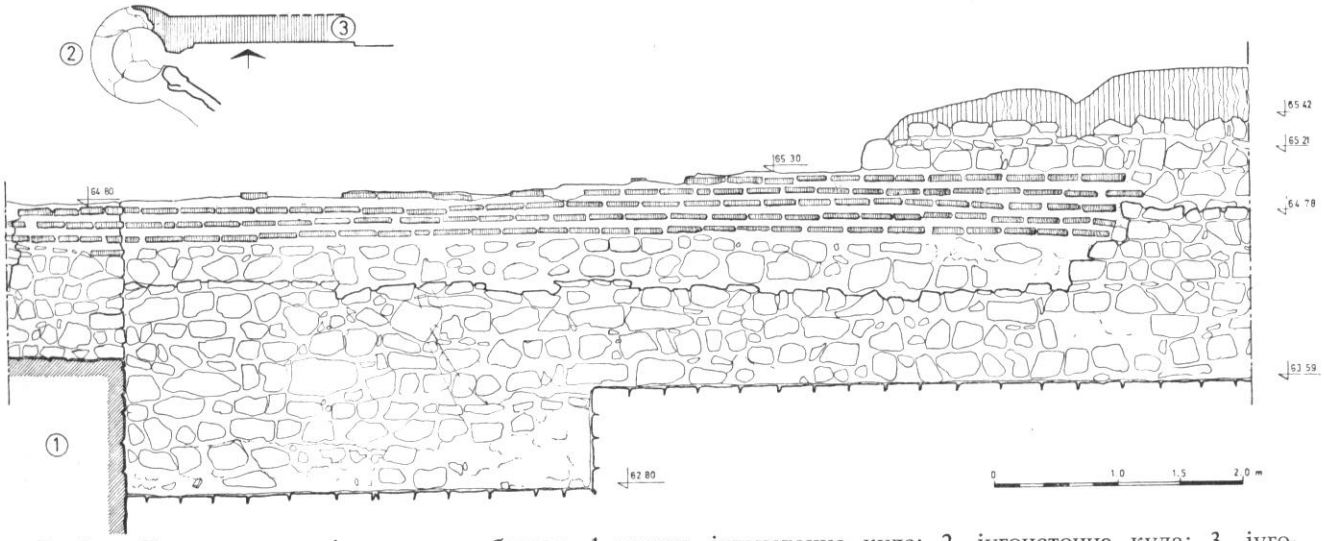

Сл. 2. — Босман, изглед југозападног бедема. 1. темељ југоисточне куле; 2. југоисточна кула; 3. југозападни бедем. — Fig. 2. — Bosman, vue du rempart Sud-Ouest. 1. fondations de la tour Sud-Est; 2. tour Sud-Est; 3. rempart Sud-Ouest.

Северно степениште (сл. 5) се налазило на 8,50 м од северозападне угаоне куле. Очувано је пет степеника рађених на исти начин и од истог материјала као код јужног степеништа. Кота првог, (доњег) степеника је на 63,47, а горњег, на коти 64,71.

В) КУЛЕ

На угловима утврђења налазиле су се куле кружног облика. Једина чији су елементи могли бити детаљније испитани је југоисточна (прилог 2) (Т. I, 2). Североисточна кула (сл. 3) је однесена високим водама Дунава, али су

основни елементи габарита очувани. Нема никаквог разлога да се не верује да је и западна кула која је затрпана огромним количинама шљаке и није истражена, конструисана на исти начин. Све куле су имале исти унутрашњи пречник 4,5 м. Зидови су им широки 2 м. Испред самог улаза у куле, димензија 1,10 м × 1 м, налазила се полукружна платформа, пречника 2,30 м. Укупна дужина улаза са платформом, једнака је ширини бедема. (Т. I, 3). Куле су, као и бедеми, рађене на исти начин, са лицем у техници opus mxtum (камен у алтернацији са пет редова опеке). Зидови улаза, међутим, рађени су само од опека (највећа очувана висина од 1,30 м измерена је на југозападном зиду југоисточне куле), везаних малтером. Под улаза је такође од опека, а регистрован је на коти 63,56 — 63,91.

C) КАПИЈА

Једина капија утврђења, лоцирана је на средини источног бедема и вероватно је, обзиром на њене димензије имала и специфичну функцију условљену непосредном близином

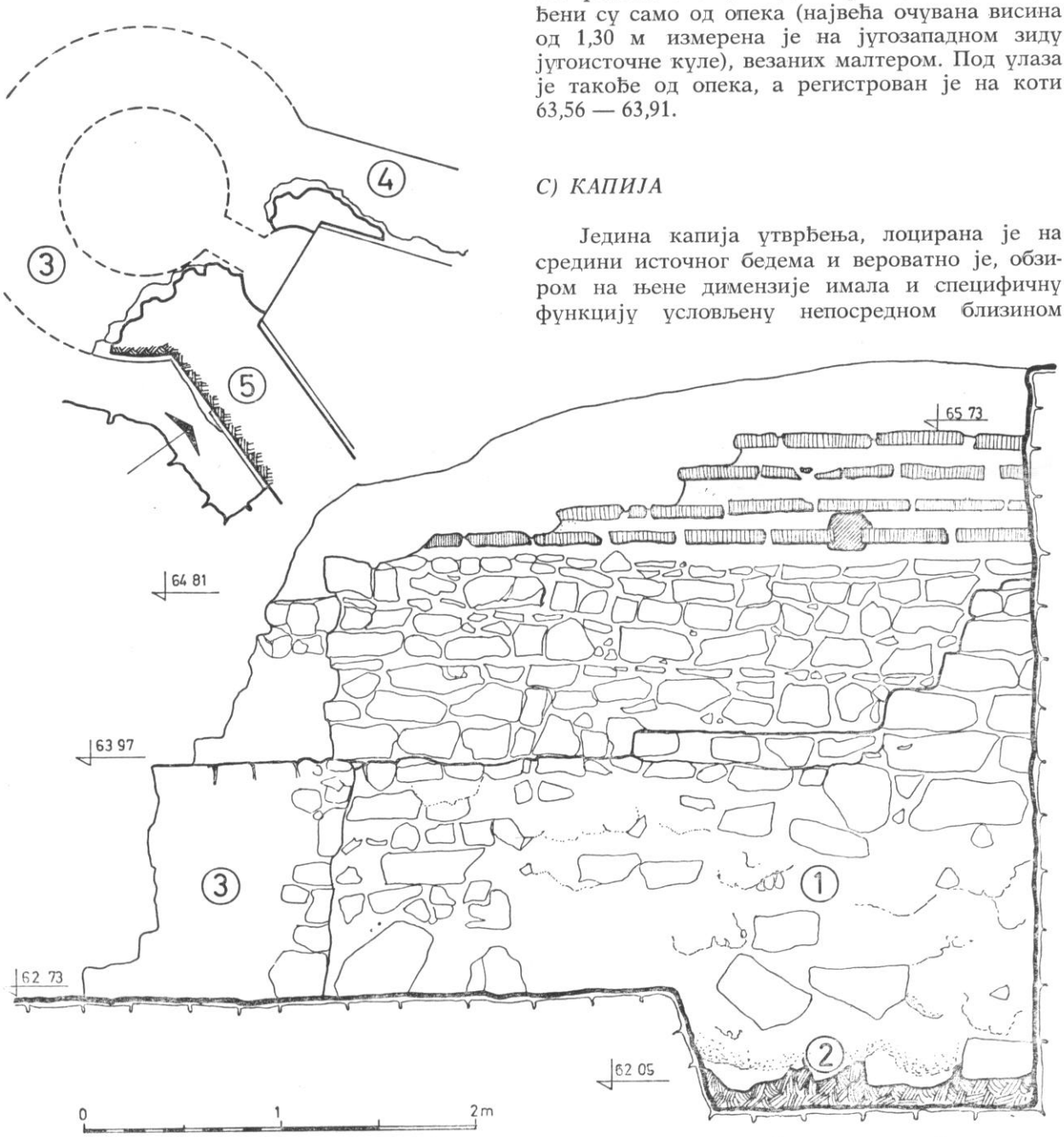

Сл. 3. — Босман, спољни изглед северозападног бедема. 1. темељна зона бедема зидана без лица са ломљеним каменом који је обилно заливен кречним малтером; 2. дно темеља; 3. североисточна кула; 4. источни бедем; 5. северозападни бедем. — Fig. 3. — Bosman, vue extérieure du rempart Nord-Ouest. 1. zone des fondations du rempart bâtie sans façade en pierre concassée abondamment recouverte de mortier de chaux; 2. fond des fondations; 3. tour Nord-Est; 4. rempart Est; 5. rempart Nord-Est.

реке. Моћним стубом, ширине 1,50 м, отвор капије (ширине 4,60 м), подељен је на два дела, ширине 2,10 м и 2,50 м. Основа капије (подница) рађена је од облутака заливених у компактни малтер (Т. II, 1).

D) УНУТРАШЊОСТ УТВРЂЕЊА

Унутрашњост утврђења је, у току двогодишњих истраживања, испитана у мери у којој је то било могуће. Овде нису откривени елементи чврсте, камене архитектуре, али се налазило на слојеве са основама које указују на дрвену конструкцију зграда са зидовима од лепа или сухозида. У том смислу, занимљив би био (и карактеристичан за овај локалитет) профил, односно стратиграфски пресек између југозападног и источног бедема, у југоисточном делу утврђења (сл. 6):

1. Слој хумуса се јавља од коте 65.63—64.89, са спорадичним налазима карактеристичне рановизантијске керамике.

2. Слој од коте 65.13—64.89, садржи интензиван малтерни шут са масом грађевинског материјала обрушеног са бедема (фрагменти опека и камена). У овом слоју, на коти 64.78 и 64.59 појавили су се горњи делови југозападног и источног бедема. Овде није било других налаза.

3. На 64.11—64.01, у слоју са мрком земљом и гари која се прати до коте 63.52 и 63.47, целом ширином профила, јавио се тањи прослој црвено запечене земље. Јасно је да би ово био ниво живота (настанка) и рушења утврђења. На просечној висини од 64.96, у овом слоју, наишло се на остатке пода са опекама (сл. 7). Материјал нађен у слоју изнад пода (керамика, бројне алатке, жижци, новац и остава новца), јасно опредељују време настанка и рушења утврђења.

4. Од коте 63.52—63.47, до коте 63.12—63.11 уочен је тањи слој грађевинског шута, у коме се, у доњој зони, на неким местима прати тањи прослој гари. Испод овог слоја, од коте 63.11, налази се здравица.

У унутрашњости утврђења (Т. II, 2—3), најзанимљивији објекат је свакако бунар (сл. 8). Лоциран је у североисточном делу утврђења. Кружног је облика, са унутрашњим пречником од 0,90 м. Праћен је до дубине 3,50 м где се појавила вода. У горњим слојевима, од 65.16, бунар је грађен од камена у висини од 0,80 м,

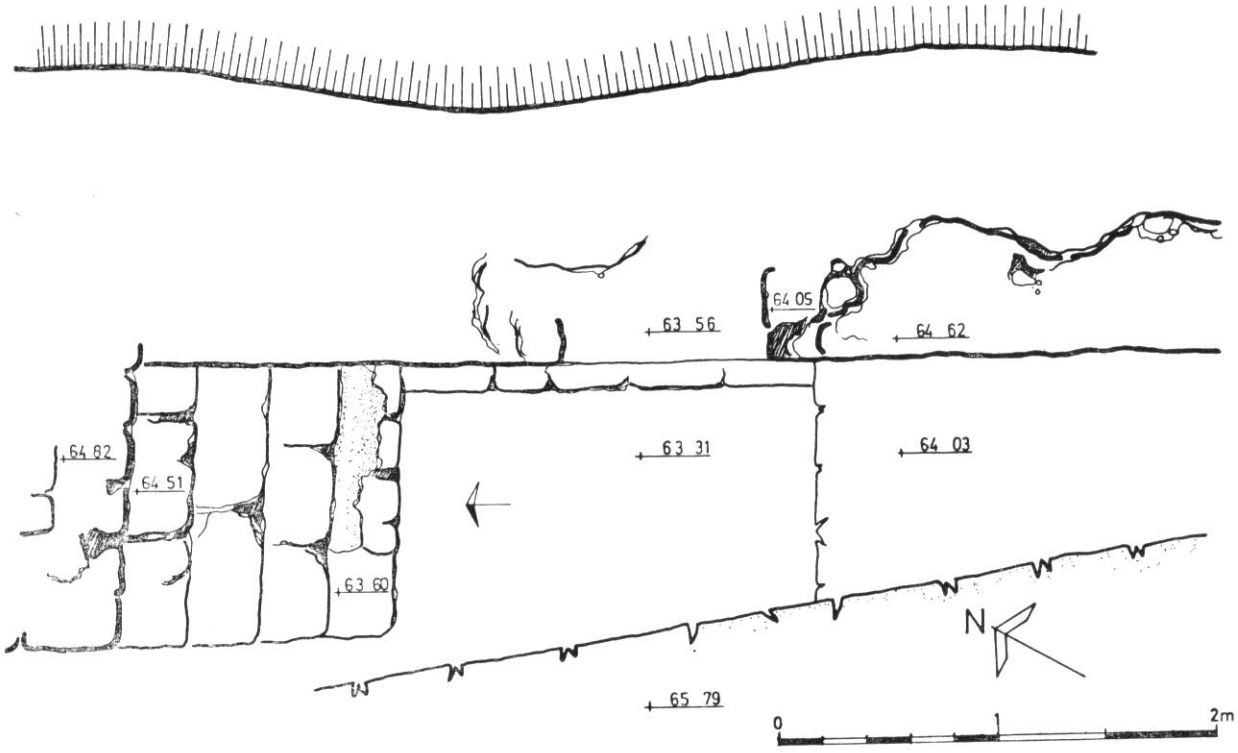

Сл. 4. — Босман, основа јужног степеништа источног бедема. — Fig. 4. — Bosman, plan de l'escalier Sud du rempart Est.

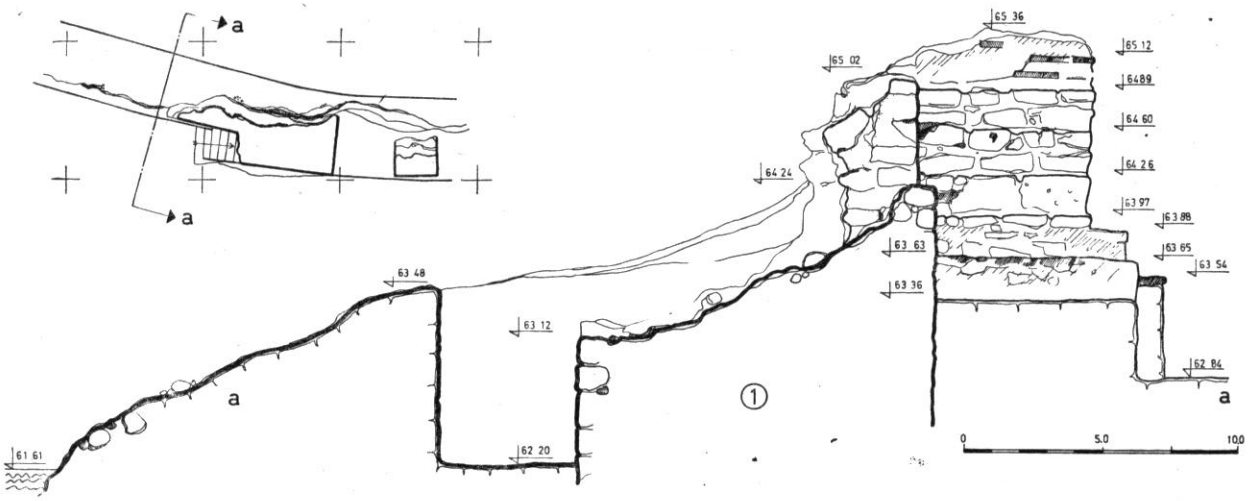

Сл. 5. — Босман, пресек кроз источни бедем са изгледом северног степеништа. 1 — источни бедем. — Fig. 5. — Bosman, coupe du rempart Est avec vue de l'escalier Nord; 1 — rempart Est.

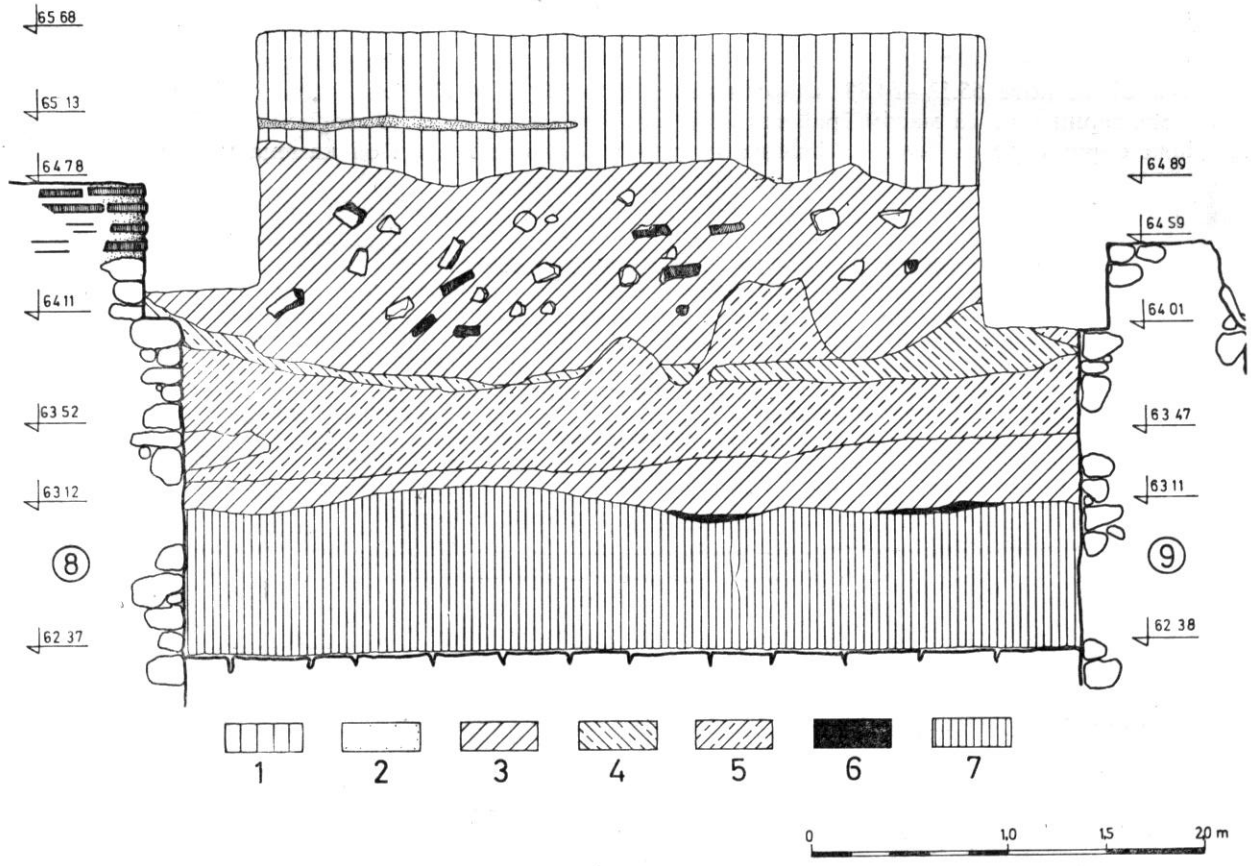

Сл. 6. — Босман, вертикални стратиграфски пресек у југоисточном углу утврђења. 1. хумус; 2. песак; 3. шут; 4. црвена земља; 5. гар и мрка земља; 6. гар; 7. здравица; 8. југозападни бедем; 9. источни бедем. — Fig. 6. — Bosman, coupe stratigraphique verticale de l'angle Sud-Est du rempart. 1. humus; 2. sable; 3. gravats; 4. terre rouge; 5. suie et terre brune; 6. suie; 7. terre vierge; 8. rempart Sud-Ouest; 9. rempart Est.

а затим је следио опус од 17 редова опека (висина овог дела је 1,40 м), да би се при дну, до појаве воде, наставило зидање у камену (висина од 1,30 м). Кота воде је 61.66. Бочни зидови бунара су широки 0,30 м. Горњи део бунара се појавио у слоју поменуте мрке земље са гари и запеченом земљом, која је, како је већ речено хронолошки јасно дефинисана покретним налазима.

остаци грађевина од лаке конструкције: то су зграде од плетера са лепом. Подови су најчешће од набијене земље. Танку темељну зону су понекад сачињавали речни облуци. Пажљива анализа профила омогућава разликовање два хоризонта становања. Старији, слој је нешто тањи и говори о краћем временском распону. Није било никаквих поузданих елемената за хронолошко раздвајање ова два слоја.

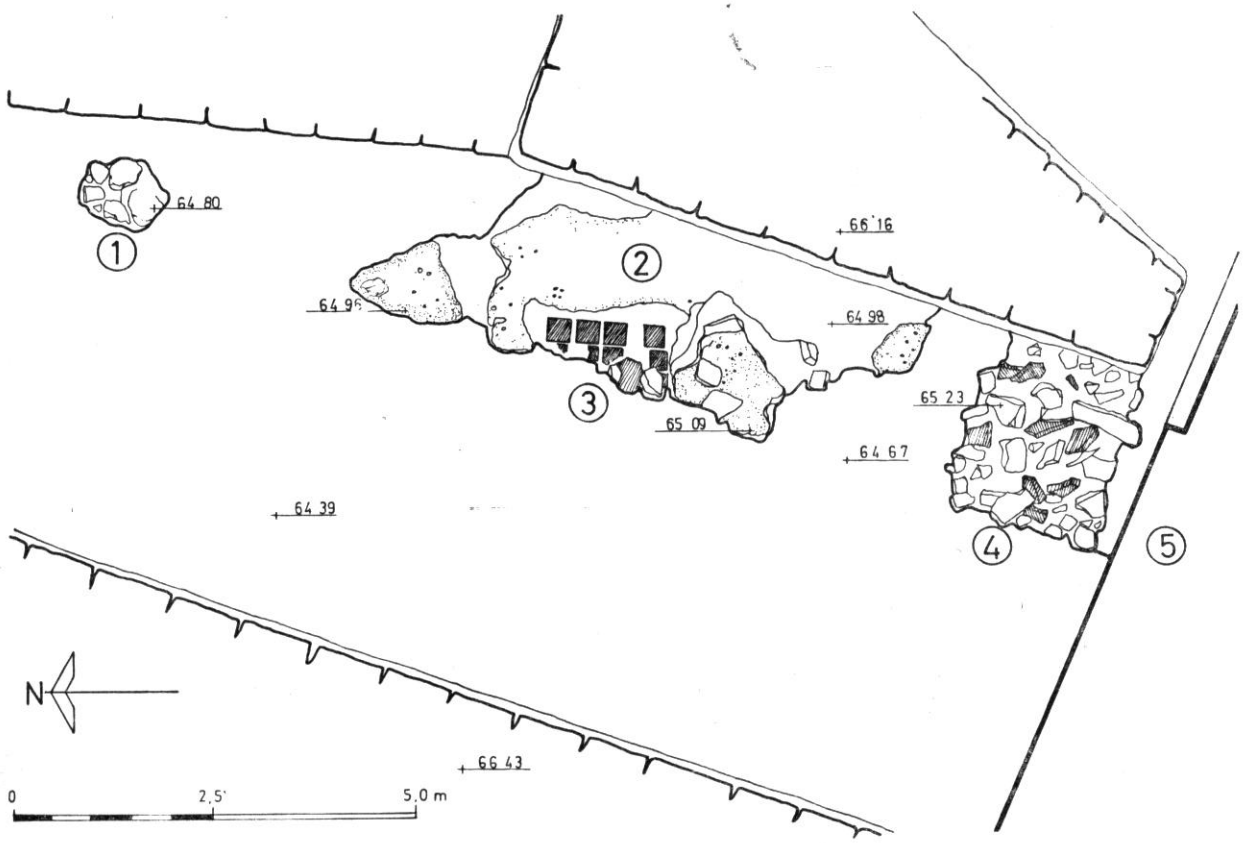

Сл. 7. — Босман, под од опека. 1. камен; 2. малтер; 3. под од опека; 4. камен и опека; 5. југозападни бедем. — Fig. 7. Bosman, sol en briques. 1. pierre; 2. mortier; 3. sol en briques; 4. pierre et brique; 5. rempart Sud-Ouest.

Анализа архитектуре и слојева унутар кастела показују да се ради о једној рановизантијској фортификацији изграђеној у време Јустинијанове обнове лимеса. Ово утврђење је подигнуто сасвим изнова на чистом простору на коме се није налазила никаква ранија фортификација. Изграђено је у једном даху, задржавајући свој облик без промена до пада и уништења. На бедемима, кулама и капији нису примећене никакве накнадне интервенције што је и разумљиво обзиром на чињеницу да укупан живот фортификације једва да је прелазио 50 година. У унутрашњости кастела уочени су

Кастел на Босману је једино утврђење троугаоне основе на средњем и доњем Дунаву. Разлози за овакав облик одређени су положајем на коме је објекат израђен. То је мало проширење, иначе уске траке простора између Дунава, и стрмог, скоро вертикалног брдског венца који се протеже уз обалу. Ова локација је дозвољавала могућност подизања нешто веће фортификације тек уз пуно прилагођавање природним условима тла. Источни бедем има конвексан облик. Овај део утврђења изложен је деловању јаких струја Дунава приликом високих водостаја тако да је овом удубљеном, увученом линијом erозивна моћ реке, умањена. Подижући кастел,

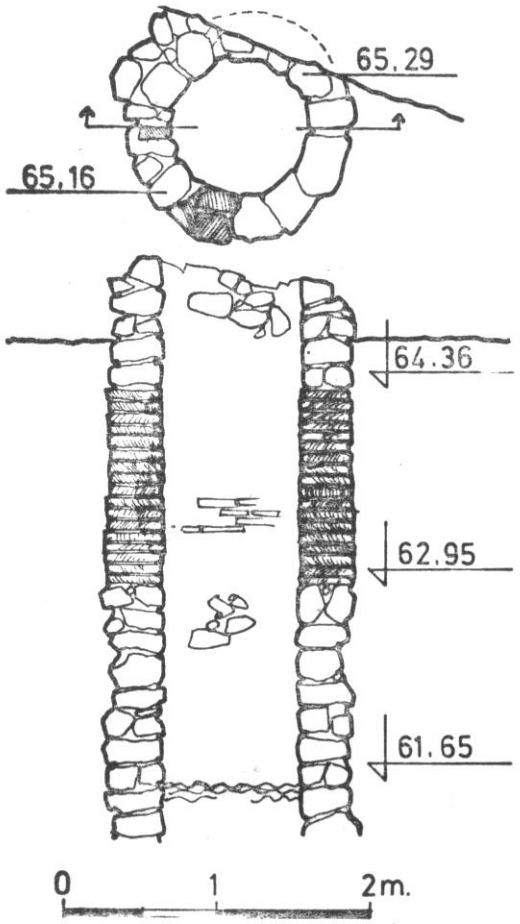

Сл. 8. — Босман, основа и пресек бунара зиданог опеком и каменом. — Fig. 8. — Bosman, plan et coupe du puits bâti en brique et pierre.

28. април 1983.

градитељ је мудро разрешио све проблеме које му је сам простор наметнуо.

Налаз оставе новца на поду једне од спаљених грађевина даје значајан податак не само за крај живота утврђења на Босману[7] него у поступку анализе нумизматичких налаза из других утврђења и за престанак функције рановизантијског лимеса на овом делу Дунава.[8] Најмлађи примерак из ове оставе, један фолис Маврикија Тиберија, датује се у 596. годину. За ово време везани су бурни догађаји у вези са ратовима Ромеја са Аварима и Словенима. Године 595, војсковођа Петар, брат цара Маврикија, био је у овим сукобима неуспешан те је због великих губитака смењен.[9] Годину дана касније, у пролеће 596, стратег Приск је кренуо из Византа да би четири дана, након преласка Дунава дошао у Горње Нове.[10] На овом походу стигле су га вести о нападу варвара на Сингидунум. Теофилакт Симоката обавештава о самом развоју ситуације и њеном успешном исходу. За нас је, међутим, у овом извештају занимљиво да су се Нове које се овде помињу, уствари фортификација на Чезави, налазиле у непосредном суседству кастела на Босману. Налаз новца у утврђењу одредио је тачан термин његовог уништења и спаљивања.

[7] В. Кондић, *Остава рановизантијских фолиса из Босмана*, Нумизматичар VII, Београд 1984. (у штампи).

[8] V. Popović, Melanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité, 87, 1975, 483 ид.

[9] Theoph. Sim. VII 4—5, p. 252—254 *(Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, T. I, 117—120).

[10] *Ibid.* VII 6—7.

UDK: 904. "653" : 725.182.033.2

BOSMAN, FORTIFICATION PALÉOBYZANTINE

VLADIMIR KONDIĆ, Institut archéologique, Beograd

L'analyse de l'architecture et des couches à l'intérieur du castellum indiquent qu'il s'agit d'une fortification paléobyzantine de plan triangulaire, élevée à l'époque de la reconstruction du Limes par Justinien. Cette fortification (dimensions: 45,5×45,5×46 m) est érigée dans un espace vide de toute autre fortification précédente. Construite d'une seule traite elle a gardé sa forme initiale sans aucune modification jusqu'à sa chute et sa démolition. Ses remparts, ses tours et ses portes ne révèlent aucune trace d'éventuelles interventions ultérieures, ce qui s'explique par l'existence relativement courte de la fortification, qui a dépassé à peine 50 ans. A l'intérieur du castellum des vestiges de constructions légères ont été remarqués: il s'agit des bâtiments en treillis et liant.

Le sol est en majeure partie de terre battue. La mince couche de fondations est parfois en galets. Une analyse minutieuse des profils a permis de distinguer deux niveaux d'habitation. La plus ancienne des couches est plus mince et elle indique un laps de temps plus court. En absence d'éléments sûrs la partition chronologique de ces deux couches n'a pas été possible.

Le castellum de Bosman est la seule fortification à plan triangulaire dans la partie médiane et inférieure du cours du Danube. Sa forme inusitée a été dictée par la configuration du terrain. Il s'agit d'un petit élargissement de la bande riveraine, par ailleurs étroite, entre le fleuve et les parois abruptes, presque verticales, de la chaîne montageuse longeant la

rive. L'emplacement n'offrait la possibilité d'une construction plus importante qu'au prix de l'adaptation parfaite aux exigences du terrain. Le rempart à l'Est est de forme concave Cette partie est exposée aux courants puissants du Danube à l'époque des crues, donc cette ligne en retrait, en profondeur, diminue la force érosive du fleuve. En élevant ce castellum le bâtiseur a résolu tous les problèmes que l'espace même lui a posés.

Un trésor de monnaies, trouvé das le sol d'une des constructions brûlées, donne l'information importante non seulement sur l'arrêt de la vie du castellum de Bosman, mais aussi, en correspondance avec les analyses numismatiques des vestiges provenant d' autres fortifications, sur l'arrêt des fonctions du Limes paléobyzantin dans cette partie du Danube. Le plus récent des exemplaires du trésor, un follis de Maurice Tibère, est daté de 596. C'est l'époque tumultueuse des guerres des Byzantins contre les Avars et les Slaves. En 595 Pierre, fière de l'empereur Maurice, commandant malheureux dans ces guerres, a été destitué en raison d'énormes pertes subies. Un an plus tard, au printemps de 596, le stratège Priscus s'est dirigé vers le Danube de Byzance et quatre jours après avoir franchi le fleuve il est arrivé aux Novae Supérieures. C'est pendant cette campagne qu'il a reçu la nouvelle de l'attaque des barbares contre Singidunum. Théophylacte Simokatta nous informe du développement de la situation et de son heureuse issue. Ce qui est pour nous particulièrement intéressant c'est que Novae, mentionné ici, en fait la fortification de Čezava, est dans le voisinage immédiat du castellum de Bosman. Le dépôt de monnaie, trouvé dans ce dernier, indique avec précision la date où il a été démoli et incendié.

1

2

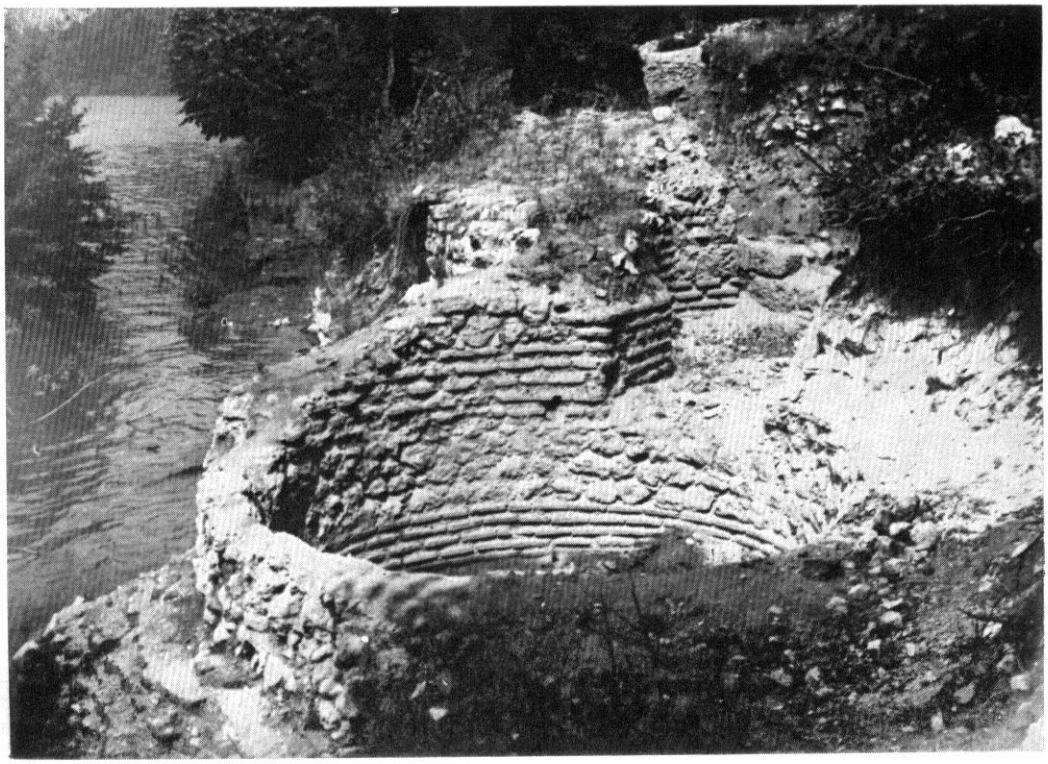

1. — Босман, северозападни бедем (детаљ бедема испред улаза у кулу); 2. — Југоисточна кула. — 1. — Bosman, rempart Nord-Ouest (détail du rempart devant l'entrée de la tour); 2. — Tour Sud-Est.

2

1. — Босман, југоисточна кула, детаљ улаза; 2. — Капија утврђења (детаљ средишњег стуба); 1. — Bosman, tour Sud-Est, détail de l'entrèe — 2. Porte de la forteresse (détail de la colonne centrale).

Госпођин Вир, античко и средњовековно налазиште

ДУШИЦА МИНИЋ, Археолошки институт, Београд

Локалитет Госпођин Вир познат је првенствено по добро очуваним траговима античког пута који је ишао обалом Дунава повезујући бројна већа и мања утврђења, а затим и по таблама Тиберија, Клаудија и Домицијана, уклесаним на окомитој стени непосредно уз пут.[1] У близини ових табли, на узаном простору стешњеном између обале Дунава и вертикалних литица брдског венца, налази се стражара правоугаоне основе, спољашњих димензија 10,90 × 4,50 — 4,95 м.[2] Стражара је и обликом и величином максимално прилагођена веома малој слободној површини терена, па се зато разликује од постојећих утврђења овакве врсте дуж Дунава (сл. 1). Три зида стражаре начињена су од ломљеног и притесиваног камена у малтеру, а за четврти, подужни зид, искоришћена је стена која је на овом месту скоро потпуно вертикална и равна. Објекат се састоји од две просторије приближно сличних унутрашњих димензија, са отвором за врата у преградном зиду (Т. I, 1, 2). Улаз у стражару се налазио на источном зиду јужне просторије, окренут обали реке, односно траси пута. У унутрашњости обеју просторија местимично је очуван под од фрагментованих опека, а у северној просторији, на нивоу пода је правоугаоно огњиште поплочано и ограђено мањим каменим плочама. Зидови стражаре су местимично сасвим обрушени, међутим, местимично су очувани и до 1,20 м висине. У шуту над подом констатована је знатна количина кровних опека којима су обе просторије биле покривене. Уз јужни део стражаре прислоњен је још један зид правца север—југ, накнадно дограђен, од камена везаног блатом. Зид је само делимично откривен и представља остатак каснијег проширења објекта.

У унутрашњости обе просторије, као и уз спољашње стране зидова објекта, нађено је више металних предмета и фрагмената керамичких судова. Издвајају се делови амфора, сивих огњишних посуда, црвено фирнисованих здела, а затим део једног жишка са рељефном представом голуба са венчићем у кљуну, велика гвоздена удица и др.[3] На нивоу пода откривен је и новац Веспазијана (69—79), два веома лоше очувана новчића од којих један вероватно Трајанов (98—117) и један бронзани новчић Констанција II (335—361).[4] Налази новца, заједно са осталим археолошким материјалом, датују изградњу објекта у крај I или на почетак II века, а његово коришћење и у IV веку. Малобројни налази византијске керамике откривене у шуту свакако представљају само трагове живе циркулације на путу који је пролазио непосредно уз зидове стражаре.

Стражара на Госпођином Виру изграђена је на месту где се брдски појас сасвим приближава обали реке и где на дужем простору није било никаквих већих продора у залеђе који би морали да се чувају и бране. На овоме месту су и чувени вирови због којих је дужи појас обале био и са реке сасвим неприступачан. Сва је вероватноћа зато да је стражара на овом месту имала првенствено улогу чувања пута, спречавања пролаза према следећим већим истовременим утврђењима, као и осматрања свих кретања дуж супротне обале Дунава. Није искључено да је стражара изграђена у време када је била уклесана једна од поменутих табли, најпре Доминицијанова, која се датује у 93. годину и која говори о обнови неке од оштећених део-

[1] П. Петровић, Старе културе, 152—154.

[2] D. Minić-M. Kovačević, AP 10, 1968, 101—102, AP 11, 1969, 142; Старе културе, 100.

[3] Жишци кружног облика са кратким заобљеним кљуном најчешће се јављају у I веку. Као поуздано датован примерак наводимо жижак из Птуја нађен са новцем Веспазијана — B. Vikić-Belančić, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3. serija, sv. V, Zagreb 1971, 114; J. Rubright, Sirmium III, Beograd 1973, 48, 49.

[4] За временско опредељење новца захвалност дугујем М. Васићу, сараднику Археолошког института у Београду.

ница пута.[5] Можда је приликом ове обнове извршено и обезбеђење пута изградњом оваквих мањих војних утврђења, несумњиво са минималном посадом. Посада стражаре могла је да се стара и о одржавању пута, као и о пролазу бродова. Наиме, на овом делу обале Дунава пут се налазио делимично над водом и био је проширен дрвеним конзолама, а дрвена грађа је изискивала стално одржавање и честе поправке. На истом простору се у стеновитој обали виде и хоризонтални жљебови настали приликом ручне вуче бродова, па претпостављамо да је војна посада стражаре имала удела и у транспорту на реци. Коришћење стражаре и у IV веку условљено је већ постојећим објектом, стратешки погодним местом и чињеницом да на широком потезу од Босмана до Бољетина није било потребе за изградњом већих војних утврђења. Целом дужином овога дела обале стрми брдски венац, који се местимично спушта до саме реке, стварао је природно обезбеђење. Контролу дуж пута и прилаза са реке обављали су искључиво мањи војни пунктови типа стражара, изграђени на малом међусобном растојању, и тако чврсто повезани.

На очуваним деловима зидова стражаре у Госпођином Виру не уочавају се никакве поправке настале током дугог времена употребе, већ само мање интервенције као што су више пута малтерисане унутрашње површине просторија.

Делимично оштећена стражара коришћена је и у средњем веку, међутим, овога пута само за повремено становање. У обе просторије је, изнад изнивелисаног шута, констатован средњовековни слој са керамичким материјалом карактеристичним за X—XI век. У јужној просторији овом слоју припада веће овално огњиште смештено непосредно уз стену. Дебљина пепела и гара на огњишту сведочи о његовој дугој употреби, а издвојени слојеви пепела указују на извесне мање временске размаке у кон-

[5] П. Петровић, *op. cit.*, 153.

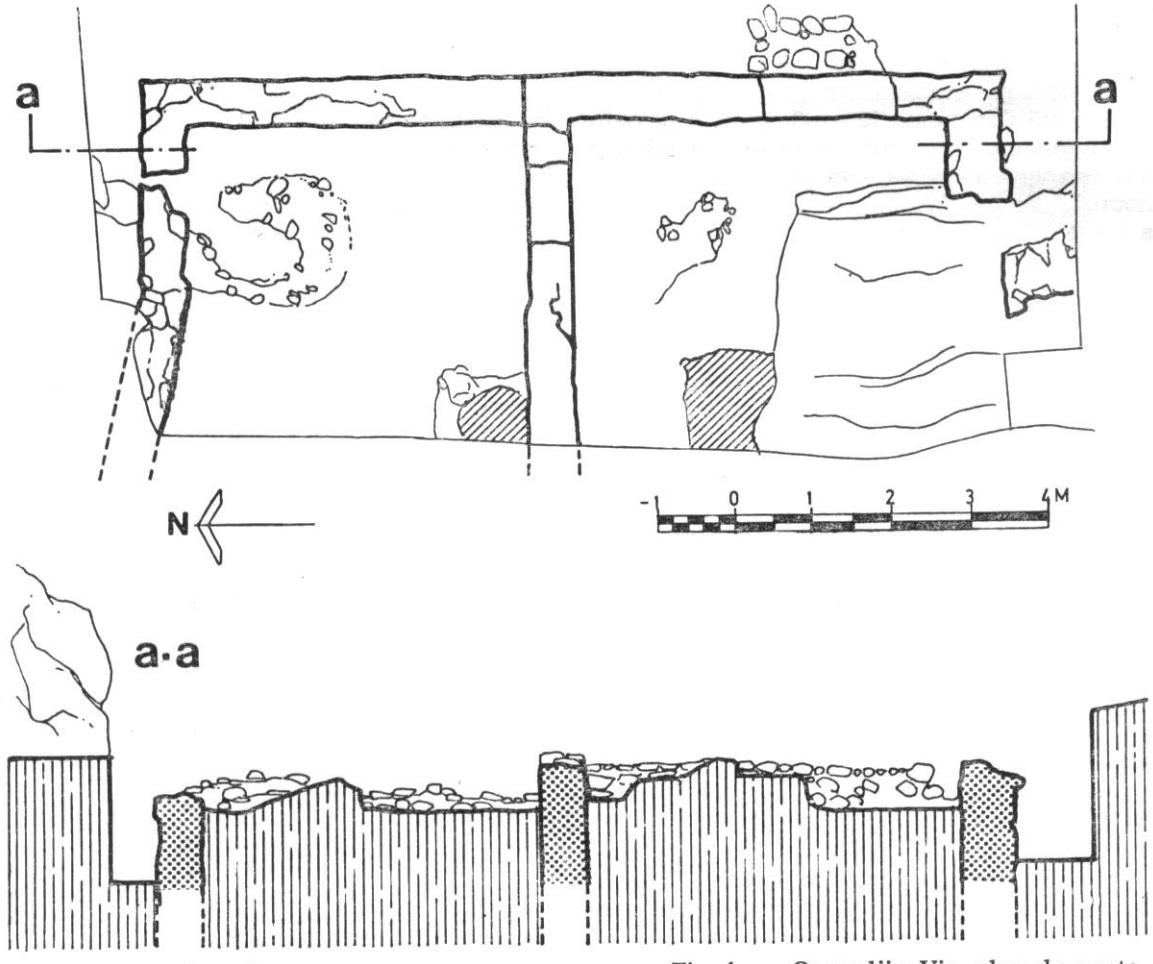

Сл. 1. — Госпођин Вир, основа античке стражаре. — Fig. 1. — Gospodjin Vir, plan du poste de garde antique.

тинуитету коришћења. Може да се претпостави да је релативно добро очуване просторије стражаре користило становништво неког оближњег насеља, да је овде на обалу Дунава повремено долазило углавном због риболова, и да се ту, према потреби, краће или дуже задржавало. На овакву претпоставку указују налази рибљих костију и чињеница да је овде, у пределу вирова, улов рибе одувек био изузетно велики.

Средњовековни керамички фрагменти, нађени на огњишту и у унутрашњости обеју просторија, припадају лонцима сличних облика и релативно уједначене величине, израђеним на спором грнчарском колу од глине мешане са ситним речним песком (Т. II, 1—6). Лонци су углавном орнаментисани и то урезаним таласастим и хоризонталним линијама, низовима дубоких зареза и низовима четвороугаоних удубљења изведених радлом. Повремено се преко урезаних таласастих линија налазе косо постављени убоди чешљастог инструмента. На дну лонца су рељефни печати, један у облику круга са уписаним крстом а други у облику звезде са више кракова (Т. II, 7, 8). Слични облици лонаца заступљени су на многим средњовековним налазиштима, од којих наводимо само неке дуж обале Дунава, као што је Грабовица, Велики Градац и др.[6]

Насеље чији су житељи користили античку стражару није констатовано у близини локалитета. Најближе место погодно за стални боравак је увала на лок. Манастир, међутим, ту су откривени остаци много познијег насеља, чија доња граница не прелази половину XIV века. Неколико стотина метара узводно према Босману, има неколико мањих удолина за које такође може да се претпостави да су могле да буду насељене у средњем веку. Оне су, међутим, сасвим засуте дебелим наслагама отпадног материјала из савременог рудника, па ове претпоставке нису могле да се провере. Једини локалитет на коме су откривени трагови живота из времена X—XI века налази се на око 2,50 км низводно, на ушћу Песаче у Дунав, где је истражена само мања некропола, док истовремено насеље није могло да се установи.

22. март 1983.

UDK: 904—03

GOSPODJIN VIR, SITE ANTIQUE ET MÉDIÉVAL

DUŠICA MINIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le site de Gospodjin Vir, à proximité de l'endroit où le rocher de la falaise porte les tables gravées de Tibère, de Claude et de Domitien, comporte les vestiges d'un poste de garde antique. Le poste est de plan rectangulaire, ses dimensions extérieures de 10,90×4,95 m. sont parfaitement adaptées à l'espace libre de son emplacement. Construit en pierre et mortier, il est constitué de deux pièces de dimensions semblables. A juger d'après le matériel archéologique trouvé au niveau du sol des deux pièces nous supposons que le poste ait été construit à la fin du Ier ou au début du IIe siècle. Le poste a servi jusqu'à la fin du IIe siècle et puis de nouveau au IVe siècle. Les pièces relativement bien conservées du poste ont été habitées au Moyen Age par la population d'une des agglomérations voisines, comme la couche médiévale au-dessus de la couche antique nivelée l'indique, ainsi qu'un foyer ouvert relativement important dans la pièce Sud et une certaine quantité de céramique du Xe et du XIe siècle.

[6] М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу*, Београд 1981, 47 и даље; С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековно насеље са некрополом у Грабовици* (припремљено за Бердапске свеске 3—4).

1

2

1. — Госпођин Вир, јужна просторија стражаре; 2. — Северна просторија стражаре. — 1. — Gospodjin Vir, la pièce sud du poste de garde; 2. — La pièce nord du poste de garde.

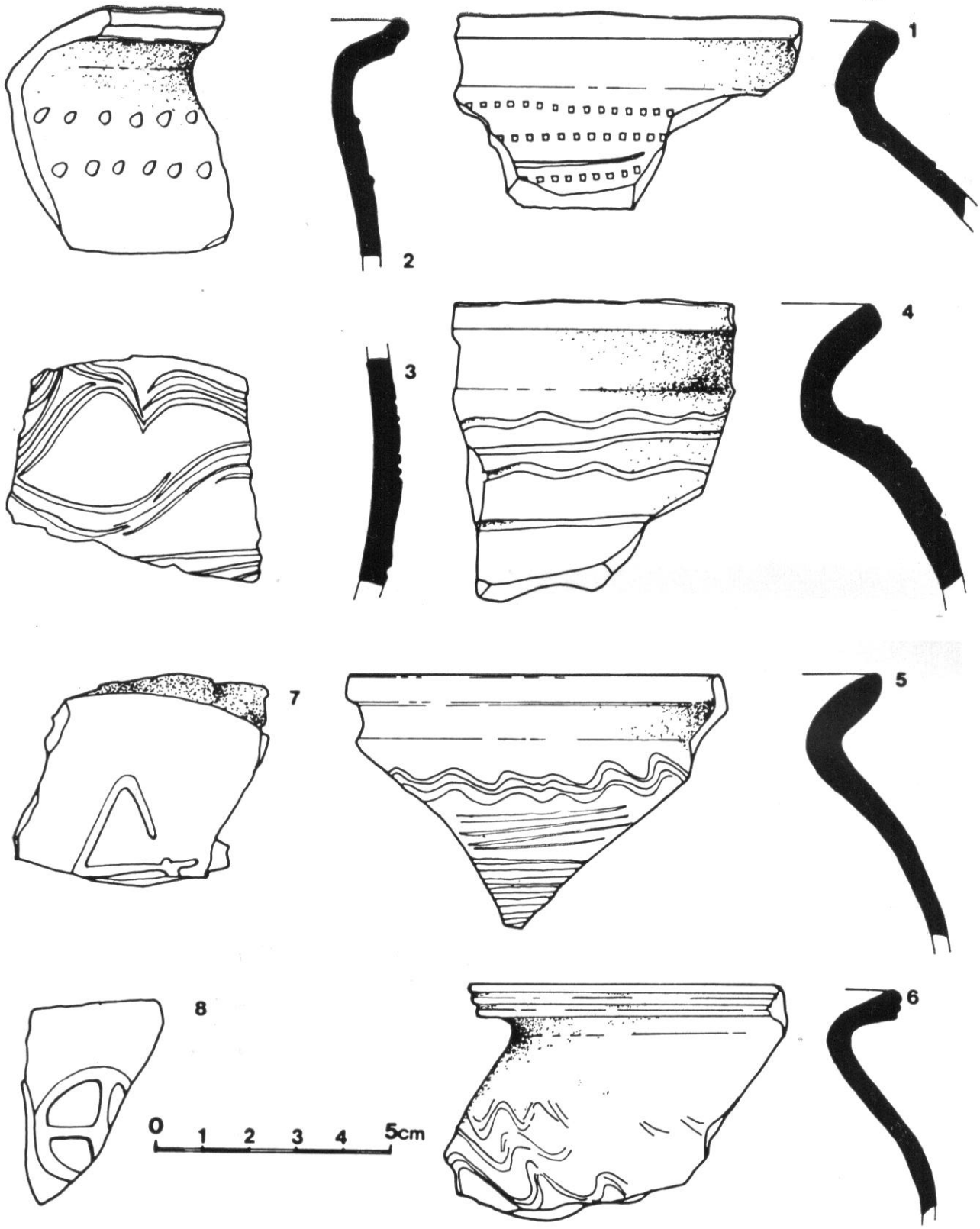

1—8. — Госпођин Вир, фрагменти средњовековне керамике. — 1—8. — Gospodjin Vir, fragments de poterie médiévale.

Манастир — Госпођин Вир, праисторијско налазиште

ПЕТАР ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Низводно од Госпођиног Вира, код средњовековног локалитета Манастир, дуж дунавске обале и под дебелим наслагама сипара откривени су остаци насеља која припадају праисторијским периодима. Истражена површина од око 200 м² показује да први трагови људског боравка на овом месту датирају још из енеолитског периода. О томе сведоче налази керамике са одликама баденске, Костолац—Коцофени и вучедолске групе. Следећи хоризонт припада бронзаном добу са керамиком карактеристичном за ватинску, Вербичоара и жутобрдску културну групу. На њега се директно наслања старија грађевинска фаза која се по керамичком материјалу може определити у прелазни период тј. крај бронзаног и почетак гвозденог доба. На то указују остаци објеката са налазима керамике црне површине, украшене хоризонтално постављеним канелурама — (типа Гава?). Можда би скелет, откривен на дубини 2,28 м (кв. 6), у чијој су близини пронађени делови посуде украшене хоризонталним канелурама пре требало приписати неком каснијем периоду него горе поменутој грађевинској фази. Објекти који припадају млађем грађевинском хоризонту, углавном пећи, датирани су налазима керамике карактеристичне за Басараби културни комплекс у развијено гвоздено доба. Не би требало искључити могућност да неке пећи са калотом, укопане у овај хоризонт, припадају млађим периодима (средњем веку?) с обзиром на локалитет Манастир који је у непосредној близини.

18. март 1983.

UDK: 903—03

MANASTIR — GOSPODJIN VIR, SITE PRÉHISTORIQUE

PETAR POPOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

En aval de Gospodjin Vir, près du site médiéval Manastir, le long de la rive du Danube, des vestiges d'une agglomération appartenant aux périodes préhistoriques ont été trouvés sous d'épaisses couches d'alluvions. La surface examinée d'environ 200 m² démontre que les premières traces du séjour de l'homme à cet endroit datent de la période énéolithique déjà. De la céramique aux caractéristiques des groupes de Baden, Kostolac—Kocofeni et de Vučedol en témoignent. L'horizon suivant appartient à l'âge du cuivre selon la céramique caractéristique des groupes culturels de Vatin, Verbicioara et de Žuto Brdo. Directement superposée, la phase plus ancienne de constructions peut être située, selon le matériel céramique, à la période de transition — fin de l'âge du cuivre et début de celle du fer. Des vestiges de constructions, à la céramique de surface noire décorée par des cannelures horizontales (type Gava?) l'indiquent. Peut être que le squelette, découvert à une profondeur de 2,28 m. (carré 6) avec, à proximité, des fragments de vase décoré de cannelures horizontales, devrait être attribué à quelque période plus tardive que la phase sus-mentionnée des constructions. Les objets appartenant à l'horizon plus récent des constructions, surtout des fours, sont datés par des découvertes de la céramique caractéristique pour le complexe culturel Bassarabi de l'âge du fer développée. Il ne faut pourtant pas exclure la possibilité que certains des fours à calotte, intégrés à cet horizon, appartiennent aux périodes plus recentes (Moyen Âge), compte tenu du site de Manastir à proximité immédiate.

[1] B. Brukner, AP 10, 1968. 87.; AP 11, 1969., 136. (извештај са ископавања); лок. се помиње: Старе културе, Београд, 1969., 40.; Археолошко благо Бердапа, каталог изложбе, Народни музеј, Београд, 1978., 49.; Comori arheologice in regiunea Porţile de Fier — Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier, каталог изложбе, Bucureşti, 1978., 121.; Р. Васић, Материјали XIX, Нови Сад, 1981., 123.

Манастир — праисторијско, античко и средњовековно налазиште

ДУШИЦА МИНИЋ, Археолошки институт, Београд

Локалитет Манастир заузима дугу узану увалу која је са три стране окружена стрмим брдским венцем Дојке а са четврте стране је широко отворена према Дунаву. Место је приступачно само узаним појасом обале, трасом некадашњег античког пута, и повезано је узводно са лок. Госпођин Вир а низводно са лок. Падина и Песача. Цела увала је под великим нагибом према току Дунава и највећим делом је засута сипаром који се са брда сукцесивно спушта и нагомилава. Релативно раван терен налази се само дуж обале и на јужном делу локалитета, па су археолошка истраживања обављена претежно на тим површинама (Т. I, 1). У току 1968. и 1969. године на том простору је констатовано више различито датованих археолошких налазишта.[1]

Непосредно уз обалу Дунава делимично је истражено веће праисторијско насеље са местимично очуваним сталним насеобинским објектима и са обиљем покретних археолошких налаза.[2] Насеље је обухватало само приобални појас и није се ширило дубље у унутрашњост увале.

На крајњем северном делу локалитета, на месту где се брдски венац сасвим приближава обали Дунава, налазе се остаци античке стражаре. Стражара је сачувана само у темељним деловима зидова који су изграђени од ломљеног и притесиваног камена у малтеру и на основу којих може да се претпостави да је имала четвороугаони облик и сразмерно мале димензије. С обзиром да је била лоцирана на самом почетку увале, свакако је контролисала пролаз кроз долину, имала улогу одбране пута на овом делу Дунава и уједно чинила саставни део низа мањих утврђења speculum-a који се даље нижу један за другим на релативно малом међусобном растојању.[3]

Низводно од стражаре, на око стотину метара удаљености, откривени су делови зграда лаке, дрвене конструкције, са подовима од античких опека. Судећи по начину градње и по релативно малим подним површинама, претпостављамо да се на овоме простору налазило неколико веома једноставних објеката који су служили за стални боравак војне посаде стражаре, слично објектима на оближњем локалитету Песача. Археолошки материјал нађен у нивоу објеката за становање и крај порушених зидова стражаре датују цео комплекс у III и IV век. Овакво датовање потврђују и налази новца Аурелијана (270—275) и Константина Великог (306—337), као и једна фрагментована опека са делимично очуваним печатом SCHERMOGEN . . .[4]. Приближно истом периоду припадају и остаци некрополе на крајњем јужном делу локалитета, на самој обали Дунава, чији је положај био касније обухваћен средњовековним културним простором. Због великог броја средњовековних гробова који су били укопани на готово истој дубини као и антички, античком периоду може са сигурношћу да се припише само неколико скелетних укопа. Скелети се налазе у једноставним гробним јамама, повремено покривени већом количином камена и фрагментованих опека. Различито су оријентисани, положени на леђа или бок, опружени, делимично или сасвим згрчени. Један скелет је укопан у праисторијску калотасто пресведену пећ и

[1] D. Minić-M. Kovačević, AP 10, 1968, 136—139; AP 11, 1969, 140—142; Старе културе, 180.

[2] B. Brukner, AP 10, 1968, 97—99; AP 11, 1969, 136—139.

[3] Остаци следећег мањег утврђења типа стражаре на лок. Падина налази се на око 1 км низводно, а за њим, на приближно истом одстојању су остаци стражаре на лок. Песача.

[4] Опека са истим у потпуности очуваним печатом нађена је у Бољетину и датује се у IV век — Mirković, *Gradovi*, 107, нота 101.

окренут лицем према земљи.[5] Некропола је првобитно била знатно већа него што је то констатовано приликом истраживања. Присуство велике количине људских костију и опека на обали, указује да је највећи део некрополе уништен приликом одроњавања земље. Гробни прилози су релативно ретки и састоје се од једне бронзане фибуле, две пређице за појас и привеска са представом Христовог монограма (сл. 1). Већина предмета својствена је касноантичкој материјалној култури. Посебно је карактеристична бронзана пређица са троугаоним оковом за појас и овални привесак од бронзе са оштећеном петљом и траговима позлате на предњој, рељефно обрађеној страни. Привесак има директну аналогију у сличном примерку из Сиска, на коме се такође налази идентичан хришћански симбол.[6] Примерак из Сиска датован је оквирно у првој половини V века, међутим већина других предмета са Христовим монограмом (жишци, геме, новац, камена пластика и др.) најчешће потичу из IV века.[7] Фибула са два дискоидна украса на луку временски се издваја од осталих гробних прилога. Карактеристична је за I—II век и у овом случају представља предмет који је или дуго коришћен или секундарно употребљен.[8] Судећи по прилозима и по чињеници да су у гробовима сахрањене мушке одрасле особе, претпостављамо да је некрополу користила посада стражаре са овог локалитета.

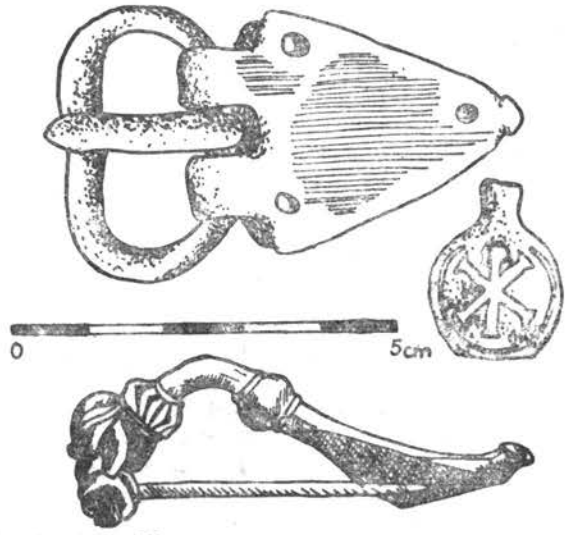

Сл. 1. — Манастир, прилози из античких гробова. — Fig. 1. — Manastir, inventaire des tombes antiques.

[5] B. Brukner, AP 11, 1969, 138.

[6] B. Vikić-Belančić, Arheološki vestnik XXIX, Ljubljana 1978, 600—602, сл. 20.

[7] B. Vikić-Belančić, Peristil I, Zagreb 1954, 133.

[8] I. Kovrig, Die *Haupttypen der keiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, Budapest 1937, 119, t. III, 22—24.

Деоница античког пута на лок. Манастир пролазила је целом дужином увале, паралелно, са обалом реке. Трагови пута констатовани су на више места у виду нивоа чврсто набијене земље са изнивелисаним ситнијим комадима камена. Живу циркулацију путем сведоче разнородни налази археолошког материјала, почев од I—II века па све до у IV век. Уз трасу пута, испод касније средњовековне некрополе, откривена је и остава рановизантијског новца која броји 20 примерака фолиса и полуфолиса кованих у време владавине Анастасија (491—518), Јустина I (518—527) и Јустинијана I (527—565). Последњи новац искован је у Кизику 544/5. године и датује њено закопавање у време интензивних упада варварских племена, можда у време велике инвазије Кутригура 544. године.[9] На локалитету нема других трагова живота из овога времена, па остава може да се повеже са суседним утврђењем у Босману, односно са кретњама од овог кастела према следећим истовременим рановизантијским утврђењима.

Скровита и природно заштићена увала Манастир била је настањена и у средњем веку. Омање средњовековно насеље заузимало је косе падине локалитета и њен јужни, равнији део, док се ближе обали Дунава налазила истовремена црквена грађевина са некрополом. Насеље је спирањем земљишта готово сасвим уништено. Откривено је само неколико овалних огњишта од којих се једно налазило унутар веома лоше сачуване надземне куће. Остали делови насеља констатовани су само у виду културног слоја са разноврсним археолошким материјалом насеобинског карактера. Керамичко посуђе, у коме видно место заузимају делови глеђосаних здела украшених у сграфито техници, предмети од метала, кости и др. показују да је насеље засновано током XIV века, да је интензивно живело и у XV веку, а да је у веома смањеном обиму постојало и у XVI—XVII веку. Доњу границу живота на насељу одређује и налаз сребрног новца мађарског краља Лудовика I (1342—1383)[10] а горњу фрагментовано керамичко посуђе карактеристично за период турске владавине у овим крајевима. Није искључено да овај најмлађи археолошки материјал, заједно са деловима отворених огњишта уз јужни зид црквене грађевине, представља трагове повреме-

[9] V. Popović, Comptes rendus de l'Académie des inscriptions, Paris 1978, 610.

[10] L. Réthy-G. Probszt, Corpus nummorum Hungariae II, Budapest 1899, 101, t. 2, № 89. Исти новац заступљен је и у великој остави новца XIV века нађеној на суседном локалитету Падина са 98 примерака па сматрамо да ова остава свакако може да се доведе у везу са насељем на лок. Манастир — С. Душанић, Старинар XXI, 1972, 83—85.

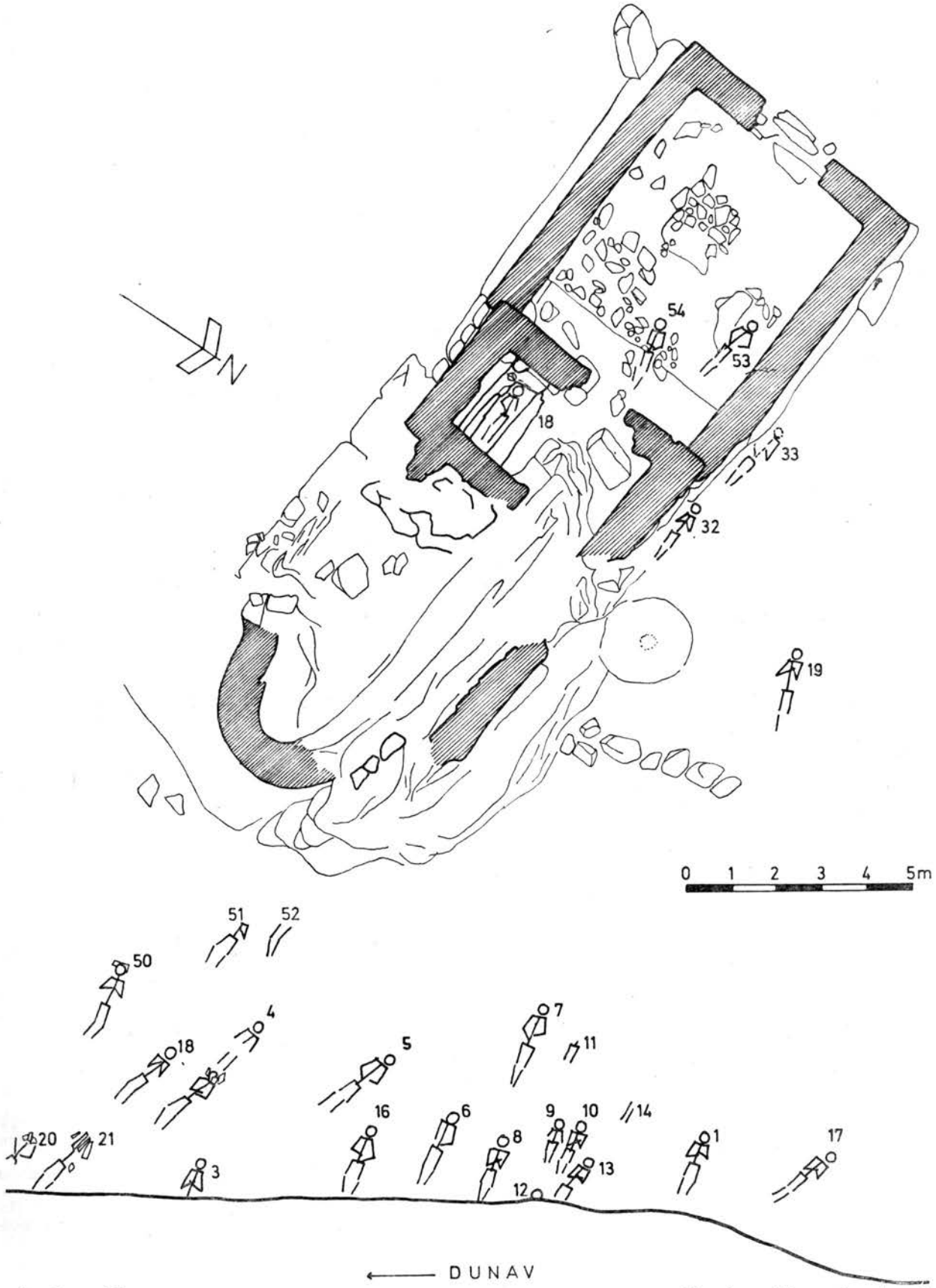

Сл. 2. — Манастир, основа средњовековне цркве и део некрополе. — Fig. 2. — Manastir, plan de l'église médiévale et partie de la nécropole.

ног боравка становништва неког другог оближњег насеља, које је овде дозалио у риболов.

Црква се налази недалеко од обале и источним делом лежи на овећој стени са које доминира целим простором увале. Изграђена је од ломљеног и притесиваног камена у малтеру, уз употребу опека које су, изгледа, имале и декоративни карактер. Једнобродна је, са потпуно уништеном апсидом и необично малом припратом (сл. 2, Т. I, 2). Укупне спољашње димензије цркве износе 13×5,80 м. Унутрашње стране зидова биле су живописане, док су спољашње биле богато украшене керамичким цевчицама са разгрнутим кружним или четворолисним ободом. Поједине цевчице су светлозелено глеђосане. Двосливни кров грађевине био је покривен широким благо повијеним цреповима. У јужном делу припрате налази се озидана и опеком пресведена гробница са делимично поремећеним скелетом одрасле мушке особе. На основу опште концепције као и на основу керамопластичне декорације фасадних зидова, претпостављамо да је црква изграђена у току XIV века, у време када је настало и насеље. Наиме, глеђосаним цевчицама украшен је читав низ једноставних црквених објеката овога времена на широком подручју источне Србије и Бугарске,[11] а слична декорација карактеристична је и за моравско градитељство средњовековне Србије.[12] Током дугог коришћења, највероватније у XV или на почетку XVI века, црква је на западној страни добила још једну припрату, једноставно грађену, без икаквих унутрашњих и спољашњих декоративних елемената. Око цркве и у њеној непосредној близини откривена је скелетна некропола, па је очигледно да је била сграђена као гробљански културни објекат, без обзира што је народно предање означава као манастир.[13]

Некропола заузима доста велики простор. Неколико гробова откривено је уз северни зид цркве и са њене западне стране, на месту касније призидане припрате, док се већина налази источно, уз саму обалу Дунава. Овакву ситуацију условила је првенствено каменита подлога тла на коме је црква лоцирана и чињеница да се растреситији слој земље налази углавном уз обалу реке. Из истих разлога некропола се временом ширила само дуж обале, углавном према југу, где је обухватила и простор старије античке некрополе. Део некрополе који се налазио уз саму ивицу обале временом је уништен одроњавањем земље, па је у току истраживања, заједно са античким скелетним укопима, откривено укупно 55 гробова. Средњовековне гробове карактерише једноставно сахрањивање, оријентација запад—исток са мањим скретањима у правцу севера или југа и различит положај руку, на грудима, појасу или са шакама на раменима. Гробна конструкција констатована је само у неколико гробова и састоји се од ситнијег камења постављеног чело главе или са стране скелета. Издвајају се три гроба источно од цркве, сигнирана бројевима 2, 20 и 21, у којима се изнад лобање налазе по три кровне опеке, целе или фрагментоване (Т. II, 1—2). По две шире опеке постављене су косо, са стране лобање, док је трећа, ужа, положена преко њих, у виду крова. Оваквом конструкцијом, која свакако представља традицију античког начина сахрањивања, глава покојника је приликом затрпавања раке била заклоњена од директног додира са земљом. Гроб 53, откривен у унутрашњости млађе припрате, имао је и надгробни белег у виду грубо обрађене хоризонтално постављене камене плоче, а уз зидове цркве су констатована још четири слична, дислоцирана споменика. Над осталим гробовима надгробних белега није било, мада се њихово присуство и овде може претпоставити јер су веома ретки гробови који су били поремећени каснијим укопавањем покојника.

Као и већина касносредњовековних некропола, и ову карактерише веома мали број гробних прилога. Прилози су констатовани само у три гроба и то у гробу 1 византијски чанкасти новац, у гробу 5 веома једноставна правоугаона пређица од бронзе и у гробу 8 сребрни прстен са главом у облику равне кружне плочице (Т. II, 3). Док је пређица сасвим атипична, дотле сребрни прстен оквирно може да се определи у XIV век, како на основу облика тако и на основу урезане хералдичке представе на глави.[14] Чанкасти новац Алексија III (1195—1203) овде представља старију монету која је стављена у гроб као попутбина.[15] Занимљиво је да се сва три гроба са прилозима налазе источно од цр-

[11] Глеђосаним керамичким декоративним цевчицама украшена је на пр. црква у Пецкој Бари, код Доњег Милановца, затим Зањевачка црква код Зајечара, Короглашки манастир, црква у Доњој Каменици, као и многе црквене грађевине у Бугарској — I. Janković, AP 12, 1970, 57; Б. Стричевић-Г. Суботић, Старинар IX—X, 1959, 313; Б. Бошковић, Старинар I, 1950, 196; B. Deljanin, AP 23, 1982, 154; К. Мијатев, *Архитектурата в средновековна Блгарија*, Софија 1965, 203; В. Антонова, Археологија XV—1, Софија 1973. 51.

[12] Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 66.

[13] М. Ризнић, Старинар, 1886, 147.

[14] Прстење са сличним представама на кружној плочи главе познато је са више налазишта из Мађарске, где се датује углавном у XIV и XV век — E. Vattai, Archaeologiai Értesitö 83—1, Budapest 1956, 67—75, fig. 7, 10; A. Balint, A móra Ferenc múzeum Évkönyve, Szeged 1956, t., X, 30, 32.

[15] Старији новац употребљен као обол веома је честа појава на средњовековним некрополама. Као пример наводимо оближње некрополе у Песачи, Рибници и Поречкој реци где је у више средњовековних гробова откривен римски новац.

кве. На истом делу некрополе откривен је и један бронзани амулет у облику мача са крсницама и са овалном јабуком на крају дршке, који живо подражава средњовековне мачеве XIV века. Амулет није нађен у гробу већ у нивоу гробних јама, па није искључено да је у земљу доспео приликом укопавања покојника. Поменути налази, сребрни прстен и амулет, показују да се некропола првобитно, током XIV века, формирала око цркве, односно са њене источне стране. Даље ширење дуж обале према југу, према остацима античке некрополе, уследило је касније, међутим, ни у једном од средњовековних гробова са тог положаја није било никаквих налаза. Овај део некрополе може зато да се само оквирно определи у време даљег сталног живота на насељу.

О постојању насеобинског комплекса на лок. Манастир већ у XIV веку, посредно сведоче и подаци из повеље кнеза Лазара манастиру Раваници. Властелинству манастира Раванице повељом се дарује између осталог и „Вир Госпођин на Дунаву".[16] Место Госпођин Вир сада се налази на око 250 метара узводно од лок. Манастир и према Ст. Новаковићу добило је назив по цркви са овог локалитета, која је била посвећена Богородици.[17] У време издавања повеље осамдесетих година XIV века значи да је на лок. Манастир већ постојало насеље са црквом. По свој прилици се под средњовековним топонимом Вир Госпођин на Дунаву подразумевао дужи приобални појас који је обухватао поред данашњег локалитета Госпођин Вир и локалитет Манастир. Можда је повељом манастиру Раваници дато и већ постојеће насеље заједно са становништвом, које је према манастирском властелинству добило и одређене обавезе као на пр. стално снабдевање рибом.[18]

22. март 1983.

UDK: 903—03 : 904—03

MANASTIR, SITE PRÉHISTORIQUE, ANTIQUE ET MÉDIÉVAL

DUŠICA MINIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le site de Manastir occuppe une longue et étroite vallée entourée de trois côtés par une haute chaîne montagneuse et donnant sur le Danube par son quatrième côté. Au cours des fouilles des vestiges matériels des périodes diverses y ont été trouvés.

Au bord même du Danube une assez grande agglomération préhistorique a été examinée, révélant par endroits des restes d'agglomération permanente et une abondance du materiel archéologique mobile.

L'Antiquité s'y manifeste par des parties d'un petit poste de guet, construit à l'extrême Nord du site et des restes de constructions légères de bois, situées dans la partie Sud de la vallée. A en juger d'après le matériel mobile, surtout céramique et monnaies ces restes peuvent être situés dans le cadre du IIIe et du IVe siècle. Le long de la trace de la voie antique qui longeait toute la vallée, en plus du matériel archéologique du Ier au IVe siècle un trésor de monnaies byzantines a été découvert avec 20 follis et semi-follis d'Anastase I, de Justin I et de Justinien I. La plus récente des monnaies du trésor a été frappée en 544/5.

La vallée abritée et naturellement protégée a été habitée au Moyen Age également. Une relativement petite agglomération médiévale occupait les pentes du site et sa partie Sud, plus plate, tandis que près du bord du Danube une église avec sa nécropole de la même époque a été située. L'agglomération a été détruite jusqu'aux traces par l'erosion et une grande partie de la nécropole a été démolie par l'effondrement de la rive. Les rests conservés de nécropole, d'église et d'agglomération, avec du matériel archéologique y appartenant, indiquent une vie intense dans ce site au XIVe et au début du XVe siècle et une vie considérablement réduite au XVIe et au XVIIe siècle.

---

[16] Г. Шкриванић, Историјски часопис XVI—XVII, Београд 1970.

[17] Ст. Новаковић, Годишњица Николе Чупића V, Београд 1883, 156 — према подацима аутора око рушевина цркве дуго се одржавао сабор о Великој Госпођи. Зидови цркве коначно су разрушени 1830. године када су мештани овде тражили благо.

[18] Властелинству манастира св. Стефана у Бањској повељом је на пр. даровано 14 рибарских кућа у Плаву са обавезом да уловљену рибу дају искључиво манастиру — Г. Шкриванић, Историски часопис VI, Београд 1956, 191.

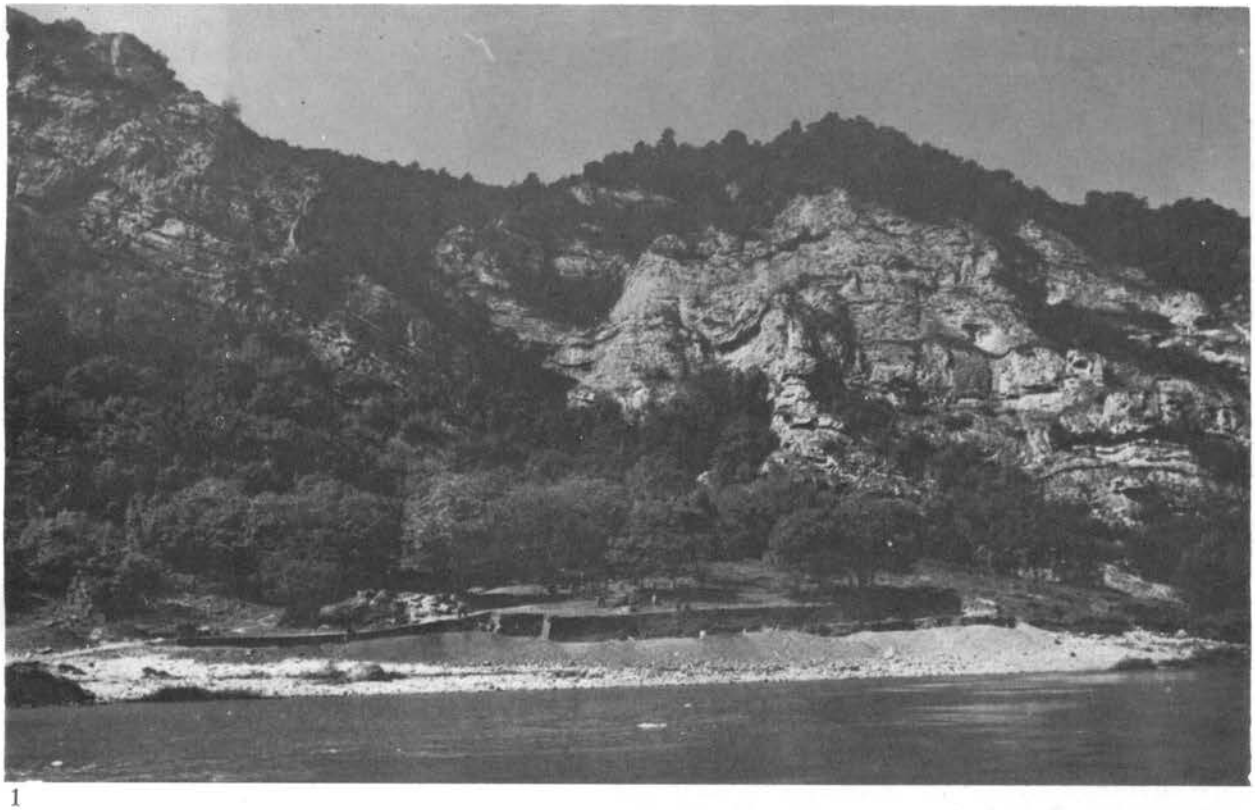

1

2

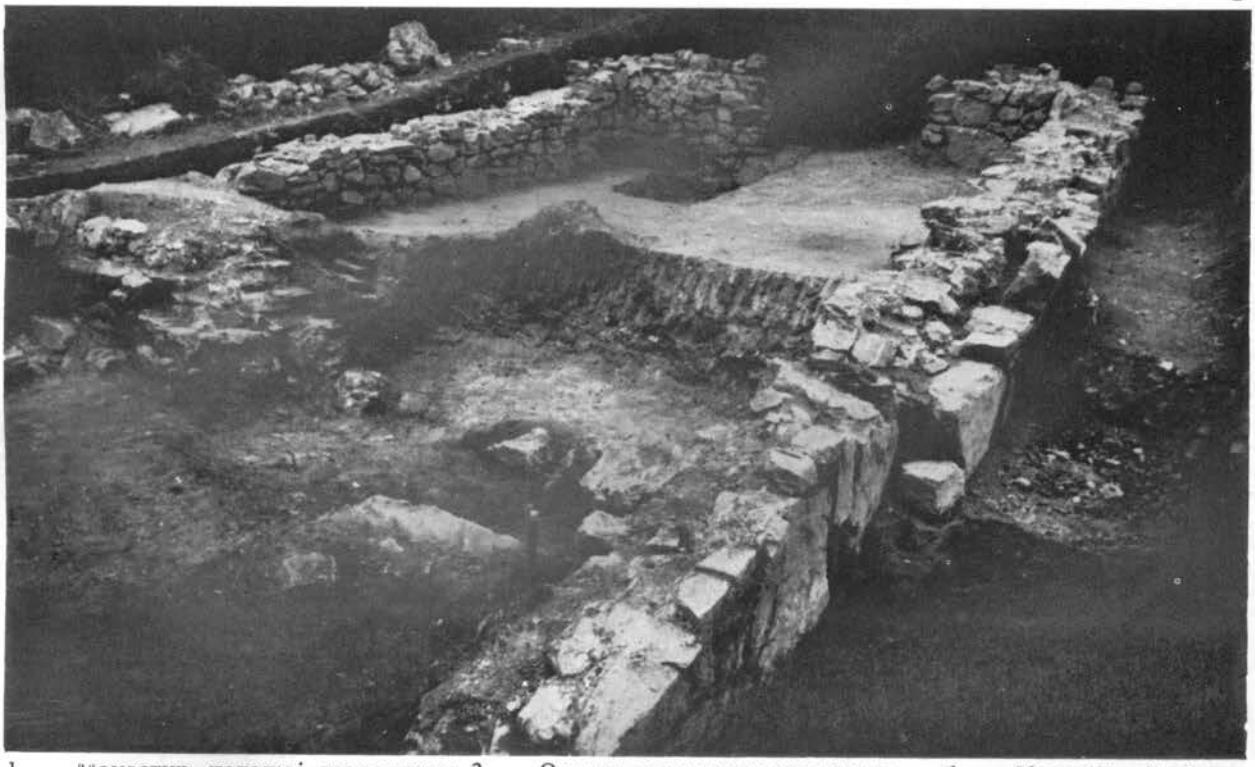

1. — Манастир, положај локалитета; 2. — Остаци средњовековне цркве. — 1. — Manastir, situation; 2. — Vestiges de l'église médiévale.

1

2

3

1. — Манастир, скелет у гробу 20; 2. — Скелет у гробу 21; 3. — Сребрни прстен из гроба 8. — 1. — Manastir, squelette dans la tombe 20; 2. — Squelette dans la tombe 21; 3. — Bague en argent de la tombe 8.

Падина, насеље мезолита и старијег неолита

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Сажети резултати истраживања Падине изложени су у низу радова објављених у времену од 1968—1976. Они се углавном баве упознавањем карактеристичних елемената материјалне културе овог налазишта, утврђивањем релативне хронологије и опредељивањем општег развоја мезолитске и старије неолитске културе.[1] Овде сумарно поновљена, стратиграфска и релативно — хронолошка подела Падине, објављена у тим радовима, изгледала је овако: мезолит (A); старији неолит (B); позни енеолит (C); старије гвоздено доба (D); антички период (E) и средњи век (F).

Уједно је било дато и ближе опредељење сваког од ових периода, јер је и њихова заступљеност на Падини неједнака, како по трајању, тако и врсти објеката који их представљају. Ова уопштена подела није до сада претрпела битније промене, већ је допуњена током времена потпунијим тумачењем развоја појединих културних раздобља, пре свега мезолита и старијег неолита.

Овим периодима ће бити посвећено даље излагање, јер су ту нови резултати најбројнији. Остала раздобља на Падини остала су углавном у оквирима постављеним у претходним публикацијама, без неких битнијих измена.

Падина A

Према раније објављеној подели, Падина A је одговарала позном мезолиту Бердапске клисуре, означавајући најстарији хоризонт овог налазишта. Културни слој Падине A одвојен је од следећег насеља са зградама типа Лепенски Вир како стратиграфски, тако и по врсти налаза. Та општа класификација није ни сада измењена, већ је Падина A јасније опредељена, релативно — хронолошки и културно.

Нова подела Падине A проистекла је из завршне типолошке и културне обраде кременог материјала овог хоризонта, коју је извршила И. Радовановић.

На основу исцрпних типолошких, односно релативно — хронолошких анализа, овај аутор је дошао до закључка да кремена индустрија Падине A припада пребореалу. Развој те индустрије одиграва се у времену између Kuine Turkului II и Банског острва II. У технолошком погледу Падина A (подељена на две потфазе), припада фази II индустрије кремена у Бердапу, обележеној мањом употребом граветоидног оруђа, али и опадањем елемената романо — азилијена.[2]

Падина B

Нова мезолитска (епипалеолитска) култура откривена у Бердапу на обе обале клисуре, имала је — судећи по објављеним налазима — неуједначени развој. То нарочито илуструје појава организованих насеља са карактеристичним зградама, чија основа не покрива правоугаони простор, што је крајње неуобичајено за праисторијску архитектуру. Дискусија око релативно — хронолошког места тих насеља ставила је у други план веома значајну чињеницу: таква налазишта установљена су искључиво на

[1] B. Jovanović, *Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and their Functions*, Arch. Iug. IX, 1968, 1; *Chronological Frames of the Iron Gate Group of the Eearly Neolithic Period*, Arch. Iug. X, 1969, 23; The autochtonous and the migrational components of the Early Neolithic in the Iron Gates, Balcanica, III, 1972, 49; *Праисторија Горњег Бердапа*, Старинар XXII, 1974, 3; *The Origin of Early Neolithic in Djerdap*, Godišnjak XIV, Centar za balkanološka istraživanja, 1975, 5; *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi*, Godišnjak XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, 1976, 131.

[2] I. Radovanović, *Ranoholocenska kremena industrija na lokalitetu Padina u Đerdapu*, Beograd, 1981, 58.

десној обали Горње клисуре. Закључак се нуди сам по себи — да је наиме општи развој мезолитског периода унутар Ђердапске клисуре, у финалној етапи био територијално готово контраверзно подељен на леву и десну обалу.

Посматрана у том виду насеља Горње клисуре, Лепенски Вир и Падина, имају кључни значај за проучавање ове изузетне културне појаве, самим тим што су и једина. Разумљиво је да одлучујућа улога лежи при томе на Лепенском Виру, као централном насељу ове изузетне, територијално веома ограничене културе.

После објављивања основних резултата истраживања Падине, ово налазиште са сложеном хоризонталном стратиграфијом постало је познато по својој фази В. Њу чине насеља подигнута по унапред одређеном просторном распореду (сектори I и III) и са архитектуром блиском оној на Лепенском Виру. Унутрашња подела те фазе подразумева три стамбена хоризонта (В 1—3), датована у период старијег неолита Подунавља.[3]

Другачију хронолошку поделу Падине В изнео је истраживач Лепенског Вира, Д. Срејовић. Сходно својој концепцији о релативно — хронолошком месту Лепенског Вира, он је у својим првим радовима сврстао Падину В у мезолитски период Ђердапа.[4]

Битна разлика која дели ове две процене хронолошке је природе и заснива се на посебном приступу појави керамике старијег неолита на оба насеља.

После завршених ископавања дуж угроженог приобалног појаса клисуре на југословенској страни (тј. након 1971. год.), објављени су и подаци о мезолитским (епипалеолитским) насељима са леве обале клисуре.[5]

Даља тумачења, настала по тој потпунијој грађи почивала су на два различита гледишта о тој раној култури Ђердапа: по једном је то јединствена, независна манифестација палеоевропске културе, док је по другом то била локална варијанта старијег неолита, обележена својственим одликама. У оба случаја радило се међутим о изузетно ограниченој финалној фази те културе у географском смислу, јер, како је речено, за сада су позната само два насеља — Лепенски Вир и Падина. Та чињеница је од посебне вредности за разумевање постанка и развоја ове ране културне манифестације Ђердапске клисуре, па је вреди поново нагласити.

Касније је дошло до измене у одређивању релативно — хронолошког места Падине В. Најважнију улогу при томе одиграла је керамика заступљена у свим хоризонтима ове фазе. Тако су керамичке целине нађене на подовима кућа Падине В — 3, иако објављене само делимично, већ биле употребљене у општој периодизацији старчевачке културе у Подунављу. С. Димитријевић се међу првима прихватио посла да одреди релативно — хронолошко место насеља на сектору III (Падина В) на основу ових керамичких целина, уместо уобичајене синхронизације са налазиштима мезолитског периода Ђердапске клисуре.

Анализирајући керамичке судове из падинских кућа насеља В — 3, С. Димитријевић је одредио место ове фазе Падине у оквиру своје класификације старчевачке културе. Према његовом мишљењу, Падина В — 3 одговара млађој етапи монохромног ступња старчевачке групе. У хронолошком систему С. Димитријевића монохромни ступањ означава почетак старчевачке групе, што би значило, како наводи овај аутор, да Падина В — 3 испуњава међувреме између ЛВ II и III. Треба такође нагласити да је С. Димитријевић уочио појаву биконичних судова у Падини В — 3, па је дошао до закључка да се такви керамички типови најпре јављају на самом почетку старчевачке групе (пример је Падина), а затим у њеној завршници (спиралоид В). У осталим развојним етапама старчевачке керамике, које се налазе између, биконични облици недостају. С. Димитријевић такође сматра ове керамичке форме веома употребљивим за хронолошко опредељење.[6]

Д. Срејовић је такође, у каснијим радовима, завршну фазу Падине В (В — 3) изједначио са класичном старчевачком културом, истичући при томе сложену стратиграфију Падине. Он исто тако сматра да би, стратиграфски поуздано опредељени, налази из фазе Падина В, могли да укажу на „генетску везу" између мезолита и старијег неолита Ђердапа.[7]

Тиме је заправо учињен нови напор за одређивање горње (млађе) хронолошке границе мезолитске културе Ђердапа. Оваква, и слична решења, подразумевају исход већ уобичајен и све чешће сведочен за европске континенталне области — сусретање и сажимање староседелачких популација са старије неолитским, земљорадничким културним групама. При томе је

[3] B. Jovanović, Arch. Iug. X, 1969, 23; Старинар XXII, 1974, 11.

[4] Д. Срејовић, З. Летица, *Власац I*, археологија, Београд, 1969, 123.

[5] V. Boroneanț, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des »Portes de Fer«*, Dacia, XVII, 1973, 5.

[6] S. Dimitrijević, *Problemi stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovog problema*, Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, Subotica, 1974, 75, 80, 83.

[7] D. Srejović, *Protoneolit — Kultura Lepenskog Vira*, Praistorija jugoslavenskih zemalja (A. Benac, urednik), Neolit, Sarajevo, 1979, 16, 75.

од мањег значаја колико су те групе у целини страног порекла, или да, обрнуто, њих чини локални популациони супстрат суседних области, већ подвргнут утицајима најстарије земљорадње.

Разматрајући распрострањеност старчевачке групе, М. Гарашанин издваја у оквиру Бердапа два налазишта: Лепенски Вир и Падину. Он такође наводи да су зграде на Падини, према својој архитектури, идентичне са оним на Лепенском Виру. Стога оне представљају локалну појаву и сурвивал ранијих форми у старчевачкој групи. М. Гарашанин такође помиње и некрополу под каменом конструкцијом, ван насеља, откривену на Падини. Говорећи даље о локалним варијантама старчевачке групе, овај аутор сматра да архитектура и други налази старчевачке групе на Падини још увек немају јаснији однос према групама Гура Бакулуи и Лепенски Вир IIIa и IIIb.[8]

Сличан закључак М. Гарашанин је изнео и на другим местима. Том приликом је такође указано на хронолошки паралелизам Падине B са старчевачком групом, што уједно значи и употребу архитектуре карактеристичне за Лепенски Вир и током раног неолита Подунавља. М. Гарашанин се при томе нарочито позива на поуздане налазе старчевачке керамике у зградама овог типа на Падини (сектори I и III).[9]

Ови аутори подвлаче међутим да тек публиковање свих резултата ископавања Падине могу да пруже основу за њено коначно релативно — хронолошко и стратиграфско опредељење.

М. Гимбутас је исто тако расправљала о упоредној хронологији Анзабегова (Македонија) и истовремених насеља у северној Егеји и на Централном Балкану. Она је посветила посебно поглавље месту Лепенског Вира и Падине према хронологији Анзабегова. Полазећи од гледишта да су C — 14 датуми (са извршеном калибрацијом и претворени на тај начин у историјске датуме) за Лепенски Вир између 6300—5300 ст. ере, готово истоветни са превинчанским периодом на Анзабегову. М. Гимбутас је изнела своје виђење релативне хронологије старијег неолита Горње клисуре Бердапа.

Делећи релативно — хронолошки редослед неолитских насеља Централног Балкана на три основна раздобља, тј. између 6300—5800—5300 год. ст. ере, М. Гимбутас је изједначила фазе Лепенски Вир Ib — d са онима B—1 и B—2 на Падини, док је Лепенски Вир II истовремен са Падином B—3.

Разматрајући такође резултате палеозоолошких и антрополошких анализа са Лепенског Вира, М. Гимбутас је поново мишљења да они иду у прилог датовања Лепенског Вира у период старијег неолита Балкана, што се тада односи и на Падину.[10]

Неолит румунског Баната приказан је веома исцрпно у радовима Б. Лазаровичиа. Старији неолит овог региона представља култура Старчево — Криш. Образлажући типолошки и релативно — хронолошки керамику ове културе, овај аутор наводи и налазе са Падине, опредељујући само налазиште (тј. Падину) у фазу IIIa свог хронолошког система за неолит Баната.[11]

Старији неолит Војводине Б. Брукнер је обрадио у низу својих расправа. Тражећи решења за постанак и развој старијг неолита панонске равнице, Б. Брукнер се, између осталог, позива и на резултате истраживања на Падини, било да се ради о преживљавању палеолитске и мезолитске традиције у балканско — подунавском простору, или о улози аутохтоних популација у образовању културних група првобитних земљорадника на овом подручју. При томе он сматра да Падина у класичној подели старчевачке групе припада фазама I—III.[12]

Значајно место у опредељивању постанка и развоја мезолитске и старије неолитске културе Бердапа добило је, са оправдањем, и налазиште Власац у суседству Лепенског Вира. Завршну публикацију тог вишеслојног насеља објавили су Д. Срејовић и З. Летица. Одређујући релативно — хронолошко место Власца у раној праисторији Бердапа, као и његову културну припадност, аутори ове публикације су такође укључили Падину у општу стратиграфску схему овог подручја Бердапа. Они сматрају — ограничивши се при томе да су налази са Падине сумарно објављени — да је Падина A синхрона са прото — Лепенским Виром и Власцом Ia, док је Падина B једнака са Лепенским Виром II и Власцем III.[13]

Заједнички пољско-југословенски тим истраживао је камену индустрију Власца и Лепенског Вира, објавивши своје резултате пре завршне публикације Власца. Анализирајући бројна силексна сечива са Власца и слабије заступљена по квантитету на Лепенском Виру I—II, аутори су у закључним разматрањима помену-

[8] M. Garašanin, *Starčevačka grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja (A. Benac, urednik), Neolit, Sarajevo, 1979, 115, 122—23, 137.

[9] М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Београд, 1973, 555.

[10] M. Gimbutas (editor), *Neolithic Macedonia*, Los Angeles, 1976, 72, 75

[11] Gh. Lazarovići, *Neoliticul Banatului*, Cluj — Napoca, 1979, 34, 36, 43, 50.

[12] B. Brukner, Rani neolit u B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, Praistorija Vojvodine, Novi Sad, 1974, 41, 47—48.

[13] Д. Срејовић, З. Летица, *op. cit.*, 123.

ли и одговарајућу индустрију на Падини. Они су установили да се локални, традиционални елемент надживљавања финалног граветијена сусреће и на оруђима са Падине А, на почетку холоцена. Исто тако и типолошки, локални елемент старијег холоцена првенствено карактерише подручје Бердапа. Ове технолошке одлике јављају се на оруђима старијег холоцена на Падини, као и на Икоани и Кладовској скели, стим што се ова оруђа могу датовати нешто раније од 6000. год. старе ере.[14]

Анализе епипалеолитских (мезолитских) налазишта на левој, румунској обали Дунава, довели су А. Боронеанца до закључка да овај период назове културом Кладовске скеле (Schela Cladovei) и да је релативно — хронолошки постави као претходни ступањ Лепенског Вира. Изражавајући своје резерве према хронолошкој скали епипалеолита (мезолита) на југословенској страни, А. Боронеанц сматра Лепенски Вир млађим од културе Кладовска скела, убрајајући у тако схваћен редослед такође Падину и Хајдучку Воденицу. При томе овај аутор помиње сумарно публиковање оба налазишта, налазећи да то није довољно за њихову коначну оцену.[15]

Апсолутни датуми Падине А и В

Увод у студију А. Класон о животињским врстама коришћеним од стране популација Падине А и В, као и Старчева, посвећен је географској и стратиграфској ситуацији оба насеља. А. Класон је заправо дошла на занимљиву идеју да упореди резултате својих анализа за оба подунавска насеља, датована у исти период (Падина В), али постављена у различитој животној средини, иако се оба налазе на самој обали Дунава. Равнице јужног Баната (Старчево) и уски појас Горње клисуре (Падина), јасно указују на овакво географско супротстављање. Прилагођавање локалној животној средини популација старијег неолита овог ужег подунавског простора, веома је уочљиво у закључцима овог рада.

Уз основне геоморфолошке и стратиграфске карактеристике Падине, А. Класон је објавила и занимљиву скалу С — 14 датума, добијених из лабораторије универзитета у Гронингену (Холандија).

Основно обележје наведених датума за фазе В 1—3 Падине, је њихова сразмерна уједначеност, али и приближно обрнути редослед у односу на археолошку стратиграфију. Они сви одговарају последњој четвртини VI мил. старе ере (датуми су дати без калибрације), што би ипак потврдило континуирани живот кроз све ове три фазе насеља старијег неолита.

Посебну тешкоћу представља, како је речено, обрнута вредност ових датума у односу на археолошку стратиграфију. Тако је фаза В—3, релативно — хронолошки најмлађа, према овим датумима старија од фазе В—1, археолошки несумњиво најстарије. Треба при томе нагласити да су све ове разлике у датумима веома мале и крећу се између 5150±150 год. ст. ере до 5115± 110 год. ст. ере. Један од ових датума за фазу В—1 је међутим изузетно низак и износи 4620± 55 год. старе ере.[16]

Како су зграде старијег неолитског насеља на сектору III Падине грађене у редовима, постављеним један изнад другог на стрмој косини лесног песка, тада су млађе зграде местимично пресецале старије, па сумње у археолошку стратиграфију нема. Напротив, овакав редослед стамбених хоризоната објашњава, како је уочила и А. Класон, привидну супротност С—14 датума. Укратко речено, материјал горњег, најмлађег хоризонта кућа, прекривао је претходне редове зграда (В—1 и В—2), прожимајући и њихове слојеве. Контаминација органског материјала старијих хоризоната морала је, према томе, бити изузетно снажна, јер су њихове срушене, полуукопане зграде, послужиле уствари као јаме за отпатке млађег насеља. Стога се може сматрати да С—14 датуми за Падину, урађени у Гронингену, пре указују на апсолутну старост најмлађег хоризонта становања (В—3) и донекле средњег хоризонта становања (В—2).

На тај начин најмлађи хоризонт Падине би одговарао крају VI мил. старе ере (према класичним С—14 датумима). А. Класон је сем тога истакла да се слична противуречност између археолошке стратиграфије и редоследа С—14 датума јавља такође на Лепенском Виру и Власцу, упоређујући ове апсолутне датуме са хронологијом Падине.[17]

Али то није једина серија С—14 датума за Падину. Истраживачка лабораторија Британског музеја у Лондону дала је низ нових анализа, али овог пута су као узорци послужили остеолошки остаци појединих скелетних гробова некрополе на Падини. Ова серија је дала знатно више апсолутне вредности од претходне, што је непосредно зависило од стратиграфског места сваког од анализираних гробова.

[14] D. Srejović, J. Kozlowski, S. Kozlowski, *Les industries lithiques de Vlasac et de Lepenski Vir* (position taxanomique et corrélations) Problémes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Kraków, 1980 (сепарат).

[15] V. Boroneanț, *op. cit.*

[16] A. T. Clason, *Padina and Starčevo: Game, Fish and Cattle*, Palaeohistoria XXII, 1980, 144.

[17] Ibid., 144, T. 1.

Разликују се заправо три групе: најмлађа (гроб 2 : 5.788±54 год. ст. ере); средња (гроб 7, 6.847±83 год. ст. ере) и најстарија (гробови 12, 14, 39 : 7.381±58, 7.248±103, 7.342±148 год. старе ере). Све вредности су без калибрације, тако да одговарају класичним C—14 датумима.[18]

Гроб 2 налазио се непосредно иза основе зграде са очуваним подом и огњиштем у блоку 1b, сектор I; гроб 7 је укопан изван стамбеног објекта, при чему је скелет лежао на слоју тамне земље, тј. нивоу Падине A (блок 1, сектор III); гроб 12 био је постављен уз камену конструкцију некрополе (блок 2, сонда 6, сектор III). За разлику од осталих, скелет гроба 14 је имао згрчен положај, у оквиру камене конструкције, у близини куће 18 (блок 2, сонда 6, сектор III).[19]

Посматрајући сада наведене датуме у односу на стратиграфско место гробова, добија се следећи редослед: оба датума из сектора III (гробови 12 и 14), односе се на сахрањивања у простору уз камену конструкцију некрополе, која одговара етапи Падина A. Гроб 7 из сектора II лежи на слоју Падине A и стога би требало да одговара млађем насељу, Падини B, што потврђује и разлика између два датума; најзад, гроб 2, повезан са млађим насељем Падине B—2 на сектору I, најмлађи је такође и према апсолутном датуму добијеном C—14 анализом. На тај начин релативно — хронолошки редослед ових гробова одговара у задовољавајућој мери њиховом стратиграфском месту на Падини. Чини се такође да сама вредност апсолутних датума серије са Падине, углавном не одступа од C—14 датума са одговарајућих налазишта Бердапа. Веће разлике се међутим огледају у упоређењу обе серије апсолутних датума на самој Падини: оне из стамбених јединица насеља Падине B—2 на сектору III и друге, израђене на бази скелетних остатака. Ипак се и ту, преко датума за гроб 2 може успоставити непосредна веза између оба B—2 насеља на секторима I и II.

Антрополошке и палеозоолошке анализе

Антрополошке анализе скелетних остатака из некрополе на Падини извршио је С. Живановић и своје резултате саопштио у радовима објављеним претежно на страни. На жалост, монографија овог аутора, посвећена болестима праисторијских популација, иако претежно заснована на остеолошком материјалу са налазишта у Бердапу и других подручја Србије, остала је без основних података о пореклу и културној опредељености тих налаза.[20]

Битни закључак С. Живановића, присутан у свим радовима о антрополошким карактеристикама популације Падине A и B, тиче се њене расне припадности. Према овом аутору падинска популација је опредељена као мезолитска, протодинарска варијанта, развијена од кромањонске расе у Подунављу. Стога овој популацији одговара назив „протодинарска расна подгрупа" или „падинска подгрупа кромањонске расе". Значајна је такође и констатација С. Живановића о процесу грацилизације унутар аутохтоне падинске популације, видљивом нарочито у грађи костију трупа и удова.[21]

Против овакве дефиниције популације Падине A и B, устао је Ж. Микић. У својој монографији о физичкој антропологији у Југославији, он је шире разматрао антрополошке анализе извршене на остеолошком материјалу са Падине. Одричући сваку основу за постојање „протодинарске расне подгрупе", Ж. Микић сматра поред тога, да се унутар падинске популације можда може да разликује још један палеолитски расни тип (а не само онај кромањонског порекла).[22]

Анализе животињских костију прикупљених на Падини, извршене од стране А. Класон, потврдиле су стратиграфску поделу мезолита и старијег неолита на свим секторима Падине. Ово је утолико важније, јер су специфични услови образовања културних слојева на Падини отежавали у знатној мери хронолошко опредељење налаза.

Тако су животињске врсте ловљене током живота Падине A (сисари, птице, рибе) карактеристичне и за друга мезолитска насеља у клисури. Насупрот томе, Падина B се у потпуности уклапа у животињски свет који припада старијем неолиту Подунавља (Старчево). Значајнија разлика се јавља једино у заступљености појединих врста: на Падини B (фаза III по класификацији А. Класон) упадљиво преовладавају рибе — њихови остаци чине чак 80% свих прикупљених костију), док у Старчеву домаће животиње избијају на прво место. То свакако

[18] R. Burleigh, S. Živanović, *Radiocarbon dating of a Cro — Magnon population from Padina, Yugoslavia, with some general recommendations for dating human skeletons*, Zeitschr. für Morphol. und Anthrop., 70/3, 1980, 272.

[19] B. Jovanović, Arch. Iug. X, 1969, 31; Старинар XXII, 1974, 11.

[20] S. Živanović, *Ancient Diseases*, London, 1982.

[21] Исти, Прво саопштење о резултатима антрополошког проучавања скелетних остатака са Падине у Бердапу, Старинар XXIV—XXV, 1974, 153; *A note on the anthropological characteristics of the Padina population*, Zeitschr. für Morphol. und Anthropol., 66/2, 1975, 174.

[22] Ž. Mikić, *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugosaviji*, Sarajevo, 1981, 61.

одговара у целости еколошким условима оба насеља.

А. Класон подвлачи такође још једну одлику Падине А и В: то су веома добре прилике за обилну исхрану, јер су првенствено рибе — често знатне величине — као и животиње (јелен и дивља свиња), ловљени у великом броју. Припитовмљавање пса је извесно већ у Падини А, док се у Падини В може рачунати на гајење свиње, говечета и овце.[23]

Геолошка анализа

Резултати испитивања геологије и стратиграфије три, како каже аутор Ј. Марковић, најзначајнија археолошка налазишта у Бердапу — Лепенског Вира, Власца и Падине, изложени су у монографији Власца.

Према геолошким анализама извршеним у Горњој клисури упоредо са археолошким ископавањима, Падина (као и Лепенски Вир), лоцирани су на еолској, лесолико — песковитој подлози. Ови седименти образовани су током позног глацијала (млађе Dryas доба).

Сектор II Падине, према овом аутору, лежи на заравњеној плавини кратког потока, који и данас постоји, изграђеној од сипарског груса, преко кога је хоризонт од жутог песка.

У сектору III су откривени најважнији стамбени хоризонти Падине В. Зграде овог насеља су биле смештене у „циновском лонцу", издубљеном у прошлости радом речне ерозије и сада ван функције, испуњеном жутим квартарним седиментима.

Ј. Марковић је затим пружила исцрпан приказ геолошких слојева сектора II и III. Од значаја је запажање овог аутора да је „геолошка подлога Падине образована од растреситог материјала", погодног за различите грађевинске сврхе. Овде осим „ситног сипарског груса, измешаног са еолским песком" такође „доминира жути еолски песак, сличан са основом Лепенског Вира".[24]

Дискусије вођене после открића целог низа насеља мезолита (епипалеолита) и старијег неолита на обе обале Бердапске клисуре сводиле су се, како је већ речено, на давање преваге аутохтоној популацији, или супротно — оној дошљачкој, миграционој. Према првом становишту локална, млађепалеолитска култура клисуре је на основу дуготрајног претходног развоја, у затвореној животној средини Бердапа, створила даљим развојем, у мезолиту, јединствене облике архитектуре и камене пластике, као и посебну организацију насеља.

По другом гледишту ове изузетне форме материјалне културе протумачене су као резултати сажимања домородачких популација са носиоцима првих земљорадничких култура Подунавља. Обиље керамике типа Старчево — Криш у свим етапама Падине В, утицало је у извесној мери на прихватање ове друге оцене порекла и каснијег развоја тих посебних форми материјалне културе. Такво опредељење је било преовладавајуће у већини радова о Падини које је објавио овај аутор.

У међувремену се знатно побољшало познавање материјалне културе овог раздобља у Клисури, како објављивањем резултата са истражених налазишта на левој обали, тако и појавом монографија Лепенског Вира и Власца. Постало је очевидно да улога аутохтоне основе у образовању завршне етапе мезолита и старијег неолита у Клисури има пресудан значај.

Умножиле су се такође и противуречности у погледу заступљености ових налазишта са обе стране Клисуре. Изгледа да је незахвално говорити о једној култури, чија се сва насеља међусобно разликују, при чему и територијална подела поштује обале клисуре: на левој су насеља без типичне архитектуре Лепенског Вира и камене пластике; на десној су опет искључиво насеља са архитектуром и пластиком. Али и ову другу варијанту налазишта (на десној обали) одликује међусобна неједнакост — Падина, Лепенски Вир, Власац и Хајдучка Воденица стоје сваки посебно, како по архитектури и организацији насеља, тако и посебној каменој пластици. Што је још упадљивије, три налазишта Горње клисуре (Власац, Лепенски Вир и Падина), распоређена су на удаљености која захтева пар часова хода.

Конфигурација терена у клисури омогућавала је комуникације искључиво у једном правцу — линијом обале. Међусобни сусрети становника ових насеља били су стога не само неизбежни, него и свакодневни (под условом да су она живела истовремено). Идући узводно, излаз из Горње клисуре био је, на пример, онемогућен усеком Госпођиног Вира, чију матицу нису такође могли да савладају ни чамци. Довољно је додати да је прва копнена веза линијом обале, између Добре и ушћа Бољетинске реке била остварена тридесетих година овог века, пробијањем мањег тунела кроз масивне литице Госпођиног Вира.

То значи да су становници Падине били усмерени углавном на обалу Клисуре, али само у једном правцу — низводно, ка Поречкој ади, али је и тамо Гребен затварао пролаз обалом. Обилазни путеви су били ограничени на уске

[23] A. T. Clason, *op. cit.*, 171.

[24] Ј. Марковић — Марјановић, *Геологија и стратиграфија*, Власац, мезолитско насеље у Бердапу, II, Београд, 1978, 15—16.

шумске пролазе, преко стрмих страна Клисуре, затим уз шумовита подбрђа у позадини, која су представљала ловишта популација настањених у Бердапу. Живот се стога одвијао, како сведоче и археолошка ископавања, на ниским терасама и заравнима, на којима су подизана мала насеља. Сасвим је извесно да су сипари у непосредној близини Падине покрили током времена остатке таквих насеља, јер су сондажна ископавања на тим местима откривала, по правилу, остатке из овог најстаријег периода живота Клисуре.

То је такође потврдило и ограничено ископавање Стубице код Биволье стене, јер се показало да између Лепенског Вира и Падине постоји још једно значајно насеље из старијег неолита, са обиљем керамике типа Старчево — Криш.

Највероватније је стога да су извршена археолошка истраживања Горње клисуре осветлила општу линију развоја, али не и све појединости. Зато су насеља у Горњој клисури, позната данас, можда само представници појединих етапа дуготрајног живота током раног холоцена. Ако се усвоји ова претпоставка, тада се и еволуција те најстарије културе у Горњој клисури може само да реконструише, водећи рачуна о општем хронолошком редоследу одговарајућих налазишта у целом Бердапу.

Сада постаје разумљивије због чега су насеља леве обале, лишена у буквалном смислу те речи и најједноставнијег примера камене пластике или огњишта са уграђеним А — потпорницима, проглашена од стране румунских археолога за посебну културу, под називом Кладовска Скела (Schela Cladovei). Имајући хронолошки приоритет, та култура, према таквом гледишту, није у развојном смислу непосредно повезана са оном на десној обали, која носи назив културе Лепенског Вира. У обрнутом случају, морала би постојати — макар у најскромнијем виду — насеља типа Лепенски Вир и на румунској страни. Како је речено, њих уопште нема на левој обали, упркос врло опсежним истраживањима — отуда је и знатно већи број мезолитских (епипалеолитских) насеља откривен на тој страни Бердапа. На десној обали истражена су само 4 насеља (према 20 на румунској страни),[25] или тачније 5, јер Стубица по свој прилици припада оној врсти налазишта, каква је и Падина.

Претпоставка о преласку мезолитских популација Клисуре са леве обале на десну, што би касније довело до подизања насеља типа Лепенски Вир, оповргава појава керамике типа Старчево — Криш на низу насеља румунске стране. Поред тога, паралелно постојање појединих насеља на обе обале потврђују и С—14 датуми.

Иако овде нема места даљем разматрању овог „речног" разграничења мезолитске културе Клисуре, ипак напред наведене чињенице доводе до закључка да се ради о две различите развојне линије. Дунав је и овде, у Клисури, као и на другим местима био граница између култура и њихових варијанти, па се сличан случај (додуше мање изразит) понавља и са мезолитском културом Бердапа. Разлике које деле материјалну културу мезолитских насеља леве и десне обале клисуре, указују на постојање две варијанте еволуције са исте или сродне позне палеолитске основе.

Другим речима лева обала Клисуре запоседнута је носиоцима мезолитске културе типа Кладовска Скела, док је десна насељена популацијама које припадају култури Лепенског Вира. То даље значи да објашњења за образовање и развој насеља као што су Хајдучка Воденица, Власац, Лепенски Вир, Стубица и Падина, треба тражити искључиво у њиховој ужој животној средини. Култура Кладовске Скеле, сем опште сродности заједничке основе млађег палеолита, нема никаквог удела у образовању културе Лепенског Вира.

Уколико се усвоји овакав став, тада је јасно да нема довољно података за успостављање непрекинуте еволутивне линије мезолитских и старије неолитских насеља на десној обали Клисуре. Сва побројана насеља, како је речено, делују сасвим индивидуално. Изразитија сличност јавља се између насеља В — фазе Падине на сектору III и Лепенског Вира. Архитектура и камена пластика на оба насеља, пре свега она прва, указују несумњиво на исти културни хоризонт, али су и локалне разлике знатне. Тако, рецимо, у досадашњим публикацијама било је мање речи о насељу В — фазе на сектору I, чија се архитектура разликује не само у односу на ону са Лепенског Вира, већ и према насељу В — фазе на сектору III. Управо је на сектору I и једино установљена вертикална стратиграфија (преко грађевинских јединица), која указује на старију етапу насеља В — фазе.

Најстарији грађевински хоризонт на сектору I чине издужена, правоугаона огњишта, састављена од облутака, а не од плочастих блокова камена, вертикално усађених у подлогу. Уз та огњишта није нађена, in situ, никаква керамика типа Старчево — Криш.

У релативно — хронолошком погледу старији грађевински хоризонт Падине В непосредно претходи, или је делимично паралелан са касном фазом мезолита (епипалеолита) на левој

[25] V. Boroneant, *op. cit.*, 7. сл. 2.

обали Клисуре, обележеној насељима Кладовска Скела III, или тачније, Алибег.

Овај хоризонт, карактеристичан по правоугаоним огњиштима без керамике, заступљен је на секторима I и II и може се означити као Падина A—B. Треба напоменути да то није никакав међуслој који непосредно повезује остатке станишта Падина A у сектору II са развијеном архитектуром типа Лепенски Вир на секторима I и III, јер нема никаквих доказа да се ради о непрекинутом развоју. Вероватније је да су и овде заступљене еволутивне етапе, хронолошки раздвојене до степена који се за сада не може тачније одредити.

Даљи развој насеља B — фазе (сектори I и III) одиграва се отуда у време старијег неолита Клисуре, обележеног керамичким хоризонтима на Хајдучкој Воденици, Лепенском Виру, Стубици и Падини. Упадљиво је, дакле, да сва ова насеља дуж десне обале Клисуре садрже и хоризонт са типичним керамичким врстама старијег неолита Подунавља — без обзира на стратиграфско место тог хоризонта на сваком појединачном налазишту.

Основе зграда насеља B — фазе, тј. насеља из старијег неолитског периода на секторима I и III, садрже керамику, нађену in situ. Поред тога, керамички судови су на сектору III налажени и ван зграда у непоремећеном положају, прекривени слојевима стерилног сипара. Прикључи ли се томе знатна количина керамике нађене у самом културном слоју, тада је јасно да ближе опредељење насеља B — фазе на Падини није могуће учинити пре потпуне обраде овог обимног фонда налаза. До сада објављени прелиминарни резултати говоре у прилог заступљености развијене или чак позне фазе типа Старчево — Криш, обележене такође локалним особеностима.

22. март 1983.

UDK: 903.4 "633/634"

PADINA, AGGLOMÉRATION DE MÉSOLITHIQUE ET DU NÉOLITHIQUE ANCIEN

BORISLAV JOVANOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Les résultats condensés des fouilles de Padina sont exposés dans une suite de travaux, publiés entre 1968 et 1976. La répartition générale, stratigraphique et de chronologie relative de Padina donnée dans ces travaux se présente comme suit: âge mésolithique (A), âge paléonéolithique (B), âge énéolithique tardif (C), âge du fer ancien (D), époque antique (E) et le Moyen Age (F).

C'est l'âge mésolithique et l'âge paléolithique qui feront objet de cet exposé, car les nouveaux résultats y sont les plus nombreux.

Padina A

La nouvelle répartition de Padina A est due à l'étude typologique et de chronologie relative du matériel de silex faite par I. Radovanović. Selon cet auteur Padina A appartient à l'âge préboréal et dure entre Cuine Turculi II et Ostorovul Bunului II, intégrée à la phase II du traitement du silex dans les Portes de Fer. Cette phase est marquée par un usage mineur d'outils gravétoïdes, mais aussi par la baisse des éléments romano-aziliens.

Padina B

Cette phase est représentée par des agglomérations constituées selon une répartition spatiale déterminée d'avance (secteurs I et III) et à l'architecture proche de celle de Lepenski Vir. La répartition intérieure de cette phase sousentend trois horizons d'habitation (B 1—3) situés à la période protonéolithique du Bassin Danubien.

Dans ses travaux précédents D. Srejović avait classé Padina B à la période mésolithique des Portes de Fer, tandis qu'il a placé la phase ultérieure B—3 parallèlement à la culture classique de Starčevo.

S. Dimitrijević a été d'avis que Padina B—3 correspond à une étape plus récente du degré monochrome du groupe de Starčevo.

M. Garašanin soulignait l'appartenance chronologique de Padina B au groupe de Starčevo, tout en considérant que l'architecture, ainsi que d'autres découvertes du groupe de Starčevo au site de Padina, n'ont toujours pas de relations plus claires avec les groupes Gura Bacului et Lepenski Vir III a et III b.

M. Gimbutas a mis au même pied les phases Lepenski Vir I b — d et celles de B — 1 et B — 2 à Padina, tandis que Lepenski Vir II serait, à son avis, contemporain de Padina B — 3.

Avec des arguments typologiques et de chronologie relative, basés sur la céramique de la culture de Starčevo, Ch. Lazarovici situe Padina à la phase III — a de son système chronologique de l'âge néolithique des Balkans.

B. Brukner considère que Padina appartient aux phases I—III au sein de la répartition classique du groupe de Starčevo.

D. Srejović et Z. Letica disent dans la monographie sur Vlasac — avec une réserve due à la publication encore sommaire des résultats des recherches à Padina — que Padina A est synchrone avec proto-Lepenski Vir et Vlasac I a, tandis que Padina B correspond à Lepenski Vir II et à Vlasac III.

D. Srejović, J. Kozlowski et S. Kozlowski ont établi — en étudiant le traitement du silex à Vlasac

et à Lepenski Vir — que l'élément traditionnel local de survivance du gravetien final est retrouvé également dans les outils de Padina A au début du holocène.

V. Boroneant a exprimé des réserves quant à la gamme chronologique de l'épipaléolithique (mésolithique à la rive droite — yougoslave) des Portes de Fer considérant que Lepenski Vir est plus récent que la culture Schela Cladoveï en inscrivant (dans l'ordre ainsi conçu) également Padina et Hajdučka Vodenica.

Les dates absolues de Padina A et B

La difficulté particulière avec la série C — 14 des dates, obtenus du Laboratoire de L'Université de Gronningen et publiées dans l'étude de A. Clason, consiste en valeur inverse de ces dates par rapport à la stratigraphie archéologique. Les différences entre les dates sont très faibles et varient de 5150 ± 150 ans de l'ère ancienne et 5115 ± 110 ans de l'ère ancienne (sans calibration).

L'une de ces dates pour la phase B — 1 est excessivement basse, elle est de 4620 ± 550 ans de l'ère ancienne.

Puisque les constructions plus anciennes de l'agglomération de l'âge néolithique dans le secteur III de Padina ont été disposées en rangées sur une pente raide de sable d'alluvions la contamination du matériau organique des périodes anciennes a dû être particulièrement forte.

Le laboratoire de recherche du Musée Britannique de Londres a donné une autre série d'analyses — cette fois-ci les prélèvements ont été faits sur les données ostéologiques de certaines tombes à squelettes de la nécropole de Padina. Cette série distingue trois groupes de dates: la plus récente (tombe 29 : 5.788 ± 54 ans de l'ère ancienne), la moyenne (tombe 7: 6.847 ± 83 ans de l'ère ancienne) et la plus ancienne (tombes 12,14,39 : 7,381 ± 58, 7.248 ± 103, 7.342 ± 148 ans de l'ère ancienne; toutes les dates sans calibration).

L'ordre chronologique relatif de ces tombes (confirmé par des dates absolues) correspond dans une mesure satisfaisante à leur situation stratigraphique à Padina. Les dates du VIII millénaire de l'ère ancienne correspondent donc à Padina A.

Analyses anthropologiques et paléozoologiques

Les analyses anthropologiques des vestiges de l'énéolithique dans la nécropole de Padina ont été faites par S. Živanović et selon ces résultats la population de Padina A et B a été classée comme variante mésolithique protodinarique, issue de la race du cromagnon et développée dans le Bassin Danubien. Ž. Mikić considère cependant que cette définition n'est pas claire et pense qu'un type supplémentaire de race paléolithique peut être distingué au sein de la population de Padina.

Selon les résultats paléozoologiques, obtenus par A. Clason, les espèces animales chassées durant la vie de Padina A (mammifères, oiseaux, poissons) sont caractéristiques également des autres agglomérations de l'âge mésolithique dans le détroit; par contre Padina B s'inscrit parfaitement dans la faune appartenant au monde paléoneolithique du Bassin Danubien (Starčevo), sauf que la participation du poisson augmente subitement — leurs restes représentent jusqu'à 80% de tous les os trouvés.

Analyse géologique

Selon les analyses géologiques faites par J. Marković-Marjanović à Gornja Klisura parallèlement aux fouilles archéologiques, Padina (de même que Lepenski Vir) repose sur un fond éolien, sablonneux et similaire au löss. Ces sédiments se sont formés au cours du glaciaire tardif (âge Dryas récent).

*

Il est vraisemblable que les recherches à Gornja Klisura — agglomérations de Vlasac, Lepenski Vir, Stubica, Hajdučka Vodenica) — aient mis en lumière la ligne générale de développement, mais pas ses détails. Les agglomérations de Gornja Klisura, connues aujourd'hui, pourraient n'être que certaines étapes d'une longue vie durant le protoholocène.

Il est alors plus facile de comprendre le fait que les agllomérations de la rive gauche soient littéralement dépourvues d'exemplaires, ne serait-ce que les plus simples, de sculpture en pierre ou de foyers rectangulaires aux supports en forme de la lettre A. La rive gauche du détroit aurait donc été occupée par les porteurs de la culture de l'âge mésolithique de type Schela Cladovei, tandis que la rive droite aurait été habitée par des populations appartenant à la culture de Lepenski Vir. Il en ressort que la culture Schela Cladovei, sauf la parenté générale due à la base commune du paléolithique plus récent n'a aucune ingérence dans la formation de la culture de Lepenski Vir.

Quant à la chronologie relative, l'horizon de construction plus ancien de Padina B précède directement, ou bien il serait même parallèle, à la phase tardive du mésolithique (l'épipalèolithique) de la rive gauche du détroit, marquée par les agglomérations Schela Cladovei III, ou plus exactement Alibeg.

Cet horizon, caractérisé par des foyers rectangulaires sans céramique *in situ,* est représenté aux secteurs I et II et il peut être indiqué comme Padina A — B. Il faut faire remarquer qu'il ne s'agit pas de couche intermédiaire reliant directement les vestiges des habitats de Padina A, dans le secteur II, à l'architecture développée du type Lepenski Vir dans les secteurs I et III, car il n'y a point de preuves qu'ils s'agisse d'un développement continu.

Aussi le développement ultérieur de l'agglomération de la phase B se déroule-t-il à l'âge protonéolithique du détroit marqué par des horizons de céramique à Hajdučka Vodenica, à Lepenski Vir, Stubica et Padina.

Les bases des constructions de l'agglomération appartenant à la phase B contiennent de la céramique trouvée *in situ.* Si l'on y ajoute une quantité considérable de céramique trouvée dans la couche culturelle même, l'appartenance de cette phase au protonéolithique du détroit est évidente. Les résultats préliminaires, publiés jusqu'à présent, confirmeraient la présence de la phase développée, ou même tardive, du style Starčevo — Criş, aux caractéristiques locales également.

Песача, праисторијско насеље[1]

ПЕТАР ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

На заравњеном простору, оивиченом стрмим брдским масивом, око ушћа речице Песаче у Дунав обављено је 1969. мање сондажно ископавање у укупној површини од 52 м². Поред спорадичних налаза римске керамике (мање античко утврђење се налази на ушћу Песаче) у ископу дубоком 2,6 м издваја се културни слој са праисторијском керамиком дебљине око 0,9 м (1,1—2 м). Релативно малобројан керамички материјал карактеришу фрагменти посуда црне углачане површине, лоше печених и често украшених хоризонталним канелурама. С обзиром да је удаљеност између две истражене сонде износила преко 150 м може се претпоставити да је реч о насељу које се простирало око ушћа Песаче у време прелазног периода из касног бронзаног у рано гвоздено доба.

11. март 1983.

UDK: 903.4

PESAČA, AGGLOMÉRATION PRÉHISTORIQUE

PETAR POPOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

L'espace aplani, bordé par le massif montagneux abrupt, autour de la petite rivière Pesača et son embouchure dans le Danube, a été fouillé en 1969 dans le cadre d'un sondage totalisant une surface de 52 m². En plus de découvertes sporadiques de céramique romaine (une fortification antique mineure est située à l'entrée de Pesača) dans la tranchée de 2,6 m. de profondeur, la couche culturelle à la céramique préhistorique se distingue sur une épaisseur d'environ 0,9 m. (Pl., 1—2 m.). Le matériel en quantité relativement réduite est caractérisé par des fragments de vases à la surface noire polie, mal cuits et souvent décorés par des cannelures horizontales. Etant donné la distance de 150 m. entre les deux sondes, il est permis de supposer qu'il s'agit d'une agglomération qui s'étendait autour de l'embouchure de Pesača à l'époque transitoire de l'âge du bronze tardif à l'âge du fer récent.

[1] N. Tasić, AP 11, 1969., 126. (извештај са ископавања).

Песача, античко утврђење и средњовековна некропола

ДУШИЦА МИНИЋ, Археолошки институт, Београд

Археолошки локалитет се налази на ушћу речице Песаче у Дунав, у пространој долини која је затворена високим и стрмим падинама брдског венца Гребен. Приступачан је само обалом Дунава и веома узаним кањоном Песаче. Педесетих година овога века на локалитету је интензивно експлоатисан камен па су у ту сврху начињена два висока насипа за индустријску пругу. Насипима је покривен знатан део терена а за њихово прављење је са околног простора скинут површински слој земље. На овај начин је велики део локалитета оштећен а горњи културни слојеви су уништени. Археолошка истраживања спроведена у току 1968. и 1969. године била су сконцентрисана на централни део долине, на слободна и мање оштећена места, на којима су уједно и геомагнетна испитивања показивала постојање старијих архитектонских остатака. На истраженом терену откривени су трагови једног праисторијског насеља,[1] делови мањег античког утврђења и једна средњовековна некропола.[2]

Остаци античког утврђења откривени су на средишном делу локалитета, недалеко од речице Песаче, уз саму обалу Дунава. Утврђење се састоји од куле четвороугаоне основе и ширег, накнадно ограђеног простора (сл. 1). Кула је квадратна, спољашњих димензија 7,50×7,50 м, са улазом на јужном зиду (Т. I, 1). Изграђена је од притесиваног камена и малтера, са широко дерсованим лицем зидова. Зидови су широки 1,20 м и имају дубоке темеље са мањим соклом са обе стране. У унутрашњости куле местимично је очуван под од фрагментованих опека. Накнадним проширењем утврђења кула је уклопљена у један доста велики четвороугаони простор омеђен зидовима који су се само местимично сачували. Зидови су изграђени од ломљеног камена и речних облутака са трпанцем у средини и знатно се разликују од зидова куле. Делови западног, јужног и источног зида су минимално очувани, претежно само у незнатним траговима плитко фундираних темеља, док је северни зид, који се налазио уз саму обалу Дунава, сасвим уништен (Т. I, 2). Ако се овако фрагментовани зидови међусобно повежу, величина утврђеног простора износила би приближно око 36,40×34 м. У његовој унутрашњости местимично су се очувале подне површине од црвено запечене земље или малтера са деловима хоризонтално постављених опека. У слоју изнад подова било је доста угљенисаног дрвета и кровних опека, а само су на једном месту откривени делови зида од камена у сухозиду. Иако је цела површина доста оштећена каснијим укопима средњовековних гробова, све показује да су подови припадали мањим зградама лаке, претежно дрвене конструкције. По свој прилици су овакви објекти коришћени првенствено за становање посаде утврђења, слично као и на оближњем локалитету Манастир, а затим и за различите економске потребе. Непосредно уз северни зид куле откривена је и једна каменом озидана пећ крај које је било доста гвоздене згуре, а западно од пећи налазе се лоше очувани зидови дуге, узане просторије, свакако оставе. Имајући у виду све ове објекте претпостављамо да је шири простор око куле представљао добро заштићено економско двориште. На овакву претпоставку указују и његови доста немарно начињени обимни зидови, неуобичајени за античке фортификационе објекте.

Однос зидова куле и осталих зидова поред куле и постојећа разлика у начину градње показују да је економско двориште било ограђено уз већ постојећу кулу. Археолошки материјал је, међутим, са целог овог комплекса јединствен, па је очигледно да између ове две грађевинске фазе није било велике временске разлике. Поред фрагмената керамичког посуђа где се издвајају делови амфора, црвено и црно фир-

[1] N. Tasić, AP 11, 1969, 129, 130.

[2] D. Minić-M. Kovačević, AP 10, 1968, 88—89; AP 11, 1969, 127—128; Старе културе, 102, 189.

нисованих здела, судова са три дршке и др., затим металних предмета као што су гвоздена стила, фибуле и делови различитих алатки, са истраженог дела локалитета потиче и више примерака новца. Најстарији новац је из времена владавине Александра Севера (222—235), а најмлађи припада Валенсу (367—378).[3] Анализа целокупног археолошког материјала показује да је до изградње куле свакако дошло половином III века а да је убрзо затим, можда већ крајем III или на почетку IV века зидовима ограђено

[3] За каталошко опредељење новца захвалност дугујем М. Васићу, вишем научном сараднику Археолошког института у Београду.

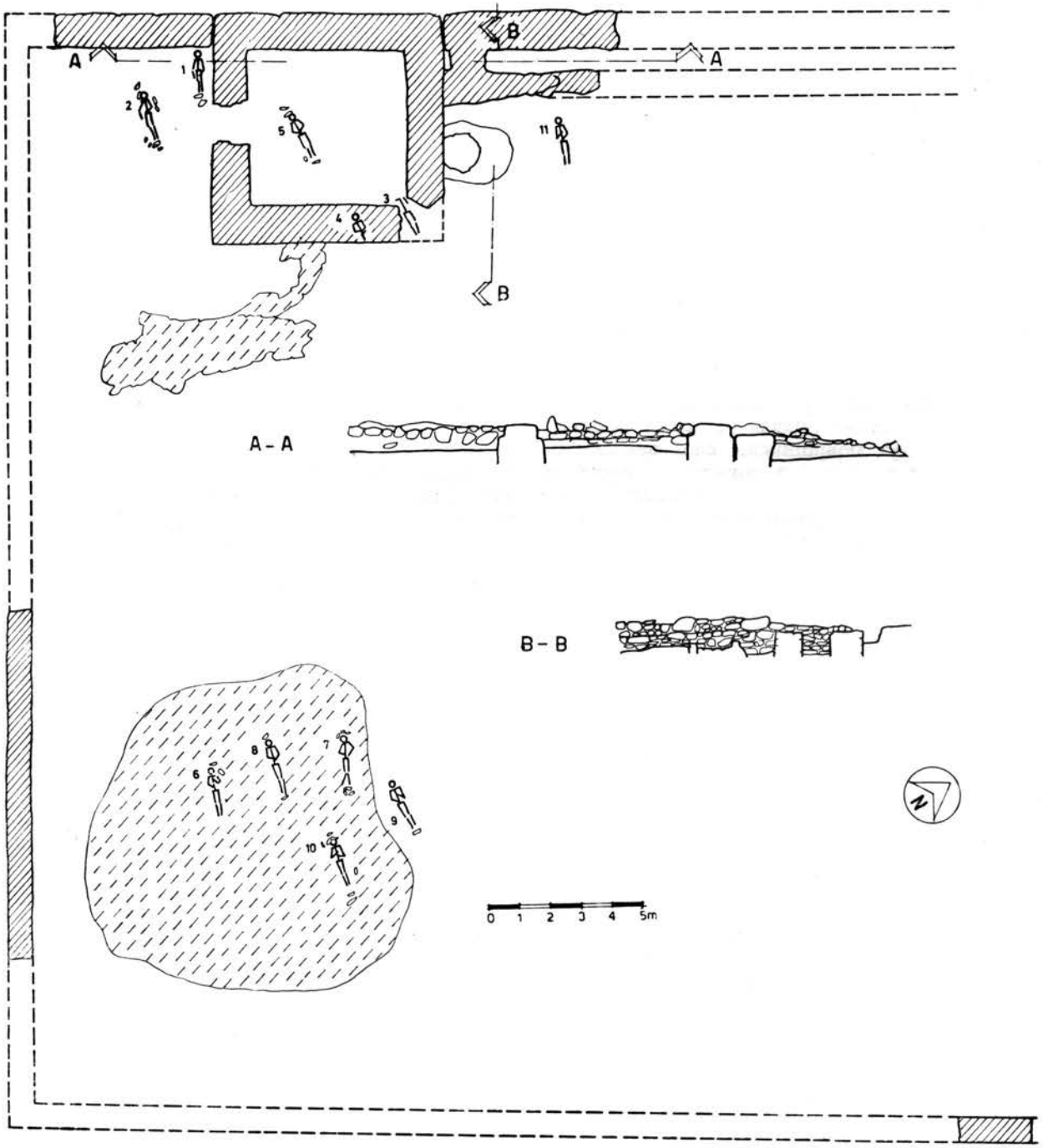

Сл. 1. — Песача, основа античког утврђења са средњовековном некрополом. — Fig. 1. — Pesača, plan de la fortification antique avec la nécropole médiévale.

и економско двориште, као последица потребе да се заштити и одређени шири простор око куле. Занимљиво је да концентрација новца пада управо у крај III и на почетак IV века.[4] Цео комплекс утврђења коришћен је током целог IV века, док из времена византијске обнове лимеса, на локалитету нису констатовани никакви археолошки трагови.

Утврђење на Песачи имало је улогу стражаре, speculum-a, слично истовременим војним објектима на суседним локалитетима Манастир и Падина. Иако је долина Песаче релативно пространа, она је сасвим затворена, са незнатним продорима у залеђе, и као таква није имала посебан стратегијски значај. За контролу кретања путем који је овуда пролазио, за везу са другим стражарама, било је довољно и утврђење оваквих размера, са мањом војном посадом која је уједно штитила и евентуалне прилазе са реке. Наиме, за разлику од великих вирова неколико километара узводно, на овом простору је обала Дунава ниска, благо се спушта и лако је приступачна, нарочито при ниским водостајима.

На простору античког утврђења у средњем веку се налазила мања некропола са скелетним сахрањивањем. На целој истраженој површини локалитета откривено је само 11 гробова, од којих је шест било укопано у кулу и са спољашње стране њених зидова, док се остали налазе на око 15 м удаљености према истоку (сл. 1, Т. II, 1). Некропола је изгледа била већа, међутим, због постојеће ситуације на терену то није могло да се докаже, нити да се утврде правци њеног евентуалног даљег ширења. Иако је заузимала простор старијег налазишта, сасвим је извесно да при њеном формирању античка кула није послужила као култни објекат. У време укопавања гробова кула је већ била у рушевинама, а поједини њени зидови се нису видели ни на површини земље. То нарочито показују гробови 2 и 3 који су укопом делимично оштетили источни зид и североисточни угао куле.

Гробови су често на великом међусобном одстојању. Ни у једном случају није констатовано да је новијим укопом био поремећен старији гроб, нити да један скелет лежи непосредно уз други, што је иначе карактеристично за некрополе које су биле дуго у употреби. Оваква ситуација, као и чињеница да гробови 6,7 и 8 образују скоро правилан ред, указује или на постојање неке врсте надгробних споменика који се нису очували, или на изузетно малу временску разлику у сахрањивању.

Сви скелети су оријентисани у правцу запад-исток, са мањим или већим скретањем према југу. Положени су на леђима са опруженим ногама и рукама постављеним на грудима, појасу или карличним костима. Само су два скелета имала по једну руку опружену поред тела. Покојници су били положени у једноставне гробне раке које махом нису могле да се уоче због велике количине античког шута. У седам гробова је констатована гробна конструкција која се састојала од делимичног ограђивања покојника мањим комадима камена или фрагментима античких опека. Камен и опеке најчешће су постављени око главе и са стране тела, а изузетно и поред ногу. По мања камена плоча или опека у пет гробова се налазила испод лобање скелета. Ни у једном гробу нису уочени трагови даске или сахрањивање у дрвеним ковчезима.

Најзанимљивију појаву на некрополи свакако представља присуство античких опека постављених насатично иза ногу покојника (Т. I, 3; Т. II, 2). Овако постављене опеке откривене су у седам гробова. Увек су биле подглављене са задње стране, са једним или два камена, како би стајале вертикално и по затрпавању раке. На свакој опеци је, на страни која је окренута лицу покојника, урезан крст, док се на две опеке поред крста налази и урезан натпис. Натпис на опеци из гроба 1 образује два реда и може да се чита *до тебе*, под претпоставком да је прво и треће слово у другом реду ћирилско а сва остала глагољска (сл. 2; Т. II, 3).[5] У том случају натпис би се односио на крст, односно на покојника и његово приближавање крсту као персонификацији Христа. Међутим, ако се претпостави да су сва слова писана глагољицом, натпис би означавао име покојника *Федор*, с тим што би се читала најпре прва два слова у другом реду, затим два слова у првом реду и најзад остала слова другог реда.[6] Уз овакву констатацију треба напоменути да је особа сахрањена у гробу 1 била мушког пола. На опеци из гроба 9 са стране крста урезана су само три ћирилска слова са ознаком за скраћивање, која могу да се читају као *Мара*, *Марија* и такође да означавају име сахрањене особе, међутим, могу да представљају и скраћено име Богородице (сл. 3). Нажалост, пол особе у овом гробу није могао да се одреди јер је скелет био јако оштећен. Ако претпоставимо да оба натписа пред-

[4] Од укупно 12 примерака, новац Аурелијана (270—275) заступљен је са 2 примерка, Диоклецијана (284—305) са 3 и Криспа (321—324) са 2 примерка.

[5] D. Minić, Arch. Iug. VIII, Beograd 1967, 87 и даље.

[6] За овакву могућност читања натписа захваљујем се М. Пешикану, научном саветнику Института за српски и хрватски језик у Београду.

стављају имена покојника, онда је необично што и на опекама из осталих пет гробова поред урезаног крста нема сличних ознака, па интерпретација натписа остаје отворена до следећих сличних налаза. Наиме, опеке са урезаним крстом и натписом, постављене у гробу тако да буду окренуте лицу умрлог, представљају изузетно ретку појаву која до сада није констатована ни на једној средњовековној некрополи. Досадашњи налази опека, постављених у гроб код главе или ногу скелета, обично су део гробне конструкције, као на пр. на некрополама у Мачванској Митровици, Великом Градцу код Доњег Милановца и др.[7] И у овим случајевима коришћене су античке опеке, целе или фрагментоване, али се ни на једној не налазе никакве накнадно урезане представе нити натписи. За сада је једино у једном гробу на средњовековној некрополи у Рибници код Доњег Милановца нађена једна опека са урезаним крстом и уобичајеном хришћанском формулом ИС ХС са стране крста. Опека, међутим, није била постављена код ногу као у Песачи, већ са стране лобање. Слично су постављене опеке и на некрополи Виница код Шумена у Бугарској.[8] Овде се на већем броју опека налазе различити урезани знаци, међу којима и поједина слова. Урезане представе су, међутим, ознаке радионица у којима је ова врста грађевинског материјала произвођена, и практично немају никакве везе са некрополом на којој су фрагменти опека били у секундарној употреби.

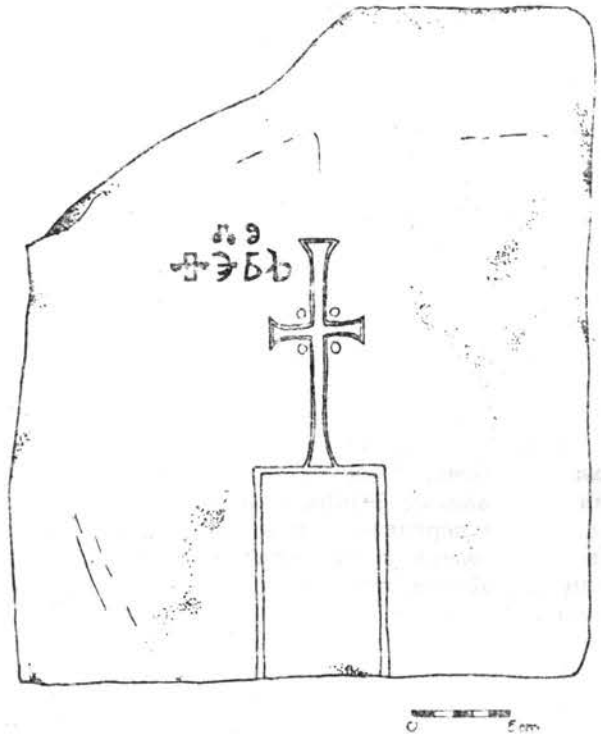

Сл. 2. — Песача, опека из гроба 1. — Fig. 2. — Pesača, brique de la tombe № 1.

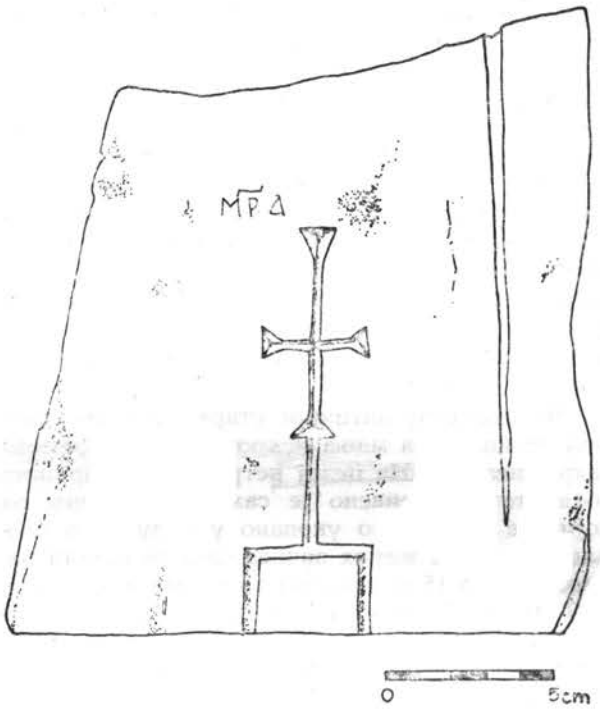

Сл. 3. — Песача, опека из гроба 9. — Fig. 3. — Pesača, brique de la tombe № 9.

Гробни прилози са некрополе у Песачи су веома ретки и констатовани су само у три гроба. У гробу 5, у пределу карличних костију скелета, нађена је гвоздена алка кружног облика, свакако део пређице за кајиш. Доста је оштећена и сасвим атипична за ближе временско опредељење, мада се као даља аналогија могу навести сличне пређице, од бронзе или гвожђа, са некрополе XII—XV века у Рибници.[9] У остала два гроба нађен је само антички новац, и то у гробу 1, у пределу руку покојника мала римска бронза IV века, а у гробу 8, са леве стране лобање, велика римска бронза II века. У истом

[7] S. Ercegović Pavlović, Sirmium XII, Beograd 1980, 43, pl. XXXIV, 2; Д. Минић, Старинар XX, Београд 1969, 236.

[8] Т. Тотев, Известија на Народнија музеј Шумен IV, Варна 1967, 51—52, сл. 10.

[9] На средњовековној некрополи у Рибници код Доњег Милановца у пределу појаса скелета обично су налажене по две овакве пређице — непубликовано.

гробу, на око 10 см изнад костију ногу, откривена су још два римска новчића III и IV века, међутим, они су овде по свој прилици доспели приликом затрпавања раке, па стога не спадају у гробни инвентар.

У одсуству карактеристичних гробних прилога датовање некрополе може да се одреди углавном на основу налаза опека са натписима и палеографских особина слова. С обзиром на употребу обле глагољице, на облике појединих слова, на период када се глагољица у овим крајевима више не употребљава, као и на неке натписе и представе крста на округлој цркви у Преславу, пећини у Басараби и др.,[10] некропола у Песачи може оквирно да се определи у X век, евентуално и на почетак XI века. Мали број гробова указује на кратак временски период коришћења некрополе, што потврђује и чињеница да гробови нису густо укопани и да нема ремећења старијих гробова укопавањем млађих. По свој прилици је некрополу користило неко веома мало насеље које се није дуго задржало на овом месту и које није констатовано приликом истраживања. Није искључено да се насеље налазило на простору са кога су горњи површински слојеви земље скинути приликом прављења насипа.

22. март 1983.

UDK: 725.182.032 : 726.82.033

PESAČA, FORTIFICATION ANTIQUE ET NÉCROPOLE MÉDIÉVALE

DUŠICA MINIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le site occuppe une vallée spacieuse, située à l'embouchure de la rivière Pesača dans le Danube, entourée de la chaîne montagneuse et ouverte seulement du côté du fleuve. Dans la partie centrale de la vallée des vestiges d'une fortification antique mineure ont été découverts, il s'agit d'un poste de garde constitué de la tour carrée et d'une cour spacieuse ultérieurement ceinte de murs. Le matériel archéologique mobile, surtout plusieurs trésors de monnaies, situe la construction de la tour vers la moitié du IIIe siècle. La cour, d'usage agricole et économique a dû être ceinte de murs à la fin du IIIe ou éventuellement au début du IVe siècle, jointe à la tour déjà existante, et l'ensemble a été en usage durant tout le IVe siècle.

L'espace de la tour de guet antique démolie et abandonnée a servi au Moyen Age à la formation de la nécropole. Onze tombes ont été fouillées, elles ont révélé des squelettes ensevelis dans le sens Ouest-Est. Le détail le plus intéressant de la nécropole est le phénomène de fragments de briques antiques posées à champs aux pieds du squelette. Toutes les briques portent la croix gravée tournée face à la tête du mort. Deux des briques portent sur la face à la croix également une inscription gravée en lettres glagolitiques et cyriliques. Selon les caractéristiques paléographiques de certaines lettres et l'époque d' utilisation de l'alphabet glagolitique rond dans ces régions cette nécropole pourrait être située dans le cadre du Xe et éventuellement au début du Xe siècle. Une agglomération contemporaine n'a pas été constatée dans ce site.

[10] И. Гошев, Староблгарски глаголически и кирилски надписи, Софија 1961, 68—77; К. Попконстантинов-А. Мединцева, Археологија XXIV—2, Софија 1982, 28—36; G. Mihaile, Revue roumaine de linguistique IX—2, Bucureşti 1964, 152—155.

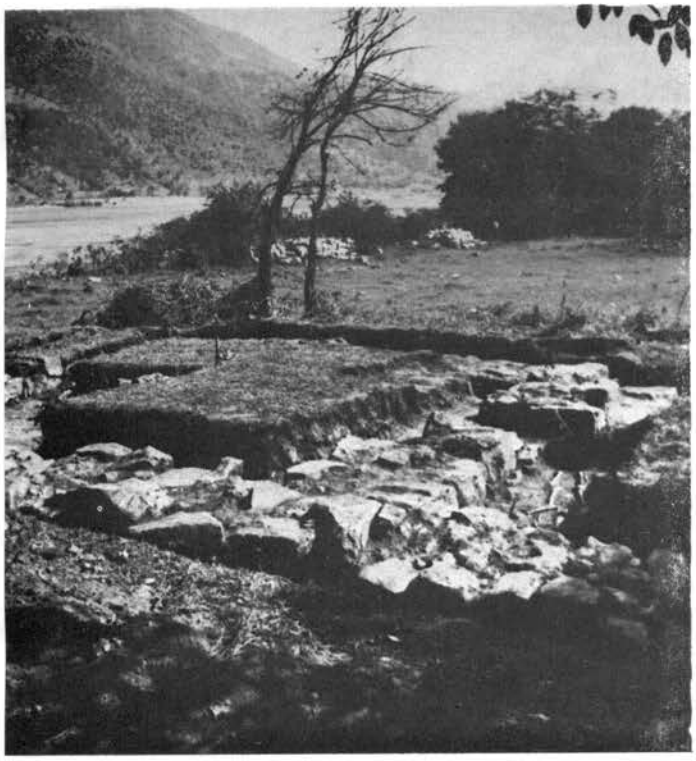

3

1

2

1. — Песача, остаци античке куле; 2. — Део јужног зида спољашњег утврђења; 3. — Средњовековни гроб 5. — 1. — Pesača, vestiges de la tour antique; 2. — Partie de la muraille sud de la fortification extérieure; 3. — Tombe médiévale № 5.

1

2

3

1. — Песача, основа античког утврђења са средњовековном некрополом; 2. — Гроб 10; 3. — Опека са урезаним крстом и натписом из гроба 1. — 1. — Pesača, partie de la nécropole médiévale; 2. — Tombe № 10; 3. — Brique avec croix et inscription gravées trouvée dans la tombe № 1.

Стубица, насеље старијег неолита

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Време није дозволило да се насеље старијег неолита Бердапа, Стубица код Бивоље стене, у Горњој клисури, истражи у јесен 1970. године бар у ограниченом виду. Наноси Дунава и они, које доноси кратак бујични поток, покрили су керамичке уломке дуж високих профила Стубице, чинећи овај археолошки материјал невидљивим при нормалном водостају. Тек су веома ниске воде у новембру 1970. године, омогућиле да се Стубица определи као насеље старијег неолита, иако је пре тога овај терен рекогносциран више пута.[1]

Откриће Стубице припомогла су и обавештења прикупљена од мештана, али исто тако и искуства стечена ископавањем одговарајућих налазишта у Горњој клисури Бердапа, а пре свега Падине. Заправо се може сматрати да и Стубица понавља хоризонталну стратиграфију Падине, мада, сходно своме рељефу, у скромнијој мери. И овде се ради о увалама издељеним оштрим и окомитим гребенима, кратком и заравњеном приобалном терену, као и сипарима који прекривају обронке и стрме падине, прибијене уз високе литице.

Централна увала Стубице, налази се у непосредној близини Бивоље Стене, истакнутог рта који дели Горњу клисуру на питомији део до Бољетинског гребена, са Лепенским Виром и Ливадицама, и онај други, неприступачнији и врлетнији, са Песачом, Госпођиним Виром и Манастиром. Профили те централне увале, испитани ограниченим сондама, садржавали су и културни слој неуједначен по моћности и распростирању. Овај слој се издвајао по сивомркој боји (дебљине 1,20—1,50 м) и садржавао је бројне уломке керамике типа Старчево — Криш, протежући се углавном уз јужни обронак увале, покривен сипаром. Сондажни блокови, ископани као уски засеци у профиле, потврдили су и постојање два хоризонта (становања?) са остацима камених конструкција.

Без искуства са претходних истраживања мезолитских и старије неолитских насеља са обе обале Клисуре, тешко би било установити о чему се овде уствари ради — привременом боравишту, некој врсти сезонског логора, или сталном насељу. Подаци добијени ископавањем Стубице, односно Падине, указују на коришћење јужне (у овом случају) стране ових увала за подизање стамбених објеката, по свој прилици и због осунчавања, преко потребног у Клисури. Осим тога, еолске наслаге лесовитог песка задржавале су се у већој мери на тој страни у увалама Горње клисуре, пружајући повољнију прилику за изградњу полуукопаних зграда са приближно трапезоидном основом.

Остаци камених конструкција откривених у профилима Стубице, подсећају у великој мери на сличне нивое ломљеног камена у непосредној близини стамбених објеката на Падини. Судећи по основама појединих, веома добро очуваних полуукопаних зграда Падине В—3, камене „конструкције" припадају чеоним зидовима ових зграда (можда темељима или некој врсти сокла) а неки пут, бар делимично, и бочним. Врло је вероватно да су поједине површине слаганог камена биле постављене и испред улаза у зграде, у продужетку приступних плоча и огњишта.

Сипари и наноси Стубице нису могли, међутим, да буду уклоњени у тако кратком времену. Пре тога, недостатак искуства као и средстава за сондажне радове на повољним локацијама дуж десне обале Горње клисуре Бердапа, успорили су у знатној мери откриће Стубице. Тим је, на жалост, пропуштена прилика да се ближе испита још једно од насеља старијег неолита Бердапа (са великом вероватноћом за постојање издвојених фаза), које је имало приближну величину насеља В—фазе на сектору

[1] B. Jovanović, *Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đerdapa i Vojvodine*, Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, Subotica, 1974, 35.

III оближње Падине. Близина Лепенског Вира Стубици био би још један занимљиви чинилац за истраживања архитектуре и организације насеља на овом налазишту.

Керамички налази са Стубице су многобројни и овде нису могли, услед техничких тешкоћа, да буду обрађени у целости. Основна типолошка оцена те керамике не излази ван типолошких оквира већ установљених на Падини или Хајдучкој Воденици. Исто тако, та керамичка продукција је сиромашнија у варијететима од оне заступљене у фазама III-a и III-b на Лепенском Виру.

На Стубици преовладава монохромна керамика, црвенкастосива, са дебелим зидовима и тамно печеним језгрима, ограничена на мањи избор облика. Значајније су заступљене плитке и велике зделе, а нарочиту важност имају уломци четвртастих, шупљих ногу и одговарајући фрагменти већих, равних, реципијената. Они припадају типичној врсти ваза на високој, шупљој нози, правоугаоног пресека и са незнатно искошеним, четвоространим реципијентом, украшеним понекад по ободу плитким зарезима или отисцима прстију. Ови судови — трпезе су заједничка ознака старијег неолита узгред Подунавља од Доње клисуре Бердапа, па све до Доње Брањевине у Бачкој.

Стубица успешно илуструје тврдњу да су погодне постављене довољно простране увале узводног дела Горње клисуре Бердапа, испуњене остацима насеља мезолитског и старије неолитског периода. Сигурно је да сва та насеља нису постојала у исто време, јер би то била прекомерна густина у односу на бројност ових популација, што не дозвољавају ни природни услови у Бердапској клисури. Како је истражен мањи број ових насеља (заправо само два, Падина и делимично Стубица), њихова релативна хронологија у овом делу Горње клисуре може се само реконструисати.

Чини се да је значајна особина ових популација у узводном делу Горње клисуре, њихова покретљивост, јер за сада није испитано ни једно насеље са свим фазама мезолита и старијег неолита уоченим иначе у Бердапу. А истраживане су углавном баш оне најповољније локације. Мозаичну слику насеља ових раних фаза праисторије у Горњој клисури, допуниће убудуће постојећа скала развоја мезолита и старијег неолита у Бердапу, узетом у целини. Управо је током ових периода створена својствена и упечатљива култура у Горњој клисури, позната по свом матичном локалитету, Лепенском Виру.

6. април 1983.

UDK: 903.4 "6343"

STUBICA, AGGLOMÉRATION DU NÉOLITHIQUE ANCIEN

BORISLAV JOVANOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

L'agglomération de l'âge néolithique ancien Stubica, près de Bivolja stena à Gornja klisura (entre Padina et Lepenski Vir) a été fouillée en 1970, mais dans un cadre très limité. C'est une anse — la plus grande parmi d'autres — dont les hautes parois ont été examinées par des sondes limitées et celles-ci contenaient une couche culturelle inégale aussi bien par son potentiel que par son étendue. Cette couche se distinguait par sa couleur gris-brun et contenait de nombreux débris de la céramique du type Starčevo— Criș.

Des restes de constructions en pierre, découverts dans les profils de Stubica, rappellent dans une grande mesure des niveaux semblables de pierre concassée à proximité des habitations de Padina B—3. Les découvertes de céramique à Stubica sont peu nombreuses et n'ont pas pu être traitées complètement pour des raisnos techniques. La céramique monochrome gris-rougeâtre prédomine, ses parois sont épaisses et elle se limite à un nombre réduit de formes. Des vases typiques sur pied haut et creux, de coupe rectangulaire et au récipient rectangulaire aux parois à peine biaisées sont particulièrement importants. Ces vases sont le signe commun de l'âge néolithique ancien du bassin Danubien proprement dit entre Donja klisura (Gorge inférieure) des Portes de Fer jusqu'à Donja Branjevina dans la Bačka.

Stubica illustre bien la thèse que des anses bien situées et suffisamment spacieuses de la partie amont de Gornja klisura des Portes de Fer sont remplies des restes des périodes mésolithique et néolithique anciennes. Il semble que la particularité caractéristique des populations de ces périodes ait été leur mobilité, car aucune agglomération ayant toutes les phases de l'âge mésolithique et de l'âge néolithique ancien n'a été jusqu'à présent fouillée malgré leur présence remarquée déjà dans les Portes de Fer. Et les meilleurs sites ont surtout été fouillés. L'image en mosaïque des agglomérations de ce genre complètera dans l'avenir la gamme existante du développement de ces périodes au sein des Portes de Fer prises dans leur ensemble. C'est précisément au cours de l'âge mésolithique et néolithique ancien qu' une culture originale et impressionnante a été créée à Gornja Klisura, connue par son site central, celui de Lepenski Vir.

Велике Ливадице, праисторијско, античко и средњовековно налазиште

ЗАГОРКА ЛЕТИЦА, Филозофски факултет, Београд

Приликом рекогносцирања десне обале Дунава у Бердапу 1969. године примећено је да се у профилу терасе Велике Ливадице на два места, међусобно удаљена око 1 километар, налазе фрагменти праисторијске керамике. У 1970. години извршена су на оба поменута места сондажна истраживања. Прва локација, означена као Велике Ливадице I, налази се у непосредној близини римског утврђења,[1] а друга, означена као Велике Ливадице II, ситуирана је 1 км узводно.

Велике Ливадице I

На овом месту истражена је површина од 90 м². Једна сонда постављена је недалеко од Дунава (8×4 м), а блок сонди од 4 квадрата (4×4 м) на узвишици која лежи југоисточно од римског утврђења. У свим сондама утврђено је постојање веома танког културног слоја са фрагментима грубе, махом атипичне праисторијске керамике. На овај слој непосредно належе слој са фрагментима римске и словенске керамике (Т. I, 2, 4—7). У овом слоју нађен је и бронзани новац и метални предмети који припадају III в. наше ере (Т. I, 1).

Велике Ливадице II

Овде су на више места, у дунавском профилу дугом око 500 м, примећене веће јаме испуњене ломљеним каменом, гаром, пепелом и фрагментима праисторијске керамике. У 1970. години испитана је само једна од ових јама са сондом димензија 7×3 м. Утврђено је да је овом сондом захваћен само југозападни део јаме, односно да је највећи део јаме однет високим водама Дунава. У јами је нађен велики број фрагмената керамике, богато декорисане урезима, канелурама и пластичним налепцима (Т. II, 1—9). Нађена је и једна бакарна игла, правоугаоног пресека.

На основу облика и украса пронађених керамичких посуда може се закључити да је на локацији Велике Ливадице II постојало мање сезонско насеље Коцофени културе. Међу керамичким фрагментима запажају се и делови посуда грубе фактуре, који су веома слични посуђу Чернавода III културе.

28. април 1983.

UDK: 903—03 : 904—03

VELIKE LIVADICE, SITE PRÉHISTORIQUE, ANTIQUE ET MÉDIÉVAL

ZAGORKA LETICA, Faculté de Philosophie, Beograd

Lors de la reconnaissance le long de la rive droite du Danube dans les Portes de Fer en 1969 nous avons remarqué dans le profil de la terrasse de Velike Livadice, à deux endroits à une distinace d'environ un kilomètre, des fragments de la céramique préhistorique. Le premier site, désigné comme Velike Livadice I, se trouve à proximité immédiate de la fortification romaine. Toutes les sondes ouvertes ont permis d'établir l'existence d'une couche culturelle très mince avec des fragments de céra-

[1] D. Piletić, AP 11, 1969, 124.

mique préhistorique. Cette couche est recouverte d'une couche aux fragments de céramique romaine et slave, de monnaies de bronze et d'objets en métal qui appartiennent au IIIe siècle de n. è. (Pl. I, 1, 2, 4—7).

Le deuxième site, intitulé Velike Livadice II, a révélé dans le profil des fosses assez importantes remplies de pierre, de cendre et de fragments de céramique préhistorique. Une seule de ces fosses a été examinée et elle a donné un très grand nombre de fragments de céramique qui permettent la conclusion que ce site comportait une agglomération mineure de la culture Coţofeni.

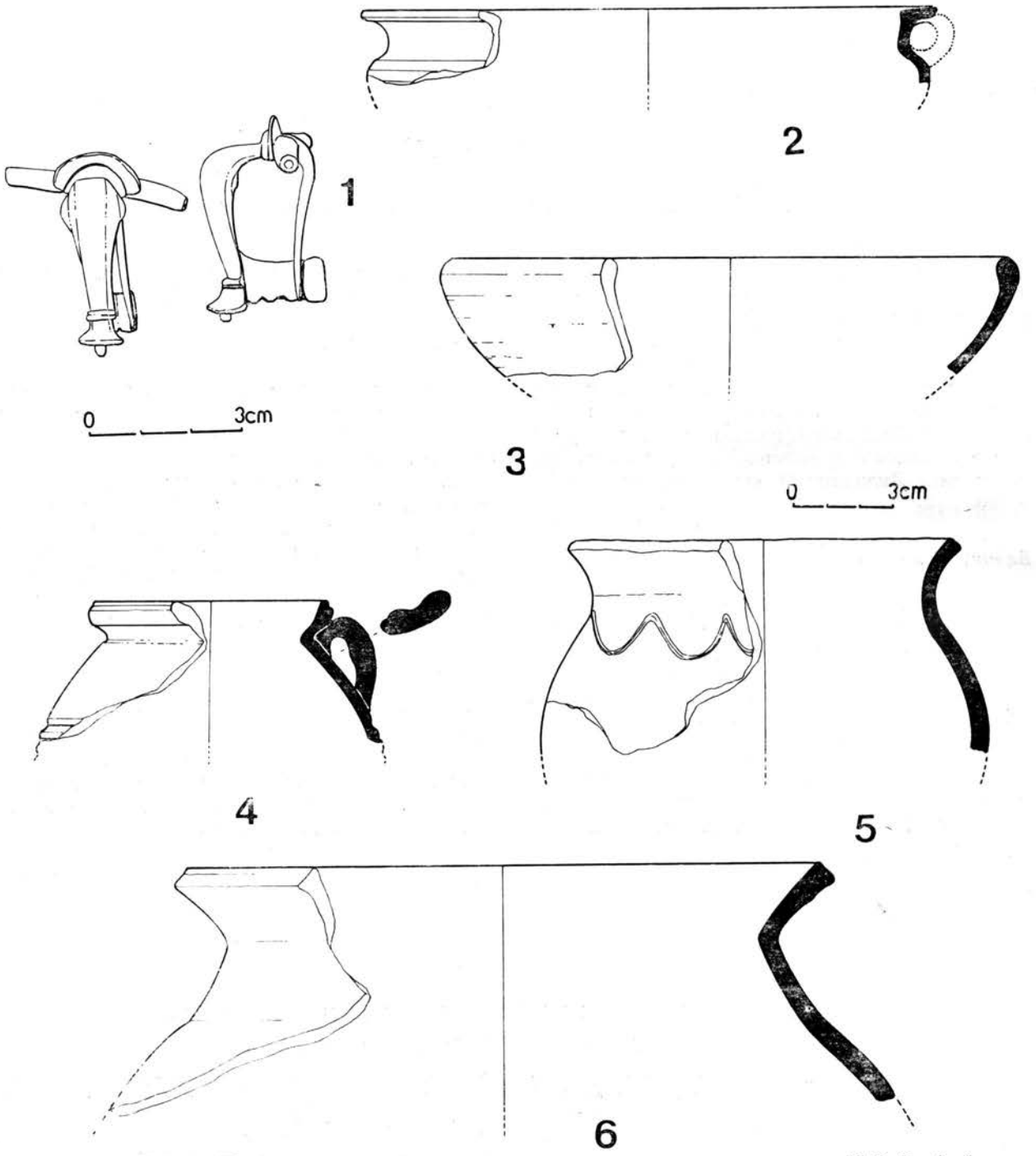

T. I, сл. 1—6. — Велике Ливадице, римска и словенс ка керамика и метални предмет. — Pl. I, fig. 1—6. — Velike Livadice, céramique romaine et slave et objet en métal.

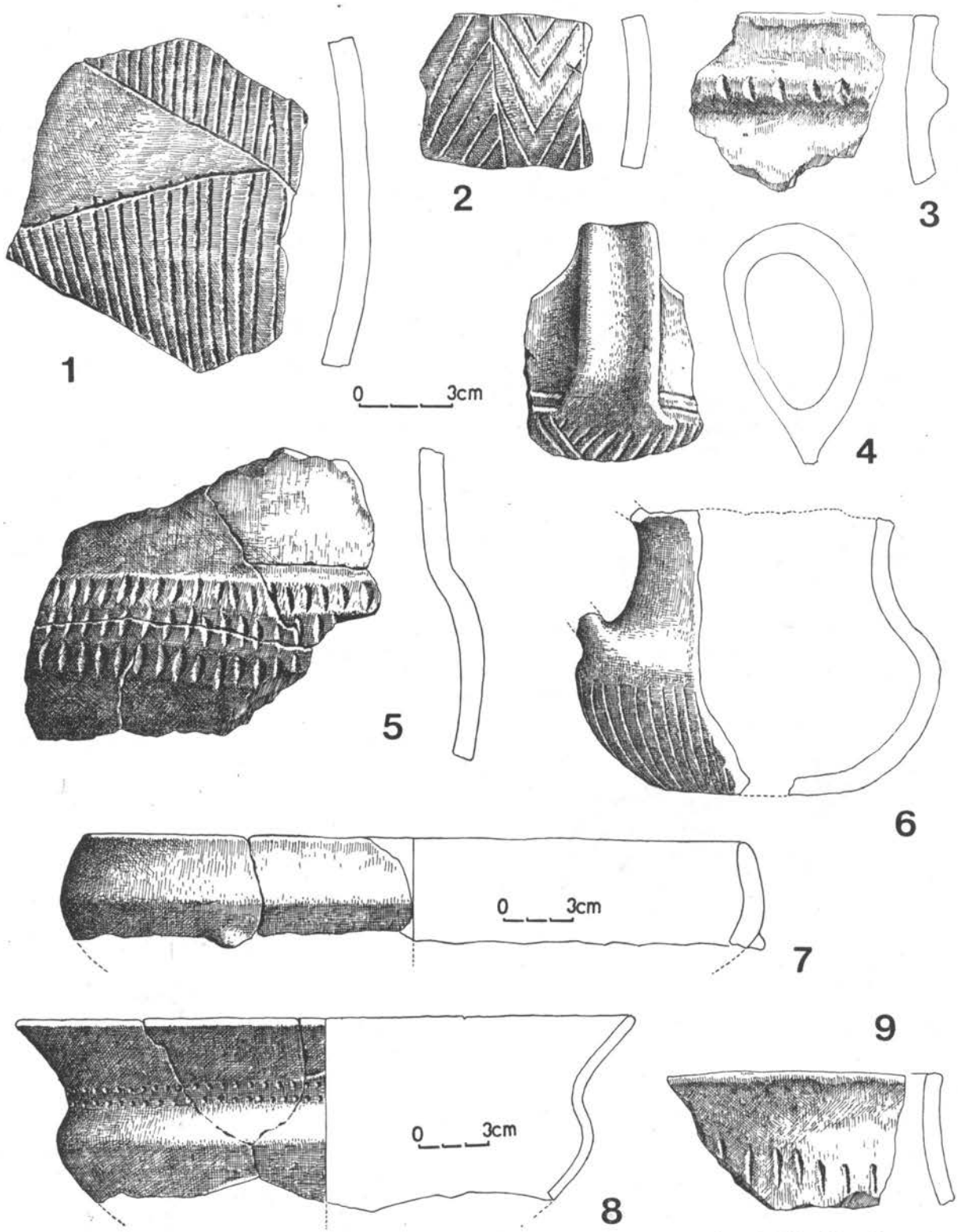

Т. II, сл. 1—9. — Велике Ливадице, праисторијска керамика. — Pl. II, fig. 1—9. — Velike Livadice, céramique préhistorique.

Мале Ливадице, насеље старијег гвозденог доба

ЗАГОРКА ЛЕТИЦА, Филозофски факултет, Београд

Праисторијски локалитет на Малим Ливадицама откривен је приликом рекогносцирања десне обале Дунава у Бердапу 1958. године. Према повшинским налазима претпостављено је да се овде налази насеље из бронзаног доба. Са истог локалитета потиче и група металних предмета, набављених 1967. године.[1]

У оквиру плана Археолошког института у Београду предвиђено је да се изврше сондажна истраживања на овом локалитету, која су и обављена 1969. и 1970. године.

Локалитет Мале Ливадице налази се око 2 километра узводно од Лепенског Вира, на обали Дунава, на ниској тераси.

У 1969. и 1970. години отворено је шест сонди, помоћу којих је истражена површина од 112 м². У свим испитаним сондама културни слој има приближно исту дебљину и изглед. Основу чини алувијални нанос (ситни речни шљунак и песак) на коме је формиран културни слој просечне дебљине од 0,80 м, изнад којег следи слој речног наноса око 0,60 м и танки слој хумуса (око 0,20 м). Културни слој је јединствен, мада се у њему могу разликовати два нивоа приближно исте дебљине.

Покретни археолошки материјал је малобројан у свим истраженим сондама и своди се углавном на керамичке фрагменте и неколико предмета од кости и бронзе (Т. I—II). Махом преовлађује керамика грубе фактуре (Т. I, 1—4). Од орнаменталних техника заступљено је канелирање, плитко урезивање и налепљене пластичне траке. Од украсних мотива најомиљенији је гирланда повезана са хоризонталним паралелним линијама, чешљаст орнамент и зарези на ободу. Међу облицима преовлађују зделе и веће непрофилисане посуде. Од металних предмета нађене су бронзане игле (Т. I, 12—17), шило са коштаном дршком (Т. I, 11) и врх малог копља од бронзе (Т. I, 10).

Непосредно испод хумуса нађени су малобројни фрагменти римске керамике и једна бронзана статуета која приказује Меркура са педумом у руци (сл. 1).

На основу типолошких одлика керамике и бронзаних предмета, може се закључити да су Мале Ливадице биле насељене током две последње фазе бронзаног доба (халштат А—В). Истом периоду припада и напред поменута остава бронзаних предмета са овог локалитета. У доњем старијем делу културног слоја нађена је керамика која је по облицима и украсима слична керамици позне Вербичуара културе (Вербичуара IV), а у керамици Гава групе (Т. I, 1—6). У горњем, млађем делу културног слоја откривена је керамика типична за млађу фазу Гава групе (Т. II, 18—26). Из тих разлога први стамбени хоризонт на локалитету Мале Ливадице може се датовати у фазу бронза D — халштат А, а млађи стамбени хоризонт — у фазу халштат В—1.

Сл. 1. — Мале Ливадице, бронзана статуета Меркура. — Fig. 1. — Male Livadice, statuette de Mercure en bronze.

[1] З. Летица, *Праисторијски метални предмети са Малих Ливадица*, Зборник Филозофског факултата X—1, Београд 1968, 33—40.

28. април 1983.

UDK: 903.4 "638"

MALE LIVADICE, AGGLOMÉRATION DE L'ÂGE DU FER ANCIEN

ZAGORKA LETICA, Faculté de Philosophie, Beograd

Le site préhistorique de Male Livadice a été découvert lors de la reconnaissance de la rive droite du Danube dans les Portes de Fer en 1958. Les sondages de ce site ont été faits en 1969 et 1970.

Le site de Male Livadice se trouve à 2 kilomètres environ en amont de Lepenski Vir, au bord du Danube, à une terrasse basse. La couche culturelle a été d'une épaisseur de 0,80 m., elle est homogène, quoique deux niveaux d'épaisseur approximativement égale peuvent y être distingués. Le matériel mobile a été peu nombreux dans toutes les sondes et il est réduit surtout aux fragments de céramique et à quelques objets en os ou en bronze (Pl. I—II). Les caractéristiques typologiques de la céramique et des objets en bronze permettent de conclure que Male Livadice a été habité durant deux phases, Bronze D — Halstadt A et Halstadt B.

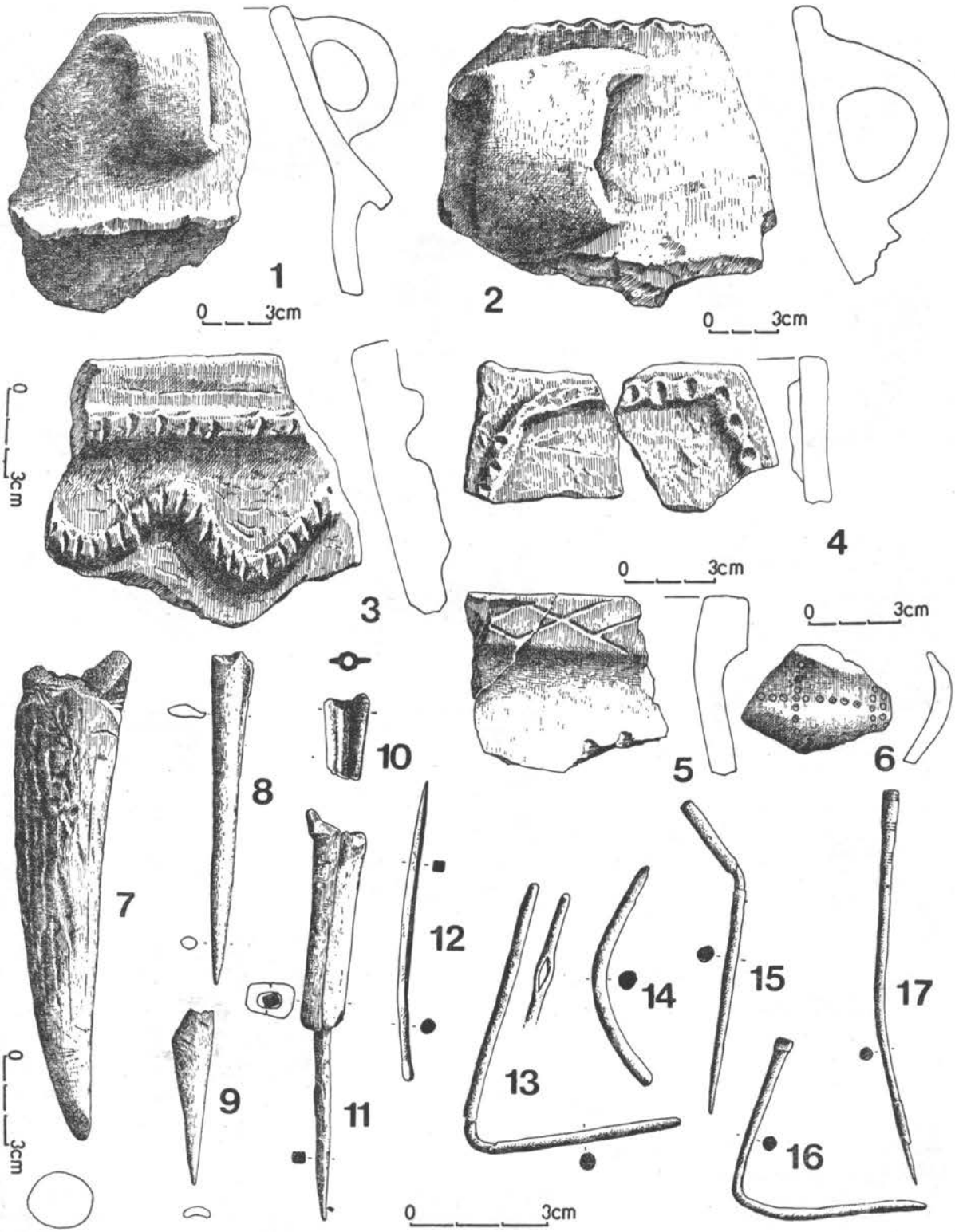

Т. I, сл. 1—17. — Мале Ливадице керамика и ме тални предмети. — Pl. I, fig. 1—17. Male Livadice, céramique et objets en métal.

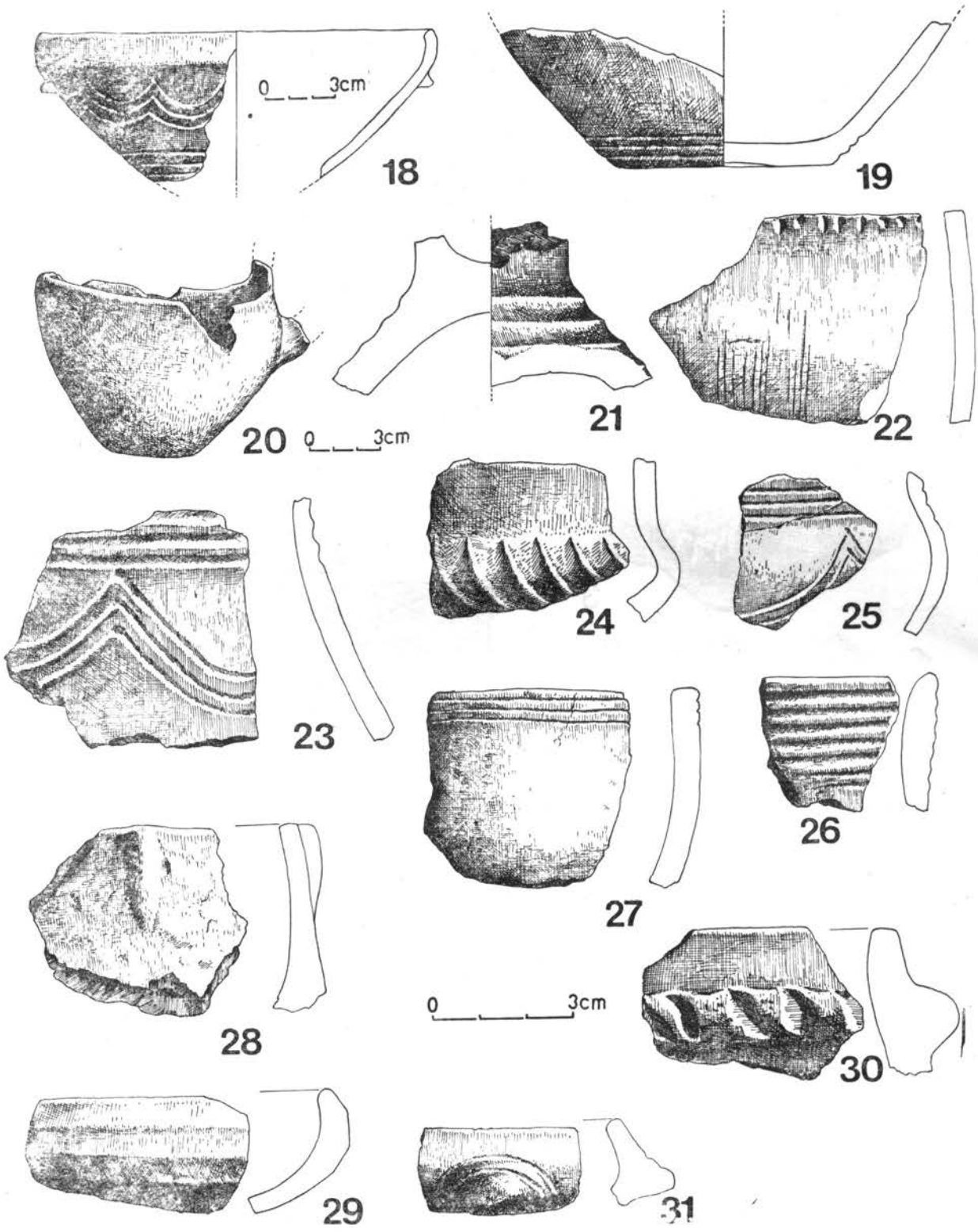

Т. II, сл. 18—31. — Мале Ливадице, керамика. — Pl. II, fig. 18—31. — Male Livadice, céramique.

Велике и Мале Ливадице, античка осматрачница и кастел

ДРАГОСЛАВ ПИЛЕТИЋ, Војни музеј, Београд

Узводно Дунавом од некадашње карауле на Лепенском Виру, на одстојањима од 2 и 4 километра лоцирани су фортификациони објекти Мале и Велике Ливадице.

Током 1969. и 1970. године оба ова локалитета обухваћена су заједничком археолошком кампањом и детаљно истражена.[1]

Археолошки радови на ова два објекта, који су обављени у поменутом периоду, дали су недвосмислене резултате и уклопили су се у остале археолошке интервенције тих година на Бердапу.[2]

Фортификациони објекти Мале и Велике Ливадице имали су стражарску и одбрамбену функцију у ширем смислу. Мале Ливадице апсолутно индицирају на speculum каквог смо имали прилике већ да истражимо на панонском сектору лимеса.[3] Велике Ливадице, пак, са своје стране имају доста аналогија са суседним кастелима на Бердапу, како у архитектонском, тако исто и у хронолошком смислу.[4] Исте аналогије намећу се и са истраженим објектима на панонском сектору лимеса, мада се код ових ради о објекту обима каструма.[5]

Комплетна девастација фортификација на Малим и Великим Ливадицама и недостатак трагова накнадног подизања и коришћења ових објеката у доцнијим периодима указују на њихову рану егзистенцију и завршетак живота већ на крају прве фазе изградње и постојања римског лимеса на подручју Бердапа.

а) Кампања 1969. године

Током ове године вршена су ископавања осматрачнице — speculum на локалитету Мале Ливадице, а започето је и систематско ископавање кастела на Великим Ливадицама, које ће бити настављено и следеће, 1970. године.

ОСМАТРАЧНИЦА — speculum на Малим Ливадицама

Систематским ископавањима захваћен је цео објекат осматрачнице чије су димензије 20×17,5 м.[6] Техника градње зидова указује на рану фазу подизања ове фортификације. Карактерише је градња крупним каменим блоковима који имају полигоналне форме, док је лице зидова обрађено тесаним каменом равнога изгледа. Зидови имају карактеристичан заобљен угао (Т. I, 2, 4). Све ово говори у прилог констатацији да се овде ради о првој фази изградње лимеса која је карактеристична за крај I и прву половину II века, а има своје аналогије и на суседним испитиваним фортификацијама.[7] И покретни археолошки налази, пре свега нумизматичког карактера потврђују овај закључак. Тотална девастација овога објекта сведочи о томе да он није био обнављан у доцнијим периодима.

На Малим Ливадицама (сл. 2, 3) отворене су и испитане следеће сонде: сонда I, Ia, II, III и

[1] Заштитна археолошка истраживања на подручју Бердапа 1969, Археолошки Институт, Београд, 1969, 52 и д. (Д. Пилетић), Заштитна археолошка истраживања на подручју Бердапа 1970. Археолошки институт, Београд, 1970, 35 и д. (Д. Пилетић).

[2] Истраживања 1969, *op. cit.*, 52 и д. (Д. Пилетић), Истраживања 1970, *op. cit.*, 35 и д. (Д. Пилетић).

[3] D. Piletić, *Speculum na lokalitetu Humka*, Vesnik Vojnog muzeja 10, Beograd, 1964, 9 и д.

[4] Археолошко благо Бердапа, Каталог изложбе, Народни музеј, Београд, 1978, 57 и д. (Кондић, Љ. Зотовић).

[5] D. Piletić, Vesnik Vojnog muzeja 18, Beograd, 1972, 7 и д.

[6] Истраживања 1969, *op. cit.*, 52 и д. (Д. Пилетић).

[7] Истраживања 1969, *op. cit.*, 34 и 79 (Љ. Зотовић, С. Петровић).

IV са оптималним димензијама дужине 17,5 м, ширине 5,00 м и дубине 1,40 м.

Откопана архитектура имала је следеће оптимално постигнуте димензије: дужина зида 13,90 м, ширина 1,40 м, а очувана висина 0,60 м.

Остаци темеља источног зида: дужина 13,90 м; ширина 1,30 м; очувана висина 0,60 м.

Остаци темеља јужног зида: дужина 11,60 м; ширина 1,20 м; очувана висина 0,60 м.

Остаци темеља западног зида: дужина 11,60 м; ширина 1,30 м; очувана висина 0,50 м.

Остаци темеља северног зида: дужина 10 м; ширина 1,30—1,40 м; очувана висина сса. 0,60 м.

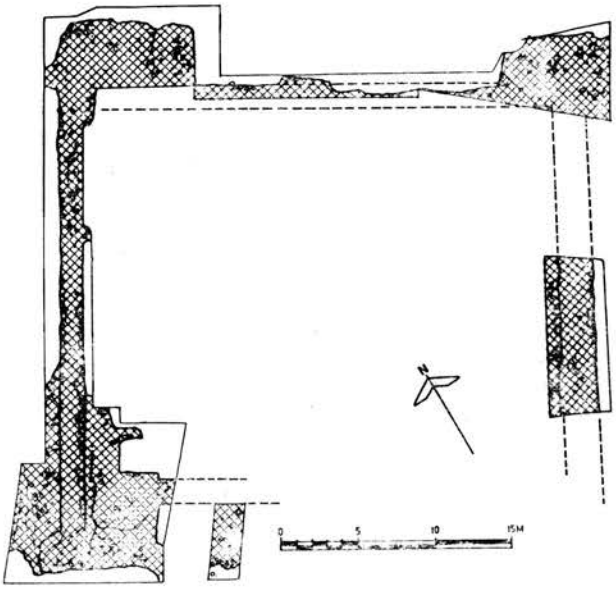

Сл. 1. — Велике Ливадице, план кастела. — Fig. 1. — Velike Livadice, plan du castellum.

Покретни археолошки материјал, који је посебно обрађен, има стандарне форме са уобичајеним налазима на лимесу, а састоји се пре свега од керамике, нешто метала са примерцима оружја, материјала од камена и нумизматичких налаза.

КАСТЕЛ „ГРАДАЦ" на Великим Ливадицама

Истовремено започет је рад на знатно већем објекту, кастелу „Градац" на Великим Ливадицама, лоцираном око 2 километра узводно од Малих Ливадица. Током ове кампање настојало се да се установи габарит ове фортификације која је представљала значајан објекат на овом сектору лимеса. Постигнути резултати у овим радовима указали су на паралеле архитектонских конструкција чије су карактеристике већ констатоване на осматрачници на Малим Ливадицама, што се исто може рећи и за покретне археолошке налазе. Међутим, сложеност и обимност овога објекта захтевала је недвосмислено продужетак радова на њему идуће, 1970. године, посебно на унутрашњем делу утврђења, што се у овој кампањи није могло реализовати.[8]

На Великим Ливадицама (сл. 1, Т. I, 1, 3) отворене су и испитане следеће сонде: I, Ia, Ib, Ic, II, IIa, III, IIIa, IV, IVa са оптималним димензијама дужине 18,5 м, ширине 0,70 м и дубине 1,30 м.

Оптимално постигнуте димензије откопане архитектуре овде биле су следеће: дужина зида 26,5 м, ширина 1,50 м, а чувана висина 0,60 м.

Западни бедем: откривена дужина 26,5 м; ширина 1,30 м; очувана висина 0,60 м.

Јужни бедем: откривена дужина 8 м; ширина 1,20—1,50 м; очувана висина 0,50 м.

Северни бедем: откривена дужина 10 м; ширина 0,60 м; очувана висина 0,60 м.

Североисточна кула: дужина зида 3,5 м; ширина 2 м; очувана висина 0,30 м.

Источни бедем: откривена дужина 10 м; ширина сса 1,20 м; очувана висина сса 0,60 м.

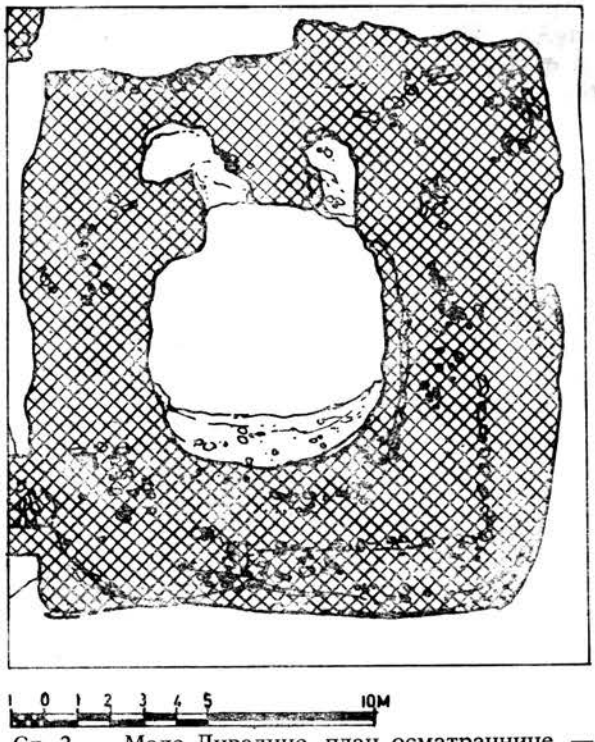

Сл. 2. — Мале Ливадице, план осматрачнице. — Fig. 2. — Male Livadice, plan de la tour de guet.

[8] Истраживања 1969, *op. cit.*, 52 и д. (Д. Пилетић).

Покретни археолошки материјал посебно је обрађен и пружа готово исту слику као и материјал са Малих Ливадица.

Екипу током кампање 1969. године сачињавала су 4 члана.[9]

б) Кампања 1970. године

Ова кампања представљала је наставак већ започетих ископавања на локалитету Велике Ливадице 1969. године. Рад је био концентрисан на продужење систематског ископавања габарита утврђења који је био делимично захваћен током кампање 1969. године, као и на систематско ископавање унутрашњег дела објекта ради дефинитивне констатације хронолошких релација кастела лоцираног на Великим Ливадицама[10] (Т. II, 1—4).

Кастел на Великим Ливадицама, после дефинитивног испитавања габарита има опсег од сса. 40×40 м. Кампањом 1970. године допуњена је његова слика ископавањем јужног спољњег бедема. Архитектонска својства и карактеристике, које имају своје аналогије на суседним испитиваним објектима обима кастела, указују на веома рану фазу градње овога објекта која би обухватала временски период II века наше ере.[11]

Унутрашњи део утврђења систематски је ископаван уздужним и трансверзалним сондама. Остаци архитектуре у унутрашњем делу кастела у јако су дерутном стању, али на основу већ наведених индиција, што се тиче архитектонских својстава и хронолошког опредељења откривеног покретног археолошког материјала, читав овај комплекс може се хронолошки ставити у горе наведене временске оквире.

Пружена слика на терену показала је да кастел очигледно није обнављан у доцнијем римком периоду, као ни у византијско доба, те и није у тој мери очуван као што је то случај са суседним фортификационим објектима на Ђердапском сектору лимеса, али ова чињеница говори у прилог претпоставци да се овде ради о једном од најстаријих објеката на лимесу у овом подручју. Ово доказује и већ наведена хронолошка одредница кастела „Градац" на Великим Ливадицама.[12]

На Великим Ливадицама отворене су и испитане следеће сонде, односно квадранти: A_2, A_5, A_7, B_2, B_7, C_2, C_5, C_7, D_7, E_7 и F_7, 7. 8. Квадранти су имали димензије 5×5 м, а оптималне дубине ископа досезале су ниво од 1,00 до 1,30 м.

Оптималне димензије архитектуре откопане у овој кампањи одговарају димензијама већ поменутим у кампањи 1969. године на овоме објекту (Т. I, 3, 4).

Покретни археолошки материјал, који је посебно обрађен дао је готово идентичну слику напред већ приказану.

Екипу током кампање 1970. године сачињавало је 4 члана.[13]

[9] Екипа је имала следећи састав: Др Драгослав Пилетић, руководилац ископавања; Наталија Симовљевић, археолог; Живојин Милићевић, техничар; Александар Сам, студент архитектуре. Ископавања су се одвијала од 25. септембра до 24. октобра 1969. год.

[10] Истраживања 1969, *op. cit.*, 52 и д. (Д. Пилетић).
Истраживања 1970, *op. cit.*, 35 и д. (Д. Пилетић).

[11] В. напомену 7.

[12] Истраживања 1970, *op. cit.*, 35 и д. (Д. Пилетић).

[13] Екипу су сачињавали: Др Драгослав Пилетић, руководилац екипе и ископавања; Живојин Милићевић, техничар, као и студенти архитектуре Радмила Булатовић и Петар Марков. Ископавања су се одвијала од 18. септембра до 22. октобра 1970. године.

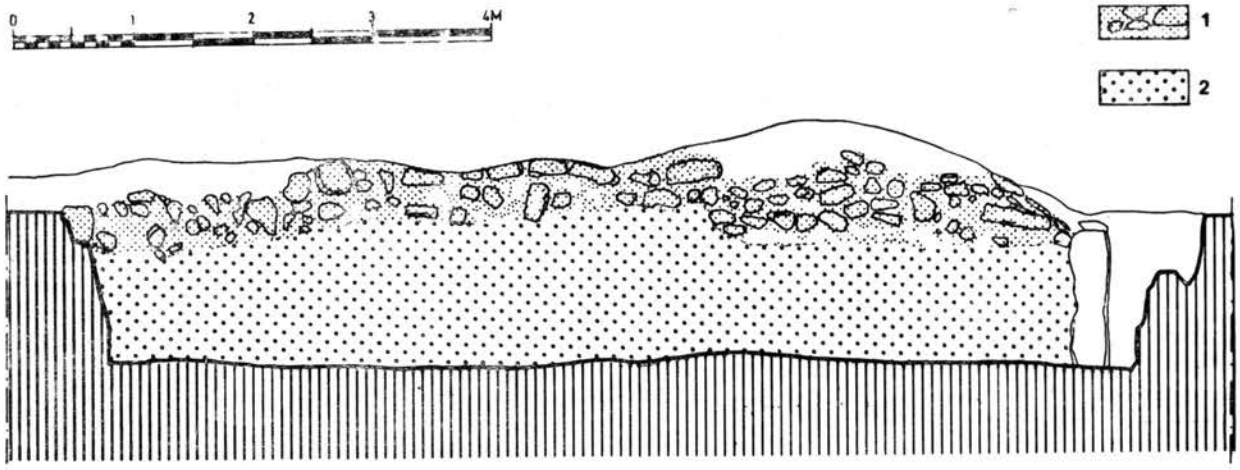

Сл. 3. — Мале Ливадице, источни профил. — Fig. 3. — Male Livadice, profil est.

ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ

а) Кампања 1969. године

На локалитету Мале Ливадице у ископавању 1969. године у сондама I, Ia и II, почев од дубине 0,90 м констатовани су налази кородираних ексера, провинцијске римске керамике црвеног тона, а у сонди III, на дубини од 0,70 м, трагови гари и пљевине.

У сонди I на дубини сса. 0,90 м нађен је кородирани римски бронзани новац, вероватно Хадријанов.[14]

На дубини од 0,85 м у сонди II утврђен је налаз гвоздене алатке-секач.

Сонда III карактеристична је по налазима фрагмената ране римске керамике, разних делова посуда, фрагмената веће римске амфоре црвено печене, као и низа фрагмената керамике црвенкасте нијансе, исте фактуре, несумњиво римске провинцијске провиниенције.

У сонди IV на дубини од 1,00 м јавља се слична керамика, као и фрагменти посуда сиво печене керамике, ране римске провинцијске провенијенције.

Исту слику налаза на овим дубинама даје и сонда I, а овде има и налаза фрагментованог метала (бронзано профилисано дугме).

У накнадно рађеном квадрату B_2 сонде III, нађени су фрагменти римског оружја, пре свега кородирани врх гвоздене стрелице.

При завршним радовима у унутрашњем делу објекта на локалитету Мале Ливадице у поменутом квадрату B_2 нађени су и фрагменти стаклене посуде, лакримаријума римске провенијенције, на дубини од 0,90 м, заједно са налазима ране керамике грубље израде (квадрати B_2 и B_3), док је у квадрату B_1 на дубини од 1,10 м нађен камени ручни жрвањ, фрагментован из два дела, заједно са римском орнаменталном керамиком. Испод овога налазио се слој црвено печене земље, згариште површине 30×30 см.

На објекту је достигнута дубина од 1,60 м до здравичног појаса и на тај начин је нивелисан дубински ниво у унутрашњем делу објекта са нивоом који је достигнут и на спољашњем ископу у сондама I—IV.

КАСТЕЛ „ГРАДАЦ"

У сондама I и Ic на Великим Ливадицама у нивоу 0,35—0,45 м, поред фрагментоване римске провинцијске керамике, уз западни бедем кастела нађена су два римска новца (Домицијан).[15]

Римска провинцијска керамика, на дубини од 0,30 м, грубље и финије фактуре констатована је у сонди II, док је сонда IIb дала на дубини од 0,20 м налазе метала, међу којима и метални ножић, као и фрагменте провинцијске римске керамике.

Сонда IIIa и IIIb има такође металне налазе, пре свега ексере на дубини од 0,20—0,30 м.

На дубини од 0,55 м у сонди IV постоје налази римске керамике црвеног тона.

б) Кампања 1970. године

У кастелу „Градац" на Великим Ливадицама у квадрату A_2 наишло се на дубини од 0,15 м на појединачне налазе метала, а на дубини од 0,56 м на римску провинцијску керамику сивог и црвеног тона, која се примећује и до дубине од 0,90 м.

Квадрат B_2 даје сличне налазе на дубини од 0,50 м, као и налаз металне пређице. Најзначајнији налаз је римски новац јако оштећен, констатован на дубини од 0,87 м, вероватно прва половина II века.

Слични налази керамике карактеристични су и за квадрат C_2, и то од дубине 0,30 м, а на дубини од 0,60 м и фрагменти профилисаних тегула. На дубини од 0,90 м јавља се и керамика црнога тона, док налаза метала у виду кородираних ексера има на дубини 0,80 м.

Значајнији налаз у квадрату B_4 био је на дубини 0,30 м, а карактерисао га је низ фрагмената римскопровинцијске terra sigillatae, а док на дубини од 0,45 м има фрагмената сиве керамике и кородираних металних окивака. Овде, као и у квадрату B_5, на дубини од 0,60—0,75 и 0,90 м и даље се налази римска провинцијска керамика црвеног тона, благих профила, као и фрагменти римских опека са урезаним дијагоналним орнаменталним канелурама. Квадрат B_4 на дубини од 1,00 м даје и налаз јако оштећеног, неидентификованог римског новчића, заједно са сивом и мрком керамиком.

У квадрату B_3 на дубини од 0,45 м констатован је римски новац, велики денариус (вероватно Веспазиан).[15a] Координате налаза биле су X=0,80 м; Y=1,30 м.

Подручје квадрата B_6, B_7, B_8 пружа исту слику у погледу керамичких налаза, а има и профилисаних фрагментованих тегула, а на дубини од 0,20 м има и налаза метала и оружја (кородирани метални нож и ексери).

---

[14] H. Mattingly-E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. II, Vesapsian to Hadrian, London, 1962.

[15] H. Mattingly-E. Sydenham, *op. cit.*, табла IV, сл. 66 (аверс и реверс).

[15a] H. Mattingly-E. Sydenham, *op. cit.*

У просторима квадрата C_8, D_8, E_8, O_7, O_8 такође су констатовани фрагменти провинцијске римске керамике црвеног, сивог и мрког тона, као и нешто фрагментованих опека и тегула до дубине од 1,00 м, а запажени су и налази метала, посебно оружја (копље).

Током даљих радова у квадратима A_5, C_5, B_7, C_7, D_7 нађена је римска керамика (трбуси и вратови судова), сивог, мрког и црвеног тона, као и фрагменти профилисаних опека, затим метала-ексера и закивака, а на дубини од 1,00 м у квадрату D_7 и кородиране металне лучне фибуле ранога типа.[16]

ЗАКЉУЧАК

Истраживања на локалитетима Мале и Велике Ливадице обављена су у кампањама 1969. и 1970. године.

Мале Ливадице, својом позицијом, архитектонским склопом и обимом своје фортификације указују пре свега на одређени стражарски објекат-speculum у саставу Ђердапског дела лимеса, односно на објекат који је имао функцију обезбеђивања и осматрања ради појачања дејства околно стационираних кастела, пре свега на Великим Ливадицама,[17] као и осталим суседним локацијама.[18] Аналогије оваквом објекту утврђене су на панонском делу лимеса.[19] Осматрачница на Малим Ливадицама има димензије 20×17,5 м, а њена архитектонска конструкција и покретни налази, пре свега нумизматичког карактера, указују на градњу и егзистенцију овога објекта крајем I и почетком II века н. е. Накнадне фазе градње овде нису могле бити констатоване, јер је ова фортификација након поменуте фазе свога постојања тотално девастирана.[20]

Кастел „Градац" на Великим Лвадицама показао се као далеко сложенији објекат. Он свакако има своје аналогије на већ поменутим суседним кастелима у Бердапу,[21] као и у првим фазама градње фортификација на другим деловима лимеса,[22] и објеката у његовој позадини.[23] Наравно да се овде ради о објектима далеко већих димензија, али на њих указујемо ради компаративности начина градње и извесних аналогија у покретном археолошком материјалу. Ове фортификације налазе се на територијама провинција Moesia Superior, Pannonia Superior, Germania Superior и Britannia.

Архитектонски склоп и начин градње кастела „Градац" на Великим Ливадицама сличан је осматрачници на Малим Ливадицама, а и покретни археолошки материјал је идентичан, што свакако указује на извесне хронолошке везе градње и егзистенције оба ова фортификациона објекта.[24] Дефинитивне димензије габарита кастела, после обављених испитивања источног, западног, јужног и делимично северног бедема утврђења износиле су сса. 40×40 м.[25] Крајња опустошеност унутрашњег простора кастела, ископаваног 1970. године, указала је на крај његове егзистенције током II века наше ере, по свој прилици после окончања Трајанових дачких ратова, односно дефинитивног освајања Дакије. Континуитет даљег живота ни овде није могао бити утврђен, као ни на стражарском објекту стационираном 2 км низводно на Малим Ливадицама, што упућује на закључак да су оба ова објекта истовремено ликвидирана и искључена из накнадних доградњи система лимеса на Ђердапском подручју Дунава.[26]

7. март 1983.

UDK: 725.944 : 725.182.032.77 : 904—03

[16] E. Babelon, I. A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1895, 619, бр. 1724 (приближне аналогије).

[17] В. напомену 10.

[18] В. напомену 7.

[19] Д. Пилетић, Speculum на локалитету Хумка, *op. cit.*, 9 и д.

[20] В. напомену 1.

[21] В. напомену 7.

[22] D. Piletić, *Arheološka istraživanja na rimskom limesu*, Vesnik Vojnog muzeja 4, Beograd 1957, 61 и д., Преглед радова Војног музеја на лимесу од Н. Бановаца до Ср. Карловаца, *Limes I*, 91 и д., са литературом.

[23] D. Piletić, *Rimski kastrum Ćuprija-Horreum Magri*, Vesnik Vojnog muzeja 15, Beograd, 1969, 9 и д.

[24] В. напомену 1.

[25] Истраживања 1970, *op. cit.*, 35 и д. (Д. Пилетић).

[26] Истраживања 1970, *op. cit.*, 35 и д. (Д. Пилетић).

VELIKE LIVADICE ET MALE LIVADICE, TOUR ROMAINE ET CASTELLUM

DRAGOSLAV PILETIĆ, Musée militaire, Beograd

Les recherches, faites aux sites de Male et Velike Livadice dans le cadre des Portes de Fer au cours des campagnes de 1969 et de 1970, indiquent incontestablement certaines conclusions, dues aux analyses de l'architecture découverte et du matériel archéologique des fortifications situées dans ces sites.

Male Livadice représente, par sa position, sa structure architectonique et son volume, un poste de guet — speculum, dont le but est de caractère purement d'observation. Cette fortification assurait l'observation pour le castellum voisin de Velike Livadice et d'autres sites proches. Des analogies à cette construction sont trouvés dans la partie pannonienne du limes. La tour de guet de Male Livadice aux dimensions 20×17,5 m., indique par toutes ses caractéristiques qu'elle a existé à la fin du I-er et au début, ou bien durant, la première moitié, du IIe siècle. Elle a été totalement dévastée et abandonnée après cette date.

Le castellum »Gradac« à Velike Livadice est une construction plus complexe, analogue aux castella voisins de Portes de Fer et d'une manière générale dans le cadre du limes dans ses premières phases de construction, ainsi qu'à certains édifices de l'arrière-pays.

La structure architectonique et la manière de construction du castellum »Gradac« à Velike Livadice peut être comparée avec la construction de la tour de guet déjà mentionnée et tout le matériel indique l'existence parallèle des deux fortifications. Les dimensions définitives du gabarit du castellum, après l'examen des remparts Est, Ouest, Sud et en partie Nord de la fortification, ont été de 40×40 m. La dévastation extrême de l'espace intérieur du castellum témoigne de la fin de son existence au cours du IIe siècle de n. è., probablement à la fin des guerres daces de Trajan, c'est à dire après la conquête définitive de la Dacie. Les deux fortifications, à 2 km. l'une de l'autre, situées dans le secteur des Portes de Fer du limes, ont été liquidées en même temps et exclues des reconstructions ultérieures du système du limes sur le Danube.

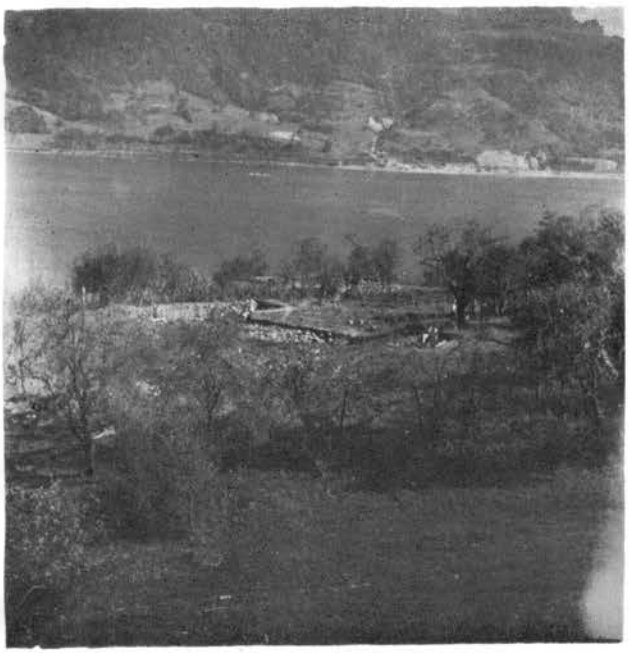

1

2

3

4

1. — Велике Ливадице, кастел „Градац"; 2. — Мале Ливадице, западни зид осматрачнице; 3. — Велике Ливадице, западни бедем кастела; 4. — Велике Ливадице, северни бедем кастела. — 1. — Velike Livadice, castellum »Gradac«; 2. Male Livadice, mur ouest de la tour de guet; 3. — Velike Livadice, rempart ouest du castellum; 4. — Velike Livadice, rempart nord du castellum.

1

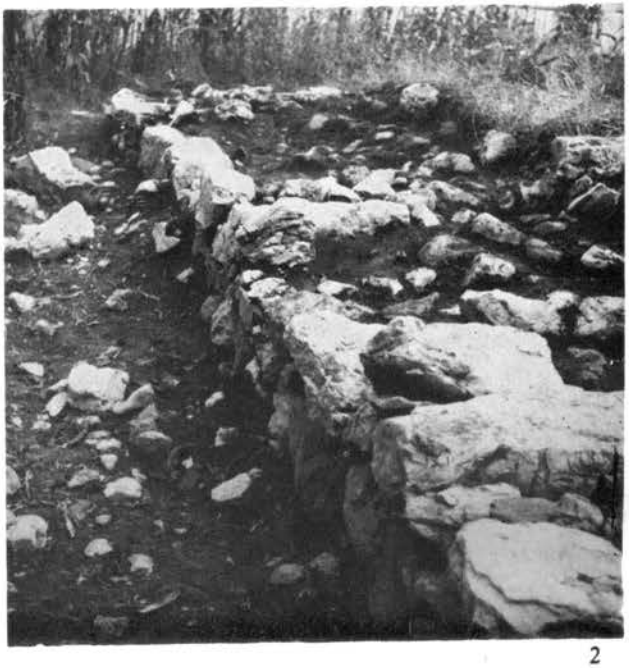

2

3

4

1. — Велике Ливадице, југозападни угао кастела; 2. — Јужни бедем кастела, детаљ; 3. — Јужни бедем кастела, изглед; 4. — Југоисточни угао кастела. — 1. — Velike Livadice, angle sud-ouest du castellum; 2. — Rempart sud du castellum, détail; 3. — Rempart sud du castellum, vue générale; 4. — Angle sud-est du castellum.

Клисура, насеље бронзаног доба

ЗАГОРКА ЛЕТИЦА, Филозофски факултет, Београд

Локалитет Клисура налази се на десној обали Дунава, око 500 м узводно од Лепенског Вира. Приликом рекогносцирања Бердапске клисуре на овом месту нађени су керамички фрагменти, а у обрушеном профилу назирао се културни слој са траговима кућног лепа.

Сондажно испитивање овог локалитета извршено је у времену од 8. до 15. јула 1968. године.

Сонда величине 4×2 м, оријентисана североисток-југозапад постављена је паралелно са обалом Дунава. Од површине до дубине 0,68 м констатован је слој сипара, а испод њега откривен је културни слој, такође прожет сипарским материјалом, који се завршава на дубини од 1,98 м, где почиње алувијални нанос ситног шљунка и глиноидне земље.

Културни слој дели се по структури на два нивоа, од којих нижи, старији има дебљину од 80 см, а виши, млађи, око 40 см. У оба нивоа нађена је керамика и неколико жрвњева од пешчара. Керамика из старијег нивоа припада ватинској културној групи (Т. I, 1—9), а у млађем нивоу преовлађује керамика грубе фактуре која се вероватно везује за позне фазе гвозденог доба.

28. април 1983.

UDK: 903.4 "636"

KLISURA, AGGLOMÉRATION DE L'AGE DU BRONZE

ZAGORKA LETICA, Faculté de Philosophie, Beograd

Le site de Klisura se trouve à la rive droite du Danube, en amont de Lepenski Vir. Lors de la reconnaissance dans les Portes de Fer, c'est à cet endroit qu'ont été trouvés des fragmetns de céramique. Des sondages du site ont été faits en 1968. La couche culturelle fait apparaître deux niveaux par sa structure. La céramique du niveau plus ancien appartient au groupe culturel de Vatin (Pl. I, 1—9), tandis que dans le niveau plus récent prédomine la céramique à la facture rude qui se rattache probablement aux phases tardives de l'âge du fer.

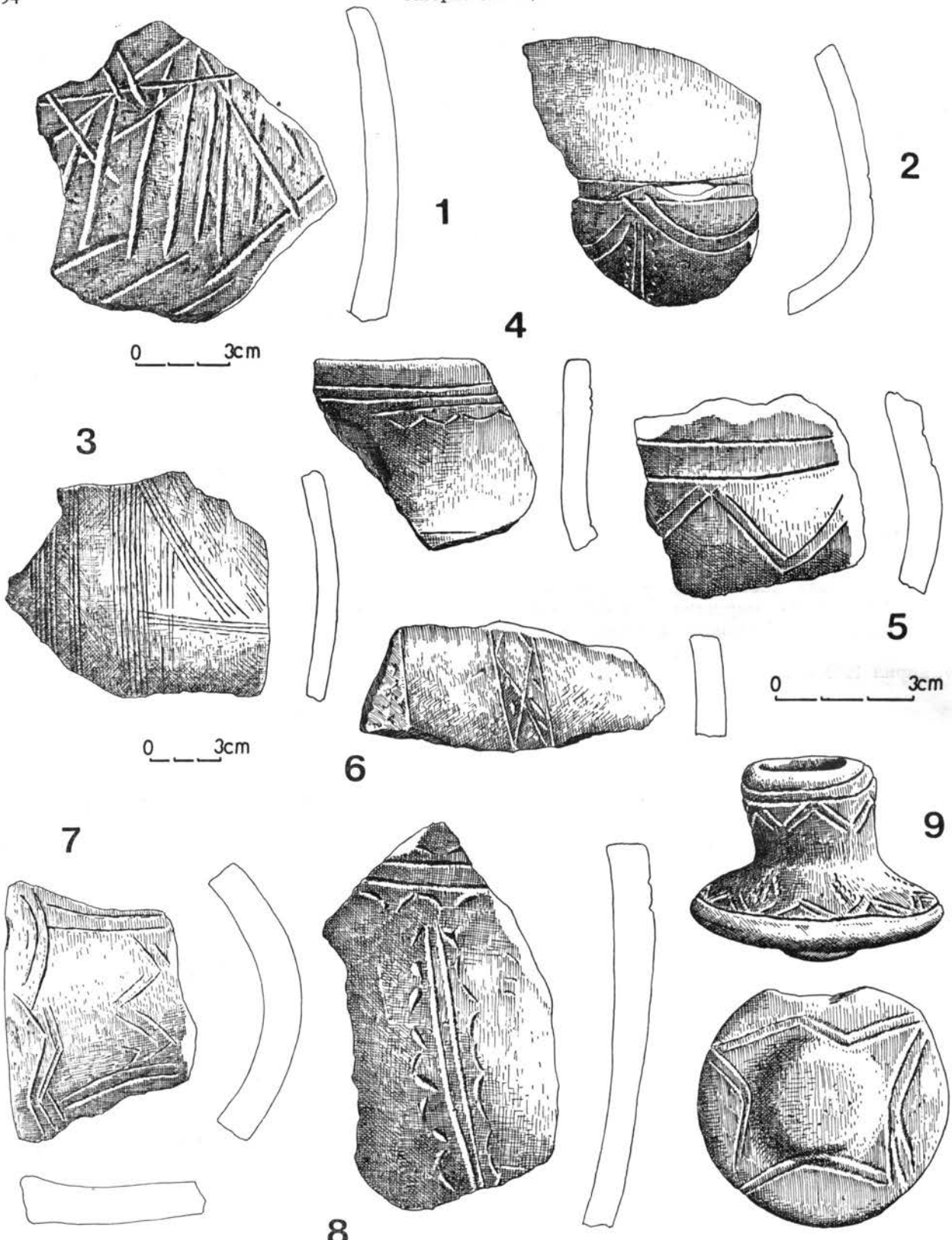

Т. I, сл. 1—9. — Клисура, керамика из насеља бронзаног доба. — Pl. I, fig. 1—9. — Klisura, céramique de l'agglomération de l'âge du bronze.

Лепенски Вир, мезолитско и неолитско насеље

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Праисторијски локалитет на нискоj дунавскоj тераси код Лепенског Вира откривен је 1958. год. приликом рекогносцирања која је организовао Археолошки институт. Према површинским налазима претпостављено је да се на овом месту налазило насеље старчевачке културне групе. Да би се добили тачни подаци о величини насеља и основним карактеристикама културног слоја, у 1965. години, од 6. до 15. августа, сондажно је истражена тераса покрај Лепенског Вира.

Због значаја постигнутих резултата, у 1966. години отпочето је систематско археолошко ископавање терасе Лепенски Вир. Ова ископавања, вршена све до 1971. године, трајала су укупно 8 месеци; за то време је истражена површина од 3800 м² на којој су откривени остаци од четири суперпоновна насеља, и то од три насеља ловаца, рибара и скупљача хране из позног мезолита (Прото—Лепенски Вир, Лепенски Вир Ia-e, Лепенски Вир II) и од насеља сточара и земљорадника из раног неолита (Лепенски Вир IIIa-b).

Резултате археолошких истраживања допунили су својим експертизама стручњаци за природне науке — др Ј. Немешкери (Институт за демографска истраживања, Будимпешта) и С. К. Цофман (Немзети музеј, Будимпешта), антрополози; др Ш. Бекењи (Археолошки институт, Будимпешта), зоолог; др А. Гитов (Београд), поленист; др В. Мишић, А Динић (Институт за биолошка истраживања (Београд), ботаничари и др Ј. Марковић-Марјановић (Београд), квартарни геолог. Магнетска и електрична испитивања терена обавили су стручњаци Геомагнетског института у Гроцкој и др Р. Мужијевић (Универзитет, Београд). Анализу грађевинског материјала извршио је др С. Карамата (Универзитет, Београд), а испитивања узорака радиоактивног угљеника преузели су др Х. Квита (Институт за праисторију и рану историју, Берлин) др Х. Швабедисен (Универзитет, Келн) и Лабораторија Британског музеја (Лондон).

Са археолошким налазима са Лепенског Вира шира јавност се упознала преко изложби које су организоване у Београду (1969), Загребу (1969), Крагујевцу (1970), Титовом Ужицу (1970), Келну (1981), Минхену (1981) и на самом Лепенском Виру (стална поставка у Музеју Лепенски Вир — почев од 1980. године). Резултати археолошких истраживања Лепенског Вира објављени су у низу чланака, студија и расправа. Култура Лепенског Вира најподробније је описана и протумачена у следећим књигама и студијама:

Срејовић, Д.

1. *Лепенски Вир — Нова праисторијска култура у Подунављу (Lepenski Vir — La nouvelle culture préhistorique)*, изд. Српска књижевна задруга (Београд 1969), стр. 328, сл. 90, цртежа 75, таб. 14.
   Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, изд. Thames and Hudson (London 1972), стр. 216. сл. 92, цртежа 75, таб. 13.
   Lepenski Vir: Eine vorgeschichtliche Geburs-stätte europäischer Kultur, Gustav Lübbe Verlag (Bergisch Gladbach), стр. 394, сл. 100, цртежа 75, таб. 13.
2. *Die Lepenski Vir Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau*, Fudnamenta, Reihe A, Band 3, II (Köln — Wien 1971), 1—14.
3. *La religion de la Culture de Lepesnki Vir.* Symposium international sur les religions de la préhistoire, Valcamonica 1972 (Capo di Ponte 1975), 86—94.

4. *Lepenski Vir — Menschbilder einer frühen europäischen Kultur*, изд. Philipp von Zabern (Mainz 1981), стр. 98 (са Љ. Бабовић).
5. *Уметност Лепенског Вира*, изд. Београдски графички завод (Београд 1983), стр. 208, сл. 198 (са Љ. Бабовић).

28. април 1983.

Летица, З.

1. *Ensevelissement et les rites funeraires dans la Culture de Lepenski Vir*, Symposium international sur les religions de la préhistoire, Valcamonica 1972 (Capo di Ponte 1975), 95—104.

UDK: 903.4 "633/634"

LEPENSKI VIR, AGGLOMÉRATION MÉSOLITHIQUE ET NÉOLITHIQUE

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

Le site préhistorique sur la basse terrasse au bord du Danube près de Lepenski Vir a été découvert en 1958, lors de la reconnaissance organisée par l'Institut Archéologique. Selon les découvertes en surface il a été supposé que l'endroit est celui d'une agglomération du groupe culturel de Starčevo. Afin d'arriver aux informations précises sur l'ampleur de l'agglomération et sur les caractéristiques de base de la couche culturelle, la terrasse a fait objet de sondages du 6 au 15 août 1965.

L'importance des résultats a été la raison des fouilles archéologiques systématiques de la terrasse de Lepenski Vir en 1966. Ces fouilles se sont poursuivies jusqu'en 1971, elles ont duré 8 mois au total; pendant ce temps une surface de 3800 m² a été fouillée et des vestiges de quatre agglomérations superposées y ont été découverts, notamment trois agglomérations de chasseurs, de pêcheurs et de cueilleurs de fruits de l'âge mésolithique tardif (Proto—Lepenski Vir, Lepenski Vir Ia-e, Lepenski Vir II); puis agglomérations d'éleveurs de bétail et d'agriculteurs du proto-néolithique (Lepenski Vir IIIa-b).

Les résultats des fouilles archéologiques ont été complétés par les expertises des spécialistes en sciences naturelles — dr. J. Nemeszkeri (Institut des recherches démographiques, Budapest) et S. K. Cofman (Nemzeti Musée, Budapest), des anthropologues: dr. S. Bekeny (Institut Archéologique, Budapest), du zoologue dr. A. Gigov (Belgrade), des palinologues dr. V. Mišić et A. Dinić (Institut des recherches biologiques, Belgrade), des botanistes et dr. J. Marković-Marjanović (géologue du quartenaire — Belgrade). Les études magnétiques et électromagnétiques du terrain ont été faites par les experts de l'Institut géomagnétique de Grocka et le dr. R. Mužijević (Université de Belgrade). L'analyse du matériau de construction a été faite par le dr. S. Karamata (Université de Belgrade) et l'examen des prélevés du carbone radioactif a été fait par le dr. H. Kvitta (Institut de la préhistoire et de l'histoire ancienne, Berlin), par le dr. Schabediesen (Université de Cologne) et par le Laboratoire du Musée Britannique Londres.

Le public a été informé des découvertes archéologiques de Lepenski Vir par des expositions organisées à Belgrade (1969), Zagreb (1969), Titovo Užice (1969), Cologne (1981), Munich (1981) et à Lepenski Vir même (exposition permanente au Musée de Lepenski Vir depuis 1980). Les résultats des recherches archéologiques de Lepenski Vir ont été publiés dans une suite d'articles, d'études et d'essais. La culture de Lepenski Vir a été exhaustivement décrite et interprétée dans les livres et études suivantes:

Srejović D.

1. *Lepenski Vir — Nova praistorijska kultura u Podunavlju* — (Lepenski Vir — la nouvelle culture préhistorique), éd. Srpska književna zadruga, Beograd 1969, p. 328, 90 pl. 75 dessins, tab. 14.
Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, éd. Thames and Hudson (Londres 1972), p. 216, pl. 92, dessins 75, tab. 13.
Lepenski Vir: Eine vorgeschichtliche Gebursstätte europäischer Kultur, Gustav Lübbe Verlag (Bergisch Gladbach), p. 394, pl. 100, dessins 75, tab. 13.
2. *Die Lepenski Vir Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau*, Fundamenta, Reihe A, Band 3, II (Köln — Wien 1971), 1—14.
3. *La religion de la Culture de Lepenski Vir*, Symposium international sur les religions de la préhistoire, Valcamonica 1972 (Capo di Ponte 1975), 86—94.
4. *Lepenski Vir — Menschbilder einer frühen europäischen Kultur*, éd. Philipp von Zabern (Mainz 1981) p. 98 (avec Lj. Babović).
5. *Umetnost Lepenskog Vira*, éd. Beogradski grafički zavod, Beograd 1983, p. 208, fig. 198. (avec Lj. Babović).

Letica, Z.

1. *Ensevelissement et les rites funéraires dans la Culture de Lepenski Vir*, Symposium international sur les religions de la préhistoire, Valcamonica 1972 (Capo di Ponte 1975), 95—104.

Лепенски Вир, римска кула

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

У октобру 1967. године истражена је у целини римска кула, подигнута у средишту ниске дунавске терасе Лепенски вир, Основа куле је готово квадратна, димензија 5,10×4,90 м. Зидови куле, местимично очувани до висине од 1,50 м, грађени су од ломљеног камена и малтера; широки су 0,70 м, а почивају на темељима који су широки 1,0 м, али плитко фундирани. Улаз у кулу, широк око 1,50 м, налазио се на источној страни (сл. 1). Дуж источног зида куле, посебно испред улаза, шира површина била је покривена плочама и заобљеним каменом. У рушевинама су примећени остаци угљенисаних греда и поломљени црепови на основу чега се може закључити да је кровна конструкција куле била од дрвета. Око куле нађени су фрагменти керамичких посуда, претежно из III века (Т. I, 1—5), као и неколико бронзаних предмета из касноантичког раздобља (Т. I, 6—8).

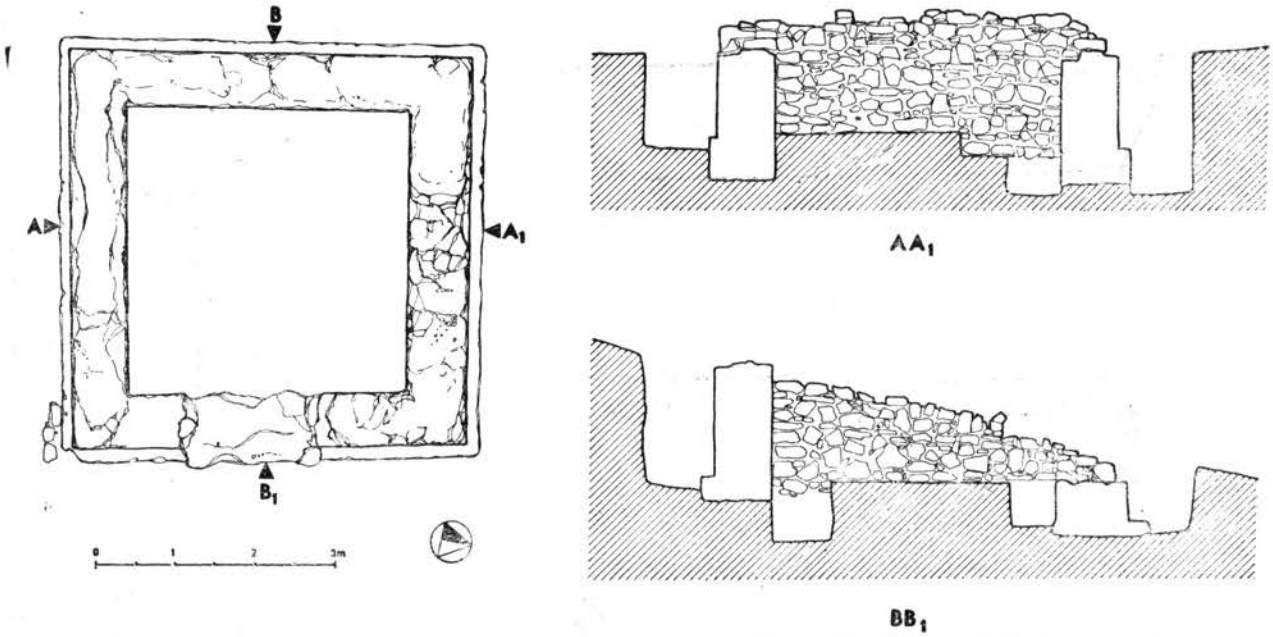

Сл. 1. Лепенски вир, основа римске куле. — Fig. 1. — Lepenski Vir, base de la tour romaine.

28. април 1983.

UDK: 725.944.032.77

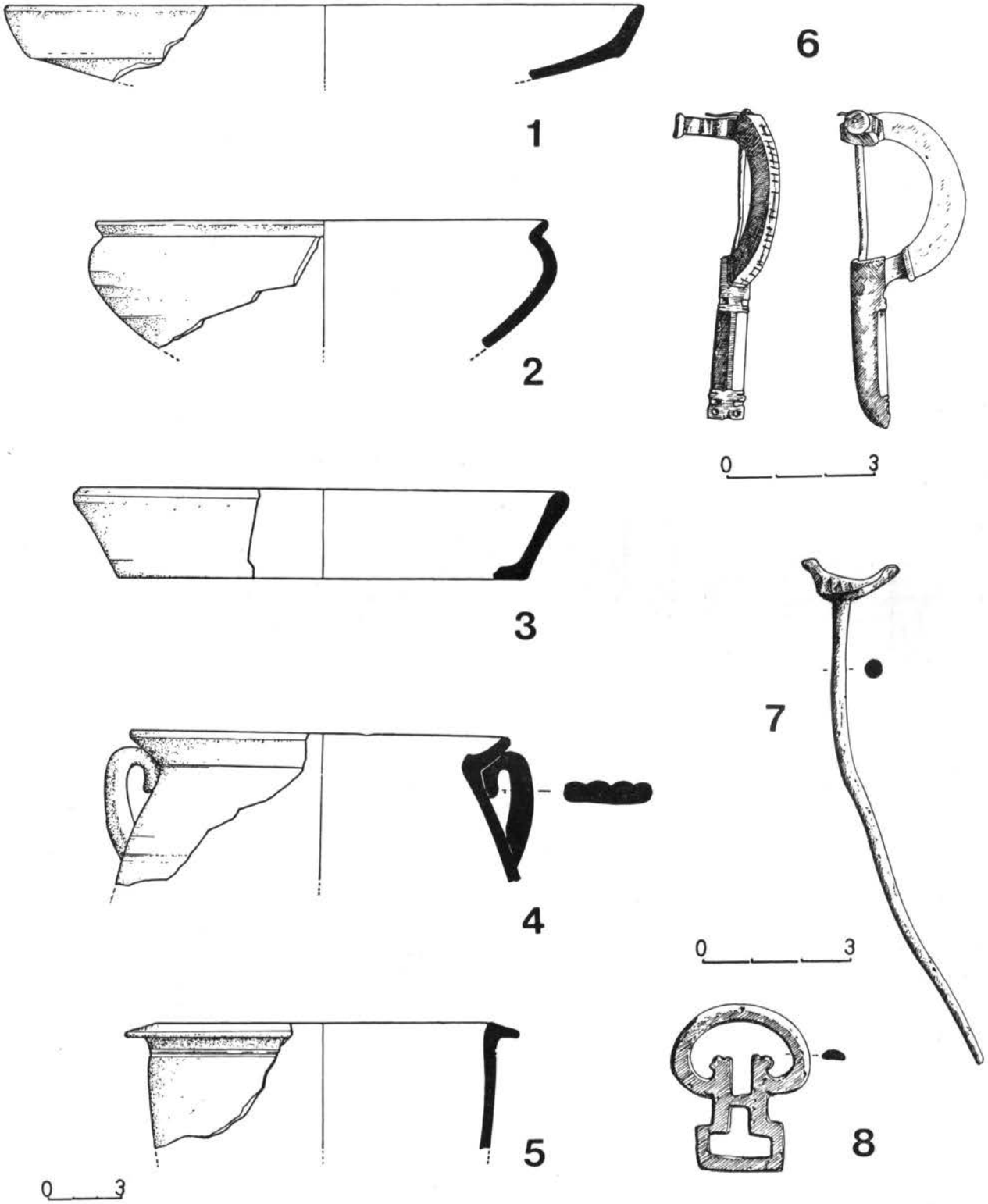

Т. I, сл. 1—8. — Лепенски Вир, керамички и метални предмети из римске куле. — Pl. I, fig. 1—8. — Lepenski Vir, objets en céramique et en métal provenant de la tour romaine.

LEPENSKI VIR, TOUR ROMAINE

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

En octobre 1967 la tour romaine, élevée au centre de la terrasse basse près du fleuve de Lepenski Vir, a été examinée entièrement. Le plan de la tour est presque carré, ses dimensions sont 5,10× 4,90 m. Les murs de la tour, par endroits conservés jusqu'à la hauteur de 1,50 m. sont construits en pierre bouchardée et mortier, leur largeur est de 0,70 m. et ils reposent sur des fondations larges de 1,0 m., mais peu profondes. L'entrée de la tour, d'environ 1,50 m. de largeur, se trouvait du côté Est (fig. 1). Le long du mur Est de la tour et en particulier devant l'entrée, une surface plus large était pavée de dalles et de pierres arrondies. Des restes de poutres carbonisées et de tuiles cassées ont été remarqués dans les ruines, ce qui permet de conclure que la construction du toit était en bois Autour de la tour des fragments de récipients en céramique ont été trouvés, ils datent en majorité du IIIe siècle (Pl. I, 1—5) aussi bien que quelques objets de bronze de l'époque antique tardive (Pl. I, 6—8).

Лепенска поткапина, праисторијско насеље

МИЛОШ ЈЕВТИЋ, Филозофски факултет, Београд

Лепенска поткапина налази се у непосредној близини праисторијског налазишта Лепенски Вир, у Бердапу. Овај заклон под стеном представља лако уочљив репер изнад лепенске терасе, пошто га чине седиментне стене које су прошаране слојевима сивих и црвених пешчара. Лепенска поткапина је на надморској висини од 90 м, и на око 25 м изнад нивоа Дунава. Ширина заклона је 12 м. Отвор заклона окренут је према реци, у правцу истока. Релативно лака комуникација са лепенском терасом, са једне, и ушћем Бољетинске реке у Дунав, са друге стране, пружала је могућност за подизање мањих станишта у заклону под стеном.

Проф. Б. Гавела је 1968. г., у оквиру заштитних археолошких радова у Бердапу, извео мања сондажна ископавања у Лепенској поткапини.[1] Отворена је једна сонда, димензија 3×5 м, постављена управно на зид подкапине, којом је пресечен централни део платоа испод стене. Тежиште рада било је на истраживању нижих, плеистоценских слојева и трагању за материјалном културом палеолитских ловаца.[2] Копано је до дубине од око 6 м. Услед велике дубине ископа, било је неопходно продужити сонду на преко 9 м, тако да је њоме захваћен и део стрме падине испод платоа.

Вертикална стратиграфија

Културни слој је потврђен до дубине 3,30 м. Трагање за антропогеним материјалом у плеистоценским слојевима није дало резултате. У профилима сонде издвојена су четири стратума са археолошким материјалом. Културни слојеви су пратили природни пад терена од подкапине према реци, тако да је очитавање профила било најпрегледније уз стену.

Испод тањег хумусног слоја лежи слој мрко црвене земље до дубине 1,10 м. Слој мрке земље налази се од коте 1,10 м до 1,80 м, а затим следи слој тамно мрке земље до дубине 2,80 м. Последњи културни стратум чини слој црвене земље са ситним каменом, ограничен дубинама 2,80 м до 3,30 м. Погодност коришћења заклона под стеном као склоништа показао је већ слој непосредно испод хумуса, у којем је констатовано огњиште и рецентна керамика. Чињеница да са централног дела платоа нису уклоњене велике стене које су обрушене са стропа подкапине (камени блокови су евидентирани у свим културним стратумима у сонди) указује да се заклон под стеном користио највероватније само за подизање краткотрајних, привремених станишта. То показује и оскудан археолошки материјал из релативно моћних културних слојева. Такође треба имати у виду уски простор под стеном, што је утицало на знатно брже формирање антропогеног слоја. Осим неколико једноставних огњишта, без камене конструкције, ни у једном стратуму нису нађени остаци стамбених објеката.

Покретни археолошки налази

Основни садржај сва четири културна слоја чине уломци керамичких посуда. У свим слојевима нађена је знатна количина животињских костију, али до сада нису вршене остеолошке анализе. Остали археолошки материјал је малобројан и атипичан, те није погодан за раздвајање појединих културних слојева (коштана шила, тегови за рибарске мреже, керамички пршљенци, неретуширани ножићи од рожњака

[1] Радове је водио проф. Б. Гавела, уз помоћ тадашњих студената археологије А. Бачкалова и Ж. Микића. Користим прилику да се још једном захвалим проф. Б. Гавели на уступању целокупног материјала и документације за припремање овог рада.

[2] B. Gavela, *Lepenski abri — praistorijska stanica*, AP 14, 1968, 87; исти, *Лепенска подкапина*, Старе културе у Бердапу, 1969, 57; Лепенска подкапина, Археолошко благо Бердапа (каталог), 1978, 50.

и кремена, делови ручних жрвњева од крупнозрног пешчара и др.).

Стратум I — Најстарији културни слој окарактерисан је великим процентом грубе керамике и оскудним избором облика судова. Посуде грубе фактуре чине око 80% целокупног керамичког материјала, док око 20% посуда припада црвеној, монохромној керамици, финије фактуре. Посуде су углавном рађене од лоше пречишћене земље, мешане са плевом или песком. Груба керамика је недовољно печена, дебљих зидова, светле, жутомрке до црвенкастомрке боје. Унутрашња страна суда увек је глачана, док је спољна страна најчешће немарно приглачана и рапава. Од облика преовлађују лопасте и полулопасте посуде, са масивним дном и непрофилисаним ободом (Т. I, 1). У грубој фактури рађене су такође коничне зделе са профилисаним, каткад прстенастим дном и стањеним ободом, и плитке, округле или овалне чиније (Т. I, 3, 4). Из групе финије, монохромне керамике евидентирани су најчешће лонци средњих димензија, са лопастим реципијентом, кратким вратом и непрофилисаним ободом. На трбуху ових лонаца често су моделоване тунеласте дршке. Поред добро глачаних спољних површина, светлоцрвене до црвеномрке боје, лонци су каткад превлачени и посном црвеном бојом, која се отире.

Посуђе је углавном неукрашено. На грубој керамици изводе се најчешће impresso орнаменти. Отисцима прстију украшава се обод, а правилним низовима отисака ноктију украшава се раме или трбух суда (Т. I, 3—4). Ретко се посуде украшавају пластичним апликацијама у виду рожастих испупчења, у пару (Т. I, 2). Посуде фине фактуре каткад се украшавају урезаним мрежастим мотивом.

Стратум II — Најмоћнији културни слој, дебљине око 1,00 м, садржао је скроман избор керамичких налаза. Грубој керамици припадају углавном лонци са незнатно разгрнутим ободом, дужим цилиндричним вратом и уском пластичном траком испод обода (Т. II, 3, 5). Лонци су често тањих зидова, али су рађени од лоше пречишћене земље, мешане са ситним каменом или туцаном шкољком.

Од посуда већих димензија тзв. прелазне фактуре, евидентирана је посуда елипсоидног пресека — вретенаста амфора, позната као бута у облику рибе (Fischbutte).

Финој керамици припадају сјајно глачане посуде сиво до црномрке боје. Карактеристични облици јесу дубоке, коничне или калотасте зделе са краћим вратом и заобљеним раменом (Т. I, 5). Ређи су налази коничних здела са благо увученим и косо према унутра засеченим ободом (Т. II, 1).

Констатовани су такође мали конични пехари са тракастом дршком, која прелази обод и пехари са незнатно разгрнутим ободом, дужим вратом и ниско моделованим трбухом.

Лонци се одликују уском пластичном траком, која се аплицира непосредно испод или уз спољну ивицу обода. Пластична трака са отисцима прстију или дубљим зарезима замењује се често уским ребром, повијеним према доле (Т. II, 5). Лонци су украшени сноповима немарно урезаних, косих линија, које обично праве мотив крупне мреже, а ређе су раздвојене вертикалним линијама. Лонци су мањих димензија и за прихватање користе се наглашене пластичне траке, односно ребра, а кадкад се у ту сврху на трбуху и врату посуде наноси танак барботин, који ствара рапаву површину, сличну кори дрвета (Т. II, 3). Из групе фине керамике, најбогатије су украшене широке зделе са наглашеним, заобљеним раменом. Орнамент се често састоји од кратких браздастих уреза (Furchenstich), сложених у шаховска поља, у комбинацији са кружним, полумесечастим или правоугаоним удубљењима, који су организовани у вишеструке, хоризонталне и вертикалне низове, или у троугаона и ромбична поља (Т. I, 5, 6, Т. II, 6). Утиснути мотиви испуњавани су белом кречном масом, што је доприносило истицању геометријских мотива на сјајно глачаној основи суда. Од посуда финије фактуре, једино су пехари са дугим вратом украшени урезивањем. Украшава се трбух суда густо урезаним вертикалним линијама (Т. II, 4).

У доњим слојевима стратума II нађен је мали, троугаони бодеж од бакра (Т. II, 2). Бодеж је направљен са два мања кружна отвора за нитне и слабо наглашеним подужним ребром.

Стратум III — Релативно моћан културни слој садржао је мало археолошких налаза, углавном уломке керамичких посуда. При томе изненађује разноликост керамичких налаза, који су измешани у оквиру јединственог културног стратума. Преовлађује добро глачана керамика, црномрких тонова. Овој групи припадају дубље, калотасте зделе, са непрофилисаним, хоризонтално заравњеним ободом, коничне зделе са хоризонтално фасетираним ободом, пехари са незнатно разгрнутим ободом и цилиндричним вратом, биконичне амфоре са косо фасетираним прелазом горњег у доњи конус и др. (Т. II, 9). Посуде су најчешће неукрашене. Једноликост глачаних површина судова разбија се каткад утискивањем хоризонталних, ређе косих, линија, којима се наглашава тектоника суда, или се истичу његови поједини делови. Тако се калотасте зделе одликују уским и плитким жљебом, утиснутим непосредно испод обода.

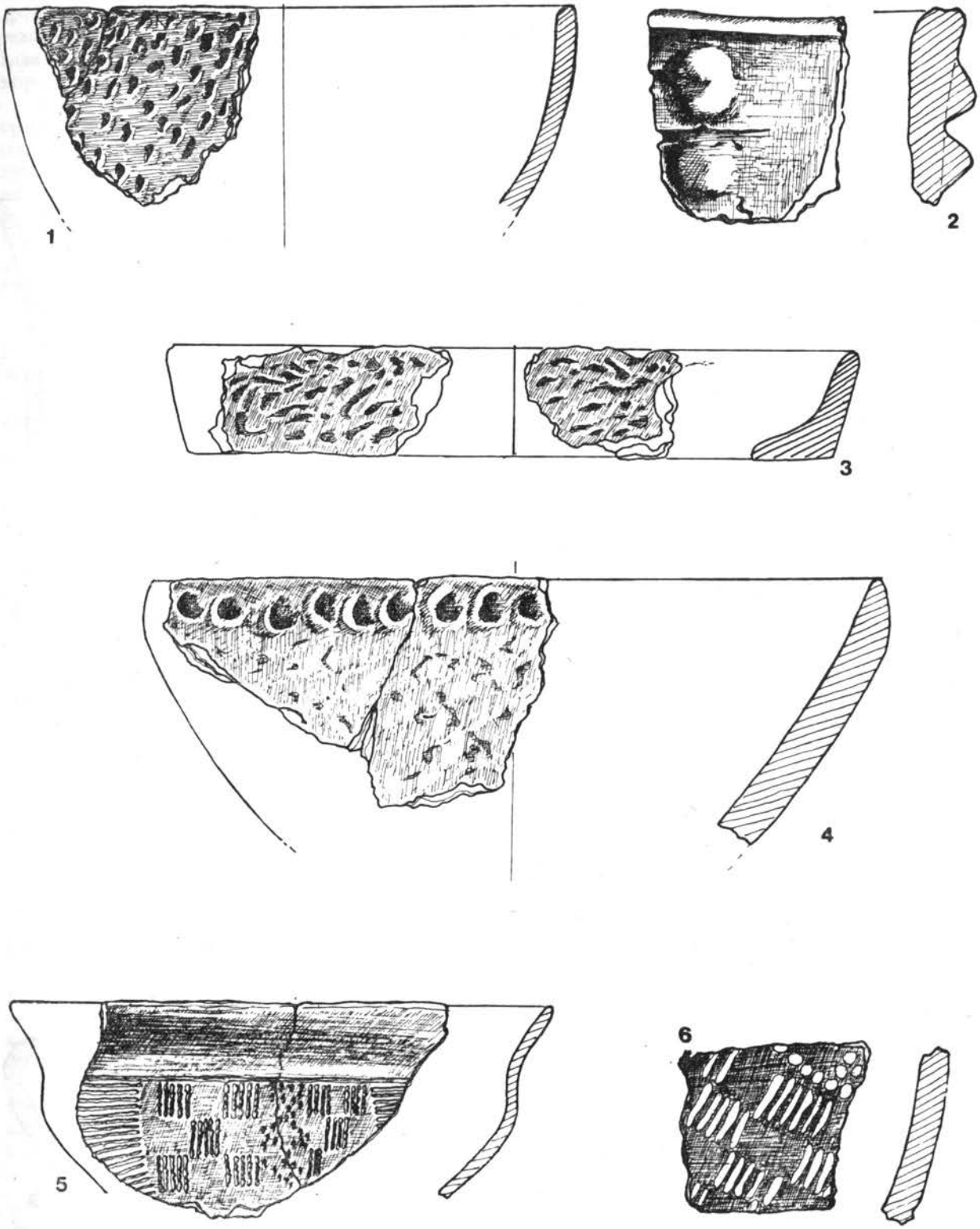

Т. I. Лепенска поткапина, керамика из стратума I (1—4) и стратума II (5,6). — Pl. I. — Lepenska potkapina, céramique du strate I (1—4) et du strate II (5,6).

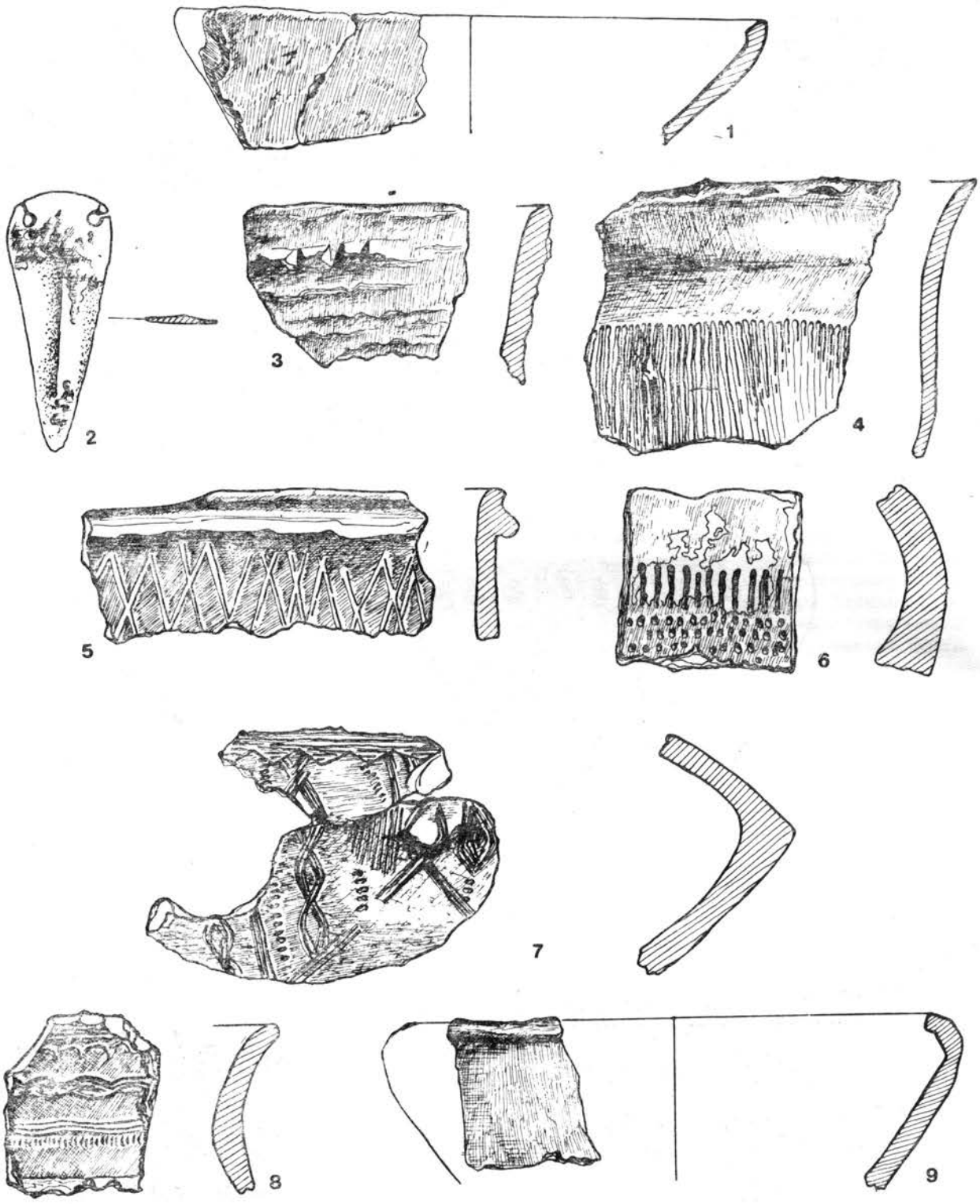

Т. II. — Лепенска поткапина, керамика из стратума II (1—6) и стратума III (7—9). — Pl. II. — Lepenska potkapina, céramique du strate II (1—6) et du strate III (7—9).

Поједини пехари и амфоре украшавају се оштрим инструментом, којим се плитко „роваши" сјајно глачана површина суда. Овом техником „финог огрубљивања" добија се рапава спољна површина суда, слична кори од поморанџе.

Мању групу налаза чине делови посуда које су украшене у маниру инкрустоване керамике (утиснути низови „лажног шнура", низови вишеструко урезаних ромбова, висећи шрафирани троуглови, ситне, дубоко утиснуте, аркаде и др.). Разноврсним комбинацијама инкрустованих геометријских мотива и деривата спирале украшавају се најчешће биконични пехари са кратким вратом и разгрнутим ободом (Т. II, 7, 8).

У грубој фактури рађени су лонци са већим језичастим дршкама, елипсоидног пресека, украшени често пластичним тракама на рамену.

У овом стратуму нађен је и велики пирамидални тег од печене земље (висине преко 20 см), за који се обично сматра да је служио као огњишни преклад.

Стратум IV — Најмлађи културни слој (не рачунајући горње слојеве са рецентним материјалом) садржи у доњим нивоима малобројне налазе црвено и сиво печене керамике, рађене на витлу. Нађени су црвено печени лонци са широким, ребрастим канелурама на трбуху, биконичне зделе са вертикалним горњим конусом, исте боје и квалитета као и лонци, сиви, конични поклопци са дугмастом дршком, украшени концентричним жљебовима, и др. Издвајају се грубљом фактуром сивомрки лонци, рађени такође на витлу, украшени чешљастим орнаментом (комбинација вишеструке валовнице и хоризонталних линија)

Хронологија

Керамика најстаријег насеља у лепенском заклону под стеном својствена је неолитској култури средњег Подунавља типа Старчево. Имајући у виду две основне одлике керамичких посуда стратума I — одсуство барботин технике и превладавање impresso орнамената (нарочито украшавање ноктом у правилним низовима) — није тешко одредити етапу развоја у старчевачкој култури којој припада ово насеље. Керамика овога типа откривена је у непосредној близини, на Лепенском Виру, у слоју старијег неолита, који је означен као Лепенски Вир IIIа а нешто даље и на Падини.[3] Однос грубе и фине монохромне керамике, као и одсуство белог сликања, нарочито повезује насеље у Лепенској поткапини са млађим насељем старијег неолита на Падини (Падина B—2).[4] При томе, наравно треба имати у виду ограниченост истраживања у поткапини, као и изразито мали проценат белог сликања на посудама из слоја Лепенски Вир III а/горе. Лепенска поткапина, као и одговарајући слојеви на Лепенском Виру и Падини, садрже основне елементе предкласичног раздобља старчевачке културе, које је С. Димитријевић означио и као предбарботинско раздобље ове културе.[5] Мада археолози који су у новије време истраживали старчевачку културу код нас користе различите термине за развојну фазу коју репрезентује керамика из слоја изнад јама и земуница у Лепенском Виру — Лепенски Вир IIIа, млађи слој (Протостарчево II, Линеар A, група Gura Baciului, фаза Доња Брањевина), сви се слажу да она представља развијену етапу старијег неолита Бердапа, а шире и средњег Подунавља, у оквиру комплекса Старчево — Körös — Criş. Истом времену припада највероватније и неолитско станиште у Лепенском абрију.

После дужег прекида подкапина се користи као склониште у позном енеолиту. Фина керамика из стратума II је готово идентична са налазима костолачких посуда из насеља Манастир код Госпођиног вира и из некрополе спаљених покојника са Падине.[6] Керамика украшена у костолачком маниру (Furchenstichkeramik) откривена је такође у Казану, на левој обали Дунава, у подкапини Turcului.[7] Сва ова четири локалитета у Бердапу припадају хоризонту позног енеолита, у којем преовлађују костолачки елементи, али су такође, у већој или мањој мери, заступљени и елементи Коţofeni културе. У односу на остала налазишта Coţofeni — Костолац културе у источној Србији и Олтенији, насеље у Лепенској поткапини садржи најчистије костолачке налазе.[8] То се нарочито односи на

[3] Д. Срејовић, *Лепенски Вир*, Београд, 1969, 167—168; исти, *Die Lepenski Vir — Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mitlleren Donau*, Fundamenta, Reihe A3/II, Köln, 1971, 8—9; B. Jovanović, *Padina kod Gospođinog vira*, Materijali VI, 1971, 67, исти, *Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đerdapa i Vojvodine*, Materijali X, 1974, 37.

[4] B. Jovanović, Materijali X, 38.

[5] S. Dimitrijević, *Problem stupnjevanja starčevačke kulture*, Materijali X, 1974, 72; исти, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, 1979, 242.

[6] B. Brukner, AP 10, 1968, 97—99, T. XXXIV, 6, 7; исти, AP 11, 1969, 136—138, T. XXXVI, 1, 3; Б. Јовановић, *Праисторија Горњег Бердапа*, Старинар XXII, 1971, 11, сл. 7; исти, *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi*, Godišnjak CBI, XIII, 1976, 113; Опширније за костолачку групу уп. N. Tasić, *Kostolačka grupa*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, 1979, 235—266.

[7] V. Boroneanţ, *Cultura Kostolac de la Cuina Turcului*, SCIV, 27/2, 1966, 352—353, fig. 1—3.

[8] За однос Coţofeni — Костолац културе уп. N. Tasić, *Eneolitische Kulturen Ostserbiens und deren Verhältnis zu den Fundstätten in Oltenie, Transsylvanien und im rumänischen Teil des Banats*, Balcanica XII, 1981, 7—25.

начин украшавања посуда фине фактуре, где готово и нема елемената Коţofeni групе. Са друге стране, већа присутност костолачких елемената на налазиштима последње фазе Соţofeni културе (Соţofeni IIIa), најбоље евидентирана на вишеслојном насељу у пећини Baile Herculane слој g, указује на оживљавање костолачке компоненте у Бердапу при крају позног енеолита.[9] Датовању насеља у Лепенској поткапини при крају енеолита иде у прилог и налаз малог троугаоног бодежа од бакра.[10] Према слабо израженом подужном ребру, бакарни бодеж из Лепенске подкапине припада, по типологији М. Куне, Mondsse типу у источној Европи.[11] Остаје нејасно шта је, осим формалне сличности, навело М. Куну да повеже бакарне бодеже из вучедолског сојеничарског насеља Mondsse у источноалпском простору, којима се придружују слични налази Балатон групе у Трансданубији, са троугаоним бодежима Cucuteni B и Соţofeni културе у источној Европи. Међутим, евидентно је да се овај тип бодежа појављује на ширем подручју доњег и средњег Подунавља при крају енеолита, и да се готово у истом облику прави од бронзе у рано бронзано доба.[12] Најближе аналогије бодежу из Лепенске поткапине чине налази са насеља позне Соţofeni културе у Олтенији и румунском Банату (Baile Herculane, Boşa Montana, Cazaneşti).[13]

Керамика најмлађег праисторијског насеља у Лепенској поткапини тешко се може тачно хронолошки определити. Разлог је разноликост керамичких налаза са одликама позне Жуто Брдо — Girla Mare, Verbicioara IV—V и Гава групе. На керамици стратума III преовлађују елементи раног гвозденог доба западне Румуније (Gava, Virtop, Isalniţa), који су у последње време налажени и код нас у Бердапу (Бољетин, Мале Ливадице, Корбово, Мала Врбица, Велесница и др.)[14] Карактеристично је да се на свим овим насељима у Бердапу у истом слоју са керамиком раног гвозденог доба налази и керамика касног бронзаног доба, у првом реду жутобрдске и Verbicioara групе. Вероватно је и у Лепенској поткапини дошло до својеврсне симбиозе и коегзистенције инкрустоване керамике жутобрдске групе и Verbicioara елемената (метличаст орнамент), да би ови елементи касно бронзаних култура полако нестајали под утицајем све доминантније керамике раног гвозденог доба. Мада тешко можемо одредити када потпуно нестају елементи касног бронзаног доба у Бердапу, насеље у Лепенској поткапини по керамици Гава групе можемо оквирно датовати у прву фазу раног гвозденог доба (бронза D — халштат A).

Малобројни уломци посуда рађених на витлу из најмлађег културног слоја имају одлике керамике раног римског Царства. Краткотрајно станиште у заклону под стеном из римског периода треба свакако повезати са градњом римске куле — осматрачнице на Лепенском Виру и са бољетинским кастелом у близини.

На основу претходно изнетог материјала, може се претпоставити да су сва праисторијска насеља из Лепенске поткапине била краткотрајног, сезонског карактера. Нешто је дуже трајало чини се једино насеље костолачке популације. Свако насеље у подкапини може се везати за истовремена трајнија насеља у близини. Старчевачко насеље је чинило јединствен локалитет са истовременим насељем на Лепенском Виру. Костолачко насеље је по материјалу веома блиско насељу са Падине, мада је вероватно између њих на обали Дунава постојало још једно насеље из овог времена. Насеље из времена касно бронзаног — рано гвозденог доба имало је свакако додира са насељем на Малим Ливадицама, а вероватно и са насељем на ушћу Бољетинске реке.

28. април 1983.

UDK: 903.4

[9] P. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976, 101, Pl. 110, 112, 113.

[10] B. Jovanović, *Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda u Jugoslaviji*, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, 41.

[11] M. Kuna, *Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens*, Godišnjak CBI, XIX, 1981, 29, T. XX, 12—15.

[12] Б. Јовановић, *Метално оруђе и оружје раног бронзаног доба Војводине*, Мокрин II, 1972, 32—35.

[13] P. Roman, *op. cit.*, 96, Pl. 8/26—29.

[14] М. Јевтић, *Керамика старијег гвозденог доба на централнобалканском подручју*, Београд, 1983, 10—12.

ABRI DE LEPENA, AGGLOMÉRATION PRÉHISTORIQUE

MILOŠ JEVTIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

L'abri de Lepena est situé au-dessus de Lepenski Vir, dans le site bien connu dans les Portes de Fer. L'abri est ouvert vers le fleuve à l'Est. Son ouverture de 12 m. donne sur un plateau étroit au-dessous du rocher. Des sondages de moindre envergure y ont été faits dès 1968 par le professeur B. Gavela. Une couche allant en profondeur jusqu'à 1 m. 30 a été constatée. Le matériel archéologique et l'image stratigraphique dûs à ce sondage ont permis la distinction nette de quatre strates culturels. En dehors de quelques foyers simples, des vestiges d'habitations n'ont pas été constatés.

La plus ancienne des agglomérations dans cet abri, à la couche culturelle d'environ 0,50 m. d'épaisseur, appartient à la culture de Starčevo. La céramique de cette agglomération est caractérisée par l' absence de barbotine et par un pourcentage important de vases ornés d'empreintes digitales ou de traces d'ongle formant des rangées régulières (pseudo-impresso). Des vases aux mêmes caractéristiques ont été découverts dans les environs immédiats, dans la couche protonéolithique de Lepenski Vir, indiqué comme Lepenski Vir IIIa.

Au-dessus de l'agglomération néolithique, à l' époque énéolithique tardive, une couche relativement puissante d'environ 1 m. d'épaisseur a été constatée, avec de la céramique de la culture de Kostolac.

L'agglomération de cet abri se distingue de la majorité d'agglomérations de cette période aux Portes de Fer par de la céramique Furchenschtich avec très peu d'éléments de style Coţofeni. Il faut souligner également la découverte d'une petite lame triangulaire en cuivre comportant une rainure longitudinale faiblement marquée et deux trous de rivets.

L'agglomération suivante est délimitée par une couche de 0,70 m. d'épaisseur comporant de la céramique caractéristique pour le groupe Gava. En plus de la céramique sombre, polie, cannelée de l'époque du fer ancien, une petite quantité de céramique incrustée du type Žuto Brdo — Girla Mare y a été trouvée, ainsi que de la céramique aux caracteristiques de Verbicioara IV—V^{e} groupes.

Des exemplaires peu nombreux de céramiques rouges et grises faites au tour, des pots rudes aux ornements de »balai« appartenant à la plus récente des agglomérations de l'abri, portent les caractéristiques de la céramique de l'époque paléoromaine.

Катаринине Ливаде, насеље бронзаног доба

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Локалитет Катаринине ливаде налази се око 500 м низводно од Лепенског Вира, на ниској дунавској тераси. Кад су покрај обрушеног профила ове терасе нађени фрагменти праисторијске керамике, одлучено је да се на Катарининој ливади изврши сондажно истраживање. То истраживање обављено је у августу и септембру 1968. године.

У сонди димензије 7×2 м, на дубини од 1,80 м, откривен је слој гарежи, камења и шљаки дебљине око 5 см. У овом слоју нађене су само нагорене животињске кости. Непосредно испод овог слоја откривена је нека врста пода од ситног камена и глине на коме су лежали сасвим ситни фрагменти праисторијске керамике. Једино орнаменталне технике и мотиви на неколико обода од здела и мањих лонаца (Т. I, 1—10) омогућују да се закључи да је локалитет Катаринина ливада био насељен у време позног енеолита, и то од носиоца вучедолске културе.

28. април 1983.

UDK: 903.4 "637"

KATARININE LIVADE, AGGLOMÉRATION DE L'ÀGE DU BRONZE

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

Le site Katarinine Livade est situé environ 500 m. en l'aval de Lepenski Vir, sur un plateau bas au bord du Danube. Près du profil effondré de ce plateau des fragments de céramique ayant été trouvés, il fut décidé de faire des sondages à Katarinine Livade. Ces fouilles ont été effectuées en août et septembre 1968.

Une sonde de 7×2 m., à la profondeur de 1,80 m. a révélé une couche de suie, de pierre et de scories d'environ 5 cm. d'epaisseur. Dans cette couche seuls des os d'animaux brûlés ont été trouvés. Immédiatement au-dessous de cette couche une sorte de sol en pierre menue et en glaise a été trouvé et là-dessus de tout petits fragments de céramique préhistorique. Seuls les motifs et les techniques décoratives de quelques bords de plats ou de pots de moindre grandeur (Pl. I, 1—10) permettent la conclusion que le site Katarinine Livade fut habité à l'époque énéolithiqe tardive par des porteurs de la culture de Vučedol.

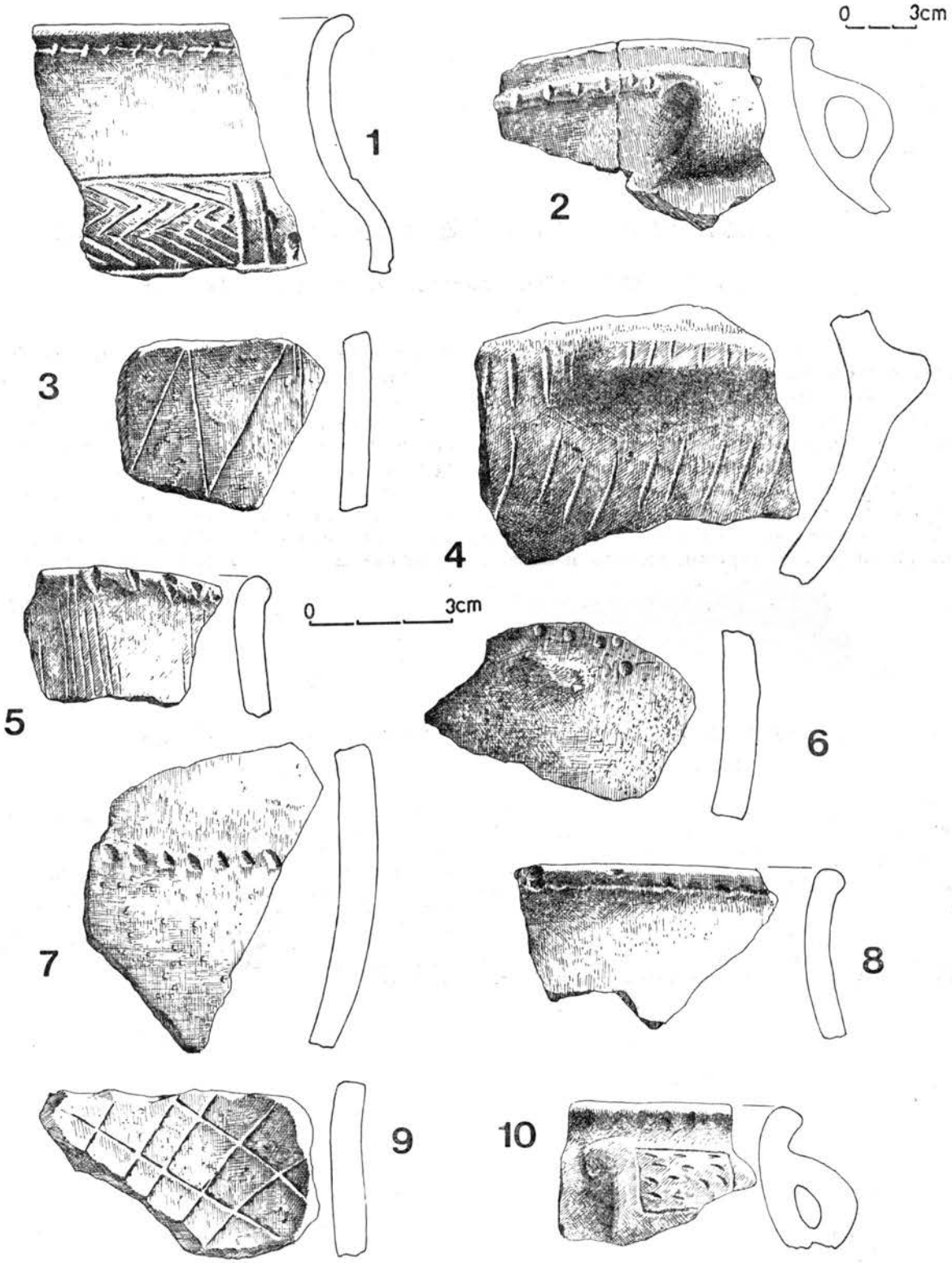

Т. I, сл. 1—10. — Катаринине ливаде, праисторијска керамика. — Pl. I, fig. 1—10. — Katarinine livade, céramique préhistorique.

Бољетин[1] (Smorna), римски и рановизантијски логор

ЉУБИЦА ЗОТОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Војни логор са своје четири грађевинске фазе обухвата хронолошки распон од 1. закључно са 6. веком (сл. 1). Изграђен је у првој половини 1. века као земљано утврђење (фаза Ia), највероватније, у време Тиберија када је грађена и деоница пута од Госпођиног вира до Бољетина. У другој половини 1. века, могуће, у време Домицијана, изграђени су зидани бедеми (фаза Ib). У време Хадријана логор је био напуштен. Овај термин је потврђен нумизматичким материјалом. Обновљен је пред Аурилијаново напуштање Дакије (фаза II). Разрушен је у великом пожару првих деценија 5. века и поново је обновљен, заједно са већином подунавских кастела, у време Јустинијана (фаза III) (Т. I и сл. 2).

О најстаријем земљаном утврђењу располажемо само оскудним подацима. Његове димензије и унутрашње уређење нису познати. Закључци о његовом постојању су изведени на основу стратиграфије и анализе укупних архитектонских остатака 1. века.

Уз унутрашњу страну млађег СЗ бедема, целом његовом дужином, откривени су темељни остаци уништеног зида. Дебљина темеља је 1.00 м. Грађен је од ломљеног камена са употребом и блатног и кречног малтера. Део овог зида се прати и испод темеља унутрашње западне куле. Под темељима ове куле издвајају се зидови две грађевинске фазе, обе из 1. века. Испод ЈЗ зида бедема, унутар куле, налазе се остаци зида од ломљеног камена, без очуваног лица. Камење је везано блатним малтером (фаза Ia). Над њим се налазио зид грађен од притесаног камења везаног малтером (фаза Ib). Овај зид је био искоришћен као сокл бедема приликом његове обнове у фази II. Овакви зидови су уочени и испод СЗ и ЈИ зида куле и у идејној реконструкцији би могли да се повежу као заобљени угао првобитног зиданог утврђења, фазе Ib. Зид од ломљеног камена са блатним малтером ни стратиграфски ни конструктивно није био повезан са зидовима фазе Ib. Из тога произилази да он припада најстаријој грађевинској фази којој припадају и темељни остаци дуж СЗ бедема. Близина хореја искључује сваку могућност да се ови темељни остаци интерпретирају као делови унутрашње архитектуре зиданог утврђења. Налазе се на нешто вишем нивоу од темеља хорее, улица и осталих објеката из фазе Ib. Због тога се може претпоставити да су били подигнути на горњој нивелети земљаног насипа као ојачање земљаног бедема са палисадама. Профил насипа и валума, ширине 2.60 м, потврђен је са две сонде које су биле управне на спољну страну СЗ бедема.

Зидови исте конструкције, са мањом количином блатног малтера, откривени су и испод темеља унутрашње источне куле и источног угла грађевине на коме лежи кула. Овде се културни слој са раном керамиком и животињским костима, у земљи помешаној са гаром и пепелом, наставља и испод очуваног малтерног пода у источном углу објекта из фазе Ib. Зидови објекта су за 40 до 60 см изнад нивелете старијег зида, а фундирани су за 60 см дубље од његове доње нивелете. Темељи тих најстаријих зидова, неједнаке ширине, спајају се под веома тупим углом испод угла објекта. Ови темељи почињу у нивоу сокла бедема и пресечени су укопом за његову темељну зону. Како је на овом углу најбоље очуван начин градње из фазе Ib, темељни остаци су поуздано опредељени у фазу Ia. У јужном углу нису очувани остаци најстарије грађевинске фазе. Констатовано је, једино, да је јужни угао објекта из фазе Ib фундиран у слоју интензивне гари са запеченом земљом и пепелом. Испод нивоа калдрме (Кв. K_{II}, настављао се слој интензивне паљевине са кружним површинама запечене земље, гари и пепела. Дебљина слоја је 5 до 8 см. Пречници ових површина су

[1] Идентификовање логора у Бољетину је извршио В. Кондић. Старинар XXII (1974), 53—57.

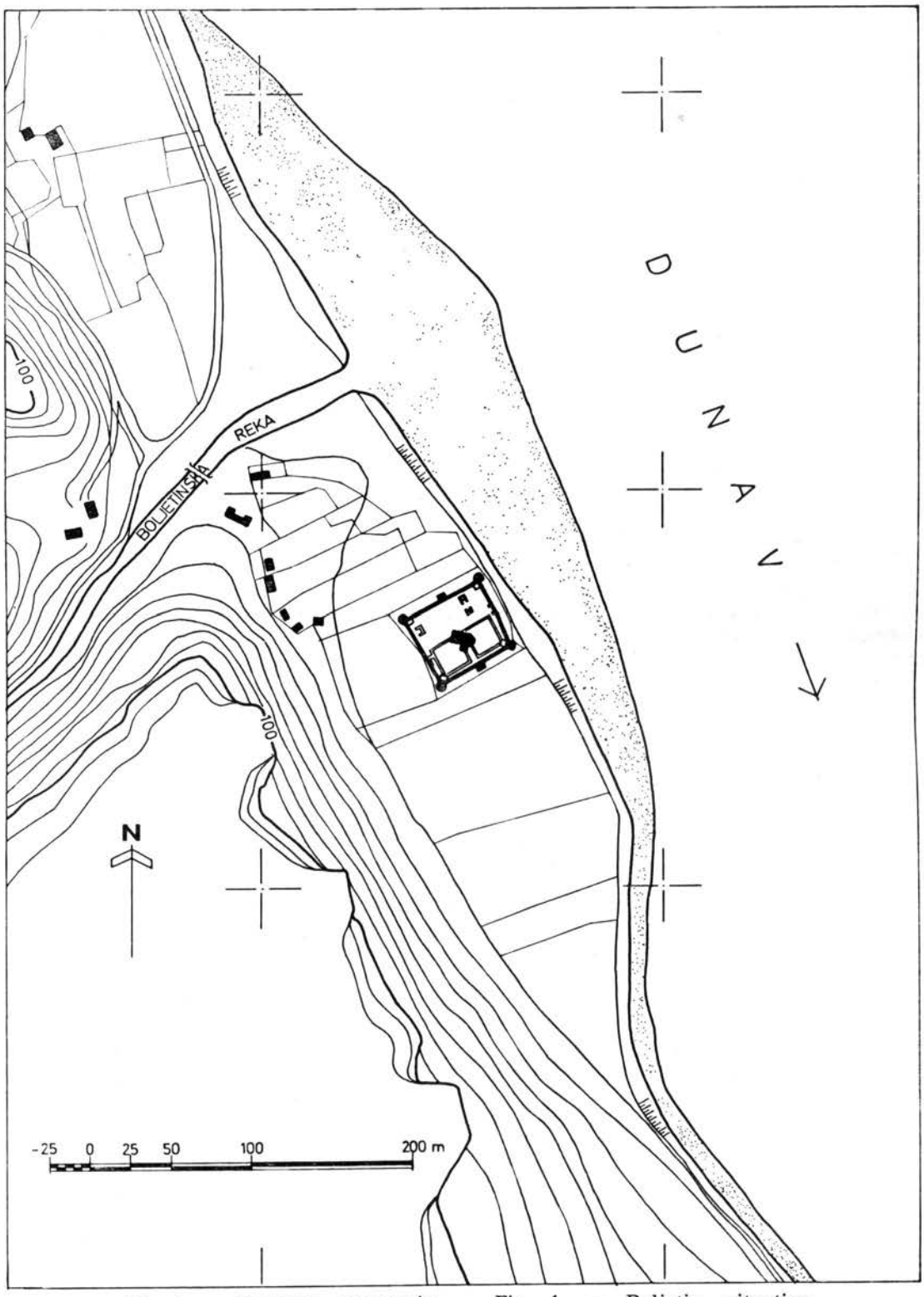

Сл. 1. — Бољетин, ситуација. — Fig. 1. — Boljetin, situation.

од 20 до 50 см. Испод слоја са паљевином настављао се културни слој датован новцем Клаудија I. Налаз новца је затворен и слојем паљевине и калдрмом изнад ње. Уз бедем, испод нивоа калдрме, културни слој се настављао за 65 см испод дна темељне зоне бедема из 1. века. Горњи очувани ниво ових најстаријих бедема је био на приближно истој нивелети (сса 2.80 м). Испод њих, до дубине 3.30 м се настављао културни слој који је садржавао фрагменте раноримске керамике. Наилазило се на црвено и црно фирнисоване посуде и шоље украшене барботином. Доминирали су делови руком рађених посуда. Заступљена су два облика: звонасте шоље са једном дршком и лонци мањих димензија. Слој је датован са више бронзаних новаца и то: по једним примерком Републиканског и Нероновог новца и са више примерака Августових, Тиберијевих и Клаудија I. Слој фазе Ia је затворен само испод калдрмисаних пролаза дуж бедема и главних логорских саобраћајница и испод очуваних подова из фазе Ib. Горњи ниво овог слоја уз СЗ и ЈИ бедем затварао је слој интензивне гари и пепела. Овај слој је прелазио преко темељних остатака дуж СЗ бедема. Ако се прихвати претпоставка да ови зидови представљају ојачање земљаног бедема, онда би слој гари и пепела, и запечене кружне површине пружали податак о дрвеним палисадама

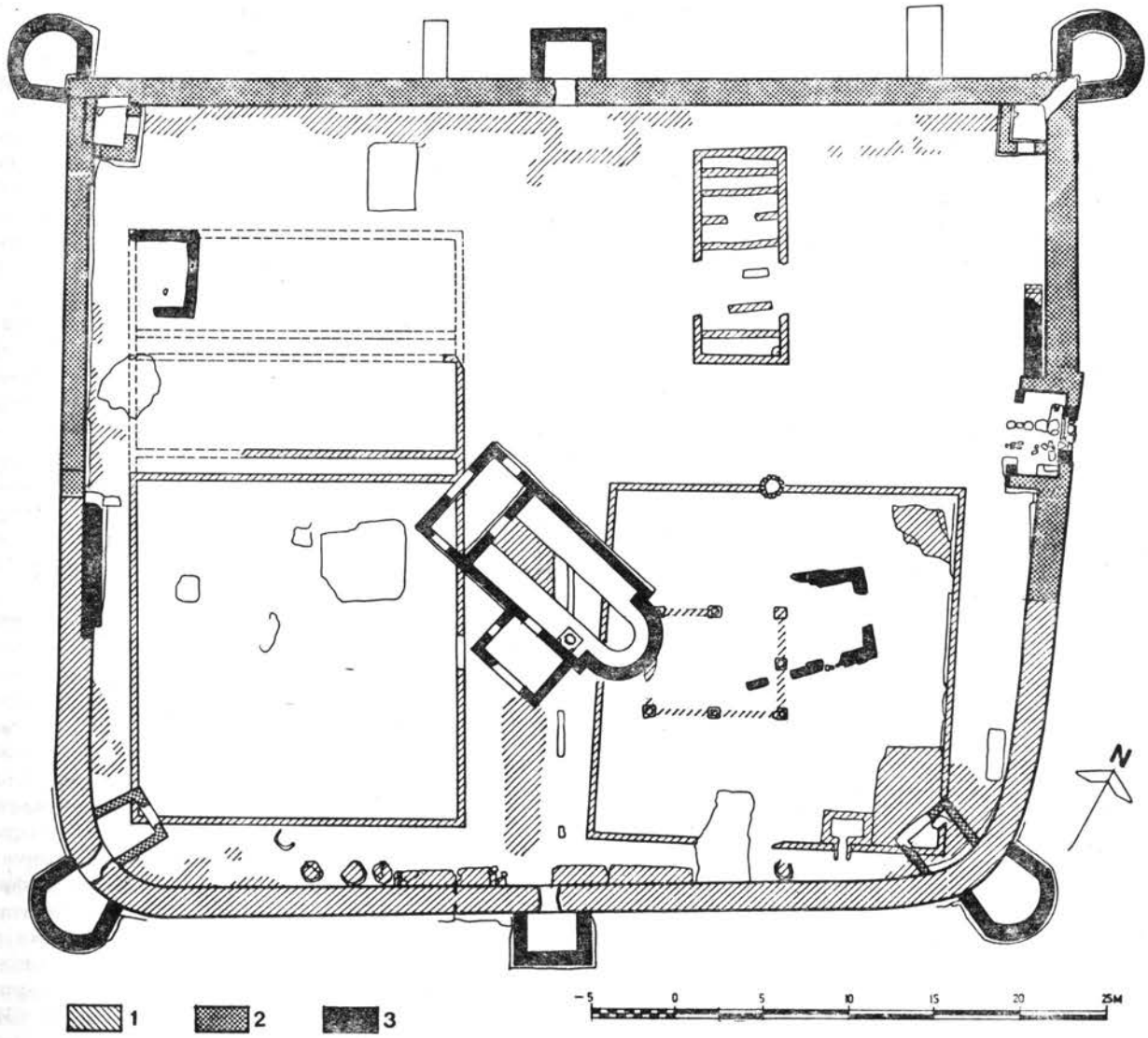

Сл. 2. — Бољетин, план утврђења. 1. I фаза (I век н. е.); 2. II фаза (средина III—V века н. е.); 3. III фаза (VI век). — Fig. 2. — Boljetin plan de la fortification. 1. Ière phase (Ier siècle); 2. IIe phase (de la moitié IIIe au Ve siècle); 3. IIIe phase (VIe siècle).

најстаријег утврђења и о првој деструкцији бољетинског логора.

У другој половини 1. века су изграђени бедеми зиданог утврђења. Подаци о овим бедемима су очувани само у ЈИ половини логора. ЈИ бедем са заобљеним угловима, јужни део ЈЗ и источни део СИ бедема припадају тој фази (Ib). Ову најстарију зидану фазу, поред заобљених углова, без унутрашњих кула, карактеришу још дебљина бедемског зида (2.00 м у фази Ib и 1.60 м у фази II) и начин њихове градње. Само у овој фази лица бедема су грађена од већих камених блокова у виду правилних квадера или полигоналних тесаника међусобно чврсто везаних већом количином малтера. Унутрашњост је испуњена трпанцем од ломљеног камена који је заливен малтером. Фуговање је вршено другим слојем малтера. Фуге су правилно уоквиравале камене блокове и нису прелазиле преко лица камена.

У западном углу, испод темеља унутрашње куле, регистровани су остаци бедема из фазе Ib. Овај бедем је у траговима очуван и дуж унутрашње стране западног дела ЈЗ бедема из фазе II. Јужни зид унутрашње западне куле призидан је уз остатак бедема из 1. века који се у дужини од 2.70 м, по градњи и дебљини, издваја из масе зида фазе II. Од зупца који је формиран на споју старијег бедема са млађим, у правцу запада, прате се темељи старијег бедема који је искоришћен као унутрашњи сокл млађег бедема. Бедем II фазе није био у конструктивној вези са старијим бедемом, већ се само ослањао на његову очувану висину која је заравњена. Темељ старијег бедема је фундиран у слоју чврсто набијене земље. Доњи ниво ових темеља је виши од нивоа осталих бедемских темеља и темеља унутрашње архитектуре из 1. века. Из тога би се могло закључити да је био ослоњен на бедем првобитног земљаног утврђења.

ЈИ бедем је, скоро целом својом дужином, припадао зиданом утврђењу 1. века. На средњем делу бедема, са спољне стране, очувани су трагови довратника капије са унутрашњим распоном од 9 м. Са унутрашње стране нису биле јасно видљиве спојнице између старијих довратника и каснијег презиђивања. Из тога се закључује да је бедем 1. века био више обрушен са унутрашње стране. Уз првобитни отвор капије, са унутрашње стране, очувана су четири одвојена подзида. Унутрашњи распон између јужног и источног подзида одговарао је ширини између довратника капије на спољној страни бедема. Јужни блок, са очуваним степеништем, конструктивно је био везан са бедемом, док је источни, чије степениште није очувано, само призидан уз бедем. Два унутрашња подзида су грађена на исти начин од полигонално притесаних блокова камена са доста везивног малтера. Фуге су рађене другим слојем малтера који уоквирује лице камена. Најсигурнији податак који опредељује ове подзиде у 1. век је малтерни под из трема улице, правца СЗ—ЈИ, који належе на лице унутрашњих зидова. Уз подзид степеништа на источној страни нађен је новац Агрипе који је био у употреби до почетка 2. века. Два унутрашња подзида су сужавала велики отвор капије и сводила су га на ширину одговарајуће саобраћајнице. Очувани степеници, на јужном крилу широки су 80 см. Бедем се изнад степеништа сужавао и са унутрашње стране је имао очувано лице. Субструкција оба степеништа је у нагибу. Први степеник је у нивоу сокла бедема. Зидови, носачи степеништа, су дубље фундирани у односу на два унутрашња подзида чији су темељи у нивоу улице. Испод ових зидова настављао се културни слој фазе Ia. ЈИ бедем је у делу код капије президан у II фази. Од бедема 1. века је очувана темељна зона висине 1.00 м, а од надземног дела само један до два реда правилних квадера везаних малтером. Преко очуваног лица је извршено презиђивање бедема у фази II. У јужном углу, на простору између објекта II и бедема (Кв. J_{11} и K_{11-12}) налазили су се нагорели камени квадери у слоју запечене земље са већим комадима лепа. Овај шут, формиран у пожару, лежао је преко калдрмисане саобраћајнице уз бедем. У источној половини овог бедема запажа се да је унутрашње лице више обрушено од спољњег.

У источном углу је најбоље очуван бедем из фазе Ib и ту се најјасније уочавају спојеви са каснијом доградњом. На том делу се правац бедема ломио ка унутрашњости и издвојена су два начина зидања карактеристична за фазе Ib и II.

На СИ бедему, и то на његовој северној половини уз капију, јасно се издвајају две грађевинске технике фаза Ib и II. Старија грађевинска фаза је боље очувана на унутрашњој страни бедема, где се јасно издваја зидање са мањим квадерима и већим полигонално притесаним блоковима. Није било трагова пожара, што би указивало на податак да је бедем обрушен са спољне стране ерозијом Дунава у време када је логор био напуштен. Уз зид бедема, северно од капије, испод призиданог степеништа II фазе, откревени су остаци старијег степеништа. Ово степениште из 1. века, према свом положају и аналогном степеништу уз ЈИ капију представља податак о постојању СИ капије у најстаријем зиданом утврђењу (Т. II, сл. 1). Правац СИ саобраћајнице поткрепљује овај податак. Димензија и обрада ових степеника одговарају степеницама уз ЈИ капију. Источна половина бе-

дема, према правцу и начину градње у темељном а делимично и у надземном делу, изграђена је у 1. веку. У време обнове кастела бедеми источног угла су били најбоље очувани. Зидови су конструисани од полигоналних камених блокова са равно тесаном фасадном страном. Тек у горњем очуваном нивоу почињало је слојевито зидање ломљеним каменом карактеристично за фазу II. Запажа се да, приликом презиђивања, није било извршено заравњавање бедемских остатака већ је коришћено затечено стање бедема из 1. века. Висина најстаријег бедема је код капије износила 0.70 м а на источном углу 2.30 м. Остаци најстаријих темеља су очувани и на северној половини бедема. Ту су президани обрушени темељи без очуваних лица. Они су се пружали и испод темеља унутрашње северне куле и испод темеља СЗ бедема. Из тога се закључује да је током обнове логора у II фази СЗ бедем померен незнатно ка унутрашњости у односу на првобитно зидано утврђење. СЗ бедем је у целини изграђен у II фази. Његови темељи су за 35 до 50 см плиће фундирани од темеља бедема из 1. века. По главној логорској саобраћајници правца СЗ-ЈИ из фазе Ib, закључује се да је и на уништеном СЗ бедему постојала капија.

Димензије овог најстаријег зиданог утврђења нису у потпуности утврђене. Зна се да је оса правца СИ-ЈЗ одговарала дужини осе обновљеног утврђења, док је оса правца СЗ-ЈИ била нешто дужа у односу на димензије утврђења из фазе II. Рушење логора је извршено са СЗ стране из правца Бољетинске реке у делу њеног ушћа у Дунав. Тада је обрушено и унутрашње лице ЈИ бедема. Једино је СИ бедем поступно обрушаван са спољње стране у време када је логор већ био напуштен.

У унутрашњости кастела је очувано неколико објеката из овог периода. ЈИ половину логора су, скоро у потпуности, испуњавала два велика грађевинска објекта четвороугаоних основа. Објекат у источној четвртини логора је имао скоро квадратну основу (21,70 СЗ × 21,70 ЈИ × 22,00 СИ × 21,30 ЈЗ — објекат I. Јужну четвртину је испуњавао други објекат правоугаоне основе (21,00 СЗ-ЈИ × 20.00 СИ-ЈЗ) са остацима истовремено грађеног анекса на СЗ страни — објекат II.

Зидови објекта I су грађени од полигонално притесаних камених блокова који су заливени малтером. У висини 45 до 60 см изнад нивелете унутрашњег сокла зид је био заравњен слојем малтера са већом примесом шљунка. Преко тог слоја је прелазио други слој чистог кречног малтера којим је извршено грубо заглачавање. Најочуванији је био СИ зид (висине 60 см), док је ЈИ био у највећој мери оштећен. Улаз се налазио на ЈЗ зиду, испод апсиде касније цркве. Очувано је само лице СЗ довратника. Пошто се овај довратник налазио у истој линији са одговарајућим довратником зграде II, могуће је да се на основу очуваног улаза у зграду II реконструише и ширина овог улаза на 1.80 м. Улаз је повезивао објекат са тремом уз улицу. У средњем делу ЈЗ половине објекта, на 2.50 м од ЈЗ зида налазио се трем правоугаоне основе (8.70×6.60 м). На угловима су очувана сва четири постамента за стубове или ступце, димензија 42×40×15 см. Средишни постаменти су нешто мањих димензија 36×34×20 см. На ЈЗ страни није био очуван траг средњег постамента. Могуће да је на тој страни био улаз и да средишни стубац није ни постојао. Постаменти су рађени од добро тесане биге. На њиховим горњим површинама су се налазила квадратна лежишта димензције 7×7 см са дубином од 5 см. Сви су фундирани на субструкцији од ломљеног камена везаног матлером. Постаменти су међусобно повезани зидом од ломљеног камена са везивним малтером, нека врста стилобата дебљине 35 см. Остаци стубова или зиданих стубаца нису нађени. Стога је сасвим могућа претпоставка о дрвеним стубовима који су носили неку лаку конструкцију. У унутрашњости овог простора су регистровани остаци прилично оштећеног малтерног пода. Подну субструкцију чини ситнији шљунак заливен малтером. Горња површина пода је била омалтерисана другим слојем малтера са примесом туцане опеке. Овај малтерни премаз је заглачан. Дебљина пода са субструкцијом је 17 см.

У источном делу објекта, уз ЈИ зид, дозидана је једна мања просторија са хипокаустом (7.20×1.10 м). Обимни зидови, дебљине 40 см, рађени су од опека формата 20×20×6 см и ломљеног камена. Са спољне стране су грубо омалтерисани, док је на унутрашњој страни малтер заглачан. Зидови су малтерисани истовремено са постављањем малтерног пода. И зидни и подни малтер је са примесом туцане опеке. Дебљина подног малтера је 7 см. Малтерни под је лежао на великим квадратним опекама димензија 55,5×55,5×7,5 см. По четири овакве опеке су се сучељавале на сваком од три стубића хипокауста а ослањале су се на унутрашње сокле обимних зидова. Стубићи су били конструисани од по девет опека димезија 20×20×6,5 см и десете, горње, деминзија 43×29×7 см. На овој последњој опеци су се сучељавале опеке подне субструкције. Опеке стубића су биле везане танким слојем малтера. Ложиште хипокауста се налазило на спољној страни ЈИ зида зграде. Отвор ложишта је пролазио кроз зид зграде и био је озидан опеком. Унутрашња ширина ложишта је 50 см. Са спољне стране зида зграде

озидана су два стуица опекама формата 20×20×6 см. На стуице се ослањао свод ложишта, троугао пресека, озидан опекама формата 42×21×6 см. Под ложишта је био омалтерисан. Опеке у отвору ложишта су биле конструктивно везане са ЈИ зидом зграде, што указује на истовремену градњу. Малтерни под из простора над хипокаустом је прелазио преко СИ зида и спајао се, преко мањег степеника, са малтерним подом у источном углу објекта. На овом месту је био формиран и праг улаза у простор над хипокаустом. Овим податком је искључена могућност да се над хипокаустом налазио базен за топлу воду. Могуће да је овај простор коришћен за презнојавање. У том случају би и малтерни под у источном углу објекта био функционално повезан у простор јединствене намене. У северној ивици овог малтерног пода били су очувани отисци дрвене греде која је као доња хоризонтала представљала носач неке лаке дрвене конструркције. У шуту из испуне спољне источне куле налажени су комади малтерног пода са великом примесом шљунка. У неким комадима су били очувани кружни отисци некадашњих дрвених стубова. На основу тога би се могло претпоставити да је овај простор имао архитектуру од дрвета. Објект I својим источним углом је лежао преко темељних остатака фазе Ia, а преко истог угла је подигнута унутрашња кула фазе II. Кула је налегла својим темељним делом на малтерни под уз хипокауст. Објекат је делом оштећен укопом темеља цркве и једне грађевине из фазе III. Над средњим делом СЗ зида подигнуто је у II фази озидано кружно огњиште. Уз СИ зид објекта над нивоом оштећеног малтерног пода (апс. кота 3,471) налазио се слој интензивне гари са комадима угљенисаног дрвета. Местимично се и уз унутрашњу страну осталих зидова наилазило на трагове јаког пожара у коме је објекат уништен. Пошто је највећа очувана висина зида износила 60 см а на тој нивелети је очуван слој заглачаног малтера, може се претпоставити да је од ове висине објекат био изграђен од дрвета. Два очувана објекта и два делимично очувана малтерна пода показују да је овај грађевински простор обухватао неколико мањих грађевина. Остаје неизвесно да ли је цео простор, уз употребу дрвених стубова, био покривен једним кровом или су били покривени само појединачни објекти, док је главни грађевински простор имао само обимне зидове који су чинили ограду једног архитектонски организованог простора. Ова друга претпоставка изгледа вероватнија. Унутар објекта се издвајао јединствени слој црне масне земље са траговима гари и запечене земље. Ван објекта, на овом нивоу, био је слој компактне пескуше. Глачањем основе у објекту нису уочене никакве правилности које би указивале на унутрашње преграђивање. Јасно се оцртала једино нивелација терена извршена после рушење објекта а у току обнове логора у фази II.

Покретни материјал су чинили фина раноримска керамика и керамика рађена руком, делови мањих стаклених посуда од белог стакла, гвоздени ножеви, неколико раних фибула, наруквице од дебље бронзане жице, отвореног типа, једно гвоздено копље и једна стрела, као и неколико црвено бојених жижака. Поједини комади стакла и керамике су били деформисани у јаком пожару. Најзначајнији налаз је представљало дно једне црвено бојене зделе на коме су накнадно угребани потписи војника. На жалост, имена нису очувана већ само податак да су сви били припадници IV Флавијеве легије. Са извесном резервом могло би се претпоставити да је у овом простору био смештен командни штаб.

Објекат II је био нешто немарније грађен. Зидови су рађени од ломљеног камена везаног малтером. За темељну зону је коришћен ситније ломљени камен и облуци везани малтером. Горња нивелета зида, дебљине 40 см, заравњена је шљунком и омалтерисана је. Преко овог слоја је прелазио слој чистог кречног малтера којим је извршено финије заглачавање. Завршна висина зида је 1.00 м. Са више пажње је урађен само СИ зид, окренут ка трему улице. Зид је грађен од притесаних камених блокова. Фасадно фуговање је извршено другим слојем малтера. У средњем делу тог зида налазио се улаз ширине 1.80 м. Довратници су урађени од тесаника. На овај зид се наслањао у правцу СЗ други зид у дужини од 7.30 м, где почиње његово скретање ка ЈЗ. Дебљина овог зида је 50 см. Грађен је у истој техници као и СИ зид главног простора, само је плиће фундиран. На овај дограђени зид се прислањао, у истовременој градњи, попречни зид паралелан са СЗ зидом главног простора. Грађен је од ломљеног камена. Његов ЈЗ део је уништен без података о првобитној дужини. Доњи ниво темеља овог зида одговарао је горњој нивелети темеља у главном грађевинском простору. Имао је исту дебљину као и зидови главног простора (40 см). Простор ширине 1.00 м између ова два паралелна зида био је испуњен слојем црне земље са гаром и већом количином керамичких фрагмената. У главном грађевинском простору, изузев остатака малтерних подова и подова од опека, нису очувани други трагови унутрашње архитектуре. Као и у објекту I и овде су налажени делови малтерних подова са отисцима вертикалних стубова, носача крова. Пречници отисака су око 25 см. Могуће, да је и овде постојала дрвена надградња обимних зидова или, што је вероватније, дрвена

надградња унутрашњих објеката. У слоју над нивелетом подова налажене су бројне тегуле. Због тежине оваквог кровног покривача вероватнија је претпоставка да су појединачни објекти имали своје кровове. На основи концентрације тегула закључује се да оне нису представљале једину врсту кровног покривач.а Објекат је уништен у пожару. При обнови (фаза II) извршена је нивелација овог дела терена, а у III фази обнове извршено је и насипање терена које се јасно пратило на контролном профилу правца СЗ—ЈИ. Ниво затрпавања се на СЗ страни пратио до релативне дубине 3.00 м, а на ЈИ страни до 2.60 м. Поред ових нивелација, унутар главног простора откривено је шест отпадних јама из II и III фазе. Преко северног угла објекта и дела СИ зида изграђен је нартекс цркве, а над јужним углом је подигнута јужна унутрашња кула. Преко паралелних СЗ зидова прелазио је слој гари и запечене земље. Овај слој се пратио и испод темеља цркве. Дебљина слоја је 20 см. Исти слој са истом дебљином се настављао и дуж СИ зида. Овај слој се јасно издвајао у слоју црне масне земље на ширини од 0.80 до 1.20 м. Тај слој указује на јак пожар, вероватно, дрвене конструкције. Јужни угао објекта и јужни делови ЈЗ и ЈИ зида били су фундирани у слоју гари дебљине 15 см (фаза Ia). Покретни материјал је исти као и у објекту I. Нешто су бројнији делови амфора. Овде се јављала и керамика рађена на витлу украшена метличастим орнаментом. Испод нивелете разрушеног малтерног пода нађен је новац Тиберија.

Ако би реконструисали овај објекат на тај начин што би уз дозидани анекс додали још један такав простор добили би објекат површине 420 м² са два анекса од по 120 м². На том простору би могло да буде смештено око 300 војника. У том случају би у логору из 1. века биле смештене три центурије IV Флавијеве легије. У овој, донекле слободној реконструкцији, би јужна и западна четвртина логора служиле за смештај војника, а источна четвртина за командни штаб. Северна четвртина је, судећи по откривеном хореју, представљала економски део логора.

Хорej је имао издужени правоугаони облик са унутрашњим димензијама 11,70×4,80 м. Био је издељен попречним зидовима на осам преграда неједнаких ширина (од 0.70 до 1.50 м). Обимни зидови су имали ширину 0.60 а преградни 0.50 м. Били су очувани до висине од 40 см. Хорej је фундиран на старијем културном слоју. Лица обимних зидова су рађена од полигоналних притесаних камених блокова између којих је трпанац од ситно ломљеног камена и облутака. Зидови су били чврсто заливени малтером. Другим слојем малтера извршено је фуговање спољних лица обимних зидова. У јужном углу је очуван малтерни под дебљине 6 см. Подну субструкцију су чинили сложени облуци. Зидови су са унутрашње стране били омалтерисани. Малтерисање зидова је вршено истовремено са постављањем пода. Унутар преградних зидова се налазио слој тамномрке масне земље са угљенисаним органским супстанцама. Изван зидова хорeја земља је била светла и компактна. У преградама је налажен мањи број сиво и црвено печених питоса. Због малог броја ових фрагмената неизвесно је да ли су житарице чуване у питосима или су биле депоноване директно у преграде.

Слој гари дебљине 20 до 30 см, који је регистрован над хорejом, затварао је овај културни хоризонт. Над гаром се налазио тањи слој песка. Над ЈЗ зидом хорeја, изнад слоја гари и песка налазио се малтерни под фазе II.

У непосредној близини хорeја (Кв. D_6) налазило се огњиште патосано фрагментима опека дебљине 6 см. Димензије огњишта су 1.60×1.20 м. На опекама је лежао слој гари и пепела дебљине 12 см. Међу малобројним фрагментима керамике из слоја гари издвајала се дршка веће амфоре са печатом CALENSIA (A и L у лигатури). Огњиште је било дуже у употреби. Приликом обнове ограђено је камењем. Три вертикално укопана плочаста камена носила су велику квадратну опеку (55,5×55,5×7,5 см) која по димензијама одговара опекама из пода хипокауста. У простору ограђеном камењем — ложиште, и на опеци налазила се већа количина гари са фрагментима сивих лонаца. Већина фрагмената је украшена на рамену хоризонталним низом косих убода. Поред ових, налажени су и фрагменти црвено печених лонаца. Сви су нагорели на спољној страни. Између ове две фазе огњишта, чије се основе не преклапају у потпуности, био је тањи слој сиве песковите земље. Не постоје елементи на основу којих би се закључило да ли су оба огњишта из фазе Ib. Могуће да је старије огњиште настало и у фази Ia. Фундирано је за 20 см дубље од дна темеља хорeја. У случају да огњишта припадају двема фазама морао би се претпоставити континуирани живот током обе фазе 1. века. У прилог овој претпоставци говоре и друге индиције. У општој стратиграфској слици нигде није уочена нивелација терена између ове две фазе. Чак ни архитектонски остаци старије фазе нису били уклоњени већ су само негирани новом организацијом логора.

У кв/C_{10} — D_{10} се налазило још једно огњиште патосано опекама формата 54×47×7 см. Над опекама је био слој гари и пепела. Димензије огњишта нису очуване. Очигледно је једино

да је и оно служило за припрему веће количине хране. У слоју гари је нађен новац Нерве Трајана Германика.

Фази Ib припада и архитектонски недефинисан малтерни под (Кв. B_9 — C_9). Налазио се на релативној дубини 2.80 м. Подна субструкција је од крупнијег шљунка. Дебљина пода је 8 см. На поду су налажени фрагменти ране керамике рађене руком и на витлу. У апсолутним котама овај под се налазио за 28 см ниже од нивелете калдрме уз ЈИ бедем. Испод пода, до релативне дубине од 3.20 м слој је био стерилан а затим се настављао културни слој са раном керамиком која је руком рађена. Овај прекид у слоју није регистрован изван подне површине.

Између ЈИ зида хореја и улице правца СИ — ЈЗ налазили су се остаци још једног малтерног пода на коме се мешао керамички материјал I и II фазе.

Уз ЈИ бедем, код источног и јужног угла откривено је 6 релативно добро очуваних пећи и основе 6 разрушених пећи. Уз јужни део ЈИ бедема налазиле су се четири пећи и основе пет разрушених пећи. Од пећи бр. 1 очуван је само под од набоја оивичен венцем камења. Под је био црвено запечен. Пречник пода је 1.18 м. Зидови дебљине 8 до 10 см били су формирани од запечене земље. Очувана је у висини од 25 см без могућности да се реконструише првобитна висина. Пећ је имала калотасти пресек. Њен северни део је уништен, али се може закључити да је имала потковичасту основу. Под је у нагибу ка северу. Поред пећи је нађен бронзани новац Августа и мањи фрагменти луксузне црвено бојене керамике танких зидова. Једним делом под пећи је налегао на ЈИ зид објекта II.

Пећ бр. 2 је конструисана на исти начин као и пећ 1. Пречник пода је 1.15 м. Дебљина зидова у основи је 20 см. Основа је потковичаста са знатним сужавањем ка СЗ где је очуван део изливног канала. Канал је формиран од сложеног ломљеног камења које је облепљено блатом и црвено запечено. Ширина канала је 20 см, а очувана дужина је 50 см. Под је у нагибу ка каналу за 10 см. Реконструисана висина пећи би износила 50 см. Од бедема је удаљена за 10 см, што значи да је изграђена после подизања бедема.

Пећ бр. 3 је по конструкцији идентична са претходном. Имала је овалну основу. Пречник пода је 1.60 м. Дебљина запечених зидова је 15 см. Реконструисана висина би износила око 60 см. Под је у нагибу ка западу за 13 см. Пећ је једним делом налегла на бедем и у том делу је њен зид тањи.

Подови све три пећи су за 60 см нижи од нивоа калдрме. Над пећима и око њих налазили су се фрагменти распаднутих слабо печених опека, могуће од неког заштитног трема. У нивоу подова пећи налазило се плочасто камење које је једино на простору између пећи 1 и 2 имало правилан полукружни распоред. Камење је у виду дела венца повезивало ове две пећи. Вероватно се ради о остатку уништене пећи. На целој основи, између камења је био слој гари и пепела дебљине 30 см.

Пећ бр. 4 је најбоље очувана. Имала је издужени потковичасти облик са пречницима 1.20 и 1.70 м. Дебљина запечених зидова је 10 см. Калотастог је пресека са висином од 30 см. Под је био у нагибу ка СЗ за 7 см. На очуваном делу калоте видели су се остаци закрпе од запечене земље. На основу тога се закључује да су све пећи пуњене и пражњене преко отвора на темену калоте. На тај начин је било омогућено и вишекратно коришћење једне пећи. Око све четири пећи су налажени фрагменти амфора, црвено печених и црвено бојених здела танких зидова и руком рађених лонаца декорисаних пластичним тракама са брадавичастим украсом. У том слоју су нађена два копља. Све четири пећи припадају фази Ib. (Т. II сл. 2; Т. III сл. 1).

Поред ових, релативно добро очуваних пећи, регистроване су основе још пет старијих пећи. Скоро правилне кружне основе су издвојене у слоју светло мрке земље по интензивној гари, пепелу и запеченој земљи. Све су се налазиле на истој нивелети, која је за 30 см нижа од подова очуваних пећи. Остаци две пећи су, по линији њихових пречника (од 1.60 и 1.70 м) пресечене укопом темељног зида зграде II. Основа једне пећи се налазила између пећи 2 и 3, а две друге су биле између пећи 3 и 4 и зида зграде II. Пречници њихових основа су 0.70, 0.85 и 1.30 м. Основе пећи које су пресечене зидом зграде су најстарије (фаза Ia). Једна од њих је пресечена и каменом конструкцијом уз пећ 1, а друга основом нешто млађе пећи која се налазила СЗ од пећи 3. Пећ 4 је мањим делом прелазила преко основе која се налазила са њене СЗ стране. Преклапањем основа свих регистрованих пећи јасно се издвајају три фазе у њиховом подизању и напуштању. Њихова концентрација указује на постојање једне занатске зоне. Несумњив је кратак временски интервал између пећи фаза Ia и Ib. Ако се узме у обзир да оне нису ни биле предвиђене за неку дужу употребу, оваква ситуација постаје логична. Истовремено, однос најстаријих и млађих пећи указује на континуитет у животу логора током фаза Ia и Ib.

У источном делу једна пећ је била релативно добро очувана, док је од друге затечен само већи део основе. Налазиле су се на истој нивелети са пећима из јужног дела. Пећ 5 се конструктивно разликовала од претходних по обра-

ди пода. Под је урађен од плочастог сложеног камења преко кога је превучен тањи слој земље која је црвено запечена. Земљани зидови, дебљине 10 до 15 см, црвено су запечени и оцртавали су калотасти облик пећи. Основа пећи је потковичаста са дужим пречником од 1.30 м. На поду је затечен слој гари, дебљине 3 см. Испред СЗ дела, где се уочавало јасно сужавање основе, налазила се површина са запеченом земљом преко које је ишао слој гари и пепела дебљине 20 см. Око пећи су налажени фрагменти амфора, сивих глачаних лонаца и животињске кости. Пећ је била прислоњена уз зид бедема. На северној страни се налазио изливни канал. Нема елемената за реконструкцију висине пећи. Под је био у нагибу ка каналу за 14 см. Поред ове је очувана и основа мање потковичасте пећи пречника 50 см. Основу је покривао слој гари дебљине 25 см. Зидови су очувани само у основи, као обимна трака запечене земље, ширине 8 см. Испред пећи се налазила основа са гаром и запеченом земљом. Основа ове пећи је залазила под ЈИ зид зграде I. На тај начин је и овде добијен податак о хронолошкој разлици међу пећима фазе Ia и Ib. Пећ бр. 5 је млађа од бедема, а основа друге пећи је старија од објекта I.

Све ове пећи су опредељене као металуршке. Подови у нагибу са изливним каналима наводе на овакву идентификацију. Ниске калоте нису омогућавале развијање високе температуре, те би олово представљало једини метал који је могао да се топи у њима. Бројни делови лонаца из овога слоја крпљени су оловом у виду простог заливања или путем оловних спојница којима су саниране дуже прскотине. Велика количина гари и пепела око пећи дозвољава претпоставку да су калоте биле затрпаване ужареним огревним материјалом. Недостатак ложишта потврђује ову тезу.

Две откривене капије на СИ и ЈИ бедему и трећа претпостављена на СЗ бедему биле су повезане логорским саобраћајницама. Она која је полазила од СИ капије очувана је у фрагментима. Њена ширина није утврђена и може се само претпоставити да је пролазила уз СЗ зид зграде I, са могућом ширином од 3.00 м. У централном делу логора се под правим углом сучељавала се улицом која је повезивала СЗ и ЈИ капију. Ширина ове улице је 4.00 м. Улице су биле калдрмисане правилно сложеним облуцима са ивичњацима који су образовани од сложеног плочастог камења. Калдрма је била у благом паду ка ивичњацима. Простор између ивичњака и подзида трема, ширине 0.50 до 0.80 м, није био калдрмисан. Ту је и најнижи ниво улице који је имао функцију канала за прихватање воде која се сливала са коловоза. У делу ове улице, са обе њене стране уз објекте I и II, налазио се покривени трем. Подзид трема, ширине 40 см, био је грађен од ломљеног камена везаног малтером. Носио је, вероватно, дрвену колонаду. Ширина трема је 1.40 м. У трему су очувани остаци малтерног пода. Трем уз зграду I боље је очуван. Излазио је изван оквира зграде и пружао се до отвора капије на ЈИ бедему. Вероватно, је иста ситуација била и на ЈЗ страни. Под у згради II је био на истом нивоу са улицом, док је у згради I под био за 12 см виши од нивоа улице. Ниво малтерног пода у трему је био у истом нивоу са теменом коловоза. Облуци калдрме, су фундирани у нивелационом слоју песка дебљине око 10 см. Испод овог нивелационог слоја, који је регистрован само испод калдрме, настављао се културни слој фазе Ia.

Дуж ЈЗ-ЈИ и источног дела СИ бедема очуване су калдрмисане саобраћајнице које су биле на истој нивелети са саобраћајницама у централном делу логора. Најбоље је очувана калдрма дуж ЈЗ бедема. Степениште уз капију из фазе II је за 80 см изнад нивелете калдрме, а дно темеља унутрашње јужне куле је за 50 см изнад калдрме. Испод нивоа калдрме, која је и овде фундирана у слоју песка, настављао се културни слој фазе Ia. Дебљина слоја испод калдрме је 1.05 м. Дуж ЈИ бедема, по фрагментарно очуваним деловима калдрме, запажа се да њен ниво одговара нивелети сокла зграда I и II. Испод калдрме у кв. K_{10} је нађен новац Клаудија I. Уз СИ бедем калдрма је била очувана у низу квадрата од F до J. захватала је целу ширину простора између зида зграде I и бедема. Од значаја је да је керамички материјал налажен на калдрми јединствен са оним који је налажен испод нивоа калдрме. То би био још један податак о континуираном животу у логору током 1. века.

Горњи ниво овог културног слоја, на релативној дубини од 2.10 до 2.40 м затварао је слој песковите земље са гаром. Дебљина слоја је 30 до 50 см. Слој чисте, компактне, гари износио је 10 до 20 см. У немогућности да се на просторима изван архитектонских остатака и улица разграниче фазе Ia и Ib јединствени културни слој обе фазе се пратио до дубине 3.00 м на СИ и 4.20 м на ЈЗ (висинске разлике су условљене конфигурацијом терена који је у паду ка СИ). На овим нивелетама није био забележен престанак културног слоја већ појава подземних вода. На основи малобројних фрагмената праисторијске керамике (бронзано доба) који су се јављали на дубини од 4.00 м закључује се да је на овом месту постојало и насеље бронзаног доба.

Слој фазе Ib је датован новцима Веспазијана, Домицијана, Трајана и Хадријана.

У првим деценијама 2. века логор је био напуштен. Обновљен је у другој половини 3.

века пред Аурелијаново напуштање Дакије. У том периоду је извршено презиђивање три очувана бедема, а из основе су изграђени СЗ бедем и северна половина СИ бедема. СЗ бедем је знатно ужи од бедема 1. века, плиће је фундиран у односу на старије бедеме и при сучељавању са старијим бедемима, на северној и западној страни, формирани су прави углови. СЗ и део СИ бедема су зидани од плочастог ломљеног камена са континуалним хоризонталним фугама које посебно карактеришу начин зидања током II фазе. Исти начин градње се уочавао и на дозиданим деловима осталих бедема и на новоподигнутим унутрашњим кулама.

Западна унутрашња кула је зидана истовремено са бедемом II фазе. СЗ и ЈЗ делови бедема су сужени на местима где се сучељавају са СИ и ЈИ зидовима куле. Сужавање СЗ бедема у делу који је обухваћен кулом изведено је на тај начин што је темељни део бедема формирао некy врстy банка који се завршавао на нивелети сучељавања са СИ зидом куле. Овај податак јасно показује да се приликом градње темеља СЗ бедема водило рачуна о потребној унутрашњој ширини куле. На ЈЗ бедему не постоји овакав банак. ЈИ зид куле се прислањао на очувани део бедема из фазе Ib, тако да је изнад нивелете сокла бедем невешто искошен и ту је почињала истовремена градња бедема и куле са јасном конструктивном везом. Зидови куле су грађени слојевито од притесаног плочастог камења са хоризонталним малтерним фугама. На СИ зиду куле формиран је улаз ширине 1.20 м. Довратници су грађени од опека формата 41×28×9 см. Темељи СИ и ЈИ зида куле су лежали на остацима старије архитектуре фаза Ia и Ib.

Северна унутрашња кула је ЈЗ и ЈИ зидом призидана уз већ формирано лице бедема. Грађена је у истој техници као и западна кула. На ЈИ зиду је формиран улаз ширине 1.00 м. Довратници су грађени опеком наведеног формата. На очуваном прагу је нађен гвоздени оков дрвених врата. Истовременост куле са бедемом потврђује сокл СЗ бедема. Овде је сокл, у делу који је захваћен кулом, на истој нивелети са соклама осталих зидова куле, док је у делу ван куле знатно нижи. У северном углу бедема се примећивала млађа закрпа из фазе III која се јасно издвајала по начину малтерисања. Унутрашњост куле је била испуњена кровним шутом (тегуле и имбрекси) са врло мало земље. Овај податак говори о њеној механичкој испуни у време када су унутрашње куле изгубиле своју функцију. И ова кула је лежала на темељним остацима фаза Ia и Ib.

Јужна унутрашња кула је призидана ексцентрично у односу на теме кривине бедема. Тачно у осовини темена бедем је био обрушен и тај део је обновљен у II фази. Источни зид куле се ослањао на чврст део старог бедема, тако да је цела закрпа из II фазе, била обухваћена кулом. Зидови куле су грађени на исти начин као код претходних кула. На њеном северном зиду је био очуван само западни довратник улаза формиран опекама. Опекама су формирани и углови куле. Коришћене су опеке наведеног формата. Кула је лежала изнад јужног зида зграде II, а њен западни зид је био фундиран у слоју гари.

Унутрашња источна кула се са два од три призидана зида ослањала на заобљени угао бедема. Улаз у кулу се налазио на западном зиду. Улаз је реконструисан преко западног довратника који је формиран од опека формата 42×28×8 см. Опеке истог формата су коришћене и при формирању углова. Својим већим делом кула је лежала на архитектонским остацима фаза Ia и Ib. У 4. веку кула је изгубила своју првобитну функцију, највероватније у време Константина. У то време је унутар њених добро очуваних зидова изграђена керамичарска пећ кружне основе. Пећ је имала своје ложиште и била је предвиђена за вишекратну употребу. Захваљујући томе што керамички материјал из последњег печења није био повађен, извршено је датовање пећи. (Т. III, 2) Изнад нивоа куле и пећи слој гари и запечене земље, дебљине сса 10 см, затварао је овај културни хоризонт. Слој овог пожара се пратио и дуж унутрашњих лица СИ и ЈИ бедема.

Капија на СИ бедему је била из основе обновљена у овој фази. Основа капије је једноставна. Њену дубину су наглашавала два масивна зида (дебљине 0.90 м) управна на бедем са којим су истовремено грађени. Истовременост градње се најбоље уочавала на јединственом соклу бедема и ових зидова. Праг капије су чинили добро тесани камени квадери висине 50 см. У самом прагу су била исклесана три ниска степеника. На њих се, са унутрашње стране у виду рампе, ослањало веће плочасто камење. Унутрашња ширина капије је износила 5 м. док је са спољне стране ширина улаза била 3 м. Са обе стране унутрашњег суженог отвора капије налазио се по један камени блок (50×40 см). У блоковима су била уклесана кружна лежишта за двокрилна дрвена врата. Са северне стране капије, уз бедем, озидан је био подзид са степеништем ширине 1 м. Подзид степеништа се наслањао на северни довратник капије и лежао је на старијем степеништу из фазе Ib. Лице подзида је грађено од притесаног камења са хоризонталним малтерним фугама. Унутрашњост је била испуњена трпанцем од ломљеног камења заливеног малтером. Очувана су само четири степеника ширине 80 см. Степеници су ура-

ђени од притесаног већег камења. На нивоу степеништа је нађен новац Лициниja.

У овој грађевинској фази је зазидана капија на ЈИ бедему а наспрам СИ капије, на ЈЗ бедему, отворена је нова капија. Ова капија је рађена истовремено са западним делом бедема који је из II фазе. То се јасно уочавало и по начину зидања и по јединствено изведеном соклу западно и јужно од капије. Ширина отвора капије је износила 1.50 м. Са њене јужне стране, делом на темељу старијег бедема, а уз лице президаног бедема из II фазе, изграђен је подзид за степениште са четири очувана степеника. Први степеник је лежао на шуту из фазе Ib. Сокл степеништа је био на истој нивелети са соклом бедема. Степеници, ширине 90 см, били су израђени од више тесаних каменова. У нивоу првог степеника је нађен новац Грацијана. Слој уз степениште је датован и новцима Валентинијана и Аркадија. Степениште је лежало на отпадној јами I фазе. Њен горњи ниво је, у моменту градње степеништа, био нивелисан шутом. Детаљнији подаци о капији и степеништу недостају због грађевинских интервенција у III фази.

Унутрашњост утврђења II фазе је била испуњена шаторима који су били распоређени скоро у правилним низовима правца СИ — ЈЗ. Ови шатори су имали правоугаону основу различитих димензија (од 6×6 м до 9×5 м). У једном низу је било 7 до 10 шатора. Могућа је реконструкција 7 до 8 низова. Основу шатора је ограничавало правилно сложено ломљено камење које је, вероватно, служило као ослонац шаторској конструкцији од коже. Унутар шатора се налазио нивелациони слој песка а преко њега је био тањи под од набијене земље. У већини шатора су регистрована кружна огњишта са дебљим слојем гари. На некима су у слоју гари били очувани и отисци лонаца. Поред керамичког посуђа у шаторима су налажене и посуде од бронзаног лима. Налажени су и лични предмети свакодневне употребе као што су метални делови одеће,. чешљеви, наруквице, жишци и новци. Од оружја су налажена копља, стреле и умба за штитове.

Поред шатора унутрашњој архитектури припадају и делимично очувани малтерни подови на субструкцији од облутака и подови од опека. Коришћене су опеке димензија 43×29×9 и 29×25×9 см. Под од опека се налазио у кв. CD_{9-10} али његова надградња није очувана. Уз ЈЗ бедем налазио се други под од опека (кв. E_{12}). Површина пода је износила 2.70×3.40 м. Над подом су лежала два слоја лепа са бочних зидова који су се приликом рушења преклопили. На ЈЗ страни је лежала угљенисана греда правца СЗ—ЈИ. Греда је била хоризонтални носач горње конструкције. Налазила се тачно изнад темељних остатака бедема из 1. века. Други објекат са малтерним подом и зидовима од лепа наслањао се на ЈИ бедем у кв. JK_{4-6}. Овај објекат је лежао преко источног степеништа уз капију 1. века. У кв $H—I_{2-3}$ налазио се под од опека на малтерној субструкцији. Овај под је прелазио преко СИ зида зграде I. Ни овај објекат није архитектонски дефинисан.

У керамичком материјалу, који почиње од дубине 1.20 на СИ до 1.50 на ЈЗ, доминирају сиви лонци песковите фактуре. У односу на I и III културни слој број амфора је процентуално мали, а знатно је повећан број великих дубоких сивих и црвено печених здела са поклопцима. Бројни су тарионици, крчази, ојнохое. У групи глеђосане керамике преовлађивала је зелена глеђ, док је браон изразито ретка. Карактеристику овог слоја чине бројни налази гвозденог алата (Т. III, 3; Т. IV, 1, 2). Поред три велике оставе са алатом регистровани су и бројни појединачни налази. Алат би се могао поделити у три групе. Најбројнији је земљораднички алат. Бројна рала и цртала дрвених плугова, затим мотике, копачи и српови говоре о бављењу интензивном земљорадњом у овом периоду. Судећи по броју овог алата може се закључити да су војници производили себи довољну количину основних пољопривредних производа. Велики број жрвњева, налажен у овом слоју, иде у прилог изнетом закључку. Риболовачки алат (удице, ости и оловни и керамички утези за мреже) говоре о још једној врсти снабдевања војника. Војска се, вероватно, бавила и сточарством. Од домаћих животиња у овом хоризонту су заступљене кости говечета, свиње и козе (разликоване од овце по роговима). На лов указују остеолошки остаци дивље свиње и јелена. Трећој групи припадају алатке за обраду дрвета.

Према опекама из овог слоја претпоставља се да је овде боравио део VII Клаудијеве легије. Приближан број војника је тешко утврдити због немогућности да се тачно реконструишу број и величине шатора. Оријентационо, ни у овом периоду не би требало очекивати већу посаду од оне која је боравила у логору 1. века.

У нумизматичком материјалу овог слоја веома су бројни новци 4. века. Међу најстаријим новцима 3. века налази се један примерак Септимија Севера, секундарно бушен и коришћен као накит и четири комада Александра Севера — сви су могли да буду у употреби до Гордијана. Средини 3. века припада по један новац Филипа I и Филипа II, а даље следе са више примерака заступљени новци Требонија Гала, Галијена, Проба, Диоклецијана, Максимилијана, Лициниja, Константина I, Констанса, Констан-

ција II, Јулијана, Јовијана, Валентинијана I, Валенса, Грацијана, Валентинијана II, Теодосија I, Аркадија и Теодосија II.

Следећи нумизматички материјал може се закључити да је логор био напуштен у првим деценијама 5. века. Време напуштања логора је обележено само слојем рушења без трагова пожара. Пожаром је био захваћен само источни део логора.

У време палеовизантијске обнове лимеса обновљен је и логор у Бољетину. Извршене су преправке на фортификацији, а у њеној унутрашњости је, пре грађевинских радова, извршена нивелација терена.

Спољне угаоне куле би по свом облику могле да припадају 4. веку, тј. времену када су унутрашње куле изгубиле своју функцију. Међутим, ми не располажемо подацима за такво датовање. У случају да су ове куле настале у 4. веку оне су морале бити уништене и у темељном делу да би у 6. веку биле из темеља поново сазидане. Обрушени углови сва четири бедема иду у прилог оваквој могућности. У затеченом стању куле припадају једном грађевинском периоду. Карактеристичан начин зидања за III фазу огледа се у употреби плочастог ломљеног камена, вероватно из разрушене архитектуре претходне фазе, и ломљеног аморфног камења уз употребу фрагментованих опека у либажним слојевима. Због примене оваквог материјала изгубило се слојевито зидање са хоризонталним фугама које је карактерисало архитектуру II фазе. Овај нови начин градње се запажа на свим спољним кулама, на призиданим деловима бедема и на објектима унутрашње архитектуре из фазе III.

На основи изнетог може се закључити да су у трећој фази само дозидани и делимично обновљени релативно добро очувани бедеми из ранијих фаза, извршене су адаптације на капијама, а све спољне куле су из темеља сазидане.

Спољне угаоне куле се међусобно разликују по облику због различито обликованих углова старијег утврђења на које се прислањају. Због тога се северна и западна кула, које се прислањају на праве углове бедема, састоје од два права, међусобно управна зида који су истовремено управни и на зидове бедема. Прави зидови кула су повезани полукружним зидом чији лук одговара, приближно, једној четвртини круга. Куле на јужном и источном углу имају потковичасте основе. Прави зидови, истих дужина као код прве две куле (3 м), нису међусобно управни већ се трапезасто шире ка полукружном зиду који их спаја. Улази у северну, источну и јужну кулу су формирани пробијањем бедема. Обрађен је само улаз за северну кулу. Пробијени део бедема је озидан фрагментима опека, а сам пролаз је у основи био заравњен малтером. На очуваној висини бедема није био пробијен улаз за западну кулу. Унутрашњи зидови у западној и источној кули су брижљиво омалтерисани, па је претпостављено да се у њих силазило дрвеним мердевинама.

Западна кула је грађена од ломљеног камена са либажним слојевима од по три реда опека. Опеком су били формирани и спојеви правих зидова са полукружним. Спољни сокл куле је нижи од сокла ЈЗ бедема. Темељи куле су дубље фундирани од темеља СЗ и ЈЗ бедема. Унутрашњи сокл куле је у нивоу унутрашњег сокла ЈЗ бедема. Лица унутрашњих зидова су омалтерисана са два слоја малтера. Првим слојем је извршено грубо заглачавање у зонама грађеним каменом. Другим слојем су обрађене фуге у зонама грађеним опеком чија су чела неомалтерисана, а у зонама грађеним каменом извршено је фино заглачавање и полукружним потезима су означаване величине камења. ЈИ зид куле је био призидан уз оштећено спољно лице бедема, па је затим опеком и ломљеним каменом извршено крпљење оштећеног платна зида. Уз ЈЗ бедем и ЈИ зид куле налазила се трака гари и малтера ширине око 40 см. Њен горњи ниво је за 50 см изнад нивелете сокла. Дебљина овог слоја је 1.10 м. Овај слој је налегао на зид бедема и куле, а траг пожара се пратио и на зидовима. Пошто не постоји стратиграфска веза овог слоја са слојевима пожара у логору, закључено је да је слој формиран у време рушења куле.

Јужна кула је грађена на исти начин као и западна. Призидана је уз обрушени угао бедема који је у време подизања куле обновљен закрпом која је рађена у истој техници зидања као и кула. Унутрашњост куле је до очуване висине била испуњена ломљеним камењем и шљунком. Оваква испуна није регистрована у осталим кулама. Можда би је требало очекивати у наспрамној, северној кули, али је она до темеља уништена. Закрпа бедема је већим делом налегла на испуну куле. Унутрашњост куле је била грубо омалтерисана само у зонама које су грађене каменом. Сокл куле је нижи од сокла бедема и јасно се уочило прислањање правих зидова на зид и сокл бедема.

Источна кула је по облику идентична са јужном. Зидана је као и претходне наизменичним слојевима камена и опеке. Очувана је до првог слоја опеке чији се отисци виде у малтеру. Брижљиво је омалтерисана са унутрашње стране са два слоја малтера. У кули је очуван малтерни

под у висини сокла бедема. Дебљина пода са субструкцијом од шљунка износи 30 см.

Северна кула је по облику иста са западном. Порушена је до нивоа сокла изнад кога је у траговима очуван малтерни под.

На СЗ и ЈИ бедему, у њиховом средњем делу је призидана по једна правоугаона спољна кула. Обе су по техници градње опредељене у III фазу. Кула на СЗ бедему је грађена наизменичним слојевима камена и опеке. Једино у овој кули се јављају по два реда опека. Димензије опека су 32×28×4 и 30×27×4,5. Углови су целом очуваном висином били озидани опеком формата 41×28×9 см. Улаз за кулу је накнадно пробијен на бедему. Трагови пода нису регистровани. На кули ЈИ бедема у либажним слојевима су коришћена по три реда опека. Формат опека је 32×28×4 см. Уз унутрашњу страну зидова су очувани делови малтерног пода на релативној дубини 1.30 у односу на очувану нивелету бедема. Улаз у кулу је пробијен кроз испуну капије из 1. века. Како је ова преградња по начину зидања опредељена у фазу II, њено пробијање се, без икакве сумње, мора да веже за фазу III. Са обе унутрашње стране пробијеног улаза налазио се по један камени жрвањ на нивелети пода. Њихови отвори су, вероватно, служили за учвршћивање осовине врата.

У овој фази је зазидана капија на ЈЗ бедему. Степениште, јужно уз капију, је президано у виду ојачања бедема. Употребљен је нови малтер са примесом туцане цигле. Капија на СИ бедему, која је у овој фази представљала једини пролаз, обновљена је. Источни, управни зид је местимично президан и учвршћен је новим малтером са примесом туцане опеке. У призиданим деловима капије уведен је нов начин наизменичног зидања ломљеним каменом и опеком. Са унутрашње стране управних зидова из II фазе, дозидани су пиластри који су донекле сужавали простор пред капијом. На исти начин је био сужен и улаз. Ту су на северни и источни довратник дозидани нови довратници. Тако је у III фази ширина отвора капије износила 1.75 м. Северни довратник је грађен од ломљеног камена а источни од ломљеног камена и фрагмената опека. Дебљина опеке је 9 см. Очигледно да се ради о опеци из ранијих фаза. Везивни малтер је садржавао већу примесу туцане опеке. Ниво прага је у овој фази био издигнут за 50 до 60 см додавањем новог реда од три притесана камена блока међусобно везана малтером. Степениште које се прислањало уз северни управни зид капије президано је као ојачање бедема и чврсто је заливено малтером са туцаном опеком.

У средњем делу кастела, над ЈЗ зидом објекта I и над северним углом објекта II (фаза Ib) изграђена је црква са унутрашњим димензијама 15.00×5.50 м. Оријентисана је исток — запад. Њени темељи су укопани у старији културни слој и на неким местима прелазе преко основе шатора из II фазе. Основу цркве чини издужени правоугаони наос са полукружном апсидом полупречника 2 м и правоугаоним нартексом. На јужни зид наоса, у његовој источној половини, призидан је правоугаони параклис. Са унутрашње стране апсидалног зида, пратећи његову контуру, призидан је део у виду степеника, ширине 0,90 м, који је, вероватно, представљао основу за седишта. Очуван је само један ред притесаних камених блокова. Са унутрашње стране јужног зида наоса, на 60 см од јужног рамена апсиде, дозидана је крстионица димензија 1.20×1.00 м. Формирањем засечених углова добијен је крстообразни облик какав има и унутрашњи отвор крстионице. Крстионица је грађена опеком и омалтерисана је са два слоја малтера. Први слој малтера садржи туцану опеку. Другим слојем чистог кречног малтера извршено је истовремено малтерисање крстионице и пода цркве. Субструкцију пода у олтару, наосу и параклису чинили су правилно сложени облуци на основи од нивелационог слоја. песка. Облуци су били заливени малтером, а преко тог малтера је постављен други слој фино заглачаног малтера са отисцима пода од опека. Нартекс је био дозидан преко сокла западног зида наоса и са њим није био конструктивно везан. Ни зидови јужног параклиса нису имали конструктивну везу са зидом наоса. Нартекс је првобитно имао врата на северном и јужном зиду, ширине 1.20 м и на западном зиду, ширине 2.00 м. Четврта врата, ширине 1.40 м, повезивала су нартекс и наос. Јужна и западна врата су касније зазидана ломљеним притесаним каменом везаним малтером. Како је на исти начин грађена и цела црква, зазидани отвори су се тешко уочавали у платнима зидова. Северна врата су била испуњена трпанцем од шута који је садржавао и фрагменте опека дебљине 4,5 см. Западни улаз у параклис, ширине 0.95 м, био је затворен испуном од ломљеног притесаног камења без везивног малтера. Улаз који је повезивао параклис и наос (ширине 1.00 м) испуњен је трпанцем од шута који је садржавао и фрагменте опека.

Сви делови цркве су грађени у истој техници наизменичним зидањем притесаним и ломљеним каменом и опеком. Зидови су били очувани до првог слоја опеке, која је само местимично очувана у отисцима. Зидање опеком је у свим деловима цркве почињало на истом нивоу.

На спојним деловима нартекса, наоса и параклиса, по отисцима опека се уочава истовремено зидање од тог нивоа. Преко овог слоја малтера са отисцима опека, у неком каснијем периоду, извршена је нивелација очуваних зидова једним новим слојем малтера лошијег квалитета са доста земље. Горња површина овог слоја малтера је заглачана. Нису уочени отисци дрвене надградње. У то време је, вероватно, трпанцем био затворен улаз на северном зиду нартекса и улаз који је повезивао параклис са наосом. Црква је, у обновљеном, или само у изнивелисаном разрушеном стању, коришћена као културно место везано за средњовековну некрополу. Неки гробови ове некрополе су били укопани у наос и параклис цркве. Два гробна укопа, који су усечени у зидну масу, иду у прилог претпоставци да црква није била видна у време настанка некрополе, већ је, вероватно, током њеног живота била обележена само као култно место. Ову претпоставку поткрепљује и затварање два преостала улаза шутом који је био формиран у време рушења цркве. Код јужног рамена апсиде нађен је полуобрађени квадер димензија 34×29×18 см, на коме су са три стране били примитивно урезани крстови.

У квадратима CD_{11-12} откривен је СИ део грађевине која је на основи покретног материјала и доста згуре опредељена као радионица.. Грађена је у наизменичном зидању ломљеним каменом и опеком, димензија 32×30×5 см. Под је био начињен од опека истог формата. Објекат је страдао у јаком пожару.

У квадратима од D_{12} до F_{12} уочена је велика површина под лепом. Неки комади лепа су били обликовани као опеке. На другим комадима су били видни отисци кола и облица. Сви комади липа су горели у јаком пожару. На овом простору је нађена већа количина згуре од глеви, неколико алатки и фрагменти амфора, лонаца и жижака. Могуће је да се ради о другој радионици која се ослањала на ЈЗ бедем. Слична ситуација је регистрована и у квадратима JK_9. Ту су откривени комади лепа који су дрвеним глачалом били заравњени на једној страни, док су на другој страни били видни отисци прућа. Испод лепа се налазио под од правилно сложених даски чија је дебљина у угљенисаном стању износила 4 см. Под је био паралелан са ЈИ бедемом. На поду су налажени делови керамичких посуда (крчази, ојнохое, амфоре и лонци).

У квадратима GH_{3-4} делимично су били очувани зидови још једног зиданог објекта унутрашње ширине 4.00 м са очуваном дужином од 7.50 м. Зидови су били рађени ломљеним каменом. До очуване висине зидова (сса 40 см) није утврђено наизменично зидање са опеком. Објекат је био уништен у пожару. Његова функција није утврђена.

Поред наведене унутрашње архитектуре логор ове фазе је имао и шаторе за смештај војника. Основе шатора је, као и у претходном периоду, чинио слој песковите земље оивичен правилно сложеним камењем. Основе шатора су правоугаоне. У неким шаторима су регистрована огњишта. Шатори су били концентрисани у СЗ и ЈЗ делу логора. У односу на шаторе из претходног периода овде је уочена извесна неправилност у њиховом распореду. Број шатора је био редукован у односу на број шатора из фазе II. То је значило да је у овом периоду и војна посада била смањена. У зони шатора су регистровани и остаци три малтерна пода (Кв. B_{2-4}; C_{3-4}; J_{12} — управан је ЈЗ бедем; G_{9-10} H_{10} — малтерни под са туцаном опеком). Могуће је да се ради о објектима који су служили за смештај официра и војне управе. Управној згради би, највероватније, припадао под из квадрата B_{2-4}; C_{3-4}.

У овом слоју је налажено доста керамичких фрагмената. Доминирају делови већих црвено печених посуда. Најбројније су амфоре украшене оштрим гребеном и амфоре са белом енгобом код којих је на рамену био црвеном бојом исписан текст грчким курзивом. Бројне су и мање шпиц амфоре са белом енгобом на којима су црвеном бојом били насликани крстови. У групи глеђосане керамике преовлађује мрка и тамно браон глеђ. Заступљени су крчази, ојнохое, зделе разних димензија и жишци. У групи огњишне керамике најбројнији су сиви лонци песковите фактуре. Од оружја је регистровано само неколико гвоздених стрелица. У групи предмета личне употребе јављају се гвоздене и бронзане фибуле, појасне пређице и делови коштаних чешљева, махом дворедних. У овом слоју се, као појединачни налази, издвајају гвоздене алатке за обраду земље. Жрвњеви представљају, такође, честе налазе. Ова група налаза показује да су се, поред занатства, палеовизантијски легионари бавили и земљорадњом. Риболов је потврђен бројним удицима и утезима за мреже. У нумизматичком материјалу заступљен је само једним примерком новац Анастасија, а затим следе са више примерака заступљени новци Јустина I, Јустинијана I, Јустина II, Јустина II и Софије и новац Маврикија.[2] На основу нумизматичког материјала се закључује да је логор био напуштен у задњим годинама 6. века. Страдао је у јаком пожару. Културни слој III фазе се пратио од површине до дубине од 1.20 м на СИ и 1.50 м на ЈЗ.

[2] Новце из фаза Ia и Ib обрадио је В. Кондић, а новце фаза II и III В. Поповић.

Овај текст нема претензија да пружи потпуну слику о животу војног логора у свим његовим фазама. Због стриктно ограниченог обима рад је сведен само на анализу архитектонских остатака. Детаљна стратиграфска анализа и обрада покретног материјала, уз комплетну документацију и илустрацију изнетих података, биће предмет монографске обраде.

21. март 1983.

UDK: 725.182.032.77 : 904—03

BOLJETIN (SMORNA), CAMP ROMAIN ET PALÉOBYZANTIN

LJUBICA ZOTOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le camp militaire, avec ses quatre phases de constructions, s'étend sur l'époque du Ier au Ve siècle. Il a été établi durant la première moitié du Ier siècle en tant que fortification en terre (phase Ia) très probablement au temps de Tibère,, époque où la section de la voie romaine Gospodjin Vir — Boljetin fut construite. Au cours de la deuxième moitié du Ier siècle, peut être du temps de Domitien, des remparts en dur ont été élevées (phase Ib). Du temps de Hadrien le camp a été abandonné. Il a été renové avant l'abandon de la Dacie par Aurélien (phase II). Dévasté dans le grand incendie au début du Ve siècle, il a été reconstruit de nouveau, de même que la majorité des castella danubiens, du temps de Justinien (phase III).

Nous ne disposons que d'informations modestes pour la phase Ia. Les dimensions de la plus ancienne des fortifications et son organisation intérieure nous sont inconnues. De cette phase des restes de fondations du mur de soutènement du rempart en terre longeant le rempart Nord-Ouest, plus récent, ont été conservés ainsi que ceux sous les tours intérieurs au Nord et à l'Ouest. Les vestiges de ce mur de soutènement ont été découverts également dans l'angle Est du camp. Le parapet de la fortification en terre, de 2,60 m. de largeur, a été établi par deux sondes normales sur la face extérieure du rempart Nord-Ouest. Au niveau de cette couche culturelle les fondations de l'architecture intérieure de la phase Ib ont posées. Il n'y a pas eu de rupture dans la vie du camp entre les phases Ia et Ib.

Les remparts de la phase Ib n'ont été conservés que dans la moitié Sud-Est du camp. La partie Nord-Ouest ne garde que des vestiges des zones de fondations, reconstruites au moment de la remise en état du camp (phase II). A cette époque le camp ne comportait pas de tours intérieures. Les remparts Nord-Est, Nord-Ouest et Sud-Est avaient chacum une porte. Les portes étaient reliées par les communications principales du camp. Les voies de communications pavées longeaient également les murs des remparts. Le rempart N.-O. de cette phase a été entièrement démoli. Seul l'angle Nord conserve l'information que le rempart N.-O. de la phase II a été construit à l'intérieur du camp de la phase Ib. Ceci signifie qu'au moment de la première reconstruction l'axe du camp, dans le sens N.-O.-S.-E. a été quelque neu raccourci. Les qaurtiers Ouest, Sud et Est du camp ont été destinés aux habitations des soldats et contenaient des constructions à cette fin. Le quartier Nord, avec la réserve (horreum) et le foyer construit était celui de la zone économique.

Durant la II phase le rempart N.-O. a été reconstruit depuis la base. Des parties d'autres remparts en partie effondrés ont été refaites. Des portes des remparts N.-O. et S.-E. ont été murées et une porte nouvelle a été ouverte au rempart S.-O. Des tours intérieures ont été construites. Contrairement aux constructions du Ier siècle qui étaient en pierre taillée, celles-ci ont été faites en pierres concassées, plates, en couches nettement soulignées par des joints horizontaux. Seules les bases des tentes ont été conservées quant à l'architecture intérieure. Quant aux autres constructions, probablement légères et de bois, seuls les sols en mortier sont restés. Au IVe siècle, vraisemblablement du temps de Constantin, les tours intérieures ont perdu leur fonction. La tour Est a été utilisée comme four à céramique. Il n'est pas possible de dire que le camp ait reçu alors des tours extérieures. S'il y en eu elles ont été détruites jusqu'aux fondations au moment de la dévastation du camp. Les angles effondrés du camp confirmeraient cette hypothèse.

Toutes les tours extérieures, dans l'état où elles auraient pu être, ont été construites depuis les fondations au VIe siècle (phase III). La III phase montre une manière nouvelle de construction. De la pierre bouchardée aux formes irrégulières est utilisée, les joints horizontaux se perdent et la brique est utilisée en couches. La porte du rempart S.-O. est fermée à cette époque, de sorte que le camp n'offre qu'une seule issue, celle de la porte N.-E. Dans les parties N.-O. et S.-O. les tentes des soldats étaient situées. Plusieurs constructions ont été établies dans cette zone, faite en torchis et aux sols en mortier. La partie centrale du castellum abritait une église avec un petit baptistère dans le naos. Au cours du Moyen Age la partie S.-E. du camp a servi de nécropole. A cette époque l'église, en ruines, a été marquée par la nivellation des murs effondrés, comme lieu de culte.

1. — Бољетин, општи изглед логора. — 1. — Boljetin, vue générale du camp.

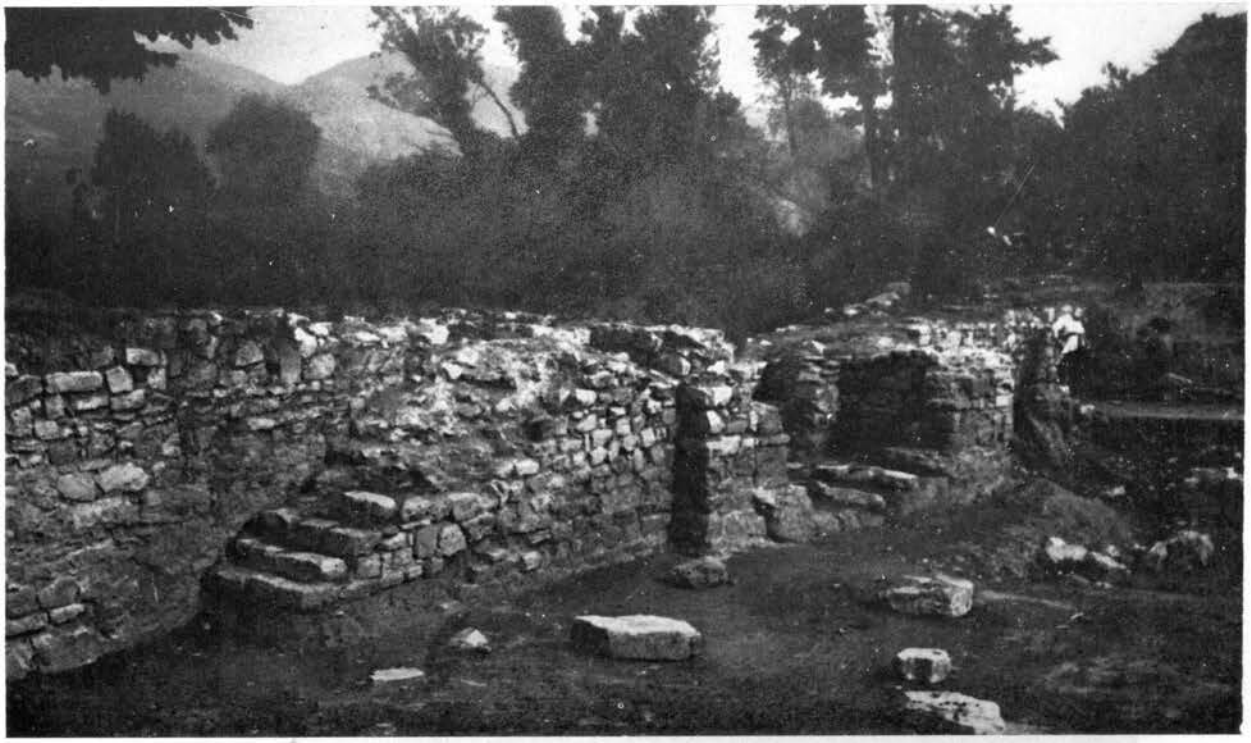

1

2

1. — Бољетин, капија на североисточном бедему (фазе II и III); 2. — Пећи за топљење олова (фаза Ib). — 1. — Boljetin, porte du rempart Nord-Est (phases II et III); 2. — Four pour la fonte du plomb (phase Ib).

1

2

3

1. — Бољетин, пећ са подном субструкцијом и делом канала; 2. — Источна кула, керамички материјал из пећи (IV век); 3. — Остава гвозденог алата (фаза II). — 1. — Boljetin, four avec construction sous le sol et partie du canal; 2. — Tour est, matériel céramique du four (IVe s.); 3. — Dépôt d'outils en fer (phase II).

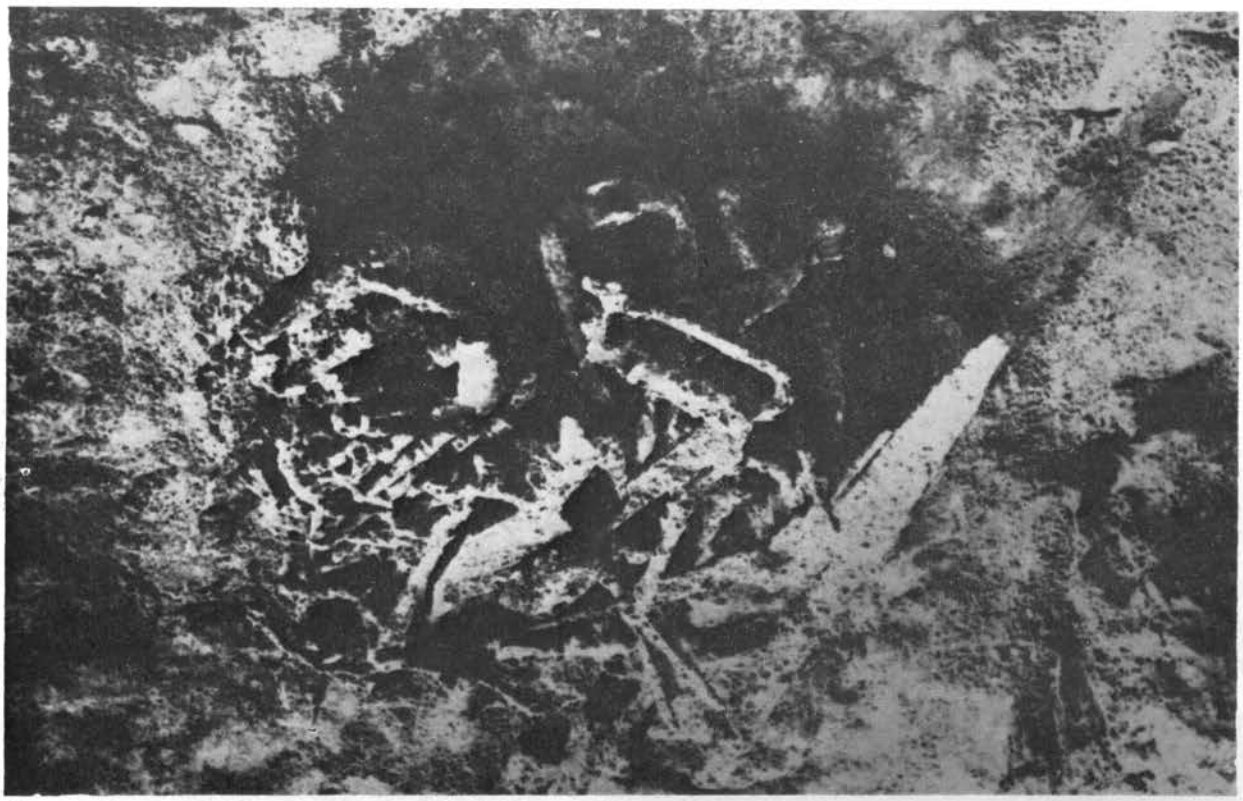

1

2

1—2. Бољетин, оставе гвозденог алата (фаза II). — 1—2. — Boljetin, dépôts d'outils en fer (phase II).

Бољетин, средњовековно насеље и некропола

СЛАВЕНКА ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Археолошки институт, Београд

У току 1966. и 1967. године у цјелости је откривена средњовјековна некропола унутар античко-византијског утврђења.[1] Најбројнији скелетни гробови налазе се југозападно од капије на источном бедему утврђења. С обзиром на густину укопа, (види ситуациони план некрополе, сл. 1) могуће је претпоставити, да је сахрањивање на овом положају започето управо у непосредној близини јужног довратника споменуте капије и да се временом ширило према западу и југу, обухватајући велик дио утврђења, чији су видљиви бедеми овој некрополи били природна ограда. Некропола је мала, укупно је откривено 97 скелетних гробова. Један гроб, број 72 је римскодобан, а сви остали су средњовјековни укопани у византијски слој утврђења. Једнобродна црквена грађевина из VI вијека[2] није обновљена у средњем вијеку. На ово упућују и веома ријетки скелетни гробови око цркве а посебно положај гроба 62 чији скелет лежи на заравњеном зиду параклиса. Накнадних укопавања није било па се са сигурношћу може констатирати да су гробови били обиљежени. У сјеверном дијелу некрополе откривено је 9 гробних белега у виду хоризонтално постављених камених плоча које су се in situ сачувале само код три скелета. Плочама је био надкривен односно обиљежен само горњи дио скелета. Остаци гробне конструкције констатирани су код 27 скелета. Најбоље је сачувана она код гроба 84, а састојала се од крупнијег необрађеног камена вертикално укопаног у земљу, правоугаоне основе. Занимљивост овог гроба је у томе што унутар гробне конструкције није нађен скелет и представља једини кенотаф на овој некрополи.[3] Гробна конструкција на овој некрополи била је веома рустична. Око покојника у гробну раку постављао се необрађени камен или фрагментирана опека, било само око главе и ногу, било око цијелог покојника. Трагови дрвета или дрвеног сандука нису констатирани, мада налаз великог кованог чавла и жељезних кланфи уз лијеву страну скелетног гроба 75 упућују на сахрањивање у дрвеним сандуцима. У гробу 38 констатирана је вертикално укопана фрагментирана опека иза лубање. По свој прилици је и иза ногу скелета била постављена једна вертикално укопана опека, као што је то уобичајено на средњовековним некрополама.[4] Надаље биљежимо занимљиву појаву полагања покојника на добро поплочану површину од ситног камења. Употреба фрагментиране опеке и необрађеног камена при сахрањивању на некрополи у Бољетину констатирана је и као подлога на коју је полагана само глава покојника. Тако је код 4 скелета констатирано да лубања лежи на фрагментираној опеци а код два скелета на необрађеном камену. Сви скелети леже испружени на леђима, а положај руку је различит. Највећи број скелета оријентиран је у правцу запад-исток. Дјечји римскодобни гроб 72 оријентиран је у правцу југоисток-сјеверозапад с лицем окренутим према сјеверозападу.[5] На некрополи су откривена само два двојна гроба, у оба случаја ради се о сахрани мајке са веома малим дјететом. У гробу 14 кости дјетета нађене су високо на лијевој страни грудног коша мајке. Положај дјечјег скелета у гробу 27 (у предјелу карличних костију) супротне је оријентације од скелета мајке, па то недвосмислено указује да је мајка са дјететом умрла приликом порођаја или у вријеме које је претходило том догађају. Констатирано је 23 скелета женског спола, 23 мушког, 19 дјечјих скелета и 11 млађих инди-

[1] S. Pavlović, AP 8, 1966, 93—94; S. Pavlović, AP 9, 1967, 71—73.

[2] Љ. Зотовић, Старе културе, 104—105.

[3] S. Ercegović-Pavlović Sirmium XII, Beograd 1980, 23, t. XXXIV, 2.

[4] Иста, *op. cit.*, 43, т. XXXIV, 4; Д. Минић, Старе културе, 189.

[5] Гроб је без археолошких налаза, а откривен је испод нетакнуте конструкције лепа на дубини од 2,70 м.

видуа чији спол није било могуће одредити. Имајући у виду споменуте бројке, може се констатирати, да је на средњовјековном насељу смртност дјеце и млађих особа била веома велика. Гробови су откривени на дубини која варира од 0,75 до 1,50 м од данашњег знатно сниженог нивоа, јер је простор утврђења годинама обрадиво земљиште. По начину сахрањивања некропола у Бољетину је типично средњовјековно гробље на редове.

Археолошки налази констатирани су код 14 гробова и представљају изузетно скромне и једноставне израђевине. Као примјер наводимо каричицу од увијене жељезне жице са једном пе́тљом и наушницу са једном елипсоидном јагодом која је са сваке стране учвршћена и обмотана брончаном жицом. Сличних каричица у средњовјековним гробовима је много али су углавном израђиване од брончане или сребрне жице.[6] Међу бројним наушницама са једном јагодом једини примјерци који су слично рађени потјечу са некрополе у Рибници код Доњег Милановца, из старијег хоризонта гробова датираног у XII и XIII стољеће.[7] Истим домаћим рустичним радионицама припада и једноставно прстење. Једини значајан налаз са некрополе је крижић — привјесак из гроба 89, лијеван од бронце, висине 4 см, ширине 2,5 см са петљом за вјешање. На предњој страни рељефно је представљен разапет Крист у краткој одјећи. Цијелу главу уоквирује нимб а изнад ње је пластично изведен мали крижић. Полеђина крижа је равна и без представа, као што је то и уобичајено на овој врсти једноставних крижева за разлику од крижева-енколпиона. По начину израде и представе мртвог Христа биљежимо идентичне примјерке крижева-привјесака из уништених гробова IX до XI вијека на локалитету Доњи град на Београдској тврђави.[8] Такође сличан приказ Христа налазимо на крижевима енколпионима са великих средњовјековних налазишта Стрмен у Бугарској[9] и Диногетији у Румунији,[10] гдје су датирани углавном од X до XII стољећа. За

[6] Као примјер наводимо само налазе са некрополе у Винчи и Демир Капији, cf.: G. Marjanović-Vujović, Inventaria Archaeologica 22, Beograd 1979, 212, 1—2; B. Aleksova, Disserttationes I, Beograd, 1966, t. XIII, 66—68.

[7] D. Minić, AP 12, 1970, 64—65.

[8] Г. Марјановић-Вујовић, *Накит на тлу Србије*, Београд 1982, 39.

[9] Z. Kurnatowska, Styrmen nad Jantra, Wroclaw—Warszawa, Krakow—Gdansk 1980, 117—135, fig. 34, 435.

[10] I. Barnea, Dinogetia, Bucuresti 1967, 357—366, fig. 191. 6.

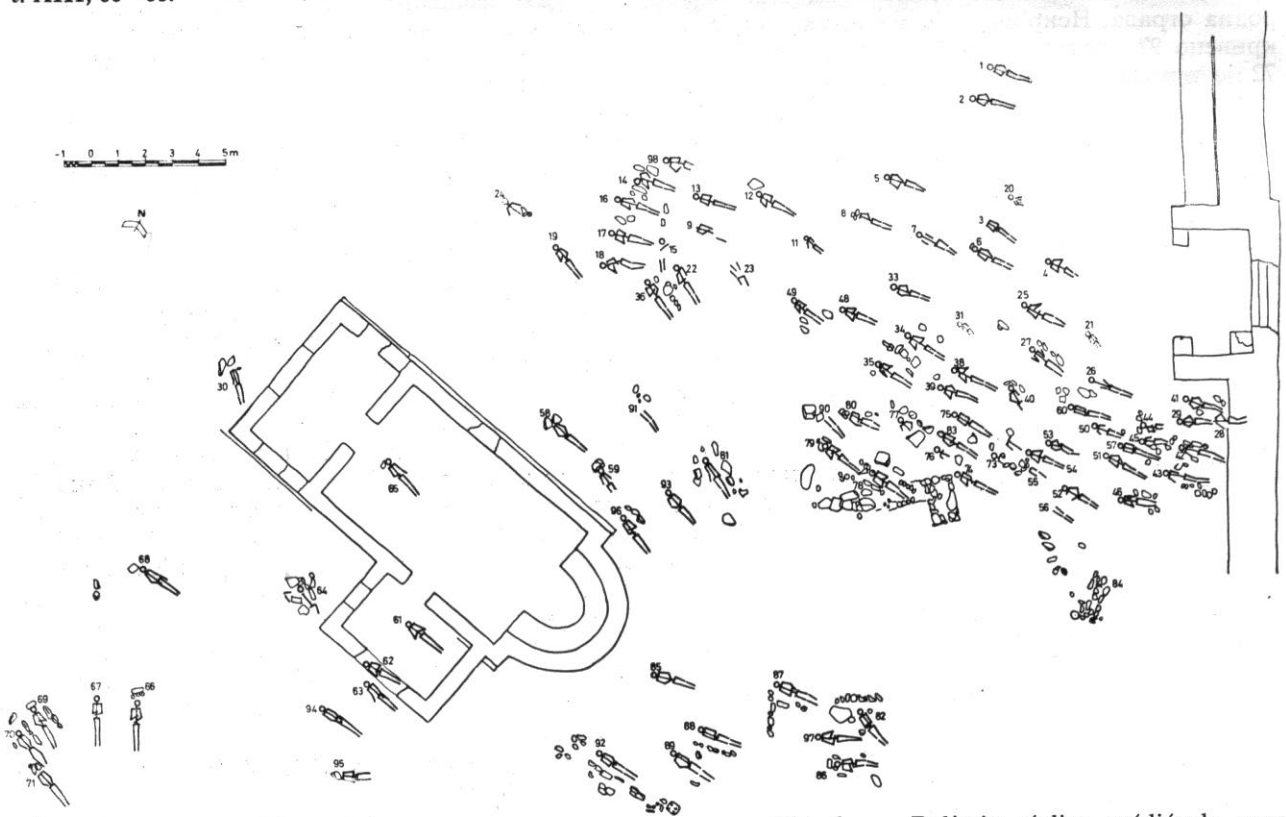

Сл. 3. — Бољетин, средњовековна црква са некрополом. — Fig. 3. — Boljetin, église médiévale avec nécropole.

датирање крижа из гроба 89 посебан значај имају налази идентичних једноставних крижева-привјесака са средњовјековног налазишта Pacuiul lui Soare а датирани су од XIII—XV стољећа.[11] Може се претпоставити да је иконографска представа Христа као што је на крижу из Бољетина била позната већ у X или XI вијеку и да се одржала чак до XV стољећа. Калупи за израду ових крижева нису нађени па за сада остаје отворено питање мјеста њихове израде.

За одређивање времена до када је трајало сахрањивање у оквиру војног логора у Бољетину велик значај има налаз новца у шаци скелета број 43. Новчић је од сребра. На аверсу је глава Сарацена окренута у лијево са траком која је привезана на потиљку. Текст је писан латиницом, а видљиво је само име LUDOVICI. На реверсу је двоструки криж са 9 тачкица које су распоређене око његових кракова. Натпис нечитак. Новац припада мађарском краљу Лудовику I (1342—1382).[12] У изузетно значајној остави новца са локалитета Падина код Госпођина Вира нађено је чак 98 примјерака истог новца заједно са примјерцима новца владара Србије, Бугарске, Влашке и др.[13]

Унутар војног логора у Бољетину нађена је у византијском слоју VI стољећа остава од 11 изузетно ријетких лунуластих наушница.[14] На основу анализе материјала наушнице се сматрају производом домаћих мајстора под изравним византијским утицајем. Пет примјерака представљају изразито луксузне наушнице рађене у високој техници филиграна, а преосталих шест су рађене у техници лијевања. Остава је датирана у IX стољеће и представља једну од ријетких цјелина која се може приписати раном периоду Славена на овом приобалном појасу Дунава.

У оквиру комплексног истраживања шире околине Градца — војног логора, сондажним радовима обухваћен је простор са обе стране рјечице Лепене. Овим радовима настојало се лоцирати античке некрополе и средњовјековно насеље. У истраженим сондама на околним падинама археолошки материјал није био интактан. Веома мали број археолошког материјала је средњовјековног обиљежја, као што су керамички фрагменти, ножеви, стрелице, удице и сл. без сумње потврђују претпоставку да је у непосредној близини Градца постојало мање насеље раштрканог типа. Насеобински објекти у виду остатака станишта, пећи или трагова подних површина нису констатирани. На положају праисторијског насеља и античке некрополе са спаљеним покојницима на лијевој обали Лепене,[15] поред средњовјековног керамичког материјала и фрагмената накита нађена су два византијска чанкаста новца од бронце. Један припада Исаку II Анђелу (1185—1195), а други Алексију III Анђелу (1195—1203).[16] Археолошки материјал несумњиво указује да су средњовјековна станишта постојала са обе стране рјечице Лепене.

Имајући у виду археолошки материјал и у цјелости истражену некрополу, а посебно налазе новца како са положаја уништених станишта тако и са некрополе, могуће је констатирати, да је на ушћу Лепене у Дунав постојало средњовјековно насеље са одговарајућом некрополом, које се оквирно датира од завршетка XII до XV стољећа.

6. април 1983.

UDK: 904—03 "653"

[11] P. Diaconu, Păcuiul lui Soare II, Bucuresti 1977, 188, fig. 101, 11, fig. 102, 2.

[12] L. Réthy, Corpus nummorum Hungaricae II, Budapest 1907, 14, t. 5, 89 A.

[13] С. Душанић, Старинар XXI, Београд 1972, 83—86; С. Душанић, Старе културе, 184—185.

[14] S. Ercegović Pavlović, Arch. Iug. VIII, Београд 1967, 91—95, t. I—VII; С. Ерцеговић Павловић, Старинар XX, Београд 1969, 83—95.

[15] R. Ajdić, AP 10, 1968, 82—83; Lj. Zotović, AP 10, 1968, 84—85.

[16] За атрибуцију новца дугујем захвалност колегици Д. Гај Поповић музејском саветнику Народног музеја у Београду.

BOLJETIN, AGGLOMÉRATION ET NÉCROPOLE MÉDIÉVALES

SLAVENKA ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

La nécropole médiévale à l'intérieur du camp militaire a été entièrement fouillée. Au total 97 tombes à squelettes ont été examinées, dont une seule de l'époque romaine (sans matériel). Les découvertes archéologiques ont été faites dans 14 tombes et elles représentent des produits particulièrement modestes et simples. Les travaux de sondage ont englobé l'espace autour du camp et des deux côtés de la rivière Lepena. Le matériel archéologique modeste (fragments de céramique, bijoux et deux pièces de monnaie byzantine) indiquent incontestablement qu'il y a eu dans la proximité immédiate du camp militaire une petite agglomération aux habitations dispersées sur les deux rives de la rivière Lepena. L'agglomération et la nécropole lui correspondant sont approximativement datés entre la fin du XIIe et le XVe siècle.

La couche byzantine à l'intérieur du camp a révélé un dépôt de boucles d'oreille de forme lunaire, daté au IXe siècle et il représente un des rares ensembles qui peut être attribué à la période proto-slave dans le secteur riverain du Danube.

Власац, мезолитско насеље

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ — ЗАГОРКА ЛЕТИЦА, Филозофски факултет, Београд

У позно лето 1970. године геолог др Јелена Марковић-Марјановић открила је на обали Дунава, испод профила терасе Власац, неколико облутака са траговима окера и алатке од камена, кости и рога. Одмах је утврђено да ови налази потичу из ранохолоценског периода и да се ближе везују за културу Лепенског Вира. Стога је Власац оцењен као изузетно значајно археолошко налазиште; истраживање овог локалитета није се могло одгађати јер се знало да ће се већ у јесен 1971. године тераса Власац наћи под водом Бердапског језера. Већ у јесен 1970. године на Власцу је истражена површина од 432 м², а у 1971. години — од 208 м². На овим површинама, испод дебелих наслага сипара, откривен је и испитан културни слој са остацима три суперпонована насеља рибара, ловаца и скупљача хране (Власац I—III), бројним гробовима и обиљем покретних археолошких налаза који су показали да је Власац кључно археолошко налазиште из ранохолоценског времена на подручју Бердапа и један од најзначајнијих мезолитских локалитета у југоисточној Европи.

Са археолошким ископавањима на Власцу повезан је и рад стручњака за природне науке, и то: геолога др Ј. Марјановић-Марковић, ботаничара др Војислава Николића (Природњачки музеј, Београд) и Марина Крчумару (Археолошки институт, Букурешт), антрополога др Јаноша Немешкерија (Институт за демографска истраживања, Будимпешта), зоолога др Шандора Бекењија (Археолошки институт, Будимпешта) и стручњака за мерење изотопа радиоактивног угљеника — др Ханса Квите (Институт за праисторију и рану историју, Берлин), др Ханса Суса (Универзитет, Лос Анђелес) и др Адице Слијепчевић (Институт „Руђер Бошковић", Загреб).

Резултати археолошких, геолошких, поленолошких, палеозоолошких и антрополошких истраживања на тераси Власац објављени су у монографији *ВЛАСАЦ — МЕЗОЛИТСКО НАСЕЉЕ У ЂЕРДАПУ*, Београд 1978, Том I Археологија (аутори Драгослав Срејовић и Загорка Летица), Том II — Геологија, Биологија, Антропологија (група аутора).

28. април 1983.

UDK: 903.4 "633"

VLASAC, AGGLOMÉRATION MÉSOLITHIQUE

DRAGOSLAV SREJOVIĆ — ZAGORKA LETICA, Faculté de Philosophie Beograd

Vers la fin de l'été 1970 le géologue, docteur Jelena Marković-Marjanović a découvert au bord du Danube, sous le profil de la terrasse de Vlasac, quelquel galets aux traces d'ocre et quelques outils en pierre, en os et en corne. Il fut tout de suite établi que ces vestiges proviennent de la période du protoholocène et qu'ils peuvent être rattachés plus préicsément à la culture de Lepenski Vir. Vlasac a par conséquent été jugé comme un site archéologique particulièrement important, les fouilles de ce site n'ont pas pu être ajournées vu l'imminente immersion de la terrasse de Vlasac dans les eaux du lac des Portes de Fer fixée à l'automne 1971. Dès l'automne 1970 une surface de 432 m² a été eaxminée à Vlasac et en 1971 encore 208 m². Ces surfaces ont révélé, sous d'épaisses couches d'alluvions, un strate culturel aux vestiges de trois agglomérations superposées de pêcheurs, chasseurs et collecteurs de nourriture, aux nombreuses tombes et avec du matériel archéologique mobilier en abondance, ce qui a dé-

montré que Vlasac est le site-clé de l'époque du protoholocène dans le secteur des Portes de Fer et un des sites mésolithiques des plus importants en Europe du Sud-Est.

Les fouilles archéologiques à Vlasac ont été accompagnées des travaux des spécialistes en sciences naturelles, notamment de J. Marjanović-Marković, des botanistes Vojislav Nikolić (Musée des Sciences naturelles, Belgrade) et Marin Krčumaru (Institut Archéologique, Bucarest), de l'anthropologue Janocz Nemezkery (Institut des recherches démographiques, Budapest) et des experts en mesures des istopes du carbon radioactif — le docteur Hans Kwita (Institut de préhistoire et de protohistoire, Berlin) le docteur Sus (Université de Los Angeles) et le docteur Adica Slijepčević (Institut »Rudjer Bošković«, Zagreb).

Les résultats des recherches archéologiques, géologiques poléozoologiques et anthropologiques à la terrasse de Vlasac sont publiés dans la monographie *Vlasac — mezolitsko naselje u Djerdapu,* (Vlasac, agglomération mésolithique aux Portes de (Fer) Beograd, 1978. tome I Archéologie (auteurs D. Srejović et Z. Letica) tome II — Geologie, Biologie, Anthropologie (groupe d'auteurs).

Равна (Campsa), римско и рановизантијско утврђење

ВЛАДИМИР КОНДИЋ, Археолошки институт, Београд

Највиши делови овог утврђења налазе се данас на више од 5 м испод површине новог Бердапска језера (Т. I, 1). Фортификација Campsa штитила је део границе између кастела Smyrna (Градац на Лепени код Бољетина) и ауксилијарног логора Taliata (Велики Градац код Доњег Милановца), на приближно средњој позицији. Подигнута је на самој обали рукавца којим је Дунав заобилазио једно од највећих острва на овој реци, Поречку аду (сл. 1). Разлози стратегијске природе допринели су оваквом избору места за изградњу објекта. Ада је раздвајала ток реке смањујући њену ширину. Између леве обале Дунава и северне стране острва, лети, при ниском водостају, појављивали су се пешчани спрудови. У време јаких зима Дунав је на овом сектору бивао залеђен. Било је, дакле, знатно лакше, управо на овом месту прећи реку са одмориштима каква су представљали острво и споменути спрудови или залеђена река зими.

На самом острву, његовом највишем делу, и околним њивама налажена је римска керамика као и остаци грађевинског материјала. Логично је претпоставити да је и овде била постављена осматрачница. На простору на коме би се могло очекивати проналажење остатака једне овакве куле, изграђена је крајем 18. века црква, тако да је кула уништена и може да се прати само у недефинисаним траговима.

У оквиру научно-истраживачког пројекта Бердап I, систематска истраживања вршена су у периоду 1967 — 70. године. Том приликом у целости су истражени сви елементи фортификације (бедеми, куле, капија) и већи део унутрашњости утврђења.[1] Треба споменути да је локалитет уочен већ знатно раније у белешкама путописаца или приликом рекогноцирања када су углавном тачно дате и димензије кастела.[2]

У току истраживања учињени су напори да се открије некропола. На многим местима која су индицирала њено постојање постављене су сонде, али, нажалост, без резултата. Постоји реална могућност да се она налази на вишим котама, тако да је остала изван зоне потапања.

Поред многих занимљивих питања која су отворена истраживањем тврђаве на Равни и о којима ће бити речи, откриће бројних фортификација на овом сектору, њихова хронолошка детерминација и градитељске особености, отворили су могућност за једно поновно суочавање са подацима које нам је оставио Прокопије о Јустинијановим напорима на оживљавању лимеса, изградњи нових и обнављању старих фортификација. Пошто је Прокопије утврђења наводио углавном по географском редоследу, показало се да је могуће у једном комбинованом поступку открити и античка имена неких од истражених фортификација. Најближи таквој могућности био је сектор између ауксилијарних логора Novae и Taliata. Идентификацијом утврђења Градац на Лепени са називом Smyrna, односно Smorna, било је доста једноставно утврдити да би Campsa морало да буде назив за кастел Равна који је једина фортификација између Taliata-е и Smyrna-е на овом растојању и са једне и са друге стране Дунава.[3]

---

[1] Радовима је руководио др. Владимир Кондић, а екипу су сачињавали, тада махом студенти археологије: К. Месарош, М. Сретеновић, Д. Стефановић, Ч. Трајковић, П. Жураповић, О. Симић, Д. Савић, К. Мучи, А. Рајчевић, Б. Дрча, Б. Шулц, Б. Поповић, конзерватор Музеја града Београда, О. Томић, и студенти архитектуре М. Милинковић, Р. Станковић, С. Димитријевић и В. Радојчић.

[2] Kanitz, *Studien*, 30 ид., E. Swoboda, *Forcshungen am obermoesischen Limes*, Schriften der Balkan Kom. Ant. Abt. X. Akad. der Wiss, Wien u. Leipzig, 1939, 31 ид., Mirković, *Gradovi*, 107., B. Jovanović-V. Kondić, AP 7, 1965.

[3] В. Кондић, Cantabaza, Smorna, Campsa, Старинар XII, 1971, 53 ид. учинио је покушај по већ одређеној методологији, да идентификује фортификацију Салдум као Cantabaza, Градац на Лепени као Smorna и Равну као Campsa. Аутор овога рада и даље сматра да су неспорни називи које је предложио за Градац на Лепени и Равну док идентификовање Салдума са Кантабазом остаје и даље

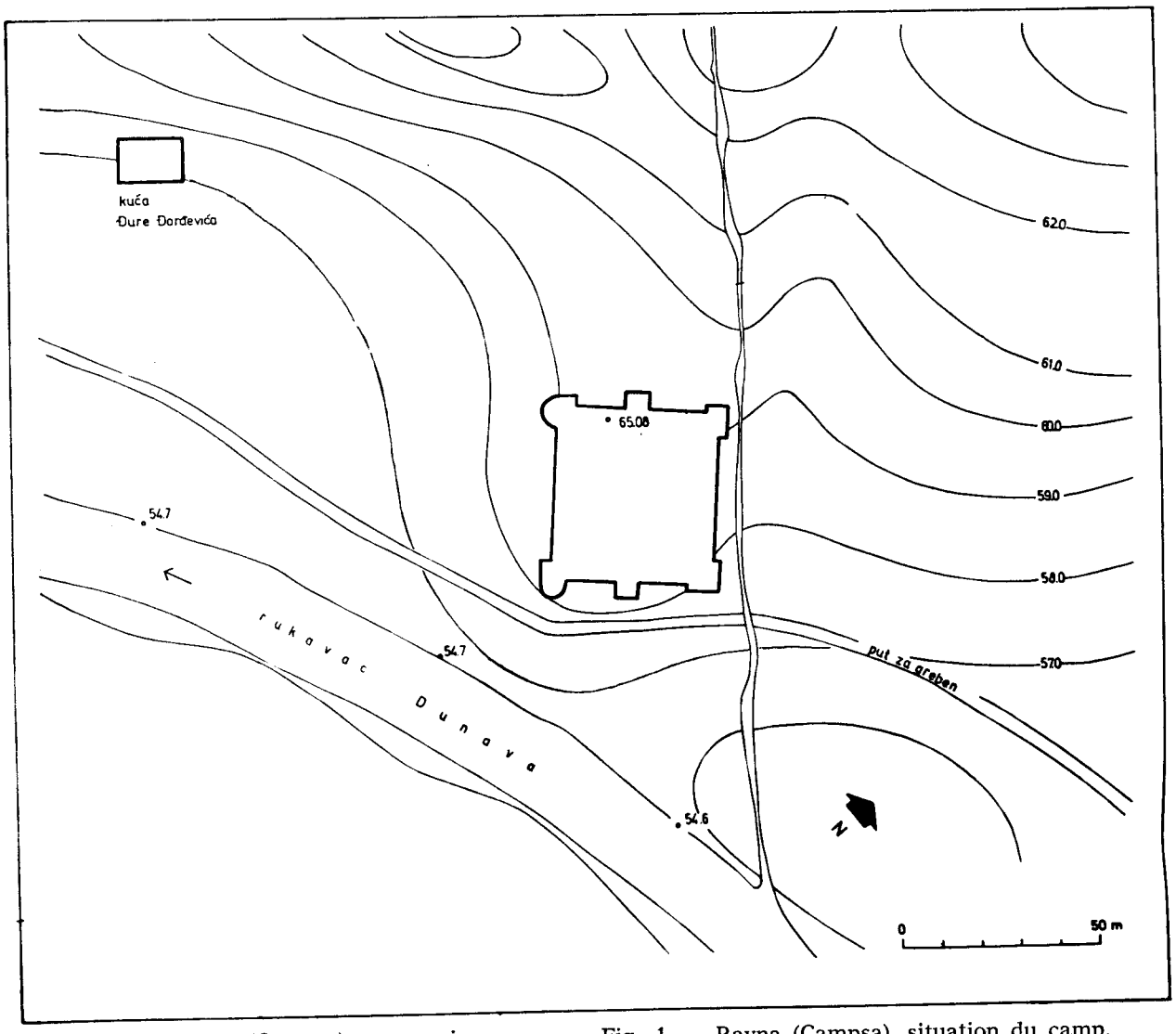

Сл. 1. — Равна (Campsa), ситуација логора. — Fig. 1. — Ravna (Campsa), situation du camp.

Класични методолошки приступ истраживању локалитета Равне одређен је пре свега потребом да се добије габарит утврђења, његов архитектонски склоп и све релевантне хронолошке одреднице: настанак фортификације и промене које су уследиле. У овом смислу, већ

под знаком питања. Истраживања Бердапа I и II показала су да треба уважавати податке које оставља Прокопије. Они су у приличној мери тачни. Догодило се сигурно да је понеко утврђење испуштено што истраживачима прави разумљиве проблеме. Географски редослед којег се овај писац придржава може се следити и на терену али уз заиста велику опрезност. При томе треба узимати у обзир и објекте на левој обали као и оне на речним адама. Главни оријентири могу, међутим, да буду само логори чија *римска* имена наводи Прокопије (разуме се, то су у његовом делу измењена али лако препознатљива имена), или их помињу други извори тако да су већ идентификовани и на самом терену, као што су например Pincum, Cuppae, Novae, Taliata, Dierna Diana, Pontes. Један

овако чврст низ дозвољава могућност само незнатних проширивања уколико неке друге индиције могу у томе да помогну. Smorna која је изван сваке сумње исто што и касноантичка Zmirnae (Not. dign. or. XLI 37) седиште militum exploratorum или Smyrna у тренутку свога настајања, морало је бити свакако једно старо и значајније утврђење. Археолошки је доказано да је Градац на Лепени једини локалитет приближно одговарајуће величине и ранга на линији Novae-Taliata на коме је већ крајем I века подигнута фортификација. Трагови живота из раног римског периода запажени су додуше на Салдуму (није их било на самој фортификацији) и на низу других локалитета до Талијате. Ипак, ни један од њих не може се идентификовати као Smyrna, односно Smorna. Природно је да имена са Про-

током прве кампање, после успостављене квадратне мреже оријентисане у правцу И—З планирано је да се истраже најважнији делови утврђења и на тај начин добије што је могуће више података у једном заиста кратком временском року, пре датума који је довео до дефинитивног потапања.

А) БЕДЕМИ

Бедеми су обухваћени сондажним истраживањима у кампањама 1965—1968. године. Према првим замислима, идентификоване су најважније тачке фортификације; ухваћен је његов габарит и одређене тачне димензије (42×40 м). Утврђење је оријентисано у правцу СИ—ЈЗ и има скоро квадратни облик. На сваком углу је ојачано кулама различитог типа (сл. 2). У својој последњој фази има само једну капију-кулу лоцирану приближно на половини југоисточног бедема, и кулу која је у претходној фази вероватно била и капија, на половини северозападног бедема. Бедеми су у целини веома добро очувани, сем североисточног, чије је спољно лице, као и већи делови његових угаоних кула, уништено деловањем набујалог потока.

Југоисточни бедем (сл. 3, 3а, 3b)

Откривен је целом дужином (42 м), у две кампање, 1965. и 1966. године (Т. I, 2). Оријентација бедема је североисток-југозапад. Релативно је добро очуван са највећом висином и до 5 м (заједно са темељном стопом). Његово спољне лице је пажљиво обрађено, од камена приближно једнаке величине, са тенденцијом хоризонталног услојавања. На већим површинама лица сачували су се трагови малтерисања. Укупна ширина бедема варира, од 3.50—3.70 м на североисточној половини, до 2.50 м на југоисточном делу, што је условљено каснијим поправкама и ојачањима бедема са спољне и унутрашње стране. Прва грађевинска фаза (фаза I), најјасније се уочава у основи бедема од североисточне угаоне куле, где са зидовима улаза у ову кулу (Т. I, 3) чини исту грађевинску фазу, а прати се до капије. Највећа очувана висина је до коте 61.03 (код капије), што мерено од коте основе капије (58.70) износи 2.33 м. Његово лице је делимично видљиво у непосредној близини североисточне угаоне куле, где се на коти 57.40 појављују и трагови сокла (као и сокла ове куле). Ове велике разлике у нивоу (1.30 м ниже од основе капије) само потврђују могућност издвајања на бедему ове најстарије, првобитне фазе утврђења.

На југозападној половини бедема видљив је само мањи део темељне зоне из прве грађевинске фазе, у дужини од 3.50 м и ширини од 0.70 м, у близини југоисточне угаоне куле. У основи, највећим делом из темеља, он је потпуно президан каснијим обновама утврђења.

Друга грађевинска фаза (фаза 2):

Од капије, скоро до североисточне угаоне куле, у дужини од 9 м, са унутрашње стране бедема, формирана је шетна стаза са степени-

копијевог пописа везујемо за веће фортификације. По свему судећи важан критеријум за овог писца код набрајања, јесте и њихова старост коју он обавезно наглашава. Под условом да смо идентификовања утврђења Градац на Лепени и Равна са Сморном и Кампсом, правилно утврдили, остају нам на сектору до Талијате, још и фортификације на Салдуму, Босману и евентуално Песачи без одговарајућих назива из Прокопијевог пописа. Ово питање, како нам изгледа, остаје за сада без правог одговора. Једино би се могло претпоставити да је једно од њих, Cantabaza.

И сектор Taliata — Pontes има своје сигурне тачке: Dierna-Zerna, односно Transdierna (Текија), Diana-Zanes (Караташ) и најзад сам Pontes. Доста дуго је владала недоумица око тачног лоцирања кастела Caput Bovis и Diana. Скоро да је већ било прихваћено мишљење да је логор на Караташу Caput Bovis, а онај на Доњим Буторкама, Diana (о томе в. П. Петровић, *Нова Трајанова табла у Бердапу*, Старинар XXI, 1970, 31—38). Срећним стицајем околности, два натписа откривена приликом ископавања Караташа, разрешила су овај проблем на најбољи могући начин (М. Мирковић, *L. Marius Perpetuus, consularis*, ЖА Скопје, 1977, XXVII—2, 443—448; В. Кондић, *Statio cataractarum Diana*, Бердапске свеске III—IV, у припреми за штампу). То би, по нашем мишљењу, омогућило и идентификовање кастела на острву Banului, нешто узводно од Утврђења Diana, са Caput Bovis. Ово је, разуме се предлог који не обавезује. Овај мали излет био је неопходан, између осталог и због тога што се у новије време појавио рад Б. Јанковића, *Подунавски део Аквиса* у којем се аутор бави и проблемом о коме је реч. Он оспорава предложену атрибуцију назива Smorna и Campsa. Нажалост, чини то без аргумената али је можда у питању и недовољно познавање терена. Тако, напр. аутор тврди да су утврђења на Бољетину и Равни удаљена од Дунава. Већ раније смо скренули пажњу на нетачност ове констатације (В. Кондић, *Налаз денара из утврђења Равна*, Нумизматичар 6, 1983, 51, нап. 2), као и на неоправданост увођења новог облика фортификације — прибежишта којом аутор попуњава празнине у својој хипотези. Датовање појединих фортификација и неких њихових елемената послужило је истом циљу. Нема сумње да се закључци аутора не заснивају на резултатима до којих се дошло приликом ископавања пажљивом анализом архитектуре и њеног повезивања са слојевима и материјалом. Зато се они могу означити као исхитрени и произвољни. Ова публикација управо због тога заслужује један детаљан осврт али у овој прилици треба рећи да је аутор на неуобичајен начин „крстио" истражене и неистражене локалитете на овом делу Дунава. То су субјективна опредељења без покушаја да се потраже и докази. Штетна су утолико што могу да изазову непотребне забуне код недовољно упућених читалаца.

штем на једном крају, просечне ширине 1 м. У склопу шетне стазе су и зидови улаза капије са унутрашње стране бедема, о којима ће детаљније бити речи у делу о самој капији. Ово ојачање бедема са унутрашње стране, целом дужином у темељној зони, рађено је од мањих комада камена слаганог у хоризонталне редове. На висини од 2,5 м, од темељне зоне, убачен је либажни слој са три реда опека. Ово је свакако значајно за издвајање шетне стазе и комплекса капије као посебне фазе у односу на старији бедем фазе I и спољни бедем (Т. I, 4). Као што је већ речено степениште се налазило на североисточном крају стазе, у непосредној близини североисточне угаоне куле утврђења (удаљеност 1,50 м). Очувано је шест степеника, ширине од 0.35—0.45 см. Ширина самог степеништа је 1 м. Први степеник (доњи), налазио се на коти 59.34, а горњи на 60.36. Степенице су рађене од притесаног камена, четвртастог пресека. Истој грађевинској фази припада и ојачање са унутрашње стране, у продужетку капије, на југоисточ-

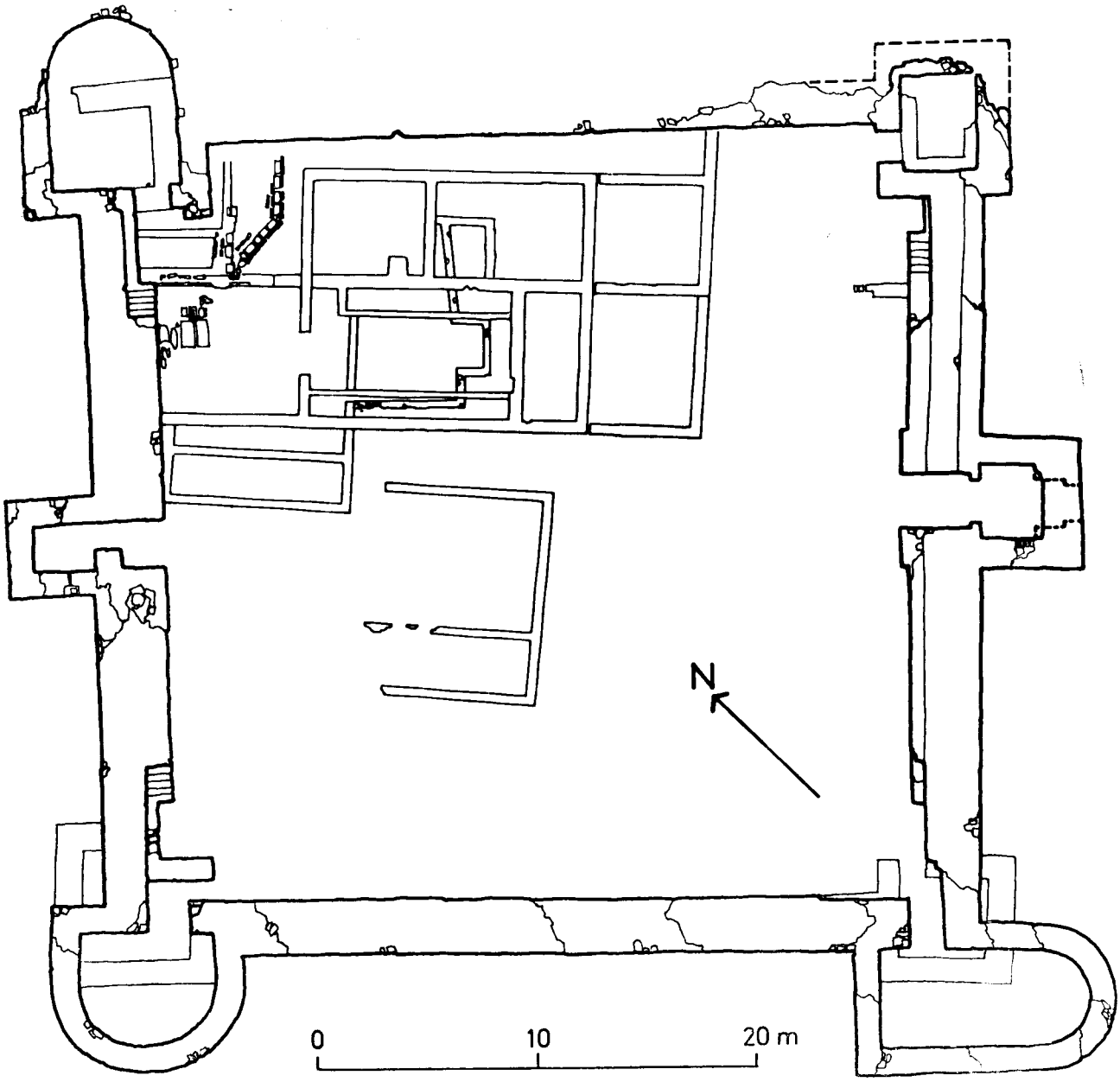

Сл. 2. — Равна, основа утврђења. — Fig. 2 .— Ravna, plan de la fortification.

ној половини овог бедема. Техника зидања је наравно иста, но, овај зид је нешто ужи (0.70), није имао степениште, а дужина му је 11.20 м, мерено од зида улаза капије. Прекида се на 3.50 м од југоисточне куле.

Трећа грађевинска фаза (фаза III):

Овој фази би припадало спољно ојачање североисточног дела југоисточног бедема и југозападна половина бедема скоро у целини.

Ојачање на североисточном делу, просечне је ширине 0.70 м и у склопу је са спољним зидовима североисточне и средишње куле; са њиме чини исту грађевинску фазу. Иако се прва грађевинска фаза тешко уочава и издваја из основе бедема на југозападној половини, може се претпоставити, обзиром на постојање унутрашњег ојачања које је додато уз старије бедеме, да су његови остаци, као што је већ напоменуто, коришћени у фази обнове II и III. Ширина бедема на југозападној половини је 2.50 м, а укупна, са поменутим унутрашњим ојачањима и до 3.30 м.

Северозападни бедем

Истражен у кампањама 1967. и 1968. године, такође је добро очуван (висина и до 3.20 м). Исте је оријентације и дужине као југоисточни бедем. Укупна ширина иде и до 3.50 м. На бедему се јасно издвајају две грађевинске фазе: II и III. Не опредељујући одмах који делови бедема припадају којим фазама, запажа се разлика у начину зидања видљивих делова бедема (унутрашње лице) и зида шетне стазе. Унутрашње лице бедема је видљиво у деловима између степеништа и угаоних кула (Т. II, 1—2). Рађено је, целом очуваном висином, по већ поменутом принципу: клесани камен, четвртастог пресека, приближно једнаке димензије (средње величине), слаган са тенденцијом хоризонталног услојавања. Чак шта више, за издвајање ове старије фазе бедема (у овом случају фазе II), користи нам и појава његовог сокла који се налази на знатно нижој коти од коте нивоа шетне стазе (мисли се на коришћени ниво терена). Исто тако, на североисточном крају шетне стазе, изгледа, као да степениште належе на већ постојеће проширење бедема (ојачање) из претходне фазе. Као битан податак код раздвајања хронолошких фаза, наводимо упадљиву разлику надземног и темељног дела зида шетне стазе (као што видимо, разлика се појављује и у односу на југоисточни бедем где је зид целом висином рађен на сличан начин). Наиме, темељни део који је очигледно био фундиран у земљи у последњој фази, рађен је до коте улаза у средишњу кулу (ниво тадашњег терена), 61.64, од ситнијег камена, додуше сличне профилације. Надземни део шетне стазе је од камена средњих димензија, а ова два нивоа се јасно издвајају и једном уском траком дебљег слоја малтера. Иако се, у конкретном случају вероватно ради само о одређеној техници зидања, ипак нас на постојање и коришћење старијих зидова, уз њихову претходну нивелацију, упућује иста појава на спољном лицу овог бедема. Целом његовом дужином, на истој коти као и са унутрашње стране, провлачи се овакав прослојак малтера, формирајући видљиву траку на спољном лицу бедема. Од исте ове коте почиње и први ред опека либажног слоја његове спољне четвртасте средишње куле — што је још један од момената за издвајање неких хронолошких фаза (у овом случају фазе II од фазе III). На неким деловима бедема са спољне стране су очувани трагови малтерног премаза. За шетну стазу је коришћен зид ширине 1.20 м, који се на оба краја завршава степеништем, са пет степеника, ширине 0.35 м (Т. II, 3). Ширина самог степеништа је једнака ширини зида — 1.20 м. Степенице (кота 61.7) на југозападном крају овог бедема су лошије очуване, а удаљене су 4.40 м од југозападне угаоне куле. Степенице на североисточном крају су веома добро очуване, а налазе се на удаљености од 3.50 м од североисточне угаоне куле.

Треба још напоменути да се, у склопу са бедемом, у близини југозападне угаоне куле, на удаљености 0.75 м, од њеног улаза, налазе остаци зида, којим је на неки начин, заклоњен улаз у ову кулу (тако да са зидовима улаза чини неку врсту уског ходника). Постављен је под правим углом у односу на бедем, димензија 3.10× 1.10 м. Као и на бедему, видљиви су остаци сокла, на коти 60.03. Очуван је до висине од сса 30 см.

Југозападни бедем (Т. II, 4)

Потпуно је истражен у кампањи вођеној 1966. године. Дужина му је 40 м, а укупна ширина 2.85 м. Оријентисан је у правцу северозапад-југоисток. Рађен је по истом принципу (истом техником), као већ поменути зидови. Лице му је брижљиво обрађено, такође са траговима малтерног премаза. Очувана висина варира: највиша је уз угаоне делове (у близини кула), где достиже висину и 4.59 м.

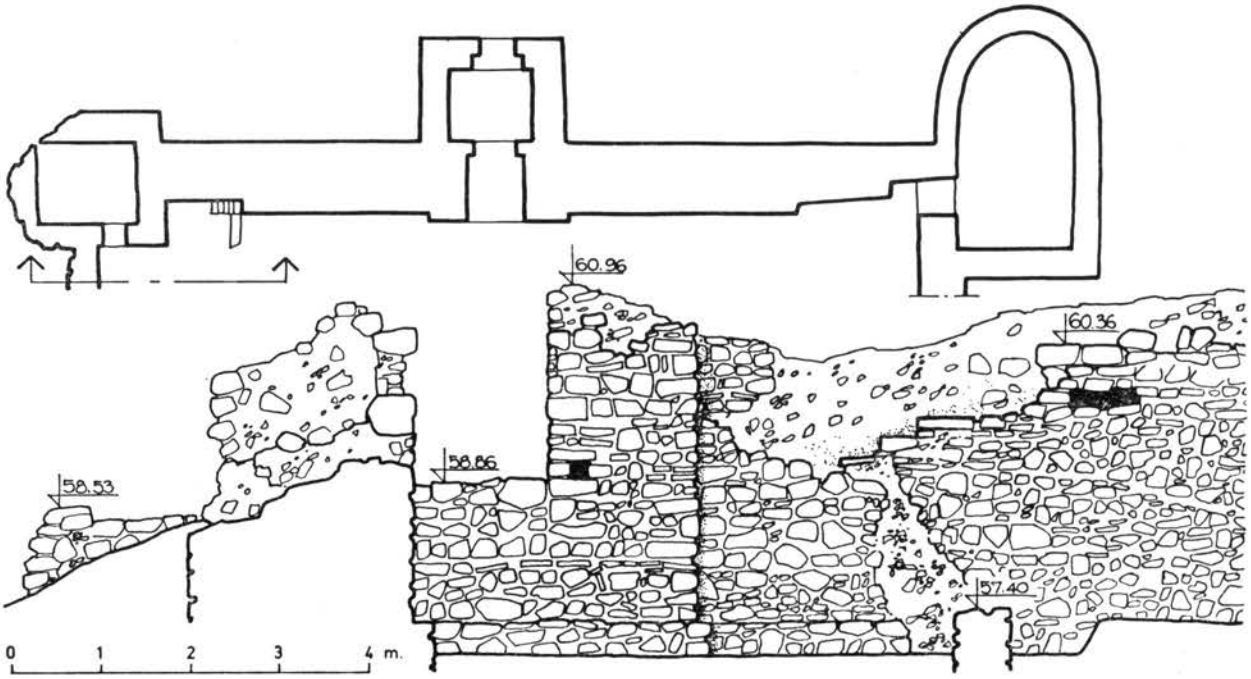

Сл. 3. — Равна, североисточна угаона кула са делом бедема и степеништа, изглед са унутрашње стране. — Fig. 3. — Ravna, tour d'angle Nord-Est avec la partie de rempart et d'escalier vue de l'intérieur.

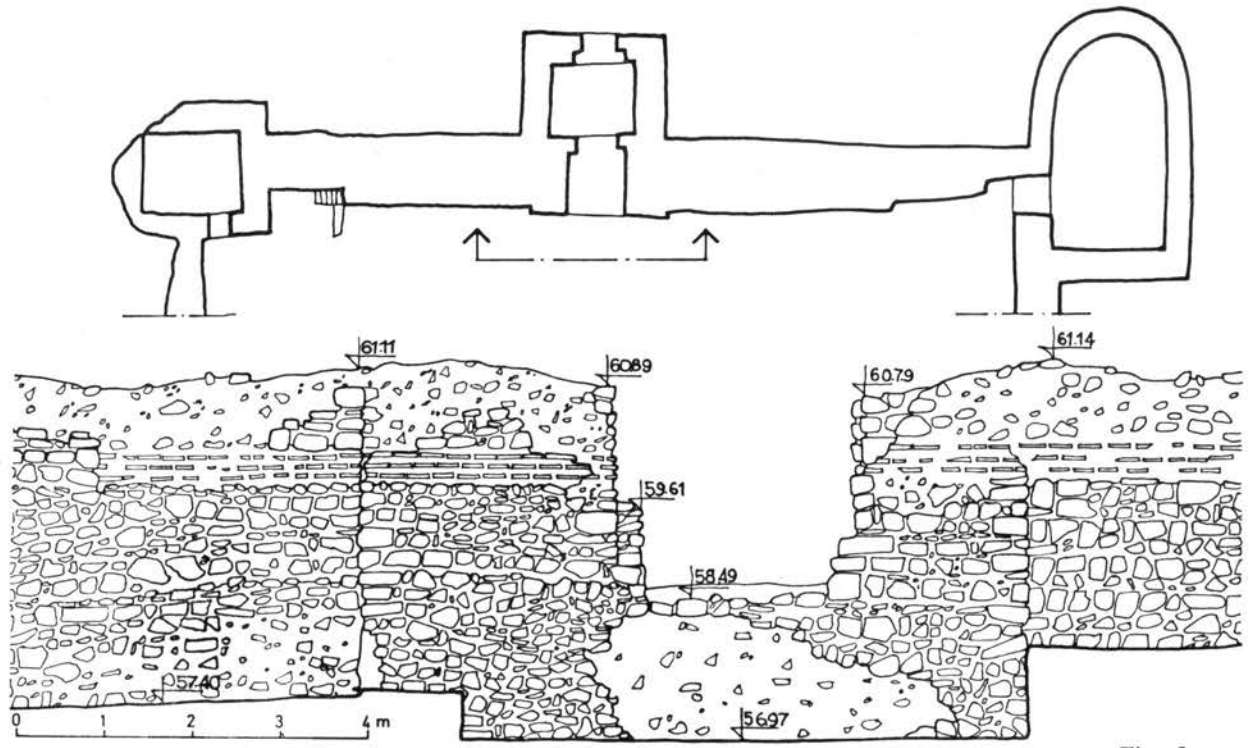

Сл. 3а. — Равна, источна капија са деловима бедема, изглед са унутрашње стране. — Fig. 3a. — Ravna, porte Est et partie de rempart, vue de l'intérieur.

Североисточни бедем

Истражен је у кампањи 1967. и 1968. године, у склопу радова који су вођени у унутрашњости кастела. Исте је оријентације и дужине као југозападни бедем. Као и код угаоних кула већи део његовог спољњег лица, уништен је, како је већ речено, трасирањем сеоског пута. Ширине је 2.20 м. Међутим, унутрашње лице је релативно добро очувано (и до сса 3 м). Рађен је у истој техници као и већ поменути бедеми, на остацима темељне стопе старијег — првобитног бедема који се уочавају целом његовом дужином (прати се сокл на коти 57.337).

B) КУЛЕ

Утврђење је, како је то већ речено, на угаоним деловима и дуж појединих бедема, ојачано моћним кулама различитог облика и оријентације. На североисточном углу и на углу југоисточног бедема куле су у облику слова U. Кула на југозападном углу је најближа облицима потковичастих кула, или варијанти скраћене U куле. На североисточном углу је кула четвороугаоног облика, а овакве куле се налазе и на половини северозападног и југоисточног бедема. Кула на југоисточном бедему је била и капија. Међутим, на свим угловима утврђења, уочавају се, у темељној зони и основе првобитних кула из фазе I изградње. Четвороугаоног су облика.

Североисточна угаона кула

Четвороугаоног облика, откривена је и истражена у првој кампањи 1965. године. Кула је, као и бедем (североисточни) претрпела знатна оштећења приликом трасирања сеоског пута, тако да су јој спољни зидови разрушени скоро до темеља. Најбоље су очувани зидови улаза до коте 60,97, што мерено од нивоа улаза (кота 58,79) износи 2,18 м. Унутрашње димензије су 4,70×3,50 м. Ширина њених зидова је различита, унутрашњи су широки 1,20 м, а спољни 1,50 м. Улаз у кулу је постављен на њеном северозападном зиду, непосредно уз североисточни бедем, на месту улаза у кулу из претходне фазе, с тим што је овај зазидан до поменуте коте (58,79) и тако је прилагођен нивоу тадашњег терена (T. III, 2). Са унутрашње стране куле, на коти 57,33, појављују се остаци темељне стопе из фазе I, изградње утврђења, који су делимично искоришћени за фундирање нових зидова. На истој коти, очуван је и сокл ове куле који означава и ниво терена у овој I фази утврђења. Овај сокл је истовремено зидан кад и сокл североисточног бедема утврђења (односно бедем) и користи нам за веома тачно и јасно издвајање ове грађевинске фазе. Зидови куле су рађени по истом принципу као и већ помињани делови утврђења.

Јасно је да је кула свој коначни облик добила у последњој обнови утврђења, али нам се чини, да је мањих захвата на овом сектору било и у периоду обнове утврђења, у фази II.

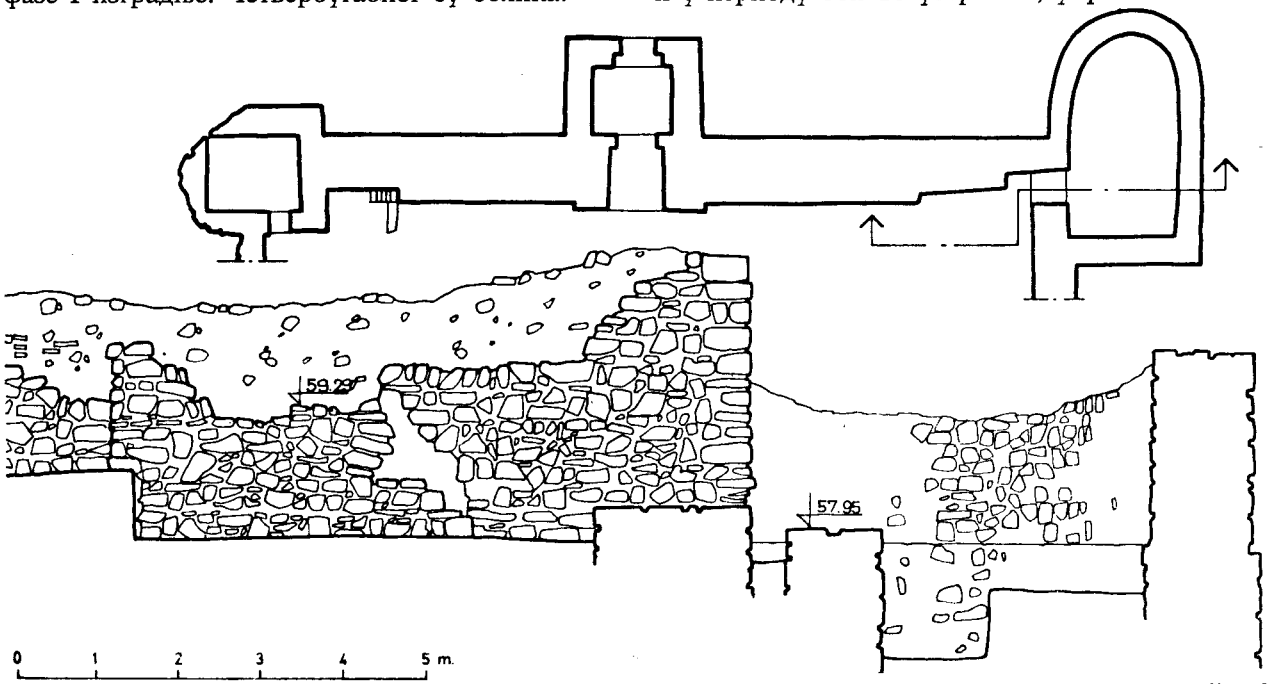

Сл. 3b. — Равна, југоисточна кула, изглед са унутрашње стране. — Fig. 3b. — Ravna, tour d'angle Sud-Est, vue de l'intérieur.

Југоисточна угаона кула (сл. 4)

Истраживана у кампањама 1965, 1966. и 1967. године. Релативно добро је очувана, оријентисана у правцу северозапад-југоисток и постављена је по својој оси, управо на утврђење (Т. III, 3). Има издужен облик слова U, а унутрашње димензије су јој 9,70×4,70 м. Ширина свих њених зидова 1,30 м. Висина очуваности зидова варира од 0,95 м — 1,75 м. мерено од горње коте темеља. Најбоље су очувани зидови улаза у кулу, 3,05 м. Улаз димензија 2,50 м × 1,50 м, налази се на југозападном бедему. Кота његове основе је 59,22. Кула је, иначе, зидана по истом принципу: правилно притесан камен, приближно истих димензија, слаган са тенденцијом хоризонталног услојавања. Овакав облик кула, већих димензија, постављаних на овај начин у односу на бедеме утврђења карактеристичан је за јустинијановску фазу обнове лимеса, те уз друге, стратиграфске податке слоја, јасно указује да је ова кула изграђена приликом последње обнове утврђења (фаза III).

На овом сектору, уочавају се остаци свих зидова првобитне четвороугаоне куле који су негирани кулом U облика (Т. III, 4). Унутрашње димензије су јој 3,80×4 м. Доња кота њених темеља је на 56,00, а горња на 57,90. Део где њени зидови залазе под југоисточне зидове бедема, указује на остатке, односно крај зида првобитног бедема утврђења.

Остаци обнове у фази II нису примећени на овом сектору утврђења. Ако се пажљиво погледа овај сектор на ситуационом плану утврђења, примећује се, да је у последњој обнови југоисточни бедем продужен, крај југоисточног бедема ојачан и проширен и изграђена поменута кула.

Пошто нема никаквих других остатака архитектуре сем четвороугаоне куле из фазе I, изградње утврђења, претпоставља се да је она коришћена, можда уз нека ојачања и поправке (као уосталом и сам бедем) и у фази II обнове утврђења.

Југозападна угаона кула (Т. IV, 1)

Истраживана је у кампањи 1965. и 1967. године. Налази се на северозападном углу, а оријентисана је у правцу североисток-југозапад. По своме облику подсећа на потковичасте куле, али може бити и нека варијанта скраћене U куле. Унутрашње димензије су јој 6×5,5 м, а ширина зидова 1,30 м. Зидови куле су веома добро очувани тако да су на неким местима високи и до 3,64 м. Зидана је по истом принципу као и други делови утврђења: лепо уобличено лице од камена, правилно сложеног и обрађеног. На југозападном бедему, у самом углу, остављен је улаз, димензија 1,60 м × 2 м. На коти 59.07 откривен је под од хоризонтално постављеног камена (плоче), пажљиво сло-

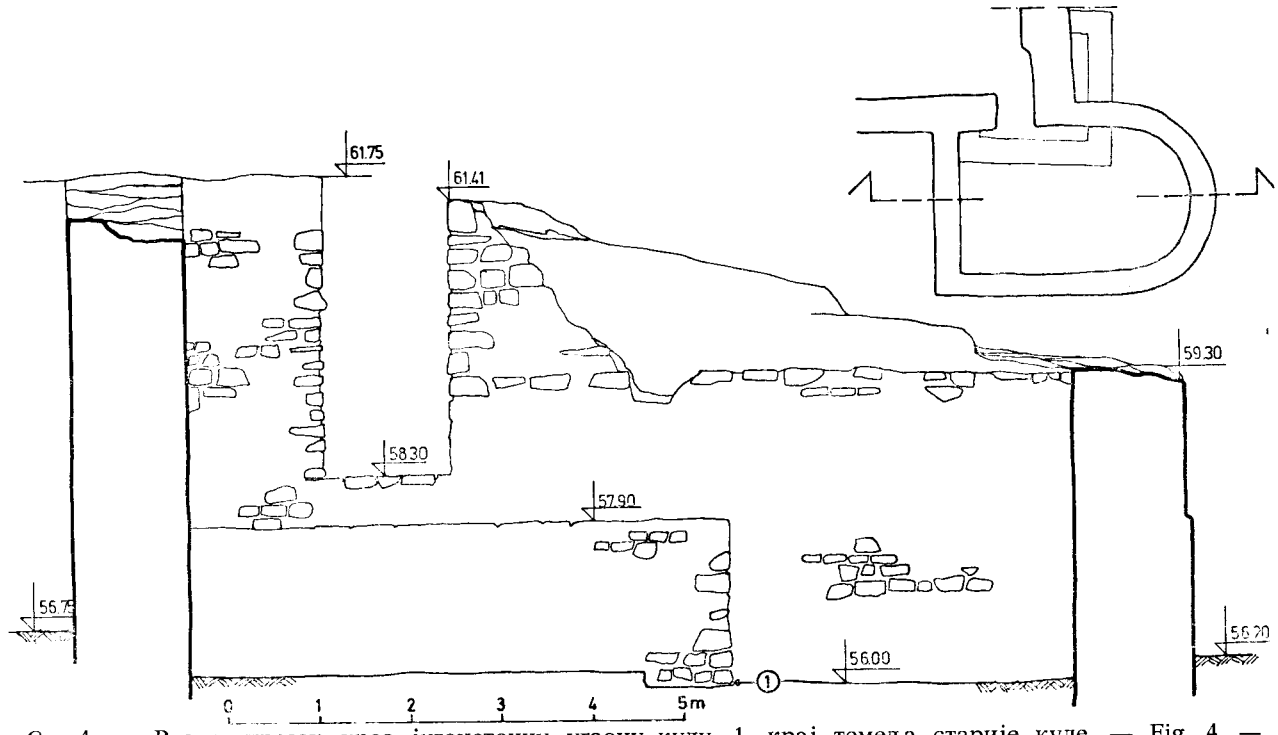

Сл. 4. — Равна, пресек кроз југоисточну угаону кулу. 1. крај темеља старије куле. — Fig. 4. — Ravna, coupe de la tour d'angle Sud-Est. 1. fin des fondations de la tour plus ancienne.

женог и везаног малтером. Под је само делимично очуван уз лучни зид куле и вероватно се може везати за време њене изградње. И код ове куле су неки делови старијег (првобитног) бедема коришћени и прилагођени облику и намени новоизграђене куле. Подсећамо овом приликом и на већ поменути зид који је у склопу са северозападним бедемом, али којем је сужен улаз, односно приступ у кулу. Свакако да је ово део одређене концепције, у циљу што ефикасније и боље одбране. Управо ови елементи отежавају нам јасно временско опредељење изградње: фаза II или фаза III? У сваком случају, мислимо да су и код ове последње обнове задржани неки елементи габарита фазе II утврђења (куле) и да су на веома вешт начин уклопљени у зидове нове куле. И на овом углу, испод темеља куле потковичастог облика, откривена су сва четири зида четвороугаоне куле, из фазе I утврђења. И овде, они делимично залазе, или су прекинути зидовима новоизграђене куле, али су довољно видљиви да се може одредити њен облик и димензије. Ширина њених зидова је 1,10 м — 1,25 м, а унутрашње димензије су 5,30×5 м.

Северозападна кула (Т. IV, 2)

Истраживана је кампањама 1967. и 1968. године. По облику је слична југоисточној угаоној кули, дакле тип U куле али је нешто краћа и шира. Њени спољни зидови су прилично оштећени, као и североисточни бедем и североисточна угаона кула. Унутрашње димензије су јој 8×6 м. Дебљина њених зидова је 1,30 м. Са југозападне стране постављен је улаз у кулу, ширине 1,50 м, а дужине 1,20 м. У конструкцији бочних зидова улаза у кулу и овде су коришћени зидови из претходне фазе (фаза I и II утврђења) који су уклопљени у новоизграђену кулу. Улаз у кулу је такође формиран подизањем нивоа претходног улаза зазиђивањем до коте 61.25 (како је под у кули из фазе I утврђења на коти 59.41, видимо да се ради о разлици од 1,84 м). И на овом сектору се појављује исти и већ описан начин зидања: притесан, пажљиво сложен камен, приближно истих димензија, везан компактним малтером.

Из претходног периода, очувана су (и видљива) два зида четвороугаоне куле. Ширина ових зидова је 1,20 м, а укупна дужина једног бочног зида ове куле је 4 м, што је уједно и једна од унутрашњих димензија ове куле. Други зид је на једном крају оштећен, а очуван је у дужини од 3,20 м. Како се једна од димензија поклапа са димензијама југоисточне угаоне куле из ове фазе, можемо претпоставити да је и ова кула била истих или сличних димензија. те је тако други зид могао бити дужине 3,30 м, што би сасвим одговарало постојећим остацима. Занимљиво је, а и веома значајно, да смо на коти 59.41 открили остатак пода од опека везаних малтером, истих димензија (а приближно су и на истој коти — 59.22) са онима које су коришћене за под у грађевини унутар утврђења. Иако ће о овом другом објекту тек бити речи, мора се већ сада напоменути, да смо на овај начин добили елементе за сигурно датовање фазе I утврђења (подсећамо да је то фаза утврђења са угаоним кулама четвороугаоног облика), јер смо унутар грађевине, у овом слоју, наилазили на хронолошки осетљив материјал који нам тачно опредељује овај период.

Средишња кула на северозападном бедему

Истражена је у кампањама 1967. и 1968. године. Лоцирана је тачно на средини бедема. Четвороугаоног је облика. Међутим, пре него што пређемо на технички опис саме куле, треба напоменути да је и она, у претходној фази егзистирала као капија — пролаз на шта нам указују, пре свега, поред саме локације и првобитна ширина њеног улаза која је једнака ширини капије на југоисточном бедему утврђења (2 м). Покушавајући да издвојимо грађевинске, односно хронолошке фазе на овом сектору, чини нам се, да је ова капија морала настати, у овом облику, у фази II рефлекције утврђења. Тешко је сада, после каснијих, скоро потпуних обнављања на овом делу фортификације где се у свим његовим фазама користи исти или врло сличан грађевински материјал и иста техника зидања (са мањим разликама које су свуда евидентиране), јасно издвојити, у конкретном случају фазу II од фазе III. Но, уочавајући неке елементе из последње фазе утврђења (фаза III), као што је либажни слој од пет редова опека на зидовима ове спољне куле, затим промене у нивоима, у односу на претходни период, могу се, и на овом сектору, издвојити делови последње етапе градње. Дакле, као што је то већ речено, вероватно је у последњој фази, фази III, цео северозападни бедем обновљен по габариту из фазе II, уз ојачавање и проширење у виду шетне стазе формирањем степеништа са унутрашње стране и подизање нивоа самог терена (од коте 61.46). Тада је, уз делимичну обнову спољњега лица овог бедема, изграђена средишња кула. Улаз у саму кулу је сужен формирањем једнога зупца, а капија је практично престала да функционише. Трагови старијег бедема, подсећамо, јасно се виде на деловима близу угаоних кула (југозападна и северозападна угаона кула), где се, на малом простору може видети, да шетна стаза належе на већ формирано

лице бедема и где се јасно уочава и поменута разлика у нивоима између фазе II и III.

На крају, допунили би смо овај сектор са још неким неопходним подацима. Унутрашње димензије средишње куле на северозападном бедему су 2,80×2,10 м. Ширина њених зидова је 1,20 м. Највећа висина очуваности је у делу уз сам бедем 2,20 м. Зидана је у техници *opus mixtum* (камен у алтернацији са пет редова опека). Улаз у кулу је сужен једним зупцем (ширина 1 м, а дужина 1,30 м) тако да је пролаз овим интервенцијама смањен на 1,10 м. Дужина улаза је једнака ширини бедема, 3,30 м.

Што се тиче саме капије, треба још рећи да се на бочним зидовима може, на неким местима, видети и либажни слој од три реда опека и то у деловима ближе темељној зони, тачније на зиду касније шетне стазе. Овај податак нам је од изузетне важности за датирање и хронолошко опредељивање не само капије, већ и унутрашњег ојачања бедема и његових грађевинских фаза. Тако би, делови овог зида могли потицати и из фазе II утврђења, када су вршене веће поправке и обнове бедема из фазе I, јер се исти овај либажни слој од три реда опека јавља и на ојачању југоисточног бедема, такође са унутрашње стране утврђења. Иначе, остали делови зидова капије-пролаза, рађени су по истом принципу као и већ поменути делови утврђења.

C) КАПИЈА (сл. 5)

Истражена је у потпуности већ у првој и другој кампањи истраживања — 1965. и 1966. године. Налазила се тачно на половини бедема из фазе I утврђења, што нам говори и о њиховој грађевинској, односно хронолошкој једновремености. Ми не можемо тачно знати какав је тада имала облик, јер је у моментима обнове у фази II и III, дошло до већих измена њеног габарита. Капија је од североисточне угаоне куле удаљена 13,5 м, а од југоисточне око 16 м.

Пролаз-пропугнакулум, (Т. V, 1), просторно пресеца бедем по ширини, а димензије су му 3,70 м × 2,50 м. На оба краја пропугнакулума налазе се зупци, чије се димензије поклапају са димензијама ојачања, тј. обнове бедема из каснијих фаза (фаза II и фаза III). Са унутрашње стране утврђења на улазу у капију, зупци имају ширину шетне стазе и саставни су део овог ојачања. Потребно је исто тако нагласити, да су зидови улаза у капију зидани истовремено када и поменута ојачања и да су рађени у истој техници: то је камен, средње величине услојаван на сличан начин као и на поменутим деловима утврђења. У горњој зони очуваности ових зидова, видљива су и три реда опека које се провлаче целом њиховом ширином. Исти овај слој (три реда опека), јавља се на оба бочна зида пропугнакулума, али не целом његовом

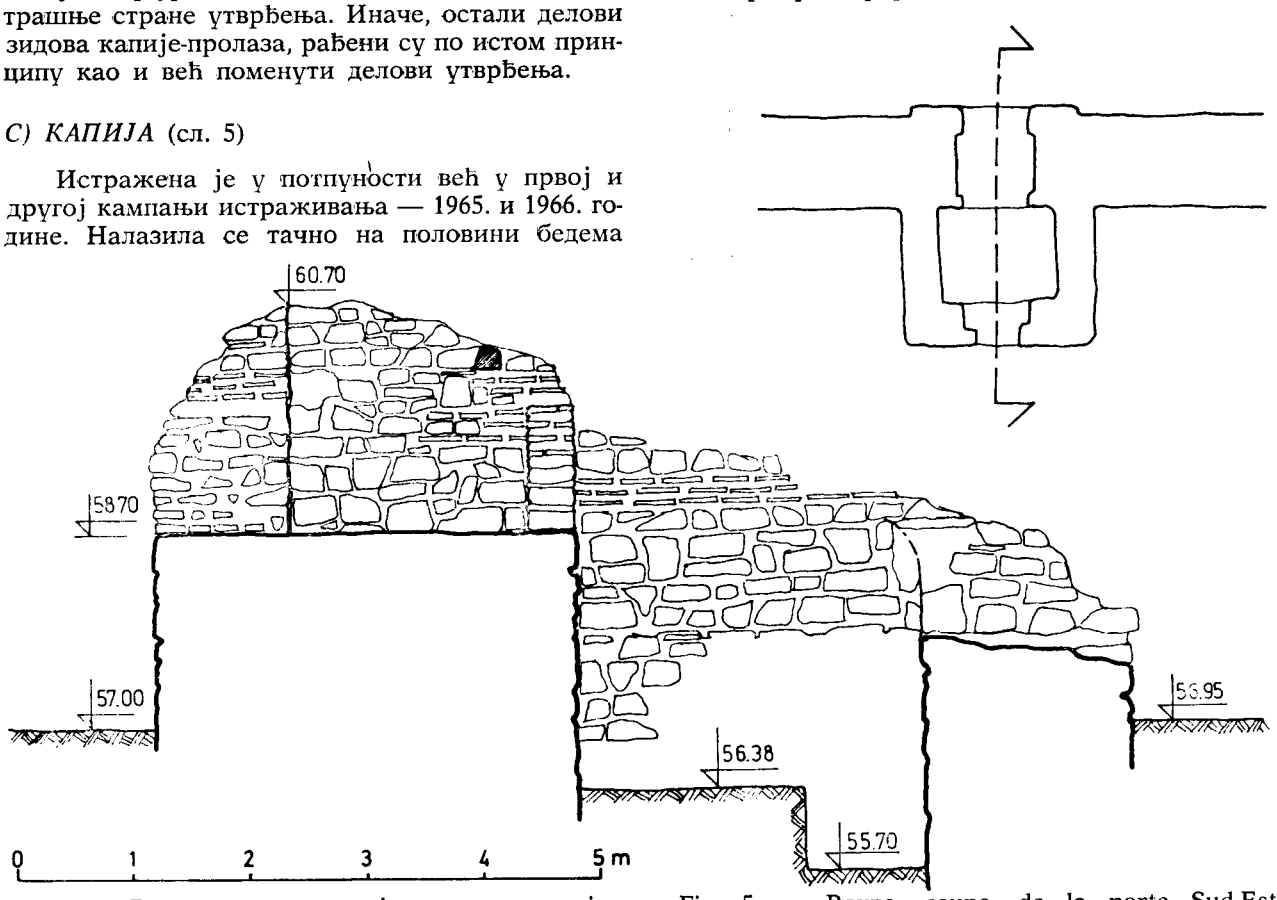

Сл. 5. — Равна, пресек кроз југоисточну капију. — Fig. 5. — Ravna, coupe de la porte Sud-Est.

ширином (нема их у деловима старијег бедема из фазе I). Чињеница да их нема на спољном лицу бедема, у деловима који се везују за обнову у фази III, свакако потврђује овакво издвајање поменутих фаза на овом сектору (T. V, 2).

Поменути зупци улаза у пропугнакулум, очувани су само у темељима, а димензије су им 1,20×0,35 м, тако да је улаз у капију широк 2 м (као на северозападном бедему). Ширина излаза из пропугнакулума је иста, с тим што су зупци овде ужи (очувана висина им је 1,05 м), димензија 50×30 см. Основа пропугнакулума је на коти 58.49, а висина бочних зидова иде до коте 60.89. Зидови спољне куле капије су разрушени, највећим делом скоро до темељне зоне (очувани су 1,68 м уз лице бедема). Унутрашње димензије су јој 3,20 м × 3 м, а ширина њених зидова варира: североисточни је широк 1,30 м, југозападни 1,40 м. Најшири је зид улаза, 1,80 м. У средњем делу, у основи, налазе се остаци улаза, истих димензија као улаз у пропугнакулум, 2 м (T. V, 3).

D) УНУТРАШЊОСТ УТВРЂЕЊА

У поменутом периоду истраживања локалитета Равна, већим делом је испитана унутрашњост овога утврђења. Том приликом се наишло на зидове-објекте, из различитих фаза утврђења (фаза I и II). Централно место, свакако припада Грађевини која прати североисточни бедем скоро целом његовом дужином, а заузима највећи део североисточне половине утврђења (T. VI, 1. Истовремено, постављена је скоро паралелно са комуникацијом која води ка јединој капији утврђења (северозапад-југоисток). Овај податак свакако одређује и једну од њених фаза. Када је о фазама реч, најстаријој првобитној, припадале би просторије испред главног објкета, (видети сл. 2), од северозападног бедема до првог преградног зида Грађевине, односно зида улаза. У истом периоду, подигнут је, чини нам се, највећи део овог објекта скоро четвороугаоног облика, димензије 12,5×11,5 м, изделеног на четири просторије, различитих величина. У периоду обнове утврђења, у фази II задржан је исти табарит уз, извесне преправке и додавање још две просторије са југоисточне стране Грађевине. Истом периоду (фаза II), припада и део зида, који је очуван у дужини од 2,20 м, а налази се у правцу преградног зида просторије фазе II, на удаљености од 5,5 м (највећим делом је поваћен). Очувани део зида је лоциран уз сам југоисточни бедем (североисточна половина, унутрашње лице). Међутим, поред поменутих зидова, у темељима Грађевине појавили су се остаци зидова неког објекта старијег од фазе I утврђења, о којима ће накнадно бити речи.

Грађевина унутар утврђења

Овај објекат, издељен је, преградним зидовима, на 8 просторија, различитих димензија (сл. 2).

Улазни простор (уз северозападни бедем), неправилног је облика (скраћен је каснијим формирањем шетне стазе), димензија 12×6,20 м. Раздваја се једним зидом ширине 0,50 м, а дужине 6,50 м на два дела. Поменути зид је у темељном делу рађен од камена везаног малтером, а у горњој очуваној зони је од опека. Напомињемо да се овај начин зидања јавља и на другим деловима Грађевине.

У једној од ове две просторије, сачуван је под (T. V, 4) на коти 59.22, на површини од 6×2,5 м. Према врсти материјала од кога је рађен, издвајају се два простора: површина са опекама, димензија 3,50 м × 1,50, и део пода покривен већим каменим плочама, неправилног облика. У средишњем делу, у основи пода, налазе се два правоугаона квадера димензија 1,25×0,70 м. Са једне њихове стране, тамо где је под и оштећен, налази се, in situ, доњи део каменог жртвеника (аре), чија је база лежала у основи овог дела пода (T. VI, 2). База жртвеника је са три стране вишеструко профилисана и жљебљена, димензија 59×43 см. Димензије горње зоне су 47×3 см. Обзиром на покретне налазе предмета са представом Хераклa, највероватније се ради о жртвеном простору посвећеном његовом култу, који је уништен у фази II обнове утврђења. Са југоисточне стране пода се налази зид рађен на исти начин као и преградни, димензија 6×0,40 м.

Друга просторија овог улазног дела Грађевине, оштећена је каснијим грађевинским интервенцијама (фаза III). Централно место на овој површини заузима канал (одводни) који се пружа ка североисточном бедему и залази под њега (иста грађевинска фаза, фаза I). Канал је веома добро очуван, укупне дужине 6 м. Од средишњег дела се прелама и под одређеним углом скреће ка бедему. Канал је рађен од истих опека као под у првој просторији и опека које се користе у зидовима, слаганих по дужини на дну канала, тако да му је ширина 0,25—0,27 см. Његови бочни зидови су рађени од једног (негде су очувана и два) реда насатице постављених опека, а покривен је истим материјалом. Око канала се такође налазе остаци само темељне зоне зидова из исте фазе, рађених на већ поменути начин.

Централни део грађевине заузима простор од 4 просторије, већих димензија. Највећа од ових просторија, у коју се улазило из напред описаног простора, налази се уз југозападни зид Грађевине, а димензије су јој 9,30 м × 6 м (Т. VI, 3). Ширина њених зидова је 0,50 м, а рађени су од притесаног камена средњих димензија, са омалтерисаним лицем. Доња кота темеља ових зидова је на 56.95, а горња кота (просечна) очуваности је 58.95 (просечна висина очуваности свих зидова ове Грађевине). На северозападном зиду ове просторије, у средишњем делу, налази се улаз, ширине 2,20 м. Улаз је рађен од опека, слаганих по дужини. Бочне стране улаза су такође од опека, постављених по ширини у односу на правац пружања зида. На бочним странама је очувано 8 опека, до коте 59.40. На супротном зиду од зида улаза ове просторије, на коти 58.95, налазе се, у основи, три већа обрађена камена блока правоугаоног пресека, постављених, један до другог, уз сам поменути зид. На североисточном крају они се везују за преградни зид ове просторије, а на другом се завршавају фрагментованом стопом неког жртвеника. Блокови су дужине 0,70, а ширине 0,50 м. Иако њихова функција није сасвим јасна, вероватно је да су они ипак били у склопу пода ове просторије. Може се са сигурношћу претпоставити да је цео под био покривен овим плочама (уосталом, налазимо их, као што смо видели и на поду просторија улаза). У овој просторији, поред зидова прве фазе I утврђења, налазе се преградни зидови из исте фазе који ову просторију деле по дужини на три дела. Први преградни зид, са југозападне стране, налази се на удаљености од 1 м од бочног зида Грађевине и пружа се паралелно целом дужином просторије. Други преградни зид није паралелан са бочним зидом и удаљен је од њега за 0,85 — 1 м. На северозападном крају, на удаљености од 1,25 м, скреће ка бочном зиду просторије и спаја се са њим. Ширина ових зидова је око 30 см. Рађени су на исти начин као и зидови објекта, али са унутрашње стране средњег брода су били омалтерисани (имали су лице). Поставља се, међутим, питање њихове функције у овој просторији с којом су грађене истовремено, али испод нивоа њеног пода? Упоређујући ову просторију Грађевине са Грађевином са апсидом на утврђењу Карагаш Диана (Ј. Ранков, *Ископавања на Карагашу*, Бердапске свеске I, Београд 1980, стр. 56 и 57) где су испод нивоа пода грађевине о којој је реч, нађени скоро идентични преградни зидови за које је јасно утврђено, према остацима тубулуса и префурнијума, да су били део грејног система, а уједно и носачи моћног пода од три слоја опека, преко кога је био слој компактног малтера са примесом ситњене опеке, уочљив је исти начин и концепт грађења.

Иако на Равни нису нађени остаци ложишта, сви други елементи нам указују на такву могућност (преградни зидови омалтерисани са унутрашње стране, као и поменути остаци пода од дебелих камених плоча). Претпостављамо да је ложиште у каснијим рушењима и обновама утврђења уништено.

Остале три просторије овог дела Грађевине су различитих димензија: прва, у продужетку просторије 1, је димензија 6×2,7 м, а друге две, паралелне са просторијом 1, су димензија 7×4,5 м и 5,30×4,80 м.

У склопу грађевинског комплекса објекта унутар утврђења, са његове југоисточне стране, у фази II, додате су још две просторије. Зидови ових просторија нису паралелни са зидовима централног дела Грађевине, прислањају се на њих, те тако, иако су исте ширине потврђују претпоставку о новој грађевинској фази. Међутим, обзиром да је коришћен простор старијег објекта, јасно је, да је и он прилагођен и коришћен у овом периоду.

Већа просторија се налази у правцу пружања прве две просторије централног дела Грађевине: ширина зидова им је иста, а дужина 6,60 м. Димензије ове просторије, мерене по дијагонали пошто је неправилног облика, су 9,10×8,80 м. Друга мања просторија, везана је једним зидом за североисточни бедем утврђења (фаза I), на удаљености 1,50—1,70 м од њега. Зид који се спаја са бедемом је дуг 6 м, а преградни је дужине 3,80 м. и нешто ужи 0,40 м. Иначе ови зидови се не разликују од начина зидања централног објекта Грађевине, али су у лошијем стању очуваности: највећим делом су од камена са угаоним деловима од опека на носећим зидовима.

На крају треба поменути да се у склопу поменутих зидова Грађевине унутар утврђења, у њиховим темељима, оријентисани у супротном смеру од зидова грађевине, налазе и делови неког објекта који би припадао најстаријем периоду живота на овом простору, пре изградње утврђења са четвороугаоним кулама, опредељеног у фазу I. Њихово тачније хронолошко опредељивање, отежано је, пре свега, стањем њихове очуваности, односно, каснијим подизањем потпуно новог утврђења, на новом простору у који је, доспео и део већ поменутог објекта. Зидови су рађени од трошног материјала (сухозид), а на неким деловима који су боље очувани, коришћен је и малтер лошијег квалитета.

Е) ВЕРТИКАЛНИ СТРАТИГРАФСКИ ПРЕСЕК

Ради потпуниjег сагледавања хронолошких карактеристика и развоја фортификације са променама које су уочене, прилажемо и стратиграфски пресек неких, за датовање најбитниjих делова утврђења.

Југоисточни бедем
(североисточна половина-сонда 2/66, (сл. 6).

1. Хумус, од коте 60.21. У овом слоју се јављају атипични фрагменти словенске (ређе) и византијске керамике.

2. Од коте 59.86 јавља се сива, растресита земља са интензивном количином ломљеног камена, опеке, распаднутог малтера. Местимице се јављају трагови гари, пепела и лепа. У овом слоју је заступљен богат рановизантијски материјал: фрагменти тзв., шпиц-амфора или оних са карактеристичним чешљастим орнаментом (и. б. 32), затим фрагменти сиво печених судова (и. б. 35), а има и фрагмената са траговима глеђи. Поред тога, нађено је доста новца из овог времена, који уз фибуле и други хронолошки осетљив материјал (жижци, обрађена кост), сигурније датује овај слој који је припадао последњој фази обнове и изградње утврђења (фаза III).

Међутим, потребно је нагласити, да су на овом простору, а и шире нађени остаци средњовековне некрополе која је умногоме оштетила слој који припада управо овој последњој фази живота утврђења. На овом бедему се, осим тога, местимице, уочавају и аморфни премази од земље и сламе (леп), што су свакако остаци темеља кућа које су ту сграђене после престанка функције кастела. Налази словенске керамике, као и два крста реликвијара (и. б. 95 и 96), на коти 58.83, само потврђују изнете претпоставке.

3. На коти 59.39 се, од степеништа ка североисточном бедему, појављује прослојак жуте пескуше у којој има ситно ломљеног камена (слој нивелације). Дуж шетне стазе, на овој коти, јавља се сивожућкаста песковита земља, са доста ситног камена, и понеким фрагментом опека. У овом слоју није било налаза, али је значајно да се он налазио приближно у нивоу шетне стазе, кота 59.34.

Ово је свакако ниво изнад којег је формиран слој VI века.

4. Од коте 59.71 почиње дебљи, моћан слој у коме се налазе трагови интензивног горења и рушења са (спаљивањем, све до коте 57.80). Од коте 58.83 до коте 58.20 интензитет гари је највећи, а уочен је и прослојак запечене земље са доста фрагментованих опека и камена. Ово би свакако била нивелета рушења, утврђења,

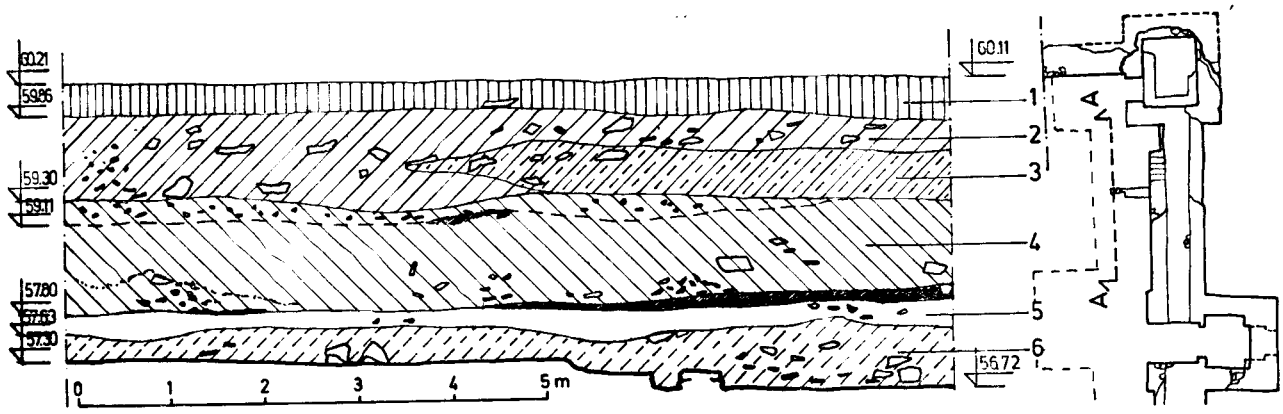

Сл. 6. — Равна, вертикални стратиграфски пресек на југоисточном бедему, изглед профила А—А. 1. слој хумуса; 2. слој црне растресите земље са ломљеним каменом (у већим количинама), ломљеном опеком (у мањим количинама) и честицама малтера; 3. слој изразито жуте пескуше са местимично убаченим ситним каменом; 4. слој сивожућкасте имрке земље, у горњем делу са доста песка, ситног камена и понеким уломком опеке, у доњем делу појављује се трака интензивног горења са доста камена, изгореле земље (лепа) и опеке; 5. слој жућкасте пескуше са местимичним налазом ситног камена (стерилан слој); 6. слој чисте растресите пескуше са доста камена и ломљене опеке у доњем делу профила (глина помешана са песком). — Fig. 6. — Ravna, coupe stratigraphique verticale du rempart Sud-Est, vue du profil A—A. 1. couche d'humus; 2. couche de terre légère noire avec de la pierre concassée (en grande quantité) et de débris de brique (en petite quantité) et de parcelles de mortier; 3. couche de terre sablonneuse intensément jaune avec par endroits des cailloux et quelque débris de brique, dans l'angle inférieur un ruban de traces de brûlure intenses apparaît avec de la pierre en abondance, de terre brûlée (liant) et de brique; 5. couche de terre jaunâtre avec par endroits de la pierre concassée menue (couche stérile); 6. couche de terre légère sablonneuse pure avec assez de pierre et de brique en débris dans la partie inférieure de profil (terre glaise mélangée au sable).

највероватније у време хунске најезде, почетком V века. У овом слоју је нађено доста керамике, преовлађују амфоре, уништене у пожару, али и таквих налаза као што су прећица типа Sucidava, (и. б. 44, на коти 58.48) и керамика са метопичним глачаним орнаментом на којој се такође уочавају трагови горења (германска).

5. Од коте 57.80 јавља се други слој нивелације, слој жућкасте пескуше без налаза, са местимичном појавом ситног камена. Ово би био слој који раздваја две фазе IV века, старију и млађу.

6. Од коте 57.63 у слоју пескуше јављају се трагови гари и запечене земље, са доста камена и ломљене опеке у делу ближе кули и капији. Леп и гар су на коти 57.46. Овај слој је добро датован поред налаза новца Максимилијана и Констанција (57.12) и другим материјалом (касноантичка керамика, међу којом се посебно издвајају фрагменти са касноантичком глеђи).

7. Испод коте 57.30 почиње здравица.

Средишњи део утврђења (сонде којима је истражена Грађевина унутар утврђења, 1/67, 4/67, 2/69 и 4/69). Разлике које ће се појавити у одређеним, хронолошки истовременим нивоима (слојевима), упоређујући са ситуацијом на простору југоисточног бедема, резултат су извесног пада терена на целом утврђењу, од северозападног ка југоисточном бедему.

1. Хумус се јавља на коти 59.85 и садржи атипичне налазе рановизантијске керамике.

2. Од коте 59.65 и 59.31 јавља се сивомрка, растресита земља, са фрагментима опека и распаднутим малтером, а местимице и са траговима горења до коте 58.83. На котама 59.62 и 59.49, уочени су остаци нивелете пода из ове фазе утврђења (фаза III). Осим рановизантисјке утилитарне керамике, у овом слоју се налази и богат нумизматички материјал (Јустинијанов фолис на коти 59.23), игла од бронзе у облику птице, (С 98), затим фибуле са посувраћеном ногом (С 117). И на овом простору, у овом слоју, наилазило се на ниво са средњовековним гробовима који су свакако доста уништили интегритет и целину слоја. Слој се завршава на коти 59.08 (просечна вредност).

3. На котама 58.30, 58,33, 58. 40 јавља се у слоју запечене земље са интензивним траговима горења, ниво са касноантичким огњиштима-пећима, кружне основе, поплочаним опекама. Око њих је налажена већа количина касноантичке керамике. мноштво гвоздених клинова (делови дрвених конструкција), ножеви и друге пољопривредне и занатске алатке. На коти 58.26 нађен је и жижак са касноантичком глеђи (и. б. 123). У овом слоју нађена је и већа количина новца, од којих ћемо издвојити налазе Валентинијана I и Валенса, Грацијана, Теодосија и Валентинијана II. У нижим деловима овог слоја рушења, преовлађује материјал старијег хоризонта IV века: на котама 57.81 и 57.80 налажен је новац Диоклецијана и Максимилијана (и. б. 183 и и. б. 204), већа количина керамике са типичном касноантичком глеђи, као и фибуле крстастог типа(средина IV века) (и. б. 146, 148, 149). На коти 57.95 у сонди 1/67, нађена је изгорела остава од 52 новчића, (изгорели и нечитки примерци — IV век).

4. Ниво III века није јасније издиференциран јер је коришћен и у IV веку. Међутим, на свим деловима који су истражени, јавља се веома богат материјал из овог периода. На коти 58.45, у сонди 2/69 нађени су прдемети Херакловог култа: бронзана представа лавље коже и батине. Рељефна фигура Херакла, регистрована је и на деловима једне керамичке посуде. На коти 58.21, у сонди 2/69, нађене су зделе са финим премазом, као и фрагменти тера сигилате, делови већих римских амфора добре фактуре. На коти 57.71 у истој сонди, јавили су се остаци пода везани за ниво живота у III веку. Међу материјалом који сигурно датује овај ниво, нађен је (на поду) новац Александра Севера. У сонди 4/67, на коти 57.28 нађен је новац Галијена и Аурелијана (и. б. 276 и 274). Међутим, као податак од највећег значаја за датовање времена настанка овог утврђења, послужио нам је налаз денара (187 комада), скирвених у једној керамичкој посуди у темељима Грађевине (фаза I).

На крају, треба свакако истаћи да се римска и рановизантијска керамика јавља у свим кулама из фазе I утврђења која, уз друге покретне налазе, документовано датује овај слој и ову фазу (жижци, типа фирма лампи са печатима ARMENI и OPTATI, на пример, затим коштани и метални накит игле, прстење међу којим треба издвојити налаз масивног сребрног прстена са гемом на којој су представљене две Викторије са венцем.

5. У поменутим сондама, здравица се јавља на котама 58.08, 57.64.

Стратиграфски пресеци у утврђењу, кулама, капији, налази новца и другог хронолошки осетљивог археолошког материјала и повезивање културних слојева са архитектуром омогућили су стварање објективне слике о настанку и фазама развоја утврђења у Равни (сл. 7). Фортификација коју смо означили као прву, настала је на старијем римском стратуму, додуше врло танком, разбацаном по унутрашњим и спољашњим деловима локалитета, добрим делом уништеним каснијим интервенцијама. Наилази

се и на врло рану архитектуру, остатке грађевина танких зидова, слабо везаног грађевинског материјала. Овде су налажени и новци Августа, Веспазијана, Домицијана, Трајана, Хадријана. Овај слој су пратили и налази ране керамике, terra sigillatae.[4] Сада, после истраживања Бердапа II, више знамо о овој појави. Показала се на више локалитета (Понтес, Милутиновац, Мора Вагеи), понекад у комбинацији са дачким материјалом. Вероватно је да се ради о предтрајановским па можда и првим, привременим трајановским фортификацијама са палисадама. На Равни ова фаза је трајала кратко и престаје, најкасније са Хадријаном. Затим долази време релативног мировања. Сличан феномен примећен је и на утврђењима Велике Ливадице и Градац на Лепени.[5] Историјски је разумљив и лако објашњив. Формирањем провинције Дакије после Трајанових ратовања, учвршћена је римска власт на левој обали. Горњомезијска граница је мирна. Посаде су повучене у веће логоре, број војника је мањи.

Прва фортификација на Равни подигнута је негде на прелазу из II у III век или најкасније у првим деценијама III века. Тешко је утврдити тачан термин (сл. 7). Због запажених активности Септимија Севера на Дунаву, склони смо да за његово име вежемо овај догађај. Истина је да немамо директних вести о неким озбиљнијим опасностима на горњомезијском дунавском лимесу у то време али обзиром на оскудност извора из тога периода када се ради о нашим крајевима, то не мора да буде одлучујућа индиција. Истина је, међутим, да је цар вршио инспекцију лимеса. Забележена су његова два проласка и задржавања на Дунаву, 196. године у одласку у Рим,[6] и 202. године приликом повратка са истока.[7] У Виминацијуму је цар, у току прве посете „свог старијег сина, Басијана званог Каракала прогласио за цезара и прозвао га Антонином, истичући по први пут самоадоптацију у генс свога претходника, дајући на тај начин легитимност својој власти."[8] На неким тврђавама у Бердапу запажене су значајне интервенције на фортификацијама баш у његово време. Тако је на логору Diana (Караташ), поред оправки бедема извршена и потпуна реконструкција западне капије са изградњом нових кула.[9] Занимљив је свакако облик овог првог утврђења на Равни. То је типичан quadriburgium, квадратне основе са квадратним кулама на угловима. Капије нису у то време брањене кулама. Подигнута је велика грађевина која је истовремена са првом фортификацијом. Занимљив детаљ је један поплочани простор са жртвеником уз сам бедем. Судећи по једној великој бронзаној апликацији са лављом кожом и батином, ради се о малом сакралном простору посвећеном Хераклу, култу изузетно цењеном у време династије Севера. Квадрибургијум у Равни је вероватно једна од најранијих грађевина ове врсте. У западим провинцијама овакви објекти се датују у IV век.[10] Аналогије из ових области натерале су П. Петровића да на сличан начин хронолошки одреди и објекат из Равне.[11] Немогуће је, међутим занемарити сигурне хронолошке показатеље који су на Равни бројни и очигледни а између осталог и већ споменута остава новца Максимина Трачанина датована у 238. годину.[12]

Иако је потпуни континуитет живота доказан на локалитету кроз цео III и део IV века, није мењан габарит, нити основни облик (сл. 7). У IV веку додате су куле које су штитиле капије: ојачани су бедеми а продужена је и грађевина у логору. Сигурно је да су вршене и рефекције које нису увек уочљиве. На објекту су велике промене наступиле тек у току преломних догађаја у вези са провалама Гота. Нема сумње да је утврђење нападнуто и освојено после битке код Хадријанопоља, 378. године. Извештаји античких писаца говоре о томе да Готи нису били вешти освајању тврђава тако да су

[4] Извештаји са ископавања на локалитету Равна, објављивани су редовно у Археолошком прегледу од бр. 7, 1965; 8, 1966; 9, 1967; 10, 1968, 76—78; 11, 1969, 110—111; 12, 1970. Један текст је публикован у каталогу Старе културе у Бердапу, Галерија САНУ, Београд, 1969. Кратки текстови и репрезентативан археолошки материјал објављен је у каталозима две изложбе: у Букурешту, *Tresor archeologique dans la region de Portille de Fier*, Bucureşti, 1978, и у Београду, Археолошко благо Бердапа, Београд, 1978. Локалитет је споминьан у више чланака разних аутора, поводом ширих археолошко-историјских проблема.

[5] В. радове Љ. Зотовић и Д. Пилетића у овом броју Старинара.

[6] Scriptores hristoriae Augustae, *vita Sev.* X 10, 3 (ed. E. Hohl, Lipsiae 1927).

[7] Herodian III, 10, 1 (ed. R. Stauenlagen, Lipsiae 1922).

[8] Mirković, *Gradovi*, 65.

[9] J. Ранков, *Diana (Караташ)*, Бердапске свеске II (у штампи).

[10] Наводимо само неке од оних који су обликом најближи објекту на Равни: Veldidena, Votschitzky, A, *Veldidena*, JÖAI 44 Beibl. 1959, 6 и д; Putinei, Tudor, D, *Oltenia Romana*, Bucuresti, 1958, 233, fig. 50, 2; Gichon, M. *Das Kastel en Boqeq*, BJhrb. 171, Bonn, 1971, 381 и д.

[11] Petrović, P. *Forteresse romaine a l'embuchure de la riviere Porečka dans les Portes de Fer*, Acten des XI internationales Limeskongresses, Budapest, 259 и д.; Исти аутор је још у два маха покушао да датује пршву фортификацију у Равни: у контексту са неким другим утврђењима: *Les forteresses du Bas-Empire sur le Limes danubien en Serbie*, 12-th International Congress of Roman Frontier Studies, 1979; исти, О снабдевању римских трупа на Ђердапском лимесу, Старинар XXXI, 1981, 59 и д.

[12] Кондић, В., *Налаз денара из утврђења Равна*, Нумизматичар 6, 1983, 51 и д.

оне остале поштеђене.[13] Бердапске фортификације су, међутим, баш тада биле пљене и рушене. На Равни је овај догађај изванредно документован слојем пљевине и новцем Валенса и Валентинијана. Знатније промене на фортификацији наступају после овог догађаја. Вероватно је да бедеми и куле на утврђењу нису били озбиљније оштећени. Извршено је детаљно обнављање. Камена зграда у утврђењу која је приликом напада Гота срушена и спаљена, није

[13] Велков, В., *Градот в Тракије и Дакије през касната античност*, Софија, 1959, 37.

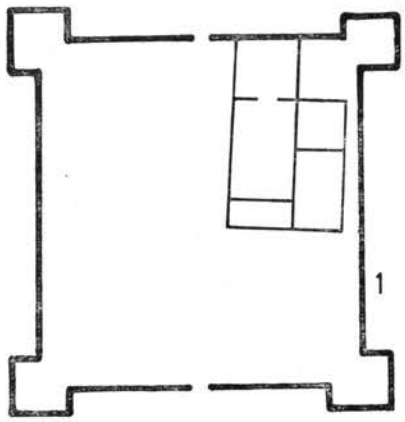

III—IV век

1. Првобитни бедем са једноставним пролазима на четвороугаоним кулама и 6 просторија грађевине.

IIIe—IVe s.

1. premier rempart avec de simples passages aux portes, aux tours carrées et 6 pièces de la bâtisse.

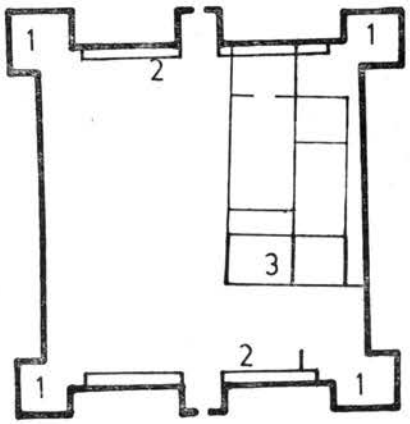

IV—V век

1. задржане четвороугаоне куле;
2. бедеми су са унутрашње стране ојачани (југоисточни и северозападни бедем), а капије су споља добиле куле;
3. грађевина на југоисточном крају добија још две просторије.

IVe—Ve s.

1. tour carrée conservée;
2. remparts renforcés de l'intérieur (rempart Sud-Est et rempart Nord-Est) et les tours extérieurs annexées aux portes;
3. la bâtisse dans la partie Sud-Est est agrandie de deux pièces nouvelles.

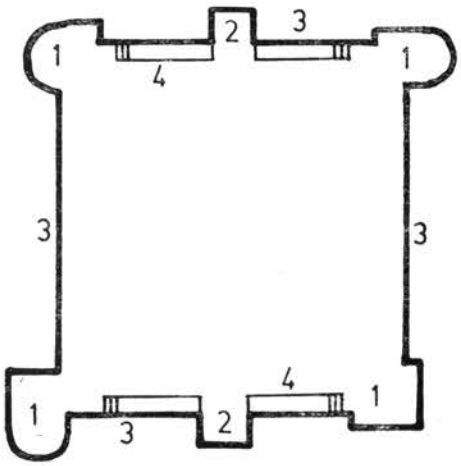

VI век

1. три нове куле, једна (четвртаста) обновљена скоро на истом габариту;
2. капија северозападног бедема се затвара;
3. сви бедеми су споља добили ново лице;
4. унутрашња ојачања друге фазе су претворена у шетне стазе и промењен је ниво терена (виша кота).

VIe s.

1. trois tours nouvelles et une (carrée) reconstruite au gabarit presqu'identique;
2. la porte du rempart Nord-Ouest est fermée;
3. tous les remparts reçoivent une façade extérieure nouvelle;
4. les renforts intérieurs de la deuxième phase sont transformés en chemins de ronde et le niveau du terrain a changé (cote élevée).

Сл. 7. — Равна, шеме развоја утврђења. — Fig. 7. — Ravna, schémas du développement de la fortification.

више обнављана. Унутрашњост логора је насута и нивелисана и на овој површини подигнуте су за потребе посаде зграде од дрвета и лепа. До хунских освјања, 443. године, на утврђењу се не могу уочити неке значајније промене. Кастел у Равни у целости потврђује познати Прокопијев извештај по коме су утврђења на лимесу после хунских освајања била потпуно уништена а затим запустела (Procop. De aedif. IV, 4). Јустинијанова обнова је стога била темељита (сл. 7). На истом габариту, бедеми су ојачани; подигнуте су нове куле импозантних димензија. И унутрашњост логора поново је изнивелисана, а посада је живела у објектима од лаког материјала. Што се саме фортификације тиче, типична је за градитељске манире овог времена. Аналогије за овакав облик кула су бројне а највише их је у Бугарској.[14] Византијска фортификација Campsa престала је да постоји 596. године, спаљена и срушена заједничким нападом Словена и Авара.[15]

28. април 1983.

UDK: 725.182.032.77 : 725.182.033.2

RAVNA (CAMPSA), FORTIFICATION ROMAINE ET PALÉOBYZANTINE

VLADIMIR KONDIĆ, Institut archéologique, Beograd

Les plus hautes parties de cette fortification se trouvent à 5 m. au-dessous du niveau de l'actuel lac des Portes de Fer. La fortification Compsa protégeait la partie de la frontière entre le castellum Smyrna (Gradac sur Lepena près de Boljetin) et le camp auxiliaire Taliata (Veliki Gradac près de Donji Milanovac), elle était située approximativement à mi-chemin entre les deux. Elle est élevée sur la rive même du bras du Danube qui contournait une des plus grandes îles du fleuve — Porečka Ada. Des raisons stratégiques ont joué dans le choix de son emplacement. L'île diminuait la largeur du fleuve en scindant son cours. Entre la rive gauche et la rive nord de l'île apparaissaient en été, au moment des eaux basses des bancs de sable. Des hivers rigoureux gelaient le Danube dans ce secteur. C'était donc le point vulnérable où il aurait été plus facile de franchir le fleuve grâce à l'île et aux bancs de sable ou bien à la glace.

Dans l'île même, dans sa plus haute partie, des vestiges de céramique romaine et de matériel de construction ont été trouvés. L'hypothèse logique serait qu'un poste d'observation y était établi. A l'endroit où l'on s'attendait à trouver des vestiges d'une tour de guet une église a été construite à la fin du XVIIIe siècle, la tour aurait été démolie et elle n'a pas pu être située qu'à partir des traces mal définies.

Dans le cadre du projet de recherche Portes de Fer I des fouilles systématiques ont été faites entre 1967 et 1970. A cette occasion tous les éléments de la fortification (remparts, tours, portes), ont été examinés, ainsi que la majeure partie de son intérieur. Il faut mentionner que le site a été remarqué beaucoup plus tôt dans les notes des voyageurs ou lors des reconnaissances, qui ont donné des dimensions généralement exactes du castellum.

Au cours des fouilles des efforts ont été faits pour trouver la nécropole. A plusieurs endroits possibles de son existence des sondages ont été faits, mais malheureusement sans résultats. La possibilité réelle de son existence aux cotes supérieures existe toujours: elle seriat ainsi au-dessus de la zone d' immersion.

En plus de nombreux problèmes intéressants soulevés par les recherches faites à la forteresse de Ravna, dont il sera d'ailleurs question, la découverte de nombreuses fortifications dans ce secteur, leur situation chronologique et les caractéristiques de leur construction ont ouvert la perspective d'une nouvelle confrontation avec les données, laissées par Procopius, sur les efforts de Justinien de ranimer le Limes, de construire de nouvelles et de reconstruire les anciennes fortifications. Puisque Procopius citait les fortifications surtout en suivant leur ordre géographique, il s'est avéré possible d'arriver par un procédé combiné à la découverte des appellations antiques de certaines de ces fortifications. Le secteur entre le camp auxiliaire Novae et Taliata se prêtait le mieux à cette possibilité. L'identification de la place forte de Gradac sur Lepena, nommée Smyrna ou Smorna, a permis d'arriver assez facilement au nom de Campsa, qui devrait correspondre au castellum de Ravna, seule fortification entre Taliata et Smyrna dans cet espace sur les deux rives du Danube. Afin de donner une idée plus complète des caractéristiques chronologiques et du développement de la fortification, nous présentons ci-après la coupe stratigraphique de certaines de ses parties, essentielles pour sa datation.

Rempart Sud-Est:

1. Humus depuis la cote 60.21. Cette couche fait apparaître certains fragments atypiques de céramique slave (rarement) et byzantine.

2. Depuis la cote 59.86 apparaît la terre légère grise avec une quantité importante de pierre concassée, de brique, de mortier désagrégé. Par endroits des traces de suie, de cendre et de liant apparaissent également. Cette couche est riche en matériel de l'époque paléobyzantine: des fragments d'amphores dites »spitz« ou de celles à l'ornement caractéristique de peigne, puis des poteries en terre cuite grise et même des fragments aux traces de vernis. En outre une quantité relativement importante de monnaies de

[14] Најближа аналогија за рановизантијску варијанту U кула, толико карактеристичних за Равну, су на тврђави Крумов град, Овчаров, Д. *Византијски и блгарскити крепости V—X век*, 45, сл. 26.

[15] V. Popović, Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité, 87, 1975, 483 и д.

l'époque y a été trouvée, ce qui, à côté des fibules et d'autre matériel chronologiquement rélevant (veilleuse, os travaillé) permet de dater cette couche avec plus d'assurance. Cette couche appartient à la dernière phase de la reconstruction et de l'édification de la place forte (phase III).

Cependant, il faut souligner que ce site, ainsi que son environnement, a fait apparaître également des vestiges d'une nécropole médiévale, qui a considérablement endommagé la couche appartenant précisément à cette dernière phase de sa vie. Nous avons également pu remarquer sur ce rempart des couches amorphes de terre superposées par endroits, avec paille et liant, ce qui fait penser aux fondations de maisons qui y auraient été construites après la cessation des fonctions du castellum.

3. A la cote 59.39 depuis l'escalier vers le rempart Nord-Est apparaît une mince couche de terre jaune sablonneuse, mêlée à de la pierre concassée menue. Le long du chemin de ronde de la terre gris-jaune, sablonneuse, apparaît, mêlée à du gravier et quelques fragments de brique. Cette couche ne comportait pas de matériel, mais il est caractéristique qu'elle soit approximativement au niveau du chemin de ronde — cote 59.34. C'est certainement le niveau à partir duquel la couche du VIe siècle a été formée.

4. A partir de la cote 59.71 commence une couche épaisse puissante, comportant des traces intenses de feu et de démolition avec incendie, jusqu'à la cote 57.80. Entre la cote 58.83 et la cote 58.20 l'intensité de suie est la plus grande et une mince écorce de terre brûlée, avec de nombreux fragments de brique et de pierre, a également été remarquée. Ce serait vraisemblablement le niveau de la démolition de la forteresse, très probablement au moment de l'invasion des Huns au début du Ve siècle. Dans cette couche des quantités considérables de céramique ont été trouvées, des amphores en majorité, brûlées dans l'incendie, mais aussi des objets tels que des boucles du type Sucidava et de la céramique à la décoration métopique polie, portant également des traces de brûlure.

5. Depuis la cote 57.80 la deuxième couche de nivellation apparaît: terre sablonneuse jaunâtre avec, par endroits, du gravier, dont tout matériel est absent. Ce serait la couche séparant les deux phases du IVe siècle — l'une plus ancienne et l'autre plus récente.

6. A partir de la cote 57.63 la couche de terre sablonneuse fait apparaître des traces de suie et de terre brûlée, avec de nombreux fragments de pierre et de brique dans sa partie proche de la tour et de la porte. Du liant et de la suie apparaissent à la cote 57.46. Cette couche est bien datée par de la monnaie de Maximin et de Constance (57.12) et par d'autre matériel (céramique de l'antiquité tardive, dont les fragments à vernis antique tardif se distinguent particulièrement).

7. Au-dessous de la cote 57.30 la terre vierge commence.

La partie centrale de la forteresse. Les différences de niveau apparaîssant à des hauteurs chronologiquement contemporaines, comparées à la situation dans le secteur du rempart Sud-Est, sont dues à une certaine descente du terrain dans tout cet ensemble, dans le sens Nord-Ouest — Sud-Est.

1. L'humus se manifeste à la cote 59.85 et contient des fragments atypiques de céramique paléobyzantine.

2. Entre la cote 59.65 et la cote 59.31 de la terre gris—brun aparaît avec des fragments de brique et de mortier désagrégé, parfois aussi avec des traces d'incendie jusqu'à la cote 59.83. Les cotes 59.62 et 59.49 ont permis de remarquer des vestiges de la nivelette du sol de cette phase (phase III). En plus de la céramique utilitaire paléobyzantine cette couche contient du matériel numismatique (follis de Justinien à la cote 59.23), broche en bronze en forme d'oiseau, puis des fibules au pied retourné. C'est dans cet espace et dans cette couche que nous avons découvert le niveau des tombes médiévales, qui ont certainement dérangé en grande mesure l'intégrité et l'entité de cette couche. Cette couche s'arrête à la cote 59.08 (valeur moyenne).

3. Les cotes 58.30, 58.33, 58.40 font apparaître, dans la couche de terre brûlée aux traces intenses d'incendie, le niveau aux foyers — fours pavés de brique de l'antiquité tardive. Autour d'eux de la céramique antique tardive en quantité considérable a été trouvée, ainsi que de nombreux clous de fer (ayant fait partie des constructions en bois), puis des couteaux et des outils agricoles et artisanaux. A la cote 58.26 une lampe au vernis antique tardif a été découverte. Cette couche a révélé également une quantité assez importante de monnaies, dont nous soulignerions celles de Valentinien I et de Valence, de Gratien, de Théodose et de Valentinien II. Dans les parties inférieures, démolies, de cette couche domine le matériel de l'horizon plus ancien, celui du IVe siècle: les cotes 57.81 et 57.80 ont révélé des monnaies de Dioclétien et de Maximien et assez grande quantité de céramique au vernis typique de l'antiquité tardive, aussi bien que des fibules du type croisé (moitié du IVe siècle). A la cote 57.95 la sonde 1/67 a révélé un trésor brûlé de 52 pièces de monnaie (des exemplaires brûlés et illisibles du IVe siècle).

4. Le niveau du IIIe siècle est difficile à préciser, car il a servi également au IVe siècle. Cependant toutes les parties examinées ont révélé sa richesse en matériel de l'époque. A la cote 58.45 et dans la sonde 2/69 des objets du culte d'Héraclès ont été trouvés: la représentation en bronze de la peau de lion et de la massue. La figure d'Héraclès en céramique a été également enegristrée sur des fragments d'un vase en céramique. A la cote 58.21 nous avons trouvé des vases au revêtements très fin, aussi bien que des fragments en terra sigillata, des parties d'amphores romaines de taille plus importante et de bonne facture. A la cote 57.71 et dans la même sonde des vestiges se rattachant au niveau du IIIe siècle ont apparu. Parmi ce matériel-là, qui permet de dater sans hésitation ce niveau, nous avons trouvé au sol des monnaies d'Alexandre Sévère. La sonde 4/67 a rapporté de la cote 57.28 des monnaies de Gallien et d'Aurélien. Cependant l'information la plus signifiante pour la date de la construction de la forteresse est celle donnée par la découverte des deniers (denars) (187 pièces) cachés dans un vase en céramique dans les fondations de la fortification (phase I).

Enfin, il faut sans doute souligner que nous avons trouvé de la céramique romaine et paléobyzantine dans toutes les tours de la phase I de la fortification qui, avec d'autres vestiges mobiles, donne une indication sure sur la date de cette couche et de cette phase (lampes du type FIRMA, lampes aux cachets ARMENI et OPTATI, puis des bijoux en os et en métal — broches, bagues, dont une bague en particulier en argent massif avec gemme représentant deux Victoires avec couronne).

5. Dans les sondes précitées la terre vierge apparaît aux 58.08, 57.64.

Les coupes stratigraphiques des fortifications, des tours, de la porte, la découverte des monnaies et d'autre matériel chronologiquement relevant, ainsi que les correspondances des couches culturelles avec l'architecture, nous ont permis d'établir une idée

objective de la formation et des phases de développement de la forteresse de Ravna. La fortification que nous avons indiquée comme première, a été bâtie sur un strate romain plus ancien, il est vrai très mince et disseminé dans les parties intérieures et extérieures du site, en majorité détruites par des interventions utérieures. Nous avons trouvé une architecture très ancienne, des vestiges de constructions aux murs minces en matérial de construction au liant faible. Nous y avons trouvé des monnaies d'Auguste, de Vespasien, de Domitien, de Trajan, d' Hadrien. Cette couche a donné lieu aux découvertes de la céramique ancienne, terra sigillata. Actuellement, après les recherces aux Portes de Fer II, nous savons davantage sur ce phénomène. Il s'est manifesté dans plusieurs sites: Pontes, Milutinovac-Mora Vagel), parfois de pair avec du matériel dace. Il s'agirait probablement des fortifications d'avant Trajan ou peut-être des premières fortifications de Trajan, provisoires, à palissades. Cette phase, qui n'a pas duré à Ravna, touche à sa fin avec Hadrien au plus tard. Une longue pause suit, un laps de temps où le site semble abandonné. Un phénomène similaire a été remarqué aux fortifications de Velike Livadice et de Gradac sur Lepena. Historiquement il n'est pas difficile à expliquer. La formation de la province Dacie, à la suite des guerres de Trajan, a établi le pouvoir romain sur la rive gauche du Danube. La frontière de la Mésie supérieure est calme. Les troupes sont retirées dans des camps plus importants, le nombre de soldats a diminué.

Les premières fortifications de Ravna ont été construites à la fin du IIe et au début du IIIe siècle et au plus tard dans les premières décennies du IIIe siècle. Il est difficile d'établir la date précise. Etant donné les actions de Septime Sévère sur le Danube nous sommes enclins à rattacher cet évènement à son nom. Nous manquons, il est vrai, d'informations sur un danger plus concret au Limes danubien en Mésie supérieure, mais étant donnée la pauvreté de sources de cette période concernant nos régions, l'indication ne serait pas décisive. Deux de ses passages, avec arrêts sur le Danube, ont été notés: en 196 en route vers Rome et en 202 au retour de l'Orient. A Viminacium, selon M. Mirković, au cours de sa première visite l'empereur »a proclamé son fils aîné Bassien, dit Caracalla, césar, en lui donnant le nom d'Antonin, soulignant pour la première fois sont auto-adoption au sein de la *gens* de son prédécesseur et assurant ainsi la légitimité à son pouvoir«. Certaines des forteresses des Portes de Fer révèlent des interventions importantes faites à son époque précisément. Ainsi le camp Diana (Karataš) a vu non seulement ses remparts réparés, mais aussi sa porte Ouest entièrement reconstruite avec adjonction de deux tours nouvelles. La forme de la fortification de Ravna est particulièrement intéressante. C'est un quadriburgium typique, de plan carré avec des tours carrées aux angles. Les portes, à cette époque, n'étaient pas défendues par des tours. Une grande construction, a été élevée en même temps que les premières fortifications. Le détail de l'espace pavé avec l'autel de sacrifice partiquement collé au rempart est particulièrement intéressant. A en juger d' après une grande application en bronze, représentant la peau de lion et la massue, il s'agit d'une petite aire rituelle consacrée à Héraclès, culte particulièrement populaire du temps de la dynastie des Sévères. Le quadriburgium de Ravna est vraisemblablement une des premières constructions du genre. Dans les provinces occidenatles de telles constructions sont datées au IVe siècle. Des analogies dans ce domaine ont poussé P. Petrović à définir d'une manière semblable la chronologie de la construction de Ravna. Il ne faudrait cependant pas négliger certains indices chronologiques, nombreux et évidents à Ravna, dont par exemple le sus-mentionnée trésor de monnaies de Maximien le Thrace, daté de 237.

Quoique la continuité de la vie dans ce site durant tout le IIIe et une partie de IVe siècle ait été prouvée, ni le gabarit ni la forme de base n'ont été modifiés. Des tours protégeant les portes ont été ajoutées au IVe siècle, les remparts ont été renforcés et les travaux de construction à l'intérieur ont continué. Il est probable que des reconstructions aient eu lieu à cette époque, mais elles ne sont pas toujours faciles à remarquer. De grandes modifications sont dues aux évènements décisifs ayant trait aux irruptions des Goths. Il est hors de doute que la forteresse ait été attaquée et conquise après la bataille d'Hadrianopolis en 378. Les informations des auteurs antiques disent que les Goths n'étaient pas rompus à la conquête des forteresses, donc elles étaient épargnées. Pourtant les fortifications des Portes de Fer ont été démolies et incendiées précisément à cette époque-là. Cet évènement est très bien illustré par la couche de scories et par des monnaies de Valence et de Valentinien. Des modifications plus importantes ont eu lieu à la suite de cet évènement. Il est probable que ni les remparts ni les tours n'aient subi de domages graves. Une reconstruction soigneuse a été faite. La construction en pierre à l'intérieure de l'enceinte, démolie lors de l'attaque des Goths, n'a pas été refaite. L'intérieur du camp a été terrassé et nivelé et la surface ainsi obtenue a servi de base aux constructions en bois et torchis élevées pour les besoins du poste. Jusqu'aux conquêtes des Huns en 441 il n y' aurait pas eu de modifications notables. Le castellum de Ravna confirme entièrement la rapport fameux de Procopius disant qu'à la suite des conquêtes des Huns les fortifications du Limes sont restées démolies et abandonnées (Procop. De Aedif. IV, 4). La reconstruction de Justinien a donc dû être complète. Tout en respectant leur gabarit les remparts ont été renforcés, de nouvelles tours de dimensions importantes ont été élevées. L'intérieur du camp a de nouveau été nivelé, tandis que la troupe habitait des constructions en matériaux légers.

En ce qui concerne la fortification même, elle est typique pour la manière de construire de l'époque. Des formes de tours analogues sont nombreuses, srutout en Bulgarie. La fortification byzantine a cessé d'exister en 596, date où elle a été démolie et brûlée dans l'assaut commun des Avars et des Slaves.

1

2

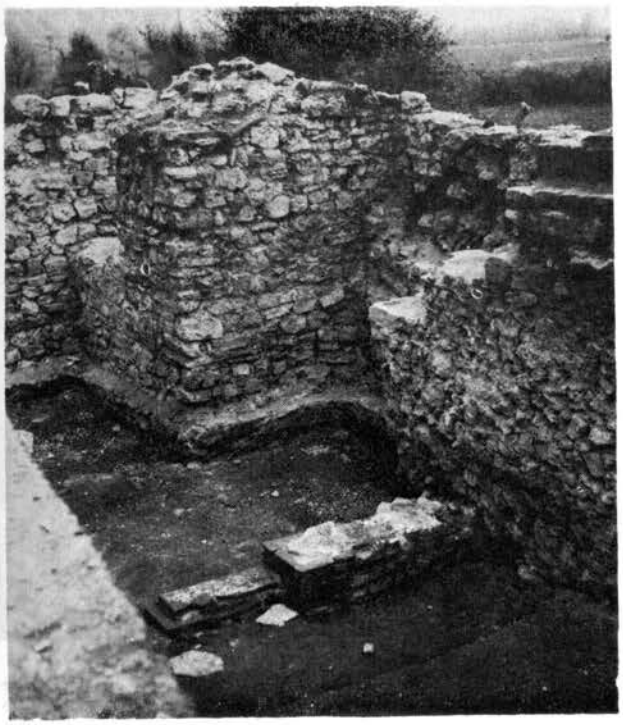

3

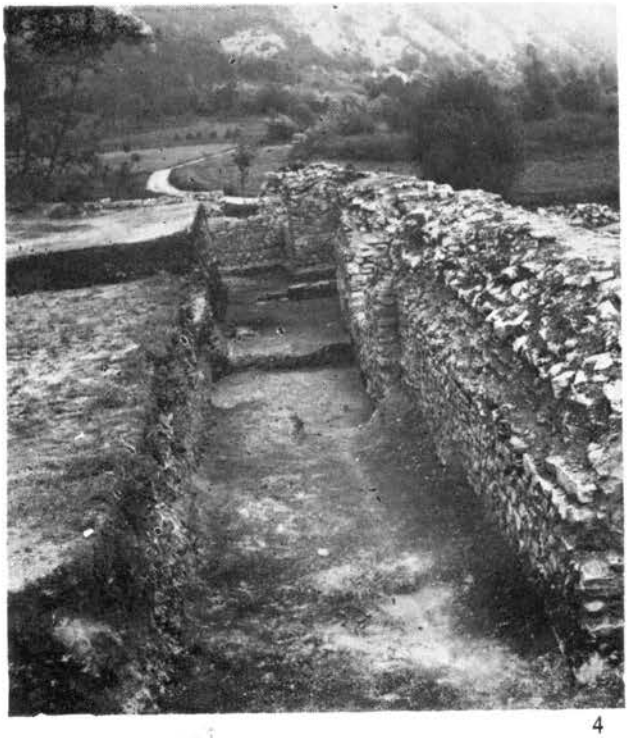

4

1. — Равна (Campsa), поглед на локалитет; 2. — Спољње лице југоисточног бедема; 3. — Делови бедема прве фортификације уз североисточну угаону кулу; 4. — Југозападна половина југоисточног бедема (фаза II). — 1. — Ravna (Campsa), vue du site; 2. — Façade extérieure du rempart Sud-Est; 3. — Parties du rempart de la première fortification près de la tour d'angle Nord-Est; 4. — Moitié Sud-Ouest du rempart Sud-Est (phase II).

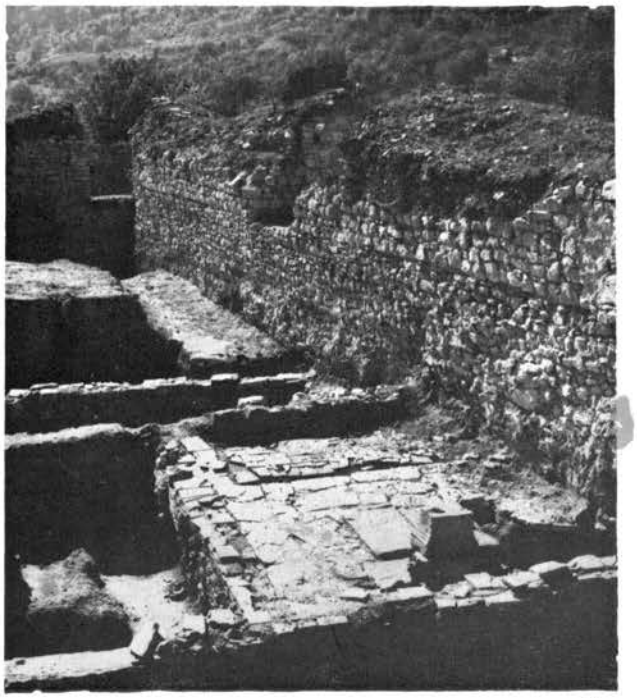

1

2

3

4

1. — Равна, северозападни бедем, унутрашња страна са деловима пода грађевине и базом жртвеника; 2. — Детаљ бедема код југозападне угаоне куле; 3. — Детаљ степеништа шетне стазе (фаза III); 4. — Југозападни бедем. — 1. — Ravna, rempart Nord-Ouest, côté intérieur avec des parties de sol de la construction et la base de l'autel de sacrifice; 2. — Détail du rempart près de la tour d'angle Sud-Ouest; 3. — Détail de l'escalier du chemin de ronde (phase III); 4. — Rempart Sud-Ouest.

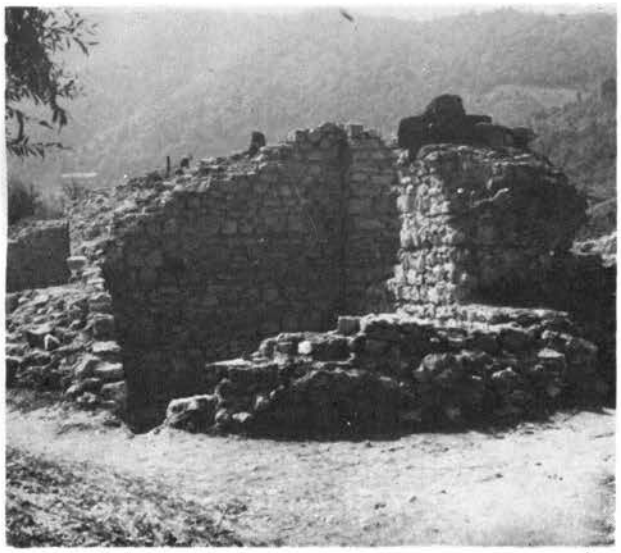

1

2

3

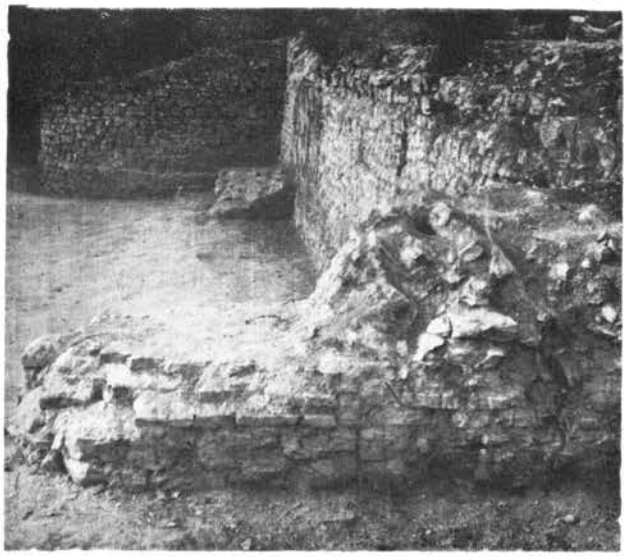

4

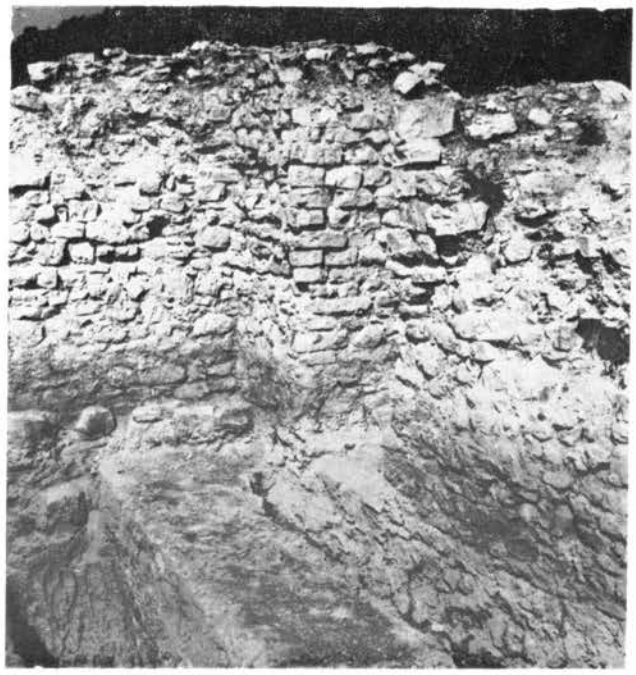

1. — Равна, спољни зидови североисточне угаоне куле; 2. — Североисточна угаона кула, детаљ улаза (фаза III); 3. — Југоисточна угаона кула; 4. — Југоисточна угаона кула, детаљ улаза и делови зидова четвороугаоне куле прве фортификације (фаза I). — 1. — Ravna, murs extérieurs de la tour d'angle Nord-Est; 2. — Tour d'angle Nord-Est, détail de l'entrée (phase III); 3. — Tour d'angle Sud-Est; 4. — Tour d'angle Sud-Est, détail de l'entrée et parties du mur de la tour quadrangulaire de la première fortification (phase I).

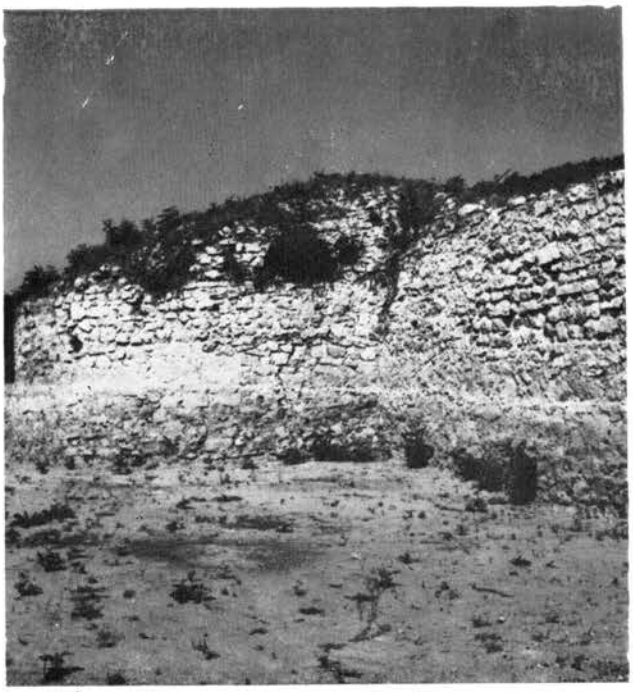

1

2

3

1. — Равна, југозападна угаона кула (спољње лице) и део бедема; 2. — Северозападна угаона кула, снимак са улаза; 3. — Средишња кула на северозападном бедему. — 1. — Ravna, tour d'angle Sud-Ouest (façade extérieure) et partie du rempart; 2. — Tour d'angle Nord-Ouest, vue de l'entrée; 3. — Tour centrale du rempart Nord-Ouest.

1

2

3

4

1. — Равна, капија, североисточни зид пропугнакулума; 2. — Капија, пропугнакулум са спољне стране; 3. — Капија, снимак са спољње стране; 4. — Грађевина унутар утврђења, остаци пода. — 1. — Ravna, porte, mur Nord-Est du propugnaculum; 2. — Porte, propugnaculum, vue de l'extérieur; 3. — Porte, vue de l'extérieur; 4. — Construction à l'intérieur de la fortification, restes de sol.

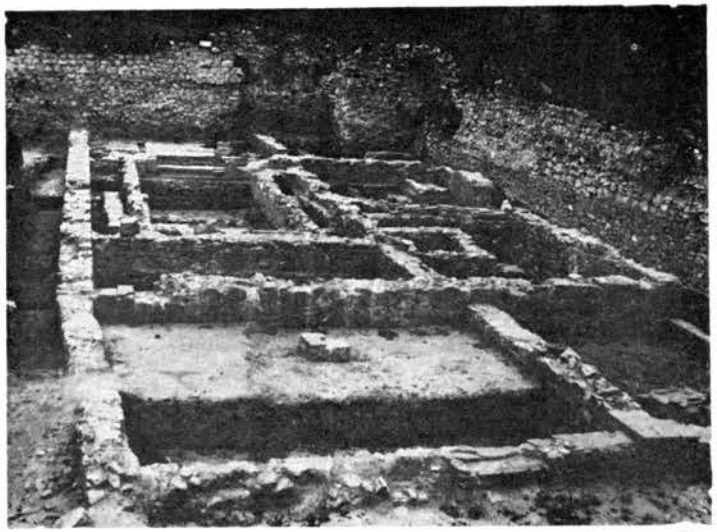

1

2

3

1. — Равна, грађевина унутар утврђења; 2. — Грађевина унутар утврђења, детаљ пода са базом жртвеника; 3. — Грађевина унутар утврђења, просторија 1. — 1. — Ravna construction à l'intérieur de la fortification; 2. — Construction à l'intérieur de la fortification, détail du sol avec base de l'autel de sacrifice; 3. Construction à l'intérieur de la fortification, pièce 1

Равна, средњовековно насеље и некропола

СЛАВЕНКА ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Археолошки институт, Београд

У оквиру систематског истраживања античког утврђења у Равни[1] констатирани су трагови насеобинских објеката раносредњовјековног обилежја, истражена је мања некропола унутар и поред утврђења и друга већа некропола на положају Заподак (сл. 1).

Насеобински елементи сачували су се сасвим спорадично у унутрашности утврђења, у кулама као и са спољашње стране бедема. Тако су са спољашње стране уз источни бедем (уз његов јужни дио) констатирани остаци призидане куће. Наиме, на зиду бедема уочени су трагови премаза од земље и сламе а непосредно уз бедем низови необрађеног и слабо везаног камења. Станишта су дакле била прислоњена уз бедем утврђења који је уједно имао функцију једног зида. У унутрашњости утврђења током ископавања наилазило се, непосредно испод површине и у византијском шуту, на велике количине уситњеног кућног лепа, затим на већи број опаљених површина са траговима гара за које се може претпоставити да су остаци огњишта. Надаље, констатирани су остаци калотасто пресведених пећи, чије поднице су биле направљене од хоризонтално сложених фрагментираних античких опека. Испод једне такве поднице нађен је византијски новац VI стољећа. На основу теренских запажања изгледа да су нека станишта страдала и пре пожара који је највјероватније потпуно уништио ово насеље. Уз насеобинске објекте најбројније је заступљен керамички материјал. То су искључиво фрагменти лонаца начињени од глине са доста ситног пјеска, рађени на ручном лончарском колу, различите боје печења. Обод лонца је косо разгрнут, раме наглашено а дно равно. Ивица обода лонца је косо засјечена а на неким фрагментима једва је уочљива профилација на самом ободу. Орнамент се састоји од хоризонталних и валовитих линија које су изведене оштрим предметом. Заступљене су једноструке, двоструке и вишеструке валовите линије изведене чешљем које се на понеким фрагментима преклапају. Аналогна керамика потјече са средњовјековних насеља у Грабовици и на Ушћу Слатинске реке, оба насеља су такође на Дунаву, а датирана су у IX и X вијек.[2] Слична керамика истог времена бројно је заступљена на средњовјековним насељима у Бугарској и Румунији.[3] Спомињемо надаље фрагменте лонаца са орнаментом хоризонталних линија преко којих су урезани снопови кратких вертикалних линија. Бројне аналогно орнаментиране лонце налазимо на насељима X и XI стољећа у суседној Румунији и Бугарској а карактеристични су за тзв. Дриду културу.[4] Новијим археолошким истраживањима приобалног појаса Дунава на потезу од Кладова до Михајловца констатиран је велик број средњовјековних налазишта са идентичном керамиком.[5] Поред керамичког материјала са насеља биљежимо више примјерака пршљенака, ножева са трном за насад, 4 доста оштећена прстена (два од сребра и два од бронце) као и један брончани крижић енколпион (сл. 2a—2b). Имајући у виду археолошки материјал, посебно керамичке налазе може се претпоставити да је у оквиру војног логора егзистирало мање насеље времена IX—XI стоље-

[1] В. Кондић, Старе културе, 114—115, t. LXXXIV—LXXXV.

[2] С. Ерцеговић-Павловић, Бердапске свеске 3 (у штампи); Б. Јанковић, Бердапске свеске 3 (у штампи).

[3] Ж. Вжарова, *Славјански и славјанобългарски селища в Българските земи от краја на VI—XI век*, Софија 1965, 96—99, fig. 66—68; M. Comşa, Cultura materiala veche romaneasca, Bucureşti 1978, 179—181, fig. 39—47.

[4] M. Comşa, Dinogetia I, Bucureşti 1967, 395—396, fig. 96; E. Zaharia, Sapaturile de la Dridu, Bucureşti 1967, 249—251, p. XI—XII; Л. Дончева Петкова, *Българска битова керамика*, Софија 1977, 117, fig. 359.

[5] Спомињемо само нека налазишта као што су Велесница и Брза Паланка; за старе налазе cf.: M. Janković, Balcanoslavica 3, Beograd 1975, 75—87.

ћа. Некропола овог насеља није лоцирана. С обзиром да је војно утврђење у Равни релативно мало, сса 35 м × 35 м, може се претпоставити да је некропола била лоцирана изван утврђења.

Мања некропола лоцирана је унутар утврђења као и са спољашње стране непосредно уз главни улаз у утврђење. Гробови су били обиљежени великим хоризонтално положеним ка-

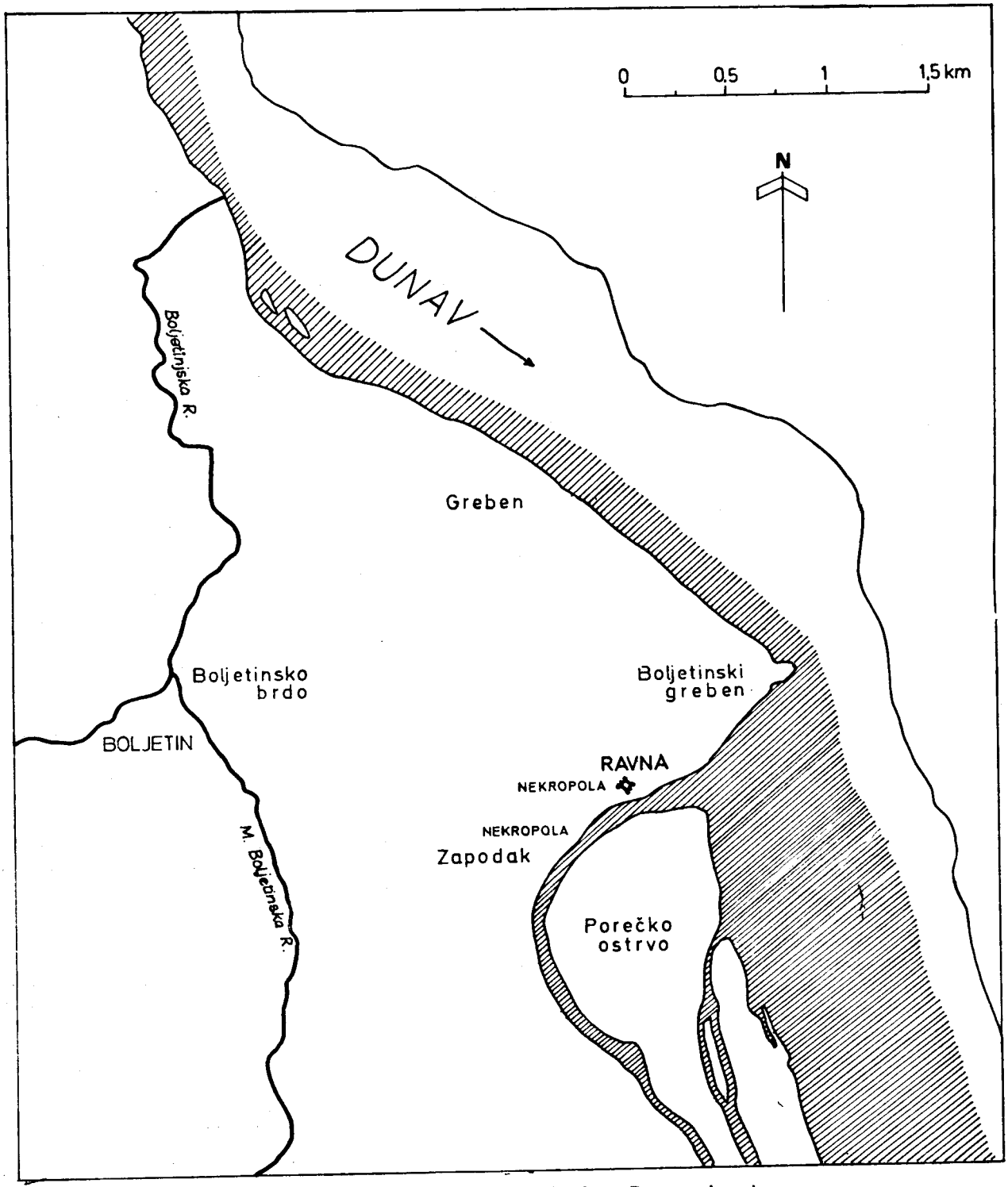

Сл. 1. — Равна, ситуација. — Fig. 1. — Ravna, situation.

меним плочама слично као на неким гробовима у Бољетину и Рибници. Ове камене плоче, гробни белези, нису сачувани in situ, а с обзиром на мали број откривених камених плоча не може се са сигурношћу тврдити да су сви гробови били обиљежени. Веома рустична гробна конструкција констатирана је код великог броја скелета. Састоји се углавном од необрађеног камења и фрагментиране опеке који су у ствари оивичавали покојника (Т. I). Скелети леже испружени на леђима, правца запад-исток. Положај руку је различит, најчешће су обе руке биле положене на груди или у предјелу појаса. Главе покојника биле су скоро редовно полагане на једну већу или на двије мање фрагментиране опеке. Археолошки налази констатирани су код само два гроба. Из јако оштећеног гроба 1 потјече крижић енколпион (сл. 2c—2d) а из гроба 5 брончана копча.

Већа некропола је констатирана југоисточно од војног логора на положају Заподак насупрот западног дијела отока Пореч (сл. 1). Покојници су били полагани у једноставно ископане раке, без гробне конструкције, правца запад-исток. Археолошки налази представљени су искључиво бројним брончаним украсним иглама са округлим главицама. Игле су in situ нађене на лубањама скелета женског спола. У једном гробу поред игала нађени су и добро сачувани дјелови црвене тканине која представља остатак мараме или капе која је иглама била причвршћена за косу. У гробовима ове некрополе нађено је и више пробушених турских аспра веома кородираних и оштећених, па није било могуће извршити атрибуирање овог новца.

Са утврђења Равне потјечу два крижића енколпиона. Крижић из уништеног гроба 1 је од бронце, лијеван, димензија 7 см × 5,4 см (Т. II, 1—2, сл. 2c—2d). На предњој страни рељефно је приказан разапети Христ у колобијуму, у лијевом краку крижића је веома шематизиран приказ Богородице, а у десном св. Јован. У горњем дијелу крижића између уобичајених симбола сунца и мјесеца налазе се непотпуни иницијали Христа ІС. Грчки текст у два реда налази се испод разапетих руку Христа. У рустично изведеним словима уз извјесна одступања од правописа слиједе текстови:

ΙΔΕ Ο Υ(ΙΟ)C COY
ΙΔΟΥ (Η) Μ(Η)ΤΗΡ COY

који у преводу гласи: „види сина свога, види матер своју".[6] На полеђини крижића такође је рељефно приказана Богородица Оранс, а у медаљонима су попрсја четири евањелиста са једва уочљивим иницијалима Матеја, Марка, Јована и Луке. Потпуно идентичне крижеве енколпионе из фундуса Народног музеја у Софији донио је К. Мијатев.[7] Нажалост ови крижеви махом немају податке о околностима налаза па су за датирање неупотребиви. Слична је ситуација и са бројним крижевима енколпионима из збирке Народног музеја у Београду, који углавном потјечу са приобалног појаса Дунава и представљају случајне налазе.[8] За датирање крижа из Равне значајни су идентични крижеви из Опочница у Чешкој и оних са насеља у Јакимову у Бргарској.[9] Крижић из Опочница нађен је као дио оставе а датиран је у вријеме од XI—XII стољећа, док је крижић из Јакимова нађен у насељу које је према попратном археолошком материјалу датирано у X и XI стољеће. У исто вријеме датирани су и аналогни крижеви из Мађарске а према извршеној класификацији припадају I групи крижева.[10] Изузетан значај придајемо аналогним примјерцима крижева из Диногетие у Румунији, гдје су датирани у XI—XII стољеће,[11] па приближно у то вријеме датирамо и крижић из Равне.

Посебно су занимљиви и ријетки крижеви на којима нема уобичајене иконографије, гдје је на једној страни приказан Христ а на другој Богородица. То су крижеви са приказима разних светитеља — мученика, ратника и епископа. Други крижић реликвијар из Равне припада овом типу крижева. Нађен је у војном утврђењу у византијском шуту. Лијеван је од броце, димензија 7,7 см × 5,2 см (Т. II, 3—4, сл. 2a—b). На једној страни приказан је светитељ у дугој одежди са омофором на којем су крижеви, а у рукама је књига. Лице светитеља је издужено са брадом и представља старијег мушкарца, у овом случају епископа. У лијевом и десном краку крижа су имена св. Николе и св. Власија, па приказана фигура обједињује оба, грчким писмом, означена епископа. Име св. Николе у лијевом краку чита се од десна на лијево (сл. 2a). Са друге стране крижа приказан је светитељ у краткој хаљини, округлог лица, без браде, дакле млађи мушка-

[6] Текст на крижу је веома нечитак. Захваљујем се на помоћи др. Г. Суботићу, cf. Novum testamentum Graece, ed. Ebertars Nestle, London 1975, XIX, 26.

[7] К. Мијатев, Годишњак на Народнија музеј, Софија 1922, 71—84, fig. 54—56.

[8] С. Радојчић, Zbornik za umetnost in zgodovino V—VI, Ljubljana 1959, 123—32; Захваљујем се др. Г. Марјановић Вујовић која ми је омогућила преглед необјављених крижева у Народном музеју у Београду.

[9] B. Nechvátal, Památky Archeologické LXX, 1, Praha 1979, 249, fig. 2, 4; А. Милчев, Археологија V, Софија 1963, 30—31, fig. 9.

[10] M. Bárány Oberschall, *Byzantinische Pectoralkreuze aus ungarische Funde*, Forschung zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie II, Baden—Baden 1953, 228.

[11] M. Comşa, *op cit.*, 360, fig. 193, 6a—6b.

рац. У лијевом и десном краку крижа су имена св. Борђа и св. Димитрија (сл. 2b), па приказана фигура младог мушкарца обједињује оба споменута светитеља — мученика. Сва имена писана су у два реда. Идентични крижеви потјечу из сусједне Бугарске, укупно их има три

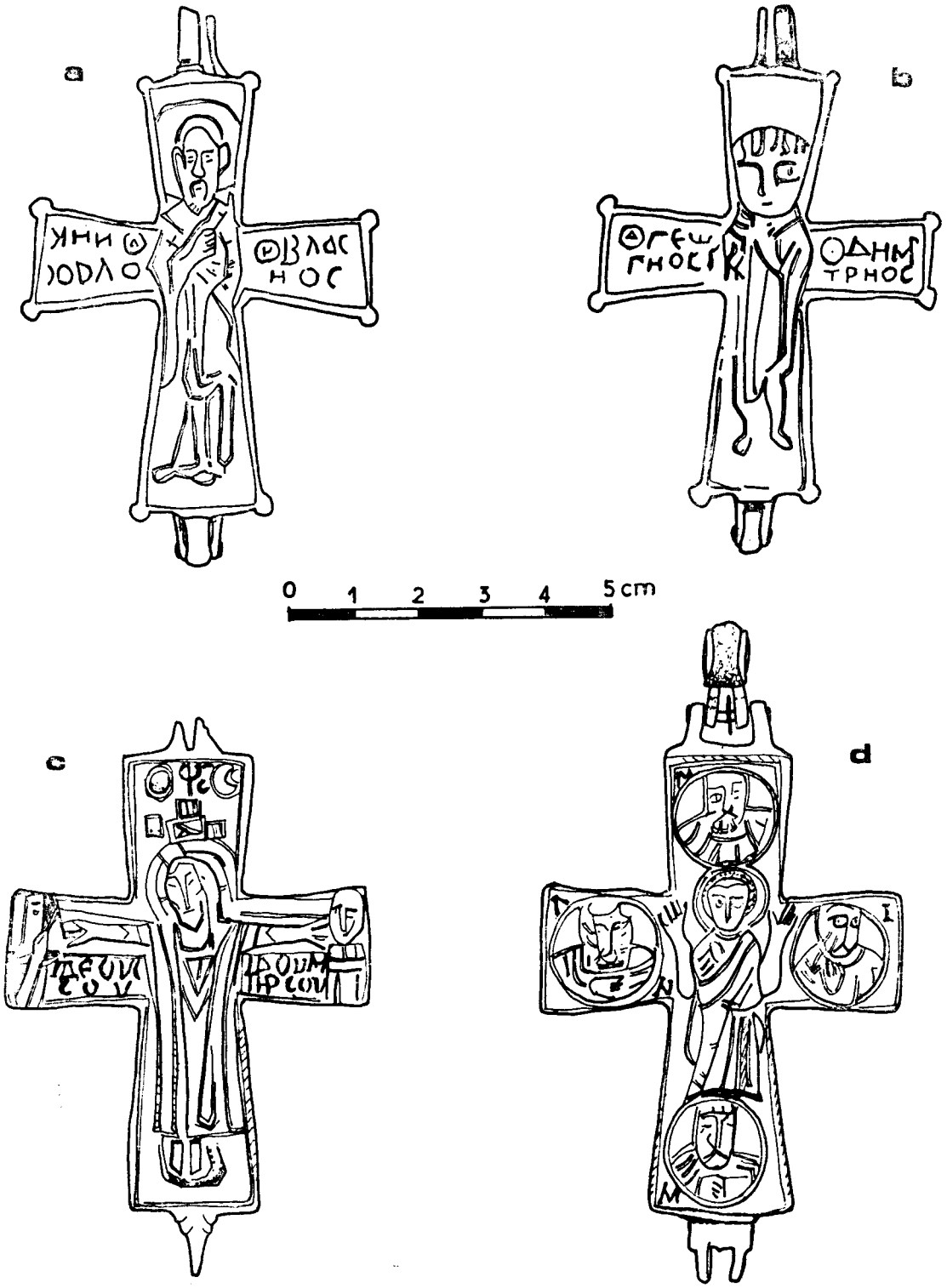

Сл. 2. — Равна, цртеж крижева (a—d). — Fig. 2. — Ravna, dessin des croix (a—d).

у цјелости сачувана и још једна половина енколпиона (са приказом св. Борђа и св. Димитрија).[12] Оно што представља посебну занимљивост на овим крижевима је натпис св. Николе који је на свим примјерцима такође обрнут, тј. чита се од десна на лијево. Крижеви из Бугарске лијевани су у истом калупу, јер су истих димензија и са истом грешком у натпису св. Николе. Крижа из Равне је нешто мало већи, па ако се није поткрала грешка при одређивању димензија, могуће је да су сви иднетични крижеви лијевани у истом калупу, или је примјерак из Равне лијеван у другом калупу, који је рађен на основу истог предлошка, као и бугарски, а који је садржавао истовјетну грешку у писању имена св. Николе. На основу наведених аналогија примјерак крижа из Равне датирамо у X и XI стољеће.

Оба крижа енколпиона, с обзиром на наведено датирање и на услове налаза, сматрамо да су доњети на насеље у Равну током X и XI стољећа из једног од кршћанских центара блиског Истока или Грчке. Евентуални налази калупа помогли би при рјешавању питања њихове провиниjенције.

Према изнетим сажетим чињеницама најстарији средњовјековни налази на војном утврђењу Равна су остаци насеља IX до XI вијека. Мању некрополу у оквиру утврђења веома је тешко прецизније датирати. Имајући у виду чињеницу да су гробови без археолошких налаза, (оба налаза из гробова су у секундарној употреби), и да су били обиљежени белезима у виду хоризонтално положених камених плоча, некрополу можемо приближно одредити најраније у XIV и XV стољеће.[13] Некропола на локалитету Заподак је знатно већа. Налази игала са малом кружном главицом у гробовима су бројни, а у употреби су већ од XV стољећа и у неизмјењеној форми јављају се све до прошлог стољећа. Турске аспре није могуће атрибуирати. Може се претпоставити да је током XVI стољећа напуштена стара локација на положају античког утврђења а нови положај кориштен за сахрањивање на локалитету Заподак највјероватније је трајао све до прошлог стољећа, тј. до времена када је насеље са Пореча премјештено са отока на обалу. Насеље мање некрополе могло је бити на копну у непосредној близини утврђења а могло је бити и на отоку Пореч, гдје је насеље млађе некрополе са локалитета Заподак, сасвим сигурно егзистирало. Оток Пореч налази се у непосредној близини споменутих локација на десној обали Дунава од које је дијели сасвим узан рукавац (сл. 1).[14] Почетком XVIII стољећа на отоку Пореч спомиње се лијепа црква зидана од камена, покривена шиндром, поплочана циглом, а према описима из почетка XIX стољећа Пореч је лијепа и значајна варош у овом дијелу Србије.[15]

6. април 1983.

UDK: 904—03 "653"

RAVNA, AGGLOMÉRATION ET NÉCROPOLE MÉDIÉVALES

SLAVENKA ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Les plus anciens des vestiges du Moyen Age dans la fortification militaire de Ravna sont ceux de l'agglomération de l'époque entre le IXe et le XIe siècle. Des restes d'agglomération, tels que restes d'habitations, de foyers ou de fours à calotte, ont été constatés. Quant au matériel mobile les plus nombreux sont des fragments de céramique, des fusaïoles, des couteaux et des bagues, ainsi qu'une croix — *enkolpion* (Pl. II, 3—4; fig. 2, a-b).

A l'intérieur de la fortification militaire la nécropole à squelettes a été fouillée. Les tombes ont été marquées par de grandes dalles de pierre posées horizontalement. C'est d'une des tombes, tombe 1 endommagée, que provient la croix — enkolpion (Pl. II, 1—2, fig. 2, c-d). Cette nécropole a été approximativement située à l'époque entre le XIVe et XVe siècle. Une nécropole plus grande a été constatée au Sud-Est du camp à l'endroit Zapodak (fig. 1). Le matériel archéologique trouvé dans cette nécropole est constitué exclusivement de nombreuses aiguilles en bronze aux petites têtes rondes et en piècettes de monnaies turques percées. On peut supposer qu'au cours du XVIe siècle l'ancien site de la fortification antique ait été abandonné et que le nouveau site de Zapodak ait duré vraisemblablement jusqu'au siècle dernier, c'est à dire jusqu'au moment où l' agglomération de l'île de Poreč ait été déplacé sur la rive.

Nous accordons une importance particulière aux croix — enkolpion trouvées. La croix de la tombe 1 dévastée est en bronze, coulée, dimensions 7×5,4 cm. (Pl. II, 1—2; fig. 2, c-d). L'avers présente en relief le Christ en colobium et des deux côtés schématisés la Vierge et Saint Jean. Au-dessous des bras étendus du

[12] И. Чангова, Средновековното селишче над тракијскија град Севтополис XI—XIV век, Софија 1972, 121—122, fig. 97, 9; К. Мијатев, *op. cit.*, fig. 65.

[13] Слично су датирани и најмлађи гробови на некрополи у Рибници, гдје су констатирани истовјетни гробни белези.

[14] М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1878, 974.

[15] Д. Руварац, Споменик XLII, други разред 37, Београд 1905, 103—194; М. Б. Милићевић, ibidem.

Christ le texte en grec est inscrit: IΔE O Y(IO)C COY IΔOY (H) M(H)THP COY dont la traduction est la suivante: »vois ton fils, vois ta mère« (n. 6). Le revers de la croix présente en relief la Vierge Priant (Orante) et dans les médaillons des bustes les évangélistes: Mathieu, Marc, Jean et Luc. Par analogie avec des exemplaires semblables celui de Ravna est daté de l'époque entre le XI et le XII siècle (n. 7—11). La seconde croix reliquaire trouvée à Ravna fait partie de celles à l'iconographie inusitée. La croix est coulée de bronze, ses dimensions sont 7,7×5,22 cm. (Pl. II, 3—4, fig. 2, a-b). L'avers présente un saint en robe longue avec omophore où des croix sont visibles et un livre entre les mains. Le visage du saint est allongé et barbu et représente un homme âgé, dans ce cas précis un évêque. Les branches gauche et droite de la croix portent les noms de Saint Nicolas et de Saint Basile, donc la figure présentée réunit les deux évêques inscrits en lettres grecques. Le nom de Saint Nicolas dans la branche gauche est lu de droite à gauche (Pl. II, 3, fig. 2, a). Au revers la croix présente un saint en robe courte, au visage rond imberbe, donc un homme jeune. Les branches gauche et droite portent les noms de Saint Georges et de Saint Démétrius (Pl. II, 4; fig. 2, b), la figure présentée du jeune homme réunit les deux saints martyrs. De exemplaires identiques proviennent de Bulgarie voisine (n. 12). Ce qui est particulièrement intéressant dans ces croix c'est que le nom de Saint Nicolas est lu de droite à gauche, comme d'ailleurs sur toutes les croix bulgares. Etant donné cette erreur il est permis de supposer que toutes les croix aient été coulées dans le même moule, ou bien l'exemplaire de Ravna aurait été coulé dans un autre moule et celui-ci fait d'après le même modèle que le moule bulgare comportant la même erreur dans l'inscription du nom de Saint Nicolas. Etant donné ces analogies, l'exemplaire de la croix de Ravna est daté du Xe—XIe siècle. Etant donnée la datation nous considérons que les deux croix — enkolpion ont été apportées à Ravna au cours du Xe ou XIe siècle d'un des centres chrétiens du Proche Orient ou de la Grèce et que la croix de la tombe 1 a dû avoir ici un usage secondaire.

1

2

3

4

1. — Равна, гроб 7; 2. — Гроб 4; 3. — Гроб 5; 4. — Гроб 6. — 1. — Ravna, tombe № 7; 2. — Tombe № 4; 3. — Tombe № 5; 4. — Tombe № 6.

1

2

3

4

1—4. — Равна, крижс енколпион. — 1—4. — Ravna, croix — enkolpion.

Рибница — праисторијско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом

ДУШИЦА МИНИЋ, Археолошки институт, Београд

Локалитет Рибница заузима пространу долину на ушћу Рибничког потока у Дунав, удаљену за око 2,5 км. узводно од Доњег Милановца. Долина је амфитеатралног облика, широко отворена и благо нагнута према Дунаву, а са супротне стране ограничена високим брдским венцем Ковилово. У време археолошких истраживања спроведених од 1968. до 1971. године, знатан део локалитета је био под великом депонијом грађевинског материјала припремљеног за нови пут и мост преко потока. Преостале површине местимично су оштећене савременим путем Добра—Доњи Милановац, великим јамама које су настале вађењем земље и насељем које је овде до скоро постојало. Истраживачки радови су зато сконцентрисани на места која су боље очувана, претежно на десној обали Рибничког потока где је отворен већи ископ. На осталим деловима локалитета обављено је само сондажно истраживање. На откривеним површинама констатовано је праисторијско налазиште, веће средњовековно насеље са некрополом и доста античког археолошког материјала.[1]

Слој са налазима праисторијске керамике откривен је на левој обали Рибничког потока, у сондама постављеним на самом почетку падине брда. На незнатно истраженој површини овога дела локалитета дебљина културног слоја износи око 0,60 м. Иако су трагови сталних насеобинских објеката констатовани само у виду једне правоугаоне површине хоризонтално поређаног ситнијег камена, знатна количина керамичког материјала и животињских костију показује да се на овоме простору, на благо укошеним падинама брда, налазило праисторијско насеље које је доста дуго трајало. Велики судови необично грубе песковите фактуре, зделе глачаних површина, судови са канелованим и урезаним орнаментима а катkада и са белом инкрустацијом, датују насеље оквирно у период касне бронзе и раног гвозденог доба.[2] На око стотину метара источно, на десној обали Рибничког потока где иначе нема слоја са насеобинским материјалом, откривен је један праисторијски гроб, који је због велике депоније шљунка само делимично истражен. Под плаштом од крупно ломљеног камена, дебелим у просеку 0,30—0,50 м, констатоване су само кости ногу скелета одрасле особе која је била положена у правцу северозапад-југоисток. Крај костију ногу, са леве стране стопала, нађене су три керамичке посуде, од којих две полулоптасте зделе на ниској прстенастој стопи и један мањи биконични пехар који је имао две ваљкасте дршке (сл. 1—3). Положај судова у односу на скелет и чињеница да су све три посуде биле на истом месту, смештене једна у другу, не указују на уобичајене прилоге већ пре на неку врсту погребног ритуала. Посуде су неукрашене а зделе се одликују изузетно песковитом фактуром. На основу облика судова гроб може такође да се определи приближно у исто време као и насеље. Како је ово једини праисторијски гроб на овом положају, остаје нејасно да ли је био усамљен или представља део некрополе која би евентуално могла да се тражи даље према истоку, у пространој равној долини Циганија која се надовезује на локалитет Рибницу.

Готово на целој површини локалитета, а нарочито на ширем појасу Дунава, налажен је антички археолошки материјал. Претежно је то фрагментовано керамичко посуђе и новац IV века, а затим опеке од којих многе имају печате DRPDIERNA. Ни на једном месту, међутим,

[1] P. Petrović, AP 10, 1968, 73—75; D. Minić, AP 11, 1969, 107—109; AP 12, 1970, 64—66; П. Петровић, Старе културе, 198.

[2] Према стручној експертизи Б. Јовановића, Р. Васића и П. Поповића, сарадника Археолошког института.

није изолован слој са искључиво античким материјалом. Керамика је углавном измешана са каснијом средњовековном, а највећи број опека потиче из шута са средњовековне цркве где су биле секундарно употребљене. Ф. Каниц је својевремено забележио да се на Рибници налази на римски новац и људске кости, па је претпоставио да се на овоме месту налазила некропола оближњег утврђења Талијате.[3] Како се касније испоставило да је некропола средњовековна, то антички налази пре указују на постојање каквог мањег фортификационог објекта који је током времена сасвим уништен. На овакву претпоставку наводе како поменуте опеке крај средњовековне цркве тако и трагови античког шута на простору шире обале Дунава. Сам положај локалитета условљавао је постојање било каквог утврђења јер се најближи кастели, с једне стране у Равни а са друге у Великом Градцу, налазе на сразмерно великом међусобном растојању. Можда би негде у близини ушћа Рибничког потока у Дунав могла да се лоцира кула коју Г. Нојдек помиње на 4,5 км источно од Равне.[4]

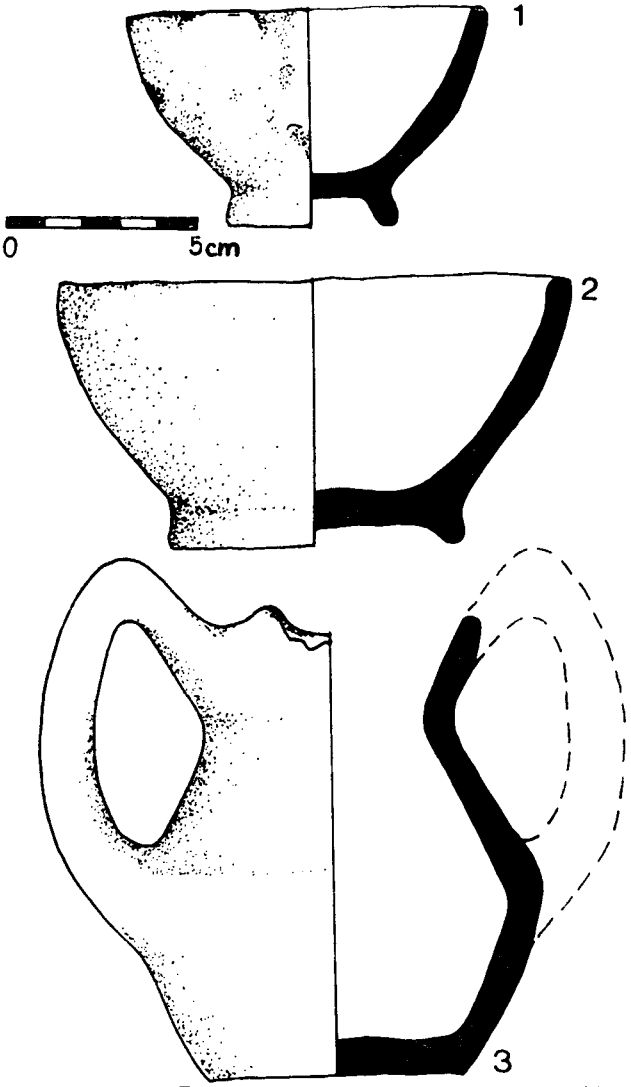

Сл. 1—3. — Рибница, керамичке посуде из праисторијског гроба. — Fig. 1—3. — Ribnica, vase en céramique de la tombe préhistorique.

За разлику од праисторијског и античког налазишта комплекс средњовековног насеља са некрополом је истражен у знатно већем обиму. На десној обали Рибничког потока откривено је насеље са сасвим уништеним културним слојем. Очували су се само доњи укопани делови насеобинских објеката међу којима су и остаци неколико станишта типа полуземуница. Станишта имају четвороугаону основу, под од чврсто набијене земље која је местимично црвено запечена и пећ која се налазила са спољашње стране објекта (Т. II, 1). Пећ је такође укопана у земљу и са унутрашњим простором станишта спојена је само ложиштем које је подзидано каменом. Надземни делови објеката за становање очувани су само делимично и то у виду удубљења од вертикално постављених дрвених облица, на угловима и дуж зидова. Како нису констатовани трагови кућног лепа то може да се претпостави да су и остали делови зидова такође били од дрвета. Судећи по удубљењима вертикалних стубова по подужној оси пода једног станишта, сва је вероватноћа да су објекти имали двосливне кровове. На простору између станишта откривена су отворена огњишта као и једна укопана кружна пећ са већом овалном јамом испред ложишта. Сличан облик станишта са идентично постављеним пећима позната су са више средњовековних насеља у Бугарској[5] а хлебне пећи са прилазним овалним или четвороугаоним јамама налажене су и на нашим средњовековним насељима са приобалног појаса Дунава.[6] Како се овакви насеобински објекти доста широко датују, то овај део средњовековног насеља у Рибници може временски да се определи углавном на основу археолошког материјала. Из скоро свих објеката потиче велика количина фрагментованог керамичког посуђа а нађено је и више делова наруквица од стаклене пасте, ножева, пршљенака за вретена, коштаних игала и др. Керамика је заступљена са више облика лонаца и здела израђених на спором грнчарском колу од песковите глине (Т. I, 1—5).

[3] Kanitz, Studien, 36.

[4] G. Neudeck, Archaeologiai Értesitö XIV, Budapest 1894, 128.

[5] Ж. Вжарова, Славјански и славјаноблгарски селишча в блгарските земи от краја на VI—XI век, Софија 1965, 88; Ibid., Совјетскаја археологија 3, Москва 1968, 148, fig. 5a.

[6] Резултати истраживања нису публиковани.

Судове карактеришу урезани и утиснути орнаменти који покривају само површину рамена лонаца и горње делове здела. Типолошки су слични посудама са Караташа, из Поповице, а затим и са многих налазишта у Румунији и Бугарској и могу оквирно да се определе у крај XI века.[7]

Без обзира на доста велику количину покретног археолошког материјала, сва је вероватноћа да је насеље на овом месту постојало релативно кратко време. Из непознатих разлога становништво је напустило овај положај и запосело терен који је ближи обали Дунава и који је од првобитног места удаљен за око стотину метара. Није искључено да је становништво у једном моменту опасности морало да избегне и да је по повратку, нашавши порушене домове, населило други простор, у наставку претходног. На новонасељеном положају истраживањем је констатовано више насеобинских објеката од којих је боље очувано једно полуукопано и једно надземно станиште. Полуукопана кућа има овалну житну јаму у углу, остатке пећи и друге елементе које су поседовали и старији објекти за становање. Керамички материјал је, међутим, само донекле сличан старијој керамици XI века (Т. I, 6, 7). Судови имају развијеније форме карактеристичне за XII век, а у културном слоју овога нивоа становања откривен је и новац Манојла I Комнина (1143—1180).[8] Надземна кућа је знатно млађа. Четвороугаоног је облика, са удубљењима од вертикално постављених облица дуж ивица пода и са овалним огњиштем на средини. Слична је надземним кућама брвнарама са оближњег насеља у Поречкој реци које је датовано у XIV и прву половину XV века.[9] У исто време може да се определи и археолошки материјал који је нађен на поду куће и у културном слоју који се надовезује на овај објекат (Т. I, 8). Поред свакодневне кухињске керамике у овом нивоу су заступљени фрагменти глеђосаних бокала и здела украшених сграфито орнаментима.[10] Сви ови предмети који су нађени у објектима за становање као и остали који су откривени ван њихове унутрашњости, показују да се живот на новонасељеном простору континуирано одвијао од XII па све до у половину XV века, када је, изгледа, поново дошло до расељавања. На овакву претпоставку упућује и велика дуго коришћена некропола овог насеља.

Некропола старијег дела насеља из XI века није откривена, међутим, постоје оправдане индиције да се налазила на крајњем западном делу локалитета. Наиме, на око 150 м удаљености од леве обале Рибничког потока, приликом обраде земље наилазило се на скелетне гробове, наводно без гробних прилога. Ови подаци нису могли да се провере јер је на томе месту депонована велика количина камена. Зато је у већем обиму истражен култни простор млађег насеља XII—XV века који се налази на десној обали потока. Ту су, на простору напуштеног старијег дела насеља, откривене две црквене грађевине са пространом некрополом (сл. 4). Обе цркве су изграђене као гробљански објекти, и то најпре већа а доста касније друга, мања. Старија црква је једнобродна са дубоком полукружном апсидом и малом припратом (Т. II, 2). Укупне спољашње димензије цркве износе 11,40 ×5,70 м. Иако су јој зидови веома лоше очувани види се да је брижљиво грађена од притесаног камена и малтера. Црква је веома једноставна, без икаквих архитектонских украса и без живописа. Она одговара најстаријим гробовима на некрополи, па претпостављамо да је подигнута током XII века. Овом времену припада и велика овална кречана на обали Дунава, крај које су нађена два скифата Манојла I Комнина (1143—1180). С обзиром да је на целом комплексу налазишта једино црква изграђена уз употребу кречног малтера, то сматрамо да је кречана начињена управо за потребе њеног зидања.

Мања црква се налази на око 18 м југозападно од веће и сазидана је касније, свакако у време када је дотадашњи култни објекат престао активно да функционише. Она је још једноставнија, са веома плитком апсидом и без припрате. Начињена је од камена у малтеру уз повремену употребу античких опека, а величина јој износи 7,20×4,50 м. Неколико профилисаних камених блокова нађених у шуту показују да је споља имала фино обрађену ивицу сокла као једину фасадну декорацију. Црква је изграђена на већ постојећем гробљу, па су приликом копања темеља многи скелети пресечени или сасвим уништени. То уједно доказује да припада последњем периоду сахрањивања на некрополи и да је сазидана приближно током XIV века. Занимљиво је, међутим, да није била живописана нити је имала спољашњу керамопластичну декорацију као оближње истовремене цркве у Пецкој Бари и Манастиру.[11]

Оба црквена објекта су са свих страна окружена гробовима (сл. 4). Некропола се најпре формирала око старије цркве а затим је наста-

[7] Đ. Janković, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 99 и даље; Z. Žeravica, Balcanoslavica 3, 123 и даље; D. Minić, Balcanoslavica 3, 62 и даље, Pl. I—III; R. Harhoiu, Pacuiul lui Soare I, Bucureşti 1972, 71 и даље.

[8] Д. Минић, *op. cit.*, 66, Pl. IV, 4—7, V, 1—6.

[9] D. Minić, AP 12, 1970, 62—63.

[10] D. Minić, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 66, 69, Pl. VI.

[11] I. Janković, AP 12, 1970, 57; D. Minić-M. Kovačević, AP 10, 1968, 100.

вила да се шири и концентрише око млађе. Из објективних разлога некропола није могла у целости да се сагледа, нити да се комплетно истражи, већ је откривен само један мањи део између црквa. То је, међутим, простор на коме се сахрањивало од почетка, континуирано све до краја коришћења некрополе. На истраженој површини констатован је велики број густо укопаних гробова а уједно и велики број старијих поремећених скелета. Све гробове на некрополи карактерише оријентација запад—исток са незнатним скретањима према југу или северу, сахрањивање у једноставним гробним ракама и веома ретка гробна конструкција која се састоји од ситнијих комада камена и античких опека постављених око покојника. У гробу 47 поред скелета су биле три насатично постављене опеке, које су накнадно пале на скелет (Т. III, 1). На опеци која је прислоњена на десну страну лобање, урезан је крст са формулом IC XC. Старији гробови нису имали надгробне белеге, а над млађима из XIV и XV века се налазе велике хоризонтално постављене грубо обрађене камене плоче. Са западне и источне стране плоча каткада има и мањих усадника (Т. III, 2). Хоризонталне плоче грубе обраде, без икаквих обележја и натписа, имају и суседне истовремене некрополе у Поречкој реци, Бољетину, Равни и Манастиру, па је изгледа у то време био већ устаљен обичај постављања надгробних белега на читавом појасу обале Дунава, као уосталом и на ширем простору средњовековне Србије.[12]

Као и већина средњовековних некропола на Ђердапском делу Дунава, и некропола у Рибници се одликује сразмерно малим бројем гробних прилога. Прилоге имају углавном старији гробови без надгробних споменика. Поред саставних делова одеће као што су једноставне прећице од бронзе или гвожђа, крај скелета су откривене наруквице од уплетене жице, стаклене пасте и бронзаног лима, прстење од бронзе и сребра, а затим наушнице различитог облика, почев од једноставних каричица до декоративних примерака украшених гранулама и навојима жице (Т. IV, 1—5). Пажњу привлаче наушнице са вертикално постављеним једним крајем каричице око кога се налази танка густо навијена филигран жица, група крупних гранула, кружна шупља јагода или спирално увијена жица са по два звонаста привеска на дну. Овај облик је карактеристичан за доста велики ареал који обухвата источну Србију, Македонију и западну Бугарску, а јавља се углавном у XII, XIII и XIV веку. Уз примерке из Брестовика, Винче, Лешја, Новог Брда, Демир Капије, Прилепа и др.,[13] наводимо и сличне наушнице из Луковита у Бугарској.[14] Собзиром да им је употреба територијално ограничена треба их посматрати као једну чисто локалну појаву а уједно и као облике који се, са нешто измењеним начином украшавања доњег вертикалног краја,

[12] М. Ђоровић-Љубинковић, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Београд 1956, 235.

[13] Д. Милошевић, Зборник радова Народног музеја II, Београд 1959, 120; Ibid., Зборник радова Народног музеја III, Београд 1962, 158; Г. Марјановић Вујовић-Г. Томић, *Накит на тлу Србије из средњовековних некропола од IX—XV века* (каталог изложбе), Београд 1982, кат. бр. 155, 281, 309, 312, 485, 491; Б. Алексова, *Демир Капија*, Скопје—Београд 1966, 54, 55; Б. Бабић, *Културно благо Прилепа од V до XIX века* (каталог изложбе), Београд—Прилеп 1976, 30, кат. бр. 10.

[14] С. Станчев-Ив. Начева, Известија на Археологическија институт XXIII, Софија 1960, 89.

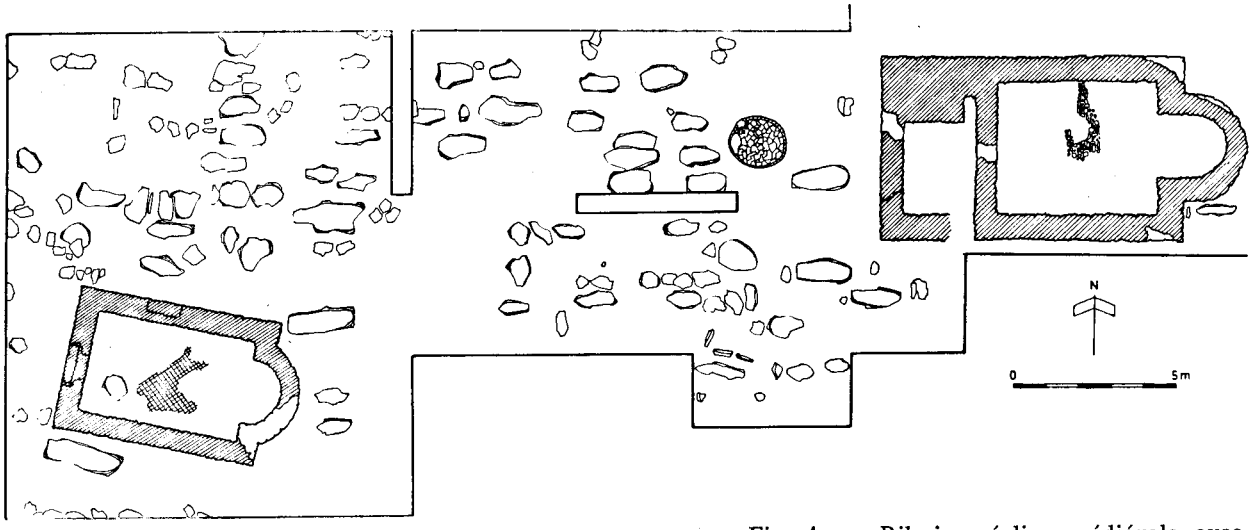

Сл. 4. — Рибница, средњовековна црква са некрополом. — Fig. 4. — Ribnica, église médiévale avec nécropole.

јављају и у народном накиту.[15] Остали прилози са некрополе такође могу временски да се определе углавном у XII и XIII век, а оваквом датовању одговарају и налази новца у гробовима. Наиме, у два гроба је нађен по један сребрни фризашки новац од којих један из друге половине XII века а други с краја XII и почетка XIII века. Из гроба 17 потиче сребрни новац кован у време владавине славонских банова Коломана (1235—1241) и Дионизија (1242—1245) а у истом гробу је нађена и једна бронзана каричица са S завршетком.[16] Овај затворени гробни налаз посебно је занимљив јер указује на јако дугу употребу каричица са S завршетком, овога пута сасвим упрошћених, са веома малим и незнатно искуцаним S крајем.

Најмлађи ниво гробова са надгробним споменицима је најсиромашнији. Само су у два гроба нађени прилози и то у једном гробу пар наушница са три јагоде (T. IV, 6, 7) а у другом пет ваљкастих шупљих цевчица од густо навијене бронзане жице. Бочне јагоде наушница су начињене од жице, а потпуно исте јагоде се налазе и на средини ваљкастих цевчица. Цевчице су нађене у пределу појаса скелета, па можда представљају саставне делове каквог гајтана, слично налазу из Неговановаца у Бугарској који се датује у XIV век.[17] Оба гроба са прилозима налазе се у близини мање, млађе цркве. Судећи по облицима накита и стратиграфским односима појединих гробова може да се претпостави да је сахрањивање на некрополи престало приближно половином XV века, у време када је престало да постоји насеље. Међутим, изнад некрополе, заправо изнад нивоа надгробних плоча, констатован је још један веома оштећен насеобински слој са археолошким материјалом XVI—XVIII века. По свој прилици је током XVI века овај простор био поново насељен и то опет на старом месту првобитног насеља. Даље уз Рибнички поток откривена је чак и једна кућа из XIX века а на овом положају се неколико домова задржало све до 1966. године. Судећи по налазима, последње насеље било је врло мало, а то се види и из једног каснијег пописа из 1732. године где се за Рибницу каже да је имала 13 кућа и да се налазила под парохијом цркве у Поречу.[18]

22. март 1983.

UDK: 903—03 : 711.424.033 : 726.82.033

RIBNICA, SITE PRÉHISTORIQUE ET ANTIQUE, AGGLOMÉRATION MÉDIÉVALE AVEC NÉCROPOLE

DUŠICA MINIĆ, Institut archéologique, Beograd

A l'embouchure du ruisseau de Ribnica dans le Danube, dans le site de Ribnica, les fouilles archéologiques effectuées de 1968 à 1971 ont permis de découvrir plusieurs chantiers archéologiques. La douce pente de la colline Kovilovo à la pointe extrême au Sud, a révélé une agglomération préhistorique au matériel archéologique caractéristique pour l'époque du bronze récent et l'âge du fer récent. C'est à peu près à la même époque qu'appartient une tombe au squelette, examinée en partie, comportant trois récipients en céramique situés aux pieds du squelette, tombe qui peut être rattachée à l'agglomération. Du matériel archéologique datant de l'antiquité, découvert en quantité considérable et datant du IVe siècle, notamment briques, monnaies et fragments de céramique, indique qu'une fortification antique a dû se trouver quelque part au bord du Danube et qu' elle a dû être entièrement détruite.

Les vestiges le mieux conservés et amplement examinés sont ceux de l'agglomération médiévale, dont la limite inférieure de datation peut être située à la fin du XIe siècle et la limite supérieure à la moitié du XVe siècle. L'agglomération était d'abord située à la rive droite du ruisseau de Ribnica, puis au cours du XIIe siècle elle a été déplacée plus près du Danube. L'ancien emplacement a servi à la formation de la nécropole, d'abord autour d'une église assez importante construite au cours du XIIe siècle et après sa démolition autour d'une église plus petite construite approximativement parlant au XIVe siècle. Le vie intense de l'agglomération et l'usage intense de la nécropole peuvent être suivis parallèlement jusqu'à la moitié du XVe siècle, date de l'abandon. L'espace de la nécropole abandonnée où les dalles tombales indiquent comme les plus récentes les tombes du XIVe et de la première moitié du XVe siècle, a révélé une très mince et presque détruite couche d'habitation du XVIe—XVIIe siècle. La couche culturelle avec une quantité proportionnellement petite de matériel archéologique mobile indique qu'une petite agglomération ait été de nouveau installée au cours du XVIe siècle, les sources historiques disant qu'au début du XVIIIe siècle l'agglomération comptait 13 foyers.

[15] М. Бирташевић, Рад војвођанских музеја 10, Нови Сад 1961, 26, т. I, 3, 4, 7, 8, 11, 12.

[16] Новац је определила Д. Гај-Поповић, музејски саветник у Народном музеју у Београду, на чему јој најлепше захваљујем.

[17] Б. Нешева, Археологија 2, Софија 1976, 25, сл. 3.

[18] Д. Руварац, Споменик СКА XLII, II разред 37, Београд 1905, 152.

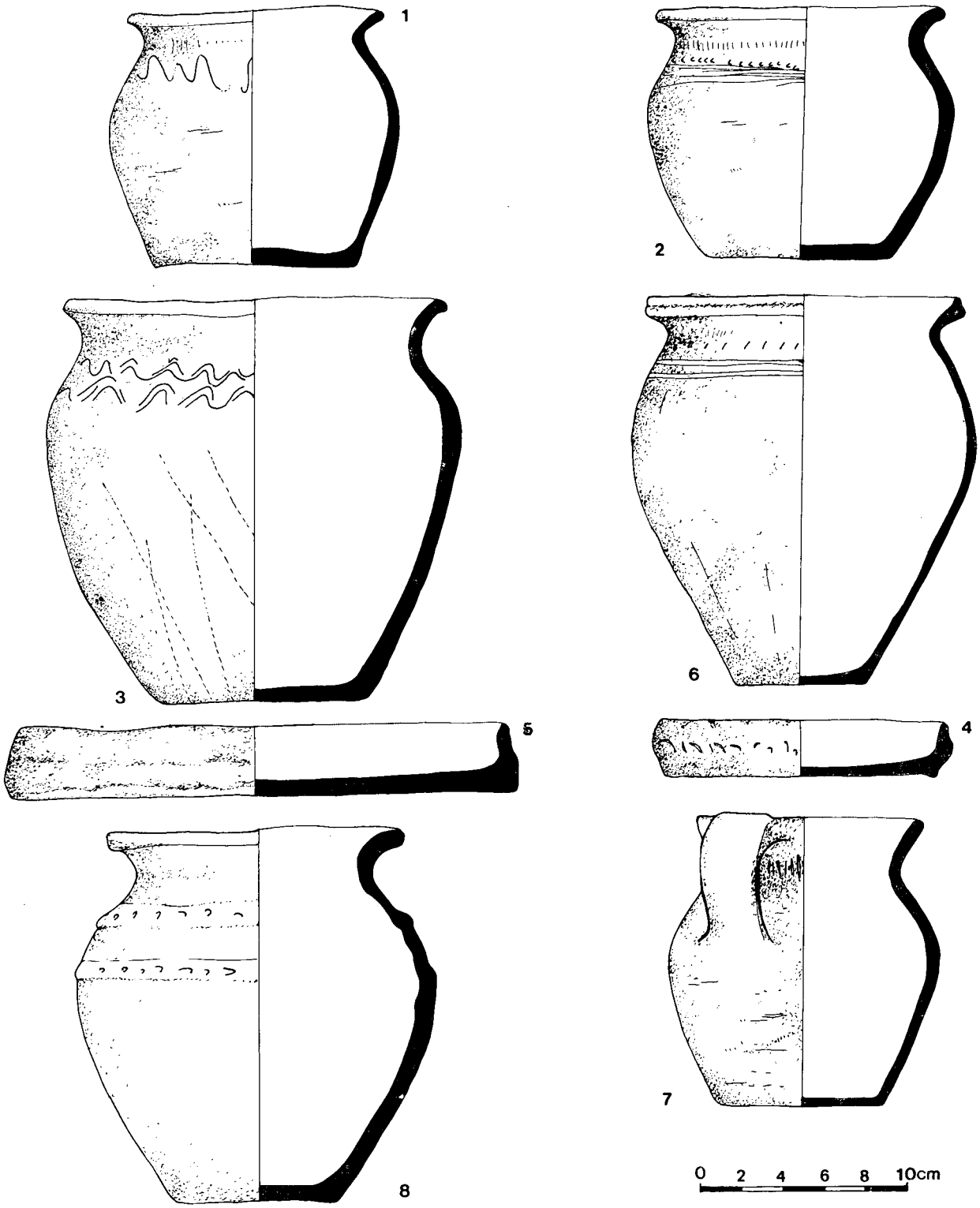

Рибница, керамичко посуђе са насеља XI века (1—5); судови из куће XII века (6, 7); керамичка посуда из куће XIV—XV века (8). — Ribnica, vases en céramique de l'agglomération du XIe siècle (1—5); vases de la maison du XIIe siècle (6, 7); vase en céramique de la maison du XIV—XVe siècle (8).

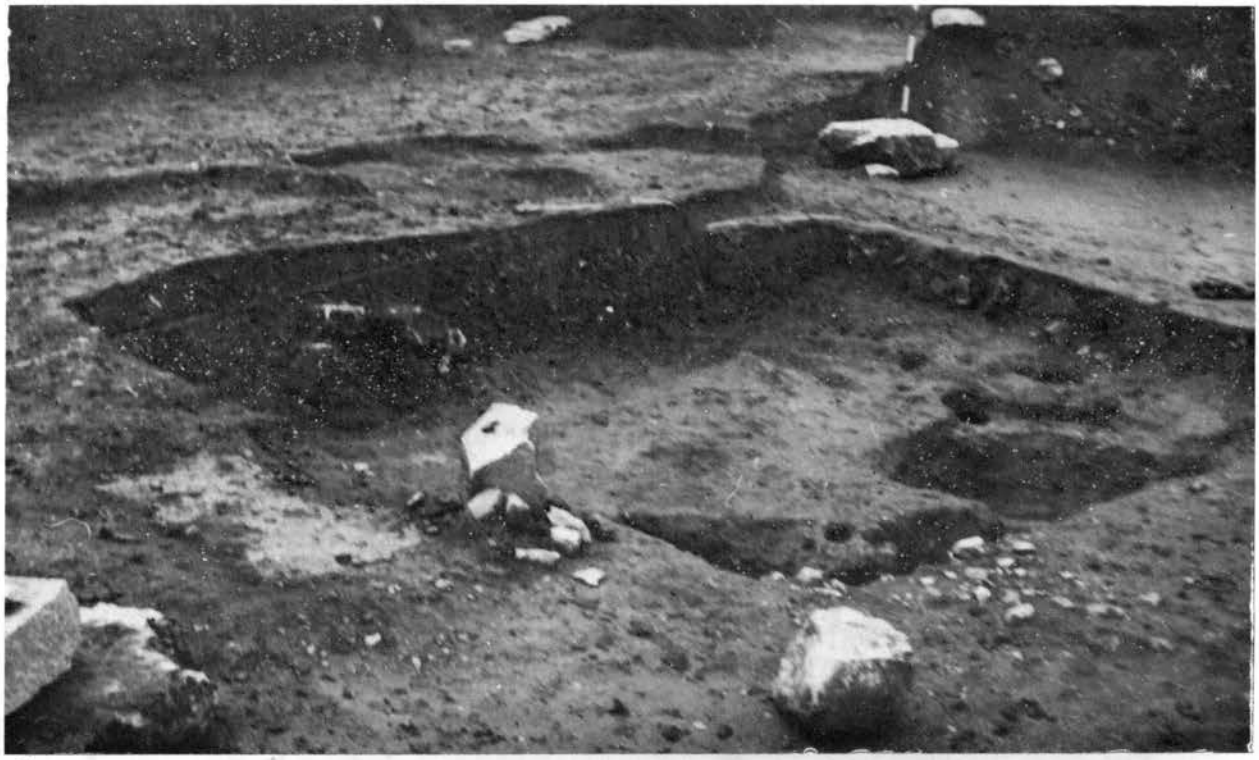

1

2

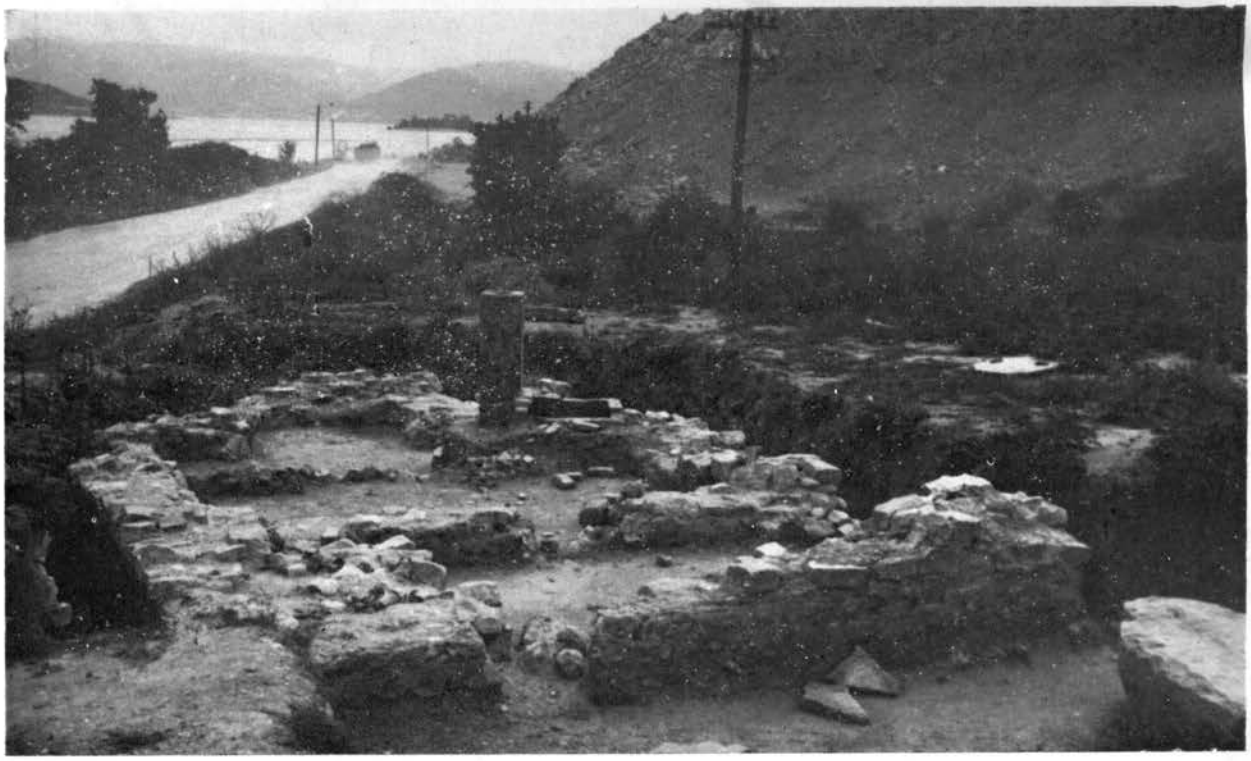

1. — Рибница, основа полуземунице из XI века; 2. — Остаци старије цркве из XII века. — 1. — Ribnica, plan du semi-sousol du XIe siècle; 2. — Vestige de la première église du XIIe siècle.

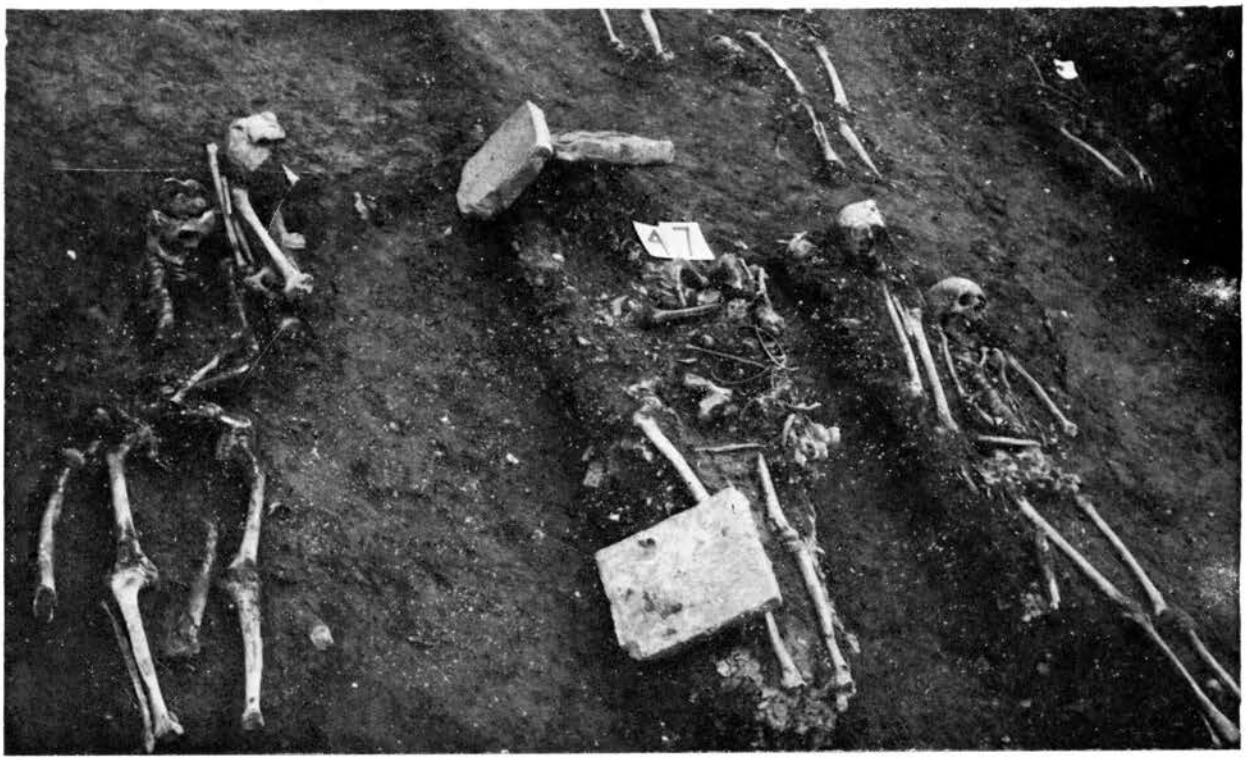

1

1. — Рибница, гроб 47 са античким опекама поред скелета; 2. Надгробни споменик са хоризонталном плочом и усадницима. — 1. — Ribnica, tombe № 47 avec des briques antiques près du squelette; 2. — Monument funéraire avec stèle horizontale et implants.

1

2

3

4

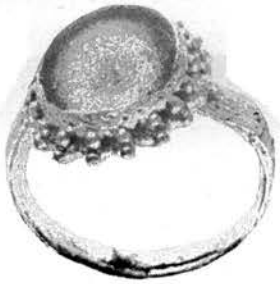

5

6

7

1—7. — Рибница, карактеристични облици накита из гробова. — 1—7. — Ribnica, formes caractéristiques des parures provenant des tombes.

Доњи Милановац — Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење

ВЛАДИСЛАВ ПОПОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Утврђење на локалитету Велики Градац код Доњег Милановца налазило се на прелазу из Горње у Доњу клисуру Бердапа, око 2 км узводно од Поречке реке, непосредно уз поток Папреницу. Постављено на 200—250 м од десне обале Дунава, утврђење је имало скоро квадратну основу (око 134×126 м), са благим падом терена од југа према северу (сл. 1). Постојање рушевина на Великом Градцу први је забележио гроф A. F. Marsigli, а затим га помињу и други путописци и истраживачи. Утврђење се оправдано идентификује са Талијатом из писаних извора, именом сачуваним у разним облицима: Taliatis (Ptol. III 9, 4; Geogr. Rav., p. 190, 14; Tabula Peut. VII), Talia (Itin. Anton. 218), Taliata и Taliatae (Not. Dign. or. XLI 27, 35), и Tanata (Proc., *De aed.* IV 6, 5). Према подацима из итинерара, Талијата се налазила на важном дунавском путу који је од Сингидунума преко Виминацијума водио на исток, с једне стране, и преко Диерне у Дакију, с друге стране. Постављено на месту равне и широке обале, утврђење је истовремено представљало важну одбрамбену тачку од непријатељских упада из Дакије. О времену градње утврђења немамо историјских помена. Подаци о војним јединицама смештеним у Талијати током више векова такође су више него оскудни. Најстарији писани документ је војничка диплома *coh(ortis) I Raetorum Here[...] Serapionis f(ilio) Antioc(hia domo)*, датована у прву половину 75. год.[1] До сада проучени печати на опекама пружају извесна обавештења само за касноантички период. Најчешће су налажене опеке са жиговима *D(acia) R(i)p(ensis) Dier(na)*, из времена после напуштања оностране Дакије. Вредни помена су жигови са натписом *[I]eg(io) VII Cl(audia) Ta(liatis)* и *leg(io) VII Cl(audia) (sub cura) Tara(e) p(rae)p(ositi)* или *Tara p(rae)p(ositus) rip(ae) leg(ionis) VII Cl(audiae)*, сви из прве половине IV века, када се у Талијати највероватније налазило седиште префекта *ripae legionis VII Claudiae*. У другој половини IV века, у Талијати су биле смештене две јединице, од којих је једна *auxilium Taliatense*, а друга *milites exploratores* (Not. Dign. or. XLI 27, 35).[2] О војним јединицама стационираним током V и VI века нема никаквог помена. Једино знамо да је рановизантијска Талијата или Таната нестала када и сва остала кастела на Ђердапском лимесу. О томе сведочи остава новца са последњим примерком искованим 594/5 год.[3] Неколико векова касније, на рушевинама некадашње Талијате настало је средњовековно насеље са некрополом.

Археолошка истраживања Великог Градца вршена су у мањем обиму 1958, 1960—1962. и 1965. год.[4] Тек 1966. год., непосредно пред потапање локалитета стварањем акумулационог језера Ђердапске хидроелектране, Археолошки институт обавио је, на овом изванредно значајном граничном пункту, испитивања већег обима. Међутим, радови који су трајали нешто више од два месеца, били су једва довољни да се открију највећи део бедема и неколико важнијих грађевинских објеката уочених током претходних кампања. Стога се пре свега мора закључити да су истраживања римско-византијског кастела на Великом Градцу код Доњег Милановца остала нажалост недовршена. Руковођење истраживањима у целини било је поверено Д. Вучковић-Тодоровић. Поред праћења бедема (П. Милошевић), одлучено је да се отворе четири већа сектора код капија утврђења: северни

[1] D. Vučković-Todorović, *Osječki zbornik*, XII, 1969, 129; *Старе културе*, 125—126, T. XLVI.

[2] Сви подаци о итинерарима и закључци изведени на основу жигова на опекама преузети су из M. Mirković, *Gradovi*, 108—109.

[3] V. Popović, *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, Antiquité, 87, 1975, 483—484, fig. 9.

[4] D. Vučković-Todorović, АР 4, 1962, 203—208; 7, 1965, 99—102; *Limes* I, 137—138. За историјат ископавања, упор. опште прегледе истога аутора: АР 8, 1966, 69—71; *Старе културе*, 125—126; *Osječki zbornik*, XII, 1969, 123—139.

(В. Поповић), јужни (С. Барачки), источни (В. Трбуховић) и западни (Р. Љубинковић). У унутарњем делу утврђења постављен је низ дијагоналних сонди (П. Петровић), са циљем да се бар донекле утврде главне саобраћајнице, структура логора у различитим грађевинским периодима и стратиграфија. Резултати истраживања изнети у овом чланку произилазе из већ објављених извештаја,[5] теренске документације и

[5] Извештаји о радовима обављеним 1966. год., објављени су у *Археолошком прегледу*, 8, 1966: П. Милошевић, Опис бедема, 71—74; Љ. Продановић и В. Поповић, Северни сектор, 74—78; В. Трбуховић, Сектор источног бедема, 78—79; С. Барачки, Сектор јужног бедема, 80—81; Р. Љубинковић, Западни

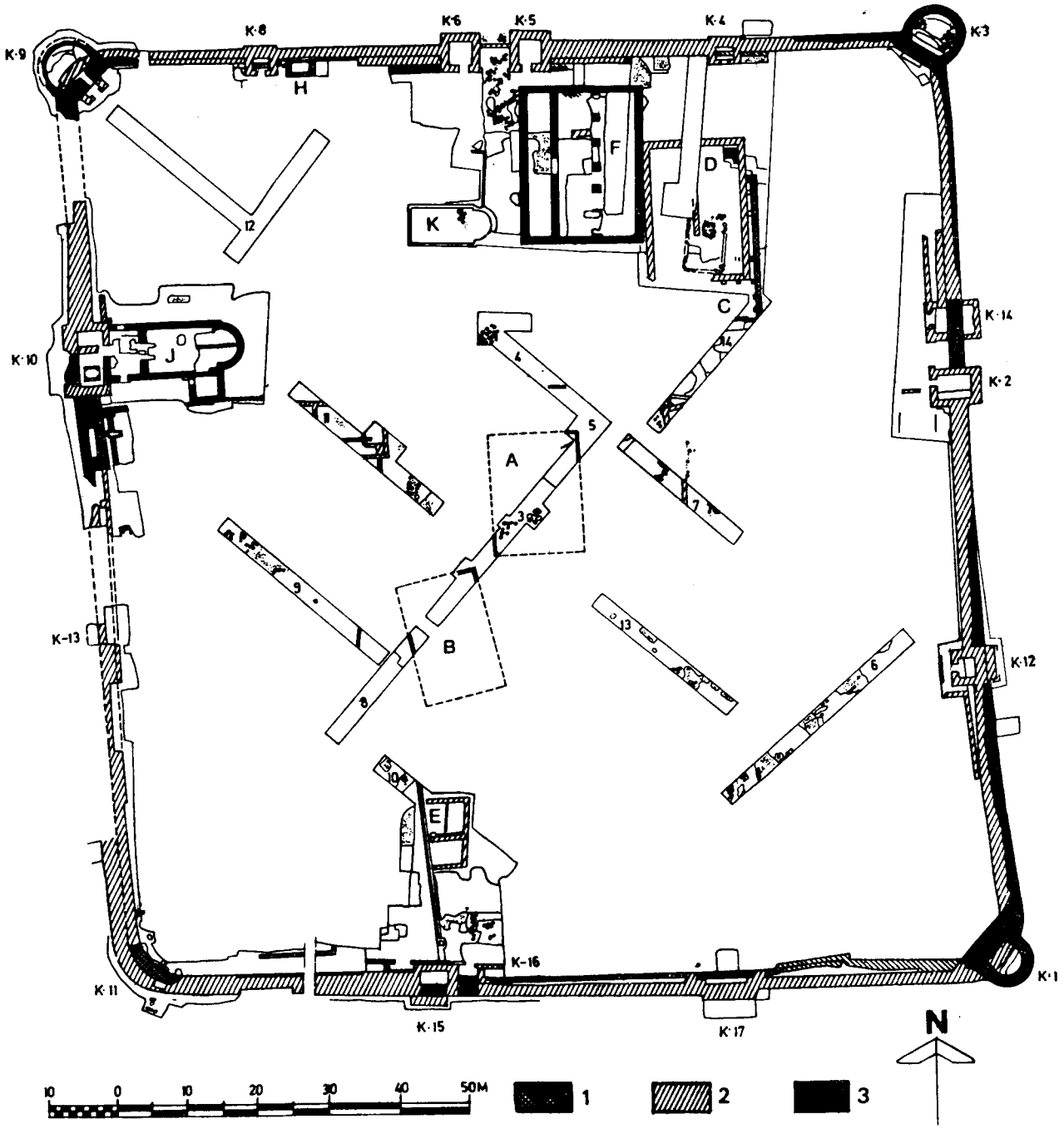

Сл. 1. — Општи план римско-византијског утврђења на Великом Градцу. — Fig. 1. — Relevé d' ensemble de la forteresse romano-byzantine de Veliki Gradac.

мање или више детаљних описа грађевинских радова.[6] Наш задатак био је отежан тиме што су радови недовршени, покретни налази неприступачни, документација појединачних сектора неуједначена и, можда на првом месту, што се наша активност у току радова сводила на један ограничени сектор. Најзад, скрећемо пажњу да смо у циљу лакшег праћења излагања унели ново обележавање грађевинских целина (A — K),[7] према хронолошком редоследу, задржавши притом стару нумерацију кула (K1 — 17).[8] Опредељење овом или оном грађевинском периоду често је зависило од висинских кота очуваних делова зидова, темељних испуста, подова, поплочања или слојева нивелација, које нису забележене у извештају, нити су приказане на овде приложеним плановима.

Првобитни логор на Великом Градцу (сл. 2)

Различити истраживачи изнели су у више махова претпоставку да утврђење на локалитету Мали Градац, чија се конфигурација (око 50×40 м) јасно назирала на терену 120 м источно од Великог Градца, представља првобитни логор римске Талијате.[9] Низом сонди попречно је пресечен оквирни насип и том приликом констатовано је постојање периметалне конструкције од које је сачуван један ред камена на запеченој земљи. На угловима су се изгледа налазиле куле које нису испитане. Међу ретким покретним налазима помиње се керамика из I в. н. е. и из пуног средњег века. Није искључено да се на овом месту налазио привремени логор у коме је била смештена јединица која је изградила прво утврђење на Великом Градцу.

Бедем

Остаци бедема првобитног логора на Великом Градцу само су местимично очувани. Могуће је било пратити га у северном и јужном делу кастела. У контролној сонди постављеној уз северозападну кулу 9 очуван је у висини од 4 м, укључујући ту и темељни део (1,80 м). Грађен је од притесаног камена и облутака везаних беличастим малтером, без темељног испуста. Разлике у техници зидања темеља и зида иначе су незнатне. Праћен је у дужини од 3,30 м. Његова дебљина није забележена на овом месту, услед налегања млађег зида. Источно од поменуте контролне сонде констатован је уз бочни зид куле 8 и на читавој ширини исте куле, која је подигнута изнад њега. (Т. I, 1). У кули 8, где дебљина првобитног зида износи 0,90 м, установљено је да су његови темељи укопани 0,60 м дубље од млађег и масивног касноантичког бедема. У простору северне капије није уочен, али је даље према истоку констатован у кули 4 и то на истој дубини као у кули 8. У североисточној угаоној кули 3 његови остаци, утопљени у масу млађе конструкције, једва су се назирали. Из свега произилази да је северни касноантички бедем призидан уз спољни плашт најранијег зида или да та је местимично у потпуности покрио.

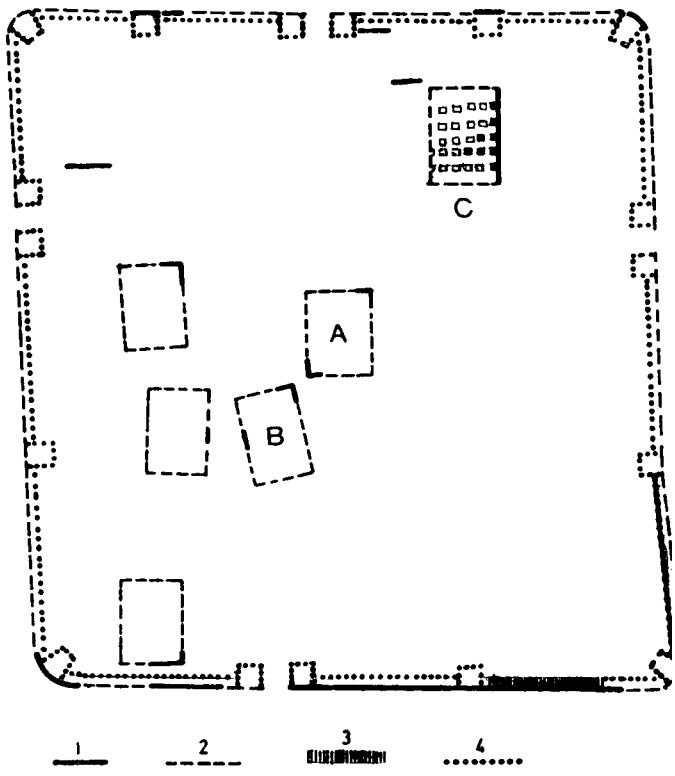

Сл. 2. — Велики Градац, шематска основа првобитног логора, са претпостављеним одбрамбеним објектима од дрвета (4). — Fig. 2. — Veliki Gradac, plan schématique du premier camp, avec structures défensives supposées en bois (4).

сектор, 81—85; П. Петровић, Централни простор, 85—87.

[6] Описи архитектуре Р. Љубинковића, С. Барачког, П. Милошевића, Љ. Продановић и Б. Хлавачека (задуженог за координацију техничке документације).

[7] Списак објеката чије је обележавање измењено (у загради је дата ранија ознака): A(=G), B(=H), C(=E), D(=B), F(=A), G(=C).

[8] Томе треба додати да К7 и К13 са старих планова нису уопште куле. Прва је овде обележена као грађевина Н, а друга је остала без нумерације. Иако је К11 вероватно постојала, она није откривена. К10 је била у саставу западне капије и првобитно се састојала из две куле које су фланкирале улаз.

[9] D. Vučković-Todorović, *Limes* I, 138, сл. 2; V. Trbuhović, AP 8, 1966, 87—88; Lj. Zotović-V. Kondić, *Materijali*, VI, Београд 1971, 37—38.

Првобитни бедем нешто је боље очуван на јужној страни утврђења. Могуће је пратити га од куле 1 до куле 17, на дужини од 27,70 м (Т. I, 2). У кули 1 уочено је његово лучно скретање према северу. Даље према западу видљив је у простору између кула 17 и 16, док је западније од куле 15 и на југозападном углу забележен само у доњим деловима касноантичког зида у који је уклопљен. Карактеристично је да између кула 1 и 16 касноантички бедем није прислоњен уз првобитну конструкцију, нити је на њу насео, као што је случај са северним бедемом, већ је између оба зида постојао међупростор неједнаке ширине испуњен трпанцем. Очигледно је да је првобитни бедем у овом делу утврђења нивелисан на одређеној висини и да су у следећем грађевинском периоду његова заравњена горња површина и испуњени међупростор употребљени као стражарска стаза. Деформације које се виде у основи ранога бедема западно од куле 1 изазване су слегањем терена, вероватно услед копања темеља за масивни касноантички бедем. Занимљиво је да су на унутарњем плашту првобитног бедема установљени отвори постављени на међусобном растојању од 0,15—0,40 м, који указују на присуство неке врсте дрвених конзола које су придржавале платформу прислоњену уз зид. Тиме претпоставка о постојању комбинованог, каменог и дрвено-земљаног бедема добија значајну потврду. Наиме, могуће је замислити конструкцију која је са спољне стране имала танак камени зид (око 0,90—1,00 м), а са унутрашње стране шетну стазу подигнуту од греда, дасака и земље. Иако за то нема потврда, сасвим је могуће да су се на месту касноантичких каменех кула у првом грађевинском периоду налазиле увучене дрвене куле.[10]

Грађевине А и В

Подигнуте су у централном делу утврђења (сонде 3,5 и 8), непосредно изнад жућкасте здравице. Темељи су веома плитки, а камени делови зидова очувани су веома ниско, услед нивелисања у следећем грађевинском периоду (Т. I, 3). Подови су били од набијене земље. Одсуство интензивнијег шута наводи на закључак да се ради о приземним грађевинама, највероватније са горњим деловима од дрвета. Запечена земља и гареж констатовани унутар конструкција указују да су обе страдале у пожару. Иначе, грађевине А и В релативно су великих димензија, приближно 18×13 м, што је потврђено праћењем зидова помоћу механичких сонди. Имајући у виду њихове димензије и одсуство преградних зидова од чврстог материјала, изгледа вероватно да је унутрашњост грађевина била издељена дрвеним преградама на мање просторије. Делови сличних конструкција нађени су и у другим сондама (9, 11 и 14), као и у близини јужнога бедема, западно од К 15. Могуће је да овом најранијем грађевинском периоду припадају слабо очувани остаци архитектуре испод и северно од рановизантијске базилике, западно од К 5 и испод северног зида грађевине F.

Судећи према грађевинама А и В, као и оријентацији сличних зидова у сондама, ради се по свој прилици о мање или више правилно распоређеним ниским грађевинама, односно баракама за смештај војске. Припадност уличне калдрме, забележене у непосредној близини капија и у неким сондама (4, 7 и 9), најранијем грађевинском периоду Великог Градца,[11] остаје по нашем мишљењу отворено питање. У северном сектору, калдрма је органски повезана са капијом из следећег периода. Међутим, ископавања нису обављена до нивелете на којој би се могло очекивати присуство старије уличне калдрме. С друге стране, не треба изгубити из вида да дубинска разлика између првог и другог грађевинског хоризонта није свуда јако изражена, па није искључено да је првобитна улична калдрма, после извесних поправки, бар делимично остала у употреби и у следећем периоду.

Грађевина С

Најстарији *horreum*, од укупно три колико их је нађено у близини северне капије, без двоумљења се може приписати првобитном логору. Нажалост, истраживања овог важног објекта нису спроведена до краја услед недостатка времена. Откривен је у целини само источни зид грађевине са шест очуваних унутарњих пиластера (0,90×0,75 м), постављених на међусобном растојању од око 1,80 м. Зид је грађен од ломљеног камена везаног малтером. Дуг је 21 м, што приближно одговара подужним зидовима оба млађа *horrea*. Дебљина му је 0,90 м. У

[10] У суседној Панонији „окамењивање" некадашњих дрвеноземљаних утврђења почиње тек у доба Хадријана. Логори су опасани танким бедемима дебљине око 1 м, са земљаном рампом на унутарњој страни и увученим, трапезоидним угаоним кулама. Cf. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London and Boston 1974, 106—107, fig. 18. У добро испитаном сектору горњогерманског лимеса, основа камених кастела, са увученим кулама на угловима и капијама, веома се често поклапа са идентичним одбрамбеним постројењима ранијих дрвених утврђења. Cf. D. Baatz, *Saalburg-Jahrbuch*, 21, 1963—1964, Abb. 7—8; H. Schönberger, *Germania*, 36, 1958, 464—469, и многи други примери.

[11] S. Barački, AP 8, 1966, 80 и P. Petrović, *ibid.*, 86.

истраженом јужном делу грађевине констатовано је да су од зидних пиластера пружали низови стубаца истих димензија, што указује на постојање крстастих сводова који су подупирали спратну конструкцију. Приземни простор са ступцима изоловао је од влаге складиште на спрату.[12] Од северног зида са спољним ојачањем уочен је само почетак. Зид је пресекла млађа грађевина D, а његов наставак према западу није тражен. Јужни зид назирао се у профилу. Како западни зид није констатован ни на једном месту, ширина грађевине правоугаоне основе остаје непозната.

О датовању бедема и других објеката првобитног логора у другу половину I века сведоче покретни налази, у првом реду фино римско посуђе, дачка керамика и новац. Иако нумизматички налази јасно показују да је Талијата после Трајана, односно после заузимања Дакије, изгубила свој значај, керамички налази указивали би да се живот у утврђењу није сасвим угасио у II веку. Иако изгубивши свој некадашњи стратегијски положај, Талијата је могла да остане нека врста војне прихватне станице са складиштима за храну.[13] Судећи према подацима из сонди у централном сектору, првобитни логор, сграђен добрим делом од дрвета, страдао је у пожару. Међутим, једино би анализа свих покретних налаза могла, евентуално, да укаже на време када је до овога пожара дошло.

Касноантички логор (сл. 3)

Подигнуто свакако у III веку, друго утврђење је, судећи према нумизматичким и другим налазима, напуштено тек на почетку V века. Оно се одликује масивношћу бедема и изградњом нових капија и кула. Његова основа у целини одговара првобитном логору. Разлике у нивоима између ова два грађевинска периода израженије су у северном делу кастела него у централном и јужном простору, што се објашњава падом терена од југа ка северу, односно нивелисањем терена на дунавској страни утврђења.

Бедем

Северно платно подигнуто је уз зид првобитног логора, са његове спољне стране, док су источни и западни бедем потпуно уништили или обухватили старију одбрамбену конструкцију. Као што је већ речено, у једном делу јужне и уједно уздигнутије стране кастела, старији бедем је нивелисан до извесне висине и искоришћен као шетна стаза новога бедема (T. I, 2). Дебљина овога није свуда једнака и износи у просеку 2 м, с тиме што се по правилу шири у близини капија. Унутарње и спољно лице бедема подигнуто је од крупнијег притесаног камена и везивног малтера, а средишни део испуњен је ситнијим грађевинским материјалом заливеним малтером. На основу постојеће техничке документације констатују се местимичне поправке, али је тешко закључити да ли припадају касноантичком или рановизантијском периоду, када је бедем темељно реновиран. Довратници кула и делови зидова уз ове ојачани су крупним тесаницима, а ту и тамо, поготову на угаоним кулама, уочавају се либажни слојеви од 2—3, ређе 4 реда опека. На угловима кастела (са изузетком југозападне куле 11, која није утврђе-

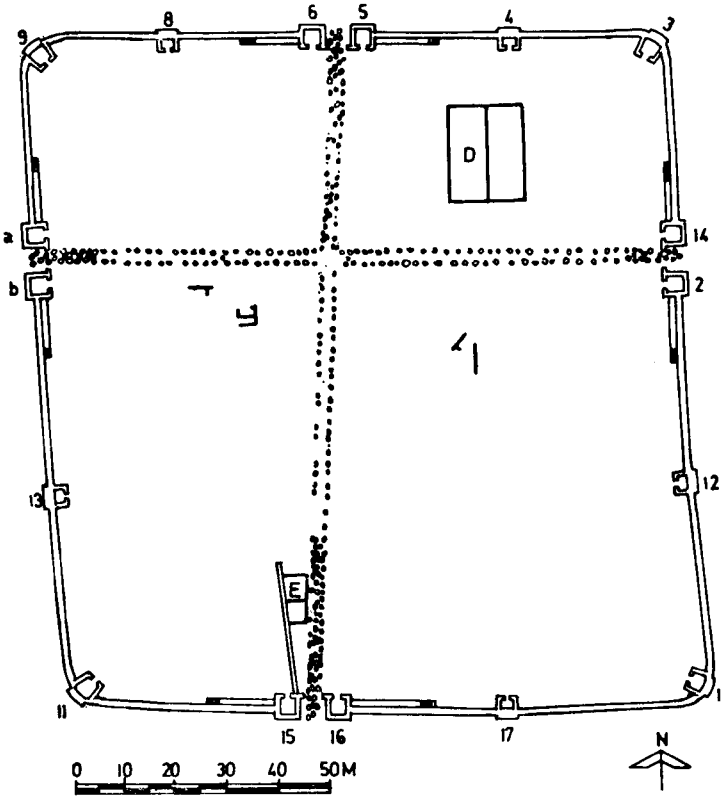

Сл. 3. — Велики Градац, шематска основа касноантичког логора. — Fig. 3. — Veliki Gradac, plan schématique du camp de basse époque romaine.

[12] Веома слично конструктивно решење *horrea* познато је и из других римских утврђења и градова. Уп. V. Popović, *Sirmium*, I, Beograd 1971, Pl. VII, loc. 30. Димензије житнице из Сирмијума су око 35×23 м, оне из Токода око 25×15 м. Из овога произилази да су *horrea* из сва три грађевинска периода на Великом Градцу била релативно замашног капацитета. На проблем снабдевања војске житом у подручју Ђердапа укратко се осврнуо P. Petrović, *Akten des XI. Intern. Limeskongresses*, 1976, 264—267.

[13] Такав је случај са касноантичким утврђењем и житницом у Токоду (Мађарска). Cf. A. Mócsy, *Die spätrömische Festung und der Gräberfeld von Tokod*, Budapest, 1981, 43—45, Abb. 49.

на)[14] биле су постављене увучене трапезоидне куле са плитким испустом на спољној страни. Улица која је спајала источну и западну капију делила је брањени простор на два неједнака дела, од којих је јужни обухватао приближно две трећине, а северни једну трећину укупне површине кастела. Капије су биле фланкиране правоугаоним истуреним кулама, док су куле подигнуте у међупросторима имале плитак испуст или ојачање са спољње стране одбрамбеног зида.

Северни бедем пружа се између угаоних кула 3 и 9 (Т. I, 4). Постављен према Дунаву, он је уједно био најбоље брањени сектор читавог утврђења. Трапезоидна северозападна угаона кула 9, унутарњих димензија 3,40×3,00× 2,00 м, нешто је шира према челу, са лучним ојачањем које искаче за 0,20 м од спољне ивице зида (Т. II, 1—2). На улазу у кулу, ширине 1,10 м, налазе се два пиластра од тесаника. Бочни зидови од притесаног камена дебели су око 1,00 м, с тиме што се поступно сужавају према челу куле. Чеони зид је најмасивнији и достиже дебљину од 1,70 м. Идентичног изгледа и вероватно деминзија је североисточна угаона кула 3, иако се детаљи слабо запажају јер је готово у потпуности прекривена млађом конструкцијом.

Капија северног бедема, са бочним кулама 5 и 6, постављена је на једнаком одстојању од угаоних кула 3 и 9 (Т. II, 3). К-5 и К-6 су правоугаоне основе, унутарњих димензија 3,70×3,20 м, са чеоним зидом који искаче од спољне ивице бедема за 1,60—1,80 м. Улази у куле, (Т. II, 4), ширине 1,40 м и 1,20 м, постављени су ближе простору капије. На улазима су констатовани прагови, који су саставни делови кула. Зидови достижу дебљину од 1,00 м и грађени су од притесаног и необрађеног камена везаног малтером. Довратници су ојачани тесаницима, а на источном зиду куле 6 очуван је либажни слој од четири реда опека. Темељи кула и бедема грађени су од ломљеног камена заливеног беличастим малтером који садржи доста шљунка. Унутар кула забележени су подови од облутака заливених малтером. Бочни зидови према капији имају пиластре димензија 0,60×0,40 м. Капија је код прага широка око 4,00 м. У висини прага, грађеног од тесаника, зидови кула проширени су правилним зупцима, а у угловима ових зубаца, са унутарње стране, очувани су на нивоу калдрме гвоздени усадници за вертикалну осовину крила капије. У праг, висине 0,46 м, узидана су два камена блока са жљебовима за точкове кола. Иначе, горњем спрату бочних кула капије прилазило се, са западне и са источне стране, призиданим платформама или рампама неједнаке дебљине и дужине, тако да укупна дебљина бедема код К-6 износи 4,00 м, а код К-5 3,40 м. На источној платформи очувани су прилазни степеници од тесаника (Т. III, 1).

На половини растојања од капије и К-3, са источне стране, и капије и К-9, са западне стране, северни бедем ојачан је са по једном правоугаоном увученом кулом сличних основа и димензија. Унутарњи простор К-8 износи 2,80× ×1,90 м, а у К-4 2,40×2,10 м. Улази у куле, постављени у њиховој осовини, широки су 0,90— —1,00 м. Чеона ојачања издвајају се од спољне ивице бедема за 0,35—0,40 м. Обе су зидане на исти начин као и бедем, чији су уосталом органски део. Дебљина бочних зидова је 0,90— —1,10 м, док су зидови који затварају улаз нешто тањи. У К-8 забележени су трагови пода од облутака заливених кречним малтером. Са западне стране К-8 уочено је унутарње ојачање бедема, које је вероватно постојало и са источне стране К-4.

Источни бедем пружа се од већ поменуте куле 3 до југозападне куле 1. Ова последња потпуно је уклопљена у позниjу потковичасту конструкцију, тако да се лучно ојачање није јасно издвајало од околних зидова. Са унутарње стране видљиво је зазиђивање улаза касноантичке куле у следећем грађевинском периоду (Т. III, 2). Приближно на првој трећини растојања од К-3 до К-1 подигнута је капија са две истурене правоугаоне куле. Северна кула 14 веома је слабо очувана, јер је у рановизантијско време срушена, а преко ње је подигнут продужетак бедема, све до куле 2 која је сачувана. Њен унутарњи простор вероватно је био истих димензија као код симетричне и знатно боље очуване куле 2 (4,70×3,50 м). К-14 и К-2 удаљене су једна од друге 4,00 м, што уједно представља и ширину источне капије. Чеони зид куле 2 искаче од спољне ивице бедема за 1,80 м. Зидови обе куле дебели су 1,00 м, колико износи и ширина улаза. Зидови су подигнути претежно од ситнијег камена, интерполираног неправилним блоковима и либажним слојевима од једног до три реда опека. Везивни малтер је беличаст, са мањом количином шљунка и песка. Довратници су ојачани тесаницима. Под куле 2 откривен је уз јужни бочни зид и направљен је од мањих комада необрађеног камена и облутака. Изнад њега налазио се млађи под, подигнут у сличној техници, вероватно у рановизантијском периоду. Као и у северном сектору, простор капије био је калдрмисан. Међутим, остаци каменог прага нису пронађени. До горњег спрата кула долазило се

[14] У непосредној близини К 11 налазила се кућа коју из техничких разлога није било могуће уклонити за време радова, што је ископавања знатно ограничило.

преко платформи са прилазним степеницама, од којих је она са северне стране К-14 релативно добро сачувана. Састојала се од два паралелна зида, од којих је дебљи, са степеницима, приљубљен уз источни бедем. Није утврђено на који је начин међупростор премошћен. Конструкција је изгубила своју функцију када је кула срушена и капија зазидана.

Кула 12 подигнута је 35 м јужно од капије. Зидана је у истој техници као и друге куле касноантичког бедема. Њене унутарње димензије су 3,00×2,50 м. Дебљина зидова је 1,20—1,30 м. Чеони зид кула одступа од спољне ивице бедема за 0,90 м. Улаз, ширине 0,90 м, постављен је у осовини објекта. Под се налази на истој нивелети као у К-2, али су облуци и ситнији шљунак везани црвенкастим малтером. Јужно од К-12 подигнута је уобичајена прилазна платформа, такође са међупростором између ње и бедема. Завршавала се неуобичајеном конструкцијом која је делимично уоквиравала кулу и чија намена није разјашњена.

Као што је раније наглашено, јужно платно касноантичког бедема подигнуто је, у свом источном делу, на малом одстојању од бедема првобитног логора (Т. I, 2). На 32 м западно од К-1, на месту где би се очекивала кула, касноантички бедем образује неправилну правоугаону конструкцију димензија 11,20×4,20 м, са бочним зидовима неједнаке дебљине (К-17). Конструкција се са унутарње стране надовезује на првобитни зид, а са спољне стране је ојачана проширењем које иступа за око 1 м од бедема. Изнутра образује уски простор димензија 6,40×0,80 м, који је, на овај или онај начин, био део одбрамбеног система. Затворени простори сличне основе јављају се на западном бедему, јужно од капије. Међутим, упркос чињеници да су ове издужене просторије у извештајима приписане касноантичком грађевинском периоду, чини нам се вероватнијим да припадају рановизантијским адаптацијама. Стога на месту објекта К-17 треба претпоставити, у време другога логора, постојање неистражене увучене правоугаоне куле. Судећи према сачуваном спољном ојачању, ова кула, као и К-12 на источном бедему, била је знатно масивнија од К-4 и К-8 подигнутих на правилном растојању између северне капије и угаоних кула 3 и 9. Овај закључак поткрепљен је чињеницом да је јужни бедем решен на исти начин као и источни и западни, односно да је капијом бедем био рашчлањен на две трећине у свом источном делу и једну трећину у свом западном делу. Примена оваквог решења давала је целом логору асиметричан изглед.

Од јужне капије, на чије постојање указује калдрмисана површина, бар делимично је очувана у рановизантијско доба западна кула 15. Међутим, касније интервенције су биле толико темељне, да је веома тешко утврдити њену првобитну основу и димензије. У облику у коме је сачувана, захватала је површину од 4,30×2,40 м. У односу на бедем, кула је увучена за 2,40 м. Са спољне стране уочено је ојачање широко око 1,50 м. Улаз није забележен, али су позније преграђивања са северне стране вероватно имала за циљ да га зазидају. Од источне куле капије (К-16), која је у рановизантијском периоду срушена, запажени су само нижи делови зидова. Међутим, она није откопана у целини па се о њој ништа одређеније не може рећи. Једино је вредан помена пиластер постављен према улазу у логор који указује да је конструктивно решење јужне капије било слично северној и источној. Растојање између К-16 и К-17 износи 3,00 м, што је за један метар мање од ширине улаза код раније описаних капија. Поред тога, ваља поменути да се јужна капија није налазила на средини бедемског платна, већ да је постављена знатно ближе југозападној кули 11 него југоисточној кули 1. Њен положај произилази из чињенице да је улица север-југ трасирана у правцу географског севера, али да су специфичности терена наметнуле градњу бочних бедема под углом у односу на северни и јужни бедем, услед чега је дошло до одступања улице исток-запад од правилне оријентације. Са изузетком ране грађевине В и касноантичких зидова у сонди 14, оријентација остатака архитектуре у унутрашњости кастела углавном је подређена правцу пружања улица.

Западни бедем је најмање испитан. Мада у току радова није откривена, врло је вероватно да се на југозападном углу такође налазила увучена трапезоидна кула (К-13). Западни бедем није систематски очишћен, али је могуће претпоставити постојање правоугаоне куле на месту где се назире унутарње проширење, око 18 м од К-10, колико приближно износи и растојање између К-2 и К-12 на супротном источном бедему. С обзиром да је западна капија у рановизантијском периоду зазидана (Т. III, 3—4) и претворена у јединствену просторију са крстионицом, означену као К-10, тешко је јасно издвојити, на основу постојеће документације, касноантичке конструктивне делове од позних грађевинских интервенција. Зазидани улаз капије одговара по својој ширини (око 4,00 м) улазу источне капије. Вероватно је да су обе капије имале истоветну или бар веома сличну основу. Са северне стране К-10 уочена је стражарска платформа која се састоји, као код К-14 и К-12, из два паралелна зида са међупростором.

Улице

Као што је већ поменуто у више махова, у утврђењу је на неколико места забележено присуство калдрмисаних улица које су се пружале од капија према унутрашњости. Састојале су се од ломљеног камена и облутака постављених на набоју од речног шљунка и песка (Т. IV, 1). Улична калдрма најбоље је очувана у простору северне капије, 0,46 м испод горње површине прага (Т. II, 3). Њени остаци нешто су слабије запажени код источне и јужне капије, а забележени су и на 0,80—0,90 м испод старијег пода рановизантијске цркве, у јужном делу наоса, нартекса и анекса. На основу извештаја, у апсиди и наосу цркве, као и јужно од анекса, откривени су северни и јужни улични ивичњаци. Уколико је ова интерпретација тачна, могло би се закључити да је ширина улице исток-запад била око 7,20 м, дакле за читава три метра више од ширине улаза капије. Међутим, док се ивичњак испод апсиде поклапа са северном страном зазиданог улаза капије, претпостављени ивичњак уз анекс знатно је померен према југу. С друге стране, не треба искључити могућност да су улице у току дугог касноантичког периода доживеле извесне промене. Вероватно је да танки зидови нађени у сондама 4 и 14, и испред К—2, представљају остатке северног ивичњака улице истога правца. У сонди 14, приближно на пресеку улица север-југ и исток-запад, такође је констатована калдрмисана површина. Посебан проблем представљају остаци улице уз јужну капију, изнад које је нађен интезиван слој гарежи. У досадашњим извештајима закључено је да калдрма припада најранијем грађевинском периоду, иако се, тако бар изгледа, везује за касноантичку капију. Већ је споменута могућност да је у вишем, јужном делу кастела улица остала на истом нивоу у току дужег периода.

Водовод

Праћен је од јужне капије (К-15) према северу. Супструкција му је од облутака и ломљеног камена, заливених малтером са шљунком. На 1,90 м од К-15 констатован је разводни базен квадратног облика, са по једном опеком на свакој страни и на дну (Т. IV, 2). Опека на северној страни је пробушена и кроз њу је провучена керамичка водоводна цев, заштићена тегулама постављеним на две воде. Североисточно од базена откривене су две повезане керамичке водоводне цеви које су водиле у правцу грађевине Е, у којој су цеви такође нађене (Т. IV, 3). Канал главног прикључка, од облутака и фрагмената опека везаних малтером, водио је на север (дубина 0,48 м; ширина 0,38 м). Покривен је био каменим плочама различитих димензија и праћен је на дужини од око 23 м. Намена грађевине Е остаје неодређена. Њени зидови, дебљине око 0,60 м, подигнути су од облутака и ломљеног или притесаног камена, са везивним малтером. Местимично је установљен под од малтера са туцаном опеком. Састоји се из две просторије неправилних основа, приближних димензија 6,00×4,50 м и 5,00×3,50 м. Западни краци зидова грађевине Е завршавају се уз канал, што показује да су оба објекта била истовремено у употреби. На западној страни грађевине нису установљени зидови.

Грађевина D

Својим највећим делом подигнута је изнад прве житнице (грађевина С), чији су зидови брижљиво изнивелисани. Периметрални зидови, дебљине 0,90 м, ограничавају унутарњу површину димензија 18,80×12,85 м. Темељи су од ломљеног камена и већих облутака заливених малтером зеленкасте боје који садржи песак и ситнији шљунак. Надземни делови зидова подигнути су од полупритесаног камена, са местимичном употребом фрагментованих опека и облутака. Као везивни материјал коришћен је беличасти кречни малтер. Улаз у грађевину вероватно се налазио на јужном зиду који је накнадно сазидан. Сачуван је само његов темељни део и то не у целини. Јужни зид делимично је прејахивао један ред стубаца старије грађевине С. Нивелета пода није регистрована, али се по свој прилици налазила у висини темељног испуста. Унутарњи простор подељен је на две подужне целине, неједнаке ширине (6 м и 5,40 м), зидом који достиже дебљину од 0,85 м. Таваница приземља била је или равна, или је имала два полуобличаста свода различитог распона. По свом конструктивном решењу и димензијама, грађевина D слична је како млађој грађевини F, тако и старијој грађевини С истога комплекса, па се стога и она може протумачити као *horreum* са спратом. На основу дневника и приложеног описа могуће је закључити да је грађевина D подигнута на старијим темељима, док је део зида откривен у њеном североисточном углу вероватно млађи, а не старији као што се првобитно мислило.[15]

Поред објеката D і Е, откривених скоро у целини, касноантичком грађевинском перио-

[15] Lj. Prodanović-V. Popović, AP 8, 1966, 77. Закључак произилази из чињенице да је поменути зид очуван на већој висини од оближњег зида грађевине D.

источна угаона кула 3, дозидана је на сличан начин као и кула 1. Њен унутарњи простор обухватао је површину 6×5,50 м. Зид куле, дебљине 1,40—1,60 м, подигнут је од необрађеног и притесаног камена, са либажним слојевима од шест редова опека. Улаз није уочен. У истој техници сграђена је и северозападна угаона кула 9 (Т. II, 2). Дебљина лучног зида је 1,30 м, а унутарњи простор био је димензија 6,60×5,30 м. За разлику од кула 1 и 3, овога пута је констатован улаз ширине 1 м, фланкиран бочним зидовима куле дебљине 1,80 м. Све наведене куле имале су по свој прилици спратне конструкције, док је приземни простор, судећи по налазима амфора, служио као магацин за храну. На југозападном углу утврђења није откривена слична кула, иако је претпоставка о њеном постојању сасвим могућа.

Грађевина F

Питање времена градње треће житнице у северном сектору није било до сада у потпуности разјашњено.[18] Међутим, највероватније је да је грађевина F са тремом према улици подигнута у оквиру рановизантијског утврђења. Конструктивне карактеристике зидова указују на VI век. У доњим деловима сачуван је либажни слој од пет редова опека, са малтерском спојницом дебљине 5—7 cm, изнад кога се уздижу зидови од камена омалтерисани са унутрашње стране. Формат опека такође је рановизантијски (37×30×6 cm). Предложену хронологију, подупиру висинске коте улаза (56.01) и унутарњег темељног испуста (56.44—56.61), које се налазе знатно изнад нивоа калдрме утврђења III века. Такође је уочено да се стопа темеља јужнога зида заустављa приближно на нивоу уличне калдрме. Грађевина F је правоугаоне основе (унутарње димензије: 20,20× ×10,70 м), са зидовима дебелим приближно 1 м, на темељима од полупритесаног камена и облутака везаних кречним малтером. Иако подигнут у истој техници, трем (20,20×3,10 м) је накнадно призидан уз грађевину F. У њему је добро очуван под на нивоу улаза у грађевину F, односно 1 м изнад старије уличне калдрме (Т. V, 3). О намени грађевине F сведочи низ од пет стубаца који просторију деле уздужно на две једнаке половине (Т. V, 2). На овај начин распоређени стубци карактеристични су за *rea* и указују на постојање спратне конс ције у коју је било смештено жито. Закл потврђују и налази већег броја жрвњев VI, 1).

Грађевина F је касније напуштена, а ном јужном делу смештена је радионица тала. Стубци некадашње житнице су нив ни у одговарајућем простору и преко ј од њих пружао се под од опека (Т. VI, 2 источни зид грађевине F уочене су и две шене камене пећи. Да је у питању радио метала потврђују налази згура и калупа з вење предмета, међу којима и малтешки стића. Хронолошко опредељење радионице жано је присуством у истом, површин слоју, како рановизантијске тако и сред ковне керамике. Упркос томе, изгледа на роватније да се ради о конструкцији и следње фазе постојања рановизантијско стела.[19]

Грађевина G

Иако подигнута на нешто дубљем н грађевина G (унутарње димензије: 7,40×4 по свој прилици припада истом периоду у рем смислу. Зидови су од притесаног ка са трпанцем у средини, дебљине око 0,70 м. је био поплочан опекама византијског фо та (34×27/32×4/7 cm) постављеним на ма ској подлози (Т. VI, 3). Изгледа да се у ју падном углу грађевине налазила пећ.

Грађевина H

Прислоњена је уз северни бедем, 1,50 точно од куле 8. У питању је мања прост (унутарње димензије: 2,40×1,50 м) са дев зидовима од опека (0,70—1,10 м). Под је би плочан опекама, међу којима и римским кундарној употреби, а на њему су нађени бићи од хипокауста.[20] Вероватно је грађ H била стражарска кућица (Т. VII, 1).

Конструкције од лаког материјала (Сл. 5)

Констатоване су скоро у свим истраж деловима логора, понекад изнад нивели

[18] Хипотеза да се ради о римској грађевини обновљеној у VI веку почива једино на чињеници да су стубци (овде Т. V, 2) у горњим деловима подигнути у византијској техници, док у доњим деловима везивни слој не прелази 1 см. Cf. Lj. Prodanović-V. Popović, AP 8, 1966, 75. Међутим, имајући у виду коту прага, подова и темељног испуста, данас нам се ово мишљење чини мање уверљивим.

[19] М. Јанковић, *Средњовековно насеље* ликом *Градцу у X—XI веку*, Београд 1981, тује радионицу метала, као и грађевину G, ј њи век.

[20] Изгледа да *praefurnium* није уочен.

источна угаона кула 3, дозидана је на сличан начин као и кула 1. Њен унутарњи простор обухватао је површину 6×5,50 м. Зид куле, дебљине 1,40—1,60 м, подигнут је од необрађеног и притесаног камена, са либажним слојевима од шест редова опека. Улаз није уочен. У истој техници сграђена је и северозападна угаона кула 9 (Т. II, 2). Дебљина лучног зида је 1,30 м, а унутарњи простор био је димензија 6,60×5,30 м. За разлику од кула 1 и 3, овога пута је констатован улаз ширине 1 м, фланкиран бочним зидовима куле дебљине 1,80 м. Све наведене куле имале су по свој прилици спратне конструкције, док је приземни простор, судећи по налазима амфора, служио као магацин за храну. На југозападном углу утврђења није откривена слична кула, иако је претпоставка о њеном постојању сасвим могућа.

Грађевина F

Питање времена градње треће житнице у северном сектору није било до сада у потпуности разјашњено.[18] Међутим, највероватније је да је грађевина F са тремом према улици подигнута у оквиру рановизантијског утврђења. Конструктивне карактеристике зидова указују на VI век. У доњим деловима сачуван је либажни слој од пет редова опека, са малтерском спојницом дебљине 5—7 cm, изнад кога се уздижу зидови од камена омалтерисани са унутрашње стране. Формат опека такође је рановизантијски (37×30×6 cm). Предложену хронологију, подупиру висинске коте улаза (56.01) и унутарњег темељног испуста (56.44—56.61), које се налазе знатно изнад нивоа калдрме утврђења III века. Такође је уочено да се стопа темеља јужнога зида заустављa приближно на нивоу уличне калдрме. Грађевина F је правоугаоне основе (унутарње димензије: 20,20× ×10,70 м), са зидовима дебелим приближно 1 м, на темељима од полупритесаног камена и облутака везаних кречним малтером. Иако подигнут у истој техници, трем (20,20×3,10 м) је накнадно призидан уз грађевину F. У њему је добро очуван под на нивоу улаза у грађевину F, односно 1 м изнад старије уличне калдрме (Т. V, 3). О намени грађевине F сведочи низ од пет стубаца који просторију деле уздужно на две једнаке половине (Т. V, 2). На овај начин распоређени стубци карактеристични су за *horrea* и указују на постојање спратне конструкције у коју је било смештено жито. Закључак потврђују и налази већег броја жрвњева (Т. VI, 1).

Грађевина F је касније напуштена, а у њеном јужном делу смештена је радионица метала. Стубци некадашње житнице су нивелисани у одговарајућем простору и преко једног од њих пружао се под од опека (Т. VI, 2). Уз источни зид грађевине F уочене су и две обрушене камене пећи. Да је у питању радионица метала потврђују налази згуре и калупа за ливење предмета, међу којима и малтешких крстића. Хронолошко опредељење радионице отежано је присуством у истом, површинском слоју, како рановизантијске тако и средњовековне керамике. Упркос томе, изгледа нам вероватније да се ради о конструкцији из последње фазе постојања рановизантијског кастела.[19]

Грађевина G

Иако подигнута на нешто дубљем нивоу, грађевина G (унутарње димензије: 7,40×4,80 м) по свој прилици припада истом периоду у ширем смислу. Зидови су од притесаног камена са трпанцем у средини, дебљине око 0,70 м. Под је био поплочан опекама византијског формата (34×27/32×4/7 cm) постављеним на малтерској подлози (Т. VI, 3). Изгледа да се у југозападном углу грађевине налазила пећ.

Грађевина H

Прислоњена је уз северни бедем, 1,50 м источно од куле 8. У питању је мања просторија (унутарње димензије: 2,40×1,50 м) са дебелим зидовима од опека (0,70—1,10 м). Под је био поплочан опекама, међу којима и римским у секундарној употреби, а на њему су нађени стубићи од хипокауста.[20] Вероватно је грађевина H била стражарска кућица (Т. VII, 1).

Конструкције од лаког материјала (Сл. 5)

Констатоване су скоро у свим истраженим деловима логора, понекад изнад нивелисаних

[18] Хипотеза да се ради о римској грађевини обновљеној у VI веку почива једино на чињеници да су стубци (овде Т. V, 2) у горњим деловима подигнути у византијској техници, док у доњим деловима везивни слој не прелази 1 см. Cf. Lj. Prodanović-V. Popović, AP 8, 1966, 75. Међутим, имајући у виду коту прага, подова и темељног испуста, данас нам се ово мишљење чини мање уверљивим.

[19] М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X—XI веку*, Београд 1981, 26, датује радионицу метала, као и грађевину G, у средњи век.

[20] Изгледа да *praefurnium* није уочен.

старијих зидова.[21] Ма да су налажене на различитим дубинама, оне у целини припадају најкаснијим нивоима становања унутар бедема. Основа им је правоугаона са странама дугим између 3 и 6 м. Подови од набијене земље или малтерског премаза, најчешће поплочани опекама, били су оивичени облуцима или притесаним камењем. Понекад се јавља један ред вертикално усађених опека, које се разазнају на фотографијама пода радионице метала у грађевини F (Т. VI, 2), или два реда са међупростором испуњеним камењем (Т. VII, 2). У једном од углова обично се налазила камена пећ са дном од опека или огњиште од опека. Зидови и кров били су подигнути од лаког материјала, што је

[21] М. Јанковић, *op. cit.*, 25—29, сл. 15, веома је корисно прикупила све примере конструкција од лаког материјала.

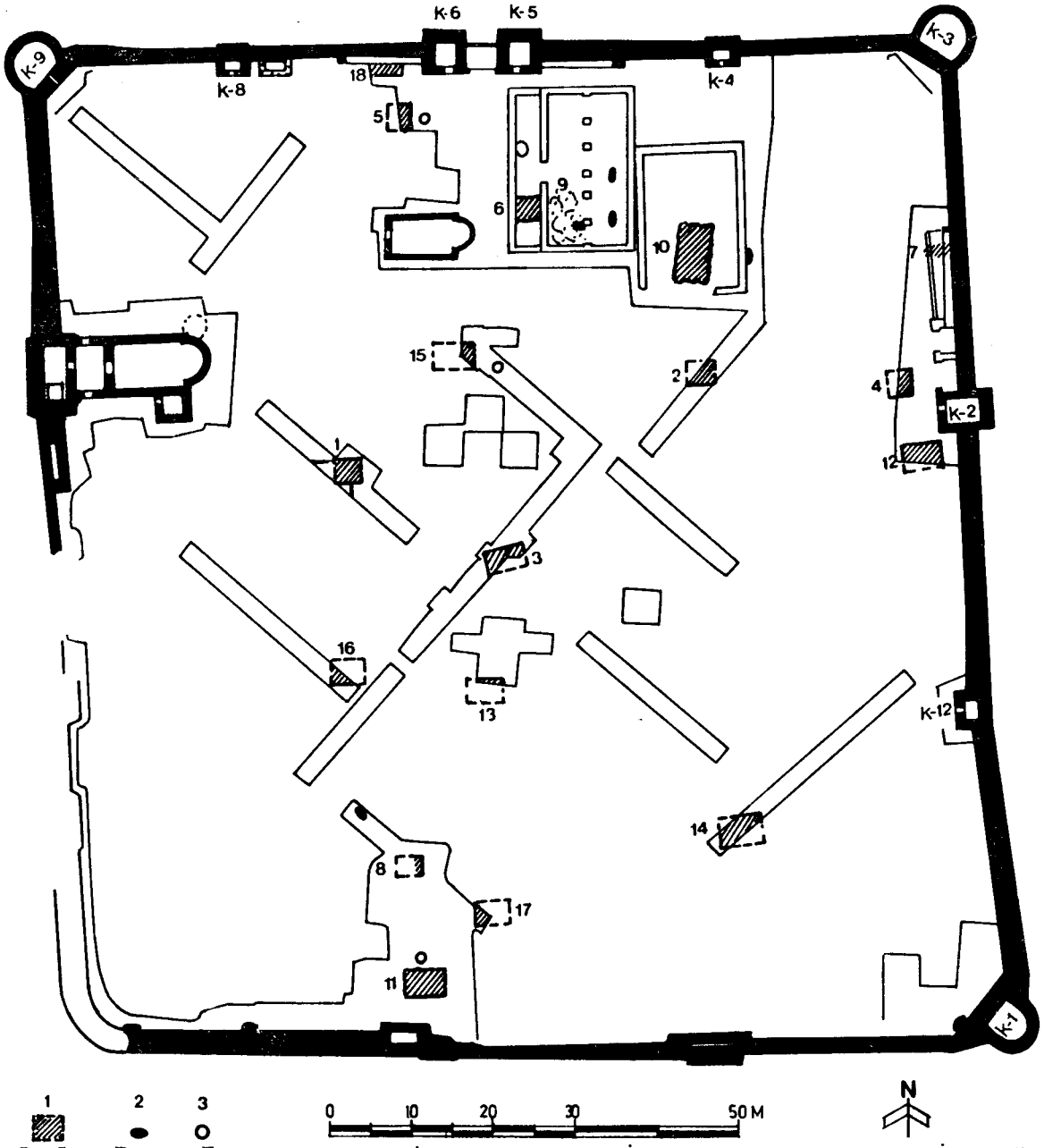

Сл. 5. — Велики Градац, конструкције од лаког материјала приписане рановизантијском и средњовековном периоду (према М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу*, 1981, Сл. 15). — Fig. 5. — Veliki Gradac, constructions en matériaux léger, attribuées aux époques protobyzantine et médiévale.

у неким случајевима потврђено присуством лепа и трагова облица. Поред неких кућа налазиле су се отпадне јаме.

Распоред конструкција релативно је правилан. Врло је вероватно да су ове „колибе", како су конструкције назване у извештајима, биле постављене у низовима. Тачност претпоставке да се ради о полуукопаним колибама није могуће проверити на основу постојеће документације. Сасвим слични објекти, грађени у низовима, познати су из суседног кастела код Бољетина, где су опредељени као супструкције рановизантијских кожних шатора. Међутим, не треба искључити могућност да конструкције од лаког материјала на Великом Градцу не припадају све истом периоду. Стога би се неке од њих могле приписати средњем веку. Тешкоће у датовању поменутих објеката резултат су како недовољне истражености кастела, тако и мешања средњовековног и рановизантијског материјала у горњим слојевима.

Базилика (J)

Прислоњена је уз К-10 која је у претходном периоду била саставни део западне капије кастела (Т. V, 1). Оријентација рановизантијске грађевине је приближно исток-запад са малим одступањем проузрокованим правцем пружања западног бедема. Црква је базиликалне диспозиције и састоји се од наоса (унутарње димензије: 9,50×5,90 м) са олтарском апсидом на истоку (ширина 4,40 м; дубина 3,10 м) и нартексом на западу (5,80×4,30 м), анекса (3,30×3 м) и куле претворене у баптистериј (8,20×3,50 м) (Т. VII, 3). Сви ови делови чине једну целину, с тиме што је анекс накнадно призидан уз источни део јужног зида цркве. У грађевину се улазило кроз отворе (ширине 1,20 м) на јужном и северном зиду нартекса, одакле је могло да се приступи у наос и у баптистериј (улази ширине 1,65 м и 1,25 м). Између наоса и анекса, са улазом на западном зиду (0,75 м), није се комуницирало. Зидови су се ослањали на темеље дебљине 1,15—1,23. Изгледа да је цела грађевина, укључујући и призидани анекс, била подигнута од опека уобичајеног рановизантијског формата (око 35×40×4,5 cm), са малтерским спојницама дебљине 6,5—8,5 cm (Т. VIII, 1—2). Местимично је очуван девет редова опека. Дебљина зидова је 0,92—0,95 м.

Подови и зидови цркве указују на постојање две грађевинске фазе. Старији под релативно је добро очуван у наосу, на 0,30 м испод млађег пода, а његово постојање установљено је и у осталим деловима цркве. Подигнут је од римских опека различитог формата, међу којима се налазе и шестоугаоне плочице, постављене на малтерској подлози дебљине 6 cm. Млађи под, на подлози дебљине 6—7,8 cm, састојао се од великих опека (54×37×4,6) у наосу и уобичајених византијских опека (34×29×5 cm) у осталим просторијама. Местимично је крпљен фрагментованим опекама или камењем. Једнога момента, унутарње лице и језгро зидова скинути су или су поједини њихови делови потпуно заравњени, па су празнине попуњене каменом и фрагментованим опекама везаним малтером. Правилно распоређена кружна удубљења на заравњеној површини северног зида сведоче да су у овој фази горњи делови култног објекта били од дрвета. Слично удубљење констатовано је северно од цркве и наводи на помисао да се на тој страни налазио дрвени трем. Истовремено је затворен или издигнут северни улаз у нартекс. Са спољне стране цркве констатовано је поплочање, мада није јасно којој је грађевинској фази припадало.

Крстионица је постављена у јужном делу куле 10 (Т. VIII, 3). Као и први под у наосу, подигнута је од опека римског формата (41×30×4,5), са везивним слојевима дебљине 2—4 cm, на темељима од облутака и малтера. У омалтерисану писцину неправилног кружног облика улазило се степеницама на источној и западној страни. На угловима конструкције налазила су се четири стубца од опека, вероватно подупирачи балдахина од лаког материјала. Постојање два премаза у писцини по свој прилици одговара двема грађевинским фазама утврђеним у осталим деловима цркве. Није искључено да је горњи спрат куле 10 задржао, бар једно време, одбрамбену функцију.

Налаз фолиса Јустина I (518—527) између подова наоса само потврђује рановизантијску припадност базилике. Нема никаквих разлога да се фаза реконструкције објекта датује у средњи век.[22] Напротив, налази једног средњовековног гроба на јужном зиду и једног укопаног у исти, јасно показују да је у то време цркве била срушена. С друге стране, у теренским белешкама наглашено је да су горњи слојеви западног сектора измешани и да су садржавали на истим дубинама рановизантијски и средњовековни материјал. Из свега произилази да је црква дефинитивно напуштена пред крај VI века и да се тек неколико векова касније на њеним рушевинама формирала некропола.

[22] Како то чини R. Ljubinković, AP 8, 1966, 82—83, а за њим Д. Минић, *Старе културе*, 200—202 и М. Јанковић, *op. cit.*, 44.

Утврђење у средњем веку

Проблем средњовековног насеља већ је овлаш дотакнуто. Бројни налази фрагмената средњовековне керамике у свим деловима кастела тешко би се могли оправдати искључиво постојањем некрополе из XI—XII века. Мишљење о обнови утврђења у то време не може се занемарити, иако се средњовековне интервенције на бедемском платну и кулама тешко могу издвојити од античких.[23]

Црква (К)

Једнобродна црква мањих димензија (12,50 × ×6,50 м) са апсидом на истоку и улазом на западу подигнута је изнад рушевина старијих грађевина, у непосредној близини северне капије и грађевине F. Основа брода је неправилна, трапезоидног облика. Део јужног зида и јужно раме апсиде нису сачувани. Зидови су сграђени од камена везаног малтером. Под од римских опека забележен је само у апсиди, на дубини од око 0,60 м. Грађевина је очигледно имала функцију гробљанске цркве и свакако је поникла у време када су сахрањивања вршена у порушеној рановизантијској базилици и око ње. На поплочању у апсиди нађен је позлаћени бронзани новац, имитација номизме Василија II (976—1025).[24]

Некропола (Сл. 6)

Откривено је 105 гробова унутар рановизантијске цркве и ван ње, укопаних на дубинама између 0,27 и 1,83 м.[25] У највећем броју случајева ради се о једноставним гробним ракама, понекад делимично ограђеним камењем или опекама. Потпуно ограђивање је изузетно. У случају празног гроба 105, оквирна конструкција подигнута је од камена везаног малтером, док је део гроба 86 поплочан опекама. Такође је јединствен гробни белег од поређаног камења у виду правилног четвороугла који је пратио контуре гроба 56. Сахрањивања су вршена на редове, у више хоризоната, на шта указују разлике у дубинама укопавања и гробови постављени једни изнад других. Приликом нових укопавања, кости које су припадале старијим сахрањивањима преношене су на друго место, као што је случај са јамом (гробом) 56 која садржи остеолошке остатке три особе, или су поједини делови скелета остављани у млађим гробовима. Оријентација сепулкралних конструкција и скелета углавном се подудара са правцем пружања подужних зидова базилике (исток-запад). Главе покојника положене на затиљак или окренуте на страну биле су по правилу постављене на западу. Руке су најчешће лежале на грудима, док се код најстаријих сахрањивања руке налазе испружене поред тела.

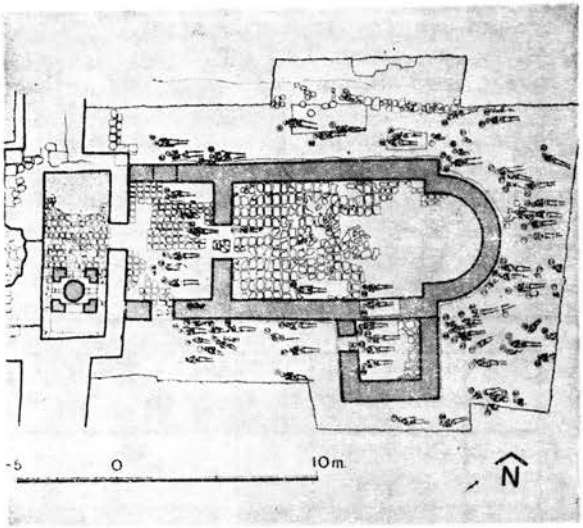

Сл. 6. — Велики Градац, средњовековна некропола (према Д. Минић, *Старинар*, XX, 1969, 234, сл. 1). — Fig. 6. — Veliki Gradac, nécropole médiévale.

Прилози су установљени само у 23 гроба. С изузетком пар наушница из VII—IX века, које очигледно нису истовремене са гробљем, инвентар се у целини може датовати у XI—XII век, евентуално са нешто ранијим почетком или дужим трајањем. Некропола је настала у време када се рановизантијска црква већ давно налазила у рушевинама. О томе недвосмислено сведочи чињеница да су раке приликом укопавања пробиле рушевински слој. У једном случају (гроб 31), скелет се налазио на јужном зиду нартекса, док је у другом случају (гроб 40) гробна рака усечена у јужни зид наоса, непосредно уз дозидани анекс. Јустинијанска базилика није обновљена у средњем веку, већ је на месту њених, још увек видљивих остатака, настала некропола у XI—XII веку. Литургичку функцију преузела је мала црква у близини северног бедема.

[23] М. Јанковић, *op. cit.*, 18—20 и сл. 9, наглашава да једини грађевински подухват на тврђави који се поуздано може датовати у средњи век, јесте поновно зидање куле 1.

[24] Ibid., сл. 14/2.

[25] Некрополу је у целини објавила Д. Минић, *Старинар*, XX, 1969, 233—248.

Нумизматички налази

Успели смо да прегледамо 106 примерака новца, што приближно представља две трећине од укупног броја нумизматичких налаза са Великог Градца. Новац је распоређен према краћим или дужим периодима ковања, која у већој или мањој мери одражавају етапе развоја утврђења.

Период	Број примерака	Годишњи коефицијент
41—68	2	0.12
69—98	3	0.10
98—117	8	0.90
117—235	2	0.17
235—260	5	0.24
260—284	18	0.83
284—324	10	0.25
324—364	20	0.50
364—378	15	1.07
378—395	4	0.24
395—498	0	0.00
498—565	6	0.09
565—578	10	0.77
578—596	3	0.17

Нагли пораст новчаног оптицаја у периодима 98—117 и 260—284 одговара било градњи прва два логора, било њиховом најинтензивнијем коришћењу. Нумизматички материјал указивао би да је утврђење изгубило свој значај после Трајана, све до друге половине III века, и да је напуштено пред крај IV века или на почетку V века. Поновни пораст концентрације новца у време Валентинијана I и Јустина II може се протумачити појавом инфлационих емисија и чињеницом да је у моментима катастрофа или опасности губитак новца по правилу чешћи.

Закључак

Античко утврђење на Великом Градцу (Taliata) подигнуто је 200—250 м од десне обале Дунава, на изузетно важном стратегијском месту. Постављено недалеко од Поречке реке, оно је спречавало непријатељске упаде у унутрашњост царске територије. Утврђење је било неправилног, скоро квадратног облика, обу-

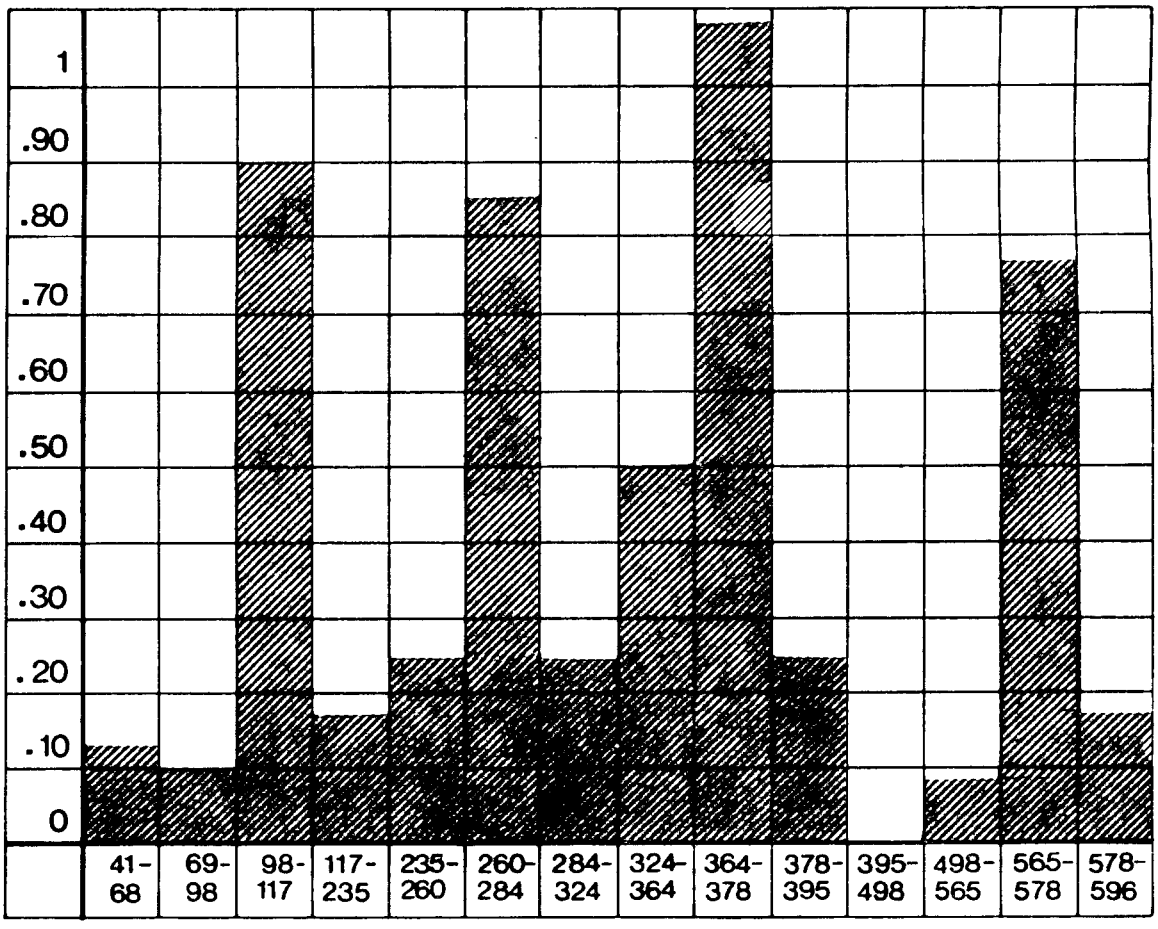

хватајући у свим периодима свога постојања површину око 134×126 м или приближно 1,7 ha (Сл. 1), што одговара простору потребном за смештај једне класичне римске кохорте. Обично се претпоставља да му је претходило скромније утврђење на Малом Градцу (око 50×40 м), које се налазило у његовој непосредној близини. Није искључено да је логор на Малом Градцу био намењен за смештај војне јединице која је подигла утврђење. У току ископавања Великог Градца констатовани су остаци четири основна грађевинска периода. Промене настале током времена најјасније се уочавају на бедему, док су у унутрашњости утврђења, испитаној у недовољној мери, објекти откривени у целини нажалост сасвим изузетни.

Првом грађевинском периоду припадају бедем из I века, најстарији *horreum* (грађевина C) и неколико фрагментарно истражених грађевина у јужном и централном делу логора (грађевине A и B). Камени бедем био је танак (0,90—1,00 м). Делимично је констатован на северној и јужној страни, као и на угловима логора, док су источно и западно платно били потпуно уклопљени у каснији одбрамбени зид. Извесни конструктивни елементи забележени на југоисточном краку бедема указују на постојање дрвено-земљане шетне стазе прислоњене уз његово унутарње лице. Стога је могуће претпоставити да су капије и куле првобитног логора биле од дрвета (Сл. 2). Такође није искључено да је камени периметрални зид заменио старију дрвену палисаду. Међутим, са изузетком горе наведених индиција, други докази о постојању дрвено-земљаног утврђења нису регистровани током ископавање. У унутарњем делу логора налазиле су се ниске војничке бараке, по свој прилици са горњим деловима и преградним зидовима од лаког материјала. Судећи према пронађеној војничкој дипломи, логор је подигнут пре 75. године. Свој некадашњи значај је изгубио после Трајановог освајања Дакије, иако покретни налази наводе на помисао да живот у њему ни после овога догађаја није у потпуности замро. Талијата, у чијим је оквирима пронађен један рани *horreum*, могла је да задржи функцију прихватне војне станице са складиштима за храну. Првобитни логор страдао је у пожару, мада није могуће, бар у овоме тренутку, утврдити време када је дошло до његовог разарања.

У другом грађевинском периоду саграђен је нови, знатно масивнији бедем (дебљине око 2 м). Једино је у његовом југоисточном делу стари зид нивелисан до извесне висине и искоришћен као шетна стаза. Калдрмисане улице, које су спајале јужну и северну капију, односно источну и западну, делиле су логор на четири неједнаке површине. Капије су биле фланкиране истуреним правоугаоним кулама (К-5 и 6; 2 и 14; 15 и 16; 10) са улазима постављеним ближе капији и довратницима ојачаним тесаницима и опекама. На угловима кастела подигнуте су увучене трапезоидне куле са спољним ојачањем (К-1, 3 и 9; К-11 није откривена, али је вероватно постојала). На северном бедему, између угаоних кула и капије, саграђена је по једна увучена правоугаона кула са спољним ојачањем и улазом у осовини објекта (К-4 и 8). Слична, иако нешто масивнија кула (К-12) констатована је између источне капије и југоисточне угаоне куле. Симетрична кула на западном бедему није истражена. Уз све правоугаоне куле налазила су се бедемска ојачања или прилазне платформе са степеницама, преко којих је могло да се дође до горњег спрата кула. Судећи према налазима црепова, правоугаоне куле капије имале су кровни покривач, како у овом тако и у следећем грађевинском периоду. Што се тиче осталих кула, теже је установити изглед спратне конструкције, иако нам изгледа вероватно да су угаоне куле имале на спрату платформу са грудобраном. До горњег спрата угаоних кула долазило се било бедемом, било степеницама из приземне просторије. Ситуација је мање јасна на јужном бедему. Између јужне капије и југоисточне угаоне куле, на месту где би се очекивала правоугаона кула, установљено је само бедемско ојачање са дугом и узаном просторијом уграђеном у зид (К-17). Међутим, просторија по свему судећи припада рановизантијским преправкама, а на истом месту треба претпоставити постојање неистражене увучене правоугаоне куле. Уствари, јужни бедем био је решен на исти начин као и источни и западни, што је логору давало асиметричан изглед. Уз куле јужне капије нису нађене или нису уопште постојале прилазне платформе са степеницама. У унутрашњости утврђења откривена су у целини само два објекта, од којих је један *horreum* (грађевина D), а други конструкција непознате намене (грађевина E). Док нам је бедем из другог грађевинског периода релативно добро познат, унутарња структура логора остаје у великој мери нејасна (Сл. 3). Налази зидова и делова малтерских подова у сондама указују на постојање већег броја грађевина од чврстог материјала. Међутим, у току ископавања није било могуће издвојити више фаза градњи или поправки, било на бедему, било унутар утврђења. Водовод се пружао од јужне капије према северу, што индицира постојање акведукта у позађу Великог Градца. Терме ван бедема, са његове западне стране, наводе на помисао да је главни сувоземни прилаз избијао на западну капију. С дру-

ге стране, комплекс *horrea* уз северну капију, са каменим прагом прилагођеним колском саобраћају, указује на постојање пристанишног постројења. Оно није установљено, али је зато откривен северни део одбрамбеног рова који је сигурно са свих страна опасивао утврђење. Градња другог логора може се датовати у III век, највероватније у његову другу половину. О томе сведоче нумизматички налази и неке конструктивне особине бедема, поготову кула, међу којима у првом реду спада примена либажних слојева од 2—3, а понекад и 4 реда опеке. Историјске чињенице поткрепљују овај закључак. Балкан и Подунавље доживели су највећа разарања за време Валеријана и Галијена (253—268). Притисак варвара био је толико снажан, да је Аурелијан (270—272) био најзад принуђен да им препусти Дакију.[26] Од тог времена, Талијата и друга ћердапска утврђења поново се налазе на првој одбрамбеној линији царства. Нумизматички налази сведоче да је друго утврђење на Великом Градцу надживело готска освајања која су уследила поразу Римљана код Хадријанопоља, 378. год. Међутим, као и првобитни логор, и оно је страдало у пожару. Крај касноантичког кастела може са доста вероватноће да се припише хунским најездама у првим деценијама V века.

Изградња трећег утврђења везује се за обнову дунавске границе на почетку Јустинијанове владавине (527—565). Том приликом су већ обрушени касноантички бедеми поправљени, а правоугаоне куле делом надзидане. Сачувана је само северна капија, док су остале зазидане. Код источне и јужне капије остављена је по једна кула (К-2 и 15), а друге две (К-14 и 16) су срушене. Западна капија (К-10) је затворена и претворена у баптистериј, иако је простор на спрату могао да задржи одбрамбену функцију. Прилазне платформе са степеницима сачуване су уз северну капију, док су, како изгледа, избачене из употребе код осталих правоугаоних кула. На угловима кастела подигнуте су нове и пространије куле кружне основе (К-1, 3 и 9). Правоугаоне куле на северном и источном платну бедема (К-4, 8 и 12) задржале су своју намену. Са зазиданим капијама и великим кулама на угловима, рановизантијска Талијата (Таната) одаје утисак чврсто затвореног и моћног утврђења (Сл. 4). Уз северну капију сграђен је нови *horreum* са тремом (грађевина F), а уз западну капију, претворену у баптистериј, прислоњена је једнобродна црква са нартексом и анексом (грађевина J). Калдрмисана улица север-југ издигнута је на виши ниво, а унутар утврђења нађени су низови кућа од лаког материјала (Сл. 5). Местимично су констатовани и зидови чвршће градње. Временом долази до опште деградације утврђења, о чему сведоче преправке цркве и рушење житнице, у чијим се оквирима сада налази радионица за обраду метала. У својој последњој фази живота, рановизантијска Талијата више је личила на утврђено село него на војнички кастел. Треће утврђење на Великом Градцу страдало је у пожару који се може довести у везу са аварским операцијама 595/6. год.

Четврти и уједно последњи грађевински период, припада XI—XII в. Обележен је, изгледа, поправком бедема и конструкцијама од лаког материјала, које се углавном тешко могу издвојити од рановизантијских кућа (Сл. 5). На рушевинама рановизантијске базилике и ван ње настало је гробље на редове (Сл. 6), у чијој је близини подигнута црквица. Чињеница да је у оквирима јустинијанских бедема обновљен живот после византијских освајања на почетку XI века, има несумњиво одређен историјски значај.

Ископавања Великог Градца остала су недовршена. Резултати до којих се дошло не пружају одговор на многа питања, у првом реду унутарње структуре сукцесивних логора. Међутим, сигурни смо да би пажљива анализа покретних налаза унела више прецизности у хронологију настанка и нестанка прва два утврђења на Великом Градцу.

28. април 1983.

UDK: 904—03 : 725.182.032/.033

[26] Преглед историјских збивања на ћердапском лимесу дали су Љ. Зотовић и В. Кондић, *op. cit.*, 37—54.

DONJI MILANOVAC — VELIKI GRADAC (TALIATA), FORTERESSE ROMANO-BYZANTINE

VLADISLAV POPOVIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

La fortification antique à Veliki Gradac (Taliata) a été élevée à 200—250 m. du bord droit du Danube à un endroit d'importance stratégique primordiale. Située non loin de la rivière Porečka, elle empêchait les irruptions ennemies à l'intérieur du territoire impérial. La fortification avait une forme irrégulière, presque carrée et couvrait, dans toutes les époques de son existence, une surface de 134×126 m. ou approximativement 1,7 Ha (fig. 1), ce qui correspond à l'espace nécessaire à une cohorte romaine classique. L'hypothèse habituelle est qu'elle ait été précédée d'une fortification plus modeste à Mali Gradac (environ 50×40 m.) qui se trouvait à sa proximité immédiate. Il n'est pas exclu que le camp de Mali Gradac ait abrité l'unité militaire qui a construit la fortification. Au cours des fouilles à Veliki Gradac des vestiges de quatre époques de construction ont été constatées. Les modifications apportées avec le temps sont surtout visibles au rempart, tandis que l'intérieur de la forteresse, insuffisamment examinée, n'a révélé en totalité, malheureusement, qu'exceptionnellement des édifices entiers.

La première phase de construction comprend le rempart du Ier siècle, le plus ancien des *horrea* (bâtiment C) et quelques bâtiments, objet des recherches élémentaires, dans les parties Sud et centrale du camp (bâtiments *A* et *B*). Le rempart en pierre a été mince (0,90—1,00 m.). Il a été constaté du côté Sud et du côté Nord aussi bien qu'aux angles du camp, tandis que les panneaux Est et Ouest étaient entièrement noyés dans le mur de défense ultérieur. Certains éléments de construction ont été notés au bras Sud-Est du rempart et ils indiquent l'existence d'un chemin de ronde en bois et terre, accolé à sa face intérieure. Il est donc possible de supposer que les portes et les tours aient été d'abord en bois (fig. 2). Il n'est de même pas exclu que le mur périmétral en pierre ait remplacé la palissade de bois plus ancienne. Cependant, exception faite des indications mentionnées, d'autres preuves de l'existence d'une fortification en bois et terre n'ont pas été enregistrées au cours des fouilles. A l'intérieur du camp de basses baraques de soldats étaient situées, vraisemblablement avec des parties supérieures et des cloisons intérieures en matériau léger. Selon le diplôme militaire découvert, le camps a été élevé avant l'année 75. Il a perdu son importance précédente après la conquête de la Dacie par Trajan, quoique les découvertes du matériel mobile font penser que la vie n'a cessé dans son sein ni après cet évènement. Taliata, dont le cadre a révélé un ancien *horreum*, a pu avoir la fonction d'un poste militaire d'accueil aux réserves de nourritures. Le premire camp a été démoli par l'incendie, quoiqu'il n'est pas possible, pour le moment du moins, d'établir la date de sa destruction.

La deuxième époque de construction a donné un rempart nouveau, considérablement plus massif (d'une épaisseur de 2 m. environ). Seule sa partie Sud-Est comporte le chemin de ronde qui a été établi sur l'ancien rempart nivelé à une certaine hauteur. Les rues pavées, reliant les portes Nord et Sud, c'est à dire Est et Ouest, coupaient le camp en quatre surfaces inégales. Les portes étaient flanquées de tours rectangulaires avancées (K—5 et 6; et 14, 15 et 16; 10), aux entrées situées plus près des portes, et de tours des portes renforcées par des pierres de taille et des briques. Les angles du castellum ont été renforcés par des tours trapézoïdales retirées aux renforcements extérieurs (K—1, 3 et 9; K—11 n'a pas été découverte, mais elle a très probablement existé). Au rempart Nord, entre les tours d'angles et la porte une tour rectangulaire, au renforcement extérieur et avec l'entrée dans l'axe du bâtiment, a été construite en retrait et de chaque côte (K—4 et 8). Une tour similaire, quoique plus massive (K—12), a été constatée entre la tour Est et la tour d'angle Sud-Est. La tour symétrique au rempart- Ouest n'a pas été fouillée. Auprès de toutes les tours rectangulaires, exception faite de la tour Sud, des renforcements au rempart ou des plateformes d'accès par escalier ont été faits, permettant l'accès à l'étage supérieur de la tour. A juger d'après la découverte des tuiles, les tours rectangulaires des portes avaient une toiture aussi bien à cette époque qu'à l'époque de construction suivante. En ce qui concerne les autres tours il est plus difficile d'établir l'aspect de la construction de l'étage, mais il nous semble probable que les tours d'angle aient eu une plateforme au parapet à l'étage. L'étage supérieur des tours d'angle était accessible par le rempart ou bien par des escaliers venant de la pièce au rez-de-chaussée. La situation est moins claire au rempart Sud. Entre la porte Sud et la tour d'angle Sud-Est seul le renforcement du rempart avec une longue et étroite pièce, encastrée dans le mur, a été constaté (K—17). Cependant, la pièce fait partie, selon toutes les indications, des reconstructions paléobyzantines et l'endroit aurait dû révélér la tour rectangulaire en retrait que nous n'avons pas dégagée. En fait le rempart Sud a été conçu de la même manière que les remparts Est et Ouest, ce qui — comme nous l'avions déjà souligné — donnait un aspect asymétrique au camp. Comme nous l'avions dit, auprès des tours de la porte Sud des plateformes d'accès aux escaliers n'ont pas été trouvées ou bien n'ont point existé. A l'intérieur de la fortification seuls deux bâtiments ont été découverts entièrement, dont un *horreum* (bâtiment D) et un bâtiment de destination inconnue (bâtiment E). Tandis que le rempart de la deuxième phase de construction nous est relativement bien connu, les structures intérieures du camp restent dans une grande mesure insuffisamment claire (fig. 3). Les découvertes de murs et de partie de sols en mortier dans les tranchées indiquent l'existence d'un nombre considérable des constructions en dur. Cependant au cours des fouilles il ne nous a pas été possible de destinguer plusieurs phases de construction ou de réparations aussi bien sur le rempart que dans l'intérieur du camp. L'aqueduc s'étendait depuis la porte Sud vers le Nord, ce qui indique l'existence de l'aqueduc dans les arrières de Veliki Gradac. Des bains hors du rempart, de son côté Ouest, font penser que l'accès principal par voie de terre donnait sur la porte Ouest. D'autre part l'ensemble des *horrea* près de la porte Nord, avec le seuil en pierre adapté au passage de charriots, indique l'existence d'installations portuaires. Ces dernières n'ont été constatées ni d'ailleurs des fossés défensifs qui ont dû cerner la fortification. La construction du deuxième camp peut être située au IIIe siècle, très probablement dans sa deuxième moitié. Cette date est confirmée par des découvertes numismatiques et par certaines particularités de la construction des remparts et sourtout des tours, dont en premier lieu des couches de libage de 2 à 3 et parfois 4 rangées de briques. Les faits

historiques étayent cette conclusion. Les Balkans et le bassin danubien ont vu les plus grandes des destructions au temps de Valérien et de Galien (253—268). La pression des barbares a été si puissante qu'Aurélien (270—272) a dû enfin leur abandonner la Dacie. A partir de cette époque Taliata, et les autres fortifications dans les Portes de Fer, se retrouvent en première ligne du front de défense de l'empire. Les découvertes numismatiques témoignent que la deuxième fortification de Veliki Gradac a survécu les conquêtes gothiques, qui ont suivi la défaite des Romains à Hadrianopolis en 378. Cependant, comme le premier camp, elle a péri dans l'incendie. La fin du castellum antique tardif peut être attribuée avec assez de certitude aux invasions des Huns durant les premières décennies du Ve siècle.

La construction de la troisième fortification se rattache à la reconstruction de la frontière danubienne au début du règne de Justinien (527—565). A cette occasion les remparts antiques tardifs, déjà effondrés, sont réparés et les tours rectangulaires partiellement surélevées. Seule la porte Nord a été conservée tandis que les autres ont été murées. Auprès des portes Est et Sud une tour a été conservée (K—12 et 15), tandis que les deux autres (K. 14 et 16) ont été démolies. La porte Ouest (K—10) a été fermée et transformée en baptistère, quoique l'espace de l'étage aurait pu garder sa fonction défensive. Les plateformes d'accès par escaliers ont été conservées près de la porte Nord, mais il semblerait que celles des autres tours rectangulaires furent hors d'usage. Les angles du castellum ont été renforcés par des tours nouvelles et plus spacieuses de plan circulaire (K—1, 3 et 9). Les tours rectangulaires des panneaux Nord et Est des remparts (K—4, 8 et 12) ont gardé leurs fonctions. Les portes murées et les grandes tours d'angle faisaient de la Taliata paléobyzantine (Tanata) une fortification fermement ceinte et puissante (fig. 4). Un nouveau *horreum* à portique (bâtiment F) a été construit et une église à une nef, au narthex et à l'annexe, a été accollée à la porte Ouest transformée en baptistère (bâtiment J). La rue pavée Nord-Sud a été élevée à un niveau supérieur et des rangées de maisons en matériau léger ont été élevées à l'intérieur de la fortification (fig. 5). Des murs de construction plus solides ont été constatés par endroits. Avec le temps la fortification se dégrade d'une manière générale: des réparations de l'église et la démolition de la réserve à blé — abritant alors l'atelier de traitement des métaux — en témoignent. Dans sa dernière phase la fortification paléobyzantine Taliata ressemblait davantage à un village fortifié qu'à un castellum. La troisième fortification de Veliki Gradac a été brûlée dans l'incendie qui peut être rattaché aux opérations des Avars en 595/6.

La quatrième et dernière phase de construction est celle des XIe—XIIe siècles. Elle est marquée, semble-t-il, par la réparations des remparts et des constructions en matériau léger, qui sont difficiles à distinguer des maisons paléobyzantines (fig. 5). Sur les ruines de la basilique paléobyzantine et hors d'elle un cimetière à rangées s'est formé (fig. 6) avec, à proximité, une petite église. Le fait que la vie ait continué dans le cadre des remparts de Justinien après les conquêtes byzantines du début XIe siècles est d'une importance historique certaine.

Les fouilles de Veliki Gradac n'ont pas pu être achevées. Les résultats acquis ne donnent pas de réponse à de nombreuses questions et en premier lieu à celles sur la structure intérieure des camps successifs. Cependant, nous sommes certains qu'une analyse soigneuse du matériel mobile apporterait plus de précisions à la chronologie de la formation et de la dispartitions des deux premières fortifications de Veliki Gradac.

2

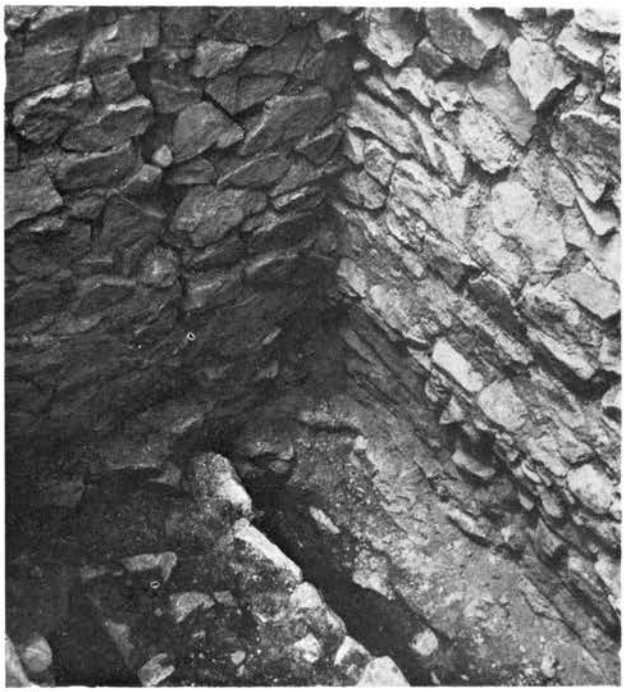

1

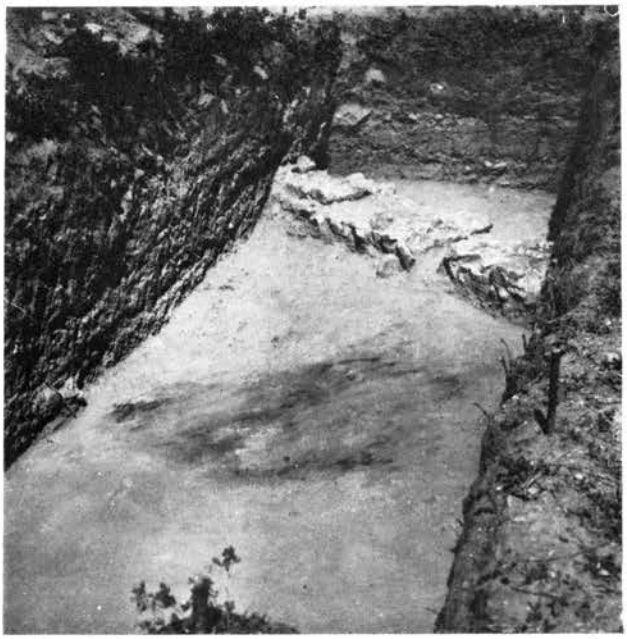

3

4

1. — Велики Градац, првобитни бедем испод касноантичке куле 8; 2. — Првобитни одбрамбени зид сачуван на унутарњој страни јужног бедема касноантичког утврђења; 3. — Зид грађевине В у сонди 8; 4. — Северни бедем са кулом 8 и прилазном платформом. — 1. Veliki Gradac, le premièr rempart sons la tour 8 de basse époque romaine; 2. — La première muraille de protection préservée du côté intérieur du rempart sud de basse époque romaine; 3. — Mur de l'édifice B dans la tranchée 8; 4. — Le rempart nord avec la tour 8 et la plateforme d'accès.

1

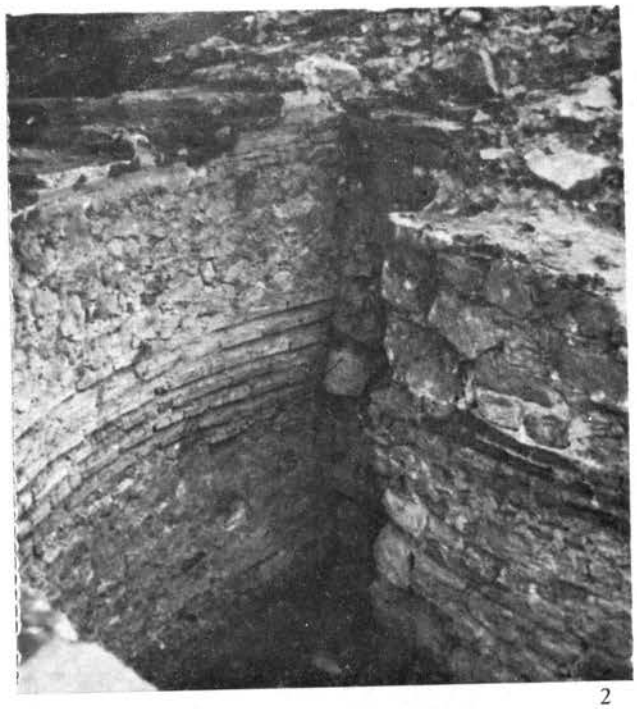

2

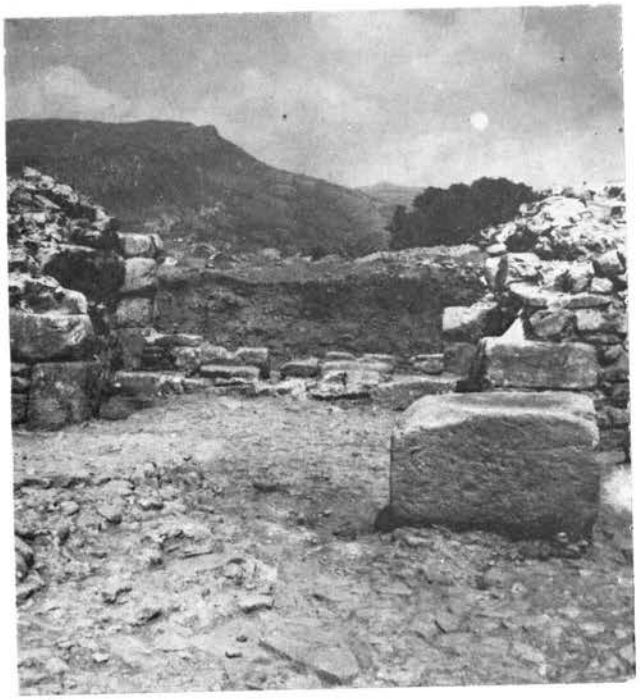

3

4

1. — Велики Градац, улаз у кулу 9; 2. — Касноантичка и рановизантијска конструкција куле 9; 3. — Капија северног бедема са уличном калдрмом; 4. Улаз у кулу 5. — 1. — Veliki Gradac, entrée de la tour 9; 2. — Constructions de basse époque romaine et protobyzantine de la tour 9; 3. — Porte du rempart nord avec le pavé de la rue; 4. — Entrée de la tour 5.

1

2

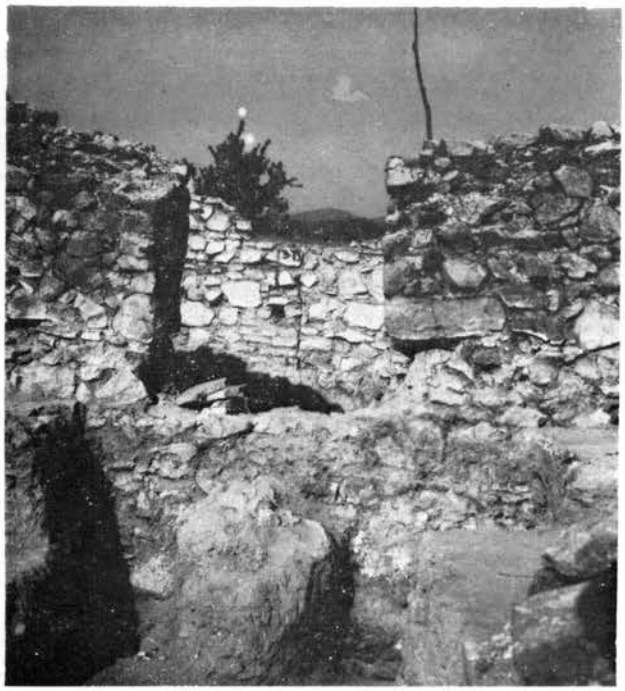

3

4

1. — Велики Градац, платформа куле 5 са очуваним прилазним степеницама; 2. — Кула 1 са улазом зазиданим у рановизантијском периоду; 3. Западна капија касноантичког логора зазидана у рановизантијском периоду; 4. Детаљ зазиданог улаза западне капије. — 1. — Veliki Gradac, plateforme de la tour 5 avec escalier d'accès; 2. — Tour 1 avec bouchage de la porte à l'époque protobyzantine; 3. — La porte ouest du camp de basse époque romaine, bouchée à l'époque protobyzantine; 4. — Détail du bouchage de l'entrée de la porte ouest.

1

2

3

4

1. — Велики Градац, улична калдрма у простору северне капије; 2. — Разводни базен водовода; 3. — Керамичке водоводне цеви; 4. — Северни зид куле 10 (баптистерија). — 1. — Veliki Gradac, le pavé de la rue dans l'espace de la porte nord; 2. — Bassin pour distribution de l'eau; 3. — Tuyaux d'adduction d'eau, en terre cuite; 4. — Mur nord de la tour 10 (baptistère).

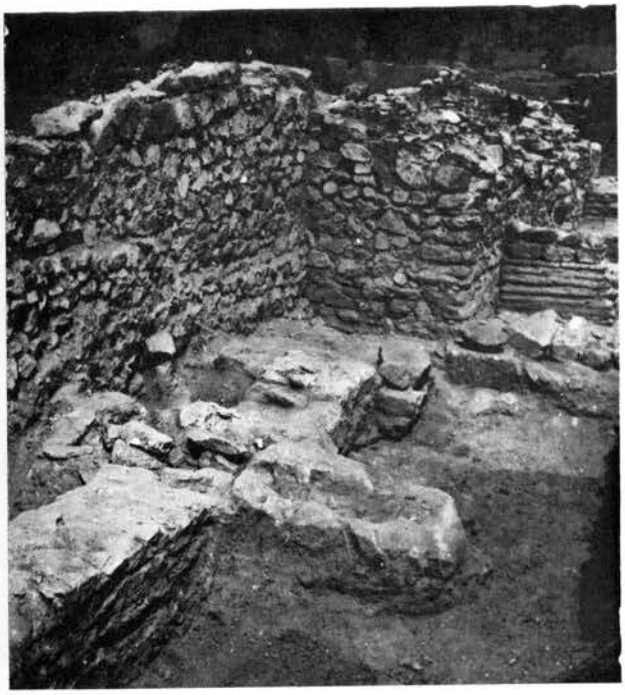

1

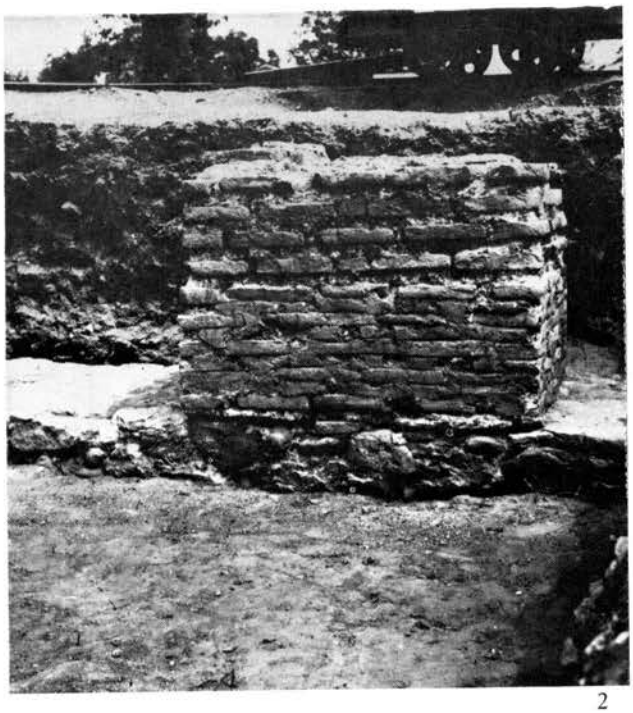

2

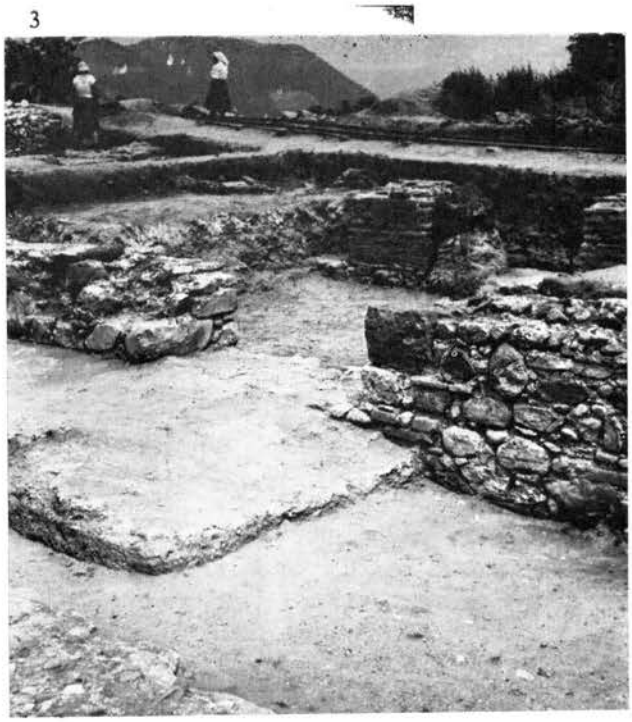

3

1. — Велики Градац, јужни део нартекса рановизантијске цркве призидан уз кулу 10 (баптистериј); 2. — Стубац у грађевини F; 3. — Улаз у грађевину F, са малтерским подом у трему. — 1. — Veliki Gradac, partie sud du narthex de l'église protobyzantine adossée à la tour 10 (baptistère); 2. Pilier à l'intérieur de l'édifice F; 3. — Entrée de l'édifice F, avec sol en mortier de chaux dans le portique.

1

2

3

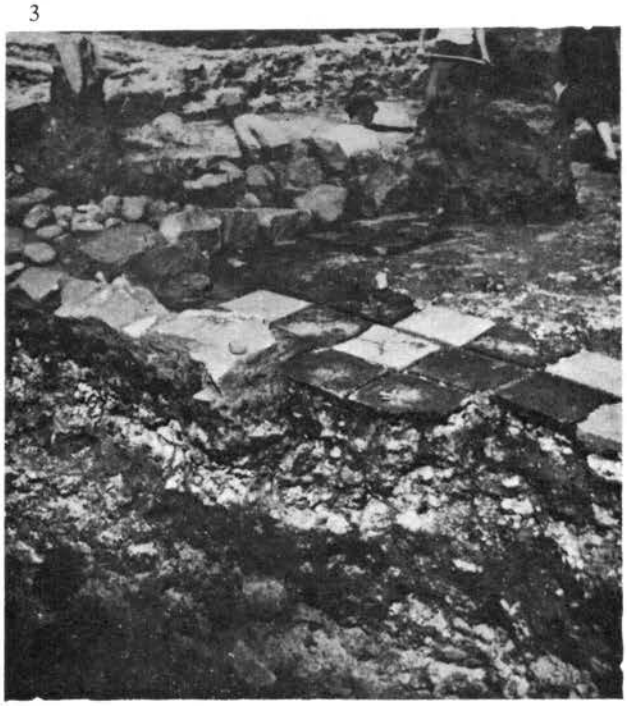

1. — Велики Градац, жрвњеви у грађевини F; 2. — Очувани део пода од опека радионице метала у грађевини F; 3. — Поплочање од опека у грађевини G. 1. — Veliki Gradac, moulins à bras dans l'édifice F; 2. — Partie préservée du dallage de l'atelier pour le travail des métaux dans l'édifice F; 3. — Dallage de briques dans l'édifice G.

1

2

3

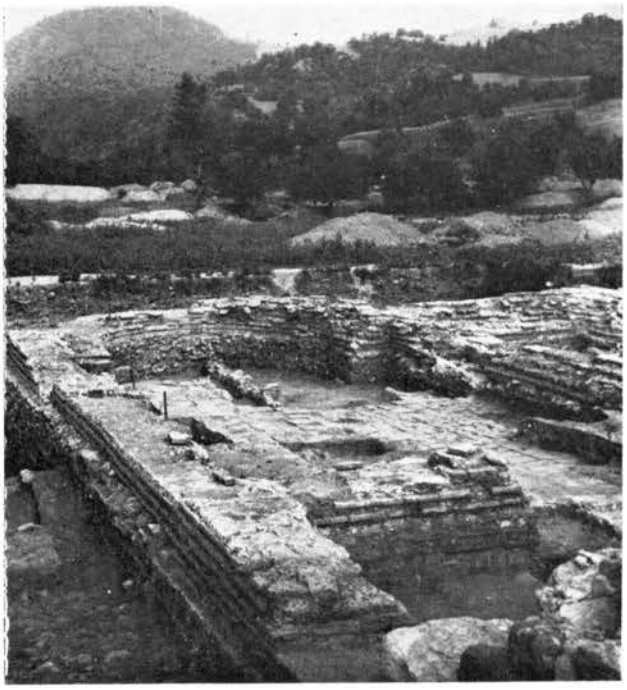

1. — Велики Градац, грађевина H; 2. — Доњи део зида од опека и камена једне куће од лаког материјала; 3. — Општи изглед рановизантијске цркве, са северозапада. — 1. — Veliki Gradac, édifice H; 2. — Partie basse du mur en briques et en pierres d'une maison en matériaux léger; 3. — Vue d'ensemble de l'église protobyzantine, du nord-ouest.

1

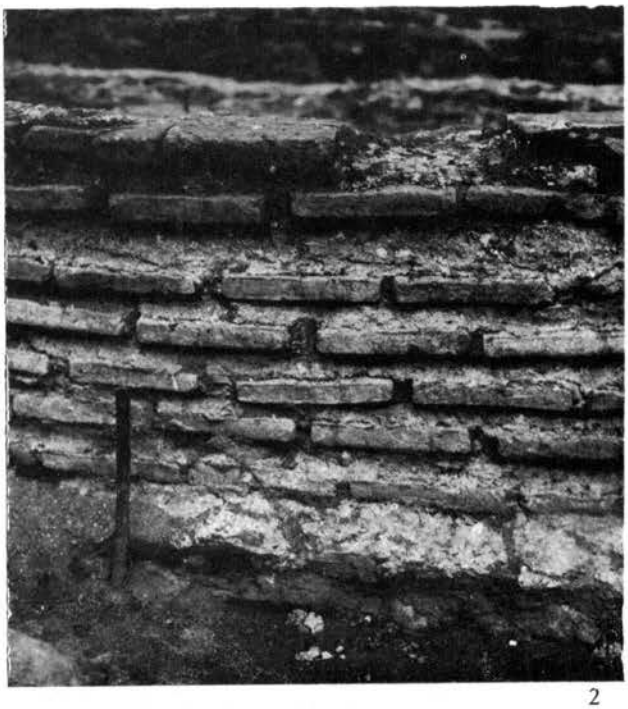

2

3

1. — Велики Градац, детаљ јужног зида цркве; 2. — Детаљ апсиде цркве; 3. — Крстионица у кули 10. — 1. — Veliki Gradac, détail du mur sud de l'église; 2. — détail de l'abside de l'église; 3. — La piscine baptismale dans la tour 10.

Мрфаја, комплекс налазишта на потесу Поречке реке

ВОЈИСЛАВ ТРБУХОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Истраживања овог комплекса праисторијских насеља, која су обухватила обе обале Поречке реке у зони њеног доњег тока, показала су прво да се и у овом случају ради о правилу да су насеља праисторијских људи била подизана на ушћима мањих речица у велике речне токове.

Почетак настањивања овог подручја пада, изненађујуће касно, у време почетка металног доба. Наиме, најстарији трагови насеља на овом подручју падају у време почетака употребе метала, односно у време Coţofeni-културе. Недостатак налаза из времена неолита може се тумачити двојако: или се ради о томе да је насеље било на супротној — румунској обали, око лок. Трикуле, или је оно постојало на нашој обали, па у неком од периода поплавом однето. То што се на нашој обали јављају насеља у већој дужини поред обала око реке, може нам послужити као индикатор да је повремено ушће реке било померано ближе или даље главном току Дунава. Тако би се могло закључивати о појединим климатским елементима у току праисторије.

Тако нпр. локалитет Мрфаја лежи на око 1,5 км узводно од самог ушћа у Дунав без неког изразитијег обележја у рељефу околног терена. Културни слој сачињава црна земља наталожена у дебљини од 0,40 до 0,60 м са остацима керамике и иситњеног кућног лепа. Према резултатима ископавања (Б. Јовановић), овај локалитет представља мање насеље кратког трајања са кућама изграђеним од плетера. Упадљив је недостатак профилисаних фрагмената керамике на основу којих би се могао реконструисати њихов облик, тако да би дали више елемената за културно опредељивање локалитета. Но упоређујући овај материјал са оним ближе ушћу може се са сигурношћу тврдити да је ово насеље било само, периферија једног насеља Басараби културе раног гвозденог доба. Ово је уједно и најмлађи слој праисторијског насеља на самом ушћу. Средњи слој садржавао је разне елементе ватинске и Отомани културе средњег бронзаног доба. Код овога је врло важно напоменути да ови слојеви леже директно један преко другог и да није било места за слој који би логично требало да представља прелаз ка гвозденом добу: слој културе Жуто брдо — Корбово. Код овога је важно напоменути да је насеље Басараби културе било лоцирано на обе обале Поречке реке и то уз само њено ушће.

28. април 1983.

UDK: 904—03

MRFAJA, COMPLEXE DES SITES DANS LE SECTEUR DE LA RIVIÈRE POREČKA

VOJISLAV TRBUHOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Les fouilles dans ce complexe des agglomérations préhistoriques, qui ont englobé les deux rives de la rivière Porečka dans sa partie inférieure, ont dès l'abord confirmé la règle que les agglomérations des hommes préhistoriques étaient situées aux embouchures de rivières moins importantes dans des fleuves.

Le début de l'installation dans cette région est étonnamment tardif, à l'ère du métal, à ses débuts. Les plus anciennes des traces d'agglomérations dans ce complexe se situent aux débuts de l'utilisation de métaux, c'est à dire à l'époque de la culture Coţofeni. Labsence de matériel de l'époque néolithique peut être interprétée de deux manières: ou bien l'agglo-

mération aurait été sur l'autre rive — roumaine, près du site Trikule, ou bien elle avait existé sur notre rive, mais des innondations l'auraient emportée à une époque donnée. Le fait que sur notre rive des agglomérations soient découvertes sur une longueur plus grande, longeant la rivière, indiquerait que l'embouchure de la rivière se déplaçait plus près ou plus loin du courant principal du Danube. Ce fait permettrait des conclusions sur des éléments climatiques au cours de la préhistoire.

Le site de Mrfaja, par exemple, se trouve à 1,5 km en amont de l'embouchure dans le Danube, sans élément remarquable dans le relief de l'environnement. La couche culturelle est constituée de terre noire déposée en une épaisseur allant de 0,40 à 0,60 m avec des débris de céramique et de pisé des maisons. Selon les résultats des fouilles (B. Jovanović) ce site représente une agglomération mineure de courte durée aux maisons en torchis. L'absence de fragments profilés de céramique est frappante et ne permet donc pas la reconstitution de leur forme, qui aurait fourni plus d'éléments à la situation du site. En comparant ce matériel à celui trouvé plus près de l'embouchure nous pouvons affirmer sans hésitation que l'agglomération fut seulement la périphérie d'une agglomération plus grande à culture Bassarabi de l'âge du fer récent. C'est aussi la plus récente des couches de l'agglomération préhistorique à l'embouchure même. La couche moyenne comportait divers éléments des cultures Vatin et Otomani de l'âge du bronze moyen. Il est important de faire remarquer que toutes ces couches se trouvent directement l'une par dessus l'autre, sans laisser de place à la couche qui aurait logiquement représenté la transition à l'âge du fer: couche de la culture Žuto Brdo — Korbovo. Il faut faire remarquer également que l'agglomération à culture Bassarabi était située sur les deux rives de la rivière Porečka et près de l'embouchure même.

Поречка река, сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Поречка река, чије име носи локалитет, једна је од већих притока Дунава у Ђердапу. Широка, плодна долина ове реке, отвара дубок, несметан продор у унутрашњост, све до данашње Милошеве куле (око 20 км од ушћа), природне раскрснице старих и модерних путева. Само ушће Поречке реке је широко, равно и плодно, испресецано бујицама које река чини у време високих вода у кишним раздобљима. Од овог локалитета, у античко доба без сумње значајне раскрснице, један пут водио је на север повезујући Ђердапска кастела уз Дунав, други се попречним правцем преко Мироча (Gerulata) везује за Брзу Паланку (Egeta) док је један одвојак, незабележен у Табули водио на југ, према рудама богатој унутрашњости провинције[1] (сл. 1).

Прве податке о локалитету са скицом терена на којој су означени бедем на левој обали и кружна кула на десној обали Поречке реке (Gradisca) забележено је још у XVII веку гроф Марсиљи, у свом знаменитом делу *Danubius Pannonico Mysicus*[2] (сл. 2). Сумарна обавештења о старинама на овом налазишту бележе такође Каниц, Свобода и други старији истраживачи Ђердапа.[3]

Новија истраживања започета су 1962. године,[4] а систематски заштитни радови предузимани су од 1967—1970. године.[5] У току ових радова којима је захваћен широки простор око ушћа Поречке реке откривени су различити објекти: преградни зидови, куле, утврђење на десној обали, терме, магацини и др., који формирају веома разуђено насеље са утврђењем у позадини бедема који, спуштајући се са околних висова, затвара ушће Поречке реке и чини ефикасну, добро брањену, препреку према унутрашњости (сл. 3).

Кула на брегу Главица (сл. 3; Т. I, 1). Кула кружне основе, пречника 10 м, сазидана од ломљеног камена и малтера (дебљина зида куле 1,20 м). Сачуван је само јужни полукружни зид куле усечен у брег, док је већи део, заједно са унутрашњим простором, уништен приликом просецања пута 1934. године.[6] Унутрашње лице куле на најбоље сачуваном делу (до висине 2,00 м) изведено већим, притесаним каменовима, са брижљиво дерсованим фугама. Нивелисање је изведено слојем тањег, плочастог камена. Налаза у кули није било.

Бедем на левој обали Поречке реке (сл. 3,1; Т. I, 2—3) откривен је у укупној дужини од око 250 м (дебљина бедема 1,50—2,00 м). Започиње на самој обали Дунава, испод куле на брегу Главица, испод просеченог, савременог пута. Пружа се готово паралелно са Поречком реком, а од 220-ог метра скреће под правим углом, управо на корито реке. На месту скретања бедем је ојачан унутрашњим зидом (дужине 14,10 м, дебљине 1,00 м), постављеним на растојању од 1 м, паралелно са бедемом. Уска просторија

[1] О положају локалитета и налазиштима у унутрашњости, в. *TIR L* 34 Aquincum s. v. K. Miller, *Itineraria* Romana, Stuttgart 1916, 502.

[2] Marsili, *Danubius*, fig. XIX.

[3] Уп. Kanitz, Studien, 36 и Swoboda, *Forschungen* 38 sqq. са прегледом старије литературе и коментаром.

[4] Сондажно рекогносцирање које су обавили Д. Вучковић-Тодоровић, О. Кујовић, С. Букумировић и арх. И. Јовановић, када су откривени делови терми на десној обали Поречке реке.

[5] У овим радовима којима је руководила Д. Вучковић-Тодоровић, учествовала је већа група студената и дипломираних археолога и архитеката, чија су имена наведена у годишњим извештајима о истраживањима, објављеним у Археолошком прегледу.

[6] Није установљена веза бедема са кулом; вероватно је, међутим, да таква, конструктивна веза није ни била потребна с обзиром да се терен од куле готово окомито спушта у Дунав.

формирана на овај начин, имала је вероватно функцију куле — стражаре (сл. 4; Т. I, 3). Ближе кориту Поречке реке, бедем је уништен бујицама, а његови остаци су затрпани дебелим наслагама муља, па претпоставке о евентуалним кулама на крајевима са вероватним каменим мостом преко реке, нису потврђене.

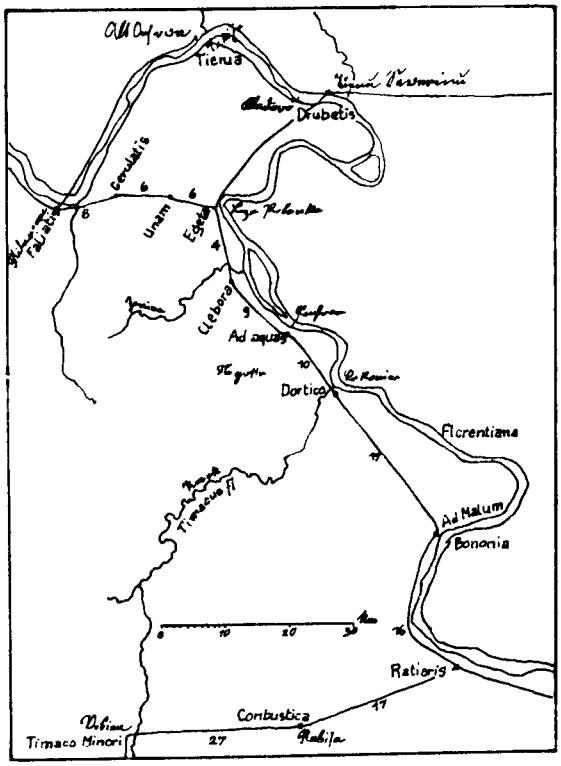

Сл. 1. — Поречка река, раскрсница путева у Бердапу (Miller, Itineraria romana, Stuttgart, 1916, 502, fig. 153). — Fig. 1. — Porečka reka, carrefour des routes dans les Portes de Fer (Miller, Itineraria romana, Stuttgart, 1916, 502, fig. 153).

Неколиким сондама постављеним управно на бедем констатована је већа количина кровних опека на нивоу који обележава хоризонт становања — импровизованих склоништа уз бедем. Археолошког материјала, осим једног новца Теодосија, није било. У кули стражари на месту скретања бедема, под обележава набијена, запечена земља изнад које се формирао слој интензивног грађевинског шута са горњих делова бедема — такође без налаза.

Бедем на десној обали Поречке реке (сл. 3,2; Т. I 4) продужава у истом правцу, са обале реке према брегу Ћетаће; исте је конструкције као и бедем на левој обали (дебљина бедема 1,15—1,85 м), откривен у укупној дужини од око 200 м. Високо на стрмини брега, завршава се кулом правоугаоне основе.

Утврђење (сл. 3,6; Т. II, 1). Уз бедем на десној обали Поречке реке прислоњено је мање утврђење вероватно квадратне основе (60×60 м), премда његов западни бедем са припадајућим кулама није установљен — вероватно уништен, однет бујицама плаховите Поречке реке. Улаз у утврђење (ширине 4 м) налази се на јужној страни, на масивном четвороугаоном проширењу бедема, платформи, на којој су подигнута два паралелна зида (сачувани само у најнижим темељним деловима) који формирају капију. Насупрот главном улазу у тврђаву, на северној страни, налазио се мањи пролаз (ширине 2 м) пробијен у преградном бедему.

Угаоне куле сачуване су уз источни бедем утврђења; четвороугаоне су основе, са унутрашњим простором приближно исте површине: 16 м² (југоисточна), односно 15 м² (североисточна кула). Североисточна кула (сл. 5; Т. II, 1) прислоњена је уз бедем, има улаз на западној страни (ширина улаза 0,90 м). Обе куле постављене су на масивним, дубоким темељима који на горњој површини чине широку, солидну платформу. Бедеми, капије и куле утврђења сграђени су од ломљеног камена везаног кречним малтером; делови са опекама нису сачувани.

У унутрашњости утврђења која је истражена сондама, нису откривене никакве друге грађевине нити какво поплочање, који би чврше одређивали нивелету на којој се одвијао живот у време употребе кастела. Јача концентрација кровних опека уз источни бедем указује да су на овом месту постојали објекти од лаког материјала (дрвета) прислоњени уз бедем. Археолошки материјал је веома скроман и једноличан (уломци већих посуда, питоса и амфора), а културног слоја, у интензитету који познајемо из других ђердапских кастела, нема. Непосредно изнад набијене земље која обележава тешко уочљиви хоризонт становања у логору у време његове употребе, налази се слој мрке, стерилне земље који се смењује са наплавинама, без археолошких налаза, трагова рушења, пожара, живота уопште.

Некропола. У нивелети дна темеља бедема утврђења, на више места, откривени су остаци раноримске некрополе: гробне раке овалног облика, са опаљеним зидовима највећим делом уништене укопавањем бедема. Покојници су кремирани, а гробни прилози (посуде од керамике и стакла, оружје, новац) полагани на дно гробне раке, датују ову некрополу у крај I или почетак II века н. е.

Терме (сл. 6; Т. II, 2—3; Т. III, 1). На југоисточном углу утврђења, делом изнад југоис-

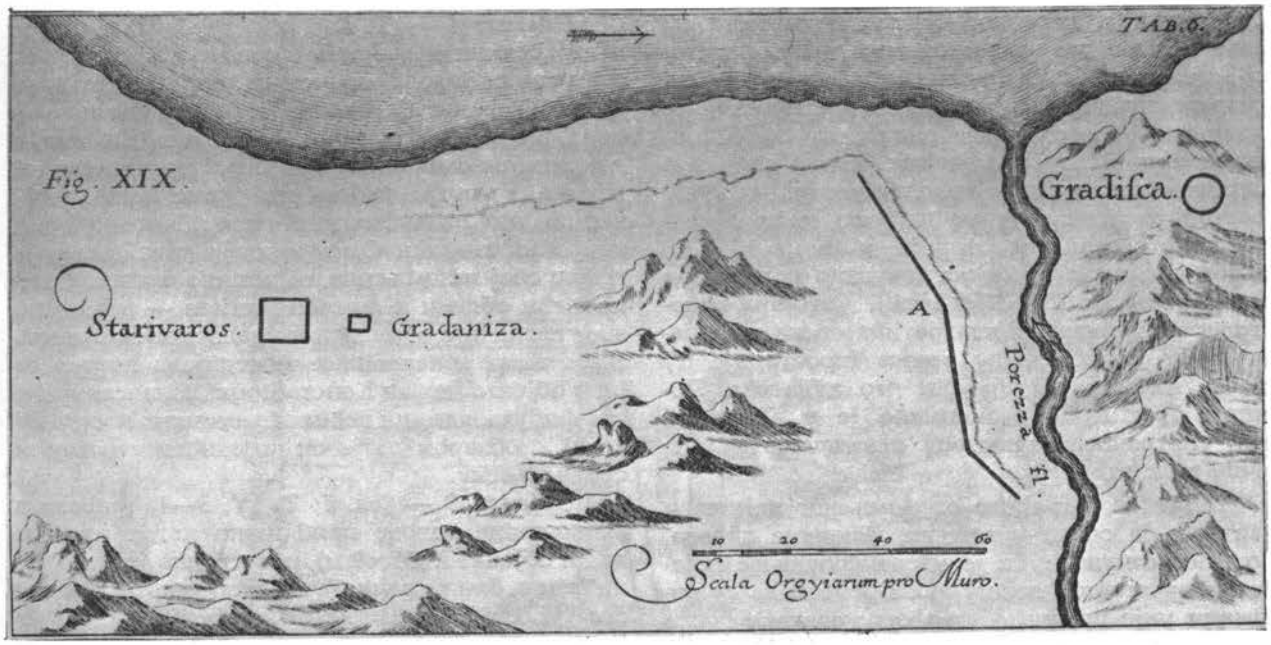

Сл. 2. — Поречка река, ситуација (Marsigli, Danubius, II, Fig. XIX). — Fig. 2. — Porečka reka, situation (Marsigli, Danubius, II, Fig. XIX).

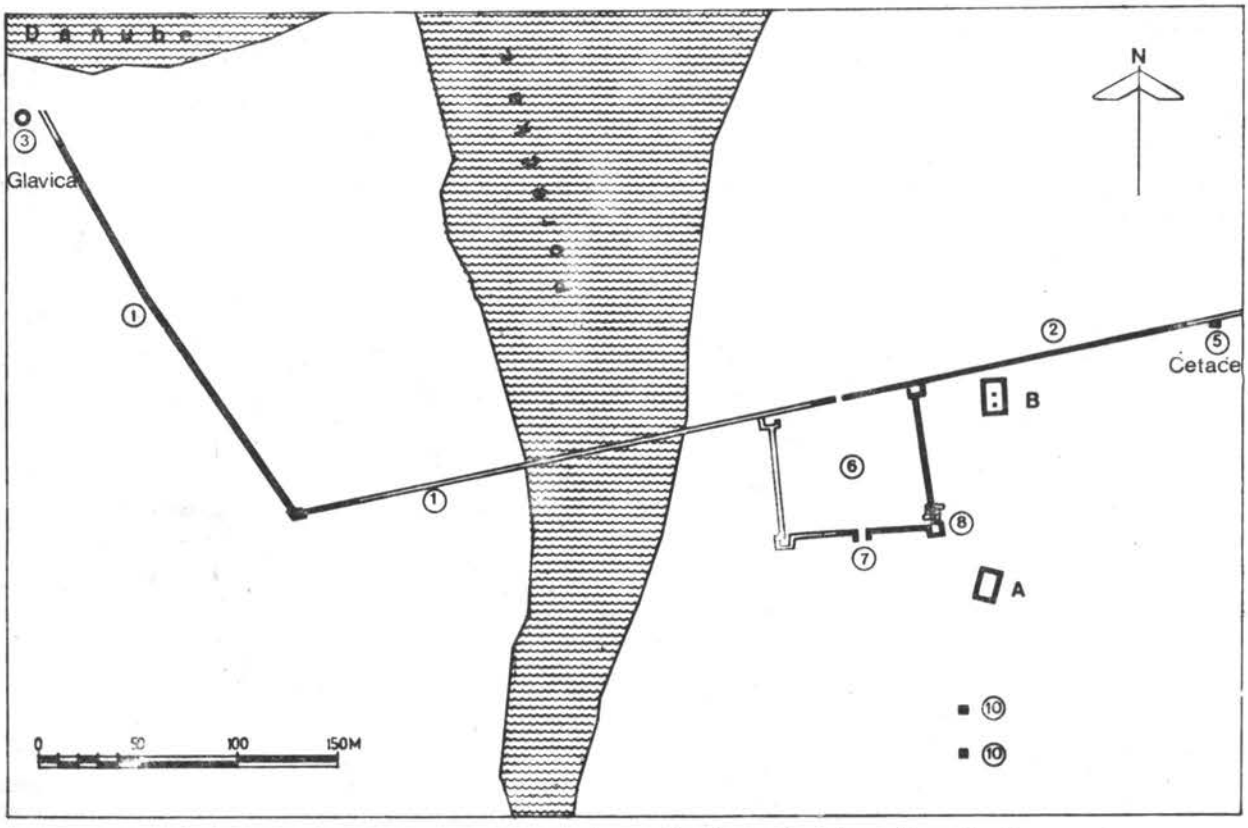

Сл. 3. — Поречка река, ситуација. — Fig. 1. — Porečka reka, situation.

точне куле и источног бедема, подигнуте су мање терме: две четвороугаоне, уже просторије завршене полукружним базенима на супротним странама, а у средини две просторије квадратне основе; јужна апсида са стубићима хипокауста. Испод пода терми, канал озидан и покривен опекама који излази кроз зид северне просторије. Улаз у терме налазио се на западном зиду северне просторије (ширине 1,17 м), са довратницима од опека (очувано пет редова опека формата 35,5×25×5 см). Стубићи хипокауста од кружних и квадратних опека налажени су у јужном делу терми (просторије Т) где се налазио загрејавани део купатила. Ложиште (prefurnium) смештено је у адаптираном, унутрашњем простору некадашње југоисточне куле утврђења.

Терме су сграђене од ломљеног камена у малтеру, од опека у горњим деловима зидова. Лоше су сачуване, па је идентификовање појединих просторија несигурно. Време када су подигнуте није прецизно утврђено; свакако после напуштања тврђаве у IV веку н. е. Њихов крај одређује се групом новаца од којих су најмлађи из 378. године, нађеном поред огњишта, изнад рушевина терми.

Иза бедема, у унутрашњости, на десној обали реке, откривени су неколики објекти: две *куле — стражаре* (Т. III, 2) идентичних размера (5×5 м) постављене на међусобном растојању од 15 м. Куле су сачуване само у нижим, пуно зиданим, темељним деловима. Сграђене су од ломљеног камена у малтеру, без опека. Између каменова нађен је нечитак новац (Константин или Констанције).

Објекат А — (Т. II, 14; Т. IV, 1—2) пространа грађевина правоугаоне основе (16×9 м), без преградних зидова, са улазом ширине 3,16 м на јужној страни. Сграђена је од ломљеног камена везиваног малтером. Углови грађевине и довратници озидани су са брижљиво слаганим опекама. У унутрашњости грађевине, целом површином, под од квадратних опека (30×30×6 см), добро је сачуван. Супструкцију пода чинио је дебљи слој изломљених, насатично слаганих опека, већи облуци и ломљени камен — вероватно због изолације од влажног подводног земљишта. Врло мало археолошког материјала потиче из овог објекта (новац Констанција, Валенса, крстаста фибула, уломци већих керамичких посуда IV века), с обзиром да је он коришћен у потоњем средњем веку.

Објекат В — (сл. 7; Т. IV, 3—4) грађевина правоугаоне основе приближно истих размера као и објекат А (15×9 м), непосредно уз преградни бедем, ближе реци и утврђењу (сл. 7а). Зидови ове грађевине изузетне дебљине (1,50—1,80) солидно су грађени, дубоко фундирани: ломљени камен у малтеру, унутрашње лице са притесаним већим каменовима и брижљиво дерсованим фугама. У конструкцији источног, најбоље сачуваног зида (до 2,00 м изнад сокла), три реда опека у либажном слоју, а опеке (дебљине 5,5 см) су коришћене и као ојачање на угловима. На поду од набијене земље и малтерског премаза су остаци угљенисаних греда (ширине до 30 см). У унутрашњости објекта који је само делимично истражен, откривен је масивни стубац, 1,00×1,00 м, сграђен од опека, а нешто западније од овога, на растојању од 1,70 м, вероватно се налазио и други, сличан стубац.

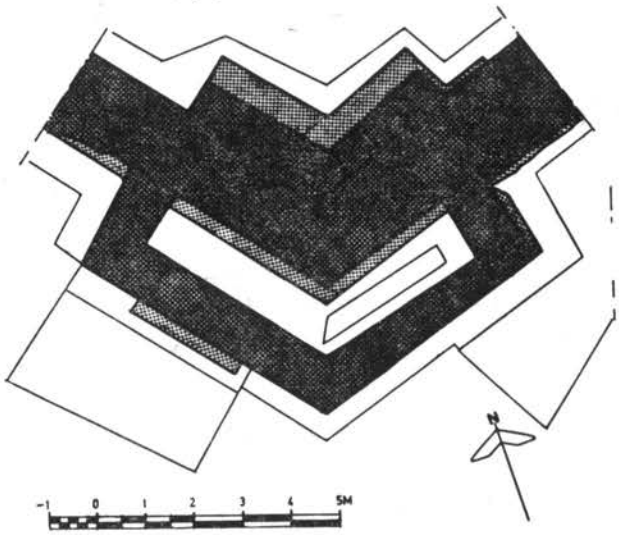

Сл. 4. — Поречка река, бедем на левој обали, кула на месту скретања бедема. — Fig. 4. — Porečka reka, rempart sur la rive gauche, tour au tornant du rempart.

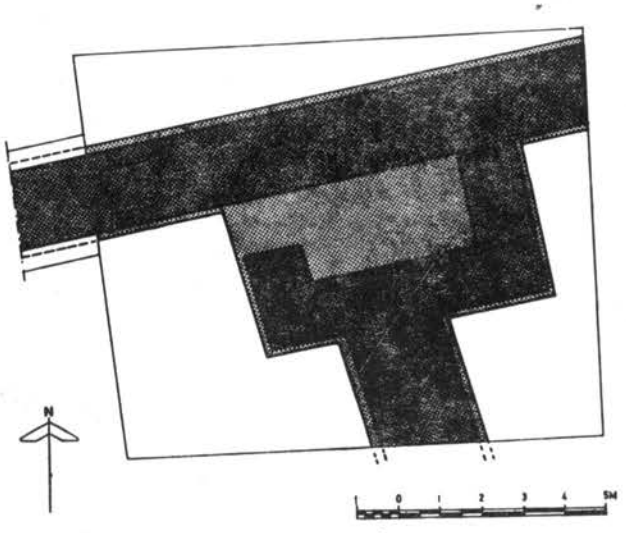

Сл. 5. — Поречка река, утврђење, североисточна кула. — Fig. 5. — Porečka reka, fortification, tour Nord-Est.

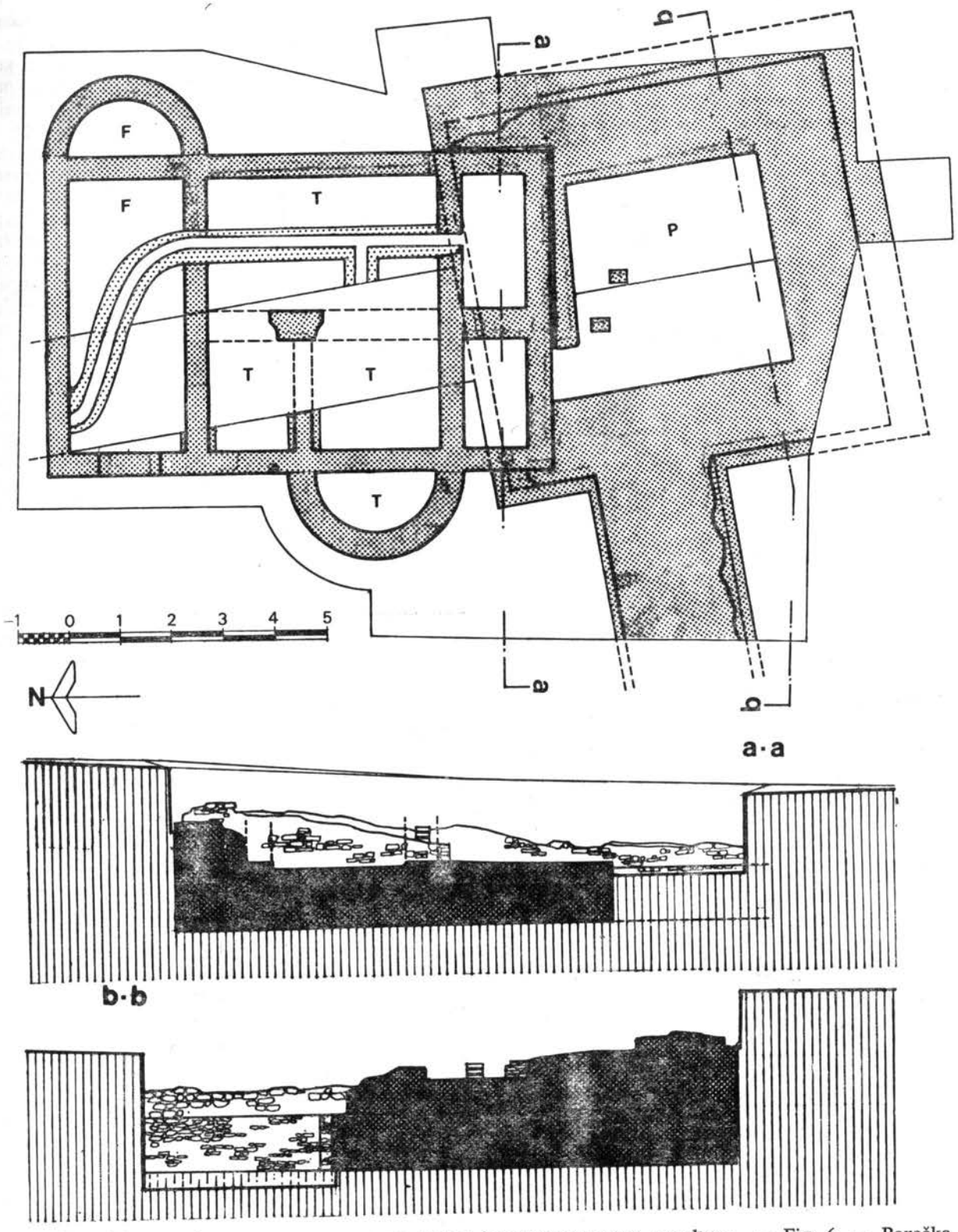

Сл. 6. — Поречка река, терме подигнуте изнад југоисточне куле утврђења. — Fig. 6. — Porečka reka, bains construits au-dessus de la tour sud-est.

Грађевина В била је испуњена интензивним грађевинским шутом. На поду, има више налаза: кровне опеке нагореле од пожара и деформисане, фрагменти већих посуда (питоса и амфора), зеленоглеђосаних крчага. Карактеристично је обиље предмета од метала: три бронзана звона, срп, секира, већа гвоздена кашика и др. оруђа.

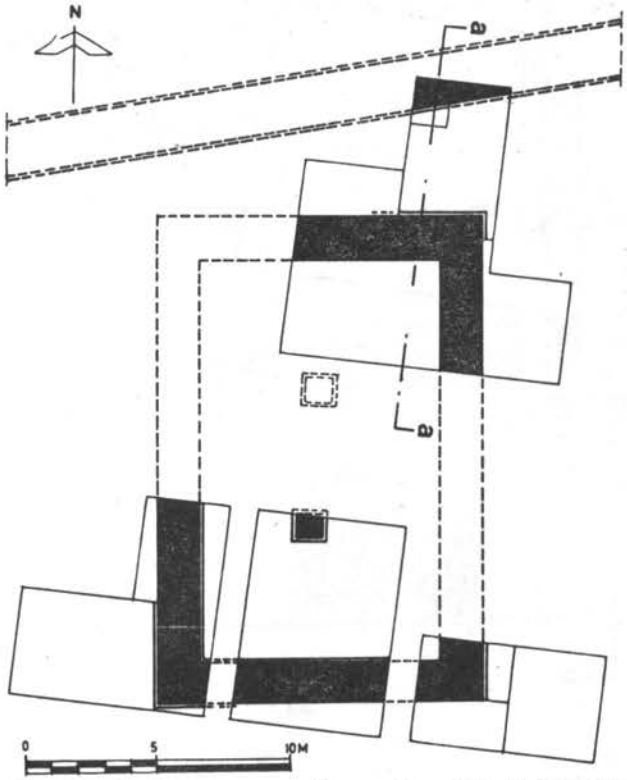

Сл. 7. — Поречка река, објекат В. — Fig. 7. Porečka reka, édifice B.

Иако су на ширем подручју Поречке реке откривени остаци неколиких објеката од слабог материјала (бараке од дрвета), које се датују у II—III век н. е., извесно је да грађевине о којима је било речи припадају касној антици. Хронолошке оквире за датовање утврђења пружају некропола са спаљеним покојницима (I—II век н. е.), која је очигледно претходила његовом подизању, односно терме које су подигнуте на његовим рушевинама (IV век н. е.). Премда није могуће утврдити прецизан датум подизања терми (уништене пре 378. године, в. горе), вероватно да је утврђење подигнуто и живело у кратком раздобљу на прелазу из III у IV век, у време прве тетрархије. Ослонац за такво датовање пружају, како је већ указано, аналогије са блиским кастелима, квадрибургијима (Schaan, Irgenhausen, Veldidena, Равна, Gornea и др.)[7] као и догађаји на лимесу пред крај III века н. е.[8] који су погодовали подизању утврђења на горњомезијском лимесу. При томе треба рачунати са могућношћу да је преградни бедем могао постојати и раније, а да је његова функција задржана и после рушења утврђења. Куле стражаре и објекти А и В, коришћени су током читавог IV века, вероватно упоредо са термама подигнутим на рушевинама утврђења. Њихов крај одређује се 378. годином када престаје циркулација новца у античкој По-

[7] О овим утврђењима в. детаљније: Akten des XI. internationalen Limeskongresses, Budapest, 1977, 259—275 и Старинар XXXI, 1981, 57—61, са литературом.

[8] Мисли се на Диоклецијаново путовање Ђердапским путем 294. године од Сингидунума до Ратиарије и даље низ Дунав, као и на серију грађевинских натписа из тог периода налаженим у подунавским градовима, уп. Старинар XXXI, 1981, 61, нап. 31—33.

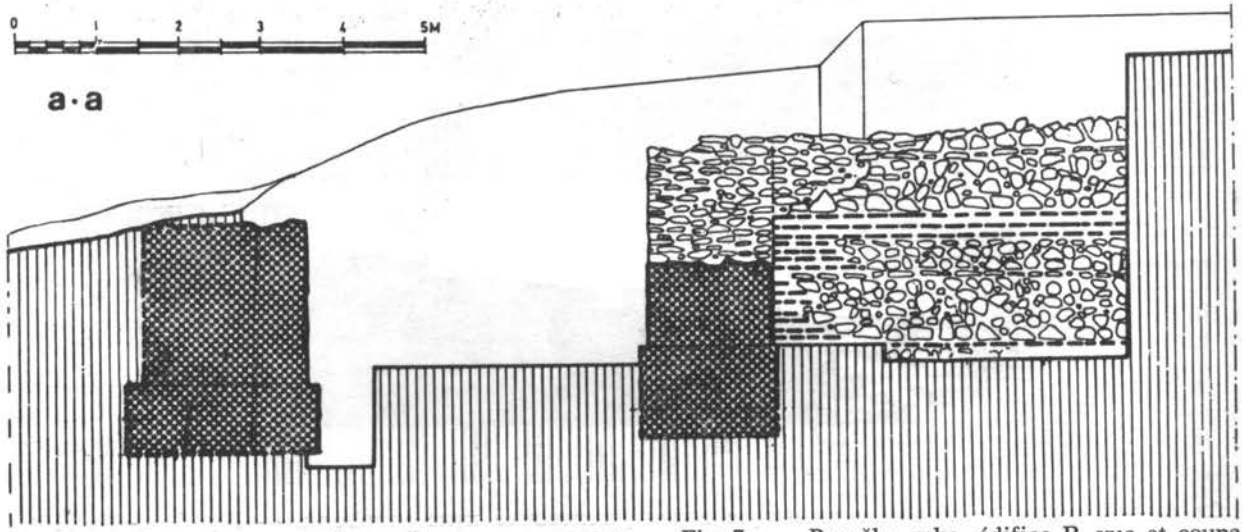

Сл. 7а. — Поречка река, објекат В, изглед и пресек. — Fig. 7a. — Porečka reka, édifice B, vue et coupe.

речкој реци, по свој прилици у време катастрофалних готских разарања.

У потоњој, јустинијанској епоси, објекти на ушћу Поречке реке нису обнављани. Заштиту ове важне раскрснице преузео је мањи кастел полигоналне основе, подигнут високо на брегу Бетаће. Контуре овог утврђења назирале су се по површини терена у време нашег обиласка 1970. године, а прикупљени, претежно керамички материјал, припада раздобљу V—VI века н. е.

Објекти откривени на ушћу Поречке реке имају наглашено економски карактер. У питању су вероватно магацини (објекти A, B), утврђена житница (кастел уз бедем) на важној раскрсници ђердапских путева. По свој прилици један од сабирних центара (loca, по Амијану Марцелину), какви су постојали на лимесу,[9] одакле је вршена дистрибуција жита и других војних потребштина околним утврђењима. Њихова изградња поклапа се са кулминацијом високо организованог система војничких такса *(annona militaris)* у време Диоклецијана, система који је, судећи по строгости царских рескрипата који регулишу ова питања у Теодосијевом кодексу, убрзо затим доживео крах. У озбиљним тешкоћама које су очевидно пратиле организацију снабдевања пограничних трупа у IV веку вероватно треба тражити узроке који су довели да амбициозно грађена тврђава на Поречкој реци поживи једва неколико деценија.

29. март 1983.

UDK: 904—03 : 711.424.032.77

RIVIÈRE POREČKA, CENTRE D'APPROVISIONNEMENT DES TROUPES ROMAINES

PETAR PETROVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Un des confluents majeurs du Danube, rivière Porečka, est située dans la partie médiane du limes des Portes de Fer, à la frontière des provinces antiques tardives Dacia Ripensis et Mésia Prima. C'est le carrefour des voies antiques et modernes: une route militaire menait au Nord reliant les castella au bord du Danube et une autre, transversale, traversait la montagne Miroč (Gerulata) menant à Brza Palanka (Egeta) et au bassin danubien inférieur, tandis que le troisième bras allait vers le Sud, suivant la large et sure vallée de la rivière Porečka vers l'intérieur de la province, riche en minerais.

Les premières informations sur le site, avec un relevé du terrain, portant les marques du rempart à la rive gauche et de la tour ronde à la rive droite de la rivière Porečka (Gradisca), ont été notées déjà au XVIIe siècle par le comte Marsigli dans son oeuvre importante *Danubius Pannonico Mysicus* (Hagae 1726). Des informations sommaires sur les vestiges dans ce site sont notées également par Kanitz, Swoboda et d'autres chercheurs anciens des Portes de Fer.

Les recherches plus récentes ont commencé en 1962 et les travaux systématiques de protection ont été en cours depuis 1967 jusqu'à 1970. Au cours de ces travaux, qui ont englobé un large espace autour de l'embouchure de la rivière Porečka, des monuments divers ont été découverts: murs de cloisonnement, tour de guet, petite fortification (60×60 m.) à la rive droite, thermes, entrepôts (A et B) etc, qui forment une agglomération très ramifiée avec la fortification à l'arrière du rempart qui, descendant des sommets environnants, ferme l'embouchure de la rivière Porečka et représente un obstacle efficace, bien gardé protégeant l'intérieur.

L'édifice central a été la fortification de plan carré à l'entrée monumentale du côté Sud. A l'intérieur de la fortification il n'y avait point de bâtiments et sauf de rares fragments de récipients plus grands, amphores et pythos, pas de matériel archéologique. La conclusion est qu'il s'agissait probablement d'une réserve de céréales *(horreum)* fortifiée, d'un centre d'approvisionnement des troupes du limes des Portes de Fer. Les entrepôts — réserves, bâtiments A et B, à proximité, aux larges entrées et sans cloisons (A) avec des pilastres au milieu (B) avaient la même fonction.

Le cadre chronologique de la fortification est fourni par une nécropole de moindre importance aux morts incinérés (I—II s. de n. è.), qui s'est développée dans l'espace occupé plus tard par la fortification, que la nécropole a précédé de toute évidence, et d' autre part par des thermes élevées sur ses ruines vers le milieu du IVe siècle (les thermes ont été détruites, selon un trésor d'argent, avant 378). La conclusion est donc que la fortification a été construite et qu' elle a vécu pendant un court laps de temps à la transition du IIIe au IVe siècle, à l'époque de la première tétrarchie. Sa construction coïncide avec la culmination du système hautement organisé des taxes militaires *(annona militaris)* du temps de Dioclétien, système qui a échoué, à en juger d'après la rigueur des préscriptions impériales réglant ces questions dans le Code de Théodose.

[9] О проблематици снабдевања римских трупа на ђердапском лимесу и улози коју је, у овом смислу, имало античко насеље на ушћу Поречке реке, опширније: Старинар XXXI, 1981, 53—63.

1

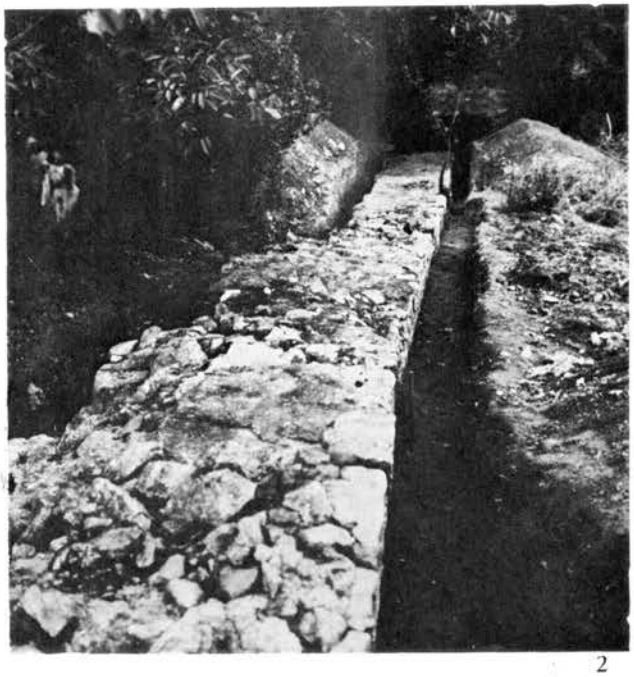

2

4

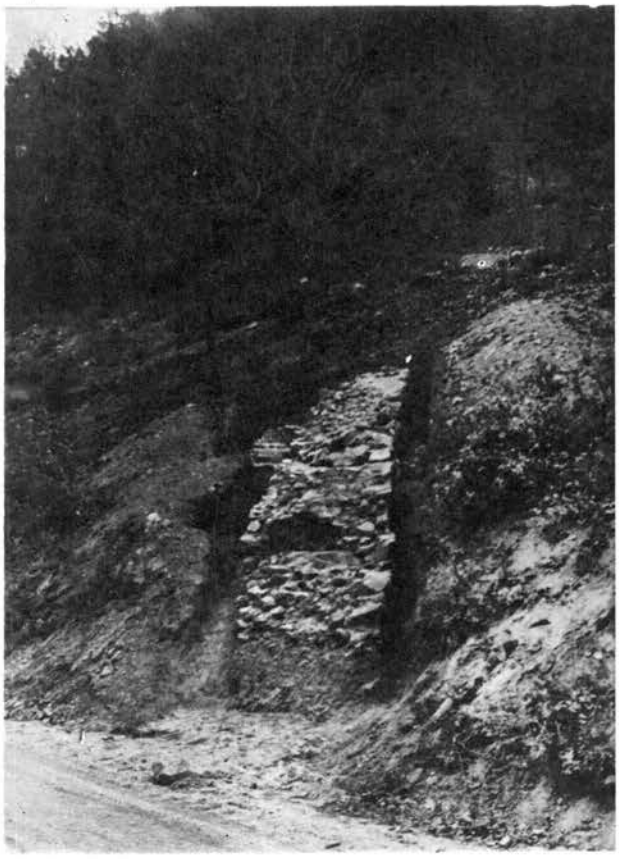

3

1. — Поречка река, кула на брегу „Главица"; 2. — Бедем на левој обали; 3. — Бедем на левој обали, ојачање-кула на месту скретања бедема; 4. — Бедем на десној обали. — 1. — Porečka reka, tour sur la colline »Glavica«; 2. — Rempart de la rive gauche; 3. — Rempart de la rive gauche, tour au point du tournant du rempart; 4. — Rempart de la rive droite.

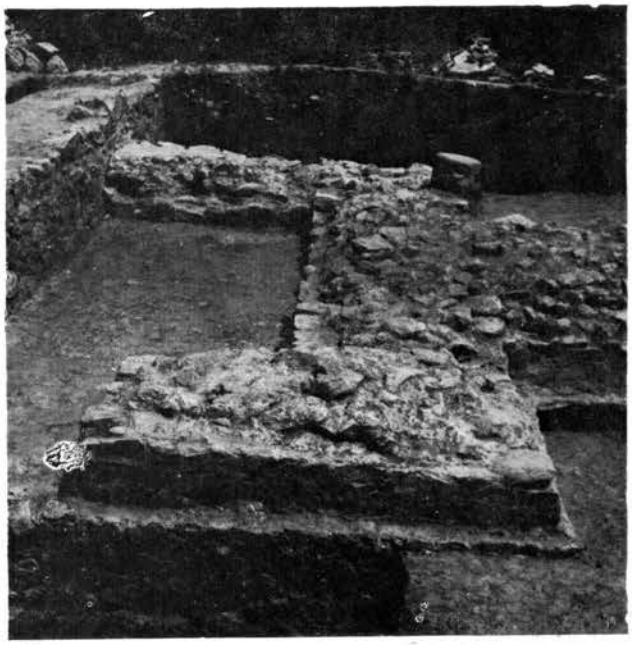

1

2

3

4

1. — Поречка река, утврђење, североисточна кула; 2. — Терме; 3. — Терме, канал; 4. — Објекат А. — 1. Porečka reka, fortification, tour est; 2. — Bains; 3. — Bains, canal; 4. — Construction A.

1

2

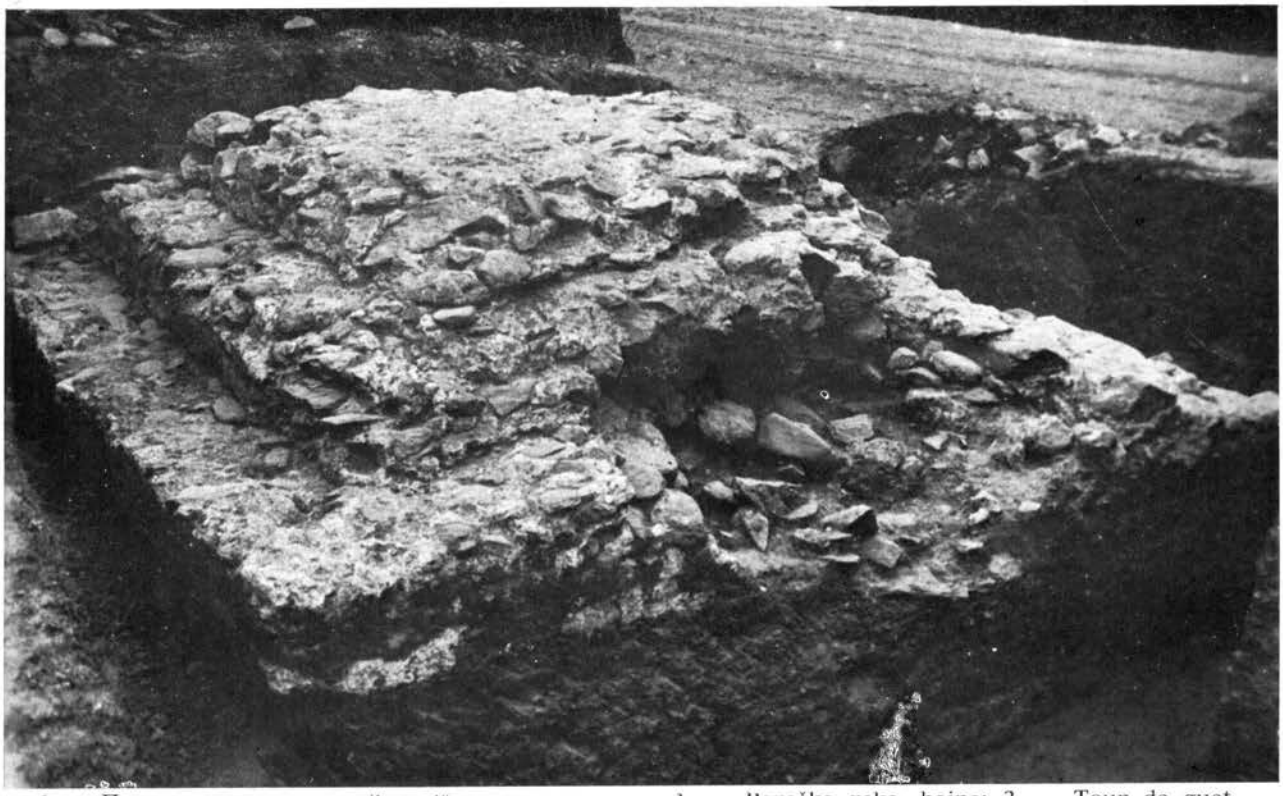

1. — Поречка река, терме; 2. — Кула стражара. — 1. — Porečka reka, bains; 2. — Tour de guet.

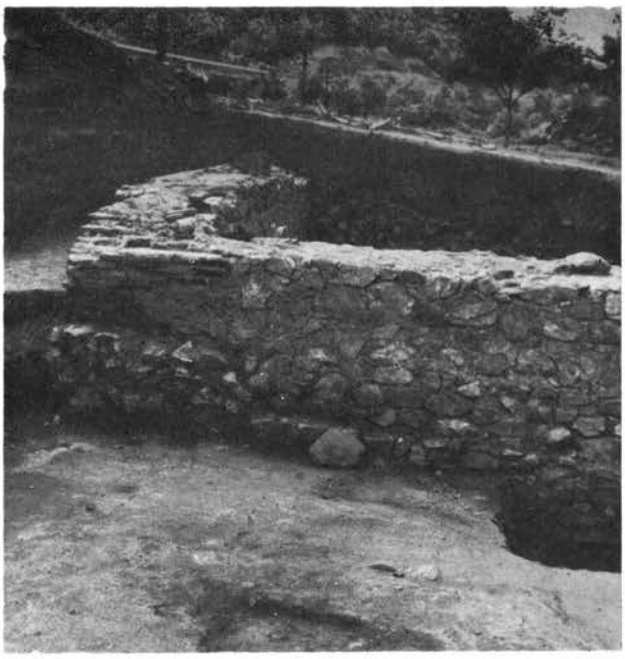

1

2

3

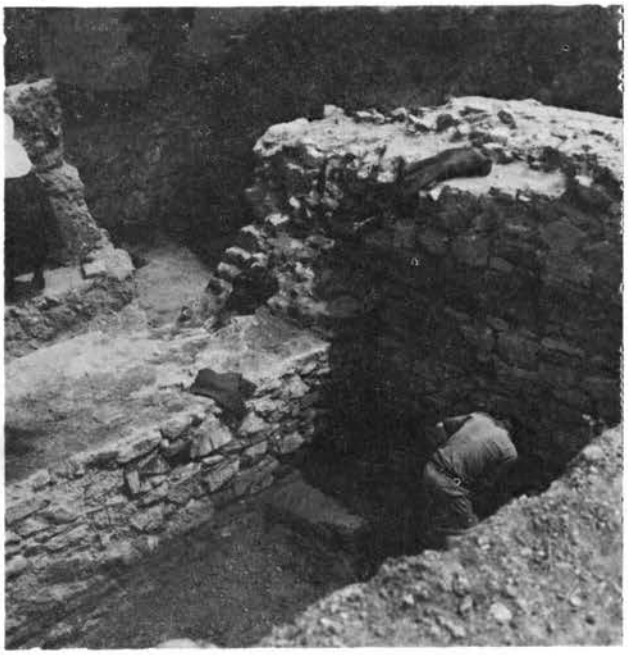

4

1. — Поречка река, објекат А; 2. — Објекат А, улаз; 3. — Објекат В; 4. — Објекат В, стубац. — 1. — Porečka reka, construction A; 2. — Construction A, entrée; 3. — Construction B; 4. — Construction B, pilastre.

Поречка река, средњовековно насеље и некропола

ДУШИЦА МИНИЋ, Археолошки институт, Београд

Континуитет изванредно погодног места за сталан живот на ушћу Поречке реке, огледа се и у присуству остатака једног већег средњовековног насеља са некрополом. Средњовековно насеље је заузимало десну обалу потока Градашнице, а затим десну обалу Поречке реке, односно благу падину оближњег брда Царетине. То је терен који је практично био у непосредној близини воде, али сасвим довољно удаљен од ниских и плавних речних обала. У његовом је залеђу широка, плодна долина Поречке реке, изузетно погодна и за земљорадњу и за сточарство. Под окриљем огранака планине Мироч, који досежу до самог ушћа Поречке реке у Дунав, насеље је уједно имало и скровито место, неопходно у немирним временима средњег века.

Упркос доста великој површини коју је покривало, насеље је археолошки истражено на релативно малом простору, и то искључиво путем мањих сонди постављених на слободним и неоштећеним местима локалитета. Наиме, кроз средишни део средњовековног насеља прошла су три савремена сеоска пута, један део долине је још увек настањен, док се на осталом простору годинама интензивно обрађује земља. Средњовековни културни слој је зато махом оштећен, а на многим местима је и сасвим уништен. Све су то разлози што су резултати истраживања доста скромни, међутим били су сасвим довољни да се одреди време настанка насеља и да се сагледају његове основне карактеристике.[1]

Средњовековно насеље је настало непосредно над остацима античких утврђења. На простору где се у Поречку реку улива поток Градашница, приликом истраживања двеју античких кула констатован је тањи средњовековни слој са керамичким материјалом краја XII и XIII века. Из слоја потиче и шест примерака византијског чанкастог новца из истог времена.[2] Како на овоме месту, а затим и даље уз поток, има и површинских налаза керамичког посуђа сличних облика и сличне орнаментике, то претпостављамо да се насеље првобитно налазило на десној обали Градашнице. Релативно мали простор обале потока свакако је био основни разлог да се становништво почетком XIV века пресели на десну обалу Поречке реке, ближе Дунаву, на место некадашњег касноантичког утврђења. На новом положају, који је археолошки истражен потпуније у односу на претходни, средњовековни културни слој се јасно одваја од старијег античког, па је сасвим извесно да остаци античких грађевина нису коришћени у средњем веку. Сачувани делови средњовековних кућа увек су изнад порушених античких зидова и заравњеног шута.

На новонасељеном простору откривено је више сталних насеобинских објеката, од којих посебну пажњу привлаче објекти за становање. То су надземне куће четвороугаоних основа са подовима од чврсто набијене земље и зидовима од дрвених хоризонтално сложених облица (Т. II, 1). Дуж ивице подова налазе се трагови вертикално укопаних дрвених стубова који су носили целокупну зидну и кровну конструкцију кућа. Ретки фрагменти кућног лепа са отисцима облица показују да су зидови кућа били само делимично облепљени блатом, и то на местима где дрвене греде нису биле добро сложене, где је било већих шупљина, а затим и на местима где се налазило огњиште. Наиме, отворено огњиште, само местимично оивичено каменьем, заузимало је увек угао просторије, па су на тим деловима дрвени зидови морали да буду брижљивије обложени дебљим слојем блата и тако заштићени од ватре. Слично грађена станишта недавно су откривена и на насељу у Велесници код Брзе Паланке, затим на млађем де-

[1] D. Minić, AP 10, 1968, 72—73; AP 12, 1970, 62—64; Старе културе, 207.

[2] Сви примерци новца су јако оштећени те само оквирно могу да се определе у XIII век — на подацима се захваљујем Д. Гај-Поповић, музејском саветнику Народног музеја у Београду.

лу насеља у Рибници код Доњег Милановца, као и на многим насељима пуног средњег века у Румунији.[3] Од хоризонтално постављених облица начињене су и надземне куће на Трговишту код Новог Пазара, где припадају старијем хоризонту становања.[4] Објекти са наведених насеља оквирно се датују у XIII, XIV и прву половину XV века, па изгледа да је то период када су на великом броју и сеоских и градских насеља станишта претежно надземног облика, по конструкцији сасвим слична до недавно коришћеним кућама брвнарама.

Станишта на Поречкој реци су грушписана, налазе се на релативно малим међусобним растојањима и изгледа да су била распоређена дуж обале, у низовима. На слободном простору између станишта налазиле су се различите јаме, отворена огњишта, а откривена је и једна кружна калотасто пресведена пећ. Без обзира што је број откривених сталних насеобинских објеката сразмерно мали и што је већина углавном веома лоше очувана, резултати истраживања су показали да је насеље било густо настањено и да се овога пута доста дуго задржало на истом положају.

На интензиван живот на насељу посебно указује бројан и необично разноврстан археолошки материјал откривен унутар станишта или у оквиру културног слоја. Претежно је то керамичко посуђе, заступљено махом у фрагментима. Поред неглеђосаних лонаца, здела и црепуља, чија изузетно велика количина указује на локалну производњу свакодневно употребљаваног кухињског посуђа, откривено је и више фрагмената глеђосаних здела, тањира, бокала и крчага (Т. I, 1—8). Глеђосане зделе и тањири украшени су разноликим мотивима изведеним у сграфито техници, а судови за воду-бокали и крчази, тракама и круговима који су изведени сликањем помоћу беле ангобе. Сразмерно мали број луксузних глеђосаних и веома декоративних посуда производ су градских керамичких центара, а овде су свакако доспеле трговином. Сав керамички материјал има бројне аналогије у сличним посудама са многих средњовековних налазишта која су датована од XIII до у прву половину XV века. Тако су лонци са заобљеним и задебљалим ободом и са пластичном хоризонталном траком на рамену карактеристични за насеља у Рибници, Велесници, Ушћу Јакомира и др.,[5] док су судови за воду, орнаментисани белом ангобом, код нас заступљени у Рибници,[6] а затим у Pacuiul lui Soare и другим налазиштима у Румунији,[7] Трнову у Бугарској и др.[8] Зделе са сграфито украсима где се посебно издваја мотив стилизоване лозе, присутне су, међутим, на скоро свим градским а повремено и на сеоским насељима овога времена у Србији, Бугарској и Румунији.[9]

Остали предмети са насеља у Поречкој реци сведоче о веома разноврсној делатности становништва. Поред бројних пршљенака за вретена, игала за шивење, ножева и осталих предмета који показују необично развијену кућну делатност, нађено је више пољопривредних алатки, оруђа употребљаваног за обраду дрвета и прераду коже. Посебно су занимљиви налази стрела, мамуза и делова коњске опреме који иначе у већем броју прате углавном утврђена места и градска насеља.

Изузетно значајне налазе са овог дела насеља представља новац. Поред једног јако оштећеног који не може ближе да се определи, у унутрашњости једног станишта нађен је бронзани новац Андроника II (1282—1328) и Михајла IX (1294—1320),[10] док из културног слоја потичу два примерка сребрног новца краља Душана (1331—1355).[11] Имајући у виду ове налазе, као и друге карактеристичне предмете као што су поједини облици керамичких посуда, мамузе тзв. готског типа и др., сасвим је извесно да се насеље са првобитног места преместило на овај положај почетком XIV века и да је ту интензивно живело све до у половину XV века. Ретки керамички налази XVI и XVII века показују да се живот наставио и касније, али у веома смањеном обиму, можда само са неколико домова, како се то задржало све до данас.

У продужетку насеља се налази истовремена скелетна некропола која заузима источни део локалитета, узани појас према падини брда Царетина. На простору некрополе је укупно откривено 37 гробова који образују релативно правилне редове. Изнад неколико гробова налазе се надгробни споменици у виду хоризонтално

[3] D. Minić, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 60, 62; M. Comşa, Dacia XXI, Bucureşti 1977. 299 и даље. Резултати истраживања средњовековног насеља у Велесници нису публиковани.

[4] S. Pavlović-D. Minić-V. Jovanović-P. Pop Lazić-M. Popović, AP 15, 1973, 106; AP 16, 1974, 136.

[5] D. Minić *op. cit.*, 69, pl. VI, 1—3. Резултати истраживања у Велесници и Ушћу Јакомира нису публиковани. Готово идентични облици лонаца потичу са више налазишта у Румунији — E. Busuioc, *Ceramica de uz nesmăltuită din Moldova*, Bucureşti 1975, 40—41, 51, fig. 38, 40.

[6] D. Minić, *op. cit.*, 69, pl. VI, 10.

[7] P. Diaconu-S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare II*, Bucureşti 1977, 96—98, fig. 77/2, 3, 5, 6, fig. 80/2—5, 8.

[8] С. Георгиева, *Царевград Трнов* 2, Софија 1974, 30, fig. 19.

[9] М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 76, 77 т. XXXII, 1—8; I. Barnea, *Dinogetia I*, Bucureşti 1967, 244, fig. 153; С. Георгиева, *op. cit.*, 90—94, fig. 65.

[10] Новац је ковао у време заједничке владавине Андроника II и Михајла IX.

[11] Š. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, 97, vrsta II b.

постављених грубо обрађених камених плоча и вертикалних усадника постављених више главе покојника. С обзиром да се врло ретко налазе скелети који су поремећени млађим укопавањима, може да се претпостави да су и остали гробови имали сличне надгробне белеге који су временом дислоцирани или уништени. Скелети се налазе у једноставним гробним јамама и само је поред неколико скелета утврђено присуство ситних комада камена или фрагментованих опека. Камен и опеке се налазе чело главе, поред ногу или са стране скелета. У истим гробовима откривени су и трагови даске која је била постављена преко покојника, па претпостављамо да су камен и опека око скелета служили углавном као ослонац за даску. У пет гробова, у којима није било ни камена ни опеке, констатовано је сахрањивање у дрвеним сандуцима. У њима су налажени гвоздени ексери којима је сандук ukован.

Сви скелети на некрополи оријентисани су у правцу запад—исток са мањим скретањима према југу или северу, сем скелета у гробу 29 чија је оријентација југ—север. Покојници су били положени на леђима са опруженим ногама и са рукама постављеним на грудима, појасу или у пределу карличних костију. Некрополу карактерише изузетно мали број гробних прилога, као што су два античка новчића IV века, део дугмета од танког бронзаног лима и један сребрни новац видинског цара Срацимира (1360—1395).[12] И овде се издваја гроб 29 са женским, добро очуваним скелетом, где су поред лобање нађене четири бронзане игле са малим кугластим главама и више ситних перли од стаклене пасте беле, плаве и зелене боје. У пределу врата и груди скелета откривено је 8 пробушених бронзаних жетона и један прапорац, а у пределу стопала две гвоздене потковице. По свој прилици је покојница била богато опремљена, са марамом која је била украшена нашивеним перлама и помоћу игала причвршћена за косу. Око врата је имала ниску од жетона са прапорцем, а на ногама кожну обућу са потковима на петама. Жетони на нисци датују гроб у XVI век, а оваквом датовању одговарају и други предмети из гроба, као што су бронзане игле.[13] За сада је то једини гроб на некрополи који може да се определи у овако касни период, у време последњег хоризонта становања на насељу. Остали гробови углавном су старији и припадају времену најинтензивнијег живота, XIV и првој половини XV века. На овакву претпоставку указује хомогеност некрополе, међусобни односи појединих гробова, постојање надгробних плоча као на истовременим некрополама у Бољетину, Рибници и лок. Манастир, и најзад новац цара Срацимира из гроба 33.

На око 250 м североисточно од насеобинског комплекса током XIV века је изграђено утврђење. Утврђење је смештено на врху брда Царетина, на пространом заравњеном платоу са кога домнира читавим ушћем Поречке реке и знатним делом обале Дунава. Од целокупне постојеће фортификације сачувала се једино кружна кула на југозападном крају платоа, док се бедеми само местимично назиру у конфигурацији терена (Т. II, 2, 3). Кула је изграђена од ломљеног камена и малтера, спољашњи пречник јој је 9,50 м, а очувана је до 5,50 м висине. Како се цело утврђење налазило ван зоне потапања то су истраживачки радови на овом делу локалитета били ограничени само на мање рашчишћавање шута у кули и са спољашње стране њених зидова. Због тога је остао непознат облик целокупног утврђења, његова величина, евентуална унутрашња архитектура, као и археолошки материјал на основу кога би могло да се одреди време до када је објекат коришћен. Извесно је само да је утврђење имало изванредан стратешки положај и да је овде изграђено као једно од крајњих североисточних утврђених места тадашње средњовековне српске државе. Под његовом заштитом одвијао се живот по многим околним насељима отвореног типа, па и на насељу на ушћу Поречке реке у Дунав. Напомињемо да је Ст. Новаковић својевремено приближно на овом простору убицирао средњовековни град Вишесав који се под овим именом у историјским изворима помиње 1428. а затим 1458. године,[14] док је О. Пирх рушевине на десној обали Поречке реке означио као остатке старог града Пореча.[15] Питање идентификације утврђења за сада остаје отворено до даљих систематских истраживања и добијања више археолошких података.

22. март 1983.

UDK: 711.424.033 : 726.82.033

[12] Н. Мушмов, *Монетите и печатите на българските царе*, Софија 1924, 136, № 177.

[13] Игле идентичног облика нађене су на средњовековном Трговишту код Новог Пазара у објекту 8 заједно са новцем XVI века — D. Minić-S. Pavlović-V. Jovanović-P. Pop Lazić-M. Popović, AP 16, 1974, 135.

[14] Ст. Новаковић, Годишњица Николе Чупића V, Београд 1883, 141 и даље.

[15] О. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд 1900, 86.

RIVIÈRE POREČKA, AGGLOMÉRATION ET NÉCROPOLE MÉDIÉVALES

DUŠICA MINIĆ, Institut archéologique, Beograd

A la rive droite de la rivière Porečka et au-dessus des murs effondrés de la fortification antique une assez grande agglomération médiévale a été découverte, ainsi que sa nécropole. La population est venue à cet endroit de l'emplacement se trouvant à proximité sur la rive droite du ruisseau Gradašnica et près de son embouchure dans la rivière Porečka. L'espace de l'agglomération nouvelle a permis de découvrir plusieurs habitations permanentes, dont lep plus intéressantes sont celles s'élevant au dessus du sol, de plan carré et du type cabane de troncs d'arbre. A la suite de l'agglomération, à l'Est, la nécropole de la même époque a été située. Des récipients en céramique, des parties d'attirail de cheval, des armes et des monnaies byzantine, bulgare et serbe médiévales permettent de situer l'ensemble de l'agglomération avec sa nécropole au XIVe et à la première moitié du XVe siècle. Des découvertes sporadiques du mátériel archéologique du XVIe et du XVIIe siècle prouve que le site était vivant à cette époque également, mais dans une mesure très réduite, probablement réduit à quelques maisons. C'est à cette dernière époque qu'appartient une tombe à squelette de femme découverte dans la partie examinée de la nécropole.

À proximité de l'agglomération, au sommet de la colline Caretina des vestiges d'une fortification médiévale sont situés. Elevée au cours du XIVe siècle elle est entièrement en ruines et par endroits seulement les restes de ses murs se distinguent de la configuration du terrain. Seule une tour ronde reste, son diamètre extérieur est de 9,5 m. La fortification n'a pas été objet des fouilles archéologiques et il est donc difficile de dire s'il faut y voir la forteresse médiévale de Višesav, que St. Novaković a situé approximativement à cet endroit, ou bien la vieille ville de Poreč que sa population aurait quittée pour l'île de Poreč.

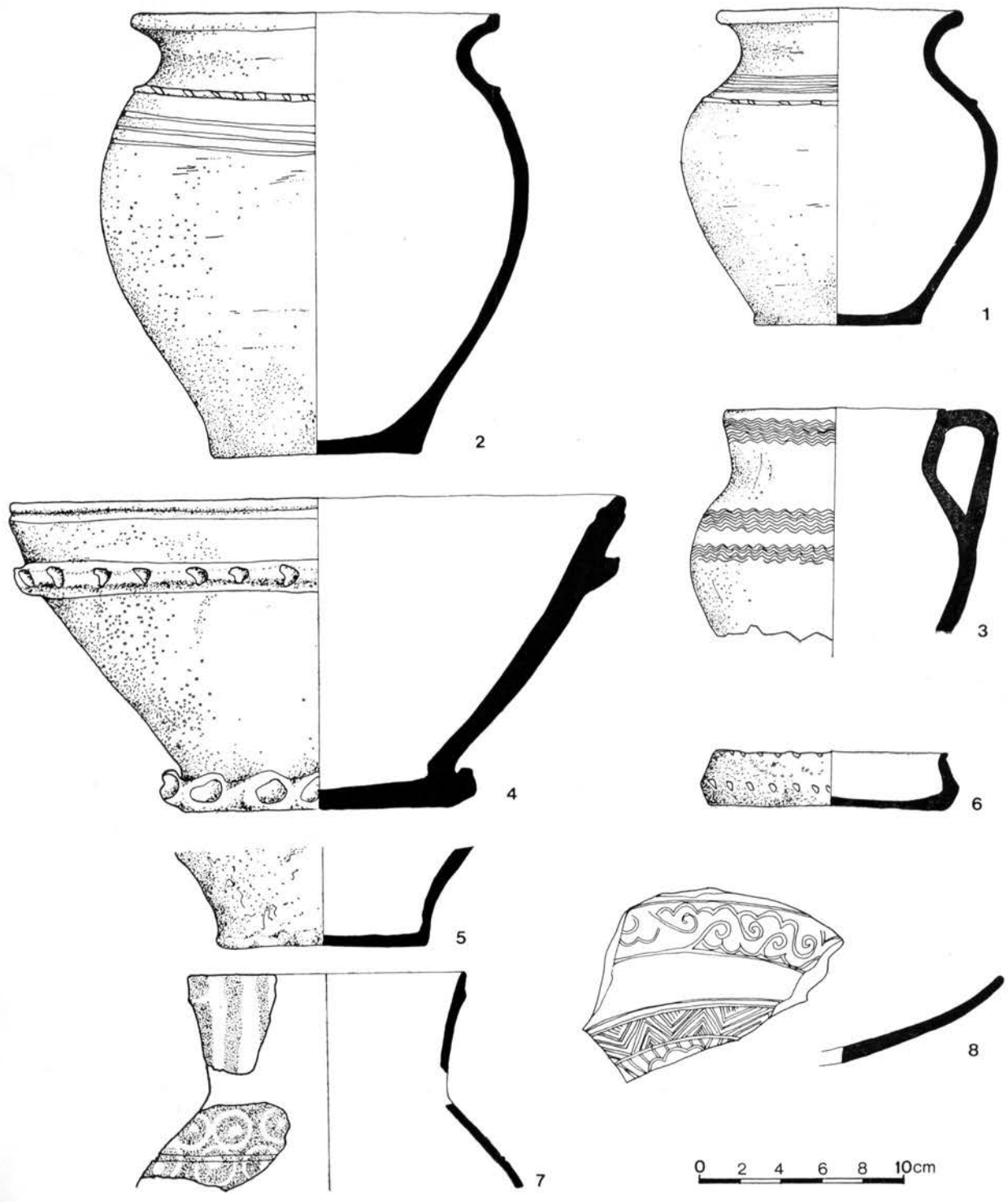

1—8. — Поречка река, средњовековно керамичко посуђе XIV и прве половине XV века са насеља. — 1—8. — Porečka reka, vases en céramique médiévaux du XIVe et de la première moitié du XVe siècle provenant de l'agglomération.

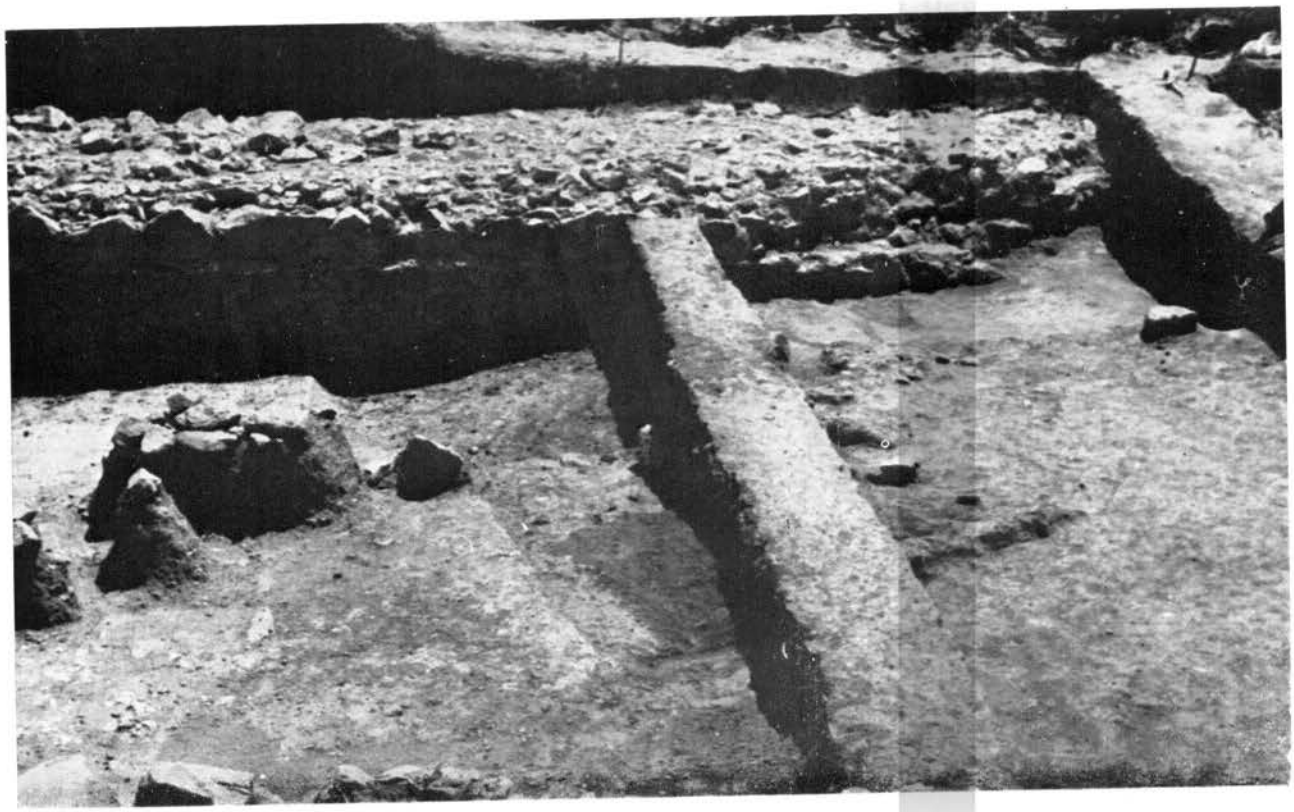

1

2

3

1. — Поречка река, основа средњовековне надземне куће; 2. — Положај средњовековног утврђења на брду Царетина; 3. — Кружна кула утврђења. — 1. — Porečka reka, plan de la maison médiévale; 2. — Situation de la forteresse médiévale sur la colline Caretina; 3. — Tour ronde de la forteresse.

Мало и Велико Голубиње, римско византијско налазиште

ЉУБИША ПОПОВИЋ, Народни музеј, Београд

На потезу низводно Дунавом од Поречке Реке конфигурација терена је указивала на постојање античких остатака. Приликом рекогносцирања установљено је да се може са доста сигурности утврдити присуство једног античког кастела у Малом Голубињу. Исто тако запажено је постојање и две осматрачнице узводно и низводно од самог кастела. У Великом Голубињу такође делови античких зидова што је све указивало на део одбранбеног система римског лимеса.

Пре почетка заштитних истраживања били су нам познати подаци из научне литературе о чему су писали Валтровић (Старинар V, 22), затим Kalinka-Swoboda (Arch-Epigr. Mitt., XIII, 37), као и податак F. Kanitz-a (Serbien und das Serbenvolk, 448—449). Сви горе наведени аутори региструју више налаза римских опека са натписом: DIERNA и DRP DIERNA. Овај споменути натпис је такође публикован и у CIL III, Suppl. Fasc. II, № 8277. Кастел се налазио у Малом Голубињу на имању Димитрија Стефановића и то његов већи део, док се мањи југоисточни налазио у дворишту тадашње војне карауле.

У првој фази истраживања сондажни радови су обављени на простору споменуте карауле ради утврђивања основних обриса зидова кастела, што је било условљено нерешеним имовинскоправним регулативама са власником имања на коме се налазио највећи део утврђења. Сонде су показале изразито богату стратиграфску слику профила и добро сачуване грађевинске остатке и делове бедема. Један зид је од притесаног камења везан малтером и полукружне основе док је други зид од опека везаних малтером исте дебљине као и опеке на темељном делу спољне стране зида.

Наставак радова је уследио 1968. и 1969. године. Детаљно је испитана северо-западна угаона кула кружне основе од притесаног камена са малтером, поплочана опеком и пречника 5,40 м. (Т. I, 1—2). Праћењем бедема од споменуте куле а према северо-истоку констатовано је једно грађевинско појачање са унутрашње стране бедема као и део управног зида (Т. I, 3—4). Даљим испитивањем бедема, а на удаљености од 70 м откривена је и друга кула кружне основе, али са јасним карактеристикама за византиски начин зидања (Т. II, 1—2). На источноћм делу бедема констатован је један нови зид неке веће грађевине који се пружа управно на зид бедема (сл. 1; Т. II, 3—4). Стопа овог зида указује такође на византиски начин зидања. Веома су добро биле сачуване степенице од камених блокова веома солидне израде и налазиле су се на унутрашњој страни споменутог зида (сл. 1). По својој конструкцији и начину градње две откривене куле и делови бедема могу се најпре упоредити са сличним конструкцијама угаоних кула у Салдуму.

Сондажни радови су извршени и у Великом Голубињу на имању Томислава Адамовића у чијем дворишту смо затекли преко двадесет опека са горе споменутим натписом DRP DIERNA. Димензије опека су: 49×31,5×8 см.

Низводно од Малог Голубиња а на удаљености од 1+354,07 км налазила се мања осматрачница у непосредној близини мањег потока и била је лоцирана као *„Нешин поток"*. Овај мањи фортификациони објекат био је квадратне основе димензија 8,53 м са мањим одступањима услед накднадних оштећења на источној и јужној страни. Зидови су били од притесаног камена везани малтером и били су сачувани у три реда камења са очуваном висином сса 0,50 м. Темељи су били укопани у ситан речни нанос а као основа је служио дебео слој малтера са примесама ломљеног ситног камења. У току испитивања унутрашњег простора осматрачнице

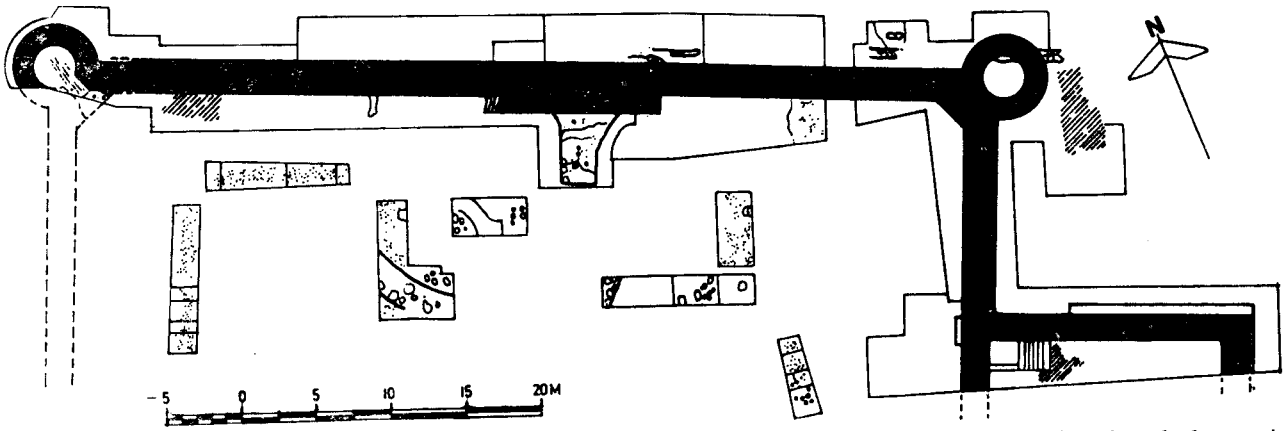

Сл. 1. — Мало Голубиње, план истраженог дела утврђења. — Fig. 1. — Malo Golubinje, plan de la partie fouillée de la fortification.

утврђен је сокл димензија 1,30 м док је ширина зида износила 1 м. Између два лица стављен је трпанац (сектор водио М. Васић).

Последње 1969. године извршена су испитивања и старијих култура на овом подручју. На удаљености од 3+877,60 км од Малог Голубиња откривен је један праисторијски локалитет који је лоциран називом „Речица". Сондирања су била мањег обима. Откривени су фрагменти костолачке групе који се могу повезати са орнаментиком на Јеленцу. У непосредној близини, на удаљености од 50 м, откривени су фрагменти жутобрдске културне групе и то старија фаза (сектор водио Р. Галовић).

Откривени налази у Голубињу: керамика, неколико фибула, стакло и др. везују се за типичне налазе на римском лимесу на Бердапу у време III и IV века н. е. Исто тако има и византиске фрагментоване керамике што је и логично с обзиром на сачуване остатке византиске обнове. Услед неповољних услова истраживања резултати нису могли бити целовитији. Међутим сасвим је јасна чињеница да је кастел у Малом Голубињу са централним пунктом поред кога се узводно и низводно налазе по једна осматрачница био део одбрамбеног система који се уједно и уклапао у читав систем лимеса на Бердапу.

6. април 1983.

UDK: 904—03

MALO GOLUBINJE ET VELIKO GOLUBINJE, SITES ROMANO-BYZANTINS

LJUBIŠA POPOVIĆ, Musée national, Beograd

En l'aval de la rivière Porečka la configuration du terrain indiquait la possibilité de l'existence des vestiges romains. La reconnaissance du terrain a permis d'établir avec assez de certitude l'existence d'un castellum antique à Malo Golubinje. De même l' existence de deux tours de guêt en amont et en aval du castellum ont été remarquées. A Veliko Golubinje des restes de murs antiques indiquaient un ensemble faisant partie de système défensif du limes.

La première phase des fouilles a comporté des sondages de l'espace de la tour de guet afin d'établir les contours de base des murs du castellum. Ces travaux étaient limités par des problèmes légaux de propriété, la majeure partie de fortification étant située dans le cadre d'un domaine privé. Les sondes ont révélé une image stratigraphique très riche du profil et des vestiges bien conservés de construction et de remparts. Un mur a montré les caractéristiques de la manière de construire en pierre bouchardée reliée au mortier et de plan semi-circulaire, tandis qu'un autre mur a été construit en briques reliées au mortier de la même épaisseur que les briques et avec un socle bien conservé en briques avancées dans la partie de base du côté extérieur.

La suite des travaux a eu lieu en 1968 et 1969. La tour d'angle Nord-Est, de plan circulaire et en pierre bouchardée reliée au mortier, a été examinée en détail. Pavée de brique elle avait le diamètre de 5,40 m. En suivant le rempart depuis cette tour et vers le Sud-Est un renforcement du côté intérieur du rempart a été constaté, ainsi qu'une partie de mur perpendiculaire. Les examens suivants ont révélé à 70 m. du départ la seconde tour de plan circulaire, mais aux caractéristiques byzantines de construction. Dans la partie Sud-Est du rempart un nouveau mur de quelque construction plus importante a été découvert. La base de ce mur indique egalement la manière de construction byzantine. Un escalier en

blocs de pierre de construction très solide a été découvert du côté intérieur du mur déjà mentionné. L'escalier est très bien conservé. Par la structure et par la manière de construire les deux tours découvertes et les parties du rempart peuvent être comparés en premier lieu à la construction similaire des tours d'angle à Saldum.

Les travaux de sondage ont été faits à Veliko Golubinje dans le domaine de Tomislav Adamović, dont la cour contenait plus de vingt briques à l'inscription DRP DIERNA. Les dimensions des briques étaient 49×31,5×8 cm.

En aval de Malo Golubinje et à 1+354,07 km. une tour de guet de moindre importance était située à proximité d'un petit ruisseau et indiqué comme »Nešin potok«. Cette fortification mineure de plan carré et de dimension 8,53 était endommagée du côté Sud et du côté Est. Les murs en pierre bouchardée étaient liés au mortier et conservés jusqu'à la hauteur d'environ 0,50 m. soit trois rangées de pierres. Les fondations étaient enfoncées dans du matériel d'alluvions et la base était une couche épaisse de mortier avec de la pierre concassée menue noyée dans du mortier. Au cours de l'examen de l'espace intérieur de cette tour de guet nous avons constaté un socle de 1,30 m. tandis que l'épaisseur du mur était d'un mètre. Entre les deux façades du mur se trouvait du matériau de remplissage. (Secteur dirigé par M. Vasić).

Au cours de la dernière année, 1969, des études des cultures plus anciennes dans ce site ont été faites. A une distance de 3+877,60 km. de Malo Golubinje un site préhistorique a été découvert et indiqué par l'appellation »Rečica« et malgré des sondages de proportions réduites les résultats étaient très satisfaisants. Des fragments du groupe de Kostolac, qui peuvent être rattachés aux ornements de Jelenac, ont été découverts. A proximité, à une distance de 50 m. seulement des fragments appartenant au groupe culturel de Žuto Brdo, phase plus ancienne ont été découverts. (Secteur dirigé par R. Galović).

Les découvertes de céramique, de quelques fibules, de verres et d'autre matériel se rattachent aux vestiges typiques du limes romain dans les Portes de Fer du IIIe et du IVe siècle. Il en est de même avec des fragments de la céramique byzantine, qui se rattachent logiquement aux vestiges conservés de la reconstruction byzantine. Cependant le fait évident et établi est que le castellum de Malo Golubinje en tant que point central et ses deux tours de guet, en aval et en amont, faisait partie du système de defense de l'ensemble du limes dans les Portes de Fer.

1

2

3

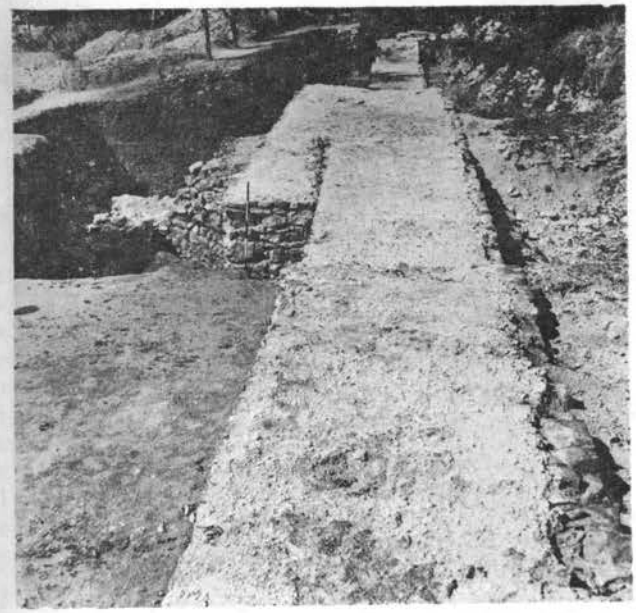

4

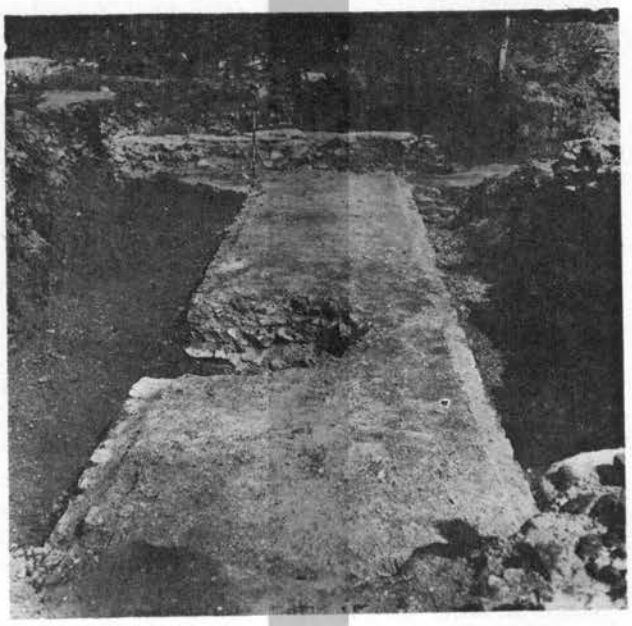

1. — Мало Голубиње, северозападна кула; 2. — Унутрашњи део северозападне куле; 3—4. — Део бедема С—И, Ј—З. — Malo Golubinje, tour nord-ouest; 2. — Intérieur de la tour nord-ouest; 3—4 — Partie des remparts nord-est, et sud-ouest.

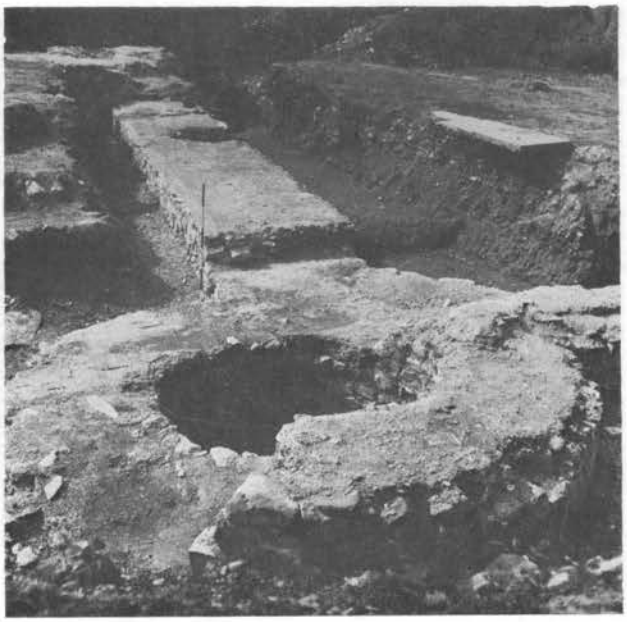

1

2

3

4

1. — Мало Голубиње, североисточна угаона кула; 2. — Изглед бедема са унутрашње стране, С—И, Ј—З; 3. — Управни зид са степеништем; 4. — Управни зид, детаљ степеништа. — 1. — Malo Golubinje, tour d'angle nord-est; 2. — Rempart vue de l'inté rieur, N—E, S—O; 3. — Mur perpendiculaire avec l'escalier; 4. — Mur perpendiculaire, détail de l'escalier.

Пецка Бара, праисторијско, античко и средњовековно налазиште

ДУШИЦА МИНИЋ — СЛАВЕНКА ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ Археолошки институт, Београд

На ширем ареалу Пецке Баре констатована су три археолошка локалитета. У непосредној близини старог пристаништа лоциран је антички локалитет. Узводно од њега, на удаљености од око 200 м је праисторијски локалитет, а на положају Мала Пољана је средњовековно налазиште. Археолошки радови трајали су само две кампање и били су малог опсега.[1]

Непосредно уз обалу Дунава сондажним радовима констатовани су остаци праисторијског насеља које се очувало у виду танког културног слоја. Овде су откривени делови веома лоше очуваног сухозида ширине 0,90 м, као и три огњишта која су само делимично сачувана. То су мање површине црвено запечене земље са траговима горења. Поред фрагмената керамичких судова, уз споменути зид на дубини од 0,60 м нађена је двојна бронзана игла са двопетљастом главом.[2] На основу анализе малобројног археолошког материјала насеље може да се определи у време касног халштата.

Антички остаци лоцирани у непосредној близини пристаништа, такође су истражени у веома малом обиму. Обухваћени су само једном сондом у којој је откривен део зида од ломљеног камена у малтеру. Поред фрагмената античке керамике нађене су и три фибуле од бронзе, и то две касноантичке крстасте и једна са лепезастом главом и траговима позлате, која се датује у II и III век.[3] Уз ове предмете откривена су и два примерка римског новца типа средње и мале бронзе, јако кородирана и нечитка. Имајући у виду положај Пецке Баре у односу на суседна античка утврђења у Хајдучкој Воденици са једне стране и Малом Голубињу са друге стране, може се претпоставити да је на овом месту постојао један мањи фортификациони објекат типа стражаре из времена III и IV века.

Локалитет Мала Пољана такође се налази непосредно уз обалу Дунава, испод виса Велики Штрбац. Овде је на стеновитом узвишењу откривена мања једнобродна црква са плитком полукружном апсидом и припратом (сл. 1). Западни део цркве лежи непосредно на стени а источни на терену који је насут ломљеним каменом. Услед слегања овог дела земљишта, дошло је до знатне денивелације црквене грађевине, па источни део цркве данас лежи сса 0.60 м ниже у односу на првобитни ниво. Зидови цркве очувани су највише до 0,50 м висине. Зидани су од ломљеног камена, речних облутака и фрагментованих античких опека у малтеру које су коришћене са суседног античког утврђења. На више опека очуван је рељефни печат DRPDIERNA, који је заступљен на великом броју античких утврђења на овом делу лимеса. На подужним зидовима цркве констатовани су јасни трагови хоризонтално постављених дрвених греда, које су имале улогу серклажа. Црква је зидана веома рустично као и бројне друге црквене грађевине откривене на овом подручју. Њене спољашње димензије износе 11,60×5 м, а ширина зидова је 0,60 м. У преградном зиду између припрате и наоса је улаз ширине 0,90 м, крај којег су нађени комади резане сиге. На основу осталих блокова сиге из шута може се претпоставити да су од ње били направљени сви довратници и допрозорници. Велики број кованих ексера и клинова изузетно велике дужине, као и доста угљенисаног дрвета, представљају остатке кровне конструкције. Под у цркви је само местимично очуван, а начињен је од малтера мешаног са ситним речним шљун-

[1] I. Janković, AP 11, 1969, 101; AP 12, 1970, 56—58.

[2] R. Vasić, Praehistorische Zeitschrift 57, 2, Berlin 1982, 234. fig. 5, 5.

[3] Д. Бојовић, *Римске фибуле Сингидунума*, Београд 1983, 54, т. XIX—XXI.

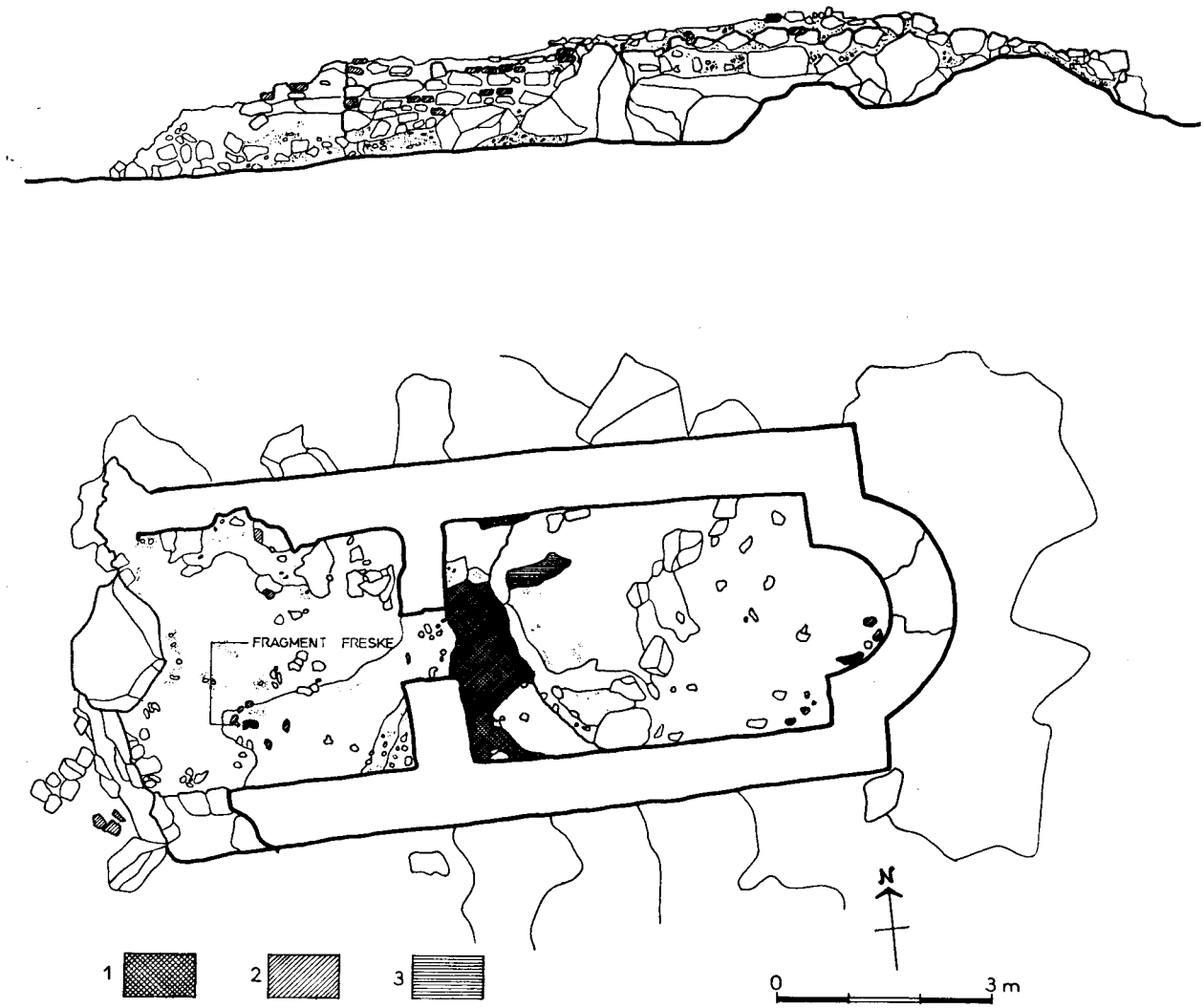

Сл. 1. — Пецка Бара, основа и северни изглед цркве. 1. Под; 2. Опека; 3. Жута земља. — Fig. 1. — Pecka Bara, plan et côte nord de l'église. 1. Sol; 2. Brique; 3. Terre jaune.

ком и врло малом количином туцане опеке. Црква је са спољашње стране била омалтерисана једнобојним сивим малтером, док је са унутрашње стране богато фрескописана. Велики број керамичких цевчица са кружним или четворолисним ободом (сл. 3) показује да је овим украсним елементима црква била декорисана са спољашње стране, највероватније око врата и прозора. Слична керамопластична декорација налази се на многим црквеним објектима на широком простору Србије, Македоније, Бугарски и Влашке.[4] Наводимо само неке објекте у источној Србији као што је црква на лок. Манастир, Зањевачка црква код Књажевца, Кореглашка црква и црква св. Богородица у Доњој Каменици, где су употребљене цевчице потпуно истог облика као на цркви у Пецкој Бари.[5] Све наведене цркве су углавном из XIV—XV века, а из истог периода су и бројне црквене грађевине моравске школе, које су такође слично декорисане. Фрагменти фресака у Пецкој Бари откривени су углавном у шуту и веома су малих димензија. Фреске су само местимично очуване in situ на зидовима. На појединим фрагментима заступљени су делови бордура, различити геометријски мотиви и делови драперија, а на два фрагмента су сачувани ликови светитеља у смањеној величини (сл. 2). Надаље спомињемо фрагменте са словима ве-

[4] Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966, 66.

[5] D. Minić, AP 10, 1968, 100; Б. Стричевић-Г. Суботић, Старинар IX—X, Београд 1959, 313; Б. Бошковић, Старинар I, Београд 1950, 196; B. Deljanin, AP 23, 1982, 154.

Сл. 2. — Пецка Бара, фрагменти фресака. — Fig. 2. — Pecka Bara, fragments des fresques.

личине 2—2,5 см, која су изведена белом бојом на тамно окер основи (сл. 2). На основу сачуваних ликова и облика слова претпостављамо да је живопис настао крајем XIV и почетком XV века, тј. у време када је црква подигнута.

Око цркве у Пецкој Бари нису констатовани гробови, што је последица стеновитог околног терена. Ако је црква ипак била гробљанска, што претпостављамо, некропола се могла формирати само источно од ње, на простору на коме нажалост нису обављена археолошка истраживања. Наиме, између цркве и виса Велики Штрбац налази се заравњен терен на коме је могло постојати насеље и истовремена некропола. На ову претпоставку упућују резултати истраживања других црквених грађевина на ђердапској обали Дунава, где су констатоване некрополе у близини одговарајућих насеља. Оваква ситуација је констатована на локалитетима у Хајдучкој Воденици, Рибници и Манастиру. Црква на лок. Манастир такође је изграђена на стеновитом терену, а некропола се формирала само са њене источне стране, односно на месту где је дебљи слој земље дозвољавао укопавање.

На истраженом простору овог локалитета нађен је веома мали број археолошких налаза. Од керамичких фрагмената издвајају се делови неглеђосаних кухињских лонаца, фрагменат зделе на ниској прстенастој стопи који је са унутрашње стране жуто глеђосан и орнаментисан са два урезана концентрична круга и неколико дршки са карактеристичним зарезима и низом дугмастих апликација. На основу аналогног керамичког материјала са суседних свестраније истражених средњовековних налазишта, на првом месту са локалитета Поречка Река, споменути налази оквирно могу да се определе у XIV и XV век. Приближно овом времену припада и врх стрелице, као и два мађарска новчића. Оба су јако кородирана и нечитка, а на једном је видљив двоструки крст.

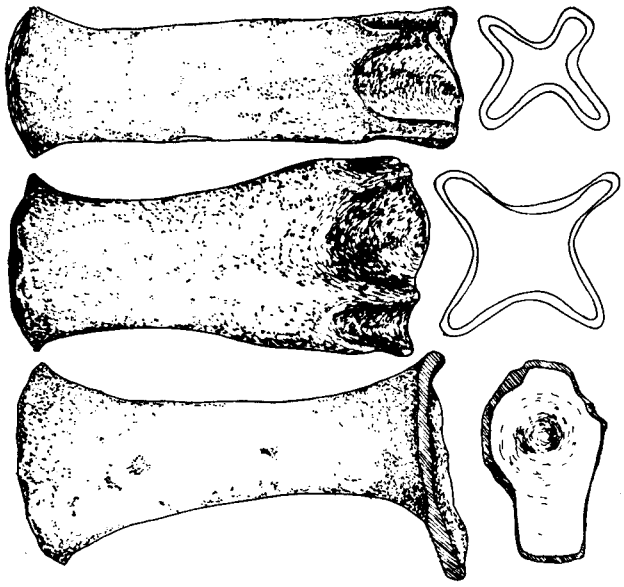

Сл. 3. — Пецка Бара, керамопластичне цевчице. — Fig. 3. — Pecka Bara, tubes céramoplastiques.

На основу малобројног керамичког материјала, фрагмената фресака, новца и керамопластичних декоративних цевчица, као и на основу наведених аналогија, цркву у Пецкој Бари датујемо у крај XIV и почетак XV века.

6. април 1983.

UDK: 903—03 : 904—03

PECKA BARA, SITE PRÉHISTORIQUE, ANTIQUE ET MÉDIÉVAL

DUŠICA MINIĆ — SLAVENKA ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Institut archeologique, Beograd

Dans l'aire plus large de Pecka Bara trois sites archéologiques ont été établis. Dans les environs immédiats du port un site antique, fortification mineure du type tour de garde du IIIe et du IVe siècle a été trouvé. En amont du site, à une distance d'environ 200 m. une agglomération préhistorique du temps de Halstadt tardif a été située.

A l'endroit dit Mala Poljana une église à une nef et à l'abside semi-circulaire peu profonde et à narthex, aux dimensions extérieures 11,60×5 m. a été découverte. De construction rustique en pierre concassée, galets de rivière et fragments de brique antique elle a été recouverte de mortier. Les parapets et les ouvertures des portes sont en pierre calcaire. La façade extérieure est revêtue de mortier monochrome gris, l'intérieur a été richement décoré de fresques. Une grande quantité de tubes en céramique aux bords circulaires ou à quatre feuilles indique que ces éléments décoratifs appartenaient à la décoration extérieure, probablement autour des portes et fenêtres. Des fragments de fresques ont été découverts à Pecka Bara surtout dans les gravats et leurs dimensions sont très petites. Certains fragments portent des parties de bordures, de différents motifs géométriques ou bien des parties de tentures et deux fragments gardent les figures de saints de proportions réduites. Nous accordons une importance particulière aux fragments portant des lettres écrites en couleur blanche sur fond ocre foncé. Le peu de matériel de céramique, de fragments de fresques, de monnaie et de tubes décoratifs en céramique nous permet de dater l'église de Pecka Bara de la fin du XIVe et début du XVe siècle.

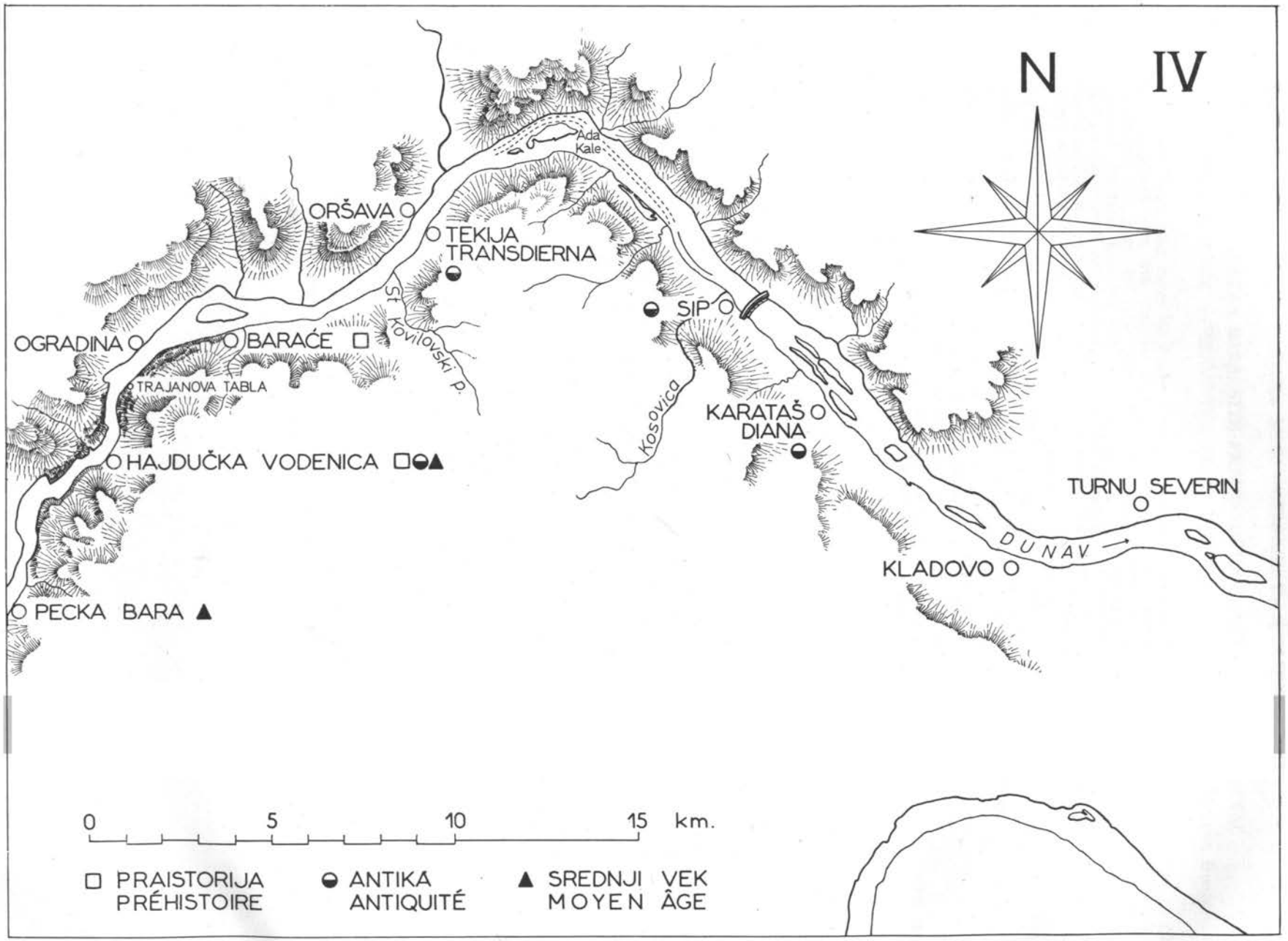
N IV
Ada Kale
ORŠAVA
TEKIJA TRANSDIERNA
SIP
OGRADINA
BARAĆE
TRAJANOVA TABLA
HAJDUČKA VODENICA
PECKA BARA
KARATAŠ DIANA
TURNU SEVERIN
KLADOVO
DUNAV
Kosovica
0 5 10 15 km.
PRAISTORIJA PRÉHISTOIRE
ANTIKA ANTIQUITÉ
SREDNJI VEK MOYEN ÂGE

Хајдучка Воденица, праисторијска некропола

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Претходни извештај о ископавањима праисторијске некрополе у Хајдучкој Воденици, пространој, лучној ували у подножју Малог Штрпца (између Великог и Малог Казана), извршеним у 1967. години, ставио је пред неочекиване тешкоће аутора тог истраживања, као и овог чланка. Датовање ове, стратиграфски сложене некрополе, чији објекти у то време нису имали непосредне аналогије, било је усаглашено искључиво према налазима керамике старијег гвозденог доба на самом налазишту. Ово је утолико изгледало оправданије, јер су остаци насеља тог периода утврђени и на другим местима у Хајдучкој Воденици.[1]

Закључци изведени из таквог датовања убројали су у исти период и украшене облутке, такође потпуно својствене (што су остали и данас), као и архитектонске објекте нађене на некрополи. Разумљиво је да тако ниско датовање овог налазишта није пружило задовољавајуће одговоре на сва питања, као што је, на пример, присуство већег броја масивних коштаних алатки у најнижем слоју некрополе. Нису такође јасно били установљени ни сви елементи за постојање насеља на том месту, нити су други подаци говорили за уобичајене некрополе мезолита и старијег неолита Клисуре. Бронзана гривна са отвореним крајевима, нађена на доњем нивоу некрополе, као да је такође ишла у прилог тако ниском датовању. Али изгледа да је типолошка изузетност украшених облутака, камених батова и архитектонских објеката, у то време без ближих паралела, утицала на првом месту за опредељење некрополе у старије гвоздено доба.

Два аутора су убрзо оспорила датовање некрополе у Хајдучкој Воденици у старије гвоздено доба, сматрајући да она припада култури Лепенског Вира. То су били Б. Бошковић и Д. Срејовић. Први је у кратком осврту упозорио на потребу преиспитивања датовања некрополе у Хајдучкој Воденици, као и њено исправно укључивање у културу Лепенског Вира. Иако је истакао својственост архитектонских конструкција некрополе, као и типолошку изузетност украшених облутака, Б. Бошковић је врло одлучно заступао њену припадност култури Лепенског Вира. Као доказ за такав закључак, он је, између осталог, навео и своје виђење стратиграфије налазишта Падина у Горњој Клисури.[2]

Употпуњујући и развијајући релативно — хронолошки систем културе Лепенског Вира, Д. Срејовић је убројао и некрополу у Хајдучкој Воденици у налазишта мезолитског периода Бердапа. Према његовој процени, некропола на Хајдучкој Воденици одговара Лепенском Виру I b-e, односно у апсолутним датумима времену између 6000—5500 год. ст. ере.[3]

Даља истраживања извршена после 1967. год., тј. ископавања 1968—1969. год., на некрополи Хајдучке Воденице, дала су за право обојици аутора у њиховој критици датовања овог налазишта у старије гвоздено доба Подунавља. Некропола у Хајдучкој Воденици заиста није припадала том периоду, како је то изгледало у првој години ископавања према керамичком материјалу горњег хоризонта овог налазишта. Али и ова друга процена о мезолитском карактеру некрополе, иако исправна, само је општи културни и хронолошки оквир. Ближе опредељење овог налазишта са посебном наменом, новим архитектонским обрасцима и сложеном стратиграфијом, није било могуће тада ни извршити.

[1] B. Jovanović, *Sculptures de la nécropole de l'âge du fer à Hajdučka Vodenica*, Arch. Iug. 1966, 31; *Некропола старијег гвозденог доба у Хајдучкој Воденици*, Старинар XVIII, 1967, 181.

[2] Б. Бошковић, *Хајдучка Воденица као један од представника лепенске културе*, Старинар XXII, 1974, 179.

[3] Д. Срејовић, З. Летица, *Власац, мезолитско насеље у Бердапу*, I, Београд, 1978, 124; D. Srejović, *Predneolitske i neolitske kulture u Đerdapu*, Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Beograd, 1971, 21.

Питање је колико се то може и сада тачно да учини, пре објављивања свих налаза са ове некрополе и анализе њиховог међусобног стратиграфског односа.

Следећи чиниоци су припомогли да се те тешкоће у овом раду бар донекле ублаже.

Веома значајан резултат те врсте била су истраживања Власца, мезолитског насеља у непосредној близини Лепенског Вира. Тамо су откривени, између осталог, готово истоветни примерци купастих или правоугаоних батова од зеленкастог, еруптивног камена, украшени орнаментиком чије су заједничке стилске одлике са одговарајућим објектима на Хајдучкој Воденици очевидне.[4] Купасти бат са овог другог локалитета је нађен испред основе са огњиштем, док је други, правоугаони, потицао са нивоа II камених конструкција југозападног простора некрополе.

Темељито стилско и хронолошко вредновање обрађених и украшених облутака са Лепенског Вира олашкали су и типолошку категоризацију таквих облутака са Хајдучке Воденице. Уочена је и јасна композициона и орнаментална разлика која их дели од корпуса камене пластике са Лепенског Вира, али све то унутар опште стилске сродности.

Архитектура Лепенског Вира и Падине упућивала је такође на поједине битне одлике, заједничке са основом објекта на некрополи Хајдучке Воденице, бар у основној концепцији и општем распореду грађевинских елемената, као што су огњишта и приступне плоче. Сврха изградње таквог објекта у средишту некрополе, није међутим објашњена овом сродношћу у спровођењу заједничких грађевинских образаца.

Ископавања доњих слојева кастела у централном делу Хајдучке Воденице, дала су веће количине керамике типа Старчево — Криш, углавном грубе фактуре.[5] Украшавање ових судова сводило се претежно на отиске прстију или штипање, тј. на уобичајену технику утискивања. Груба монохромна керамика, дебелих зидова, са фактуром у којој је плева замењена крупним зрнима песка, била је истоветна са оном нађеном на некрополи. Без овог поузданог упоређења — јер су орнаментисани судови старијег неолита недостајали на некрополи — изгледало би и даље да та атипична груба керамика може да одговара и судовима свакодневне употребе у старијем гвозденом добу.

Најзад, према антрополошким анализама које је извршио С. Живановић, на некрополи Хајдучке Воденице су била заступљена два различита антрополошка типа: робустни, кромањоноидни и грацилни, приписана популацијама металног доба. Оба расна типа била су међутим сахрањивана на некрополи и није се могла уочити разлика у погребном ритуалу која би их битно делила.[6]

Остала је међутим и даље недоумица око тачнијег релативно — хронолошког опредељивања некрополе. Располажући својственим културним садржајем, који је одударао од познатих налазишта са Бердапа, њено место у односу на културу Лепенског Вира је тек требало испитати.

Одговор на ово последње питање захтева и укратко излагање стратиграфије некрополе на Хајдучкој Воденици. Сумарни подаци о томе су већ публиковани, па би њихово понављање овде у истој форми било сасвим некорисно. Потпуну стратиграфску ситуацију некрополе није ни могуће образложити без анализе целокупне документације, поготово оне која приказује распоред појединих објеката и гробова.

Уместо тога било би потребније изложити сажета запажања о вертикалној и хоризонталној стратиграфији некрополе, како објеката и гробова, тако и покретних налаза.

Најпре треба нагласити да су археолошка ископавања 1967—1969. год., обухватила само мањи део некрополе, преостао после дуготрајног дејства ерозије дунавских вода. Тај истражени простор износи око 630 м², протежући се приближно паралелно са обалом, од североистока ка југозападу, у појасу просечне ширине 12 м.

Исто тако је јасно да заостали објекти некрополе, према степену своје очуваности, не пружају услове за тачну реконструкцију овог сложеног налазишта. Сви покушаји учињени у том смислу и раније, као и они који овде следе, биће само ближе или даље од правог изгледа некрополе.

Подела истраженог простора могућа је према функцији и врсти објеката, јер су то два најважнија показатеља на овој некрополи. Дакле, разликују се:

а) Простор са архитектонским конструкцијама и гробовима укопаним око ње;

б) Простор са многоструким (сложеним) каменим конструкцијама, спорадичним гробовима и правоугаоним огњиштима, делимично очуваним (раније протумаченим као „кенотафи").

Случајно нађени украшени облутак на месту где је пре тога, из високог профила обале била прикупљена керамика старијег гвозденог

[4] D. Srejović, Z. Letica, *op. cit.*, T. CXX, 4—6; Б. Јовановић, *Хајдучка Воденица, насеље и некропола старијег гвозденог доба*, Старе културе, 61, Т. XIX.

[5] Ископавања Н. Петровић и Е. Чершкова, 1966—1968.

[6] С. Живановић, *Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој Воденици*, Старинар XXVI, 1976, 123.

доба, био је први разлог да се овде приступи сондажном ископавању. Пре тога су на овом месту биле запажене и испране људске кости, па је већ постојала претпоставка о уништеним гробовима, али без икаквог хронолошког показатеља, сем спорадичне керамике старијег гвозденог доба.

Већ први откопи учињени на нижем, заравњеном делу обале, у подножју високог речног профила, довели су до откривања основе са архитектонским конструкцијама (објашњеним раније као „жртвена конструкција", што међутим ни сада није без значаја). Накнадна поређења са висином затеченог обалног профила, показала су да изнад архитектонске конструкције недостаје приближно 3,20 м културног слоја, испраног речном матицом. Такође се није очувао ни чеони простор испред основе објекта са конструкцијама, па се ништа поуздано не може рећи шта се заправо налазило око, као и изнад њега. Овакво стање погоршано је и изградњом пећи за печење креча из римског периода, чиме је културни слој на североисточној страни био у целини уништен. Једино је заостао ниво са каменим конструкцијама у југозападном правцу, али је и ту северни део уништила речна ерозија. Само је уски приобални појас, настављен на гробну камеру у југозападном правцу, сачувао бројне камене конструкције у првобитном положају.

На тај начин остаје само да се нагађа, како је основа са конструкцијама заиста изгедала и каквом је објекту припадала. Шта је истину та основа представљала, са правоугаоним огњиштем (или неком врстом реципијента?), са приступним плочама и бочним (подним?) површинама запечене земље? Да ли је то само подна конструкција првобитне зграде знатних димензија, полуукопане у стрму обалу — уколико је рељеф изгледао бар приближно какав је и данас (а има стратиграфских података који томе иду у прилог)?.

Уколико се претпостави да та основа зграде заправо никада није ни служила за свакодневну употребу, да је заиста имала улогу жртвене конструкције на некрополи, тада би на Хајдучкој Воденици био откривен први сакрални објект у раној праисторији. То је свакако преурањено тврдити без сигурних доказа, до којих, како се видело из затечене ситуације налазишта, није лако доћи.

Ни претпоставка о стамбеном објекту није такође лишена изузетног значаја у оквиру мезолита или старијег неолита Бердапа. Изградња овог објекта је извршена по унапред одређеном плану, са архитектонским конструкцијама сличним оним на Лепенском Виру и Падини, али такође са знатним разликама у извођењу. Веома упадљиво отступање, на пример, од архитектонских образаца претходна два налазишта је, на пример, асиметрија објекта. Крилне површине са запеченом земљом (подом) су неједнаке, југозападна поред тога претиче чеону ивицу североисточне. Да ту није у питању оштећење, сведочи положај приступних плоча, постављених тако да се североисточна површина граничи са њима, док је југозападна бочно постављена и готово их превазилази.

Сам приступ огњишту (или жртвеном реципијенту?) померен је изван уздужне осовине објекта, тако да су обе приступне плоче померене на североисточну страну. Ни само огњиште нема правилну правоугаону основу, већ су две наспрамне краће стране неједнаке ширине. На крају бочни жљеб (?) или канал, постављен уз правоугаони реципијент са југозападне стране, левкасто проширен према чеоном делу објекта, нема никакве паралеле у свим до сада објављеним зградама мезолита или старијег неолита, откривеним у налазиштима са обе стране Клисуре.

Једино што се сада чини извесним, јесте опште извођење тог објекта, на начин сходан таквим грађевинским подухватима на Лепенском Виру и Падини. И овде постоје две основе истог објекта: старија и млађа, при чему је ова позниja (која је и откопана), повучена уназад, ка вишем нивоу обале (што је типично и за Лепенски Вир и за Падину). Старија зграда (или објект посебне намене) била је изграђена на нижем нивоу, тако да делимично залази под млађу основу. Тако су у продужетку приступних плоча, на нижем нивоу, откривени плитки укопи, као нека врста темеља за ивичне блокове или плоче старијег, исто тако издуженог правоугаоног огњишта (реципијента?). Ту су нарочито карактеристична два угаона укопа проширења на чеоној, ужој страни ових укопа — очигледно прилагођени плочама које су бочно затварале огњиште.

На простору ограниченом приступним плочама и укопима старијег огњишта, нађена су оба украшена облутка — први, са два кружна удубљења (случајно откривен, како је наведено, на обали), припадао је млађој грађевини; други, ископан током откривања млађе основе са архитектонским конструкцијама, стратиграфски је старији и одговара стога првој грађевини. Ово стратиграфско разграничење уједно објашњава изразиту типолошку неподударност оба облутка, изазвану стога хронолошким а не само стилским разликама. Оба облутка се упадљиво разликују и по своме саставу: први припада некој врсти беличастог камена (пешчара?), док се други састоји од зеленкасте, вулканске стене. И сама техника жљебљења или уклеси-

вања орнамената је сасвим другачија на оба примерка, као што су и изведени мотиви изван сваког међусобног поређења.[7]

Ово је све супротно украшеним облуцима, масовно употребљаваним на Лепенском Виру, а знатно ређих на Падини. На оба ова налазишта је увек употребљаван мек, крупнозрни, црвенкасти пешчар, као што и орнаментика која их украшава варира у појединостима, али несумњиво припада једном истом стилу.

Постојање старијег објекта на некрополи потврђују и скелетни гробови, преко којих је положена млађа основа са правоугаоним огњиштем или реципијентом. Гробови су укопани у изразито тамни културни слој, испуњен остацима горења и животињским костима. Овакав стратиграфски положај тих гробова указује на старију фазу некрополе, која подразумева подизање првог објекта са правоугаоним огњиштем.

Какав је ближи однос тих најстаријих гробова према првој грађевини, није могуће одредити — никакави јаснији подаци, сем тачног положаја старијег огњишта, нису остали очувани. Најзад и сама чињеница да млађа основа почива на културном слоју просечне дебљине 0,80 м, у који су укопавани старији гробови, јасно указује на дуготрајнију претходну фазу сахрањивања.

Пада такође у очи да нема сахрањивања непосредно на самој основи са огњиштем (реципијентом), сем гроба 12 који належе уз ивицу југозападног простора са запеченом земљом, приближно на истој дубини. Остали умрли сахрањивани су у дугој и пространој гробној камери, укопаној у слојеве бигра у наставку основе са архитектонским конструкцијама.

Гробна камера је стратиграфски одређена основом са огњиштем, јер се њихове дубине подударају, као што се слаже и распоред у простору. Али оно што је најважније у опредељивању њеног стратиграфског положаја, јесте њено укопавање у слојеве бигра, јер је то чврст материјал, који је сачувао ивице камере, какве су биле и када су урађене.

У том погледу поуздане податке пружа и профил 1—3 сонде 15. И летимичан поглед на овај профил скреће пажњу на слагање у дубини источне ивице бигра (код тач. 3) и масивног, обрушеног каменог блока (код тач. 1). Те дубине означавају приближну хоризонталу испод које је образован слој сивомрке боје (тач. 6 легенде).[8] Према редоследу сахрањивања у оквиру гробне камере, то је уједно и горња ивица овог издвојеног простора, где су покојници иначе покопавани у два нивоа.

Старији хоризонт гробова у овој камери такође је двојак: прву групу гробова чине покојници сахрањени у лежећем положају, на леђима, у паралелним редовима, један уз другог у групним гробовима, сви одреда оријентисани у правцу југозапад — североисток, тј. упоредо са попречним правцем основе са архитектонским конструкицјама. Положај тих гробова је одређен и у бити прилагођен основи са огњиштем и другим архитектонским конструкцијама, како по дубини, тако и простирању: попречни пресек основе камере приближно је једнак ширини основе са конструкцијама. Подударност по правцу је готово потпуна: осовина камере поклапа се са осовином огњишта и приступних плоча. То слагање дубине и правца укопавања гробне камере кроз бигар са основом грађевинског објекта испред ње, чини је неком врстом „гробне одаје".

Друга серија старијих гробова укопавана је иза прве, са паралелно постављеним покојницима и њу чине групна или заједничка сахрањивања на дну гробне камере. Овде су покојници такође укопавани у опруженом положају, на леђима, али су млађа сахрањивања у већој мери реметила она старија. Остаци претходних скелета стављени су крај ногу оних накнадно укопаваних у обе ове групе гробова.

Групни гробови на самом завршетку гробне камере изгледају нешто другачији. Није могуће тачно установити у каквом су положају умрли били стављани у примарним сахранама, јер су накнадно положени покојници пореметили у потпуности положај старијих скелета. Вероватно да су у плитким удубљењима у бигру покојници полагани у згрченом положају, али то за сада није у потпуности сигурно. Сви групни гробови би могли да се сматрају са правом и породичним.

Изнад старијих гробова око гробне камере следи ниво млађих сахрањивања, са појединачним гробовима. У овом нивоу скелети леже такође на леђима, покривени каменим плочама. Они се налазе изнад нивоа старијих гробова, али их ипак не поклапају, већ су укопавани у међупростору.

Заједничка особина свих ових гробова је да уз покојника нису стављани никакви прилози. Једино је уз групу скелета на самом почетку гробне камере, лежао и масивни јеленски рог.

Стратиграфија и распоред гробова указују стога на два хронолошки издвојена хоризонта сахрањивања, с тим што старији може да буде подељен у две подфазе. Али то се односи само на гробну камеру, док у погледу некрополе у

[7] B. Jovanović, Arch. Iug., VII, 1966, T. II, 1—2; Старинар XVIII, 1976, T. II, 1—4.

[8] Исти, Старинар XVIII, 1967, 187, Сл. 2.

целости постоје три таква хоризонта сахрањивања.

Најстарији хоризонт гробова потиче из времена пре изградње објекта коме припада основа са правоугаоним огњиштем (или реципијентом). Други хоризонт чине гробови старије фазе гробне камере, док трећи, најмлађи хоризонт припада млађем нивоу гробне камере.

Унутар ових хоризоната могу се такође издвојити посебне етапе, бар у редоследу сахрањивања. Ове хоризонте деле понекад и мање разлике у погребном ритуалу. Сви нивои некрополе садржавали су остатке горења — угљенисане комаде дрвета измешане са тамном земљом, као и мање површине запечене земље.

Југозападни простор некрополе показао је камене конструкције, делимично оштећене у приобалном појасу, очуване у целости само на вишем делу терена, уз подножје стеновитих блокова. Овде се ради о објектима који се у потпуности разликују од основе са огњиштем и гробном камером. Културни слој у југозападном простору садржи следеће хоризонте:

1. Површине састављене од масивних блокова камена, слаганих без нарочитог реда, неки пут у више нивоа. Доњи хоризонт садржи углавном блокове мањих димензија, полаганих збијеније.
2. Вишеструки нивои конструкција, са неуједначеним површинама од слаганог ситног камена, уз спорадичну употребу облутака.
3. Слој тамне, местимично изразито црне земље, са остацима горења и угљенисаног дрвета. То је заправо хоризонт некрополе и основе са огњиштима и приступним плочама. Скелетни гробови су укопавани у сам слој, али такође и здравицу, састављену од жућкасте, песковите земље или бигра.
4. Доњи ниво културног слоја некрополе стратиграфски се заправо не може издвојити, али је то могуће учинити по покретним налазима и архитектонским објектима. Тако су искључиво у овом нивоу налажена бројнија оруђа од кости, заступљена су такође и правоугаона огњишта, састављена од вертикално пободених плоча, као и плиће јаме, укопане у песковиту здравицу, са траговима горења у тамној земљи испуне.

У погледу хоризонталне распрострањености ових конструкција, уочљиво је да се хоризонт 1 одржао на простору ван дохвата високих вода, што се односи и на хоризонт 2, док је хоризонт 3 заступљен уз основу са огњиштем, садржавајући скелетне гробове. Архитектонски објекти хоризонта 4 углавном су подизани изван зоне сахрањивања.

Правоугаоне површине, оивичене каменим блоковима, по својој конструкцији су врло блиске огњиштима мезолитских насеља, подизаним на слободном простору, или у грађевинама чији остаци нису били утврђени. То значи да се ради о насељима изграђеним пре појаве архитектуре Лепенског Вира. Њихов распоред на истраженом простору у Хајдучкој Воденици не казује много, иако се чини да постоји извесно груписање. Међутим нема ни трага од било какве грађевинске основе — та огњишта су у потпуности усамљена, покривена са више нивоа камених конструкција, чија је намена такође недовољно јасна. Стратиграфска шароликост југозападног простора повећана је остацима горења, мањим круговима слаганог камена, плитким јамама, затим плочама које понекад покривају ова огњишта.

Најзад постоји још једна изненађујућа одлика некрополе, првенствено њеног југозападног простора — у хоризонту 4, уз правоугаона огњишта нису нађени ни најмањи трагови кремене индустрије. То се такође односи на основу објекта са гробном камером, што је у оштрој супротности са великом количином оруђа од кости.

Уломци судова налажени у разним нивоима некрополе припадају без изузетка грубој керамици. Пре изналажења керамике Старчево — Криш на кастелу, ови уломци грубих судова, лишени примеса плеве, слични по фактури керамици старијег твозденог доба, остали су у извесној мери по страни у претходним публикацијама о Хајдучкој Воденици.

Упоређење овог материјала са страчевачким налазима у кастелу, недвосмислено је показало да се и на некрополи такође ради о керамици старијег неолита Бердапа. При томе су уломци грубих судова овог типа налажени груписани на мањим површинама, уместо да буду равномерније распоређени у целом слоју, као што је то случај код других насеља (на пример Падина, фаза В).

Уломци грубих судова типа Старчево — Криш припадају монохромној керамици, црвенкасте или жућкастосиве боје, неуједначено печени, неки пут слабије приглачани. Пресек показује обично тамно језгро са превлаком жућкасте или црвенкасте боје, без присуства плеве, већ са крупним зрнима песка. Добија се утисак о веома уједначеној категорији грубих лонаца или амфора, без нарочитог квалитета израде.

Дна ових судова су најчешће равна, масивна, што се односи и на зидове трбуха или заравњене ободе, понекад са плитким отисцима прстију. Вероватно се ради о судовима већих ди-

мензија, намерно разбијених на различитим местима некрополе. Али присутност њихових уломака углавном је ограничена на два хоризонта конструкција (1 и 2), што значи изван самог слоја некрополе, са скелетним гробовима. Керамике те врсте није било на основи са огњиштем, нити у гробној камери, а није налажена уз било који од скелетних гробова југозападног простора.

Од значаја је такође једнообразност грубе керамике типа Старчево — Криш. На некрополи нису уопште заступљене остале категорије керамике уобичајене за насеља старијег неолита у Бердапу. Судећи по уломцима нађеним на некрополи, употребљавани су судови типичних облика — то су лонци и амфоре са лопастим реципијентом. Таква врста керамике на некрополи Хајдучке Воденице, узета издвојено, указивала би на веома својствену варијанту керамике Старчево — Криш (и сам овај назив упућује на типолошку сложеност керамике са старијих неолитских насеља на Бердапу).

Таква процена се међутим мења из основа, када се узме у обзир типологија керамике старијег неолита из доњих слојева кастела. Очевидно је, према том упоређењу, да је на некрополи наменски употребљавана само једна категорија судова већих димензија, грубе фактуре и приглачане површине.

Јединy типолошкy везу са хоризонтом културе Старчево — Криш у Клисури представљају судови — трпезе, чији је пространи плитак реципијент постављен на четворострану, шупљу ногу. Њихов карактеристичан облик, типолошки веома изразит и уједначен, чини их захвалним објектом за одређивање релативне хронологије. Ова својствена врста судова постала је нарочито позната после ископавања у Бердапу, издвојена и реконструисана најпре на Лепенском Виру. Сем Падине (а сада и Хајдучке Воденице и Стубице), ова врста судова потиче још и са Доње Брањевине у Бачкој,[9] поново у насељу на обали Дунава. И овим путем Хајдучка Воденица (насеље на кастелу и некропола) улази у круг налазишта ужег Подунавља, на којима је заступљена култура Старчево — Криш.

Остаци скелета са некрополе у Хајдучкој Воденици испитани су и антрополошки. Морфолошке разлике у грађи костура, запажене током ископавања, потврђене су и овим анализама. Према закључцима С. Живановића, установљено је да сахрањени припадају популацији коју чине два различита расна типа: робусни и грацилни. Први одговара расној подгрупи прото — динарске расе, што значи да је мезолитског порекла, док је други опредељен као знатно рецентнији. Изнето је мишљење да је то популација, чије лобање по својим антрополошким карактеристикама најприближније одговарају илирским лобањама из Херцеговине, описаним почетком овог столећа.[10] Као што се види, овај последњи закључак је истовремено и претпоставка, која не искључује и друга решења.

Групу скелета овог расног типа са Хајдучке Воденице, укључио је и Ж. Микић у период гвозденог доба. Овај аутор међутим наглашава да лоша очуваност готово онемогућава разврставање скелета из Хајдучке Воденице, како у атрополошком, тако и хронолошком погледу.[11]

Сада се може изнети још једна претпоставка, искључиво заснована на археолошким подацима — да заправо скелети грацилног типа припадају популацији старијег неолита, у овом случају култури Старчево — Криш.

Ближа културна и хронолошка оцена некрополе на Хајдучкој Воденици за сада се не може извршити сасвим поуздано, јер захтева потпуну обраду обимне документације, као и покретних налаза. Сложеност објеката и њихова улога у досадашњим варијантама датовања ове некрополе, навођени су већ раније. Иако сажети, подаци изнети на овом месту искључују у целини претходно опредељење некрополе у старије гвоздено доба, коју је заступао аутор овог текста.

Керамички налази старијег гвозденог доба, ограничени првенствено на најмлађи стратум некрополе, не могу се довести у везу, како је речено, са сахрањивањима изведеним на том месту. Утолико пре и украшени облуци, узети раније као важан ослонац за касно датовање некрополе, не припадају исто тако старијем гвозденом добу. Али и даље остаје отворено ближе хронолошко опредељење ове некрополе унутар мезолитског и старије неолитског раздобља Клисуре.

Стратиграфија некрополе може да укаже на неке битне чињенице. Тако се основа објекта са архитектонским конструкцијама у средишту некрополе може да сматра као стратиграфска граница између гробова из слоја на коме та основа почива и гробова укопаних у гробну камеру.

Али слој тамне земље и остатака горења, који припада некрополи, садржи и старији објект, по свој прилици исте конструкције и намене као и овај млађи. Старији гробови би у том случају били укопавани око претходне грађевине.

[9] S. Karmanski, *Slikana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1968, 3, 22, Сл. 1.

[10] С. Живановић, *op. cit.*, 128.

[11] Ž. Mikić, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji, Sarajevo, 1981, 173.

Гробна камера садржи исто тако издвојен старији хоризонт сахрањивања и млађи, непосредно изнад претходног. Старији хоризонт чине групни гробови, али се и они деле на две подгрупе: они ближе основи са огњиштима леже на леђима, паралелно положени; сахрањивања у задњем делу камере немају тако јасан редослед скелета, положених у плитке, овалне јаме.

Млађи гробови камере су, супротно од претходних, индивидуални, са покојницима сахрањеним у лежећем положају и прекривени каменим плочама. Они означавају завршницу сахрањивања на овом месту.

Стратиграфска схема централног дела некрополе, заснована на претходним разматрањима, има овај редослед:

I. Слој тамне земље, са остацима горења и угљенисаног дрвета. Овде се разликују две етапе:

I-a. Старија основа грађевинског објекта са хоризонтом старијих гробова.

I-b. Млађа основа грађевинског објекта, са огњиштем и приступним плочама. Гробови укопани око ове основе (објекта), углавном су уништени ерозијом.

II. Гробна камера, чије је укопавање вероватно извршено упоредо са подизањем млађег објекта. Сахрањивања су такође вршена у два нивоа:

II-a. Групни гробови старијег нивоа паралелни са фазом I-b објекта.

II-b. Појединачни гробови млађег нивоа.

Југозападни део некрополе са каменим конструкцијама и огњиштима, није пружио довољно података за потпуније уклапање у стратиграфску поделу централног простора. Овде се могу разликовати следеће фазе:

I. Слој тамне земље са остацима горења и то:

I-a. Старији ниво са правоугаоним огњиштима.

I-b. Млађи ниво са правоугаоним огњиштима.

II. Два нивоа камених конструкција са субхоризонтима које чине неуједначене површине слаганог камена.

Археолошки налази такође показују груписање према овим слојевима. Тако су многобројна коштана оруђа налажена претежно у слоју I-a централног простора и слоју I са огњиштима југозападног простора.

Керамика типа Сарчево — Криш налажена је првенствено у нивоу II камених конструкција југозападног простора; такви су налази у нивоу I-a са огњиштима веома ретки, док су у нивоу I-b, који се делимично поклапа са каменим конструкцијама, керамички уломци чешћи. Уз сама огњишта, као и гробове није било налаза керамике *in situ*.

Уломци судова старијег гвозденог доба првенствено се везују за ниво II камених конструкција и то за њихов горњи хоризонт.

Релативно — хронолошка подела некрополе на Хајдучкој Воденици, изгледала би, у општим цртама, овако:

Фаза I. (Овде припада фаза I-a централног дела некрополе, старији ниво I-a са правоугаоним огњиштима у југозападном простору). Та фаза је паралелна са Падином A—B, Власцем II—III, Алибегом и Кладовском Скелом II.

Фаза II. (Подразумева две етапе и укључује фазу I-b централног дела некрополе, фазу II-a и II-b гробне камере, ниво I-b са правоугаоним огњиштима и ниво II камених конструкција југозападног простора). Фаза II одговара Падини B (старији хоризонти становања) и хоризонту старијег неолита на Власцу. Ово је међутим врло уопштена паралела, која ће највероватније бити допуњена после потпуније обраде керамике старијег неолита са кастела.

Фаза III. Припада периоду старијег гвозденог доба, што је такође само основно опредељење.

При разматрању ове стратиграфске скале треба водити рачуна о затеченом стању налазишта. Како је већ речено, високе воде Дунава испрале су и обурвале културни слој, пресецајући локалитет по целој дужини. Остала је очувана, вероватно, само трећина првобитног опсега налазишта.

Нагађања би било знатно мање да је, на пример, остао очуван културни слој непосредно изнад основе са архитектонским конструкцијама. Да ли се ниво млађих гробова (II-b), да се постави само ово питање, протезао и изнад основе са огњиштима, или је — сходно претходној фази — и за најмлађе гробове постојала посебна грађевина, обновљена такође изнад ове затечене?

Није такође познато ни распростирање нивоа са најстаријим гробовима, као ни права природа нивоа I-a са огњиштима југозападног простора. Све што преостаје овом налазишту, на жалост, јесте реконструкција, односно покушаји да прави изглед некрополе буде остварен помоћу анализа и сабирања свих података. На многа суштинска питања највероватније ће се одговорити претпоставкама.

Неки од таквих упитника гласе: да ли је налазиште на Хајдучкој Воденици насеље или некропола? Или насеље са посебно издвојеном некрополом? Да ли су, слично Кладовској Скели II, стамбене зграде служиле и као загробни

објекти?[12] Налази ли се у Хајдучкој Воденици I почетак украшавања облутака, које доводи до монументалне пластике Лепенског Вира? Произилази ли, даље, та сложена орнаментика из мотива виђених на батовима, купастим или полигоналним, украшеним плитко урезаним линеарним обрасцима? Јер батови из ове некрополе, израђени од истог материјала и сличној техници, као и облутак из старијег објекта некрополе, стратиграфски му одговарају. Они претходе, као и слични батови из Власца, развијеним етапама Лепенског Вира.

Није ли такође потпуно одсуство микролита са Хајдучке Воденице доказ за старији неолитски карактер ове некрополе, што би потврдиле језичасте камене секире и покоји примерак кремених ножева са два сечива? Али то одсуство може се такође разумети и као знак да је цео простор налазишта био намењен сахрањивању и да су кремена оруђа, масовно свакодневно употребљавана, овде просто излишна. Супротно томе, бројна масивна оруђа од кости као да су значила и нешто више од своје функције, имајући можда одређену ритуалну улогу при сахранама ових рибара и ловаца.

Ако је то заиста само некропола, тада треба очекивати одговарајуће насеље у централном делу котлине Хајдучке Воденице, где је изградњом кастела, а касније и караула, културни слој уништен, тако да је заостао само разбацани керамички материјал старијег неолита.

Усвајајући претпоставку да су на Хајдучкој Воденици некропола и насеље били на различитим местима, тада треба објаснити зашто је то сасвим супротно на другим насељима у Клисури (Власац, Лепенски Вир, Падина). Можда би у том случају на Хајдучкој Воденици био добијен доказ да и некропола састављена од камених конструкција са више нивоа, на сектору III Падине, јесте место сахрањивања за мезолитско насеље на секторима I и II.

Набрајање оваквих и других сличних могућности које пружа оквирно истраживање некрополе на Хајдучкој Воденици, могло би да потраје. Тешко да ће оне бити у целости исцрпене и после завршне обраде свих налаза који одавде потичу.

6. април 1983.

UDK: 903.5

HAJDUČKA VODENICA, NÉCROPOLE PRÉHISTORIQUE

BORISLAV JOVANOVIĆ, Institut archéologique Beograd

La nécropole à Hajdučka Vodenica a été datée de l'âge du fer ancien selon les résultats des fouilles faites en 1967 exclusivement. Le niveau supérieur de la nécropole avait alors révélé de la céramique de cette période, tandis que des agglomérations datant de l'âge du fer ancien ont été découvertes dans la partie centrale de Hajdučka Vodenica, vallée spacieuse dans les gorges inférieures des Portes de Fer. Certains auteurs, tels que Dj. Bošković et D. Srejović, étaient d'avis que cette nécropole devrait être datée de l'âge mésolithique des Portes de Fer.

Les fouilles effectuées en 1968 et en 1969, l'analyse ultérieure du matériel mobile et des vestiges architecturaux, ainsi que l'analyse anthropologique des restes de squelettes, ont démontré que la nécropole appartient au mésolithique ancien et au proto-néolithique des Portes de Fer.

L'estimation culturelle et chronologique plus précise de la nécropole de Hajdučka Vodenica ne peut pour le momment être donnée avec certitude, car cette conclusion demande le traitement de toutes les données disponibles, ce qui ne peut pas être fait à cet endroit.

[12] V. Boroneanț, *La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube*, Praehist. Zeit., XLV, 1, 1970, 19.

*

Le schéma stratigraphique de la partie centrale de nécropole, selon les résultats obtenus jusqu'à présent, se présente comme suit:

I. Couche de terre sombre aux traces de feu et restes de bois carbonisé. Deux étapes y sont distinguées:

I-a Base plus ancienne de construction à l'horizon de tombes plus anciennes.

I-b Base plus jeune de construction au foyer et aux dalles d'accès. Les tombes, enfoncées autour de cette base ont été en majorité détruites par l'érosion des eaux danubiennes.

II — Chambre mortuaire, dont l'enterrement a dû être fait parallèlement à l'édification de la plus jeune des constructions. L'ensevelissement a été fait en deux niveaux également.

II-a Tombes groupées du niveau plus ancien (parallèles à la phase I-b).

II-b Tombes individuelles du niveau plus récent.

La partie Sud-Ouest de la nécropole aux constructions en pierre et des foyers n'a pas donnné suffisamment d'informations pour une intégration plus complète à la répartition stratigraphique de l'espace central. Les phases suivantes peuvent y être distinguées:

I — Couche de terre sombre aux traces de brûlure, à savoir:

I-a — Niveau plus ancien aux foyers rectangulaires.

I-b — Niveau plus récent aux foyers rectangulaires.

II — Deux niveaux de constructions en pierre avec des sous-niveaux formant des surfaces inégales de pierre entassée.

Les découvertes archéologiques indiquent également des groupes correspondant à ces couches. Ainsi de nombreux outils en os ont été trouvés surtout dans la couche I-a de l'espace central et dans la couche I aux foyers de l'espace Sud-Ouest.

La céramique du type Starčevo—Criş a été trouvée en premier lieu au niveau II des constructions en pierre dans l'espace Sud-Ouest, de telles découvertes sont très rares au niveau I-a aux foyers, tandis qu'au niveau I-b, qui correspond en partie aux constructions en pierre, des fragments de céramique sont plus fréquents. Près des foyers mêmes, aussi bien que des tombes, il n'y a pas eu de céramique in situ.

Des fragments des récipients de l'âge du fer ancien se rattachent en premier lieu au niveau II des constructions en pierre et surtout à leur plan supérieur.

La chronologie relative et sa répartition à la nécropole de Hajdučka Vodenica se présenterait donc, d'une manière générale, comme suit:

Phase I — (Elle englobe la phase I-a de la partie centrale de la nécropole, le niveau plus ancien I-a aux foyers rectangulaires de l'espace Sud-Ouest). Cette phase est parallèle à Padina A—B, Vlasac II—III, Alibeg et Kladovska Skela II.

Phase II — (Comprend deux étapes y inclus phase I-b de la partie centrale de la nécropole, phase II-a et II-b de l'ensemble funéraire, niveau I-b aux foyers rectangulaires et niveau II des constructions en pierre de l'espace Sud-Ouest). La phase II correspond à Padina B (niveau plus ancien d'habitation) et au niveau proto-néolithique de Vlasac. Cependant il s'agit d'une parallèle très généralisée, qui sera probablement complétée dès que le traitement de la céramique proto-néolithique du castellum sera achevé.

Phase III — appartient à la période de l'âge du fer ancien, ce qui est encore une indication de base.

*

Lors de l'examen de cette gamme stratigraphique il faut tenir compte de l'état du site. Comme il a déjà été dit les crues du Danube ont lavé et effondré la couche culturelle coupant le site en longueur. Ce qui est resté ne représente probablement qu'un tiers de l'ampleur première du site.

Les incertitudes auraient certainemet été moindres si, par exemple, la couche culturelle immédiatement au-dessus du plan aux constructions architecturales avait été conservée. Le niveau des tombes plus récentes (II-b) s'étendait-il, par exemple, également au-dessus du plan aux foyers ou bien à en juger d'après la phase précédente, les plus récentes des tombes avaient-elles également une construction à part, reconstruite au-dessus de celle qui a été trouvée?

L'étendue du niveau des tombes les plus anciennes n'est connu non plus et il en est de même avec la vraie nature du niveau I-a aux foyers dans la partie Sud-Ouest. Tout ce qui reste dans ce site c'est, malheureusement, la reconstitution, ou mieux des tentatives de reconstituer l'aspect véritable de la nécropole au moyen d'analyses et de réunion de toutes les informations. Nombreuses questions essentielles n'auront probablement que des hypothèses en guise de réponse.

Ces questions seraient, entre autres: le site de Hajdučka Vodenica est-il une agglomération ou une nécropole? Ou bien serait -ce une agglomération avec sa nécropole séparée? Est-ce que, comme à Kladovska Skela II, les habitations servaient également comme emplacements funéraires? Le début de la décoration de galets, qui amènera jusqu'aux sculptures monumentales de Lepenski Vir, serait-il à Hajdučka Vodenica? Ensuite, ces ornements complexes seraient-ils la suite des motifs que présentent des massues, coniques ou poligonales, décorées des formes linéaires gravées? Car les massues de cette nécropole sont en même matériau et faits en technique similaire à celle du galet de l'ensemble plus ancien de la nécropole et stratigraphiquement elles seraient correspondantes. Elles précèdent, de même que les massues similaires de Vlasac, les étapes développées de Lepenski Vir.

L'absence totale du microlithique de Hajdučka Vodenica ne témoigne-t-elle pas du caractère plus ancien, néolithique, de cette nécropole — ce qui serait confirmé par des haches de pierre en languette et quelques exemplaires de couteaux en silex au double tranchant? Mais cette absence s'expliquerait également comme preuve que tout l'espace du site fut uniquement de caractère funéraire et que les outils en silex, d'usage quotidien et répandu, sont superflus. Par contre de nombreux outils massifs en os semblent signifier plus que leur fonction usuelle, peut-être avaient-ils un certain rôle rituel lors des funerailles de ces pêcheurs et chasseurs.

Si ce n'était qu'une nécropole, alors il faudrait s'attendre à trouver l'agglomération correspondante dans la partie centrale de Hajdučka Vodenica où la construction du castellum et de tour de garde ensuite, aurait détruit cette couche culturelle en ne laissant que du matériel en céramique proto-néolithique dispersé.

Si l'hypothèse, que la nécropole a été à Hajdučka Vodenica séparée de l'agglomération, était adoptée, il faudrait expliquer pourquoi serait-ce contraire aux autres sites de Klisura (Vlasac, Lepenski Vir, Padina). Dans ce cas-là la découverte de Hajdučka Vodenica serait la preuve que la nécropole en constructions de pierre à plusieurs niveaux au secteur III de Padina était l'endroit funéraire de l'agglomération mésolithique des secteurs I et II.

L'énumération de ces possibilités et d'autres que permet l'étude générale de la nécropole de Hajdučka Vodenica pourrait être longue. Il est peu probable que toutes ces possibilités seront épuisées même après le traitement définitif des informations recueillies dans ce site.

Хајдучка Воденица, праисторијско налазиште

РАСТКО ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

У току 1966. и 1967. г. извршено је сондирање степенасто распоређених тераса источно од кастела где је претходним рекогносцирањима утврђено постојање мањег праистријског насеља. Насеље се простирало дуж обале Дунава али се о његовој величини не може ништа прецизније рећи. Наиме обале на овом месту изложене су сталном подлокавању и обрушавању те је веома могуће да је северни, можда већи део насеља временом био уништен водама Дунава.[1]

На овом простору су 1966. отворене сонде 2 и 3 на доњој тераси које су пружиле више фрагмената праисторијске керамике али неки изразити културни слој није откривен. Међу керамиком се истиче више фрагмената плићих здела слабије фактуре са увученим тордираним или фасетираним ободима од којих су неки орнаментисани испод обода текућим „S" мотивом, затим фрагменти трбуха шоља са плитким канелурама. (Т. I, 1—3). Овакве карактеристике опредељују хронолошки ову керамику у рано и почетак старијег гвозденог доба.

У току 1967. отворено је на овом месту нових 8 сонди (сонде 5—12) од којих су сонде 7, 8 и 9, отворене на горњој тераси, пружиле већу разноврсност керамичког материјала и одређеније податке о самом насељу. Поуздано је, наиме, утврђено постојање једног хоризонта становања у коме се међутим нису могле уочити неке стратиграфске разлике. На основу скромних остатака архитектуре може се рећи да су зграде биле начињене у техници плетера и лепа и да су имале четвороугаоне основе са овалним и потковичастим ћешима. Што се тиче керамике, уз већи број комада грубих судова слабије фактуре, откривено је више фрагмената трбуха и обода здела и пехара боље фактуре, сиве или црвенкасте боје, са урезаним геометријским мотивима испуњеним белом бојом као и више фрагмената црно или сиво глачаних трбушастих урни, црвене боје на унутрашњој страни, украшених висећим троуглим канелурама на трбуху. (Т. I, 4—15). Највећи део керамике припада на основу тога касном бронзаном добу (група Жуто брдо) и раном гвозденом добу (период канеловане керамике) при чему се истовремена егзистенција ових елемената, бар у једном временском одсеку, не може искључити.

Керамика прикупљена рекогносцирањем доње терасе 1966, 1967. и 1968. г. пружа највећим делом исту слику. Уз више фрагмената грубих и атипичних посуда, велики број комада садржи урезану геометријску орнаментику у облику спирала, гирланди, меандара, вертикалних кратких линија у низу, жигосаних кружића итд., као и нешто канелованих орнамената што заједно опредељује ову керамику у касно бронзано и рано гвоздено доба (Т. II, 3—23). Занимљиво је истаћи да су неки комади несумњиво старији — фрагменти трбуха здела црвенкасте боје боље фактуре, украшени са спољне стране широко урезаним мотивом рибље кости који прати низ пластичних кружних налепака — и припадају по свој прилици енеолитској групи Коцофени (Т. II 1—2), што би указивало на насељавање овог простора пре касног бронзаног доба. Један камени бат, такође случајан налаз, може се везати за старчевачко насеље које је постојало на простору римског кастела.

На основу горе изнетог може се закључити да је на степенастим терасама источно од кастела постојало у касном бронзаном и раном гвозденом добу једно, вероватно мање, насеље, које је егзистирало на овом простору негде до почетка старијег гвозденог доба, односно обухватало хоризонт басараби керамике. Њему би припадали и остаци сачуване архитектуре у сондама на горњој тераси локалитета. Са доста вероватноће може се такође претпоставити да

[1] B. Jovanović, AP 8, 1966, 102—103; исти, AP 9, 1967, 55; исти, Materijali ADJ VI, 29; исти, *Некропола старијег гвозденог доба у Хајдучкој воденици*, Старинар XVIII, 1967, 181.

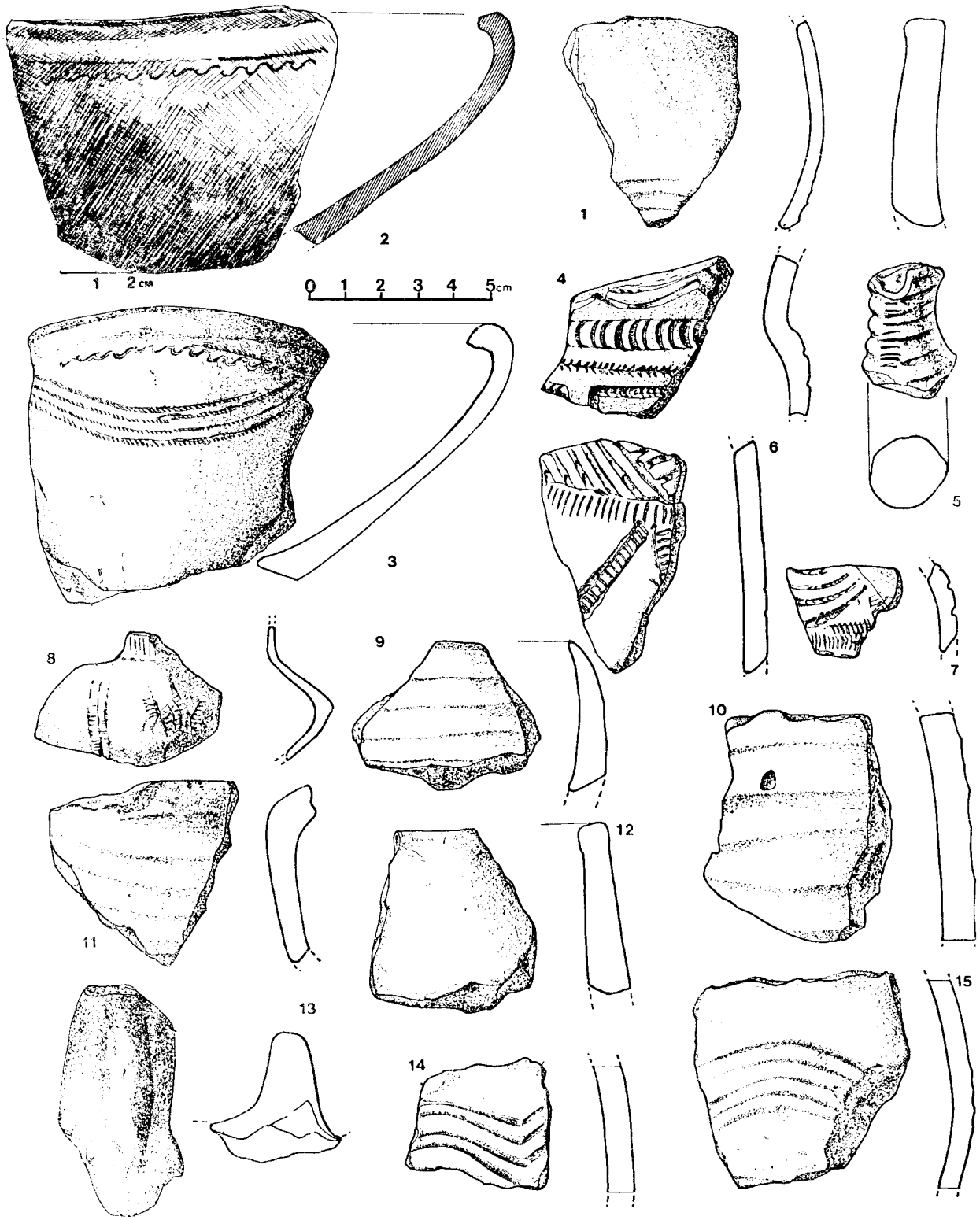

Т. I, сл. 1—15. — Хајдучка Воденица, источна обала, керамика из сонди 2,7 и 8. — Pl. I, fig. 1—15. — Hajdučka Vodenica, rive est, céramique des sondes 2,7 et 8.

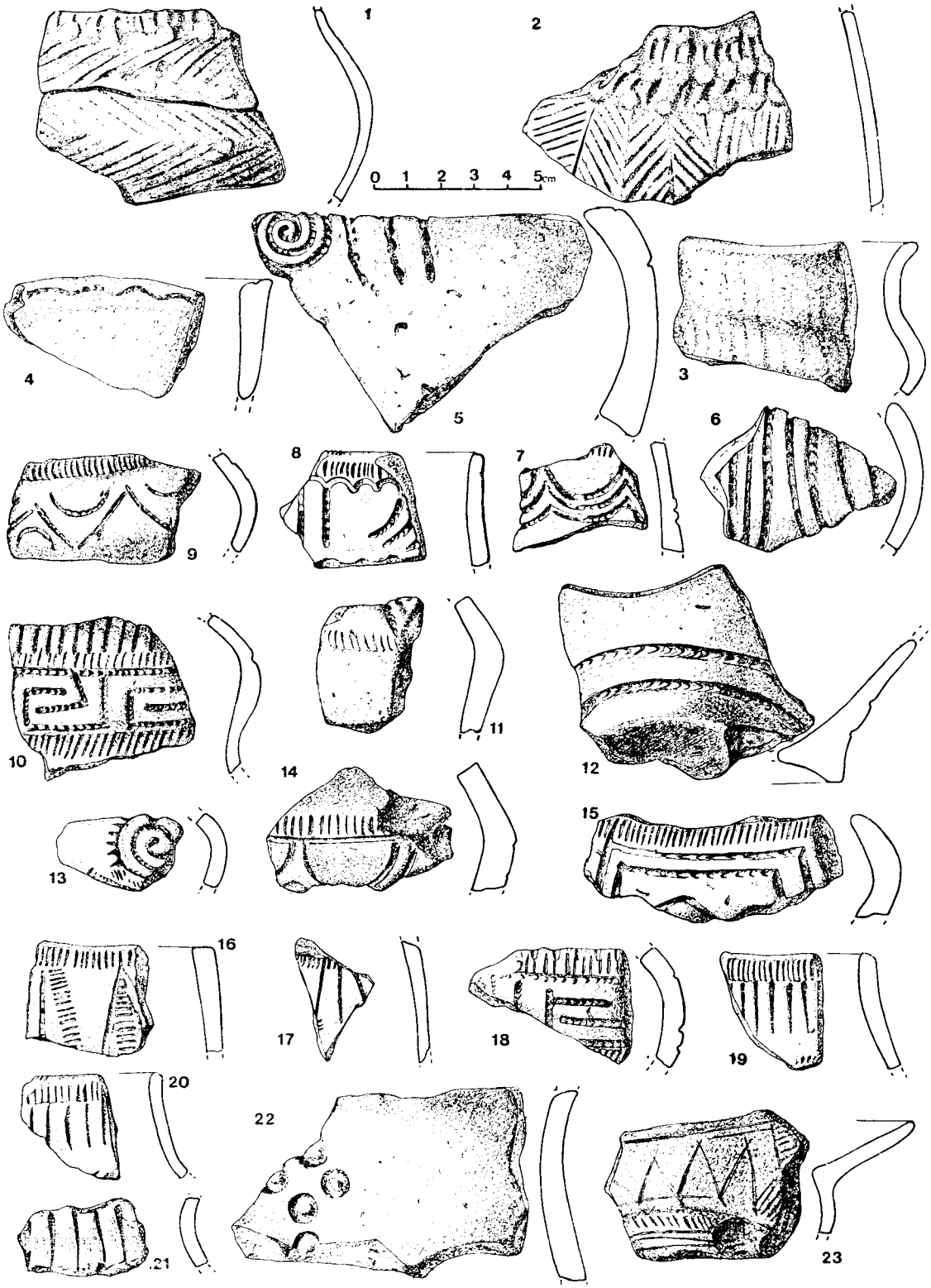

Т. II, сл. 1—23. — Хајдучка Воденица, источна обала, керамика са рекогносцирања. — Pl. II, fig. 1—23. — Hajdučka Vodenica, rive est, céramique trouvée lors de la prospection.

је на овом локалитету у енеолиту постојало једно мање насеље Коцофени групе које, с обзиром да енеолитски материјал није нађен у сондама на горњој тераси, највероватније се пружало уз саму обалу и временом највећим делом било уништено. Континуитет у насељавању овог простора између енеолита и касног бронзаног доба није вероватан мада је могуће, с обзиром на постојање насеља из других праисторијских периода у непосредној близини локалитета — кастел, обала Дунава западно од кастела — да су појединачни стамбени објекти постојали на овом локалитету и ван горе поменутих хронолошких периода.

2. март 1983.

UDK: 903.4

HAJDUČKA VODENICA, AGGLOMÉRATION PRÉHISTORIQUE

RASTKO VASIĆ, Institut archéologique, Beograd

A la suite des reconnaissances préalables ayant révélé l'existence d'une agglomération préhistorique de moindre importance des sondages ont été faits en 1966 et 1967 aux terrasses s'étageant à l'Est du castellum. Sans pouvoir préciser l'importance de l'agglomération, etant donné l'effet des crues, il est établi qu'elle longeait le fleuve.

En 1966 les sondages à la terrasse inférieure ont révélé aux sondes 2 et 3 plusieurs fragments de céramique préhistorique, mais pas de couche culturelle marquante. Il s'agit de plats de faible facture aux bords rentrés, en torsades ou facettes, certains aux ornements en S, puis des fragments de panse de bol aux cannelures plates, caractéristiques, situant chronologiquement cette céramique à l'âge du fer récent et aux débuts de l'époque suivante.

En 1967 à cet endroit 8 sondes (5 à 12) ont été ouvertes, dont les 7,8 et 9 à la terrasse supérieure ont fourni une plus grande diversité de matériel céramique et donc des données plus précises sur l'agglomération. Un horizon d'habitation a été établi sans différences notables de stratigraphie. Les vestiges d'architecture modestes permettent la conclusion qu'il s'agissait des maisons en torchis et liant aux plans rectangulaires et fours de forme ovale ou semi-circulaire. Quant à la céramique, en plus de celle de faible facture des fragments de panses et de bords de plats, de coupe de meilleure facture de couleur grise ou rougeâtre aux motifs géométriques incisés et remplis de couleur blanche, ont été trouvés, ainsi que des fragments d'urnes polies noires ou grises, à l'intérieur rouge, décorées de cannelures triangulaires sur la panse. La plupart appartient donc à l'âge du cuivre tardif (Žuto Brdo) et aux débuts de celui du fer, mais leur contemporénéité n'est pas à exclure.

Les fouilles de la terrasse inférieure en 1966, 1967 et 1968 ont donnée une image sensiblement pareille. Plusieurs fragments de récipients rudes et atypiques, de nombreux débris aux ornements géométriques, spirales, guirlandes, méandres, suite de courtes verticales ronds frappés, etc et quelques ornements cannelés situent cette céramique à la fin de l'âge du cuivre et aux débuts de celui du fer. Certaines pièces sont incontestablement plus anciennes — fragments de panses de bol rougeâtres de meilleure facture à la décoration de larges motifs de chevrons incisés accompagnés d'applications plastiques circulaires, qui appartiennent probablement au groupe énéolithique Coțofeni. Ceci indiquerait une installation avant l'âge du cuivre tardif. Un bat de pierre, découverte accidentelle, pourrait être rattaché à l'agglomération de Starčevo, existant dans l'espace du castellum romain.

La conclusion serait que les terrasses étagées à l'Est du castellum comportaient à l'âge du cuivre tardif et aux débuts de celui du fer une agglomération mineure englobant l'horizon de la céramique Bassarabi. Les vestiges d'architecture de la terrasse supérieure s'y rattacheraient. A l'époque énéolithique une petite agglomération appartenant au groupe Coțofeni est supposée, probablement sur la rive même, que les crues auraient emportées. La continuité entre l'ère énéolithique et l'âge du cuivre tardif n'est pas probable, quoique possible, étant donné l'existence des agglomérations des autres périodes préhistoriques à proximité immédiate du site — castellum, rive danubienne à l'Ouest du castellum.

Хајдучка Воденица, касноантичко и рановизантијско утврђење

АЛЕКСАНДАР ЈОВАНОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Локалитет Хајдучка воденица означава мањи лепезасти плато испод литица Малог Штрбца који се налази у Малом Казану, око 12 км узводно од Текије. У средишњем делу овог платоа, на простору са индикативним називом „Бетаће", налазе се остаци античког утврђења. Ове остатке, чији је степен очуваности и сада релативно висок, евидентирали су Ф. Каниц[1] и Е. Свобода[2] убицирајући овај локалитет према ушћу речице Мраконије на супротној, левој обали Дунава.

Археолошка истраживања на утврђењу у Хајдучкој воденици вршена су у оквиру заштитних археолошких радова приликом изградње ХЕ „Бердап I" у периоду 1966—1970. г. Руководиоци ових ископавања били су Е. Чершков и Н. Петровић. Они су публиковали прелиминарне извештаје са ових ископавања и поставили основне оквире за функционалну, типолошко-хронолошку и историјску интерпретацију овог објекта.[3] При даљем истраживању фортификационог објекта у Хајдучкој воденици морају се са респектом уважавати резултати до којих су дошли Е. Чершков и Н. Петровић и част ми је да, као њихов ученик у извесном смислу, допринесем афирмацији њихових закључака.

Стратегијски смисао положаја утврђења на Хајдучкој воденици заснован је на могућности контролисања комуникација које се ту сустичу. Најпре, ово утврђење налази се поред римског пута, основне стратегијске трансверзале дунавског лимеса, и на најповољнијем месту у Малом Казану где се могло изградити пристаниште. Друго, утврђење у Хајдучкој воденици налази се сучељице долини Мраконије којом су непријатељи из унутрашњости Дакије могли непосредније угрозити овај део лимеса.

Археолошким ископавањима утврђени су димензије, облик и начин градње утврђења. Утврђење је приближно квадратне основе са кружним кулама на угловима и једном петоугаоном на средишњем делу источног бедема. Унутрашње димензије утврђења су 43×41 м, а унутрашњи пречник кула је око 3,80 м. Дебљина бедема, без супструкције за горњу платформу, је 2,30 м, а заједно са поменутом супструкцијом, која је регистрована на северном и источном бедему, износи 3,40 м. Дубина темеља испитивана је само на делу западног бедема; износи око 3 м. Овај фортификациони комплекс допуњују два латерална зида са кружним кулама на крајевима који се спуштају од западног бедема кастела до обале Дунава. Функција ових зидава је обезбеђивање пристаништа.

У унутрашњости кастела откривена је кула квадратне основе чије су димензије: спољашње 12,5×11,8 м; унутрашње 9,1×8,7 м; дебљина зида је 1,50 м. Над северним делом овог објекта налази се једнобродна сакрална грађевина која, вероватно, потиче из времена када кастел није више коришћен у примарној, фортификационој функције, тако да се релативни стратиграфски однос између ових грађевина не може прецизније хронолошки пројектовати.

Кастел је грађен у техници *opus mixtum* са алтернацијом зона зиданих од ломљеног и притесаног камења и зона од 5 редова опека. На овај начин зидани су бедеми, кружне и петоугаоне куле, као и латерални зидови са кулама. Једино су зидови који су у млађој фази употребе кастела опасивали са спољне стране куле А и С били изграђени од камених блокова у техници *ops quadratum*. Кула у средишњем делу утврђења која је слабо очувана, грађена је од камена повезаног малтером са више редова опе-

[1] Kanitz, *Studien*, 39.

[2] Swoboda, *Forschungen*, 55—56; на ст. 56 стоји Мракорија уместо Мраконија.

[3] N. Petrović-S. Pavlović, AP 8, 1966, 99—100; N. Petrović, AP 11, 1969, 98—101; E. Čerškov, AP 9, 1967, 57—60; AP 10, 1968, 65—67; Старе културе, 142—143.

ка (5?) на угловима; ова техника зидања најпре би се могла означити термином *opus pseudomixtum*. Једнобродна црква је очувана само у темељној зони; несолидно је зидана од ломљеног камена повезаног малтером.

На истраженом делу кастела није откривен улаз; само је на северном делу бедема откривен мањи пролаз *(потерна)* који је, вероватно, представљао „улаз на етаж". Оваква врста улазних партија среће се код рановизантијских

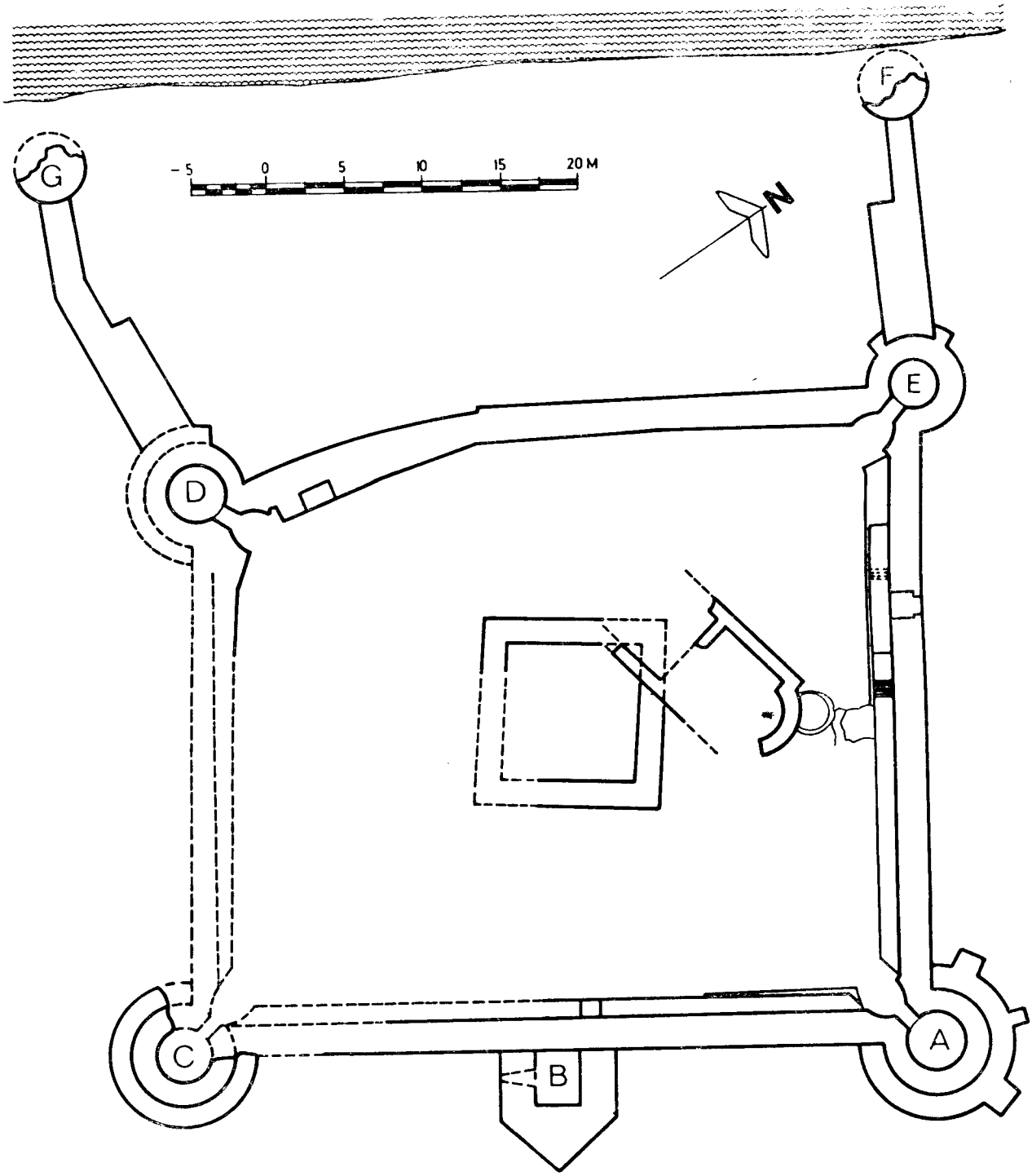

Сл. 1. — Хајдучка Воденица, план утврђења. — Fig. 1. — Hajdučka Vodenica, plan de la fortification.

утврђења. Уз северни и источни бедем констатована је субструкција за горњу платформу којом се излазило на круниште бедема. Ова субструкција састојала се од степеништа и неколико пиластара грађених од опека у техници *opus latericium* надсвођеним сводовима од опека који су делимично очувани на источном бедему. Приликом истраживања унутрашњости кастела констатован је већи број огњишта и делова подова објеката за становање ефемерног карактера. Ови објекти, чија основа није могла бити фиксирана, били су постављени уз саме бедеме и, вероватно, су били ординисани правцима бедема. На овај начин нарушен је принцип *pomerium*-а, односно онемогућена слободна комуникација поред бедема.

У сачуваном делу теренске документације недостају профили на основу којих би се могла реконструисати стратиграфска слика.[4] Међутим, из веома прецизних теренских дневника и пратећег археолошког материјала може се добити, релативно, јасна стратиграфска ситуација.

Најстарији антички материјал на простору утврђења регистрован је у североисточном делу (кв. E 9, 10 и D 9, 10 — уп. сл. 1). Откривено је неколико фрагментованих керамичких посуда (Т. I, 1—3), новац Агрипе, постхумни ковани у време Тиберија,[5] јако профилисана бронзана фибула (Т. I, 4) и касна варијанта „фибуле са очима" (Т. I, 5). Керамика припада периоду од средине I до почетка II в.[6] Посебно је занимљив лонац од сиво печене земље рађен на витлу (Т. I, 3) који по облику, начину декорације и рецидивима дугметастих дршки на трбуху представља „романизациону" реплику узора из каснолатенске, дачке керамичке продукције.[7] Изразито профилисана фибула има на држачу за иглу два кружна отвора. По овом детаљу, а и општем конструктивном склопу, фибула припада типу Алмгрен 68, који се датује у период Клаудије-Веспазијан, мада се период њихове употребе може продужити и до краја I в.[8] Фрагментована фибула (Т. I, 5) може се типолошки определити у тзв. пруску серију касних „фибула са очима" које се датују у период од средине I до почетка II в.[9] У овом слоју нађено је и неколико фрагмената дачке керамике које, такође, можемо хронолошки определити у другу половину I в. Разлози за овакву хронолошку атрибуцију дачког керамичког материјала су, поред стратиграфије, и у чињеници да су у непосредној околини кастела (око 40 м северно), приликом истраживања средњовековне некрополе, регистроване три јаме са измешаним дачким и римским материјалом из друге половине I века н. е. У овом смислу посебно су занимљиве јаме 1 и 2. Јаме су садржале фрагменте керамике дачке и римске провенијенције, запечену зимљу, гареж, стрелице, а у јами 2 била је и људска лобања. Међу керамичким материјалом рађеним на витлу доминирају црвено печени питоси са хоризонталним ободом и снопом урезаних таласастих линија на трбуху[10] (Т. II, 5) и сиво печени лонци са глачаним орнаментом распоређеним у хоризонталним зонама[11] (Т. II, 6). У јами 2 нађени су фрагменти пехара „танких зидова" декорисани барботинираним флоралним орнаментом или урезима изведеним точкићем организованим у оквиру хоризонталних зона[12] (Т. II, 7—9). Наведени керамички материјал је хомоген у хронолошком смислу и може се датовати у период око средине и у другу половину I в. У истим јамама налажена је и дачка керамика, најчешће фрагменти „дачких шоља" и лонаца (Т. II, 1—4). Ова керамика се по облику, фактури и декорацији не разликује од типичне дачке каснолатенске керамике са матичног дачког подручја, једино је код лонаца на крају обода уочљива профилација која се иначе ретко среће у дачкој керамичкој продукцији.[13]

[4] Приликом честих сеоба материјала и документације са ископавања античког утврђења у Хајдучкој воденици један део је затурен, надајмо се не и изгубљен!

[5] RIC I, 32; 23—32 г.

[6] Пехар са сл. 1 може се датовати у крај I и поч. II в. Овакво хронолошко опредељење имају аналогни примерци из Сирмијума (O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Diss. et Monograf. XXIV, Bgd. 1981, T. 59/14, 16) и Емоне (Lj. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol*, Diss. et Monograf. XX, Ljubljana 1977, T. 6/2). Примерак са сл. 2 представља нешто упрошћену реплику висококвалитетних пехара „танких зидова"; фактура је грубља, декорација редуцирана. Може се датовати у другу половину I в. (уп. квалитетнији узор код Lj. Plesničar-Gec, *op. cit.*, T. 2/24). Археолошки материјал из кастела обрађен је само у уском селективном избору, јер је у току израда монографије.

[7] Сличне лонце О. Брукнер сврстава у тип 8 који датује у I век и сагледава у оквиру еволуције аутохтоних форми (O. Brukner, *op. cit.*, 42, T. 111/25). Сличан пример из Столничениа, Gh. Popilian, *Ceramica romana din Oltenia*, Craiova 1976, 88, br. 353, сматра наставком аутохтоне дачке керамичке традиције.

[8] Уп. D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd 1983, 33 са наведеном литературом и коментаром хронологије.

[9] А. К. Амброз, *Фибулы юга европейскои части СССР*, Археология СССР, САИ Д 1—30, Москва 1966, Т. 6/21 са литературом и ареалом распространености.

[10] Облик и декорација одговарају питосима типа 1 по O. Brukner, *op. cit.*, T. 127/1.

[11] Слично лонцима типа 31 код O. Brukner, *op. cit.*, T. 125/170, 172.

[12] O. Brukner, *op. cit.*, T. 55—56; Lj. Plesničar-Gec, *op. cit.*, 13—15, T. 1/46—52, 56—63.

[13] I. H. Crişan, *Ceramica daco-getica*, Bucureşti 1969, 162—63.

Функцију ових јама можемо детерминисати на основу налаза лобање у јами 2, као и на основу културног садржаја јама који је веома сличан аналогијама сепулкралног карактера са дачког простора. Претпостављам да се ради о гробовима у облику „вреће"[14] из каснолатенске дачке фунерарне традиције. Основне сепулкралне карактеристике ових гробова су: цилиндрични облик гробне јаме; недостатак урне; остаци спаљеног покојника похрањени су у гробну јаму у веома малим количинама као материјализација идеје *pars pro toto* која је, иначе, присутна у дачком сакралном поимању; често присуство дела лобање у гробној јами; присуство остатака конструкције ломаче (угаљ, гареж, запечена земља) у гробној јами; већа количина фрагмената керамике рађене на витлу или руком у гробном инвентару и спорадично присуство оружја. Ова сепулкрална форма у румунској археолошкој литератури датована је у шири хронолошки оквир од II в. пре н. е. до средине I в. н. е.[15] У погледу генезе ове гробне форме све дилеме још нису разрешене. Основна тешкоћа при коначној интерпретацији овог проблема је у недостатку директног претходника у старијој дачкој сепулкралној традицији и у широком ареалу распрострањености ове гробне форме који онемогућава интерпретацију у смислу дачке трансформације келтских узора јер се ови гробови јављају и на територији која је била далеко од, чак и посредних, келтских утицаја.[16] На нашој територији слични гробни облици регистровани су само у Бољетину,[17] где су датовани у прву половину I в. н. е. Гробови из Хајдучке воденице припадају другој половини I века н. е. и обележавају најмлађи хоризонт сахрањивања овог типа. У том светлу треба сагледати и извесне разлике у форми гробне јаме код наших примерака која се не држи канонизованог принципа. Остали елементи, примарног фунерарног значаја, могу се паралелисати са аналогијама из дачког простора. Ова чињеница наводи на закључак о сличном етно-културном ентитету популација са обе стране Дунава у овом периоду.

Ван гробних јама, у културном слоју на некрополи евидентирана је фибула типа Aucissa[18] (Т. I, 7) и фибула у облику птице[19] (Т. I, 6). Наведене фибуле могу се датовати у период од средине I до почетка II в.

Нисмо у могућности да хоризонт живљења у I веку на овом простору везмо за одређену архитектонску фазу на самом кастелу. Кула у средишњем делу утврђења по облику, начину грађења и дебљини зидова, припада каснијем времену (IV в.). У североисточном делу кастела откривено је више група камења које би, евентуално, могле указивати на присуство неког старијег фортификационог објекта на овом простору. Међутим, за ову претпоставку дедуктивног карактера нема реалних доказа. Близина Трајанове табле и натписа на стени код локалитета „Биберова воденица"[20] указују на могућност римског присуства и на простору Хајдучке воденице, али да ли је било и неких сталних објеката не може се тврдити. Е. Свобода[21] помиње постојање остатака неке грађевине кружне основе на око 50 м северно од кастела за који, са великом обазривошћу, претпоставља да би могао потицати и из раноцарског периода. Међутим, изгледа да се овај „објекат" може идентификовати са гробљанском црквом са средњовековне некрополе која је откривена приликом археолошких ископавања.

Следећи хоризонт живљења на овом простору, који је сигурно потврђен археолошким материјалом и танким културним слојем, је из друге половине IV века. Из периода између I и IV века недостаје керамички материјал; нађено је само три новчића (денар А. Севера[22] и бронзе Тацита[23] и Максимина Даје)[24] који се не могу искористити као доказ непосредног континуитета живота на овом простору. Касноантички материјал налажен у самом кастелу прилично је малобројан и концентрисан, углавном, око куле у средишњем делу, мада га има, спорадично, и у северозападном делу кастела. Регистровани су фрагменти лонаца са кратким косо разгрнутим ободом (Т. III, 1—3) који су веома чест керамички облик у инвентару подунавских

[14] У румунској археолошкој литератури користи се термин butoi (буре) (тако D. Protase, *Riturile funerare la daci şi daci-romani*, Bucureşti 1971, 71) или »sac« (вреће) (тако нпр. S. Dumitrescu, Materiali şi cercetari arheologice XIII, Oradea, 1979, 297).

[15] Најпотпуније о овој гробној форми и хронолошким оквирима њене употребе писали су M. Macrea-M. Rusu, *Der dakische Friedhof von Porolissum*, Dacia n. s. IV 1961, 200—231 и D. Protase, *op. cit.*, 71—74. Најстарији гробови овог типа регистровани су у Буридави где обележавају најстарији хоризонт сахрањивања из II в. пре н. е. (D. Berciu, *Buridava dacica*, Bucureşti, 122 и д.).

[16] О пореклу овог гробног облика са коментаром постојећих мишљења најпотпуније код D. Protase, *op. cit.*, 73—74.

[17] A. Jovanović, *Dačke forme sahranjivanja u Gornjoj Meziji*, Materijali SADJ XIX (у штампи).

[18] D. Bojović, *op. cit.*, 21 са литературом и анализом горње хронолошке границе употребе фибула овог типа у Подунављу.

[19] E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern 1973, 124, T. 14/17, 18; тип 46.

[20] M. Gabričević, *Strassenbau in der Donja Klisura des Eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift*, AV XXIII, 1972, 408—415.

[21] E. Swoboda, *op. cit.*, 55.

[22] RIC IV/2, 246; 231—235 г.

[23] RIC V/1, 127.

[24] RIC VI, 586, № 43; 308—309 г.

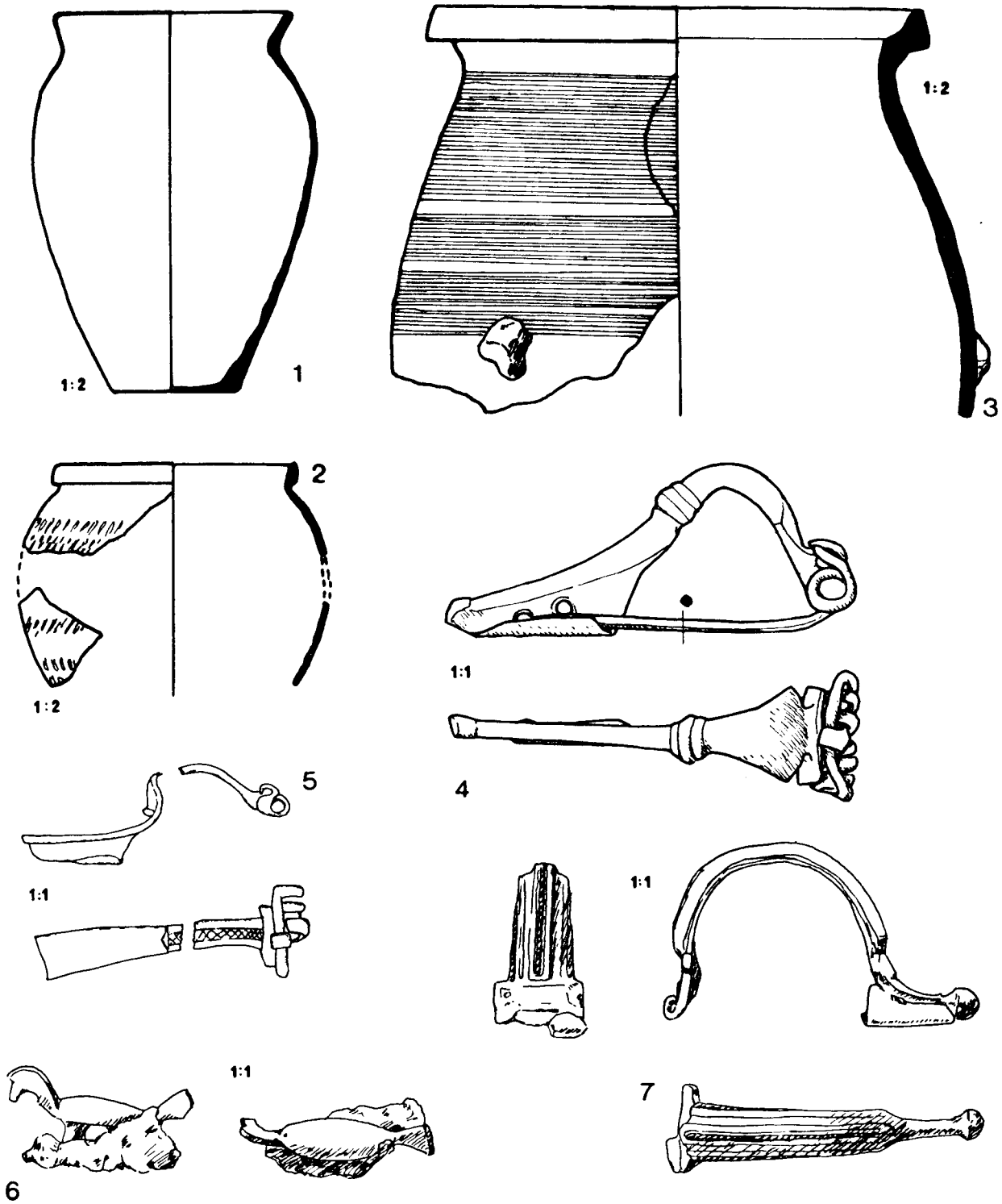

Т. I, сл. 1—7. — Хајдучка Воденица, керамички и метални налази. — Pl. I, fig. 1—7, — Hajdučka Vodenica, matériel en céramique et métal.

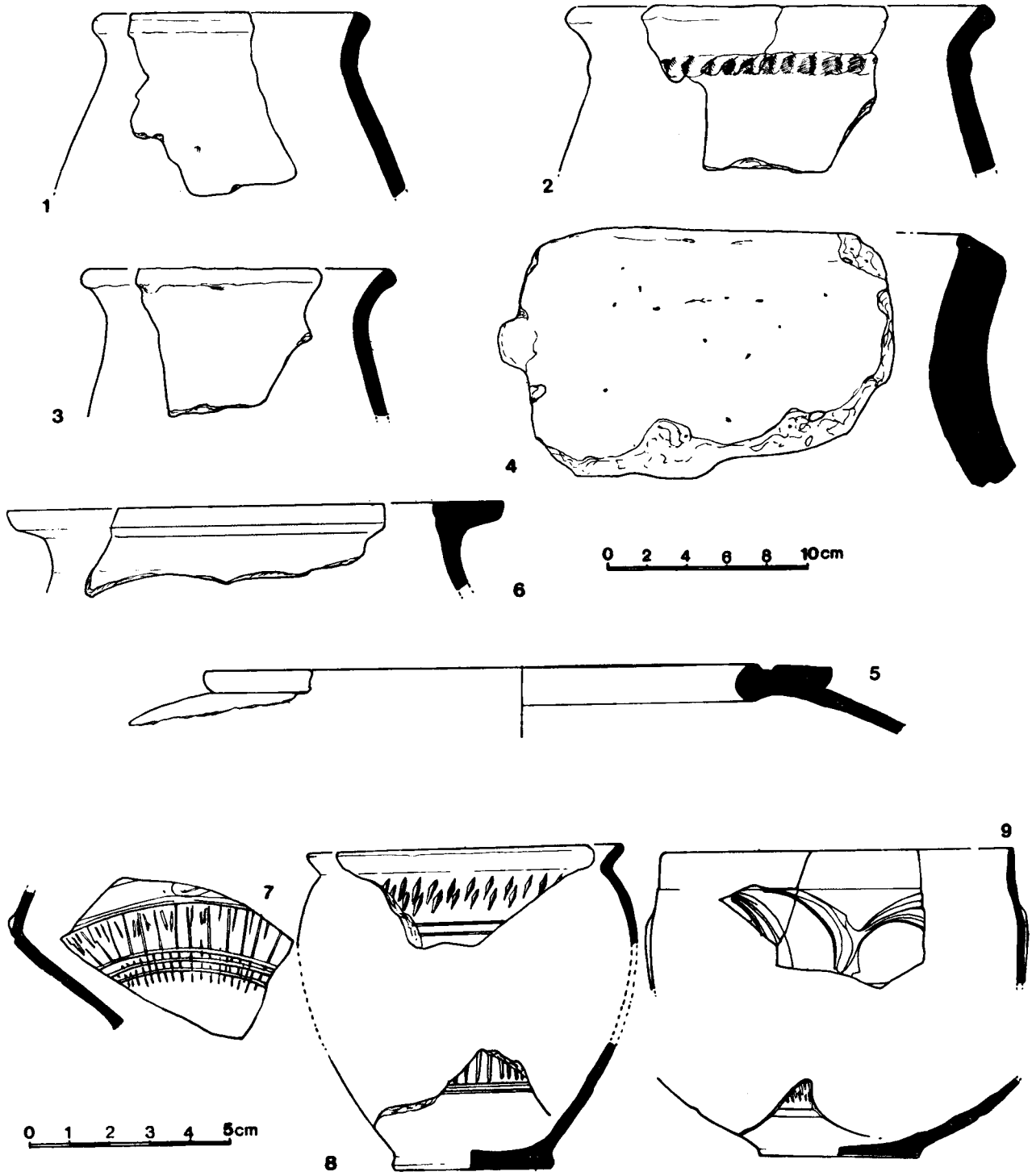

Т. II, сл. 1—9. — Хајдучка Воденица, керамички налази. — Pl. II, fig. 1—9. — Hajdučka Vodenica, matériel en céramique.

локалитета из друге половине IV века,[25] затим делови амфора чији се облик не може у потпуности реконструисати. По начину декорације, облику и положају дршки и облику врата са ободом, ове амфоре могу се упоредити са амфорама из Доњег Подунавља које се датирају у IV век.[26] Спорадично су налажени и хоризонтални ободи коничних здела са декорацијом на горњој површини које, такође, припадају другој половини IV века[27] (Т. III, 4). Овакву хронолошку атрибуацију има и један фрагментовани жижак са „прстеном" око отвора на диску[28] (Т. III, 5), као и једна крстаста фибула.[29] У кастелу су нађени новци Констанција II,[30] Јовијана,[31] Валенса[32] и Валентинијана II.[33]

О фортификационом објекту из овог периода биће речи у даљем излагању, сада бих само напоменуо да је у оквиру средњовековне некрополе откривен један гроб са инхумираним покојником чији гробни инвентар указује на другу половину IV века,[34] као и једна крстаста фибула која је, вероватно, припадала гробу уништеном каснијим укопавањима. Такође, један гроб из IV века откривен је око 300 м узводно од кастела приликом истраживања праисторијске некрополе.[35]

Највећа количина археолошког материјала откривеног приликом истраживања кастела у Хајдучкој води припада VI веку. Откривен је велики број фрагментованих амфора. Доминирају амфоре типа VII[36] и VIII[37] (Т. IV, 1) по класификацији К. Скорпана које представљају ординарни инвентар рановизантијских утврђења и насеља на Дунаву. Такође, констатоване су амфоре типа XVI[38] (Т. IV, 2) и IX,[39] које се по облику, волумену и начину украшавања могу упоређивати са бројним аналогијама са локалитета из Доњег Подунавља. Велики број амфора на овом локалитету, који знатно прелази уобичајен проценат присутан на осталим синхроним локалитетима на Бердапу, можда је индикација да се овде ради о сабирном пункту који је преко утврђеног пристаништа добијао робу која је одатле била даље дистрибуирана копненим комуникацијама. Поред амфора, у овом хоризонту налажени су лонци са широко косо разгрнутим ободом који се датују у VI век[40] (Т. III, 6). Самом крају VI века припадају лонци сличног облика рађени на спором витлу (Т. III, 8) и дубоке зделе са две дршке (Т. III, 7) које се везују за доњеподунавску продукцију овог периода.[41] Откривено је и неколико жижака који представљају локалну варијанту тзв. „малоазијског типа". Ови жишци се генерално датирају у VI век,[42] мада се у Хајдучкој води, према стратиграфији и условима налаза, могу и прецизније хронолошки определити у последњу трећину VI века (Т. IV, 3, 4). Овом хоризонту припада и једна бронзана, ливена фибула са подвијеном стопом чији је горњи део решен у облику крста (Т. III, 9). Директну аналогију за ову фибулу налазимо у материјалу из

[25] Лонци овог типа регистровани су у Јатрусу (Б. Бьотгер, *Домашна керамика от Ятрус,* Археология 1978/2, 26—31, група А II), Горнеи (N. Gudea, *Gornea,* 1977, сл. 25—26), Сирмијуму (O. Brukner, *op. cit.,* Т. 117/85-тип 17), Токоду (V. Lányi, *Die graue spätrömische Keramik von Tokod,* Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod, Budapest 1981, тип I, сл. 1/5, 7, 8), итд.

[26] Према очуваним фрагментима могу се реконструисати облици амфора које припадају типовима VI, VIII и V (али са равним дном) по класификацији Г. Кузманов, *Типология и хронология на ранновизантиските амфори* (IV—VI в.), Археология 1973/1, 14—20 и групи V по подели A. Radulescu, *Amfore romane şi romano-bizantine din Schythia Minor,* Pontica XI, Constanţa, 1976, 104—5.

[27] V. Lányi, *op. cit.* sl. 20/2; O. Brukner, *op. cit.* Т. 96/193.

[28] Жижак припада типу XXII по класификацији D. Ivanyi. Велики број оваквих жижака регистрован је у Сирмијуму где су налажени са новцима из IV в. (J. C. Rubright, *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica,* Sirmium III, Beograd 1973, 53—54).

[29] Фибула се може сврстати у варијанту В типа 4 по периодизацији Е. Келера и датовати у период између 350. и. 380. г. (E. Keller, *Die spätrömische Grabfunde in Südbayern,* München 1971, 11/9).

[30] LRBC 1603—4; 351—354 г.

[31] LRBC 2061—2; 363—364 г.

[32] LRBC 1704—7; 364—367 г.

[33] LRBC 1531—36; 378—383 г.

[34] Уп. рад С. Ерцеговић-Павловић у овом броју Старинара о средњовековној некрополи у Хајдучкој води.

[35] Гробни инвентар сачињавају бронзана копча и језичак за ремен.

[36] C. Scorpan, Dacia n. s. XXI, 1977, 274; исти, Pontica XI, 1976, 160; Г. Кузманов, Археология 1973/1, тип XIX; A. Radulescu, *op. cit.,* 107, група 8; Б. Јанковић, Подунавски део области Аквиса, Београд 1981, 147—149.

[37] C. Scorpan, Dacia n. s. XXI, 1977, 277—78; Pontica XI, 1976, 161; Г. Кузманов, *op. cit.,* тип XIII; A. Radulescu, *op. cit.,* 109, група 10; Б. Јанковић, *op. cit.,* 150.

[38] C. Scorpan, Dacia n. s. XXI, 1977, 282—83; Pontica XI, 1976, 165—66, Т. XIV/4, тип XVI; Г. Кузманов, Ранновизантийска керамика от кастел на нос Калиарка, Археология 1978/2, 23, Т. 4/д; Б. Јанковић, *op. cit.,* 150.

[39] C. Scorpan, Dacia n. s. XXI, 1977, 278; Б. Јанковић, *op. cit.,* 151.

[40] Б. Јанковић, *op. cit.,* 134, сл. 49; слично и код Б. Бьотгер, *op. cit.,* 4/б.

[41] Слични облици код Б. Бьотгер, *op. cit.,* сл. 4/е, ж; C. Scorpan, Pontica XI, 1976, Т. XXVI/6.

[42] Овакви жижци посебно су чести у Доњем Подунављу (C. Iconomu, *Opaite greco-romane,* Constanţa 1967, 185—86 бр. 771—775; Г. Тончева, Керамичка работилница краи с Кранево, ИВАД IX, Варна 1953, 87 и д. Јављају се и у источним деловима наше земље (уп. А. Јовановић, Нишки зборник 2, 1976, 70—71; Б. Јанковић, *op. cit.,* 163).

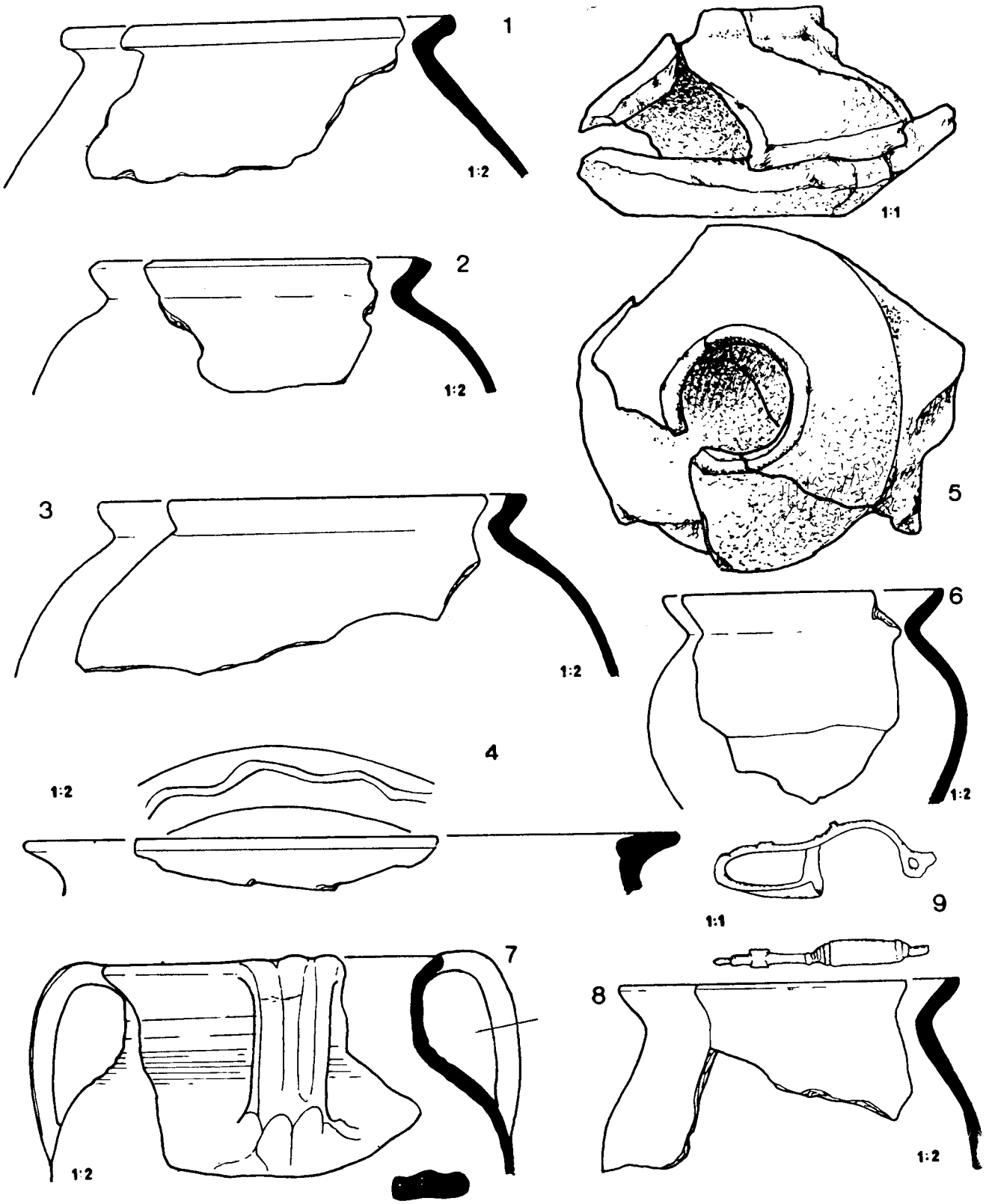

Т. III, сл. 1—9. — Хајдучка Воденица, керамички и метални налази. — Pl. III, fig. 1—9. — Hajdučka Vodenica, matériel en céramique et en métal.

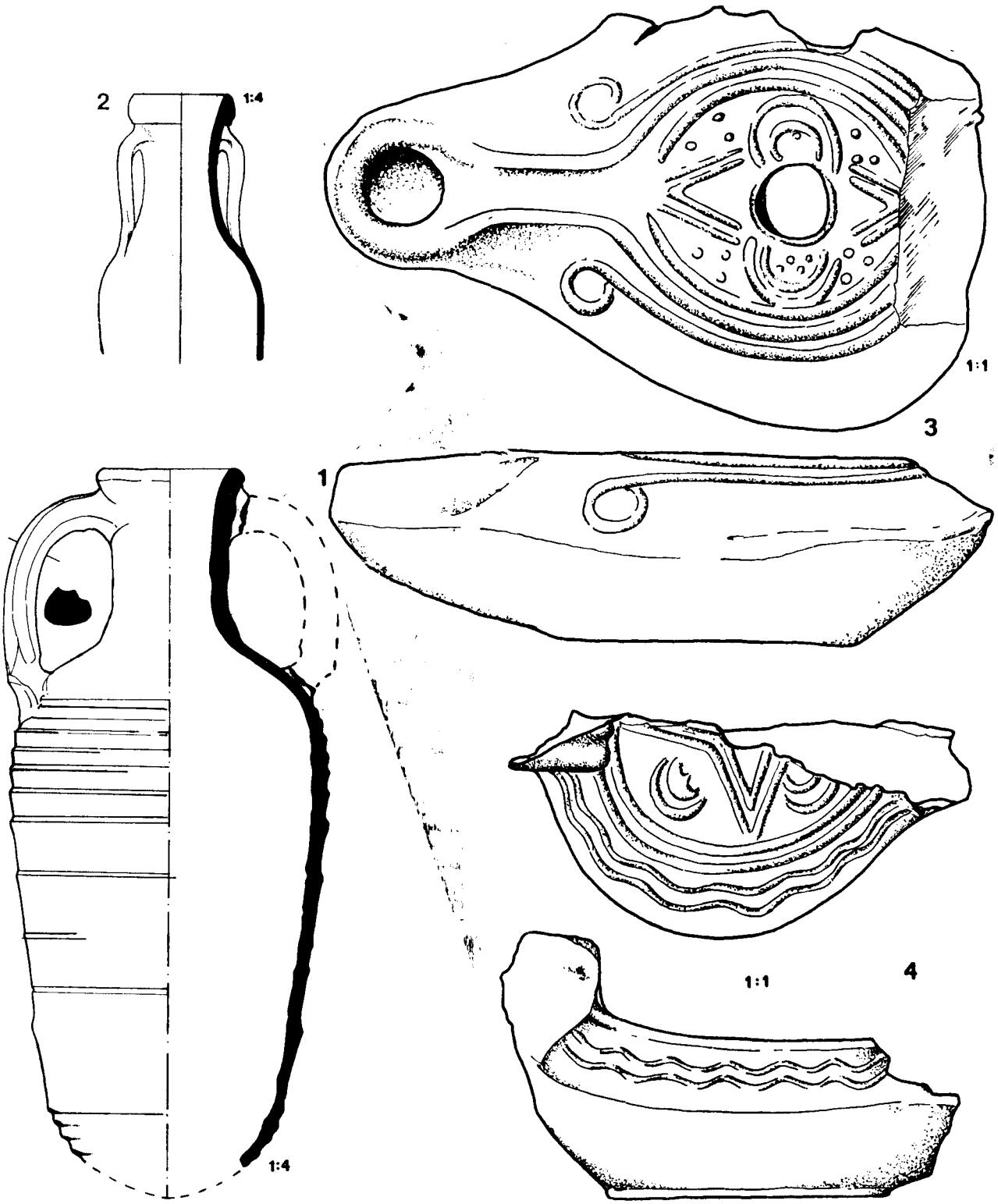

Т. IV, сл. 1—4. — Хајдучка Воденица, амфоре и жишци. — Pl. IV, fig. 1—4. — Hajdučka Vodenica, amphores et lampes.

Дробете који је припадао једном радионичком центру.[43]

Најзначајнији налаз са кастела у Хајдучкој воденици је остава златног новца (29 солида и 1 тремисис; најмлађи новац је ковао између 542. и 552. г) који је похрањен у једну керамичку посуду заједно са вагом, теговима, итд.[44] Поред ове оставе регистровано је још 29 бронзаних новчића из VI века који, према условима налаза и стратиграфији, могу инструктивно послужити за експлицитнија хронолошка разграничења фаза коришћења кастела у VI веку и цезура насталих услед деструкција.

На овако изведеној наративној стратиграфији треба надоградити хронолошку и историјску интепретацију појединих фаза коришћења кастела са одговарајућим архитектонским комплексима. Проблем је утолико тежи јер не постоји јединствено мишљење о времену настанка утврђења, фазама његовог коришћења, времену уништења, итд. Археолошки материјал ће се моћи искористити у правцу прецизнијег датирања преломних момената у егзистенцији кастела као фортификационог објекта, међутим недостатак технички документоване стратиграфије оставља сваки закључак отвореним. Истраживачи овог објекта, Е. Чершков и Н. Петровић датовали су кастел у касноантички период IV—VI век. Е. Черешков[45] је прецизирао своје мишљење констатацијом да је кастел изграђен у IV веку и да је, у примарној функцији, коришћен до VI века. Н. Петровић[46] је прихватила овај закључак уз напомену да је археолошки материјал из ова два хоризонта врло сличан и да су накнадне архитектонске интерполације на кастелу настале у кратком временском размаку након подизања утврђења.

Е. Чершков и Н. Петровић су реаговали на једини могући начин. Наиме, у то време још није била откривена кула у средишњем делу кастела, тако да су они пред собом имали само један објекат са каснијим грађевинским интервенцијама за који су морали да вежу керамички и нумизматички материјал из периода IV—VI век. Такође, у време када су наведени аутори писали о овом објекту, материјал из VI века, посебно амфоре, још није био јасно издиференциран па је дошло до предимензионирања учешћа материјала из IV века у керамичком фундусу са овог локалитета који је, објективно, знатно мање заступљен. Генерално, хронолошка атрибуција коју су предложили Е. Чершков и Н. Петровић може се прихватити са новим могућностима прецизнијег одређивања појединих фаза и њихове архитектонске пројекције на основу резултата ископавања из 1970. г.

У новије време има покушаја прецизније детерминације времена настанка и коришћења кастела у Хајдучкој водиници. Могу се поларизовати два мишљења: прво, да је кастел подигнут у другој половини IV века у вези са градитељском делатношћу Валентинијана I и Валенса и друго, да је кастел подигнут у време Јустинијанове активности на обнови лимеса. Прву тезу најпотпуније је анализирао П. Петровић.[47] Он је овај кастел уврстио у утврђења типа *quadriburgium* са кружним кулама на угловима и заједно са кастелима сличне основе из Салдума, Малог Голубиња и Доњих Буторки везао за делатност Валентинијана I и Валенса на учвршћењу дунавског лимеса. Ову идеју са сличном аргументацијом преузео је и Н. Гудеа.[48] У IV век овај кастел датује и Ј. Атанасова[49] наводећи га као хронолошку и типолошку аналогију *quadriburgium*-у из Castra Martis-a. Настанак кастела са кружним кулама из Хајдучке воденице у VI веку претпостављају В. Кондић,[49a] А. Цермановић-Кузмановић[50] и Б. Јанковић[51] на основу сличности са кастелом из Доњих Буторака. Овакво датовање предлаже и К. Скорпан,[52] додуше без наведене аргументације и у оквиру кратке напомене у вези са планом кастела.

Коначна интерпретација питања времена настанка кастела овог типа (Хајдучка воденица, Доње Буторке, Салдум, Мало Голубиње) вероватно ће се моћи дати након истраживања сличних објеката на простору „Бердапа II",[53] чије

[43] A. Bejan, *Un atelier metalurgie din sec. VI de la Drobeta*, AMN XIII, Cluj 1976, 260, T. IV/7, 8-варијанта I d.

[44] V. Kondić, *Le trésor de monnaies d'or de la forteresse protobyzantine de Hajdučka vodenica*, Caričin Grad I, 1983 (у штампи). Захваљујем се В. Кондићу на могућности коришћења овог текста.

[45] Е. Čerškov, AP 9, 1967, 59; Старе културе, 142.

[46] N. Petrović, AP 11, 1969, 98.

[47] P. Petrović, *Les forteresses du Bas-Empire sur le limes danubien en Serbie*, Roman frontier Studies 1979, BAR International Series 71, 1980, 762 и д.

[48] N. Gudea, *Despre graniţa de nord a provinciei Moesia I şi sectorul vestic al frontierei de nord a provinciei Dacia Ripensis de la 275 la 378 e. n.*, Drobeta V, 1982, 102 и д. указује на евентуалну могућност да су утврђења овог облика могла настати у време I Тетрархије и Константина I, мада у основи, преузима мишљење П. Петровића.

[49] И. Атанасова, Thracia III, Sofia 1974, 339—340.

[49a] V. Kondić, Actes du IX Congres international d'Etudes sur frontieres Romaines, Bucureşti—Köln, 1974, 112.

[50] А. Цермановић-Кузмановић, *Римско утврђење код Кладова*, Старинар XXVIII—XXIX (1977—78), 1979, 132—33.

[51] Б. Јанковић, *op. cit.*, 32, 93, лоцира на овом простору утврђење Ducepratum које се помиње код Прокопија (De aedif. IV 6.5).

[52] C. Scorpan, *Limes Scythiae*, BAR Intenational Series 88, 1980, 90.

[53] Б. Јанковић, *op. cit.*, сл. 10, 13, 14, 17 даје планове кастела у Гламеји код Рткова, Ушћу Слатинске реке, Гламеји код Љубичевца и Радујевцу

резултате не бих антиципирао. При интерпретацији овог проблема придружио бих се заговорницима више хронологије настанка кастела у Хајдучкој воденици. Предложио бих, наравно са свим резервама о којима је већ било речи, следећу реконструкцију настанка и фаза коришћења фортификационог комплекса на Хајдучкој воденици: кула квадратне основе у средишњем делу кастела настала је у другој половини IV века, кастел са кружним кулама у оквиру Јустинијанове рефеције лимеса, а појачање зидова кула А и С, делимично бедема и изградња петоугаоне куле В везује се за обнову кастела у последњој трећини VI века.

Основне примесе за хронолошко опредељење куле у средишњем делу у другу половину IV века су: керамички и нумизматички материјал из тог периода на кастелу, посебно у средишњем делу; опеке са печатом DRPDIERNA[54] у шуту; појединачни гробови из друге половине IV века у околини кастела; облик и начин зидања куле. О материјалу и гробовима било је речи у претходном излагању, те бих се само краће задржао на начину градње и облику куле. Кула је слабо очувана изнад темељне зоне. Зидана је од камена са местимичним нивелацијама од опека. Само је на угловима констатован сегмент од 5 редова опека. Овај начин градње, који се најпре може означити термином *opus pseudomixtum*,[55] делимично се разликује од начина зидања примењеног код бедема и кула кастела. Према овом критеријуму кула из средишњег дела кастела датована је у касноантички период у краћем извештају са ископавања у Хајдучкој воденици из 1970. г.[56]

Појединачне куле-осматрачнице — слабо су познате са истраживања у оквиру пројекта „Ђердап I". Сличног је облика и димензија само кула из Песаче која је датована у III—IV век.[57] Међутим, на дунавском лимесу у Мађарској овакве куле управо репрезентују фортификациони систем епохе Валентинијана I и Валенса.[58] Сличан ситуација, додуше у нешто другачијем облику кула са четири стуба у средини, позната је и на нашем делу лимеса (истраживања у оквиру пројекта „Ђердап II"). Љ. Зотовић и В. Кондић наговестили су могућност присуства фортификационих објеката из времена Валентинијана I и Валенса на простору „Ђердапа I".[59] П. Петровић је фиксирао овај стратум у историјском смислу указавши на податке из античких извора и археолошком погледу везујући неколико утврђења за грађевинску активност ових царева на дунавском лимесу.[60] Поред података из извора[61] за активност Валентинијана и Валенса на фортификационом плану веома је интересантан натпис из Грличија[62] у Добруџи датован у 369. г. у коме се наводи да је Валенс из темеља подигао мало утврђење — burgus. Под термином burgus можемо подвести и куле квадратне основе каква је и наша из Хајдучке воденице. Кула у Хајдучкој воденици била је напуштена крајем IV или у првој половини V века под налетом Гота или Хуна. Ова кула је вероватно обновљена у VI веку и око ње је подигнуто утврђење са кружним кулама. Средишњи положај куле указује да је она била језгро око кога је настало ново утврђење са приближно истом оријентацијом праваца бедема. Ову ситуацију — преправку кула (монопирга) и изградњу новог, јаког утврђења — помиње Прокопије у вези са Јустинијановом обновом лимеса.[63] Извесни елементи пла-

---

који имају сличну основу као и кастел у Хајдучкој воденици. На прва три наведена локалитета вршена су археолошка истраживања у оквиру пројекта ХЕ „Ђердап II".

[54] О овим опекама последња је писала D. Banea, Akten des XI internationalen Limeskongresses, Budapest 1977, 321—332; AMN XIII, Cluj 1976, 205—210, са коментаром старијих мишљења, хронологијом и картом распрострањености.

[55] Овакав начин зидања регистрован је на кулама са четири стуба у средини на Мора вагеју код Михајловца и на Ушћу Слатинске реке. Ове куле су прелиминарно датоване у IV век.

[56] АР 12, 1970, 55.

[57] Д. Минић-М. Ковачевић, *Песача*, Старе културе, 102.

[58] S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest 1978, 21 и даље.

[59] Lj. Zotović-V. Kondić, *Rimske i ranovizantijske tvrđave u Đerdapu*, Materijali ADJ VI — Bor 1969, Beograd 1971, 43. Аутори сматрају да ову историјску могућност није могуће археолошки дефинисати јер малобројни публиковани археолошки материјал није прецизно хронолошки издиференциран.

[60] Салдум, Мало Голубиње, Хајдучка воденица, итд. (P. Petrović, *op. cit.*, 759 и д.). Уз утврђења са наведених локалитета N. Gudea, *op. cit.*, 100—102, покушава, са пуно резерви, да у овај тип укључи утврђења сличних основа из Голубца, Великог Градишта, Сапаје, итд. које доноси Марсиљи. Планови основа код Марсиљија (L. F. Marsigli, *Danubius*) нису верификовани археолошким ископавањима на терену и са њима се не може оперисати као са поузданом чињеницом.

[61] CTh, XV, 1, 13, указ Валентинијана I и Валенса Таутомеду, војном заповеднику Приобалне Дакије, о преправци и изградњи нових утврђења у провинцији (преузето од P. Petrović, *op. cit.*, 766); Themistius, Orationes, 10, обнови и изградњи нових утврђења на местима погодним за комуницирање и транспорт у оквиру дунавског лимеса; податак није ближе лоциран (преузето из Fontes historiae Daco-Romanae 2, 1970, 62).

[62] ILS, 770; последњи је о овоме писао A. Aricescu, Armata în Dobrogea Romana, Bucureşti 1977, 167 и д., са наведеном старијом литературом.

[63] Основне тешкоће при афирмацији и коначном преузимању овог Прокопијевог податка, који, иначе, формално добро илуструје и ситуацију на Хајдучкој воденици, је у панигиричном карактеру целог текста и некритичности која из тога прои-

на кастела, тектонике и начина зидања индицирају на време Јустинијана I. Имамо у виду квадратни план кастела са истуреним кружним кулама на угловима са левкастим улазима, зидање у техници *opus mixtum* са алтернацијом зона камена и 5 редова опека, дебљину зидова (2,30 м — 5 лаката),[64] решење конструкције платформе уз бедеме, смањен и „на етаж" издигнут улаз, нарушен принцип pomerium-a изградњом стамбених објеката непосредно уз унутрашње лице бедема, итд. Међутим, мора се напоменути да сваки од ових аргумената „по себи" није одлучујући и апсолутно релевантан за типолошко и хронолошко фиксирање фортификационог објекта. Једино њихов скуп, а то је случај у примеру из Хајдучке воденице, може бити индикативан у овом смислу.

Новосаграђени кастел на Хајдучкој воденици убрзо је страдао, највероватније између 544. и 550. г. Остава златног новца, која означава време рушења кастела, нађена је у слоју шута и нагорele земље што се у методолошком поступку узима као доказ деструкције. Најмлађи новац из оставе (3 солида) ковани су између 542. и 552. г. Највећи број новаца из ове оставе (15 ком.) кован је између 538. и 542. г. што је навело В. Кондића.[65] на претпоставку да су и најмлађи примерци из оставе ковани ближе доњој хронолошкој граници могућности њиховог настанка. Ову претпоставку потврђује и остали нумизматички материјал са кастела у Хајдучкој воденици. Наиме, од 29 новчића, колико је констатовано ископавањима на овом локалитету, 17 припада првој фази употребе кастела (3 Анастазијева, 8 Јустина I и 6 Јустинијанових кованих између 527. и 542/43), а 12 другој фази, односно обнови кастела након деструкције (8 Јустина II, најстарији из 569/70), 1 Тиберија Константина и 3 Маврикија). У том смислу чини ком словенских упада око 550. г.[65] Разрушени кастел у Хајдучкој воденици страдао за време кутригурског упада 544. г. или евентуално приликом словенских упада око 550. г.[66] Разрушени кастел обновљен је, вероватно, у време Јустина II како се то може закључити на основу оптицаја новца на овом локалитету (керамички материјал, посебно амфоре, није употребљив за овако суптилна хронолошка разграничења). На грађевинском плану ова обнова манифестује се доградњом петоугаоне куле на источном бедему, мањим интервенцијама на бедему и опасивањем кула А и С прстенастим појачањима са пиластрима и, можда, изградњом латералних зидова са кружним кулама на обали Дунава.

Најмлађи новац на кастелу у Хајдучкој воденици је Маврикијев, кован 589/90.[67] Овај новац би могао означавати terminus post quem за ново разарање кастела које је у хронолошком погледу сагласно са уништењем већег дела дунавског лимеса.[68] На кастелу у Хајдучкој воденици хоризонт ове деструкције манифестује се дебелим слојем пљевине (20—40 см) и шутом изнад њега. Овај слој означава крај примарне, фортификационе функције овог објекта. У средњем веку живело се у кастелу о чему сведоче спорадични налази средњовековне керамике, посебно у кулама, једнобродна црква, која је вероватно подигнута у овом периоду (како то показује стратиграфска ситуација и начин градње), као и средњовековна некропола у непосредној близини кастела.

18. март 1983.

UDK: 725.182.032/.033.2

стиче. Тако, Прокопије у исти контекст и са сличном формулацијом ставља обнову појединачних кула са дунавског лимеса и „кула" из Pincum-a, Cuppe и Novae, које су и пре Јустинијанове обнове била већа утврђења са изузетним стратегијским значајем (коришћено према Ф. Баришић, *Византијски извори за историју народа Југославије* I, Београд 1955, 66—67).

[64] Анонимни византијски аутор из VI века препоручује ову дебљину бедема; дубина темеља кастела у Хајдучкој воденици, такође, се поклапа са теоријском препоруком овог аутора (В. Велков, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*, София 1959, 177).

[65] V. Kondić, *op. cit.*

[66] О овим упадима најпотпуније код V. Popović, *La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer égée*, CRAI, Paris 1978, 607—612; за оставе новца из овог периода у Бугарској уп. J. Jurukova, *Les invasions Slaves au sud du Danube d'après trésors monétaires en Bulgarie*, Byzantino Bulgarica III, Sofia 1969, 256 и д.

[67] DOC 31e. 1—2.

[68] Већина кастела у Бердапу страдала је 594/5 г. (V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions Avaro-Slaves dans l' Illyricum byzantin*, MEFRA 87, 1975—1, 471 и даље.

HAJDUČKA VODENICA, FORTIFICATION ANTIQUE TARDIVE ET PALÉOBYZANTINE

ALEKSANDAR JOVANOVIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

La fortification à Hajdučka Vodenica est située dans la partie centrale d'une anse relativement spacieuse de Mali Kazan, à 12 kms. en amont de Tekija. Cette fortification a été située par F. Kanitz et E. Swoboda et les fouilles archéologiques ont été faites entre 1966 et 1970. Les directeurs des recherches E. Cerškov et N. Petrović ont publié des rapports préliminaires de ces fouilles et ont posé les prémices de l'interprétation typologique, chronologique et historique de cette fortification. Elle est de plan presque carré (ses dimensions intérieures sont 43×41 m.), le diamètre intérieur des tours est de 3,80 m. et l'épaisseur des murs de 2,30 m. et avec la base de la plateforme supérieure 3,40 m. la profondeur des fondations est d'environ 3 m. Les remparts et les tours sont bâtis en technique opus mixtum avec en alternance des zones de pierre et des zones de 5 rangées de briques. La tour de la partie centrale de la fortification est des dimensions suivantes 9,10×7 m. et l'épaisseur du mur est de 1,50 m. Elle est construite en technique opus pseudomixtum. Deux murs latéraux descendent du rempart Ouest vers la rive du Danube et se terminent par des tours rondes. La fonction de cette annexe était de protéger le port.

La partie fouillée de la fortification a permis de constater seul un petit passage au rempart Nord, d'environ 1 m. surélevé par rapport au sol de l'époque.

Le long de la façade intérieure du rempart une suite d'habitations éphémères a été enregistrée, elle rompait le principe de base des communications — pomerium.

Le matériel le plus ancien trouvé dans l'espace du castellum appartient à la période entre la moitie du Ier et le début du IIe s. Ce matériel n'a été découvert que dans la partie Nord-Est du castellum (Pl. I, 1—5). A proximité immédiate du castellum, et lors des fouilles de la nécropole médiévale, trois fosses ont été enregistrées avec un contenu culturel intéressant. Il y avait des fragments de céramique romaine faite au tour (Pl. II, 5—9) et de la céramique dace qui, par ses formes et sa décoration, copie les modèles de la tradition dace plus ancienne (Pl. II, 1—4). En plus de la céramique dans ces fosses de la terre brûlée et de la suie ont été trouvées et dans la fosse 2 une partie de crâne humain. Ce sont en fait des tombes en forme de »sac« connues dans la tradition dace de la période entre le II siècle avant notre ère et le Ier siècle de n. è. Les tombes de cette forme à Hajdučka Vodenica marquent le plus récent des niveaux de cette forme funéraire. Dans cette couche la nécropole a révélé une fibule du type Aucissa (Pl. I, 7) et une fibule en forme d'oiseau (Pl. I, 6). Dans la partie Ouest du castellum un groupe de pierres (pierre sèche?) a été enregistré, il représente peut être des traces de la fortification du Ier siècle.

Le niveau suivant de la vie dans cet espace peut être daté de la deuxième moitié du IVe siècle. C'est de cette époque que provient la tour dans la partie centrale du castellum et quelques tombes à l'inhumation de la proximité immédiate du castellum. La tour a été élevée à l'époque des constructions de Valentinien I et de Valens au limes danubien (CTh, XV, 1, 13; Themistius, Orationes, 10; ILS, 770). Cette option chronologique est justifiée par du matériel en céramique et le matériel numismatique, les fibules croisées (E. Keller — type IV/B), lampes (D. Ivanyi — type XXII) briques au sceau DRPDIERNA. La céramique se rattache, en général, à la production du Danube inférieur (Pl. III, 1—4) de la deuxième moitié du IVe siècle. Dans cette couche des monnaies de Constance II, de Jovien, de Valens et de Valentinien II ont été trouvées. La tour a été abandonnée à la fin du IVe ou au début du Ve siècle devant la menace des Goths ou des Huns.

Certains auteurs (P. Petrović, N. Gudea, J. Atanasova) cosidèrent que le castellum aux tours d'angles rondes a été élevé du temps de Valentinien Ier et de Valence. Un autre groupe d'auteurs (A. Cermanović-Kuzmanović, Đ. Janković, C. Scorpan) auquel je me joins, considère que le castellum a vu le jour au VIe siècle du temps de la reconstruction du limes par Justinien, formé autour du noyau plus ancien — la tour centrale. Ce principe de fortification du limes danubien est confirmé, indirectement, par Procopius (De Aedif. IV, 4, 122, 15—129, 4). Le matériel archéologique du VIe siècle est très abondant. Des amphores (Pl. IV, 1—2) dominent avec des pots (Pl. III, 6—8). La majeure partie de céramique trouve ses analogies dans l'inventaire des fortifications et des agglomérations du cours inférieur du Danube. Dans cette couche des monnaies de bronze d'Anastase, de Justin I et de Justinien ont été trouvées, la plus récente des monnaies de vie du castellum est marquée par un dépôt de 30 pièces d'or dont les plus récentes ont été frappées entre 542 et 552. Le trésor marque le moment de la destruction du castellum lors des attaques des Cutrigures ou des Slaves entre 544 et 551. Le castellum a été reconstruit au cours du dernier tiers du VIe siècle, les interventions architectoniques au rempart Nord, le renforcement des tours A et C par des ceintures extérieures et la construction de la tour B de forme pentagonale en témoignent. La couche culturelle correspondant à cette phase de la vie du castellum a révélé une grande quantité de céramique de forme et de décoration similaires à celle de la couche précédente, de lampes (variante du type dit »d'Asie Mineure« — Pl. IV, 3—4), de fibules (Pl. III, 9) et de monnaies de Justin II (la plus ancienne de 569/70) de Tibère Constantin et de Maurice. La plus récente des monnaies trouvées dans ce site est celle de Maurice, frappée en 589/90. Cette date peut être prise comme *terminus post quem*, quand le castellum a été définitivement détruit. Le castellum a dû tomber en 593/4 au moment où cette partie de limes danubien a été détruite.

La petite église à une nef au sein du castellum, découvertes de la céramique médiévale, en particulier dans les tours, et la nécropole médiévale au Nord du castellum indiquent que la vie au castellum a dû exister durant la période médiévale.

Хајдучка Воденица, средњовековно насеље и некропола

СЛАВЕНКА ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, Археолошки институт, Београд

У оквиру војног логора утврђено је постојање средњовјековног насеља, веома малог опсега, које је, имајући у виду археолошки материјал, егзистирало дужи временски период. На овај закључак упућује искључиво керамички материјал јер у току истраживања нису констатирани насеобински елементи као што су станишта, пећи, огњишта и јаме. Овом је допринјела и веома густа вегетација на утврђењу као и моћан античко-византијски шут у којем је било веома тешко уочити јаме или трагове подова трошних и слабо зиданих средњовјековних настамби. У сјевероисточном дијелу утврђења откривена је једнобродна мања црква од камена са полукружном апсидом која је такође већим дијелом уништена. Опћенито се може констатирати да је средњовјековни, најмлађи културни слој, на утврђењу скоро у цјелости уништен. Керамички материјал, остаци цркве и некрополе, која је откривена источно од утврђења, пружају довољно ослонца за претпоставку да је на посљедној тераси у подножју Малог Штрбца постојало средњовековно насеље смјештено унутар високих и добро сачуваних зидова војног логора на самој обали Дунава. На основу типологије керамичких фрагмената могуће је претпоставити да је насеље у Хајдучкој Воденици постојало већ у XI стољећу и да је највјероватније без прекида трајало све до XV стољећа. Оваквом датирању доприноси и богат налаз сребрног средњовјековног новца. Остава садржи 148 комада бугарског, румунског и мађарског новца. Најбројније је заступљен новац Јована Срацимира (1364—1396), владара Видинског царства, 76 комада, затим новци румунских владара од Владислава I (1364—1377) до Мирче Старог (1386—1418), 65 комада, а најмањи је број новца мађарске краљице Марије (1382—1385), 7 комада.[1] Једини налаз српског новца не потјече са насеља већ са ареала некрополе, највјероватније из једног уништеног гроба, а атрибуиран је српском краљу Драгутину (1276—1282).[2]

Источно од војног логора на удаљености од око 50м лоцирана је и дјеломично истражена средњовековна некропола.[3] Укупно је откривено 75 скелетних гробова. Један гроб број 44 је римскодобни, а сви остали опредјељени су као средњовјековни. Положај на којем је откривена некропола представљао је некада мање узвишење, које је изоравањем потпуно изнивелисано, па је и на тај начин уништен и оштећен велик број скелетних гробова. У средишњем дијелу некрополе откривени су остаци веома рустично зидане гробљанске цркве са једном полукружном апсидом. Вријеме подизања ове гробљанске цркве може се са сигурношћу одредити у доба када је овај положај већ кориштен за сахрањивање у средњем вијеку. Наиме, скелетни гробови 10 и 41 налазе се већим дијелом испод сјеверног односно испод сјеверозападног темељног зида цркве (види ситуациони план некрополе, сл. 1).

Некропола у Хајдучкој Воденици, као и низ других откривених не само на приобалном појасу Дунава већ на широком пространству Европског континента, припада типу средњовјековних некропола са гробовима на редове. Начин сахрањивања био је једноставан. У ископану гробну раку покојник је положен у испруженом положају, једино је положај руку био различит. Код највећег броја скелета кости руку лежале су у предјелу појаса или на грудима. Само код једног скелета обе руке биле су испружене поред тијела. Гробна конструкција констатирана је махом у остацима и то код 13 скелета. Веома

[1] Д. Поповић-Гај, Нумизматичар 5, Београд 1982, 147—173.

[2] Ш. Љубић, *Опис Југословенског новца*, Загреб 1875, 52, 59, врста IV, т. V, 17, 18; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956, 76, т. IX, 6—7.

[3] N. Petrović, B. Jovanović, S. Pavlović, AP 8, 1966, 99—100; S. Pavlović, AP 9, 1967, 60; S. Pavlović, AP 10, 1968, 67; С. Павловић, Старе културе, 208—209, т. LXXX—LXXXI.

је рустично рађена а састојала се од необрађеног камења и фрагментираних античких опека са којима је покојник уствари био оивичен. Неки боље сачувани гробови са конструкцијом пружили су податке о приближним димензијама гробних рака. Наводимо примјере гробова: 19, димензије 2 м × 0,65 м и гроб 33, димензије, 1,70 м × 0,54 м. Оријентација скелета на овој некрополи није истовјетна, као што је то иначе уобичајено на средњовјековним некрополама. Највећи број скелета оријентиран је у правцу запад—исток, а мањи број оријентиран је у правцу југозапад—сјевероисток или сјеверозапад—југоисток. Иако је код средњовјековних некропола углавном уобичајена оријентација гробова запад—исток, има доста примјера гдје оријентација гробова одступа. Тако је на великој славенској некрополи у Гомјеници код Приједора забиљежена оријентација запад—исток само код три скелета, а сви остали били су оријентирани у правцу сјеверозапад—југоисток.[4] На некрополи у Хајдучкој Воденици једини римскодобни гроб био је оријентиран у правцу исток—запад, што значи да је лицем био окренут према западу а не истоку, као што је то уобичајено и за касноантичке гробове. На некрополи је констатиран само један двојни гроб, сахрањена је мајка са малим дјететом, гроб 7. Укупно је откривено 22 скелета мушког спола, 23 женског, 13 дјечјих и 7 скелета младих индивидуа чији спол није било могуће одредити. Због веома лоше сачуваности скелета спол није одређен код 10 скелета.

Археолошки налази констатирани су само код 12 гробова, а у једном гробу поред ногу приложена је античка здјелица, овдје секундарно употребљена. Са изузетком украсних плочица из гробова 2,11 и 15 археолошки налази представљају изузетно сиромашне и скромне остатке који су прилагани покојнику као његово лично добро. За илустрацију спомињемо наушнице са једном јагодом у гробовима 61 и 63, које представљају изузетно једноставан тип наушнице карактеристичан за пуни средњи вијек. Скоро идентичне наушнице нађене су на некрополи у Рибници код Доњег Милановца, у хоризонту гробова XII и XIII стољећа.[5] Наводимо сличне наушнице са некрополе у унутрашњости града Преслава у Бугарској, гдје је у истом гробу нађена са новцем прве половине XIII стољећа.[6] Посебну скупину накита представљају налази украсних плочица у функцији наруквице из гро-

[4] Н. Милетић, Гласник Земаљског музеја XXI/XXII, Сарајево 1967, 110—111.

[5] D. Minić, AP 12, 1970, 64.

[6] В. Нешева, Археологија 2, Софија 1979, 47—60, fig. 4.

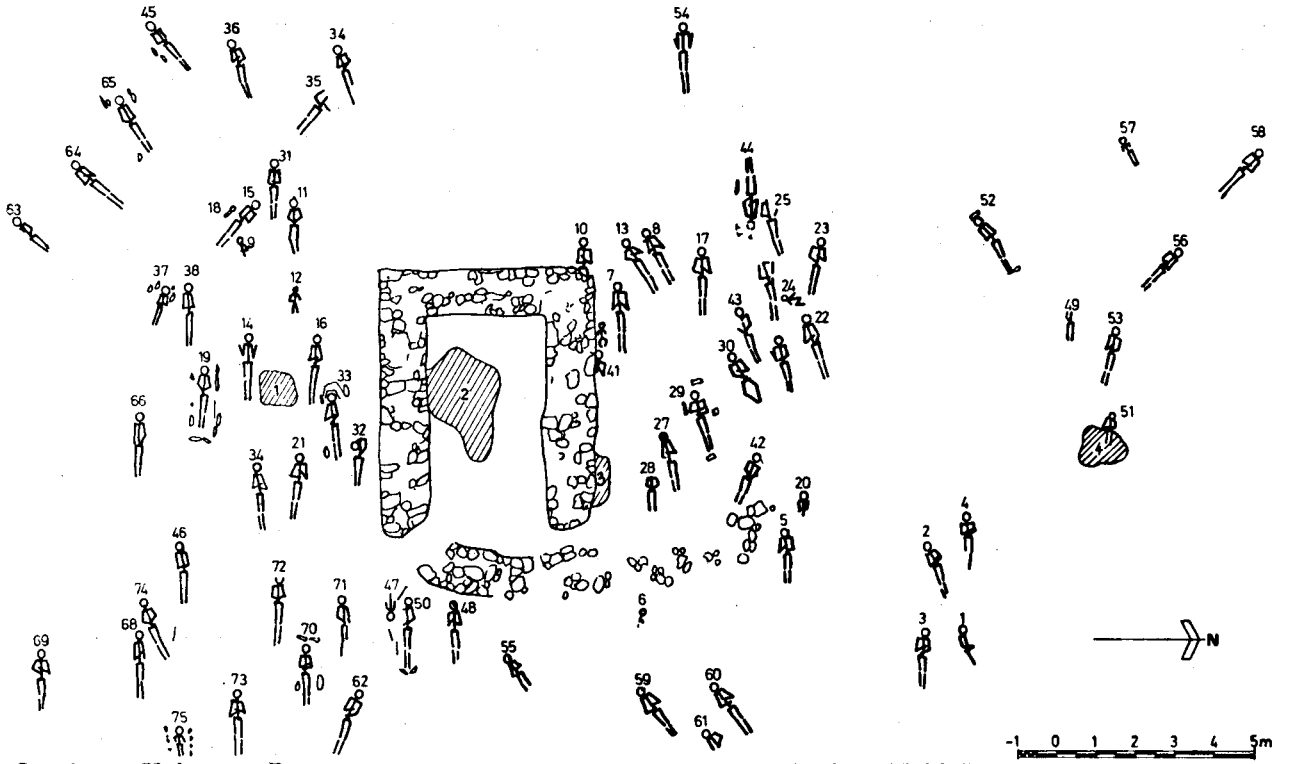

Сл. 1. — Хајдучка Воденица, средњовековна некро пола. — Fig. 1. — Hajdučka Vodenica, nécropole médiévale.

ба 2 и у функцији дијадеме у гробовима 11 и 15.[7] Украсне плочице израђене су од танког сребрног лима у техници тијештења и искуцавања, а веома често биле су позлаћене, што је случај и са украсним плочицама наруквице из гроба 2 и изузетно богато орнаментираних плочица дијадеме из гроба 11.[8] Поред већ познатих аналогних примјерака сличне врсте накита,[9] најновија истраживања средњовјековних некропола на приобалном појасу Дунава од Кладова до Кусјака, пружила су нове бројне налазе украсних плочица у гробовима некропола у Љубичевцу и Брзој Паланци.[10] За датирање украсних плочица од посебног значаја су налази ове врсте накита у остави из Кустуница код Чачка са налазима новца цара Душана.[11] У истој мјери значајни су и прикази фресака са ликовима царице Ирине и деспотице Доје у Бугарској, на чијим се главама изнад мараме или капице јасно уочавају плочице квадратног облика у функцији дијадеме, прва је датирана у XIII, а друга у XIV столећe.[12] Поред накита у гробовима је нађено и оружје, што иначе није уобичајена појава у средњовјековним гробовима. Ради се о налазима стрелица ромбоидног облика са трном за насад које се појављују у неизмјењеном облику у склопу средњовјековних насеља у времену од XI до у XIV столећe.[13]

Гроб 44 је једини римскодобни скелет на некрополи у Хајдучкој Воденици, издваја се од осталих гробова по оријентацији и археолошким налазима. Оријентиран је у правцу исток—запад. Налази кованих чавала указују да је покојник био сахрањен у дрвеном сандуку. Археолошки налази у гробу карактеристични су за другу половину IV столећа. Спомињемо типичну касноцарску Т фибулу са луковицама која припада 4. типу фибула А варијанте према класификацији коју је предложио E. Keller, а датиране су од 350—380. године.[14] Пехар од танког прозирног зеленкастог стакла висине је 14 см, а ширина отвора 8,3 см. Наводимо само један аналоган примјерак пехара из Szabadszállás-a као изузетан луксузни примјерак. Боје је црвенољубичасте са медаљонима, људским и животињским фигурама и грчким текстом, а датиран је у завршетак IV и почетак V столећа.[15] Прилозима гроба 44 припада и изванредно добро сачуван крчаг свијетлозелено глеђосан и два новца Констанција II (335—361).

Средњовјековна некропола није у цјелости истражена, а откривени гробови на основу начина сахрањивања и археолошког материјала могу се оквирно датирати од XII до XV столећа. Нажалост, приликом ископавања, није откривена римскодобна некропола, па је значај јединог римскодобног гроба 44 тим већи.

На простору некрополе приликом ископавања наилазило се спорадично на фрагменте праисторијске, углавном дачке, и мањи број античке и византијске керамике. Тек у нивоу изразито жутог пијеска било је могуће уочити четири јаме неправилно кружног облика (сл. 1), од којих је једна била археолошки потпуно стерилна. Јаме су опредјељене као веома специфичан облик гробова у облику вреће, а датирани су у другу половину I столећа.[16]

Имајући у виду већ познате праисторијске налазе са насеља и некрополе,[17] као и изузетну античку цјелину — војно утврђење,[18] наведени средњовјековни налази, како са насеља, тако и са некрополе употпуњују опћу археолошку слику овог положаја и представљају значајну компоненту у дугом, мада не и континуираном животу на обали Дунава. О погодностима живота у амфитеатралној ували која се налази између Великог и Малог Казана у подножју Малог Штрбца свједоче дакле бројни археолошки остаци од праисторије до у пуни средњи вијек, као и још увијек постојећи бистри извор питке воде у непосредној близини војног утврђења.

6. април 1983.

UDK: 726.82.033

[7] С. Ерцеговић Павловић, Зборник радова Народног музеја IX—X, Београд 1979, 279—283, fig. 1—4

[8] Ibid., 279—280, fig. 2—3.

[9] М. Ђоровић-Љубинковић, Arch. Iug. II, Београд 1956, 16—137, fig. 4; Н. Милетић, *Накит у Босни и Херцеговини* (каталог), кат. бр. 377; Ш. Бешлагић, *Грборези, средњовјековна некропола*, Сарајево 1964, 66, t. XIII, 1; D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976, 112, t. XXV, 1—3.

[10] Обе некрополе биће објављене у часопису Бердапске св. 3.

[11] Д. Поповић Гај, Зборник радова Народног музеја V, Београд 1967, 310, fig. 2а—2б.

[12] В. Нешева, Археологија 2, Софија 1976, 33—34, fig. 14—15.

[13] М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу*, Београд 1981, 62, fig. 29;M. Popović, AP 19, 1977, 105; D. Minić, AP 12, 1970, 63.

[14] E. Keller, Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte 14, München 1971, 53, fig. 11 A.

[15] E. N. Tóth, Acta Archaeologica Acad. Scien. Hungaricae XXIII, 1—4, Budapest 1971, 120—133.

[16] А. Јовановић, *Касноантичко-рановизантијско утврђење на Хајдучкој Воденици*, Старинар XXXIII—XXXIV, Београд 1982/1983, нота 14.

[17] Б. Јовановић, Старинар XVIII, Београд 1967, 181—192, t. I—II.

[18] Е. Чершков, Старе културе, 142—143, t. LV—LVII.

HAJDUČKA VODENICA, AGGLOMÉRATION ET NÉCROPOLE MÉDIÉVALES

SLAVENKA ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Au sein du camp militaire des vestiges d'une agglomération médiévale ont été constatés. D'après la typologie des fragments de céramique il est permis de supposer que l'agglomération ait existé déjà au XIe siècle et que très probablement elle ait existé jusqu'au XVe siècle. A cette datation contribue également un trésor de monnaie en argent — contenant 148 pièces. Les plus nombreuses sont les pièces de Jovan Stracimir (1346—1377) souverain de l'empire de Vidin, ensuite celles de souverains roumains depuis Vladislav I (1364—1377) jusqu'à Mircea Stari (1386—1418), les moins nombreuses sont celles de la reine hongroise Marie (1382—1385). La seule monnaie serbe qui provient de la nécropole est attribuée au roi Dragutin (1276—1282). A l'Est du camp à une distance de 50 m. une nécropole médiévale avec l'église a été partiellement fouillée. Selon le matériel archéologique la nécropole est située dans le cadre entre le XIIe et le XVe siècle. Au sein de la nécropole médiévale une tombe romaine avec du matériel archéologique riche a été découverte et elle a été datée de la deuxième moitié du IVe siècle.

Текија (Transdierna), нека разматрања

АЛЕКСАНДРИНА ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Најстарије податке о римском утврђењу у Текији дао је гроф Марсиљи; по њему се утврђење уздиже на брдовитом терену недалеко од Текијског потока. квадратне је основе са четири округле куле и са ровом уоколо. Дужина утврђења износи 15 оргија, односно око 27 м.[1] Марсиљи изричито каже да је сграђено од земље и опека (сл. 1).

Дуго времена ово су били једини подаци који су се односили на Текијско утврђење. Каниц је у два наврата описао ову фортификацију, али је за разлику од Марсиљија, на десној обали потока наишао на дебеле зидове једне издужене грађевине, коју је делом однео Дунав; судећи према продужетку јужног зида, дугог 36 метара, Каниц је закључио да је грађевина имала више одаја.[2] Пошто није нашао Марсиљијево утврђење, Каниц сматра да се римски кастел налазио на левој обали потока, где је и констатовао неке зидове, и да су димензије тог утврђења износиле 100×84 метара (сл. 2).

Последњи који је пред II Светски рат обишао Бердапски лимес и дао податке о Текији јесте Свобода.[3] Иако у то време није могао ништа да види од онога што су описали Марсиљи и Каниц, Свобода је из планова зграде Бердапске речне управе, сграђене 1934. године, као и из разговора са инж. Јосимовићем, дошао до извесних чињеница. Тако је сазнао да су при градњи зграде, односно копања за темеље, откривени зидови који су чинили квадрат дужине око 30 метара, као и да су они делимично искоришћени за темеље зграде Бердапске речне управе. Одмеравајући мишљења својих претходника, Свобода је одбацио Каницову претпоставку о постојању утврђења на левој обали Текијског потока; како су Марсиљијеви подаци потврђени и налазима, Свобода их је прихватио, иако је допустио могућност постојања издужене грађевине, коју је описао Каниц на десној обали потока.

Све до почетака археолошких радова у 1969. и 1970. години, проблематика убикације утврђења и даље је постојала. У новијој литератури М. Мирковић је покушала да усагласи ова два опречна мишљења — Марсиљијево и Каницово — сматрајући да су они видели различита утврђења. Она мисли, као и Свобода, да би кастел на десној обали потока био старији, до времена Трајана, јер је сграђен од земље и опека, а да би утврђење које описује Каниц на левој обали било млађе, тј. да би припадало времену после Трајана.[4] Случајни налаз Текијске оставе у 1948. години поново је скренуо пажњу стручњака на овај градић на Дунаву.[5] Проблематичност налаза и његове хетерогене црте не само да показују у којој мери постоје проблеми насеља и утврђења на римској граници, већ су указивали и на потребу систематских истраживања Текије.[6]

Због модерног насеља, са бројним зградама и вртовима, археолошка истраживања реализована су тек много касније и то не у потпуној мери. Прва рекогносцирања и сондажна испитивања у Текији започео је Археолошки институт у Београду, а у вези са програмом спасавања археолошких и културно-историјских споменика на Бердапу, односно радовима на хидроелектрани Бердап.[7] 1962. године уочени су остаци старих бедема на десној обали потока, а рекогносциран је и простор на левој обали Текијског потока; мања сондажна истраживања вршена су узводно од Текије на око 100 метара од последњих кућа, где су откривени „остаци неке веће грађевине" и један жртвеник са натпи-

[1] L. F. Marsigli, *Danubius* II, Tab. VI, fig. 25.
[2] Kanitz, *Studien*, 52; исти, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart* II, Leipzig 1909, 499.
[3] Swoboda, *Forschungen*, 60.
[4] Мирковић, *Gradovi*, 110.
[5] Đ. Mano-Zisi, *Nalaz iz Tekije*, Narodni muzej Beograd, Antika II, 1957.
[6] Ibid. passim.
[7] D. Vučković-Todorović, AP 4, 1962, 210—211.

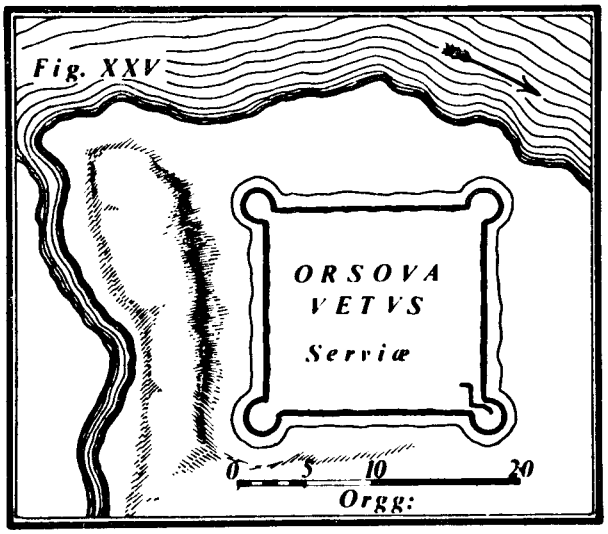

Сл. 1. — Текија, план утврђења према Марсилију. — Fig. 1. — Tekija, plan de la forteresse d'après Marsigli.

сом,[8] као и на простору код ушћа потока. Сви објављени подаци су штури и недовољно прецизни, те отуда скоро неупотребљиви.

Археолошки радови у Текији отпочели су тек у 1968. години у мањој мери, да би са већим средствима били настављени у 1969. и 1970. години;[9] радови су пре имали карактер заштитних него систематских ископавања. Истраживања у 1969. години била су концентрисана на утврђење на десној обали потока, чији је северозападни бедем констатован у 1968. години; истражен је северозападни бедем у целини, потом северна и западна кула, део југозападног бедема и јужна кула.[10] У 1970. години испитана је само источна кула и то тек онда када је ослобођен прилаз к њој; исте године истраживања су била усмерена на леву обалу Текијског потока, јер је већи део утврђења на десној обали већ био под водом. Међутим, и ископавања на левој обали могла су се вршити само у ограниченом обиму, не само стога што власници плацева нису дозвољавали рад у њиховим двориштима и баштама, већ и због брзог надолажења воде и подземних вода. Мања сондажна испитивања вршена су и у 1969. години, у непосредној близини места где је откривена Текијска остава, али се у следећој 1970. години нису могла наставити због високог нивоа воде. И поред свих тешкоћа са којима су се суочавали истраживачи, необично богат и разноврстан покретан археолошки материјал, заједно са архитектонским остацима, пружа нове и занимљиве податке за упознавање античке Трансдиерне.

Истраживања објекта на десној обали Текијског потока, иако отежана због модерних грађевинских објеката, као и чињенице да је зграда Бердапске речне управе заузела већи и то централни део кастела, а тиме пореметила и његове културне слојеве, доказала су сигурно постојање једног утврђења са десне обале потока. Другим речима, потврђен је Марсиљијев податак о кастелу на десној обали потока. Истраживања су, међутим, показала да се утврђење на том месту знатно разликује од Марсиљијевих и Каницових података, али и од грађевине како ју је замислио Свобода. Кастел је неправилно ромбоидног облика, димензија 32×25 метара, са четири ромбоидне куле различитих димензија (сл. 3). Највећа је јужна (12,60×12,20 м), а најмања је западна (7,49×6,70 м). У целини су истражене северна и западна кула, које су истовремено и најбоље очуване, затим северозападни бедем са спољне стране, док је са унутрашње стране могао да се истражи само у делу код улаза. Капија се налазила на северозападној страни, односно према Дунаву; улаз се састојао од камених блокова који су чинили довратник и степениште, док се на спољној страни налази одвод.[11] Једна фрагментована плоча, која је служила као степеник уствари је део Митрине иконе, откривене пре II Светског рата.[12]

Посебну карактеристику овог утврђења чине и удвојени бедеми; колико се могло утврдити, ојачање у виду још једног бедема имао је северозападни бедем, чија је укупна ширина онда износила 3 метра. Исто појачање имали су вероватно и делимично откривени југозападни и југоисточни бедем; ово ојачање имају и куле, које су у једном тренутку затрпане, односно чија је унутрашњост испуњена компактним шутом састављеним од камена, опека и малтера. Улази у куле су зазидани што је констатовано у северној, западној и јужној кули. Према томе, код утврђења на десној обали Текијског потока могуће је сигурно констатовати бар две грађевинске фазе, старију и млађу. Старија сигурно припада позној антици што потврђују између осталог и опеке са жиговима DARDIANA, DRP

[8] Ibid. 211; A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae*, Ljubljana 1978, № 469.

[9] A. Cermanović-Kuzmanović, AP 10, 1968, 59; иста, AP 11, 1969, 88; иста, AP 12, 1970, 50—54.

[10] Иста, AP 11, 1969, 88; археолошка истраживања објављена у Археолошком Прегледу имају хронолошке оквире и кастела и тзв. насеља. Отуда је необично да се у публикацији Археолошко благо Бердапа, Београд 1978 и на српском и на енглеском језику (стране 68 и 230), у вези са ископавањима у Текији каже да „о хронолошким терминима нема података".

[11] A. Cermanović-Kuzmanović, AP 11, 1969, T. XXIX/1.

[12] Иста, *Рељефи Митре из Текије*, Старинар XXI, 1970, 147—151.

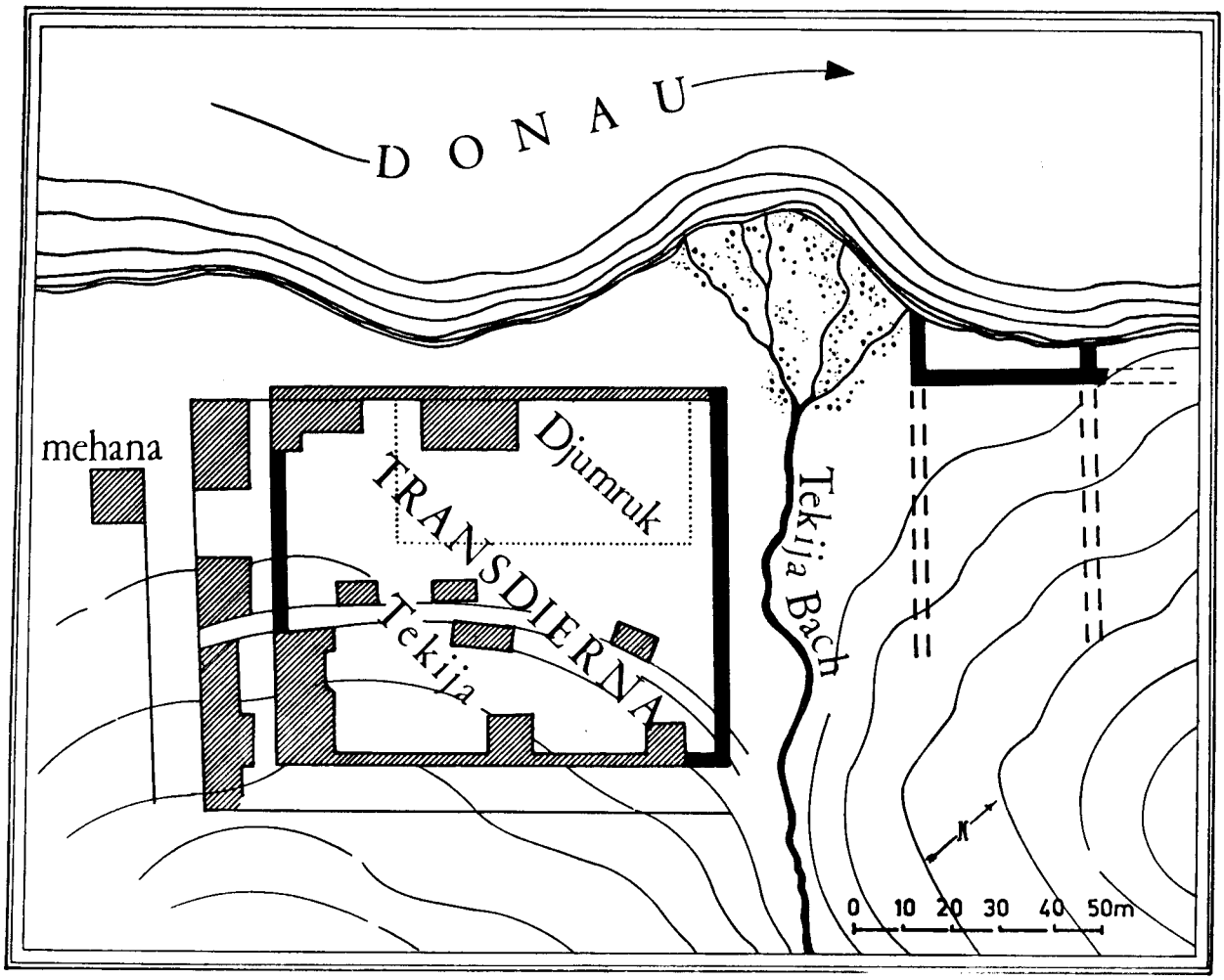

Сл. 2. — Текија, план утврђења према Каницу. — Fig. 2. — Tekija, plan de la forteresse d'après Kanitz.

DIERNA I DIANA; на основу аналогија може се закључити да ова фаза припада највероватније времену Диоклецијана.[13] У току млађе фазе вероватно је ојачан бедем, а унутрашњост кула је затрпана; вероватно се ова фаза може датовати у крај IV века, односно после напада и продора Гота. Трагови пожара и порушена кровна конструкција констатована у северној кули, директно испод компактног шута, указује на ове историјске догађаје. Извесно је, да је утврђење наставило да живи и после овог делимичног уништења, а на основу археолошког материјала може се говорити и о најмлађој, вероватно Јустинијанској фази кастела.

Касноантичко утврђење у Текији несумњиво је повезано са утврђењем у Диерни, на левој обали Дунава. Истраживања су показала да је ово утврђење квадратног облика, димензија 36×36, са четвороугаоним кулама димензија 7×7 м. Временски припада периоду тетрархије, али је већ крајем IV века уништено и није више обнављано.[14] Несумњиво је да су утврђења на левој и на десној обали Дунава из исте епохе и да је њихов главни задатак био да бране и штите прелаз преко реке, који је на овом месту сигурно постојао, као што то показује и Tabula Peutingeriana. Приликом археолошких радова у Текији није се могло потврдити постојање моста; с друге стране, Мочијево мишљење о постојању пристаништа у Текији,[15] које базира на једном натпису[16] може да добије у тежини ако се

[13] J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris 1949, passim; F. Stähli, *Die Schweiz in römischer Zeit*, Basel 1927, 162 сл. 33; 242, сл. 51; 257, сл. 61.

[14] Археолошко благо Бердапа, Београд 1978, 162; N. Gudea, *Gornea, Cluj-Napoca* 1977, 68; исти, *Teile spätrömischer Ballisten aus Gornea und Orsova*, Saalburg. Jahrb. 31, 1974, 50 и даље.

[15] A. Moczy, *Gesellschaft und Wirtschaft in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 191.

[16] Н. Вулић, Споменик 98, № 469.

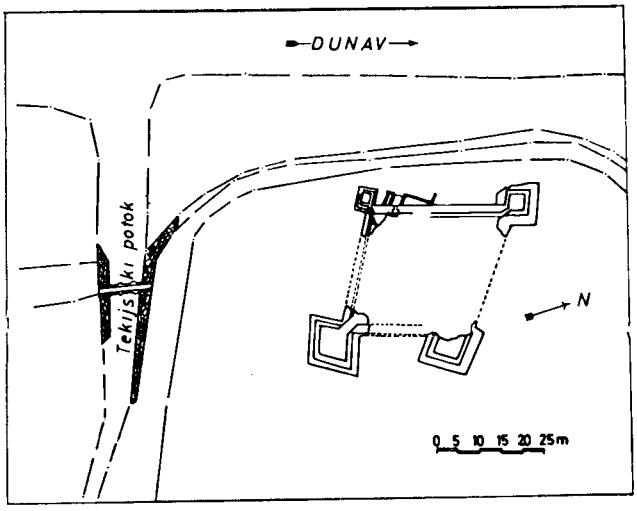

Сл. 3. — Текија, план утврђења. — Fig. 3. — Tekija, plan de la forteresse.

пажљиво осмотри Каницов план зграде на десној обали потока (сл. 2). Ова грађевина не може се уклопити у раноцарски комплекс ван бедема касноантичког утврђења; она је независна, ближа потоку, а њен већи део однео је Дунав још у време Каница. Дебљина зидова (3,20 м) указује на позни период и можда у овој грађевини, која је временски блиска касноантичком утврђењу, треба видети део пристаништа или евентуално мостобрана, тако карактеристичних за позни период панонског лимеса.[17]

Текија је несумњиво била значајно место у римској и у касноантичкој епоси. Необично је је да се њено име налази тек у Нотицији и то као Transdierna, што показује да је добијено после напуштања Дакије. Мишљење М. Мирковић да насеље насупрот Диерне није имало посебно име у раноцарском периоду[18] не може се прихватити, јер је значај овог места у време ратова са Дачанима био исувише велики да би као такво остало безимено. Такође се не може прихватити ни мишљење Д. Бенеа, да је Текија у II и III веку била безначајно место, јер се не помиње ни у Табули ни у It. Ant., већ само у Нотицији, као ни претпоставка да се Текија најпре звала Dierna Trans.[19]

У току радова на простору са леве обале Текијског потока откривено је неколико зграда, скоро квадратног облика, са више одаја. Једна од њих (грађевина VIII) истражена је у потпуности, док су остале могле само делимично да се испитају. Грађевина VIII налази се изнад старије правоугаоне зграде, издужене основе из I/II века; на основу покретног археолошког материјала може се закључити да грађевина VIII припада позном периоду, тј. III/IV веку, односно да се може везивати за касноантичко утврђење на десној обали Текијског потока. Другим речима, уз касноантичко утврђење налазило се на супротној, левој обали истовремено мање насеље.

Пошто је констатовано утврђење и насеље из позне епохе поставља се оправдано питање где онда треба тражити старије утврђење. Како оно није откривено испод млађег, касноантичког, мора се претпоставити да се налазило на другом месту, односно мора се узети у обзир Каницова претпоставка о утврђењу на левој обали потока. Археолошка истраживања вршена у току 1969. и 1970. године, иако парцијална, потврдила су Каницово мишљење. Мада се само на једном месту покрај самог потока на левој обали могао констатовати бедем дебљине око 2 м,[20] грађевински остаци на месту модерног насеља, као и покретни археолошки материјал, нарочито делови оружја и наоружања, говоре за постојање раног утврђења на овом месту. Откривени предмети — на првом месту луксузна керамика, како паданска и средњегалска тера сигилата,[21] тако и фирнисована керамика танких зидова, стаклени пехари I века, лампе од печене земље са волутама и новац од Августа до Марка Аурелија датују ову грађевинску фазу у I/II век. Издужене грађевине, дуге око 30 метара, са више мањих одаја, очуване су само у темељима, који се састоји од ломљеног камена измешаног са малтером; оне подсећају на војничке бараке, чија је горња конструкција од дрвета, поређане су у паровима и окренуте пре-

[17] *Der spätantike Limes in Ungarn* — Székesfehérvar 1976, страна 73, 75, 79, 125; S. Sóproni, *Der spätrömische Limes zwischen Estergom und Szentendre*, Budapest 1978, стр. 50, 71, 74, 75, 77, 78, 79. Идентичност са цртежом код Каница не постоји, може се само претпоставити уз извесну корекцију Каницовог цртежа. Чињеница је, да дебљина зидова указује на позно време — као и сам кастел —, и да је северозападни зид паралелан са бедемом кастела. Уп. A. Mócsy, *Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam*, FA X, 1958, 84—101.

[18] M. Mirković, *op. cit.*, 110; занимљива је претпоставка Б. Јанковића, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд 1981, 32 који претпоставља да би се Текија могла звати Caput bovis.

[19] D. Benea, *Die Militärziegel von Dierna*, Limes XI, Budapest 1977, 324; аутор ово мишљење изводи на основу жигова на опекама, на којима је печат DIERTRA. О значају Текије у позном периоду сведочи и порфирна портретна глава, в. Д. Срејовић, *Два касноантичка портрета из Србије*, ЖА 1959, 253—264, сл. 1.

[20] Приближно на истоме месту бедем је констатовала и Dušanka Vučković-Todorović, АР 4, 1962, 211.

[21] А. Цермановић-Кузмановић, *Налаз тера сигилате из Текије*, Зборник радова Народног музеја VIII, Београд 1975, 201—211.

ма саобраћајници, односно улици у утврђењу.[22] Велики број података говори за претпоставку да се старије утврђење налазило на левој обали потока; и чувена Текијска остава мора се посматрати у том контексту, као својина војника који је своју имовину закопао у утврђењу.[23] Предмети који се сигурно везују за војску и војну посаду, као што су делови војничког појаса (Т. II, 2), делови наоружања — шлема, оклопа —, делови коњске опреме (Т. II, 3—4), а поготову бронзана мерица-хемина (Т. II, 1)[24] говоре о постојању раног утврђења I/II века на овом простору. Извесно је да овој епоси припада и грађевински комплекс откривен на десној обали потока, ван бедема кастела (Т. I, 3). При крају истраживања у 1969. години откривени су остаци једног објекта, који је делимично залазио и под утврђење, јер су његови зидови констатовани у делу између улаза и западне куле, као и у самој западној кули. Ови остаци ван бедема касноантичког кастела вероватно су се настављали и даље према западу, односно према Дунаву. Због недостатка времена и средстава даља истраживања планирана су за следећу 1970. годину, али је тада вода већ надошла и поплавила цео доњи део утврђења (Т. I, 1). Покретни археолошки материјал — стаклена здела ливена у калупу, Веспазијанов сребрни новац, фрагменти фино фирнисоване керамике танких зидова — датује овај ансамбл у I век; што се тиче његове намене, највероватније је да се ради о термама, које се и иначе често налазе ван оквира утврђења, а преко потока.[25]

Подаци о војној посади старијег утврђења у Текији постали су нешто јаснији и разликују се од оних које је дала М. Мирковић.[26] Опеке са печатима *COH(ors) V GALLO(rum)* откривене на левој обали потока, као и оне са жигом *COH(ors) IX (vel VIIII) GEM(ina) VOL(untario-rum)* скоро су истовремене.[27] Стационирање војника пете галске кохорте доказује и бронзана мерица — хемина са натписом (Т. II, 1), нађена на истом потезу. И војно лице које се појављује на жртвенику са почетака II века, у звању центуриона који је у служби провинцијске војске команданта, припада овом кругу.[28] Према свему реченом може се закључити да се војна посада Текијског кастела у I/II веку састојала од припадника пете галске кохорте и девете добровољачке.

За млађе, касноантичко утврђење имамо податак у Нотицији да се ту налазио један одред *milites exploratores*, док се у Диерни у то време тј. у другој половини IV века налазио један одред легије *XIII Gemina*.[29]

Тип касноантичког утврђења у Текији откривен је у последње време на више места и то не само на истоку где је већ од раније познат и одакле је можда и пореклом,[30] већ и на западу и на дунавском лимесу. Обично се назива *quadriburgium* или *tetrapirgon* и везује се за време Диоклецијана.[31] У новије време све више се шири термин *centenarium*, који је осведочен на једном натпису, откривеном у утврђењу у Aqua Viva (Нумидија). Утврђење је један *quadriburgium;* на натпису се помињу Диоклецијан и Максимијан као и обојица цезара и изричито се истиче »*centenarium quod Aqua Viva appelatur*«. Саградили су га Валерије Флор и Валерије Александар, од којих је први *praeses provinciae Numidiae*.[32] Можда се термин *centenarium*, који се продужава кроз цео IV век може употребити и за касноантичко утврђење у Текији.

Све до археолошких истраживања па и у току њих, потез на левој обали Текијског потока сматран је за насеље. Данас, када са вероватноћом претпостављамо постојање раног утврђења I/II века на овоме месту, поставља се и питање лоцирања истовременог насеља. По свему судећи оно се налазило радијално постављено крај утврђења и то гравитирајући према југу и истоку. За његово ширење према југу може се као доказ навести постојање једне грађевине, на око 100 метара узводно од последњих кућа, која нажалост није истражена и у чијој близини је откривен жртвеник посвећен генију

[22] Уп. H. Schönberger, *Kastell Künzing-Quintana*, Berlin 1975, 63, сл. 14.

[23] Већ је M. Mirković, *op. cit.*, 110, напомена 126 наговестила да ако Текијска остава припада војном лицу, треба очекивати у близини и војску стационирану на дуже или краће време.

[24] А. Цермановић-Кузмановић, *Римска мера за запремину из Текије*, Зборник Филозофског факултета у Београду XIII/1, 1976, 39—42.

[25] По правилу, терме се код мањих логора и утврђења налазе ван њих и то преко потока, уп. G. Webster, *The Roman Imperial Army of the I—II centuries*, London 1969, 199.

[26] *Op. cit.*, 110—111.

[27] A. Cermanović-Kuzmanović, *Neue Ziegelstempel aus Transdierna*, Arch. Yug., XIV, 1973, 37—41.

[28] M. Mirković, *op. cit.*, 110—111; A. et J. Šašel, *op. cit.*, № 469.

[29] Not. dign. or. XLII 29, 37.

[30] H. Vetters, *Zum Bautypus Mogorjelo*, Festschrift für Fritz Eichler, Wien 1967, 142; R. Moutarde et A. Poisdebard, *Le limes de Chalcis*, Paris 1945, passim.

[31] J. Atanasova-Georgieva, *Le quadriburgium de Castra Martis in Dacia Ripensis*, Actes du IX Congrès international d'etudes sur les Frontières romaines, Bucarest 1974, 177; J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris 1949, passim. Врло слична су утврђења у Швајцарској, уп. F. Stähelin, *op. cit.* passim. Уп. и N. Gudea, *Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie*, Actes du IX Congrès, 173 и даље.

[32] L. Leschi, *Etudes d'epigraphie, d'archéologie et d'histoire*, Paris 1957.

Дакије.[33] Ширење према истоку показује археолошки материјал I/II века из једне сонде, отворене у парку амбуланте у Текији.

Археолошка истраживања у Текији, поред свих недостатака и малих размера, показала су континуитет живота од I века па све до IV, односно до VI века и то на два места — на левој и на десној обали Текијског потока. Анализа Марсиљијевих и Каницових података, упоредо са новим археолошким споменицима и подацима, такође је дала извесне нове резултате. У сваком случају, Текија је данас већ боље позната но до првих истраживања у 1968. години, а после дефинитивне обраде целокупног покретног и непокретног археолошког материјала, слика о њој биће још потпунија.

28. март 1983.

UDK: 904 : 725.182

TEKIJA (TRANSDIERNA), CERTAINS ASPECTS DU PROBLÈME DU SITE

ALEKSANDRINA CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, Faculté de Philosophie, Beograd

Jusqu'aux premières fouilles archéologiques en 1969 et 1970, la science se trouvait devant le problème de l'identification de l'emplacement de la fortification à Tekija. Les informations fournies par Marsigli et Kanitz sur le castellum à Tekija diffèrent mutuellement (fig. 1, 2) et des chercheurs ultérieurs ont essayé de concilier ces deux opinions contradictoires[1, 2, 3] ainsi M. Mirković, comme d'ailleurs Swoboda, considère que le castellum à la rive droite du ruisseau de Tekija est plus ancien, même de l'époque de Trajan, et que la fortification de la rive gauche, décrite par Kanitz est plus récente[4].

Les fouilles archéologiques à Tekija n'ont pu être réalisées qu'à partir de 1968 et elles ont continué dans une plus grande mesure et avec des fonds plus importants en 1969 et 1970[9, 10]). Les fouilles de la fortification à la rive droite du ruisseau, — quoique rendues difficiles par l'existence de constructions modernes et du parc aussi bien que par le fait que l'immeuble de l'Administration fluviale des Portes de Fer ait occupé une partie de castellum et dérangé ainsi les couches culturelles — ont prouvé incontestablement l'existence d'une fortification qui diffère des informations de Marsigli et de Kanitz (fig. 3). Le castellum est de forme irrégulière, romboïdale de dimensions de 32×25 mètres avec quatre tours romboïdales de grandeurs différentes: la plus grande est la tour Sud (12,60×12,20) et la plus petite la tour Ouest (7,49×6,70). Les tours Nord et Ouest ont été fouillées entièrement — elles sont d'ailleurs les mieux conservées — ainsi que le rempart Nord-Ouest du côté extérieur, du côte intérieur seule la partie près de l'entrée a pu être dégagée. La porte donnait sur le Danube et consistait en blocs de pierre et un égoût était situé à l'extérieur.[11] Une dalle en fragments de marche, est en fait partie d'icone de Mitra.[12] La particularité caractéristique de cette fortification consiste en remparts doubles, ce même renforcement ont dû avoir vraisemblablement les remparts Sud-Ouest et Sud-Est dégagés partiellement. Les tours avaient également un renforcement, elles ont été à un moment donné remplies de gravat compacts et les entrées murées. Des briques aux sceaux DARDIANA, DRP DIERNA, DIANA indiquent une époque tardive. Pour le moment il serait possible de déterminer trois phases. La plus ancienne appartient probablement à l'époque de la tétrarchie, c'est à dire à Dioclétien, la deuxième serait datée de la fin du IVe siècle à l'époque suivant les attaques des Goths, comme l'indiquent les traces d'incendie et les vestiges de la toiture effondrée dans la tour Nord sous des gravats compacts. La plus récente des phases, qui a suivi la destruction partielle de la fortification, serait probablement celle de l'époque de Justinien.

La fortification antique tardive de Tekija est incontestablement liée à la fortification de Dierna à la rive gauche du Danube. Cette dernière appartient également à l'époque de la tétrarchie, mais après sa destruction à la fin du IVe siècle elle n'a pas été reconstruite.[14] Les deux fortifications avaient probablement pour mission de protéger et de défendre le passage du fleuve, documenté par la Tabula Peutingeriana, quoique les fouilles archéologiques de Tekija n'aient pas prouvé l'existence du pont. Le dessin un peu corrigé de Kanitz présentant une construction allongée pourrait peut-être se ratttacher à quelque tête de pont ou port.[15—17]

A la rive gauche du ruisseau de Tekija plusieurs constructions de plans carrés et à plusieurs pièces ont été découvertes. Une seule a été entièrement fouillée (édifice VIII) et elle appartient à l'époque du III/IV siècle, c'est à dire nous avons pu conclure qu'auprès de la fortification antique tardive de la rive droite du ruisseau une petite agglomération se trouvait à la rive gauche du ruisseau. La fortification et l' agglomération appartenant à l'époque tardive étant établies, la question qui s'impose est notamment — la fortification plus ancienne où se trouvait-elle donc? N'étant pas découverte au-dessous de la fortification plus récente, il faut prendre en considération l'hypothèse de Kanitz sur l'existence de la fortification à la rive gauche du ruisseau. Les fouilles archéologiques, quoique partielles, ont donné la réponse à cette question. A un certain endroit, au bord même du ruisseau, à la rive gauche, un rempart d'une épaisseur d'environ 2 m.[20] a été constaté, tandis que des vestiges de constructions et de matériel mobile archéologique, découverts également à la rive gauche du ruisseau de Tekija, contribuent à l'hypothèse d'une fortification plus ancienne à cet endroit. Le matériel archéologique — terra sigillata, coupes en verre du Ier siècle, lampes en céramique à volutes, monnaies depuis Auguste jusqu'à Marc-Aurèle, la situe au I/II siècle. Des constructions allongées de plus de 30 m. de longueur et aux petites pièces, conservées au niveau des fondations seulement, et disposées en paires, rappellent des baraques de soldats, dont la super-

[33] D. Vučković-Todorović, AP 4, 1962, 211; A. et J. Šašel, *op. cit.* № 469.

structure aurait pu être en bois. La découverte des parties d'armement depuis le ceinturon militaire (Pl. II, 2), partie de casque, d'armure, parties de harnais (Pl. II, 3—4) ainsi que d'une mesure-hemina à l'inscription[24] indiquent qu'une fortification d'une époque plus ancienne pourrait y être située. C'est à cette fortification du I/II siècle qu'appartiennent également les vestiges de construction découverts sous le castellum antique tardif et hors de ces remparts, il s'agit probablement des bains (thermes) (Pl. I, 3).[25]

Les informations sur les unités militaires à Tekija sont devenues plus claires dès la découverte des briques aux sceaux *coh. V. Gallo(rum)* et coh. *IX (vol VIII) Gem(ina) vol(untariorum)* de la même epoque[27], ainsi que d'une mesure à l'inscription *coh. V Gall(orum).*

Selon les fouilles archéologiques la fortification ancienne était flanquée d'une agglomération mineure dont la disposition radiale gravite vers le Sud et l'Est[33]. Quoiqu'incomplètes les fouilles ont démontré la continuité de la vie à Tekija et à deux endroits — à la rive gauche et à la rive droite du ruisseau, à l'époque allant depuis le Ier et jusqu'au VIe siècle. C'est seulement après le traitement définitif de toutes les données fournies par le matériel archéologique mobilier et immobilier qu'on pourra parler avec plus de certitude des édifices et de leur chronologie.

1

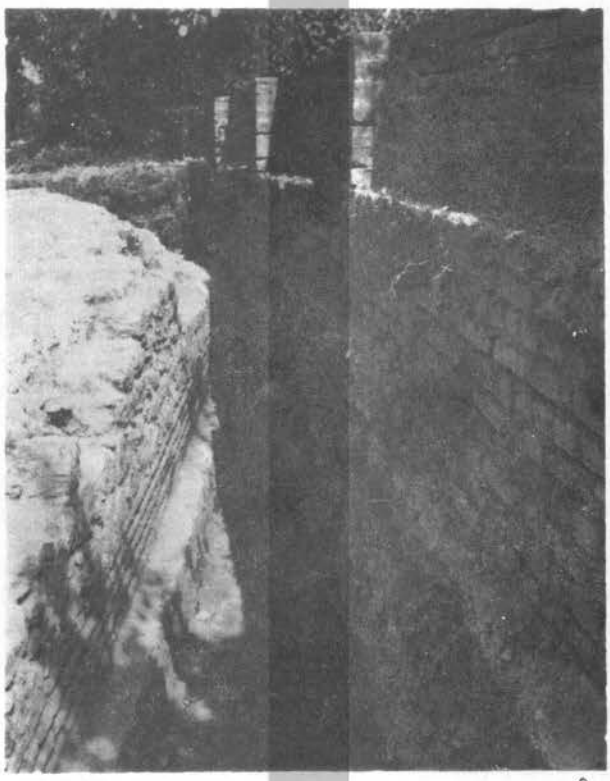

2

3

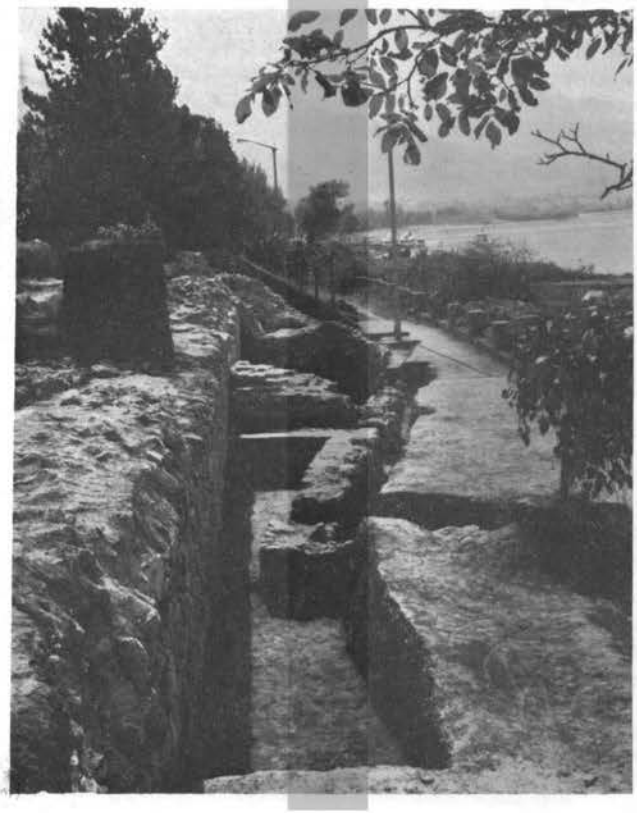

1. — Текија, општи изглед утврђења; 2. — Јужна кула и део источног бедема; 3. — Грађевине изван бедема кастела. — 1. — Tekija, vue générale de la fortification; 2. — Tour sud et partie du rempart est; 3. — Constructions hors des murs du castellum.

1

2

3

4

1. — Текија, бронзана мерица — hemina; 2. — Део војничког појаса; 3—4. — Део коњске опреме. — 1. — Tekija, mesure — hemina en bronze; 2. — Partie de ceinturin militaire; 3—4. — Partie de harnais.

Текија, керамика са утврђења

МИОДРАГ ТОМОВИЋ, Београд

Утврђење у Текији, где се налазила римска Transdierna,[1] било је смештено на омањем узвишењу, са десне стране Текијског потока, у парку зграде Бердапске речне управе.[2] Само утврђење је нарочито страдало приликом изградње зграде Бердапске речне управе (БРУ) (1932—36), водоводних шахтова и постављања каблова.[3]

У току ископавања 1968—69. године откривен је северозападни бедем утврђења са улазом и три угаоне куле: северна, западна и јужна.[4]

Од покретног археолошког материјала највише је заступљен керамички. И поред релативно мале истражене површине, јер је унутрашњост кастела, где се, под нормалним околностима може очекивати највећа количина покретног археолошког материјала, готово остала неистражена, изненађује врло мала количина осталог материјала.

Керамички материјал је у овом раду обрађен типолошки, а на основу аналогија дата је и његова хронолошка интерпретација. Хронолошки се може поделити на неколико група: a) римска керамика, од краја I до III века; b) касноримска, од краја III до краја IV века; c) рановизантијска, од краја V и VI век; d) средњовековна, X—XI и XVI—XVII век.

Оваква хронолошка детерминација није прецизно фиксирана и не односи се на сав материјал, јер извесни грнчарски облици прелазе ове границе, тј. њихова употреба почиње раније, или се завршава касније.[5]

Поређење керамичких типова са утврђења у Текији, било је могуће са публикованим материјалом са свега неколико локалитета на подручју Бердапског дела лимеса. Ова потешкоћа је нарочито дошла до израза приликом обраде касноримског и рановизантијског керамичког материјала. Поређење керамичког материјала ових двају периода са локалитетима из ширег подручја овог дела Римске Империје, не могу дати сигурније резултате, јер се ради о грнчарији која се највећим делом може сматрати продуктом локалних грнчарских радионица. Истраживања неких утврђења на Бердапском делу лимеса показала су да су производи тих радионица доста специфични, јер концентрацијом војске на Дунаву керамичка производња постаје подређена у првом реду потребама бројних војних јединица, које су биле смештене на овом делу границе. Једино се за амфоре може рећи да су део једне веће продукције која се јавља са истим или сличним особинама на простору који превазилази оквире локалне производње.

Поред тога, у керамичкој производњи осећа се јак аутохтони утицај, што се нарочито огледа у производњи (или употреби) дакогетске ке-

---

[1] Назив — Transdierna забележен је једино у Not. dign. or. XLII 29, док Tabula бележи само Diernu. M. Mirković, *Gradovi*, 110, сматра да је назив Transdierna могао настати после повлачења Римљана из Дакије, а да насеље (на месту данашње Текије) у раноцарском добу, није имало посебан назив.

[2] Ископавања на утврђењу започета су тек 1968. године, а потом настављена 1969. године. У току 1970. г. радови су били усмерени на истраживање тзв. цивилног насеља. Руководилац ископавања је била А. Церамовић-Кузмановић, којој се, овом приликом, захваљујем на уступљеном материјалу.

О резултатима ових ископавања види A. Cermanović-Kuzmanović, AP 11, 1969, 88—92; AP 12, 1970, 50—53; AP 10, 1968, 58—60; Старе културе, 148; А. Церамовић-Кузмановић, *Налаз тера сигилате из Текије*, Зборник Народног музеја VIII, Београд, 1975, 206 и д.

[3] У извештају о резултатима рекогносцирања угрожених локалитета у оквиру припремних радова пројекта „Бердап I", V. Kondić, (AP 7, 1965, 84) наводи да је Текија најтеже оштећена од угрожених локалитета и да је немогуће идентификовати споменике које су видели Каниц (Kanitz, *Studien)* и Свобода (Swoboda, *Forschungen).*

[4] A. Cermanović-Kuzmanović, AP 11, 1969, 89.

[5] Резултати добијени оваквим начином обраде керамичког материјала нису најсигурнији, али, с обзиром на наведене околности ископавања, ово је био једини могући методолошки приступ.

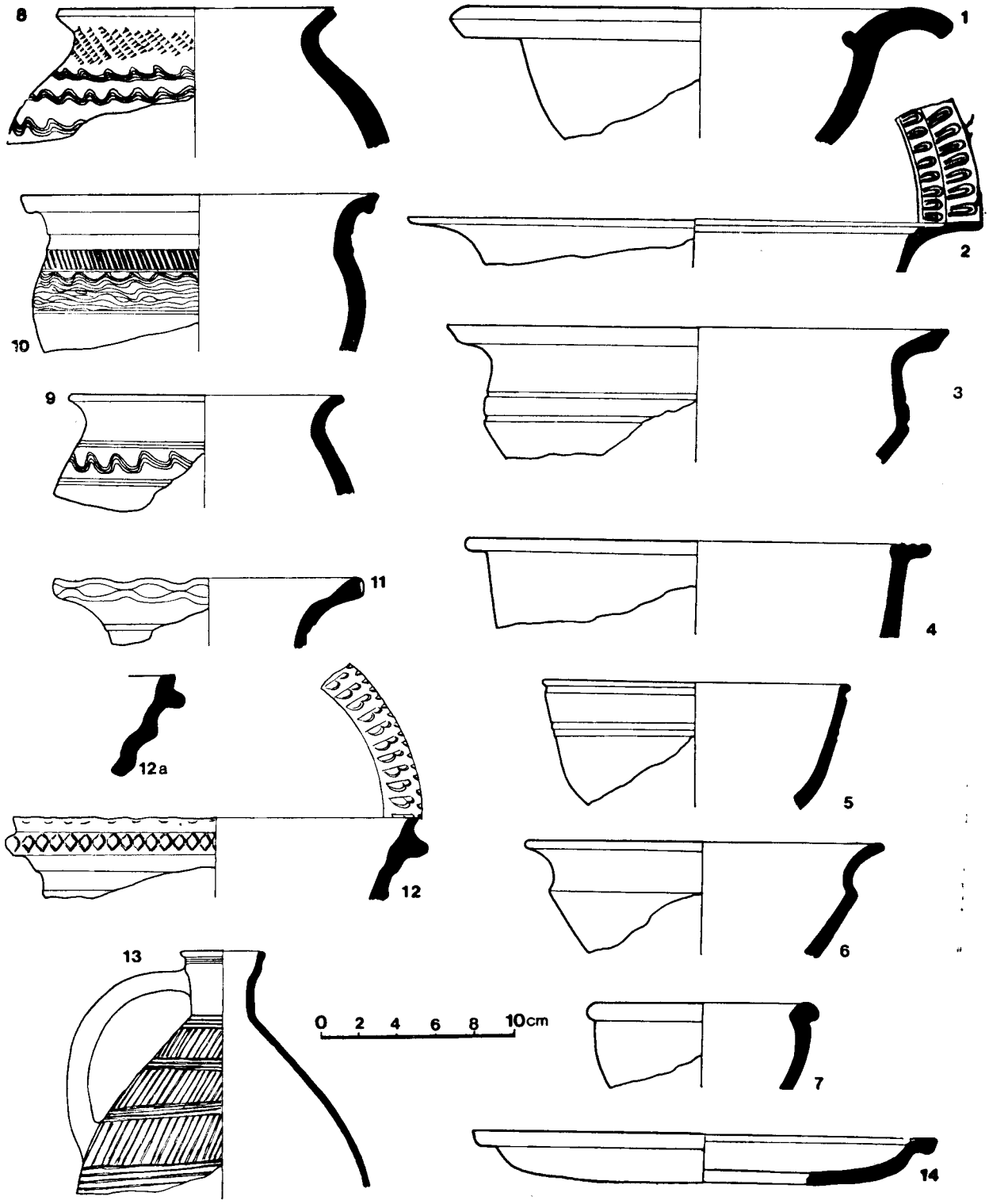

Т. I. — Текија, облици римске грнчарије (1, 2, 5, 7, 11—12a); облици касноримске грнчарије (4—6, 13, 14); облици средњовековне грнчарије (8—10). — Pl. I. — Tekija, formes de la poterie romaine (1, 2, 5, 7, 11—12a); formes de la poterie romaine tardive (4—6, 13, 14); formes de la poterie médiévale (8—10).

рамике, која се по својим особинама и облицима готово не мења за све време римске доминације.[6]

И поред несигурности и уопштености овакве обраде керамичког материјала, ипак се могу добити извесне хронолошке одреднице, које у контексту општег разматрања о утврђењу у Текији добијају своју вредност.

а) Римска керамика (од краја I до III века)

Ова врста грнчарије нађена је углавном на простору северозападног бедема и везује се за објекат који је старији од утврђења и који је делимично откривен са спољне и унутрашње стране улаза у кастел, као и у рову којим је испитана дубина темеља код улаза у западну кулу. Споменути зидови објекта налазе се испод северозападног бедема и припадају најстаријој грађевинској фази, која је на основу покретног археолошког материјала датована у I—II век.[7]

Ова грнчарија, изузев тзв. дакогетске керамике, претежно је рађена од песковите земље (ситнозрни песак), на брзо ротирајућем витлу, украшена најчешће утиснутим линијама. Издвојено је неколико типова који се могу прецизније хронолошки детерминисати. Од облика јављају се: кадионице, тарионици, тањири, зделе, амфоре и поклопци.

Кадионице (Т. I, 11—12а, инв. бр. 115, 378) су карактеристичне за римску провинцијску производњу II—III века, али не постоји могућност да се прецизније, без стратиграфских података, хронолошки одреди сваки тип кадионице (у постепеној еволуцији њихових форми од I до IV века постоји велика разноврсност у украшавању). Рађење су од црвено печене песковите земље. Сличне кадионице са косо разгрнутим и „уштинутим" ободом, G. Popilian датује у III век.[8]

Тарионици (Т. I, 1, инв. бр. 102, 245) имају полусферичне, плитке форме, са ободом који је споља лучно савијен, а по унутрашњој ивици прстенасто профилисан; рађени су од окер печене, песковите земље. Унутрашњост је огрубљена ситнозрним песком. Овакви облици се јављају доста рано и на основу аналогија датују се у крај I—III век (Sirmium, Singidunum, док их Gose у рајнском подручју датује у II—III век).[9] Овај облик остаје дуго у употреби (III—IV век), али је тада најчешће маслинасто глеђосан.

Тањири (Т. I, 2, инв. бр. 362), хоризонтално разгрнутог обода, украшени су ужљебљеним орнаментима и имитирају луксузније форме. Рађени су од жућкастобеле земље, са светложућкастом глеђи, глатке глазуре на спољној и унутрашњој страни. Датују се у II век.[10]

Полусферичне зделе (Т. I, 7, инв. бр. 350) са споља прстенасто профилисаним ободом, рађене су од црвено печене земље, фине фактуре, споља и изнутра бојене мрком бојом, коју карактерише сјајан премаз неједнаке густине и слабе постојаности. Датују се у II век. Овај облик остаје дуго у употреби (у IV веку су углавном сиви). Хронолошки је нешто каснија здела (Т. I, 3, инв. бр. 439) косо разгрнутог обода. Рађена је од беле каолинске земље, жућкастобеле боје, украшена жљебовима на ободу и трбуху. Датује се у II—III век.

Од амфора је констатована само једна провинцијска форма (Т. III, 1, инв. бр. 81), цилиндричног врата, задебљаног и благо профилисаног обода, са широким тракастим дршкама са два дубока жљеба. Рађене су на витлу, од сиво печене земље, а бојене су наранџастом бојом. Датују се у II век, мада се сличне у Горњој Панонији, Норикуму и Рецију употребљавају још у I веку.[11]

Римској керамици би припадале и две плитке форме поклопаца са дугметастом дршком; употребљавани су на већим лонцима са широким отвором. Први (Т. III, 17, инв. бр. 440) је рађен од мрко печене земље, фине фактуре. У Интерциси се датују у II—III век.[12] Други (Т. III, 18, инв. бр. 219) је рађен од црвено печене земље, песковите фактуре.

Овом периоду припадају и налази тзв. дачке керамике, који су већином нађени у слојевима приликом ископавања северозападног бедема кастела или са спољне стране зидова куле. Ова керамика грубе фактуре, дебелих зидова, рађена руком и најчешће незнатно профилисана, наставља аутохтоне традиције и задржава готово исте облике из I века пре н. е. — I века н. е.[13] Обично је на трбуху украшена пластичном траком са орнаментом изведеним отискивањем прстију или пластичним тордираним тракама. Боја варира од црвенкастомрке, светломрке до тамномрке. Већином су сачувани фрагменти трбуха. Врло

[6] G. Popilian, *Ceramica Romana din Oltenia*, Craiova, 1976, 134.

[7] А. Цермановић-Кузмановић, АР 11, 1969, 91.

[8] G. Popilian, *op. cit.*, 752, LXI.

[9] О. Брукнер, *Римска керамика у југословенском делу провинције Доње Паноније*, Београд, 1981, тип 6, крај I до средине II века; Д. Бојовић, *Римска керамика Singidunuma*, Београд, 1977, II—III век (инв. бр. 541), 37 и д.; E. Gose, *Gefässtypen der Römischen Keramik in Rheinland*, Bonn, 1950, T—44.

[10] О. Брукнер, *op. cit.*, 34, наводи да је слична глеђ у Панонији позната још у раноцарском периоду, а да L. Nagy сматра да је у Панонији већ крајем I и у току II века циркулисала глеђосана керамика.

[11] Ibid. 45.

[12] *Intersica* II, Taf. 48/505.

[13] G. Popilian, *op. cit.*, 132 и д.

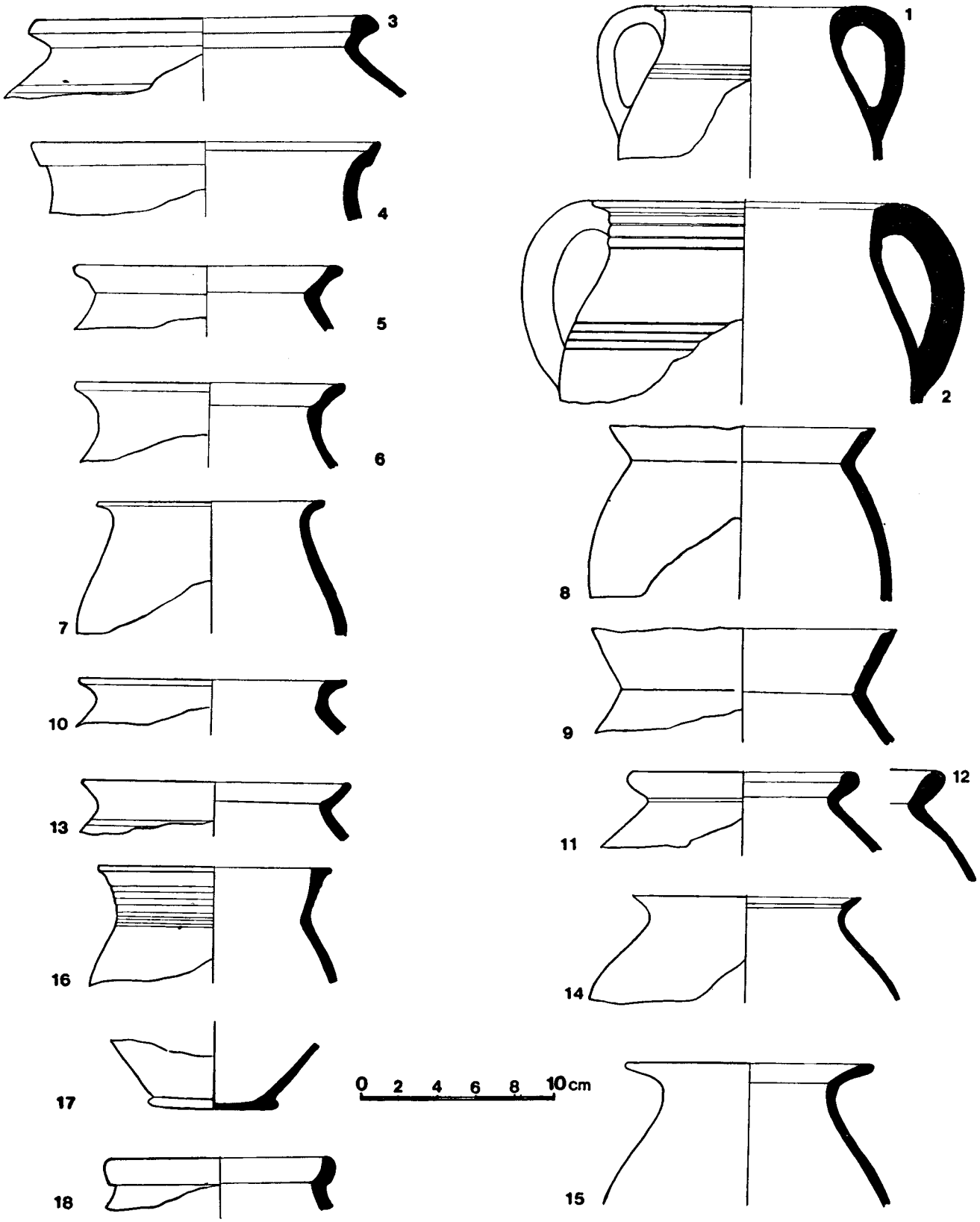

Т. II. — Текија облици касноримских лонаца (1—3, 5, 6, 10—12, 18); облици рановизантијских лонаца (7—9, 13—16). — Pl. II. — Tekija, formes des vases romains tardifs (1—3, 5, 6, 10—12, 18); formes des vases paléobyzantins (7—9, 13—16).

чест облик је посуда која показује дачку аутохтону традицију[14] и која се јавља на готово целом простору Дакије (Oltenia, Soporul de Cimpie, Ocna sibiulu, Dobrun)[15] у II—III веку.

Од осталог римског керамичког материјала издвајају се фрагменти трбуха и то већином зделa; рађени су од средње пречишћене, црвено печене земље и бојени су црвеном или мрком бојом само на унутрашњој или на обема странама. Датовали бисмо их у II век. Из нешто ранијег периода потичу и врло чести фрагменти трбуха рађени од црвено печене земље, са црвеним или мрким фирнисом металног сјаја.[16] На неким фрагментима, тањих зидова, јавља се и барботин; овом периоду припада и неколико фрагмената трбуха провинцијске тера сигилате.

b) Касноримска керамика (од краја III до краја IV века)

Керамичка продукција овог периода, која има све одлике касноримске провинцијске керамике, релативно је слабо заступљена, нарочито у односу на грнчарију краја V и VI века. Изузев лонаца, амфора и делимично поклопаца, остали керамички облици се јављају у незнатном броју, а нарочито зделе и тањири, на којима се, иначе, најбоље уочавају промене у развоју римске керамике I—IV века. Друга битна карактеристика је веома мала количина глеђосане керамике, која је карактеристична за утврђења на Ђердапском делу лимеса у IV веку.

Нађена глеђосана грнчарија је релативно квалитетна; рађена је од песковите земље, светлоцрвенкасте или сивоцрвенкасте боје печења. Боја глеђи је у нијансама маслинасте и зелене боје. Посуде су углавном глеђосане на унутрашњој страни. Орнаментисане су једноставно и то најчешће утиснутим линијама на ободу. Нађено је свега неколико уломака који се типолошки могу одредити.

Тањири (Т. I, 14) хоризонталног обода, који су украшени са два паралелна жљеба, маслинасто су глеђосани на унутрашњој страни, а боја је сивоцрвена. Представљају доста чест облик глеђосаних тањира IV века. Издвајају се и уломци трбуха посуда рађени од песковите земље (са ситним зрнима песка), сиве боје са спољa маслинастозеленом глеђи.

Лонци, заједно са амфорама, представљају најбројнију групу грнчарије. Рађени су на витлу, најчешће песковите фактуре (ситнозрни песак), мада се појављују и грубљи, рађени од земље са крупним зрнима песка, која су видљива на површини. Боја је најчешће сива, сивоцрвена или сивоцрна (уколико је сива боја светлија, утолико је посуда квалитетнија). При дну обода обично имају плићи жљеб за поклопац. Најчешће су украшени плитким хоризонталним канелурама. Лонци са спољa закошеним и унутра задебљаним ободом (Т. II, 11, 12, 18, 3, инв. бр. 118, 381, 99, 5), рађени на витлу, сиве или сивомрке боје, представљају честу форму лонаца која се јавља рано и траје до краја IV века. Лонци (Т. II, 11, 18), жућкастобеле или жућкастосиве боје печења су нешто ранији од сивих и сивоцрвених (Т. II, 3) и датују се доста широко у II—IV век,[17] а лонци (Т. II, 3) у IV век.[18] Другу групу чине ниски, здепасти лонци (Т. II, 5, 6, 10, инв. бр. 199, 263, 266). Рађени су на брзом витлу, од песковите земље (крупна зрна песка), сиве (Т. II, 5, 6), или сивоцрне боје (Т. II, 10), са плићим жљебом за поклопац. Овај карактеристичан облик лонца јавља се у Подунављу у IV веку, а њихова употреба траје и у V веку. Лонци (Т. II, 5) имају мање наглашен врат, па би били нешто млађи, јер је за старије облике карактеристична наглашеност врата. Овој групи лонаца доста је слична грнчарија из западног угла средишњег утврђења у Доњим Буторкама,[19] датована у IV век. Облици лонаца (Т. II, 5) констатовани су у Сирмијуму (IV век), на Кракулу Јордану и Мунтенији.[20] На основу начина израде и облика може се претпоставити да периоду IV—VI века припадају и лонци (Т. II, 1, 2, инв. бр. 276, 26) благо разгрнутог обода са кога полази дршка, тракаста и жљебљена (Т. II, 1) или овалног пресека (Т. II, 2). Рађени су од песковите земље, сиве (Т. II, 1) и мркосиве боје (Т. II, 2).

Нађени поклопци служили су за затварање лонаца и амфора. „Печуркасти" поклопци за амфоре (Т. III, 19, инв. бр. 22), са пуном и изduженом дршком, представљају облик који се развио од ранијих плочастих облика са спољa савијеним ивицама и пуном цилиндричном или купастом дршком. Рађени су од песковите земље

[14] Јавља се и у Малој Скитији, Tropaeum Traiani, fig. 141, 1 (6), I век пре н. е. — I век н. е.

[15] В. детаљан приказ M. Macrea, I. Glodariu, *Asezarea Dacica de la Arpasu de sus*, Bucureşti 1976, fig. 23/56, 5d; C. M. Tatulea, *O noua locuinte geto-dacica de scoperita la Cresu*, Drobeta 1974, 138 и д.

[16] О. Брукнер, *op. cit.*, 33, наводи да у I веку боја фирниса иде у нијансама од црвенкастожуте до смеђе, а од II века од црномрке до црне боје.

[17] О. Брукнер, *op. cit.*, 195, сличне лонце, светлосиве или жућкастосмеђе боје, датује од II до средине III века.

[18] B. Bartel, M. R. Warner, V. Kondić, *Excavations at Krakulu Yordan*, Northeast Serbia, Preliminary Report, 1973—76 seasons, fig. 24.

[19] Б. Јанковић, *Покретни налази са некрополе и утврђења код Кладова*, Старинар НС XXIV/XXV, 202, сл. 10/18, 25.

[20] B. Bartel, M. R. Warner, V. Kondić, *op. cit.*, fig. 24; B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul, al IV-lea e. n. in Muntenia*, Bucureşti, 1966, fig. 8 (2).

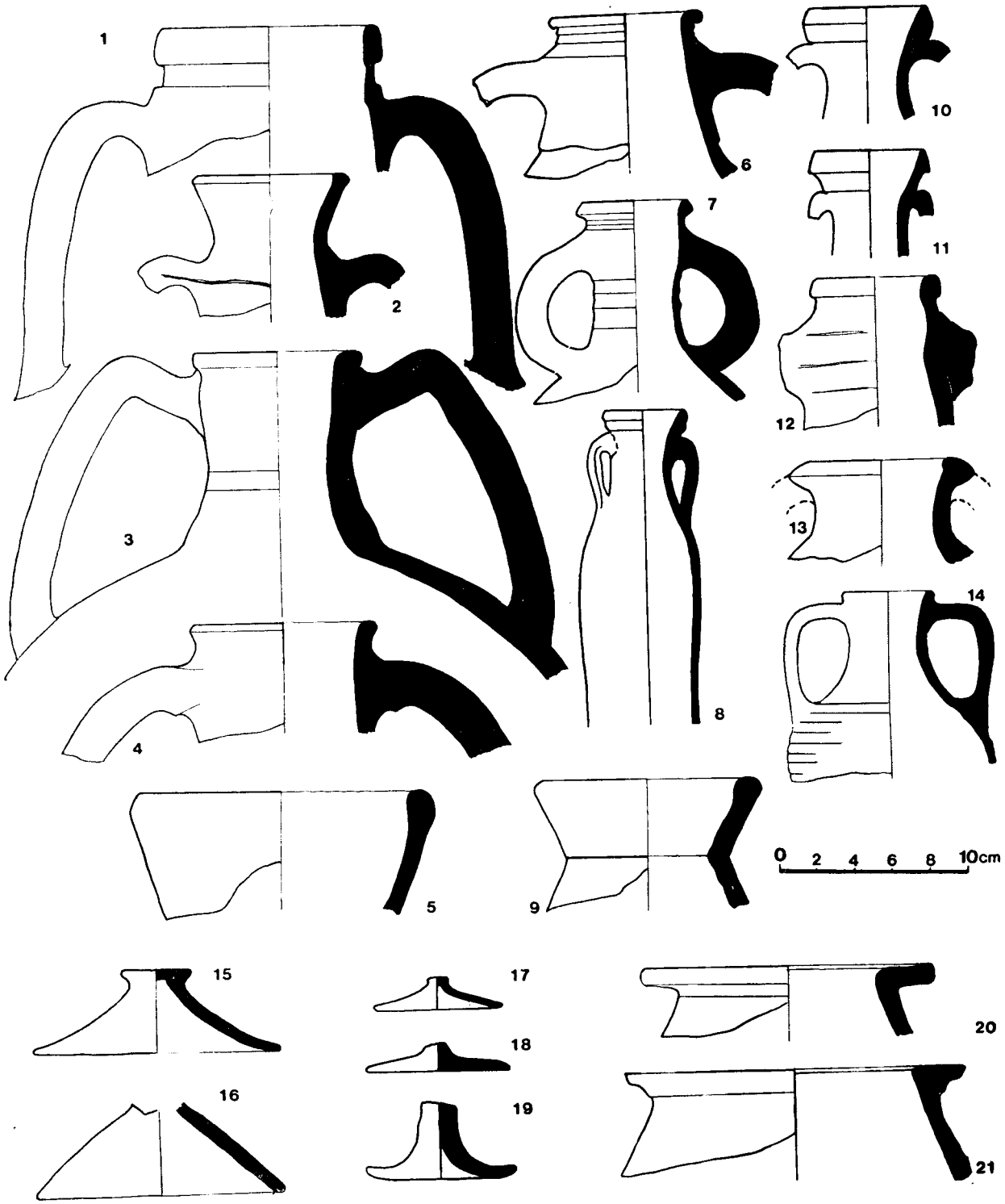

Т. III — Текија, облици римске грнчарије (1, 17, 18); облици каснорим ских амфора (2, 4, 5, 9); облици каснорим ских поклопаца (15, 16, 19); облици рановизант ијске грнчарије (3, 6—14, 20, 21). — Pl. III. — Tekija, formes de la poterie romaine (1, 17, 18); formes des amphores romaines tardives (2, 4, 5, 9); formes des couvercles romains tardifs (15, 16, 19); formes de la poterie paléobyzantine (3, 6—14, 20, 21).

(крупнозрни песак), сиве или црвене боје печења. Датују се у IV век.[21] Поклопац за лонац (Т. III, 15, инв. бр. 440) коничног трбуха, благо заобљеног обода и са дугметастом дршком, рађен је од песковите земље, мрке боје печења. Представља рану провинцијску форму, чија је еволуција ишла од плићих ка дубљим формама, које су карактристичне за касније облике. Датује се од II до IV века.[22] Доста је сличан сирмијумским, који се у оквиру затворених целина датују у IV век.[23] Ово важи и за дубље, конične поклопце (Т. III, 16, инв. бр. 123), који су постављени на унутрашњу ивицу и чија је дршка, вероватно, дугметаста. Рађени су од песковите, сиво печене земље. И овај облик траје доста дуго.[24]

Констатовано је и неколико типова амфора, које се, уопштено, у литератури датују у IV—VI век (Т. III, 2, 4, 5, 9), јер се овај облик, готово неизмењен употребљава и у VI веку, па се прецизније хронолошко одређивање врши (поред стратиграфских података) и на основу обраде и начина украшавања. Овом периоду припада велики број углавном црвено печених уломака трбуха украшених праволинијским чешљастим орнаментом.[25] Амфоре (Т. III, 9, инв. бр. 215) рађене од песковите земље, црвене боје, површине необрађене или са жућкастобелом енгобом. Датују се од IV—VI века и налажене су у Мунтенији, Дакији, Tropaeum Traiani.[26] Ове амфоре су иначе честе у целом Подунављу и црноморском приморју. Другу бројну групу чине амфоре. (Т. III, 4, 2, инв. бр. 55, 279) благо разгрнутог, спољa полупрстенасто профилисаног обода са жљебљеним дршкама које полазе испод обода. Рађене су на витлу, од песковите земље, светлоцрвене или окер боје[27] (неке имају жућкастобелу енгобу).

Зделе су слабо заступљене у овој групи керамике. Рађене су од песковите сиве земље (Т. I, 6, 4, инв. бр. 436, 394) и сивомрке боје печења. Рађене су на витлу. Зделе (Т. I, 6), „S" профилације, глачане површине, датује се у III—IV век.[28] Зделе (Т. I, 4) хоризонтално разгрнутог обода, који је украшен са три жљеба, доста је слична зделама чија је унутрашња површина маслинасто глеђосана. Ово је врло честа форма зделa у IV веку.[29] У исто време датује се и зделa (Т. I, 5) равног, са спољне стране жљебљеног обода, сивомрке боје.

Овом периоду вероватно припада и крчаг (Т. I, 13, инв. бр. 176), за који нисмо успели да нађемо аналогије. Рађен је од добро пречишћене земље, сиве боје, украшен глачањем и свакако указује на готску производњу прве половине V века.[30] Могуће је да је у питању и импорт.

c) Керамика рановизантијског периода (крај V и VI век)

Керамика овог периода је најбројнија. Од облика доминирају амфоре и лонци, тј. грнчарија која је примарно служила за складиштење течности и хране, док је број посуда који је коришћен за свакодневну употребу релативно мали.

Од лонаца најбројнији су облици косо разгрнутог обода (Т. II, 8, 9, инв. бр. 175, 28), на коме се, при крају усне или дну обода са унутрашње стране, налази жљеб за поклопац. Немају наглашен врат, рађени су најчешће од песковите земље, на споријим витлима, неједнако печени — од сиве (најчешће) до црвеномрке боје. Површина им је необрађена. Датују се у VI век и представљају врло бројну форму лонаца на осталим ђердапским локалитетима овог периода.[31] Другу бројну групу чине лонци (Т. II, 15, инв. бр. 51) косо разгрнутог, правог и

[21] J. Barnea, *Les Thermes de Dinogetia*, Dacia XI, Bucureşti 1967, fig. 16/4 (датовани новцем Валенса).

[22] О. Брукнер, *op. cit.*, 43, II—IV век; N. Gudea, *Gornea*, Banatica, Studi si cercetări arheologice, Resita 1977, fig. 36, IV век; G. Popilian, *op. cit.*, 128, III век.

[23] А. Премк, *Керамика из затворених целина IV века у Сирмијуму*, Магистарски рад у рукопису, тип VIII/48, рађени су од сиво печене земље.

[24] Сличан, али плићи облик, јавља се у Intercisi (Intercisa II, Ab. 4/8—10) у II, средини III века, а у оквиру затворених целина у Сирмијуму, поклопци слични нашима датовани су у IV век (А. Премк, *op. cit.*, VIII/48).

[25] C. Scorpan, *Origini si linii evolutive in ceramica Romano-Bizantina (sec. IV—VII) din spatiul mediteraneean si pontic*, Pontica XI, M. de N, Constanta 1976, pl. VII.

[26] B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, fig. 91 (5), IV—VI век; C. Scorpan, *Contribution a la connaissance des certaines types ceramiques Romano-Vizantins* (IV—VI) s.) *dans l'espace Istro-Pontique*, Dacia XXI, 1977, fig. 10/4; Tropeum Traiani, *op. cit.*, fig. 161, 3 (2).

[27] У Сирмијуму су датоване у IV век, А. Премк, *op. cit.*, тип V/41; C. Scorpan, *Origini si linii*, T. XVI, датује их у V—VI век.

[28] B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, fig. 223/1, датују их у IV век.

[29] Б. Јанковић, Покретни налази, 204, сл. 10/7, датује их у IV век; B. Bartel, M. R. Werner, V. Kondić, *op. cit.*, fig. 25, IV век; Д. Бојовић, *op. cit.*, T. XL, 367.

[30] Готски утицаји констатовани су и на крчазима из утврђења код Кладова, Б. Јанковић, Покретни налази, 216 и д.

[31] Б. Јанковић, Подунавски део области Akvisa у VI и почетком VII века, Београд, 1981, сл. 37, T—II/2, 3, 5; T—III/4, 7, 9, 13—18, T—IV/5.

по ивици незнатно задебљаног обода, на коме се налази жљеб за поклопац. Прављени су на спором витлу, од песковите земље, различите боје печења: сиве, црне или сивоцрне. Површина им је необрађена. Датују се у VI век. Лонци (Т. II, 7, инв. бр. 260), иако доста подсећају на претходни тип, веома ретко се јављају у Подунављу. Имају благо разгрнут, кратак обод, лоптастог су трбуха, без наглашеног врата и рамена; сиве су боје, рађени на спором витлу. И они се датују у VI век.[32] Лонци (Т. II, 13, инв. бр. 79), представљају продужење једне старије, врло распрострањене форме IV века (Кракулу Јордан, Мунтенија, Neovidunum),[33] који у VI веку имају нешто дужи разгрнут и лучно повијен на горе обод. Рађени су од песковите земље, сиве боје. Датују се у V—VI век.[34] У ово време бисмо датовали и: лонац (Т. II, 14, инв. бр. 265), благо разгрнутог и посувраћеног обода, танких зидова, сиве боје, и лонац (Т. II, 16, инв. бр. 261), хоризонтално разгрнутог обода са плитким канелурама на врату, тамносиве боје.

Најбројнију групу амфора чине облици (Т. III, 9), украшени чешљастим орнаментом; развиле су се из сличних амфора IV века, а прављене су од добро пречишћене земље, на брзом витлу. Боја им је црвена, а површина жућкастобеличаста. Датују се у VI век.[35] Другу, врло бројну групу чине амфоре (Т. III, 14, инв. бр. 555), разгрнутог обода, суженог врата који се конично шири према трбуху. Испод обода полазе две тракасте жљебљене дршке. Рађене су од песковите земље, најчешће су жутобеле, ређе црвене или окер боје. Јављају се у првој половини V века, а слично претходним раширене су по целом Подунављу и у црноморској области и у VI веку.[36] Трећу групу чине амфоре (Т. III, 3, инв. бр. 268) цилиндричног врата, задебљаног и незнатно профилисаног обода, са жљебљеним тракастим дршкама, које полазе испод обода и завршавају се на рамену. Прављене су на брзом витлу, најчешће црвене, жутобеле и, ређе, окер боје. Овај облик амфоре траје од IV—VI века. На Атинској Агори датоване су у крај V и почетак VI века.[37] Честе су и на Ђердапским локалитетима. Четврту групу чине тзв. шпиц амфоре (Т. III, 8, 10, 11, инв. бр. 218, 324) — дугуљасти, вретенасти облици са тракастим дршкама које полазе испод задебљаног обода и завршавају се на рамену. Прављене су од песковите земље, жућкастобеле или, ређе, светломрке боје. И овај облик амфора се јавља у читавом Подунављу и датује се у VI век.[38] Амфора (Т. III, 7, инв. бр. 278) благо профилисаног, на спољну страну закошеног обода и мањим дршкама, рађена је на брзом витлу, од средње пречишћене земље, сивоцрвенкасте боје. С. Scorpan датује их у VI век.[39] Овом периоду припадају још три облика амфора: (Т. III, 13, инв. бр. 370) посувраћеног обода, рађене од песковите земље, жућкастобеле боје; амфора (Т. III, 12, инв. бр. 280) са прстенасто профилисаним ободом испод кога полазе дршке кружног пресека, сивоцрвене боје и амфора (Т. III, 6, инв. бр. 143) исте фактуре, окер боје, превучена жућкастобелом енгобом.

Питоси су заступљени са два облика (Т. III, 20, 21, инв. бр. 262, 37), који воде порекло из претходних векова. Обод им је задебљан и одозго, водораван или нагнут на унутрашњу страну. Прављени су од песковите земље, сиве боје, без украшавања. Датују се у VI век.

d) Средњовековна керамика (X—XI и XVI—XVII век)

У керамичком материјалу са утврђења регистрована је и мања количина средњовековне керамике, која се, на основу аналогија, може определити у X—XI век[40] (углавном се ради о лонцима који су рађени на витлу, од песковите земље, црвене (Т. II, 4, инв. бр. 438), сивомрке (Т. I, 9, 10, инв. бр. 2, 309) или мрке боје (Т. I, 8, инв. бр. 254) и XVI—XVII век (већином маслинастозелено глеђосани уломци од различитих посуда).

Из наведених података о керамичком материјалу може се закључити да је утврђење у Текији било изузетно дуго у употреби. Римска керамика датована у период од краја I до III века, везује се за објекат који је делимично откривен са спољне и унутрашње стране северозападног бедема и даје сигуран терминус post quem после

[32] Ibid. 142, сматра да нису били истовремени са сличним врстама и датује их у VI — прву половину VII века.

[33] B. Bartel, M. R. Werner, V. Kondić, *op. cit.*, fig. 24; B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, fig. 8 (2); S. i P. Petru, *Neovidunum*, Ljubljana 1978, T—XXX.

[34] C. Scorpan, *op. cit.*, pl. XXVIII, 3, V—VI век; Б. Јанковић, *Подунавски део*, сл. 48, а—г, Т—I/3, 7, V/20, V—VI век.

[35] C. Scorpan, Dacia XXI, 1977, G. Kuzmanov, Arheologija, XV/1, (Софија), 1973, врста XIX.

[36] C. Scorpan, *Origini şi linii*, VIII/1, VI век; C. Scorpan, Dacia XXI, врста VIII, 277—278; Б. Јанковић, Подунавски део, 150, сл. 63. Г, у области Кључа и Крајине јављају се у VI веку.

[37] H. S. Robinson, *Pottery of the Roman period*, The Athenian Agora, vol. V, Princenton 1959.

[38] C. Scorpan, Dacia XXI, 282—283; Б. Јанковић, Подунавски део, сл. 63/Б; C. Scorpan, *Origini şi linii*, XVI (Histria et Halikarnasos).

[39] C. Scorpan, *Origini şi linii evolutive*, VIII/6.

[40] М. и Б. Јанковић, *Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године*, Годишњак града Београда XXV, 1978, сл. II/4, 10, IV/5, VIII/5.

кога је подигнуто утврђење у Текији.[41] Касноримска керамика је релативно малобројна. На основу неких њених карактеристика (недостатак веће количине глеђосане грнчарије која је карактеристична за пуни IV век, затим извесни облици који се пре везују за III/IV него за IV/V век — нарочито: зделе (Т. I, 5, 6), поклопци (Т. III, 15), лонци (Т. II, 3) датовали бисмо је у период од краја III до краја IV века.

Рановизантијска керамика је најбројнија и свакако је утврђење у овом периоду имало значајно место у систему одбране овог дела границе Царства.

Утврђење у Текији се поново користи у X—XI веку (што показују налази средњовековне грнчарије овог периода)[42] и XVI—XVII веку, када је на овом месту било подигнуто турско утврђење.

1. март 1983.

UDK: 904—03 : 738

TEKIJA, CÉRAMIQUE DE LA FORTIFICATION

MIODRAG TOMOVIĆ, Beograd

Au cours des fouilles de la fortification à Tekija en 1968—69, à l'emplacement de la Transdierna[1] romaine, le rempart Nord-Ouest avec entrée et trois tours d'angle[4] ont été dégagés. Le matériel en céramique découvert peut être chronologiquement réparti en plusieurs groupes: a) céramique romaine de la fin du Ier jusqu'au IIIe siècle; b) céramique romaine tardive depuis la fin du IIIe jusqu'à la fin du IVe siècle; c) céramique paléobyzantine depuis la fin du Ve au VIe siècle; d) céramique médiévale du Xe—XIe et XVIe—XVIIe siècle.

a) La céramique romaine se rattache à l'édifice plus ancien de la fortification et dégagé partiellement du côté extérieur et du côté intérieur de l'entrée à la fortification. La poterie de ce groupe est faite en terre sablonneuse au tour à rotation rapide et décorée le plus souvent par des lignes gravées. Quant aux formes, il y a des encensoirs (Pl. I, 11—12a) faits en terre cuite rouge, (Pl. I, 1) de couleur ocre rendus râpeux à l'intérieur par adjonction de sable, plats (Pl. I, 2) au vernis jaunâtre clair à l'extérieur et à l'intérieur par adjonction de sable, plats (Pl. I, 2) au vernis jaunâtre clair à l'extérieur et à l'intérieau, des bols semi-sphériques (Pl. I, 7) en terre cuite rouge, teints en brun, amphores (Pl. III, 1) en terre cuite grise, teintes en orange, couvercles (Pl. III, 17—18), ainsi que de la céramique dace.

b) La céramique romaine tardive a toutes les qualités de la production provinciale de cette époque. Parmi les formes il y a des pots (Pl. II, 11, 12, 18; Pl. II, 5, 6), faits au tour, en terre sablonneuse, grise, gris-rouge ou gris-noire, (plus la couleur grise est claire le récipient est de meilleure qualité), des amphores (Pl. III, 2, 4, 5, 9) datées d'une manière générale au V/VI siècle; couvercles (Pl. III, 15, 19) et une cruche (Pl. I, 13). La poterie vernissée est faite en terre sablonneuse, gris-rougeâtre ou rouge clair. Les récipients sont en majorité vernis du côte intérieur (Pl. I, 14).

c) La céramique de l'époque paléobyzantine est la plus nombreuse et les formes les plus fréquentes sont celles destinées à la conservation des liquides et de la nourriture (pots, amphores) tandis que le nombre de récipients d'usage quotiden est très petit. Les plus nombreux sont les pots (Pl. II, 8, 9, 15) au bord ouvert en biais, puis les amphores (Pl. IV, 9, 13) décorées du motif de peigne et amphores oblongues fuselées (Pl. III, 8, 10, 11) aux poignées en ruban.

d) Parmi les céramiques de la fortification une quantité moins importante de céramique médiévale a également été enregistrée, selon les analogies elle peut être située au Xe—XIe siècle (Pl. I, 8—10; Pl. II, 4) et au XVIe—XVIIe siècle.

[41] А. Цермановић-Кузмановић, *Налаз тера сигилате*, 206, на основу појаве раних облика сигилате, печата и новца у тзв. цивилном насељу, сматра да је Transdierna већ од средине I века н. е. била значајно насеље.

[42] М. и Б. Јанковић *op. cit.*, наводе да се живот у Текији не наставља после 1072. године.

Бараће код Трајанове табле, праисторијско и античко насеље

РАСТКО ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

Локалитет Бараће налази се неких три километара источно од Трајанове табле на обали Дунава и откривен је рекогносцирањима Б. Јовановића који је вршио ископавања на оближњој Хајдучкој воденици. Откривени материјал припадао је претежно старијем гвозденом добу и римском периоду. Међутим, сондажна испитивања која је на овом месту 1968. г. предузео Ј. Тодоровић у оквиру систематског испитивања десне дунавске обале од Трајанове табле до Сипа нису дала позитивне резултате јер је локалитет сачињен од више хетерогених профила у високој обали Дунава који не садрже компактне културне слојеве.[1]

Праисторијски материјал сакупљен рекогносцирањима састоји се претежно од фрагмената керамике (Т. I) и то црно глачаних трбушастих урни украшених висећим троуглим канелурама на трбуху, затим здела и пехара са лажним шнур орнаментима, шрафираним троугловима и великим декоративним „S" мотивом. По оваквим својим карактеристикама керамика се може датовати у рано и старије гвоздено доба — период канеловане керамике и тзв. басараби хоризонт, и указује на постојање мањег насеља из овог времена на овом локалитету. Међутим, по свему судећи, праисторијско насеље је егзистирало и касније јер су на североисточном делу локалитета нађене две бронзане фибуле млађег гвозденог доба: једна је типична средњолатенска фибула са две куглице на луку, (Т. II, 2), док је од друге сачуван само лук на основу чије упрошћености би се и ова фибула могла датовати у предримско време. (Т. II, 3). У овом смислу говори и случајан налаз из Бараћа једне бронзане копче у облику стилизованог лава која представља редак пример трако-гетског животињског стила на нашој територији. (Т. II, 1) Према паралелама у северозападној Бугарској око Ловеча и Луковита, копча се датује у прелаз V у IV век пре н. е.[2]

Од античких налаза који се састоје од више фрагмената римске керамике и нешто метала, посебно је занимљива керамичка маска — вероватно апликација са неке посуде. (Т. II, 4). Откривено је и неколико римских бронзаних фибула од којих две фибуле на шарнир припадају највероватније II веку, док фрагменат треће припада крстастим фибулама и потиче вероватно из IV века (Т. II, 5—7). Од десетак римских новчића који су случајно нађени на овом локалитету добра половина припада средини IV века (Констанс, Константције), три другој половини III века (Клаудије II, Проб), један средини II века (Антоније Пије) и један крају IV века.[3] На основу оваквог датовања античког материјала може се претпоставити да је на Бараћама егзистирало мање римско насеље негде од краја I до почетка V века.

2. март 1983.

UDK: 903.4

[1] B. Jovanović, *Metalna doba na Đerdapu*, Materijali ADJ VI, 28; J. Todorović, AP 10, 1968, 57; B. Jovanović, AP 11, 1969, 93.

[2] Б. Јовановић, *Примерци животињског стила скитског и трачког гвозденог доба у Југославији*, Старинар XXVII, 1976, 21—22, Т. I—II.

[3] За помоћ у датовању римског материјала овде срдачно захваљујем колегама Милоју М. Васићу и Драгану Бојовићу.

BARAĆE PRÈS DE TABULA TRAIANA, AGGLOMÉRATION PREHISTORIQUE ET ANTIQUE

RASTKO VASIĆ, Institut archéologique, Beograd

Le site de Baraće se trouve à quelque trois kilomètres à l'Est de la Tabula Traiana au bord du Danube et il a été découvert par les reconnaissances de B. Jovanović, qui a fait des fouilles à Hajdučka Vodenica à proximité. Le matériel découvert appartenait en majorité à l'âge du fer ancien et à l'époque romaine. Cependant les sondages entrepris à cet endroit en 1968 par J. Todorović, dans le cadre de l' examen systématique de la rive droite du Danube depuis la Tabula Traiana jusqu'à Sip, n'ont pas donné de résultat positif, puisque le site est constitué de plusieurs profils hétérogènes dans la haute berge du Danube qui ne comporte pas de couche culturelle compacte.

Le matériel préhistorique réuni par des reconnaissances du terrain consiste en majorité en fragments de céramique, d'urnes pansues polies, noires décorées de cannelures triangulaires renversées au ventre, puis de plats et coupes aux faux ornements tressés, aux triangles striés et au grand motif décoratif en S. Par ses caractéristiques cette céramique peut être situé à l'âge du fer, ancien et récent — période de la céramique cannelée et l'horizon dit Bassarabi et elle indique l'existence d'une agglomération mineure de cette époque dans ce site. Cependant et selon toute vraisemblance, l'agglomération préhistorique a existé plus tard aussi, car la partie Nord-Est du site a révélé deux fibules en bronze de l'age du fer récent et l'une d'elles est la fibule mésolatène typique aux deux boules sur l'arc, tandis que l'autre pourrait être située à l'époque pré-romaine. C'est dans ce sens qu'on peut interprétèr la découverte accidentelle à Baraće d'une agrafe en bronze en forme de lion stylisé, qui représente un exemplaire rare de style thraco-géthique animalier sur notre territoire. Comparée au matériel du Nord-Ouest de la Bulgarie près de Loveč et Lukovit l'agrafe est datée de la transition du V au IV siècle avant notre ère.

Parmi le matériel antique, qui consiste en plusieurs fragments de céramique romaine et de quelques objets en métal, un masque en céramique — application sur un récipient probablement — est particulièrement intéressant. Plusieurs fibules romaines en bronze ont été découvertes dont deux à charnière qui appartiennent très probablement au IIe siècle, tandis que le fragment de la troisième fait partie des fibules croisées et provient probablement du IVe siècle. D'une dizaine de pièces de monnaies romaines, trouvées par hasard dans ce site, une bonne moitié appartient à la moitié du IVe siècle (Constance, Constant) trois à la deuxième moitié du IIIe siècle (Claude II, Probe), une à la moitié du IIe siècle (Antonin—Pius) et une à la fin du IVe siècle[3]. Cette datation du matériel antique laisse supposer qu' une agglomération romaine mineure à existé à Baraće depuis la fin du Ier et jusqu'au début du Ve siècle.

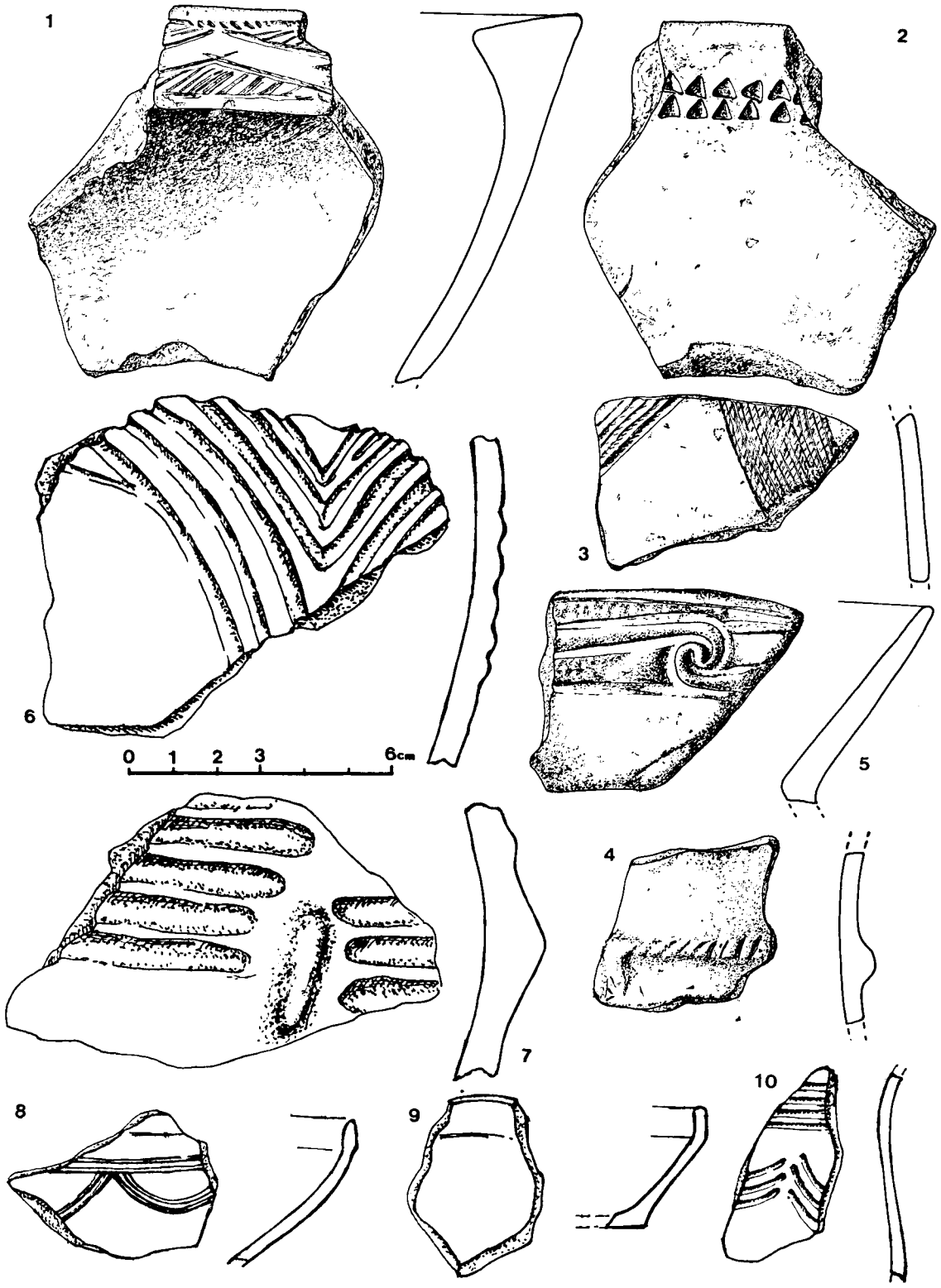

1—10. — Бараће, керамика са рекогносцирања — 1—10. — Baraće, céramique trouvée lors des prospections.

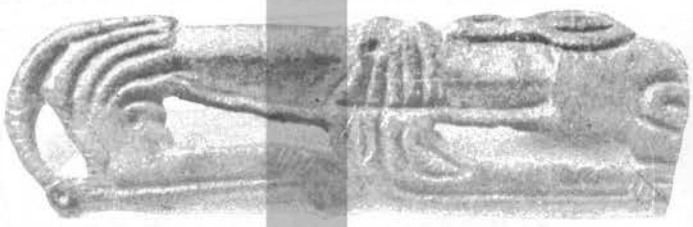

1

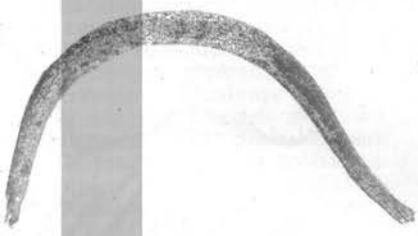

2

3

4

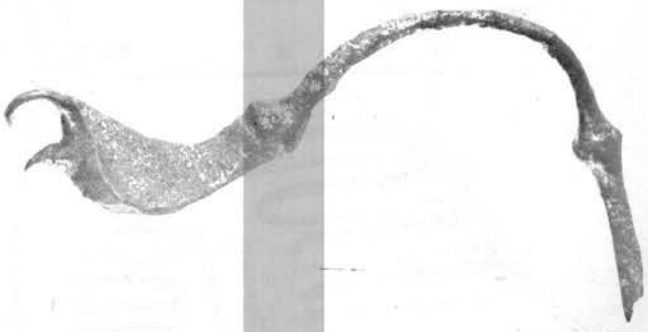

5

6

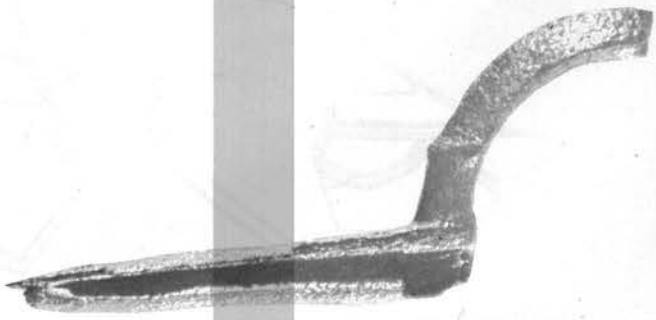

7

1—7. — Бараће, налази са рекогносцирања. — 1—7. — Baraće, matériel dû à la prospection.

Сип, касноантичко утврђење

ПЕТАР МИЛОШЕВИЋ, Музеј Срема, Сремска Митровица

Заштитни археолошки радови на кастелу у Сипу извршени су у касну јесен 1964. г.,[1] и у лето 1965.[2] Истраживања су трајала укупно два месеца, што није било довољно да се објекат у потпуности испита.

Античке налазе код Сипа први је поменуо А. Фердинанд Марсили,[3] а после њега Ф. Каниц и М. Б. Милићевић.[4]

Археолошко ископавање открило је мањи кастел с квадратном основом и угаоним кулама, узводно од улаза у некадашњи сипски канал, западно од ушћа речице Кашајне, на ниском и мочварном терену. Објекат је био подигнут на нешто узвишенијој коти насталој насипањем и оријентисан је приближно према основним странама света, са извесним азимутом према истоку. Основа кастела донекле је неправилна, јер су бедеми неједнаке дужине; најдужи је северни бедем (31 м), а најкраћи источни (28,80), док се јужни и западни незнатно разликују међу собом (29,60 : 29,95).

Објекат је у целини слабо очуван, а куле у великој мери уништене; њихове димензије крећу се само у теоретским оквирима (сл. 1).

Сви бедеми и куле изграђени су од притесаног камена уз употребу белог кречног малтера са ситним шљунком или туцаним каменом. Једино је код поправке северног бедема и куле В употребљен и црвенкасти малтер са туцаном опеком (Т. I, 1).

Северни бедем је најоштећенији и ситуиран је на највећој дубини у односу на остале зидове. Спољна страна му је потпуно уништена, а његова унутрашња ивица фиксирана је само мањим сондама. Установљено је да бедем није нигде прекинут и да се на њему не налази отвор капије. Веома је правилно зидан, чак и у темељним деловима. Карактеристично је да је на читавој дужини било употребљено двојако малтерисање: у горњим деловима црвенкасти малтер, а у доњем бели са ситним шљунком. Разлика у употреби малтера почиње просечно на 0,40 м од горње очуване равни бедема, што се приближно поклапа с линијом од које почиње темељ (Т. I, 2).

Темељни зид завршава се на дубини од 3 м, а бели кречни малтер је мешан са ситним шљунком.

Дебљина бедема је 2,50 м, што је могло да се установи само теоретски, јер је спољно лице зида уништено. Северни бедем, окренут Дунаву, има у средини шетну стазу ширине 1,5 м која се према источној страни сужава. Са шетном стазом, дебљина бедема износи укупно 4 м.

Исти је случај и с јужним бедемом, чија шетна стаза има ширину од 1 м, а била је окренута вероватно сувоземном дунавском путу. Шетне стазе су у централном делу оба бедема; на северном бедему стаза има дужину 19,3 м, а на јужном 21,2 м.

Источни и западни бедем имају готово исту дебљину, источни 2,45 и западни 2,30 м.

Источни бедем грађен је од притесаног камена који је заливен кречним малтером, а техника зидања иста је на оба лица. Потпуно је откривена само његова унутрашња ивица, а континуитет зида на читавој дужини искључује могућност постојања капије. На једном делу бедема ивица је изведена од правоугаоних тесаника. Тесаници су постављени у два нивоа, а њихове димензије се крећу од 0,80×0,30 м до 0,70×0,32 м. У северној зони бедема спољно лице је изведено од притесаног камена с малтерисаним фугама. Темељ бедема је без стопе и завршава се на дубини 3,70 м, што је готово за 1 м дубље од темеља куле В (Т. I, 3).

Одређене грађевинске фазе могу се запазити нарочито на унутарњој страни бедемског зида, на оном месту где су се на бедем насла-

[1] АР 6, 1964, 57 (В. Jovanović).
[2] АР 7, 1965, 101 (Р. Milošević); Старе културе, 151.
[3] Marsigli, *Danubius*, 17—20.
[4] Kanitz, *Studien*, 50—51, сл. 32; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 452—453.

њале угаоне грађевине. У горњем очуваном делу зида употребљен је црвенкасти малтер светлије боје, са доста креча и шљунка, а испод те зоне, дебљине 0,65 м, малтер има тамнију црвену боју с крупније туцаном опеком и са нешто мање шљунка. У структури зида запажа се да је и притесан камен друкчијег облика у односу на остале зидове. Тај део, висине 0,65 м, очигледно је био додат или убачен у старији, оштећен или порушен зид, малтерисан финијим црвенкастим малтером, са ситно туцаном опеком и правилним фуговањем.

Јужни бедем је делимично био видљив и пре откопавања; његова зидна површина веома слабо је очувана, јер ју је подлокавала вода речице Кашајне. Због рушилачког деловања воденог тока ни у једном делу није очувано спољно лице бедема. На линији пружања констатовани

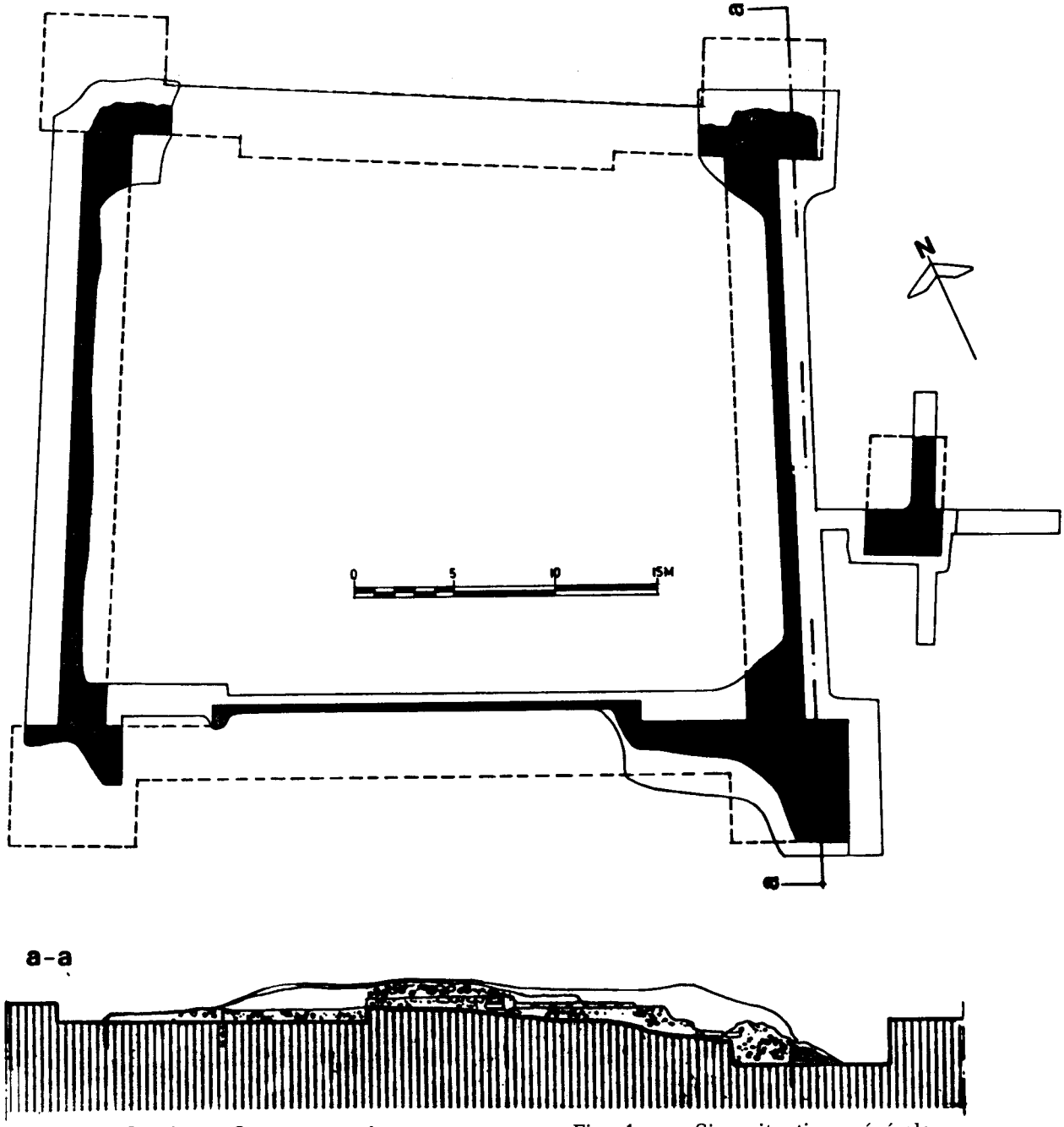

Сл. 1. — Сип, ситуација локалитета. — Fig. 1. — Sip, situation générale.

су већи одваљени блокови бедемског зида, срушени вероватно подлокавањем.

Темељи јужног бедема постављени су у влажну жуту глину и завршавају се на дубини 2,20 м; без стопе су и једнако су зидани као и у горњим видљивим деловима (Т. I, 4).

Западни бедем је релативно добро очуван, нарочито његово спољно лице у јужном делу, које се могло пратити до дубине 0,80 м. У северном делу бедем је оштећен вододерином, нарочито уз кулу А.

Сондама је фиксирана унутрашња страна бедема, грађена као и спољна од притесаног камена с кречним малтером са много шљунка и туцаног камена. Непосредно испод куле А констатовани су трагови једног косо постављеног канала који пролази кроз бедем у правцу СЗ—ЈИ. Канал је грађен од опека са црвенкастим малтером, а његово дно је поплочано опеком. По очуваним бочним странама могло се закључити да је покривање било сводно. Јужни бочни зид очуван је у висини 0,35 м, с три видљива реда опека, а северни је знатно оштећен. Дебљина малтера једнака је дебљини опека. Ширина канала износи 0,52 м (Т. II, 1).

У северном делу бедема, у дужини од око 6 м, употребљен је црвенкасти малтер с туцаном опеком. На том делу узиђиване су и опеке, што је јединствен случај на објекту. На том месту констатован је један већи одваљени зидни масив, грађен искључиво од опека с црвенкастим малтером, а слој малтера делимично прелази двоструку дебљину опека. Може се претпоставити да је тај масив припадао горњем делу бедема.

На сва четири угла кастела откривени су остаци правоугаоних или квадратних кула, које су у највећој мери оштећене или уништене. Куле су означене словима А, В, С и D, почевши од северозападног угла у правцу сказаљке на сату.

Кула А на северозападном углу кастела потпуно је уништена. Једино је могло да се установи да су њен западни и источни крак постављени под правим углом на северни и западни бедем, што упућује на правоугаону или квадратну основу. Кула А и североисточна кула В, окренуте као и најчвршће грађен северни бедем према Дунаву, вероватно су биле грађене најпажљивије.

Темељ куле завршава се на дубини 3,20 м; зидан је од притесаног камена са белим кречним малтером и ситним шљунком, и то правилно у читавој висини. За разлику од куле, темељ северног бедема у том делу завршава се на дубини од 3 м и зидан је прилично неправилно и неравно.

Велика оштећења зидова нису омогућила одређивање стварних димензија куле, премда горња основа износи 4,90×3,80 м.

Кула В готово је потпуно уништена у горњим деловима; највероватније да је имала квадратну основу и била симетрична са кулом А. Димензије: 3,40×3,10 м (Т. II, 2).

На дубини 1,70 м откривена је темељна стопа, у приличној мери оштећена, с највећом ширином од 0,20 м. Темељ се завршава на дубини 2,80 м и постављен је на чврст шљунковит нанос. Зидање је исто на читавој откривеној висини, али од стопе до краја темеља употребљен је бели кречни малтер са шљунком, а од стопе навише малтер са туцаном опеком.

Кула С очувана је најбоље; њена основа је правоугаона, највероватније квадратна. Грађена је јединствено у читавој висини (притесан камен с белим кречним малтером и шљунком). Темељ без стопе завршава се на дубини 2,85 м, мерећи од горње очуване висине зида. Димензије: 4,75×2,37 м (Т. II, 3).

Кула D очувана је само делимично. Темељ је откривен на дубини 2,27 м, док је дубина јужног бедема у том делу 2,15 м. Димензије, 2,27× 1,70 м.

Између куле D и шетне стазе на јужном бедему, у простору дужине 5,25 м, највероватније се налазила капија, с тим што је праг капије представљао јединствену целину са бедемом. У сваком случају у том простору нису нађени културни слојеви, констатовани иначе на другим унутрашњим угловима кастела.

Куле А, С и D грађене су на идентичан начин и све три су дубље укопане од одговарајућих бедема: кула А за 0,20 м, кула С за 0,65 а, кула D за 0,27 м.

Кула В, међутим, одступа од свега тога; за грађење је употребљен црвенкасти малтер са туцаном опеком. Она једино има темељну стопу, код које је примењен бели кречни малтер, и једина је плиће укопана од бедема, за читавих 0,90 м.

Сем малих изузетака, за бедеме је свуда употребљен бели кречни малтер са доста шљунка и местимично туцаног камена. Црвенкасти малтер са туцаном опеком јавља се на западном бедему на уском простору уз кулу А, где се налази канал у зиду, и на источном бедему, такође у уском појасу уз кулу В. Такав малтер констатован је само у горњем очуваном појасу северног бедема, док је у његовим нижим деловима бели малтер (Т. II, 4).

Све то наводи на закључак да су северни бедем и делови западног и источног, уз кулу А и В, и читава кула В до темељне стопе, били у једном тренутку генерално обновљени. На обновљеном делу источног бедема констатоване су

још две додатне, млађе грађевинске фазе, али у висини до које нису, нажалост, очувани остали бедеми, тако да се није могло установити да ли се ради само о изолованом случају и ограниченим поправкама или о ширим интервенцијама.

Грађевинске фазе, везане за поправку и обнову кастела, указују колико на одређене прилике које су познате из историје лимеса, толико и на временски дуже коришћење објекта.

Стратиграфија

За реконструкцију унутрашњег изгледа кастела стоје на располагању само неки елементи. Читав простор био је пресечен са две дијагонално постављене сонде (53×2 и 52×2 м), које су се показале углавном стерилне. Једино у угаоним просторима уз куле A, B и C откривени су трагови мањих грађевина, констатованих само у веома фрагментованим остацима подова од запечене земље (код куле A) или од малтерског премаза (код куле B и C).

У осталом простору кастела констатован је једино слој од набијене земље, шљунка и појединачно набацаног камења, што је било евидентно нарочито у централном делу, где је копан и контролни бунар до здравице.

На простору код куле B откривен је некомпактан грађевински шут, а испод њега се појавио малтерски премаз, највероватније од неке мање угаоне грађевине. Премаз од белог кречног малтера с крупнијим шљунком, дебљине 5 до 8 см, откривен је на дубини 0,65 м. Грађевина којој је припадао под била је смештена у самом углу кастела, уз кулу B. Неизражајни шут указује да је вероватно имала дрвену конструкцију. Малтерски под лежао је на слоју шута од црвено печене земље, дебљине 0,35—0,80 м, и тај шут могао је да припада некој ранијој грађевинској фази.

Фрагментарна очуваност малтерског пода није дозволила фиксирање основе грађевине. Може се ипак сматрати да је она захватала цео североисточни угао кастела у површини од 50 м² и да је имала правоугаони облик, са дужом страном уз северни бедем. Испод тог малтерског премаза констатован је још један старији, на дубини 1,10 м, који се због фрагментарности није могао детаљније испитати. Састављен је од белог кречног слоја, дебљине 5 до 6 см, и такође га нису пратили трагови чврсте архитектуре. По неким детаљима могло се закључити да је захватао исту површину као и млађи под. Та два пода раздваја интензиван слој црвено запечене земље и већа количина пепела, што упућује на закључак да је и старија грађевина била у дрвеној конструкцији и да је страдала у пожару.

Грађевинске фазе, евидентиране у културном слоју код куле B, запажају се и на унутрашњој страни источног бедема.

Готово идентична ситуација констатована је на простору код куле A. На дубини од 0,70 м откривен је интензиван слој црвено печене земље, захватајући површину од канала на западном бедему до почетка шетне стазе на северном бедему. Било је немогуће фиксирати основу и димензије грађевине или трема. Набој црвене земље има неједнаку дебљину, од 0,07 до 0,30 м и с њим се нашло доста пепела. Малтер није констатован ни у фрагментима ни у шуту. Свакако да је конструкција била дрвена и да је страдала у пожару.

У близини куле C, уз источни бедем, на дубини 0,10 — 0,20 м, констатовани су незнатни трагови малтерског премаза, дебљине 2 до 3 см, очуваног само у шуту, што индицира постојање неке мање грађевине и у том угаоном делу кастела.

У угаоном простору код куле D није било културног слоја, али је у профилу уз западни бедем запажен траг једног огњишта, видљивог пречника од 2 м, с нагорелом земљом, пепелом и зрнцима угљенисаног дрвета.

Покретни археолошки материјал, ограничен искључиво на простор угаоних грађевина, веома је скроман. Најбројнији су керамички фрагменти судова сиве, црвенкасте и мрке боје са слабијом фактуром: већи лонци тамносиве боје са широко искошеним ободом, здепасти лонци с благо наглашеним вратом, веће посуде с дубоким и широким канелурама, фрагменти свих врста амфора с чешљастим орнаментом, ободи и дршке амфора, поклопци с дугметастом дршком, канеловане дршке, фрагменти разгрнутих обода судова тамномрке боје од лошије пречишћене земље, с урезаним таласастим линијама на прелазу рамена у трбух, спорадична појава пећњака који су могли да служе и као посуде. Сви нађени фрагменти керамике припадају VI веку.[5] Само уз кулу A нађен је један фрагментовани керамички жижак с дршком у облику људске маске и диском на којем је орнамент с розетом и концентричним круговима, који би могао припадати IV веку.

Уз унутрашњу ивицу источног бедема, код куле B, нађена је једна отворена овална наруквица са суженим, растављеним крајевима и ситно изведеним шрафурама на површини. Гвоздена алатка у облику виле идентична је таквим

[5] Б. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI веку и у почетку VII века*, Београд 1981, 133 и даље.

налазима на Царичином граду из VI века.[6] Мања бронзана пређица са трном, шиљато дно стаклене посуде и пет фрагментованих гвоздених ножева припадају углавном атипичном материјалу.

У унутрашњости кастела нађена је једна средња бронза Александра Севера, са аверсом који се датује између 222. и 231. године.[7] Нађен је још један фолис и један полуфолис Јустинијана, који се нису могли прецизније датовати.

Кастел у Сипу спада међу мање и специфичне фортификационе објекте на Ђердапском сектору лимеса. Скромних димензија, без намере да доминира тереном, вероватно је имао корисну функцију у систему пловидбеног пута Дунавом. Ако се узме у обзир постојање античког сипског канала,[8] кастел је био лоциран на месту уласка у тај канал, с једноставним задатком да контролише улазак и излазак пловних јединица. У њему је био смештен један мањи одред војске који је обављао такав задатак.

Дубља долина, непосредно уз северни бедем, која се пружа све до Дунава, представљала је корито првобитног канала, али се топографија но том месту изменила у XIX веку прокопавањем новог сипског канала.

Сем једног новца из прве половине III века, не постоје друге индиције да је кастел био подигнут пре VI века, премда би се на то морало помишљати. Место би се могло идентификовати с Јулиобалаи (Iulii valla), које је према Прокопију *(De aedif.* IV, 4) било обновљено. Име би се могло повезати управо с римским каналом, прокопаним 101. г.

Изнето је мишљење да је кастел био подигнут тек око 550. г., а да је био освојен већ 585/6. г.[9] Можда је то ипак кратко време да се један објекат подигне и обнавља, како наводи Прокопије и како сведоче грађевинске фазе констатоване на бедемима и кулама.

Будући да кастел у многоме одступа од осталих фортификационих објеката на сектору Ђердапског лимеса, његова најближа аналогија је једино кастел у Видровграду.[10] Реконструкција кула и бедема, коју је дао Б. Јанковић, потпуно је вероватна, премда је за горње делове само теоретска.[11]

На делу земљаног насипа који се пружа источно од кастела, 3,5 м од источног бедема, откривен је остатак мање правоугаоне грађевине, димензија 6×3,80 м. Објекат је зидан са опекама и испод пода има систем канала за загревање. Највероватније да се ради о једној цигларској пећи, подигнутој за потребе кастела.

15. фебруар 1983.

UDK: 725.182.032

SIP, FORTIFICATION ANTIQUE TARDIVE

PETAR MILOŠEVIĆ, Musée de Srem, Sremska Mitrovica

Les fouilles de protection du castellum à Sip ont été effectuées en 1964/65. Un castellum mineur à la base carrée et aux tours d'angle rectangulaires à été fouillé. Le plan est quelque peu irrégulier: le rempart Nord est le plus long (31 m.) et le plus court la rempart Est (28, 80) tandis que les remparts Sud et Ouest ont les proportions 29,60 : 29,95 m.

Les remparts et les tours sont faits en pierre bouchardée au liant de mortier de chaux blanc avec du gravier ou de la pierre concassée. Seulement lors des réparations du rempart Nord et de la tour B le mortier rougeâtre à la brique pilée a été utilisé.

L'épaisseur des remparts est de 2,30 à 2,50 m. et sur les remparts Nord, donnant sur le Danube, et au Sud, donnant sur la voie de terre danubienne, des chemins de ronde longs respectivement de 19,3 et de 21,2 m. ont été constatés.

Les tours d'angle sont en une grande mesure démolies ou même détruites. Leurs dimensions sont: tour A, base supérieure 4,90×3,80 m.; tour B, 3,40×3,10 m.; tour C. 4,75×2,37 m et tour D, 2,27×1,70 m. Entre la tour D et le chemin de ronde une porte a dû exister. Les tours A, C et D sont construites de manière identique et elles sont toutes les trois enfoncées davantage que les remparts correspondants, la différence varie de 0,20 à 0,65 m. La tour B diffère considérablement: construite avec du mortier rougeâtre, elle est la seule à socle de fondations et elle est moins enfoncée que les remparts, la différence est de 0,90 m.

Auprès des tours A, B et C à l'intérieur du castellum des sols en revêtement de mortier ou de terre brûlée ont été constatés, ils devaient appartenir aux constructions d'angle ou bien aux portiques construits en bois.

Le matériel archéologique mobile est limité à l'espace des constructions d'angle intérieures. Tous

[6] Б. Мано-Зиси, *Ископавање на Царичином Граду 1949—1952 године,* Старинар III/IV, 1952—53, 1955, 164, сл. 73.

[7] RIC IV (2), 119, бр. 617.

[8] П. Петровић, *Нова Трајанова табла у Бердапу,* Старинар XXI, 1970, Београд 1972, 33—34, — са скицом римског канала.

[9] Б. Јанковић, *op. cit.,* 186.

[10] N. Petrović, Limes I, 1961, 141—144; Б. Јанковић, *op. cit.,* 49, 110, сл. 38.

[11] Б. Јанковић, *op. cit.,* 113—114, сл. 40—41.

les fragments de céramique appartiennent au VIe siècle (pots assez grands et de facture rude, poignées et amphores de toutes sortes à l'ornement de peigne). De moindres découvertes en métal sont en général atypiques. Parmi les pièces de monnaies un bronze moyen d'Alexandre Sévère, daté de 222 à 231, puis un follis et un semi-follis de Justinien ont été trouvés.

Le castellum aurait pu avoir une fonction efficace dans le système de la voie fluviale danubienne, puisque situé à l'entrée du canal antique de Sip; il avait pour mission de contrôler l'entrée et la sortie des unités de navigation.

En dehors des monnaies du IIIe siècle il n'y pas d'autres indications que le castellum ait été construit avant le VIe siècle, quoiqu'une conclusion semblable serait logique. Il serait possible de l'identifier à *Iulii valla*, ce qui se rattacherait au canal romain de Sip, creusé en 101.

A l'Est du castellum des vestiges, d'un four à briques probablement, ont été constatés, ses dimensions sont de $6 \times 3{,}80$ et il a dû être construit pour les besoins du castellum.

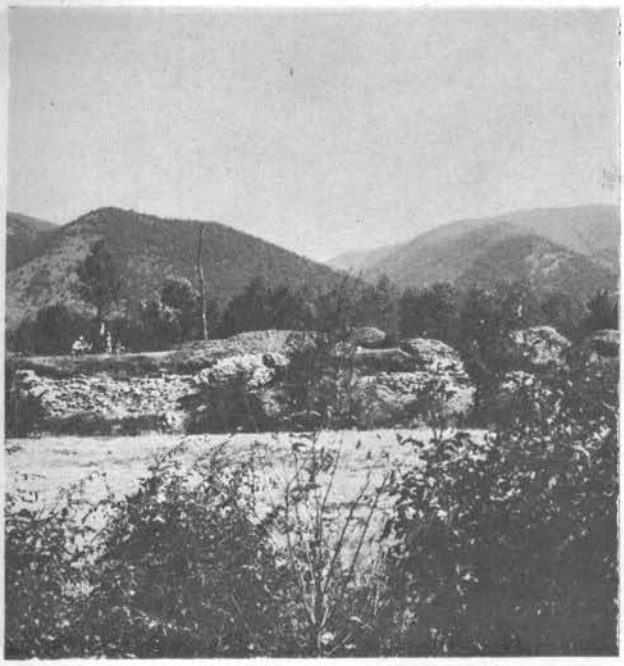

1

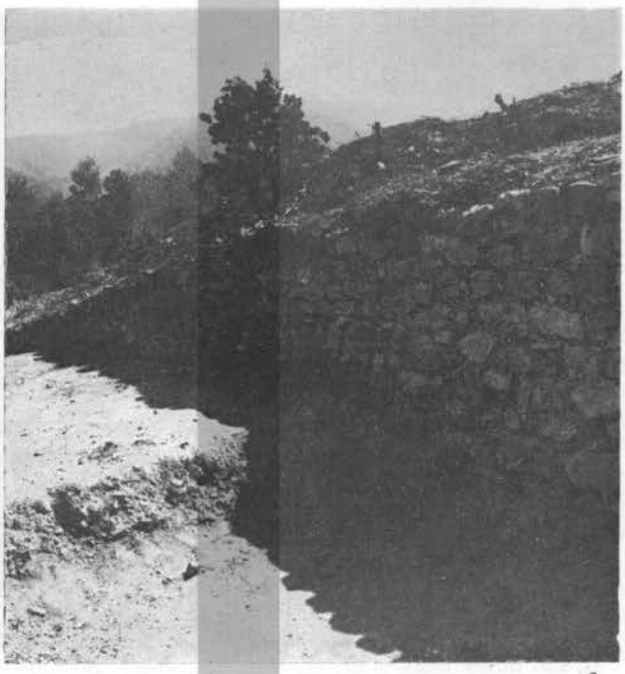

2

3

4

1. — Сип, општи изглед кастела; 2. — Унутрашња ивица северног бедема; 3. — Источни бедем; 4. — Јужни бедем. — 1. — Sip, vue générale du castellum; 2 — Bord intérieur du rempart nord; 3. — Rempart est; 4. — Rempart sud.

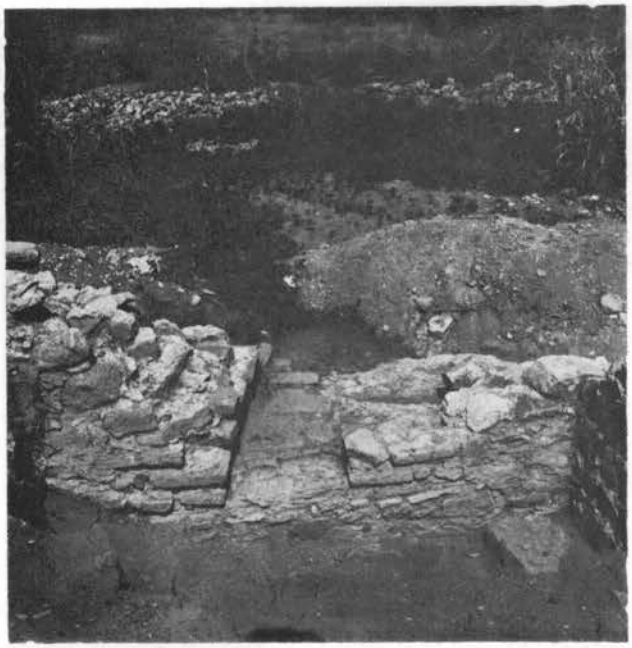

1

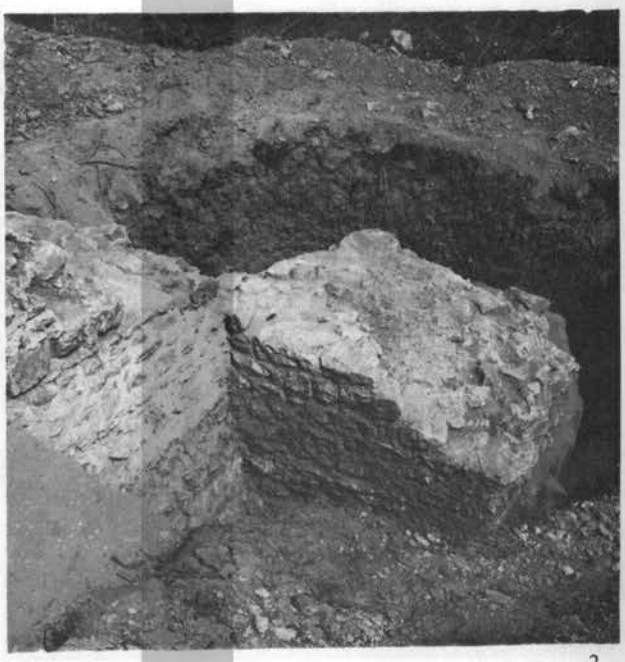

2

3

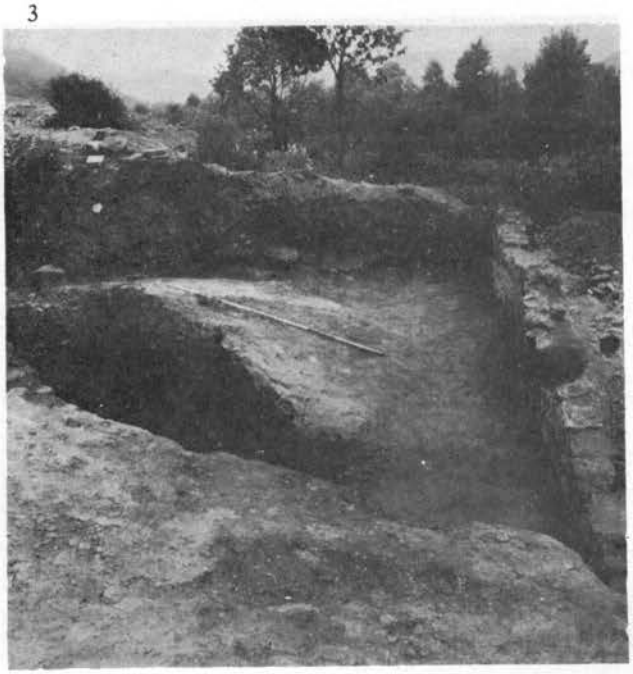

4

1. — Сип, канал А—А на западном бедему; 2. — Кула В, са југа; 3. — Кула С; 4. — Фрагмент пода код куле В. — 1. — Sip, canal A—A du rempart ouest; 2. — Tour B, vue du sud; 3. — Tour C; 4. — Fragment de sol près de la tour B.

Косовица код Сипа, римски мост

ПЕТАР МИЛОШЕВИЋ, Музеј Срема, Сремска Митровица

У јесен 1964. г. испитани су остаци масивног зида који се у дужини од око 26 м видљиво пружао коритом речице Косовице у западном делу Сипа. Раније рекогносцирања обележила су тај објекат као евентуалан остатак римског моста.

Зид је орјентисан И—З и релативно је добро очуван. На левој, западној обали правилно се завршава и источним краком задире дубоко у уже корито Косовице. У односу на пресушено корито речице његова висина делимично прелази 2 м. Приликом новијег регулисања речног корита, зид је порушен до нивоа просечног водостаја како не би ометао водени ток (Т. I, 1).

У средини пресушеног корита зид није констатован, али се видљиво наставља на десној обали и губи у њеном профилу. Тај крак зида доста је оштећен и налази се делимично испод нивоа воде у Косовици (Т. I, 2). Ако би се узео у обзир континуитет зида и повезивање обе обале, његова дужина износила би преко 60 м (сл. 1).

Зид је грађен од необрађеног камена а за северно, очувано лице употребљен је притесан камен. Јужна страна зида везивана је црвенкастим малтером са туцаном опеком, а северна је заливена белим кречним малтером са шљунком. Линија која раздваја те две врсте малтера није правилна; на неким местима употреба црвенкастог малтера не прелази једну трећину зидне масе.

На неколико места зид је раздвојен већим пукотинама, а у речном кориту се налази више већих блокова разореног зида, димензија од 2,90×2,95 м до 1,20×1,15 м.

Констатовано је да је дебљина зида неједнака: на западном делу је 2,50 м, а на источном 2,66 м. Највећа очувана висина износи 2,65 м, мерено од дубине темеља. Темељни део зида испитан је на десној обали Косовице; темељ је без стопе и завршава се на дубини од 4 м (Т. II, 1).

Читавом дужином зида констатовани су кружни отвори од дрвених греда, пречника од 0,14 до 0,23 м. Греде су при градњи зида биле постављане у четири неједнака паралелна реда. На јужној страни зида запажен је етажни начин зидања, с пет јасно издвојених нивелетских равни, висине 0,60—0,65 м (Т. II, 2).

У сонди која је постављена на десној обали констатовано је да се зид и даље продужава према истоку. Због кућа и пута њега је било немогуће даље пратити.

Масивни зид на обалама и у кориту Косовице вероватно је имао задатак да регулише широк и неодређен речни ток и створи услове за премошћивање реке на једном уском месту. На то упућује и угао под којим је постављен зид у односу на реку; он је лоциран тако да водену бујицу што блаже усмерава према претпостављеном мосту. Услед недостатка других доказа може се претпоставити да је мост био изведен у дрвеној конструкцији, можда уз северно лице зида.

Брдски карактер Косовице налагао је, нарочито при јаким пролећним бујицама, веома чврсту конструкцију. С тим у вези може се помишљати на још једну корисну функцију коју је зид могао да има: на ушћу Косовице у Дунав налазио се излазни део античког сипског канала, изложен речном засипању и замуљивању. Зидови су такође могли да ублажују транспортну снагу реке која је на том месту и данас евидентна.

15. фебруар 1983.

UDK: 725.95.032.77

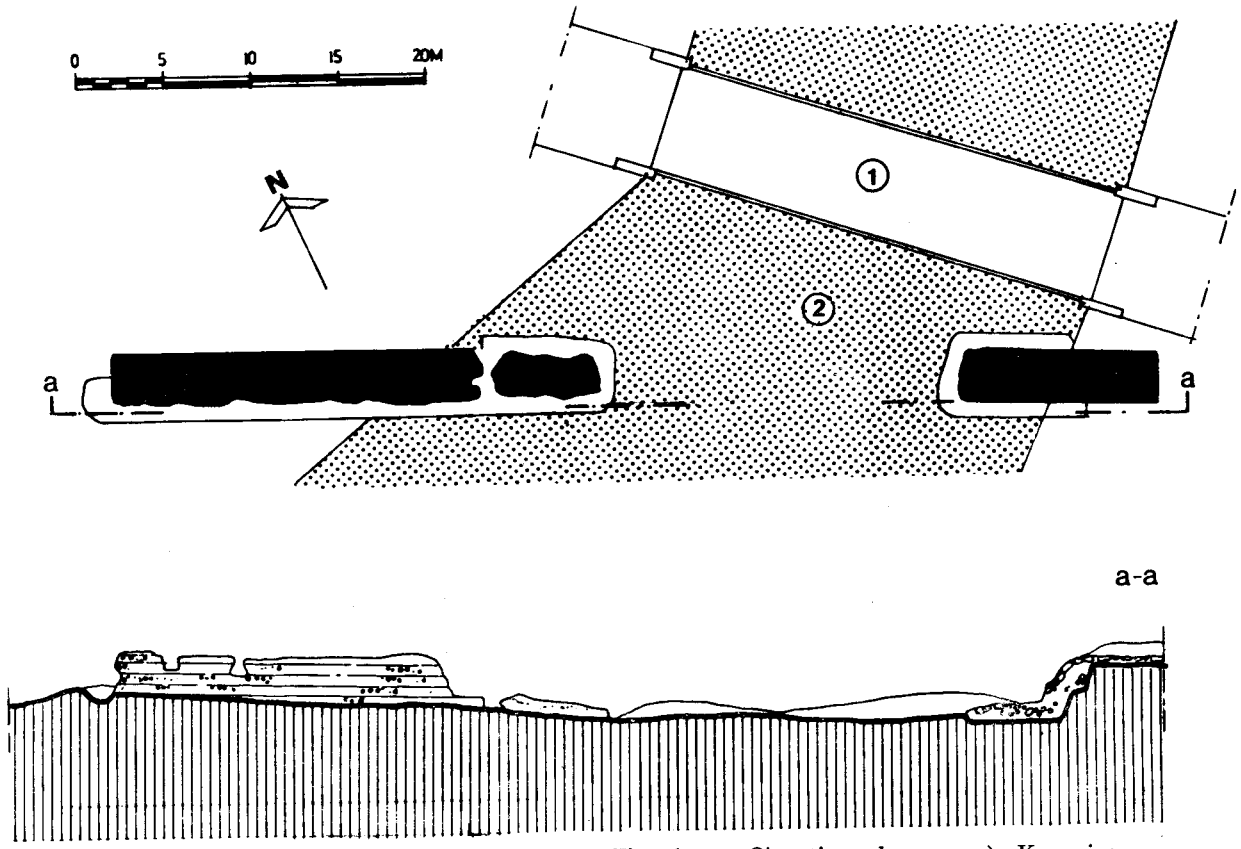

Сл. 1. — Ситуација зида у Косовици. — Fig. 1. — Situation du mur à Kosovica.

KOSOVICA PRÈS DE SIP, PONT ROMAIN

PETAR MILOŠEVIĆ, Musée de Srem, Sremska Mitrovica

En 1964 les vestiges du mur massif dans la rivière Kosovica près de Sip ont été examinés. Le mur a été constaté aux deux rives de la rivière aussi bien que dans son lit, où la continuité lui manque. Construit en pierre brute sa façade Nord seule est en pierre bouchardée. L'épaisseur du mur varie de 2,50 à 2,65 m. et sa hauteur est de 2,65 m. Le mur devait avoir pour but de régulariser le cours d'eau indéterminé et de créer des coditions de franchissement à un endroit relativement étroit. Le pont pouvait avoir une construction en bois, probablement accolée à la façade Nord. Le mur pouvait avoir une autre fonction: à l'embouchure de Kosovica dans le Danube la sortie du canal antique de Sip était située, exposée aux alluvions. La construction réduisait la puissance du fluide qui est évidente à cet endroit encore aujourd'hui.

1

2

1. — Зид на левој обали Косовице; 2. — Прекид западног зида у кориту Косовице. — 1. Mur sur la rive gauche de Kosovica; 2. — Arrêt du mur ouest dans le lit de Kosovica.

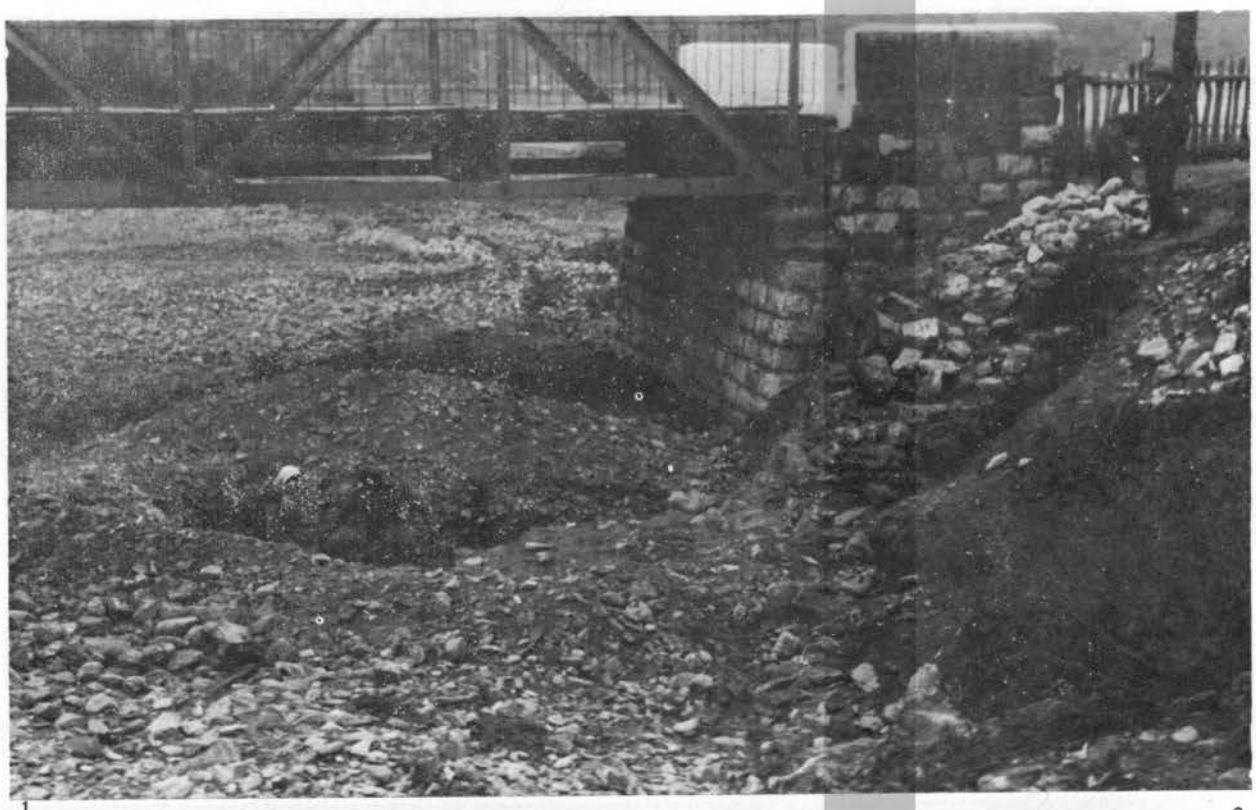

1

2

1. — Зид на десној обали Косовице; 2. — Отвори уздужних дрвених греда на западном зиду. 1. — Mur sur la rive droite de Kosovica; 2. Orifices des poutres de bois longitudinales dans le mur ouest.

Остаци римског пута у Ђердапској клисури

ЧАСЛАВ ЈОРДОВИЋ, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

Читав низ споменика културе на подручју акумулационог језера хидроенергетског и пловидбеног система „Ђердап", на десној обали Дунава од средњовековног града Голубца до Караташа је делимично или потпуно уништен изградњом овог система. Многи споменици су испитани, документовани и препуштени водама Ђердапског језера. Међу споменицима који су сачувани највећим делом само у документацији „у првом реду су TABULA TRAIANA[1] и римски уклесани пут у самој стени над Дунавом, невиђени иначе докази културног и техничког нивоа наших крајева у овом времену".[2] Радови на прикупљању и изради документације овог изузетног споменика, били су поверени Републичком заводу за заштиту споменика културе.[3]

Изградња пута кроз Ђердапску клисуру је била условљена читавим низом, у првом реду стратешких, затим историјских и економских момената. Римска освајња наших крајева по-

[1] Tabula Traiana са делом пута је исечена и подигнута на нову локацију, тако да је потпуно очувана.

[2] M. Grbić, *Nekoliko reči o rimskom limesu u našem Podunavlju*, Limes I, Beograd 1961, 3.

[3] Екипу Републичког завода за заштиту споменика културе сачињавали су: арх. Иван Костић, Часлав Јордовић, археолог и Радомир Живковић, фотограф.

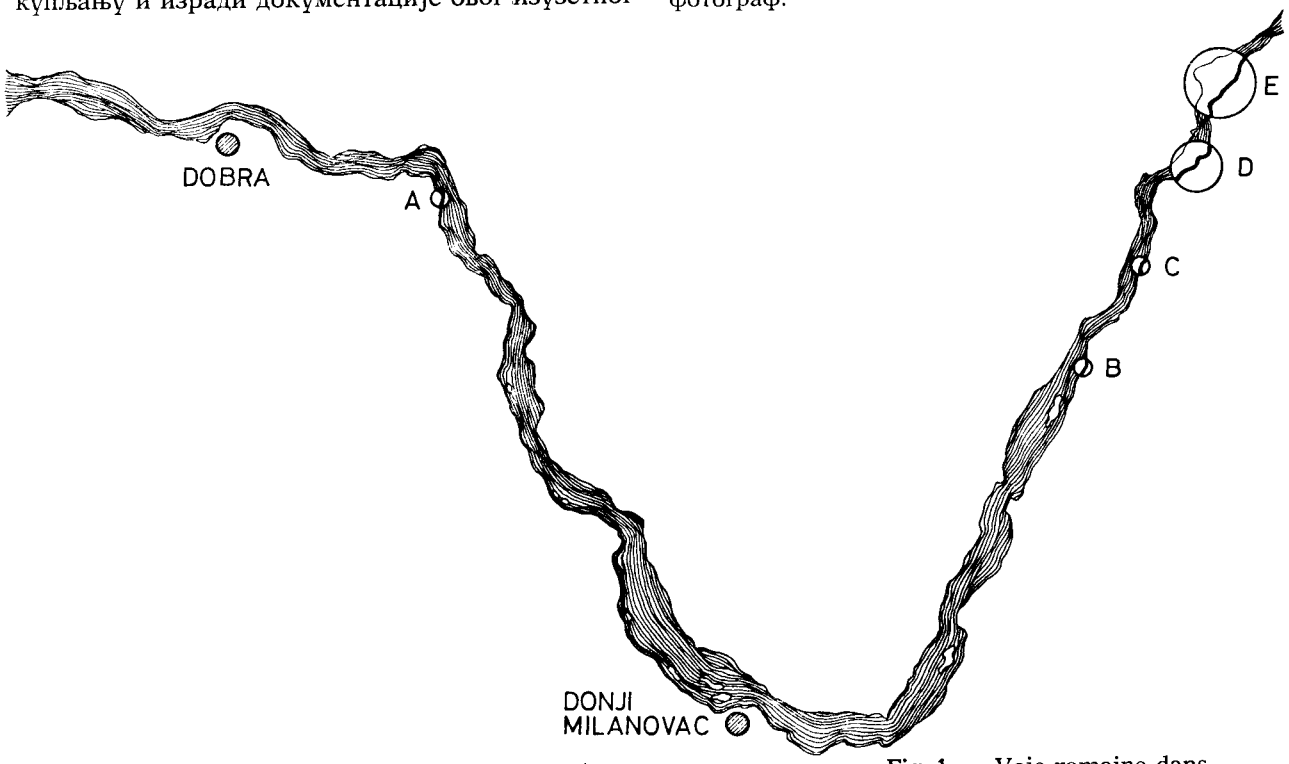

Сл. 1. — Римски пут у Ђердапу са обележеним деоницама. — Fig. 1. — Voie romaine dans les Portes de Fer avec les sections marquées.

чињу у I веку пре н. е. док се 9-а година наше ере сматра годином када се усталила римска власт у нашим крајевима. Централна Србија је касно ушла у састав Римске царевине и тада је царевина обухватала највеће пространство и имала највише провинција. Услови који су навели римљане на освајања наших крајева били су двојаки, у првом реду стратешки, а затим и економски.

Устанци који су потресали римску империју за време Тиберијеве владавине и чести дако-гетски упади на мезијско-трачку територију убрзали су изградњу систематске одбрамбене линије на десној обали Дунава, са читавим низом мањих и већих утврђења на њој. Преласком у дефанзиву римска војска је морала себи осигурати десну дунавску обалу, на којој је изградила војна утврђења за своје легије и помоћне чете.[4]

Време Тиберијеве владавине од 14—37. године је карактеристично по учвршћивању и стабилизацији Римљана на територији Балкана. У првим деценијама I века почиње систематско утврђивање границе, праћено изградњом првих логора и комуникација.[5]

Главну опасност за римске области на Дунаву и у I веку н. е. представљали су Дачани, који су још у Августово време, користећи јаке зиме и залеђен Дунав, прелазили на десну обалу и пустошили је. Да би заштитили своје области на десној обали Дунава, Римљани су поред читавог низа већ изграђених утврђења почели са изградњом пута којим су повезана утврђења. Један од првих задатака легија на Дунаву био је изградња путева.

На западном равном делу горњомезијског лимеса постојали су путеви и пролази и у предримско доба. У Бердапској клисури, међутим, стрме стене нису остављале места за природан пролаз на десној обали.[6] Пут на десној обали Дунава имао је велики војни и економски значај, за сигурност овог дела римске границе, јер је повезивао војне логоре дуж границе, омогућавао слободну и безбедну пловидбу кроз Бердап-

[4] J. Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, Limes I, Beograd 1961. 5—7.

[5] В. Кондић и Љ. Зотовић, Археолошко благо Бердапа, Београд 1978.

[6] Mirković, *Gradovi*, 31—33.

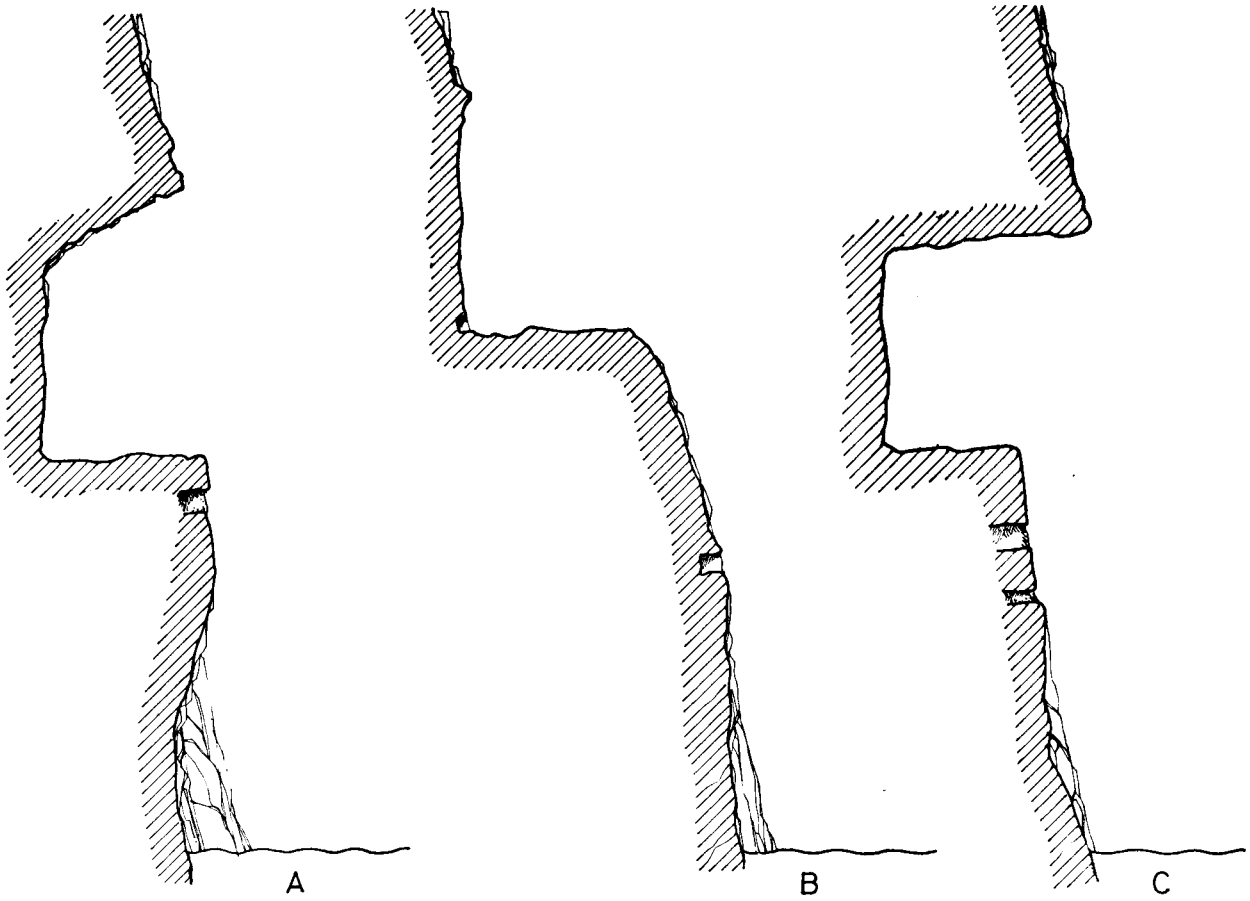

Сл. 2. — Римски пут изведен усецањем у стену. — Fig. 2. — Voie romaine taillée dans le rocher.

ску клисуру и штитио римску територију од упада Дачана преко залеђеног Дунава. Све је ово углавном утицало на мезијски штаб да приступи изградњи обалског пута, који је, нарочито у дунавским теснацима међу вертикалним стенама Мироч планине и Кучаја у Бердапу представљао тежак технички проблем.[7] М. Гарашанин, констатује да је пут технички савршено грађен.[8] О времену градње пута, постоји више мишљења. Каниц, сматра да је Тиберије започео градњу 33/34. године и да је он радио деоницу кроз Горњу клисуру, о чему сведочи Тиберијева табла уклесана у стену код Госпођиног Вира.[9] Деоница пута коју је градио Тиберије почиње код Госпођиног Вира, (сл. 1, детаљ А) и по Бартошу-Дероку и Марићу, иде до Талијате (старог Доњег Милановца), где напушта теснаце клисуре и иде до Егете — Брзе Паланке.[10] Приликом обиласка овог дела терена, могло се констатовати да је пут у Горњој клисури рађен на два начина, углавном условљеним самим стенама кроз које је пролазио. На местима где су то стене дозвољавале пут је прављен засецањем (Т. I, 1—2), док на местима где стена није могла бити засечена, просецана је (Т. II, 1—2), тако да је пут пролазио кроз усеке, чија је висина од 2,20 до 2,70 м (сл. 2, детаљи А и В). Ширина пута било да је усечена или засечена стена износила је 2,30 до 3,60 м. За нормално комуницирање ова ширина пута није била довољна, па је морала бити проширена дрвеном конструкцијом. На путу су очувана лежишта за дрвене греде која су служила за проширење коловоза. Греде су једним својим крајем биле углављене у стену (сл. 2, детаљ В), затим полагане у лежишта на самој основи пута (Т. I, 1), док су другим крајем биле наслоњене на дрвене конзоле, које су биле убачене у лежишта усечене у стени испод нивоа пута (Т. II, 2). Отвори за греде-конзоле су добро очувани, квадратног су пресека и дименизија: 10×25; 15×25 и 17×20 см. Проблемом реконструкције пута, нарочито који је ишао дрвеним

[7] J. Šašel, Limes I, 156.

[8] М. Гарашанин и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, стр. 112.

[9] Kanitz, *Studien*, 31—36.

[10] Бартош-Дероко и Марић, Римски споменици у Бердапу и питање њихове заштите, Београд 1959.

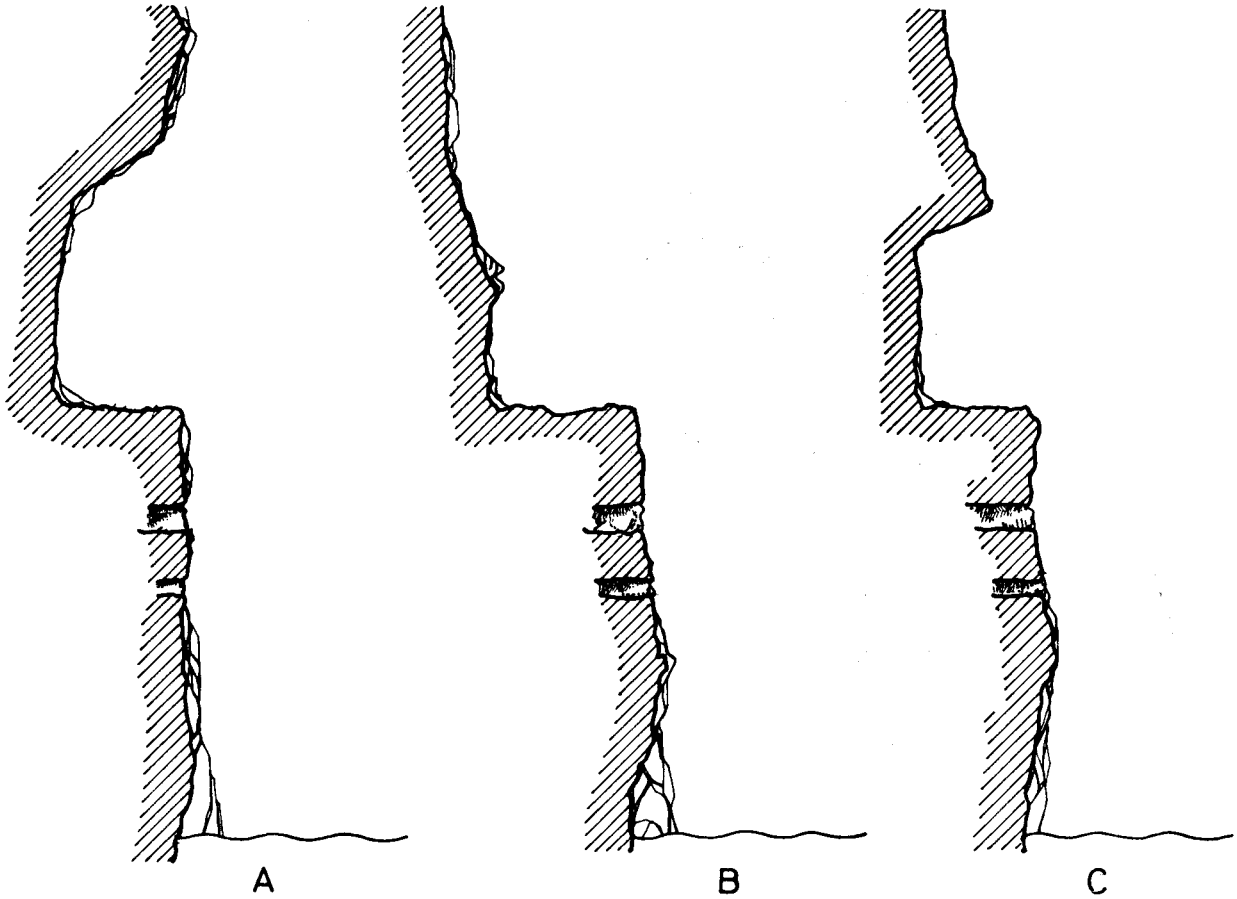

Сл. 3. — Римски пут изведен усецањем у стену. — Fig. 3. — Voie romaine taillée dans le rocher.

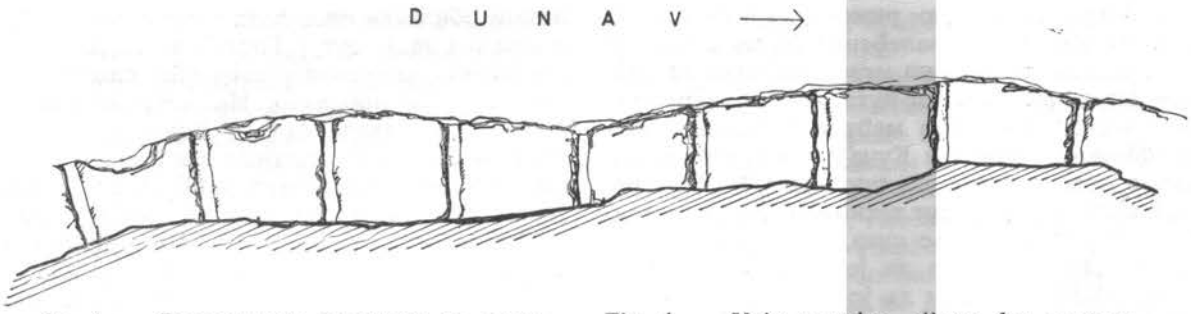

Сл. 4. — Римски пут, лежишта за греде. — Fig. 4. — Voie romaine, sièges des poutres.

проширењем бавили су се: Марсили, Ф. Каниц, Свобода и др.[11] Поменути аутори се слажу да је траса пута била проширена дрвеном конструкцијом за 2—3 метра, тако да је његова укупна ширина била између 5 и 6 м. Деоница пута коју је градио Тиберије између Песаче и Босмана је добро очувана, изузев самог почетка, који је код тунела на савременом путу Голубац — Доњи Милановац, на неким местима потпуно, а на неким делимично уништен. Дужина очуваног дела је око 210 м. Од изласка из Горње клисуре пут је ишао земљаном подлогом, која се због ерозије није сачувала.

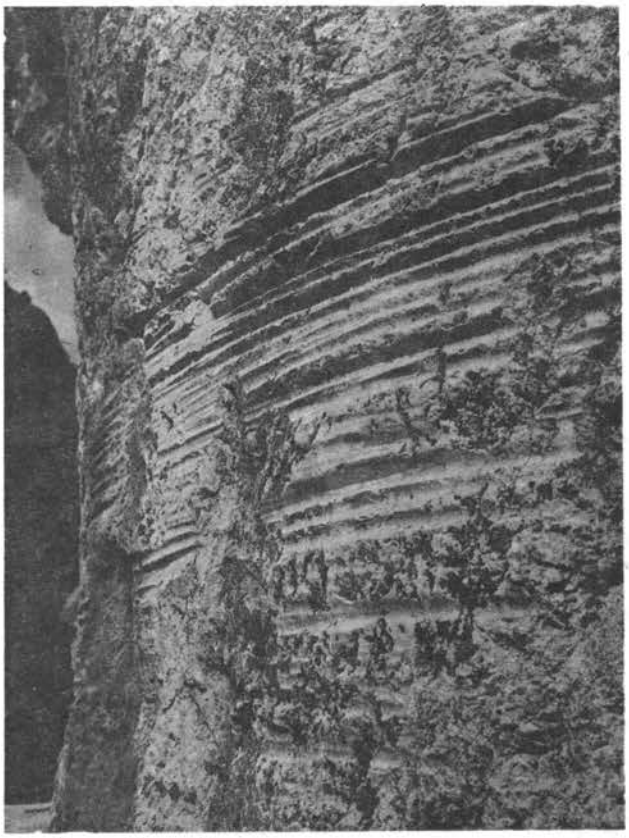

Сл. 5. — Доња Клисура, отисци конопаца у стени. — Fig. 5. — Donja Klisura, traces des cordes de halage dans le roc.

На одржавању и поправкама пута кроз Горњу клисуру, радили су Клаудије 44. и Домицијан 92. и 94. године, о чему сведоче једна Клаудијева и две Домицијанове табле, које су биле усечене у стенама код Госпођиног Вира. На Лепенској стени код Бољетинске реке налазила се друга Тиберијева табла. О таблама на траси римског пута писали су: Марсили, Каниц, Свобода, Н. Вулић, Ј. Шашел, П. Петровић и др.[12]

На уласку у Доњу клисуру наставља се деоница пута коју је завршио Трајан 101. године, што потврђује позната TABULA TRAIANA, уклесана у стени на изласку из клисуре.[13]

Траса Трајановог пута је почињала на 700 метара узводно од Балона Врбице и ишла кроз Казан поред Хајдучке воденице до Табуле Трајане (сл. 1, детаљи B, C, D и E). На деоници пута који је приказан на детаљу E налазила се Табула Трајана, док је на плану 4 приказана деоница пута непосредно испод табле. На 2,5 км низводно од табле, констатовани су остатци Трајановог пута у дужини од 8 м. Као и на изласку из Горње клисуре, тако и на изласку из Доње пут иде земљаним насипом, који је као и претходни уништен ерозијом. Начин градње пута кроз Доњу клисуру је исти као и кроз Горњу. Просецан је или усецан на исти начин, а проширење пута дрвеним конструкцијама је исто као и претходно. Деоница пута кроз Доњу клисуру је више просецана кроз стену, тако да је била и тежа за израду (сл. 2, детаљ C). На сл. 2 и 3, приказани су карактеристични пресеци пута кроз Горњу и Доњу клисуру, са отворима ис-

[11] Marsigli, *Danubius*, 81—82. Kanitz, *op. cit.*, 31 sqq. Swoboda, *op. cit.*, 61.

[12] Н. Вулић и Премерштајн, Антички споменици у Србији, Споменик XXXVIII (1900) IX, стр. 36, П. Петровић, *Нова Трајанова табла у Бердану*, Старинар, XXI, Београд 1970, 31—40.

[13] Đ. Bošković, *Aperçu sommaire sur les recherches archéologiques du romain et paléobyzantin de limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, MEFRA, 90, 1978, 1 sqq.

под нивоа пута, за дрвене конзоле, док је на сл. 4 приказана деоница пута са жљебовима за дрвене греде којима је пут проширен. Димензије отвора су исте као у Горњој клисури и удаљени су један од другог за 4,20 до 4,50 м.

Најбоље очувана деоница Трајановог пута усечена је у стену Минерву и иде од уласка у тунел на путу Добра — Кладово, који је и прокопан у поменуту стену, и завршава се на изласку из тунела. Овај део пута је потпуно очуван и проходан. Укупна дужина очуваног дела на овом месту је око 43 метра. Најдуже очувана деоница пута у Доњој клисури је 620 метара и почиње код Хајдучке воденице и иде до Табуле Трајане. Ова деоница је била потпуно проходна захваљујући дрвеним мостовима које су правили и одржавали граничари, што је доказ да је пут и у најновије време коришћен за обезбеђење границе (Т. II, 2).

Поред стратешког значаја пут кроз Бердапску клисуру је био веома значајан и за вучу бродова, који нису могли да савладају Бердапске теснаце и брзаке. Подводне стене, брз ток Дунава отежавали су или потпуно онемогућавали пловидбу уз реку. Изградњом пута било је омогућено извлачење бродова уз реку, што је пловидбу Дунавом учинило далеко лашком, а и безбеднијом. Да је пут служио за вучу бродова констатовали су, Каниц, Свобода, Ј. Шашел, Б. Бошковић и др. У прилог овим тврдњама су и остаци жљебова у стени, усечени конопцима којим су бродови вучени између Врбице и стене Минерве (сл. 5).

Траса римског пута кроз Бердапску клисуру је добрим делом уништена изградњом савременог пута Добра — Кладово 1961. године.

Због немогућности да се у овом броју објави целокупна грађа о римском путу кроз Бердапску клисуру, дат је само кратак преглед онога са чим располаже Републички завод за заштиту споменика културе, док ће целокупна грађа са новим подацима бити објављена у једном од наредних бројева Старинара.

29. март 1983.

UDK: 711.73.032.77

VESTIGE DE LA VOIE ROMAINE AUX PORTES DE FER

ČASLAV JORDOVIĆ, Institut pour la protéction des monuments historiques de la République de Serbie, Beograd

La partie plate, occidentale, du limes de la Mésie supérieure comportait des voies et des passages à l'époque préromaine. Cependant dans les Portes de Fer les parois abruptes rocheuses ne laissaient pas de place à un passage naturel sur la rive droite.[6] La voie sur la rive droite du Danube était d'une grande importance militaire et économique pour la sécurité de cette partie de frontière romaine, car elle reliait les camps militaires longeant la frontière, permettait une navigation libre et sure à travers les gorges des Portes de Fer et protégeait le territoire romain des irruptions des Daces par la glace du Danube gelé. Toutes ces raisons ont incité l'Etat major de la Mésie d'aborder la construction d'une voie longeant la rive, ce qui représentait dans les gorges du Danube et à travers des parois verticales des montagnes Miroč et Kučaj, un problème technique grave.[7]

M. Garašanin constate que la voie est construite d'une manière parfaite du point de vue technique.[8] Quant à l'époque de la construction de cette voie, les opinions sont différentes. Kanitz considère que Tibère a commencé la construction en 33/34 et qu'il a fait construire la section de Gornja Klisura (gorges supérieures) dont la Table de Tibère, gravée dans le rocher près de Gospođin Vir[9] témoigne. La section de la voie construite par Tibère commence à Gospođin Vir (fig. 1, détail A) et selon Bartoš-Deroko et selon Marić, va jusqu'à Taliata (ancien Donji Milanovac) où elle quitte le détroit tournant sur Egeta — Brza Palanka[10]. La visite de cette partie de terrain a permis de constater que la voie dans la Gornja Klisura a été construite de deux manières, conditionnées surtout par les rochers qu'elle traversait. Aux endroits où les rochers le permettaient la voie été taillée en corniche (Pl. I, 1—2) tandis qu'aux endroits où le rocher n'a pas pu être taillé il a été creusé (Pl. II, 1—2), de sorte que la voie passait par des passages entre les parois, dont la hauteur variait de 2,20 à 2,70 m. (fig. 2, détails A et B). La largeur de la voie, taillée ou creussée dans le rocher, était de 2,30 à 3,60 m. Pour une communication normale cette largeur n'était pas suffisante, elle a dû donc être élargie par des constructions en bois. La voie garde les traces du siège des traverses soutenant l'élargissement de la chaussée. Les poutres étaient enfoncées dans le rocher d'un côté (fig. 2, détail B), puis posées dans le siège dans la base même de la route (Pl. I, 1) tandis que l'autre bout reposait sur des consoles en bois, fixées dans des sièges taillés à même le rocher sous le niveau de la route (Pl. II, 2). Les sièges des poutres-consoles sont bien conservés, ils sont de coupe carrée et leurs dimensions sont 10×25; 15×25 et 17×20 cm. Le problème de la reconstruction de la route, surtout de la partie qui comportait des élargissements en bois, préoccupait Marsigli, F. Kanitz, Swoboda et d'autres[11]. Les auteurs précités sont d'accord quant à la largeur gagnée par la construction en bois qui était de 2 à 3 m. ce qui donnait une largeur totale de 5 à 6 m. La section de la route, faite par Tibère, entre Pesača et Bosman est bien conservée, sauf sa partie initiale près du tunnel sur la route actuelle Golubac — Donji Milanovac où elle est partiellement, et par endroits entièrement, démolie. La longueur de la partie conservée est d'environ 210 m.

A la sortie de Gornja Klisura la voie passait sur de la terre que l'erosion a emporté.

Des réparations et des travaux d'entretien de la route à travers Gornja Klisura ont été faits par Claude en 44, et Domitien en 92 et 94, comme deux tables de Domitien et une de Claude en témoignent. Elles sont taillées dans le rocher près de Gospođin Vir. Au rocher Lepenski près de la rivière Boljetinska la deuxième table de Tibère a été située. Les tables sur la trace de la voie romaine ont fait objet des études de Marsigli, Kanitz, Swoboda, N. Vulić, J. Šašel, P. Petrović et d'autres.[12]

A l'entrée de Donja Klisura (gorges inférieures) suit la section de la route achevée par Trajan en 101, ce qui est confirmé par la célèbre TABULA TRAIANA, taillée dans le rocher à la sortie du détroit[13].

Les traces de la voie de Trajan commençait à 700 m. en amont de Balon Vrbica et traversait Kazan près de Hajdučka Vodenica et jusqu'à Tabula Traiana (fig. 1, détails B, C, D et E). La section de la route présentée au détail E comportait la Tabula Traiana, tandis que le plan 4 présente la section de la route directement sous la table. A 2,5 km. en aval de la table des vestiges de la voie de Trajan ont été constatés sur une longueur de 8 m. De même qu'à la sortie de Gornja Klisura, la route à la sortie de Donja Klisura passait par une digue en terre qui a été détruite par l'érosion. La manière de construire la route à travers Donja Klisura est la même que celle à travers Gornja Klisura. Elle a été taillée ou creusée de la même manière, les élargissements sont faits à l'aide des constructions en bois comme précédemment. La section de la route à travers Donja Klisura est davantage creusée dans le rocher, ce qui a rendu sa construction plus difficile (fig. 2, détail C). Les figs. 2 et 3 présentent les coupes caractéristiques de la route à Gornja et Donja Klisura, avec les sièges des consoles en bois sous le niveau de route, tandis que la fig. 4 présente la section de la route aux rainures recevant des traverses de bois élargissant la route. Les dimensions des sièges sont les mêmes que celles de Gornja Klisura et ils se trouvent à une distance de 4,20 à 4,50 m. l'un de l'autre.

La section la mieux conservée de la voie de Trajan est taillée dans le rocher Minerve et elle couvre la distance de l'entrée du tunnel sur la route Dobra—Kladovo, tunnel creusée dans le rocher susmentionné, jusqu'à la sortie du tunnel. Cette partie de route est entièrement conservée et carossable. La distance totale de la partie conservée à cet endroit est de 43 m. La section conservée la plus longue à Donja Klisura est de 620 m. et elle commence à Hajdučka Vodenica et va jusqu'à la Tabula Traiana. Cette section a été entièrement carossable grâce aux ponts en bois faits et entretenus par les soldats des postes frontaliers, ce que prouve que la route a servi jusqu'à notre époque à la sécurité de la frontière (Pl. II, 2).

En plus de son importance stratégique la voie par les Portes de Fer a été aussi importante pour le halage des bateaux, qui n'arrivaient pas à surmonter les détroits et les courants des Portes de Fer. Des rochers sous la surface et la rapidité du courant rendaient la navigation en amont difficile, sinon impossible. La construction de la voie a permis le halage des bateaux à contre-courant, ce qui a rendu la navigation beaucoup plus facile et plus sure (fig. 5).

La trace de la voie romaine à travers les Portes de Fer est en grande partie détruite par la construction de la route moderne Dobra—Kladovo en 1961.

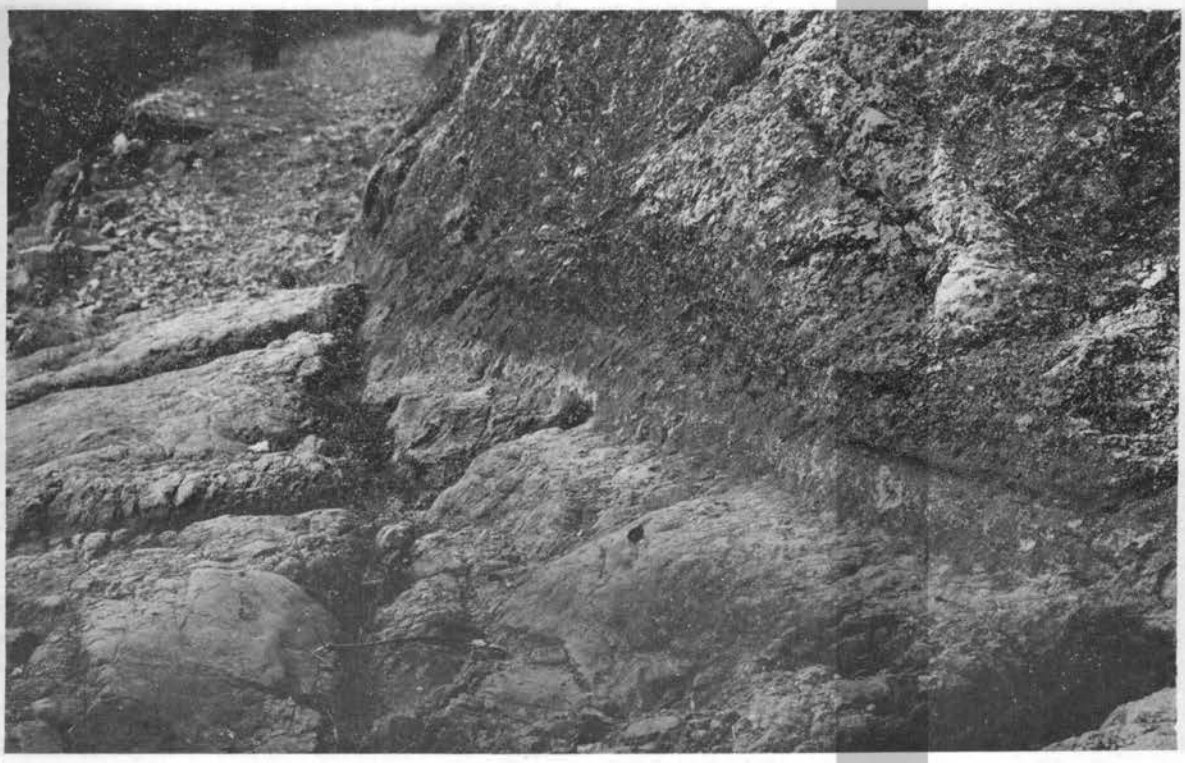

1

2

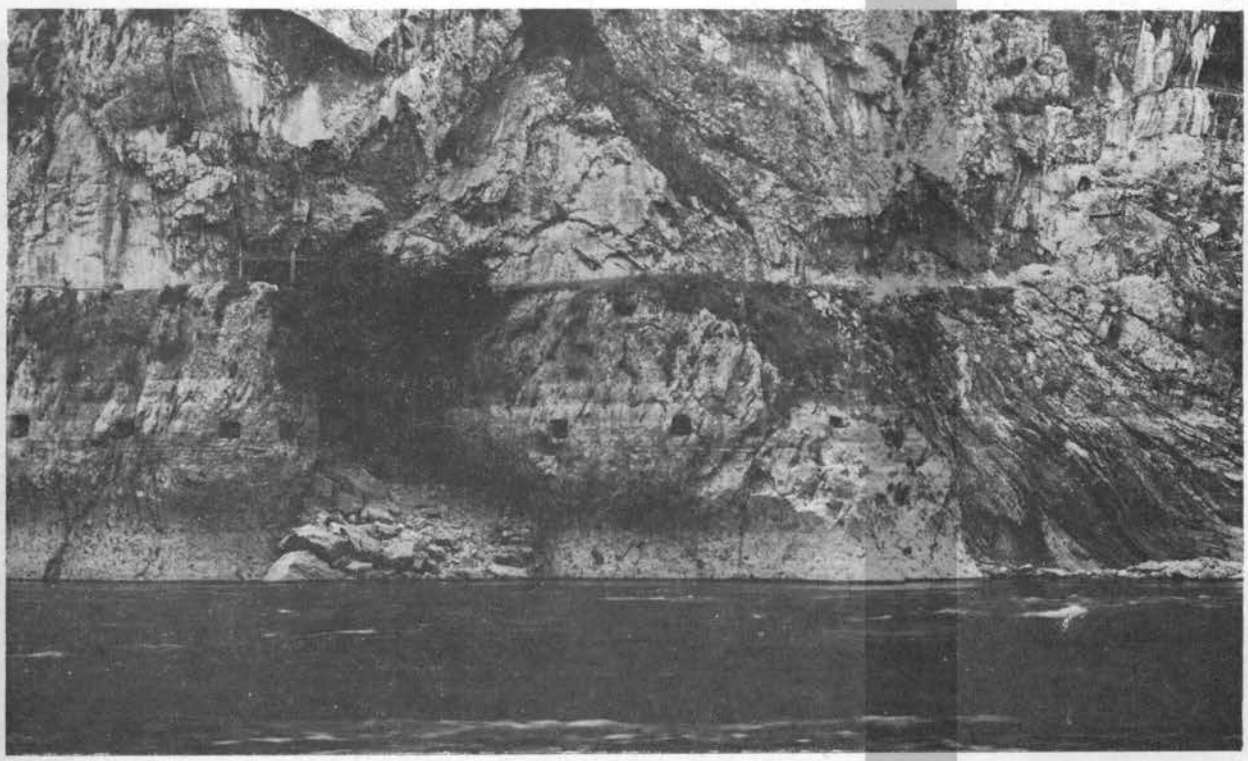

1. — Део римског пута усеченог у стену између Госпођиног Вира и Врбице; 2. — Део римског пута просеченог у стену између Госпођиног Вира и Врбице. — 1. — Partie de la voie romaine, taillée dans le rocher, entre Gospodjin Vir et Vrbica; 2. — Partie de la voie romaine, taillée dans le rocher, entre Gospodjin Vir et Vrbica.

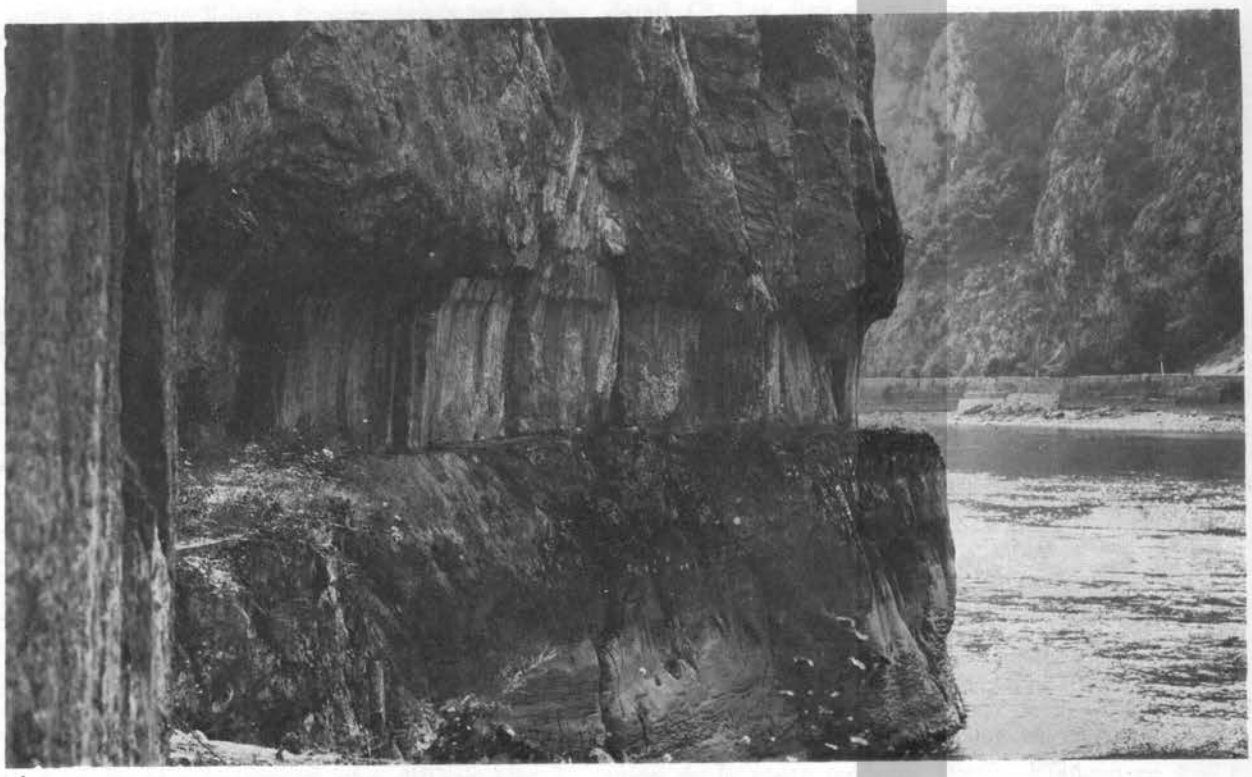

1

2

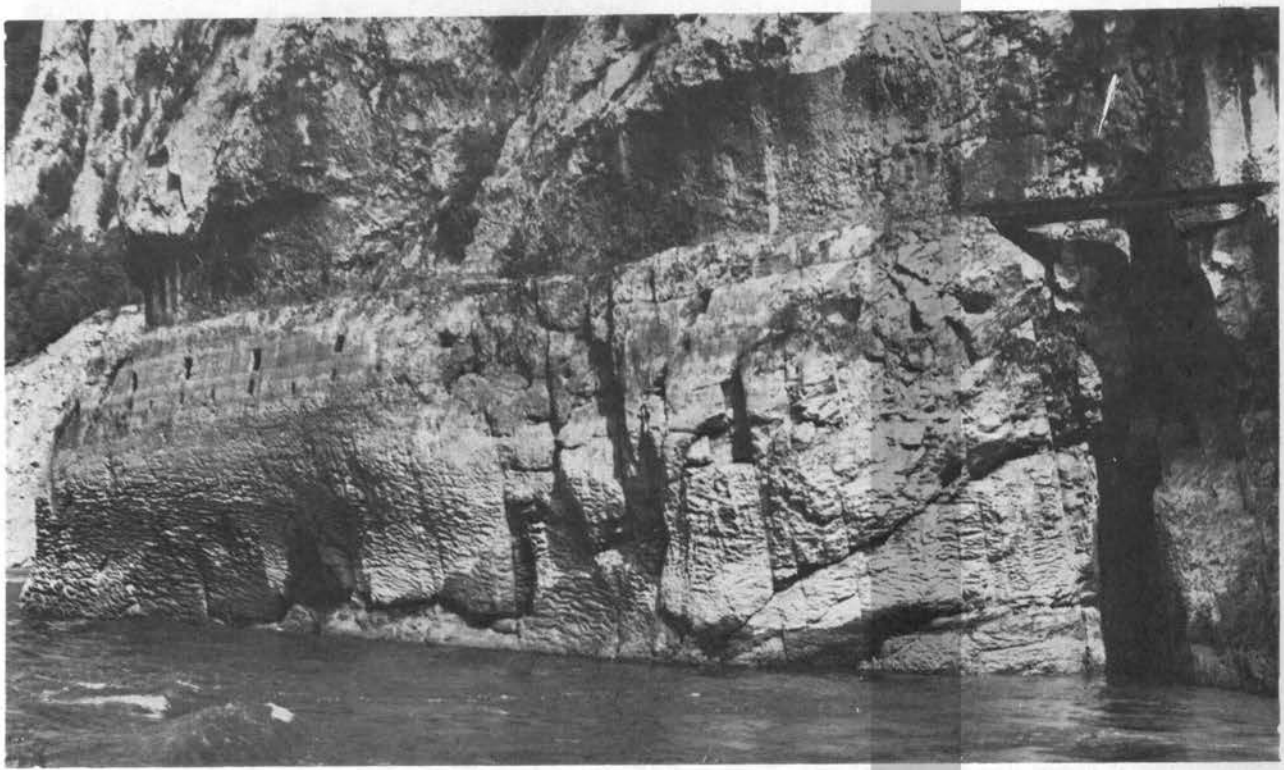

1—2. — Део римског пута кроз Доњу Клисуру. — 1—2. — Partie de la voie romaine dans le détroit Donja Klisura.

БИБЛИОГРАФИЈА. АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У ЂЕРДАПУ

BIBLIOGRAPHIE. RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES AUX PORTES DE FER

Приредио М. КОРАЋ — *Rédigée par* M. KORAĆ

Actes du VIIIe Congres UISPP, 1971: *Actes du VIIIe Congres International des sciences Prehistoriques et Protohistoriques,* Beograd 9—15 septembre 1971, *Tome Premier (Rapports Generaux)* Union Internationale des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd 1971. 285. Avec ill.

Actes du VIII[e] Congres UISPP, 1973: *Actes du VIII[e] International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques,* Beograd 9—15 septembre 1971, *Tome Deuxieme (Rapports et Corapports)* Union Internationale des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd 1973. 534. Avec ill.

Actes du VIII[e] Congres UISPP, 1973 *Actes du VIII[e] Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques,* Beograd 9—15 septembre 1971, Union Internationale des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd 1973. 457. Avec ill.

Ajdić R., 1968: *Boljetin, Lokalitet Lepena kod karaule, praistorijsko naselje,* AP 10 (Beograd 1968) 82—84. T. XXVIII.

Ajdić R., 1969: *Lepena kod karaule, Boljetin-naselje starijeg gvozdenog doba,* AP 11 (Beograd 1969) 120—121.

Alimen H., 1969: *Atlas de Préhistorie,* Vol. I. Paris 1969.

Археолошко благо Ђердапа, 1978: *Археолошко благо Ђердапа, The Iron Gate Archaeologic Treasure* (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978. 347. Са ил.

Barački S., 1966: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — sektor južnog bedema,* AP 8 (Beograd 1966) 80—81.

Бартош М., Дероко А., Марић Р., 1959: *Римски споменици у Ђердану и питање њихове заштите,* САНУ, Посеб. издања CCCXXIV, Београд 1959.

Benea D., 1977: *Einige Aspekte der Römerherrschaft im Gebiet des Eisernen Tores nach Aurelians Rückzug. Die Militärziegelei von Dierna,* Limes, Akten des XI. Internationalen Limeskongresses, Székesfehérvár 30. 8—6. 9 1976, Budapest (1977) 321—332. [T. 2]

Berciu D., 1964: *Aperçu des problèmes suscites par la civilisation de Verviciora (recemment decouverte en Romanie) et le problème de la fin de l'âge du bronze dans la région des Portes de Fer et du Bas-Danube,* ЗММ IV (Посвећен Вељку Петровићу) Београд 1964, 43—50. Fig. 1—6.

Beševliev V., 1970: *Zur Deutugn der Kastellnamen in Prokops Werk »De Aedificiis«,* Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1970, 158.

Böhm L., 1880: *Funde von Alt-Palanka,* AEM IV, Wien (1880). 223

Böhm L., 1880: *Alterthümer längs der Donau von Panczowa bis Orsowa,* AEM IV, Wien (1880) 174.

Bökönyi S., 1969: *A Lepenski vir-i ösokori telep gerinces faunája,* (The Vertebrate Fauna of the prehistoric settlement at Lepenski Vir (AE 96) 2, Budapest 1969. 157—161.

Bökönyi S., 1970: *Animal Remains from Lepenski Vir,* Science 167, 3926. 1702—1704.

Bökönyi S., 1972: Appendices IV: *The Vertebrate Fauna* (In: D. Srejović, Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hudson, London (1972). 186—189.

Bökönyi S., 1975: *Vlasac. An Early of Dog Domestican.* Archeozoological Studies, PAZC 1974, (Groningen—Amsterdam—Oxford—New York 1975) 167—178.

Bökönyi S., 1977: *Vlasac und die Fragen der mesolitischen Domestikation,* MAIUW 7 (Budapest 1977) 85—92.

Bökönyi S., 1978: *The Vertebrate Fauna of Vlasac* (Фауна кичмењака са Власца) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Београд 1978, 35—65 са T. 1—4 i Fig. 1—15.

Bolomey A., 1973: *An Outline of the Late Epipaleolithic Economy at Iron Gates, the Evidence on Bones,* Dacia 17 (Bucharest 1973) 41—52.

Boroneanț V., 1969: *Découverte d'object d'art épipaléolithique dans la zone Portes de Fer du Danube,* RSP XXIV/2 (Firenze 1969) 283—298. Avec Fig. 2.1.

Boroneanț V., 1970: *La période épipaléolithique sur la rive roumâine des Portes de Fer du Danube,* PZ 45, 1970, 1—25.

Бошковић Б., 1950: *Средњевековни споменици североисточне Србије* (Monuments médiévaux de la Serbie du Nord-Est) Старинар н. с. I (Београд 1950) 185—218 са 87 сл.

Бошковић Б., 1951: *Средњевековни споменици источне Србије II* (Monuments médiévaux de la Serbie du Nord-Est II (Старинар н. с. II (Београд 1951) 221—245 са 58 сл.

Bošković Đ., 1966:*Arheološka istraživanja na području Đerdapa, 1966 g.,* AP 8 (Beograd 1966) 67—69.

Bošković Đ., 1967: *Arheološka istraživanja na teritoriji Đerdapa, 1967 g.,* AP 9 (Beograd 1967) 53—54. T. XX.

Bošković Đ., 1968: *Arheološka istraživanja na području Đerdapa u toku 1968. god.*, AP 10 (Beograd 1968) 55—56. Plan.

Bošković Đ., 1969: *Arheološka istraživanja u Đerdapu 1969. god.*, AP 11 (Beograd 1969) 85—86.

Бошковић Ђ., 1969: *Проблеми археолошких истраживања у Бердапу.* Problemes des recherches archeologiques aux Portes de Fer, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969 13—30. T. I—IV.

Bošković Đ., 1970: *Arheološka istraživanja u Đerdapu 1970. god.*, AP 12 (Beograd 1970) 47—50. T. XVII.

Bošković Đ., 1970a: *Nekoliko reči o Trajanovoj tabli u Đerdapu*, Quelques mots sur la Tabula Traiana, Adriatica prehistorica et antiqua, (Zbornik radova posvećen Grgi Novaku) Zagreb 1970, 523—527 sa 6 pl.

Bošković Đ., 1971: *Problemi organizacije radova na zaštiti spomenika kulture na Đerdapu.* Problèmes de l'organisation des travaux de protection des monuments culturels des Portes de Fer, Materijali VI/VII Kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969) ADJ (Beograd 1971) 9—17.

Bošković Đ., 1971a: *Nouvelles recherches sur la culture paléoslave dans la gorge danubienne des Portes de Fer du Đerdap*, APol., XVI/1—2 Warszawa 1971) 337—346.

Бошковић Ђ., 1974: *Хајдучка воденица као један од представника лепенске културе* (Hajdučka Vodenica comme l'un des représentants de la culture de Lepenski Vir (Старинар н. с. XXII) 1971(Београд 1974) 179—181.

Бошковић Ђ., 1974a: *Историјско-културне вредности Бердана* (Valeurs historico-culturelles du Đerdap, Старинар, XXIII, 1972 Београд 1974) 149—151.

Бошковић Ђ., 1978: *Увод. Introduction*, Археолошко благо Бердапа (Каталог изложбе) Народни Музеј, Београд 1978, 7—13.

Bošković Đ., 1978a: *Avant-propos*, Comori Arheologice în reguinea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier (Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. România, maiiunie 1978. Drobeta-Turnu Severin, sala de expoziţii a Casei municipale de cultură, iunie-iulie 1978) Bucureşti 1978, 18—20.

Bošković Đ., 1979: *La navigation a travers les Portes de Fer a l'epoque de Trajan*, Међународни научни скуп: Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове 5. и 6. јуни 1979 (Резимеа) САНУ, Београд 1979 [19—21].

Bošković Đ., 1980: *Aperçu sommaire sur les recherches archéologiques du limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, MEFRA 90/1, Roma 1980, 425—463.

Bregant T., 1969: *Ob otkritju Lepenskogo Vira* (A l'occasion de la découverte du Lepenski Vir) AV XX (Ljubljana 1969) 145—148.

Brukner B., 1968: *Manastir—Gospođin Vir, praistorijsko nalazište*, AP 10 (Beograd 1968) 97—99. T. XXXIV.

Брукнер Б., 1969: *Госпођин Вир—Манастир, насеље раног и развијеног металног доба*, Gospođin Vir—Manastir, site d'habitation, préhistorique de l'époque et dévelopée du métal, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 40—41. T. V—VI.

Brukner B., 1969a: *Manastir, Gospođin Vir, praistorijsko naselje*, AP 11 (Beograd 1969) 136—139. T. XXXVI—XXXVIII.

Brukner B., 1969b: *Manastirište, Kovin, naselje starčevačke grupe*, AP 11 (Beograd 1969) 163—164. T. XLV.

Brukner B., 1969c: *Žarkovac, Kovin, pozni srednji vek*, AP 11 (Beograd 1969) 164—165.

Брукнер Б., 1979: *Дунав и његове притоке-границе појединих неолитских група у југоисточној Панонији*, Међународни научни скуп: Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове 5. и 6. јуни 1979 (Резимеа) САНУ, Београд 1979 [17—18].

Buczko Cs. M., Nemeskeri J., Sas L., 1978: *Age dating of bones from Vlasac based on their nitrogen and fluorine contents* (Одређивање старости костију са Власца према садржају нитрогена и флуорина) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. ист. наука, књ. 5, Београд 1978, 75—76 са 2 таб.

Carciumaru M., 1973: *Analyses pollinique des coprolithes livrés par quelques stations archéologiques des deux bords du Danube dans la zone de »Portes de Fer«*, Dacia 17 (Bucarest 1973) 53—60.

Carciumaru M., 1978: *L'analyse pollinique des coprolithes de la station archéologique de Vlasac* (Анализа полена из копролита са Власца) (Власац 2—Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. ист. наука, књ. 5, Београд 1978, 31—34 са 2 таб.

Cermanović-Kuzmanović A., 1964: *Donje Butorke, Kladovo—antički kastel*, AP 6 (Beograd 1964) 52—53.

Cermanović-Kuzmanović A., 1968: *Antički lokaliteti u Tekiji i njenoj okolini*, AP 10 (Beograd 1968) 58—61.

Церманović-Кузмановић А., 1969: *Кладово—Локалитет Доње Буторке, римско и рановизантијско утврђење III—VI в.* Kladovo—Localite de Donje Butorke—forteresse romaine et páleobyzyntine IIIe—VIes, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 165—166.

Церманović-Кузмановић А., 1969a: *Текија—сондажна испитивања цивилног насеља и утврђења у Бердапу.* Tekija-travaux de sondage dans le site d'habitation et la forteresse, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 148—149.

Cermanović-Kuzmanović A., 1969b: *Tekija—rimsko-vizantijski kastel i civilno (?) naselje*, AP 11 (Beograd 1969) 88—92. T. XXVII—XXIX.

Cermanović-Kuzmaović A., 1970: *Tekjia—rimsko-vizantijski kastel i civilno naselje*, AP 12 (Beograd 1970) 50—53. T. XVIII.

Церманović-Кузмановић А., 1972: *Рељефи Митре из Текије* (Reliefs de Mithra à Tekija) Старинар н. с. XXI/1970, (Београд 1972) 147—151. T. I.

Cermanović-Kuzmanović A., 1973: *Neue Zigelstempel aus Transdierna*, AI XIV/1973 (Beograd 1973) 37—40 mit 1 pl.

Церманović-Кузмановић А., 1974: *Југословенске земље на Птоломејевој карти* (res. engl.) (У: Monumenta Cartographica Jugoslaviae. Одабрао и приредио Г. Шкриванић) Т. I. Античке карте, Пос. Изд. Ист. Инст. књ. 17, Београд 1974, 11—28.

Церманović-Кузмановић А., 1974a: *Две бронзане статуете из Текије* (Deux statuettes de bronze de Tekija) Старинар н. с. XXII/1971 (Београд 1974) 159—161. T. I—IV.

Cermanović-Kuzmanović A., 1975: Nalaz tera sigilate iz Tekije (La terra sigillata trouvée à Tekija) ZNM VIII (Beograd 1975) 201—208. T. I—II. Sl. 8.

Cermanović-Kuzmanović A., 1975a: *Zwei Ehreninschriften aus der Umgebung von Kladovo,* AI XVI/1975, (Beograd 1975) 20—22. Mit 2 abb.

Церановић-Кузмановић А., 1976: *Римска мера за запремину из Текије* (Ein römisches Hohlmass aus Tekija) ЗФФ XIII—1 (Београд 1976) 39—41 Сл. 2.

Церановић-Кузмановић А., 1979: *Римско утврђење код Кладова* (Fortification romaine près de Kladovo) Старинар XXVIII—XXIX 1977—78 (Београд 1979) 127—133. T. I—IV. Ca 1 сл. (Fig. 1).

Classon A. (nepubl.): *The animal species from Padina in the Iron Gate Gorge, the number of bones.*

Classon A., 1980: *Padina and Starčevo: Game, Fish and Gattle, Paleohistoria* XXII, 1980, 142—173.

Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier, 1978, Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. România, mai-iunie 1978. Drobeta—Turnu Severin, Sala ed expozitii a Casei municipale de cultură, iunie—iulie 1978, Bucuresti 1978, 282. T. 59. 6. colour.

Condurachi E., 1978: *Увод. Introduction,* Археолошко благо Ђердапа (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978, 15—29.

Condurachi E., 1978a: *Avant-propos,* Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier, Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. România, mai—iunie 1978. Drobeta—Turnu Severin, Sala de expoziţii a Casei municipale de cultură, iunie—iulie 1978, 9—17.

Цвијић Ј., 1920: *Геоморфологија,* Београд 1919—1920, 299.

Цвијић Ј., 1921: *Ђердапске терасе,* Глас СКА 101, Београд 1921, 1—33.

Čanak-Medić M., 1972: Epilogue: *The Preservation of Lepenski Vir* (in: D. Srejović: Europ's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir) Thames and Hudson, London 1972, 169—170.

Чанак-Медић М., 1978: *Спасавање Лепенског Вира, Концепција и проблеми* (L'action de sauvetage du Lepenski Vir) ЗЗСК XXVI—XXVII (Београд 1978) 31—40 са 5 сл. (fig.).

Čerškov E., 1967: *Hajdučka Vodenica-ćetaće-kasnoantički castellum,* AP 9 (Beograd 1967) 57—59. T. XXII—XXIII.

Čerškov E., 1968: *Hajdučka Vodenica—rimsko i paleovizantijsko utvrđenje,* AP 10 (Beograd 1968) 65—67.

Чершков Е., 1969: *Хајдучка Воденица—римско и рановизантијско утврђење IV—VI в.* (Hajdučka Vodenica-forteresse romaine et paléobyzantine IVe—VIes, Старе културе у Ђердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 142—143. T. LV—LVII.

Чубриловић В., 1979: *Значај проучавања пловидбе Дунавом и његовим притокама,* Међународни научни скуп: Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове 5. и 6. јуни 1979 (Резимеа), САНУ, Београд 1979, [3—4].

Дероко А., 1950: *Кулич и Рам каструми на римском Дунавском лимесу* (Les castels du »limes« romain près de Kulič et de Ram) Старинар н. с I/1950 (Београд 1950) 169—173 са 7 сл. (fig.).

Дероко А., 1951: *Средњовековни утврђени каравансерај у Раму* (Un caravansérail médiéval fortifié près du château fort de Ram) Старинар н. с. II/1951 (Београд 1951) 150—153 са 5 сл. (fig.).

Дероко А., 1951а: *Град Голубац* (Le château fort de Golubac) Старинар н. с. II/1951 (Београд 1951) 139—150 са 16 сл. (fig.).

Димитријевић М., 1978: *Премештање Трајанове табле* (Déplacement de la Table Trajane) ЗЗСК XXVI—XXVII (Београд 1978) 51—60 са 13 сл. (fig.).

Domaszewski A. v., 1890: Studien zur Geschichte der Donauprovinzen *I. Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll,* AEM XIII, Wien 1890.

Драгашевић А., 1877: *Археолошко-географска истраживања,* Гласник СУД XLV, Београд 1877.

Dušanić M., 1976: *Praepositivs ripae legionis u natpisima opeka Prve Mezije* (The Praepositus Ripae Legionis and Tile-stamps from Moesia Prima) AV XXV/1974 (Ljubljana 1976) 275—283 sa 4 sl. (fig.) 1.

Dušanić S., 1968: *Padina-srednjovekovna ostava,* AP 10 (Beograd 1968) 93—97. T. XXXII—XX—XIII.

Душанић С., 1969: *Падина—остава средњовековног новца, XIV век.* Padina-dépôt de monnaies médiévales. XIVe s., Старе културе у Ђердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 184—186. T. LXVIII—LXIX.

Душанић С., 1972: *Налаз средњовековног новца у Ђердапу* (Trauvaille de monnaies du XIVe s. dans le Đerdap, Старинар н. с. XXI, 1970 (Beograd 1972) 81—111. T. I.

Dušanić S., Vasić M., 1974: *Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior,* Germania 52/2 (Frankfurt 1974) 408—425.

Dušanić S., 1976: *Aspects of Roman Mining in Noricum, Panonia, Dalmatia and Moesia Superior:* Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, ed. H. Temporini, II 5,52—94.

Dušanić S., 1977: *Mounted cohorts in Moesia Superior,* Limes, Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Székesfehérvar 30. 8—6. 9 1976, Budapest 1977, 237—249 T. 1.

Ђердапске свеске I. Cahiers des Portes de Fer I, АИ Београд, НМ Београд, Одељење за Археологију ФФ Београд, Археолошко Друштво Србије, Београд 1980. 69 са ил.

Булдеран Ј., 1979: *Турска бродоградилишта на Дунаву и његовим притокама у другој половини XVI века,* Међународни научни скуп: Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове 5. и 6. јуни 1979 (Резимеа) САНУ, Београд 1979 [29—30].

Ercegović-Pavlović S., 1964: *Brza Palanka—srednjevekovna nekropola,* AP 6 (Beograd 1964) 61—62. T. 1.

(Ercegović)-Pavlović S., 1966: *Boljetin—srednjovekovna nekropola,* AP 8 (Beograd 1966) 93—94. T. XIII.

(Ercegović)-Pavlović S., 1966a: *Hajdučka Vodenica—srednjovekovna nekropola,* AP 8 (Beograd 1966) 101. T. XVI.

(Ercegović)-Pavlović S., 1967: *Hajdučka Vodenica—srednjovekovne nekropole,* AP 9 (Beograd 1967) 60—61. T. XXIII.

Ercegović-Pavlović S., 1967a: *Le dépôt des boucles d'oreilles de la fortification romano-byzantine à Boljetin sur le Danube,* AI VIII/1967 (Beograd 1967) 91—95. T. VII.

(Ercegović)-Pavlović S., 1967b: *Boljetin—srednjovekovna nekropola i ostava unutar vojnog utvrđenja,* AP 9 (Beograd 1967) 71—73. T. XXVIII.

(Ercegović)-Pavlović S., 1968: *Tekija—temelji stare crkve,* AP 10 (Beograd 1968) 61. T. XXI.

(Ercegović)-Pavlović S., 1968a: *Hajdučka Vodenica—srednjovekovna nekropola.* AP 10 (Beograd 1968) 67—68.

(Ерцеговић)-Павловић С., 1969: *Хајдучка Воденица — некропола, XII—XIV в.* Hajdučka Vodenica — nécropole, XIIe—XIVe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 208—209. T. LXXX—LXXXI.

(Ерцеговић)-Павловић С., 1969a: *Брза Паланка — некропола, XII—XIV в.,* Brza Palanka — nécropole, XIIe—XIVe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 212—213. T. LXXXII—LXXXIII.

(Ерцеговић)-Павловић С., 1969b: *Бољетин — остава, IX—X век; некропола XII—XIV век.* Boljetin — dépôt, IXe—Xe s.; nécropole, XIIe—XIVe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 192—193. T. LXXII—LXXV.

(Ercegović)-Pavlović S., 1969c: *Boljetin — sondiranje srednjovekovnog naselja,* AP 11 (Beograd 1969) 119—120.

Ерцеговић-Павловић С., 1970: *Остава наушница са римско-византијског кастела из Бољетина на Дунаву* (Le dépôt de boucles d'oreille du fort romano-byzantine de Boljetin sur le Danube) Старинар н. с. XX/1969 (Београд 1970) 83—95. са ил.

Fewkes J. V., 1936: *Neolithic Sites in the Moravo-Danubian Area,* BASPR, Old Lyme, 12, New Haven/Conn. 1936.

Florescu R., 1978: *Римска епоха. Roman epoch,* Археолошко благо Бердапа (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978, 153—176, 309—334. са ил. fig.

Florescu R., 1978a: *Epoca Romană. Epoque Romaine,* Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier, Bucuresti, Muzeul de artă al R. S. România, mai—iunie 1978, Drobeta—Turnu Severin, Sala de expoziţii a Casei municipale de cultură, iunie—iulie 1978, 143—177. T. 14.

Fluss M., 1932: *Moesia,* RE XV, Stuttgart 1932, 2350—2411.

Gabričević M., 1972: *Strassenbau in der Donja Klisura des Eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift* (Problem izgradnje rimskog puta u Donjoj Klisuri u svetlosti novopronađenog natpisa) AV XXIII (Ljubljana 1972) 408—416 sa abb. 1—2. T. 1—2: s. 520—521.

Гарашанин Д., 1954: *Каталог метала. Праисторија I. Katalog der Vorgeschictlichen Metalle. Vorgeschichte I,* Народни музеј, Београд 1954, 88. T. I—LXV.

Garašanin D., 1975: *Les grands complexes néolithiques anciens dans le Sud-Est Européen* (Veliki kompleksi najstarijeg neolita na jugoistoku Evrope) GCBI XIV, knj. 2, Sarajevo 1975, 19—24.

Гарашанин М. и Д., 1951: *Археолошка налазишта у Србији,* Кладово (38. T. IIc); Голубац, 56; Винци, 56—57; Жуто Брдо (в. Винци); Рам, 57; Усје / в. Винци, Жуто Брдо; Кладово, 147—148; Сип, 149; Текија, 149—150. T. XVa; Сеона, 181; Бољетин, 191—192; Голубиње, 192—193; Доњи Милановац, 193—194; Брњица, 197; Велико Градиште, 198; Винци, 198; Голубац, 198—199; Добра, 199—200; Рам, 200; Просвета, Београд 1951, 288 са 2 карте и 2 табле (A и B). T. I—XXIV.
(Kritike i prikazi)

J. Корошец, 1955 — Гарашанин М. и Д., Археолошка налазишта у Србији, Просвета, Београд, 1951. Старинар н. с. III—IV/1952—1953 (Београд 1955) 249—251.

Гарашанин М., 1964: *Фигура келтског ратника из Кладова* (Die Reiterfigur von Kladovo an der Donau) ЗНМ IV, Београд 1964, 79—83 T. 1.

Garašanin M., 1971: *Recherches archéologiques dans la région du Đerdap (Portes de Fer)* 1966—69, BASEE 2 (Bucarest 1971) 157—170.

Гарашанин М., 1973: *Праисторија на тлу Србије I и II.* Српска књижевна задруга, Београд 1973.

Gauer W., 1981: *Castra Regina und Rom. Zu Ursprung und Erneuerung der europäischen Stadt,* BJ 181 (1981) 1—88.

Gavela B., 1968: *Lepenski abri-praistorijska stanica,* AP 10 (Beograd 1968) 87.

Гавела Б., 1969: *Лепенска поткапина-праисторијско насеље.* L'abri de Lepenski Vir — sites d'habitation préhistoriques, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 57.

Геолошка карта 1,1938:100.000. Лист Доњи Милановац. Геолошки Институт Краљевине Југославије, Београд 1938.

Girov A., 1972: Appendices III: *Pollen Analysis* (In: D. Srejović, Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hadson, London 1972) 185—186.

Грбић М., 1930: 8. Историјско-Уметнички музеј у 1930. години. IV. *Античко Одељење,* Годишњак СКА XXXIX, Београд 1930, 198.

Грбић М., 1932: 8. Историјско-Уметнички музеј у 1931. години. IV. *Античко Одељење,* Годишњак СКА XL/1931 (Београд 1932) 237.

Грбић М., 1933: 10. Хисториско-Уметнички музеј у 1932. години. III. *Античко Одељење,* Годишњак СКА XLI/1932 (Београд 1933) 222.

Грбић М., 1935: 17. Хисториско-уметнички музеј у 1934. години. IV. *Античко Одељење,* Годишњак СКА XLIII/1934 (Београд 1935) 248.

Gudea N., 1974: *Befestigungen am Banater Donau-Limes aus der Zeit der Tetrarchie,* Actes du IXe Congrès International d'etudes sur les frontières romaines, Mamai 6—13 septembre 1972, Bucureşti—Köln 1974, 75—78.

Gudea N., 1977: *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien,* Limes, Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Székesfehérvar 30. 8—6. 9 1976 (Budapest 1977) 223—236. Abb. 1—6.

Gudea N., 1982: *Despre graniţa de Nord a provinciei Moesia i şi sectorul vestic al frontierei de Nord a provinciei Dacia Ripensis de la 275 la 378 e. n.,* Drobeta V, Muzeul regiunii Porţilor de Fier, Drobeta—Turnu Severin (1982) 93—113. Fig. 1—5.

Илири и Дачани. The Illyrians and Dacians, Народни Музеј Београд — Историјски музеј Трансилваније Клуж, Београд 1971, 215. T. 1—24. 8 колор.

Istinsky U., 1943: *Zur Interpretation der Tabula Traiana,* JÖAI 35, Wien 1943, 33—38.

Историја Српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), књ. прва, Српска књижевна задруга, Београд 1981, VII. 697 са ил.

Janković I., 1964: *Karataš, Kladovo — antičko utvrđenje,* AP 6 (Beograd 1964) 53—55. T. 1.

Јанковић И., 1969: *Караташ — утврђење, насеље и некропола.* Karataš — forteresse, site d'habitation et nécropole antiques, Старе културе у

Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969 158—159. T. LIX—LXIII.

Janković I., 1969a: *Pecka Bara — naselje starijeg gvozdenog doba,* AP 11 (Beograd 1969) 100—101.

Janković I., 1970: *Mala Poljana, Pecka Bara — srednjevekovna crkva,* AP 12 (Beograd 1970) 56—58. T. XXI.

Janković Đ., 1974: *Srednjevekovna grnčarija donjeg srpskog Podunavlja* (The medival pottery of the serbian Lower—Danube Basin) Balcanoslavica 3 (Beograd 1974) 113—121 sa 10 sl.

Јанковић Б., 1975: *Покретни налази са некрополе и утврђења код Кладова* (Le mobilier archéologique de la nécropole et de la forteresse près de Kladovo) Старинар XXIV—XXV/1973—1974 (Београд 1975) 201—226 са 15 сл. (fig.).

Janković M. i Đ., 1973 *Fethislam, Kladovo — tursko utvrđenje,* AP 15 (Beograd 1973) 110—112 sa 1 pl.

Janković M., 1974: *The ceramic ware of the Lower — Danube Basin culture in the 9-th—11th century in the teritory of Timočka Krajina,* Balcanoslavica 3 (Beograd 1974) 75—89. T. I—V.

Јефтић М., 1982: *Праисторијско насеље код Болетина — прилог познавању раног гвозденог доба у Бердану* (Site d'habitation préhistorique près de Boljetin — une contribution aux connaissances de l'âge du fer ancien dans le Đerdap (Portes de Fer), Старинар н. с. XXXII/1981 (Београд 1982) 19—31 са 2 сл. (fig.). T. I—XIV.

Jovanović B., 1964: *Sip — rimski kastel,* AP 6 (Beograd 1964) 57—59 sa 1 pl.

Jovanović B., 1965: Rekognosciranja: *Praistorijski lokaliteti na desnoj obali Dunava od Dubravice do Radujevca,* AP 7 (Beograd 1965) 67—69. T. XX.

Jovanović B., 1966: *Sculptures de la nécropole de l'âge du fer ancien à Hajdučka Vodenica,* AI VII/1966 (Beograd 1966) 31—34. T. II.

Jovanović B., 1966a: *Hajdučka Vodenica — praistorijsko nalazište,* AP 8 (Beograd 1966) 102—103. T. XVII.

Jovanović B., 1966b: *Mrfaja, Donji Milanovac — praistorijsko naselje,* AP 7 (Beograd 1966) 93—94. T. XXXIV.

Jovanović B., 1967: *Hajdučka Vodenica — nalazište gvozdenog doba,* AP 9 (Beograd 1967) 55—57. T. XXI.

Jovanović B., 1968: *Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and their Functions,* AI IX/1968 (Beograd 1968) 1—11, sa 1 pl. T. IV.

Jovanović B., 1968a: *Padina, naselje starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba,* AP 10 (Beograd 1968) 89—93. T. XXX—XXXI.

Jovanović B., 1968b: *Hajdučka Vodenica — naselje i nekropola starijeg gvozdenog doba,* AP 10 (Beograd 1968) 62—65. T. XXII.

Јовановић Б., 1968c: *Некропола старијег гвозденог доба у Хајдучкој Воденици* (La nécropole de l'âge de fer ancien de Hajdučka Vodenica) Старинар н. с. XVIII/1967 (Београд 1968) 181—190 са 1 пл.

Јовановић Б., 1969: *Хајдучка Воденица — насеље и некропола старијег гвозденог доба.* Hajdučka Vodenica — site d'habitation et nécropole de l'âge du Fer Ancien, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 61—63. T. XVI—XIX.

Јовановић Б., 1969a: *Мрфаја — насеље старијег гвозденог доба.* Mrfaja — site d'habitation préhistorique de l'âge du Fer Ancien, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 58. T. XIV—XV.

Јовановић Б., 1969b: *Падина — насеље старијег неолита и старијег гвозденог доба.* Padina — site d'habitation du Neolithique Ancien et de l'âge du Fer Ancien, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 44—46. T. VII—VIII.

Jovanović B., 1969c: *Chronological Frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic Period,* AI X/1969 (Beograd 1969) 23—39. T. XVIII.

Jovanović B., 1969d: *Padina — naselje starijeg gvozdenog doba,* AP 11 (Beograd 1969) 129—136. T. XXXV.

Jovanović B., 1969e: *Hajdučka Vodenica — naselje i nekropola starijeg gvozdenog doba,* AP 11 (Beograd 1969) 92—97. T. XXIX.

Jovanović B., 1970: *Padina — naselje mezolita, starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba, rimska tvrđava i ostava XIV veka,* AP 12 (Beograd 1970) 78—84. T. XXV—XXVI.

Jovanović B., 1970a: *Stubica — naselje starijeg neolita (Starčevo — Cris) i starijeg gvozdenog doba,* AP 12 (Beograd 1970) 76—78. T. XXIV.

Јовановић Б., 1970b: *Статуета из Корбова* (La statuette de Korbovo) ЗНМ VI, Београд 1970, 103—113. T. I—II.

Jovanović B., 1971: *Padina kod Gospođinog Vira* (Padina in the vicinity of »Gospođin Vir«) Materijali VI/VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969, ADJ (Beograd 1971) 65—70. T. III.

Jovanović B., 1971a: *Metalna doba na Đerdapu* (Metal Ages in the area of the Iron Gate Gorge) Materijali VI, VIII Kongres Jugoslavije, Bor 1969, ADJ (Beograd 1971) 27—36. T. I—VI.

Jovanović B., 1972: *The Autochtonous and Migrational Componets of the Early Neolithic in the Iron Gates,* Balcanica 3, (Beograd 1972), 49—58. T. I. 1 — II. 1.

Jovanović B., 1973: *The Early Neolithic Architecture of Djerdap (Iron Gate) Gorge, Actes du VIIIe* Congres UISPP Tom II, 1971 (Beograd 1973) 290—294. with 1 fig.

Jovanović B., 1974: *Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đerdapa i Vojvodine)* (The relative chronological relations of the Iron Gate and Vojvodina) Materijali X, Simpozijum Praistorijske sekcije, Subotica 1972, SAD (Beograd 1974) 31—49. T. I—IV.

Јовановић Б., 1974a: *Праисторија Горњег Бердана* (La préhistoire du Đerdap Supérieur) Старинар н. с. XXII/1971 (Београд 1974) 1—19. са 10 сл. (fig.). T. I—VIII.

Jovanović B., 1975: *The Origine of the Early Neolithic in Đerdap* (Poreklo starijeg neolita u Đerdapu) Godišnjak CBI XIV/12, Sarajevo 1975, 5—18 sa 6 fig.

Jung J., 1887: *Roemer und Romanen in den Donaulaendern,* Historisch-ethnographische Studien, Innsbruck 1887.

Калић Ј., 1979: *Дунав у ратовима XV века,* Међународни научни скуп: Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове 5. и 6. јуни 1979 (Резимеа) САНУ, Београд 1979, [23—24].

Kanitz F., 1982: II. *Römische Studien in Serbien.* Der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreich Serbien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische classe, Band XLI, Wien 1892.

Kanitz F., 1904—1914: *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart,* I—III, Leipzig — Berlin 1904—1914.

Kondić V., 1966: Rekognosciranja: *Anitčki i srednjevekovni lokaliteti na Dunavu od Dubravice do Radujevca,* AP 7 (Beograd 1966) 70—91. T. XXI—XXXII.

Kondić V., 1966a: *Ravna, Donji Milanovac — rimski kastel,* AP 7 (Beograd 1966) 97—99.

Kondić V., 1966b: *Ravna — rimsko i ranovizantijsko utvrđenje,* AP 8 (Beograd 1966) 96—99. T. XV.

Kondić V., 1967: *Ravna — rimsko i ranovizantijsko utvrđenje,* AP 9 (Beograd 1967) 65—69. T. XXVI.

Кондић В., 1967a: *Непознати златни медаљон Валентинијана* I (Un médaillon inédit en or de Valentinien Ier) Старинар н. с. XVII) 1966 (Београд 1967) 45—51. T. I—II.

Kondić V., 1968: *Ravna — rimsko i ranovizantijsko utvrđenje,* AP 10 (Beograd 1968) 76—78. T. XXVI.

Kondić V., 1968a: *Bosman — rimsko i ranovizantijsko utvrđenje,* AP 10 (Beograd 1968) 102—104.

Kondić V., 1969: *Ravna — rimsko i ranovizantijsko utvrđenje,* AP 11 (Beograd 1969) 110—111.

Кондић В., 1969a: *Равна — римско и рановизантијско утврђење од средине III—VI в.,* Ravna — forteresse romaine et paléobyzantine, milien du IIIe—VIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 114—117, T. XXXVIII—XLIII. План.

Kondić V., 1969b: *Bosman — ranovizantijsko utvrđenje,* AP 11 (Beograd 1969) 142—144.

Кондић В., 1969c: *Босман — римско и рановизантијско утврђење, III—VI в.* Bosman-forteresse romaine et paléobyzantine, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 98—99. План.

Кондић В., 1969d: *Затоње—Блаца—римско насеље.* Zatonje—Blacka—site d'habitation romain, Старе културе у Бердапу (Католог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 84—85. T. XXVI—XXVII.

Kondić V., 1970: *Ravna — rimsko i ranovizantijsko utvrđenje,* AP 12 (Beograd 1970) 66—67.

Kondić V., 1974: *Ergebnisse der neuen Forschungen auf dem Obermoesischen Donaulimes,* Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines, Mamaia 6—13 septembre 1972, Tirage À part, Bucureşti—Köln 1974, 39—54 mit abb. 1—4. Pl. 2—11.

Кондић В., 1974a: *Cantabaza, Smorna, Campsa* (Cantabaza, Smorna, Campsa) Старинар н. с. XXII/1971 (Београд 1974) 53—57 sa 1 pl.

Кондић В., Зотовић Љ., 1978: *Римска и рановизантијска утврђења на Бердапу.* Roman and Early Byzantine fortifications at the Iron Gate, Археолошко благо Бердапа (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978, 57—85, 219—246. Сл. 140—248.

Korošenc J. ml., 1979: *Neolitska umetnost od Lepenskega Vira do Vinče* (Neolithic art from Lepenski Vir to Vinča) AV XXX (Ljubljana 1979) 43—65 sa sl. 1—25. T. 1.

Костић А., 1972: *Аидотичка пластика из Лепенског Вира,* (Plastique aidotique de Lepenski Vir) Старинар н. с. XXI/1970 (Београд 1972) 113—116.

Kovačević J., Dimitrijević D., 1968: *Ostrvo Sapaja, Stara Planina, Grad — višeslojno utvrđenje,* AP 10 (Beograd 1968) 111—116. T. XXXIX—XLI.

Kozlovski J. K., Kozlovski S. K., (nepubl.): *Remarques sur les industries Lithiques de Vlasac et de Lepenski Vir.*

Kraft K., 1951: *Zur Regrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau,* Diss. Bern. I, 3 Bern 1951.

Kulišić S., 1972: *Etnološka razmatranja o Lepenskom Viru,* GCBI IX, BANU, Sarajevo 1972, 161—176.

Лазаровици Г., 1978: *Праисторијске цивилизације Бердапа.* Prehistoric Civilisations of the Iron Gate, Археолошко благо Бердапа (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978, 103—151, 263—308. Сл. fig.

Lazarovici G., 1978a: *Civilizaţile Preistorice de la Porţile de Fier.* Les civilisations Préhistoriques de Porţile de Fier, Comori archeologice în regiunea Portile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Portile de Fier, Bucuresti, Muzeul de artă al R. S. România, mai—iunie 1978. Drobeta — Turnu Severin, sala de expoziţii a Casei municipale de cultură, iunie—iulie 1978, Bucureşti 1978, 23—83. T. 16.

Lengyel I., 1970: *A Lepenski — Vir lelöhelyen feltàrt csovázleletek, laboratoriumi vizgálatának előzetes eredményei,* AK 14, Budapest 1970, 181—188.

Lengyel I., 1978: *Laboratory examination of the Vlasac Human Bone finds* (Лабораторијска испитивања људских костију са Власца) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. Одељ. Инст. наука, књ. 5, Београд 1978, 261—284 са табл. 1—15 и Fig. 1—5.

Летица З., 1968: *Праисторијски метални предмети са Малих Ливадица* (Les objets Préhistoriques en bronze de Male Livadice) ЗФФ X/1, Београд 1968, 33—40. T. I—III.

Letica Z., 1969: *Klisura, Lepenski Vir — naselje bronzanog doba,* AP 11 (Beograd 1969) 122.

Letica Z., 1969a: *Male Livadice, Boljetin — naselje bronzanog doba,* AP 11 (Beograd 1969) 122—124

Letica Z., 1969b: *Vlasac — nouvel habitat de la culture de Lepenski Vir à Đerdap,* AI X/1969 (Beograd 1969) 7—13. T. I—XIII. 3 plana.

Letica Z., 1970: *Velike Livadice, Boljetin — praistorijsko naselje,* AP 12 (Beograd 1970) 74—75.

Letica Z., 1970a: *Male Livadice, Boljetin — naselje bronzanog doba:* AP 12 (Beograd 1970) 73—74.

Летица З., 1972: *Гроб Салкуца културе из Лепенског Вира* (Tombe de la culture de Salcuta à Lepenski Vir) Старинар н. с. XXI/1970 (Београд 1972) 117—123. T. I—II.

Letica Z., 1973: *Vlasac — habitat epipaleolithique dans la region des Portes de Fer,* Actes du VIIIe Congres UISPP, Tom II/1971 (Beograd 1973) 192—196 avec 1 pl.

Letica Z., 1974: *Sahranjivanje i pogrebni ritual u kulturi Lepenskog Vira* (Burying and burial rites in the culture of Lepenski Vir) Materijali X, Simpozijum Praistorijske sekcije, Subotica 1972, SAD (Beograd 1974) 51—58 sa 2 pl.

Letica Z., 1975: *Ensevelissement et les rites funeraries dans la culture de Lepenski Vir,* Valcamonica Symposium 72, Les religions de la prehistoire, Edizioni del Centro Capo di Ponte 1975, 95—104.

Ljamić-Valović N., 1982: *Ein unbekannter Fund aus dem Đerdap — Gebiet und seine Bedeutung für den Komplex der Opferaltäre von Lepenski Vir,* AKB 12, 4, Mainz 1982, 429—435 mit Abb. 1. T. 1—47.

Лепенски Вир (Каталог изложбе) Децембар 1967—Јануар 1968, Народни музеј, Београд 1967.
(kritike i prikazi)
T. Bregant, Argo VII, 2 (Ljubljana 1968) 35.
AR XXI, 4 (Praha 1969) 568.

Лепенски Вир (водич) Народни музеј, Београд 1979 са ил.

Limes u Jugoslaviji I, Zbornik radova sa Simpozijuma o limesu 1960. god., ADJ, Beograd (1961) (kritike i prikazi)
D. Pinter, VVM 10 (Beograd 1964) 219—221.
J. Sašel, Argo VII, 2 (Ljubljana 1968) 36.

Ljubinković R., 1966: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — zapadni sektor*, AP 8 (Beograd 1966) 81—85. T. XI.

Мано-Зиси Ђ., 1957: *Налаз из Текије*, Народни музеј, Антика II, Београд 1957.

Marjanović-Vujović G., 1969: *Golubac — srednjovekovno utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 155—160. T. XXXIX—XLII.

Marković-Marjanović J., 1972: Appendices II: *Geology and Stratigraphy* (In: D. Srejović, Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hudson, London 1972) 182—184.

Марковић-Марјановић Ј., 1978: *Геологија и стратиграфија* (Geology and Stratigraphy) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. ист. наука, књ. 5, Београд 1978, 11—26 са 6 сл.

Marsigli L. F., 1726: *Danubius pannonico-mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis historicis, physicis perlustratus*, Hagae 1726.

Medović P., 1966: *Sapaja — rimska i srednjevekovna tvrđava*, AP 8 (Beograd 1966) 108—110. T. XX.

Medović P., 1969: *Brza Vrba, Malo Bavanište, Kovin — praistorijsko i antičko naselje*, AP 11 (Beograd 1969) 161—163. T. XLIII—XLIV.

Medović P., 1970: *Brza Vrba, Malo bavanište — praistorijsko naselje*, AP 12 (Beograd 1970) 96—98. T. XXIX—XXX.

Милић Ч., 1972: *Приобежишни предео Лепенског Вира*, ЗРГИ „Јован Цвијић" 24 (Београд 1972) 1—28.

Miller K., 1964: *Itineraria Romana*. Römishe Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, »L'Erma« di Bretschneider, Roma 1964. LXXV. 992. mit 317 Kartenskizzen und Textbildern.

Mihăescu H., 1960: *Limba Latină în provinciile Dunărene ale imperiului Roman*, Academia republici populare Romine, Bucureşti 1960. 327.

Михајловић Ч., Матић Д., 1949: *Долина Бољетинке — геоморфолошка проматрања*. Гласник СГД 29/2, Београд 1949. 111—118.

Милићевић М. Ђ., 1876: *Кнежевина Србија*, Државна штампарија, Београд 1876. XXIV. 1253.

Milošević P., 1964: *Sip-ostaci antičkog mosta*, AP 6 (Beograd 1964) 59—61, sa 1 pl.

Milošević P., 1966: *Sip — rimski kastel*, AP 7 (Beograd 1966 102—105.

Milošević P., 1967: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — opis bedema*, AP 8 (Beograd 1967) 71—74. T. XI.

Милошевић П., 1969: *Сип — римско и рановизантијско утврђење, III—VI в.* Sip — forteresse romaine et paléobyzantine, IIIe—VIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ (Београд 1969), 150—151.

Minić D., 1967: *Un monument epigraphique du Moyen Age sur la necropole de Pesača*, AI VIII/1967 (Beograd 1967) 87—90. T. I—II.

Minić D., 1968: *Ušće Porečke reke — srednjevekovno naselje, nekropola i utvrđenje*, AP 10 (Beograd 1968) 72—73.

Minić D.-Kovačević M., 1968: *Pesača, antičko utvrđenje i srednjevekovna nekropola*, AP 10 (Beograd 1968) 88—89. T. XXX.

Minić D.-Kovačević M., 1968a: *Gospođin Vir — Manastir, srednjevekovno naselje, crkva i nekropola*, AP 10 (Beograd 1968) 99—101. T. XXXV.

Minić D.-Kovačević M., 1968b: *Gospođin Vir — rimska stražara*, AP 10 (Beograd 1968) 101—102.

Minić D., 1969: *Ribnica — srednjovekovne crkve sa nekropolom*, AP 11 (Beograd 1969) 107—109.

Minić D., 1969a: *Pesača-antičko utvrđenje i srednjovekovna nekropola*, AP 11 (Beograd 1969) 127—129.

Минић Д., 1969b: *Велики Градац — црква и некропола, IX—XIII век.* Veliki Gradac — église et nécropole, IXe—XIIIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 200—201. T. LXXVI—LXXIX.

Минић Д., 1969c: *Поречка Река — насеље и некропола, XIV—XVII век.* Porečka reka — site d'habitation et necropole, XIVe—XVIIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 207.

Minić D., 1969d: *Manastir, Gospođin Vir — antičko naselje i srednjovekovna nekropola*, AP 11 (Beograd 1969) 140—142.

Минић Д., Ковачевић М., 1969: *Манастир — насеље, црква и некропола — XIV—XVII век.* Manastir — site d'habitation, église et nécropole, XIVe—XVIIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 180—181. LXVI—LXVII.

Минић Д., Ковачевић М., 1969a: *Госпођин Вир — римска и рановизантијска стражара I—VI в.* Gospođin Vir — poste d'observation romain et paléobyzantin Ier—VIe s., Старе културе у Бердапу (каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 100—101.

Минић Д., Ковачевић М., 1969b: *Песача-некропола, средњи век.* Pesača — nécropole medievale, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 189. T. LXX—LXXI.

Минић Д., Ковачевић М., 1969c: *Песача — античко утврђење, друга половина III и IV век.* Pesača — forteresse antique, seconde moitié du IIIe et IVe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 102—103.

Minić D., 1970: *Ribnica — srednjovekovno naselje i nekropola*, AP 12 (Beograd 1970) 64—66. T. XXI.

Minić D., 1970a: *Ušće Poreče reke — srednjovekovno naselje sa nekorpolom*, AP 12 (Beograd 1970) 62—64.

Minić D., 1971: *Srednjevekovna nalazišta na području Đerdapa* (Mediaeval findspots in the Iron Gate region) Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969, ADJ (Beograd 1971) 55—64 sa t. I—IV.

Минић Д., Томић М., 1974: *Остава средњовековног накита из Великог Градишта* (Depôt d'objets de parure medievaux de Veliko Gradište) Старинар н. с. XXIII/1972 (Београд 1974) 125—129. T. I—II.

Minić D., 1974: *Les problemes de datation des ceramiques du site d'habitation medievale a Ribnica*, Balcanoslavica 3 (Beograd 1974) 59—75. T. I—VI.

Minić D., Pavlović S., 1978: *Regiunea Porţile de Fier în evul mediu*. La region des Porţile de Fier au Moyen age, Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier. Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. România, mai—iunie 1978. Drobeta — Turnu Severin, sala de expoziţii a Casei

municipale de cultură, iunie—iulie, Bucureşti 1978, 259—272. T. 8.

Минић Д., Павловић С., 1978а: *Подручје Бердапа у средњем веку.* The Iron Gate region in the Middle Age, Археолошко благо Бердапа (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978, 87—99, 247—257 са ил.

Мирковић М., 1964: *Cohors I Cantabrorum и посада кастела Aquae на средњем Дунаву у другој половини I века н. е.* (Cohors I Cantabrorum and the Garnison of the Castle Aquae on the middle Danube in the Second Half of the I Century A. D.) ЗФФ VIII/1, Београд 1964, 87—97 са 1 сл.

Mirković M., 1968: *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Römische Städte an der Donau in Obermösien) Dissertationes VI, ADJ, Beograd 1968, 174.
(Kritike i prikazi) .
С. Душанић, ИГ 1/1969, 145.
B. Slapšak, Argo, X, 3—4 (Ljubljana 1971) 301.

Mirković M., 1968a: *Die Auxiliareinheiten in Mösien unter den Flaviern,* Epigraphische Studien, Bd. V (Düseldorf 1968).

Mirković M., 1980: *Cohors V Gallorum u Transdierni* (Cohors V Gallorum in Transdierna) AV XXXI (Ljubljana 1980) 173—178.

Mikić Ž., 1975: *Lateralna osteomorfološka rekonstrukcija praistorijskih lobanja sa nalazišta Lepenski Vir* (Lateralosteomorphologische Rekonstruktion der prähistorischen Schädel an Funden aus Lepenski Vir) GCBI XIV, 12, BANU, Sarajevo 1975, 123—144 sa 3 t.

Mikić Ž., 1980: *Anthropologische Typen der Đerdap* (Eisernen — Tor) — serie, Problèmes de la Neolithisation dans certaines régions de l'Europe, Krakow 1980, 151—161 mit 1 abb.

Микић Ж., 1981: *Бердапска серија као антрополошки модел неолитизације* (Die Eisernen Tor serie als anthropologische Neolithisations — modell) ГЕИ XXX, САНУ (Београд 1981) 103—130 са таб. I—VI 1. Т. I—XII.

Mikić Ž., 1981a: *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji — praistorijski periodi* (Forschungsstand und Problematik der physischen Anthropologie in Jugoslawien — Perioden der Ur-und Frühgeschichte) BANU, Pos. izd. III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, Sarajevo 1981, 200 sa I—XXVIII tab. T. I—LIX. Karata 5.

Mikić Ž., 1982: *Penroseova distanca mezolitskih (epipaleolitskih) populacija podunavskih oblasti)* Ergebnisse von Penrose — Abständen bei mesolithischen Schädeln aus dem Donauraum) GCBI XX, BANU, Sarajevo 1982, 211—220. T. I. VI 2.

Mišić V., Čolić D., Dinić A., Appendices I: *Ecological-Phytoceological Investigation* (In: D. Srejović, Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hudson, London 1972) 171—181 with fig. 53—57.

Мишковић Ј., 1887: *Неки стари градови и њихове околине у краљевини Србији,* Старинар IV, 2 (Београд 1887) 40—48.

Mocsy A., 1967: *Municipale Gemeinden und ihre Territorien in Moesia Superior* (Municipalne opštine i njihove teritorije u Moesia Superior) GCBI V, 3, BANU, (Sarajevo 1967) 151—167 mit 2 abb.

Mocsy A., 1974: *Pannonia und Upper Moesia,* Routledge and Kegan Paul, London and Boston, London 1974.

Monumenta Cartographica Jugoslaviae. Одабрао и приредио Г. Шкриванић. Т. I Античке карте, Ист. Инст., Пос. Изд. 17, Београд 1974. 60.

Mužijević R., 1968: *Geofizička ispitivanja arheološkog karaktera na području Đerdapa,* AP 10 (Beograd 1968) 110—111.

Mandris J., 1968: *Lepenski Vir,* Science Journal, Jan. 1968, 64—70.

Negovanović B., 1969: *Certains valeurs ostéométriques des féomurs de Lepenski Vir,* 13e Congrès de l'Association des Anatomistes de Yugoslavie, Ohrid 1969.

Неимари Бердапа, 1964—1971, Exportpress, Београд 1972, 24—40.

Nemeskeri J., 1972: Appendices V: *The Inhabitants of Lepenski Vir* (In: D. Srejović, Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hudson, London 1972) 190—204 with 7 t.

Nemeskeri J., 1973: *Die Bewohner von Lepenski Vir* (In: D. Srejović, Lepenski Vir, Gustav Lübbe Verlag 1973).

Nemeskeri J., 1978: *Demographic Structure of the Vlasac Epipaleolithic Population* (Демографска структура епипалеолитске популације са Власца) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука књ. 5, Београд 1978, 97—133 са 1—13 т., Fig. 1—18.

Nemeskeri J., Szathmary L., 1978: *Sex and Sexualization* (Vlasac) (Пол и сексуализација (Власац) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија), САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука књ. 5, Београд 1978, 77—96 са 1—9 т., Fig. 1—14.

Nemeskeri J., Szathamry L., 1978a: *Anthroposcopic and Epigenetic Variation* (Антропоскопска и епигенетска варијација) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. ист. наука књ. 5, Београд 1978, 135—156 са 1—55 т.

Nemeskeri J., Szathmary L., 1978b: *Analysis of the Variations of quantitative traits* (Анализа варијација квантитативних одлика) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука књ. 5, Београд 1978, 157—175 са 1—29 т.

Nemeskeri J., Szathmary L., 1978c: *Taxonomical Structure o the Vlasac Mesolithic Subpopulation* (Главне црте таксономске структуре мезолитске популације са Власца) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука књ. 5, Београд 1978, 177—185. са 1 т. 43.

Nemeskeri J., Szathmary L., 1978d: *Individual data of the Vlasac Anthropological Series* (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука књ. 5 Београд 1978, 285—426 Т. 1—84.

Nemeskeri J., Szathmary L., 1978e: *Metodics applied in the Research of the Vlasac Mesolithic Anthropological Series* (Методи примењени у истраживању мезолитских антрополошких серија са Власца) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука књ. 5, Београд 1978 69—74.

Nemeskeri J., Lengyel I. 1978: *The results of paleopathological Examinations* (Резултати палеопатолошких испитивања) (Власац 2 — Геологија, Биологија, Антропологија) САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука књ. 5, Београд 1978 231—247 са таб. 8. 8. Т. 13.

Ney P., 1971: *Mineralogische Analyse einer Fussbodenprobe von Lepenski Vir I*, Fundamenta, Reihe A, Köln—Wien 1971, 33—34.

Papazoglu F., 1969: *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba — Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi* (Les tribus indigènes de l'intérieur balkanique à l'époque préromaine) ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja I, Djela XXX, Sarajevo 1969, 496.
(Kritike i prikazi)
M. Мирковић, ИГ 2 (Београд 1969) 154—155.
M. Барјактаровић, ГЕМ 33 (Београд 1971) 376—377.
N. Mihaescu, RSEE, IX, 1 (Bucarest 1971) 175—176.

Patsch C., 1925: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteurope: *I—IV, 2 Banater Sarmaten*, Sitz. Ber. Acad. der Wiss. Phil.-Hist. Klasse, Wien 1925.

Patsch C., 1932: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteurope: *V, Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas, 1. Teil: Bis zu Festsetzung der Römer in Transdanubien*, Sitz.-Ber., 214, Acad. der Wiss. Phil-Hist. Klasse, Wien 1932.

Patsch C., 1937: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteurope: *V/2. Der Pampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Sitz. Ber 217, Acad. der Wiss. Phil-Hist. Klasse, Wien 1937.

Paunović M., 1970: *Đerdap i Timočka Krajina*, »Binoza« Zagreb 1970. 848 sa il.

Павловић Д., 1891: *Кратки опис рикског споменика „Трајанова Табла"*, Старинар, VIII, 1—2, (Београд 1891) 18—21. T. I.

Pavlović D., 1971: *Izmeštanje Trajanove table sa delom rimskog puta u Đerdapu*, Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969, ADJ, (Beograd 1971) 81—83.

Petrović N., Zotović Lj., 1960: *Kasnoantička utvrđenja na Dunavu*, AP 2 (Beograd 1960) 133—135. T. I.

Petrović N., 1966: *Boljetin — rimsko utvrđenje*, AP 8, (Beograd 1966) 91—93. T. XII—XIII.

Petrović N., Pavlović S., 1966: *Hajdučka Vodenica — ranovizantijsko utvrđenje*, AP 8 (Beograd 1966) 99—100. T. XVI.

Petrović N., 1969: *Hajdučka Vodenica — kasnoantičko i ranovizantijsko utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 98—100. T. XXX.

Petrović N., 1970: *Hajdučka Vodenica — kasnoantičko i ranovizantijsko utvrđenje*, AP 12 (Beograd 1970) 54—56. T. XIX—XX.

Petrović P., 1966: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — sektor civilnog naselja*, AP 8 (Beograd 1966) 88.

Petrović P., 1966a: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — centralni prostor sonde u unutrašnjosti utvrđenja*, AP 8 (Beograd 1966) 85—87.

Petrović P., 1967: *Gradac, Saldum, s. Dobra — rimsko utvrđenje*, AP 9 (Beograd 1967) 75—77. T, XXIX.

Petrović P., 1968: *The new Tabula Traiana in Đerdap*, AI IX/1966 (Beograd 1966) 83—91. T. I—II. Plan.

Petrović P., 1968a: *Saldum—Gradac — rimsko utvrđenje*, AP 10 (Beograd 1968) 106—108.

Petrović P., 1968b: *Ribnica—Ribnički potok — srednjevekovne crkve i nekropola*, AP 10 (Beograd 1968) 73—75. T. XXIII—XXIV.

Петровић П., 1969: *Рибнички поток — некропола са култним грађевинама XIV—XVI век.* Рибнички поток — édifices de culte et nécropole, XIVe—XVIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 198—199.

Петровић П., 1969a: *Римски натписи на Бердапским стенама.* Inscriptions romaines des rochers du Đerdap, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 152—156. T. LVIII.

Петровић П., 1969b: *Saldum „Градац" — римско и рановизантијско утврђење I—VI в.* Saldum »Gradac« — forteresse romain et paléobyzantine, Ier—VIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 94—95. T. XXXII.

Петровић П., 1969c: *Нови налаз са Карагаша* (Nouvelles découvertes à Karataš) Саопштења VIII, Републ. завод за заштт. спом. култ. Београд 1969, 51—53. са 1 сл. (fig.).

Petrović P., 1969d: *Zidinac — antičko utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 148—150.

Petrović P., 1969e: *Gradac, Saldum — antičko utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 146—148.

Petrović P., 1969f: *Karataš — antička nekropola*, AP 11 (Beograd 1969) 86—88.

Petrović P., 1970: *Saldum — antičko utvrđenje*, AP 12 (Beograd 1970) 84—86. T. XXVII.

Petrović P., 1970a: *Ušće Porečke reke — antičko utvrđenje i naselje*, AP 12 (Beograd 1970) 60—62.

Петровић П., 1970b: *Клесарска радионица у Талијати* (epigrafska saopštenja II) (L'atelier de tailleurs de pierres de Taliata) Les communications épigraphiques) Старинар н. с. XX, 1969 (Београд 1970) 299—307. са 5 сл. (fig.).

Петровић П., 1972: *Нова Трајанова табла у Бердапу* (Nouvelle table de Trajan dans le Đerdap) Старинар н. с. XXI/1970 (Београд 1972) 31—39. T. I—II.

Петровић П., 1975: *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији* (Paléographie des inscriptions romaines en Mésie Supérieure) Археолошки Инст. Пос. Изд. књ. 14, Београд 1975. 171. T. I—XXII.
(Kritike i prikazi)
M. Мирковић, Старинар н. с. XXVII/1976 (Београд 1977) 209—210.

Petrović P., 1977: *Forteresse romaine à l'embouchure de la rivière Porečka dans les Portes de Fer*, Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Székesfehérvar 30. 8—6. 9 1976 (Budapest 1977) 259—275 avec fig. [1—2].

Petrović P., 1980: *Les forteresses du Bas — Empire sur le limes Danubien en Serbie*, Roman Frontier Studies XII, 1979, BAR, International series 71, Part III, Oxford 1980, 757—773 avec fig. 1—5.

Петровић П., 1980: *О снабдевању римских трупа на Бердапском делу лимеса* (De l 'approvisionnement des troupes romaines sur le limes du Đerdap) Старинар XXXI/1980 (Београд 1981) 53—62 са 5 сл.

Piletić D., 1969: *Male i Velike Livadice — antička osmatračnica i utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 124—126.

Piletić D., 1976: *Neka kritička zapažanja o radu na rimskim fortifikacijama u Gornjoj Meziji do 1965. godine* (Some critical observations of the execution work on the Upper Mesia Roman Fortifications concluded by 1965) VVM 21—22 (Beograd 1976) 7—22 sa 5 sl. Plan.

Piletić D., 1970: *Velike Livadice — antički kastel*, AP 12 (Beograd 1970) 75—76. T. XXIV.

Pindić M., 1961: *Ostaci antičke vojne arhitekture; lokaliteti duž Dunava u srezu Požarevac*, Limes u Jugoslaviji I, Zbornik radova sa simpozijuma

o limesu 1960. godine, ADJ, Beograd 1961, 131—136 sa 8 sl.
Pindić M., Kovačević M., 1970: *Brnjica — ostaci antičkog pregradnog zida (Klausura)*, AP 12 (Beograd 1970) 91—92.
Pindić M., Kovačević M., 1970a: *Gradac, Livadice, Golubac — rimski kastel*, AP 12 (Beograd 1970) 92—94.
Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове (Резимеа) Међународни научни скуп 5 и 6. јуни 1979, САНУ, Београд 1979 [80].
Polaschek E., 1950: *Pincus*, RE XX/2, Stuttgart 1950, 1604—1605.
Popović Lj., 1967: *Malo Golubinje — rimski kastrum*, AP 9 (Beograd 1967) 61—62. T. XXIV .
Popović Lj., 1968: *Malo Golubinje — rimski castrum*, AP 10 (Beograd 1968) 68—69.
Поповић Љ., 1969: *Мало Голубиње — римско утврђење, III—IV в.* Malo Golubinje — forteresse romaine, IIIe—IVe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 140—141.
Popović Lj., 1969a: *Malo i Veliko Golubinje — praistorijsko naselje i antičko utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 102—103.
Popović Lj., 1970: *Malo i Veliko Golubinje — praistorijsko naselje i antičko utvrđenje*, AP 12 (Beograd 1970) 58—59.
Поповић П., 1975: *Налаз римских денара из Текије* (Dépot de deniers romains trouvés à Tekija) ЗНМ VIII, Београд 1975, 97—107 са 2 таб. [11].
Popović V., 1975: *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, MEFRA 87, 1, Rome 1975, 445—504 avec 21 fig.
Premerstein A., Vulić N., *Jahreshefte 15*, Beibl. 223—224.
Pribaković D., Piletić D., 1966: *Čezava, Dobra, opština Golubac — rimsko-vizantijsko utvrđenje*, AP 8 (Beograd 1966) 103—108. T. XVIII—XIX.
Pribaković D., Piletić D., 1966a: *Čezava, Dobra, Veliko Gradište — rimsko vizantijsko utvrđenje*, AP 7 (Beograd 1966) 105—108. 2 plana.
Pribaković D., 1967: *Čezava — antičko utvrđenje*, AP 9 (Beograd 1967) 77—80.
Pribaković D., Vasić M., Rašić B., 1968: *Čezava — rimsko-vizantijsko utvrđenje*, AP 10 (Beograd 1968) 108—110. T. XXXVII—XXXVIII.
Прибаковић Д., 1969: *Чезава — римско и рановизантијско утврђење* I—VI в. Čezava — forteresse romaine et paléobyzyntine, Ier—VIe s., Старе културе у Бердапу (каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 88—89. T. XXVIII—XXXI.
Pribaković D., 1969a: *Čezava — rimsko-vijzantijsko utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 150—155.
Pribaković D., 1970: *Castrum Novae, Čezava — rimsko-vizantijsko utvrđenje*, AP 12 (Beograd 1970) 86—91. T. XXVIII.
Prodanović Lj., Zotović M., 1964: *Mihajlovac — antičko utvrđenje*, AP 6 (Beograd 1964) 55—57. T. I.
Prodanović Lj., Popović V., 1966: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — severni sektor*, AP 8 (Beograd 1966) 74—78. T. XI.
Продановић Љ., 1969: *Михајловац — античко утврђење, III—IV в.* Mihajlovac — forteresse antique, IIIe—IVe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 170—171.
Quitta H., 1972: Appendices VI: *The Dating of Radio-Carbon Samples* (In: D. Srejović, Europe's First Monumental Sculpture, New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hudson, London 1972) 205—210 with 58 fig.
Radnoti A., 1976: *Die Reisegrenze zwischen Beograd und dem Eisernen Tor nach der Eroberung Dakiens*, AV XXVI/1975, SAZU (Ljubljana 1976).
Radovanović I., 1981: *Rano holocenska kremena industrija sa lokaliteta Padina u Đerdapu* (Early Holocen Flint Industry from the site of Padina in the Iron Gates) Arheološki Institut, Građa knj. 4, Beograd 1981. 138. T. I—XIV.
Ранков Ј., 1980: *Ископавања на Карагашу. Les fouilles de Karataš*, Бердапске свеске I. Cahiers des Portes de Fer I, Археолошки Инст., Београд 1980, 51—69. T. I—X. Pl. 1—10.
(Kritike i prikazi)
М. Мирковић, ИГ 1—2/1982 (Београд 1982) 153—155.
Rašajski R., 1967: *Ostrvo Sapaja, Stara Palanka, Grad — višeslojno utvrđenje*, AP 9 (Beograd 1967) 83—85. T. XXX—XXXI.
Рашајски Р., 1969: *Canaja — насеље и некропола, VI—XVIII в.* Sapaja — site d'habitation et nécropole, VIe—XVIIIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 179.
Рашајски Р., 1969a: *Canaja — римско и рано-византисјко утврђење*, Sapaja — forteresse romaine et palébyzantine, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 78—79. T. XXII—XXV.
Rašajski R., 1969b: *Sapaja, Stara Palanka — višeslojno naselje*, AP 11 (Beograd 1969) 160—161.
Rašajski R., 1970: *Haram, Banatska Palanka — srednjevekovno nalazište*, AP 12 (Beograd 1970) 95—96.
Rašajski R., 1970a: *Sapaja, Banatska Palanka — višeslojno utvrđenje*, AP 12 (Beograd 1970) 94—95. T. XXIX.
Сариа Б., 1926: VIII. Народни Музеј. Преисториска, Класична и нумизматичка збирка. *Римско одељење*, Годишњак СКА XXXIV/1925 (Београд 1926) 319.
Сариа Б., 1927: VII. Народни Музеј у 1926. години. Извештај о стању и раду у преисторијској, *класичној* и нумизматичкој збирци, Годишњак СКА XXXV/1926 (Beograd 1927) 302.
Сариа Б., 1928: Из нумизматичке збрике Народног Музеја у Београду II. VIII. *Римски калуп за ковање новца из Пинкума*, Старинар III с, IV/1926—7 (Београд 1928) 87—89.
Saria B., 1936: *Novae*, RE XVII/1, Stuttgart 1936, 1137—1138.
Skok P., 1937: *De l'importance des listes toponomastique de Procope pour la connaissance de la latinité balkanique*, RIEB III, Beograd 1937.
Споменик СКА 38 (1900); 39 (1903); 42 (1905); 47 (1909); 71 (1931); 75 (1933); 77 (1934); 98 (1941—48).
Srejović D., 1964: *Donje Butorke, Kladovo — praistorijsko naselje starčevačke i kocofeni grupe*, AP 6 (Beograd 1964) 51—52. T. II.
Srejović D., 1966: *Lepenski Vir — a new Prehistoric Culture in the Danubian Region*, AI VII/1966 (Beograd 1966), 13—18. T. I—VI.
Srejović D., 1966a: *Lepenski Vir, Boljetin, Donji Milanovac — neolitsko naselje*, AP 7 (Beograd) 1966) 91—93. T. XXXV.
Srejović D., 1966b: *Lepenski Vir, Boljetin — neolitsko naselje*, AP 8 (Beograd 1966) 94—96. T. XIV.
Srejović D., 1967: *Lepenski Vir, Boljetin — praistorijsko naselje*, AP 9 (Beograd 1967) 73—74.
Srejović D., 1967a: *Novootkrivena lepenska kultura*, (La culture nouvellement decouverte de Lepen-

ski Vir) JIČ 1—4/-967 god. IV (Beograd 1967) 103—110 sa 10 sl.
Srejović D., 1968: *Lepenski Vir (Boljetin) — predneolitska i neolitska naselja i nekropola,* AP 10 (Beograd 1968) 85—87. T. XXIX.
Срејовић Д., 1968a: *Лепенски Вир 1965—1967 године* (Excavation at Lepenski Vir — Preliminary report, 1965—1967) Старинар н. с. XVIII/1967 (Београд 1968) 156—164. T. I—VIII.
Srejović D., 1968b: *Lepenski Vir 7000 Years Ago,* Illustrated London News, January 1968, Arch. Sec. № 2281.
Srejović D., 1968c: *Lepenski Vir — Pottery ans Sculptures,* Illustrated London News, February 1968, Arch. Sec. № 2282.
Srejović D., 1968d: *Die Lepenski Vir — Kultur.* Eine neue vorneolithische Kultur an der mittleren Donau, RAGGI vol. 8 № 4, 1968, 101—114.
Срејовић Д., 1969: *Лепенски Вир.* Нова праисторијска култура у Подунављу (Lepenski Vir) Српска књижевна задруга, Београд 1969. 328. са ил. (Kritike i prikazi)
T. Bregant, ZČ XXIV, 3—4 (Ljubljana 1970) 291—298.
С. Душанић ИГ 2/1969 (Београд 1969) 155.
Срејовић Д. 1969a: *Лепенски Вир — насеље из доба преднеолита и старијег неолита.* Lepenski Vir — site d'habitation de l'époque protonéolithique et néolithique ancienne, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ Београд 1969, 49—51. T. IX—XIII.
Srejović D., 1969b: *Lepenski Vir, Boljetin — predneolitska i neoltiska naselja i nekropole,* AP 11 (Beograd 1969) 121—122.
Srejović D., 1969c: *Lepnski Vir, aux Portes de Fer (Yougoslavie)* Archeologia 28, Paris 1969, 42—51.
Srejović D., 1969d: *Lepenski Vir: protoneolithic and Early neolithic Settlements,* Archaeology 22, 1, New York 1969, 26—35 with fig.
Srejović D., 1969e: *The Roots of the Lepenski Vir Culture,* AI X/1969 (Beograd 1969) 13—21. T. I—IX.
Срејовић Д., 1969f: *Доње Буторке, Кладово — насеље старијег неолита и позног енеолита.* Donje Butorke, Kladovo — site d'habitation du Néolithique Ancien et de l'Enéolithique Récent, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 69.
Srejović D., 1970: *Lepena kod Karaule. Boljetin — naselje starijeg gvozdenog doba,* AP 12 (Beograd 1970) 71—72.
Srejović D., 1970a: *Lepenski Vir, Boljetin — predneolitska naselja i nekropole,* AP 12 (Beograd 1970) 72—73. T. XXIII.
Srejović D., 1970b: *Alte Stadt am Eisernen Tor.* Bild der Wisenschaft I (1970) 158—164.
Srejović D., Letica Z., 1970: *Vlasac, Boljetin—epipaleolitska naselja i grobovi,* AP 12 (Beograd 1970) 67—71. T. XXII.
Srejović D., 1971: *Predneolitske i neoltiske kulture u Đerdapu* (The Preneolithic and Neolithic cultures at the Iron Gate) Materijal VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije Bor 1969, ADJ, Beograd 1971, 19—25. T. I—II.
Srejović D., 1971a: *Lepenski Vir — site protoneolithique et néolithique.* Epoque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie. Recherches et résultats, Actes du VIIIe Congres UISPP, Beograd 1971, 180—183 avec 2 fig.
Srejović D., 1971b: *Die Lepenski Vir — Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau,* Fundamenta, Reihe A, Bd. 3/II, Köln—Wien 1971, 1—19.
Srejović D., 1972: *Europe's Firs Monumental Sculpture:* New Discoveries at Lepenski Vir, Thames and Hudson, London 1972. 167. with 85 fig. and XIII color.
Srejović D., 1972a: *Die Lepenski Vir — Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau,* Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa II, Fundamenta 4—3, Köln 1972.
Srejović D., 1972b: *Kulturen des frühen Postglazials im südlichen Donauraum,* Balcanica III, (Beograd 1972).
Srejović D., 1973: *Lepenski Vir.* Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur, Bergisch Gladbach, Gustav Lübbe Verlag 1973. 394.
Srejović D., 1973a: *Die Anfänge des Neolithikums im Berich des mittleren Donauraumes,* Actes du VIIIe Congres UISPP, Tom II/1971, Beograd 1973, 252—263 mit 1 kart.
Srejović D., 1974: *Mezolitske osnove neolitskih kultura u južnom Podunavlju* (The mesolithic bases of the neolithic cultures in the Southern Danube basin, Materijali X, Simpozijum praistorijske sekcije, SAD, Subotica 1972, (Beograd 1974) 21—30.
Срејовић Д., 1974a: *Епипалеолитска насеља на Власцу* (Epipaleolithic settlements at Vlasac) Старинар н. с. XXII/1971 (Београд 1974) 23—32 са 6 сл. (фиг.). T. I—VIII.
Srejović D., 1974b: *Lepenski Vir: the First Planned Settlement in Europe,* Ecistics 38, № 228, Athenes 1974, 364—367.
Srejović D., 1975: *La religion de la culture de Lepenski Vir,* Valcamonica Symposium 72, Les religions de la prehistoire, Edizini del Centro Capo di Ponte 1975.
Srejović D., 1978: *La neolithisation de la region des Portes de Fer,* GCBI XVI, 14, BANU, Sarajevo 1978, 21—29.
Srejović D., 1978a: *Die Wurzeln der Lepenski Vir — Kultur* (Sonderdruck aus: Lepenski Vir, Bergisch Gladbach, 1973).
(Kritike i prikazi)
AR XXX, 3, Praha 1978, 354.
Срејовић Д., Летица З., 1978: *Власац — мезолитско насеље у Бердапу* (Vlasac a Mesolithic Settlement in the Iron Gates) Том I, Археологија, САНУ, Пос. Изд. DXII, Одељ. Ист. наука, књ. 5, Београд 1978. 170 са 127 сл. (Fig.). T. I—CXXX.
Srejović D., 1979: *Protoneolit kultura Lepenskog Vira.* Praistorija Jugoslovenskih zemalja II — Neolitsko doba, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, 33—79.
Срејовић Д., Бабовић Љ., 1983: *Уметност Лепенског Вира,* Просвета, Београд 1983. 208.
Старе културе у Бердапу. Anciennes cultures du Đerdap, (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969. 221 са ил.
(Kritike i prikazi)
J. Werner, BZ 63, 2 (München 1970) 362—363.
B. Saria, SOF XXVIII, (München 1969) 364—365.
М. Мирковић, ИГ 2/1969 (Београд 1969) 178—180.
Стојанчевић В., 1979: *Традиционална транспортна средства за људски и робни саобраћај у Бердапском делу Дунава у XIX веку,* Međunarodni naučni skup: Plovidba Dunavom i njegovim pritokama kroz vekove, (Rezimea) 5. i 6. juni 1979, Beograd 1979, [48].
Стојанчевић В., 1979: *Кнез Милош и питање слободне пловидбе Бердапом,* Međunarodni naučni skup: Plovidba Dunavom i njegovim pritoka-

ma kroz vekove (Rezimea) 5. i 6. juni 1979, SANU, Beograd 1979, [53—54].

Swoboda E., 1939: *Forschungen am Obermoesischen Limes*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung X, Wien 1939.

Šašel J., 1961: *Rimski natpisi u Đerdapu*, Limes u Jugoslaviji I, Zbornik radova sa Simpozijuma o limesu 1960. godine, Beograd (1961), 155—164. T. I—II.

Šašel A., et J., 1963: *Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*. Accedunt corrigenda ad volumen I operis V. Hoffiler et B. Saria, Antike Inschriften in Jugoslawien, Zagreb (1938) indices tabulae geographicae duae. Situla, Dissertationes Musei Nationalis Labacensis 5, Ljubljana 1963. 174. T. 52. 2 karte.
(Kritike i prikazi)
B. Saria, SOF XXIII (München 1964) 392—393.
I. Russu, SCIV XV, 1 (Bucureşti 1964) 152—157.

Šašel J., 1979: *Jugoslovenska sekcija rimskega limesa na Donavi*, Међународни научни скуп: Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове 5. и 6. јуни 1979 (Резимеа), САНУ, Београд 1979, [8—11].

Шкриванић Г., 1974: *Југословенске земље на Појтингеровој табли* (res. engl.) (У: Monumenta Cartodraphica Jugoslaviae. Одабрао и приредио Г. Шкриванић) Т. I Античке карте, Пос. Изд. Ист. Инст. књ. 17, Београд 1974, 35—58.

Штаерман Е., 1946: *Етнический и социальной состав римского войска на Дунае*, ВДИ 1946/3, Москва, 256.

Tabula Imperii Romani L34 Budapest — Aqvincvm — Sarmizegetvsa — Sirmivm, Union Academique Internationale, Akademiai Kiado, Budapest 1968. 123.

Tasić N., 1968: *Kožica kod Dobre — praistorijsko naselje*, AP 10 (Beograd 1968) 104—106. T. XXXVI.

Тасић Н., 1969: *Кожиће — насеље бронзаног доба*. Kožice — site d'habitation de l'age du Bronze, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 38—39.

Tasić N, 1969a: *Kožice II — naselje starijeg gvozdenog doba*, AP 11 (Beograd 1969) 144—145.

Tasić N., 1969b: *Pesača — praistorijsko naselje*, AP 11 (Beograd 1969) 126—127.

Tasić N., 1971: *Osnovni rezultati istraživanja u Zlotskoj pećini i nalazišta na Đerdapu* (Basic results of the exploration of the Zlotska pećina and the findspots at the Iron Gate) Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969, ADJ, Beograd 1971, 71—80. T. I—II.

Тасић Н., 1978: *Праисторијске културе Бердапа*. The Prehistoric culture in the Iron Gate Region, Археолошко благо Бердапа (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978, 33—56 и 195—218 са сл. 1—139.

Tasić N., 1978a: *Culturile preistorice în regiunea Porţile de Fier*. Les cultures Prehistoriques dans la region de Portile de Fier. Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier. Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. Româna, mai—iunie 1978. Drobeta — Turnu Severin, sala de expoziţii a Casei municipale de cultură, iunie—iulie 1978. Bucureşti 1978, 101—130. T. 1—10.

Todorović J., 1967: *Ostrvo, Veliko Gradište, severna obala — naselje iz starijeg i mlađeg gvozdenog doba*, AP 9 (Beograd 1967) 80—82

Todorović J., 1967a: *Ostrvo, Veliko Gradište, severna obala — naselje iz slovenskog perioda*, AP 9 (Beograd 1967) 82—83.

Todorović J., 1968: *Rekognosciranja i sondažna ispitivanja praistorijskih lokaliteta na relaciji Trajanova tabla — Tekija — Sip*, AP 10 (Beograd 1968) 57—58.

Тодоровић Ј., 1969: *Таван — острво код Великог Градишта — насеље бронзаног и млађег гвозденог доба*. Tavan — Ostrvo près de Veliko Gradište — site d'habitation de l'Age du Bronze Ancien et Recent, (Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 36—37.

Topografska karta, 1953, 1:50.000, *List 93,3 Dobra*, Vojni Geografski Institut, Beograd 1953.

Topografska karta, 1953, 1:50.000. *List 93,4 Dobra*, Vojni Geografski Institut, Beograd 1953.

Topografska karta, 1955, 1:50.000, *List 92,4 Veliko Gradište*, Vojni Geografski Institut, Beograd 1955.

Topografska karta, 1957, 1:50.000, *List 110,2 Donji Milanovac*, Vojni Geografski Institut, Beograd 1957.

Topografska karta, 1957, 1:50.000, *List 94,3 Kladovo*, Vojni Geografski Institut, Beograd 1957.

Trbuhović V., 1966: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — Mali Gradac*, AP 8 (Beograd 1966) 87—88.

Trbuhović V., 1966a: *Vojni logor sa civilnim naseljem Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca — sektor istočnog bedema*, AP 8 (Beograd 1966) 78—79.

Trbuhović V., 1969: *Ušće Porečke Reke — praistorijsko naselje*, AP 11 (Beograd 1969) 103—104.

Trbuhović V., 1970: *Ušće Porečke Reke — praistorijsko nalazište*, AP 12 (Beograd 1970) 59—60.

Trifunović L., 1968: Lepenski Vir, Umetnost 13, Beograd 1968.

Tudor D., 1958: *Garnizoâne romane pe mălul bănăţean al Dunării în secolul IVe en* (Римские гарнизоны на банатском побережье Дуная в IV В. Н. Э. Les garnisons Romaines sur la Frontière Danubienne du Banat au IVe siècle) SCIV IX, 2 (Bucuresti 1958) 373—381 fig. 1—2.

Tudor D., 1960: *Contributii privitoare la armata Daciei Ripensi* (К вопросу о войске в Dacia Ripensis Contribution à l'histoire de l'armée de la Dacia Ripensis) SCIV XI, 2 (Bucureşti 1960) 335—363. fig. 1—5.

Uzum I., Davidescu M., 1978: *Зона Бердапа у средњовековном периоду*. The Iron Gate zone in the Feudal Epoch, Археолошко благо Бердапа (Каталог изложбе) Народни музеј, Београд 1978, 177—188 и 335—349 са ил.

Uzum I., Davidescu M., 1978a: *Zona Porţile de Fier în titbul Feudalismului*. La zone de Portile de Fier à l'époque Feodale, Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier, Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. România, mai—iunie 1978. Drobeta — Turnu Severin, sala de expoziţii a Casei municipale de cultură, iunie—iulie 1978, Bucureşti 1978, 239—254. T. 1—3.

Валтровић М., 1884: *Разне вести*, Старинар I, 3, 1 (Београд 1884) 118—120.

Валтровић М., 1886: *Разне вести — римски рељеф и плоча са натписом из В. Градишта*, Старинар III, 2 (Београд 1886) 69—70.

Валтровић М., 1888: *Две римске опеке са натписом*, Старинар V, 1 (Београд 1888) 19—22. Т. III сл. 2—3.

Валтровић М., 1889: *Геме у Београдском музеју*, Старинар VI, 4 (Београд 1889) 115 (106—118).

Валтровић М., 1890: *Бакрене и бронзане старине из Србије*, Старинар VII (Београд 1890) 65—93.

Валтровић М., 1892: *Златни и сребрни новци из XVII века нађени у Бердапу,* Старинар IX, 2 (Београд 1892) 72—75.

Васић М., М., 1894: *Pincum или Велико Градиште,* Старинар XI, 1—2 (Београд 1894) 1—54. Т. I—XV.

Васић М., М., 1907: *Жуто Брдо. Прилози за познавање гвозденог доба у Дунавској долини. I Жуто Брдо и његови наласци,* Старинар н. р. II (Београд 1907) 1—47 са 62 сл.

Васић М., М., 1907а: *Три златна римска новца из Рама,* Старинар н. р. II, 1 (додатак) (Београд 1907) 19—21 са 1 сл.

Васић М., М., 1908: *Преисториски обредни предмети,* Старинар н. р. III (Београд 1908) 71—120 са 61 сл.

Васић М., М. 1908а: II. Народни музеј. Извештај о стању и раду у Народном музеју у год. 1908, Годишњак СКА XXI/1907 (Београд 1908) 283.

Васић М., М., 1909: *Коштане, сребром оковане цеви,* Старинар н. р. IV (Београд 1909) 121—125 са 1 сл.

Васић М., М., 1909а: B. Народни музеј у 1908. A. *Историско Уметнички одељак,* Годишњак СКА XXII/1908 (Београд 1909) 166.

Васић М., М., 1910: *Жуто Брдо. Прилози за познавање културе гвозденог доба у Дунавској Долини,* Старинар н. р. V (Београд 1910) 1—207. Т. I—XIII.

Васић М., М., 1911: *Жуто Брдо. Прилози за познавање културе гвозденог доба у Дунавској Долини,* Старинар н. р. VI (Београд 1911) 1—94.

Васић М., М., 1912: VI. Народни музеј у 1911 год., Годишњак СКА XXV/1911 (Београд 1912) 277.

Vasić M., 1978: Trésor du IVe siècle de Boljetin, Sirmium VIII, École française de Rome — Institut Archéologique de Belgrade, Rome — Belgrade 1978, 133—177 avec fig. 15—23. T. XXXII.

Велков В., 1961: *Из истории нижнедунайского лимеса в конце I в. н. е.,* ВДИ 1961, Москва, 73.

Веселиновић Р., 1979: *Пловидба Дунавом и његовим притокама у уговорима између Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку,* Међународни научни скуп: Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, 5. и 6. јуни 1979. (Резимеа) САНУ, Београд 1979.

Византијски извори за историју народа Југославије (T. I) Pos. Izd. CCXLI, Виз. књ. 3, САНУ, Научна књига, Београд 1955. 328.

Vučković-Todorović D., 1961: *Stanje i zadaci na ispitivanju limesa u Srbiji,* Limes u Jugoslaviji, Zbornik radova sa Simpozijuma o limesu 1960. godine, Beograd 1961, 105—107.

Vučković-Todorović D., 1961a: *Iskopavanja kod Donjeg Milanovca i u Prahovu,* Limes u Jugoslaviji I, Zbornik radova sa Simpozijuma o limesu 1960. godnie, Beograd 1961, 137—139 sa 4 sl.

Vučković-Todorović D., 1962: *Veliki Gradac, Donji Milanovac — antičko utvrđenje,* AP 4 (Beograd 1962) 203—206.

Vučković-Todorović D., 1962a: *Donji Milanovac — rimsko naselje (Taliatae?)* AP 4 (Beograd 1962) 206—208.

Vučković-Todorović D., 1962b: *Brza Palanka — Svetilište Jupitera Dolihena,* AP 4 (Beograd 1962) 208—210.

Vučković-Todorović D., 1962c: *Transdierna, Tekija — naselje,* AP 4 (Beograd 1962) 210—211.

Vučković-Todovorić D., 1963: *Rechershes récentes sur le limes danubien en Serbie* Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani studiosorum, diebus 17—23 septembris anni 1961, Acta et dissertationes archaeologicae III (Arheološki radovi i rasprave III) Zagreb 1963, 183—193 avec 7 fig.

Вучковић-Тодоровић Д., 1963а: *Културно благо у Бердапу,* Политика Београд 31. XII 1963.

Vučković-Todorović D., 1964: *Početni radovi Aarheološkog Instituta na istraživanju arheoloških spomenika priobalnog pojasa Dunava,* AP 6 (Beograd 1964) 49—51.

Vučković-Todorović D., 1966: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca, uvod,* AP 8 (Beograd 1966) 69—71. Plan.

Vučković-Todorović D., 1966a: *Vojni logor sa civilnim naseljem — Veliki Gradac (Taliatae) kod Donjeg Milanovca, zaključak,* AP 8 (Beograd (1966) 89—91.

Vučković-Todorović D., 1966b: *Taliatae, Veliki Gradac, Donji Milanovac — rimsko-vizantijsko utvrđenje,* AP 7 (Beograd 1966) 99—102. T. XXXVIII i XL.

Вучковић-Тодоровић Д., 1966с: *Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци* (Le sanctuaire de Jupiter Dolihenus à Brza Palanka (Старинар XV—XVI/1964—1965 (Београд 1966) 173—182 са 20 сл. (fig.).

Vučković-Todorović D., 1967: *Ušće Porečke Reke — antičko utvrđenje,* AP 9 (Beograd 1967) 62—65. T. XXV.

Vučković-Todorović D., 1968: *Ušće Porečke Reke — rimsko-vizantijski bedemi i utvrđenje,* AP 10 (Beograd 1968) 69—71. T. XXIII i XXVII.

Вучковић-Тодоровић Д., 1968а: *Војничка диплома из каструма Талиате* (Le diplôme militaire du castrum Taliatae) Старинар н. с. XVIII/1967 (Београд 1968) 21—27. T. VI.

Вучковић-Тодоровић, Д., 1969: *Брза Паланка, војна капела посвећена Јупитеру Долихену, прелаз II в. у III в.* Brza Palanka, chapelle militaire dédiée à Jupiter Dolichenus, transition du IIe au IIIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 167 T. LXIV—LXV.

Вучковић-Тодоровић Д., 1969а: *Ушће Поречке Реке — римско утврђење и граничии бедем.* L'eboushure de Porečka Reka — Forteresse romaine et muraille du limes, Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 136—137. T. LIII—LIV.

Vučković-Todorović D., 1969b: *Ušće Porečke Reke — rimsko-vizantijsko utvrđenje,* AP 11 (Beograd 1969) 104—107.

Вучковић-Тодоровић Д., 1969с: *Велики Градац код Доњег Милановца — римско и рановизантијско утврђење, I—VI в.* Veliki Gradac près de Donji Milanovac — forteresse romaine et palćobyzyntine, Ier—VIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 125—126. T. XLIV—LII.

Vučković-Todorović D., 1969d: *Istraživanja limesa u Srbiji u okviru međuakademskog odbora* (Limes forschungen in Serbien bis (1967) OZ XII (Osijek 1969) 123—139 sa 13 sl.

Vuković Lj., 1966: *Dva praistorijska nalaza iz Krajine,* Razvitak VI/3, 58—59.

Вулић Н., 1929: *Један упад Сармата у Мезију,* Глас СКА 72, Београд, 102—112.

Вулић Н., 1929а: *К истории Домицијанових ратова* Глас СКА 72 Београд, 112.

Вулић Н., 1941—48: *Антички споменици у нашој земљи,* Споменик СКА XCVIII, Одељ. друш. наука књ. 77, САНУ, Београд 1941—48. 343. (Голубац 36, 270; Госпођин Вир, 37—40; Кладово (Костол) 79; Текија, 237).

Златовская Т., 1951: *Моезия в I—II веках нашей ери*, Москва 1951.

Zotović Lj., Petrović N., 1966: *Gradac na Lepeni, Boljetin, Donji Milanovac — rimski kastrum*, AP 7 (Beograd 1966) 94—97. T. XXXVI—XXXVII.

Zotović Lj., Petrović N., 1967: *Gradac na Lepeni kod Boljetina — rimsko utvrđenje*, AP 9 (Beograd 1967) 69—71. T. XXVII.

Zotović Lj., 1968: *Boljetin, lokalitet Lepena kod karaule, rimska nekropola spaljenih pokojnika ukopana u praistorijsko naselje*, AP 10 (Beograd 1968) 84—85.

Zatović Lj., Petrović N., 1968: *Boljetin — Gradac na Lepeni*, AP 10 (Beograd 1968) 78—82. T. XXVII.

Zotović Lj., 1969: *Gradac na Lepeni, Boljetin — antičko utvrđenje*, AP 11 (Beograd 1969) 111—114. T. XXXI.

Zotović Lj., 1969a: *Boljetin, Lepena kod Karaule — rimska nekropola spaljenih pokojnika*, AP 11 (Beograd 1969) 114—119. T. XXXI—XXXIV.

Зотовић Љ., Петровић Н., 1969: *Бољетин — Градац на Лепени — римско и рановизантијско утврђење, I—VI в.* Boljetin — Gradac sur la rivière Lepena — forteresse romaine et paléobyzantine, Ier—VIe s., Старе културе у Бердапу (Каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1969, 104—107. T. XXXIII—XXXVII.

Zotović Lj., Kondić V., 1971: *Rimske i ranovizantijske tvrđave u Đerdapu* (Roman and early Byzantine fortresses in Djerdap) Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugaslavije, Bor 1969, ADJ, Beograd 1971, 37—54.

Zotović Lj., 1976: *Limes of Djerdap* (In: The Princeton Encyclopedia of Classical sites, Ed. Richard Stillwell, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1976/511. Map. 12.

Zotović Lj., Kondić V., 1978: *Fortificatii Romane si Bizantine timpurii la Porţile de Fier.* Fortifications Romaines et Byzantines ancienes à Porţile de Fier, Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier. Tresors archeologiques dans la region de Porţile de Fier, Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. România, mai—iunie 1978. Drobeta — Turnu — Severin, Sala de expoziţii a Casei municipale de cultură, iunie—iulie 1978, Bucureşti 1978, 193—226. T. 1—8.

Живановић С., 1975: *Прво саопштење о резултатима антрополошког проучавања скелетних остатака са Падине у Бердану* (Rapport préliminaire sur les résultats des recherches anthropologiques relatives aux squelettes de Padina sur le Djerdap) Старинар н. с. XXIV—XXV/1973—1974 (Београд 1975) 139—153. T. I—VIII.

Živanović S., 1975a: *A Note on the Anthropological Characteristics of the Padina Population*, ZMA 66, 2, Stuttgart 1975, 161—175.

Živanović S., 1975b: *Mesolithic population in the Djerdap Region* (Mezolitska populacija Djerdapske klisure) Balcanica VI (Beograd 1975), 1—9 sa 2 sl.

Živanović S., 1976: *The Masticatory Apparatus of the Mesolithic Padina Population*, Zbornik radova u spomen dr. Antonu Pogačniku, Glasnik ADJ 3, Beograd 1976, 79—86.

Živanović S., 1976a: *Cromagnon in the Iron Gate Gorge of the Danube*, Nature vol. 260, № 551, April 8th, London 1976, 518.

Живановић С., 1976b: *Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој Води̇ници* (Restes de squelettes humains du site préhistorique de Hajdučka Vodenica) Старинар XXVI/1975 (Београд 1976) 123—129. T. I—II.

Živanović S., 1979: *Apsolutna starost skeletnih ostataka kromanjonaca sa Padine u Đerdapu* (Radiocarbon Dating of Cromagnon from Padina in the Djerdap Region of the Danube) Balcanica X, Beograd 1979, 25—30.

SKRAĆENICE — ABRÉVIATIONS

Actes du VIIIe Congres UISPP, Beograd 1971, 1973	Actes du VIIIe Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, 9—15 septembre, Beograd 1971 (1973).
AE	Archaeológia Értesitö, Budapest.
AEM	Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Öesterreich, Wien.
AI, Arch. Iug.	Archaeologia Iugoslavica, Beograd.
AK	Antropologiai Közlemények, Budapest.
AKB	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
AP	Arheološki pregled, Beograd.
APol.	Archeologia Polski, Warszawa.
AR	Archeologicke Rozhledy, Praha.
AV	Arheološki Vestnik, Ljubljana.
BASEE	Bulletin d'archeologie Sud-Est Européenne, Bucarest.
BASPR	Bulletin of American Scool of Prehistoric Research.
BJ	Bonner Jahrbücher, Bonn.
BZ	Byzantinische Zeitschrift.
GCBI	Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
ГЕМ	Гласник Етнографског музеја, Београд.
Глас СКА	Глас Српске Краљевске Академије, Београд.
Glasnik ADJ	Glasnik Antropološkog Društva Jugoslavije, Beograd.
Гласник ЕИ	Гласник Етнографског Института, Београд.
Гласник СГД	Гласник Српског Геолошког Друштва, Београд.
Гласник СУД	Гласник Српског Уметничког Друштва, Београд.
Годишњак СКА	Годишњак Српске Краљевске Академије, Београд.
ИГ	Историјски Гласник, Београд.
JIK	Jugoslovenski Istorijski Časopis, Beograd.
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Beiblatt, Wien.
Kanitz, Studien	F. Kanitz, Römische Studien in Serbien, Wien 1892.
Limes I	Limes u Jugoslaviji I, Zbornik radova sa Simpozijuma o limesu 1960. godine, Beograd.
MAIUW	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
Marsigli, Danubius	L. F. Marsigli, Danubius pannonico-mysicus observationibus, geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, phisicis perlustratus, Hagae 1726.
Materijali VI	Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969, ADJ, Beograd.
Materijali X	Materijali X, Simpozijum Praistorijske sekcije, SAD, Subotica 1972, Beograd.
MEFRA	Mélanges de l'École francaise de Rome, Rome.
Mirković, Gradovi	M. Mirković, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968.
OZ	Osiječki Zbornik, Osijek.
PAZC	Papers of the Archeozoological Conference, Groningen—Amsterdam—Oxford—New York.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
RE	Real — encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
RIEB	Revue Internationale des Etudes Balkaniques, Beograd.
RSEE	Revue des études Süd — Est Européen, Bucarest.
RSP	Rivista di Scienze Preistoriche, Firenze.
SCIV	Studii şi Cercetări de Istorie Veche, Bucureşti.
SOF	Südost Forschungen, München.
Старе културе	Старе културе у Бердапу, Београд 1969. (Каталог изложбе).
ВДИ	Весник Древней истории, Москва.
VVM	Vesnik Vojnog Muzeja, Beograd.
ZČ	Zgodovinski Časopis.
ZFF	Zbornik Filozofskog Fakulteta, Beograd.
ZMA	Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Stuttgart.
ЗНМ	Зборник Народног Музеја, Београд.
ЗРГИ	Зборник радова Географског Института, Београд.
ZZSK	Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd.

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle

PUBLICATIONS PARUES EN 1979—1980 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS ARCHÉOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YOUGOSLAVIE

Rédacteur: N. MANDIĆ
Collaborateurs: M. ĆIRKOVIĆ, M. JOVANOVIĆ, B. TODIĆ

GÉNERALITÉS
BIBLIOGRAPHIES — BIOGRAPHIES

N. ANZULOVIĆ, *Bibliografija — knjige, članci i recenzije o arheologiji, povijesti i povijesti umjetnosti Dalmacije zaključno do XV stoljeća, za god. 1972—1973.* Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 245—271.

N. ANZULOVIĆ, *Bibliografija radova o Naroni.* Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 295—308.

Д. АРАНИТОВИЋ *Прилог библиографији радова о крвној освети на тлу Југославије.* Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 191—204.

Š. BATOVIĆ, *Život i djelo Mate Suića (1915—1980).* Diadora 9 (Zadar 1980) 11—35.

Bibliografija radova Cvita Fiskovića 1932—1979. Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 9—42.

Библиографија радова др Јована Тодоровића. Год. града Београда XXVII (Београд 1980) 340—343.

Bibliografija radova o narodnoj književnosti, knj. II—V. Sarajevo (1974—1979). — Compte rendu par Б. С. КОСТИЋ, Balcanica XI (Београд 1980) 203—204.

Bibliografija rasprava i članaka. Knj. V: Likovne umjetnosti. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1977). 736.

Bibliographia historico-oeconomica Iugoslaviae. Ed. I. ERCEG, D. MILIĆ, J. ŠORN, Zagreb (1978). XI — 229. — Compte rendu par R. HRISTOV, Jug. ist. čas. XIX, 3—4 (Beograd 1980) 393—395; W. KESSLER Südostforschungen XXXIX (München 1980) 309—310.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Gesamtredaktion A. HOHLWEG und ST. HÖRMANN — V. STEPSKI. Byz. Zeit. 73, 1, 2 (München 1980) 129—322; 382—578.

D. BOKAN, *Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja — arheologija, 1953—1978.* Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 249—270.

V. BOŽILOVA, *Devue des études épigraphiques en Bulgarie 1902—1978.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 220—234.

Branko Fučić. Letopis JAZU 84 (1980) (Zagreb 1981) 320—321.

М. БУКАНОВИЋ, *Тихомир Ђорђевић на конференцији мира у Паризу 1919. године — прилог биографији* (rés. angl.: Tihomir Djordjević at the Peace Conference in Paris). Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 45—61.

F. GESTRIN, *Vasilij Melik-Šesdesetletnik.* Zgod. Čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 391—397.

A. GULIN, *Bibliografija radova Franje Račkog i bibliografija radova o njemu* (Bibliographie der von Franjo Rački verfassten Arbeiten und seine Bibliographie). Zbornik Zav. pov. znan. istr. Centra JAZU 9 (Zagreb 1979) 275—370.

S. GVOZDANOVIĆ, *Andre Mohorovičić — nagrada za životno djelo.* God. Zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 7.

М. ИВКОВИЋ, *Библиографија Југославије за 1978. годину.* Ист. Гласн. 1—2 (Београд 1980) 187—211.

Т. ЈОВАНОВИЋ, *Библиографија народних умотворина у Српскодалматинском магазину.* Књиж ист. 45 (Београд 1979) 175—190.

V. JURKIĆ, *Prilog za bibliografiju Borisa Baćića.* Histria archaeologica 2 (Pula 1979) 7—8.

P. KERSCHE — G. KERSCHE, *Bibliographie der Literaturen Jugoslawiens in deutscher Übersetzung 1975 bis 1977.* München, E. Oldenbourg Verlag (1978) 260. — Compte rendu par W. KESSLER, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 310—311.

Б. С. КОСТИЋ, *Преглед садржаја часописа Балканика,* књ. I—X. Balcanica XI (Београд 1980) 233—257.

Б. С. КОСТИЋ, *Прилог библиографији, библиографија наших научних радника.* Ист. Гласн. 1—2 (Београд 1980) 177—185.

M. KRATOFIL, *Bibliografski pregled historiografskih radova o Dubrovniku objavljenih tijekom 1979. godine.* Anali za pov. znan. istr. Centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 564—574.

(M. KRULC), *Umetnostnozgodovinska bibliografija za leto 1975.* Zbornik za um. zgod. XVI (Ljubljana 1980) 143—174.

H. KRUMMREY, *Bibliographie der Addenda et Corrigenda zu CIL III in DDR-Publikationen 1945—1977.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 242—251.

J. LADOVIĆ, *Priznanje za životno djelo Anđeli Horvat.* God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—79) 6.

Maja Bošković-Stulli. Ljetopis JAZU 84 (1980) (Zagreb 1981) 296—302.

M. MATIJEVIĆ-SOKOL, *Sadržaj »Zbornika zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, 1—10 (1954—1980).* Zbornik Zav. pov. znan. Istr. Centra JAZU 10 (Zagreb 1980) 247—254.

Melita Viličić. Ljetopis JAZU 84 (1980) (Zagreb 1981) 433.

M. MILEV, *Bibliografija na objaveni trudovi na prof. dr Petar Hr. Ilievski.* Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 9—16.

H. MOROVIĆ, *Popis članaka o konzervatorstvu, arheologiji i urbanizmu u splitskom listu »Slobodna Dalmacija« od 1943. do 1975. g.* (rés. franç.: Liste des articles sur la conservation, l'archéologie et l'urbanisme, publiés dans le quotidien de Split »Slobodna Dalmacija«, de 1943 à 1975). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 5—23.

A. E. NAUMOV, *Z nowosci wydawniczych serbskich mediewistow.* Pamietnik Słowianski XXVIII (1978) 236—240.

B. NEDVED, *Bibliografija radova dr Mate Suića* (1947—1980). Diadora 9 (Zadar 1980) 37—44.

С. НОВАКОВИЋ, *Научни рад Сергија Димитријевића на подручју нумизматике.* Нумизматичар 2 (Београд 1979) 233—240.

С. НОВАКОВИЋ, *Научни рад Светозара Душанића на подручју нумизматике.* Нумизматичар 3 (Београд 1980) 219—225.

Pavle Ivić. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 30 (1979) (Ljubljana 1980) 75—77.

S. PRAŠO, *Bibliografija.* Pregled LXX, 1, 2, 3, 4, 6, 7—8, 9, 10. (Sarajevo 1980) 137—142, 311—316, 457—464, 611—617, 907—915, 1107—1115, 1239—1245, 1401—1408.

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1977—78 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Red. N. MANDIĆ, Starinar XXXI (Beograd 1980) 239—292.

M. RYBÁR, *Zgodovinske publikacije v letu 1979.* Zgod. Čas. 34,3 (Ljubljana 1980) 371—384.

K. SIMONI, *Dr Zdenko Vinski — bibliografija arheoloških radova od 1940. do 1980. godine.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) pp. XI—XV.

N. STERGAR, *Bibliografija prof. Dr Vasilija Melika.* Zgod. čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 398—402

А. Б. СТОЈКОВИЋ, *Јован Жујовић као антрополог и етнолог* (rés.: franç.: Jovan Žujović — anthropologue et ethnologue). Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 21—31.

M. SUIĆ, *Životni put Stjepana Gunjače.* Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 13—20. Avec 2 fig.

З. ШИПКА-ЕРГЕЛАШЕВ, *Пера Ј. Поповић.* Живот и делатност (rés. allem). Зборник за лик. ум. 16 (Нови Сад 1980) 159—202. Avec 19 fig.

М. ТОДОРОВИЋ, Petro Chr. Ilievski — sexagenario. Živa antika XXX, 1—2 (Скопје 1980) 5—8.

S. TRUDIĆ, *A Bibliographical Guide to the Articles Published in the Arheološki pregled 1 and 2, Balcanoslavica 5 and Books in the Ed. Monographiae et Dissertationes 1—20.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977), supplément, 1—26.

S. B. TRUDIĆ, *Abibliographical guide to the publications o fthe association of the archaeological sociaties of Yugoslavia: Arheološki pregled 3 (1961), 4 (1962), Archaeologia Iugoslavica XVI (1975), XVII (1976).* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 1—23. — Supl.

B. VIKIĆ - M. BALIĆ, *Nagrada za životno djelo Danici Pinterović.* God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 8—10.

С. ВОЈИНОВИЋ, *Библиографија народних умотворина из лесковачког, власотиначког и топличког краја штампаних у листу „Кута" од 1905. до 1908. године* (rés. franç.: Bibliographie des créations folkloriques de la région de Leskovac, Vlasotince et de Toplica publiée dans la revue »Kića« de 1905 à 1908). Лесковачки зборник XX (Лесковац 1980) 313—326.

M. VUJOVIĆ, *Pregled rada Vojnog muzeja za period 1976—1979. godine.* Vesnik Voj. muz. 23—26 (Beograd 1980) 145—152.

M. ZEKAN, *Bibliografija radova Stjepana Gunjače.* Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 21—24.

ENCYCLOPÉDIES — DICTIONNAIRES

Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture (réd. B. DRAŠKOVIĆ). Zagreb, Školska knjiga (1980) 911.

С. ГЕОРГИЈЕВИЋ, *Прилози етимолошком речнику.* Нишки зборник 9 (Ниш 1980) 129—135.

Н. МИЛОШЕВИЋ-БОРЂЕВИЋ, *Речник усмених књижевних родова и врста* (X). Књиж. ист. 47 (Београд 1980) 405—413.

B. ŠULC, *Muzeološki rječnik.* Informatica museologica 2—3 (Zagreb 1980) 92—101.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова* (Cfr. Старинар, н. с. XXVIII—XXIX, 319, XXXII, 115). — Compte rendu par J. LEŚNY, Studia Zrodłoznawcze XXII (1977) 249—250.

NÉCROLOGES

A. BADURINA, *Dr Dragutin Kniewald.* God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 380. — Nécrologe.

М. БОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ, *Здравко Блажић (1917—1979).* Свеске Друштва ист. ум. 9—10 (Београд (1980) 41—42.

J. HAMM, *Bohuslav Havranek (1893—1978).* Ljetopis JAZU 82 (1978) (Zagreb 1979) 411—413.

Kometnoracija preminulom akademiku Grgi Novaku, počasnom predsjedniku Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Ljetopis JAZU 82 (1978) (Zagreb 1979) 405—410.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Professor Dr Christiaan Alphonsus van den Berk 31. 1. 1911 — 30. 1. 1979.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 257—258.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Светозар Радојчић.* Старинар XXXI (Београд 1980) 235—236. Avec 1 fig.

К. МИЛУТИНОВИЋ, *Грга Новак (1888—1978).* Рад војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 207—208.

Н. Т., *Јован Тодоровић (1926—1981).* Год. града Београда XXVII (Београд 1980) 337—339.

В. ПОПОВИЋ, *Pierre Devambez (1902—1980).* Старинар XXXI (Београд 1980) 237. Avec 1 fig.

Ž. R(APANIĆ), *In memoriam Don Ivanu Ostojiću.* Vjesnik za arheol i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 243—244.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vladimir Milojčić (1918—1978).* Ljetopis JAZU 82 (1978) (Zagreb 1979) 417—419.

Д. СТОЈАНОВИЋ, *Др Корина Николеску.* Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 123. In memoriam.

J. ŠAŠEL, *Hans-Georg Pflaum (1902—1979).* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 325—330.

I. ZLOKOVIĆ, *Akademik dr Grga Novak.* Год. Помор. муз. XXVII—XXVIII (Котор 1979—1980) 221—224.

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE — HISTOIRE DE LA SCIENCE

B. GRAFENAUER, *Struktura in tehnika zgodovinske vede* (uvod v študij zgodovine). Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze (1980). 460.

M. ROMPORTLOVÁ, *Jugoslovanska zgodivina v češkoslovaškem zgodovinopisju* 1975—1979. Zgod. Čas 34,3 (Ljubljana 1980) 385—388.

INSTITUTS — MUSÉES — COLLECTIONS — ARCHIVES — EXPOSITIONS

E. ALIREJSOVIĆ, *Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1978.* Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 211—213.

Arheološki muzej Atena (tard. J. IVAČEVIĆ DESNICA). [Muzeji sveta, kolo 7]. Zagreb, Mladost. Beograd, »Vuk Karadžić«. Skopje, Makedonska kniga, Ljubljana, Mladinska knjiga. Priština, Rilindja (1980). 171. Avec ill.

Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odeljenjima u SFRJ. Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, t. I, SAP Vojvodine. Beograd (1977). 509; t. II, SR Srbija (bez pokrajine) Beograd (1978). 812. — Compte rendu par N. POPOVIĆ, Jug. ist. čas. XIX, 1—2 (Beograd 1980) 189—190.

Š. BATOVIĆ, *Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1973. do 1976. godine* (rés. franç.: Activités du Musée archéologique de Zadar dans la période de 1973—1976. Diadora 9 (Zadar 1980) 549—614. Avec 3 pl.

J. BOROŠAK MARIJANOVIĆ, *Izložba »Oružje u prošlosti« u Povijesnom muzeju Hrvatske.* Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1980) 49. Avec 1 fig.

D. BOROVČANIN, *Rad Instituta u 1979. godini.* Prilozi Inst. istor. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 369—377.

D. BOŽIĆ, *Arhivska građa o Istri, Rijeci i Hrvatskom primorju u Historijskom arhivu Split.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 251—254.

M. CIGLENEČKI, *Poročilo o delu Pokrajinskega muzeja v Ptuju 1974—1978.* Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 612—615.

Делатност Завода за заштитут споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године. Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 285—366. Avec 140 fig.

С. С. ДУШАНИЋ, *Музеј српске православне цркве у Београду.* Гласн. Срп. прав. цркве 12 (Београд 1980) 286—289. Avec 3 fig.

A. FAZINIĆ, *O dvadeset petoj godišnjici postojanja opatske riznice u Korčuli.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 27—31. Avec 3 fig.

V. FORETIĆ, *Građa u Dubrovačkom arhivu za povijest Istre i Hrvatskog primorja.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 255—258.

I. GRAH - J. JELINČIĆ, *Kratak pregled građe crkvenih arhiva Istre.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka (1980) 265—282.

M. GREGORIČ, *Posavski muzej Brežice.* Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 588—590.

Guide throught the permanent exhibition of the Ethnographical museum of Zagreb (texte par J. RADAUŠ-RIBARIĆ). Zagreb, Ethnographical museum (1980). 28. Avec ill.

М. ХАРИСИЈАДИС, *Изложбе организоване поводом заседања XXI генералне конференције УНЕСКО-а* (rés. angl.: Exhibitions and Performances

Organized on the Occasion of the 21th UNESCO General Conference in Belgrade). Год. града Београда XXVII (Београд 1980) 327—333.

V. HOFMAN, *Pregled povijesne građe u Arhivu Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti u Zagrebu koje se odnosi na Istru, Rijeku, Hrvatsko primorje s otocima (Krk, Cres, Lošinj i Rab) i Gorski kotar.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 225—230.

J. HORVAT, *Muzejska predstavitev zgodovine.* Argo XVIII—XIX (Ljubljana 1979—1980) 57—62.

Inštitut za arheologijo. Poročilo o delu v letu 1979. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 30 (1979) (Ljubljana 1980) 205—212.

Inštitut za arheologijo. Poročilo o delu v letu 1980. Letopis Slov. akad. znan. in umetn. 31 (1980) (Ljubljana 1981) 137—142.

D. IVEKOVIĆ, *Privatna arheološka zbirka vlasništvo Đure Jakšekovića iz Drljanovca — Nova Rača.* Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1980) 32—34. Avec 2 fig.

B. JURAGA, *Rad Zavičajnog muzeja u Biogradu na moru od 1973. do 1976. godine* (rés. franç.: Activité du Musée local de Biograd na moru de 1973—1976). Diadora 9 (Zadar 1980) 619—627. Avec 2 pl.

T. KNEZ, *Prva razstava arheoloških plakatov v Jugoslaviji.* Informatica museologica 2—3 (Zagreb 1980) 121—124.

V. KOLŠEK, *Pokrajinski muzej v Celju.* Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 593—598. Avec 4 fig.

M. LJUBINKOVIĆ, *Dvadeset i pet godina Saveza arheoloških društava Jugoslavije.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 61—67.

A. MARIĆ, *„Oslobađanje Hrvatske od Turaka u XVII stoljeću"* [izložba]. — Povijesni muzej Hrvatske. Informatica museologica 1 (Zagreb 1980) 39—58.

E. MARIN, *Od muzeja u antici do antike u muzeju* (rés. angl.: From Museum in the Antiquaity to Antiquity in the Museum). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 245—248.

Z. MARKOVIĆ, *Iz rada Muzeja grada Koprivnice godine 1979.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1980) 45—46. Avec 1 fig.

O. MARUŠEVSKI, *Etnografska zbirka u Velom Ižu.* Bilješke s puta. Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1980) 31.

D. MIHELIČ, *Zgodovinsko društvo za Slovenijo 1978—1980.* Zgod. čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 474—477.

I. MIRNIK, *Dvije izložbe: »Turski ratovi na medaljama« i »Talijanska medalja 15—17 stoljeća«.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 26—32.

M. MOŠKON, *Stalna razstava umetnostne in kulturno-zgodovinske zbirke Pokrajinskega muzeja v Celju.* Argo XVIII—XIX (Ljubljana 1979—1980) 100—104.

Museum of the Croatian Archeological Monuments Split — Guide. Split (1980). 54. Avec ill.

Muzejska dejnost vo SR Makedonija. Skopje, Republ. sekr. za kulturu (1980). 127.

M. MUŽAR BOŽIĆ, *U povodu 75. obljetnice gradskog muzeja Karlovac.* Gradski muzej u Karlovcu od osnutka do danas. Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 56—60. Avec 2 fig.

Од археолошко богатство на СР Македонија. Скопје, Археолошко друштво на СР Македонија, Археолошки музеј на Македонија (1980). 150.

Оружје и опрема средњовековног ратника у Србији. Београд, Историјски музеј (1980). 13+15.

Padova preromana. Izložba predrimske Padove — Galerija umetnosti Priština, Arheološki muzej Zagreb, Narodni muzej Ljubljana, 2—23. 4. 1980. Priština, Umetnička galerija (1980). 38. Avec ill.

Š. PERIČIĆ, *Arhivska građa o Kvarnerskim otocima, Hrvatskom primorju i Istri u Zadru.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 247—250.

I. PETRICIOLI, *Exposition permanente de l'art religeux Zadar.* Zadar (1980). 152. Avec ill. — La publ. même en ital., angl. et allem.

LJ. PETROVIĆ, *Razvoj i perspektive Historijskog arhiva Rijeka.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 55—62.

R. PETROVIĆ, *Tridesetogodišnjica Društva istoričara BiH.* Pregled LXX, 2 (Sarajevo 1980) 285—299.

P. PETRU, *Narodni muzej — Blejske arheološke zbirke.* [Zbirke vodnikov 99]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kult. dediščine. Maribor, Obzorja (1980). 30. Avec ill.

П. ПЕТРУ, *Строковна размишљања од разстави „Војводина од праисторије до средњега века".* Рад војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 204—206.

S. SALAJIĆ, *Rad arheološkog odjela Muzeja brodskog Posavlja u Slavonskom Brodu u 1980-oj godini.* Glasn. slavon. muz. 1 (n. s.) (Vukovar 1980) 28—29.

A. SENČIĆ, *Arhivski fondovi i zbirke u raznim ustanovama na području Historijskog arhiva Rijeka.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 259—264.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Izložba »Arheološkog blaga Požeške kotline«.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 36—38. Avec 2 fig.

Studijski kabinet za arheologiju JAZU — Zagreb. Izvještaj o radu u 1980. g. Ljetopis JAZU 82 (1978) (Zagreb 1979) 288—290.

Studijski kabinet za arheologiju JAZU — Zagreb. Izvještaj o radu u 1980. g. Ljetopis JAZU 84 (1980) (Zagreb 1981) 163—165.

T. TEŽAK, *Izložba »Ukrasi na keramici od prethistorije do srednjeg vijeka« u Arheološkom muzeju u Zagrebu.* Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1980) 47—48. Avec 1 fig.

E. UMEK, *Arhivsko gradivo za območje Istre, Reke, Hrvatskega Primorja in otokov v Arhivu SR Slovenije.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 237—240.

D. VLAHOV, *Historijski arhiv Pazin — osnivanje, razvoj i perspektiva.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 45—53.

P. VRHUNC, *Narodna galerija v letu 1979.* Zbornik za um. zgod. XVI (Ljubljana 1980) 135—140.

P. ŽIVKOVIĆ, *Rad Muzeja Kninske krajine u 1979. godini.* Informatica museologica 2—3 (Zagreb 1980) 116—120.

TECHNIQUES — RESTAURATION — CONSERVATION

I. BABIĆ, *Povijesna jezgra Trogira u prostornom okviru.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1209—1215.

Z. BOJČIĆ, *Problem konzervacije i prezentacije rimskih termi u Vinkovcima* (rés. angl.: The Problem of Conservation and Preservation of Roman Thermae in Vinkovci). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 145—153. Avec 9 fig.

R. BUGARSKI — S. JANJIĆ — D. BOGOSAVLJEVIĆ, *Hemijska, rentgensko-difrakciona i druga ispitivanja uzoraka sa lokaliteta Rudna Glava i Lazareva pećina — Zlot* (rés. angl.: Chemical Roentgen-Diffraction Investigations of Samples from Rudna Glava and Lazareva Pećia (Zlot) Localities). Zborn. radova Muz. rudar. i metal. 1 (Bor 1980) 63—71.

Б. ЧИПАН, *Урбанистична студија за просторот „Св. Климент — Дебои" во стариот дел на Охрид* (rés. angl.: Urban Study of »St. Climent-Deboy Place« in Ohrid) Зборник Арх. фак. 3 (Скопје 1979) 5—17. Avec 8 fig. et dess.

A. HORVAT, *O djelovanju »Povjerenstva« za čuvanje spomenika* u Zagrebu (1914—1923) II (rés. allem.: Das Wirken der »Landeskommission für Denkmalpflege« in Zagreb, II. Teil (1914—1923). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 11—35. Avec 27 fig.

Z. HORVAT, *Upotreba »mačka« u srednjovjekovnoj gradnji* (rés. angl.: Use of Nippers (»Mačak«) in the Mediaeval Construction). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 283—285. Avec 6 fig.

D. KEČKEMET, *Rušenje Komunalne i Kneževe palače u Splitu* (rés. angl.: Demolition of the Municipal and Duke Palaces in Split). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 287—302. Avec 7 fig.

B. LUČIĆ, *Radovi Restauratorskog zavoda Hrvatske u Dalmaciji (1968—1978)* (rés. angl.: Activity of the Restauratorski Zavod Hrvatske in Dalmatia 1968—1978). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 727—736.

S. MACHIEDO — D. DIANA, *O jednom konzervatorskom zahvatu u Kaštel-Gomilici* (rés. angl.: A Conservation Project in Kaštel-Gomilica). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 193—199. Avec 8 fig.

H. MALINAR, *Faksimiliranje i konzervacija Godečajevog nadvratnika iz crkve sv. Križa u Ninu* (rés. angl.: Facsimiling and Conserving the Godečaj's Lintel of the Holy Cross Church in Nin). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 209—214. Avec 4 fig.

I. MAROEVIĆ, *Konzervatorske dileme uz obnovu krovišta tornja crkve sv. Jurja u Belcu* (rés. angl.: Dilemmas as to the Tower Roof Reconstruction on the Church of St. George at Belec). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 717—726. Avec 4 fig.

I. MIRNIK, *Thesaurus u teoriji i praksi* (rés. angl.: Thesaurus in Theory and Practice). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 327—332.

S. NENADOVIĆ, *Zaštita graditeljskog nasleđa.* Beograd, Arhitektonski fakultet (1980). 164.

S. PIPLOVIĆ, *Povjerenstvo Dioklecijanove palače.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 72—84. Avec 1 dess.

A. SABLJAK-P. VEŽIĆ, *Obnova kuće Nassis u Zadru* (rés. angl.: The Nassis House in Zadar). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 155—179. Avec 18 fig.

B. SKAKIĆ, *Spisak signatura evidentirane građe o spomenicima kulture Crne Gore iz arhiva u Beču i Venenciji* (rés. angl.: The List of Signatures of the Material Noted in the Archives of Vienna and Venice Concerning the Cultural Monumets of Montenegro). Год. Помор. муз. XXVII—XXVIII (Котор 1979—1980) 183—210.

V. SOKOL, *Istraživanje i zaštita Srednjovekovnih nadgrobnih spomenika pomoću kompjutera* (rés. angl.: Computers Instrumental in Research—Work and Care of the Mediaeval Tombstones), God. zašt. Spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 319—326.

С. СПИРОВСКИ, *Конзерваторски интервенции врз фреските во манастирската црква Св. Пантелејмон, с. Нерези — Скопско, во текот на 1963—1964, 1970, 1971. и 1972. г.* rés. franç.: Les operations de conservations sur les fresques de l'église du monastère de St Pantelejmon, Nerezi de Skopje pendant les anées 63, 64—70, 71 et 72). Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 63—68. Avec 1 fig.

С. СПИРОВСКИ, *Конзерваторски работи врз фреските во манастирската црква Свети Никита — Скопско* (rés. franç.: Travaux conservatoires effectues sur les fresques de l'église du monastére Ste Nikita de Skopje). Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 69—78. Avec 4 fig.

B. STULLI, *Pregled povijesnog razvitka zaštite arhivalija na područjima historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci.* Vjesnik hist. arhiva XXIII (Pazin — Rijeka 1980) 11—44.

G. ŠABAN, *Saniranje crkve sv. Marije na Škrilinama u Bermu. Saniranje crkve (1972—1977).* (rés. angl.: Repair of St. Mary's Chapel, Škriline). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 339—343. Avec 4 fig.

Z. Š[ENOA], *Branko Šenoa i zaštita spomenika* (rés. angl : Branko Šenoa and Care of Monuments). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 37—38.

J. VELNIĆ, *Saniranje crkve sv. Marije na Škrilinama u Bermu.* Saniranje južnog zida u 1977. god. (rés. angl.: 1977 Repair Works on the Southern Wall of St. Mary's Church in Beram). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 345—348. Avec 4 fig.

M. ZANINOVIĆ, *Popravak kule »Tor« nad Jelsom* (rés. angl.: Restoration of the »Tor« Tower near Jelsa, Island of Hvar). God. zašt. spom. kut. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 201—208. Avec 7 fig.

Заштитни радови на споменицима културе 1965—1980. — Каталог за изложбе, јула 1980. године. Краљево. Завод за заштиту споменика културе (1980). 22. Avec ill.

CONGRÉS — CONFÉRENCES

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Четврти међународни балканолошки конгрес.* Balcanica XI (Београд 1980) 226—227.

Т. БИТЛАРСКИ, *Хроника код семинарот за поствизантиска уметност. — Белград 1980 год.* Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 99—102.

B. BOBAN, *Internacionalni kulturno-povijesni simpozij Mogesdorf 1979.* Radovi 13. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1980) 234—236.

Ž. DEMO, *Uz XI Kongres Saveza arheoloških društava Jugoslavije.* Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1980) 54—55. Avec 1 fig.

Н. ДИМОВСКИ, *Седми југословенски симпозиум за наставата по историја* (Аранѓеловац, 29—31 август 1979 година). Гласн. Инст. нац. ист. XXIII, 2—3 (Скопје 1979) 337—340.

Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup, Metković 24—7. X 1977 (réd. Ž. RAPANIĆ) (avec rés. allem., angl. et franç.). Split, Hrvatsko arheol. društvo (1980). 308. Avec ill.

Д. ДРЉАЧА, *Друга међународна конференција о етнолошком проучавању народности.* Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 139—140.

B. GRABAR, *Međunarodni simpozij »Srednjogrčka literatura i slavenske literature«* (Odnosi rukopisnih zbornika), Solun 22—24. svibanj 1979. Slovo 30 (Zagreb 1980) 195—197.

B. GRAFENAUER, *XX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev.* Zgod. čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 469—477.

M. KREMEŠNEK, *8. jugoslovenski simpozij o pouku zgodovine.* Zgod. čas. 34,3 (Ljubljana 1980) 352—353.

I. MAROEVIĆ, *Dvadeset deveto godišnje savjetovanje udruženja »Arbeitskreis für Hausforschung«, Zagreb, 22. 8. — 1. 9 1978.* God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 361—363.

I. MIKL-CURK, *XI. Mednarodni kongres klasične arheologije* (London, 3. 9. do 9. 9. 1978). Argo XVIII—XIX (Ljubljana 1979—1980) 130—131.

I. MIKL-CURK, *XI. Mednarodno srečanje preučevalcev rimske keramike, Društva RCRF (v septembru 1977).* Argo XVIII—XIX (Ljubljana 1979—1980) 131—133.

S. NOVAK, *Peto trijenalno savjetovanje ICOM-ova komiteta za konzerviranje, Zagreb 1—8. X 1978.* God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 364—369.

В. ПАСКАЛЕВА, *Международна научна конференция в. Белград за Дунавското корабоплаване.* Ист. прегл. XXXV, 1 (София 1979) 286—288.

S. PERIŠIĆ. *International Symposium »The Ethnical, Cultural and Chronological Determination of the Early Iron Age of Vojvodina and its Relations with the Neighbouring Regions«, Novi Sad, 10—13 September 1979.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 72.

Prilozi. VIII Međunarodni slavistički kongres Zagreb—Ljubljana 1978. Zagreb, Hrvatsko-filološko društvo (1978). 179. — Compte rednu par W. KESSLER, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 314.

Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini — saopštenja sa naučnog skupa 13—16. decembra 1976. Novi Sad, Matica srpska (1978). 166. Avec ill.

K. REŽIĆ, *Znanstveni skup o glagoljaštvu otoka Krka.* Slovo 30 (Zagreb 1980) 197—198.

Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" (VII). Пријепоље, Заједн. осн. образовања (1979). 262. — Compte rendu par Д. АРАНИТОВИЋ, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 142—144.

PÉRIODIQUES — RECUEILS

Acta ecclesiastica Sloveniae, miscelanea (Ljubljana 1979). — Compte rendu par S. GRANDA, Zgod. čas, 34,3 (Ljubljana 1980) 360—361.

Atti. Centro di ricerche storiche, VII (Rovigno 1976), VIII (1977), IX (1978). — Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 289—290.

Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria XXV (Trieste 1977). — Compte rendu par D. SVOLJŠAK, Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 290—291.

Етнолошке свеске I, II (Београд 1978, 1980). — Compte rendu par M. MALEŠEVIĆ, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 183—186.

Forum Iulii (Annuario del Museo archeologico) 4 (Cividale del Friuli 1980). — Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 292.

Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XVIII (Sarajevo 1980). — Compte rendu par A. ПАЛАВЕСТРА, Balcanica XI (Београд 1980) 217—219.

Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXVIII—XXX (Sarajevo 1977—1979). — Compte

rendu par S. PENAVA, Prilozi Inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 356—359.

Goriški letnik 3 (Nova Gorica 1976). — Compte rendu par J. CIPERLE, Zgod. Čas. 34,3 (Ljubljana 1980) 361—362.

Goriški letnik 4/5 (Nova Gorica 1979). — Compte rendu par A. VOVKO, Zgod. čas. 34/3 (Ljubljana 1980) 362—363.

Goriški letnik 6 (Nova Gorica 1979). — Compte rendu par A. VOVKO, Zgod. čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 479—480.

Историја. Списание на Сојузот на друштвата на историчарите на СР Македонија. XIV, 2 (Скопје 1978). — Compte rendu par К. ЦИДРОВА-МАКЕДОНСКА, Гласн. Инст. нац. ист. XXIII, 2—3 (Скпоје 1979) 311—315.

Историја. Списание на Сојузот на друштвата на историчарите во СР Македонија XV, 1 (Скопје 1978). — Compte rednu par К. ЦИДРОВА-МАКЕДОНСКА, Гласн. Инст. нац. ист. XXIV, 1 Скопје 1980) 255—258.

A. LESKOVEC, *Časopis za zgodovino in narodopisje 1 (1904) — 35 (1940). Nova vrsta 1—36 (1965) — 15—50 (1979)* (rés. allem.). Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 15—27.

Macedonia acta archaeologica 3 (Prilep 1977). — Compte rendu par J. PAVÚK, Archeol. 402. XXXII, 6 (Praha 1980) 692—693.

Memorie storiche forogivliesi 58 (Udine 1979). — Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 295—296.

Münchner Zeitschrift für Balkankunde 1. München (1978). — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Balcanica XI (Beograd 1980) 215—216.

Ochrona zabytkow XXX, 1—2, 3—4 (Warszawa 1977). — Compte rendu par Z. MAVAR, God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 376—377.

Ономатолошки прилози. Књ. I. Београд, Срп. акад. наука и уметн. Одељ. јез. и књиж. Одбор за ономастику (1979). 420. — Compte rendu par S. REMETIĆ, Balcanica XI (Beograd 1980) 219—223.

I. PERIĆ, *Dubrovačka periodika od 1848. do 1918. godine* (rés. angll.: Dubrovnik periodicals from 1848 till 1918). Anali za pov. zan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 349—535.

Slavia, časopis pro slovanskou filologii XXXVII (Praha 1968), XXXVIII (1969), XXXIX (1970), XL (1971), XLI (1972), XLII (1973), XLIII (1974), XLIV (1975), XLV (1976), XLVI (1977), XLVII (1978) XLVIII (1979). — Compte rendu par Z. RIBAROVA, Slovo 30 (Zagreb 1980) 143—194.

Südostforschungen XXXVII (München 1978). — Compte rendu par Т. ГРОСИНГЕР, Зборн. ист. МС 20 (Нови Сад 1979) 241—244.

Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XXII (1978). — Compte rendu par V. TUL, Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 304.

Zbornik 4. Studije, arhivska građa i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije. (Beograd 1979). — Compte rendu par V. BESAROVIĆ, Prilozi Inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 353—356.

Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 12 (Ljubljana (1979). — Compte rendu par A. VOVKO, Zgod. čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 480.

Zeitschrift für Balkanologie XII—XIV (München 1976—1978). — Compte rendu par M. VUKELIĆ, Balcanica XI (Beograd 1980) 214—215.

OUVRAGES GENERAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION, L'ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION

Х. АНДОНОВ-ПОЉАНСКИ, *Македонија и Словенија* (Cfr. Старинар n. s. XXXII, 124). — Compte rendu par М. ПАНДЕВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XXIII, 2—3 (Скопје 1979) 283—288.

R. BART, *Književnost, mitologija, semiologija* (trad. I. ČOLOVIĆ). 2 éd. [Bibl. Sazvežđa]. Beograd, Nolit (1979). 356.

N. BATUŠIĆ, *Povijest Hrvatskog kazališta.* Zagreb, Školska knjiga (1978). 542+Abb. 127. — Compte rendu par W. PUCHNER , Südostforschungen XXXIX (München 1980) 347—348.

B. BOŽIĆ, *Oris zgodovine Slovencev.* Ljubljana, Državna založba (1980), 191.

C. W. CERAM, *Pokopane kulture — roman arheologije* (trad. A. PIRNAT). Ljubljana, Državna založba (1980), 455+ill.

N. DAVIES, *Azteki* (trad. B. FATUR). Ljubljana, Državna zalozba Slov. (1980), 375.

В. Н. БАКОВ — С. И. КОВАЛЕВ, *Историја на стариот свет — книга втора* (trád. М. НАЈЧЕСКА-СИДОРОВСКА). Скопје, Универзитет (1980), 247.

Б. БУРЂЕВ, *Развитак човечанства и друштво.* Нови Сад. Филозофски факултет ООУР Институт за историју (1980). — Compte rendu par. F. BIKAR, Rad vojv. muz. 26 (Novi Sad 1980) 197—200.

EVLIJA ČELEBI, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama.* (Prevod, uvod i komentar H. ŠABANOVIĆ) Sarajevo, IRO Veselin Masleša (1979). 704. — Compte rendu par М. ЗДРАВЕВА, Гласн. Инст. нац. ист. XXIV, 1 (Скопје 1980) 253—255.

V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808. Knj. 1—2* [Hrvatske povijesnice]. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1980), 359, 509.

B. GAVELA — J. KOVAČEVIĆ — R. VASIĆ — V. JOVANOVIĆ, *Arheologija za III i IV razred usmerenog obrazovanja.* Beograd, »Stručna knjiga« (1980). 429.

J. HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina.* Sv. 1—2 [Kulturna baština]. Zagreb, Delo, Globus (1980). 509; 495.

Р. КЕВЕНДИШ, *Историја магије.* Београд (1979). — Compte rendu par D. BRATIĆ, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 148—150.

V. KLAIĆ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća.* Knj. 1—5 [Bibl. Hrv. povjesnice]. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1980).

Š. KULIŠIĆ, *Stara slovenska religija u svjetlu novih istraživanja, posebno balkanoloških.* [Djela 56, Centar za balk. ispit. knj. 3]. Sarajevo, Akad. nauka i umjetn. BiH (1979), 246. — Compte rendu par П. ВЛАХОВИЋ, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 151—154.

D. S. PAVLOVIĆ, *Spomeničko nasleđe Jugoslavije.* [Bibl. stručnih izdanja]. Beograd, Turistička štampa (1980). 191.

Проблемы истории и етнографии Америки. Москва, Наука (1979) 276. — Compte rendu par С. КОВАЧ, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 179—181.

Religiozni obredi, običaji i simboli (trad. B. RAJČIĆ). Beograd, Radnička štampa (1980). 439.

K. SAKS, *Muzika starog sveta na istoku i zapadu — uspon i razvoj* (trad. P. MILOŠEVIĆ). Beograd, Univerzitet umetnosti (1980). 386.

С. А. ТОКАРЈЕВ, *Рани облици религије и њихов развој,* Сарајево, Свјетлост (1978). 391. — Compte rendu par Б. ЂУПУРДИЈА, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 146—148.

L.-V. TOMA, *Antropologija smrti* (trad. Z. STOJANOVIĆ et M. RADOVIĆ). Knj. 1—2 [Bibl. Današnji svet] Beograd, Prosveta (1980), 349; 389.

AGGLOMÉRATIONS — POPULATION — TOPONOMASTIQUE — URBANISME — TOPOGRAPHIE

М. БАРЈАКТАРОВИЋ, *Традиционално привређивање* (rés. angl. et franç.: L'économie traditionnelle en Serbie) Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 41—52.

Б. ЂУПУРДИЈА, *Роми у околини Суботице* (rés. angl.: The Romanies in the Vicinity of Subotica). — Зборн. МС за друштв. науке 69 (Нови Сад 1980) 179—184.

Д. М. БОРЂЕВИЋ, *Грађа о насељима.* (rés. allem.: Baumaterial über Ansiedlungen). Лесковачки зборник XX (Лесковац 1980) 223—232.

Б. БУРЂЕВ, *О постанку црногорског народа (поводом књиге Шпире Кулишића, О етногенези Црногораца.* Titograd, Pobjeda, str. 100). Ist. zap. XXXII, 2 (Titograd 1980) 111—123.

Etnološka građa o Romima-Ciganima u Vojvodini (rés. M. MALUCKOV). Knj. 1. Pos. izd. Građa 6. Novi Sad, Vojvođanski muzej, Sekcija etnologa (1979), 419.

П. Х. ИЛИЕВСКИ, *Топономастички белешки од реонот на Галичица* (rés. angl.: Toponomastic Notes from Region of Mount Galičica). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 289—308.

R. KAJMAKOVIĆ, *Etnološka istraživanja u Donjem Podrinju* (rés. allem.: Volkskundliche Forschungen in unterem Drinatal). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 151—162.

V. KLIKIĆ, *Etnološka istraživanja u Požeškoj kotlini.* Glasn. slavon. muz. — vanredno izdanje (Vukovar 1980) 67—68.

S. KULENOVIĆ, *Janja — etnološka monografija* (rés. allem.: Volkskundliche Erforschung der bosnischen Seite des unteren Drinatales). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 163—209. Avec 21 pl.

Š. KULIŠIĆ, *O etnogenezi Crnogoraca.* Titograd, Pobjeda (1980). 100.

Е. МУШОВИЋ, *Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара* (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 125). — Compte rendu par J. Ф. ТРИФУНОСКИ, Balcanica XI (Београд 1980) 212.

Е. МУШОВИЋ, *Пештер и његово становништво у прошлости* (rés. angl.: The Region of Pešter and its Population). Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 63—85. Avec 7 fig.

Э. П. НАУМОВ, *Балканские Влахи и формирование древне — сербской народности (к анализы влашских имен из сербских грамот XIII в.).* Этническая история востоиных романцев. Москва, Наука (1979) 18—60.

N. PANTELIĆ, *Tradicionalni elementi društvene organizacije u severoistočnoj i delu centralne Srbije* (rés. franç.: Eléments traditionnels de l'organisation sociale dans la Serbie du nord-est et dans une partie de la Serbie centrale). Godišjak XVIII. Centar za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 173—199.

J. PAVIČEVIĆ, *Oko problema etnogeneze Crnogoraca.* Jug. ist. čas. XIX, 1—2 (Beograd 1980) 126—135.

М. РАДОВАНОВИЋ, *Антропогеографске основе СР Србије* (rés. angl. et franç.: Les caractéristiques de la Serbie). Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 11—20.

Б. Р. СИМОНОВИЋ, *Топономастика раваничког властелинства са посебним освртом на поседе у околини манастира* (rés. angl.: Topomatics of Landed Properties of the Ravanica Region with Special Reference to Lands the Monasteries). Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 97—112.

C. STANIĆ, *Toponimi Prčanja* (rés. angl.: Toponyms of Prčanj). Год. Помор. муз. XXVII—XXVIII (Котор 1979—1980) 157—169.

Ж. ШЋЕПАНОВИЋ, *Средње Полимље и Потарје — историјско-етнолошка расправа.* (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 125). — Compte rendu par J. Ф. ТРИФУНОСКИ, Balcanica XI (Београд 1980) 213.

M. VILIČIĆ, *Povijesna topografija Senja (I) — Urbanistički odnos rimske Senie i srednjovjekovnog grada Senja* (rés. angl.: The Historical Topography of the Town Senj (I). Urbanistic Relationschips between Roman Senia and Senj of the Middle Ages). Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 17—33. Avec 17 fig.

П. ВЛАХОВИЋ, *Етничка структура и миграције становништва у Србији* (rés. angl. et franç.: L'origine et les migrations de la population en Serbie). Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 21—40.

П. ВЛАХОВИЋ, *Етничке прилике у Србији у Првом српском устанку* (rés. franç: La situation ethnique

en Serbie pendant la Première insurrection), Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 9—19.

P. VLAHOVIĆ, *Neke etnološke odrednice Vlaha severoistočne Srbije* (rés. agl.: Some Ethnic Determinations of Wallaches in North-East Serbia). Zborn. radova Muz. rudar. i metal. 1 (Bor 1980) 103—111.

Ј. ВУКМАНОВИЋ, *Конавли — антропогеографска и етнолошка испитивања* (rés. angl.: Konavli — anthropogeographical and ethnological researches). [Одељ. друштв. наука 85]. Београд, Срп. акад. наука и уметн. (1980) 476. Avec ill.

PROSPECTION ARCHÉOLOGIQUE — VARIA

Х. АНДОНОВ-ПОЉАНСКИ, *Дојран во минатото* (rés. franç.: Doiran dans le passé). Гласн. Инст. нац. ист. XXIII. 2—3 (Скопје 1979) 51—80.

Z. BRUSIĆ, *Neki problemi plovidbe Kvarnerićem.* Otočki ljetopis 3 (Mali Lošinj 1980) 157—171. Avec 9 vig. et 1 pl.

M. BULAT-Z. BOJČIĆ, *Rekognosciranje arheološkog odjela Muzeja Slavonije u Osijeku u 1979. godini. I. Prethistorijski lokaliteti* (rés franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 198—200, 260.

Z. GUNJAČA, *Bribir, Šibenik — prethistorijsko, antičko i srednjovjekovno naselje* (rés franc.). Arh. pregled 21 (Beograd (1980) 65—66, 253.

Z. GUNJAČA, *Bribir, Šibenik — prethistorijsko, antičko i srednjovjekovno naselje, ranosrednjovjekovna groblja* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 67, 253.

G. HIRSCHBACK MERHAR, *Sondiranje v vasi Čeplje in na hribu Spaha nad Preriglom* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 231—233, 260.

E. IMAMOVIĆ, *Pomorstvo Cresa i Lošinja u prethistorijsko i antičko doba.* Otočki ljetopis 3 (Mali Lošinj 1980). 121—149 Avec 6 fig.

D. IVEKOVIĆ, *Kratak izvještaj o predmetima materijalne kulture nađenim u južnom dvorištu bivšeg jezuitskog samostana prilikom zemljanih radova vezanih uz galeriju Ante Topić Mimare.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 61—66. Avec 11 fig.

А. КЕРАМИДЧИЕВ, *Малешевската котлина (резултати од археолошкото рекогносцирање во 1973. г.)* (rés. angl.: The Valley of Maleshevo — results of the archaeological recognition in 1973). Macdoniae acta archeologica 5 (Прилеп 1978) 151—160.

D. KOSTIĆ-S. PAVLOVIĆ, *Rekognosciranje leskovačkog područja* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 201—205, 260.

Z. LOVRENČEVIĆ, *Mogile u Bilogori.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 3—7. Avec 5 fig.

Z. MARKOVIĆ, *Arheološka istraživanja Muzeja grada Koprivnice 1979. godine.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 33—35. Avec 3 fig.

A. MILOŠEVIĆ, *Pregled arheoloških istraživanja u Cetinjskoj krajini* (rés. angl.: A Survey of Archeological Research in the Area Around Cetina). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 251—268. Avec 2 fig.

P. F. PALUMBO, *Le testimonianze archeologiche, monumentali et artistiche nelle relazioni fra le due sponde adriatiche* (rés serbo-croate: Arheološka, graditeljska i umjetnička svjedočanstva odnosa dviju jadranskih obala). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 131—141.

С. ПАВЛОВИЋ-Д. КОСТИЋ, *Рекогносцирање лесковачког подручја (од 8. до 17. јула 1979. године).* Лесковачки зборник XX (Лесковац 1980) 359—360.

Đ. PETAČKI-Z. BELDEDOVSKI, *Rekognosciranje dolinom reke Topolke — opština T. Veles* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 191—198, 260.

N. PETRIĆ, *Arheološka istraživanja poluotoka Pelješca* (rés. franç.: Rechercher archéologiques sur la presqu'île de Pelješac). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 111—118.

N. PETRIĆ, *Šćedro, otok Hvar — ilirski, antički i srednjovjekovni nalazi* (rés franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 68—69, 253.

Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945—1980 (réd P PETRU). Ljubljana, Narodni muzej (1980). 127. Avec ill.

M. SLABE, *Arheološki terenski spomeniki v luči družbenega planiranja* (rés. allem.: Die archäologischen Denkmäler im Lichte der gesellschaftlichen Raumplanung). Loški razgledi 27 (Škofja Loka 1980) 27—30. Avec 2 fig.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Arheološka iskapanja Muzeja Požeške kotline u 1980. godini.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 53—55. Avec 3 fig.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Novi arheološki nalazi u Požeškoj kotlini.* Arheološko iskapanje u Grabarju. Glasn. slavon. muz. — vanredno izdanje (Vukovar 1980) 62—64.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Novija arheološka iskapanja u Požeškoj kotlini.* Glasn. slavon. muz. 1 (n. s.) (Vukovar 1980) 23—25.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Rekognosciranje terena u Velikoj, Sl. Požega* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 200—201, 260.

M. VASILJEVIĆ, *Arheološka rekognosciranja u Podrinju* (rés. franc.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 205—228, 260.

MONOGRAPHIES — GUIDES

I. BERITIĆ, *Dubrovačke zidine.* 6 éd. Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine (1980). 40 Avec ill.

V. DEVETAK, *Šibenska katedrala.* Šibenik, Biskupski ordinarijat (1980). 52. Avec ill. — La même publ. en allem.: Die Kathedrale von Šibenik.

I. DŽINIĆ, *Sombor — Zombor, ime, naziv u svjetlu znanstvenog istraživanja* (texte comp. hongr.: Név, magnevezés a tudomanyos kutatás megvilágitásában). Sombor, izd. autora (1979). 40.

Kulturno blago Vojvodine. I—III. Vojvodina od praistorije do ranog srednjeg veka. Narodna umetnost Vojvodine. Vojvodina u grafici. Novi Sad, Vojvođanski muzej (1980). 86+38; 37+9; 19+12. — Compte rendu par M. ГИРИЋ, Рад војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 200—203.

Najnoviji prilozi povijesti Slavonske Požege i Požeške kotline. — Compte rendu par D. PAVLIČEVIĆ, Radovi 13. Inst. Hrv. pov. (Zagreb 1980) 231—233.

Nin. Povijesni umjetnički spomenici. Zadar, Arheološki muzej (1979). 143.

Л. ПАВЛОВИЋ, *Историја Смедерева у речи и слици* (rés franç.). Посебно издање књ. 13. Смедерево, Музеј у Смедереву (1980). 436.

M. SLABE, *Polhograjska gora.* [Zbirka vodnikov]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za varstvo nar. i kult. dediščine. Maribor, Obzorja (1980). 30. Avec ill.

Split. Split, Slobodna Dalmacija, Skupština općine (1979). 208. Avec ill.

А. СТОШИЋ, *Крушевац и околина — културно-историјски споменици* (texte comp. angl.). 2. éd. Крушевац, Друштво за неговање ист. и умет. вредности (1980). 240. Avec ill.

ANTROPOLOGIE — PALÉOZOOLOGIE

Krapinski pračovjek i evolucija hominida. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1978). 374, 76 Abb., 18 Taf., 1 Beil. — Compte rendu par H. ULLRICH, Zeit, für Archäol. 14,2 (Berlin 1980) 271—272. kv, Archeol. roz. XXXII, 1 (Praha 1980) 100—101.

Ж. МИКИЋ, *О антрополошким типовима у античким некрополама Виминацијума* (rés. franç.: Sur quelques types anthropologiques des nécropoles antiques à Viminacium). Старинар XXXI (Београд 1980) 117—122. Avec 7 pl.

ZS. ZOFFMANN, *Das anthropologische Material des bronzezeitlichen Bestattung von Vizić-Golokut* (Syrmien) (rés serbo-croat.). Рад војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 65—68. Avec 2 fig.

PRÉHISTOIRE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

I. BABIĆ, *Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne puteve* (rés. allem.: Burgwälle und Steinhaufen zwischen Trogir und Split in Bezug auf die natürlichen Wege). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 61—67.

S. DIMITRIJEVIĆ - R. DRECHSLER - M. MALEZ - K. VINSKI-GASPARINI, *Prethistorija.* Zagreb, Arheološki muzej (1980). 66.

Ž. MIKIĆ, *Préhistoire des territoires yougoslaves.* Edition du Centre de recherches balkanologiques de l'Académie des Sciences et des Arts de la Bosnie-Herzégovine. Старинар XXXI (Београд 1980) 213—224.

N. PETRIĆ, *Komunikacije u prethistoriji Jadrana* (rés. angl.: Communications in the Prehistory of the Adriatic). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 21—42. Avec 16 pl. et 1 fig.

Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji (réd. T. BREGANT). Zv. 7. Predkovinske kulture Slovenije. Ljubljana, Univerza. Arheol. oddelek Fil. fak. (1979). 96. Avec ill.

Praistorija jugoslavenskih zemalja I. Paleolit i mezolit (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 127). — Compte rendu par k v, Archeol. 402. XXXII, 5 (Praha 1980) 575—576.

Praistorija jugoslovenskih zemalja (réd. A. BENAC). Knj. 1—3, Sarajevo, Svjetlost, Centar za balk. ispit. Akad. nauka i umetn. BiH (1979). — Compte rendu par Ž. MIKIĆ, Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 68—72.

Prethistorija. [Serija vodiča]. Zagreb, Arheološki muzej (1980). 66. Avec ill.

B. RAUNIG, *Tragovi puteva i komunikacija u praistoriji i antici na regiji Pounja* (rés. alem.: Spuren von Wegen und Kommunikationen in der Vorgeschichte und in der Antike auf dem Gebiete des Una-Tals (Pounje) Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 103—108, Avec 3 pl. et 3 fig.

M. СТОЈИЋ, *Старе културе и народи на тлу средњег Поморавља — праисторија,* Светозарево, Завичајни музеј (1980). 18. Avec ill.

S. TUTUNDŽIĆ, *Ways of Relations between Upper Egypt and Palestine during the Late Chalcolithic period.* Acts of 1st International Congres of Egyptology, Cairo 1976. Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 14, Berlin 1979, 651—659.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

LJ. BABOVIĆ, *Dorćol, Beograd — naselje bosutske kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 43—45, 252. Avec 2 pl.

LJ. BABOVIĆ, *Gradina Ras, Pazarište, Novi Pazar — naselje raznih praistorijskih epoha* (rés franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 41—42, 252. Avec 3 pl.

LJ. BABOVIĆ, *Velika Gradina, Pazarište, Novi Pazar — praistorijski lokalitet* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 42—43, 252. Avec 1 pl.

Š. BATOVIĆ, *Istraživanje prapovijesti u Bribiru* (rés. franç.: Les recherchers de la préhistoire à Bribir). Diadora 9 (Zadar 1980) 55—94. Avec 13 pl. et 2 fig.

D. BOLEN-LETUNIĆ, *Goričan, Čakovec — prethistorijski tumuli* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 59—60, 253. Avec 1 pl.

O. BRUKNER, *Vrtlozi, Šimanovci — domorodačko naselje I v. n. e.* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 64—65, 253.

Z. BRUSIĆ, *Pokrovnik, Drniš — naselje impresso i danilske faze neolitika* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 19—20, 251. Avec 4 fig.

M. BULAT, *Livadice, Dalj — naselje iz bronČanog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 45—47, 252. Avec 1 pl.

D. B. L., *Prethistorijsko naselje u Sv. Petru Ludbreškom.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 244—245.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Gradina Crkvina u Kompolju, Otočac — istraživanje stambenih objekata* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 62—64, 253. Avec 1 pl.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Gradina Punta, Srpsko polje, Otočac — sondiranje odbrambenih zidova* (rés. franc.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 60—62, 253. Avec 2 fig.

B. GRALJUK, *Krčevine, Silosi. Prnjavor — naselje sopotskolenđelske kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 23—25, 251. Avec 1 fig.

B. GRALJUK, *Pećine, Klašnice, Banja Luka — naselje vučedolske kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 25—28, 252. Avec 4 pl.

B. GRALJUK, *Pećine, Klašnice, Banja Luka — paleolitska stanica* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 9—15, 251. Avec 3 pl.

M. GUŠTIN, *Dobova, Brežice — novi keltski grobovi* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 58—59, 252. Avec 1 pl.

Z. HOMEN, *Beketinec, Križevac — eneolitsko naselje lasinjske kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 30—34, 252. Avec 2 pl.

I. HORVAT-ŠAVEL, *Gornja Radgona, Murska Sobota — prazgodovinska naselbina* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 57—58, 253.

I. HORVAT-ŠAVEL, *Gradišče, Šafarsko, Murska Sobota — prazgodovinsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 56—57, 252.

V. KITANOSKI, *Varoš, Prilep — praistorijski keramički depo* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 50—54, 252. Avec 2 pl.

T. KNEZ, *Novo Mesto in der Vor- und Frühgeschichte.* Forschungsstand und Probleme (rés. slov.). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 65—79.

J. KOROŠEC-P. KOROŠEC, *Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru* (rés. franç.: Les fouilles dans le site de Bribirska glavica à (Bribir). Diadora 9 (Zadar 1980) 95—164. Avec pl. 19 et 23 fig.

M. KOSORIĆ, *Praistorijska naselja na području Spreče* (rés. allem.: Vorgeschichtliche Fundorte im Gebiet der Spreča). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 103—116. Avec 12 pl. et 5 fig.

A. LALOVIĆ, *Vrelo, Tupižnica, Zaječar — nekropola starijeg gvozdenog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 49—50, 252.

Z. MARKOVIĆ, *Gaj, Podgorač, Našice — naselje starčevačke kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 15—16, 251. Avec 2 pl.

Z. MARKOVIĆ, *Osvrt na iskapanja u Delovima 1974. godine* (rés. allem.: Rücksicht auf die Ergebnisse der Ausgrabung in Delovi 1974). Podravski zbornik (Koprivnica 1980) 324—330. Avec 4 fig. et 2 pl.

Z. MARKOVIĆ, *Rudina, Koprivnička Rijeka, Koprivnica — nastavak iskapanja kasnoga vučedolskoga naselja* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 37—40, 252. Avec 1 pl.

Z. MARKOVIĆ, *Seče, Koprivnički bregi, Koprivnica — nova prahistorijska kulturna pojava* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 35—37, 252. Avec 1 pl.

R. PAŠIĆ, *Dedeli. Valandovo — nekropola starijeg gvozdenog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 54—55, 253. Avec 2 pl.

S. PERIŠIĆ, *Banjica, Beograd — naselje vinčanske kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 18—19, 251. Avec 2 fig.

J. PETROVIĆ, *Gomolava, Hrtkovci — višeslojno naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 20—22, 251. Avec 2 fig.

M. PRIKIĆ, *Omoljica, Pančevo — grob tiszapolgar kulture* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 34—35, 252. Avec 1 pl.

M. PRIKIĆ-LJ. BUKVIĆ, *Ugar, Opovo — prahistorijsko naselje* (rés franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 17, 251.

Z. STANOJEVIĆ, *Rudna glava, Majdanpek — rudokop ranog eneolita* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 28—30, 252. Avec 2 fig.

M. ŠIMEK, *Sigetec, Ludbreg — višeslojno naselje iz starijeg i mlađeg gvozdenog doba* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 47—49, 252. Avec 3 fig.

J. ŠIMIĆ, *Zaštitna arheološka iskopavaja Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Osijeku* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 228—229, 260.

ÉPOQUE PALÉOLITHIQUE

Б. БАСЛЕР, *Коштана звиждаљка из Црвене Стијене* (rés. franç.: Sifflet en os de Crvena Stijena). Гласн. друштв. наука ЦАНУ 1 (Титоград 1975) 105—110.

Đ. BASLER, *Neki problemi paleolitika u sjevernoj Bosni* (rés. allem.: Zur Problematik des Paläeolithikums in Nord Bosnien). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 93—101. Avec 4 fig.

Đ. BASLER, *Paleolitski čovjek u porječju Neretve* (rés. allem.: Altsteinzeitliche Besiedlung des Gebietes um die Neretva). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 11—14. Avec 2 fig.

Đ. BASLER, *Pojava gigantolita u paleolitiku sjeverne Bosne* (rés. allem.: Das Vorkommen der Gigantolithen im Paläolithikum Nordbosniens). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 7—13. Avec 1 fig. et 1 pl.

M. MALEZ, *Pećina Bezdanjača kod Vrhovina i njezina kvartarna fauna* (rés. allem.: Die Höhle Bezdanjača bei Vrhovine in der Lika und ihre Quartärfauna). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 1—26. Avec 3 fig. et 6 pl.

F. OSOLE, *Marovška zijalka, nova paleolitska postaja na Dolenjskem* (rés. allem.: Marovša zijalka, eine neue paläolithische Station in Dolenjsko). Poročilo o raziskovanju VII (Ljubljana 1979) 5—14. Avec 3 fig. et 2 pl.

V. POHAR, *Tehnika izdelave in tipologija staro — in srednjepaleolitskega kamenega orodja* (rés. allem.: Die Bearbeitungstechnik und Typologie der alt-und mittelpaläolithische Steinwerkzeuge). Poročilo o raziskovanju VII (Ljubljana 1979) 15—80. Avec 36 fig. et 25 pl.

Власац — мезолитско насеље у Бердану I, II. (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 250, 252). — Compte rendu par И. РАДОВАНОВИЋ, Старинар XXXI (Београд 1980) 225—228.

ÉPOQUE NÉOLITHIQUE

A. BAČKALOV, *Predmeti od kosti i roga u preneolitu i neolitu Srbije.* [Fontes Archaeol. Iugosl. 2]. Beograd, Savez arheol. društ. Jugoslavije (1979) 58. Avec ill. — Compte rednu par S. PERIŠIĆ, Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 71.

A. BENAC, *Neki aspekti odnosa zapadnog Balkana i Italije u neolitu* (rés. franç.: Certains aspects consernant les relations des Balkans de l'ouest avec l'Italie à l'époque néolithique). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 25—29.

A. BENAC, *Problem retardacije na prijelazu iz neolitskog doba u doba metala u sjeverozapadnom Balkanu* (rés. franç.: Problème de retardation à l'époqüe transitoire du néolithique à l'âge des métaux dans le Nord-Ouest des Balkans). Diadora 9 (Zadar 1980) 45—54.

A. BENAC, *Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve* (rés. franç.: Diffusion des cultures néolithiques et énéolithiques dans la vallée de la Neretva). Dolina rijeke Neretve od prahistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 15—23.

Б. БРУКНЕР, *Насеље винчанске групе на Гомолави* (Неолитски и раноенеолитски слој). Извештај са ископавања 1967—1976. г. (rés. allem.: Siedlung der Vinča-Gruppe auf der Gomolava. Die Schicht des Neolithikums und Frühäneolithikums). Рад војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 5—55. Avec 15 fig. et 25 pl.

B. BRUKNER, *Predlog utvrđivanja zapadne granice vinčanske grupe.* Istraživanja Inst. za ist. Fil. fak. 7 (Novi Sad 1979) 309—315.

B. ČEČUK, *Vela i Jakasova špilja na otoku Korčuli* (rés. franç.: Vela et Jakasova špilja (grottes) sur l'île de Korčula). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 25—34. Avec 5 fig.

I. HORVAT-ŠAVEL, *Kamnite sekire iz Prekmurja* (rés. allem.: Die Steinbeile aus Prekmurje). Pororčilo o raziskovanju VII (Ljubljana 1979) 81—96. Avec 8 pl.

N. PETRIĆ, *Sjekira od nefrita iz Markove spilje* (rés. angl.: The nephrite axe from Markova spilja). Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 68—71. Avec 1 pl.

Д. СИМОСКА - Б. КИТАНОСКИ - Ј. ТОДОРОВИЌ, *Неолитска населба во село Могила кај Битола* (rés. angl.: Neolithic settlement in the village of Mogila near Bitola). Macedoniae acta archaeologica 5 (Prilep 1979) 9—29. Avec 12 fig.

J. TODOROVIĆ, *A recently discovered House in the neolithic settlement of Banjica in Belgrade.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 13—16.

J. TODOROVIĆ - D. SIMOSKA - B. KITANOSKI, *The settlement of Pešterica and the problem of the early neolithic in Pelagonia.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 1—8. Avec 10 fig.

ÉNÉOLITHIQUE ÂGE DU BRONZE

Š. BATOVIĆ, *L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico* (rés. serbo-croate: Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju). Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 21—62. Avec 18 pl.

A. BENAC, *Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini — neka nova razmatranja* (rés. franç.: Epoque énéolithique en Bosnie et Herzégovine — quelques nouvelles considérations). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 15—26.

B. BRUKNER, *Beitrag zur Feststellung des Beginnss der Metallurgie und der Äneolithisierung.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 9—12. Avec 2 fig.

B. BRUKNER, *Zur Chronologie der Kostolac-Gruppe.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 8—13. Avec 3 pl. et 3 fig.

B. ČOVIĆ, *La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra* (rés. serbo-croate: Rano i srednje bronzano doba na istočnoj obali Jadrana i u njegovom zaleđu). Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 5—20. Avec 6 fig. et 8 pl.

B. ČOVIĆ, *»Schnur« i »Litzen« keramika na području Neretve* (rés. allem.: Schnur- und Litzenkeramik im Neretvaflussgebiet). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 35—43. Avec 3 pl.

ST. DIMITRIJEVIĆ, *Zur Frage der Retz-Gajary-Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im pannonischen Raum.* Bericht der Röm.-German. Kommission 61 (Frankfurt 1980) 15—89, 20 Taf.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina* (rés. allem.: Das bronzezeitliche Gräberfeld in der Höhle Bezdanjača bei Vrhovine). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 27—77. Avec 46 pl.

M. GIRIĆ, *Prilog proučavanju komunikacija i ekonomskih veza severnog Banata i Transilvanije u ranom bronzanom dobu* (rés. allem.: Beitrag zur Erforschung der Kommunikationen und der ökonomischen Verbindungen des Nördlichen Banats mit Transylvanien in der Frühbronzezeit). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć, 1978) (Beograd 1980) 53—60.

B. JOVANOVIĆ, *Rano eneolitsko rudarstvo na Rudnoj Glavi kod Majdanpeka* (rés. angl.: Early Eneolithic Mining in Rudna Glava by Majdanpek). Zborn. radova Muz. rudar. i metal. 1 (Bor 1980) 9—24. Avec 8 fig.

B. JOVANOVIĆ, *The origins of copper mining in Europe.* Scientific American vol. 242, № 5 (1980) 152—167.

R. JURIĆ, *Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića* (rés. franç.: Contribution à la carte archéologique des environs de Metković). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split. Hrv. arheol. društvo (1980) 105—126. Avec 16 pl.

M. D. KOSORIĆ, *Rezultati istraživanja na nekropoli Karavlaške kuće u Pađinama 1979.* (rés. franç.: Résultats des recherches sur la nécropole Karavlaške kuće à Pađine en 1979). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 35—42. Avec 11 fig.

B. MARIJANOVIĆ, *O položaju privjesaka od spondylusa iz Obra* Glasnik Zem. muz. — arheologija n s. XXXIV (Sarajevo 1980) 27—33. Avec 4 fig.

Z. MARKOVIĆ, *Oosobine života vučedolskog stanovništva naselja Rudina I* (rés. allem.: Die Wirtschaft die Nahrung und der Kult der Vučedoler Einwohner der Siedlung Rudina I). Podravski zbronik (Koprivnica 1980) 331—338. Avec 1 fig. et 3 pl.

I. MAROVIĆ, *Novi prilozi upoznavanju ranog brončanog doba u srednjoj Dalmaciji i južnoj Bosni* (rés franç.: Nouvelles contributions à la connaissance de l'âge du bronze ancien en Dalmatie centrale et en Bosnie méridionale). Vjesik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 5—25. Avec 8 fig. et 8 pl.

I. MAROVIĆ, *Prahistorijska istraživanja u okolici Narone* (rés. franç.: Recherches préhistorique aux environs de Narona). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 45—104. Avec 55 pl.

Ј. ПЕТРОВИЋ, *Гроб раног бронзаног доба са Голокута код Визића* (rés. angl.: An early bronze Age Grave at Golokut near Vizić). Рад. војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 57—64. Avec 5 pl.

A. SLIEPČEVIĆ-D. SRDOČ, *Određivanje starosti uzoraka drveta i sige iz špilje Bezdanjače* (rés. allem.: Die Altersbestimmung der Holz- und Tropfsteinproben aus der Bezdanjača Höhle). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 79—85.

Z. STANOJEVIĆ, *Keramčki nalazi rano-eneolitskog rudokopa »Rudnik — dnevi kop« u Rudnoj Glavi* (rés. angl.: Ceramic Findings of Early Eneolithic Mine on »Rudnik — dnevni kop« Locality at Rudna Glava). Zborn. radova Muz. rudar. i metal. 1 (Bor 1980) 25—41. Avec 6 pl.

N. TASIĆ, *Der jugoslawische Donauraum und Ägäa im Eneolithikum.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 1—7.

N. TASIĆ, *Neue Funde der Vatiner Kultur aus dem jugoslavischen Donauraum.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 17—24. Avec 4 pl.

K. VINSKI-GASPARINI, *Ostava kasnog brončanog doba iz Punitovaca kod Đakova* (rés. allem.: Ein spätbronzezeitlicher Hortfund aus Punitovci bei Đakovo). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 87—103. Avec 6 pl.

M. ZOTOVIĆ, *Uloga reke Drine u širenju Bodrogkeresztur i Salcuta grupe* (rés. angl.: The Role of the Drina River in the Spread of the Bodrogkeresztur and Salcuta Group). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 43—52. Avec 7 fig.

PÉRIODE DE HALLSTATT — LA TÈNE

D. BALEN-LETUNIĆ, *Nastavak istraživanja tumula u Goričanu 1979. godine.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 233.

LJ. BUKVIĆ, *Results of the Researches of the Mound near Jabuka — a Contribution to the Study of the Culture of Graves under the Tumuli.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 14—18. Avec 3 fig.

B. ČOVIĆ, *Grobni nalaz iz Borajne* (rés. alem.: Grabfund aus Borajna). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 117—122. Avec 3 pl.

B. ČOVIĆ, *Ostava Brgule* (rés. allem.: Der Hortfund von Brgule). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 43—48. Avec 1 fig. et 5 pl.

B. ČOVIĆ, *Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu* (rés. allem.: Die Anfänge der Eisenmetallurgie im nordwestlichen Balkan). Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivaja 16 (Sarajevo 1980) 63—79.

B. GOVEDARICA, *Prilog razmatranju kulturnih veza Balkana i jugoistočne Italije u starijem željeznom dobu* (rés. franç.: Une contribution aux études des ralations culturelles des Balkans avec Italie du Sud-Est à l'Age de fer ancienne). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 77—89. Avec 5 pl.

M. GUŠTIN, *Notranjska, k začetkom železne dobe na severnem Jadranu.* [Katalogi in monografije 17]. Ljubljana, Narodni muzej (1979). 80. Avec 90 pl. — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старинар XXXI (Београд 1980) 228—229.

T. KNEZ, *L'art des situles en Slovénie.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 19—25. Avec 9 fig.

P. KOS, *Keltski novci Slovenije* Cfr. Старинар н. с. XXX, 178; XXXI, 254). — Compte rendu par M. KÖHEGYI, Acta archaeologica XXXII, 1—4 (Budapest 1980) 485—486.

V. LEKOVIĆ, *Prilog proučavanju kulture gvozdenog doba u Crnoj Gori* (rés. franç.: Contribution à l'étude de la culture de l'âge de fer au Monténégro). Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 81—90. Avec 3 pl.

Z. MARIĆ, *Archäologische Erforschung der Akropolis der illyrischen Stadt Daors... auf der Gradina in Ošanići bei Stolac von 1967—1972.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 61—101. Avec 37 pl.

Z. MARIĆ, *Archäologische Forschungen auf der Gradina oberhalb des Dorfes Ošanići bei Stolac im Jahre* 1963. Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 5—17. Avec 21 pl.

Z. MARIĆ, *Bronzene Gussformen aus der Stadt Daors... oberhalb des Dorfes Ošanići bei Stolac.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 211—228. Avec 14 pl.

Z. MARIĆ, *Neuentdeckter Belag einer Gürtelplatte auf der Gradina von Ošanići bei Stolac.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 205—208. Avec 2 pl.

З. МАРКОВИЋ, *Жељезнодобни локалитет Доње Синковце* (rés. franç.: L'âge de fer de la localité de Donje Sinkovce). Лесковачки зборник XX (Лесковац 1980) 261—264. Avec 1 pl.

P. MEDOVIĆ, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju* (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 255). Avec 137 pl. — Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старинар XXXI (Београд 1980) 229—230. S. PERIŠIĆ, Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 70.

V. MILIĆ, *Sondažno rekognosciranje lokaliteta Ljeskovac u Poljacima* (rés. allem.: Probegrabung auf der Fundstelle Ljeskovac in Poljaci). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 135—137. Avec 1 pl.

J. MLADIN, *Sitna prapovijesna plastika u Arheološkom muzeju Istre u Puli* (rés. allem.: Urgeschichtliche Kleinplastik im Arhäologischen Museum Istriens in Pula). Diadora 9 (Zadar 1980) 165—194. Avec 1 pl. et 3 fig.

W. PAJAKOWSKI, *Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an?* (rés. serbo-croate: Ko su bili Illyrii proprie dicti i gdje su bili nastanjeni). Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivaja 16 (Sarajevo 1980) 91—162.

П. ПОПОВИЋ, *Остава варварског новца из Баранде* (rés. franç.: Trésor de monnaies barbares de Baranda). Старинар XXXI (Београд 1980) 171—177 Avec 5 pl.

D. SVOLJŠAK, *Bronasta figurica iz Tolmina* (rés. allem.: Bronzene Figure aus Tolmin). Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 9—18. Avec 6 fig.

N. TASIĆ, *Metalni nalazi iz Zlotske pećine — etnološka, kulturna i hronološka deteminacija* (rés. angl.: Metalic Findings from Zlot Cave and Their Ethnical, Cultural and Chronological Determination). Zborn. radova Muz. rudar. i metal. 1 (Bor 1980) 43—61. Avec 13 fig.

Н. ТАСИЋ, *Неки проблеми културне и етничке припадности босутског и Басарабн стила* (Прилог проучавању односа подунавских и балканских култура у праисторији II) (rés. allem.: Einige Probleme der kulturellen und ethnischen Zugehörigkeit des Bosuter und Basarabi Stils). Balcanica XI (Београд 1980) 7—17.

Č. TRAJKOVIĆ, *The Hallstatt Cemetery near Doroslovo.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 29—36. Avec 7 fig.

Р. ВАСИЋ. *Белешке о старијем гвозденом добу у Србији* (rés. franç.: Notes sur l'âge du fer ancien en Serbie). Старинар XXXI (Београд 1980) 163—170. Avec 2 pl.

R. VASIĆ, *The dating of the Lapotnice urn.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 25—27. Avec 2 fig.

ANTIQUITÉ

OUVRAGES GÉNÉRAUX

Antička svjedočanstva o Istri — izbor iz djela (réd. M. KRIŽMAN) (Texte comp. grec, latin et ital.). [Bibl. Istra kroz stoljeća I/1]. Pula, Čakavski sabor, Istarska naklada, Rijeka, Otokar Keršovani, Edit (1979), 373.

Antički izvori o Naroni i Neretvi (chois. N. CAMBI, trad. U. PASINI). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 279—293.

Antički teatar na tlu Jugoslavije (texte comp. franç. et angl.: Antique theater i the territory of Yugoslavia). Novi Sad, Matica srpska. Beograd, Savez arheol. društava Jugoslavije (1980). 38.

Babilonska, asirska in mezopotamska umetnost — Narodni muzej Ljubljana (réd. S. GABROVEC). Ljubljana, Narodni muzej (1980). 62. Avec ill.

B. BARTEL, *Colonialism and cultural responses: problem to Roman provincial analysis.* Wordl archaeology vol. 21,1 (1980) 11—26.

V. BITRAKOVA-GROZDANOVA, *Problemi helenizma u Ohridski region* (rés. franç.: Precées de hellénisme dans la région d'Ohrid). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 91—102. Avec 13 fig.

I. BOJANOVSKI, *Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve* (rés. franç.: Quelques questions concernant la topographie de la région inferieure de la Neretva dans l'antiquité). Dolina rijeke Neretve od praistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 181—194. Avec 8 fig.

С. БРЕЗОСКИ, *Атриуми кај општествени згради* (rés. angl.: Atrium of Public Buildings). Зборник Арх. фак. 3 (Скопје 1979) 19—29. Avec 24 fig.

N. CAMBI, *Antička Narona — urbanistička topografija i kulturni profil grada* (rés. angl.: Ancient Narona — its urban topography and cultural features). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheo. društvo (1980) 127—153. Avec 31 fig.

N. CAMBI, *Trogir u antici.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 950—963.

DŽ. ČADVIK, *Mikenski svet* (trad. LJ. CREPAJAC). Beograd, Rad (1980), 283.

E. ČERŠKOV, *Romanët në Kosovë dhe Municipiumi D. D. të Soçanica* (tard. G. LJUBOTENI). [Studije 1, knj. 26]. Priština, Zajedn. naučnih ustanova Kosova (1980). 266. Avec ill.

S. DUŠANIĆ, *Plato's Academy and Timotheus Policy, 365—359 B. C.* Chiron 10 (München 1980) 111—114.

Egipatska umetnost. [Bibl. Kako prepoznati umetnost]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980) 64 et ill.

Etrurska umetnost. [Bibl. Kako prepoznati umetnost]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980). 64 et ill.

A. FABER, *Osor — Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva* (rés. allem.: Osor — das Apsorus aus Aspekte der antiken Schiffahrt). Diadora 9 (Zadar 1980) 289—311. Avec 5 pl. et 13 fig.

B. GABRIČEVIĆ, *Narona i Grci* (rés. franç.: Narona et les Grecs). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 161—167.

М. ГАБРИЧЕВИЋ, ΟΓΚΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ (rés. allem.). Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 7—15. Avec 2 pl.

K. GANTAR, *Helenizem.* [Lit. leksikon. Študije 3]. Ljubljana, Slov. akad. znan. in umetn. (1978). 52.

M. GARAŠANIN, *L'historiographie yougoslave sur l'Etat illyrien* (A propos de la communication d'Ali Hadri dans Iliria IV, Tirana 1976). Godišnjak XVIII Center za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 207—210.

B. GAVELA, *Keltske migracije na Balkanu* (rés. franç.: Migrations celtiquees dans les Balkans). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 9—19.

M. GORENC, *Egipat.* Serija vodiča. Zagreb, Arheološki muzej (1979). 39. Avec ill.

Grčka umetnost. [Bibl. Kako prepoznati umetnost]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980). 64 et ill.

N. KANAWATI, *The Egyptian Administration in the Old Kingdom.* Evidence on Its Economic Decline. Warminster, Aris and Philips Ltd (1977) III+165. — Compte rendu par М. ПАНИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1980) 155—156.

R. KATIČIĆ, *Proučavanje staroga Balkana i nacionalna povijest današnjih balkanskih naroda.* Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 201—206.

M. KOZLIČIĆ, *Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana* (rés. angl.: The Ptolemy's Vision of East Adriatic Littoral). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 103—188.

T. KURENT, *The architectural Models of the Platonic Cosmos described in the Republic.* Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 249—256. Avec 11 pl.

P. LISIČAR, *Tabula Peutingeriana i rimski itinerari* (rés. angl.: The Tabula Peutingeriana and Roman Itineraries). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 9—10. Avec 1 fig.

Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru — znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6—8. XII 1976) (réd. M. SUIĆ et M. ZANINOVIĆ). Zagreb, Odjel za arheologiju. Centar za pov. znan. (1980) 161 Avec ill.

J. MEDINI, *Provincia Liburnia* (rés. franç.). Diadora 9 (Zadar 1980) 363—441. Avec 3 pl.

J. MEDINI, *Uloga oslobođenika u životu Narone* (rés. angl.: The Role of Freedmen in the Life of Narona). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — zanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 195—206. Avec 1 fig.

Mesopotamska umetnost. [Bibl. Kako prepoznati umetnost]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980). 6 et ill.

P. MIJOVIĆ, *Nekoliko opažanja o rekonstrukciji antičkih i kasnoantičkih puteva kroz Crnu Goru* (rés. angl.: A Few Remarks Concerning the Reconstruction of the Antique and Late Antique Roads Through Montenegro). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 133—144. Avec 4 pl.

I. MIKL-CURK, *Dokazi kontinuitete na rimski cestni mreži Slovenije* (rés. allem.: Zeugen für des Weiterbestehen der vorgeschichtlichen Wege im römischn Strassennetz Sloveniens). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 35—37.

Z. MIRDITA, *Problem rekonstrukcije pravca puta Vicianum — Gabuleum* (rés. franç.: Problème de la reconstruction du tracé de la route Vicianum — Gabuleum). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 53—67.

TH. MOMMSEN, *Rimska zgodovina — izbor* (réd. J. KASTELIC). Ljubljana, Cankarjeva založba (1980). 483.

M. NIKOLANCI, *Iris Illyrica* (rés. allem.). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 155—160.

V. NOVAK, *Latinska paleografija.* 2 éd. Beograd, Naučna knjiga (1980). 356.

М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Планинско залеђе Ризинијума — археолошке белешке из Грахова, Кривошија и Цуца* (rés. franç.: L'Arrière-pays montagneux de Risinium — notes archéologiques de Grahovo, Krivošije et Cuce [Археолошки инст. Посебна издања књ. 15]. Београд, Археолошки институт. Никшић, СИЗ културе (1980). 82. Avec ill.

П. ПЕТРОВИЋ, *О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу* (rés. franç.: De l'approvisionnement des troupes sur le limes du Đerdap). Старинар XXXI (Београд 1980) 53—63. Avec 5 fig.

P. PETRU, *House urns — socio-economic and ethnic views.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 49—53. Avec 3 fig.

D. PINTEROVIĆ, *Mursa i njeno područje u antičko doba* (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 256; XXXII, 132). — Compte rendu par J. FITZ, Alba Regia XVIII (Szekesfehervar 1980) 346—347.

I. PUŠIĆ, *Antičke komunikacije kroz Boku Kotorsku u svjetlu novih otkrića* (rés. franç.: Communications antiques à travers Boka Kotorska à la lumière de nouvelles découvertes). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć (1978) (Beograd 1980) 145—154. Avec 3 fig.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule* (rés franç.: Colonisation cnidienne de l'île de Korčula). Diadora 9 (Zadar 1980) 229—250. Avec 7 fig.

Rimska umetnost. [Bibl. Kako prepoznati umetnost]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980). 64 et ill.

L. SEKEREŠ, *Komunikacije u Barbaricum-u (I—V vek n. e.).* Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 155—161.

B. SLAPŠAK, *I valichi del carso fra preistoria et età romana* (rés. serbo-croate: Kraški prelazi između praistorije i antike). Materijali XVI (Simpozijum Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978) (Beograd 1980) 69—76. Avec 4 fig.

S. SOPRONI, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre.* Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Budapest, Akademiai Kiado (1978). 231. — Compte rendu par J. ŠAŠEL, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 338—340.

M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 341; XXXI, 257). — Compte rednu par W. H(ENSEL). Slavia antiqua XXVI (1979) 332—333.

A. ŠONJE, *Putevi i komunikacije u praistoriji i antici na području Poreštine i njihov odnos prema ostalim prometnicama u Istri* (rés. angl.: Roads and Communications in Prehistory and Antiquity in Poreština and their Relations with other Communications in Istra). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 123—132. Avec 4 fig.

Tabula Imperii Romani d'après carte internationale du monde 1:1.000.000 K 34 (Cfr. Старинар н. с. XXX, 181; XXXII, 132). — Compte rendu par B. GEROV, Gnomon 52, 6 (München 1980) 589—591.

E. TÓTH, *Die Entstehung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum* (rés. slov.). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 80—88.

M. ZANINOVIĆ, *Neki prometni kontinuiteti u srednjoj Dalmaciji* (rés. angl.: Some Examples of Trafic Continuity in Central Dalmatia). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 39—51. Avec 4 fig.

M. ZANINOVIĆ, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike* (rés. angl.: The Territory of the Neretva Valley as a Foothold of Roman Penetration.). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 173—178.

SOURCES HISTORIQUES (EXEPTÉ ÉPIGRAPHIE) — LITTÉRATURE — HISTOIRE DE LA LANGUE

Е. АРИСТОТЕЛУС, *Кратка паралела између Прокопије Кесариског и Тукидида* (rés. franç.: Parallèle court entre Procope de Césarée et Thucydid). Živa antika XXX, 1—2 Скопје (1980) 217—226.

AVRELIJ AVGUŠTIN, *Izpovedi.* [Studenci žive vode n. s. 10]. Celje, Mohorjeva družba (1979). 396.

ГАЈ ЈУЛИЈЕ ЦЕЗАР, *Галски рат, Грађански рат* (trad. А. ТУЗЛИЋ). [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1980). 394.

LJ. CREPAJAC, *Značaj grčkih prevedenica i semantičkih pozajmljenica za obrazovanje evropske kulturne leksike* (rés. allem.: Die Bedeutung der griechischen Lehnbedeutungen für die Bildung des europäischen Kulturwortschatzes). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 87—93.

Л. ЧУРЧИЋ, *Античка књижевност код Срба. Жива антика* XXX, 1—2 (Скопје 1980) 187—191.

F. FERLUGA-PETRONIO, *Iz problematike kalkov po grškem in latinskem vzoru v slovanski heortologiji* (rés. ital.: Sul comportamento dei calhi del latino e greco nell'eortologia slava). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 119—127.

K. GANTAR, *Aristotelova poetika in sobodna slovenska literarna kritika* (rés. allem.: Die aristotelische Poetik und die zeitgenossische slowenische literarische Kritik). Živa antika XXX, 1—2 (Skpoje 1980) 137—147.

V. I. GEORGIEV, *La lingua e l'origine degli Etruschi.* Roma, Editrice Nagard (1979). 133. — Compte rendu par М. Д. САВИЋ, Balcanica XI (Београд 1980) 189—192.

Херодотова историја. Књ. 1—2 (trad. М. АРСЕНИЋ). [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1980). 486; 446.

П. ИЛИЕВСКИ, *Континуитет меѓу микенската грчка и класичногрчката антропонимија* (rés. angl.: Continuity between Mycenaean Greek and classical Greek Anthroponymy). Жива антика XXX, 1—2 (Скопје 1980) 73—86.

KSENOFONT, *Хеленска историја* (trad. М. ДУШАНИЋ). [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1980). 307.

A. LOMA, *Du cri au nom divin — une parallèle théonomique gréco-slave* (rés. serbo-crota.). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 257—264.

J. MEDINI, *O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene* (rés. franç.: De quelque caractéristiques chronologiques et substantielles du chapitre sur la Dalmatie dans »Cosmographia«, oeuvre d'un auteur anonyme de Ravenne). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 69—83.

E. MIHEVC-GABROVEC, *Antična in slovenska gramatična terminologija* (rés. franç.: La terminologie grammaticale antique et slovène). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 95—106.

D. NOVAKOVIĆ, *Antička i suvremena određenja književne fikcije* (rés. franç.: Les déterminations antiques et modernes de la fiction littéraire). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 155—162.

O. PERIĆ, *Složeni pasivni oblici u djelu »Historia Salonitana«* (rés. angl.: Complex passive forms in »Historia Salonitana«). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 113—118.

М. ПЕТРУШЕВСКИ, *Дијалектот на Хомеровите Ахајци и неговите извори* (rés. franç.: Le dialecte des Achéens homériques et ses sources). Жива антика XXX, 1—2 (Скопје 1980) 57—72.

Pindar (réd. K. GANTAR). [*Zbirka* Lirika 43]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1980). 104.

Псеудо-Калистен, *Живот и дјела Александра Македонског — старогрчки роман о Александру према рукопису L* (trad. З. ДУКАТ). [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1980). 235.

Rimska lirika (réd. K. GANTAR). [Knjižn. Kondor]. Ljubljana, Mladinska knjiga (1980) 140.

M. ROXAN, *Roman Military Diplomas 1954—1977.* London, University of London, Institut of Archaeologiy, Occasional Publication № 2 (1978). 118. — Compte rendu par S. DUŠANIĆ, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 334—335.

M. SIRONIĆ, *Aristotel, Ἀθηναίων πολιτεία gl. 20.* (rés. allem.). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 149—154.

Š. ŠONJE, *Homerova epitheta ornantia kod srpskih i crnogorskih prevodilaca devetnaestog stoljeća* (rés. franç.: Epitheta ornantia d'Homère chez les traducteurs serbes et monténégrins dj XIXe siècle). Živa antika XXX 1—2 (Skopje 1980) 173—181.

М. ТОДОРОВИЌ, *Дуалот во микенскиот грчки* (rés. franç.: Le duel dans le dialecte mycénien). Жива антика XXX, 1—2 (Скопје 1980) 129—134.

A. TUZLIĆ, *Iz grčko-latinske terminologije* (rés. franç.: De la terminologie gréco-latine). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 107—111.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

Б. АЛЕКСОВА, *Стоби: Епископска базилика, Централна базилика и Синагога — археолошки ископувања во 1977 година* (rés. angl.: Stobi — the Episkopal Basilica, Central Basilica and Synagogue). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1978) 83—98 Avec 11 fig.

T. ANĐELIĆ, *Bratački Gradac, Nevesinje, Hercegovina — rimsko nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 73—74, 254.

M. BABIĆ, *Arheološko otkriće iz antičkog doba u Vidovicama* (rés. allem.: Die archäologische Entdeckung aus der Antikezeit in Vidovice). Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 19—25. Avec 4 fig.

M. BABIĆ, *Istraživanje ostataka antičkog naselja u Vidovicama* (rés. allem.: Reste antiker Kultur in Vidovice). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 123—134. Avec 5 fig.

D. BATISTIĆ-POPADIĆ, *Ptuj — Rabelčja Vas izvještaj o bunaru na sektoru Bloka B—V* (rés allem.: Bericht über den Brunnen aus dem Sektor des Wohnblocks B—V). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 25—37. Avec 4 pl.

З. БЕЛДЕДОВСКИ, *Една доцноантичка гробница од Штипско* (rés. angl.: One late antique crypt in the region of Štip). Macedoniae acta archaeologica 5 (Prilep 1978) 113—126. Avec 8 fig. et 3 pl.

Љ. БЈЕЛАЈАЦ, *Налази имитације рељефне terra sigillata-e са Београдске тврђаве* (rés. angl. Finds. of Imitation of Terra Sigillata with Relief Decoration from the Belgrade Fortress). Год. града Београда XXVII (Београд 1980) 45—55. Avec 4 pl.

D. BOJOVIĆ, *Rimski put Singidunum — Castra Tricornia — Ad Sextum miliare* (rés. allem.: Der römische Weg Singidunum — Castra Tricornia — Ad Sextum miliare). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 85—99. Avec 6 pl.

E. BOLTIN-TOME, *Predloka pri Črnem Kalu, Koper — poznoantično in staroslovensko grobišče* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 136—137, 257. Avec 2 pl.

O BRUKNER, *Kudoš, Šašinci — villa rustica (?)* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 106—108, 255. Avec 1 pl.

O. BRUKNER, *Prosine, Prhovo — rimsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 108—109, 255.

Z. BRUSIĆ, *Rt Kremenjača, Zaton kod Nina — podmorska istraživanja ostataka antičke luke stare Enone* (rés franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 112—114, 255—256. Avec 1 pl.

M. BULAT, *Nalazi ostataka kasnoantičke zgradice kod Josipovca.* Glasn. slavon. muz. — vanredno izdanje (Vukovar 1980) 65—66.

A. BURGER, *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil.* [Fontes Archaeologici Hungarie]. Budapest, Akademiai Kiado (1979). 135. — Compte rendu par S. CIGLENEČKI, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 337—338.

А. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *Археолошка истраживања античких некропола у селу Комини код Пљеваља* (rés. franç.: Recherches archéologiques des nécropoles antiques dans le village Komini pres de Pljevlja). Старинар XXXI (Београд 1980) 43—52. Avec 4 pl.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Vorrömische Elemente in der Kultur des Municipiums S... im Dorfe Komini.* Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 227—232.

V. DAMEVSKI, *Istraživanja u Benkovcu kod Okučana 1978—1979. g.* Vjesnik Arheol. muz XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 236—238.

V. DAMEVSKI-M. GORENC, *Benkovac kod Okučana — rimska ladanjska vila* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 98—101, 255. Avec 1 pl.

V. DAUTOVA-RUŠEVLJAN, *Vranja, Hrtkovci — antičko nalazište* (rés. franç..). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 109—112, 255. Avec 7 pl.

Ž. DEMO, *Kunovac Breg, Koprivnica — ranocarska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 79—82, 254. Avec 2 fig.

Г. ДИМИТРИОСКА, *Група доцноримски гробови од Камник, Скопје* (rés. angl.: A group of late roman graves in Kamnik — Skopje). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1978) 131—139. Avec 2 pl.

E. DOBRUNA-SALIHU, *Problem lociranja stanice Viciano* (rés. angl.: Problem of the Location of the Station Viciano). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 163—167.

С. ДРЧА, Р. ЛАТКОВИЋ, Д. ЈАНКОВИЋ-МИХАЛЦИЋ, *Медијана* (rés. angl.). Ниш, Нарони музеј (1979). 45. Avec ill.

F. FÜLEP, *Roman cemeteries on the territory of Pecs* (Sopi anae). [Fontes Archaeologici Hungariae]. Budapest, Akademiai Kiadó (1977). 64+50+2. — Compte rendu par M. ŽUPANČIČ, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 337.

М. ГАРАШАНИН, Д. КОРАЧЕВИЋ, *Базиликата II во Скупи* (rés. franç.: La basilique II de Scupi). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1979) 31—46. Avec 10 fig.

M. GORENC-B. VIKIĆ, *Varaždinske Toplice — aquae iasae* (rés, angl. et allem.). Varaždinske Toplice, Zavičajni muzej (1980). 39. Avec ill.

Z. GREGL, *Dubrava, Zagreb — antička cesta* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 84—85, 254. Avec 1 pl.

Z. GREGL, *O jednoj atičkoj cesti u blizini Zagreba* (rés. allem.). Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 18—22. Avec 4 fig.

Z. GREGL, *Rekognosciranja i istraživanja antičkih lokaliteta na području Zagreba 1979. god.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 243—244.

Z. GUNJAČA, *Gradina, Žirje, Šibenik — kasnoantička utvrda* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 133—134, 257. Avec 1 pl.

B. ILAKOVAC, *Razvoj ceste Stara Straža — Radučic u odnosu na trasu akvedukta Plavno Polje — Burnum* (rés. angl.: Development of the Road Stara Straža — Radučić in Rescept of the Trace of the Aqueduct Plavno Polje — Burnum). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i Komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 109—122. Avec 10 fig.

Т. ЈАНАКИЕВСКИ, *Археолошки комплекс Суводол локалитет Керамидница и прашањето за убикација на античката населба Пелагонија* (rés. angl.: Archaeological complex of Suvodol-Locality »Keramidnica«). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1979) 75—82. Avec 5 fig.

T. JANAKIEVSKI, *Heraclea Lyncestis, Bitola — rimski teatar* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd (1980) 74—75, 254. Avec 2 fig.

Б. ЈАНКОВИЋ, *Истраживање споменика у Врелу, Шаркамен* (rés. franç.: Etudes des monuments de Vrelo, Šarkamen). Старинар XXXI (Београд 1980) 87—93. Avec 2 pl. et 5 dess.

Č. JORDOVIĆ, *Viminacium, Kostolac. Velika kapija — rimska nekropola i naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 123—126, 256. Avec 2 pl.

А. ЈОВАНОВИЋ, *Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову* (rés. franç.: Tumuli de la période antique en Serbie et au Kossovo). Старинар XXXI (Београд 1980) 1—15.

V. JURKIĆ, *Burle, Medulin, Istra — antički kosturni grob sa stelom* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 114—115, 256. Avec 1 pl.

V. JURKIĆ, *Červar, Poreč, Istra — rimska villa rustica* (II faza istraživanja, datacija i konzervacija lokaliteta) (rés. franç.). Arh. pregled 21 Beograd 1980) 16—118, 256. Avec 4 pl.

V. JURKIĆ, *Pula — nalaz ranokršćanskog mozaika i sarkofaga* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 137—140, 257.

V. JURKIĆ, *Rimska žarna nekropola na Fontani pod Buzetom* (rés. angl.: A roman necropolis at Fontana near Buzet). Histria archaeologica 2 (Pula 1979) 51—73. Avec 13 fig.

B. KNEŽEVIĆ-I. MIRNIK, *Donje Čelo, otok Koločep — antička zgrada* (rés franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 86—88, 254. Avec 2 fig.

V. KOLŠEK, *Šempeterska nekropola.* [Zbirka vodnikov 27]. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spom. varstvo (1980). 30. Avec ill.

P. KOROŠEC, *Skeletni grob z bloka B—III v Ptuju in materialna kultura tega obdobja* (rés. allem.: Das Skelettgrab aus dem Block B—III in Ptuj und die materielle Kultur dises Zeitraums). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 38—54. Avec 3 pl.

А. ЛАЛОВИЋ-С. ЈОВАНОВИЋ, *Рготина, античко налазиште* (rés. franç.: Rgotina, site antique). Старинар XXXI (Београд 1980) 81—85. Avec 5 pl.

A. LALOVIĆ-S. JOVANOVIĆ, *Rudnik kvarca, Rgotina, Zaječar — antičko nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 82—84, 254.

Z. LOVRENČEVIĆ, *Rimske ceste i naselja u bilogorsko-podravskoj regiji* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 233—248, 260.

Медијана (rés. angl.). Ниш, Народни музеј (1979). 45—XXXIX.

I. MIKL-CURK, *Poetovio v 3. stoletju* (rés. franç.: Poetovio dans le 3ème siècle. Les renseignements noveaux). Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 37—42. Avec 2 fig.

П. МИЛОШЕВИЋ, *Римски налази у Сави код Сремске Раче* (rés. franç.: Trouvailles romaines dans la Save près des Sremska Rača). Старинар XXXI (Београд 1980) 35—41. Avec 8 pl.

T. MIOTTI, *Casteli del Friuli, 1: Carnia, feudo Moggio e capitaneati settentrionali. Castellieri, for-*

tificazioni romane e tardo antiche, castelli, torri, rocche, fortezze, abbazie fortificate, città e borghi recinti, case-forti. Udine, Del Bianco Editore (1977). 265. — Compte rendu par J. ŠAŠEL, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 340.

Š. MLAKAR, *Neki prilozi poznavanju arheološke topografije Istre* (rés. allem.: Einige Beilagen zur archäologischen Topographiekunde Istriens). Histria archaeologica 2 (Pula 1979) 9—50. Avec 4 pl. et 17 fig.

B. NEDVED, *Benkovačka cesta, Zadar — ranorimske nekropole* (rés. franç). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 76—79, 254. Avec 2 fig.

B. NEDVED, *Kolovare, Zadar — kasnoantička nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 134—135, 257. Avec 1 pl.

B. NEDVED, *Zaštitno istraživanje rimskih grobova u Zadru* (rés. franç.: Fouilles de protection des tombes romaines à Zadar). Diadora 9 (Zadar 1980) 341—356. Avec 5 pl. et 3 fig.

F. OREB - E. MARIN, *Kasnoantičko groblje na Sućidru u Splitu* (rés. franç.: Cimetière de l'Antiquité tardive à Sućidar, Split). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 55—59. Avec 1 fig. et 4 pl.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Povodom novih nalaza miljokaza u zaleđu Risiniuma* (Risna) rés. franç.: A l'ocasion de nouvelles découvertes de bornes miliaires dans l'arrière-pays de Risinium (Risan). Materijal XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 21—32. Avec 14 fig.

I. PEDIŠIĆ, *Scardona, Skradin, Šibenik — rimska arhitektura i kasnoantička nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 130—132, 257. Avec 1 pl.

D. POPOVIĆ, *Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja* (rés. allem.: Die Hauptkommunikation in Syrmien im Lichte archäologischer Untersuchungen). Materijali XVII (Simpozijum Putevi i komunikacije u antici, Peć 1978) (Beograd 1980) 101—107.

M. PRAVILOVIĆ, *Viminacium, Kostolac. Pećine — rimska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 118—122, 256. Avec 6 pl.

B. RAUNIG, *Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova* (rés. allem.: Zwei spätantike Gräber aus der Umgebung von Đakovo). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 151—169. Avec 7 pl.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Istraživanja antičkog naselja u Prozoru u Lici (Arupium) u 1978. i 1979. god.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 241—243.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prozor, Otočac, Lika — antički Arupium* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 101—105, 255. Avec 3 pl.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Prozor, Otočac, Lika — antički kamenolom* (rés. franc.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 105—106, 255. Avec 1 fig.

D. SOKAČ-ŠTIMAC, *Treštanovačka gradina, Tekić, Slav. Požega — kasnorimska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 127—130, 256—257. Avec 3 pl.

П. СРБИНОВСКИ, *Резултати од ископувањата во 1976 година* (rés. angl.: The Building and the Floor Mosaics in Sector IV of Heraclea Lyncestis — Results of the Excavation performed in (1976). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1978) 99—111. Avec 9 fig.

D. SREJOVIĆ - A. LALOVIĆ, *Gamzigrad, Zaječar, — kasna antika* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 126—127, 256.

Д. СРЕЈОВИЌ - А. ЛАЛОВИЌ - Б. ЈАНКОВИЌ *Гамзиград* (rés. franç.). Старинар XXXI (Београд 1980) 65—80. Avec 4 pl. et 7 dess.

В. ШАРАНОВИЌ-СВЕТЕК, *Раноцарска лончарска радоница у Цибалама* (rés. franc.: Atelier de potier du huat empire à Cibalae). Старинар XXXI (Београд 1980) 17—33. Avec 8 pl. et 7 dess.

M. ŠARIĆ, *Rimski grob u Topuskom* (rés. allem.: Das römische Grab aus Topusko). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 125—149. Avec 5 fig. et 8 pl.

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Istraživanja u Ludbregu 1978—1979. g.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 238—239.

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, *Istraživanja u Šćitarjevu 1979. g.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 239—240.

B. VIKIĆ - V. DAMEVSKI, *Istraživanja i zaštitni radovi u Var. Toplicama od 1977—1979. g.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 233—235.

B. VIKIĆ-M. GORENC, *Iovia, Ludbreg* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 95—98, 255. Avec 3 pl.

B. VIKIĆ-M. GORENC-V. DAMEVSKI, *Andautonia, Šćitarjevo* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 90—94, 255. Avec 4 pl.

B. VIKIĆ-M. GORENC-V. DAMEVSKI, *Aquae Iasae, Varaždinske Toplice* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 88—90, 254—255. Avec 3 pl.

Виминацијум — главни град римске провинције Горње Мезије. Београд, Народни музеј (1980). 40. Avec ill.

RELIGION — MYTHOLOGIE — CULTE

E. MARIN, *O antičkim kultovima u Naroni* (rés. franç.: Sur les cultes antiques à Narona). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 207—212. Avec 1 fig.

J. MEDINI, *Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji* (rés. angl.: Sabazius' Cult in the Roman Province of Dalmatia). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 67—88. Avec 2 pl.

P. POP-LAZIĆ, *A votive plate of Jupiter Dolichenus Brza Palanka — Egeta.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 41—44. Avec 2 fig.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove »panonsko-iliričke« kultne zajednice* (rés. franç. Quelques aspects iconographiques et onomastiques de la communauté cultuelle »Pannonico-Illyrique« de Silvain). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 105—123. Avec 2 fig. et 2 pl.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Uz jedan novi izvor o kultu ilirskog Medaura* (rés angl.: A New Source on the Cult of the Illyrian Medaurus). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 51—58. Avec 1 dess.

ARCHITECTURE

T. ANĐELIĆ, *Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolici Mostara* (rés. angl.: Some Early Christian religious Buildings in the Vicinity of Mostar). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog sredjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 257—266. Avec 6 fig.

I. BOJANOVSKI, *Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani* (rés. franç.: Refuge tard-antique à Gornji Vrbljani près de Ključ — Bosnie occidentale). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXV (Sarajevo 1980) 105—123. Avec 7 fig. et 3 pl.

B. ILAKOVAC, *Kameni žljebovi akvedukta Biba — Jader* (rés. angl.: Stone Grooves in Biba — Jader Aqueduct). Diadora 9 (Zadar 1980) 327—340. Avec 4 fig.

T. KURENT, *Preferred Numbers in Modular Sizes of Emona, Diocletian's Palace, and Mogorjelo.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 113—131. Avec 8 fig.

I. MIRNIK, *Obloga zidova Dioklecijanove palače* (rés. angl.: Revetment of the Walls of Diocletian's Palace). Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 8—13. Avec 2 fig.

I. MIRNIK, *On some architectural fragments from Diocletian's palace at Split.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 45—56. Avec 16 fig.

Š. MLAKAR, *Amfiteatar u Puli*, 6 éd. [Kult. — pov. spom. Istre]. Pula, Arheološki muzej Istre (1980) 16. Avec ill. — La même publ. en angl.: The amphitheatre in Pula.

Š. MLAKAR, *Das Amphitheater in Pula.* 9 éd. [Kulturhistorische Denkmäler in Istrien 1]. Pula, Archeologisches Museum Istriens (1980) 28. Avec ill.

V. PAŠKVALIN, *Antički nimfej u Putovićima kod Zenice. Prilog upoznavanju duhovne kulture autohtonog stanovništva* (rés. franç.: Nymphée antique à Putovići près de Zenica). Glasnik Zem. muz. arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 55—84. Avec 24 fig.

S. PILIPOVIĆ, *Pregradnje u »velikim termama« u Saloni* (rés. franç.: Transformations des thermes publics de Salone). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 89—102. Avec 7 fig.

D. SREJOVIĆ - A. LALOVIĆ - Dj. JANKOVIĆ, *Two late roman temples at Gamzigrad.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 54—63. Avec 7 fig. et 3 dess.

M. SUIĆ, *Faze izgradnje bedema stare Varvarije.* Uz jedan novi natpis iz Bribira (rés. angl.: The Construction Phases of the Walls in the Old Varvaria. With a New Inscription from Bribir). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 31—42. Avec 7 fig.

SCULPTURE

O. BRUKNER, *A late classical comb with representations in relief from Sirmium.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 57—59. Avec 2 fig.

M. BULAT, *Neobjavljeni ulomak Jupiterovog žrtvenika iz Osijeka.* Glasn. slavon. muz. 1 (n. s.) (Vukovar 1980) 30—31.

A. BUONOPANE, *Un cippo liburnico conservato presso il Museo archeologico al Teatro Romano di Verona* (rés. serbo-croate: Liburnski cipus u Arheološkom muzeju Rimskog teatra u Veroni). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 47—54. Avec 2 pl. et 1 fig.

N. CAMBI, *A new portrait of Vespasian from Narona.* Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 37—40. Avec 7 fig.

N. CAMBI, *Dvije skulpture iz antičkog Aequuma* (rés. angl.: Two Ancient Sculptures from Aequum). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 27—46. Avec 10 pl.

N. CAMBI, *Enonska Venera Anzotika* (rés. franç.: Venus Anzotica d'Aenona). Diadora 9 (Zadar 1980) 273—283. Avec 4 pl.

N. CAMBI, *Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu* (rés. angl.: Jupiter Amon on two Monuments in the Archaeological Museum in Split). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 43—50. Avec 6 fig.

M. DRAGIČEVIĆ, *Tri renesansno-barokna mortara u Trogiru* (rés. franç.: Trois mortiers rénaissanco-baroques de Trogir). Priv. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 436—441.

B. GABRIČEVIĆ, *O počecima rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji* (rés. franç.: Les débuts de l'art romain provincial en Liburnie). Diadora 9 (Zadar 1980) 251—271. Avec 12 fig.

E. IMAMOVIĆ, *Novi nalazi antiknih kultnih spomenika iz Bosne* (rés. franç.: Nouvelle trouvailles de monuments de cultes antiques en Bosnie). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 97—103. Avec 2 fig.

А. ЈОВАНОВИЌ, *Прилог проучавању скулптура са Медијане* (rés. allem.: Ein Beitrag zur Erforschung des Problems der in Mediana bei Niš entdeckten Skulpturen). Нишки зборник 9 (Ниш 1980) 53—60. Avec 1 fig.

К. КЕПЕСКИ, *Две мермерни култни слики од збирката на Прилепскиот музеј* (rés. angl.: Two marble cult pictures from the collection of the Museum in Prilep). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1979) 55—64. Avec 3 fig.

B. KIRIGIN, *Tip helenističke stele u Naroni* (rés. angl.: A Type of Hellenistic Stele from Narona). Do-

lina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 169—172. Avec 4 fig.

A. LALOVIĆ, *Tri bronzane statuete sa područja istočne Srbije* (rés. angl.: Three Bronze Statuettes from East Serbia). Zborn. radova Muz. rudar. i metal. 1 (Bor 1980) 73—78. Avec 5 fig.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *O jednoj glavi »Kourosa« iz Dubrovnika* (rés. allem.: Ein »Kouros-Kopf« aus Dubrovnik). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 181—202. Avec 2 pl.

V. SOKOLOVSKA, *La stèle funéraire de Marvinci.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 42—45. Avec 5 fig.

PEINTURE — MOSAÏQUES

B. ĐURIĆ, *Antični mozaiki na ozemlju SR Slovenije* (Cfr. Старинар н. с. XXX, 185). — Compte rendu par K. MAJEWSKI, Archeologia XXX (Wrocław 1979) 262—263.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Kompleks podnih mozaika kasnorimske vile u Sirmijumu* (rés. angl.: A Complex of Floor Mosaics of a Late Roman Villa at Sirmium). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 169—185. Avec 8 sl.

MÉTIERS — ARTS MINEURS

A. R. M., *Egipatska brončana plastika.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 245—246.

B. V. B., *Rimska keramika i staklo iz Siska.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 246—247.

B. V. B., *Rimski nakit i ukras iz naših krajeva.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 247.

D. BOJOVIĆ, *Rimska keramika Singidunuma* (Cfr. Старинар н. с. XXX, 186; XXXI, 263). — Compte rendu par I. MIKL-ĆURK, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 335—336.

N. BOLŠEC, *Antičke svjetiljke Zavičajnog muzeja Poreštine* (rés. ital.: Lucerne romane del Museo civico del Parentino). Histria archaeologica 2 (Pula 1979) 75—86. Avec 3 pl.

O. BRUKNER, *Legenda o Polifemu na reljefno ukrašenoj zdeli iz Cibala* (rés. franç.: La légende de Polyphème sur un plat orné en relief de Cibalae). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 233—237. Avec 3 fig.

Z. BRUSIĆ, *Neki oblici kasnoantičke keramike s podmorskih nalazišta uz našu obalu* (rés. angl.: Some Forms of the Late Antique Bysantine Ceramic Ware Found on the Sites along Our Coast). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 77—86. Avec 7 pl.

N. CAMBI, *Naknadna razmišljanja o dva staklena privjeska u Arheološkom muzeju u Splitu* (rés. franç.: Considérations ultérieures sur deux pendeloques en verre du Musée archéologique de Split). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 91—96. Avec 3 fig.

I. ČREMOŠNIK, *Dijelovi paradnog bronzanog šljema iz kastruma kod Doboja* (rés. allem.: Teile des Geschichtshelmes aus dem Castrum bei Doboj). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV ((Sarajevo 1980) 85—95. Avec 6 fig.

J. ĆUS-RUKONIĆ, *Firma svjetiljke iz arheološke zbirke Osor.* Otočki ljetopis 3 (Mali Lošinj 1980) 401—409. Avec 3 pl.

C. D'ANGELA, *Precisazione sulla matrice di lucerna africana a Herdonia (Puglia)* (rés. serbo-croate: Objašnjenje uz objavljeni kalup za afričku lucernu pronađen u Ordoni-Herdonia (Puglia). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 239—240. Avec 1 fig.

J. EMERŠIČ, *Zanimiv kos žare z vtisnjenim žigom iz Ptuja* (rés. allem.: Interessantes Urnenfragment mit eingedrücktem Stempel aus Ptuj). Arh, vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 23—24.

J. JELIČIĆ, *Mensa ponderaria iz Asserije* (rés. angl.: Mensa Ponderaria from Asseria). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 61—68. Avec 5 fig.

A. JOVANOVIĆ, *Nakit u rimskoj Dardaniji.* [Dissertationes et Monographie 21]. Beograd. Savez aheol. društ. Jugoslavije (1978) 110. — Compte rendu par D. BOJOVIĆ, Archaeologia Iugoslavica XVIII (Beograd 1977) 69.

B. KIRIGIN, *Megarska zdjela iz Herceg-Novog* (rés. franç.: Vase de Mégare provenant de Herceg-Novi). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 43—48. Avec 2 fig.

B. KIRIGIN, *Merkur bočice iz Arheološkog muzeja u Splitu* (rés. angl.: Mercury Bottles from the Archeological Museum at (Split). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 61—65. Avec 1 fig.

P. KOROŠEC, *Posodi z žigom lončarja iz Rabelčje Vasi v Ptuju* (rés. allem.: Zwei Gefässe mit Töpferstempel aus Rabelčja Vas in Ptuj) Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 18—22. Avec 2 pl.

R. KOŠČEVIĆ, *Antičke fibule s područja Siska* (rés. angl.). Zagreb, Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti (1980). 134.

E. МАНЕВА, *Неколку типови и форми на елинистичка и римска керамика од Хераклеја* (rés. angl.: Several Kinds of Hellenistic and Roman Ceramics from Heracles). [Пос. изд. 1]. Битола, Одбор за Хераклеја, Завод за зашт. на спо. на културата (1979). 66. Avec ill.

R. MATIJAŠIĆ, *Antički spomenici Pule na dva bakroreza iz 18. stoljeća.* Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 14—17. Avec 2 fig.

S. PAHIČ, *Prvi podatki o grobi hišni lončenini z Brinjeve Gore* (rés allem.: Vorbericht über die grobe Hauskeramik von Brinjeva Gora). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 89—112. Avec 3 pl.

N. PETRIĆ, *Prilozi poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu* (rés ital.: Aggiunta alle nozioni sulla ceramica geometrica apula sulla

costa orientale dell'Adriatico). Diadora 9 (Zadar 1980) 197—204. Avec 2 pl.

B. ШАРАНОВИЋ-СВЕТЕК, *Прилог проучавању античког коштанорезачког-резбарског заната на територији Јужне Паноније с посебним осврtом на Сирмијум* (rés. angl.: A Study of the ancient Bone-cutting and Carving Craft on the Territory of south Pannonia with special Reference to Syrmium). Рад. војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 121—132. Avec 4 pl.

V. ŠARANOVIĆ-SVETEK, *Umetnički predmeti od kosti* (rés. franç.: Objet artistique en ivoire). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 239—243. Avec 2 fig.

B. VIKIĆ, *Nekaj žigosanih opek iz Poetovione* (rés. allem.: Einige gestempelte Ziegel aus Poetovio). Arh. vesnitk XXXI (Ljubljana 1980) 13—17.

B. VIKIĆ-V. DAMEVSKI, *Crnofiguralne vaze iz zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu* (rés. angl.: Black figured vases from the collection of the Archaeological museum in Zagreb). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 203—231. Avec 19 pl.

M. ZANINOVIĆ, *Dionizijska posuda iz Hvara* (rés. angl.: The Askos with Dionysian Scene from Hvar). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 49—60. Avec 4 fig.

ÉPIGRAPHIE

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, A new inscription from Kolovrat. Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 46—48. Avec 2 fig.

E. DOROTIU-BOILĂ-C. PETOLESCU, *Kurze Literaturübersicht zur lateinischen Epigraphik von Scythia Minor.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 294—300.

B. DRAGOJEVIĆ JOSIFOVSKA, *Žrtvenik iz sela Pčinje, posvećen kapitolskom trojstvu* (rés. franç.: Un autel dédié à la triade capitoline, provenant du village de Pčinja, au sud de Kumanovo). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 179—181. Avec 1 fig.

N. GUDEA, *Beiträge zu einem Literaturnachweis der epigraphischen, das römische Dakien betreffenden Forschungen nach 1902.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 274—293.

E. IMAMOVIĆ, *Međašni natpis na području rimske provincije Dalmacije* (rés. allem.: Grenzstein-Beschriftungen auf dem Gebiet der römischen Provinz Dalmatien). Pril. Inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 27—59.

J. KOLENDO, *L'épigraphie grecque et latine en Pologne.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 268—273.

V. KOLŠEK, *Zanimive najdbe iz Celja* (rés. allem.: Interesante Funde aus Celeia /Celje/) Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 171—172. Avec 3 fig.

B. LÖRINCZ, *Die epigraphische Forschung in Ungarn seit 1902.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 257—267.

Z. MIRDITA, *Novitates epigraphicae e Dardania collectae* (rés. allem.). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 186—198. Avec 4 pl.

Z. MIRDITA, *Recherches épigraphiques en Albanie depuis 1902.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 210—219.

M. MIRKOVIĆ, *Cohors V Gallorum u Transdierni* (rés. allem.: Cohors V Gallorum in Transdierna). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 173—178.

M. NIKOLANCI, *Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta* (rés. allem.). Diadora 9 (Zadar 1980) 205—227. Avec 12 fig.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Greek Alphabetic Inscription from Lipljan.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 35—41. Avec 3 fig.

M. SPEIDEL, *An Altar to the healer Gods and the Genisu of Iuppiter Dolichenus* (rés. slov.). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 182—185. Avec 1 fig.

J. ŠAŠEL, *Epigraphische Publikationen in Jugoslawien seit CIL III.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 317—321.

A. et J. ŠAŠEL, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 135). — Compte rendu par L. VIDMAN, Listy filol. 103, 3 (Praha 1980) 187—188.

M. ŠAŠEL KOS, *Lateinische Epigraphik in Griechenland.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 252—256.

L. VIDMAN, *Die epigraphische Forschung in der Tschechoslowakei seit CIL III.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 235—241.

J. VINOGRADOV, *Epigraphik in der UdSSR.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 301—316.

E. WEBER, *Bibliographie zur epigraphischen Forschung in Österreich seit 1902.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 201—209.

M. ZANINOVIĆ, *Dva antička natpisa iz Senja* (rés. angl.: Two ancient latin inscription from Senj. Diadora 9 (Zadar 1980) 317—326. Avec 3 fig.

NUMISMATIQUE

A. R. M., *Rimski olovni figuralni pečati iz Siska.* Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 247—248.

Б. БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, *Каталог систематске збирке римског царског новца у Народном музеју у Београду. I. Август — Вителије.* Нумизматичар 1 (Београд 1978) 51—96. Avec ill.

B. BORIĆ-BREŠKOVIĆ, *Katalog sistematske zbirke rimskog carskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu. II. Vespazian — Domicijan.* Нумизматичар 2 (Београд 1979) 39—108. Avec ill.

B. BORIĆ-BREŠKOVIĆ, *Katalog sistematske zbirke rimskog carskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu. III. Nerva — Trajan.* Нумизматичар 3 (Београд 1980 129—162. Avec ill.

Н. ЦРНОБРЊА, *Остава римског новца из Београда — примерци нових емисија Констанција II, Констанција Гала и Јулијана Цезара* (rés. franç.: Le

dépôt de la monnaie romaine de Belgrade — exemplaires de nouvelles émissions de Constance II, Constance Gallus et Jules César). Год. града Београда XXVII (Београд 1980) 23—31. Avec 1 pl.

В. ДАУТОВА РУШЕВЉАНИН, *Медаљон Константина II* (texte comp. angl.: The Medallion of Constantine II). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 57—60. Avec 2 fig.

В. ДАУТОВА РУШЕВЉАНИН, *Остава Антониниjана из Марадика* (rés. angl.: A Hoard of Antoniniani from Maradik). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 21—42. Avec 3 pl.

В. ДАУТОВА РУШЕВЉАНИН, *Римски новац из Срема* (Војвођански музеј: Откуп 1976—78. године) (rés. angl.: Roman Coins from Syrmium. Purchased in 1976—78). Рад војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 69—87. Avec 6 pl.

С. ДУШАНИЋ, *Анонимни квадранси* (rés. angl.: Notes on the Anonymous Quadrantes). Нумизматичар 1 (Београд 1978) 23—38. Avec 3 fig.

С. ДУШАНИЋ, *Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији 622 (137)* (The Organization of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior). Ист. Гласн. 1—2 (Београд 1980) 7—55.

Д. ГАЈ-ПОПОВИЋ, *Оловни печат цара Јустинијана I* (rés. angl.: The Lead Seal of the Emperor Justinian I). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 165—168. Avec 2 fig.

R. GÖBL, *Antike Numismatik.* München, Battenberg Verlag I, II (1978). 284; 283. M. ALFÖLDI, Antike Numismatik. Mainz, Verlag Philipp von Zabern I, II (1978) 323+20. — Compte rendu par P. KOS, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 333—334.

P. KOS, *Numizmatika antičnega Ptuja.* Ptuj, Pokrajinski muzej (1980). 33. Avec ill.

G. KRALJEVIĆ, *Antički novci iz okolice Čapljine* (rés. angl.: Antique Coins from Čapljina). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 127—135. Avec 1 pl.

G. KRALJEVIĆ, *Hortfund römisch kaiserlicher Denare in Usora bei Doboj.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 243—246. Avec 1 pl.

Z. MARIĆ, *Münzen aus dem dritten und zweiten Jahrhundert v. u. Z. von Gradina in Ošanići bei Stolac.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 183—200. Avec 4 pl.

I. MIRNIK, *The Survival in Coin Hoards from Yugoslavia.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 31—34.

Е. ПЕГАН, *Аурелијанова златна мутипла из Медиоланума* (texte comp. allem.: Ein Coldmultiplum des Aurelianus aus Mediolanum). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 9—22. Avec 1 pl.

E. PEGAN, *Ein Bronzemedailon des Probus auf den Triumph über die Goten im Jahr 278 in Pannonien* (rés. serbo-croate: Бронзани медаљон цара Проба поводом тријумфа над Готима 278. године у Панонији). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 47—56. Avec 2 fig.

Е. ПЕТРОВА, *Локалитет Исар—Марвинци — монети од археолошките истражување во 1977. г.* (rés. angl.: Locality Isar—Marvinci — coins from the archaeological researches in 1977). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1979) 47—53.

P. POPOVIĆ, *Les débuts du monnayage barbare dans les régions centrales des Balkans.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 26—30. Avec 1 pl.

П. ПОПОВИЋ, *Остава драхми Аполоније и Дирахиона из Пећинаца* (rés. angl.: A Hoard of Drachma of Apollonius and Dirachion Found in Pećinci). Нумизматичар 1 (Београд 1978) 9—22.

П. ПОПОВИЋ, *Тетрадрахме Филипа II и њихове најраније имитације из збирке Народног музеја у Београду* (rés. angl.: The Tetradrachmas of Philip II and Their Earliest Imitations from the Collection of the National Museum in Belgrade). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 7—14. Avec 5 pl.

В. ПОПОВИЋ, *Римски новац из Царичиног града* (rés. franç.: Les monnaies romaines de Tsaritchin Grad). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 121—128.

В. М. СИМИЋ, *Цинк у римском бронзаном новцу четвртог века* (rés. angl.: Zinc in Roman Bronze Coins from the IV Century). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 23—37.

В. СИМИЋ, *Хемијски састав бакарног и бронзаног новца кованог у Тесалоници* (texte comp. angl.: The Chemical Composition of Copper and Bronze Coins Struck in Thessalonica). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 63—74.

М. Р. ВАСИЋ, *Каса с бронзаним новцем IV и V века из Великог градишта (Pincum)* (rés. angl.: A Coffer of Bronze Coins from the IV and V Century from Veliko Gradište) (Pincum). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 75—117. Avec 6 fig.

М. Р. ВАСИЋ, *Нова Диоклецијанова бронзана мултипла* (rés. angl.: A New Bronze Multipla of Diokletian). Нумизматичар 1 (Београд 1978) 41—48. Avec 2 pl.

М. ВАСИЋ, *Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума* (rés. franç.: Tresor de monnaies romaines de bronze des IVe et Ve siècles de Viminacium). Старинар XXXI (Београд 1980) 123—161.

MOYEN ÂGE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

J. BELOŠEVIĆ, *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća* (rés. allem.: Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh.). Zagreb, Liber (1980). 208.

Д. БОГДАНОВИЋ - В. Ј. ЂУРИЋ - Д. МЕДАКОВИЋ, *Хиландар* (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 263). — Compte rendu par B. NILEVIĆ. Pril. inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 313—316; CHR. WALTER, Revue des Et. Byz. 38 (Paris 1980) 318.

M. BRANDT, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka.* Knj. 1. [Bibl. povijesti]. Zagreb, Liber (1980). 716.

L. BREJE, *Vizantijska civilizacija* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 351; XXX, 187). — Compte rendu par Д. М. КАЛЕЗИЋ, Богословље 1—2 (Београд 1977) 165—168.

Članci Ljube Sparavala o srednjovekovnoj Hercegovini. — Compte rendu par F. MUSLIMOVIĆ, Jug. ist. čas. XIX, 1—2 (Beograd 1980) 138—142.

A. DEANOVIĆ, *Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj* (rés. franç.: Glossaire des termes de l'architecture militaire du Moyen âge et de la renaissance en Croatie), Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 35—48.

I. ERCEG, *Dva i pol stoljeća kretanja stanovništva Istre (1554—1807)* (rés. angl.: Two and a Half Centuries of Population Fluctuations in Istra (1554—1807) Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 229—250. Avec 3 fig.

V. FORETIĆ: *Korčula u domaćim i međunarodnim relacijama* (rés. angl.: Korčula in international and home relations). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22, Fiskovićev zbornik III (Split 1980) 107—119.

С. ГАВРИЛОВИЋ, *Срем од краја XVII до средине XVIII века* (rés. allem.). [Монографије Инст. за ист. 12]. Нови Сад, Фил. фак. (1979). 503.

Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Hrsg. F. FERLUGA-M. HELMANN-F. KÄMPFER, H. LUDAT, K. ZERNACK. Serie A: Lateinische Namen bis 900. Red. N. OTTO-R. ERNST-D. WOJTECKI. Lief. 1—8, Bd. I. Wiesbaden, F. STEINER (1973—1977) LXXIII+429. Lief. 1—4, Bd. II (1978—1980). Serie B: Griechische Namen bis 1025. Red. A. A. FOURLAS-A. A. KATSTANAKIS. Lief. 1—8, Bd. I. Wiesbaden, F. STEINER (1974—1980) CLXXVI+319. — Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1980) 156—157.

Gotika. [Bibl. Kako prepoznati umetnosti]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980). 64 et ill.

A. HANDŽIĆ, *Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten der Nahiye Tešanj im XVI Jh.* (rés. turc et serbo-croate: Neke kulturno-istorijske specifičnosti nahije Tešanj u XVI stoljeću). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 203—208.

H. HASANDEDIĆ, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru.* [Bibl. Kulturno nasleđe]. Sarajevo, Veselin Masleša (1980). 229. Avec ill.

Islamska umetnost. [Bibl. Kako prepoznati umetnost]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980). 64 et ill.

E. KITZINGER, *The Art of Byzantium and the Medieval* West. Indiana, University Press (1976). — Compte rendu par Ј. ЧОКРЕВСКА-ФИЛИП, Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 125—127.

N. KLAIĆ, *Kratka šetnja trogirskim srednjovjekovljem. Mogućnosti* 10—11 (Split 1980) 1009—1025.

Д. КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе* (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 264; XXXII, 137). — Compte rendu par Д. КОРАЋ, Ист. гласн. 1—2 (Београд 1980) 157—160; B. NILEVIĆ, Pril. Inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 311—313; J. V. A. FINE, Speculum 55,3 (Cambridge Mass. 1980) 626—627; J. VOJE, Zgod. čas. 34,3 (Ljubljana 1980) 363—368.

Z. KURNATOWSKA, *Słowiańszczyzna południowa.* Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Polska akademia nauk (1977). 256. — Compte rendu par A. PLETERSKI, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 343—345.

J. MAKSIMOVIĆ, *Le rôle des villes dans l'art de la Serbie médiévale.* Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 9—14.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Манастир Савина* (Cfr. Старинар н. с. XXXI 264). — Compte rendu par P. MIHAIL, Revue des Et. sud-est européennes XVIII, 1 (Bucuresti 1980) 153.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Српска уметност у XVIII веку.* СКЗ, Коло LXXIII књ. 486. Београд, Српска књижевна задруга (1980). 264.

Д. МИЛОШЕВИЋ, *Уметност у средњовековној Србији од 12 до 17. века* (texte comp. angl.: Art in medieval Serbia from the 12th to the 17th century), Народни музеј Београд 1980. Београд, Народни музеј (1980) 115 et ill.

Л. МИРКОВИЋ, *Иконографске студије.* (Cfr. Старинар н. с. XXVI, 235; XXXI, 264). — Compte rendu par П. СИМИЋ, Богословље 1—2 (Београд 1977) 155—156.

П. МИЉКОВИК-ПЕПЕК, *Преглед на црковните споменици во Теговската област од XI до XIX век.* Споменици на Македонија. Том III. Скопје, Архив на Македонија (1980) 457—476. Avec 25 fig.

Monumenta Cartographica Iugoslaviae II (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 137). — Compte rendu par H.-J. KORNRUMPF, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 315.

С. М. НЕНАДОВИЋ, *Архитектура у Југославији од IX—XVIII века и главни споменици народа Југославије изван њених граница.* Београд, Научна књига (1980). 329. Avec ill. — Compte rendu par М. РОГИЋ, Свеске Друштва ист. уметн. 9—10 (Београд 1980) 44—45.

Đ. PETROVIĆ, *A cigányság társadalmi helyzeté egyes jugoszláv területeken a 15. és. 16. században.* Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1976) 45—66. — Compte rendu par A. S. E., Századok 4 (Budapest 1980) 706—707.

Ž. RAPANIĆ, *Arheološka topografija Paganije* (rés. franç.: Topographie archéologique de la Pagania). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 267—270.

Ž. RAPANIĆ, *Bilješka za historijsku topografiju Splita* (rés. franç.: Notes sur la topographie historique de Split). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 24—29.

Ž. RAPANIĆ, *Iz prošlosti srednjovjekovnoga Trogira.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 993—1000.

Romanika. [Bibl. Kako prepoznati umetnost]. Beograd, »Vuk Karadžić« (1980), 64 et ill.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Историја Србије и српског народа у полемици и радовима Рајка Веселиновића.* Зборн. ист. МС 20 (Нови Сад 1979) 193—218.

M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.* Sarajevo, »Svjetlost« (1980). 501.

В. В. ВЫЧКОВ, *Византийская эстетика. Теоретические проблемы. Москва, Искусство* (1976) 199. — Compte rendu par Д. М. КАЛЕЗИЋ, Богословље 1—2 (Београд 1977) 163—164.

HISTOIRE POLITIQUE

P. ANĐELIĆ, *Dorothée Gorjanska, reine de Bosnie.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 289—308. Avec 12 fig.

S. ANTOLJAK, *Obnovljeno i nadopunjeno tumačenje jednog pasusa u 30-toj glavi Porfirogenetovog De administrando imperio* (rés. allem.: Eine erneute und ergänzte Erläuterung eines Absatzes im dreissigsten Kapitel Porphyrogenetos De administrando imperio). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 63—86.

S. ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102. godine* (rés. allem.: Die »Pacta« oder »Concordia« vom Jahre 1102). [Monografije 9]. Zagreb, Sveučilište Centar za pov. znan. Odjel za hrv. pov., Liber (1980). 252.

В. АТАНАСОВСКИ, *Пад Херцеговине.* (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 137). — Compte rendu par S. M. DŽAJA, Südostforschugen XXXIX (München 1980) 319—320; V. BESAROVIĆ, Pril. Inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 316—318.

И. БОЖИЋ, *Зетске војводе под деспотима* (rés. franç.: Les voïvodes de la Zeta sous la domination des despotes). Гласн. друштв. наука ЦАНУ 1 (Титоград 1975) 5—24.

F. W. CARTER, *Dubrovnik (Ragusa). A Clasic City-State.* London—New York, Seminar Press (1972). — Compte rendu par V. STIPETIĆ, Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 537—539.

J. DELPERRIE DE BAYAC, *Karel Veliki* (trad. M. POLJANEC). Ljubljana, Državna založba (1980) 271.

J. FERLUGA, *Dalmatien.* Wandlung eines verwatlungsgeographischen Terminus in den byzantinischen Quellen des 12. Jahrhunderts. Europa slavica. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburstag. (Berlin 1980) 341—353.

Ј. ФЕРЛУГА, *Византијске војне операције против Угарске у току 1166. године* (rés. allem.: Die byzantinische Kriegsführung gegen Ungarn im Jahre 1166). Зборн. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 157—165.

A. GABELIĆ, *Što je mutno — Ivanićev ustanak ili historiografija.* Mogućnosti 8 (Split 1980) 810—822.

V. GLIGO, *Trankvil Andronik Dalmatinac i njegova protuturska aktivnost.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1074—1088.

S. GUNJAČA, *Uz vojnu kralja Kolomana na Donju Dalmaciju* (rés. franç.: A propos de la campagne du roi Koloman dans la Dalmatie méridionale). Diadora 9 (Zadar 1980) 537—548.

J. HALDON - H. KENNEDY, *The Arab - Byzantine Frontier in the Eight and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands.* Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 79—116.

B. HRABAK, *Trebinje, Popovo i donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme morejskog rata* (rés. allem.: Trebinje, Popovo und das Gebiet der Unteren Neretva in den Haiduken—Kämpfen zur Zeit des Morea—Krieges). Pril. Inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 69—99.

N. KLAIĆ, *Kako se Skradin oslobodio od podložništva Bribiraca* (rés. angl.: How Skradin liberated itself from the supremacy of the princes of Bribir). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 30—40.

M. KUČERA, *Slovačka historiografija razdoblja feudalizma u godinama 1960—1977.* Radovi 12. Inst. Hrv. Pov. (Zagreb 1977) 305—345.

M. KURELAC, *Društvene diferencijacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od XIV. do XVI. stoljeća* (rés. ital.: Differenziazioni sociali e movimenti del popolo della Dalmazia centrale dal Trecento al Cinquecento). Zbornik Zav. pov. znan. ist. Centra JAZU 10 (Zagreb 1980) 237—245.

J. LUČIĆ, *Hrvatska na jadranskom i podunavskom prostoru u IX i X stoljeću* (rés. franç.: La Croatie dans le régions adriatique et danubienne aux IXe et Xe siècles). Starine 58 (Zagreb 1980) 9—23.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Северни Илирик у VI веку* (rés. franç.: L'Illyricum Septentrional au VIe siècle). Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 17—57.

L. MARGETIĆ, *Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu* (rés. franç.: Rapports entre Krešimir IV et le pape d'après le Code de Korčula). Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 219—238.

Matija Ivanić i njegovo doba. [Sveučilište u Zagrebu. Institut za hrvatsku povijest. Radovi 10]. Zagreb, Liber (1979) 592. — Compte rendu par W. KESSLER, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 320—321

L. MAVROMATIS, *A propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIVe siècle.* Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 275—281.

L. MAVROMATIS, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin.* Thessaloniki, Kentron Byzantinon Erevnon (1978). 176+faks.+Abb. — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Südostforschugen XXXIX (München 1980) 317—318.

I. MAŽURAN, *Osijek i osječka nahija 1579. godine* (rés. angl.: Osijek and Osijekś Nahi in the Year 1579). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 209—228.

R. MIHALJČIĆ, *Continuité et discontinuité dans les structures de l'Etat serbe au XIVe siècle* (rés. serbocroate: Континуитет и дисконтинуитет у формирању државних структура у Србији XIV века). Balcanica XI (Београд 1980) 29—43.

B. MILEVIĆ, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjevekovne Bosne* (rés allem.: Der Anteil von Herzog Petar und Fürst Nikola Pavlović am politischen Leben des Mittelalterlichen Bosniens). Pril. Inst. ist. XVI, 17 (Sarajevo 1980) 61—68.

М. МИЛОШЕВИЋ, *Ставови грбаљских побуњеника XV стољећа — од револта против которских земљопосједника до предаје Турцима* (rés. franç.: Attitudes des insurgés de Grbalj du XV siècle depuis leur revolte contre les propriétaires terriens de Kotor jusqu'à leur délivrance aux Turcs). Гласн. друштв. наука ЦАНУ 1 (Титоград 1975) 25—47.

I. MITIĆ, *Prilog proučavanju odnosa Dubrovnika i Sicilije od druge polovice XIV. do početka XIX. stoljeća.* (rés. allem.: Beitrag über die Erforschung der Beziehungen zwischen Dubrovnik und Sizilien von der zweiten Hälfte des 14. Jhs. bis zum Beginn des 19. Jhs.). Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 105—133.

J. MLINARIČ, *Melje in njegova malteška komenda od XII stoletja do leta 1803* (rés. angl.: Melje and its maltese Commendam from the 12th century to the year 1803). Čas. zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1980) 217—238. Avec 4 fig.

Э. П. НАУНОВ, *Балканское средновековы.* Балканские иследования 5. Москва, Наука (1979) 6—21.

Р. НОВАКОВИЋ, *Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво* (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 266). — Compte rendu par M. W. WELTHMANN, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 316—317; J. LEŠNY Kwart. Histor. LXXXVI, 2 (1979) 498—503.

Б. ПАНОВ, *Охрид и охридската област во време на бугарското владеење (средина на IX в — 969 година)* (rés. angl.: Ohrid ad the Ohrid District during the Bulgarian Rule (Middle of 9th C. — Y. 969). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 137—159.

М. А. ПУРКОВИЋ, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 266; XXXII, 138). — Compte rendu par Д. БАТАКОВИЋ, Ист. Гласн. 1—2 (Београд 1980) 160.

Ž. RAPANIĆ, *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku* (rés. franç.: Continuité du peuplement de l' ager salonitain au début du Moyen Age) Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku LXXIV (Split 1980) 189—217.

V. RISMONDO, *Prilike na trogirsko-turskoj granici početkom tridesetih godina XVII stoljeća.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1125—1131.

П. РОКАИ, *О једном наслову Калојана Анђела* (rés. allem.: Über einen Titel von Kaloiohannes Angelos). Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 167—171.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Спор око школа Свети Гаврило средином XVIII вијека.* Мешовита грађа Ист. инст. 8 (Београд 1980) 93—102.

A. SUĆESKA, *Osmanli imparatorluğunda Bosna* (rés. franç. et serbo-croate: Položaj Bosne u Osmanskom Carstvu). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 431—447.

A. SVETINA, *Prispevki zgodovini Lipe nad Vrbo* (rés. allem.: Beiträge zur Geschichte von Lind ob Velden). Zgod. Čas. 34,3 (Ljubljana 1980) 313—325.

F. TOBLER, *Migracije hrvatskog srednjeg i nižeg plemstva u područje austrijsko-ugarske granice u 16. i 17. stoljeću i problem »familijara«* (Die Migrationen des kroatischen Mittel-und Kleinadels in dem österreichisch-ungarischen Grenzeraum in 16. und 17. Jahrhundert und das »Familiares-Problem«). Radovi 12. Inst. hrv. pov. (Zagreb 1979) 5—23.

M. ŽIVOJINOVIĆ, *Concerning Turkish Assults on Mount Athos in the 14th Century, Based on Byzantine Sources* (rés. serbo-croate: O napadima Turaka na Svetu Goru u XIV veku na osnovu vizantijskih izvora). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 501—516.

HISTOIRE ÉCONOMIQUE

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Arhivske vijesti o trogirskim zanatlijama u XIII stoljeću.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1026—1035.

K. BINSWANGER, *Ökonomische Aspekte der Kleiderordnung im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts* (rés. franç. et serbo-croate: Ekonomski aspekti uredbe o odijevanju u Osmanskom Carstvu u XVI vijeku). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 51—66.

S. ĆIRKOVIĆ, *Dubrovčani kao poduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne* (rés. allem.: Die Ragusaner als Unternehmer im mittelalterlichen Bergbau Serbiens und Bosniens). Acta Hist. Oeconom. Iug. 6(1) (Zagreb 1979) 1—20.

D. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Nemci u srednjovekovnom Dubrovniku* (rés. allem.: Die Deutschen im mittelalterlichen Dubrovnik). Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 91—104.

D. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Učešće Vlaha u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku* (rés. franç.: Participation des Valaques à la transformation de la laine et au transport des tissus au XIVe et XVe siècles). Istraživanja Inst. za ist. Fil. fak. 7 (Novi Sad 1979) 317—325.

L. DOBRONIĆ, *Posjedi srednjovjekovnih viteških redova u okolici Zagreba* (rés. angl.: The Estates of Medieval Knightly Orders in the Vicinity of Zagreb). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 189—208. Avec 12 fig.

Б. БУРБЕВ, *Црногорске спахије* (rés. franç.: Les spahis au Monténégro). Гласн. друштв. наука ЦАНУ 2 (Титоград 1977) 7—33.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Поседи византијских провинцијских манастира у градовима* (rés. franç.: Domaines des monastères provinciaus byzantins en viles). Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 209—250.

М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Городская община в средневековой Далмации и древнегреческий полис* (rés. angl.: The City Commune in Mediaevals Dalmatia and the ancient City Polis). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 68—85.

M. M. FREJDENBERG, *Manastir i gradska komuna.* Prev. V. Ž. PEJOVIĆ (rés. angl.: Monastery and town

Commune). Jug. ist. čas. XIX, 3—4 (Beograd 1980) 193—218.

F. GESTRIN, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana* (Cfr. Старинар н. с. XXXI, 266). — Compte rendu par I. VOJE, Jug. ist. čas. XIX, 1—2 (Beograd 1980) 136—138.

A. GUILLOU, *Transformations des structures socio-économiques dans le monde byzantin du VIe au VIIIe siècle.* Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 71—78.

C. HEYWOOD, *The Activities of the State Cannon-Foundry (Tophane-i 'amier) at Istanbul in the early sixteenth century according to an unpublished Turkish source* (rés. serbo-croate: Djelatnost Carske ljevaonice topova (Tophane-i 'amire) u Istanbulu početkom šesnaestog stoljeća prema neobjavljenim turskim izvorima). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 209—217.

Б. ХРАБАК, *„Дубровачко" сребро у Италији и Каталонији у XIV, XV и XVI веку 381:553,41(4) „13/15"* (rés. franç.: L'argent ragusain en Italie et en Catalogne au XIVe, XVe et XVIe siècle). Ист. Гласн. 1—2 (Београд 1980) 57—78.

Б. ХРАБАК, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300—1541)* (rés. angl.: The Citizens of Dubrovnik in Hnugary and Their Links with Belgrade and Serbia (1300—1541). Год. града Београд XXVII (Београд 1980) 57—70.

B. HRABAK, *Pljačkaški način ratovanja i hajdučija na Srednjem Dunavu i u Podunavlju 1430—1606* (rés. angl.: Plundering as a Method of Warfare and Brigandage in the Middle Danube and the Danubian Region in 1430—1606). Vesnik Voj. muz. 23—26 (Beograd 1980) 35—58.

Б. ХРАБАК, *Привредне везе Котораna и Перашtана с Албанијом у XIV и XV веку* (rés. angl.: Commercial Relations of Perast and Kotor with Albany in 14th and 15th Century). Год. Помор. муз. XXVII—XXVIII (Котор 1979—1980) 37—68.

Б. ХРАБАК, *Скопскиот пазар на робје во XV и XVI век* (rés. franç.: Le marché aux esclaves à Skopje aux XVe et XVIe siècles). Гласн. Инст. Нац. Ист. XXIV, 1 (Скопје 1980) 151—161.

I. KASANDRIĆ, *Razvitak vlastelinstva na Braču, Hvaru i Visu u ranom srednjem vijeku.* Mogućnosti 9 (Split 1980) 932—937.

D. KLEN, *Urbar Petre Pilose iz 1425. godine* (rés. ital.: Il urbario di Pietrapelosa dell'anno 1425). Starine 58 (Zagreb 1980) 85—124.

J KOROPEC, *Polskavska zemljiška gospostva* (rés. allem.: Die Grundherraschaften von Polskava /Pulsgau/). Čas. zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1980) 7—70. Avec 6 fig.

J. KOROPEC, *Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja* (rés. allem.: Žebnik, Radeče und Svibno bis zum 17. Jahrhundert). Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 51—77. Avec 4 fig.

J. LUČIĆ, *Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u XI stoljeću* (rés. ital.: Costituzione municipale delle città dalmate nel secolo undicesimo). Zbornik Zav. pov. znan. Istr. Centre JAZU 10 (Zagreb 1980) 209—235.

J. LUČIĆ, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj — Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336* (rés. angl.: The Oldest Cadastral—Book in Croatia—Dubrovnik Cadastral—Book of the Land Partition of Ston and Pelješac in 1336). Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 37—89.

J. LUČIĆ, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća* [Sveučilište u Zagrebu, Inst. za hrv. pov. Monografija 7]. Zagreb, Liber (1979). 284. — Compte rendu par I. MITIĆ, Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 546—548; W. KESSLER, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 318—319; J. VOJE, Zgod. čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 483—486.

L. MARGETIĆ, *Knapi Frankopanskih (i Zrinskih) primorskih posjeda* (rés. ital.: I knapi dei possedimenti litorali dei conti Frankapani (e Zrini)). Starine 58 (Zagreb 1980) 177—191.

J. MARUŠIĆ, *Kamen s međašnim oznakama feudalnog posjeda splitske nadbiskupije iz godine 1397. u poljičkom selu Srinjinu* (rés. franç.: Pierre avec signes de délimitation de possessions féodales appartenant l'Archevêché de Split en 1397, dans le village de Srinjine, à Poljica). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 61—67. Avec 1 fig.

I. MAŽURAN, *Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine* (rés. allem.: Steuerverzeichnis der Stadt und der Grundherrschaft Osijek und seiner Umgebung 1469). Starine 58 (Zagreb 1980) 125—166.

Х. МЕЛОВСКИ, *Влијанието на екскусијата врз развојот на феудалните односи* (rés. allem.: Der Einfluss der Exkusseia auf die Entwicklung der Feudalverhältnisse). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 127—136.

N. MOAČANIN, *Prilog Mauricea Lombarda ekonomskoj povijesti Islama u ranom srednjem vijeku.* Acta Hist. Oeconom. Iug. 6(1) 137—151.

V. OMAŠIĆ, *Opremanje galije suprakomita Jakova Andreisa 1470* (rés. angl.: Outfitting of the Galley of the Supercomitus James Andreis in 1470). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 86—106.

I. OSTOJIĆ, *Prodaja državnih mlinica u Pantanu kod Trogira privatnicima* (rés franc.: Vente à des particuliers des moulins d'Etat à Pantan, près de Trogir). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 151—175.

I. PUŠIĆ, *Hercegnovska luka i pristanište u srednjem vijeku* (rés. angl.: The Location of the Medieval Port and Pier of Herceg-Novi). Год. Помор. муз XXVII—XXVIII (Kotor 1979—1980) 25—36.

J. ŠORN, *Obrtništvo v slovenskem prostoru v sedemnajstletju 1758—1775.* (rés. allem.: Das Gewerbewesen im slowenischen Raum im Zeitabschnitt 1758—1775). Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 137—207. Avec 8 fig.

M. URSINUS, *»Avariz hanesi« und »Tevzi 'hanesi« in der Lokalverwaltung des Kaza Manastir (Bitola) im 17. Jh.* (rés. serbo-croate: »Avariz hanesi« i »Tevzi

'hanesi« u lokalnoj upravi kadiluka Manastir (Bitola) u 17. stoljeću). Pril. za orijent. filo. 30 (Sarajevo 1980) 481—493.

I. VOJE, *Poslovanje dubrovniških trgovskih družb v srednji in južni Italiji v 15. stoletju* (rés. franç.: Affaires des sociétés de commerce de Dubrovnik dans l'Italie centrale et l'Italie du sud au 15e siècle). Jug. ist. čas. XIX, 3—4 (Beograd 1980) 237—250.

M. ZDRAVEVA, *Der Abbau von Schwefel und Salpeter in Makedonien zur Zeit der osmanischen Herrschaft und deren Verarbeitung zu Schwarzpulver.* Südostforschungen XXXIX (München 1980) 105—115.

М. ЗДРАВЕВА, *Експлоатација на сулфур и шалитра во Македонија во времето на османлиското владеење и нивната преработка во црн барут* (rés. franç.: Exploitation du soufre et du salpêtre en Macédoine au temps de l'Empire Ottoman et leur fabrication en poudre noire). Гласн. Инст. Нац. Ист. XXIII, 2—3 (Скопје 1979) 107—129.

P. ŽIVKOVIĆ, *Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima* (rés. allem.: Handels-und Kreditgeschäfte mit den Leuten aus Dubrovnik). Zogd. Čas. 34,3 (Ljubjana 1980) 299—311.

HISTOIRE CULTURELLE

E. BANIĆ-PAJNIĆ, *Antun Medo — dubrovački filozof šesnaestog stoljeća.* Zagreb, Liber (1980). 195.

I. FISKOVIĆ, *Gotička kultura Trogira.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1036—1065.

Glazbena baština naroda i narodnosti Jugoslavije od 16. do 19. stoljeća. Knj. 1. Varaždin, Muz. inform. centar, Varaždinske barokne večeri (1980). 251.

И. ГРИЦКАТ, *О науци у средњовековним српским списима.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 9—30.

Издания кириллической печати XV—XVII вв. (1494—1688) для Южных Славян и Румын (Каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им М. Б. Салтыкова-Щедрина (réd. В. И. ЛУКЪЯНЕНКО). Ленинград (1979). — Compte rendu par К. МАНО-ЗИСИ, Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 349—352.

А. ЈАКОВЉЕВИЋ, *Нова транскрипција двојезичног Псаломника са неумама (Атина, Народна библиотека Грчке MS 928, f. 64r, глас I).* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 197—200.

A. JEMBRIH, *Studenti iz sjeverne Hrvatske na bečkom sveučilištu u XIV i XV stoljeću.* Podravski zbronik (Koprivnica 1980) 339—343.

J. KÄFER, *Az egyetemi nyomda négyszaz éve (1577—1977).* Budapest (1977). — Compte rendu par Л. ЧУРЧИЋ, Зборн. ист. МС 20 (Нови Сад 1979) 219—228.

Б. С. КОСТИЋ, *Лукијана Мушицког Попис старина српских.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 327—343.

Р. КОВИЈАНИЋ, *Которски медаљони.* 2. допуњено изд. Београд, Књижевне новине (1980) 178.

E. MARIN, *Kasnoantički kontinuitet u srednjovjekovnom Splitu.* Mogućnost 4 (Split 1980) 443—459.

A. MOHOROVIČIĆ, *Kultura Hrvatske X stoljeća u okviru istovremenog kulturnog medija Evrope* (rés. angl.: The 10th Century Croatian Culture within the Fremework of the European Cultural Medium of that Time). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 119—130.

В. МОШИН, *Идејна скица изложбе јужнословенске писмености у Охриду 1980. године.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 11—16.

M. NATALUCCI, *Testimonianze storico-artistiche sui rapporti economici e culturali tra Ragusa e Ancona* (rés. serbo-croate: Povijesno-umjetnička svjedočanstva gospodarskih i kulturnih odnosa između Dubrovnika i Jakina). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split (1980) 427—435. Avec 2 fig.

B. NILEVIĆ, *Prilog muzičkom životu srednjevjekovne Bosne.* Zvuk 2 (Sarajevo 1980) 72—73.

K. PAVIĆ, *Putovima tiskarstva u Slavoniji.* U povodu knjige M. Malbaše »Povijest tiskarstva u Slavoniji«, Zagreb, Hrvatsko bibliotekarsko društvo (1978). 146. Vijesti muz. konz. Hrv. 1 (Zagreb 1980) 39—42.

Ј. РАДОВАНОВИЋ, *Руске и румунске штампане књиге XVII века у Библиотеци манастира Хиландара.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 229—311. Avec 14 fig.

Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретния архив на Ватикана (IX—XVII век). София, Наука и изкуство (1978) 149. Avec ill. — Compte rendu par Д. БОГДАНОВИЋ, Археографски прилози 1 (Београд 1979) 261—263.

LJ. ŠIFLER-PREMEC, *Iz hrvatske filozofske baštine.* Zagreb, Odjel za pov. filozofije. Centar za pov. znan. (1980) 202.

I. ZLOKOVIĆ, *Kulturno-istorijsko nasljeđe Boke Kotorske u Glasniku Narodnog univerziteta — Kotor* (rés. angl.: Cultural and historical heritage of the Bay of Kotor Region as presented in the »Glasnik Narodnog univerziteta« at Kotor). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 290—296.

HISTOIRE ECCLÉSIASTIQUE

П. АНГЕЛОВ, *Грамотите на Стефан Душан за манастира „св. Никола Мрачка" и б'лгаро-срб'ските отношения.* Ист. прегл. XXXV, 1 (София 1979) 109—116.

A. BADURINA, *Motivi izbora sv. Vlaha za patrona grada Dubrovnika* (rés. angl.: Motives for the Choice of St. Blasius as Patron Saint of the City of Dubrovnik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 142—148.

B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana.* [Bibl. Kulturno nasljeđe]. Sarajevo, Veselin Masleša (1979) 342. Avec ill.

V. CANDEA-C. SIMIONESCU, Mont Athos — presences Roumaines Bucureşti 1979). — Compte rendu par M. ВАНКУ, Balcanica XI (Београд 1980) 194—195.

E. CEVC, *Špjetarski vikar Klement Naistoth iz Loke* (rés. ital.: Il vicario Clemente Naistoth de Loch a S. Pietro al Natisone). Loški razgledi 27 (Škofja Loka 1980) 66—70. Avec 1 fig.

Д. ДАВИДОВ, *Култ св. Наума у Будимској епархији* (rés. allem.: Der Kult des Heiligen Nahum in der Ofener Diözese). Balcanica XI (Београд 1980) 85—106. Avec 7 fig.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Исихазам и богомилство* (rés. franç.: Hésychasme et bogomilisme). Balcanica XI (Beograd 1980) 19—28.

С. С. ДУШАНИЋ, *Две белешке патријарха Арсенија Четвртог у Летопису Пећког манастира.* Гласн. Срп. прав. цркве 9 (Београд 1980) 198—205. Avec 2 fig.

Б. ГАРДАШЕВИЋ, *Канонски основи за стицање аутокефалности у православној цркви* (rés. russe et allem.: Kanonische Grundlagen für das Erreichen der Autokephalie in der orthodoxen Kirche). Bogoslovlje 1—2 (Beograd 1977) 1—16.

V. JAKŠIĆ-CESTARIĆ, *O donatorima crkve sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu i o crkvama toga sveca u splitskim izvorima XI-i XII stoljeća* (rés. angl.: On the Donators of the St. Nicholas Church at Veli Varoš, Split, and on Churches Dedicated to that Saint According to the Sources of the 11th and 12th Centuries). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 174—189.

А. ЈЕВТИЋ, *Свети равноапостоли Кирило и Методије* (rés russe et allem.: Die Heiligen apostelgleichen Kyrill und Method). Богословље 1—2 (Београд 1977) 17—37.

Ј. В. ЈОВАНОВИЋ, *Слатински манастир и његово спаљивање и ћурлинска битка* (rés. allem.: Kloster in Slatina und seine Verbrennung und Schlacht bei Ćurlin). Лесковачки зборник XX (Лесковац 1980) 191—196.

F. K. LUKMAN, *Gregorij Veliki in njegova doba.* Celje, Mohorjva družba (1980). 284. — Compte rendu par R. BRATOŽ, Zgod. Čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 481—483.

Г. МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Где је био манастир Винча у Винчи* (rés. franç.: Où était implanté le monastère Vinča à Vinča). Старинар XXXI (Београд 1980) 193—202. Avec 2 pl.

М. ПЕТРОВИЋ, *Историјско-правна страна Хоматијановог писма „најпречаснијем међу монасима и сину великог жупана Србије кир Сави"* (rés. franç.: Aspect historico-juridique de la letre de Chomations »au plus révérend parmi les moines et fils du grand joupan de Serbe kyr Sava«). Zbor. Viz. inst. XIX (Beograd 1980) 173—208.

Ј. ПОПОВИЋ, *Догматика православне цркве. Књ.* 2. Богочовек и његово дело. [Фототипско изд.]. Манастир Ћелије (1980) 680.

П. СИМИЋ, *Карејска служба светом Сави* (rés. russ. et allem.: Gottesdienst für den Hl. Sabbas von Karyes). Богословље 1—2 (Београд 1978) 17—66.

Х. СУТНЕР, *Молитве јелеја (јелеосвећења) у оријенталним црквама* (rés. russe et allem.: Die Ölweihe in den orientalischen Kirchen). Богословље 1—2 (Београд 1977) 47—69.

FR. ŠANJEK, *Les Chrétiens bosniaques et le mouvement cathare, XIIe—XVe siècles.* Publications de la Sorbonne, Sér. N. S. Recherches, 20. Paris — Louvain (1976), 260. — Compte rendu par J. GOUILLARD, Cahiers de Civil. Médiév. 22 (1979) 94—95.

F. TRUHLAR, *Patrocinij Sv. Jurija v Sloveniji.* Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 159—168.

S. VRYONIS, *Decisions of the Patriarchal Synod in Constantinople as a Source for Ottoman Religious Policy in the Balkans Prior to 1402.* Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 283—297.

DROIT

A. CVITANIĆ, *Prilog proučavanju specifičnosti dalmatinskog statutarnog prava* (rés. angl.: Supplementary information with regard to specifics of the statute law in Dalmatia). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 41—53.

Đ. KRSTIĆ, *Traces of Byzantine Law Influence in Customary Law of Some Areas in Yugoslavia* (rés. serbo-croate: Трагови утицаја византијског права у обичајном праву неких области Југославије). Balcanica XI (Београд 1980) 81—84.

I. MITIĆ, *Mutilacije u dubrovačkom pravu* (rés. franç.: La mutilation dans le droit de Dubrovnik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 54—60.

А. В. СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године* (rés. franç.: Le côde de l'empereur Stephan Douchan de 1349 et de 1354). [САНУ Одељ. друштвен. наука, Извори српског права VI]. Београд, Српска академија наука и уметности (1980). XXVII 345.

S. VEKARIĆ, *Pomorske odredbe u oporukama Pelješčana* (rés. angl.: Maritime dispositions in the last wills of the people on the Pelješac peninsula). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 183—195.

SOURCES HISTORIQUES — CHRONIQUES — SOURCES DIPLOMATIQUES

J.-L. BACQUE-GRAMONT, *Un rapport de Gâzî Hüsrev Beg sur l'investissement de Belgrade en 1521* (rés. serbo-croate: Jedan izvještaj Gazi Husrev-bega o opsadi Beograda 1521). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 19—23.

LJ. BARIĆ, *O putu po Bosni izvjestio je god. 1626. cara i kralja Ferdinanda II Grgičević, a ne i Đorđić.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1980) 41—44.

F. BARIŠIĆ, *Autour du Chrysobulle d'Andronic II pour Chilandar de mars 1319.* Mélanges Ivan Dujčev (Paris s. a.) 15—26.

V. BOŠKOV, *Odnos srpske i turske diplomatike* (rés. allem.: Das Verhältnis der serbischen und türkischen Diplomatik). Jug. ist. čas. XIX, 3—4 (Beograd 1980) 219—236.

D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Arhivsko spomeničko blago Trogira.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1147—1155.

S. BULUÇ, *Elvan Çelebi'nin Menakib-namesi* (rés. serbo-croate: Menakib-nama Elvana Čelebija). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 67—73.

М. ЦУЊАК, *Тестаменат Госта Радина.* Гласн. Срп. прав. цркве 4 (Београд 1980) 82—84.

И. ДОРОВСКИ, *Јужните Словени во делото на Павел Јозеф Шафарик.* (rés franç.: Les Slaves du Sud dans l'oeuvre de Pavel Joseph Chafarik). Гласн. Инст. нац. ист. XXIV, 1 (Скопје 1980) 107—134.

Н. ФЕЈИЋ, *Исправе которских нотара из XV столећа.* Мешовита грађа Ист. инст. 8 (Београд 1980) 9—90. Avec ill.

A. GULIN, *Pregled hrvatske diplomatike s bibliografijom* (res. allem.: Übersicht der kroatischen Diplomatik mit Bibliographie). Starine 58 (Zagreb 1980) 193—220.

L. E. HAVLIK, *Dukljanska kronika a Dalmatska legenda* (The Chronicle of Duklja — Dioclea and the Legenda Dalmatica). Rozpravy ČSAV, Ser. SV 86/2. Prague, Academia (1976). 93. — Compte rendu par J. LESNÝ, Studia Zródłozn. XXIII (1978) 199—202.

Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg veka. Sarajevo, Svjetlost (1980). 379.

M. IVANIŠEVIĆ, *Trogir u povijesnim izvorima od 458. do 1097. godine.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 904—992.

Б. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, *Спис о убијеним Бугарима Теодора Стоита (Препис из српског рукописа XIII века).* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 81—101. Avec 5 fig.

Š. JURIĆ, *Tri kodeksa značajna za kulturnu povijest Trogira.* Prilog poznavanju trogirskih humanista. Mogucnosti 10—11 (Split 1980) 1107—1114.

J. KALIĆ, *Was verstand man in den mittelalterlichen serbischen Städten unter »Kula«?.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 15—24.

C. J. KERSLAKE, *The Correspondence between Selim I and Kansuh al-Gawri* (rés. serbo-croate: Korespondencija između Selima I i Kansuh al-Gawri-ja). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 219—234.

L. MARGETIĆ, *Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st.* (rés ital.: L'attendibilità delle notizie della Chronica di Andrea Dandolo sulla Dalmazia del XI secolo). Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 117—146.

A. MARINOVIĆ, *Règles sur les actions de sauvetage et d'assistance sur mer dans les statuts médiévaux de Dalmatie.* Mélanges Ivan Dujčev (Paris s. a.) 259—268.

А. МАТКОВСКИ-К. АРУЧИ, *Македонија во турската хроника „Таџжут-Теварих" од хоџа Садуддин-Ефенди (1361—1520).* Гласн. Инст. Нац. Ист. XXIII, 2—3 (Скопје 1979) 203—233.

Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik (Cfr. Старинар н. с. XXX, 196). — Compte rendu par A. C. SCHAENDLINGER, Jahrbuch des österr. Byz. 28 (Wien 1979) 378—379.

S. PLANČIĆ, *Tursko paljenje dijela Hektorovićeva Tvrdalja* (rés. franç.: Incendie par les Turcs d'une partie de Tvrdalj, la demeure fortifiée de Hektorović). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 442—448.

S. RIZAJ, *O defteru skadarskog sandžaka iz 1485. godine.* Jug. ist. čas. XIX, 1—2 (Beograd 1980) 106—125

R. SAMARDŽIĆ, *Les voyageurs étrangers dans les pays du Sud-Est Européen du XVIe au XVIIIe siècle* (rés. serbo-croate: Страни путописци у земљама југоисточне Европе XVI—XVIII века). Balcanica XI (Београд 1980) 107—114.

Л. СЛАВЕВА, *Дипломатичко-правните споменици за историјата на Полог и соседните краеви во XIV век* (rés. franç.) Споменици на Македонија, III том. Скопје, Архив на Македонија (1980) 13—454. Avec ill.

F. DŽ. SPAHO, *Les matériaux d'archives en langue turque conservés dans les institutions de Sarajevo* (rés. serbo-croate: Arhivska građa na turskom jeziku u Sarajevu). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 397—401.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Документи о граничним сукобима на млетачко-турској граници на Црногорском Приморју.* Мешовита грађа Ист. инст. 8 (Београд 1980) 105—138.

I. ŠKAFAR, *Dnevnik dolnjelendavskih Bánffyjev* (rés. allem.: Das Tagebuch der Bánffys aus Dolnja Lendava). Čas. zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1980) 71—89.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Запис инока Исаије у списи грофа Борђа Бранковића.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 243—254.

E. TRYJARSKI, *Un rapport anonyme du voyage diplomatique de l'ambassadeur polonais W. Miaskowski en Turquie en 1640* (rés. serbo-croate: Jedan anonimni izvještaj o diplomatskom putovanju poljskog ambasadora W. Miaskowskog u Tursku godine 1640—1641). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 467—479.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер од XV век. T. IV. Скопје, Архив на Македонија (1978). 412+karte. — Compte rendu par М. ЗДРАВЕВА, Гласн. Инст. Нац. Ист. XXIII, 2—3 (Скопје 1979) 301—304.

Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1775—1810). V. Скопје, Институт за национална историја (1980). 189.

М. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања каталанске компаније* (rés. angl.: The Life of Archbishop Daniel II as a Source on the Warring of the Catalan Company). Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 251—273.

PALÉOGRAPHIE
INSCRIPTIONS

G. BABIĆ, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles.* Mélanges Ivan Dujčev (Paris s. a.) 1—9.

I. BEUC, *Rex i regnum na nadgrobnom natpisu kraljice Jelene* (rés. angl.: »Rex« and »Regnum« in the Queen Jelena's Epitaph). Starine 58 (Zagreb 1980) 1—8.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Ћирилска палеографија и кодикологија у Југославији.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 39—45.

M. BOLONIĆ, *Otok Krk — kolijevka glagoljice* (rés. allem.). [Analecta croatica christiana]. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1980). 358.

Л. ЦЕРНИЋ, *Писари Грачаничког (липљанског) пролога-минеја (Атрибуција рукописа као могућност реконструкције грађе скриптторија).* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 133—165. Avec 28 fig.

V. DELONGA, *Nekoliko ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa s Crkvine u Biskupiji u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu* (rés. angl.: Several Early Medieval Latin Inscriptions from (Crkvina in Biskupija Deposited in the Museum of Croatian Archeological Monuments in Split). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 149—162. Avec 3 fig.

B. FUČIĆ, *Glagoljica i dalmatinski spomenici* (rés. angl.: The »glagolitsa« and the Dalmatian Monuments). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 274—284. Avec 5 fig.

B. FUČIĆ, *Rekonstrukcija glagoljskih natpisa u Humu* (rés. ital.: Riconstruzione delle iscrizioni glagolitiche a Hum (Colmo, l'Istria). Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 127—135. Avec 4 fig.

М. ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, *Беновљанска хартија у српским рукописима XV века.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 167—187.

K. KREISER, *Über einige Eigenschaften osmanischer Inschriften* (rés. serbo-croate: O nekim osobenostima osmanskih natpisa). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 279—287.

А. МЛАДЕНОВИЋ, *Записи из XVI, XVII и XVIII века у рукописним књигама манастира Грачанице* (Текст и филолошке напомене). Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 201—214. Avec 4 fig.

Р. ПЕТРОВИЋ, *Камени надгробни натпис из цркве св. Николе у селу Велика Хоча* (rés. franç.: Inscription funéraire gravée sur pierre dans l'église Saint-Nicolas de Velika Hoča). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 211—222. Avec 8 fig. et dess.

В. ПУЦКО, *Славянская надпись на кресте — реликвиарии из Полоцка* (rés serbo-croate: Slavenski natpis na križu-relikvijaru iz Polocka). Slovo 30 (Zagreb 1980) 101—119. Avec 2 fig.

Н. Р. СИНДИК, *Служабник јеромонаха Михаила из 1676. године.* Археографски прилози I (Београд 1979) 229—241. Avec 4 fig.

Љ. ВАСИЉЕВ, *Ново датирање српских рукописа у Ватиканској библиотеци.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 45—79. Avec 28 fig.

Љ. ВАСИЉЕВ - М. ГРОЗДАНОВИЋ - Б. ЈОВАНОВИЋ, *Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске академије наука.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 41—69.

MANUSCRITS — INCUNABLES — MINIATURES

Д. БОГДАНОВИЋ, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара.* Књ. 1—2. (Београд, Срп. акад. наука и уметн., Народна библ. (1978). — Compte rendu par T. JOVANOVIĆ, Књиж. ист. 45 (Београд 1979) 191—195.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара.* Д. МЕДАКОВИЋ, *Старе штампане књиге манастира Хиландара.* Београд, САНУ, Народна библ. СР Србије (1978). — Compte rendu par ION-RADU MIRCEA, Revue des Et. Sud-Est Européunes XVIII, 3 (Bucuresti 1980) 527—529.

Breviarium Novi II. Vollständige verkleinerte Faksimile-Ausgabe der kroatisch-glagolitischen Handschrift aus dem Besitz des Archivs der Pfarre Novi Vinodol. Komm. M. PANTELIĆ-A. NAZOR. Graz, Akademie Druck-u. Verlagsanstalt (1977). XXV+52+Taf. 8+500. — Compte rendu par P. REHDER, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 348—350.

M. DOLENC, *»Novva Gronat — jabuka«. Rukopisne ljudskomedicinske bukve iz 1751. leta* (rés. allem.: »Nova Gronat — jabuka«. Handschriftliches volksmedizinisches Buch aus dem Jahr 1751). Čas. zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1980) 311—321.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Почетак српског екслибриса.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 17—23. Avec 9 fig.

Љ. ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, *Примерци коректуре старих ћирилских књига штампаних у Кракову и Милешеви* (rés. franç.: Correction des épreuves d'imprimerie d'anciens livres cyrilliques imprimés à Cracovie et à Mileševa). Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 51—55. Avec 3 fig.

G. FEHER, *Réflexions sur l'authenticité iconographique des illustrations des chroniques ottomanes* (rés. serbo-croate: Razmišljanja o ikonografskoj autentičnosti osmanskih hronika). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 139—144

L GAZIĆ, *Les collections des manuscrits orientaux à Sarajevo* (rés serbo-croate: Zbirke orijentalnih rukopisa u Sarajevu). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 153—157.

M. HADŽIJAHIĆ, *Jedan nepoznati tuzlanski hagiološki katalog* (rés. allem.: Ein unbekannter tuzlaer hagiologischer Katalog). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 211—235. Avec 3 fig.

М. ХАРИСИЈАДИС, *Илуминација Служабника, грешнаго писатеља Михаила ђакона* (rés. franc.: Les enluminures du Liturgiaire de l'humble Mihailo le diacre) Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 65—71. Avec 8 fig

D. KEČKEMET, *Ilustracije budimpeštanskog kodeksa arhiđakona Tome* (rés. angl.: Illustrations in the Budapest Codex of the Archdeacon Thomas). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 173—180. Avec 4 fig.

Н. А. КИСЕЛЕВ, *Орнамент Иловачской кормчей 1262 г.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 175—181 Avec 1 pl.

M. KRUHEK, *Kaligrafija orijentalnih rukopisa i natpisa u Sarajevu* (Izložba u Muzeju grada Zagreba,

lipanj—srpanj, 1980). Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1980) 44—46. Avec 1 fig.

А. А. КРУМИНГ, *Славянские старопечатные книги глаголического шрифта в библиотеках СССР. Проблемы рукописной и печатной книги.* Москва, Академия наук СССР. Всесоюз. гос. библ. им. В. И. Ленина (1976) 101—125. — Compte rendu par A. NAZOR, Slovo 30 (Zagreb 1980) 132—137.

J. MAKSIMOVIĆ, *Beleške o iluminacijama Južne Italije i Dalmacije u srednjem veku* (rés. franç.: Notes sur les enluminures de l'Italie meridionale et de la Dalmatie au Moyen âge). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 190—199. Avec 5 fig.

Ј. МАКСИМОВИЋ, *Илуминација београдског паримејника* (rés. franç.: Les enluminures du recueil de textes bibliques, dit recueil de Belgrad). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад) 1980) 1—12. Avec 30 fig.

К. МАНО-ЗИСИ, *Српске инкунабуле из београдских збирки.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 189—199.

Матичин Апостол — XIII век (приредили Р. КОВАЧЕВИЋ и Д. Е. СТЕФАНОВИЋ, увод и опис рукописа Д. БОГДАНОВИЋ). Београд, Срп. акад. наука и уметн. (1979) 361. — Compte rendu par T. JOVANOVIĆ, Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 345—348.

П. МОМИРОВИЋ, *Силоаново рукописно четворојеванђеље* (rés. franç.: Le tétraevangile manuscrit de Siloan). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 99—108. Avec 21 fig.

В. НЕДОМАЧКИ, *О српским рукописима у Библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 71—98. Avec 20 fig.

С. НИКОЛИЋ, *Старословенски језик. Књ. 2.* Примери са речником. Београд, Универзитет, Научна књига (1980) 143.

II. Novljanski brevijar, hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. (Das zweite Novi Brevier, 1495). Župni arhiv Novi Vinodolski. Phototypische Ausgabe. Eingeleitet und mit Bibliographie Versehen von M. PANTELIĆ und A. NAZOR. Zagreb, Staroslav. inst. (1977). 46+XXV+500. — Compte rendu par V. TKADLČIK, Slavia XLVIII (1979) 59—61.

Описание старопечатных изданий кирилловского шрифта. Вып. 1. Описание изданий типографии Швайпольта фиоля (ред. Е. Л. НЕМИРОВСКИЙ). Москва, Госп. библ. СССР им В. И. Ленина. Отдел редких книг (1979) 59. Avec ill. — Compte rendu par A. NAZOR, Slovo 30 (Zagreb 1980) 140—142.

Р. ПЕЈОВИЋ, *Представе музичких инструмената на минијатурама српских рукописа* (rés. franç.: Représentation des instruments de musique dans les enluminures des anciens manuscrits serbes). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 103—122. Avec 5 fig.

Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI веков (сост. Н. БУБНОВ, О. ЛИХАЧЕВА, Б. ПОКРОВСКА). Ленинград, Наука (1976). 234. — Compte rendu par М. ХАРИСИЈАДИС, Старинар XXXI (Београд 1980) 231—233.

F. POSA, *Nuovo catalogo degli incunaboli posseduti dalle biblioteche di Gorizia* (rés. slovène: Novi popis inkunabul, kijih hranijo knjižnice v Gorici). Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 253—265. Avec 4 fig.

J. TANDARIĆ, *Hrvatskoglalogljski ritual* (rés. allem.: Kroatisch-glagolitisches Ritual). Slovo 30 (Zagreb 1980) 17—87.

The New York Missal. An early 15th Century Croato-Glagolitic Manuscript. Part One. Facsimile Text with an Introduction by H. BIRNBAUM. München, Verlag Otto Sagner. Zagreb, Liber (1977) 608 et ill. — Compte rendu par K. REŽIĆ, Slovo 30 (Zagreb 1980) 127—129.

V. J. VELNIĆ, *Rukopis biblioteke male braće u Dubrovniku o utvrdama XVIII st. u Dalmaciji* (rés franç.: Manuscrit des fortifications du XVIIIe s. en Dalmatie, appartenant à la bibliothèque des frères mineurs de Dubrovnik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 176—182.

Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики (ред. Я. Н. ЩАПОВ). Кн. I—II. Москва (1976). — Compte rendu par Н. Р. СИНДИК, Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 353—354.

С. О. ВЯЛОВА, *Неизвестные глаголические и кириллические памятники Ивана Берчича в Отделе рукописей и редких книг Государственой публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова — Щедрина.* Советское славяноведение 2 (Москва 1980) 63—74. — Compte rendu par M. ŠOKOTA, Slovo 30 (Zagreb 1980) 138—140.

HISTOIRE DES LANGUES YOUGOSLAVES — LITTÉRATURE

I. AJETI, *Neka pitanja iz istorije arbanaškog jezika u svetlu balkanskite* (rés. franç.: Certaines questions de l'histoire de la langue albanaise à la lumière de la balkanistique). Godišnjak XVIII. Centar za balkan. ispitivanja 16 (Sarajevo 1980) 163—171.

B. ATSIZ, *Raubvogelnamen als Eigennamen in frühosmanischer Zeit* (rés. serbo-croate: Imena ptica grabljivica kao lična imena u ranoosmanskom periodu). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 11—17.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Историја старе српске књижевности.* [Коло 73, књ. 487]. Београд, Срп. књиж. задруга (1980). 306.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Најстарија служба светом Сави* (rés. franç.: Le plus ancien office à saint Sava). [Зборн. за ист. фолк. и књиж. српског народа]. Београд, Срп. акад. наука и уметн. (1980). 134.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Перспективе књижевноисторијских истраживања у збиркама словенских рукописа Свете Горе.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 33—40.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Развој жанрова у српској књижевности XIII века* (rés. russ. et allem.: Entwicklung der Genres in der serbischen Literatur des 13. Jahrhunderts). Богословље 1—2 (Београд 1978) 67—74.

R. BOGIŠIĆ, *Ljubavni kanconijer Marina Držića* (rés. angl.: A Collection of Love Poetry (»Canzoniere«) by Marin Držić). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 314—331.

З. БОЈОВИЋ, *Барокни песник Петар Канавеловић* (rés allem.: Der Barockdichter Petar Kanavelović). [Одељ. јез. и књиж. 33]. Београд, Срп. акад. наука и уметн. (1980) 343.

М. БОШКОВ, *Спис о паду Цариграда 1453. године и српски хронографи* (I). Књиж. ист. 49 (Београд 1980) 25—70.

М. БОШКОВ, *Спис о паду Цариграда 1453. године и српски хронографи* (II). Књиж. ист. 50 (Београд 1980) 183—231.

Л. ЦЕРНИЋ, *Један поглед на развој старе српске књижевности* (do bitke na Marici 1371). Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 145—151.

F. ČALE, *Poslovice, sentencije i srodni oblici u djelima Marina Držića* (rés ital.: Proverbi, sentenze e forme affini nelle opere di Marin Držić). Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 135—174.

D. FALIŠEVAC, *Hrvatska srednjovjekovna proza — književno-povijesne i poetičke osobine.* [Znan. bibl. Hrv. filol. društva 10]. Zagreb, Liber (1980). 171.

GABRIEL L'HYMNOGRAPHE, *Kontakia et Canons* (introduction, texte critique, traduction et notes par P. B. PASCHOS). Paris — Athènes (1978—1979) 341. — Compte rendu par А. РАДОВИЋ, Гласн. Срп. прав. цркве 5 (Београд 1980) 113.

М. ГЕОРГИЕВСКИ, *Македонското книжевно наследство од XI до XVIII век* (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 144). — Compte rendu par M. ZDRAVEVA, Jug. ist. čas. XIX, 1—2 (Beograd 1980) 143—145.

E. HERCIGONJA, *Povijest hrvatske književnosti 2: Srednjovjekovna književnost.* Zagreb, Liber — Mladost (1976) 428. — Compte rendu par M. KVAPIL, Slavia XLVIII (1979) 78—83.

Hrvatski kajkavski pisci 1, 2. Druga polovina 16. stoljeća, 17. stoljeće. [Pet stoljeća hrvatske književnosti, 151. Priredila O. ŠOJOT. Zagreb, Matica hrvatska (1977) 453+tab. 16; 387+tab. 16. — Compte rendu par W. KESSLER, Südostforschungen XXXIX (München 1980) 350—351.

В. ЈАНКОВИЋ, *Менандрови ликови и европска драма* (rés. angl.: Menander's charactere and the european drama). [Одељ. јез. и књиж. 31]. Београд, Срп. акад. наука и уметн. (1978). 389.

В. ЈЕРКОВИЋ, *Напомене о проучавању ортографије и језика српских редакцијских споменика.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 31—38.

Г. ЈОВАНОВИЋ, *Неколико речи о проучавању лексике старосрпских јеванђеља.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 183—188.

J. KASTRATI, *Histori e gramatologjisë shqiptare 1635—1944.* Priština, Rilindja (1980). 485.

М. КАШАНИН, *Српска књижевност у средњем веку (Cfr. Старинар н. с.* XXVIII—XXIX, 364). — Compte rendu par J. LEŠNY, Studia Zrodłoznawce XXII (1977) 250—252.

I. KEMURA, *Muslimanska imena i njihova značenja.* 4 éd. Sarajevo, Starješinstvo Islamske zajednice (1980) 71.

N. KOLUMBIĆ, *Rukopisni trogirski zbornik latinskih pjesama nastalih od kraja XV do početka XVII stoljeća.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1089—1106.

Х. КРЊЕВИЋ, *Фрагменти о Ерлангенском рукопису* (rés. angl.: Excerption The Erlangen Manuscript). Књиж. ист. 45 (Београд 1979) 31—60.

T. MACAN, *Miho Klaić.* [Književn. Studija i monografija o hrvatskoj kulturnoj baštini]. Zagreb, Nakladni zavod MH (1980). 411.

Р. МЕДЕНИЦА, *Фортисова „Хасанагиница" и Сплитски рукопис.* Зборн. МС за књиж. и јез. 3 (Нови Сад 1979) 397—431.

А. МЛАДЕНОВИЋ, *Записи у минеју из XIV века манастира Грачанице* (Tekst i filološki komentar). (Археографски прилози 1 (Београд 1979) 119—131.

H. MOROVIĆ, *Trogirska liturgiska igra.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1115—1124.

В. МОШИН, *Идејна скица Изложбе јужнословенске писмености у Охриду 1980. године.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 11—16.

F. NAMETAK, *Fadil-paša Šerifović pjesnik i epigrafičar* (rés. angl.) [Posebna izd. VIII]. Sarajevo, Orijentalni institut (1980). 282.

Nekoliko novijih priloga o književnosti i teatru starog Dubrovnika:
J. KEKEZ: *Bugarščice starinske hrvatske narodne pjesme.* Split, Čakavski sabor (1970).
N. BATUŠIĆ, *Povijest hrvatskog kazališta.* Zagreb, Školska knjiga (1978).
P. PAVLIČIĆ, *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti.* Split. Čakavski sabor (1979).
М. ПАНТИЋ, *Из књижевне прошлости.* Београд, Студије и огледи. СКЗ (1978).
R. BOGIŠIĆ, *Književne rasprave i eseji.* Split. Čakavski sabor. (1979).
M. FRANIČEVIĆ, Rasprave o stihu. Čakavski sabor. Split (1979). — Compte rendu par S. P. NOVAK, Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 552—560.

Непознати Смедеревац, *Надгробна реч деспоту Бурђу Бранковићу* (ред. Ђ. ТРИФУНОВИЋ). Смедерево, Градска народна библиотека (1980). 22. Avec ill.

D. NEVENIĆ-GRABOVAC, *Ovenčani pesnik Ilija Crijević drži posmrtno slovo Dubrovkinji Pavli Džamanjić* (rés. franç.: Discours funèbre d'Ilija Crijević à Pavla Džamanić, dame ragusaine). Živa antika XXX, 1—2 (Skopie 1980) 205—216.

A. PECO, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata.* 2 éd. Beograd, Univerzitet, Naučna knjiga (1980) 202.

К. ПЕТРОВ, *Делото на Кирил и Методи во обновувањето и распространувањето на култот на Климент Римски во уметноста. II дел* (rés. franç.: L'oeuvre du Cyrille et Mëthode dans la rénovation et l'expen-

sion du culte de Clément le Romain dans l'art). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 257—288. Avec 8 fig.

Ј. РАДОВАНОВИЋ, *Једна варијанта Спанеаса.* Археографски прилози 1 (Београд 1979) 211—227.

K. REŽIĆ, *Perfektni imperfekt u glagoljskom lekcionaru i u starijoj hrvatskoj književnosti* (rés. angl.: The Perfective Imperfect in the Glagolitic Lectionary and in the Older Croatian Literature). Slovo 30 (Zagreb 1980) 89—100.

P. SIMONITI, *Pregled novolatinske književnosti med Slovenci v drugi polovici XVI stoljetja* (rés. allem.: Die neulateinische Literatur bei den Slowenen in der 2. Hälfte des XVI Jhd. Versuch einer Übersicht). Živa antika XXX, 1—2 (Skopje 1980) 193—203.

Р. СТАНКОВИЋ, *Слово Акира Премудрог (препис из 1570/80. године).* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 219—227.

Starejše slovensko slovstvo od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička (réd. J. POGAČNIK). Iz slovenske kult. zakladnice 22. Maribor, Obzorja (1980). 520.

Д. СТЕФАНОВИЋ, *Словенске паралеле грчке речи* ὑπόστασις *у апостолским текстовима.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 189—196.

А. СТОЯНОВСКИ, *Означении терминов »Baštine« и »Nam-i Diger« в переписных книгах XV и XVI веков* (rés. serbo-croate: O značenju termina »baštine« i »nam-i diger« u popisnim defterima XV i XVI vijeka). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 421—430.

Студије и грађа за историју књижевности. Књ. 1 (ред. М. ПАНТИЋ). Београд, Инст. за књиж. и уметн. (1980). 339.

LJ. ŠIFLER-PREMEC, *O jednom novom izdavačkom planu JAZU.* Izdanje odabranih djela dubrovačkog mislioca 16. stoljeća Nikole V. Gučetića. Anali za pov. znan. istr. centra JAZU XVIII (Dubrovnik 1980) 548—551.

M. ŠIMUNDIĆ, *Značenje starohrvatskih i drugih slavenskih osobnih imena u »Povijesti Hrvata za vrijeme narodnih vladara« Ferde Šišića* (rés. allem.: Die Deutung altkroatischer und anderer slawischen Personennamen in Ferdo Šišić's »Geschichte der Kroaten zu den Zeiten der einheimischen Herrscher«). Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 43—50.

Љ. ШТАВЉАНИН-БОРЂЕВИЋ, *Један нови (непотпуни) препис службе српском архиепископу Арсенију.* Археограф. прил. 1 (Београд 1979) 103—119.

ТЕОДОСИЈЕ ХИЛАНДАРАЦ, *Житије Петра Коришког* (приредио Т. ЈОВАНОВИЋ). Књиж. ист. 48 (Београд 1980) 635—681.

С. ТЕРЗИЋ, *Књижевно дело Владислава Граматика* (rés russ.: Литературное произведение Владислава Граматика). Књиж. ист. 49 (Београд 1980) 3—24.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Надгробна реч деспоту Бурђу Бранковићу од Смедеревског беседника.* Књиж. ист. 46 (Београд 1979) 295—314.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *О посланици ђакона Григорија в звуку словенских језика.* Зборн. МС за књиж. и јез. 1 (Нови Сад 1980) 17—25.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Писац и преводилац инок Исаија.* Студије и огледи. Крушевац, Багдала (1980). 110.

Б. ТРИФУНОВИЋ-Т. ЈОВАНОВИЋ-Љ. ЈУХАС, *Азбучни показатељ речи у списима светога Саве.* Археограф. прил. 2 (Београд 1980) 5—201 (supplement).

Р. УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, *Старословенски језик* (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 146). — Compte rendu par H. KUNA, Slovo 30 (Zagreb 1980) 129—131.

M. VUKASOVIĆ, *O nekim romanizmima venecijanskog porijekla u Boki Kotorskoj* (rés. angl.: Some Romance Words of the Venetian Origin in Boka Kotorska). Год. Помор. муз. XXVII—XXVIII (Котор 1979—1980) 149—156.

LITTÉRATURE POPULAIRE

D. BANDIĆ, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba.* [Bibl. XX vek]. Beograd, BIGZ (1980). 408.

R. BOŽOVIĆ, *O sinkretičkoj nominaciji i funkciji junaka »stranca« iz kolizije u pesmi Banović Strahinja* (rés. angl.). Књиж. ист. 46 (Београд 1979) 202—211.

Đ. BUTUROVIĆ, *Les chants épiques des Musulmans dans le contexte historique* (rés serbo-croate: Епске песме Муслимана у хисторијском контексту). Balcanica XI (Београд 1980) 63—80.

М. К. ЦЕПЕНКОВ, *Македонски народни умотворби во десет книги.* 2 ед. Скопје, Македонска книга, Институт за фолклор (1980).

Црногорске бугарштице (ред. В. НИКАЧЕВИЋ). Библ. Луча, коло 11, књ. 62. Титоград, Побједа (1979). 301.

С. БОРБИЋ, *Последња мука Малог Радојице.* Зборн. МС за књиж. и јез. 3 (Нови Сад 1979) 433—450.

A. FOCHI, *Coordonate sud-est europene ale baladei populare românești.* Bucureşti, Acad. de stiinte soc. şi polit. a RS Romania. Inst. de studi sud-est europene (1975) 270. — Compte rendu par C. ЈАНКОВИЋ, Balcanica XI (Београд 1980) 204—207.

Kazivanje Roma — zbornik romskog narodnog stvaralaštva (réd. S. BERBERSKI). [Bibl. Narodna književnost]. Priština, Jedinstvo (1980). 191.

H. KRNJEVIĆ, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji.* Beograd, Nolit (1980). 308.

Р. МЕДЕНИЦА, *Наша народна епика и њени твор ци.* Цетиње (1975). — Compte rendu par M. МАТИЦКИ, Зборн. МС за књижев. и јез. 2 (Нови Сад 1980) 276—277.

Народна књижевност Срба на Косову I—IX (ред. В. БОВАН). Приштина, Јединство (1980).

Народне песме и игре у околини Бујановца (rés.

allem.: Volkslieder und Tänze in der Umgebung von Bujanovac). [Пос. изд. 21]. Београд, Срп. акад. наука и уметн. Етнографски институт (1980). 253.

A. SCHMAUS, *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen* (in serbokroatischer Sprache) IV Teil (réd. P. REHDER). München (1979). — Compte rendu par M. КЛЕУТ, Књиж. ист. 45 (Београд 1979) 195—196.

Р. СТАНКОВИЋ. *Једна апокрифна молитва од зубобоље* (Зборник апокрифа Народне библиотеке Србије у Београду из 1570/80. године). Археографски прилози 1 (Београд 1979) 201—209.

М. СТОЈАНОВИЋ, *Прва грчка расправа о српској народној поезији* (rés. franç.: Première dissertation en langue grecque Sur la poésie populaire serbe). Balcanica XI (Београд 1980) 147—154.

Т. ВРАЖИНОВСКИ, *Македонските преданија за места* (rés. franç.: Les légendes de lieux macédoniennes). [Библ. на списанието Македон. фолк. 8]. Скопје, Институт за фолклор (1979). 69.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, *Спасовданске песме.* Зборн. МС за књиж. и јез. 3 (Нови Сад 1979) 561—565.

CROYANCES POPULAIRES — COUTUMES

A. BAŠ, *Božanstva hranitelji — kratak prikaz mitova i običaja vezanih za hranu.* (Bibl. Savremeni pisci, Osvit]. Subotica, Gradska biblioteka (1980), 156.

Р. БУРИЋ, *Загонетке, митови и веровања Рома.* Крушевац, Багдала (1980). 46.

Б. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, *О зимама и коледама у Зборнику попа Драгоља.* Археогр. прил. 2 (Београд 1980) 153—170. Avec 4 fig.

Б. КРСТИЋ, *Правни обичаји код Куча* (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 147). — Compte rendu par П. С. РАДУСИНОВИЋ, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 174—179; Н. Ф. ПАВКОВИЋ, Balcanica XI (Београд 1980) 207—211.

M. MARKOVIĆ, *Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu.* [Zborn. za narodni život i običaje Juž. Slovena knj. 48]. Zagreb (1980) 5—139. — Compte rendu par J. Ф. ТРИФУНОСКИ, Balcanica XI (Београд 1980) 211—212.

В. МИТРОВИЋ, *Традиционалне сеоске славе у средњем Банату, трагом етнолошког атласа Југославије.* Гласн. Срп. прав. цркве 8 (Београд 1980) 189—192.

Р. РАДЕНКОВИЋ, *Демони и друга митска бића у народном предању југоисточне Србије.* Нишки зборник 9 (Ниш 1980) 137—148.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Обичаји и веровања у Србији* (rés. angl. et franç.: Coutumes et croyances). Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 163—172.

M. ZURL, *Krvna osveta na Kosovu.* Zagreb, »August Cesarec« (1978) 305. — Compte rendu par Д. АРАНИТОВИЋ, Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 186—189.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES — ROUTES — COMMUNICATIONS

Археолошка истраживања Крушевца (ред. Б. БОШКОВИЋ). Крушевац, Археолошки институт, Народни музеј (1980). 88. Avec ill.

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Crkvina, Donji Jasenjani, Hercegovina — ostaci srednjovekovne crkve i nekropola stećaka* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 152—154, 258. Avec 1 pl.

Б. БАБИЌ - В. ХЕНЗЕЛ - Ј. РАУХУТ, *Југословенско-пољски археолошки ископавања на локалитету Градиште код с. Дебреште во 1977 г.* (rés angl.: Yugoslav-polish archaeological excavations on the locality Gradište near the village of Debrešte in 1977). Macedoniae acta archaeologica 5 (Прилеп 1978) 141—149. Avec 1 fig.

M. BRMBOLIĆ, *Sondažna ispitivanja u kanjonu reke Crnice, Područje SO Paraćin — srednjevekovne crkvene građevine* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 230—231, 260.

S. CIGLENEČKI, *Arheološko sondiranje utrjene srednjeveške naselbine Figožar nad Lembergom pri Šmarju* (rés. allem.: Archäologische Sondierungsarbeiten an der mittelalterlichen Siedlung Figožar über Lemberg bei Šmarje). Zgod. Čas. 34,4 (Ljubljana 1980) 403—411.

M. ČUNJAK, *Sv. Ahilije, Arilje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 182—184, 259.

G. FILIPOVSKA - P. SRBINOVSKI, *Two Medieval Settlements in the Bitola Area — Resultats of Trial Works in the Field.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 113—120. Avec 7 fig.

F. GLAMOČANIN, *Međuputnica, Rebrovac, Zenica — srednjovekovna nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 154—156, 258. Avec 2 fig.

Z. GUNJAČA, *Kosa, Donje Polje, Šibenik — starohrvatsko groblje i naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 181—182, 259.

M. HADŽI-PEŠIĆ, *Beogradska tvrđava, Unutrašnje utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 149—151, 257. Avec 1 pl.

M. JANKOVIĆ, *Manastir Tronoša* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 168—170, 259. Avec 1 pl.

D. JELOVINA, *Spas, Knin — starohrvatsko naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 177—181, 259. Avec 3 pl.

В. КОНДИЋ-В. ПОПОВИЋ, *Царичин Град — Утврђено насеље у византијском Илирику* (Cfr. Старинар н. с. XXX, 201; XXXII, 148). Compte rendu par В. ЈОВАНОВИЋ, Старинар XXXI (Београд 1980) 230—231.

V. KORAĆ, *Gradina à Martinići près de Spuž (au Monténégro).* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 39—47. Avec 4 fig.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Beli Breg — Belo Brdo, Vinča — srednjovekovna nekropola* (rés franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 186—187, 260.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Beogradska tvrđava. Naselja u Donjem gradu* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 143—146, 257. Avec 1 pl.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Kastaljan, Nemenikuće — manastirski kompleks* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 160—163, 258.

И. МИКУЛЧИК, *Рановизантискиот град на Маркови Кули на Водно кај Скопје — истражувања 1977 година* (rés. allem.: Frühbyzantinische Feste Stadt »Markovi Kuli« an Vodno bei Skopje — Ausgrabungen in dem J. 1977). Macedoniae acta archaeologica 5 (Prilep 1979) 65—74. Avec 7 fig.

I. MIKULČIĆ-N. NIKULJSKA, *Markovi Kuli*, Skopje (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 151—152, 258. Avec 1 pl.

K. MINICHREITER, *Zaštitna arheološka iskopavanja srednjovjekovnog kompleksa na Križanićevom trgu (Tvrđa) u Osijeku.* Glasn. slavon. muz. 1 (n. s.) Vukovar 1980) 26—27.

Д. МИНИЋ, *Le site d'habitation médiévale de Mačvanska Mitrovica* (rés. serbocroate: Средњовековно насеље у Мачванској Митровици). [Sirmium XI]. Београд, Археолошки институт (1980). 80+XXVIII.

D. MINIĆ-P. POP-LAZIĆ, *Srednjovekovni Ras. Trgovište — srednjovekovno naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 174—175, 259. Avec 1 pl.

A. PLETERSKI, *Gradišče pri Goleku-protiturška utrdba s konca 15. stoletja* (rés angl.: »Gradišče« at Golek). Zgod. čas. 34,3 (Ljubljana 1980) 281—297.

M. POPOVIĆ, *Beogradska tvrđava, Podnožje dunavske padine* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 147—149, 257.

M. POPOVIĆ, *Crkvina, Tutin* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 157—160, 258.

M. POPOVIĆ, *Srednjovekovni Ras. Gradina — srednjovekovno utvrđenje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 172—173, 259.

R. PRICA, *Malo Kuvalovo, Krnješevci — srednjevekovno naselje* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 170—171, 259.

P. RIC, *Koplalo, Rekreacioni centar, Stara Moravica — avarska nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 166—168, 258. Avec 1 pl.

З. СИМИЋ, *Резултати археолошких истраживања изведених у порти београдске Саборне цркве* (rés. angl.: The results of archaeological investigations in the churchyard of Belgradne cathedral Church). Год. града Београда XXVII (Београд 1980) 33—44. Avec 4 fig.

V. STANČIĆ, *Klisa, Stari Ledinci, Srem — srednjovekovno nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 184—186, 259.

V. STANČIĆ, *Srbobran — srednjovekovno nalazište* (rés fraç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 176—177, 259.

N. STANOJEVIĆ, *Botra, Bečej — srednjovekovno nalazište* (rés. franç). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 165—168, 258, Avec 2 pl.

N. STANOJEVIĆ, *Ulica Pionirska, Bečej — ranosrednjevekovna nekropola* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 163—164, 258. Avec 2 pl.

N. STANOJEVIĆ, *Vrbas 1, Vrbas — srednjevekovno i praistorijsko nalazište* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 164—165, 258. Avec 2 pl.

Н. СТАНОЈЕВИЋ, *Заштитно ископавање локалитета Ботра код Бечеја — средњовековна лончарска радионица* (rés. angl.: Protective Excavation of the Botra Localoty near Bečej. A Medieval Pottery Workshop). Рад војв. муз. 26 (Нови Сад 1980) 89—119. Avec 15 pl.

A. ŠONJE, *Eufrazijeva bazilika, Poreč* (rés. franç.). Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 156—157, 258. Avec 1 pl.

L. TRBUHOVIĆ-M. HADŽI-PEŠIĆ, *Ješića Pesak, Ostružnica.* Arh. pregled 21 (Beograd 1980) 188.

NÉCROPOLE — MONUMENTS FUNÉRAIRES

J. BELOŠEVIĆ, *La nécropole paléocroate Nin — Ždrijac.* [Inventaria archaeologica. Corpus des ensembles archéol. 24]. Zagreb, Soc. archéolog. croate. Beograd, L'Assoc. des soc. archéol. de Yougoslavie. (1980). 40. Avec ill.

Š. BEŠLAGIĆ, *Jedan austrougarski popis stećaka* (rés. angl.: An Austro-Hungarian List of the Mediaeval Standing Tomb-Stones — »Stećak«). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 638—647.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, *Kasnoantička tradicija u srednjevjekovnim nekropolama* (rés. allem.: Die spâtantike Tradition innerhalb mittelalterlicher Gräberfelder). Vjesnik Arheol. muz. XII—XIII (Zagreb 1979—1980) 171—180. Avec 3 pl.

S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica* (rés. serbocroate: Римске и средњовековне некрополе у Мачванској Митровици). [Sirmium XII]. Beograd, Arheološki institut (1980). 75+XXXIX.

E. ESIN, *»Sin« (Bosna-Hersek' de Bogomillere atfedilen, XIII—XVI. asillardan lahdler ile Anadoludaki XII—XIV yüzyillardan müşahhas tasvîrli türk mezar taşlari arasinda bir mukayese)* (rés. serbo-croate: Uporedba između nadgrobnih kamenova koji se odnose na bogumile u BiH od XIII—XVI vijeka i oslikanih nadgrobnih kamenova iz XII—XIV vijeka u Anadoliji). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 107—138. Avec 18 pl.

Z. GUNJAČA, *Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz IX stoljeća* (rés. angl.: The Grave a Croatian Tribal Noblewomen from the 9th Century). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 121—132. Avec 7 fig.

D. JELOVINA, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine* (Cfr. Старинар н. с. XXVIII—XXIX, 368; XXXI, 278; XXXII, 149). — Compte rendu par N. MILETIĆ, Germania 58 (Frankfurt 1980) 246—251.

V. S. JOVANOVIĆ, *Prilozi hronologiji srednjevekovnik nekropola Jugoslavije i Bugarske (II)* (rés. franç.: Contributions à la chronologie des nécropoles médié-

vales de Yougoslavie et de Bulgarie (II). Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 115—169. Avec 12 pl.

G. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, *Nécropole médiévale Trnjane.* [Inventaria archaeologica, Jugoslavia fasc. 23]. Beograd, Musée National (1980). 10.

B. MARUŠIĆ, *Ranosrednjovjekovna nekropola na Vrhu kod Brkača* (rés. allem.: Frühmittelalterliche Nekropole auf Vrh bei Brkač). Histria archaeologica 2 (Pula 1979) 111—142. Avec 21 fig. et 7 pl.

N. MILETIĆ, *Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke* (rés. allem.: Slawische Nekropole in Mahovljani bei Banjaluka). Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 137—1 160. Avec 21 pl.

Д. МИЛОВАНОВИЋ, *Стара православна гробља у Нишу и његовој широј околини.* Нишки зборник 9 (Ниш 1980) 61—77. Avec 10 fig. et dess.

F. OREB-M. ZEKAN, *Zaštitno iskopavanje srednjovjekovne nekropole oko crkve sv. Petra u Muću Gornjem* (rés. angl.: Protective Excavation of the Mediaeval Necropolis in Muć Gornji). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 215—225. Avec 18 fig.

М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Средњовековна некропола у Сремској Митровици* (rés, franç.: Nécropole médiévale à Sremska Mitrovica). Старинар XXXI (Београд 1980) 179—191. Avec 7 pl.

S. PERIĆ, *Zaštitno iskopavanje na nekropoli sa stećcima »Rimsko groblje« u selu Loznica* (rés. allem.: Notgrabung auf der Nekropole »Römischer Friedhof« in Loznica). Članci i građa XIII (Tuzla 1980) 139—149. Avec 2 pl.

V. SOKOL, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici neretvaskog područja* (rés. angl.: Medieval Tombstones — Stećci — along the River Neretva). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 271—277. Avec 7 fig.

A. ŠONJE, *Ostaci groblja kod rta Sorna južno od Poreča* (rés. allem.: Friedhofreste bei der Landenge Sorna südlich von Poreč). Histria archaeologica 2 (Pula 1979) 91—108. Avec 2 pl.

M. WENZEL-Ђ. КОЈИЋ, *Осврт на три иностране књиге о стећцима.* Аустро-угарска и наука о „богумилским" стећцима. Старинар XXXI (Beograd 1980) 203—212. Avec 7 dess.

J. WERNER, *Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija — Crkvina* (Marienkirche). Schild von Steier 15—16 (Graz 1978—1979) 227—237. Avec 3 pl.

G. ŽIVKOVIĆ, *Nadgrobni spomenici iz sela Lenovca* (rés. angl.: Three Gravestones from Lenovac Village). Zborn. radova Muz. rudar. i metal. 1 (Bor 1980) 129—138. Avec 5 fig.

MIGRATION DES PEUPLES — LES SLAVES

I. ČREMOŠNIK, *Tipovi slavenskih nastambi nađenih u sjeveroistočnoj Bosni* (rés. allem.: Die Typen der slawischen Gruben — Häuser in Nordostbosnien). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 132—158. Avec 20 fig.

J. KOVAČEVIĆ, *Аварски каганат* (Cfr. Старинар н. с. XXX, 202; XXXI, 279). — Compte rendu par J. LEŠNY, Kwart. Histor. LXXXVI, 1 (1979) 176—179.

M. LJUBINKOVIĆ, *Ka preciznijem datiranju starijeg slovenskog nakita na Balkanu* (rés. angl.: Toward the More Precise Dating of the Older Slavic Jewellery in the Balkasn). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 87—98. Avec 2 fig.

D. MRKOBRAD, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji* (rés. allem.: Archäologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien). [Fontes archaeol. Iugosl. Monografije 6]. Beograd, Savez arheol. društava Jugoslavije. Muzej grada (1980) 169. Avec ill.

V. POPOVIĆ, *Aux origines de la slavisation des Balkans: la Constitution des premières Sklavinies macédoniennes vers la fin du VIe siècle.* Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Comptes rendus des Séances de l'année 1980, janv.-mars (Paris 1980) 229—257.

V. STARE, *Kranj — nekropola iz časa preseljevanja ljudstev* (s prispevkoma Z. VINSKI, Ovrednotenje grobnih pridatkov in I. KISZELY, Antropološki pogledi). [Katalogi in monografije 18]. Ljubljana (1980). — Compte rednu par D. DIMITRIJEVIĆ, Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 73—74.

J. ZAVRTANIK, *Nova arheološka najdba v Solkanu* (rés. allem.: Neuer arhäologischer Fund in Solkan). Goriški letnik 7 (Nova Gorica 1980) 19—22. Avec 3 fig.

Љ. ЗОТОВИЋ, *Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација* (rés. franç.: Nécropole du territoire municipal de Viminacium de la période des migrations des peuples). Старинар XXXI (Београд 1980) 95—115. Avec 16 pl.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

B. ALEKSOVA, *Stobi, episkopska bazilika u svetlosti novih arheoloških iskopavanja* (rés. angl.: Stobi, the Episcopal Basilica in the Light of New Archeological Excavations). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 67—76. Avec 10 fig.

P. ANĐELIĆ, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog.* Glasnik Zem. muz. — arheologija n. s. XXXIV (Sarajevo 1980) 183—247. Avec 38 fig.

Đ. BOŠKOVIĆ, *Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rešenja crkvice sv. Mihajla u Stonu* (rés. franç.: Quelques questions concernant l'architecture primaire de l'église de St Michel a Ston). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 141—148. Avec 12 fig.

Đ. BOŠKOVIĆ, *Osvrt na neka pitanja o graditeljskim vezama između Primorja i centralnih oblasti Balkana u srednjem veku* (rés. franç.: Sur quelques aspects des liens entre l'architecture médiévale du littoral adriatique et celle du territoire central des Balkans). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 285—290.

J. CURK, *Radeče in njihova okolica — gradbeno-zgodovinska skica* (rés. allem.: Radeče und ihre Umge-

bung — eine bau — geschichtliche Skizze). Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 78—114.

J. CURK, *Studenice — pomemben spomenik naše umetnostne zgodovine* (rés. allem.: Studenice — bedeutendes Denkmal unserer Kunstgeschichte). Čas. zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1980) 284—310.

М. ЧАНАК-МЕДИЋ, *Првобитна замисао куполног дела Богородичине цркве у Студеници* (rés. franç.: La première conception de l'ensemble de coupoles couvrant l'église de la Vierge à Studenica). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 27—42. Avec 14 fig.

I. FISKOVIĆ, *Crkvica Sv. Kuzme i Damjana u Zablaći na Korčuli* (rés. angl.: The Little Church of St. Cosmo and St. Damian at Zablaće, on the Island of Korčula). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 159—173. Avec 7 fig.

I. FISKOVIĆ, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja* (rés. franç.: Sur les monuments paléochrétiens du littoral Naronitain). Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka — znanstveni skup u Metkoviću. Split, Hrv. arheol. društvo (1980) 213—256. Avec 44 fig.

V. HAN, *O zvoniku dubrovačke crkve sv. Dominika* (rés. angl.: A few Notes about the Bell-Tower of the St. Dominic Church in Dubrovnik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 313—320. Avec 1 fig.

Z. HORVAT, *Dominikanska crkva u Čazmi* (rés. angl.: The Dominican Church at Čazma). Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1980) 5—18. Avec 14 fig.

A. HORVAT, *Uz stičnu Marijana Zadnikara* (rés.allem.: Zur Monographie des Zister — zienserklosters Stična von M. Zadnikar). Bulletin JAZU 50,2 (Zagreb 1980) 71—80. Avec 6 fig.

R. IVANČEVIĆ, *Mješoviti gotičko-renesansni stil arhitekta Jurja Matejeva Dalmatinca* (rés. angl.: The Blended Gothico-Renaissance Style of the Architect George Matejev — the Dalmatian). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 355—380. Avec 7 fig.

M. IVANIŠEVIĆ, *Crkva sv. Leona u Trogiru* (rés. angl.: St. Leon's Church in Trogir). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 277—282. Avec 5 fig.

Д. ЈАНИЋ, *Џамија у нишкој тврђави* (rés. franç.: La mosquée de la forteresse de Niš). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 193—202. Avec 12 fig.

B. JURAGA, *Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda* (rés. franç.: Les fragments en pierre du Moyen âge dans la région de Biograd). Diadora 9 (Zadar 1980) 445—471. Avec 20 pl.

Б. КНЕЖЕВИЋ, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице* (rés. franç.: Églises et monastère médiévaux dans la vallée de la Crnica). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 223—259. Avec 18 fig. et dess.

J. KOROPEC, *Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja* (rés. allem.: Zbelovo, Studenice, Pogled bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts). Čas zgod. in narodopisje 2 (Maribor 1980) 239—283. Avec 2 fig.

Л. КУМБАРЏИ-БОГОЕВИЋ, *Споменичниот комплекс околу Султан-Муратова џамија во Скопје* (rés franç.: Ensemble de monuments autour de la mosquée du sultan Murat de Skopje). Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 57—62. Avec 1 fig.

Д. МАЏАС, *Остаци средњовековне цркве у Славковици* (rés. franç.: Les restes de l'église médiévale de Slavkovica). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 171—178. Avec 14 fig.

С. МАНДИЋ, *Розета на Ресави* (rés. franç.: La rosace de Resava). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 125—136. Avec 8 dess.

T. MARASOVIĆ, *Značaj ranosrednjovekovnog graditeljstva u Trogiru.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1001—1008.

В. МАТИЋ, *Капела манастира Крушедола.* Свеске Друштва ист. ум. 9—10 (Београд 1980) 13—19. Avec 5 fig.

В. МАТИЋ, *Капела светог Трифуна у Сремским Карловцима* (rés. allem.: Kapelle des Hl. Tryphon in Sremski Karlovci). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 123—143. Avec 4 fig. et 5 dess.

D. MEDAKOVIĆ, *O manastiru Savini* (rés. angl.: The Savina monastery). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 411—426.

P. MIJOVIĆ, *Crkvice-kripte na Crnogorskom primorju* (rés. franç.: Chapelles-cryptes du littoral monténégrin). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 149—158. Avec 3 fig.

J. MLINARIČ, *Selnica pri Mariboru do začetka 18. stoletja* (rés. allem.: Selnica bei Maribor bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts). Čas. zgod. in narodopisje 1—2 (Maribor 1979) 115—136.

П. МОМИРОВИЋ, *Манастир Бођани* (rés. angl.). Бођани, Манастир 1980). 126. Avec ill.

В. НЕДОМАЧКИ, *Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму — задужбина краља Милутина* (rés. angl.: The Archangel Mihailo and Gavrilo Monastery in Jerusalem — a King Milutin Memorial). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 25—70. Avec 30 fig.

С. НЕНАДОВИЋ, *Нека питања из области технике грађења и стила портала у средњовековној српској архитектури* (rés. franç.: Certains problèms au sujet de la technique de construction et le style des portails dans l'architecture médiévale de Serbie). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 43—70. Avec 69 fig.

Л. ПАВЛОВИЋ, *Архивски и ликовни подаци о поправци манастира Љубостиње и зидању звонаре 1850/1851. године* (rés. franç.: Les sources documentaires et artistiques sur les réparations du monastère de Ljubostinja et la construction de son clocher effectuées en 1850—1851). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 275—284. Avec 7 fig.

I. PETRICIOLI, *Izoliranje crkve sv. Donata u Zadru godine 1930—1931* (rés. ital.: L'isolamento della chiesa di San Donato in Zadar effettuato nell'anno 1930—1931). Diadora 9 (Zadar 1980) 493—501. Avec 4 fig., 1 dess. et 14 pl.

D. PINTEROVIĆ, *»Basilica martyrum« u Mursi* (rés. angl.: »Basilica Martyrum« in Mursa). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 59—66. Avec 1 dess.

M. POPOVIĆ, *Crkvina à Panik.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 249—258. Avec 12 pl. et 3 fig.

M. POPOVIĆ, *Monastère St. Pierre de Campo près de Trebinje.* Wissenschaft. Mitteilungen VI (Sarajevo 1979) 271—282. Avec 6 fig. et 5 pl.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Salonitana christiana (III). O salonitanskim primjerima »crkve bez krova«* (rés. angl.: Salona christiana (III). Examples of »Roofless Churches« (Basilica discoperta) in Salona). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 69—84. Avec 7 fig.

В. РИСТИЋ, *Промене на архитектури Лазарице у XIX веку* (rés. franç.: Les changements d'architecture subis au XIXe siècle par l'église Lazarica). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 267—272. Avec 13 fig.

А. СТОЈАКОВИЋ, *Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата* (rés. franç.: La restauration des monuments en Serbie entre les deux guerres). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 259—266. Avec 9 fig.

A. ŠONJE, *O ubikaciji crkvice sv. Martina u kojoj je sklopljen mir između Hrvata i Mlečana* (rés. angl.: The Ubication of the Church of Sv. Martin where the Peace Treaty between the Croats and the Venetians was signed). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 163—172. Avec 8 fig.

P. VEŽIĆ, *Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru* (rés. franç.: Citerne du haut Moyen âge dans le palais épiscopal de Zadar). Diadora 9 (Zadar 1980) 517—536. Avec 16 fig.

Б. ВУЈОВИЋ, *Црквени споменици на подручју града* Београда. Књ. II. Шире подручје града. Београд, Завод за заштт. спом. култ. града (1973). 383. — Compte rendu par H. P. СИНДИК, Археографски прилози 1 (Београд 1979) 265—266.

Б. ВУЛОВИЋ, *Културна грађевина у Дренови и натпис* + TE CRISTE AUCTORE PONTIFEX... (rés. franç.: L'édifice cultuel de Drenova et l'inscription + TE CRISTE AUSTORE PONTIFEX...). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 7—19. Avec 12 pl.

M. ZEKAN, *Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Moći Gorjem* (rés. angl.: A Contribution to the Study of Architecture with Inscription of Duke Branimir in Muć Gornji). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 133—140. Avec 3 pl.

ARCHITECTURE PROFANE — VILLES

P. ANĐELIĆ, *Der ubranistische Komplex des mittelalterlichen Visoki in Bosnien.* Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 101—114.

B. BEZIĆ, *Prilog poznavanju kninske tvrđave* (rés. angl.: Additional information on the fortress of Knin). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 137—150. Avec 5 fig.

I. BOJANOVSKI, *Einige Ergebnisse in der Erforschung mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit besonderer Beachtung der Transformation der Burgen in Artilleriefestungen.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 71—100. Avec 24 fig.

Đ. BOŠKOVIĆ, *Vers les recherches nouvelles des forteresses médiévales sur le sol de la Yougoslavie.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 9—13.

В. БОШКОВСКИ, *Архитектонски вредности и влијанието на материјалот врз конструкцијата во македонската традиционална архитектура* (rés. angl.: Architectural Values and Influence of Building Material on the Construction of Traditional Macedonian House). Зборник Арх. фак. 4 (Скопје 1980) 115—130. Avec 19 fig.

T. BREGANT, *Beitrag der archäologischen Forschungen zur Erhellung der baulichen Entwicklung der Alten Burg von Celje (Cilli).* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 121—139. Avec 20 fig.

J. CURK, *Maribor sko mesto obzidje posebno v 16. stoletju* (rés. allem.: Die Stadtmauer von Maribor besonders im 16. Jahrhundert). Čas. zgod. i narodopisje 1 (Maribor 1980) 90—108.

J. CURK, *O utrjevanju Ptuja v sredini 16. stoletja* (rés. allem.: Befestigungsarbeiten der Stadt Ptuj in der Mitte des 16. Jahrhunderts). Čas. zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1980) 109—130.

A. DEANOVIĆ-I. TENŠEK, *Predziđe dubrovačke Minčete u zamisli Michelozza* (rés. angl.: The Bulwark of the Dubrovnik Minčeta Fortess in the Michelozzo's Conception). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 302—312. Avec 4 fig.

A. FAZINIĆ, *Gotičko stambeno graditeljstvo u Korčuli.* Vijesti muz. konz. Hrv. 3 (Zagreb 1980) 35—40. Avec 3 fig.

Р. ФИНДРИК, *Прилози познавању кровних покривача од дрвене грађе у нашем народном градитељству* (rés. franç.: Contribution a l'étude des toitures en bois dans notre architecture populaire). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 215—231. Avec 19 fig.

R. FINDRIK, *Prilozi poznavanju organizacije stambenog prostora u narodnom graditeljstvu sela.* Beograd, Arhitektonski fakultet (1980). 101.

T. GLAVAŠ, *A Contribution to the study of the Medieval town of Visoki.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 141—153. Avec 4 pl. et 2 fig.

T. HAFIZ, *Kosova'da türbeler* (rés. serbo-croate: Turbeta na Kosovu). Pril. za orijent. filol. 30 (Sarajevo 1980) 189—201. Avec 12 fig.

M. JANKOVIĆ-Đ. JANKOVIĆ, *Communication sur les recherches antérieures dans la ville Višesav près de Tekija.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 155—167. Avec 7 fig.

D. KEČKEMET, *Splitska utvrda Kamen* (rés. angl.: The Fort Kamen near Split). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 22 (Fiskovićev zbornik II) (Split 1980) 120—136. Avec 10 fig.

Б. КОЈИЋ, *Развој куће и културе становања у селима Србије* (rés. angl. et franç.: Evolution de la

maison et de la culture d'habitation dans les villages de Serbie). Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 53—74. Avec 11 fig.

M. KRUHEK, *Prvi graditelji Karlovca i graditeljska aktivnost Martina Gambona* (rés. angl.: The first Builders of Karlovac and Martin Gambon's Building Activity). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 49—61. Avec 5 fig.

Ј. КРУНИЋ, *О пореклу и развоју типа градске куће централног Балкана у XIX веку* (rés. franç.: L'origine et le développement des types de maisons dans les villes de la péninsule balkanique centrale au XIX siècle) Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 203—214. Avec 8 fig.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Kuća grofova Batthiany u Varaždinu* (rés. allem.: Das Batthianysche Haus in Varaždin). Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 3—7.

I. LENTIĆ-KUGLI, *Nekoliko primjera prostornih uređenja i profane arhitekture u Međumurju* (rés. allem.: Einige Beispiele der Raumgestaltung und profaner Architektur in Medjumurje). Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1980) 19—27. Avec 6 fig.

D. MADAS, *Trail Researches at the Medieval Town of Petrus.* Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 37—45. Avec 8 fig.

T. MARASOVIĆ, *Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad* (rés. angl.: A Contribution to the Study of Transformation of the Antique Nucleus into an early Medieval Town). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 99—112. Avec 2 pl.

Ј. Ј. МАРТИНОВИЋ, *Опис зидина Будве и предлог за њихов поправак прота Геролама из 1700. године* (rés. angl.: Description of the Fortifications of Budva by the Architect proto Gerolamo in 1700) Год. Помор. муз. XXVII—XXVIII (Котор 1979—1980) 69—74.

D. MILETIĆ, *Istraživanja Starog grada u Hrvatskoj Kostajnici* (rés. angl.: A Study of the Castle in Hrvatska Kostajnica). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1979—1979) 249—275. Avec 34 fig.

S. MOJSILOVIĆ, *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 169—195. Avec 14 fig.

M. MURARO, *Civiltà delle ville di Ragusa* (rés. serbo-croate: Kultura dubrovačkih letnjikovaca). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 321—331.

Е. МУШОВИЋ, *Новопазарски безистан* (rés. franç.: Le bezistan /marche couvert/ de Novi Pazar). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 189—191.

R. NOVAKOVIĆ, *Burg und Bezirk* Petrus. Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 23—36.

М. ПОПОВИЋА, *Чесма Мехмед паше Соколовића* (rés angl.: The Drinking Fountain of Mehmed Pasha Sokolović). Год. града Београда XXVII (Београд 1980) 71—83. Avec 8 fig.

M. POPOVIĆ, *La résidence du Despote Đurađ Branković dans le Châtelet de la forteresse de Smederevo.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 101—112. Avec 5 fig.

I. PUŠIĆ, *Herceg-Novi médiéval — L'urbanisme de Herceg-Novi jusqu'à la prise par les Turcs en 1482.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 25—38. Avec 7 fig.

S. RAJKOVIĆ, *Kamene kapije muslimanskih kuća u Mostaru* (rés. franç.: Portes en pierre de maisons musulmanes à Mostar). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 534—538. Avec 2 fig.

Ž. RAPANIĆ, *Contribution à la poléographie du littoral est de l'Adriatique.* Balcanoslavica 3 (Prilep 1979) 93—100.

I. RIZVANBEGOVIĆ, *The results of Former Archaeological Researches at the Medieval Fortress Vidoška Tvrdjava at Stolac.* Balcanoslavica 3 (Prilep 1979) 77—79. Avec 5 pl.

K. ŠALAMON, *Iz povijesti đurđevačkog starog grada.* Podravski zbornik (Koprivnica 1980) 344—356. Avec 6 fig.

V. ŠRIBAR-V. STARE, *Zur Entwicklung der Wohnarchitektur vom 10 bis zum 15. Jh. auf Otok bei Dobrava.* Balcanoslavica 7 (Prilep 1978) 49—70. Avec 7 fig.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Манастирски конаци у Скопској Црној Гори* (rés. angl.: Monastery »Konak« (Shelters) in the Region of Skopska Crna Gora). Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 113—124. Avec 8 fig.

A. VALIČ, *Die Stadt in den archäologischen Zeiträumen.* Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 69—76.

M. VEGO, *Ein Beitrag zur Kenntnis der Mittelalterlichen Burgen des Herzogs Stjepan Vukčić Kosača.* Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 47—68.

M. VILIČIĆ, *Prilog pitanju da li je u Senju sačuvana jedna od najstarijih gradskih loža našeg jadranskog područja (rés. angl.:* A Supplement to the Problem whether the Town Loggia preservod in Senj is one of the Oldest of its Kind in the Adriatic Region) Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 49—56. Avec 13 fig.

Р. ВОЛИЊЕЦ, *Ентериерот во старата македонска кукá — таван* (rés angl.: Interior of an Old Macedonian House). Зборник Арх. фак. 3 (Скопје 1979) 67—105. Avec ill.

Р. ВОЛИЊЕЦ, *Ентериер во старата македонска кукá — врата, прозорец, окали* (rés. angl.: Interior Elements in Old Macedonian House — Doors, Windows, Stairs). Зборник Арх. фак. 4 (Скопје 1980) 89—113. Avec ill.

О. ВУКАДИН, *Археолошка истраживања на локалитету „Кулина" под Кабларом* (rés. franç.: Recherches archéologiques dans la localité de »Kulina« sous Kablar). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 167—170. Avec 3 pl.

M. WINTER, *Ludbreški grad i njegovi gospodari.* Podravski zbornik (Koprivnica 1980) 357—369. Avec 7 fig.

И. ЗДРАВКОВИЋ, *Постанак и развитак наших средњовековних вароши-градова* (rés. franç.: L'origine et le développement des villes fortifiées en Serbie médiévale). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 179—187. Avec 10 fig.

A. ZELENIKA, *Spomenici mletačkog razdoblja u Gabeli* (rés. angl.: Monuments from the Venetian Period at Gabela). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 539—547. Avec 2 fig.

SCULPTURE

D. BARIČEVIĆ, *Djela varaždinskog kipara Fridrika Pettera u Varaždinu* (rés. allem.: Werke des Varaždiner Bildhauers Friedrich Petter in Varaždin und Križevci). Bulletin JAZU 47,1 (Zagreb 1979) 53—74. Avec 11 fig.

Đ. BASLER, *Romanički kapiteli iz Kreševa* (rés. angl.: Romanesque Capitals from Kreševo — Bosnia) Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 200—207. Avec 5 fig.

A. BORG, *Architectural Sculpture in romanesque Provance.* London, Oxford University Press (1972). — Compte rendu par J. ЧОКРЕВСКА-ФИЛИП, Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 121—123.

N. CAMBI, *Stela pomorskog centuriona Likeja u Osoru.* Otočki ljetopis 3 (Mali Lošinj 1980) 151—155. Avec 1 fig.

K. CICARELLI, *Romanički kip Gospe u Šibeniku* (rés. angl.: A romanesque statue of the Madonna in Šibenik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) Split 1980) 208—214. Avec 3 fig.

D. DOMANČIĆ, *Triptih radionice Jurja Dalmatinca u Gornjem Humcu na Braču* (rés. angl.: The Stone Triptych at Gornji Humac, Island Brač, a Product of the Workshop of George the Dalmatian). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 381—386. Avec 1 fig.

C. FISKOVIĆ, *U tragu za splitskom romanikom* (rés. ital.: Alla ricerca dello stile romanico a Split). Bulletin JAZU 50,2 (Zagreb 1980) 81—106. Avec 15 fig.

A. HORVAT, *Gotička Madona iz Molva* (rés. allem.: Die gotische Madonna aus Molve) Bulletin JAZU 49,1 (Zagreb 1980) 71—75. Avec 3 fig.

A. HORVAT *Kameni kip Bogorodice s Trškog Vrha* (rés. allem.: Die steinerne Statue der Muttergottes aus Trški Vrh bei Krapina). Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 67—72. Avec 10 fig.

A. HORVAT, *Kip gotičke Madone iz Gradišća* (rés. allem.: Eine gotische Madonna aus Gradišče). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 297—301. Avec 1 fig.

A. HORVAT, *O domaćoj flori na ranogotičkoj arhitektonskoj plastici sjeverne Hrvatske* (rés. angl.: Domestic Plant Life on the early Gothic Architectural Sculpture in Northern Croatia). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 181—188. Avec 10 fig.

N. JAKŠIĆ, *Zabati oltarne pregrade iz crkvine u Biskupiji kod Knina* (rés. angl.: Gables of the Cancelli from Crkvina at Biskupija near Knin). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 97—110. Avec 4 pl.

E. MARIN, *Starokršćanska oltarna pregrada na Mirju nedaleko od Postira* (rés. angl.: Early Christian Cancelli at Mirje near Postira). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 85—90. Avec 1 fig.

M. MILOŠEVIĆ, *Tragovi prve srebrne pale kotorske katedrale iz XIV stoljeća* (rés. angl.: Traces of the first 14th century silver altar-piece in the Kotor cathedral). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 215—224. Avec 4 fig.

П. МИЉКОВИК-ПЕПЕК, *Црквата Св. Атанасиј Александрински крај манастирот Лешок.* Споменици на Македонија. Том III (1980) 477—502. Avec 13 fig.

I. NIKOLAJEVIĆ, *Zajednički dekorativni motivi na podnim mozaicima i u skulpturi* (rés. franç.: Quelques motifs décoratifs communs à la mosaïque et à la sculpture). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1970 (219—230. Avec 11 fig.

I. PETRICIOLI, *Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka* (rés. angl.: On the Dating of Some Eraly Medieval Monuments). Gunjačin zbornik (Zagreb 1980) 113—120. Avec 6 fig.

I. PETRICIOLI, *Tragom kipara »Paulusa de Sulmona«* (rés. angl.: »Paulus de Sulmona« and his Sculptures). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 252—266. Avec 14 fig.

К. ПЕТРОВ, *Уште една потврда за припадноста на протомајсторот скулптор од Св. Атанаси во Лешок кон приморската уметничка сфера* (rés. franç.: Encore une confirmation de l'appartenance du premier maître sculpteur de St Atanasi de Lešok à la sphère des artistes du littoral). Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 3—10.

J. POPE-HENNESSY, *Italian Gothic Sculpture.* London, Phaidon Press (1972). — Compte rendu par J. ЧОКРЕВСКА-ФИЛИП, Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 119—120.

A. ŠONJE, *Starokršćanski sarkofazi u Istri* (rés. ital.: Sarcofagi paleocristiani dell'Istria). Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 137—175. Avec 50 fig.

S. VRIŠER, *Baročne prižnice v osrednji Sloveniji.* Poskus tipološke opredelitve (rés. allem.). Zbornik za um. zgod. XVI (Ljubljana 1980) 9—23. Avec 24 fig.

S. VRIŠER, *Doneski k baročnemu kiparstvu na slovenskem Štajerskem* (rés. allem.: Beiträge zur barocken Bildhauerkunst in der slowenischen Steiermark). Čas zgod. in narodopisje 1 (Maribor 1980) 131—139. Avec 3 fig.

PEINTURE

Б. АЛЕКСОВА, *Баргала, подните мозаици во Епископската базилика* (rés. angl.: Bargala, Mosaic at Episcopal Basilica). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 35—46. Avec 7 fig.

Б. АЛЕКСОВА, *Стоби, подните мозаици во Епископската базилика* (rés. angl.: Stobi, Mosaics at Episcopal Basilica). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, (Bitolj 1978) (Beograd 1980). 19—34. Avec 7 fig.

Б. БАБИЋ, *Фреско-живопис сликара Онуфрија на зидовима цркава прилепског краја* (rés. franç.: Les fresques du peintre Onufrius sur les murs des églises de la région de Prilep). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 271—280. Avec 22 fig.

К. БАЛАБАНОВ, *Црква св. Борћа, с. Старо Нагоричане код Куманова*, XIV vek (texte comp. macéd., angl., russ., franç. et allem.) Скопје, Реп. секр. за информ. на СР Македонија (1979). 19. Avec ill.

К. БАЛАБАНОВ, *Курбиново, XII век* (texte compt. serbocroate, angl. et franç.). Скопје, Републ. завод за заштт. на спомен. на културата (1980). 14. Avec ill.

К. БАЛАБАНОВ, *Лесново, XIV век* (texte comp. serbo-croate, allem., russ. angl. et franç.). Скопје, Републ. завод за заштт. на спом. на културата (1980). 14. Avec ill.

I. BOGOVČIĆ, *Resturiranje zgodnjekrščanskega mozaika iz Emone* (rés. angl.: The Restoration of the Early Christian Mosaic in Emona). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 253—259. Avec 4 fig.

G. BRAJKOVIĆ, *Slika Lovra Marinova Dobričevića na otoku Gospe od Škrpjela i njezini srebrni ukrasi* (rés. angl.: A Painting by Lovro Marinov Dobričević and a Silver Relief Representing the Battle of Perast, on May 15th 1654, on the Islet-of Gospa od Škrpjela). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 387—402. Avec 3 fig.

O. BRUKNER, *Rezultati arheoloških istraživanja prilikom konzervacije podnih mozaika u Carskoj palati u Sirmijumu* (rés. angl.: The Findings of the Archaeological Research carried out during the Conservation of the Floor Mosaics in the Imperial Palace at Sirmium). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 161—168. Avec 7 fig.

A. CEVC, *Freske Matthiasa von Görza v Marijini cerkvi v Zagorju pri Podčetrtku* (rés allem.). Zbornik za um. zgod. XVI (Ljubljana 1980) 53—73. Avec 12 fig.

G. CVETKOVIĆ-TOMAŠEVIĆ, *Mosaïques paléobyzantines de pavement dans l'Illyricum oriental. Iconographie. Symbolique. Origine.* Ellinika 26 (Thessalonique 1980) 283—347.

G. CVETKOVIĆ-TOMAŠEVIĆ, *Simbolika ranovizantijskih podnih mozaika. Stanje pitanja* (rés. franc.: Symbolique des mosaïques paléobyzantines de pavement. Status questiones). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 187—204. Avec 12 fig.

Đ. CVITANOVIĆ, *Nova štapska crkva sv. Lovre u Petrinji. Povodom 200-godišnjice* (rés. allem.: Die neue Stabskirche des Hl. Laurentius in Petrinja. Zur 200-Jahresfeier ihrer Erbauung). Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 8—18. Avec 10 fig.

M. ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Srednjevekovna ikona Bogorodice Eleuse iz Zadra* (rés. angl.: The Mediaeval Icon of the Eleuse Madonna in Zadar). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 291—296. Avec 1 fig.

Z. DEMORI-STANIČIĆ, *Još jedno djelo Baldassarea d'Anna u Dalmaciji* (rés. angl.: Another painting by Baldassare d'Anna in Dalmatia). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 474—482.

I. ĐORĐEVIĆ, *Imagines clipeate dans la peinture monumentale serbe du XIIIe siècle.* (rés serbo-croat.) Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 13—23. Avec 10 fig.

И. БОРЂЕВИЋ, *Загонетни лик на капителима у Новој Павлици* (rés. franç.: Figures énigmatiques sur les chapiteux de Nova Pavlica). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 117—124. Avec 12 fig.

B. ĐURIĆ, *Moderni standardi obdelave in publiciranja antičnih mozaikov* (rés. angl.: Modern Standards of Treatment and Publications of Antique Mosaics). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 231—236.

V. J. ĐURIĆ, *Freska u crkvi Sv. Luke u Kotoru* (rés. franç.: La fresque de St.-Luc à Kotor). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 225—240. Avec 4 fig.

С. ЂУРИЋ, *Најстарије сликарство Љубостиње* (rés. franç.: La plus ancienne peinture murale de Ljubostinja). Raška baština 2 (Краљево 1980) 109—115. Avec 8 fig.

B. FUČIĆ, *Freske u Pićnu (Istra) XV. stoljeće* (rés. ital.: Gli affreschi di Pićan /Pedena/). Bulletin JAZU 49,1 (Zagreb 1980) 77—88. Avec 7 fig.

Л. ГАКОВСКИ, *Некои согледувања за класичната метода на конзервација на подните мозаици* (rés. angl.: Some Evaluation of the Classic Method of Preservation of Floor Mosaics). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 247—251. Avec 3 fig.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Композицијата на Седмочислените во живописот од XVII—XVIII век* (rés. franç.: La composition des Sedmotchislenitsi dans la peinture du XVII au XVIII siècle). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 161—171. Avec 6 fig.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Охридското сидно сликарство од XIV век* (rés. franç.: La peinture murale d'Ochride au XIVe siècle). [Студије 2]. Охрид, Завод за заштт. на спом. на култ., Народен музеј. Београд, Фил. фак. Инст. за истор. уметн. (1980). 227. Avec ill. — La même publ. en serbo-croate: Охридско зидно сликарство XIV века.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Слика јављања Премудрости св. Јовану Златоустом у Св. Софији Охридској* (rés. franç.: L'image de l'apparition de la sagesse divine à saint Jean Chrysostome dans l'église de Saint Sophie à Ohrid). Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 147—155 Avec 3 fig.

Н. Д. ХРИСТОВСКИ, *Идентификација на преставите на некои животни и растенија од подните мозаици во* Heraclea Lyncestis (rés. angl.: The Identification of the Presentation of Some Animals and Plants in the Floor Mosaics at Heraclea Lyncestis). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 77—87. Avec 12 fig.

Ikone — 64 reprodukcije u boji (izbor i uvod G. BABIĆ). Zagreb, Grafički zavod Hrvatske (1980). 32. Avec ill.

B. ILAKOVAC, *Apsidni mozaik starokršćanske bazilike u Novalji* (rés. angl.: The Apse Mosaic in the Old-Church Basilica at Novalja) Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 127—136. Avec 6 fig.

Т. ЈАНАКИЕВСКИ, *Мозаикот на подот во централниот брод на ранохристијанската базилика кај локалитетот „Суви Ливади" с. Доленци — Битола* (rés. angl.: The Floor Mosaic of the Central Nave in the Early Christian Basilica at Suvi Livadi near Bitola). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj (1978) (Beograd 1980) 67—76. Avec 5 fig.

V. KAJIĆ, *Tri nepoznata djela slikara Josipa Pallera u Rovišću.* Vijesti muz. konz. Hrv. 4 (Zagreb 1980) 50—52. Avec 3 fig.

Копије фресака из српских средњовековних цркава у рушевинама (Каталог изложбе). Београд, Народни музеј (1980). 74. Avec ill.

М. ЉУБИНКОВИЋ, *Раваница.* 4 éd. Уметнички спом. у Југославији. Београд, „Југославија" (1980) 48. Avec ill.

J. MAKSIMOVIĆ, *Ranohrišćanske tradicije na podnim mozaicima srednjovekovne Srbije* (rés. franç.: Les traditions paléochretiennes sur les pavements en mosaïque de la Serbie médiévale). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 205—218. Avec 5 fig.

Đ. MANO-ZISI, *Problemi starohrišćanskih mozaika u Jugoslaviji* (rés. angl.: The Problems of the Old Christian Mosaics in Yugoslavia). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 13—18.

V. MARKOVIĆ, *Mit i povijest na zidnim slikama u Sorkovićevićevu letnjikovcu u Rijeci dubrovačkoj* (rés. angl.: Mural paitings in the Sorkočević villa in the Ombla River near Dubrovnik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 490—514.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Представа српских владара-светитеља у XVIII веку* (rés. russe et allem.: Vorstellung der serbischen Herscher-Heiligen im 18. Jahrhundert). Богословље 1—2 (Београд 1979) 1—13. Avec 9 fig.

J. MEDER, *Ranokršćanski podni mozaici na Istočnom Jadranu* (rés. angl.: Early Christian Floor Mosaics in the Eastern Adriatic Area). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 111—126. Avec 3 fig. et 3 pl.

P. MIJOVIĆ, *Podni mozaici u Crnoj Gori* (rés. angl.: The Floor Mosaics of Montenegro). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj (1978) (Beograd 1980) 89—110. Avec 9 fig.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Историските и иконографските проблеми на непроучената црква Св. Богородица од Слимничкиот манастир крај Преспанско езеро* (rés. franç.: Les problèmes historiques et iconographiques de l'église nonrecherches de la Vierge du monastère Slimnički, près du lac de Prespa). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 177—199, Avec 12 fig.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *Прилог кон сознанијата за солунското потекло на сликарската фамилија Астрапа и за можното поистоветување на зографот Михаило Астрапа со Панселинос* (rés. franç.: Contribution aux connaissances sur l'origine de la famille artistique d'Astrapas de Thessalonique et sur l'identification possible du peintre Michel et de Panselinos). Годишен зборник на Фил. фак. 5—6 (Скопје 1979—1980) 209—218. Avec 4 pl.

I. NIKOLAJEVIĆ, *Images votives de Salone et de Dyrrachium.* Збор. Виз. инст. XIX (Београд 1980) 59—70. Avec 4 fig.

Р. НИКОЛИЋ, *Прилози проучавању живописа из XIII и XIV века у области Раса — Житије Светог Саве на фрескама сопоћанског ђаконикона.* Када и ко је живописао манастир Градац. Зашто се краљ Милутин као ктитор није сликао са синовима (rés. franç.: Scènes de la vie de St. Sava dans le diaconicon de Sopoćani. A quel moment et par qui fut exécutée le peinture murale de Gradac. Pourquoi le roi Milutin ne s'est pas fait peindre fondateur avec ses fils). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 71—98. Avec 6 fig.

R. PALLUCCHINI, *Per il Ponzoni e lo Zaniberti* (Za Ponćuna i Zanibertija). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 468—473.

М. ПЕТРОВСКИ, *Истражување на мозаични подови од техничко технолошки аспект* (rés. angl.: The Investigation of Floor Mosaics from the Technical-Technological Aspect). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 237—246. Avec 13 fig.

K, PRIJATELJ, *Afirmacija firentinskog manirističkog slikarstva na medičejskim izložbama god. 1980. u Firenci* (rés. ital.: Rivalutazione della pittura manieristica fiorentina alle esposizioni medicee del 1980. a Firenze). Bulletin JAZU 50,2 (Zagreb 1980) 117—126. Avec 2 fig.

K. PRIJATELJ, *Dva priloga iz starog slikarstva u Dubrovniku* (rés. ital.: Due contributi per la pittura antica a Dubrovnik) Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 57—66. Avec 13 fig.

K. PRIJATELJ, *Dvije slike Domenica Peruzzinija u Dubrovniku i okolici* (rés. ital.: Due dipinti di Domenico Peruzzini a Dubrovnik a nei suoi dintorni). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 483—489.

K. PRIJATELJ, *Slikarstvo renesanse u Dalmaciji i Istri.* Mogućnosti 4 (Split 1980) 367—386.

K. PRIJATELJ, *Tri doprinosa o splitskim baroknim slikama* (rés. ital.: Tre contributi su dipinti barochi di Split). Bulletin JAZU 47, 1 (Zagreb 1979) 75—88. Avec 5 fig.

K. PRIJATELJ, *Trogirska slikarska baština.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1066—1073.

З. РАСОЛКОСКА-НИКОЛОВСКА, *Иконостас Карпинског манастира* (rés. franç.: L'iconostase du monastère Krapino). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 281—289. Avec 13 fig.

З. РАСОЛКОСКА-НИКОЛОВСКА, *Новооткриената фреска на Богородица Одигитрија во црквата Св. Никола во Зрзе* (rés. franç.: Fresque nouvellement découverte de la Vierge Hodighitria dans l'église St. Nicolas de Zrze). Ликовна уметност 7 (Скопје 1980) 47—56. Avec 5 fig.

М. СОКОЛОВА, *О старој руској иконографији.* Гласн. Срп. прав. цркве 9 (Београд 1980) 208—214.

П. СРБИНОВСКИ, *Мозаиците на Хераклеја IV—V век* (texte comp. angl., franç., serbo-croate, allem. et russe). [Култ. — ист. наследство на Македонија I/3]. Скопје, Реп. завод за зашт. на спом. на култ (1980). 6. Avec ill.

P. SRBINOVSKI, *Podnite mozaici vo Pelagonija* (rés. angl.: The Floor Mosaics in Pelagonia). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 47—65. Avec 10 fig.

Р. СТАНИЋ, *Црква Св. Петра и Павла у Тутину* (rés. franç.: Eglise des Saints Pierre et Paul a Tutin). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 137—159. Avec 40 fig. et 12 dess.

Старе руске иконе из збирке Државне Третјаковске галерије, Народни музеј, Београд, 1980. Београд, Народни музеј (1980). 55. Avec ill.

Г. СУБОТИЋ, *Охридска сликарска школа XV века* (rés. franç.: L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle. [Студије 3]. Београд, Инст. за ист. ум. Фил. фак., Охрид, Завод за зашт. на спом. на култ., Нар. музеј (1980) 237. Avec ill. — La même publ. en macéd.: Охридската сликарска школа од XV век.

A. ŠONJE, *Nalazi podnih mozaika u Eufrazijani i bazilici sv. Agneze u Muntajani, kao i odnos podnih mozaika na području Poreštine prema mozaicima starokršćanskih bazilika na obalama Jadrana* (rés. angl.: Floor Mosaics in the Basilica of Eufrasius and in St. Agnes at Muntajana and the Relation of the Floor Mosaics in the Broader Area of Poreč to Those Found in the Early Christian Basilicas along the Adriatic Coast). Materijali XVIII (Simpozijum Ranohrišćaski mozaici u Jugoslaviji, Bitolj 1978) (Beograd 1980) 137—160. Avc 21 fig.

М. ТАТИЋ-ЂУРИЋ, *Две необјављене Лонгинове иконе.* Свеске Друштва ист. ум. 9—10 (Београд 1980) 1—12. Avec 3 fig.

Б. ТОДИЋ, *Патријарх Јоаникије — ктитор фресака у цркви св. Апостола у Пећи* (rés. franç.: Le patriarche Joanikije — ktitor des fresques à l'église des Saint-Apôtres de Peć). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 85—101. Avec 11 fig.

G. TÖRÖK, *Die Motive vom Marientod auf slowenischen Fresken im Lichte der mitteleuropäischen Ikonographie* (rés. slov.). Zbornik za um. zgod. XVI (Ljubljana 1980) 75—82. Avec 12 fig.

A. VRIŠER, *Noša na portretih 17. stoletja na Slovenskem* (rés. allem.). Zobrnik za um. zgod. XVI (Ljubljana 1980) 83—115. Avec 24 fig.

CH. WALTER, *The Invention of John the Baptist's Head in the Wall-calendar at Gračanica.* Its Place in Byzantine Iconographical Tradition. Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 71—83. Avec 17 fig.

MÉTIERS — ARTS MINEURS

Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI век) (Cfr. Старинар н. с. XXXII, 154). — Compte rendu par Б. ПЕТРОВИЋ, Balcanica XI (Београд 1980) 195—196.

I. BACH, *Zlatarski žigovi na nekim predmetima u Zadru i Ninu* (rés. allem.: Goldschmiedzeichen auf einigen Werken in Zadar und Nin). Pril. pov. umjetn u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 515—524.

M. BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ, *Roads and time imports of byzantine pottery with spiral motifs into the Balkans.* Archaeol. Iugosl. XIX (Beograd 1978) 64—67. Avec 5 fig.

А. БАНК, *Золотой перстень из собрания Эрмитажа.* Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 205—210. Avec 4 fig.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Prilog poznavanju riznice trogirske katedrale* (rés. angl.: Supplementary Information of the Cathedral Treasury at Trogir). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 403—410.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Umjetnički obrt na otoku Hvaru u XVI i početkom XVII stoljeća.* Vijesti muz. konz. Hrv. 2 (Zagreb 1980) 28—40. Avec 5 fig.

Љ. БЕЉКАШИЋ-ХАЏИДЕДИЋ, *Утицај града на село на примјеру прихватања оријенталних елемената у сеоским ношњама средње Босне* (rés. angl.: The Influence of Town to Village as an Exemple of Accepting of Oriental Elements in Folk Dresses of Middle Bosnia). Гласн. Етнограф. института XXIX (Београд 1980) 87—96.

Ј. БЕЛАДИНОВИЋ, *Сеоске ношње и њихова типолошка класификација* (rés. angl. et franç.: Classification typologique du costume rural). Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 75—97. Avec 10 fig.

V. BUČIĆ, *Meščanske skrinje v Sloveniji II* (rés. allem.). Zbornik za um. zgod. XVI Ljubljana 1980) 117—131. Avec 10 fig.

М. В. ФЕХНЕР, *Древнерусские вышивки из собрания Государственного исторического музея.* Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 23—26. Avec 4 fig.

J. FLUKSI, *Preslice u Podravini.* Podravski zbornik (Koprivnica 1980) 296—310. Avec ill.

F. GOLOB, *Pet poslikanih skrinj iz okolice Škofje Loke* (rés. allem.: Fünf bemalte Truhen aus dem Gebiet von Škofja Loka). Loški razgledi 27 (Škofja Loka 1980) 53—61. Avec 11 fig.

M. GUŠIĆ, *Stilski utjecaji u narodnoj nošnji* (rés. angl.: Stylistic Influences on the National Garb). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 685—698. Avec 6 fig.

В. ХАН, *Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (XII—XV век)* (rés. franç.: Quelques caractéristiques du verre médiéval dans les Balkans (XIIe—XVe siècles). Balcanica XI (Београд 1980) 45—62. Avec 4 fig.

З. ЈАНЦ, *Изложба „Ситна пластика у старој српској уметности“*. Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 106.

M. A. KARAMEHMEDOVIĆ, *Umjetnička obrada metala* (rés. angl.) [Biblioteka kulturno nasljeđe]. Sarajevo, »Veselin Masleša« (1980). 466.

P. KOROŠEC, *Starokršćanska svečnika iz Rogoznice v Ptuju* (rés. allem.: Zwei altchristliche Kandelaber aus Rogoznica in Ptuj). Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 55—61. Avec 2 pl.

La formation et le développement des métiers au moyen âge (V^e—XIVe siècles). Colloque International organisé par Le Comité des Recherches sur les Origines des Villes 25—27. Octobre 1973. Budapest, Akademiai Kiado, Budapest (1977). 153. — Compte rendu par B. ĐURIĆ, Arh. vestnik XXXI (Ljubljana 1980) 340—343.

I. LENTIĆ, *Prilog istraživanja dubrovačkog zlatarstva 15. stoljeća* (rés. allem.: Beitrag zur Forschung der Goldschmiedekunst des 15. Jhs in Dubrovnik). Bulletin JAZU 50,2 (Zagreb 1980) 37—53. Avec 5 fig.

J. LUČIĆ, *Jedan klesar iz XIV stoljeća u Dubrovniku* (rés. franç.: Encore un tailleur de pierre du XIVe s. à Dubrovnik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 241—245.

Р. М. МАРИНКОВИЋ, *Стари драгачевски занати и занимања.* Гуча, Дом културе. Чачак, Чачански гласник (1980). 62. Avec ill.

Д. МИЛОШЕВИЋ, *Напрсни крст са Бурђевих Ступова* (rés. franç.: La croix pectorale en pierre de Đurđevi Stupovi). Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 161—165. Avec 3 fig.

Д. МИЛОВАНОВИЋ, *Четири металне палице из збирке Музеја примењене уметности у Београду* (rés. franç.: Quatre bâtons métalliques de la collection de métaux du Musée des arts décoratifs de Belgrade). Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23. (Београд 1977—1979) 57—64. Avec 4 fig.

Народна уметност Југославије. Београд, Етнографски музеј (1980). 111 et ill. La publ. même en franç. et angl.

I. NIKOLAJEVIĆ, *Depotfund bronzener Kunstgegenstände aus Rakovac, ein Beispiel des Exports byzantinischer Kunst.* Byzantinischer Kunstexport (Halle-Wittenberg 1978) 218—231.

M. PEJAKOVIĆ, *Škrinje u Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru* (rés. angl.: Chests in the Maritime Museum of Montenegro at Kotor). Год. Помор. муз. XXVII—XXVIII (Котор 1979—1980) 171—174. Avec 1 fig.

M. PERŠIĆ, *Djela obrađenog metala u sakralnim objektima Istre i problemi njihove zaštite* (rés. ital.: Arredi liturgici in metalli nella chiese istriane e problemi conessi alla loro tutela). God. zašt. spom. kult. Hrvatske 4—5 (Zagreb 1978—1979) 303—317, Avec 14 fig.

S. PETRICIOLI, *Zvono majstora Bela i Vivencija u Zadru* (rés. angl.: A Bell Cast by Masters Belo and Viventius in Zadar). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 246—251. Avec 2 fig.

Đ. PETROVIĆ, *Prilog proučavanju kulturnog kontinuiteta u materijalnoj kulturi jadranskog područja* (rés. angl.: A Contribution to the Study of Cultural Continutu in Material Culture of the Adriatic Region). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 664—684.

D. PILETIĆ, *Mačevi iz zbirke Vojnog muzeja* (rés. angl.: Swords in the Military Museum Collection). Vesnik Voj. muz. 23—26 (Beograd 1980) 15—33. Avec 8 pl.

Б. РАДОЈКОВИЋ, *Непознати српски оков јеванђеља из манастира Есфигмена* (rés. franç.: Une couverture serbe inconnue protégeant un Évangile du monastère Esphigmen). Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 27—32. Avec 2 fig.

J. A. SOLDO, *Kalež i pokaznica Jurja Divnića u Šibeniku* (rés. angl.: Bishop Divnić's Chalice and Monstrance in Šibenik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Spit 1980) 332—341. Avec 2 fig.

Stalna izložba crkvene umjetnosti Zadar (texte comp. angl., allem., franç. et ital.). Zadar (1980). 16 et ill.

Д. СТОЈАНОВИЋ, *Изложба „Посуде за пиће кроз векове“*. Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 113—114. Aavec 1 fig.

Д. СТОЈАНОВИЋ, *Коптске тканине* (rés franç.). [Музејске збирке 6]. Београд, Музеј примењене уметности (1980). 86. Avec ill.

M. ŠERCER, *Oružje u prošlosti.* Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske (1980). 33—34.

Б. ВЛАДИЋ-КРСТИЋ, *Појава и ширење вертикалног ћилимарског стана* (rés. angl. et franç.: Contribution à l'apparition et l'extention du métier à tisser vertical en Serbie). Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 119—134. Avec 5 fig.

С. ЗЕЧЕВИЋ, *Народно стваралаштво* (rés. angl. et franç.: Le folklore serbe). Гласн. Етнограф. муз. 44 (Београд 1980) 173—179.

GRAVURES

М. БАЈАЛОВИЋ-ХАЏИ ПЕШИЋ, *О дрворезу Београда из 1522. године* (rés. franç.: La gravure sur bois de Belgrade, de 1522). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 261—269. Avec 6 fig.

M. BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ, *Medieval Towns of Serbia and Macedonia on a graphic art work of the 15th century.* Balcanoslavica 8 (Prilep 1979) 15—22. Avec 5 fig.

Р. МИХАИЛОВИЋ, *Захарија Орфелин, Поздрав Мојсеју Путнику.* Tematika lavirinta II (rés. franç.: Zaharija Orfelin, salut à Mojsej Putnik. Thèmes de labyrinthe). Зборник за лик. ум. МС 16 (Нови Сад 1980) 145—158. Avec 4 fig.

NUMISMATIQUE — SIGILLOGRAPHIE — HÉRALDIQUE

I. BABIĆ, *Prilog trogirskoj sfragistici* (rés. franç.: Contribution à la connaissance des sceaux de Trogir). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 267—273. Avec 4 fig.

V. BRAJKOVIĆ, *Pečatnjaci* (rés. allem.). [Katalog muzejskih zbirki 19]. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske (1980). 125. Avec ill.

С. ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Динар цара Костадина Дејановића* (rés franç.: Le dinar de l'empereur Kostadin Dejanović). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 131—148. Avec 2 fig.

С. С. ДУШАНИЋ, *Остава сребрног новца XVI—XVIII века из манастира Љубостиње у Србији* (rés. angl.: A Hoard of Coins out of the Monastery of Ljubostinja — Serbia). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 191—213. Avec ill.

Д. ГАЈ-ПОПОВИЋ, *Печат Стефана Немање* (texte comp. angl.: The Seal of Stefan Nemanja). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 119—127. Avec 4 fig.

V. GALZINSKI, *Državni grbovi Dubrovačke Republike* (rés. franç.: Armoiries d'état de la Republique de Dubrovnik). Pril. pov. umjetn. u Dalmaciji 21 (Fiskovićev zbornik I) (Split 1980) 342—354.

A. GULIN, *Srednjovjekovni pečati zagrebačkih biskupa* (rés. allem.: Mittelalterliche Siegel der Bischöfe von Zagreb). Starine 58 (Zagreb 1980) 67—77. Avec 6 pl.

A. GULIN, *Srednjovjekovni pečati Zagrebačkog kaptola* (rés. allem.: Mittelalterliche Siegel des Kapitels von (Zagreb). Starine 58 (Zagreb 1980) 25—56. Avec 9 pl.

V. IVANČEVIĆ, *Prilog poznavanju kamenih grobova u gradu Korčuli* (rés ital.: Contributo per la conoscenta degli stemmi in pietra nella città di Korčula). Rad JAZU 381 (Zagreb 1978) 107—126.

В. ЈОВАНОВИЋ, *Остава средњовековних контрамаркирних динара из околине Варне* (Бугарска) (rés. angl.: A Hoard of Countermarked Medieval Serbian Coins from Vara) (Bulgaria). Нумизматичар 1 (Београд 1978) 119—134. Avec 39 fig.

В. ЈОВАНОВИЋ, *Остава средњовековног новца из Тетова* (rés. angl.: A Hoard of Medieval Coins from Tetovo). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 169—180. Avec 28 fig.

J. KOLUMBIĆ, *Grbovi trogirskih obitelji u obiteljskoj povijesti Jerolima Buffalisa.* Mogućnosti 10—11 (Split 1980) 1141—1146.

D. M. METCALF, *Analytical Problems in the Coinage of Stefan Dušan* (texte comp. en serbo-croate: Проблеми анализе новца Стефана Душана). Нумизматичар 1 (Београд 1978) 101—118 Avec ill.

Љ. НЕДЕЉКОВИЋ, *Пре-деспотско новчарство породице Вуковић-Бранковић* (rés. franç.: La monnaie »prédespotique« de la famille Vuković-Branković). Зборн. Муз. прим. уметн. 21—23 (Београд 1977—1979) 33—50. Avec 3 pl.

Р. ПРИЦА, *Остава златника краља Матије* (rés. angl.: A. Hoard of Gold Coins belonging to King Mathias). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 211—217. Avec 2 fig.

П. ПРЉИНЧЕВИЋ, *Прва Душанова царска емисија.* Прилог хронологији Душановог царског новца (rés. angl.: Dušan's First Imperial Issue — A Supplement to the Chronology of Dušan's Imperial Coinage). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 149—154. Avec 5 fig.

П. ПРЉИНЧЕВИЋ, *Неке врсте динара цара Уроша само са натписом „Стефан цар"* (rés. angl.: Some Types of Dinar belonging to Tzar Uroš bearing only the Inscription »Stefan Tzar«). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 187—202. Avec 9 fig.

М. ШЕРБАН, *Из дубровачке нумизматике — неиздан дубровачки новац* (texte comp. angl.: Out of the Numismatics of Dubrovnik — Unissued Coin of Dubrovnik). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 187—190.

М. ШЕРБАН, *Ликовно виђење српског средњовековног новца.* Који би новац требало приписати Душану (texte comp. angl.: Visual Apprehension of serbian medieval Coinage. What Coinage be attributed to Dušan). Нумизматичар 1 (Београд 1978) 141—144. Avec 3 fig.

М. ШЕРБАН, *Размишљања о неким проблемима српског средњовековног новчарства* (texte comp. angl.: Considerations on some Problems concerning medieval serbian Coins). Нумизматичар 3 (Београд 1980) 203—210.

Љ. ВУКОВИЋ, *Остава новца влашког војводе Мирче Старога* (rés. roumain et angl.: A Hoard of Coins of the Vlachian Duke Mirča the Elder). Нумизматичар 2 (Београд 1979) 157—172. Avec 9 fig.

INDEX

A

A. R. M., 407, 408
A. S. E., 410
Ajeti, I., 418
Aleksova, B., 403, 423, 427
Alföldi, M., 409
Alirejsović, E., 389
Andovov-Poljanski, H., 393, 395
Anđelić, P., 411, 423, 425
Anđelić, T., 403, 406
Angela, C. de, 407
Angelov, P., 414
Antoljak, S., 411
Antonijević, D., 392
Anzulović, N., 387
Aranitović, D., 387, 392, 421
Aristotelus, E., 402
Arsenić, M., 402
Aruči, K., 416
Atanacković-Salčić, V., 421
Atanasovski, V., 411
Atsiz, B., 418
Avrelij Avguštin, 402

B

Babić, B., 428
Babić, Ć., 416, 428
Babić, I., 391, 396, 432
Babić, M., 403
Babiḱ, B., 421, v. Babić, B.
Babović, Lj, 396
Bach, I., 430
Bacque-Gramont, I.-L., 415
Bačkalov, A., 398
Badurina, A., 389, 414
Bajalović-Hadži-Pešić, M., 430, 431
Dalabanov, K., 428
Balen-Letunić, D., 399
Balić, M., 388
Bandić, D., 420
Banić-Pajnić, E., 414
Bank, A., 430
Baričević, D., 427
Barić, Lj., 415
Barišić, F., 415
Barjaktarović, M., 394
Bart, R., 393
Bartel, B., 400
Basler, Dj., 397, 427
Baš, A., 421
Bataković, D., 412
Batistić-Popadić, D., 403
Batović, Š., 387, 389, 396, 398
Batušić, N., 393, 419
Beldedovski, Z., 395, 403
Belošević, J., 409, 422
Beljkašić-Hadžidedić, Lj., 430
Benac, A., 396, 398
Benić, B., 414
Berberski, S., 420
Beritić, I., 395
Besarović, V., 393, 411
Bešlagić, Š., 422
Beuc, I., 417
Bezić, B., 425
Bezić-Božanić, N., 412, 430
Bikar, F., 393
Binswanger, K., 412
Birnbaum, H., 418
Bitlarski, T., 392
Bitrakova-Grozanova, V., 400
Bjeladinović, J., 430
Bjelajac, Lj., 403
Boban, B., 392
Bogdanović, D., 409, 414, 417, 418
Bogišić, R., 419
Bogosavljević, D., 391
Bogovšić, I., 428
Bojanovski, I., 400, 406, 425
Bojčić, Z., 391, 395
Bojović, D., 403, 407
Bojović, Z., 419
Bokan, D., 387
Bolen-Letunić, D., 396
Bolonić, M., 417
Bolšec, N., 407
Boltin-Tome, E., 403
Borg, A., 427
Borić-Brešković, B., 408
Borošak Marijanović, J., 389
Božić, D., 389
Boškov, M., 419
Boškov, V., 415
Bošković, Đ., 421, 423, 425
Boškovski, V., 425
Bovan, V., 420
Božić, B., 393
Božić, D., 389
Božić-Buzančić, D., 416, v. Božić, D.
Božić, I., 411
Božilova, V., 387
Božović, R., 420
Brajković, G., 428
Brajković, V., 432
Brandt, M., 410
Bratić, D., 393
Bratož, R., 415
Bregant, T., 396, 425
Breje, L., 410
Brezaski, S., 400
Brmbolić, M., 421
Brukner, B., 398
Brukner, O., 396, 403, 406, 407, 428
Brusić, Z., 395, 396, 403, 407
Bubnov, N., 418
Bučić, V., 430
Bugarski, R., 391
Bukvić, Lj., 397, 399
Bulat, M., 395, 397, 403, 406
Bulić, S., 416
Buonopane, A., 406
Burger, A., 403
Buturović, Đ., 420

C

Cambi, N., 400, 401, 406, 407, 427
Candea, V., 415
Carter, F. W., 411
Cepenkov, M. K., 420
Ceram, C. W., 393
Cermanović-Kuzmanović, A., 403, 408
Cernić, L., 417, 419
Cevc, A., 428
Cevc, E., 415
Cicarelli, K., 427
Ciglenečki, M., 389
Ciglenečki, S., 403, 421
Ciperle, J., 393
Crepajac, Lj., 401, 402
Crnobrnja, N., 408
Cunjak, M., 416, 421
Curk, J., 423, 424, 425
Cvetković-Tomašević, G., 428
Cvitanić, A., 415
Cvitanović, Đ., 428

Č

Čadvik, Dž., 401
Čale, F., 419
Čanak-Medić, M., 424
Čečuk, B., 398
Čerškov, E., 401
Čipan, B., 391
Čokrevska-Filip, J., 427, 410
Čolović, I., 393
Čović, B., 398, 399
Čremošnik, I., 407, 423
Čurčić, L., 402, 414

Ć

Ćirković, S., 412
Ćorović-Ljubinković, M., 389, 428
Ćupurdija, B., 394
Ćus-Rukonić, J., 407

D

D. B. L., 397
Damevski, V., 403, 405, 408
D'Angela, C., 407, v. Angela C. de
Dautova — Ruševljan, V., 404, 409
Davidov, D., 415
Davies, N., 393
Deanović, A., 410, 425
Delonga, V., 417
Delperrie de Bayac, J., 411
Demo, Ž., 392, 404
Demori-Stančić, Z., 428
Devetak, V., 395
Diana, D., 391
Dimitrijević, D., 423
Dimitrijević, S., 432
Dimitrijević, S., 396, 398
Dimitrioska, G., 404
Dimovski, N., 392
Dinić-Knežević, D., 412
Dobronić, L., 412
Dobruna-Salihu, E., 404
Dolenc, M., 417
Domančić, D., 427
Dorotiu-Boilă, E., 408
Dobrovski, I., 416
Dragičević, M., 406
Dragojević-Josifovska, B., 408
Dragojlović, D., 415
Drašković, B., 388
Drča, S., 404
Drechsler, R., 396
Drechsler-Bižić, R., 397, 398, v. Drechsler, R.
Drljača, D., 392
Dukat, Z., 403
Durković-Jakšić, Lj., 417
Dušanić, M., 402
Dušanić, S., 401, 403, 409
Dušanić, S. S., 389, 415, 432

DŽ

Džaja, S. M., 411
Džidrova-Makedonska, K., 393
Džinić, I., 395

Đ

Đakov, V. N., 393
Đorđević, D. M., 394
Đorđević, I., 428
Đorđić, S., 420
Đukanović, M., 387
Đurđev, B., 393, 394, 412
Đurić, B., 407, 428, 431
Đurić, R., 421
Đurić, S., 429
Đurić, V. J., 409, 429

E

Emeršić, J., 407
Erceg, I., 387, 410
Ercegović-Pavlović, S., 422, v. Pavlović, S.
Ernst, R., 410
Esin, E., 422
Evlija Čelebi, 393

F

Faber, A., 401
Filiševac, D., 419
Fatur, B., 393
Fazinić, A., 389, 425
Feher, G., 417
Fehner, M., 430
Fejić, N., 416
Ferjančić, B., 412
Ferluga, F., 410
Ferluga-Petronio, F., 402, v. Ferluga, F.
Ferluga, J., 411
Filipovska, G., 421
Findrik, R., 425
Fine, J. V. A., 410
Fisković, C., 427
Fisković, I., 414, 424
Fitz, J., 402
Fluksi, J., 430
Fochi, A., 420
Foretić, V., 389, 393, 410
Fourlas, A. A., 410
Franičević, M., 419
Frejdenberg, M. M., 412
Fučić, B., 387, 417, 429
Fülep, F., 404

G

Gabelić, A., 411
Gabričević, B., 401, 406
Gabričević, M., 401
Gabriel L'Hymnographe, 419
Gabrovec, S., 400
Gaj Julije Cezar, 402
Gaj-Popović, D., 409, 432
Gakovski, L., 429
Galzinski, V., 432
Gantar, K., 401, 402, 403
Garašanin, M., 401, 404
Gardašević, B., 415
Gavela, B., 393, 401
Gavrilović, S., 410
Gazić, L., 417
Georgiev, V. I., 402
Georgijević, S., 388
Georgievski, M., 419
Gerov, B., 402
Gestrin, F., 387, 413
Girić, M., 396, 399
Glamočanin, F., 421
Glavaš, T., 425
Gligo, V., 411
Göbl, R., 409
Golob, F., 430
Gorenc, M., 401, 403, 404, 405
Gouillard, J., 415
Govedarica, B., 399
Grabar, B., 392
Grafenauer, B., 389, 392
Grah, I., 389
Graljuk, B., 397
Granda, S., 392
Gregl, Z., 404
Gregorič, M., 389
Grickat, I., 414
Grosinger, T., 393
Grozdanov, C., 428
Grozdanović, M., 417
Grozdanović-Pajić, M., 417, v. Grozdanović, M.
Gudea, N., 408
Guillou, A., 413
Gulin, A., 387, 432, 416
Gunjača, S., 411
Gunjača, Z., 395, 404, 421, 422
Gušić, M., 430
Guštin, M., 397, 399
Gvozdanović, S., 387

H

Hadžijahić, M., 417
Hadži-Pešić, M., 421, 422
Hafiz, T., 425
Haldon, J., 411
Hamm, J., 389
Han, V., 424, 430
Handžić, A., 410
Harisijadis, M., 389, 417, 418
Hasandedić, H., 410
Havlik, L. E., 416
Helmann, M., 410
Hensel, W., 402, 421
Hercigonja, E., 419
Heywood, C., 413
Hirschbäck, Merhar, G., 395
Hofman, V., 390
Hohlweg, A., 387
Homen, Z., 397
Hörmann, St., 387
Horvat, A., 391, 424, 427
Horvat, J., 390, 393
Horvat, Z., 391, 424
Horvat-Šavel, I., 397, 398
Hrabak, B., 411, 413
Hristov, R., 387
Hristovski, N. D., 429

I

Ibarova, Z., 393
Ilakovac, B., 404, 406, 429
Ilievski, P. H., 394, 402
Imamović, E., 395, 406, 408
Ion-Radu Mircea, 417
Ivačević, Desnica, J., 389
Ivančević, R., 424
Ivančević, V., 432
Ivanišević, M., 416, 424
Iveković, D., 390, 395
Ivković, M., 387

J

Jakovljević, A., 414
Jakšić, N., 427
Jakšić-Cestarić, V., 415
Janakievski, T., 404, 429
Janc, Z., 431
Janić, D., 424
Janković, Đ., 404, 405, 406, 425
Janković, M., 421, 425
Janković, S., 420
Janković, V., 419
Janković-Mihaldžić, D., 404
Janjić, S., 391
Jaruga, B., 424
Jeličić, J. 407

Jelinčić, J., 389
Jelovina, D., 421, 422
Jembrih, A., 414
Jerković, V., 419
Jevtić, A., 415
Jordović, Č., 404
Jovanović, A., 404, 406, 407
Jovanović, B., 417
Jovanović, B., 399, 421
Jovanović, G., 419
Jovanović, J. B., 415
Jovanović, S., 404
Jovanović, T., 387, 417, 418, 420
Jovanović, V., 393, 422, 432
Jovanović-Stipčević, B., 416, 421
Juhas, Lj., 420
Juraga, B., 390
Jurić, R., 399
Jurić, Š., 416
Jurkić, V., 387, 404

K

Käfer, J., 414
Kajić, V., 429
Kajmaković, R., 394
Kalezić, D. M., 410
Kalić, J., 416
Kämpfer, F., 410
Kanawati, N., 401
Karamehmedović, M. A., 431
Kasandrić, I., 413
Kastelić, J., 401
Kastrati, J., 419
Kašanin, M., 419
Katičić, R., 401
Katstanakis, A. A., 410
Kečkemet, D., 391, 417, 425
Kekez, J., 419
Kemura, I., 419
Kennedy, H., 411
Kepeski, K., 406
Keramidčiev, A., 395
Kersche, G., 387
Kersche, P., 387
Kerslake, C. J., 416
Kessler, W., 387, 392, 411, 413, 419
Kevendiš, R., 393
Kirigin, B., 406, 407
Kiselov, N. A., 417
Kiszely, I., 423
Kitanoski, B., 398
Kitanoski, V., 397
Kitzinger, E., 410
Klaić, N., 410, 411
Klaić, V., 394
Klen, D., 413
Kleut, M., 421
Klikić, V., 394
Knez, T., 390, 397, 399
Knežević, B., 404, 424
Köhegyi, M., 399
Kojić, B., 425
Kojić, Lj., 423
Kolendo, J., 408
Kolšek, V., 390, 404, 408
Kolumbić, J., 432
Kolumbić, N., 419
Kondić, V., 421
Koračević, D., 404
Korać, D., 410
Korać, V., 421
Kornrumpf, H.-J., 410
Koropec, J., 413, 424
Korošec, J., 397
Korošec, P., 397, 404, 407, 431
Kos, P., 399, 409
Kosorić, M., 397, 399
Kostić, D., 395
Kostić, Đ. S., 387, 414
Koščević, R., 407
Kovač, S., 394
Kovačević, J., 393, 423
Kovačević, R., 418
Kovačević-Kojić, D., 410
Kovalev, S. I., 393
Kovijanić, R., 414
Kozličić, M., 401
Kraljević, G., 409
Kratofil, M., 388
Kreiser, K., 417
Kremešnek, M., 392
Križman, M., 400
Krnjević, H., 419, 420
Krstić, Đ., 415, 421
Kruhek, M., 417, 426
Krulc, M., 388
Kruming A. A., 418
Krummrey, H., 388
Krunić, J., 426
Ksenofont, 402
Kučera, M., 411
Kulenović, S., 394
Kulišić, Š., 394
Kumbardži-Bogoević, L., 424
Kuna, H., 420
Kurelac, M., 411
Kurent, T., 401, 406
Kurnatowska, Z., 410
Kvapil, M., 419

L

Ladović, J., 388
Lalović, A., 397, 404, 406, 407
Latković, R., 404, 405
Leković, V., 400
Lentić, I., 431
Lentić-Kugli, I., 426, v. Lentić, I.
Leskovec, A., 393
Lešny, J., 389, 412, 416, 419, 423
Lihačeva, O., 418
Lisičar, P., 401
Loma, A., 402
Lörincz, B., 408
Lovrenčević, Z., 395, 404
Lučić, B., 391
Lučić, J., 411, 413, 431
Ludat, H., 410
Lukjanenko, I., 414
Lukman, F. K., 415

Lj

Ljubinković, M., 390, 423, 429, v. Ćorović, M.
Ljuboteni, G., 401

M

Macan, T., 419
Machiedo, S., 391
Madas, D., 424, 426
Mahevba, E., 407
Majewski, K., 407
Maksimović, J., 410, 418, 429
Maksimović, Lj., 410, 411
Malešević, M., 392
Malez, M., 396, 398
Malinar, H., 391
Maluckov, M., 394
Mandić, N., 388
Mandić, S., 424
Mano-Zisi, Đ., 429
Mano-Zisi, K., 414, 418
Marasović, T., 424, 426
Margetić, L., 411, 413, 416
Marić, A., 390
Marić, Z., 400, 409
Marijanović, B., 399
Marin, E., 390, 405, 414, 427
Marinković, R. M., 431
Marinović, A., 416
Marjanović-Vujović, G., 415, 421, 422, 423
Marković, M., 421
Marković, V., 429
Marković, Z., 390, 395, 397, 400
Maroević, I., 391, 392
Marović, I., 399
Martinović, J. J., 426
Maruševski, O., 390
Marušić, B., 392, 393, 423
Maticki, M., 420
Matić, V., 424
Matijašić, R., 417
Matijević-Sokol, M., 388
Matkovski, A., 416
Mavar, Z., 393
Mavromatis, L., 411
Mažuran, I., 411, 413
Medaković, D., 389, 409, 410, 417, 424, 429
Medenica, R., 419, 420
Meder, J., 429
Medini, J., 401, 402, 405
Medović, P., 400
Melovski, H., 413
Metcalf, D. M., 432
Mihail, P., 410
Mihailović, R., 431
Mihaličić, R., 411
Mihelič, D., 390
Mihevc-Gabrovec, E., 402
Miiović, P., 401, 424, 429
Mikić, Ž., 396
Mikl-Curk, I., 392, 401, 404, 407, 422
Mikulčić, I., 422
Miletić, D., 426
Miletić, N., 422, 423
Milev, M., 388
Milević, B., 412
Milić, D., 387
Milić, V., 400
Milošević, A., 395
Milošević, D., 410, 431
Milošević, M., 412, 427
Milošević, P., 394
Milošević, P., 404
Milošević-Đorđević, N., 388
Milovanović, D., 423, 431
Milutinović, K., 389
Miljković-Pepek, P., 410, 427, 429
Minichreiter, K., 422
Minić, D., 422
Miotti, T., 404

Mirdita, Z., 401, 408
Mirković, L., 410
Mirković, M., 408
Mirnik, I., 390, 391, 404, 406, 409
Mitić, I., 412, 413, 415
Mitrović, V., 421
Mladenović, A., 417, 419
Mladin, J., 400
Mlakar, Š., 405, 406
Mlinarič, J., 412, 424
Moačanin, N., 413
Mohorovičić, A., 414
Mojsilović, S., 426
Momirović, P., 424
Mommsen, Th., 401
Morović, H., 388, 419
Mošin, V., 414, 419
Moškon, M., 390
Mrkobrad, D., 423
Muraro, M., 426
Muslimović, F., 410
Mušović, E., 394, 426
Mužar-Božić, M., 390

N

N. T., 389
Najčeska-Sidorovska, M., 393
Nametak, F., 419
Natalucci, M., 414
Naumov, A. E., 388, 394
Naunov, E. P., 412
Nazor, A., 417, 418
Nedeljković, Lj., 432
Nedomački, V., 418, 424
Nedved, B., 388, 405
Nemirovski, E. L., 418
Nenadović, S., 391, 410, 424
Nevenić-Grabovac, D., 419
Nikačević, V., 420
Nikolajević, I., 427, 429, 431
Nikolanci, M., 401, 408
Nikolić, R., 429
Nikolić, S., 418
Nikujska, N., 422
Nilević, B., 409, 410, 414
Novak, S., 392
Novak, S. P., 419
Novak, V., 401
Novaković, D., 403
Novaković, R., 412, 426
Novaković, S., 388

O

Omašić, V., 413
Oreb, F., 405, 423
Osole, F., 398
Ostojić, I., 413
Otto, N., 410

P

Pahič, S., 407
Pajakowski, W., 400
Palavestra, A., 392
Pallucchini, R., 429
Palumbo, P. F., 395
Pandevski, M., 393
Panić, M., 401
Pantelić, M., 417, 418
Pantelić, N., 394
Pantić, M., 419, 420
Panov, B., 412
Paschos, P. B., 419
Pasini, U., 400
Paskaleva, V., 392
Pašić, R., 397
Paškvalin, V., 406
Parović-Pešikan, M., 401, 405, 407, 408, 423
Pavičević, J., 394
Pavić, K., 414
Pavković, N. F., 421
Pavličević, D., 396
Pavličić, P., 419
Pavlović, D. S., 394
Pavlović, L., 396, 424
Pavlović, S., 395
Pavuk, J., 393
Peco, A., 419
Pedišić, I., 405
Pegan, E., 409
Pejaković, M., 431
Pejović, R., 418
Pejović, V. Ž., 412
Peneva, S., 393
Peričić, Š., 390
Perić, I., 393
Perić, O., 403
Perić, S., 423
Perišić, S., 392, 397, 398, 400
Peršić, M., 431
Petački, Đ., 395
Petolescu, C., 408
Petricioli, I., 390, 424, 427
Petricioli, S., 431
Petrić, N., 395, 396, 398, 407
Petrov, K., 419, 427
Petrova, E., 409
Petrović, Đ., 430, 431
Petrović, Đ., 410
Petrović, J., 397, 399
Petrović, Lj., 390
Petrović, M., 415
Petrović, P., 401
Petrović, R., 390
Petrović, R., 417
Petrovski, M., 429
Petru, P., 390, 395, 401
Petruševski, M., 403
Piletić, D., 431
Pilipović, V., 406
Pinterović, D., 402, 425
Piplović, S., 391
Pirnat, A., 393
Plančić, S., 416
Pleterski, A., 410, 422
Pogačnik, J., 420
Pohar, V., 398
Pokrovska, B., 418
Poljanec, M., 411
Pomirović, P., 418
Pop-Lazić, P., 405, 422
Pope-Hennessy, J., 427
Popović, D., 405
Popović, J., 415
Popović, M., 422, 425, 426
Popović, N., 389
Popović, P., 400, 409
Popović, V., 389, 409, 421, 423
Posa, F., 418
Prašo, S., 388
Pravilović, M., 405
Prica, R., 422, 432
Prijatelj, K., 429
Prikić, M., 397
Prljinčević, P., 432
Puchner, W., 393
Pucko, V., 417
Purković, M. A., 412
Pušić, I., 402, 413, 426

R

Radauš-Ribarić, J., 389
Radenković, R., 421
Radojković, B., 430
Radovanović, I., 398
Radovanović, J., 414, 420
Radovanović, M., 394
Radović, A., 419
Radović, M., 394
Radusinović, P. S., 421
Rajčić, B., 394
Rajković, S., 426
Rapanić, Ž., 389, 392, 410, 411, 412, 426
Rasolkoska-Nikolovska, Z., 429, 430
Rauhut, J., 421
Raunig, B., 396, 405
Rehder, P., 417, 421
Remetić, S., 393
Rendić-Miočević, A., 405, 407
Rendić-Miočević, D., 389, 402, 406, 425
Režić, K., 392, 418, 420
Ric, P., 422
Rismondo, V., 412
Ristić, V., 425
Rizaj, S., 416
Rizvanbegović, I., 426
Rogić, M., 410
Rokai, P., 412
Romportlova, M., 389
Roxan, M., 403
Rybár, M., 388

S

Sabljak, A., 391
Saks, K., 394
Salajić, S., 390
Samardžić, R., 416
Savić, M. D., 402
Schaendlinger, A. C., 416
Schmaus, A., 421
Sekereš, L., 402
Senčić, A., 390
Simić, P., 410, 415
Simić, V. M., 409
Simić, Z., 422
Simonescu, C., 415
Simoni, K., 388
Simoniti, P., 420
Simonović, Đ. R., 394
Simoska, D., 398
Sindik, N. R., 417, 418, 425
Sironić, M., 403
Skakić, B., 391
Slabe, M., 395, 396
Slapšak, B., 402
Slaveva, L., 416
Sliepčević, A., 399
Sokač-Štimac, D., 390, 395, 405
Sokol, V., 391, 423

Sokolova, M., 430
Sokolovska, V., 407
Soldo, J., 431
Solovjev, A. V., 415
Soproni, S., 402
Spaho, F. Dž., 416
Speidel, M., 408
Spirovski, S., 391
Spremić, M., 393, 411
Srbinovski, P., 405, 421, 430
Srdoč, D., 399
Srejović, D., 405, 406
Stančić, V., 422
Stanić, C., 394
Stanić, R., 430
Stanković, R., 420, 421
Stanojević, G., 411, 412, 416
Stanojević, N., 422
Stanojević, Z., 397, 399
Stare, V., 423, 426
Stefanović, D. E., 418, 420
Steiner, F., 410
Stepski, V., 387
Stergar, N., 388
Stipetić, V., 411
Stojaković, A., 425
Stojanović, D., 389, 431
Stojanović, M., 421
Stojanović, Z., 394
Stojanovski, A., 420
Stojić, M., 396
Stojković, A. B., 388
Stošić, A., 396
Stulli, B., 391
Subotić, G., 430
Sućeska, A., 412
Sujić, M., 388, 401, 402, 406
Sutner, H., 415
Svetina, A., 412
Svoljšak, D., 392, 400

Š

Šaban, G., 391
Šabanović, H., 393
Šalamon, K., 426
Šanjek, Fr., 415
Šaranović-Svetek, V., 405, 408
Šarić, M., 405
Šašel, A., 408
Šašel, J., 389, 402, 405, 408
Šašel Kos, M., 408
Šćapov, I. N. 418
Šćepanović, Ž., 394
Šenoa, Z., 392
Šerban, M., 432
Šercer, M., 431
Šifler-Premec, Lj., 414, 420
Šimek, M., 397
Šimić, J., 397
Šimundić, M., 420
Šipka-Ergelašev, Z., 388
Škafar, I., 416
Šojot, O., 419
Šokota, M., 418
Šonje, A., 402, 422, 423, 425, 427, 430
Šonje, Š., 403
Šorn, J., 387, 413
Šribar, V., 426
Štavljanin-Đorđević, Lj., 420
Šulc, B., 388

T

Tandarić, J., 418
Tasić, N., 399, 400
Tatić-Đurić, M., 430
Tenšek, I., 425
Teodosije Hilandarac, 420
Terzić, S., 420
Težak, T., 390
Tkadlčik, V., 418
Tobler, F., 412
Todić, B., 430
Todorović, J., 398
Todorović, M., 388, 403
Tokarjev, S. H., 394
Toma, L.-V., 394
Török, G., 430
Tóth, E., 402
Trajković, Č., 400
Trbuhović, L., 422
Trifunoski, J. F., 394, 421, 426
Trifunović, Đ., 389, 416, 419, 420
Trudić, S., 388
Truhlar, F., 415
Tryjarski, E., 416
Tul, V., 393
Tutundžić, S., 396
Tuzlić, A., 402, 403

U

Ugrinova-Skalovska, R., 420
Ullrich, H., 396
Umek, E., 391
Ursinus, M., 413

V

Valić, A., 426
Vanku, M., 415
Vasić, M. R., 409
Vasić, R., 393, 399, 400
Vasiljev, Lj., 417
Vasiljević, M., 395
Vego, M., 411, 426
Vekarić, S., 415
Velnić, J., 392, 418
Vežić, P., 391, 425
Vičič, B., 408
Vičkov, V. V., 411
Vidman, L., 408
Vikić, B., 388, 404, 405, 408
Vikić-Belančić, B., 405, v. Vikić, B.
Viličić, M., 394, 426
Vinogradov, J., 408
Vinski, Z., 423
Vinski-Gasparini, K., 396, 399
Vjalova, S. O., 418
Vladić-Krstić, B., 431
Vlahov, D., 391
Vlahović, P., 394, 395
Voje, I., 413, 414
Voje, J., 410, 413
Vojinović, S., 388
Volinjec, R., 426
Vovko, A., 393
Vražinovski, T., 421
Vrhunc, P., 391
Vrišer, A., 430
Vrišer, S., 427
Vryonis, S., 415
Vujović, B., 425
Vujović, M., 388
Vukadin, O., 420
Vukasović, M., 420
Vukelić, M., 393
Vukmanović, J., 395
Vuković, Lj., 432
Vulović, B., 425

W

Wajtecki, D., 410
Walter, Chr., 409, 430
Weber, E., 408
Welthmann, M. W., 412
Wenzel, M., 423
Werner, J., 423
Winter, M., 426

Z

Zaninović, M., 392, 401, 402, 408
Zavrtanik, J., 423
Zdraveva, M., 393, 414, 416, 419
Zdravković, I., 426
Zečević, S., 421, 431
Zekan, M., 388, 423, 425
Zelenika, A., 427
Zernack, K., 410
Zlatanović, M., 421
Zloković, I., 389, 414
Zoffmann, Zs., 396
Zotović, Lj., 423
Zotović, M., 399
Zurl, M., 421

Ž

Živković, G., 423
Živković, P., 391, 414
Živojinović, M., 412, 416
Žunančič, M., 404